

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

Entre la resistència i la supervivència:

Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (1946-1952)

Tesi Doctoral **Raül González Devís**

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

Raül González Devís

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA:
*AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y
ARAGÓN (1946-1952)*

TESI DOCTORAL

Dirigida pel Dr. Josep Sánchez Cervelló

Departament d'Història i Història de l'Art

UNIVERSITAT
ROVIRA i VIRGILI

Tarragona, 2017

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Jo, Josep Sánchez Cervelló, amb DNI 40914380-W, catedràtic d'Història Contemporània,

FAIG CONSTAR que la tesi de Raül González Devis "Entre la resistència i la supervivència: l'Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (1946-1952)" ha estat realitzada sota la meva direcció al Departament d'Història i Història de l'Art de la Universitat Rovira i Virgili-Tarragona. És un treball original i inèdit que millora en molt els coneixements que tenim sobre el tema que tracta.

Tarragona, 7 de setembre de 2017

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'Josep Sánchez Cervelló', written over a horizontal line.

El director de la tesi doctoral

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

AGRAÏMENTS

Són molts els motius que fan que aquesta tesi no hagués estat possible sense la col·laboració d'un gran nombre de persones. L'aportació documental i testifical, així com deutes intel·lectuals, intermediacions o el suport i ànims rebuts són algunes de les raons que m'emplacen a mostrar l'agraïment en unes poques línies.

En primer lloc, a Josep Sánchez Cervelló, director de tesi, referència intel·lectual, model de compromís, de generositat i amic. La seva atenció personalitzada, la important cesió de documentació i llibres, els consells i suggeriments, la seva enorme predisposició a ajudar, han fet que aquesta tesi no hagués estat la mateixa sense ell.

En segon lloc, especial agraïment a totes i cadascuna de les persones, citades al llarg del treball, que han aportat el seu testimoni directe de l'època i dels fets, en bona part traumàtics, que ha estat vital per la seva reconstrucció històrica. I a aquelles que em facilitaren documentació o informació diversa, entre ells, Joaquim Comas, Antonio Giner, Toni Solsona, Juan Luis Porcar, Santi Agustina, Emilio Pons, Juanjo Giner, Fidel Guimerà, Elena Solanas, Rafa Ferreres, Odette Martínez, José Ramon Sanchís, Miguel Jiménez, Juan Antonio Rot, Sonia Sánchez, Adolfo Pastor i també a Ramon Llopis, per obrir-me les portes de l'arxiu intermedi militar de València, així com a Rebeca, per l'atenció prestada i gran professionalitat.

En tercer lloc, als companys del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló, per la tasca efectuada i per la consulta de l'arxiu; als de l'associació d'amics de Florencio Pla, del Grup de Recuperació de la Memòria Històrica de Benassal, al Centre de Documentació de Memòria Històrica de la Universitat Jaume I, així com a la Gavilla Verde, gran referència de treball, recerca i dignificació de l'AGLA.

Al personal dels arxius visitats, que em facilitaren la consulta de documentació.

Recordar, també, a totes aquelles persones que començaren i em precediren en la recerca històrica, no sense dificultats, sobre les guerrilles antifranquistes i, concretament, de l'AGLA, especialment Fernanda Romeu, Josep Sánchez Cervelló i els seus col·laboradors, Mercedes Yusta, Salvador F. Cava i J. Ramon Sanchis.

A Lledó Qeral, tant per la seva ajuda en l'elaboració dels mapes i per la realització de la portada, com pels seus ànims.

Als meus pares, pel suport donat, i a David, tant pel recolzament, com per les seves intermediacions alhora de localitzar testimonis.

I, especialment, a Carmen, per la seva paciència, el temps furtat, el seu ajut en transcripcions i en les visites als arxius de Madrid durant tres estius i en les correccions de forma; gràcies per la teva comprensió, per transmetre'm la teva alegria i per l'enorme i afectuós suport.

RESUM /RESUMEN/ SUMMARY

Aquesta tesi doctoral proporciona un estudi innovador de la resistència armada antifranquista i de l'*Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón* combinant l'anàlisi qualitatiu i quantitatiu, a partir d'una diversificació de fonts històriques. Enmarcada en la insurgència espanyola contemporània i en les resistències europees antifeixistes, es pretén situar l'AGLA dins del procés de reorganització de l'oposició antifranquista i del PCE, analitzar les peculiaritats i semblances en relació als altres projectes de resistència armada i entendre per què es convertí en l'agrupació considerada model i que més esperances despertà en el PCE.

L'estudi del rellevant element territorial, del camperolat i de la conflictivitat agrària, així com dels diversos factors que facilitaren o impediren la col·laboració i assentament de les partides, es suma a l'anàlisi dels orígens, de la seva estructura militar, dels lligams amb el Partit, repertori operacional, i els conflictes interns existents. La composició sociològica de l'AGLA, si bé estableix un perfil guerriller general basat en la masculinitat, la joventut, el caràcter agrari i en la determinant experiència en la Guerra Civil, constata un grau d'heterogeneïtat elevat i el protagonisme cada vegada major dels incorporats des de l'interior, independentment de la seva procedència política.

Les friccions internes, determinades tant per factors externs com interns, i no reduïdes a simple enfrontament de militància, foren un dels trets que marcaren la seva trajectòria, i que donà peu a desenes de desercions i d'ajusticiaments. Uns conflictes, especialment constatables als sectors 17è i 23è, condicionats també per la implacable persecució antiguerrillera liderada per la Guàrdia Civil. L'especificitat i intensificació progressiva de la repressió, amb centenars de morts irregulars i de detencions, ja foren guerrillers o població civil, determinà el tràgic final de les partides i la desertització política de les zones on actuaren.

Esta tesis doctoral proporciona un estudio innovador de la resistencia armada antifranquista y de la *Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón* combinando el análisis cualitativo y cuantitativo, a partir de una diversificación de fuentes históricas. Enmarcada en la insurgencia española contemporánea y en las resistencias europeas antifascistas, se pretende situar la AGLA dentro del proceso de reorganización de la oposición antifranquista y del PCE, analizar las peculiaridades y similitudes en relación a los otros proyectos de resistencia armada y entender por qué se convirtió en la agrupación considerada modelo y que más esperanzas despertó en el PCE.

El estudio del relevante elemento territorial, del campesinado y de la conflictividad agraria, así como de los diversos factores que facilitaron o impidieron la colaboración y asentamiento de las partidas, se suma al análisis de los orígenes, de su estructura militar,

los vínculos con el Partido, repertorio operacional, y los conflictos internos existentes. La composición sociológica de la AGLA, si bien establece un perfil guerrillero general basado en la masculinidad, la juventud, el carácter agrario y en la determinante experiencia en la Guerra Civil, constata un grado de heterogeneidad elevado y el protagonismo cada vez mayor de los incorporados desde el interior, independientemente de su procedencia política.

Las fricciones internas, determinadas tanto por factores externos como internos, y no reducidas a simple enfrentamiento de militancia, fueron uno de los rasgos que marcaron su trayectoria, y que dio pie a decenas de desertiones y de ajusticiamientos. Unos conflictos, especialmente constatables en los sectores 17º y 23º, condicionados también por la implacable persecución antiguerrillera liderada por la Guardia Civil. La especificidad e intensificación progresiva de la represión, con cientos de muertes irregulares y de detenciones, ya fueran guerrilleros o población civil, determinó el trágico final de las partidas y la desertización política de las zonas donde actuaron.

This doctoral thesis provides an innovative study of the anti-Franco armed resistance and the *Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón*, combining qualitative and quantitative analysis, based on a diversification of historical sources. The AGLA, framed in the contemporary Spanish insurgency and in the anti-fascist European resistance, is included in the process of anti-Franco opposition and PCE reorganization. This study analyses the peculiarities and similarities in relation to other projects of armed resistance and understands why AGLA was considered model group and that more hopes arose in the PCE.

The study of the relevant territorial element, the peasantry and agrarian conflict, as well as the various factors that facilitated or prevented the collaboration and settlement of the armed groups, adds to the analysis of the origins, their military structure, the links with the Party, the operational repertoire, and the internal conflicts. The sociological composition of the AGLA, although it establishes a general guerrilla profile based on masculinity, youth, agrarian character and the decisive experience in the Civil War, shows high heterogeneity and the increasingly important role of the built-in from inside, regardless of their political origin.

Internal frictions, determined both by external and internal factors and not limited to mere confrontation of militancy, were one of the traits that marked their trajectory, and that resulted in dozens of desertions and executions. Conflicts, especially in the 17th and 23rd sectors, were also conditioned by the relentless anti-guerrilla chase led by the Civil Guard. The specificity and gradual intensification of repression, with hundreds of irregular deaths and arrests among guerrillas or civilians, determined the tragic end of the armed groups and the political desertification of the areas where they acted.

SIGLES I ABREVIATURES

AAGE Amical Antics Guerrillers Espanyols
AARI *Agrupación Autónoma de Resistencia Interior*
ACGMZ *Archivo de la Capitania General Militar de Zaragoza*
ACR Acció Catalana Republicana
ADE *Alianza Democrática Española*
AFARE *Alianza de Fuerzas Armadas de la República Española*
AGA *Archivo General de la Administración*
AGAA *Agrupación Guerrillera del Alto Aragón*
AGE. *Asociación Archivo, Guerra y Exilio*
AGE *Agrupación de Guerrilleros Españoles*
AGG *Agrupación Guerrillera de Granada*
AGHD *Archivo General e Histórico de la Defensa, Madrid*
AGL *Agrupación Guerrillera de Levante*
AGLA *Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón*
AGM *Agrupación Guerrillera de Málaga*
AGMS *Archivo General Militar de Segovia*
AHGC *Archivo Histórico de la Guardia Civil*
AHN *Archivo Histórico Nacional*
AHPCE *Archivo Histórico del Partido Comunista de España*
AHPC Arxiu Històric Provincial de Castelló
AHPT *Archivo Histórico Provincial de Teruel*
AIMC *España. Ministerio de Defensa. Archivo Intermedio Militar Centro – Valencia.*
ANFD *Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas*
ARE *Acción Republicana Española*
BOE *Boletín Oficial del Estado*
BOGC *Boletín Oficial de la Guardia Civil*
BPS *Brigada Político Social*
CDMH *Centro Documental de la Memòria Històrica. Salamanca*
CEDA *Confederación Española de Derechas Autónomas*
CGT: *Confederació General de Treballadors*
CNT *Confederación Nacional del Trabajo*
CR Comitè Regional
DGS *Dirección General de Seguridad*
ELAS *Exèrcit Nacional d'Alliberament Grec*
EGG *Exèrcit Guerriller de Galícia*
EM *Estat Major*
ERC *Esquerra Republicana de Catalunya*
FAI *Federación Anarquista Ibérica*
FET JONS *Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista*
FETE *Federación Española de Trabajadores de la Enseñanza*
FFI *Forces Franceses de l' Interior*
FJS *Federación de Juventudes Socialistas*
FNNT *Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra.*
GTE *Grup de Treballadors Estrangers*
JARE *Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles*

JEL *Junta Española de Liberación*
JJLL *Juventudes Libertarias*
JSU *Juventudes Socialistas Unificadas*
JSUC *Joventut Socialista Unificada Catalunya*
JSUN *Junta Suprema de Unión Nacional*
MLE *Movimiento Libertario Español*
PCE *Partido Comunista de España*
PCF *Partit Comunista Francès*
PCUS *Partit Comunista de la Unió Soviètica*
PNB *Partit Nacionalista Basc*
POUM *Partido Obrero de Unificación Marxista*
PRE *Partit Republicà d'Esquerra*
PRF *Partido Republicano Federal*
PSOE *Partido Socialista Obrero Español*
PSUC, *Partit Socialista Unificat de Catalunya*
REI *Radio España Independiente. La Pirenaica*
SEHGC *Servicio de Estudios Históricos de la Guardia Civil*
SERE *Servicio de Evacuación de los Republicanos Españoles*
SIGC *Servicio de Información de la Guardia Civil*
SIR *Servicio de Información Republicano*
SIEP *Servicio de Inteligencia Especial Periférico*
UGT *Unión General de Trabajadores*
UJC *Unión de Juventudes Comunistas*
UNE *Unión Nacional Española*
UR *Unión Republicana*
URA *Unió de Rabassaires*

ÍNDEX DE MAPES

Mapa 1. Implantació de les agrupacions guerrilleres antifranquistes	189
Mapa 2. Implantació territorial i divisió per sectors de l'AGLA	208
Mapa 3. Principals zones muntanyoses d'actuació dels sectors 17è i 23è	211
Mapa 4. Infiltracions pirinenques en l'operació <i>Reconquista de España</i>	254
Mapa 5. Principals itineraris des de França	309
Mapa 6. Àmbit d'actuació i principals bases dels sectors 17è i 23è	366
Mapa 7. Reorganització territorial de la Guàrdia Civil. 1943	585

ÍNDEX DE TAULES

Taula 1. Agrupacions guerrilleres antifranquistes	199
Taula 2. Grups autònoms, urbans i esporàdics	200
Taula 3. Caps guerrillers de l'AGLA	326
Taula 4. Destí final dels principals responsables	328
Taula 5. Caps de sectors de batallons i de companyies	328
Taula 6. Estat d'armes	330
Taula 7. Ajusticiaments interns	395
Taula 8. Tipus d'accions guerrilleres	420
Taula 9. Guàrdies civils víctimes mortals	421
Taula 10. Recompenses per serveis antiguerrillers al personal de la Guàrdia Civil.	
Demarcació de l'AGLA	645
Taula 11. Condecoracions dins del cos de la Guàrdia Civil	645
Taula 12. Detencions d'enllaços, encobridors o col·laboradors a tot l'Estat	657
Taula 13. Detencions de col·laboradors i enllaços. Terol	659
Taula 14. Dades de detencions d'elements del PCE i altres Partits per les forces de la 133 Comandància	659
Taula 15. Dades estadístiques de detencions. <i>Dirección General de Seguridad</i>	660
Taula 16. Accions atribuïdes a la partida de <i>Cinctorrà</i> (Annexos)	730
Taula 17. Recompenses per persecució antiguerrillera a la 233 comandància de la Guàrdia Civil. (Annexos)	793
Taula 18. Integrants de <i>l'Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón</i> . (Ann.)	798

Taula 19. Guerrillers provinents de França que no s'integren en l'AGL. (Ann.)	819
Taula 20. Membres de partides independents que no s'integren en l'AGL. (Ann.)	822
Taula 21. Enllaços rellevants i guies. (Ann.)	824
Taula 22. Guerrillers dubtosos (generalment atribuïts per la Guàrdia Civil per estar en parador desconegut, i sense comprovació de la seva presència en partides). (Ann.)	826
Taula 23. Guerrillers llibertaris arribats de França que actuaren en zona de l'AGLA. (Annexos)	829
Taula 24. Dirigents rellevants del PCE. (Annexos)	829
Taula 25. Membres d'altres agrupacions detinguts o morts al territori de l'AGLA. (Ann.)	830

ÍNDIX DE GRÀFIQUES

Gràfica 1. Evolució de la presó política 1945-1955	138
Gràfica 2. Evolució numèrica aproximada dels diferents sectors	324
Gràfica 3. Extracció socioprofessional dels guerrillers	386
Gràfica 4. Grups d'edat dels guerrillers	388
Gràfica 5. Desercions	473
Gràfica 6. Destí final dels guerrillers del sector 23è	474
Gràfica 7. Destí final dels guerrillers del sector 17è	476
Gràfica 8. Comparativa entre operacions guerrilleres i baixes per accions repressives	602

ÍNDIX DE CONTINGUTS

I. INTRODUCCIÓ

1.- La historiografia de la guerrilla antifranquista: etapes i classificació	9
1.1 Dictadura i exili (1945-1975): entre la letargia antifranquista i el monopoli propagandístic oficial	9
1.2 Fi del Franquisme i Transició: la limitada revifalla de la memòria guerrillera	15
1.3 De l'emergència d'estudis acadèmics a l'eclosió de recerques locals (1980-1990)	18
1.4 Els anys 90: augment quantitatiu sense salt qualitatiu	21
1.5 Al tombar de segle: proliferació d'obres i avanç historiogràfic	25
2.- L'estudi de l'AGLA i la historiografia local	33
2.1 L'estudi de l'AGLA: avanços i retrocesos	33
2.2 L'estudi de la guerrilla a les comarques castellonenques i al sud de Tarragona. Entre la deficient divulgació i l'urgència de nous estudis.	38
3.- Àmbit acadèmic i resistència armada antifranquista: dificultats i controvèrsies	48
4.- Fonts, mètode i descripció d'objectius	52

II. PART PRIMERA: VIOLÈNCIA POLÍTICA, CONFLICTIVITAT I RESISTÈNCIA

1.-Conflictes, resistències i guerrilles	63
1.1 Conflictes i resistència	63
1.2 Insurgència, guerra irregular i guerrilla moderna	70
1.3 Guerres i guerrilles. De la Guerra del Francès a les guerres carlistes	78
1.4 Insurreccionalisme i guerrilla moderna a Espanya. La gestació de la resistència armada comunista	89
2.- L'estat franquista: entre la violència política i les penúries socials	96
2.1 El Nou Estat	96
2.2 Entre l'autarquia, el racionament i la misèria	102
2.3 Els poders locals i el règim	108
2.4 La construcció de l'enemic: demonització i neteja política	114
3.- Heterogeneïtat, capelletes i vacil·lacions: la difícil reorganització de l'oposició antifranquista	117

3.1 L'eterna divisió: dispersió, discrepàncies i exili	117
3.2 Plataformes i coalicions a l'exili: entre la retòrica unitària, les exclusions i els fracassos	126
3.3 L'exili interior: clandestinitat, presons i resistències	131
3.4 El moviment anarquista i els grups d'acció llibertaris	139
3.5 Socialistes, republicans i guerrilles. La via armada d' <i>Izquierda Republicana</i>	148
4.- El PCE: la connexió política de la guerrilla	159
4.1 La dura travessa: de la guerra a la clandestinitat	159
4.2 Ismes, navalles i purgues	162
4.3 Una precarietat crònica. El cas valencià	168
4.4 Fracàs convergent: de la UNE a la fundació del Consell General de Resistència	177
4.5 El PCE i la resistència armada	184
4.6 Partides i agrupacions guerrilleres	188
III. PART SEGONA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN: CARACTERÍSTIQUES I EVOLUCIÓ	
5.- Geografia de la guerrilla: espai físic, conflictivitat i món rural	207
5.1 Més enllà de la comarca: implantació i divisió territorial	207
5.2 L'espai físic: muntanyes, depressions i abruptuositat	210
5.3 Hàbitat, poblament i partides guerrilleres	215
5.4 Conflictivitat agrària, propietat i vincles comunitaris	221
5.5 Guerrilla i camperolat	230
6.- De les primeres partides a la formació de l'AGLA	238
6.1 Els precedents armats valencians: la guerrilla urbana	238
6.2 L'operació <i>Reconquista de España</i>	247
6.3 Entre els chantiers i la instrucció guerrillera: l'Escola Guerrillera de Toulouse	258
6.4 L'Hospital Varsòvia: entre l'assistència, la recerca mèdica i el compromís republicà	265
6.5 Fugits, primeres partides i "francesos"	274
6.6 Infiltracions, connexions i articulacions. Constitució forània de l'AGL?	284
6.7 El triomf de l'ortodòxia. El cas Delicado	291
6.8 L' <i>Agrupación Guerrillera de Levante</i> : creació, articulació i estructuració	300
7.- <i>Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón</i>: lluita armada sota peus de fang	307

7.1 Direcció comunista: una completa hegemonia?	307
7.2 L'organització militar: un exèrcit guerriller?	320
7.3 Cap la primacia política: l'arribada de <i>Pedro</i> i la formació dels consells de resistència	335
7.4 Renovar-se, eixir de l'aïllament o morir: el canvi de tàctica	340
7.5 Expectatives, miratge i desencís: el sector 17è	352
7.6 Una fugaç il·lusió: el sector 23è	366

IV. PART TERCERA: LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

8.- Perfil, conflictes i accions	379
8.1 Incorporacions, reclutament i perfils	379
8.2 Disciplina, heterogeneïtat i tensions: ajusticiaments i desercions	392
8.3 Instruir i formar: l'Escola Guerrillera	403
8.4 Propaganda, resistència i altaveus guerrillers	411
8.5 Repertori d'accions i violència guerrillera	418
9.- Brigades guerrilleres o refugi per sobreviure? Els sectors 17è i 23è	448
9.1 Entre el baix control i l'autonomia limitada. Els sectors 17è i el 23è	448
9.2 Propaganda i acció política: els consells de resistència	454
9.3 Repertori operacional: uns sectors diferents?	463
9.4 Campe qui puga: entre les desercions i els ajusticiaments	472
9.5 Resistents o bandolers? La partida independent de <i>La Pastora</i> i <i>Francisco</i>	488
10.- Guerrillers: combatents, resistents o simples fugits?	496
10.1 Perfil i categories guerrilleres: entre la utilitat i els riscos	496
10.2 Els primers "francesos": exili i resistència	498
10.3 Dirigents, ortodoxos i fidels: El Partit per sobre de tot	503
10.4 Comunistes d'interior	509
10.5 Guerrillers híbrids: exògens o endògens?	512
10.6 Evadits, amagats i inadaptats	517
10.7 Col.laboradors, fugits i guerrillers	523
10.8 Entre la mitificació i el desconeixement: <i>La Pastora</i>	530

V. PART QUARTA: ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ	
11.- Com peixos en l'aigua? Guerrillers, masovers i població civil	541
11.1 Una col·laboració variable i desigual: de la necessitat al risc	541
11.2 Complicitat i implicació: entre el parentesc, les afinitats polítiques, els vincles personals i el mòbil econòmic	546
11.3 El paper de les dones: una col·laboració discreta i imprescindible	557
11.4 L'altra cara: entre l'evitació i l'hostilitat	564
11.5 Guerrillers i població civil: a mode de balanç	570
12.- La resposta de l'estat: repressió i violència	573
12.1 Antecedents i mecanismes repressius	573
12.2 Els agents repressius en la persecució antiguerrillera	577
12.3 La Guàrdia Civil: estructura, composició i direcció	583
12.4 De Pizarro al caporal Meneu: fidelitat i obediència	590
12.5 De la vacil·lació inicial a la contundència repressiva: la <i>Ley de Fugas</i>	595
12.6 Evacuacions i contrapartides	605
12.7 Guerra psicològica i contrainformació	612
13.- Extermini i aniquilació	622
13.1 Les baixes guerrilleres: Assalts, atacs i morts irregulars	622
13.2 L'impacte a la població civil: detencions massives, matances múltiples i <i>Ley de Fugas</i>	629
13.3 Guàrdies civils: disciplina, sancions i recompenses	641
13.4 Crims impunes: l'exempció de responsabilitats	650
13.5 Control social, repressió i guerrilla: una neteja política?	655
13.6 A mode de balanç. La contrainsurgència a Espanya: novetat, aprenentatge o reimplantació?	665
VI. CONCLUSIONS	669
VII. FONTS I BIBLIOGRAFIA	687
VIII. ANNEXOS	723

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

I. INTRODUCCIÓ

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

1. LA HISTORIOGRAFIA DE LA GUERRILLA ANTIFRANQUISTA: ETAPES I CLASSIFICACIÓ

1.1 Dictadura i exili (1945-1975): entre la letargia antifranquista i el monopoli propagandístic oficial

Les guerrilles antifranquistes a l'Estat espanyol, a diferència d'altres (que no totes) resistències armades europees, no van combatre a un enemic estranger, ni van aconseguir enderrocar una dictadura vigent fins el 1975.¹ Marcades per la derrota, el seu llegat i el seu estudi han estat ben diferents a la d'altres països propers: mentre que a Itàlia, l'antifeixisme va ser el llenguatge de reconstrucció nacional i, els partisans, si bé en diferent perspectiva i en conflictes de memòria interna, han estat recordats i homenatjats constantment, a França, la resistència, dins de la seva heterogeneïtat, ha estat la base de la nova República i element fonamental de consens en la nació, un fet que ha facilitat l'enorme producció bibliogràfica i fèrtil tractament historiogràfic del maquis francès.²

Però no tan sols la derrota i els anys de dictadura determinaren la memòria i l'estat bibliogràfic i investigador de la resistència armada antifranquista: el seu estudi també ha estat influït per la tàctica de l'oblit d'ençà de la Transició, i per la política de *reconciliación nacional* iniciada pel PCE (*Partido Comunista de España*) des del 1956. Tanmateix, eclipsat per altres temes que han despertat un major interès historiogràfic (com la Guerra Civil, la naturalesa política del règim franquista o la repressió de la immediata postguerra) ha estat un tema considerat, gairebé, de segona fila o irrellevant, tant pel gremi d'historiadors, com per gran part de l'opinió pública.

¹ L'ús del plural i la denominació de guerrilles deriva de les diferents agrupacions, impulsades fonamentalment pel PCE (*Partido Comunista de España*) al llarg de la geografia espanyola per combatre de manera armada al règim franquista.

² Tanmateix, tampoc ha faltat, en els darres anys, ni a França, Itàlia o Alemanya, un decliu i qüestionament de la memòria antifeixista. Vegeu GÁLVEZ BIESCA, Sergio, "La memoria democrática" como conflicto", *Entelequia. Revista Interdisciplinar: Monográfico*, nº 7, setembre 2008, accessible en <<http://www.eumed.net/entelequia>>(consultada en 5 de maig del 2014), CAVALLERO, Maria Elena i MATEOS, Abddón, "El uso público comparado del antifascismo y del antifranquismo en Italia y en España", *Historia del Presente*, 15, Madrid, Asociación Historiadores del Presente, 2010, pp.155-168.

Altrament, convertit en un fenomen controvertit per l'àmplia violència existent i per la brutalitat repressiva de la dictadura, no ha estat tampoc fàcil disposar de fonts històriques per al seu estudi, excessivament fragmentades, tendencioses i "problemàtiques"; un aspecte que també ha incidit en el tradicional escàs interès acadèmic. Nogensmenys, la finalitat propagandística de les fonts coetànies al fenomen guerriller és ben visible: el combat, no essent únicament físic, es traslladà també al camp de la propaganda i de la difusió mediàtica. El règim franquista, a l'efecte de criminalitzar els membres de la resistència armada, els equiparà a simples delinqüents, usant l'epítet de *bandoleros*, i remarcant el seu caràcter *terrorista*, ja fos en els mitjans de comunicació (bàsicament, premsa) com en informes de la Guàrdia Civil o diplomàtics.³

Aquest discurs va ser rebut per limitats aparells de propaganda de la guerrilla (pasquins, periòdics de difusió limitada, mitins i accions) i de les organitzacions de l'exili, especialment pel PCE; així, apareixen periòdics i revistes, com *El Guerrillero* (periòdic editat per *l'Agrupación Guerrillera de Levante*, AGL), *Mundo Obrero*, *Reconquista de España*, *Nuestra Bandera* o la cenetista *Fragua Social*, emissores, cas de *Radio España Independiente*, *La Pirenaica* (REI) a més de diferents conferències, actes polítics i unes primeres publicacions que, amb forta càrrega ideològica, remarcaven l'èpica i l'heroisme guerriller.⁴

³ També apareixen informes d'ús extern impulsats pel règim per desprestigiar la guerrilla: *Apuntes para la historia. La ofensiva mundial del comunismo contra España*. Gener-abril. 1946, Oficina de Información Diplomática, 1949, del periodista i tècnic de la diplomàcia espanyola Gonzalo Rodríguez Castillo. Tanmateix, la revista *España*, que editava l'ambaixada franquista de París, feu campanyes contra la guerrilla; la diplomàcia del règim feu un gran esforç per aconseguir l'extradició de guerrillers i opositors que havien aconseguit arribar a França, a les que sistemàticament s'hi oposà el Govern de la República a l'exili, que aconseguí que cap de les sol·licituds d'extradició fos acceptada per les autoritats franceses. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *La Segunda República en el exilio*, Barcelona, Planeta, 2011, pp.186-192.

⁴ Entre aquestes primeres obres, destaquem PERO, Manuel, *Cristino, le Guerrillero*, París, Editions France d'Abord, 1946, REJANO, Juan, *Víspera heroica. Canto a las guerrillas*, México D.F., 1947; IZCARAY, Jesús, *Héroes de España: Casto García Roza*, París, Editorial Nuestro Pueblo, 1948; IZCARAY, Jesús, *Las guerrillas de Levante*, La Habana, Ediciones PAPE, 1948; IZCARAY, Jesús, *Quién tenga honra que me siga*, Editorial Unión de Mujeres Española, 1949.

Conseqüentment, aquesta etapa coetània als fets guerrillers, va estar marcada per les escasses, mitificades i hagiogràfiques publicacions de l'exili i per la censura, criminalització i propaganda del règim. Ambdues visions començaren a fixar les diferents i antagòniques concepcions que es tenien sobre la guerrilla; la polarització entre bandolers criminals i guerrillers herois continuava la senda de ruptura iniciada en el cop d'estat i en la Guerra Civil. Malgrat tot, resulta una contraposició relativa, ja que la durada de la dictadura i el domini mediàtic, féu que, en gran part de l'imaginari col·lectiu, els guerrillers continuaren tenint una aurèola marginal i delictiva. Lluny del reconeixement hagut en els països abans nomenats, la seva postergació, més enllà de la dictadura, ha afonat, encara més, el peculiar tractament donat a la resistència armada antifranquista.⁵

El lent inici de la producció bibliogràfica (no tant historiogràfica) de la guerrilla no va eliminar, més aviat al contrari, la persistència d'aquesta divisió controvertida derivada de l'ús propagandístic i justificador del fenomen. En aquesta primera etapa, determinada igualment per la censura franquista i per la producció de l'exili exterior, apareguren diferents i poques obres amb un tarannà allunyat del rigor historiogràfic.

Per una banda, el fracàs de la guerrilla i el controvertit paper de la direcció del PCE en el seu final i retirada, així com les seves crisis internes anul·laren a curt plaç les pretensions reivindicatives dels sectors de l'exili. És per això que durant les dues dècades dels 50 i dels 60 a penes apareguren obres al respecte i les escasses que es publicaren foren edicions d'obres escrites anteriorment;⁶ la manca d'interès del PCE en

⁵ A diferència de les resistències antifeixistes de França o Itàlia, on els membres van ser reconeguts com lluitadors per la llibertat amb compensacions jurídiques i polítiques, els guerrillers antifranquistes mai han estat reconeguts com a soldats de la República o de lluitadors antifeixistes. Tot i que, després de diferents intents, el 16 de maig del 2001 va haver una primera declaració de reconeixement moral del Congrés de Diputats i també, el mateix any, en alguns parlaments autonòmics, poc més s'ha aconseguit. L'ansiada llei de memòria històrica (Llei 52 /2007, de 26 de desembre de 2007) tan sols cita als guerrillers genèricament al preàmbul i no se'ls nomena a l'articulat. Malgrat la demanda d'exguerrillers, d'entitats de memòria històrica i d'alguns partits d'esquerra, no se'ls va considerar membres de l'Exèrcit Republicà, com tampoc s'anul·laren els judicis sumaríssims.

⁶ IZCARAY, Jesús, *Quince días con los guerrilleros de Levante*, México, Palomar, 1960; LÍSTER, Enrique, "De la experiencia de la lucha guerrillera en España (1939-1951)", *Revista*

l'estudi i divulgació de la guerrilla es comprova en la història oficial del PCE (també en les memòries posteriors dels seus dirigents), publicada l'any 1960 i escrita per una comissió presidida per Dolores Ibarruri. Tot i ser el projecte de major envergadura del Partit al llarg del segle XX (si exceptuem la Guerra Civil), la resistència armada rep, al llarg de l'obra, un tractament marginal, sent escassament nomenada en unes poques i aïllades línies, superficials i idealitzadores que, en tot cas, pretenen autojustificar i elogiar el paper del Partit i amagar episodis tèrbols: eliminacions físiques, delacions, supeditació i pràctiques estalinistes o el poc acurat anàlisi de la situació interna.⁷

Per contra, la bibliografia franquista sobre la guerrilla començava el seu trajecte amb l'objectiu d'exaltar el paper heroic i salvador de la Guàrdia Civil davant l'amenaça malèfica comunista representada per la guerrilla. Ningú millor per fer-ho que el capità de la *Brigada Político Social*, Tomás Cossías, experimentat en la lluita contra aquella, amb accés privilegiat a fonts i amb la dosi ideològica necessària per dur a terme la tasca eficaçment.⁸ En la seva obra, apareix, doncs, una guerrilla, paradoxalment polititzada, fortament i sistemàticament vinculada amb el comunisme soviètic, i amb les xarxes comunistes clandestines presents des del final de la Guerra civil. El seu estudi detallat de l'AGLA esdevé el llibre de referència del període que conté, malgrat el seu tractament, informació certament valuosa. No obstant, el nul anàlisi crític de les fonts, i l'ús esbiaixat, selectiu i parcial que d'elles es fa l'allunya de tota pretensió científica i contradiu la pretesa objectivitat anunciada en el pròleg per Eduardo Comín, altre escriptor i policia del règim amb àmplia bibliografia difamatòria de la República, de la Guerra, del comunisme o de la masoneria. La càrrega ideològica i tendenciosa de l'obra

Internacional, 1965. Fins i tot la novel·la Juan Caballero, de Luisa Carnés, també va ser escrita anteriorment, l'any 1948 i publicada a Mèxic per Novelas Atlante l'any 1956.

⁷ VVAA, *Historia del Partido Comunista de España*, París, Editions Sociales, 1960, pp.202, 203, 205, 214 i 238.

⁸ A la dècada dels 50 es publiquen, a més de l'obra de COSSÍAS, Tomás, *La lucha contra el maquis en España*, Madrid, Editorial Nacional, 1956; les memòries de Cándido Gallego, *La lucha contra el crimen y el desorden. Memorias de un teniente de la Guardia Civil*, Madrid, Editorial Rollan, 1957; una novel·la, (RUIZ DE AYUCAR, Ángel: *La sierra en llamas*, Barcelona, Luisa de Caralt, 1953) i també hi ha constància d'un llibre de Camilo Alonso Vega que, tot i aparèixer en un llistat oficial amb un pseudònim, segons Paul Preston, no es va publicar mai. ALONSO, Carlos, *La pacificación (Guerrilleros, maquis y pistoleros)*, Madrid, AHR, 1957.

s'observa al mateix balanç final, on es lloa la tasca exercida per la Guàrdia Civil reconeixent que, gràcies a aquesta “en las serranías levantinas se ha hecho de nuevo la paz”, considerant que “ya no hay terror en las caras de los pastores, de los labradores (...)” remarcant que “España sigue viviendo; sigue siendo la misma: la inmortal, la catòlica, la bravía, la que ha sabido vencer, una vez más, a sus enemigos”, i congratulant-se perquè “han pasado los días de terror. Todo transcurre igual que antes de que Moscú decidiera invadir nuestro suelo con sus grupos de comunistas”.⁹

Aquesta obsessió anticomunista i la retòrica de l'enemic criminal derrotat per l'heroisme i valentia de la Guàrdia Civil, continuaren en les obres aparegudes en la dècada posterior. D'aquesta manera, la pretensió pamfletària serà paral·lela a les deficiències metodològiques i al nul rigor històric d'aquestes. L'obra cimera, *El maquis en España*, escrita per Francisco Aguado, tinent coronel i posterior general, esdevingut en historiador de la Guàrdia Civil, seguia la senda deformadora de Cossias amb la novetat que ampliava l'anàlisi a tot l'estat, amb una densa i voluminosa informació. Igualment, el pròleg, amb paraules de Ricardo de la Cierva, torna a insistir en què “no es un libro político ni objeto de propaganda” ja que que es donen “las definitivas estadísticas de la subversión y de la represión” conclouent que “la Guardia Civil salvó a la España de Franco de un derrumbamiento interno frente a la ofensiva exterior”.¹⁰ No és d'estranyar, doncs, que es considerès com “la época gloriosa de la Guardia civil” on “no solo corroboró y aumentó su antiguo prestigio sino que vigorizó su existencia (...) y consolidó el reconocimiento”, atenent al seu protagonisme en l'extirpació del “virus comunista” i de “las fechorías” i “los crímenes que el comunismo causó”, amb una “violencia que llegó a extremos sobrecogedores”.¹¹ L'anticomunisme obsessiu, plasmat en la seva identificació amb accions criminals, amb l'ús constant de qualificatius pejoratius i sustentat també amb l'argument d'autoritat del discurs del Caudillo del dia de Nadal de 1963, té la intenció de deshumanitzar i dimonitzar els guerrillers per erigir la Guàrdia Civil com a “salvador de la nación española”. Així, per Aguado, “lo de

⁹ COSSÍAS, Tomás, *La lucha contra el maquis...*, op. cit., p.215 i 216.

¹⁰ AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en España*, Madrid, Editorial San Martín, 1975, p.12 i 14.

¹¹ *Ibídem*, p.19 i 400.

considerar a tanta escoria humana alentada por el comunismo, como legales piezas de caza, lejos de ser un eufemismo, como ellos hubieren deseado, fue una realidad incontrovertible”.¹² No obstant, o justament per això, la reiteració visceralment fanàtica d’aquests suposats crims junt la sistemàtica utilització d’aquest vocabulari tendenciós adverteixen al lector de tindre cura de les descripcions (usualment tergiversades) presents a l’obra.

El mateix autor, publicà, anys més tard, *El maquis en sus documentos*, una recopilació de textos sobre la guerrilla, feta, segons Aguado, a partir d’una selecció de 8000 documents. Segueix la dèria anticomunista que no és ni tan sols dissimulada, considerant que “el comunista, aparte su consustancial falsedad y covardía, es recalcitrante y terco a base de martillo” amb una exposició que pretèn comprovar “la enorme mentira que hay en todo lo que huele aunque sea desde lejos, a marxismo-leninismo-estalinismo-pasionarismo-carrillismo”.¹³

Les obres d’Aguado, si bé no foren les úniques, sí van ser les que més àmpliament i amb més profunditat tractaren la qüestió guerrillera, esdevenint, per tant, llibres de referència de la història oficial del maquis. Nogensmenys, aquests volums representen la culminació, en l’àmbit de la guerrilla, de la tasca iniciada pel *Centro de Estudios y del Archivo de la Guardia Civil*, creat l’any 1965 i per la fundació de la *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*.¹⁴ La seva tasca, com la d’Aguado, fou la de promoure la

¹² *Ibidem*, p.357. El discurs de Nadal de 1963 de Franco a la p.135 i 136 del referit llibre.

¹³ AGUADO, Francisco, *El maquis en sus documentos*, Madrid, Editorial San Martín, 1976, p.18 i 20.

¹⁴ L’any 1969 es publicà *Bandolerismo contemporáneo*, editat per la Compañia Bibliográfica Española, del coronel de la Guàrdia Civil, Antonio Díaz Carmona, amb un especial anàlisi de les tècniques i formes d’actuació d’aquell cos en la repressió antiguerrillera. El mateix any també veu la llum *Guerrillas in the Spanish War*, estudi mecanografiat en anglès de Barton Whaley i publicat per Editor Management Information Services. Detroit.

Entre els articles publicats per la referida revista, MUNILLA GÓMEZ, Eduardo, “Consecuencias de la lucha de la Guardia Civil contra el bandolerismo en el periodo 1943-52”, *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*, 1 y 2, 1968; AGUADO, Francisco, “En torno al bandolerismo comunista”, *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*, 9 i 10, 1972, 14, 1974 i 15, 1975; RUIZ AYÚCAR, Ángel, “Guerrilla española del siglo XX”, *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*, 9, 1972.

Altres obres posteriors, RUIZ AYÚCAR, Ángel, *El Partido Comunista: 37 años de clandestinidad*, Madrid, San Martín, 1976; DE LA CIERVA, Ricardo, Monogràfic,” La

visió dels vencedors de la Guerra Civil i coadjuvava en la instauració del que, va qualificar el polític Stathis Kalyvas, un règim de memòria col·lectiva d'exclusió.¹⁵

Al llarg de la bibliografia franquista, es detecta la doble pretensió de glorificar (la Guàrdia Civil) i criminalitzar (els guerrillers comunistes), fet que, fins i tot, implicava una doble contradicció amb el discurs oficial anterior. En primer lloc, si en plena conjuntura guerrillera, el fenomen era negat i minusvalorat, ara es multiplicava la seva perillositat amb l'objectiu d'exalçar la tasca policial. En segon lloc, si sempre s'havia considerat un fenomen bandoler sense connotacions polítiques i com una manifestació de delinqüència comuna, ara es recalca el "conturbernio" i ideologia comunista dels guerrillers; una simplificació que, altrament, ignorava deliberadament l'heterogeneïtat política (especialment de composició) present en les diverses guerrilles espanyoles.¹⁶

1.2 Fi del Franquisme i Transició: la limitada revifalla de la memòria guerrillera

El gairebé exclusiu discurs oficial sobre la guerrilla no va ser respòs fins l'inici de la dècada dels 70. Ara bé, el PCE, de la mà de la seva política de *Reconciliación Nacional* iniciada l'any 1956, no tingué especial interès en recuperar el passat insurreccional de l'oposició antifranquista; tot i haver estat un dels projectes de major envergadura del Partit, resultava més adequat al seu efectisme partidista invisibilitzar-lo i amagar també els aspectes obscurs en la seva direcció, el paper dels dirigents des de l'exili, el desemparament o depuracions de guerrillers i la tardana i controvertida ordre d'evacuar.

Als 70, hi hagué una petita revifalla de la memòria dels guerrillers, encapçalada per l'escriptor Andrés Sorel, amb *Búsqueda, reconstrucción e historia de la guerrilla*

aventura del maquis en España: análisis documental de una leyenda", *Nueva Historia n.8, Ediciones Cumbre*, 1977, p.114.

¹⁵ KALYVAS, Stathis, "Cuatro maneras de recordar un pasado conflictivo", *El País*, 22 de noviembre de 2006, consultable a http://elpais.com/diario/2006/11/22/opinion/1164150013_850215.html. (consultat el 3 de desembre de 2014)

¹⁶ També trobem excepcions a aquesta identificació de guerriller amb comunista criminal; és el cas de les memòries anteriorment citades de Cándido Gallego, *La lucha contra el crimen y el desorden*; una obra que, sense deixar de criminalitzar la guerrilla, ho fa, no tant per la seva adscripció ideològica comunista, sinó com pel seu vincle amb el bandolerisme decimonònic. GALLEGO PÉREZ, Cándido, *La lucha contra el crimen y el desorden...* op. cit.

española del siglo XX a través de sus documentos, relatos y protagonistas, obra elaborada a partir de documents facilitats pel PCE i per testimonis; no obstant, la revisió de l'obra pel PCE dugué a no incloure alguns fragments, com el propi autor reconegué posteriorment. D'aquesta manera, l'obra s'adequà a les pròpies interpretacions del Partit presentant a aquest com a motor de la heroica lluita guerrillera.¹⁷ Aquesta versió ideològica continuà amb el llibre *Abriendo camino: Relatos de un guerrillero comunista*, testimoni de Josep Gros, antic guerriller de l'exèrcit soviètic, dirigent del PCE enviat per informar-se i reorganitzar l'AGLA al 1950 i posteriorment màxim responsable de l'edició a l'interior de *Mundo Obrero*.¹⁸ Una altra autobiografia, escrita l'any del final de la dictadura, és *El último guerrillero de España*, d'Adolfo Lucas Reguilón, que narra la vida d'un antic mestre, milicià durant la guerra, i impulsor d'una partida guerrillera en la serra de Gredos.¹⁹

Va ser especialment a partir de la mort de Francisco Franco quan augmentaren el nombre d'edicions bibliogràfiques amb la intenció de recuperar la memòria dels guerrillers; aparegueren, per tant, obres que, malgrat compartir la necessitat de recuperar la memòria antifranquista, foren desiguals, en tractament, mètode i àmbit. Des d'obres més generalistes o superficials, cas de *La guerrilla antifranquista. Historia del maquis*, de Carlos J. Kaiser o la de Vidal Sales, *Maquis. La verdad històrica de la otra guerra*, hi ha d'altres amb un àmbit d'estudi més local o regional, cas de diferents llibres sobre guerrillers asturians, càntabres o els germans Quero de Granada. Igualment, dins de la mateixa òptica, emergiren ja crítiques importants al paper del PCE, cas de la *Historia de la Resistencia Antifranquista*, de Víctor Alba, pseudònim de l'escriptor, periodista i

¹⁷ SOREL, Andrés, *Búsqueda reconstrucción e historia de la guerrilla española del siglo XX a través de sus documentos, relatos y protagonistas*, París, Editions Libraire du Globe, 1970. Anys més tard, el mateix autor publicarà l'article titulat "A la caza y captura del maquis" a la revista *Historia Internacional* 9, 1975. I l'any 2002, publicarà una revisió del seu primer llibre amb la inclusió de les pàgines censurades prèviament pel PCE: *La guerrilla antifranquista. La historia del maquis contada por sus protagonistas*. Tafalla, Editorial Txalaparta, 2002.

¹⁸ GROS, José, *Abriendo camino: Relatos de un guerrillero comunista español*, Madrid, Endymion, 2011. Obra que, malgrat el fort caràcter ideològic i partidista, esdevé fonamental.

¹⁹ REGUILÓN GARCÍA, Adolfo Lucas, *El último guerrillero de España*, Madrid, AGLAG, 1975.

antic militant del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), Pere Pagés i Eliés.²⁰ Justament, el PCE, en aquest nou context d'acceptació de les bases de la Transició i de la seva integració parlamentària, continuà desinteressat en difondre o investigar un passat insurreccional i de derrota que podia resultar incòmode per consolidar la nova estratègia política.

Potser per això, un alt percentatge d'obres foren les dedicades a la resistència armada llibertària, destacant les biografies sobre els guerrillers anarquistes més representatius, cas del *Caracremada*, Quico Sabaté o Massana; també aparegueren, en menor número, anàlisis més generals sobre la guerrilla llibertària i urbana a Catalunya, i a la resta de l'Estat.²¹ Justament, un antic combatent anarquista, Eduardo Pons Prades, antic dirigent de la Resistència francesa i amb diferents estades clandestines a l'Estat espanyol, és l'autor d'una de les obres de conjunt més valuoses d'aquests anys. Tot i que té carències documentals, de contrast metodològic i presenta errors, és útil per la riquesa en fonts orals; el mig miler de testimonis recopilats en la difícil conjuntura de 1975 i 1976, aporten, sense dubte, una font d'informació apreciable per estudis posteriors.²²

No obstant, tot i la progressiva instauració de llibertats, les obres que aparegueren durant la Transició foren discretes, en quantitat i en qualitat. Molt possiblement, influí

²⁰ KAISER, Carlos J., *La guerrilla antifranquista. Historia del maquis*, Madrid, Ediciones 99, 1976; VIDAL SALES, José Antonio: *Después del 39: la guerrilla antifranquista*, Barcelona, ATE, 1976. Una primera aproximació sobre les guerrilles a Cantabria, en CÍCERO GÓMEZ, Isidro: *Los que se echaron al monte*, Madrid, Editorial Popular, 1977, i també en *Los torvos y fieros motivos de El cariñoso*, Ed. Corocotta. 1978. Sobre un fugit asturià, VÁZQUEZ AZPIRI, Héctor, *Historia de bandoleros asturianos*, editorial Ayalga. 1977. I respecte els germans Quero, MANZANARES ARTÉS, Nicolás, *Consecuencias de la tragedia española 1936-1939 y los Hermanos Quero*, autoedició, 1978. ALBA, Victor, *Historia de la Resistencia Antifranquista*, Barcelona, Planeta, 1978.

²¹ TELLEZ SOLÁ, Antonio, *Sabaté. Guerrilla urbana en España (1945-1960)*, París, 1972 (posteriorment editada per Barcelona, Plaza y Janés, 1978), *La guerrilla urbana. Facerías*, París, Ruedo Ibérico, 1974; REGUANT, José M^a, *Marcelino Massana. ¿Terrorismo o resistencia?*, Barcelona, Dopesa, 1979; aquesta obra, tot i els desitjos del mateix Massana i la promesa de l'autor, amic seu, no fou publicada en català per cap editorial fins 1991. També trobem una autobiografia, en anglès, d'un llibertari integrant d'un dels grups guerrillers de Catalunya. GARCÍA GARCÍA, Miguel, *Francos's prisoner*, Edita Hart Davis, London, 1972. Una obra més general sobre el moviment anarquista és la de l'antic faïsta, MOLINA, Juan Manuel, *El movimiento clandestino en España, 1939-1949*, México D.F., Editores Mexicanos Unidos, 1976.

²² PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas españolas*, Barcelona, Editorial Planeta, 1977.

la conveniència política d'amagar els temes conflictius per no llastimar l'acord dels partits majoritaris i per evitar suscitar un debat sobre la lluita armada que s'havia de focalitzar únicament amb ETA (*Euskadi ta Askatasuna*), el GRAPO (*Grupos Revolucionarios Antifascistas Primero de Octubre*) o el FRAP (*Frente Revolucionario Antifascista Patriótico*). En tot cas, les escasses obres historiogràfiques i l'escàs tractament novel·lístic (i fílmic), no compensaren, ni aconseguiren superar la visió maniquea i simple de la dictadura.²³ Així, el clima de *Reconciliación nacional*, el pacte de silenci, la inexistència de cap entitat o institució que fomentés la recerca, divulgació o reparació dels guerrillers, no aclarí la realitat d'un fenomen que continuava cobert d'una aurèola de confusió i marginalitat. Nogensmenys, el pas d'un règim de memòria col·lectiva d'exclusió a un de silenci, amb l'amnesia, la impunitat i el desamparament com a eixos claus, no resolguè, ni la investigació històrica, ni la reparació dels fets.²⁴

1.3 De l'emergència d'estudis acadèmics a l'eclosió de recerques locals (1980-1990)

L'inici dels treballs acadèmics de la resistència armada antifranquista coincidí amb l'eclosió d'estudis locals i regionals. Justament, va ser una tesina de llicenciatura, la de l'historiador i professor universitari alemany Hartmut Heine, amb l'estudi de la guerrilla antifranquista a Galícia, qui inaugurà aquest nou període, seguit, poc després, de la tesi doctoral, també sobre la resistència armada gallega, de Bernardo Maiz.²⁵ Una altra

²³ Un exemple de deformació sensacionalista, a nivell novel·lístic, és una sobre la figura de *La Pastora*, VILLAR RASO, Manuel, *El maquis hermafrodita*, Madrid, Ediciones Albia, 1978. La narrativa sobre el maquis durant la Transició va ser escassa, reduint-se a l'anterior obra i a reedicions o reimpressions d'obres anteriors o on la guerrilla apareix de manera anecdòtica. Veure GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, "La Guerrilla antifranquista durant la Transició (1975-1982)", *Actas del Congreso Internacional sobre transiciones en el Mundo Contemporáneo*, 7,8 i 9 de maig del 2014, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.

²⁴ KALYVAS, Stathis, "Cuatro maneras de recordar un pasado..." op. cit.

²⁵ HEINE, Hartmut, *A Guerrilla antifranquista en Galicia*, Vigo, Edicions Xerais, 1980. Poc després, el mateix autor publicarà, producte de la seva tesi doctoral, *La oposición política al franquismo*, Editorial Crítica, 1983. I l'any 1986, un article "A guerrilla. Unha resposta con forte base popular", a la revista *A Nosa Terra* n.1. MAIZ, Bernardo, *La guerrilla antifranquista en Galicia, 1936-1964. A esquerda militante galega*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 1984. El mateix autor publicà: "A resistencia armada ao franquismo", *A Nosa Terra* n.2, Ed. Promoció Cultural Galega, 1987; també trobem articles i contribucions de B. Maiz sobre la guerrilla en obres més generals, cas de *Galicia na IIa República e baixo o franquismo*, Xerais de Galicia, Vigo, 1988.

professora universitària, Valentina Fernández Vargas, va dedicar un capítol a la guerrilla en la seva obra *La resistencia interior en la España de Franco*, constituent, ambdós autors, el reduït reducte acadèmic que, de manera desigual, analitzà el maquis antifranquista a principis dels anys 80.²⁶ Aquesta dècada va ser especialment rellevant per l'eclosió d'estudis regionals, tant en forma de llibres com d'articles o parts d'obres; entre aquests dos darrers formats, aparegueren estudis sobre la guerrilla de Palència, Osca o Galícia.²⁷ Entre els llibres més destacats, trobem anàlisis de Justo Vila sobre la guerrilla a Extremadura, de Secundino Serrano sobre Lleó, Sacaluga sobre Astúries, Francisco Moreno sobre Córdoba i Manuel Pérez sobre Cadis.²⁸

Tanmateix, s'iniciaren les primeres obres de l'*Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón* (AGLA), d'entre les quals, destaca el primer gran estudi detallat i documentat sobre l'agrupació de la mà de Fernanda Romeu, *Más allá de la utopía: perfil histórico de la Agrupación Guerrillera de Levante*.²⁹ Representa, sense dubte, l'obra de referència inicial, tant per l'abundant i diversitat de fonts com pel caràcter pioner de l'anàlisi general de l'AGLA. Fernanda Romeu elaborà un treball elogiable, tant per haver partit de zero en la investigació, com per la seva perseverància per superar les traves de recerca, especialment l'accés a l'arxiu de la Guàrdia Civil, enormement

²⁶ FERNÁNDEZ VARGAS, Valentina, *La resistencia interior en la España de Franco*, Madrid, Ed. Istmo, 1981.

²⁷ CASAS CARNICERO, Ángel "La guerrilla republicana en Palencia", PITTM. Publicaciones de la Institución Tello Téllez de Meneses n. 45, 1981, pp.239-262; SUÁREZ GALBÁN, Eugenio, "Mataelpino: la última morada de los maquis", *Tiempo de Historia* 74, Ediciones Prensa Periódica, 1981, CASTAÑ ANDOLZ, Ignacio Javier, "Los Pirineos y el maquis", Argensola. Revista de Ciencias sociales n. 95, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1983.

²⁸ VILA IZQUIERDO, Justo, *La guerrilla antifranquista en Extremadura*, Badajoz, Universitas, 1986; SERRANO, Secundino, *La guerrilla antifranquista en León (1936-1951)*, León, Junta de Castilla y León, 1986; SERRANO, Secundino, *Crónica de los últimos guerrilleros leoneses*, Ámbito, Valladolid, 1989; SACALUGA, José Antonio, *La resistencia socialista en Asturias*, Madrid, Pablo Iglesias, 1986; MORENO GÓMEZ, Francisco, *Córdoba en la posguerra: (la represión y la guerrilla, 1939-1950)*, Córdoba, Francisco Baena, 1987; PÉREZ REGORDÁN, Manuel, *El maquis en la provincia de Cadiz*, Cadiz, Autoedició, 1987.

²⁹ ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía: perfil histórico de la Agrupación Guerrillera de Levante*, València, Alfons El Magnànim, 1987. Un altre estudi publicat dos anys més tard, de la mateixa autora és l'article "Panorama sociopolítico de los primeros movimientos guerrilleros en la España del 39 al 46", dins del col·loqui *El primer franquismo. España durante la segunda guerra mundial*. V Coloquio de Historia Contemporánea de España, Madrid, Siglo XXI de España Editores, 1989.

restringit, limitat i descatalogat. A partir d'aquestes, i, més concretament, de les fitxes dels expedients del SIGC (*Servicio de Información de la Guardia Civil*), confeccionà, entre d'altres, les primeres llistes de guerrillers de l'AGLA. Justament, la diversitat de les fonts utilitzades, tant les oficials, com la documentació del PCE (on destaquen informes dels propis guerrillers) i els testimonis orals, és el que eleva la validesa i utilitat del treball. A més a més, l'AGLA començà a ser analitzada a partir d'estudis més locals i regionals, sent la província de Conca, i, especialment, la de Terol i la zona d'Aragó les que encapçalaren els anàlisis territorials de l'Agrupació, amb els articles i obres de Fernando Sáiz, Paloma Fernández Pancorbo i Gaudioso Sánchez.³⁰

A pesar de no abarcar la temàtica guerrillera, l'any 1983 va aparèixer una obra, de l'antic militant i represaliat Carlos Llorens, rellevant per entendre l'oposició comunista espanyola i valenciana durant el primer franquisme. En *La primera década. Una aportación al proceso político e ideológico del franquismo y a la historia del Partido Comunista de España*, Llorens reflexiona sobre els trets característiques del franquisme, la lluita clandestina i el paper del PCE en aquesta, d'una manera independent i sense amagar crítiques al propi Partit. Amb interessants aportacions sobre com es visquè, des de la pròpia militància, l'informe Monzón o el cas de suposada "traïció" de Heriberto Quiñones, aporta informació inèdita sobre els primers nuclis clandestins comunistes de València, així com el paper de l'experiència carcerària en la formació i conscienciació política de joves militants.³¹

Més enllà d'una única obra general amb poques aportacions (*La guerrilla antifranquista*, de Rafael Gómez Parra), hi ha contribucions sobre les inicials

³⁰ Fernando Sáiz, repassa l'activitat guerrillera i alguns dels seus membres a Conca en el seu article "El maquis, entre la historia y la tragedia", en *Olcades*, 12, Cuenca, 1982, pp.253-268. Més complet anàlisi a FERNÁNDEZ PANCORBO, Paloma, *El maquis al Norte del Ebro*, Zaragoza, Diputación General de Aragón, 1988 i SÁNCHEZ BRUN, Gaudioso "Aportaciones documentales para el estudio del maquis en la provincia de Teruel", en *Túria*, 9, Instituto de Estudios Turolenses, 1988; aquest és un estudi de l'AGLA a partir de premsa oficial, sindicats i documents de la Guàrdia Civil.

³¹ LLORENS CASTILLO, Carlos, *La primera década. Una aportación al proceso político e ideológico del franquismo y a la historia del Partido Comunista de España*, València, Fernando Torres Editor, 1983. Una altra obra, essencial, per entendre l'articulació del PCE: HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo. La reconstrucción del PCE bajo el primer franquismo (1939-1953)*, Barcelona, Crítica, 2015.

infiltracions de guerrillers amb *Les Valls d'Andorra i el maquis antifranquista*, de David Mas i *Años 40: los maquis y el PCE*, de Daniel Arasa. La primera és una exposició de l'actuació dels maquis, a partir d'actes, premsa i testimonis, durant l'operació de la Vall d'Aran i les inicials i progressives infiltracions, en el Pirineu català, així com les relacions amb el Principat d'Andorra; l'altra és la primera obra de Daniel Arasa que analitza també l'operació *Reconquista de España* i les conseqüències internes dins del PCE.³²

Les biografies també són presents a partir de testimonis i documents, com la de Numen Mestre, guerriller afusellat al 1949, que ens aproxima a l'Agrupació Guerrillera de Catalunya (AGC) a partir de les seves vivències escrites, en català, per la pròpia germana; la del guerriller càntabre *Juanín* a partir de multitud d'entrevistes o l'anàlisi de la guerrilla asturiana des de la perspectiva i vivències de l'enllaç Nicanor Rozada, entre d'altres.³³

1.4 Els anys 90: augment quantitatiu sense salt qualitatiu

A partir de la dècada dels 90 es visquè un augment de les publicacions sobre la guerrilla o relacionades amb aquesta. Però tot i que hi hagué un increment que gairebé duplicava les obres publicades els anys 80, l'estudi de la guerrilla antifranquista continuava sent de baix perfil analític i francament marginal dins de l'àmbit acadèmic universitari. Les obres, impulsades fonamentalment per investigadors independents i/o persones compromeses amb la memòria històrica fora de l'òrbita acadèmica, continuaven la senda d'anàlisi regional de les del període anterior. Alguns dels estudis s'impulsaren al

³² GÓMEZ PARRA, Rafael, *La guerrilla antifranquista*, Madrid, Editor Revolución, 1983, MAS, David, *Les Valls d'Andorra i el maquis antifranquista*, Andorra, Editorial Andorra, 1985 i ARASA, Daniel, *Años 40: los maquis y el PCE*, Barcelona, Editorial Argos Vergara, 1984, obra que va ser revisada i ampliada en un nou treball l'any 2004: *La invasión de los maquis*, Barcelona, Belacqua ediciones, 2004.

³³ MESTRE, Cassandra, *Arreu la sorra*, Barcelona, Edicions El Llamp, 1986. ÁLVAREZ FERNÁNDEZ, Pedro, *Juanín, el último guerrillero emboscado de la postguerra española*, Autoedició, 1988. ROZADA, Nicanor, *¿Por qué sangró la montaña? La guerrilla en las montañas de Asturias*, Oviedo, autoedició, 1989. Altres obres són: FERNÁNDEZ FREIXANES, Víctor: *Memoria dun fuxido*, Vigo, Xerais, 1980; MANZANERO MARÍN, José, *Páginas para la historia*, Valencia, Fernando Torres Editor, 1983; MATARRANZ, Felipe, *Manuscrito de un superviviente*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales, 1987.

caliu de les noves entitats que aparegueren en aquesta dècada, que reivindicaven la memòria històrica de la Guerra Civil i el franquisme i la dignificació dels derrotats, cas de l'Associació d'Amics de *los Caidos por la libertad* (Regió de Múrcia, 1995), la de *Archivo, Guerra y Exilio* (1997), *l' Asociación Andaluza de Memoria Histórica y Justicia* (1999) o l'associació d'Amics de les Brigades Internacionals al 1995.

La dècada s'inicià amb la publicació de dues obres fruit de congressos; la primera, obra de referència de la dècada, aparegué l'any 1990, *Movimiento guerrillero de los años 40*; que recopilava les ponències d'unes jornades d'estudi celebrades a novembre de 1988 amb aproximacions a l'estudi de la guerrilla a les diferents zones de la península: Galícia, Lleó, Saragossa i Osca, l'est peninsular (amb un nou article de Paloma Fernández Pancorbo sobre l'AGLA), Astúries, Extremadura, Navarra, Ciudad Real, Málaga, Granada i Còrdova. Més enllà de les notes generals sobre estudis territorials, destacaren aportacions metodològiques en articles sobre les fonts del PCE de Carmen González Vicente i l'anàlisi de la utilitat de les orals de Fernanda Romeu, essent de gran interès els testimonis d'antics guerrillers (especialment el d'Adelino Pérez per l'AGL o el del "comandante Murillo").³⁴ L'altra publicació, apareguda també el mateix any 1990, amb el títol *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, és una obra col·lectiva amb dos capítols sobre la guerrilla a Ciudad Real (de Francisco Alia Miranda) i el seté batalló de la *Agrupación Granada-Málaga*, de Jose Francisco García.³⁵

Justament, brollaren també obres de diferents àmbits territorials i començaren a destacar les d'àmbit andalús impulsades principalment per les investigacions doctorals d'Azuaga Rico i Romero Navas, el qual publicà, l'any 1995, la seva tesi.³⁶ També

³⁴ ÁLVAREZ, Santiago, HINOJOSA, José i SANDOVAL, José (coord.), *El movimiento guerrillero de los años 40*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 1990.

³⁵ TUSELL, Javier, ALTED, Alicia i MATEOS, Abdón (coord.), *La oposición al régimen de Franco*, Madrid, UNED, 1990.

³⁶ AZUAGA RICO, José, "La agrupación guerrillera de Granada-Málaga. Estudio sobre las mentalidades y la vida cotidiana", *Espacio, tiempo y forma. Serie V. Historia contemporània*, 4, UNED, 1991, *La guerrilla antifranquista en Nerja*, Nerja, Izquierda Unida, 1996 i la tesi, defensada, més tard, el 2005 a la UNED, té el títol de *La Guerrilla antifranquista de Granada y Málaga (1948-1952)*. ROMERO NAVAS, José Aurelio, *La guerrilla en 1945. Proceso de dos jefes guerrilleros: Ramón Vías y Alfredo Cabello Gómez Acebo*, Málaga, CEDMA, 1999 i

continuaren apareixent publicacions sobre la guerrilla a Galícia, territori amb major proliferació d'obres monogràfiques (i també de biografies), de la mà de Xosé Neira o Manuel Astray; per contra, a d'altres zones, cas d'Astúries, Castella La Mancha o Navarra el tractament va ser més discret.³⁷ Pel que fa a Catalunya i al maquis llibertari, Ferran Sánchez Agustí inicià els seus estudis sobre la guerrilla amb una de les principals obres de referència del maquis català fins al moment, *Maquis a Catalunya. De la invasió de la vall d'Aran a la mort del Caracremada*. En la mateixa llengua, trobem un primer estudi divulgatiu realitzat per Josep Clara amb el títol de *Els Maquis*.³⁸ Extremadura, en concret Cáceres, fou objecte d'un bon anàlisi, amb *Huidos y maquis. La actividad guerrillera en la provincia de Cáceres (1936-1950)*, obra que, amb una diversitat de fonts utilitzades, va ser la primera gran aportació del recent doctorat Julián Chaves a l'estudi de la guerrilla extremeña.³⁹ A grans trets, els temes principals de totes aquestes obres giraren al voltant de l'anàlisi polític, amb el paper del PCE, les etapes de les guerrilles, l'organització i les seves accions i els estudis sobre la repressió

Recuperando la memoria, Málaga, CEDMA, 1997. (una recopilació de testimonis orals) La seva tesi es titula *La inquietud político-social en la provincia de Granada y en la zona oriental de la provincia de Malaga durante los años 1939 a 1947: huidos, partides y guerrillas*, Universitat de Malaga, 1995. SÁNCHEZ TOSTADO, Luis Miguel, *Los maquis en Sierra Mágina*, Ayuntamiento Albánchez de Mágina, 1998. FERNÁNDEZ OLMO, Juan. *Episodios del maquis en la Axarquía*, autoedició, 1999.

³⁷ Com a obres més rellevants d'àmbit gallec trobem NEIRA VILAS, Xosé, *Guerrilleiros*, A Coruña, Edicions do Castro, 1991. ASTRAY RIVAS, Manuel, *Síndrome del 36. La IV Agrupación del Ejército Guerrillero de Galicia*, A Coruña, Edicions de Castro, 1992. D'Astúries apareixen tres articles sobre la guerrilla a GARCIA, Ramón, *Los mineros asturianos bajo el franquismo*, Madrid, Edita Fundación 10 de mayo, 1990. A Castella La Mancha, la guerrilla apareix mencionada dins de VVAA, *Los comunistas en la historia de Albacete. 1920-1979*, Albacete, Edita: Partit Comunista, 1990. De Navarra trobem l'article, RODA HERNÁNDEZ, Francisco, "El maquis en Navarra: octubre de 1944", *Príncipe de Viana*, 189, Edita: Gobierno de Aragón, 1990.

³⁸ SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *Maquis a Catalunya. De la invasió de la vall d'Aran a la mort del Caracremada*. Lleida, Pagés Editors, 1999. Una altra obra posterior del mateix autor, *Maquis en el Alto Aragón. La guerrilla en los Pirineos Centrales. 1944-1949*, Lleida, Milenio, 2011. CLARA i RESPLANDIS, Josep, *Els maquis*, Diputació de Girona, Girona, 1992.

³⁹ CHAVES PALACIOS, Julián, *Huidos y maquis. La actividad guerrillera en la provincia de Cáceres (1936-1950)*, Cáceres, Institución Cultural El Brocense, 1994. Justament un any abans, Chaves defensà la seva tesi doctoral sobre la Guerra Civil a Cáceres. Per tant, com després comprovarem, és un dels pocs doctors i professors universitaris que estudien la guerrilla antifranquista.

franquista. La tònica general d'aquestes estigué marcada per l'èmfasi en la reconstrucció d'uns fets silenciats amb una visió eminentment descriptiva.

Altrament, hi hagueren també algunes obres en anglès i anàlisis sobre l'actuació de la Guàrdia Civil, cas del llibre de Gómez Fou *La Brigadilla*, centrat en les contrapartides.⁴⁰ I començaren a proliferar les visions i trajectòries personals a partir d'autobiografies, destacant de nou l'àmbit de Lleó-Galícia amb obres sobre guerrillers llegendaris com Foucellas o Manuel Girón, entre d'altres;⁴¹ i de forma molt menys abundant, aparegueren d'altres a Astúries, La Mancha, Alt Aragó, Còrdova o Euskadi.⁴² Respecte a guerrillers de l'AGLA, trobem una recreació històrica a partir de la figura del *Manco de La Pesquera*, de la mà d'Ernesto Cuéllar Toledo.⁴³

Seguint amb aquesta agrupació, als 90 sorgiren nous articles de Paloma Fernández Pancorbo sobre la guerrilla a les diferents províncies aragoneses, un article de Carles Llauradó, iniciador de l'estudi de la guerrilla a Tarragona, i començava la investigació doctoral de Mercedes Yusta que propicià la publicació dels seus primers articles,

⁴⁰ COWAN, Andrew, "The guerrilla war against Franco", *European History Quartely*, 20 (2) , SAGE Publications, 1990. PRESTON, Paul "The urban and Rural Guerrilla of the 1940s", *Spanish cultural Studies. An introduction*, Oxford University Press, 1996. GÓMEZ FOU, José Ramón, *La Brigadilla*, Gijón, Editor Silverio Cañada, 1992.

⁴¹ Sobre guerrillers de l'Agrupació de Galícia-Lleó: ÁLVAREZ, Santiago, *Memoria da guerrilla*, Vigo, Xerais, 1991; DOMÍNGUEZ GONZÁLEZ, Xosé, *Mario de Langullo. O derradeiro fuxido*, Sotelo Blanco edicions, 1993. VVAA. *A resistència antifranquista na comarca de Ordes. Manuel Ponte Pedreira*, Obradoiro da Historia, 1997. GONZALEZ REIGOSA, Carlos, *El regreso de los maquis*, Barcelona, Ed. Jucar, 1992 al voltant de tres dirigents de les guerrilles del nord; una obra sobre Manuel Girón del mateix autor, *La agonía del león. Esperanza y tragedia del maquis*, Madrid, Alianza Editorial, 1995. Sobre Foucellas apareixen uns quants llibres, entre ells, PIÑEIRO ARES Jose, *El Foucellas en el Ullan*, Pontevedra, autoedició, 1992, LAMELA GARCIA, V. Luís. *Foucellas. El riguroso relato de una lucha antifranquista (1936-1952)*, A Coruña, Edicions do Castro, 1992.

⁴² PICAZO VILLENA, Andrés Maria, *Treinta años después*, autoedició, 1991 (autobiografia d'un guerriller de La Mancha), VICENTE, Pedro, *Por qué luchamos*, Madrid, Endymion, 1992; ARASANZ RASO, Joaquín: *Los guerrilleros. Joaquín Arasan Raso "Villacampa"*, Edició de l'autor, 1994; GARCÍA, Basilio, *Sucedió en Pozoblanco. Retazos de la vida del maquis "Caraquemá"*, Edimestre, 1994. VICUÑA, Victorio, *Combates por la libertad*, Lasarte, Ayuntamiento de Lasarte-Orio, 1995. FERNÁNDEZ PÉREZ, Adolfo, *Comandante Mata. El socialismo asturiano a través de su biografía (1911-1989)*, Oviedo, Fundación Pablo Iglesias, 1990.

⁴³ CUÉLLAR TOLEDO, Ernesto, *El manco de la Pesquera... o el mito del hombre*, Cuenca, Diputación de Cuenca, 1998.

participacions en obres col·lectives i el seu primer llibre sobre la guerrilla.⁴⁴ Justament aquest, *La guerra de los vencidos. El maquis en el Maestrazgo turolense, 1940-1950*, publicat l'any 1999, avançà el salt qualitatiu produït al voltant de l'any 2000 anant més enllà de la visió descriptiva i merament política característica de les obres anteriors. Altrament, també pel seu paper pioner, en l'anàlisi de la dona en la guerrilla, és remarcable un altre article d'ella, juntament amb una ponència de Julio Prada Rodríguez.⁴⁵

1.5 Al tombar de segle: proliferació d'obres i avanç historiogràfic

Va ser pels volts de l'any 2000 quan tingué lloc l'eclosió de treballs i la irrupció de noves línies d'investigació i un salt qualitatiu en les obres sobre la guerrilla. L'esclat del moviment memorialista hi contribueix enormement i es multiplicà també la publicació

⁴⁴ FERNANDEZ PANCORBO, Paloma, "La guerrilla en la provincia de Teruel, 1944-1952", Teruel. N. 82 (II), Instituto de Estudios Turolenses, 1991 i "La guerrilla en Zaragoza y Huesca", en *El movimiento guerrillero de los años 40, op. cit.* LLAURADÓ i BROS, Carles "El maquis a la demarcació (1939-1952)", dins de SÁNCHEZ CERVELLÓ Josep (coord.), *La provincia de Tarragona durant el franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura*. Tarragona, Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Carnp de Tarragona, 1996 Les obres de Mercedes Yusta: "El Maestrazgo turolense y la guerrilla antifranquista", *Turia: Revista cultural*, N° 47-48, 1999, pàgs. 293-303, "Un mito de la guerrilla antifranquista en Aragón: La Pastora", *Arenal: Revista de historia de mujeres*, Vol. 5, N° 2, 1998, pàgs. 361-377. "El maquis y su influencia en la Ribera del Jiloca", *El Ruejo: Revista de estudios históricos y sociales*, N° 2, 1996, pàgs. 187-200. "Las paradojas del miedo: los maquis y el refuerzo de las estructuras del poder local", dins de PEIRÓ MARTÍN, Ignacio i RÚJULA LÓPEZ, Pedro (coord.), *La historia local en la España contemporánea : estudios y reflexiones desde Aragón* , 1999, Universidad de Zaragoza, Departamento de Historia Moderna y Contemporánea, 1999 pàgs. 512-518, "El guerrillero, libertador o forajido: la ambivalencia del mito", en *Mitos: Actas del VII Congreso Internacional de la Asociación Española de Semiótica (Investigaciones Semióticas VII)* coordinat per Alberto Navarro González, Juan Carlos Pueo Domínguez, Alfredo Saldaña Sagredo, Túa Blesa, Vol. 3, 1998, , pàgs. 823-828. "El maquis en el Maestrazgo (1940-1950): rasgos de una sociedad rural en conflicto", en *Entre el orden de los propietarios y los sueños de rebeldía : el Bajo Aragón y el Maestrazgo en el siglo XX* coordinat per Pedro Víctor Rújula López, 1997, pàgs. 151-164. *La guerra de los vencidos. El maquis en el Maestrazgo turolense, 1940-1950*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1999.

⁴⁵ YUSTA, Mercedes, "La historia en femenino singular: las fuentes orales en el estudio del "maquis" en España", 1940-1950 en *Testimonios orales y escritos. España 1936-1996: actas V Jornadas Historia y Fuentes Orales : Ávila*, octubre 1996 coordinat per José Manuel Trujillano Sánchez, Pilar Díaz Sánchez, 1996, pàgs. 241-252. PRADA RODRÍGUEZ, Julio, "Las mujeres y los escapados. Aproximación al papel de la mujer como soporte material de la resistencia antifranquista", ponència d'unes jornades publicades amb el nom de *Las mujeres y la guerra civil española*, Madrid, Instituto de la Mujer, 1991.

de novel·les, films i documentals.⁴⁶ Si l'any 1999 l'assemblea de l'AGE (*Archivo, Guerra y Exilio*,) presentava la primera iniciativa parlamentaria per promoure el reconeixement de la memòria dels lluitadors antifranquistes, l'any següent, el 2000, es produí el fet simbòlic de la primera exhumació d'una fosa comú de la Guerra Civil, creant-se l'*Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica*. Segons el recompte de Gálvez, si al 2003 hi havien 30 associacions, al 2006 s'aproximaven a 170, d'entre les quals, ressaltaven l'*Asociación para la recuperación de la Memoria Histórica* (ARMH) al 2001 i *Foro por la memoria* (nascuda el 2002), destacant la seva implantació a Madrid, Catalunya i Andalusia.⁴⁷

Altrament, començava a caminar l'associació La Gavilla Verde, inscrita com a tal des de l'any 1998 i organitzadora de les jornades anuals sobre maquis iniciades el mateix 2000.⁴⁸ Una mica més tard, al 2003, el grup Paleolab va crear un grup de treball d'Arqueologia i Antropologia Forense per recolzar tècnicament les agrupacions de familiars i entitats en la recerca, exhumació i identificació de desapareguts al territori d'implantació de l'AGLA. Algunes de les entitats amb les que ha col·laborat han estat, a més de la Gavilla Verde, la Fundació Societat i Progrés de València o l'associació *Pozos de Caudé*, fundada l'any 2004. Les tasques arqueològiques i forenses de Paleolab s'han materialitzat en la publicació del 2008, titulada, "Arqueología Forense en territorio AGLA", que recull tres casos de desaparicions entre 1947 i 1948. A més de tindre previst una segona monografia amb altres casos investigats produïts entre el 1947 i el 1951, al febrer del 2014 es va presentar el documental *Maquis*, que, baix la direcció de Lican Esteve, exposa set casos de recerca, exhumació i identificació de desapareguts del territori de l'AGLA realitzats per Paleolab entre 2006 i 2010.

⁴⁶ Si les novel·les, que començaren a proliferar als anys 90, han augmentat considerablement al segle XXI, també ho han fet les pel·lícules i els documentals, progrés que ha contribuït a donar als guerrillers un espai entre el gran públic.

⁴⁷ GÁLVEZ, Sergio, "Un proceso de recuperación de la memoria histórica en España: una aproximación a los movimientos sociales por la memoria" en *International Journal of Iberian Studies* Volum 19 Number 1, 2006, pp.25-51, p.34 i 35.

⁴⁸ Tot i que a partir d'aquests anys el moviment es consolida i es difón, no naix aleshores, ja que des de l'any 1980 ja trobem iniciatives de memòria guerrillera. Des del 1989 es celebra *el Día del Guerrillero Español*, establerta per l'AGE l'any anterior. I l'any 1990 es va inaugurar el Monumento Nacional al Guerrillero en Santa Cruz de Moya, fet que ja va proposar l'Amical de Catalunya dels Antics Guerrillers l'any 1985.

Tot plegat, és una clara mostra de l'eclosió del moviment de la memòria històrica al tombar el segle i d'una difusió mediàtica del fenomen que foren paral·leles a la major recerca i a l'augment, en quantitat i qualitat, d'obres publicades. A nivell quantitatiu, el 2001 es donà el salt definitiu del nombre de publicacions destacant un increment important al 2008, amb prop de 50 obres publicades l'any immediatament posterior a l'aprovació de la llei de memòria històrica. L'expansió del moviment de recuperació de la memòria va incidir, no tan sols en l'augment d'obres publicades, sinó també en una major qualitat d'aquestes.

Segons Jorge Marco, la reivindicació del moviment guerriller “ha generado algunos problemas des del punto de vista historiográfico”, atés que la simpatia dels investigadors ha influït en “el carácter restrictivo del análisis”, deixant de costat altres qüestions problemàtiques, cas de les desercions, la violència política, etc.⁴⁹ Ara bé, constatant que la neutralitat és difícilment assumible, no té per què estar renyida amb l'objectivitat, el rigor o noves línies d'anàlisi. De fet, és justament a partir de la difusió del moviment memorialista quan pareixen les obres més completes sobre la guerrilla: en primer lloc, perquè amb la quantitat d'obres publicades i amb la informació que es comença a disposar, es facilita l'adopció de noves línies de recerca, de nous temes d'estudi i interpretacions; i, en segon lloc, perquè són historiadors, que també parteixen d'una certa simpatia cap la resistència armada antifranquista, els que amplien els anàlisis amb avanços de recerca i nous enfocaments. La qüestió no és si simpatitzen o no amb els guerrillers, ni si participen o no en el moviment memorialista: és si, partint d'una formació en la disciplina històrica, adopten les eines i interpretacions adequades per fer avançar el coneixement històric, primant l'anàlisi contrastat i rigorós. Cal tindre en compte, també, que tot i que la història i la memòria no són el mateix, no tenen per què ser contradictòries: el saber crític i el record-homenatge poden arribar a trobar-se. A més de considerar que són dos disciplines connectades, ja que la lectura de la història comporta compromís per la memòria per ser un component essencial de la interpretació

⁴⁹ MARCO CARRETERO, Jorge, *Resistencia armada en la postguerra. Andalucía Oriental*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2011, p.27. També, *Guerrilleros y vecinos en armas. Identidades y culturas de la resistencia antifranquista*, Granada, Comares, 2012.

del passat, l'aspiració de l'historiador és, com diu Carme Molinero, que la història informe la memòria per evitar la manipulació del record.⁵⁰

L'augment de la memòria guerrillera, evidentment influïda pel canvi generacional i per la major maduresa en afrontar el fenomen, esdevé, amb la multiplicitat d'obres i la més gran diversitat (també d'edat) d'autors, heterogènia i transversal. Amb la reducció progressiva del número de supervivents i el major protagonisme de les noves generacions, la dels néts i besnéts, han anat apareixent noves perspectives i una nova embranzida.

Tot i que la descripció, la reconstrucció i l'explicació recurrentment política dels fets continuava sent hegemònica en les obres publicades, trobem dos fets especialment rellevants que marquen el salt qualitatiu produït; en primer lloc, aparegueren les primeres grans i més completes síntesi, tant d'autors que ja començaren als 70 o 80 com de nous. Així, en primer lloc, es publicà el nou llibre de Sorel, que recull la documentació que fou censurada pel PCE als 70; de caràcter narratiu, va ser realitzat a partir de múltiples entrevistes a finals dels 60 (amb guerrillers a Praga, Moscó, Bucarest o La Habana), i de documents, periòdics o d'informes, entre els quals destaca el del coronel de la Guàrdia Civil, Eulogio Limia Pérez.⁵¹ I l'altra gran obra de síntesi, és la de Secundino Serrano, *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista*, complet anàlisi de la guerrilla a tot l'Estat espanyol i inel·ludible referència per futures investigacions. Probablement, és l'obra més completa de les guerrilles a l'Estat espanyol ja que ofereix una panoràmica general, amb les peculiaritats de cadascuna de les agrupacions; recordem que prèviament, Serrano, catedràtic d'institut, ja havia investigat i publicat al voltant de la guerrilla antifranquista a Lleó. El seu anàlisi de la guerrilla per zones, tot i que amb algú que altre error en les descripcions territorials (cas de l'acció de l'AGLA i de la seva fi), és acompanyat per reflexions útils a nivell general; si a l'introducció és

⁵⁰ MOLINERO, Carme, "La represión franquista y políticas públicas de la memoria democrática", Conference on Historical Memory: Policy and Practice, Catalan Observatory, London School of Economics, 2007, en <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/catalanObservatory/PDF/Memorial/Carme%20Molinero.pdf>, en. p.1 (consulta el 15 de maig del 2014).

⁵¹ SOREL, Andrés, *La guerrilla antifranquista. La historia del maquis contada por sus protagonistas*, Tafalla, Txalaparta, 2002.

d'interès el breu repàs historiogràfic sobre la guerrilla, a l'epíleg s'aventura a donar les causes del fracàs de la guerrilla i a analitzar la problemàtica de les xifres de guerrillers i d'enllaços, tot partint de publicacions i estudis anteriors.⁵²

Tanmateix, l'altra gran novetat del període va recaure en la presència de treballs amb enfocaments novedosos que obrien noves vies interpretatives i que afonaven en la complexitat del fenomen; estigueren relacionats amb la irrupció, desigual en àmbits territorials i en aportacions, de tesis doctorals, que continuaven la senda iniciada als 80 per Heine i als 90 per Aurelio Romero. Cal advertir que, malgrat l'augment d'aquestes (notòria novetat respecte el període anterior), els estudis continuaven sent minoritaris dins dels cercles acadèmics i universitaris. A més, aquestes s'implantaren només a àmbits territorials concrets, sobresurtint, de forma especial, a Andalusia oriental, amb les tesis de José María Azuaga Rico (sobre Granada i Màlaga), Francisco Ruiz Esteban (Granada) i Jorge Marco (l'est andalús, amb Granada, Màlaga, Almeria, Jaén).⁵³ Altrament, a Aragó, Mercedes Yusta culminava la seva investigació doctoral publicant, l'any 2003, *Guerrilla y resistencia campesina. La resistencia armada contra el franquismo en Aragón*, fruit de la seva tesi.⁵⁴ Fou justament Mercedes Yusta, juntament a la investigació doctoral posterior de Jorge Marco, qui posaren les bases de la renovació de la historiografia sobre la guerrilla i del salt qualitatiu que d'ella es derivà.

Així, Mercedes Yusta elaborava una de les investigacions més solvents que fins ara s'han fet de la guerrilla antifranquista; el seu estudi sobre l'AGLA a Aragó, esdevé l'única tesi doctoral feta sobre aquesta agrupació fins aleshores. És un treball que destaca per anar més enllà de les explicacions merament polítiques exposades fins aleshores per entendre la resistència armada antifranquista; emmarca la guerrilla espanyola com un fenomen més de la resistència antifeixista a Europa aportant, per tant,

⁵² SERRANO, Secundino. *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista*, Madrid, Temas de Hoy, 2001.

⁵³ AZUAGA RICO, José María, *La guerrilla antifranquista de Granada y Málaga...*op. cit. RUIZ ESTEBAN, Francisco, *La partida guerrillera de Yatero y movimiento guerrillero de Granada*, Granada, Universidad de Granada, 2005. MARCO CARRETERO, Jorge, *Resistencia armada en la postguerra...*op. cit.

⁵⁴ YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina. La resistencia armada contra el franquismo en Aragón*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 2003.

un pioner caràcter comparatiu (respecte França, Grècia o Iugoslàvia), que ajuda a entendre i peculiaritzar la guerrilla antifranquista. L'altra gran contribució de Yusta és la relació (i la conceptualització) de la lluita guerrillera amb el context de conflictivitat social i resistència camperola existent les dècades anteriors. Sense excloure l'evident caràcter polític, estableix una nova categorització entre "guerrilleros autóctonos" i "guerrilleros foráneos", així com exalta el paper de les lleialtats primordials o de la solidaritat vertical alhora d'entendre el suport o la integració a la guerrilla de camperols. De fet, en un article posterior, afirma que "esta resistencia puede ser considerada un producto tanto cultural como político que hay que relacionar tanto con una ideología política definida como con la defensa de un modo de producción amenazado",⁵⁵ responnent, per tant, a l'existència de "conflictos explicables en un contexto de larga duración, que iría más allá de la propia guerra civil y en los que influyen elementos sociales y culturales, además de políticos".⁵⁶

L'altra gran aportació, derivada d'una tesi doctoral, és l'obra de Jorge Marco. L'anàlisi del territori d'Andalusia Oriental, àmbit amb major quantitat de recerques doctorals sobre la guerrilla, amb tres anteriors, facilita una tasca que ens ha proporcionat aportacions rellevants en la historiografia guerrillera. Seguint la senda "complexitzadora" iniciada per Yusta, Marco, estableix suggerències i nous tipus d'anàlisi que, partint de la teoria de la violència i d'enfocaments antropològics, pretèn anar més enllà de l'exclusivista anàlisi ideològic-polític; així, la seva distinció i anàlisi dels conflictes entre els guerrillers i els "vecinos en armas", és emmarcada en un xoc de mentalitats més que no pas en el model clàssic de pugnes ideològiques. Marco aporta una anàlisi de la difícil dinàmica identitària de les guerrilles establint que "las identidades en conflicto tenían profundas raíces y no se pueden establecer exclusivamente en términos de clase o de divisiones ideológicas. Las relaciones comunitarias estaban articuladas por una compleja red de vínculos personales y

⁵⁵ YUSTA RODRIGO, Mercedes, "El campesinado y la vertiente social de la guerrilla", dins de ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio i MARCO, Jorge (eds.), *El último frente: la resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952*, Madrid, Editorial Catarata, 2008, pp.39-58, p.46.

⁵⁶ YUSTA RODRIGO, Mercedes. "Una guerra que no dice su nombre. Los usos de la violencia en el contexto de la guerrilla antifranquista". 1939-1953. *Historia social*, 61, 2008, pp.109-126, p.15.

lealtades primordiales que formaban los núcleos centrales de cada bloque. Estas implicaban intereses concretos, rencillas, en ocasiones familiares, amistades, patronazgo, etc. El asunto a resolver, por lo tanto, es la relación entre las identidades locales y las identidades colectivas dentro del conflicto.⁵⁷ De fet, el seu estudi sobre el parentesc, el veïnatge, o la camadareria establerta durant la Guerra Civil ens dona noves pistes per entendre el grau d'acceptació i integració en les guerrilles i per elaborar perfils dels guerrillers. Aquests aspectes, juntament als conflictes interns entre ells i, especialment, el marc i els repertoris d'acció col·lectiva són els elements més innovadors i suggerents de la tesi de Marco. La doble i poc nítida utilització dels tradicionals i moderns repertoris d'acció col·lectiva és el que determinà, segons Marco, l'heterogeneïtat i el caràcter híbrid de la guerrilla i el seu divers funcionament. Tanmateix, destaca la seva reformulació sobre les causes i els efectes mobilitzadors en la guerrilla de la repressió franquista i l'augment del control social.

Aquestes interessants aportacions es sumen a noves (i controvertides) caracteritzacions, cas de “vecinos en armas” (que substitueix el seu anterior i menys afortunat concepte de “bandolerismo social”); així mateix, el seu anàlisi de la repressió antiguerrillera, si bé té el mèrit d'establir-se en relació amb la contrainsurgència internacional, és considerat com fruit d'un aprenentatge oblidant que gran part de les formes repressives utilitzades ja aparegueren durant les guerres carlines al segle XIX i begueren de l'experiència del Marroc colonial.⁵⁸ De fet, aquesta connexió entre les pràctiques repressives antiguerrilleres i les executades al segle XIX, així com de la vinculació entre les guerres carlines amb el territori insurgent de l'AGLA, és exposada en una altra obra amb un punt de vista novedós, coordinada per Josep Sánchez Cervelló, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo*. Aquesta obra, que analitza també l'organització, actuació i

⁵⁷ MARCO CARRETERO, Jorge, *Resistencia armada en la postguerra...* op. cit., p.204.

⁵⁸ Aquests aspectes els tractarem més endavant als apartats corresponents. L'article on apareix el concepte de bandolerismo social és “Guerrilla, bandolerismo social, acción colectiva. Algunas reflexiones metodológicas sobre la resistencia armada antifranquista”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*. 2006. Vol. 28. pàgs. 281-301.

accions de la guerrilla i l'acció repressora de la Guàrdia Civil, esdevé, des d'aleshores, en la gran referència general per l'estudi de l'AGLA.⁵⁹

Altres obres destacades sorgides a partir de l'any 2000, foren *La resistencia armada contra Franco. Tragedia del maquis y la guerrilla*, una voluminosa obra de Francisco Moreno Gómez, prologada per Paul Preston, que analitza la guerrilla al centre i sud de l'Estat espanyol. Del mateix autor, la més recent de *Historia i Memoria del maquis*, tot i ser una monografia sobre La Mantxa, inclou, en la segona part, interessants plantejaments i interpretacions amb l'objectiu de desmantellar tòpics i mites referents a la guerrilla antifranquista.⁶⁰ I també, emergint la primera obra sobre la guerrilla a Euskadi, de Mikel Rodriguez (amb aportacions interessants sobre l'Escola Guerrillera de Toulouse), continuaren, entre d'altres, les obres d'anàlisi de guerrilles a Castilla la Mantxa o de Julián Chaves a Extremadura.⁶¹

Dins d'aquest boom bibliogràfic, una de les més destacables és *El ultimo frente. La resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952*, llibre articulat a partir de les contribucions del Congrés Internacional, "La resistencia armada antifranquista (1939-1952)", celebrat a finals del 2006 a la Universidad Complutense de Madrid.⁶² Aquesta obra, que presenta síntesis de treballs anteriors o aportacions actualitzades, constituí, malgrat l'absència d'un article sobre l'AGLA, una necessària actualització dels estudis del moviment guerriller; la presència, fins i tot majoritària, de professors d'ensenyament superior, va representar un positiu despertar de l'estat letàrgic en que es trobava la recerca de la guerrilla en l'estament universitari. I juntament a les jornades anuals de

⁵⁹ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.), *Maquis: el puño que golpeó el franquismo*. Barcelona, Ed. Flor del Viento, 2003.

⁶⁰ MORENO GÓMEZ, Francisco. *La resistencia armada contra Franco. Tragedia del maquis y la guerrilla*, Madrid, Editorial Crítica, 2001. I *Historia y memoria del maquis. El cordobés Veneno, último guerrillero de La Mancha*, Madrid, Editorial Alpuerto, 2006.

⁶¹ RODRÍGUEZ, Mikel, *Maquis. La guerrilla vasca (1938-1962)*, Tafalla, Editorial Txalaparta, 2002. DÍAZ DÍAZ, Benito, *La Guerrilla antifranquista en Toledo. La primera Agrupación Guerrillera del Ejército de Extremadura-Centro*, Talavera de la Reina Arrabal, 2001 i DÍAZ DÍAZ, Benito (coord.), *La Guerrilla en Castilla la Mancha*, Ciudad Real, Almud, 2004, CHAVES PALACIOS, Julián, *Guerrilla y franquismo. Memoria viva del maquis Gerardo Antón (Pinto)*, Badajoz, Junta de Extremadura, 2005.

⁶² ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio i MARCO, Jorge (coord.), *El ultimo frente. La resistencia armada antifranquista...*, op. cit.

Santa Cruz de Moya, un dels escassos i necessaris espais de reflexió crítica i acadèmica perquè l'estudi de la guerrilla pugui prosperar.⁶³

Per últim, entre les darreres obres, tenim de caire regional, cas de *La Agrupación Guerrillera Del Alto Aragón (1939-1949)* de Félix Tundidor, *¡Viva el maquis!*, d'Amadeo Barceló o *Luchadores del ocaso. Represión, guerrilla y violencia política en la Asturias de posguerra (1937-1952)*, de Ramón García Piñeiro, la darrera gran síntesi general, titulada *La España del maquis* de José Antonio Vidal Castaño, així com la recerca doctoral d'Armando Recio sobre la propaganda de la guerrilla antifranquista.⁶⁴ No obstant, els progressos haguts tampoc han implicat un salt qualitatiu proporcional a l'avanç quantitatiu. En comparació a altres àmbits o eixos temàtics del franquisme, la repressió política o la Guerra Civil, l'estudi de la guerrilla encara ha de recórrer molt de camí per aconseguir, seguint paraules de Julio Aróstegui i Jorge Marco, "nivel de un estudio profesionalizado".⁶⁵

2. L'ESTUDI DE L'AGLA I LA HISTORIOGRAFIA LOCAL

2.1 L'estudi de l'AGLA: avanços i retrocesos

Com es pot deduir de l'exposició de les darreres pàgines, l'estudi sectorial i territorial de les guerrilles fa que determinades zones siguin més fràgils en estudis i que a d'altres, en canvi, l'estat bibliogràfic o investigador siga més prolífic. Així, a la més notòria i major realitzacions d'investigacions doctorals de l'est andalús, es contraposen (una gran part de zones, cas (del nord) del País Valencià i (del sud) de Catalunya, amb escassos

⁶³ Les jornades de Santa Cruz de Moya, celebrades des de l'any 2000, han representat l'emblemàtic espai de trobada, de reflexió i homenatge a la guerrilla antifranquista. Entre les publicades, les cinquenes: VVAA, *V Jornadas. El maquis en Santa Cruz de Moya, Crónica rural de la guerrilla española. Memoria histórica viva*, Diputación de Cuenca, 2004.

⁶⁴ GARCIA PIÑEIRO, Ramón, *Luchadores del ocaso. Represión, guerrilla y violencia política en la Asturias de posguerra (1937-1952)*, Oviedo, KRK, Dias de diario, 2015. TUNDIDOR, Félix, *La Agrupación Guerrillera Del Alto Aragón (1939-1949)*, Huesca, Editorial Pirineo, 2014. BARCELÓ, Amadeo, *¡Viva el maquis!. Tras las huellas de maquis, guerrilleros y clandestinos en el Bajo Aragón*, Zaragoza, El Agitador, 2015. VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La España del maquis (1936-1965)*, Punto de Vista Editores, 2015. RECIO GARCIA, Armando, *Propaganda de la guerrilla antifranquista (1939-1952)*, Tesi doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2016.

⁶⁵ ARÓSTEGUI, Julio i MARCO, Jorge, *El ultimo frente...* op. cit., p.10.

estudis acadèmics previs. Malgrat tot, tampoc podem equiparar aquestes zones a un erm historiogràfic, atès que, des de l'any 2000, ha hagut un recent augment (desigual) de publicacions.

A l'obra ja citada de Sánchez Cervelló i la de Mercedes Yusta, es va sumar, l'any 2002, la reedició actualitzada de l'obra de Fernanda Romeu, sota el títol, *Más allá de la utopia: Agrupación Guerrillera de Levante*.⁶⁶ Obra interessant, de consulta irrenunciable, per la gran quantitat de dades que ofereix, destacant les fonts orals, els informes de guerrillers i les dades estadístiques que presenta, especialment les relacionades amb guerrillers, extretes de l'arxiu del PCE i de les fitxes de la Guàrdia Civil.

Altra obra, amb una extensa informació sobre l'AGLA, és la de Salvador Fernández Cava, dos volums amb unes 600 pàgines cadascun.⁶⁷ Tot i que presenta un major èmfasi en l'anàlisi del seu àmbit d'estudi principal (el Sector 5è, situat a Conca i València), la utilitat d'aquesta, molt variada i contrastada amb gran diversitat de fonts, està fora de tot dubte. Conseqüentment, l'esforç de recerca i de contrast de fonts de l'autor dona com a resultat una obra d'indefugible consulta i, com ell mateix escriu a l'epíleg, de (vital) punt de partida per futures investigacions. Altra obra (prèvia) de l'autor és *Juan Hueso "Casto". Informe de guerrillas. Desde el valle de Arán a los montes de Cuenca*, llibre menor que recull l'informe de dit guerriller amb aportacions i notes complementàries de l'autor a partir de documents primaris de la guerrilla, memòries (alguna inèdita, com la de *Grande*) o testimonis orals. A més de les vicisituds pròpies del personatge, és especialment útil l'anàlisi sobre la premsa guerrillera del pròleg i la visió respecte les crítiques i conflictes a l'interior de la guerrilla.

⁶⁶ ROMEU ALFARO, Fernanda. *Más allá de la utopia: Agrupación Guerrillera de Levante*, Cuenca, Edición Universidad Castilla La Mancha, 2002.

⁶⁷ FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón. La lucha armada*, vol I, Cuenca, Tomebamba Ediciones, 2007. I *Los guerrilleros de Levante y Aragón. El cambio de estrategia*, vol II, Cuenca, Tomebamba Ediciones, 2008. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador (ed.), Emencio Alcalá Ruíz "German". *Memorias de un Guerrillero. El Maquis en la Sierra de Cuenca*, Cuenca, 2003. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador (ed.), *Juan Hueso "Casto". Informe de guerrillas. Desde el valle de Arán a los montes de Cuenca*. Cuenca, Edició de Salvador F. Cava, 2003.

Molt voluminosa, amb més de 1.200 pàgines, és l'obra, amb dos volums, de l'arxiver de Torrent, Jose Ramón Sanchis, titulada *Maquis. Una historia falseada*, que exposa els orígens de l'AGLA fins el 1947; dedicant més de la meitat del primer volum a la localitat de Gúdar (Terol), l'anàlisi general de l'Agrupació és eminentment descriptiu partint, en la major part dels casos enumerats, d'informes de la Guàrdia Civil, documents de l'arxiu del PCE, (valuosos) sumaris de guerrillers i entrevistes orals.⁶⁸

Amb pretensions molt diferents, José Antonio Vidal Castaño, en *La memoria reprimida. Historias orales de maquis*, ens aporta, a partir de l'anàlisi crític de l'assalt guerriller a Losa del Obispo, una interessant reflexió metodològica i d'aspectes del període de la guerrilla a partir de sis entrevistes a personatges relacionats amb la guerrilla.⁶⁹ Aquestes obres referides aporten, en diferent forma, interessants elements per un major coneixement de l'època, amb una més gran contribució i rigor que d'altres publicacions.

És el cas de *Maquis y guerrilleros*, de Fernando Martínez de Baños, que, malgrat formar part d'un estudi acadèmic, en ser una mostra de la seva tesi doctoral al voltant de l'operació *Reconquista de España*, conté apreciacions, judicis de valor i ús sesgat de termes que l'allunyen del rigor històric. L'equiparació que fa entre l'acció repressiva dels guerrillers a la de la Guàrdia Civil, l'afany per desacreditar els guerrillers, amb dubtoses qualificacions terminològiques que l'apropen al vocabulari emprat pel propi règim (qualificant de "fechorías" o "tiranía" actes dels guerrillers), el qüestionament del projecte de restaurar la república democràtica dels guerrillers, o l'èmfasi en negar el caràcter feixista del règim alimenten sospites de complicitat amb les "clàssiques" i superades obres de Cossías i Aguado.⁷⁰ Asenyal·lant que "ambos contendientes buscan

⁶⁸ SANCHIS ALFONSO, José Ramón. *Maquis: una historia falseada. La Agrupación Guerrillera de Levante (desde los orígenes hasta 1947)*, Zaragoza, Gobierno de Aragón y Asociación Pozos de Caudé, 2007.

⁶⁹ VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La memoria reprimida. Historias orales de maquis*, València, PUV, 2004. Obra fruit del seu Diploma d'Estudis Avançats (DEA) per la Universitat de València.

⁷⁰ L'autor no encerta quan anuncia objectivitat i remarca complexitat; perquè és una obra tant subjectiva com simple. També equipara les diferents repressions en ambdues rera guardes en la Guerra Civil i a Galán i Garcia Hernández i els colpistes del 36 (oblidant els règims existents i els diferents projectes existents per substituir-los); tanmateix, tracta de treure responsabilitat als colpistes del 36 emmarcant les causes de la guerra, establint, seguint l'anomenat revisionisme,

aniquilar el contrario” pareix oblidar el diferent propòsit, talant i les xifres de cadascun tot ignorant que la seva equidistància i equiparació pretesament neutral, simplifica i distorsiona la realitat. Fa servir de manera exclusiva i acrítica fonts oficials per descriure les “fechorías” i fets més violents dels guerrillers, única activitat guerrillera de la qual dedica unes línies, sense constatar el caràcter polític de la seva actuació. Si titlla de “asesinatos” les morts produïdes per accions de maquis, no utilitza el mateix terme en les accions repressives de la Guàrdia Civil, en les quals no qüestiona la veracitat de les aplicacions de la *Ley de Fugas*. És factible, per tant, que el lector pugui deduir la necessitat del càstig al guerriller a partir d’aquesta narració; i més, quan les accions repressives, narrades equívocament segons la única i escassament verídica versió de les forces repressives, són fins i tot, justificades: “cuando uno de esos guerrilleros asesinaba (ajusticiaba en su argot) a alguien por “delator”, por franquista o simpatizante; cuando asesinaba a alguna mujer o niño (...) cuando robaba un tren pagador (...) ¿qué esperaba? Si el régimen franquista se sentía amenazado (...) ¿como esperaban los guerrilleros que respondiesen las fuerzas de orden?”.⁷¹

La reducció a simples delinqüents que fa dels guerrillers, identificats també com ingenus o cecs d’ideologia, oblidant que una gran part dels guerrillers fugien de la persecució franquista, sembla ser copiada dels manuals propagandístics de la dictadura i recorda les tesis de la bibliografia franquista exposades anteriorment. Nogensmenys, la vinculació constant i gairebé única dels maquis amb accions violentes o robatoris, pareix pretendre desacreditar-los tot encaminant a la comprensió de l’acció de la Guàrdia Civil. El resultat de tot plegat és una obra que, malgrat aportar fonts d’informació valuoses, confon i simplifica la complexitat del fenomen.

A les antípodes ideològiques d’aquesta obra, trobem les biografies de guerrillers, d’entre les quals destaquem fonamentalment dues: *Senderos de lucha. Vida de un guerrillero de Azuara: Doroteo Ibañez*, llibre petit que descriu aspectes de la vida d’aquest guerriller, enllaç i guia de l’AGLA amb França, i que morí afusellat a Paterna

que la guerra no s’inicià al 36. MARTINEZ DE BAÑOS CARRILLO, Fernando. *Maquis y Guerrilleros. Del Pirineo al Maestrazgo*, Zaragoza, Ed. Delsan-Historia, 2007.

⁷¹Ibidem, p.272 i 273.

l'any 1956. A partir fonamentalment dels seus informes (valor principal del llibre), s'aprecia l'evolució de l'estructura organitzativa de l'AGLA, el com i el per què de les infiltracions des de França o algunes accions rellevants.⁷² L'altra obra, l'autobiografia de *Chaval*, esdevé, amb la gran quantitat d'informació aportada, llibre de referència i consulta ineludible. La memòria i lucidesa de José Manuel Montorio, important guerriller dels sectors 11è i 5è, cap de grup i un dels responsables de l'evacuació definitiva de l'AGLA, l'encamina lluny del seguiment incondicional i partidista d'altres biografies. Militant també de la CNT, descriu críticament, a partir dels seus records, els orígens, evolució i evacuació de l'AGLA, amb notes importants respecte la seva organització, accions, vida interna de les partides, conflictes o trets característics d'alguns guerrillers.⁷³

Especialment punyent amb el PCE és una de les darreres publicacions, l'obra, en francès, *Guérilla antifranquiste du Levant. Crimes et falsifications, 1945-195. Quand carrillo faisait éliminer des héros de la Résistance française*, d'Ange Álvarez i Ivan et Roland Delicado. Un llibre sobre la guerrilla antifranquista que, com el subtítol il·lustra, pretèn reconstruir un tema tradicionalment postergat de l'estudi: els ajusticiaments i les depuracions internes dins de la guerrilla, amb un especial anàlisi del paper i de l'assassinat de Delicado. Malgrat ser una obra molt documentada, l'obstinació per reparar la figura de Delicado, de denunciar les purgues estalinistes i l'afany de defenestració dels principals càrrecs de l'AGL, porta a la defensa de plantejaments tant valents com controvertits, i, en general, molt crítics envers gran part de la historiografia.⁷⁴

⁷² MARCO, Miguel. *Senderos de lucha. Vida de un guerrillero de Azuara: Doroteo Ibañez*. Huesca, edició de l'autor, 2004.

⁷³ En l'obra es remarca l'errònia lectura de la realitat social i rural espanyola que es va tindre, l'error de comparar la resistència espanyola amb la francesa, la irrealitat dels informes del PCE, titllats com "delirios de refugiados" o actes de "megalomania", crítica la designació de líders guerrillers, l'inútil canvi de tàctica, la postergació de la retirada, etc. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica. Recuerdos y olvidos de un guerrillero*, Zaragoza, Gobierno de Aragón, 2007.

⁷⁴ ALVAREZ, Ange i DELICADO, Ivan et Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant. Crimes et falsifications, 1945-195. Quand carrillo faisait éliminer des héros de la Résistance française*, Ardeo Résistances, France, 2014.

2.2 L'estudi de la guerrilla a les comarques castellonenques i al sud de Tarragona. Entre la deficient divulgació i l'urgència de nous estudis

Com s'ha vist, tot i que a nivell general la producció bibliogràfica sobre la guerrilla ha estat notable, (especialment per l'augment dels darrers anys), el nivell dels estudis no és, ni molt menys, elevat. Justament, aquesta paràlisi en l'avanç investigador no tan sols rau en la vocació militant-reivindicativa o denostativa de gran part de les obres, les quals, de manera desigual, han pogut sembrar dubtes i equívocs. També radica en el predomini d'un tarannà excessivament descriptiu o positivista amb la consegüent ommissió de categories teòriques i línies interpretatives vitals per comprendre els fets narrats.

Anar més enllà de la descripció de dades és una de les fites de qualsevol treball històric. La història com a problema, o complexitzar els fets narrats per extraure una major comprensió esdevé un dels reptes que ha d'afrontar tota investigació que no es vullga reduir a la simple enumeració de dades. Tanmateix, hi ha fets que, si més no, ajuden a la problematització de la història. Un dels principals és l'existència d'una bibliografia o estudis previs que pugua facilitar dedicar esforços, no tant sols a localitzar dades, sinó també a atendre qüestions interpretatives i d'engranatge teòric. En tot cas, no pretenem insinuar l'estalvi de la necessària, costosa i lenta tasca arxivística i treball de camp; l'existència d'investigacions o estudis previs de tipus descriptiu, més que possibilitar dades (que òbviament, s'han de contrastar), té la importància d'obrir la porta a l'establiment de noves línies interpretatives. Els treballs descriptius, a més de (en el cas del maquis o la repressió franquista), contribuir a la reparació històrica, poden emplaçar a historiadors a obrir nous camins de recerca i a estimular-los en noves vies d'anàlisi. La tendència acomodaticia de cobrir els buits historiogràfics amb treballs purament descriptius es supera més fàcilment quan aquests ja són una realitat. I és per això, que l'existència d'aquests contribueix enormement a la complexització de la història.

La nostra investigació de la guerrilla antifranquista, centrada a l'espai on actuà l'AGLA, fonamentalment a les comarques castelonenques i al sud de Tarragona, parteix, a nivell més local, d'una desigual i precària tasca historiogràfica prèvia: el desenvolupament historiogràfic de l'AGLA, especialment al nord del País Valencià i al sud tarragoní, (no

tant a Aragó o a Conca), no ha estat directament proporcional a la intensitat, organització i efectes de les activitats guerrilleres.

Per una banda, hem de reconèixer l'existència d'algunes obres generals de l'AGLA que proporcionen dades interessants per a la recerca del nostre àmbit concret. Entre aquestes, ja referides anteriorment, destaca la de Fernanda Romeu, Salvador F. Cava, Josep Sánchez Cervello, José Ramón Sanchis, i, també, tot i que es centra especialment en Aragó, Mercedes Yusta. Tanmateix, no hi ha cap obra que explique detalladament l'evolució i caràcter de la guerrilla partint del sectors 17è i 23è i d'aquell àmbit territorial. De fet, a diferència d'altres indrets, amb major nombre i obres publicades, com Terol (especialment de la mà, encara que no únicament, de Mercedes Yusta), València o Conca, aquestes amb les investigacions de Fernández Cava o de David Prieto, el territori del nord del País Valencià i sud de Tarragona, ha tingut un major buit investigador i divulgatiu.⁷⁵

Malauradament, les escasses obres que han intentat analitzar més la guerrilla a les comarques castellonenques, han contribuït a entorpir, més que fer avançar, l'estudi i la divulgació científica del fenomen. És el cas de la deficient i sesgada obra de José Calvo, titulada *La Pastora. Del monte al mito*; tot i el títol, el llibre, més que una biografia històrica de *La Pastora*, és, a grans trets, una recopilació general d'informació oficial i d'alguns testimonis, sense contrast de fonts ni rigor, que inclou informació una mica més concreta de la seva figura.⁷⁶ De fet, la quantitat de dades incorrectes que apareixen, a causa de l'acceptació vulgar de documents i versions oficials (de la Guàrdia Civil) i de l'insuficient contrast de fonts, s'acompanya d'una estructura i redacció més que millorables. Per això, la descripció d'episodis que no coincideixen amb la realitat dels fets i la utilització d'un vocabulari molt similar al de les forces d'ordre, exigeix

⁷⁵ PRIETO JIMÉNEZ, David, *Los maquis en la provincia de Cuenca: aproximación a la dialéctica de la represión durante la postguerra (1945-1952)*, Cuenca, Diputación de Cuenca, 2005.

⁷⁶ CALVO, José, *La Pastora, del monte al mito*, Vinaròs, Antinea, 2009.

prudència i contrast alhora d'interpretar les dades d'un llibre prescindible que pot confondre.⁷⁷

Altra obra de semblants característiques però amb menor informació és la de *Maquis en el Maestrazgo*, de Francisco Segarra Capsir. Amb grans deficiències de mètode i de forma, manté una versió descriptiva amb fonts i versions de la Guàrdia Civil (que no contrasta ni qüestiona), cos elogiat ja que “sus éxitos en la guerrilla fueron portentosos”.⁷⁸ Tanmateix, l'exalçació a Pizarro és paral·lela a l'oblit d'importants casos de repressió indiscriminada (com els haguts a la presó de Morella, Pou de la Pica, la Mola Garumba, entre molts d'altres). Fins i tot, la justificació del paper repressiu de la Guàrdia Civil, li porta a afirmar que la *Ley de Fugas* “se tuvo que llevar a cabo en más ocasiones de las deseadas, sobre todo en los años 1947-1949”.⁷⁹ De nou, tornem a trobar obres amb una estreta complicitat amb la bibliografia propagandística franquista de Cossias i Aguado. I, per completar el panorama, va aparèixer al 2015 el llibre de Valeriano Silva, *Yo conocí a La Pastora*, el qual, malgrat les dades noves que hauria pogut aportar l'autor, exmembre de la Guàrdia Civil i de la contrapartida, sembla una simbiosi de trets de les dues anteriors. Sense aportar pràcticament res més a allò ja publicat, resulta una obra amb estructura inconnexa, reiteracions i absència de fil conductor i de tractament informatiu. Encara que sembla que es distancia del fanatisme d'altres companys del cos aficionats al tema, i intenta també, en algun moment, entendre les causes del moviment guerriller, les seues descripcions encaixen massa sovint amb les oficials, i presenten, amb això, errors i omissions considerables.⁸⁰

⁷⁷ Per una crítica més detallada del llibre de Calvo, veure els nostres articles: “Maquis, repressió i memòria històrica. Una aproximació a la metodologia i al tractament de fonts”, en Actes del Congrés de memòria Històrica i Repressió franquista (en premsa), Universitat Jaume I. I la nostra intervenció en la taula redona de la *IV Trobada d'Investigadors de la Comissió de la Veritat. Biografies de guerra i postguerra: fonts per al seu estudi* (en premsa). Pel deficient tractament d'un cas concret, veure, GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, “Maquis, muntatges oficials i crims silenciats. El cas del Pou de la Pica (Culla)”, *Afers: fulls de recerca i pensament*, Vol. 25, N. 65, 2011, pàgs. 181-195, p.193.

⁷⁸ SEGARRA CAPCIR, Francisco, *Maquis en el Maestrazgo*, Vinaròs, Antinea, 2009, p.180.

⁷⁹ *Ibidem*, p.47.

⁸⁰ SILVA, Valeriano, *Yo conocí a La Pastora. Posguerra y maquis en Castellón*, Castelló, Sar Alejandría Ediciones, 2015.

Amb un mètode ben diferent, la nostra obra *Tragèdies silenciades*, apareguda el 2016 amb la intenció, també, d'omplir el buit no complert per les dalt referides, radiografia la maquinària i les formes repressives del règim durant la conjuntura guerrillera. La consulta i el contrast de diferents fonts (sumaris militars, documents dels arxius de la Guàrdia Civil o del PCE, del Govern Civil, testimonis orals i premsa) permet reconstruir l'estructura, composició i els mètodes de la Guàrdia Civil, els quals, s'exposen amb la narració dels casos de repressió antiguerillera haguts a les comarques castellonenques entre 1945 i 1952.⁸¹

Entre els pocs articles publicats, esporàdics i desiguals en aportacions, tenim, a més dels nostres, els de Francesc Itarte (rellevant pel que fa sobretot a testimonis orals aportats) o Vicent Meseguer, entre alguns altres.⁸² A nivell literari, s'han publicat altres obres amb la guerrilla com a tema principal d'on sobresurt, per la recerca prèvia de l'autor i pel caràcter real de les seves narracions, *Històries dels maquis als Ports de Morella*, i *Maquis i Masovers: tragèdia a la muntanya*, petits llibres de Joan Josep Rovira Climent, compostats de diferents relats curts basats en fets reals novel·lats de les partides de guerrillers que recorrien Els Ports i el Maestrat.⁸³ D'altres novel·les, amb més rellevància mediàtica pels premis i la difusió obtinguda, han estat *Dónde nadie te encuentre*, d'Alicia Giménez Barlett (obra de ficció a partir de la història del guerriller *La Pastora*) i, especialment, per la tasca de recerca prèvia i per la qualitat de l'obra, *La Segá*, de Martí Domínguez.⁸⁴

⁸¹ GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades. Repressió franquista i maquis a les comarques del nord del País Valencià*, Castelló, UJI-URV, 2016.

⁸² GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, "Maquis, muntatges oficials i crims silenciats: el cas del Pou de la Pica (Culla)", en *Afers: fulls de recerca i pensament*, Vol. 25, N°. 65, 2010, pàgs. 181-195, i "Maquis, repressió i Ley de Fugas: els crims silenciats de Benassal", *La cultura exiliada*, Castelló, Universitat Jaume I, 2011. MESEGUER, Vicent, "La Pastora, un maqui del Maestrat", *El Setrill fa memòria*, Ed. Associació El Setrill, 1996, pp.81-87. ITARTE VERICAT, Francesc, "El maquis al sud de l'Ebre, Testimonis de la guerrilla rural contra el franquisme. Memòria històrica viva", *Raïls*, n. 19, 2003, pp.7-55.

⁸³ ROVIRA CLIMENT, Joan Josep. *Històries dels maquis als Ports de Morella*, Tortosa, Editorial Cincorres Club.2010 i *Maquis i masovers. Tragèdia a la muntanya*, Tortosa, Editorial Cincorres Club, 2011.

⁸⁴ L'obra d'Alicia Giménez va ser galardonada amb el premi Nadal el 2011. GIMÉNEZ BARTLETT, Alicia, *Dónde nadie te encuentre*, Barcelona, Editorial Destino, 2011. I *La Segá*, amb diversos premis literaris, és una trama de ficció que entremescla històries reals que

Amb tot, malgrat les emergents però tímides contribucions historiogràfiques, a nivell més local, queda molt de camí per convertir, l'estudi de la guerrilla antifranquista, en un camp fèrtil. Tot i la importància del fenomen a comarques com El Maestrat o Els Ports, el tema de la guerrilla ha estat especialment evitat per gran part dels cronistes o estudiosos locals; de fet, no ha hagut cap esforç per part d'aquests erudits en abordar el tema. L'impacte de la guerrilla o el buit imperant, o potser per això, no han sigut prou determinants per animar a difondre'l a la gran part d'ells, més interessats en descriure altres temes locals menys incòmodes. Òbviament, aquesta selecció de temes (en cap cas neutral), es pot entendre per la comoditat de divulgar temes "asèptics" que no semblen polèmica o puguen generar discrepàncies en comarques hegemònicament conservadores. La mitificació o criminalització dels guerrillers s'han perpetuat també gràcies al gran període de silenci que, encara avui, existeix a molts municipis. I molts erudits locals han pogut i poden fer molt més per mitigar-lo. Les seves descripcions locals, malgrat el caràcter merament positivista de gran part d'ells, tenen el seu grau de rellevància i repercussió al si del municipi ja que, d'alguna manera, s'encarreguen, sovint de manera exclusiva, de difondre la seva història local, codificar-la i transmetent a les noves generacions els fets que s'han de perpetuar i conèixer a la població respectiva.

Amb tot, el buit de l'estudi i de la divulgació de la guerrilla antifranquista a les comarques castellonenques emplaça a omplir-lo amb noves i necessàries recerques i interpretacions. El panorama, certament dessolador, entronca també amb el deficient tractament historiogràfic que ha tingut el franquisme a Castelló. Sortosament, l'aparició d'obres en els darrers anys han possibilitat un salt quantitatiu (i també qualitatiu) en una historiografia que, no obstant, continua necessitant nous treballs i àmbits de recerca.

A nivell de repressió franquista, la referència ineludible és el treball investigador de Juan Luis Porcar, plasmat en l'obra *Un país en gris i negre. Repressió franquista a Castelló*. A partir de la recerca i contrast de diferents tipus de fonts, s'analitza a nivell quantitatiu i qualitatiu la repressió franquista a Castelló; així, no només es recopilen

passaren al Maestrat amb el triple protagonisme dels masovers, dels guerrillers i de la Guàrdia Civil. DOMÍNGUEZ, Martí, *La Segà*, Barcelona, Proa, 2015.

quantitativament les víctimes mortals, sino que es comparen xifres i s'estableixen causes tot explicant el funcionament dels processos i de les diferents tipologies repressives.⁸⁵ Una obra, de la mateixa temàtica, però amb un àmbit espacial més reduït, és *La represión franquista en el Alto Palancia*, llibre escrit pel periodista Ramón Marín, que analitza les diferents vessants de la violència franquista a dita comarca entre el 1939 i el 1952. Altres obres, a nivell local, són *Alcalá de Xivert. Revolución, guerra y represión, 1936-1948*. Alcalà de Xivert de José Vicente Moya o *Nuestros días oscuros*, sobre la guerra civil a Vinaròs, d' Antonio Arnau, essent, la darrera en aparèixer, d'àmbit provincial, *Tiempos amargos. La Guerra civil en Castellón*, de Germán Reguillo.⁸⁶

Un estudi més complet, i amb rigor, producte d'una tesi doctoral, és l'anàlisi de la *Ley de Responsabilidades Políticas* i de la seva aplicació a la província de Castelló, de Fernando Peña. Aquesta llei, uns dels principals mecanismes del règim per anul·lar i desarticular els vestigis republicans, és analitzada amb profunditat en la primera tesi doctoral sobre la repressió franquista a Castelló.⁸⁷ Des d'aquesta, han eixit d'altres, cas de la de Víctor Vilanova, anàlisi de l'educació durant la II República, la Guerra Civil i el primer franquisme, i la depuració del magisteri a Castelló; la de Vicent Sampedro, que versa sobre la masoneria i els efectes de la *Ley sobre Represión de la Masoneria y el Comunismo* al País Valencià. I les més recents han estat la de Iván Medall, sobre la repressió franquista a Vila-real, així com l'estudi local d' Alfredo Fornals sobre la República i la Guerra Civil a la comarca de l'Alcalatén.⁸⁸

⁸⁵ PORCAR ORIHUELA, Juan Luis, *Un país en gris i negre. Repressió franquista a Castelló*, Castelló, Universitat Jaume I, 2013.

⁸⁶ MOYA JULVE, José Vicente, *Alcalá de Xivert. Revolución, guerra y represión, 1936-1948*. Alcalà de Xivert, Ajuntament d'Alcalà, 2005, ARNAU MURUENA, Antonio, *Nuestros días oscuros ¿ubi est, mors, victoria tua?* Vinaròs, Antinea, 2005. REGUILLO SIMÓN, Germán, *Tiempos amargos. La Guerra Civil en Castellón*, Castelló, Diputació de Castelló, 2016.

⁸⁷ PEÑA RAMBLA, Fernando, *La aplicación de la Ley de Responsabilidades políticas en la provincia de Castellón*, Castelló, Universitat Jaume I, 2008.

⁸⁸ VILANOVA CANDAU, Víctor, *La educación durante la Segunda República, la Guerra Civil y el Primer Franquismo en las comarcas de Castellón. La depuración del magisterio*, Castelló, Universitat Jaume I, 2015. SAMPEDRO RAMOS, Vicent, *La aplicación de la Ley sobre Represión de la Masoneria y el Comunismo al País Valenciano: los masones de Alicante y Castellón (1938-1963)*, Castelló, Universitat Jaume I, 2016. MEDALL CHIVA, Iván, *Les*

A nivell més polític, el principal estudi de la instauració del règim a comarques castellonenques és una altra recerca doctoral, la d'Andreu Ginés, *La instauració del franquisme al País Valencià: Castelló i València*, dirigida per Josep Fontana. Aquesta obra, pionera de l'estudi del franquisme polític castellonenc, destaca per l'anàlisi dels orígens i evolució de la Falange, el paper de les institucions locals i provincials i de les entitats econòmiques. En ella, Andreu Ginés, trencant amb convencionalismes i moderantismes predominants en el món acadèmic, considera que tot i els canvis implantats (de representació política i de gestors) no es pot parlar d'un nou estat franquista atenent a la continuïtat de les classes dominants.⁸⁹

Una altra investigació doctoral, centrada en la II República i la Guerra Civil a Castelló de la Plana, és la de Vicent Grau, aportació que es sustenta especialment per la informació descrita, no tant per l'engranatge teòric o suggerències interpretatives; no oblidem que es tracta del primer gran estudi del període a Castelló de la Plana.⁹⁰ Justament, al voltant d'aquesta etapa i del posterior franquisme es centra la feina encomiable del Grup de Recerca de la Memòria Històrica de Castelló (GRMHC), entitat que, des de la investigació més local, ha obert a la societat castellonenca recerques i estudis sobre la República, la Guerra Civil i la repressió franquista. Des del compromís amb les víctimes del franquisme, el grup, ha estat capdavanter de l'impuls d'investigacions, i, especialment, actes i iniciatives de reparació històrica a les comarques castellonenques. Justament, molts membres del GRMHC, participen de l'obra *La cultura exiliada*, composta per diferents articles al voltant del franquisme,

politiques repressives franquistes a Vila-real (1938-1950). Causa general, judicis sumaríssims, responsabilitats polítiques i maçoneria, Castelló, Universitat Jaume I, 2016, FORNALS PALLARÉS, Alfredo, *Un somni truncat per les bombes. Segona República i Guerra Civil a l'Alcalatén*, Castelló, Universitat Jaume I, 2016.

⁸⁹ GINÉS, Andreu, *La instauració del franquisme al País Valencià: Castelló de la Plana i València*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2008. Abans d'aquest estudi, més enllà d'algunes obres d'escàs valor, sobresurt un article de Maria Folch. FOLCH, Maria, "L'establiment del 'Nuevo Estado' a Castelló de Plana", *Plecs d'història local* 91, *L'Avenç*, 262, 2001.

⁹⁰ GRAU, Vicent, *II República i Guerra civil a Castelló. Discurs republicà, mobilització política i sindicalisme revolucionari*, Tesi doctoral, Castelló, Universitat Jaume I, 2007. La primera part s'ha publicat baix el títol, *La II República a Castelló. Una memòria positiva*, Castelló, Universitat Jaume I, 2012.

repressió, exili i literatura, fruit d'un Congrés celebrat a la Universitat Jaume I l'any 2009.⁹¹

Altres espais on s'han donat interessants i valuoses aportacions han estat les trobades d'investigadors de la Comissió de la Veritat del País Valencià, organitzades pel Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals, Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica de la Universitat Jaume I i Octubre Centre de Cultura Contemporània. En total, han estat, quatre congressos: sobre repressió franquista, (2008 i 2009), sobre memòria històrica i repressió franquista, (2011) i al voltant de biografies de guerra i postguerra (2012).⁹² De la mateixa manera, altres grups de recuperació de la memòria històrica locals, com el de Benassal (Grup de Recuperació de la Memòria Històrica de Benassal), o el de Vistabella han facilitat la recerca i la divulgació en el seu àmbit municipal i comarcal amb l'organització d'actes i amb l'impuls de la recerca i la publicació de llibres.⁹³

Així, tot i els avanços i les emergents investigacions doctorals dels darrers anys, el panorama historiogràfic castellanenc d'aquests períodes presenta encara determinades llacunes que tampoc faciliten l'establiment de noves hipòtesis o marcs interpretatius en el marc dels estudis sobre la guerrilla. Especialment notori és el buit a l'interior castellanenc (les comarques d'Els Ports, Maestrat, l'Alcalatén o l'Alt Millars), zona verge, excepte algunes excepcions, d'estudis de diferents tipus.

⁹¹ MESEGUER, Lluís, FORTUÑO, Santiago, NOS, Eloísa, PORCAR, Juan Luís (eds), *La cultura exiliada*, Castelló, Universitat Jaume I, 2010.

⁹² Els dos primers están publicats mentre que els darrers están pendents de fer-ho. Altres obres, basades en testimonis orals, de membres de Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals de la Universitat Jaume I: FORNALS PALLARÉS, Alfredo, MEDALL CHIVA, Iván i MONLLEÓ PERIS, María Rosa (ed.lit), *Biografies rescatades del silenci. Experiències de guerra i postguerra a Castelló*, 2014, UJI, Castelló, MONLLEÓ PERIS, Maria Rosa i OLIVER EXPOSITO, David (ed lit), *Vides truncades per la Guerra civil a Castelló*, UJI, 2014. Un altre llibre, basat en testimoniatges orals, PERIS MUIÑOS, Maria Isabel, *Històries de vida al Castelló de guerra i de postguerra*, Castelló, Universitat Jaume I, 2012.

⁹³ Destaquen les obres col·lectives de *Benassal. Segle XX*, densa obra de 5 volums impulsada pel GRMHB a partir de testimonis orals i *El temps perdut. Memòria Històrica de Vistabella*, recull d'articles al voltant de la guerra i la postguerra en aquesta localitat feta amb la col·laboració del *Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló*. FERRANDO, Emili i BARREDA, Pere Enric, (coord.), *Benassal. Segle XX. Estudi d'un poble rural realitzat amb fonts orals*, Vinaròs, GRMHB, 2007. GINER, Antonio i PORCAR, Juan Luis (coord.), *El temps perdut. Memòria Històrica de Vistabella*, Castelló, Universitat Jaume I, 2014.

Tanmateix, el sud de Tarragona, tampoc presenta un panorama prolífic d'estudis. Destaquem les recerques i estudis impulsades per Josep Sánchez Cervelló, especialment l'obra *Conflicte i violència a l'Ebre. De Napoleó a Franco*, anàlisi de la conflictivitat entre la Guerra del Francès i l'inici del franquisme en un àmbit territorial que, partint de les quatre comarques històriques de l'Ebre, recorreix també zones d'Els Ports, el Maestrat castellonenc, La Plana i el Baix Aragó.⁹⁴ Nogensmenys, els lligams històrics i culturals d'aquests territoris evidencien uns vincles relacionals que van més enllà de la diòcesi de Tortosa, de la Comandància militar del Maestrat o la Comandància marítima de Tortosa. Justament, al llarg de l'obra, es constata com, les serres del Maestrat, d'Els Ports de Morella o d'Els Ports de Beseit han compartit també un component insurgent al llarg dels conflictes i guerres dels segles XIX i XX. L'actuació de partides, grups guerrillers i bandolers durant el segle XIX, les dinàmiques bèl·liques i repressives o el fenomen dels fugits, han marcat uns territoris que, un altre cop, als anys 40 del segle XX, tornaren a ser escenari de fets i conflictes semblants.

Altre estudi de referència és l'obra col·lectiva, *La província de Tarragona durant el franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura*, primera gran aproximació a diferents aspectes del franquisme a Tarragona.⁹⁵ En ella, destaquem dos articles: el primer, "Metodologia de la repressió franquista (1938-1947)" de Josep Sánchez Cervelló, que reconstrueix les diferents formes de la repressió des de l'anàlisi dels petits pobles, especialment els de l'Ebre, i el segon "El maquis a la demarcació (1939-1952) de Carles Llauredó i Bros és una primera aproximació al fenomen de la guerrilla a les comarques tarragonines. L'autor, que opta per utilitzar el terme resistent per referir-se als guerrillers, vol mostrar que les comarques tarragonines no tan sols foren zones de

⁹⁴ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Conflicte i violència a l'Ebre. De Napoleó a Franco*, Barcelona, Edicions Flor del Vent, 2001. Altres estudis de Josep Sánchez Cervelló són "Sistemes de control polític després de la guerra: els exemples de la Ribera d'Ebre (1940-1946)", dins de *Recull M. Dolors Cabré i Montserrat (1914-1995)*, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental "Margalló del Balcó", Tarragona, 1996, pp.123-136 o "La formació del patrimoni de Falange a les comarques tarragonines (1939)", dins de *Recull Miquel Melendres i Rué (1905-1974)*, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental "Margalló del Balcó", Tarragona, 1995, pp.123-136.

⁹⁵ VVAA, *La província de Tarragona durant el franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura*, Tarragona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials "Guillem Oliver" del Camp de Tarragona, 1996.

pas sinó que també hi hagueren heterogènies partides estables emboscades a les serres de Prades, la Mussarra o els Ports de Beseit.⁹⁶ Un estudi més detallat, d'una d'aquestes partides, el trobem en un article del mateix autor a partir de diferents tipus de fonts, inclosos testimonis directes, d'una partida independent creada a inicis dels 40, de fugits autòctons, amb antecedents llibertaris i liderada per *El Patacó*.⁹⁷ Amb àmbit d'actuació que abarcava les serres del Montsant, Prades i La Mussarra i el pla que s'estén fins la costa, amb el triangle format per Ulldemolins, La Riba i Vila-seca, l'actuació, prèvia a l'arribada dels guerrillers de l'AGLA, conclou amb el desmantellament de la mateixa a febrer del 1946, sent el seu líder, *Patacó*, detingut i posteriorment executat a febrer de 1948. Altra obra entroncada amb la temàtica guerrillera és *La repressió franquista a Tarragona*, de Josep Recansens i Llord, obra dividida en dues parts diferenciades cronològicament, en la segona de les quals hi ha mencions al maquis.⁹⁸ En tot cas, tot i l'avanç dels darrers anys, tant les comarques castellonenques, com el sud de Tarragona, es troben lluny de tenir abundància de rics estudis de l'època franquista, i, encara més, del fenomen guerriller. Aquest fet, es constata encara més, comparant aquesta historiografia amb d'altres zones de similars característiques, cas de Granada o Terol, on ha hagut una major fecunditat historiogràfica.

La diversitat d'obres existents i els diferents punts de vista apel·len a una memòria amb conflicte. El despertar historiogràfic de la memòria guerrillera, enfrontat a la visió dominant de la dictadura mantingut durant tants anys i a determinats llibres que, en algun sentit, la prolonguen, genera un nou tipus de règim de memòria conflictiva. Una qüestió que, no ho oblidem, es presenta doblement controvertida, en tant en quan “el trauma colectivo, el hecho trágico, el fracaso, el exterminio, llevan en su seno la memoria de la lucha, la confrontación, de la represión del recuerdo y de la tensión por

⁹⁶ No obstant, cal dir que la zona controlada per l'AGLA a Tarragona és escassament desenvolupada al llarg de l'article .

⁹⁷ LLAURADÓ I BROS, Carles, “El Patacó”, una figura significativa de la resistènciatarragonina (1939-1948)”, dins de *Recull Miquel Melendres i Rué (1905-1974)*, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental “Margalló del Balcó”, Tarragona, 1995, pp.149-175.

⁹⁸ RECASSENS LLORT, Josep, *La repressió franquista a Tarragona*, Tarragona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 2005.

su recuperación”, fenomen totalment diferent a l'autocomplaença o autosatisfacció del record de fets memorables.⁹⁹

Si a nivell historiogràfic i acadèmic, el debat sobre la guerrilla antifranquista, a diferència d'altres temes, encara no ha madurat del tot, a nivell de divulgació social ha avançat poc a poc, gràcies, principalment, a la tasca dels grups memorialistes, les publicacions, novel·les o films, les quals han permet enfrontar-se a un passat conflictiu malgrat la general manca de voluntat política per fer-ho i del rebuig de certs sectors de la societat espanyola. En paraules de S. Kalyvas, “aunque los debates históricos sobre un pasado conflictivo son siempre traumáticos, también pueden resultar fértiles”.¹⁰⁰ Raó no li falta: la vulnerabilitat del règim de memòria de silenci es fa palpable. Amb això, inevitablement, emergeix el nou règim de memòria conflictiva, aquell on els actes de violència amagats tornen a recordar-se, i on s'enfronten memòries i punts de vista. En aquest context de debat, la investigació històrica, la recerca amb rigor i amb distància esdevé fonamental per conèixer i entendre un passat problemàtic, que puga, també, alliberar-se dels traumes i consolidar un present democràtic.

3. ÀMBIT ACADÈMIC I RESISTÈNCIA ARMADA ANTIFRANQUISTA: DIFICULTATS I CONTROVÈRSIES

A partir de la lectura de les anteriors pàgines i del coneixement sobre el nivell d'estudis historiogràfics d'altres àmbits, temàtics o cronològics, de processos de violència política de la història contemporània espanyola, (ja siguin guerres carlines, Guerra Civil del 36, repressió franquista, etc...), es dedueix, tot i els considerables avanços dels últims anys i de la major presència pública del fenomen del maquis en novel·lística o creacions audiovisuals, la discreta fecunditat de l'estudi de la guerrilla en el món acadèmic, i, particularment, l'universitari. La magnitud o el nivell de tractament d'altres resistències armades semblants en altres indrets i la comparació a d'altres fenòmens de violència política de la contemporaneïtat espanyola, representen indicadors per afirmar-ho.

⁹⁹ ARÓSTEGUI, Julio, “Traumas colectivos y memorias generacionales: el caso de la guerra civil” en ARÓSTEGUI, J. I GODICHEAU, F. (Eds.), *Guerra civil. Mito y memoria*. Madrid, Marcial Pons, 2006, p.70.

¹⁰⁰ KALYVAS, Stathis, “Cuatro maneras de recordar un pasado...” op. cit.

Tot i haver superat l'erm historiogràfic de les dècades anteriors, el nombre de recerques doctorals, de congressos o seminaris universitaris no és, ni abundant, ni ric. Destaquem la creació, al 2005, de la Càtedra "Memoria Histórica del s.XX", en la Universidad Complutense de Madrid dirigida per Julio Aróstegui, que, entre d'altres projectes, ha impulsat recerques, publicacions o trobades, cas del Congrés Internacional *La resistencia armada antifranquista (1939-1952)*, celebrat a finals del 2006. Ja hem assenyalat anteriorment els progressos en tesis doctorals existents, així com l'impuls d'alguns professors universitaris en investigacions i obres sobre la guerrilla. Recordem el llibre de Dolors Marín (Universitat de Barcelona), *Clandestinos*, o les ja citades del catedràtic Josep Sánchez Cervello, el professor Julian Chaves a Extremadura, Mercedes Yusta, Fernanda Romeu, Benito Díaz i Francisco Alia Miranda sobre Castella La Mantxa o els estudis sobre *Caracremada* del professor de la Universitat de Girona, Josep Clara. Tanmateix, algunes de les principals obres, de major envergadura, i les més prolífiques, han estat obra de docents d'instituts de secundària; és el cas de Secundino Serrano (catedràtic d'institut), Salvador F. Cava (professor a València), Francisco Moreno Gomez (catedràtic d'institut a Getafe) o José Antonio Vidal Castaño. També entre els investigadors doctorals trobem una destacada presència d'aquest gremi, cas de José Aurelio Romero Navas (catedràtic d'institut ja jubilat), José Maria Azuaga Rico i Francisco Ruiz Esteban. Curiosament, les majors síntesi (Serrano o Moreno) o els estudis més amplis (Cava en el cas de l'AGLA) i bona part de les tesis realitzades són fetes, en una gran proporció, per docents de Secundària. Potser que darrere d'això, hi hagen algunes de les qüestions apuntades anteriorment i les que a continuació exposem.

Sembla probable que en l'afany investigador dels professors no enclavats dins de departaments universitaris hi haja el seu major grau de llibertat d'elecció. No limitats per cap grup o departament d' investigació, per l'endogàmia pròpia d'aquests, per la "clàssica" dèria envers les fonts orals, ni tampoc pel mite d'equiparar l'estudi de la guerrilla a prejudicis ideològics o problemes de mètode, sembla ser que, podent ser un col·lectiu amb major independència i pròpia iniciativa, pot superar, amb major facilitat, certes comoditats i inèrcies tradicionals inserides dins del món universitari. Entre aquestes, la pràctica del "culto al legajo con sello", en paraules de Secundino Serrano, ha afavorit el rebuig a uns fets problemàtics, amb documents i testimonis difícils de

contrastar i amb dificultats d'accés a arxius.¹⁰¹ Nogensmenys, ací poden haver influït quatre qüestions: en primer lloc, analitzar uns fets problemàtics, gairebé traumàtics i relativament recents, la recerca dels quals, implica, necessàriament, un treball de camp, amb complicades i no sempre possibles entrevistes, complementàries a la consulta de documents d'arxiu. A més, els problemes d'aquests no són menors i, com va dir el guerriller *Chaval*, a les jornades de Santa Cruz de Moya de 2007: “la Guàrdia Civil, els arxius del PCE i guerrillers menteixen, tohom menteix”. L'anàlisi crític i el contrast, entre diferents i variades fonts, exigeix un esforç gran per part de l'historiador.

Justament, també han incidit els tradicionals prejudicis existents respecte l'ús de les fonts orals com a mètode de coneixement; concepció paral·lela al retràs del seu ús a l'Estat espanyol i a les perspicàcies provocades pel seu caràcter subjectiu, a l'intrusisme amateur en aquestes i al perill de banalització i sacralització del testimoni. No obstant, considerem que, les fonts orals, sotmeses a la necessària (i costosa) crítica epistemològica i acceptant que no són, en cap cas, la panacea i que han de ser complementàries a d'altres fonts, esdevenen fonamentals per conèixer el nostre àmbit d'estudi i bona part de la història del segle XX. Com assenyala, Mercedes Vilanova, “...antes de crear la fuente oral debemos necesariamente recorrer un camino previo similar al del trabajo del historiador clásico, se ha de subrayar este aspecto ya que implica un esfuerzo doble: buscar y analizar las fuentes escritas y, sólo después, crear y analizar las fuentes orales”.¹⁰² Aquesta disparitat i fragmentació de fonts (entre les documentals, de la Guàrdia Civil i del Partit-guerrilla, i els propis testimonis), emplaça a una costosa tasca de contrast entre totes elles que, no tothom, vol, o pot, assumir.¹⁰³ En quart lloc, les traves, limitacions i restriccions d'accés a arxius militars i de la Guàrdia Civil, junt la descatalogació existent (i també el buit i expoli documental

¹⁰¹ SERRANO, Secundino, *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista...* op. cit., p.17.

¹⁰² VILANOVA, Mercedes en Pròleg a THOMPSON, Paul, *La Voz del Pasado. Historia Oral*, València, Alfons el Magnànim, 1988, p.10.

¹⁰³ Vegeu exemples de la disparitat de fonts i el seu necessari contrast a GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, “Maquis, muntatges oficials i crims silenciats...” op. cit. i a CHAVES PALACIOS, Julián, “Fuentes documentales y orales en el estudio de la guerrilla”, en ARÓSTEGUI, Julio i MARCO, Jorge (eds), *El último frente...* op. cit., pp.261-288 i SILVA, Emilio i Macías, Santiago, *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Madrid, Temas de Hoy, 2003, p.120.

sofert), tan sols s'ha superat parcialment en els darrers anys i encara, al 2017, és una costosa realitat.¹⁰⁴ Així doncs, “se requiere una vocación sobrehumana de historiador y un voluntarismo titánico que no siempre estamos en condiciones de afrontar”.¹⁰⁵

Tot plegat, ha donat com a resultat un mins compromís acadèmic envers la resistència armada, que, malgrat tot, i atenent a l'exposició anterior, no equival a considerar, com Francisco Ruiz Esteban fa en la seva tesi, que siga una història “proscrita” en la historiografia acadèmica.¹⁰⁶ Altrament, també és cert que aquella tradicional inhibició acadèmica va fer que persones aficionades, empenyades pel voluntarisme i també per l'atracció envers les fonts orals, però també amb una insuficient formació historiogràfica, hagen estat els que han donat a conèixer, en major mesura, la resistència armada al gran públic. Amb carències importants, sense aportar informació especialment rellevant i amb poca autocrítica derivada de l'elevat grau d'ideologització, no sempre han sabut complexitzar la visió purament descriptiva, contrastar eficaçment les fonts o diferenciar la seva història personal (en el cas de les memòries) del conjunt de la història.

El compromís militant o les marcades simpaties envers els guerrillers ha estat una qüestió no exempta d'ambivalència. Per una banda, l'exacerbada voluntat de reparació de la memòria dels guerrillers ha conduït a obres on l'objectiu de partida anul·lava els fets complexos o problemàtics, i, amb això, el caràcter rigorós de l'obra; tanmateix, l'objectiu de donar veu als sense veu deriva sovint en una visió excessivament descriptiva, que no va més enllà de les accions-repressió-vida quotidiana de la guerrilla, reduint-lo a una qüestió política sense analitzar d'altres. Per d'altra, també és cert que aquell compromís ha sigut especialment útil, quan el tractament ha estat amb rigor, per continuar la senda de recerca d'un tema que no resulta fàcil de seguir. En aquest sentit, el compromís de historiadors i investigadors, molts docents de Secundària, ha estat clau per reviscolar l'estudi i la visibilitat de la resistència armada en la societat.

¹⁰⁴ Vegeu ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit. p.16 o YUSTA RODRIGO, Mercedes, *Guerrilla y resistencia*op. cit., p.9. Respecte l'espòli, veure CHAVES PALACIOS, Julián, “Fuentes documentales....”,op. cit., p.263 i 264.

¹⁰⁵ MORENO GÓMEZ, Francisco, *Historia y memoria...* op. cit., p.13.

¹⁰⁶ RUÍZ ESTEBAN, Francisco, *La partida guerrillera...* op. cit., p.9, 15 i 15.

Probablement, el seu major contacte amb la quotidianitat, la seva independència en la recerca i un enfortit compromís de reparació ha estat el motor que els ha permet superar les traves i prejudicis que han limitat la investigació en l'àmbit de l' ensenyament superior. I és que sobta que, la guerrilla, la major oposició al règim de Franco (en paraules de Paul Preston) no estiga al nivell d'altres estudis contemporanis.¹⁰⁷

Tot i que la voluntat reparadora i dignificadora és comprensible i, fins i tot, elogiable, aquesta pretensió no s'ha de reduir en si mateixa, sino que s'ha de complementar i ha de ser superada per la finalitat més científica i d'ampliació de coneixement. Si en una investigació, ens centrem en la finalitat d'homenatge als protagonistes d'aquella, es relega l'aproximació problemàtica, complexa o novedosa o, fins i tot, perilla que la columna vertebral del que es done a conèixer ja es sàpiga.¹⁰⁸ No qüestionem la necessitat de reparació, o de dignificació de la guerrilla antifranquista, és més, la considerem útil i necessària; ara bé, aquesta s'ha de supeditar als objectius del coneixement històric; si no, es té el perill de subjectivar una recerca que, ja de per si, esdevé problemàtica. Entenem que la pròpia selecció del tema pot partir d'una certa sensibilització ideològica o d'empatia envers la reparació, però el plantejament i corpus de la investigació han d'anar encaminats a problematitzar la qüestió, a aprofundir en el seu coneixement i no a reduir-se a una descripció les conclusions de la qual ja es poden saber d'avantmà. La recerca ha de ser la que marca el camí, i no pas l'objectiu, o les concepcions prèvies, qui marquen la recerca i les conclusions.

4. FONTS, MÈTODE I DESCRIPCIÓ D'OBJECTIUS

L'elevat grau de violència del període de la guerrilla, amb un clar component traumàtic, ha deixat petjades imborrables i un rastre encara present avui en dia. No és fàcil

¹⁰⁷ PRESTON, Paul, al pròleg de MORENO GÓMEZ, Francisco, *La resistencia armada...*, op. cit., p.7.

¹⁰⁸ Això, per exemple, és el que sembla deduir-se de la introducció de la tesi de Ruiz Esteban, on reconeix obertament les seves simpaties "ideologica y de clase" envers la guerrilla (p. 73) i fins i tot, afirma iniciar la investigació com a tribut als guerrillers (p. 78); per contra, amb una hipòtesi poc clara i concreta, el treball es centra en una descripció excessivament positivista, derivada de la seva principal finalitat, sense introduir o ampliar l'engranatge teòric o rellevant amb innovacions interpretatives i complexes. RUIZ ESTEBAN, Francisco, *La partida guerrillera del Yatero...* op. cit.

adentrar-se en un passat amb cicatrius no tancades, i, al País Valencià, ha estat particularment complicat. Entenem a Andreu Ginès, quan afirma, en la seva tesi, que ser historiador ací és, o almenys, ha estat, una mena d'esport d'alt risc.¹⁰⁹ No obstant, al desinterès institucional o caos arxivístic que tradicionalment ha hagut, hem d'afegir les majors dificultats afegides per l'estudi d'una qüestió que barreja alguns dels temes més controvertits de la historiografia i societat espanyola contemporània: franquisme, repressió i guerrilla. Així, la exclusiva disposició de fonts documentals necessaris per l'estudi a la capital del regne d'Espanya, com els sumaris militars incoats a València presents a *l'Archivo General e Histórico de la Defensa*, de Madrid (AGHD), no digitalitzats i, alguns d'ells, en condicions lamentables, entre molts d'altres que es mantenen a la mateixa capital i al *Centro Documental de Memoria Histórica* de Salamanca (CDMH) o l'absència de catalogació i també traves en arxius i fons municipals, quan no la manca de servei de l'Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC), posen pals a les rodes en l'acció de l'investigador. A més, hem de sumar les dificultats per l'estudi de la guerrilla, ja apuntades prèviament: la disparitat i fragmentació de les fonts i el caràcter eminentment tendencios de gran part d'elles (no oblidem que en la gran majoria deriven d'informes o documents de la Guàrdia Civil i del PCE), i el recurs, no sempre fàcil, de fonts orals.

Respecte el primer tipus de fonts dalt referides, han resultat fonamentals, per la informació proporcionada, tant sobre l'organització de l'Agrupació, les accions, l'articulació dels nuclis del PCE i la persecució antiguerrillera, els sumaris (derivats d'accions guerrilleres o de consells de guerra) presents als arxius militars. Entre aquests, a més del de Saragossa, destaca especialment el de Madrid, que engloba la gran part dels sumaris que, incoats des del jutjat militar de València i Castelló, ofereixen informació sobre accions, detencions, xarxes de suport i casos de repressió produïts al territori on actuà l'AGLA. No obstant, el fet que la gran part d'aquests (excepte els que es trobaven a la sotdelegació de Defensa de Castelló) no estiguen digitalitzats i s'hagen de consultar necessàriament a Madrid, amb condicions restrictives i lentes, entorpeix, més que agilitza, la recerca històrica del període. Entre la documentació, que no es

¹⁰⁹ GINÈS, Andreu, *La instauració del franquisme...* op. cit., p.11.

traslladà fins la capital del Regne, consultable a l'arxiu militar de València, es troben les fitxes de guerrillers i de centenars de col·laboradors amb les partides.

En segon lloc, la informació documental dipositada al *Servicio de Estudios Históricos de la Guardia Civil* (SEHGC) i a l'*Archivo Histórico de la Guardia Civil* (AHGC); una gran part d'aquesta, malgrat les traves i l'ocultació donada pels responsables de la Direcció General, l'hem pogut consultar gràcies a l'amable cesió documental de Josep Sánchez Cervelló qui anys enrere, puguè, en un cas excepcional (junt a l'entrada, també temporal i limitada, i en el marc d'un procés de reclamació a altes instàncies administratives i polítiques, de Fernanda Romeu) accedir a l'arxiu. Entre la informació consultada en les nostres estades a la Direcció General de la Guàrdia Civil, han estat les memòries de comandàncies, comunicats d'accions guerrilleres al llarg del territori de l'AGLA, així com expedients i fulls de serveis dels guàrdies i el *Boletín Oficial de la Guardia Civil*.

En tercer lloc, hem visitat l'*Archivo Histórico del Partido Comunista de España* (AHPCE), organitzat inicialment a França i, en l'actualitat radicat a Madrid, amb documentació classificada i part de la qual microfilmada: en ella, dins dels indispensables fons de Moviment Guerriller i de l'Aparell de Passos, sobresurten els valuosos informes de guerrillers, autobiografies, els documents interns de l'AGLA, tant de l'Estat Major com dels diferents sectors o documentació variada del Partit.

Un altre corpus documental rellevant han estat els fons de Govern Civil dels arxius provincials de Castelló i Terol, amb abundants informes sobre accions de les partides guerrilleres, comunicats interns de la Benemèrita i del governador civil i d'Ajuntaments. Dins de la documentació local, ha estat útil, especialment per completar recerques sobre casos repressius, els jutjats de pau municipals i la consulta de registres civils i de defunció. I entre les publicacions periòdiques analitzades, han estat *Mundo Obrero*, *Nuestra Bandera*, *El Guerrillero*, *Mediterrània* o *La Vanguardia*, totes les quals, han estat sotmeses, indefugiblement, i a l'igual que la resta de fonts, a un examen crític i de contrast. Per últim, amb tanta necessitat de comprovació, com de rellevància, les entrevistes a persones, testimonis directes o indirectes han esdevingut, amb les reserves abans comentades, en fonamentals. El seu grau de subjectivitat, caràcter fragmentari i

selectiu no impedeix, sotmeses a una anàlisi crítica, el seu important paper tant per aclarir determinats aspectes, com per captar la quotidianitat del moment, entendre les relacions establertes en el món rural, les motivacions subjacents i la petjada de la violència traumàtica que va haver.

Tot plegat, les dificultats descrites amplifiquen el desafiament i el repte que suposa per l'investigador analitzar de forma contrastada l'actuació de la guerrilla en l'àmbit elegit. Partint del què s'ha fet i de com s'ha fet, ens plantejem quatre grans eixos d'anàlisi: en primer lloc, realitzar un estudi de la conflictivitat, violència i de la resistència antifranquista en el context del nou estat franquista. D'aquesta manera, a partir dels antecedents històrics i de l'explicació de les categories teòriques utilitzades, es fa una anàlisi del règim franquista i, especialment, de la resistència i formes d'oposició a aquell. S'exposen l'articulació i la progressiva reorganització, a l'exili i a l'interior, de les forces, polítiques i sindicals, antifranquistes, del govern republicà i les diverses plataformes creades, fent un especial èmfasi en el paper d'aquestes respecte la resistència armada antifranquista. Aprofundim, lògicament, en la força que s'implicà en el projecte guerriller: el PCE, amb tot allò que el peculiaritzà, respecte les altres forces antifranquistes i una anàlisi des de la seva difícil rearticulació amb el final de la Guerra Civil, fins el seu impuls de la resistència armada. Per això, exposem la configuració i l'evolució de les diferents agrupacions guerrilleres, sense excloure les potenciades fora de l'òrbita del PCE.

La segona part es dedica a radiografiar el surgiment, les característiques i l'evolució de l'*Agrupación Guerrillera de Levante*. Es parteix de l'anàlisi de l'àmbit d'implantació territorial, tant pel que fa a l'espai físic, tipus de poblament o condicions econòmiques, com de la conflictivitat agrària i la relació entre camperolat i guerrilla. Coincidint parcialment en un territori que, al segle anterior, va estar afectat fortament per les guerres i guerrilles carlistes, pretenem discernir la possible continuïtat insurgent analitzant fins a quin punt factors geogràfics o de llarga durada van poder influir en l'AGLA o, si per contra, van estar més influïts per factors conjunturals. Tot seguit, es desenvolupen els precedents armats directes de l'AGLA abans d'explicar com i a partir de quines confluències s'articulà l'Agrupació: des de la formació de les primeres

partides de fugits, la guerrilla urbana de València i els arribats de França, es tractarà de dilucidar les causes que van convertir a l'AGLA en la guerrilla més organitzada de l'Estat i de major rellevància pel PCE. Pretenem esbrinar si, com s'ha atorgat des de gran part de la historiografia, fou una Agrupació fonamentalment exògena o, si per contra, els factors endògens pesaren més del que s'ha atribuït. Per això, s'examina el tipus d'organització que assumeix aquella, la seva divisió en sectors i l'evolució tinguda, amb una més pormenoritzada anàlisi dels sectors 17è i 23è, amb diferents estudis quantitius, qualitatius i comparatius que ens puguen permetre respondre les principals hipòtesis plantejades; aclarirem les característiques que feren d'aquests sectors, els més indisciplinats i nombrosos de l'agrupació, tot discernint les peculiaritats d'aquesta envers les altres guerrilles antifranquistes.

La tercera part, orientada a exposar la praxis política de l'Agrupació, detalla el tipus de reclutament i d'incorporació hagudes en l'AGLA, així com de quina manera es va gestionar i qüestionar l'heterogeneïtat existent i com es van expressar els conflictes interns existents, amb una especial anàlisi dels ajusticiaments i les desercions. Juntament a la tasca propagandística i formativa de l'Agrupació, es desenvolupa el repertori d'acció guerrillera, els diferents tipus d'operacions efectuades i una evolució numèrica vital per esbrinar la decadència progressiva de les partides. Aquesta, juntament a la diferent composició, els abandonaments i ajusticiaments, resulten significatives per comprovar la idiosincràsia, el suposat major caràcter autòcton i díscol, del sector 17è i 23è, respecte als altres sectors de l'Agrupació. L'estudi de la procedència i perfil dels guerrillers, amb l'establiment d'una nova classificació, així com, corroborar, fins a quin punt, van estar vinculats més a qüestions de mentalitat, identitat o parentiu que no pas a discrepàncies ideològiques o de Partit, completa l'apartat.

I el darrer bloc, examina de quina manera la col·laboració ciutadana i la repressió antiguerrillera, factors externs a la mateixa Agrupació, esdevingueren determinants en la trajectòria i final d'aquella. Pel que fa a la primera, discernirem com va ser i de quina forma varià i evolucionà la cooperació de la població civil, bàsicament masovers per ser zones de poblament dispers; amb un apartat dedicat al paper de les dones, s'analitza la

progressiva evitació i, fins i tot, hostilitat de capes del camperolat, sense la qual, no haguèssim pogut ser tant efectiva la persecució de la Guàrdia Civil. Respecte aquesta, analitzarem com la repressió franquista va ser específica durant la conjuntura guerrillera, quines foren les seves formes, mètodes i agents, la seva eficàcia i si diferiren de la repressió anterior de la immediata postguerra. Tanmateix, valorarem si també va ser fruit d'un caràcter novedós i d'un progressiu aprenentatge o si, per contra, va ser, una extrapolació de mètodes i estratègies d'altres èpoques apuntant possibles noves influències rebudes.

Respecte a la metodologia, la prioritat donada al mètode qualitatiu i a l'esforç interpretatiu no exclou l'anàlisi quantitatiu. Així, hem partit de la confecció d'una base de dades de guerrillers, d'accions i d'episodis repressius, per poder establir, un perfil complet sobre els membres de l'agrupació; s'ha pogut establir l'evolució numèrica dels guerrillers, amb anàlisi detallat del sector 17 i 23è, els seus perfils i procedència, l'extracció social, professions o estat civil, i el tipus de final dels guerrillers, amb estudi percentual de baixes, desercions o ajusticiaments, juntament una anàlisi fefaent sobre les accions de la guerrilla. Únicament, a causa de la impossibilitat del recompte, per la fragmentació documental i el seu gran nombre, hem omès sèries quantitatives d'enllaços i de punts de suport. Això també exigeix prudència i prevenció alhora d'interpretar el conjunt de dades quantitatives, les quals, malgrat tot, i essent recopilades amb gran esforç documental, ajuden a assentar empíricament les conclusions i a dotar, de major consistència, les interpretacions.

Els objectius fixats exigeixen emprar conjuntament el micro i el macroanàlisi: per una banda, cal partir de categories generals per emmarcar la guerrilla antifranquista en el context de conflictivitat europea durant i després de la Segona Guerra Mundial, de resistència antifeixista i en el marc del projecte d'oposició armada al règim de Franco que més recursos i expectatives disposà; per d'altra, s'ha de contemplar també l'aplicació concreta, de l'AGLA, a un àmbit d'actuació regional que permet, amb això, copsar el perfil guerriller, el grau de col·laboració social o esbrinar, amb formes gairebé detectivesques, com es materialitzaren les accions repressives i les morts irregulars. Aquesta perspectiva no tan sols permet captar la percepció predominant respecte l'opció

guerrillera o que, més enllà dels factors més ideològics i polítics, subjaceren d'altres més vinculats a les xarxes primàries, de parentesc o a la conflictivitat local. També proporciona elements per radiografiar una agrupació, l'AGLA, i establir-ne eines comparatives amb altres agrupacions antifranquistes, i dil·lucidar, així, per què aquella fou la que més recursos rebé per part del PCE i si, realment, va ser la més organitzada o activa.

L'àmbit espacial triat com a objecte de major profunditat analítica, el propi del sector 17è i 23è, sense coartar la possibilitat de donar una valoració global de l'Agrupació, presenta una sèrie de complexitats que han de ser tingudes en compte. En primer lloc, la zona d'actuació d'ambdós sectors radicava en àmbits provincials diferents (Terol, Castelló i Tarragona), motiu pel qual difícilment es poden fer anàlisis complets d'aquells limitant-se a un àmbit exclusivament provincial o d'autonomia; assumint que en altres estudis s'ha tendit a centrar-se en l'àmbit estrictament oficial (Terol o Aragó), donant conclusions per separat, sense englobar tot el territori en el seu conjunt, optem per abarcar l'estudi del conjunt del sector 17è i 23è. Més concretament, partim de les comarques del nord del País Valencià (L'Alcalatén, La Plana, Alt Millars, Alt i Baix Maestrat, Els Ports), el Baix Aragó, Gúdar-Javalambre i el Maestrat terolenc i les Terres de l'Ebre tarragonines. Ara bé, tenint present que la part aragonesa ha estat més estudiada (bàsicament, amb la tesina i tesi de Mercedes Yusta) i que pràcticament no engloba les terres castellonenques i les tarragonines, incidirem més en el desenvolupament d'aspectes inèdits d'aquestes comarques (nuclis d'oposició antifranquista, xarxes de col·laboració, accions o capítols repressius), sense excloure, les dels altres territoris. Tot plegat, l'anàlisi més pormenoritzat dels sectors 17è i 23è, basat en xifres i perfils de guerrillers, quantificacions d'accions guerrilleres o de víctimes repressives, juntament a l'estudi general del conjunt de l'Agrupació, permet diferenciar les diferents unitats internes, les causes d'aquesta diversitat, la seva evolució i, en definitiva, explicar com i per què l'AGLA entrà en una imparable decadència, així com els punts de connexió i de diferència amb altres agrupacions.

Per últim, advertim de determinades prevencions per la lectura del present treball: l'ús indistintament d' AGL (*Agrupación Guerrillera de Levante*) i AGLA (*Agrupación*

Guerrillera de Levante y Aragón) fent referència a la mateixa entitat tan sols es pot matisar que, fins octubre de 1947, el nom vigent era el primer, i des d'aquesta data, la denominació canvia a la segona. En segon lloc, el terme generalment emprat, per referir-se als integrants de les agrupacions, també al de les partides anteriors, ha estat el de guerrillers (també maquis), per considerar-lo el que més s'ajusta, a les seves característiques, tal i com es desprèn de la lectura del treball. El nom guerriller, designat a cadascun d'ells, està escrit en cursiva per diferenciar-lo del nom vertader. Altrament, la impossibilitat per oferir dades concretes i tancades, atesa la dispersió (i baixa veracitat d'algunes) fonts, tampoc ens han impedit fer càlculs, si més no, aproximatiu que, acompanyats d'anàlisis qualitatiu, han servit per entendre, desenvolupar i confirmar les hipòtesis i les línies d'actuació plantejades en la present tesi.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

PRIMERA PART

II. VIOLÈNCIA POLÍTICA, CONFLICTIVITAT I RESISTÈNCIA

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

1. CONFLICTES, RESISTÈNCIES I GUERRILLES

1.1 Conflictes i resistència

La resistència armada de caràcter insurgent i la tàctica guerrillera representen una expressió moderna de l'anomenada acció col·lectiva. Com a tal, es tracta d'una forma de descontentament i de protesta social i política, que, emmarcada en un context de pugna sense possibilitats de resolució per vies pacífiques opta pel recurs a la violència i a la lluita armada. En les situacions antagòniques, la diversitat d'interessos i objectius entre les diferents parts, ha generat diferents tipus d'expressions i repertoris d'acció col·lectiva, pacífiques o violentes, en demanda d'unes exigències o reivindicacions no satisfetes. El paper determinant del tipus de conflicte existent en l'acció col·lectiva subsegüent, l'estreta relació entre ambdós, és el que explica la importància donada a aquell en els estudis sobre moviments socials i acció col·lectiva.¹¹⁰

El conflicte, concepte ample, complexe i analitzable des de diferents perspectives, ha estat definit de diferents maneres des de la sociologia. Coser va caracteritzar-lo com una lluita al voltant de valors o pretensions d'estatus, poder o recursos escassos, en la qual els objectius dels participants no és tan sols obtenir els valors desitjats, sino també neutralitzar, danyar o eliminar als rivals.¹¹¹ Freund l'explica com un enfrontament o xoc deliberat entre dos éssers o grups de la mateixa espècie, que manifesten una intenció hostil, generalment en relació amb un dret i que, per mantindre, afirmar o restablir-lo, intenten trencar la resistència de l'altre, recurrent eventualment a la seva eliminació

¹¹⁰ Alguns d'ells, TILLY, Charles, *From mobilization to revolution*. Massachusetts, Addison-Wesley Publishing Company, USA, 1978, MELUCCI "The symbolic Challenge of Social Movements", *Social Research*, 52 (4), 1985, pp.789-816, OFFE, Claus, *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*, Madrid, Sistema,1988. TOURAINE, Alain, *¿Podremos vivir juntos? Iguales y diferentes*, Madrid, PPC Editorial, 1997, TARROW, Sidney, *Power in movement. Social movements, collective action and politics*. Cambridge University Press, 1994. DELLA PORTA, Donatella. *Movimenti collettivi e sistema politico in Italia 1960-1995*. Editorial Laterza. Italia, 1996. DELLA PORTA, Donatella i DIANI, Mario, *I movimenti sociali*. Editorial La Nuova Italia Scientifica. Italia, 1997.

¹¹¹ COSER, Lewis A., *Las funciones del conflicto social*, Méxic, Fondo de Cultura Económica,1961.

física¹¹². Lorenzo Cadardo ho defineix com un procés d'interacció contenciosa entre actors socials que comparteixen orientacions cognitives, estan mobilitzats amb diversos graus d'organització i que actuen col·lectivament d'acord amb expectatives de millora, de defensa de la situació preexistent o proposant un contraprojecte social.¹¹³ En tot cas, el conflicte implica, a grans trets, dissonància, pugna, discrepància, contraposició d'interessos, competència, frustració i discòrdia, variables que, segons l'autor, i segons l'òptica amb què s'explica, cobren major o menor protagonisme.

En una situació antagònica, la violència o l'adopció de formes agressives de resistència poden ser manifestacions habituals, que no necessàries, ni causals. El conflicte és una condició necessària, però no suficient pel sorgiment de la violència, la qual es converteix en un mitjà de resolució establert sobre un càlcul de costos i beneficis. Com recorda Eduardo González Calleja, és un dels recursos disponibles dins de l'arsenal d'accions, resolutives o no, que disposen els contendents en un procés conflictiu, per frenar, accelerar o precipitar el seu final.¹¹⁴ Quan hi ha disponibilitat de mecanismes per intentar resoldre el conflictes, cas de la negociació, la fugida, la renúncia, etc., el recurs a la violència pot ser evitat. Ara bé, quan no hi cap alternativa, quan hi ha una polarització d'interessos molt aguda i el poder no ofereix altres vies de resolució de conflictes, la violència tendeix a aparèixer. En paraules de Julio Aróstegui: “la violencia es una acción o estado o situación, que se genera siempre y se cualifica de manera exclusiva en el seno de un conflicto”, és a dir, és sempre conseqüència (tot i que no necessària) d'aquell.¹¹⁵

En aquest tipus de condicions va sorgir la guerrilla antifranquista, originada i desenvolupada en un marc conflictiu d'enfrontament desigual, entre les estructures de poder del règim i un grup opositori organitzat, mobilitzat i també minoritari que pretèn

¹¹² FREUND, Julien, *Sociología del Conflicto*, París, Presses Universitaires de France, 1983, p.65.

¹¹³ LORENZO CADARSO, Pedro Luis, *Fundamentos teóricos del conflicto social*, Madrid, Siglo XXI de España, 2001, p.12.

¹¹⁴ GONZALEZ CALLEJA, Eduardo, *La violencia en la política: perspectivas teóricas sobre el empleo deliberado de la fuerza en los conflictos de poder*, Madrid, Editorial CSIC, 2002, p.62.

¹¹⁵ ARÓSTEGUI, Julio, “Violencia, Sociedad y política: la definición de la violencia”, en ARÓSTEGUI, Julio (ed.), *Violencia y política en España*. Ayer, 13, Madrid, 1994, pp.17-55, p 29.

ampliar la seva base de suport, i aprofundir en les seves accions per desgastar, combatre i enderrocar la dictadura existent. Així, es parteix d'unes relacions de domini, amb un fort poder repressiu i un antagonisme d'interessos entre diferents grups o individus, amb objectius polítics excloents sense possibilitat pacífica de resolució. Tant la lluita guerrillera com la violència de l'acció-repressió subsegüent són el resultat de processos de descontentament, enfrontament i oposició generats. D'aquesta manera, la guerrilla antifranquista i la violència derivada de la seva implantació i de la seva persecució, s'ha d'analitzar en relació a les condicions polítiques i socials existents. La dictadura de Franco, la recent guerra civil, la precarietat econòmica dels anys 40, l'enorme repressió, la divisió entre vencedors i vençuts i l'absència d'eines per resoldre les demandes i necessitats d'amplis sectors de població, perseguits i exclosos, representen el context conflictiu sense el qual no és analitzable la lluita guerrillera.

Atenent a aquest, el projecte de guerrilla comunista plantejat per Jesús Monzón i continuat per Santiago Carrillo, amb diferències estratègiques, van beure de teories insurreccionals sobre la resolució armada del conflicte, polític i de classe, existent. No obstant, des del 1942, el PCE va assumir que el xoc principal no era entre classes socials, sinó entre feixisme i antifeixisme, en una nova tàctica insurreccionalista, nacional i interclassista, concretada amb la formació de la UNE (*Unión Nacional Española*), amb la pretensió d'enderrocar la dictadura. Així, segons aquest esquema, es remarcava, per atraure altres suports polítics i socials, un marc conflictual bàsicament polític, amb una pugna derivada, per una part, per la voluntat d'assaltar l'Estat i de transformar el règim i, per l'altra, d'anul·lar tot tipus de dissidència i d'assentar el seu domini i hegemonia. Justament, l'anàlisi política ha estat la seguida majoritàriament, tal i com s'ha descrit anteriorment en la revisió bibliogràfica, pels llibres publicats sobre la guerrilla antifranquista. En diferència a aquests, Mercedes Yusta, en una anàlisi pionera, va tractar d'inserir la resistència guerrillera en un context també de conflictivitat camperola, que fa més entenable, però no completament, la seva comprensió. L'existència de confrontació entre els camperols i les autoritats, ja fos per les requises, la quota de blat o les intromissions fiscals, la distribució i accés de la propietat de la terra o l'existència d'una conflictivitat agrària prèvia, ocupen un eix central en la seva tesi. Tot i que l'obra fa una aportació notable en la vinculació entre resistència

camperola i guerrilla, no resulta fàcil assumir la centralitat de la conflictivitat camperola quan no s'aclara la relació amb l'estructura de la propietat, i, on territoris com Saragossa, amb xocs socials previs i amb major domini de la gran propietat, no arrela la guerrilla, dedicant-se, tan sols, a ser zona de pas.¹¹⁶ Tanmateix, si com l'autora reconeix, la resistència ha estat tradicional al camp aragonés, amb una conflictivitat de baixa intensitat en els anys previs i que l'antagonisme de classe al camp era percebut només pels guerrillers, cal buscar-ne altres factors que pogueren determinar l'adopció de la resistència armada com a forma d'oposició.¹¹⁷

És cert que el malestar era ben present en amplis sectors de la població camperola, que no tan sols podien percebre l'Estat com quelcom negatiu pel seu caràcter extern, alié i intervencionista al si de la comunitat camperola: l'hostilitat derivava, en gran manera, pels efectes de la repressió franquista immediata a la Guerra Civil. L'escàs anonimats del medi rural, i els vincles i lleialtats personals existents, afonaven, encara més, en els efectes i en la percepció de l'amenaça de la maquinària repressiva estatal.

Tot plegat, la situació conflictiva on s'emmarca la lluita del maquis és clarament multiforme. La misèria dels anys 40, amb l'existència de grans bosses de jornalers, de persones "sense ofici ni benefici", de miners (com els d'Utrillas, també destacament penitenciari on presos polítics redimien penes), en unes difícils condicions de vida, junt la persecució política, l'exclusió dels vençuts, les escasses eixides de supervivència per condemnats i fugits i la petjada de les ideologies de classe penetrades durant la II República (especialment, l'anarquisme), sembraren, les condicions de suport i de reclutament de les partides. Justament, la multilateral repressió i violència d'estat, va abocar a centenars de fugats, condemnats, antics represaliats novament perseguits, familiars, coneguts o simplement subministradors cap la seva entrada en les partides, convertint-se en actors actius i directes del conflicte guerriller.

¹¹⁶ YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., pp.15-25 i pp.45-62.

¹¹⁷ Sense cap anàlisi exhaustiu de propietat agrària, conflictes i presència guerrillera i sense cap estudi comparatiu entre resistència armada d'altres zones de l'Estat i conflictivitat agrària existent, no podem atorgar, a aquesta, un paper central i determinant en la gestació del maquis.

Tots aquests elements d'emergència social, atíats per la divulgada esperança d'enderrocar el règim de Franco amb la derrota feixista de la Segona Guerra Mundial i l'ansuada intervenció aliada, van ser legitimats per una confrontació ideològica (tant interna com externa), que va esdevindre la capa "externa" que cobria els conflictes subjacents. En aquesta línia, les expectatives causades entre els guerrillers, o les perspectives donades pel PCE respecte la lluita armada, tot i la seva centralitat discursiva, no van servir més que per justificar i impulsar el projecte guerriller.¹¹⁸ Ara bé, admetent l'antagonisme ideològic existent entre els actors del conflicte, la pugna entre projectes político-socials passa a un segon terme quan les adscripcions polítiques són explicades, també, per les relacions de parentesc i lleialtats personals. A més, com afirma Julián Casanova, l'existència de forts vincles personals i comunitaris fan que, en el món agrari, les ideologies de classe, o que prediquen la divisió en la comunitat, siguen poc permeables.¹¹⁹

Davant d'això, hi ha d'altres elements que, no sempre tinguts en compte, han estat necessaris per l'articulació de la resistència guerrillera antifranquista. Partint de la dimensió cultural, desenvolupada per autors com Sidney Tarrow o Rafael Cruz, s'ha afegit l'existència, en els repertoris d'elements propis d'una cultura política de la protesta, allò que saben fer els desafiants i allò que esperen que facen. En aquesta línia, l'herència de l'experiència en la Guerra Civil resulta fonamental per entendre l'articulació de la resistència guerrillera: tant pel que fa als hàbits i formes de lluita apreses, com respecte a la normalització de l'ús de les armes, la brutalització de la violència i a la repressió del règim victoriós. Procedeix del que González Calleja va definir com la cultura de guerra, el conjunt de pràctiques i de representacions generades en temps d'enfrontament armat i que barreja pràctiques, experiències i representacions forjades durant un conflicte, englobant "una amalgama de elementos de muy diverso

¹¹⁸ Les subsegüents frustracions dels guerrillers pel trencament de les perspectives creades, per les difícils condicions de supervivència, per la sensació de ser utilitzats o, fins i tot, de ser enganyats per la direcció comunista, determinants de desercions i de la decadència final, tot i ser un factor psicologitzant, difícilment analitzable per estar fora de l'abast de dinàmica grupal, pròpia de l'anàlisi històric, és un altre element que contribueix a entendre el fracàs del maquis.

¹¹⁹ CASANOVA, Julián, *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa, Siglo XXI*, Madrid, 1985, pp.34-36.

tipo (organizativos, materiales, psicológicos o discursivos) sobre los medios a través de los cuales los grupos sociales y los individuos dan sentido a la guerra y adaptan sus vidas y su lenguaje a la situación extrema que ésta crea” i que determina també, a partir de l’experiència particular, l’existència de subcultures de guerra.¹²⁰ Així, la resistència insurgent del guerrillers antifranquistes no es pot estudiar aïllada de la Guerra Civil anterior ni tampoc dels conflictes colonials, revolucionaris i internacionals de l’Espanya del primer terç del segle XX. De fet, l’experiència de guerra, amb l’extrema violència que genera, però també amb la intensa politització haguda, perviu i impregna a les societats més enllà d’aquesta, contagiand pràctiques en les societats i generant, allò que Mosse va titllar de brutalització, i, fins i tot, la banalització, és a dir, la indiferència davant la mort en massa.¹²¹ Sense aquestes experiències (materials o psicològiques) de guerra, no s’entenen ni la resistència guerrillera ni, especialment, la omnipotent repressió franquista.

Però no totes les resistències al règim franquista s’emmarcaren en l’estrategia activa i guerrillera d’oposició que pretenia posar fi a la situació de domini i controlar la influència de l’estat. A un nivell més passiu i individual, la resistència també pot cobrar la forma de les petites rebel·lies quotidianes les quals, en el context de la postguerra, es van expressar en l’incompliment de la quota de blat, no assistir a missa, la pràctica de l’estraperlo o la negativa a enquadrar-se a entitats del règim.¹²² Òbviament, la

¹²⁰ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. “La “cultura de guerra”: un estado de la cuestión desde España”, en PELLISTRANDI, Benoit i SIRINELLI, Jean-François (coord.), *L’histoire culturelle en France et en Espagne*, Madrid, Casa de Velázquez, 2008, pp.301-326, p.302.

¹²¹ El terme brutalització, molt extès dins dels estudis sobre guerres civils i efectes, va ser acunyat per George L. Mosse, per referir-se al procés d’inclinació cap la violència d’una part de la societat alemanya que va culminar amb el nazisme. D’alguna manera, la indiferència envers la mort de l’enemic en el front es va transmetre a la lluita contra l’enemic interior i en la perdurabilitat de les actituds i pràctiques pròpies de la guerra i la benevolència davant la crueltat. Entre la seva obra, destaca MOSSE, George L. *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, New York, Oxford University Press, 1990, especialment, les pàgines, 159-181. Una crítica a Mossé, a ALCALDE, Ángel, “La tesis de la brutalización (George L. Mosse) y sus críticos: un debate historiográfico”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 15, 2016, pp.17-42.

¹²² Sobre rebel·lies quotidianes, SCOTT, James C. *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance*, Yale University Press, 1985 i “Formas cotidianas de rebelión campesina”, *Historia Social*, 38, 1999, pp.13-39. Sobre resistències en la postguerra, vegeu DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel i GÓMEZ OLIVER, Miguel “El estraperlo: forma de resistencia y

resistència antifranquista amb més capacitat d'incidir va ser aquella acció conjunta d'un grup de persones amb la fi d'aconseguir interessos comuns. Diversament definida en les nombroses obres hagudes, l'acció col·lectiva apareix, segons Charles Tilly, un dels seus màxims especialistes i pioner en la normalització del fet violent en les teories de conflicte, quan existeixen una sèrie d'elements a l'interior d'un grup: interessos (objectius o reivindicacions), organització (estructura), mobilització (implicació grupal) i oportunitat (política).¹²³ En l'obra *From Mobilization to Revolution*, Tilly aclara que l'acció col·lectiva implica l'anàlisi causal (una acció com resultat de forces externes a l'individu o grup) i l'intencional (aquella que és resultat de l'elecció d'acord amb regles més o menys explícites). Per ell, l'acció col·lectiva és el resultat d'un procés racional, no espontani, basat en l'anàlisi de costos i beneficis i en el cas de les accions modernes i proactives, en el desig de controlar una sèrie de demandes, reclamades i no adquirides. Tanmateix, l'ús de la violència, com a manifestació de l'interès col·lectiu i de grups postergats, com a forma d'acció col·lectiva, sol ser precipitada per la presència d'agents externs.¹²⁴ L'aposta de l'opció guerrillera, com a forma de resistència proactiva contra

arma de represión en el primer franquismo". *Studia Histórica*, 23, 2005, pp.179-199. Un bon anàlisi, en el marc d'Almeria, a RODRÍGUEZ BARREIRA, Oscar J. *Migas con miedo prácticas de resistencia al primer franquismo: Almería, 1939-1953*, Almeria, Universidad de Almeria, 2008. CABANA IGLESIAS, Ana "Passive Resistance. Notes for a more complete understanding of the resistance practices of the rural population during the Franco dictatorship", *Annis: Revue de Civilisation Contemporaine de l'Université de Bretagne Occidentale*, 9, 2010 (Exemplar dedicat a: "Hacer frente. Prácticas de resistencia en las sociedades contemporaneas: Europa América (s. XIX - s. XXI)") vist a <http://amnis.revues.org/265> (15 de novembre de 2015).

¹²³ L'oportunitat política ha estat definida com el conjunt de variables del sistema polític que afavoreixen o dificulten la formació o consolidació d'una acció col·lectiva. EISINGER, Peter, "The conditions of protest behavior in American cities", *American Political Science Review* Vol. 69. No. 1. USA, 1973, pp.11-28.

¹²⁴ Superadora de teories que reduïen l'acció col·lectiva a la misèria, explotació o la frustració d'expectatives, de tarannà més socioeconòmic i psicologista, la gran aportació de Tilly parteix d'una teoria racional, basada en l'anàlisi costos-beneficis de l'acció. Lògicament, Tilly advertí de la impossibilitat de suposar que tota acció col·lectiva estiga bàsicament calculada, i que siga factible i eficaç, ja que únicament cal establir una sèrie de relacions entre els interessos, l'organització, les creences compartides i les accions dels actors. Per Tilly, l'acció col·lectiva violenta no és un acte derivat de la frustració, desesperació o feblesa, sinó que és un acte instrumental, destinat a impulsar els propòsits d'un grup quan aquest considera que hi ha raons. No obstant, com ell també afirmà, tal i com passà, amb l'experiència guerrillera antifranquista, l'ús de mètodes violents va ser més eficaç pels governs que no pas pels contrincants. Vegeu TILLY, Charles, *From Mobilization to Revolution*, Massachusetts, 1978. I sobre la seva obra,

la dictadura de Franco, parteix, com a continuació desenvolupem, d'aquests pressupòsits.

1.2 Insurgència, guerra irregular i guerrilla moderna

El caràcter organitzat de la resistència armada antifranquista i la seva vinculació amb el poder polític permet catalogar-la com un moviment de tipus insurgent que pretén canviar un règim polític, controlar un determinat territori o mantindre una situació política caòtica a l'efecte de debilitar i enderrocar la dictadura. D'aquesta manera, la guerrilla antifranquista es desmarca dels fenòmens de bandolerisme o de simple delinqüència i es vincula al concepte d'insurgència, definida com una organització no estatal amb clars objectius polítics que pugna contra el govern i el monopoli de l'ús de la violència i recorre a la força armada amb la fi de reformar, enderrocar o separar-se d'un determinat règim estatal o control d'una àrea geogràfica específica.¹²⁵

L'opció armada de la resistència antifranquista fou el resultat d'una tria, conscient i deliberada, tant de l'organització impulsora (Partit Comunista) com dels seus membres. Tot i els riscos assumits i partint també de la inferioritat de condicions, es va adoptar la tàctica asimètrica guerrillera, tant com a forma activa d'oposició política com també de via de supervivència i espai de refugi de perseguits i fugits. Amb un caire fonamentalment rural, es van anar articulant petites partides d'homes armats, organitzats pel PCE, a efecte de dur a terme una resistència armada al règim franquista que pretenia consolidar-se i augmentar a partir del suport i de la col·laboració social.

No obstant, la guerrilla no és, ni va ser, a diferència del que teoritzà Mao, el peix que neda entre les aigües de la població: la seva relació amb les masses va ser molt més complexa i controvertida. I més, en les agrupacions guerrilleres antifranquistes i,

FUNES RIVAS, Maria Jesús (ed.), *A propósito de Tilly: conflicto, poder y acción colectiva*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 2011; respecte les seves grans aportacions, un bona síntesi en l'article, compilat en l'obra anterior, GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, "Charles Tilly y el análisis de la dinámica histórica de la confrontación política", pp.33-48.

¹²⁵ ZEEUW Jeroen, *Transforming rebel movements after civil wars*, Colorado, Lynne Rienner Publishers, Inc, 2008. Altres aproximacions al concepte d'insurgència a GARCÍA GUINDO, Miguel, "El concepto de insurgencia a debate: una aproximación teórica", en RIPS, Vol. 12, núm. 1, 2013, pp.211-224.

concretament, en l'AGLA, radicada en un territori rural amb una tendència demogràfica a la baixa. Per alguns es va convertir, en la perpetuació, no volguda, de l'angoixa de la Guerra Civil. Per d'altres, el refugi d'antics veïns, companys i/o amics de militància o presó i també el recurs on integrar-se per fugir de la persecució de la Guàrdia Civil. El cansament respecte la Guerra Civil i la búsqueda d'una vida tranquil·la va fer que per molts masovers i homes de l'àmbit rural (espai d'acció de l'AGLA), la implicació amb els guerrillers els portés a un complicat dilema: servir d'un incòmode i perillós ajut fonamental per antics companys de presó i/o de militància, a veïns o coneguts o, simplement, a persones que ho demanaven o renunciar-hi completament, fins i tot, delatar, per prioritzar la seguretat i evitació de la repressió. La difícil elecció final, la transició entre l'anomenada zona gris a la col·laboració, directa o indirecta, amb uns o d'altres, va ser el que marcaria, a grans trets, el desenvolupament, consolidació i el final de la guerrilla.¹²⁶

Han hagut diversos teòrics que s'han dedicat a desenvolupar la teoria de la lluita partisana o guerrillera. Lògicament, les moltes guerres partisans des de principis del segle XIX i, especialment al segle XX, han creat matèria d'estudi. Destaquen les de 1927, a la Xina i altres parts d'Àsia, i les hagudes entre el 1932 al 1945 contra la invasió japonesa; a Europa, va haver una important onada durant la Segona Guerra Mundial, a Rússia, Polònia, els Balcans, França, Itàlia, Albània o Grècia. I posteriorment, en processos independentistes o socialistes, cas de Vietnam, Malasia, Filipines, Argèlia o Cuba.

No obstant, ja al segle V a.C trobem el tractat més antic que s'ha escrit sobre la guerra irregular. El text, obra del general xinès Sun Tzu, representa un pioner anàlisi teòric al

¹²⁶ La zona gris és un concepte que ha estat desenvolupat en diferents obres per referir-se a a l'ampli sector de població que no s'identificava clarament ni amb els vencedors ni amb els vençuts de la guerra, amb la prioritat de "normalitzar" la seva vida, sense comprometre's a nivell polític, i centrats en l'àmbit laboral i familiar. La seua passivitat va resultar clau per la perdurabilitat i consolidació del règim franquista. HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio *Las bases sociales de la dictadura y las actitudes ciudadanas durante el régimen de Franco. Granada (1936-1976)*, Tesi doctoral, Granada, Universidad de Granada, 2012. I SAZ, Ismael "Entre la hostilidad y el consentimiento. Valencia en la posguerra", en SAZ, Ismael i GÓMEZ RODA, J.Alberto (eds), *El franquismo en Valencia: Formas de vida y actitudes cotidianas en la posguerra*. Valencia, Epísteme, 1999, pp.9-36.

voltant de l'estratègia i pràctica militar que esdevé en font d'inspiració de futurs estratègics de la talla de Napoleó, Maquiavel o Mao Tse Tung. Sun Tzu, avança que:

(...) toda guerra se basa en el engaño del enemigo. Por lo tanto, cuando seas capaz, finge incapacidad; cuando estés activo, simula inactividad. Cuando te halles cerca del enemigo, haz que te parezca que te encuentras muy lejos; cuando estés muy lejos, haz que parezca que te hallas cerca. Ofrece al enemigo un señuelo para atraerlo; finge desorden y golpéalo. Cuando el enemigo se concentre, prepárate contra él; cuando sea fuerte, esquívalo. Encoleriza al general del enemigo y atúrdelo. Aparenta inferioridad y alienta la arrogancia del enemigo. Mantenlo en la necesidad de hacer grandes esfuerzos y haz así que se desgaste. Cuando el enemigo esté unido, divídelo. Atácalo donde no se halle preparado; salta sobre él cuando menos se lo espere. Estas son las reglas estratégicas para lograr la victoria.¹²⁷

D'aquesta manera, partint de l'engany com a fonament per l'art de la guerra i, fins i tot, del sotmetiment a l'enemic sense lluitar, desenvolupa uns principis i estratègies que continuaren presents, salvant les diferències tècniques i recursos armamentístics, en la guerrilla moderna del segle XX i foren els que va pretendre adoptar, també, l'AGLA.

Tot i que aquests criteris estratègics d'aquesta oposició armada es mantenen, el caràcter de la mateixa canvia, especialment a partir de l'enfrontament entre partides guerrilleres i els primers exèrcits moderns. Segons Carl Schmitt, “el partisano de la guerrilla española de 1808 fue el primero que se atrevió a luchar irregularmente contra los primeros ejércitos modernos”.¹²⁸ A partir d'aquest moment, el terme guerrilla, originàriament castellà s'expandeix al lèxic internacional (dels pocs que la llengua espanyola aporta, com també, *pronunciamento*), significat un tipus de resistència caracteritzat per petites unitats operatives armades, en alguns casos, minúscules, que tracten de compensar la seva inferioritat de condicions respecte l'oponent (exèrcit o forces repressives), mitjançant l'efecte sorpresa, el coneixement del terreny, la permanent mobilitat i la improvisació.

Poc després, al 1813, apareix la considerada “carta magna del partisanisme”, amb una gran influència fins ben entrat el segle XX, obra del general prussià Clausewitz, que

¹²⁷ TZU, Sun *El arte de la Guerra*. Madrid, Fundamentos, 2003, p.149.

¹²⁸ SCHMITT, Carl, *Teoría del partisano*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1966, p.13.

introdueix la guerra irregular en el seu sistema de teoria bèl·lica. Tot i que supedita la “guerra popular” al gran enfrontament entre exèrcits i les grans batalles, elabora una teoria que, diferenciant entre tàctica (ús de la força de la manera més òptima) i estratègia (amb la importància del resultat final, no al parcial i del factor sorpresa), defensa el dret i deure de resistència i la desobediència de tota classe contra l’enemic. Amb la seva rellevant afirmació que la guerra és la continuïtat de la política per altres mitjans, les seves aportacions, familiaritzades amb els principis filosòfics de la Il·lustració francesa, influïren a posteriors líders i teòrics del segle XX.¹²⁹

Ara bé, el punt d’inflexió entre la guerrilla tradicional i la moderna, va arribar més endavant i coincidí amb la irrupció de la política i mitjans de comunicació de masses de l’època d’entreguerres. En aquest moment, s’inicià la vinculació de l’organització guerrillera a partits i moviments d’àmbit nacional i el desenvolupament d’una estratègia a gran escala per dur a terme un procés de transformació política. Així, identificant el guerriller com “un propagandista, un agitador, un disseminador de idees revolucionàries...”¹³⁰ pren forma, al segle XX, la guerra de guerrilles moderna, clarament influenciada per la insurrecció bolxevic.

Vladimir Illich Ullianov, Lenin, coneixedor i admirador de Clausewitz, és un dels primers referents teòrics de l’anomenada guerra revolucionària de partits. Afirmant que són inevitables la violència i les guerres revolucionàries, Lenin considera la guerrilla i el partís com una eina al servei dels objectius del Partit revolucionari, que s’ha de fer servir, segons les circumstàncies concretes, juntament altres formes de lluita legals o il·legals, pacífiques o no, regulars o irregulars. Així, l’aparell militar ha d’estar sustentat per la infraestructura política. Fins i tot, creu que la única guerra autèntica és la revolucionària per ser originada en una enemistat absoluta, l’antagonisme de classe. Un altre soviètic, Leon Trotsky, va ser qui realment, amb la direcció de la insurrecció

¹²⁹ CLAUSEWITZ, Carl von, *De la guerra, Versión íntegra, Traducción de Carlos Fortea, Estudio preliminar de Gabriel Cardona*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2005, p.31.

¹³⁰ TABER, Robert, *La guerra de la pulga*, Biblioteca Era, Testimonio, 1977, p.19.

d'octubre i de l'exèrcit roig, va donar forma, teoritzar i aplicar les primeres tècniques modernes.¹³¹

Un altre continuador de les idees de Clausewitz és Mao Tse Tung, el qual, en *Estrategia de la guerra partisana contra la invasión japonesa* (1938), apostant per la importància de les condicions geogràfiques, incorpora al camperolat com agent actiu i amplia els enemics: des del blanc explotador colonialista, la burgesia capitalista o l'invasor japonès. Així, assumint la pluralitat d'objectius i de contrincants que pot tenir la lluita guerrillera i tractant d'adoptar el marxisme a la realitat xinesa, aconseguí arribar al poder després de dues dècades de resistència armada, i amb experiències de grans derrotes. Nogensmenys, per Mao la guerra prolongada era la garantia de la victòria revolucionària ja que el camí per fer-ho, llarg i difícil, necessita, a més del guany en batalles i de l'afebliment de l'enemic, de la mobilització dels diferents sectors de població i un ús, nacional i internacional, de propaganda.¹³² Per ell, no es guanyava res fins que no s'assolien resultats polítics, fins que les masses no agafaven la consciència revolucionària, ja que per ell era fonamental mobilitzar i organitzar a amplis sectors de població. Queda clar que, per Mao, una guerra revolucionària és una empresa de masses on “nuestro método principal es aprender a combatir en el curso mismo de la guerra”, ja que “actuar es aprender”.¹³³

En la seva teoria de guerra de guerrilles, establí diferents fases de campanyes i estratègies i diferencia l'enemic estranger o nacional, defensant una doble revolució: la nacional (contra la pressió imperialista i capitalisme estranger) i la social (la lluita de classes). Tots aquests preceptes, que amplifiquen el caràcter guerriller a pretensions no exclusivament comunistes, juntament a la incorporació del camperolat com agent actiu (superant així l'esquematisme soviètic) situen a Mao, com un dels estrategues més importants del segle XX. La seva influència va marcar les guerres anticolonials

¹³¹ Sobre la teoria militar de Trosky, vegeu: TROTSKY, Leon, *Escritos militares de Leon Trostky. Como se armó la revolución*, Vol. 1, Editorial Mateo Fosa, 2011.

¹³² Aquesta teoria insurreccional està desenvolupada en l'obra: MAO-TSE-TUNG, *La guerra prolongada.*, Barcelona, R. Torres, 1976.

¹³³ MAO-TSE-TUNG, *Seis escritos militares del presidente Mao-Tse-Tung*, Pekín, Ediciones en Lenguas Extranjeras, 1968, p.205.

posteriors a la Segona Guerra Mundial. Així, la lluita contra el poder colonial francès a Indoxina, i la tàctica del seu líder Ho Shi Minh, begueren de les ensenyances maoístes i complementaren, la fonamental aportació asiàtica a la teoria guerrillera internacional.¹³⁴

Des d'un altre punt de vista, Abraham Guillen, teoritzà al voltant de la guerrilla de tipus urbà, i considerà, a diferència de molts altres teòrics, que les ciutats són el millor escenari per la guerrilla. Pel seu èxit, va plantejar la necessitat d'aconseguir la dispersió de l'enemic per derrotar-lo en grups separats, no en grans batalles, a efecte de conquerir el poder polític. I coincidí, amb Lenin i Mao, que la "guerra revolucionaria", a diferència de la convencional, "es el militante más que el soldado, la unidad pequeña y no la unidad grande, la acción política, y no la puramente militar, el fin de la guerra".¹³⁵

No obstant, el caràcter urbà és plenament qüestionat en altres obres, com la de Carl Schmitt, que plantejava que les dificultats per passar desapercebut, la major presència d'exèrcit i policia, dificulten una implantació, per a la qual, el "dissimulo y oscuridad son sus mejores armas".¹³⁶ El mateix autor també considerà que la lluita partisana ha de contindre un caràcter irregular, una forta vinculació al territori, amb una situació fonamentalment defensiva i un intens "engagement político". La mobilitat, rapidesa i canvis sobtats en les accions, s'han d'acompanyar per una certa dependència respecte una organització regular, i que, segons el seu grau, genera estadis intermedis de regular o irregular.

Compartint també la prioritat política atorgada, Ernesto Che Guevara, amb la nova proposta de foquisme insurreccional, amb la creació de zones inexpugnables sota control guerriller, emparentada amb processos d'alliberament nacional, va plantejar, amb un àmbit d'acció fonamentalment de població dispersa i rural, que la guerrilla és l'avantguarda armada d'una protesta social militant, que es presenta com única alternativa per esgotar-se les possibilitats de les reivindicacions cíviques i que ha d'aguditzar la consciència política i les divergències polítiques i socials.¹³⁷ De fet, la

¹³⁴ Altres obra cabdal de Mao, *La guerra de guerrillas*, Editorial Huemul, Buenos Aires, 1963.

¹³⁵ VVAA, *Guerrilla*, 1, Barcelona, Hacer, 1978, p.13.

¹³⁶ SCHMITT, Carl, *Teoría del partisano...* op. cit., p.54.

¹³⁷ GUEVARA, Ernesto "Che", *La Guerra de guerrillas*, Tafalla, Editorial Txalaparta, 1998.

seva primera experiència guerrillera, iniciada en el desembarcament de Sierra Maestra amb menys de 30 guerrillers, va finalitzar exitosament enderrocant la dictadura de Batista l'any 1959. Aquesta revolució, arribada sense grans batalles, tan sols amb escaramusses, ens proporciona l'exemple més contundent d'accions militars amb efectes polítics: els seus atacs esporàdics, la captura d'armament de l'enemic, la recluta d'adeptes i el progressivament majoritari suport social, amb el paper de l'organització clandestina de les ciutats, va anar creant dissensions en les files enemigues, un bloqueig del seu finançament i comunicacions, i finalment, un clima de col·lapse que portaria a la revolució cubana del 1959.

La superació de la desigualtat de condicions respecte l'exèrcit opositor (les guerrilles de Fidel Castro no passaren, en una població de prop de 7 milions, de 500 homes armats, front els 80 mil de l'exèrcit de Batista)¹³⁸ i l'eficàcia dels guerrillers, va vindre donat per la "situación revolucionaria" necessària, pels elements abans descrits i per l'eficàcia de tres de les característiques novedoses de la guerrilla moderna: la guerra psicològica, la disciplina i la propaganda. Aquests aspectes, propis del segle XX, foren clau pel reclutament, l'expansió i el majoritari suport social que van permetre una xarxa clandestina, amb activistes i col·laboradors puntuals, capaços d'obtindre fons, informar, fer de correus, fabricar artefactes o distribuir fullets i propaganda.

Un altre cas de victòria guerrillera, situada en un context radicalment diferent, el de l'ocupació nazi durant la II Guerra Mundial, és el de la Resistència francesa. Influint decisivament en la formació d'agrupacions guerrilleres espanyoles i experiència decisiva per futurs guerrillers antifranquistes, la Resistència francesa ha estat extensament estudiada i presa com model historiogràfic de la guerrilla europea. Amb la divisió del territori francès en dos zones amb administracions diferents (la zona ocupada directament pels alemanys i la zona sud amb el govern col·laboracionista de Vichy), les resistències eren notòriament diferents: la del nord, contra l'ocupant alemany, més activa i urbana i la del sud, més minoritària i costosa, contra el règim autoritari de Vichy i els francesos que el sostenien. Una vegada tota França va ser ocupada pels alemanys,

¹³⁸ TABER, Robert, *La guerra de la pulga...* op. cit., p.16.

l'enemic va quedar més perfilat. L'heterogeneïtat de la Resistència francesa, amb dos projectes diferents (el revolucionari defensat pel Partit Comunista Francès i el republicà-demòcrata-liberal, que acabà triomfant), no va excloure, empenyats per la lluita contra l'invasor nazi, un caràcter unitari i de cooperació.¹³⁹

A Itàlia, l'anunci de l'armistici el 8 de setembre del 1943 i l'atac de la Wehrmacht, va fer emergir una resistència interna, amb milers de partisans operant tant en les muntanyes com en ciutats des de la tardor del 1943. Amb grups resistents de diferent tarannà i procedència, van destacar les *Brigate Garibaldi* (amb militants comunistes) i, en un àmbit urbà, els GAP (*Gruppi di Azione Patriottica*) i els SAP (*Squadre di Azione Patriottica*), realitzadors de sabotatges i atacs sorpresa. La diferent catalogació i conceptualització de la resistència italiana, entesa a partir d'una lluita de classes, guerra patriòtica o guerra civil, i afegint o, fins i tot, desterrant el component antifeixista, han sentat les bases de la controvèrsia historiogràfica i del conflicte de memòries existent a Itàlia.¹⁴⁰ Certament, com demostra Claudio Pavone, la resistència italiana contra l'enemic exterior, no va excloure ni resultà incompatible amb les lluites internes.¹⁴¹

A Grècia, la lluita contra l'ocupant nazi de la II Guerra Mundial va derivar en oberta guerra civil. Les pugnes existents i la fractura oberta en un territori on les guerrilles no havien estat desmobilitzades, juntament la confluència de diferents interessos geoestratègics internacionals, van provocar una confrontació interna, on la ELAS (Exèrcit Nacional d'Alliberament Grec), sota la forma de la guerra de guerrilles, defensaren un projecte comunista enfront de faccions opositores, dretanes i monàrquiques, recolzades pels anglesos. La intervenció armada d'aquests, i, l'ajut des de març de 1947, dels USA, així com el desinterès d'Stalin i la retirada del suport de Tito, emmarcada pels acords de Ialta i el conflicte d'ambdós líders comunistes,

¹³⁹ Una revisió de la bibliografia i els estudis existents a YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...*, op. cit., pp.29-39.

¹⁴⁰ RENDINA, Massimo, *Italia 1943/1945. Guerra Civile o Resistenza?*, Roma, Tascabili Economici Newton, 1995, VELLINI, Massimiano, *La Resistenza, entre memoria y revisionismo*, Zibaldone. Estudios italianos n. 2, 2013, pp.- 35-44.MAMMONE, Andrea, "A Daily Revision of the Past: Fascism, Anti-Fascism, and Memory in Contemporary Italy", *Modern Italy*, 2-11, 2006, pp.211-226.

¹⁴¹ PAVONE, Claudio, *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*, Torino, Bollati Boringhieri, 1994.

juntament a la incongruència entre tàctica i armament o la pèrdua de contacte de la guerrilla i del “govern de la muntanya” amb la població, contribuïren a la derrota comunista el 1949. Grècia, projectat a la primera fila de la política internacional en aquests inicis de la Guerra Freda, es convertí en camp d'experiments de la nova croada anticomunista, liderada pels Estats Units, que combinava l'aplicació intensiva d'armaments, ensinistrament militar, una forta repressió, l'ús de xarxes d'intel·ligència i de propaganda, amb ajudes econòmiques i canals diplomàtics.¹⁴²

D'igual manera, la guerrilla antifranquista, contemporània de la guerra civil grega, també va ser víctima de l'advers context internacional. L'excessiva dependència externa, el fre d'aquesta o les seves perspectives poc reals podien condicionar enormement el desenvolupament reeixit de tota resistència armada, i, en el cas de les guerrilles antifranquistes, van marcar, des de ben aviat, el seu destí. Tot i intentar recollir les aportacions teòriques i les experiències històriques relacionades amb la guerra irregular, exposades en l'Escola Guerrillera de Toulouse (el bressol de formació de guerrillers del PCE), i engrescats pel triomf de la resistència francesa contra els nazis, la feblesa de la guerrilla, condicionada per les condicions que en el treball desenvolupem, no permeté aplicar victoriosament les seves ensenyances.

1.3 Guerres i guerrilles. De la Guerra del Francès a les guerres carlistes

Segons el llistat de temes de l'Escola Guerrillera de Toulouse, la primera de les experiències guerrilleres estudiades pels futurs guerrillers era la Guerra del Francès, juntament a la figura del famós guerriller *El Empecinado*. I és que aquest conflicte permetia connectar la resistència armada antifranquista amb fenòmens que, esdevinguts en el mateix territori, havien acabat de manera exitosa. No obstant, les partides de guerrillers que s'alçaren contra l'ocupació napoleònica ni eren les úniques, ni representaven el precedent més directe d'aquest tipus de resistència. Al nostre àmbit

¹⁴² CLOSE, David H.(ed), *The greek civil war. 1943-1950, Studies of polarization*, London, Routledge, 1993, i *The origins of the Greek Civil War*, Londres, Longman. Close, 1995. TABER, Robert, *La guerra de...* op. cit. RODRÍGUEZ MILÁN, Roberto, “Confrontaciones civiles en la Europa mediterranea: materiales para el estudio de la guerra civil griega”, *Hispania Nova* 7, 2007, en <http://hispanianova.rediris.es>.

d'actuació, comarques del nord del País Valencià, sud de Tarragona i l'interior terolenc, (a diferència d'altres zones amb implantació guerrillera de l'Estat espanyol), el desenvolupament i impacte de les guerrilles carlines, (a més de les del 1808), ens fan preguntar-nos per la tradició insurgent del territori.

La connexió del passat guerriller amb un territori concret no tan sols és el resultat de la seva geografia, accidentada i escarpada, amb possibilitats de lluita guerrillera, i apta pel control geoestratègic. També connecta amb el caràcter de zona deprimida, empobrida i perifèrica, característiques que la situen com a zona propícia per partides armades i per fenòmens de resistència armada i de bandolerisme, forma d'expressió de protesta, de supervivència i com a forma de vida de moltes generacions. Tot i això, i el fet que en aquest territori s'implantés l'AGLA, la guerrilla antifranquista més organitzada i, probablement, la més important, fa plantejar-se si realment ens trobem, com afirma Josep Sánchez Cervelló, en un espai insurgent de llarga durada.¹⁴³ Per això, hem d'anar més enllà del segle XX i entendre els moviments guerrillers haguts en el segle anterior.

Amb la Guerra del Francès o Guerra de la Independència, la formació de guerrilles espanyoles que s'enfronten a l'exèrcit napoleònic ocupant fa mutar l'escenari clàssic d'operacions bèl·liques i converteix la geografia en un element fonamental del combat. Davant la desigualtat de mitjans, armament i efectius, la dispersió dels combatents espanyols inicia un antic sistema de guerra irregular que, això sí, s'enfronta a un exèrcit modern, amb artilleria i plenament equipat. Les *cuadrillas*, denominació similar a partida aludia als grups reduïts de combatents que actuaven permanentment a la reraguarda de forma dinàmica i mòbil. S'ha calculat que va haver entre 200 i 600 disseminades pel territori peninsular, molts desiguals en número, i entre 36.000 i 50.000 guerrillers. Per contra, l'exèrcit napoleònic va rondar els 300.000 soldats, variant la xifra segons el moment.¹⁴⁴ Tot i que les guerrilles tenien un caràcter netament popular,

¹⁴³ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Les guerres napoleònica i carlistes a la frontera de Catalunya, el País Valencià i Aragó (1808-1936)*, Benicarló, Onada Edicions, 2015.

¹⁴⁴ DE DIEGO, Emilio, "La guerra de la independència: un balance en su bicentenario", dins de MARTINEZ RUIZ, Enrique (coord), *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos. La guerra de la Independencia. Una aportación al bicentenario*, 2010, IX, 215-253, p.227 i MARTINEZ RUIZ,

la seva formació va vindre després de les experiències militars, amb les grans derrotes de 1808 i 1810 en camp obert i la dispersió de l'exèrcit real espanyol davant l'avanç francès i de ciutats assetjades.

A pesar del desequilibri militar, l'exèrcit de Napoleó, acostumat a la victòria en guerres entre unitats regulars, amb fronts definits i en batalles campals va ser derrotat en la nova i implacable estratègia de la guerra de guerrilles. La seva maniobrabilitat, la capacitat d'acció constant en la reraguarda enemiga i l'ús de novedosos procediments, amb sorpreses i emboscades, molt diferents al de l'exèrcit regular convencional, va desgastar i, finalment, derrotat el poderós exèrcit francès.

Segons Martínez Ruiz, les guerrilles espanyoles eren de tres tipus: la d'abundants efectius, amb grans unitats militars (com les encapçalades per Juan Martín Díaz, *El Empecinado* o el cura Merino), les de caràcter més aviat regional, amb menys membres i un radi d'actuació més reduït (amb presència de oficials de l'exèrcit o sometents) i altres partides de més reduïda implantació o els guerrillers ocasionals o intermitents. Tot i que la Junta Central ho va intentar, i s'arribaren a formalitzar divisions o batallons, la guerrilla no va ser sistematitzada, ni organitzada totalment i les partides i unitats van tindre àmbits d'actuació, plans d'atac i contactes militars diferents i desiguals. No obstant, la seva capacitat per desgastar i distraure forces franceses, concentrades per donar seguretat i guarnir comunicacions, va possibilitar que les tropes anglo-hispanoportugueses s'aproximaren en efectius en batalles campals, com la d'Arapiles. A més, obligaren a les tropes franceses a variar tàctiques, a moure's en combois fortament protegits o a fortificar localitats, ponts o passos de muntanya. Amb tot, les petites operacions d'assetjament i de fustigació possibilitaren, juntament la col·laboració anglesa, unes importants derrotes militars, i, segons càlculs aproximats unes 300.000 baixes napoleòniques.¹⁴⁵

L'experiència valenciana i catalana de resistència, comparteix la intensitat de l'espanyola, amb algunes característiques específiques. A Catalunya, la insurrecció

Enrique, "La guerrilla y la guerra de la independencia" *Militaria: revista de cultura militar*, 7, 1995 (XIII Congreso de la IAMAM), pp.69-81.

¹⁴⁵ MARTINEZ RUIZ, Enrique, "La guerrilla y la guerra de la independencia..." op. cit., p.78.

generalitzada després de la derrota napolèonica de la batalla del Bruc el 6 de juny, va ser seguida per dures campanyes militars de les forces franceses, que els permeteren controlar (precàriament) el territori. Però l'embranchida de les partides de guerrillers i les divisions militars els feren abandonar-lo progressivament. Al País Valencià, es va iniciar amb sagnants tumults i ràzzies xenòfobes, en poblacions grans, com València, Castelló o Segorbe, i en la primera gran derrota dels francesos, a fi de juny del 1808, en el setge de València, davant de vint mil paisans liderats per Vicente Doménech, *El Palleter*. Malgrat tot, el País Valencià, excepte la ciutat d'Alacant, va ser ocupat a l'octubre de 1811 per les forces del mariscal Suchet, a qui es va enfrontar una guerrilla armada i organitzada per la Junta Suprema Central. Entre les partides destacades, sobresurt, a la part del Maestrat, la liderada per Josep Asensio Nebot, *Lo Frare*, que, després d'assaltar per sorpresa Morella i obligar a la guarnició a refugiar-se al castell, entrà, al juliol de 1813 a Castelló, un cop abandonat pels francesos, sent rebut com un heroi.¹⁴⁶

La grans unitats guerrilleres estigueren fortament imbricades amb les Juntes provincials i Central, les quals proporcionaren sostén logístic i administratiu a aquelles. Amb això, el seu caràcter polític, avança, juntament a la tàctica i l'àmbit territorial, les formulacions guerrilleres del segle XIX i XX. El desenvolupament reeixit de la resistència antifrancesa, vinculat al caràcter “nacional” i popular del moviment, el va convertir en un precedent citat a mode de referent i d'exemple pels guerrillers antifranquistes d'un segle i mig més tard. El recurs al caràcter “nacional” de la lluita, per la “independència” o “soberania nacional” (contra “el reducto nazi-franquista”) o la mitificació de guerrillers com l'*Empecinado*, citat tant en les escoles de formació com en els mítings o octavetes d'agitació i propaganda, constata que, almenys, les partides de la Guerra del Francès van constituir un model per creure's i reforçar internament les seves possibilitats de victòria i per remarcar, a la població civil, el tarannà polític i alliberador de la guerrilla. A tall d'exemple, en el manifest deixat a l'ajuntament d'Ortells durant l'ocupació del municipi i execució de l'alcalde i cap de FET-JONS

¹⁴⁶ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Les guerres napoleònica...op. cit.*, p.43. I SAUCH, Núria (ed.), *La Guerra del Francès als territoris de parla catalana*, Catarroja, Afers, 2011.

(*Falange Española Tradicionalista y de las Juntas Obreras Nacional Sindicalistas*), el 2 de juliol de 1946, remarquen que formen part de “los guerrilleros que a lo largo de nuestra Patria reverdecen los laureles conquistados por los guerrilleros de la Independencia contra Napoleón. Al igual que hoy, aquellos luchadores fueron acusados de vulgares delincuentes, pero gracias a sus esfuerzos y a su lucha España logró su independencia. No es otro nuestro objetivo. Aspiramos a que del seno de España sean eliminadas las influencias extrañas y a que el pueblo escoja libremente el Gobierno que se dé”.¹⁴⁷

Des de 1808 els conflictes bèl·lics interns han tingut la seva repercussió guerrillera i les posteriors guerres carlistes també donaren pas a l'actuació de noves partides de supervivents i insurgents guerrillers. La fi dels enfrontaments entre l'exèrcit liberal i les tropes carlines no va significar la pau, ja que ni es resolgueren els conflictes multifactorials que les van ocasionar ni propiciaren el final de les partides armades. Recordem que la qüestió dinàstica era tan sols un dels elements de discòrdia, el més “superficial”, entre els bàndols litigants. Darrere de la defensa de Carles V o de la seva neboda Isabel, rauen essencials controvèrsies i discòrdies socials ben fonamentades per reconeguts historiadors com Josep Fontana, Josep Sánchez Cervelló, Pedro Rújula o Manuel Ardit, entre d'altres.¹⁴⁸ En primer lloc, els efectes negatius de les mesures liberals entre gran part del camperolat, expressat en l'augment de la fiscalitat o en la desamortització, en la consegüent desigualtat d'accés a la propietat i canvi en les condicions d'arrendament. En segon lloc, la crisi camperola provocada per la caiguda dels preus agrícoles de principis del XIX. I, juntament a la marginació territorial o la industrialització decadent, fa entendre per què el carlisme, com diguè Josep Fontana i

¹⁴⁷ *La Agrupación Guerrillera de Levante al Instituto de la guardia civil*, 2 de julio de 1946, fons de Govern Civil, caixa 11262, AHPC. Altres exemples de la retòrica d'alliberament nacional, *Mundo Obrero*, 10, 21 d'abril de 1946, p.3 o la carta de l'Estat Major de l'AGLA, publicada a *Mundo Obrero* núm. 171, 26 de maig de 1949, p.3.

¹⁴⁸ FONTANA, Josep, “Crisi camperola i revolta carlina”, *Recerques*, 10, Barcelona, 1980, pp.7-16. RÚJULA, PEDRO, *Contrarrevolució. Realismo y Carlismo en Aragón y el Maestrazgo, 1820-1840*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 1998, SÁNCHEZ CERVELLÓ, JOSEP, *Las guerres napoleònica...op. cit.*, ARDIT, Manuel, *Revolución liberal y revuelta campesina: un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano: 1793-1840*, Barcelona, Ariel, 1977.

confirmaren les obres posteriors de Pedro Rújula, Vicent Sanz o Núria Sauch, es va situar en les zones empobrides i sense possibilitat d'oferir alternatives a la crisi.¹⁴⁹ Altres factors, com la reivindicació foral, la influència clerical, acabaren de completar l'amalgama diversa del carlisme que, amb un clar arrelament a la tradició i a la continuïtat de les formes de vida de l'Àntic Règim, va tindre un signe antiliberal i reaccionari. Pere Anguera va ressaltar el paper d'uns camperols el clam de protesta dels quals coincideix amb els interessos estamentals dels seus superiors tradicionals, i d'uns artesans que, empesos per la industrialització, s'aixecaren en armes, incentivats, a l'igual que els camperols, per cobrar la soldada.¹⁵⁰ No obstant, cal distingir, com el mateix Fontana recalca, entre el partit carlí – el nucli de cortesans, militars, eclesiàstics i altres que s'organitzaren per a lluitar per un canvi a Espanya- i, per altra banda, les masses camperoles que els seguiren ja que “una cosa era el carlisme de don Carlos i una altra cosa molt distinta els dels camperols”, sector instrumentalitzat pels ultres sense existir un projecte social compartit.¹⁵¹ El malestar existent va ser canalitzat per l'acció del clergat que, iniciada al Trienni Liberal amb els aixecaments reialistes, segons Jaume Torras, ja seria “determinante para fundamentar una rudimentaria politización del descontento” i per servir de cobertura ideològica del malestar.¹⁵²

D'aquesta manera, enmig d'un descontent social fort, motivat per l'empitjorament de les condicions de vida de bona part del camperolat, amb unes frustrades expectatives de millora, i influït per un clergat hostil a possibles canvis liberals, va esclatar la Primera Guerra Carlista, també anomenada la guerra de Cabrera o dels 7 anys (1833-1840) i iniciada després del jurament d'Isabel II, el juny de 1833, com a princesa d'Astúries i hereva del tron. Immediatament, a la diòcesi de Tortosa, juntament a l'interior

¹⁴⁹ FONTANA , Josep, “Crisi camperola i...”, op. cit., *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833*, Barcelona, Crítica, 1988. SANZ ROZALEN, Vicent, “Los condicionantes sociales del carlismo: el caso valenciano”, *Millars: Espai i història*, 23, 2000, pp.99-114. SAUCH, Núria, *Guerrillers i bàndols civils entre l'Ebre i el Maestrat: la formació d'un país carlista (1808-1844)*, Barcelona Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

¹⁵⁰ ANGUERA, Pere, *Déu, rei i fam. El primer carlisme a Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

¹⁵¹ FONTANA, Josep “Crisi camperola...”, op. cit., pp.8, 12 i 16.

¹⁵² TORRAS, Josep, *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Barcelona, Ariel, 1976, p.53.

muntanyenc català i a Castella la Vella, zones amb influència del clergat i àmplia simpatia carlista, s'iniciaren conspiracions i reclutaments per la causa. Si el 12 d'octubre el tinent Carnicer va fer el primer crit a favor de Carles V a les Terres de l'Ebre, organitzant una primera partida de vint voluntaris, el 13 de novembre esclatà la insurrecció a Morella.¹⁵³

La progressiva recluta d'homes, molts d'ells antics guerrillers del trienni liberal, amb el sou com a principal al·licient, va anar generant partides carlistes, amb especial protagonisme de capellans, que s'anaren enfrontant a la Milícia Nacional i a l'exèrcit constitucional. Amb l'objectiu inicial d'aixecament simultani, els centres aglutinadors dels insurgents van ser Els Ports de Tortosa-Beseit i Morella-Maestrat. Així, les partides carlistes, liderades per Josep Miralles, *Serrador*, Domingo Forcadell, Manuel Carnicer o Ramón Cabrera, recorregueren el Maestrat, Baix Aragó, o les Terres de l'Ebre per augmentar el nombre d'efectius i consolidar la revolta. Després d'algunes victòries i d'aconseguir el control de part del territori i l'ocupació d'alguns municipis, l'enfrontament va derivar en el xoc entre les fortes columnes liberals (dominadors de les ciutats) i els xicotets escamots carlins que realitzaven accions i ocupacions ràpides de poblacions.¹⁵⁴

La crisi agrícola i el suport del clergat va provocar un augment de combatents i que l'any 1835 el carlisme controlès gairebé completament la dreta de l'Ebre i el Maestrat. A partir d'aquest any, la consolidació del lideratge de Cabrera, organitzador d'un autèntic exèrcit amb el Maestrat com a reraguarda, va permetre, amb gran mobilitat operativa, atacs simultanis, exitoses ofensives i assetjaments constants d'importants ciutats, com Morella. Tot i la manca d'artilleria i d'equip militar modern de les tropes carlistes, els insuficients efectius de les tropes liberals i el suport social donat als carlins, feren que les columnes liberals tan sols controlaren el terreny on estaven. L'adopció de mesures per donar un gir a la guerra favorable al govern foren notòries: la lleva de 100.000 soldats ordenada el 1835, accions combinades de les comandàncies liberals des

¹⁵³ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Les guerres...* op. cit., p.79.

¹⁵⁴ RÚJULA, Pedro, *Contrarrevolución. Realismo y Carlismo...* op. cit. i SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Les guerres...* op. cit.

d'octubre del mateix any (fins aleshores, limitades pels límits provincials), el comandament unificat i la reorganització de l'Exèrcit del Centre. No obstant, la descoordinació liberal i l'espenta carlista va mantindre l'hegemonia carlista a la dreta del riu Ebre i l'expansió de Cabrera cap a València i Conca. Els constants intercanvis de colps va endurir la guerra, fins al punt que els liberals es negaren a aplicar a les terres de l'Ebre, al País Valencià i Aragó, el tractat Elliot per humanitzar la guerra i no maltractar els presoners.¹⁵⁵

A principis de 1838, Cabrera controlava el corregiment de Tortosa, gran part de la província de Castelló i la meitat de la de Terol. Davant de tot plegat, l'exèrcit liberal va organitzar escamots de milicians, anomenades partides franques, copiant, així, tàctiques carlistes per intentar treure el màxim rendiment als pocs efectius disponibles. La presa carlista de Morella al gener del 38 i la ràzzia de Cabrera per l'horta valenciana va reforçar la seva figura, al mateix temps que afonava la desmoralització liberal. Poc després, el govern liberal proclamaria l'estat de guerra a Aragó, València, la dreta de l'Ebre i Múrcia per assegurar la preminència militar sobre qualsevol autoritat. Però el fet clau va vindre determinat pel final de la campanya militar del Nord, i el reforçament de l'exèrcit del general O'Donnell a l'octubre del 39 amb les tropes del general Espartero. A partir d'ací, tot i la voluntat de l'incombustible Cabrera, es generalitzaren els fracassos mobilitzadors i defensius carlistes. Les creixents desercions en les seves files i la superioritat liberal, amb noves ofensives acompanyades de bloquejos per impedir la circulació de persones, mercaderies i animals, va resoldre la guerra. Finalment, aprofitant també la voladura de fortificacions i la permissivitat liberal perquè l'enemic pogués fugir, Cabrera, amb el gruix del seu exèrcit, creuà la frontera francesa al juliol del 1940.

El final de la Primera Guerra Carlista, no va significar la pau: molts carlistes, no s'acolliren a l'indult dels liberals, i, després de tornar un miler de l'exili francès, decidiren agrupar-se en partides. Aquestes, des de 1841, deambularen pel País Valencià, Aragó, Catalunya o parts de Castella, fomentades pels carlistes intransigents i per les

¹⁵⁵SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Les guerres..op. cit.*, pp.88-100.

pastorals dels bisbes de l'exili.¹⁵⁶ El territori on s'implantaren, havia de ser conegut pels insurgents i també escabròs i muntanyós, de forma que les muntanyes del Maestrat i Els Ports, esdevingueren, de nou, en l'espai de lluita, d'agitació carlista i de supervivència, de guerrillers. Entre aquests, sobresurten, Isidre Teixidor, *lo Barbut de Vinebre* o Tomás Pena-roja, *El Groc de Forcall*, incombustible carlista autòcton. Després de ser capità en la primera carlinada, i després de tornar de França, *El Groc* va liderar una partida, d'entre 50 i 60 homes sent, "el catalitzador de les aspiracions carlines de la regió" i objecte principal dels esforços persecutoris liberals, fins la seva mort, per traïció, al juny del 1844.¹⁵⁷ Juntament a ell, altres càrrecs carlins destacats, cas del general Serrador i el brigadier benassalenc Vicente Barreda *la Cova*, també tornaren de França, i formaren partides, incorporant nous voluntaris, que arribaren als cinc-cents homes.¹⁵⁸ Els segrestos, robatoris, ocupacions o assalts realitzats, dirigits fonamentalment a rellevants persones liberals, demostra el caràcter insurreccional i d'intencionalitat política de les partides.¹⁵⁹ *El Groc*, *Serrador* o *La Cova*, a l'igual que tants altres carlins, reberen l'empara i cobertura familiar i dels eclesiàstics, els quals, no dubtaren, d'impulsar, auxiliar, finançar i combatre en les files carlines. Una connexió organitzativa amb França i una motivació ideològica que, juntament a l'orografia accidentada de l'àmbit d'actuació, el poblament dispers, la tàctica seguida i els conflictes socials subjacents, entronquen amb les guerrilles antifranquistes que emergiren un segle més tard. De la mateixa manera, com serà analitzat en el bloc corresponent a la repressió, les mesures persecutòries, repressives i de control social impulsades pel general Villalonga es van repetir en la persecució antiguerrillera del franquisme.

Entre ambdós fenòmens, encara surgiren moviments menors, com els derivats de la guerra dels Matiners o Segona Guerra Carlista, entre 1846 i el 1849, radicada fonamentalment a la Catalunya interior, territori on Cabrera, comandant general de

¹⁵⁶ SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *Carlins amb armes en temps de pau*, Sallent, Lleida, Pagés, 1996. p.22.

¹⁵⁷ BORDAS MARCOVAL, José, *La guerra del Groc. Memorias de un voluntario carlista forcallano. A. 1833-1874*, Forcall, Ajuntament de Forcall, 1997.

¹⁵⁸ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Les guerres...* op. cit, p.133.

¹⁵⁹ COMAS, Joaquim "Les guerres carlistes a la nostra comarca", dins de BORDAS MARCOVAL, José, *La guerra del Groc ...* op. cit., p.26.

Catalunya, València, Aragó i Múrcia, va haver de romandre a causa del seu fracàs en accedir al Maestrat. Les xicotetes partides del Baix Aragó, foren frenades pel dispositiu militar liberal, responsable també del fracàs dels dispersos grups de Domingo Forcadell i de Josep Domingo Arnau (ambdós cabdills esdevinguts desertors) en l'intent de sotllevar el Maestrat, les Terres de l'Ebre i el Baix Aragó.¹⁶⁰

Novament, el final de l'enfrontament bèl·lic no va comportar la desaparició de conflictes o de la misèria: les difícils condicions de vida i l'existència de gent armada i amb experiència militar, feren emergir, com ha documentat Josep Sánchez Cervelló, quadrilles de banditatge i molts episodis de delinqüència comuna al territori.¹⁶¹ I amb la Vicalvarada de 1854, es va produir una revifada del carlisme, amb conspiracions, com la de Morella. Malgrat els aixafaments per part dels liberals, va seguir la voluntat conspirativa, exemplificada en el fracassat intent de 1860 del pretendent Carles VI. L'última carlinada (1872-1876), precedida per petits aixecaments i actuacions de xicotetes partides durant l'any 1869 i 1870, va ser el darrer enfrontament bèl·lic, iniciat amb l'ordre del nou pretendent, Carles VII. De nou, el rebrot legitimista els va permetre controlar zones de les Terres de l'Ebre, Priorat, Matarranya, i Maestrat, gràcies, en bona part, a la capacitat de reclutament carlista, afavorida per la paga més elevada i per la realització del servei militar prop dels respectius domicilis. Finalment, la derrota militar i la disssolució de l'exèrcit carlista del Centre, en un context marcat pel pronunciament de Martínez Campos a favor d'Alfons XII de Borbó i el seu reconeixement per part de Ramón Cabrera, determinaren la resolució de la tercera carlinada. Tot i els esforços per continuar, la sort estava llançada i les rendicions i retirades dels efectius carlistes, exiliats a França junt el pretendent, posaren fi a la guerra. Les disperses i petites partides que quedaren van tractar de ser controlades pel posterior establiment d'efectius militars i també de tropes mòbils. Tot i que encara provocaren ensurts i al desembre de 1875 el propi pretendent encarregà reencendre la guerra, la desmobilització i presentació davant de les autoritats va ser constant. Òbviament, va ser motivat pel cansament per la guerra, la desorganització, la falta de perspectives de victòria i la desmoralització per la

¹⁶⁰ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Les guerres...* op. cit., pp.139-164.

¹⁶¹ *Ibidem*, pp.166-169.

capitulació de caps carlistes. La forta repressió, amb recurrents morts irregulars i la militarització del territori impossibilitaren tota intentona insurreccional però no anul·laren la forta divisió socio-política, amb agressions i sabotatges, augmentada per la crisi econòmica i les condicions de vida. L'empobriment del territori, l'augment de la recaptació fiscal i les necessitats recaptatòries d'un estat en crisi, impulsaren noves formes de protesta: des dels motins antifiscals, atemptats contra recaptadors o fenòmens de banditatge social, com el de l'antic carlista, *Panxampla*, probablement, el bandoler més emblemàtic de l'Ebre.¹⁶²

Amb tot, encara que les partides armades antifranquistes, a diferència de l'experiència antifrancesa, ni apel·laren ni anunciaren com a referent a les guerrilles carlistes, (la discòrdia ideològica i el suport de carlins a Franco ho expliquen), els llaços de connexió entre ambdues experiències són visibles. Primerament, el recurs a una lluita asimètrica, de tipus guerriller, com a forma de resoldre els antagonismes i pugnes del segle XIX, tornà a aparèixer als anys 40 del segle XX. En segon lloc, la coincidència en un àmbit geogràfic concret, el Maestrat, Els Ports, Baix Aragó i Terres de l'Ebre, també sembla dibuixar línies de continuïtat. I en tercer lloc, la conflictivitat d'un territori, escassament comunicat, bàsicament rural, marginal, i allunyats dels grans centres de poder i de producció industrial, plantegen una sèrie de factors a tenir en compte per entendre el desenvolupament guerriller. Fins a quin punt, aquestes coincidències responen a fenòmens de llarga durada, vinculades a un territori insurgent o, més aviat, a factors conjunturals i casuals és el que pretenem esbrinar en aquest estudi.

¹⁶² Joan Pujol Fontanet, *Panxampla*, nascut a l'Alfara de Carles el 1857, analfabet, es va integrar des del 1870 en les primeres partides carlistes del sud de l'Ebre, arribant a ser sotsoficial d'una companyia. Desertor d'aquestes files, i acusat d'haver matat un company, va ser presoner i condemnat a mort pels carlistes. Alliberat després d'un atac liberal, va acabar la tercera carlinada en les tropes liberals. Posteriorment, empresonat a Tortosa per un crim, aconseguí escapar-se i forma una partida de cinc que voltava per Els Ports, fins que és detés novament i torna a fugar-se de la presó. Exiliat a França, es detés a Carcassone a desembre de 1882. ROVIRA CLIMENT, Joan Josep, *Panxampla; bandoler o fugitiu?*, Barcelona, Columna, 1996, SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Les guerres...* op. cit., pp.267 i 269.

1.4 Insurreccionalisme i guerrilla moderna a Espanya. La gestació de la resistència armada comunista

Les partides guerrilleres carlines constituïren l'antecedent històric més proper a la guerrilla antifranquista. Tot i que aquesta insurgència guerrillera va desaparèixer del mapa espanyol durant el primer terç del segle XX, es van anar formulant i, en algú cas, posant en pràctica, diferents teories insurreccionals, amb experiències d'aixecaments i intents armats d'enderrocar la monarquia. Aquestes, desiguals en actors i resultats, van ser defensades tant per gran part de les esquerres com per les forces republicanes, i esdevingueren precedents que pugueren esperonar el projecte guerriller antifranquista per fer caure el règim. Així, tenim des d'accions puntuals emmarcades en la propaganda pel fet o el pistolerisme anarquista, fins el projecte més elaborat d'establir la República espanyola a partir de l'alçament de Galán i García Hernández, o del propi comitè revolucionari del Pacte de San Sebastián posterior.

Els diferents partits i forces polítiques que propugnaven transformacions polítiques i socials es caracteritzaren per l'heterogeneïtat en les posicions teòriques i en la seva praxis. Si els faïstes no dubtaren en fer ús de l'acció contundent i violenta, la incongruència entre el discurs i l'acció dels socialistes va ser proporcional a la seva gran diversitat de posicionaments interns. Les seves vacil·lacions es plasmaren clarament durant els fets d'Octubre de 1934, on gran part del comitè revolucionari (format pel PSOE, UGT i FJS) que s'havia format "no va fer res per disposar els preparatius finals per al tan anunciat assalt al poder", de manera que "l'entrada de la CEDA al gabinet va revelar la vacuïtat de les bravates revolucionàries dels mesos anteriors".¹⁶³

Per la seva banda, el minoritari PCE va renunciar al projecte revolucionari a l'agost del 1935 després de la celebració del II Congrés de la Comintern a Moscou, on s'apostava per formar fronts populars. El desig de la URSS per formar governs liberals i d'esquerres antifeixistes cercava garantir aliances favorables en el cas que Alemanya declarés la guerra. Una política que es va materialitzar en la creació i posterior victòria,

¹⁶³ PRESTON, Paul, *Santiago Carrillo. El penediment no existeix*, Barcelona, Editorial Base, 2013, p.67 i 68.

del Front Popular en les eleccions del febrer de 1936. Així doncs, les pulsions insurreccionals anteriors a la Guerra Civil, més connectades amb la retòrica que amb una projecció pràctica, i, plantejades, quan es donaren, amb excepció dels atemptats faïstes, amb una restauració republicana, encaixen, tan sols en aquest darrer punt, en la resistència guerrillera.

El que realment va ser transcendental foren els canvis vinguts a partir del cop d'estat i la subsegüent Guerra Civil: l'accentuació del seguidisme soviètic fou paral·lela a la multiplicació de la militància i a la creixent influència de l'organització. Ja durant el conflicte bèl·lic, van haver propostes comunistes per articular grups de guerrillers en la reraguarda franquista. José Díaz, secretari general del PCE, assenyalava en el seu informe al Comitè Central, celebrat a València a març de 1937, que "hay que impulsar la formación de grupos guerrilleros que ya están actuando a espaldas del enemigo".¹⁶⁴ Recordem que el primer intent d'organitzar als fugits de la zona franquista va partir del general Rojo, qui sol·licità, a finals de 1936, la formació d'unitats guerrilleres a Extremadura vinculades a l'Exèrcit de la República. Però no va ser fins setembre de 1937 quan cobra forma, de la mà del cap de govern i ministre de Defensa, Negrín el *XIV Cuerpo de Guerrilleros*, amb la missió, a curt plaç, de dificultar i entorpir els moviments enemics, les seves comunicacions i subministrament.¹⁶⁵

L'inicial comandament del *XIV Cuerpo de Guerrilleros* o *XIV Cuerpo del Ejército Popular* (antiga denominació de l'exèrcit republicà basc abans de la caiguda del Front nord), va recaure en Domingo Ungria i va ser designat comissari polític Pelegrín Pérez (futur guerriller de l'AGLA). Eren unitats que tenien l'objectiu d'efectuar operacions militars en territori enemic per fustigar l'adversari: sabotatges, voladures, destrucció de dipòsit d'armes, dinamitar carreteres o retirar a persones del territori enemic.

¹⁶⁴ SOREL, Andrés, "A la caza y captura del maquis"...op. cit., p.36.

¹⁶⁵ BLASCO, Domingo i CABRERA, Francisco, *El Frente Invisible, Guerrilleros Republicanos 1936-1939. De los niños de la noche al XIV Cuerpo*, Guadalajara, Silente, 2013. ALPERT, Michael, *El Ejército Popular de la República (1936-1939)*, Barcelona, Crítica, 2007. VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La España del maquis...*op. cit. pp.26-51. RODRÍGUEZ VELASCO, Hernán, "Las guerrillas en el Ejército Popular de la República (1936-1939), *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 2011, vol. 33, pp.235-254. SERRANO, Secundino, *Maquis. Historia de la guerrilla...*op. cit. p.44 i 45.

Especialment, destacaren les seves missions a Andalusia, Extremadura, Aragó i Toledo i, a partir de la seva estructura i operativitat, es plantejà que, en cas de derrota, es podria encapçalar una guerra de guerrilles contra el franquisme. Per això, s'esbossà establir, sense aplicar-ho, per la retirada a França del grup de guerrillers que havia de fer-ho a febrer de 1939, i seguint ordres de la direcció del PCE, dipòsits d'armes, queviures i material mèdic en terres catalanes per continuar la resistència.¹⁶⁶

Al final del conflicte, la falta de perspectiva i de projecte, va deixar sense funcions, tant als fugits, com la pròpia agrupació, o la mateixa militància, la qual es va veure dispersada i desorientada. A partir d'aleshores, el PCE va travessar una difícil conjuntura: a la pèrdua de quadres, militants i base material, cal sumar l'esclat de la II Guerra Mundial, amb el previ Pacte germano-soviètic i el consegüent replantejament de molts punts i projectes. Paral·lelament, la presència dels primers grups de fugits, i de guerrillers en les muntanyes d'Astúries, Galícia-Lleó i d'Andalusia va provocar una primera incentivació del moviment guerriller, amb la consigna de formar pocs i nombrosos grups, sense encara consultar a la Comintern. Segons Diego Fernández Checa, la seva funcionalitat era ben clara, ja que “por poco volumen que tenga, se crearán las condiciones de inseguridad, de nerviosismo, de recargo abrumador de los gastos represivos y de imposibilidad de un empréstito internacional”.¹⁶⁷ Lògicament, no es qüestionava el caràcter legítim d'aquesta forma de lluita: la derrota republicana en una guerra iniciada per un cop militar, i el sistema dictatorial no els deixaven altra eixida que impulsar militarment l'enderrocament del franquisme. Així, Joan Comorera, al maig de 1939, en un memoràndum presentat a la Internacional Comunista, emplaçava a fer actes de sabotatge considerant que:

es imprescindible organizar en España el movimiento guerrillero (...) la directiva general de las guerrillas en este primer período consideramos que ha de ser esta: pequeños grupos y lo más numerosos que podamos.¹⁶⁸

¹⁶⁶ GROS, José, *Abriendo Camino...* op. cit., p.19.

¹⁶⁷ HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.25.

¹⁶⁸ Memoràndum de Comorera, 20 de maig de 1939, AHPCE, extret de LARDÍN I OLIVER, Antoni. *Condicions de treball, conflictivitat laboral i militància política clandestina. Els obrers industrials i el PSUC (1938-1939)*, Tesi doctoral, Barcelona, UAB, 2004, p.184.

Poc després, al juny del 39, des del secretariat de la Internacional, va eixir una proposta per infiltrar-se en les organitzacions de masses, la qual, reduïnt la guerrilla a un recurs de caràcter puntual, contradeia les primeres decisions espanyoles.

Als problemes de la confusió existent per la improvisació en el pas a la il·legalitat, s'afegí l'estupefacció i el desconcert, entre gran part de la militància, després de la signatura del Pacte Germano-soviètic el 23 d'agost del 1939; a partir d'aquell moment el PCE, més aïllat a nivell polític, i amb un escàs coneixement de la situació a l'interior del país, es va plantejar enviar instructors per assumir la direcció dels primers grups de fugits i usar-los a tasques auxiliars a la reconstrucció de l'organització i com reserves de l'organització política.¹⁶⁹ Però la conjuntura internacional condicionà en tot moment un PCE dependent de Moscó. L'entrada de l'URSS a la II Guerra Mundial i el desig de tranquilitzar els aliats occidentals aturaren la pretensió soviètica d'estendre la revolució; a més, per evitar que Franco entrés en guerra, Dimitrov va ordenar al PCE defensar la unitat de les forces antifranquistes. La posterior arribada a les portes d'Stalingrad de l'exèrcit nazi, els rumors de pau per separat d'Alemanya i Gran Bretanya i la dissolució de la Comintern a 1943, van continuar soterrant el projecte revolucionari en un canvisme polític oportunista.

No obstant, mentre participava de la bipolaritat soviètica, el PCE va continuar donant un tímid recolzament als nuclis de guerrillers escampats per diferents parts de la península. Ho féu en un context ple de dificultats, marcat per la complicada adaptació de passar d'un partit de masses a l'actuació clandestina en un règim fortament repressiu: la desarticulació sistemàtica dels minúsculs nuclis de l'interior i la dispersió de la cúpula en l'estranger va dificultar, encara més, la reorganització del partit i l'adequació a la nova situació.

Partint de la cerca de la unitat antifranquista, el 5 de setembre del 1942, un manifest del Comitè Central del PCE senta les bases de la política de *Union Nacional*, la qual oscil·larà, enmig de les pugnes, disputes i depuracions internes, entre la inicial aproximació als monàrquics i la recerca d'un pacte exclusiu amb republicans i

¹⁶⁹ HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo....* op. cit., p.39.

socialistes. Mentrestant, els maquis passaren a convertir-se en la punta de llança de la *Union Nacional* antifeixista, iniciant la constitució, a França, del *XIV Cuerpo de Guerrilleros* el 7 de novembre de 1942. Poc després, entre novembre del 1942 i maig del 1943, el PCE, considerant ja la idea d'integrar els diferents grups guerrillers, va impulsar les guerrilles de Pirineus Orientals, Alts i Baixos Pirineus i la consolidació de les seves organitzacions urbanes en Toulouse, Foix, Pamiers, Tarascon i Lavelanet, emparades per la creació dels *chantiers*. Aquestes explotacions forestals, creades per militants o simpatitzants del PCF (Partit Comunista Francès) per acollir als camarades espanyols, refugiats o pròfugs, van ser crucials per la recluta i entrenament dels maquis i per la creació, al maig del 1944, de la *Agrupacion de Guerrilleros Españoles* (AGE). Amb un gran i ràpid creixement, des dels 3.400 homes de juny del 1944 a uns 10.000 en les setmanes posteriors al desembarcament de Normandia, al final de l'estiu del mateix any, va desenvolupar un paper fonamental en l'alliberament del sud de França.¹⁷⁰

Nogensmenys, es considerava que l'alliberament de França era el pas previ a la derrota de Franco i especialment després del desembarcament de Normandia, l'entusiasme i el voluntarisme dels triomfants guerrillers espanyols marcaren la decisió d'infiltrar-se a Espanya. En aquest ambient i, prenent salvaguardar la cohesió orgànica del PCE, de la UNE i del *XIV Cuerpo de Guerrilleros*, Jesús Monzón, màxim líder del PCE en França, va promoure la consigna de passar a Espanya i concentrar-se als Pirineus per provocar una insurrecció nacional. Fent cas omís al repartiment d'octubre del 1944 entre Stalin i Churchill, Monzón impulsà, amb la cobertura i acceptació del congrés sectorial del PCE a Toulouse, l'intent d'invasió de la Vall d'Aran¹⁷¹. A més, la idea d'una guerra de guerrilles comptava amb l'aprovació de la direcció del PCE a Moscou i també de la delegació del PCE de França.¹⁷²

¹⁷⁰ SERRANO, Secundino, *La última gesta. Los republicanos que vencieron a Hitler (1939-1945)*, Madrid, Punto de Lectura, 2006 i HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo....*op. cit.

¹⁷¹ LLORENS CASTILLO, Carlos, *La primera década*, op. cit., p.496. A un apartat posterior es desenvolupa més àmpliament aquesta operació de la Vall d'Aran.

¹⁷² PRESTON, Paul, *Santiago Carrillo. El penediment no existeix ...*op.cit.,p. 157.

La fracassada operació *Reconquista de España*, consistent en incursions guerrilleres entre octubre i novembre del 1944, amb el balanç de deu dies de combat, 27 baixes guerrilleres (excloent els centenars de detinguts) i 36 a l'enemic, i 4 víctimes civils, no va anul·lar el projecte guerriller.¹⁷³ Més aviat, el va canviar per infiltracions petites i progressives, seguint l'exemple de la Resistència francesa i no pas del foquisme insurreccional que establia territoris controlats, com en aquell moment feien els xinesos i més tard emprarien els cubans. A més, va ser aprofitat per l'ambició Carrillo per fer-se amb les rendes del PCE i per iniciar una campanya antimonzonista, en línia amb l'estalinisme inquisidor, amb acusacions de provocació, purgues i expulsions, que el conduïren a un control absolut del Partit.¹⁷⁴ El nou líder del PCE establí una infiltració, subtil i progressiva amb petits grups, a l'interior i, per fer-la possible, es dotà, a imitació dels *chantiers* del PCF, empreses tapaderes amb el doble objectiu de proporcionar ingressos i fer de cobertura per activitats de cara a Espanya, concretament, entrenar militants que havien estat desmobilitzats de les unitats de la Resistència.¹⁷⁵ Al mateix temps, també, l'Hospital Varsòvia, situat a Toulouse, centre originàriament utilitzat per atendre els ferits resistents espanyols, es convertí en un hospital civil al març del 1945.¹⁷⁶

Tota aquesta infraestructura, juntament a d'altres, com l'aparell de passos, el de falsificació de documents, el d'informació o el de propaganda (amb publicacions com *Mundo Obrero* o *Nuestra Bandera*), serviren per catapultar el projecte guerriller antifranquista amb la integració dels grups de fugits, no sense conflictes, i la formació de noves agrupacions (també grups urbans, a Madrid i València), d'hegemonia comunista a Galícia, Centre, Granada-Málaga, Alt Aragó, i l'AGL. El vist i plaü soviètic el tenien: a febrer del 1945, *La Pasionaria*, estant a Moscó, a punt d'exir cap a França, va rebre, per part d'Stalin, l'acceptació a la tàctica de guerrilles. Segons les

¹⁷³ SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *Maquis y Pirineos. La gran invasión (1944-1945)*, Milenio, Lleida, 2001, pp.94 i 95 i ARASA, Daniel, *Años 40: los maquis y el PCE...* op. cit., p.238.

¹⁷⁴ PRESTON, Paul, *Santiago Carrillo. El penediment no existeix...* op. cit.

¹⁷⁵ Sota el nom d'empresa forestal Fernández Valledor, s'encobria l'estructura destinada a formar i infiltrar militants a l'interior.

¹⁷⁶ A l'apartat 6 s'exposen els orígens, les funcions i el desenvolupament de l'Hospital Varsòvia.

seves memòries, Stalin li va dir “Camarada Dolores, sepa usted que, como siempre, estamos dispuestos a facilitarles la ayuda que necesiten. Pueden contar con nosotros. Los combatientes antifascistas españoles son nuestros aliados”.¹⁷⁷

D'aquesta manera, el PCE va esdevindre l'única organització antifranquista que impulsa, de forma organitzada, agrupacions guerrilleres. Mentre els socialistes i els republicans, amb una base social desarticulada i dividida, s'esforçaren en actuar en els fòrums internacionals i en l'exili, el PCE, sense apartar la tasca fora del país, on comptava amb una sòlida estructura, va prioritzar la resistència a l'interior de l'Estat espanyol. Aquest projecte de resistència armada, compartint les pretensions insurreccionals de reinstauració republicana i connectat amb l'experiència decimonònica de guerrilles espanyoles, va estar fortament influenciat per les resistències europees antifeixistes, principalment per la francesa. I per la mateixa política de la Comintern d'estendre la seva influència als països capitalistes europeus que evità l'aïllament del bloc comunista.

Amb l'excepció d'alguns grups sota la influència llibertària radicats principalment a Catalunya (moviment dividit, una part del qual va centrar els seus tímids esforços en actuar dins del país), i, sense que es materialitzés el projecte guerriller d'*Izquierda Republicana* impulsat pel sergent Carlos Fabra, la guerrilla del PCE es va convertir en l'única resistència armada antifranquista d'una certa consistència.¹⁷⁸ Les diferents plataformes i punts d'unió que s'intentaren crear entre les diveses forces antifranquistes, subjugades per les rivalitats polítiques, les rencilles i els rencors, no serviren per convertir les guerrilles en un projecte compartit.

No obstant, la situació política, limitadora de les formes de resistència exercides, les dificultats econòmiques i penúries socials de la població, la situació internacional del final de la II Guerra Mundial, les expectatives dels resistents espanyols antifeixistes presents a França, o l'àmplia bossa de *desafectos*, represaliats o no, que, encara restaven

¹⁷⁷ IBARRURI, Dolores, *Memorias de Pasionaria 1939-1977*, Barcelona, Planeta, 1984, p.89-90.

¹⁷⁸ Més informació sobre guerrilla llibertària i el projecte armat de grups republicans, a l'apartat 3.

a l'interior, semblaven proporcionar, a les guerrilles del PCE, els nutrients necessaris per alimentar-se i triomfar.

2. L'ESTAT FRANQUISTA: ENTRE LA VIOLENCIA POLÍTICA I LES PENÚRIES SOCIALS

2.1 El nou estat

La resistència armada i les agrupacions guerrilleres antifranquistes van tenir com objectiu l'enderrocament del règim de Francisco Franco. El nou sistema polític instaurat amb el triomf "nacional" a la Guerra Civil, perllongador de la magnitud i cruesa de la violència del conflicte bèl·lic, va cobrar la forma de dictadura cabdillista, basada en el poder militar i emparentada amb els feixismes europeus. Sense entrar en el llarg i controvertit debat historiogràfic al voltant de la seva naturalesa i classificació, amb conegudes i diverses postures, sí hi ha coincidència en considerar, el règim dictatorial, com clarament conservador, de tall reaccionari, i constructor d' un singular sistema repressiu amb amplis mecanismes de control social.¹⁷⁹

El particular origen d'aquest té lloc en la Guerra Civil, produïda després d'un cop d'estat militar fracassat contra el règim republicà, i que comptà amb l'ajut d'importants sectors de la dreta política, de les classes dominants espanyoles (rellevant el paper del banquer Juan March) i amb la rellevant participació italiana i alemanya. Emmarcada en la gran crisi europea d'entre 1914 i 1945, amb l'expansió dels totalitarismes i de les ideologies de classe, va ser fonamental la contribució estrangera: hi hagueren més de 100.000 lluitadors en el bàndol franquista (italians, alemanys, també portuguesos, sense comptar els 70 mil marroquins) i uns 35.000 voluntaris de les Brigades Internacionals en el bàndol republicà, juntament amb els 2.000 soviètics (600 assessors). Unes intervencions internacionals que, amb soldats, armes i materials de guerra, han permès catalogar-la, considerant també la retracció de les democràcies occidentals i de la

¹⁷⁹ Una anàlisi actual del debat suscitat, de les diferents tipologies i denominacions atorgades al règim en el capítol d'Enrique Moradiellos, "Franco y el franquismo en tinta sobre papel: narrativas sobre el régimen y su caudillo", en la darrera gran obra de síntesi, *40 años con Franco*, coordinada per Julián Casanova i amb articles d'alguns dels millors especialistes. CASANOVA, Julián, *40 años con Franco*, Barcelona, Crítica, 2015, pp 311-350.

Societat de Nacions, com “Guerra Civil Europea” o, fins i tot, com a “Guerra d’Espanya”, terme defensat per acollir la determinant participació internacional i el paper clau dels factors externs en el conflicte.¹⁸⁰

Així, tot i que la Guerra Civil o Guerra d’Espanya no és en cap cas única, atenent la varietat de guerres europees hagudes entre 1914 i 1945, sí que adquireix un caràcter particular, no tant per no sorgir o estar directament emmarcada en una (la II) Guerra Mundial, com per ser resultat d’un cop d’estat que fracassa per la resistència de la població i d’una part de l’exèrcit: uns fenòmens que augmenten el pes dels factors interns en el polièdric i multifactual conflicte hispànic. Dins d’aquests, el pretorianisme espanyol i la concepció castrense de salvació de la pàtria, (amb bones mostres al segle XIX, al 1923, al 1932 i al 1936), el caràcter religiós, recurrent també a guerres passades (la de la convenció, la del francès, la reialista, la dels malcontents, les carlistes) o la militarització de l’ordre públic determinaren tant el cop d’estat com les característiques de la zona nacional; en segon lloc, l’existència de grups socials dominants influïts pels emergents totalitarismes i la consegüent acceptació generalitzada de l’ús de la violència; també la pugna entre diferents concepcions de l’ordre social, entre clericalisme i anticlericalisme o al voltant de la idea de pàtria o nació, impregnats per l’existència de subcultures polítiques excloents, són trets interns catalitzadors del conflicte. Justament, el nou context bèl·lic, d’agressivitat i violència, especialment planificada des del bàndol sublevat, “permitió que esas culturas cuajaran, y eso fue especialmente así en la zona franquista gracias a la marcha favorable del conflicto, la univocidad de esos relatos y la puesta al servicio de su difusión de todos los resortes de un estado totalitario”.¹⁸¹

¹⁸⁰ CASANOVA, Julián, *Europa contra Europa 1914-1945*, Barcelona, Crítica, 2011, p.21. Sobre les Brigades Internacionals, vegeu l’obra col·lectiva: SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep i AGUDO, Sebastián (coord.), *Las Brigadas Internacionales nuevas perspectivas en la historia de la guerra civil y el exilio*, Tarragona, Publicacions URV, 2015. I respecte el concepte de Guerra d’Espanya, titllat per David Jorge per abarcar la dimensió internacional del conflicte. JORGE, David, *Inseguridad colectiva. La Sociedad de Naciones, la Guerra de España y el fin de la paz mundial*, Barcelona, Tirant Humanidades, 2016.

¹⁸¹ LEDESMA VERA, José.Luís, “¿Cuchillos afilados? De violencias, guerra civil y culturas bélicas en la España del primer siglo XX”, dins de CANAL, Jordi i GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (comp.), *Guerras Civiles. Una clave para entender la Europa de los siglos XIX y XX*, Madrid, Casa de Velázquez, 2012, p.104.

La dictadura de Franco, coetània d'altres règims dictatorials existents a Europa (feixistes o no), sí va ser la única que va emergir d'una guerra civil adoptant una eixida reaccionària, fortament repressiva i duradera. En paraules de Julián Casanova, “en la larga y sangrienta dictadura reside, en definitiva, la gran excepcionalidad de la historia de España del siglo XX”; establint-se sobre un sistema basat en la revenja, la sistemàtica persecució dels vençuts i l'absència de tot tipus de reconciliació, Franco, els militars i l'Església catòlica “pusieron bastante difícil durante décadas la convivencia” amb unes actituds que “hicieron de España, en efecto, un país diferente”.¹⁸² La instauració immediatament posterior a una guerra civil victoriosa marca, juntament al destacat caràcter catòlic, al paper de l'Església o a la implicació de l'exèrcit, unes peculiaritats que tampoc anul·len altres semblances amb els feixismes. El propi projecte d'extermini i de neteja política, de no deixar rastre, així com el visceral anticomunisme i repulsa a les ideologies de classe, connectava amb les teories eugenèsiques i el fervor jeràrquic i de la desigualtat de l'Alemanya nazi. A més, les coincidències pel que fa a la destrucció de les ideologies i moviments de classe, la defensa dels interessos dels propietaris i de l'ordre social i l'admiració envers els feixismes per part dels principals suports del règim (tant falangistes, com carlins, catòlics o monàrquics) han sostingut, a nivell historiogràfic, les equiparacions de feixista al règim franquista, especialment notòria als primers moments.¹⁸³

En paraules de Carme Molinero i Pere Ysàs, respecte la fase inicial del règim:

hi trobem els trets característics dels règims feixistes, amb unes peculiaritats que el singularitzen però que no impedeixen incloure-l'hi. Molts historiadors i altres científics socials coincideixen en l'important component feixista del franquisme dels primers anys [...]. En el discurs polític del franquisme hi trobem els elements més característics del discurs feixista: el nacionalisme radical amb vocació imperial, l'antimarxisme,

¹⁸² CASANOVA, Julián, *Morir, Matar, Sobrevivir*, Barcelona, Crítica, 2002, p.5.

¹⁸³ Entre el ja clàssic debat generat sobre la naturalesa del règim franquista, també hi ha d'autors, cas de Marc Baldó que han defensat el caràcter feixista del règim des del seu inici fins a la seva fi, BALDÓ, Marc, "Feixisme i antifeixisme", *Batlia*, València, 8, Primavera-Estiu 1988, pp.105-122 proposades de nous termes, cas d'Ismael Saz, amb el terme feixistitzant, SAZ CAMPOS, Ismael, *Fascismo y franquismo*, València, Universitat de València, 2004.

l'antiliberalisme, l'anticapitalisme formal i l'alternativa del 'nou ordre', la via superadora del capitalisme i del comunisme, que en el cas espanyol rep el nom de nacionalsindicalisme.¹⁸⁴

Així, almenys en els primers anys i en la seva pretensió, el franquisme s'associava a aquest tipus de règim.

El règim franquista va ser la continuació de la zona nacional existent durant la guerra: una dictadura personalista basada en la supremacia militar i en la proliferació d'aparells d'ordre públic. L'amplia operació de neteja política practicada pels sublevats va prosseguir després del final del conflicte bèl·lic i l'imponent aparell de repressió va servir per excloure i anul·lar completament els vençuts.¹⁸⁵ Com recorda Julio Aróstegui, el règimen no se preocupó nunca de cerrar la guerra civil; al contrario, mantenerla abierta fue uno de los fundamentos y las claves del imaginario represivo de los vencedores".¹⁸⁶ Aquesta premissa va ser un dels dogmes fonamentals, inqüestionables i permanents de Franco i del seu règim: "es inimaginable –deia al 1963- que los vencedores de la guerra civil cedan el poder a los vencidos".¹⁸⁷ La degradació, exclusió i estigmatització dels vençuts, considerats éssers inferiors, van enfortir, al mateix temps, la identitat, la cohesió i els privilegis dels vencedors.

Aquest caràcter venjatiu i delerós d'anihilar per sempre el republicanisme ja es va anunciar, en plena Guerra Civil, en unes declaracions que va fer el dictador a un oficial de rang superior italià: "en una guerra civil, es preferible una ocupación sistemática del territorio acompañada por una limpieza necesaria, a una rápida derrota de los ejércitos

¹⁸⁴ MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere, *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*, Vic, Eumo, 1997, p.32.

¹⁸⁵ Veure CAZORLA SANCHEZ, A. *Las políticas de la victoria. La consolidación del nuevo estado franquista (1938-1953)*, Madrid, Marcial Pons, 2000.

¹⁸⁶ ARÓSTEGUI, Julio, "Una dictadura "sui generis": ideología de exclusión y aparato represivo, en SEGURA, Antoni, MAYAYO, Andreu, ABELLÓ, Teresa (dirs), *La dictadura franquista. La institucionalització d'un règim*, Universitat de Barcelona, 2012, pp.423-452, p.437.

¹⁸⁷ FRANCO SALGADO-ARAUJO, Francisco, *Mis conversaciones privadas con Franco*, Barcelona, Planeta, 1976, p.369, tret de PRESTON, Paul, "Franco i els borbons", dins de SEGURA, Antoni, MAYAYO, Andreu, ABELLÓ, Teresa (dirs), *La dictadura franquista. La institucionalització...op. cit.*, p.38.

enemigos que deje el país infestado de adversarios”.¹⁸⁸ Franco, com antic colonial africanista, assumia plenament aquesta mentalitat que concebia els jornalers agraris i el proletariat industrial com éssers inferiors i sotmesos. La desconfiança amb les masses i l’ús del terror contra la població civil, la jerarquia, la supremacia militar i també, la indiferència envers la vida humana, eren trets característics de Franco, i del seu règim.

I és que en un règim essencialment cabdillista, on Franco era la font del dret, el caràcter i mentalitat d’aquest es va traslladar necessàriament al sistema polític instaurat. Per legitimar-lo, la figura de Francisco Franco Bahamonde va ser mitificada i glorificada. Així, es va anar construint una imatge de gran croat catòlic, tocat per la providència divina, que el destinava a ser el militar salvador i restaurador de la *España imperial*. Forjat en l’africanisme i en l’anticomunisme, la convicció messiànica de ser el redemptor d’Espanya (accentuada quan va esclafar la rebel·lió d’octubre del 34 i, especialment, amb la victòria a la Guerra Civil), expliquen i justifiquen la mitificació i l’amplitud del poder exercit. Aquesta construcció mítica de la figura de Francisco Franco, va ser utilitzada per “validar” un règim personificat en ell i del qual es va saber aprofitar. En efecte, desmentint un altre dels mites, el de la suposada austeritat del dictador, va utilitzar el cabdillatge per enriquir-se de forma ràpida i irregular i multiplicar sorprenentment el seu patrimoni.¹⁸⁹ Tanmateix, la seva ambició per preservar el seu poder el va fer virar, en un moviment oportunista i pragmàtic, del pronazisme al proamericanisme, un canvi camaleònic de “protectors” que, tanmateix, li permeteren consolidar el seu règim.

Una altra particularitat pròpia és el suport de l’Església catòlica. Mai cap altre règim polític del segle XX va tenir una Església amb tanta implicació i responsabilitat política i en el control social. El propi Francisco Franco, confirmava que:

¹⁸⁸ SAZ CAMPOS, Ismael, i TUSELL, Javier (ed) *Fascistas en España: la intervención italiana en la guerra civil a través de los telegramas de la “Misión Militar Italiana en España”*, Madrid-Roma, CSIC, 1981, pp.212-21, citat en PRESTON, Paul, *Botxins i repressors. Els crims de Franco i dels franquistes*, Barcelona, Editorial Base, 2006, p.23.

¹⁸⁹ PRESTON, Paul, *Franco. Caudillo de España*, Barcelona, Biblioteca Historia de España, RBA, 2005 i VIÑAS, Àngel, *La otra cara del Caudillo: Mitos y realidades en la biografía de Franco*, Barcelona, Crítica, 2015.

(...) nuestra guerra no es una guerra civil, una guerra de pronunciamiento, sino una Cruzada de los hombres que creen en Dios, que creen en el alma humana, que creen en el bien, en el ideal, en el sacrificio, que luchan contra los hombres sin fe, sin moral, sin nobleza (...) Sí; nuestra guerra es una guerra religiosa. Nosotros, todos los que combatimos, cristianos o musulmanes, somos soldados de Dios y no luchamos contra otros hombres, sino contra el ateísmo y el materialismo, contra todo lo que rebaja la dignidad humana, que nosotros queremos elevar, purificar y ennoblecer. Nuestro campo es el campo de la fe y de la abnegación.¹⁹⁰

D'aquesta manera, l'Església catòlica es va implicar i, va prendre part en les estructures del règim, col·laborant activament amb la repressió franquista, convertint els capellans en informadors oficials, involucrant-se en "la caza del rojo", obtenint el monopoli educatiu i imposant la moral catòlica i el discurs de neteja política per tot arreu. Els privilegis i les àmplies capacitats obtingudes anaren des de concessions econòmiques, retribucions al clergat o exempcions de contribucions territorials, al control eclesiàstic del Magisteri, l'obligatorietat de l'ensenyança religiosa, capellanies castrenses o la censura de llibres i espectacles.¹⁹¹ Tots els actes públics del règim van ser acompanyats pels rituals religiosos, s'establiren festes i costums catòliques i, fins i tot, la prohibició de treballar diumenges. Amb això, l'Església, ocupant gairebé tot l'espai social, imposava la seva moral i convertia, el catolicisme, en la principal font de justificació de la dictadura. La referida religió, equiparada a la identitat espanyola, també serví per justificar el propi discurs de neteja política i moral: la repressió, la humiliació social i l'explotació dels vençuts es fonamentaren en l'expiació necessària dels seus pecats. En paraules de Frances Lannon, el catolicisme va ser "el foco ideal, respetado y positivo, para todos los que en realidad buscaban la protección de sus intereses sectoriales y su posición social".¹⁹²

¹⁹⁰ FRANCO, Francisco, *Palabras del Caudillo (19 de abril 1937-7 diciembre 1942)*. Ed. Nacional, Madrid, 1943, pp.453-454, citat a REIG TAPIA, Alberto, *Ideología e historia: sobre la represión franquista y la guerra civil*, Madrid, Akal, 1986, p.155.

¹⁹¹ REIG, Ramir i PICÓ, Josep, *Feixistes, rojos i capellans*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004, p.28.

¹⁹² LANNON, Frances, *Privilegio, persecución y profecía. La iglesia católica en España, 1875-1975*, Madrid, Alianza, 1987, p.237.

La simbiosi d'integrisme catòlic i d'extrem nacionalisme espanyol, la barreja de Religió i Pàtria, va generar el nacionalcatolicisme, la ideologia aglutinadora dels diferents grups i sectors del franquisme. El caràcter ultracatòlic del bàndol nacional, armonitzat amb el tarannà feixista dels sectors més falangistes, es va expressar en el que Julián Casanova anomenaria “totalitarismo divino”. La implicació i el paper de l'Església en suport als militars sotllevats i, després, en el nou règim franquista, amb amplis privilegis i funcions, va possibilitar que li donés a Franco, considerat gairebé com un enviat de Déu, “la máscara perfecta. Tan perfecta que todavía hoy se discute que es lo que había detrás de ella: un santo o un criminal de guerra”.¹⁹³

2.2 Entre l'autarquia, el racionament i la misèria

La política econòmica de la dictadura durant els anys 40 va ser fruit d'una opció deliberada, conscient i ideològica: l'autarquia. Entroncada en l'extrem nacionalisme espanyol que evitava contaminacions externes, va pretendre aconseguir la plena autosuficiència econòmica desconnectant l'Estat espanyol dels mercats internacionals. Sense considerar la viabilitat econòmica del projecte, el resultat va ser la disminució, fins dues terceres parts respecte les d'abans de la guerra, de les exportacions i de les importacions. A més, la manca de divises, l'insuficient nombre de recanvis industrials, de matèries primes o d'equipaments, o el limitat sistema de quotes, provocaren un estancament industrial i agrari, que va generar i estendre la misèria. Segons Jordi Catalán, entre 1936 i 1959 la interrupció del desenvolupament industrial espanyol va ser de magnitud excepcional, tant en el context europeu com en el de la pròpia història econòmica espanyola, en què va distorsionar el model de creixement econòmic a llarg plaç.¹⁹⁴

¹⁹³ CASANOVA, Julián, *La Iglesia de Franco*, Editor Digital, Mangeloso, 2001, p.275.

¹⁹⁴ CATALÁN VIDAL, Jordi, “Economía e industria: la ruptura de posguerra en perspectiva comparada” *Revista de historia industrial*, 4, 1993, pp.111-144, i *La economía española y la segunda guerra mundial*, Barcelona, Ariel, 1995 i BARCIELA, Carlos, (ed), *Autarquia y mercado negro. El fracaso económico del primer franquismo, 1939-1959*, Barcelona, Crítica, 2003.

Un bloqueig que, altrament, no va estar determinat per les “clàssiques” justificacions nascudes al si del règim: en primer lloc, les destruccions de la Guerra Civil, foren molt menors a les compatibilitzades per la dictadura i no comparables per les sofrides per altres països en la II Guerra Mundial; en segon lloc, aquest conflicte, lluny de ser un fre per l’economia espanyola, va representar l’oportunitat d’exportar i enviar wolfram, mercuri, estany i llana a l’Alemanya nazi, principal destinatari de productes espanyols entre 1941 i 1943; altres explicacions sobre la decadència econòmica, cas del bloqueig de la ONU (provocat per la implantació de la pròpia dictadura) o la sequera, no són sinó fets conjunturals i puntuals que, més que una base explicativa sòlida, esdevenen pretextos per eximir, al règim, de responsabilitat.¹⁹⁵

Paral·lelament, l’estricta control estatal, juntament als sistemes de quotes i de distribució dels escassos recursos i subministraments disponibles, va generar un sistema de pràctiques de favoritisme, clientelisme i, fins i tot, de corrupció. La compra i l’intercanvi de favors, el repartiment il·legal de racionament, la falsificació en les declaracions de collites, l’adulteració de productes o el frau fiscal, foren pràctiques quotidianes. D’aquesta manera, la cerca de favors, la proximitat a gestors del règim per esquivar la llei o per rebre decisions favorables, va formar part de la vida quotidiana de molts espanyols durant els anys 40.¹⁹⁶ A més, la pretensió política de l’intervencionisme autàrquic també va motivar traves a la implantació de noves empreses en zones industrialitzades per “evitar la concentración productiva y el crecimiento económico de los territorios que el régimen identificava como políticamente hostiles”.¹⁹⁷

Davant l’escassetat i l’augment del preu dels productes bàsics (blat, oli, llegums, sucre...), la imposició de preus oficials fixes i de les cartilles de racionament, amb cupons per diferents productes, va pretendre garantir la subsistència de la població; no

¹⁹⁵ Entre les nombroses obres sobre la política autàrquica i els seus efectes, ressaltem, l’obra col·lectiva, i de síntesi, de BARCIELA, Carlos, (ed), *Autarquía y mercado negro...* op. cit. i MAYAYO, Andreu, LO CASCIO, Paola, RUA, Jose Manuel, *Economía franquista y corrupción.*, Barcelona, Flor del Viento, 2010.

¹⁹⁶ Sobre corrupció i frau fiscal, BARCIELA, Carlos, "Franquismo y corrupción económica", *Historia Social*, 30 (1998), BARCIELA, Carlos, “Fraude fiscal y mercado negro durante el primer franquismo”, *Hacienda Pública Española*, 1 (1994), pp.374-376.

¹⁹⁷ MAYAYO, Andreu, LO CASCIO, Paola, RUA, Jose Manuel, *Economía franquista y corrupción...* op. cit., p.35.

obstant, el fracàs en fer-lo i la insatisfacció de la demanda, va comportar que gran part de la gent acudís al mercat negre, conegut popularment com “estraperlo”, per cobrir les seves necessitats. L’alt preu exigít en aquest, multiplicat en relació al mercat oficial, unit als baixos salaris (reduïts gairebé a la meitat en el sector industrial), va comportar tant la subalimentació i l’augment de malalties com l’aparició d’una nova classe d’enriquits, gran part d’ells integrants o molt ben relacionats amb les autoritats franquistes i falangistes. Aquest fet, generador d’una nova pràctica d’acumulació capitalista a partir del control i actuació en el mercat negre, va suposar, segons Manuel González Portilla i José Urruticoetxea Lizarraga, el naixement d’un nou capitalisme espanyol vinculat a un món empresarial que controlava el mercat clandestí.¹⁹⁸ Grans i mitjans propietaris, arrendataris agraris, burgesia industrial, comerciants i funcionaris del règim van ser els més beneficiats.

Per contra, obrers industrials, jornalers i gran part dels xicotets propietaris es van veure especialment desfavorits. Si els altres feren ús de l’anomenat “gran estraperlo”, mercat negre de camions carregats de blat o d’oli, amb la complicitat de les autoritats, aquests recorregueren al “xicotet” mercat negre o “estraperlo dels pobres”, la compra-venda il·legal de productes bàsics per subsistir dels sectors més humils i que, seria clarament perseguida. La forta implicació en el “gran estraperlo” de diferents tipus d’autoritats (des de locals, agents de la Fiscalia de Taxes, governadors civils, l’exèrcit o les *Hermandades de Labradores*), així com la simptomàtica pugna pels càrrecs en abastiments, expressa, tant l’oportunitat d’enriquiment que els suposava, com el nivell de moralitat existent.¹⁹⁹ És justament, aquest “doble raseró” alhora de tolerar un, i perseguir l’altre, el que fa plantejar a Miguel Ángel del Arco que l’estraperlo fos utilitzat com arma política del franquisme. La persecució de les classes més baixes, identificats com els vençuts de la guerra, converteix, el mercat negre dels pobres, en “un

¹⁹⁸ GONZÁLEZ PORTILLA, Manuel i URRUTICOETXEA LIZARRAGA, José, “El pan del franquismo: primer franquismo, mercado negro y “venganza social”, dins de SEGURA, Antoni, MAYAYO, Andreu, ABELLÓ, Teresa (dirs), *La dictadura franquista. La institucionalització...*op. cit., pp.237-259.

¹⁹⁹ Alguns exemples de corrupció i de la impunitat amb què es va actuar a DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel, “El estraperlo: pieza clave en la estabilización del régimen franquista”, *Historia del Presente*, 15, 2010, pp.65-78.

instrumento de represión más para aplastar a los grupos sociales en los que el “Nuevo Estado” no se sustentaba”, en una font de justificació i d’excusa del fracàs de la política econòmica autàrquica i en una forma de resistència quotidiana.²⁰⁰

L’accentuació de la desigualtat social va ser paral·lela a l’empitjorament de les condicions de vida de la població. A tall d’exemple, la renda nacional de 1935 no es va igualar fins el 1952 i la renda per càpita al 1958 només superava en 5,8% l’existent abans de la guerra. I pel que fa al retrocés i estancament industrial, al 1930, la tasa de població activa masculina en aquest sector representava un 25,3%, un 1,3 més que al 1950, amb un 24%. De la mateixa manera, un altre indicador de l’evolució econòmica, el consum brut d’energia va ser entre un 15 i un 20% menor durant la dècada dels 40 en comparació amb el 1935 i no es recuperarà fins el 1951. Per aquests motius, no és estrany que l’època haja estat catalogada com “la noche de la industrialización española”.²⁰¹

El sector agrari, base de l’economia espanyola i absent de tot atisbe de modernització, també va viure un evident retrocés. Això es veu en la reducció de la superfície agrària, on hi ha una caiguda de l’entorn del 20% de la superfície dedicada als principals productes agrícoles (blat, ordi, civada, blat de moro, patata o la vinya, que arriba al 25 per cent), el rendiment dels quals, també es redueix per causa de la falta d’adobs. Conseqüentment, el volum de producció pateix una davallada de l’ordre del 30-40%, amb especial importància de la patata, que passa d’un índex 100 el 1931-1935 a un

²⁰⁰ DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel, “El estraperlo: pieza clave en la estabilización...” op. cit., p.18. Vegeu també GÓMEZ OLIVER, Miguel i DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel, “El estraperlo: forma de resistencia y arma de represión en el primer franquismo”, *Studia Histórica. Historia Contemporánea*, 23, 2005, pp.179-199.

²⁰¹ Definit així per José Luis García Delgado, en “Estancamiento industrial e intervencionismo económico durante el primer franquismo”, dins de FONTANA, Josep (ed), *España bajo el franquismo*, Barcelona, Crítica, 2000, pp.170-191. Entre les obres, amb dades i anàlisis fonamentals, CARRERAS, Albert, “La producción industrial española, 1842-1981: construcción de un índice anual”, *Revista de Historia Económica*, 1, 1984, pp.144-147; i “La industria: atraso y modernización”, en NADAL, Jordi, CARRERAS, Albert y SUDRIÀ, Carles (comp.), *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica*, Barcelona, Ariel, 1987, pp.303-306. CARRERAS, Albert i TAFUNELL, Xavier, *Historia económica de la España contemporánea*, Barcelona, Crítica, 2003. PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro, “Inequality, poverty and the Kuznets curve in Spain, 1850-2000”, *European review of Economic History*, 12, 3, desembre, 2008, pp.287-324.

índex 54, la meitat, el període 1945-1949.²⁰² Al País Valencià, l'activitat tarongera va obtenir mínims històrics, fins al punt que la campanya de 1942-43 va baixar a nivells de la de 1893, reduïnt-se pràcticament a la meitat del decenni anterior; l'arròs va perdre també el 50 per cent del seu rendiment normal, mentre que el blat va passar de 99.000 ha de la preguera a les 75.000 en 1960.²⁰³ Fins i tot, es va produir una simptomàtica paradoxa: un país essencialment agrari i que predica l'autosuficiència econòmica va acabar amb una balança agrària deficitària que el feren recórrer a la importació i dependència del blat argentí.²⁰⁴

En conseqüència, el descens de la producció agrària va dibuixar una crisi alimentària i un descens de la capacitat adquisitiva. Tanmateix, el control estatal, instaurat amb organismes oficials com el *Servicio Nacional del Trigo* (SNT), la *Comisaría General de Abastecimientos y Transportes* (CGAT), la *Fiscalía de Tasas* (FT), o les *Hermandades Sindicales de Labradores y Ganaderos*, versió rural del sindicato vertical, no va acabar ni amb la fam, ni amb el mercat clandestí. Així, la creació del SNT i la compra als productors a un preu fixat i distribuir-lo va promocionar la picaresca i declaracions de menor producció agrícola per destinar-ne, part d'ella, al mercat negre. Segons un informe realitzat, fins un 80% dels productes s'adquirien en un mercat negre que, clar està, omittia cap control de qualitat. En el cas del blat, va arribar a superar en un 60% l'adquirit al mercat oficial, mentre que l'oli va arribar a la meitat del mercat legal. Els

²⁰² BARCIELA, Carlos i LÓPEZ ORTIZ, María Inmaculada, "El fracaso de la política agraria del primer franquismo, 1939-1959. Veinte años perdidos para la agricultura española", en BARCIELA, Carlos (Ed.), *Autarquía y mercado negro. El fracaso económico del primer franquismo, 1939-1959*, Barcelona, Crítica, 2003. BARCIELA, Carlos, "Crecimiento y cambio en la agricultura española desde la guerra civil", a NADAL, Jordi, CARRERAS, Albert, SUDRIÀ, Carles (comp.). *La economía española en el siglo XX: una perspectiva histórica*. Barcelona, Ariel, 1987, pp 237-279.

²⁰³ SOLER, Vicent, "L'economia valenciana dins del model nacionalista espanyol (1914-1959)", en RUIZ TORRES, Pedro (coord.), *Època contemporània. Historia del País Valencia*, Barcelona, ed. 62, 1990, pp.221-256, pp.248 i 249. Veure també FABRA SÁNCHEZ, Miquel-Àngel, *El País Valencià (1939-1959): autarquia i industrialització*, València, Universitat de València, 2000.

²⁰⁴ LEAL, José Luis, LEGUINA, Joaquín, NAREDO, José Manuel i TERRAFETA, Luis, *La agricultura en el desarrollo capitalista español (1940-1970)*, Madrid, Siglo XXI, 1977. BAHAMONDE, Angel i MARTÍNEZ, Jesús A., "La España de la autarquía, dins de *La construcción de la dictadura*, en MARTÍNEZ, Jesús A. (coord.), *Historia de España. Siglo XX. 1939-1996*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1999, pp.50-60, p.55.

preus dels productes, variables segons zones i producció, van arribar a multiplicar per vuit el preu oficial pel pa (1945), set vegades el preu de l'oli (1946), cinc vegades el preu de l'arròs (1946) o deu el del sucre (1946).²⁰⁵

L'alt nivell d'encariment de productes, tant en el mercat oficial com en el negre, especialment rellevant als productes bàsics de subsistència i amb articles industrials de primera necessitat, a causa del caràcter ineludible i universal de la demanda, va provocar molts problemes d'alimentació. I més, amb el desajustament amb els salaris percebuts, els quals augmentaren molt per sota de l'índex de preus al consum.²⁰⁶ Així, la malnutrició de la gran part de la classe treballadora va ser font de malalties i, com els propis empresaris reconegueren, causa de la disminució del rendiment del treballador.²⁰⁷ En aquest context, amb carestia i dificultats alimentàries, diferents estudis demostren com l'estatura mitjana, comunment utilitzada com indicador de l'estat nutricional, de renda i de salut, es va veure reduïda de forma lleugera però perceptible, des del final de la guerra fins als anys cinquanta.²⁰⁸

²⁰⁵ BARCIELA, Carlos, "El "estraperlo" de trigo en la posguerra", *Moneda y Crédito*, 151, 1981, p.27; i CHRISTIANSEN, Thomas, "Intervención del Estado y mercado negro en el sector oleícola durante el primer Franquismo", *Historia Agraria. Revista de agricultura e historia rural*, 27, 2002, pp.221-246. MAYAYO, Andreu, LO CASCIO, Paola, RUA, Jose Manuel, *Economía franquista y corrupción...op. cit.*, p.57.

²⁰⁶ Entre els estudis que s'han dut a terme que ho expliciten, destaquem: MOLINERO, Carme i YSÁS, Pere, *Patria, Justicia y Pan. Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya, 1939-1954*, Barcelona, 1985; GINARD i FERÓN, David, "Las condiciones de vida durante el primer franquismo. El caso de las Islas Baleares", *Hispania*, n.º 212 (2002), pp.1099-1128; COBO ROMERO, Francisco i ORTEGA LÓPEZ, Teresa, "Hambre, desempleo y emigración. Las consecuencias sociales de la política agraria autárquica en Andalucía oriental, 1939-1975", *Hispania*, LXIV/3, 2004, pp.1079-1112; i EIROA, Matilde, *Viva Franco. Hambre, racionamiento, falangismo: Málaga, 1939-1942*, Málaga, autoedició, 1995, DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel, "Morir de hambre. Autarquía, escasez y enfermedad en la España del primer franquismo", *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 5, 2006, pp.241-258. DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel, *'Hambre de Siglos'. Mundo rural y apoyos sociales del primer franquismo en Andalucía Oriental (1936-1951)*. Granada, Editorial Comares, 2007.

²⁰⁷ GONZÁLEZ PORTILLA, Manuel i URRUTICOETXEA LIZARRAGA, José, "El pan del franquismo: primer franquismo...", op. cit., p.253 i 254.

²⁰⁸ Recents estudis així ho han demostrat. En un fet sobre l'Espanya mediterrània, es manifesta que la talla dels espanyols, augmentada fins l'any 1937 un total de 3 cm respecte a principis del segle XX, va disminuir de manera destacada des del final de la guerra, situant-se, el pitjor registre, l'any 1945. Fet que suggereix que els efectes que la política econòmica va tindre sobre la malnutrició van ser més desastroses, en aquest sentit, que la pròpia Guerra Civil. MARTÍNEZ CARRIÓN, Jose Miguel PUCHE GIL, Josep Maria I MUÑOZ, Ramón, "Nutrición y

Per alguns autors, aquesta degradació i pauperització social provocada per la política econòmica va tindre una funcionalitat política evident: si per Manuel González i José Urruticoetxea és resultat d'una "venganza social" del nou règim envers les classes populars, per Michael Richards, l'autarquia va actuar com un mecanisme repressiu més que va comportar el desgast físic i el replegament de les persones a l'esfera domèstica, contribuint a dissipar les possibilitats de formació de la resistència.²⁰⁹ Amb tot, i més enllà d'aquesta valoració, les investigacions més solvents demostren que la política autàrquica de la dictadura va bloquejar el procés de creixement iniciat durant el primer terç del segle XX i va allunyar, encara més, els nivells de vida dels espanyols respecte altres ciutadans europeus, francesos, anglesos o alemanys. Així, la baixada i estancament de l'activitat econòmica, juntament, a l'impune acumulació de beneficis dels sectors socials més relacionats en el règim, i la depauperació dels sectors més pobres, va determinar l'empitjorament de les condicions de vida de la majoria de la població dels anys 40. En aquest context de misèria i estancament econòmic, és on es desenvolupa i cobra forma la resistència armada antifranquista.

2.3 Els poders locals i el règim

L'articulació del règim a nivell local va cobrar forma a partir de les institucions polítiques de llarga tradició, ara sotmeses i desmantellades de la representativitat democràtica juntament a la novetat que suposava el Partit únic (FET i de les JONS). El govern territorial es va organitzar en base a la província i amb les mateixes institucions de sempre: el preponderant Govern civil, Diputació provincial i ajuntaments.

desigualdad social en la España de Franco: evidencia antropométrica", en *La dictadura franquista: la institucionalització d'un règim...* op. cit., pp.271-284. Altre estudi, partint d'anàlisi de 7 municipis rurals valencians, conclou també que la disminució de talla, diferenciada segons l'extracció social i les condicions de vida, va ser resultat dels perniciosos efectes de l'autarquia. PUCHE GIL, Josep Maria, "Autarquia franquista y bienestar biológico en el mundo rural valenciano", *Historia Agraria*, 52, 2010, pp.129-162.

²⁰⁹ GONZÁLEZ PORTILLA, Manuel i URRUTICOETXEA LIZARRAGA, José, "El pan del franquismo: primer franquismo..." op. cit. RICHARDS, Michael, *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*, Barcelona, Crítica, 1999.

Pel que fa al Partit únic, la Falange, dotada d'una posició de privilegi, no va ser un més entre els distints grups o "famílies" del franquisme. A nivell general, cal recordar que a partir de l'agost de 1939 la presència de falangistes al Govern central cresqué en importància i, fins el canvi de rumb en la Segona Guerra Mundial, el Partit va fer-se amb importants ressorts del poder. Aquesta deriva feixista del règim, va estar motivada pel propi context internacional, de les pròpies necessitats internes i, també, de la recompensa a la Falange pels serveis prestats durant la guerra. El pes que va adquirir, tot i que inferior al desitjat, va ser determinant en la composició de les estructures polítiques del règim a nivell local i central. Com a mostra, a més de tindre una presència majoritària al si dels alts càrrecs d'estat, destacats falangistes van controlar el Ministeri de Governació, òrgan de control de tot l'aparell governatiu provincial i local, cas de Ramón Serrano Suñer (1938-41), Valentín Galarza (41-42) o Blas Pérez González (1942-57).²¹⁰ A més, tot i que des del final de la Segona Guerra Mundial, es produí la desaparició de la parafernàlia externa falangista i es reduí la influència del partit, els falangistes continuaren controlant l'aparell sindical i actuaren com elements repressius, informadors i com eina de mobilització.²¹¹

A nivell local, "la debilitat" de la presència falangista airejada en alguns treballs ha estat qüestionada per xifres recollides en diferents estudis; així, l'obra pionera de Glicerio Sánchez Recio o la de Martí Marín en el cas de Catalunya, quantifiquen la presència abrumadora de militants de la Falange (tant *camisas viejas* com nous afiliats, militants sobrevinguts per la guerra i oportunistes) en càrrecs locals i provincials durant els anys 40.²¹² L'establiment de delegacions provincials i l'assumpció de tasques varies, des d'*Auxilio Social*, *Sección Femenina*, o informació i investigació, dona una idea de la seva capacitat i del rol exercit. Als municipis, el cap de Falange va esdevenir,

²¹⁰ MARÍN I CORBERA, Martí, "Falange i poder local", en RUIZ CARNICER, Miguel Angel (coord.), *Falange, las culturas políticas del fascismo en la España de Franco (1936-1975). Actas del congreso celebrado en Zaragoza del 22 al 24 de noviembre de 2011*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, Vol. 1, 2013, pp.231-252.

²¹¹ ELLWOOD, Sheelagh M. "Falange y franquismo", en FONTANA, Josep, (ed.). *España bajo el franquismo...op. cit.*, pp.39-59.

²¹² La presència de falangistes va anar reduint-se des dels anys 60. SÁNCHEZ RECIO, Glicerio, *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959. Diversidad de origen e identidad de intereses*, Alacant, Conselleria de Cultura i Diputació Provincial, 1996.

especialment els primers anys, d'una notable influència: a les tasques repressives assumides es van afegir el paper d'adoctrinament i d'instrucció política. L'elaboració d'informes pels expedients de responsabilitats polítiques o sumaríssims era una de les feines que havia de desenvolupar. En conseqüència, la implantació de la FET JONS va permetre l'extensió d'una xarxa densa d'espionatge i vigilància i augmentar la capacitat de control social del règim.²¹³ La tasca informadora, repressiva i d'auxiliar de la Guàrdia Civil era compartida amb els sometents, majoritàriament falangistes, fidels al règim, i que, amb permís d'armes, auxiliaven a l'autoritat política o la Guàrdia Civil quan ho reclamaven.

Tot i això i a pesar de la retòrica al voltant del paper del Partit únic, FET-JONS estigué en tot moment supeditat a les autoritats civils i militars, les quals solien ser (encara que no sempre) militants del Partit. En algunes ocasions, va patir una animadversió per part del governador civil, fet notori tant a Castelló com a València. Així, en el cas castellanenc, es produïren destacades friccions entre la cúpula militar, el governador civil i el *Casino Antiguo*, punt de trobada de la classe dominant castellanenca. Aquest darrer xoc va agafar tal transcendència que desencadenaria el final de la trajectòria castellanenca de José Luís Navasqüés, que no només hagué de deixar el càrrec de cap provincial sinó que s'hagué de mudar a Madrid. El motiu de tot plegat va ser la seva voluntat de disposar del *Casino* per convertir-lo en seu de la Falange i tancar un local considerat espai de murmuracions amb "señores conservadores o radicales burgueses que son enemigos del Movimiento" considerat, fins i tot, "reducto de resistencia".²¹⁴

Aquests xocs van ser més visibles i notoris en centres poblacionals més grans, amb major i més diferenciada presència de "famílies" franquistes i una major competència per ocupar càrrecs. A nivell més rural, les pugnes, sense ser tan destacables, tampoc escassejaren, havent incidents entre falangistes i tradicionalistes a localitats com

²¹³ PAREJO, José Antonio, "Fascismo rural, control social y colaboración ciudadana. Datos y propuestas para el caso español", *Historia Social*, 71, 2011, pp.143-159. CENARRO, Angela, "Violence, Surveillance and Denunciation Social Cleavage in the Spanish Civil War and Francoism, 1936-1950" en ROODENBURG, Hernan (ed.) *Social control in Europe*, Ohio, Ohio State University, 2004, pp.281-300.

²¹⁴ GINÉS, Andreu, *La instauració del franquisme al País Valencià...op. cit.*, pp.243- 247.

Vilafranca i Morella. Tot plegat, demostra els problemes haguts per assolir una base social forta i per tenir la capacitat d'incidència desitjada, fins al punt que, reduint les seves pretensions, el Partit, com afirma Andreu Ginés, va tendir “cap a la burocratització i a convertir-se, en molts aspectes, en una empresa de col·locació, no només d'ex-combatents, sinó de tota mena de persones que volien gaudir dels privilegis d'un treball al sí del Partit”.²¹⁵

Tot plegat, a pesar de la notòria absència d'estudis sobre el paper de la Falange a l'àmbit espacial del present treball, sí podem apuntar, a partir de les escasses obres realitzades sobre el primer franquisme, que les relacions entre els falangistes i les estructures de poder locals i provincials no foren una bassa d'oli. La coincidència en la utilització personal i interessada tant del Partit com de les institucions hi té quelcom a veure: si ja hem dit que la Falange va ser usada com agència de col·locació, els ajuntaments, han estat definits com “el botí de la funció pública” per la seua utilització a benefici particular.²¹⁶ En conseqüència i més enllà de les pugnes ideològiques que també existiren, la pugna per l'assalt a entitats i organismes per treure rèdit individual va generar tensions, xocs i lluites internes pel poder. A més, l'existència de col·lectius, com els tradicionalistes o vells monàrquics, que també optaven a ocupar càrrecs, qüestionava el paper cívico-polític i la volguda hegemonia falangista.

Per barrar el pas de possibles friccions i per dotar-se d'una estructura plenament centralitzada i jeràrquica, els Governos civils es van plenar de capacitats. L'omnipotent governador era qui realment tenia la supremacia de la província: designant alcaldes i president de la Diputació, supervisava els aparells administratius locals i provincial i constituïa l'única via formal per establir contacte amb l'administració central. Amb una progressiva acumulació de funcions, a més de controlar i fiscalitzar les entitats municipals, va dedicar-se a la depuració de personal, designació de càrrecs de personal o sanitat, proveïment d'aliments, presons, o al control de la moral pública. Tot i que a partir de la dècada dels 40, es crearen noves figures públiques independents del Govern

²¹⁵ Íbidem, p.324.

²¹⁶ TORRES FABRA, Ricard Camil, “L'assalt a les institucions en acabar la guerra. Un exemple comarcal: la Ribera Baixa”, *IV Trobada d'investigadors del franquisme*, València, 1999, p.120. I GINÉS, Andreu, *La instauració del franquisme...* op. cit., p.366.

civil, com ara la Fiscalia de Taxes, el Servei Nacional del Blat, el Servei de Carns o la mateixa Delegació d'Hisenda, va continuar assumint àmplies capacitats i sent una peça clau d'un engranatge piramidal que partia del ministre de Governació.

Seguint la mateixa estricta concepció jeràrquica del règim, les corporacions municipals es van gestionar d'una manera centralitzada i molt disciplinada; tant la manca d'autonomia, com la legislació instaurada o les directrius polítiques establertes fan que, segons Martí Marín, ens trobem davant un model genèricament feixista d'administració local.²¹⁷ Si els alcaldes, eren elegits i sotmesos pel Govern civil, els funcionaris locals estaven en completa servitud respecte de l'alcalde. Òbviament, la selecció de l'alcalde es solia fer en funció de la fidelitat política, de la seva militància i/o de les bones relacions amb el Partit. Per evitar friccions, es va tendir a fer coincidir, en la mateixa persona, l'alcalde i cap local de FET-JONS: si en la immediata postguerra els recent nomenats caps locals del Partit havien assolit la direcció del govern municipal, a partir de les renovacions de 1942-1943 i fins el 1948, el militant de FET-JONS i/o ex-combatent o ex-captiu que era nomenat alcalde esdevenia automàticament cap local de FET-JONS.²¹⁸ Nogensmenys, "els mèrits de guerra", juntament a la participació en la repressió (ja fos delatant o participant directament) esdevingueren condicions bàsiques per la continuació o iniciació de la carrera política en el nou règim franquista. Així, els alcaldes esdevingueren en delegats governatius al terme municipal en una escala jeràrquica depenent de les àmplies atribucions del governador: entre les seves capacitats, s'inclouïa la revocació d'acords municipals o, entre 1939 i 1942, la designació dels regidors de les localitats de menys de 3.000 habitants, que no foren cap de partit judicial, sense l'aprovació ministerial.²¹⁹

Un altre puntal del règim i domini franquista estava constituït per les autoritats eclesiàstiques: no tan sols dictaren un estricte control moral de la població, sinó que esdevingueren, àdhuc els capellans i retors de parròquia, en agents de la justícia

²¹⁷ Les coincidències amb el model italià feixista a MARÍN I CORBERA, Martí, "Franquisme i poder local. Construcció i consolidació dels ajuntaments feixistes a Catalunya, 1938-1949, *Recerques: Història, economia i cultura*, 31, 1995, pp.37-52.

²¹⁸ Íbidem.

²¹⁹ BOE, n. 173, 22-6-1939 i BOE n. 207, 26-7-1942.

franquista. El seu coneixement de la vida, pública i personal, dels parroquians, juntament a la general predisposició a fer-ho, els convertiren en investigadors i acusadors de les persones sospitoses de desafecció. La pròpia Llei de Responsabilitats Polítiques, de febrer del 1939, els atribuïa la funció d'elaborar informes, juntament als màxims representants del poder polític i militar dels municipis: l'alcalde, cap local de FET-JONS i el comandant del destacament de la Guàrdia Civil. El caràcter acusador i venjatiu de gran part dels capellans ha estat demostrat en recerques locals, cas de la de Conxita Mir, la qual, analitzant els informes de responsabilitats polítiques sobre les comarques rurals de Lleida, conclou que els capellans van participar activament en la revenja repressiva.²²⁰ Òbviament, el pes va ser especialment gran al món rural, àmbit petit, on tothom es coneixia, i on esdevingueren un autèntic poder fàctic i on també "assessoraven" sobre aquelles persones que havien estat suggerides com a possibles membres dels consistoris, quan no proposaven els candidats idonis per a ocupar càrrecs municipals.²²¹

Així i tot, el capellà, juntament a l'alcalde o cap local del *Movimiento* i el comandant de la Guàrdia Civil, formaren l'autèntica tríada de domini religiós, polític i militar als diferents municipis. Totes tres figures coincidiren en vetllar pel control social i pel manteniment de l'ordre polític i moral. La funció repressiva atorgada a la Guàrdia Civil, especialment notòria durant els anys d'actuació de la guerrilla antifranquista, i exercida amb una varietat de dràstics procediments, legals o no, sustentats per la pròpia impunitat assumida, va ser complementada per la col·laboració i complicitat, d'alcaldes i capellans. Tots tres agents, encarregats de gestionar i garantir l'ordre, públic i moral, es convertiren en las "fuerzas vivas", necessàries per establir i consolidar la dictadura franquista.

²²⁰ MIR, Conxita, "La funció política dels capellans en un context rural de postguerra", *L'Avenç*, 246, abril del 2000, pp.18-23; i *Vivir es sobreviure. Justicia, orden y marginación en la Catalunya rural de postguerra*, Lleida, Ed. Milennio, 2000.

²²¹ MARÍN I CORBERA, Martí, *Els ajuntaments franquistes a Catalunya. Política i administració municipal, 1938-1979*, Lleida, Pagés, 2000.

2.4 La construcció de l'enemic: demonització i neteja política

El desenllaç de la Guerra Civil no va significar el final de la divisió entre vencedors i vençuts. El règim instaurat després del triomf del bàndol nacional es va assentar en els privilegis i reconeixements d'uns i la degradació, marginació i persecució dels altres. D'aquesta manera, la dictadura franquista, especialment al principi, però també fins el seu final, va dedicar grans esforços a activar un aparell repressiu i de persecució política per eliminar tot rastre de dissidència política i social. Malgrat utilitzar eufemismes com “purificació” o “depuració”, la repressió va ser un puntal bàsic del règim i, com a tal, va ser planificada, sistemàtica, dura i polièdrica. L'enorme predomini de la justícia militar, el manteniment de l'estat de guerra fins l'any 1948, l'existència de processos sumaríssims i consells de guerra sense garanties jurídiques, amb milers d'execucions i llargues condemnes de presons, les sancions econòmiques o confiscacions amb la retroactiva *Ley de Responsabilidades Políticas*, la *ley de fugas*, les depuracions, els batallons de treballadors, entre d'altres, constitueixen alguns dels eixos de la multiforme i implacable repressió.²²² Els diferents mecanismes i lleis repressives es crearen i activaren amb la intenció d'atemorir i anihilar l'enemic i poder consolidar el règim acabant i sotmetent l'oposició interna, identificada amb els diferents sectors esquerrans, democràtics i republicans. Així, la violència i el terror constituïren un element permanent en la societat espanyola explicat a partir de la naturalesa autoritària i excloent de la dictadura.

La pròpia concepció i idea de “civilització cristiana” del bàndol franquista, basat en la jerarquia i la desigualtat social, en la defensa de l'ordre, de la sacrosanta nació espanyola i de la fe catòlica atorgava la categoria de “bàrbar” o “antiespanyol” a aquell que no complia els requisits propis d'aquella. A aquest relat, s'afegia, una vegada acabada la guerra, la distinció entre vencedors i vençuts, que proporcionava al règim una nova diferenciació social, que es juxtaposava a l'anterior i on el vençut era considerat com un ésser inferior i despreciable. Els vençuts eren els “rojos”, els ateus, els “bàrbars” responsables de l'assassinat dels dretans i capellans, els catalanistes que

²²² Les diferents formes i agents repressius ho desenvolupem als apartats 12 i 13.

qüestionaven el dogma de la unitat d'Espanya, els díscols que qüestionaven l'estructura de la propietat de la terra o els que consideraven l'exèrcit com un instrument de les classes dominants. Eren els "diferents", els que se n'eixien de la "normalitat" addicta, aquells que no acceptaven Franco ni la seva dictadura, els que (potencialment) atemptaven contra la correcta convivència dels espanyols o els que, simplement, llegien llibres subversius o escoltaven *Radio Pirenaica*. Els vençuts, considerats inferiors o depravats, van ser fortament estigmatitzats i sotmesos a un procés de persecució, humiliació social i repressió. Per facilitar aquest, s'emprà un llenguatge psicopatològic, que els definia com subhumans o criminals, i que era justificat en termes religiosos i "sociodarwininians".²²³

Tanmateix, l'estigmatització i exclusió dels vençuts va tindre un múltiple propòsit: en primer lloc, va servir per reafirmar la cohesió, la superioritat moral i privilegis dels vencedors, entre els quals, la pròpia imatge de col·lectivitat triomfant va esdevindre font de identitat personal. En segon lloc, aquesta marginació, articulada amb lleis, reserves de places per oposicions o per empreses privades per als excombatents nacionals, depuracions, anul·lacions de matrimonis o divorcis o confiscació de béns, els anul·lava com subjectes de dret i com a persones. En conseqüència, la creació dels sentiments de por, de vergonya, fruit de la pròpia marginació i exclusió, va debilitar i dificultar la integració social dels vençuts. I per últim, la deshumanització va facilitar enormement la maquinària repressiva franquista, ja que "cuando el vencido es definido como un ser inferior no existe presión social sobre los vencedores para que estos sean capaces de considerar las consecuencias de sus acciones. Y al no existir tal presión, se abre la posibilidad de que el vencedor actue sin restricciones sobre el vencido"²²⁴, obrint el camí a l'agressivitat, a l'humiliació, al xantatge, a la revenja i al crim. Amb tot, l'afonament en la divisió entre vencedors i vençuts per part del nou règim va prolongar la fractura social i va dificultar enormement la convivència.

²²³ PRESTON, Paul, *Botxins i repressors...* op. cit., p.28.

²²⁴ AMPUDIA DE HARO, Fernando, "Distinción social y franquismo: la dicotomía vencedor-vencido". en NAVAJAS ZUBELDIA, Carlos i ITURRIAGA BARCO, Diego (eds): *Novísima. Actas del II Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*. Logroño, Universidad La Rioja, 2008, pp.285-294, p.290, 11 a 13 de setembre de 2008.

I és que la continuació del llenguatge de guerra i la sistemàtica identificació de l'enemic foren una constant en una dictadura que buscava, amb això, legitimar un poder pres després d'un cop d'estat i d'una guerra, cohesionar el grups dels vencedors i dels addictes i acabar definitivament amb els desafectes i la potencial dissidència interna. En paraules d'Álvarez Junco, la identificació de l'enemic i la seva subsegüent dimonització, “cumple por tanto funciones sociales (une al grupo y posibilita su actitud pacífica y productiva), políticas (legitima a la élite gobernante) y psicológicas (canaliza las emociones y estructura la mente, en situaciones de gestión, proporcionando una explicación causal, ordenada y sencilla, para la complejidad de los fenómenos naturales)”.²²⁵

La pròpia Guerra Civil, mite fundador del nou Estat, va ser plantejada pels colpistes com una croada religiosa que enfrontava a Espanya i a la Anti Espanya. Dins d'aquesta categoria englobava tot aquell que qüestionava la nova doctrina: republicans, el govern del Front Popular, els comunistes, sindicalistes, socialistes, catalanistes, anarquistes, ateus, etc. Tots ells, aglutinaven les pitjors qualitats possibles i eren els principals perills per la *nueva España*: l'encarnació del mal.²²⁶ La necessitat de difondre una imatge dels *desafectos* equiparada a criminals, malalts o deficients mentals es contempla amb el paper que va adquirir la psiquiatria oficial del règim. Com a Cap dels Serveis Psiquiàtrics Militars, i promotor del Gabinet d'Investigacions Psicològiques, Antonio Vallejo Nájera, amb la col·laboració d'altres, com el valencià, Juan José Lopez Ibor, va patologitzar els dissidents i va iniciar un programa d'investigacions clíniques en homes i dones per “estudiar las raíces biopsíquicas del marxismo”. Considerant que els republicans i marxistes tenien una conducta desviada, fruit de criminals de baixos instints i depravats, l'objectiu era demostrar les proporcions entre inferiors mentals o psicòpates antisocials dins de les masses marxistes. L'argument defensat per Vallejo

²²⁵ ÁLVAREZ JUNCO, José “Magia y ética en la retórica política”, en ALVAREZ JUNCO, José, (ed) *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*, Madrid, CIS, S.XXI, 1987, pp.219-270, p.239.

²²⁶ BOX, Zira, “La invención de la tradición franquista: la enseñanza de la historia, la Guerra civil y el último combate entre el Bien y el Mal”, en SABIO ALCUTÉN, Alberto i FORCADELL ÁLVAREZ, Carlos, (coord.), *Las escalas del pasado: IV Congreso de Historia Local de Aragón*, Barbastro, 3-5 de juliol de 2003, pp.379-391.

Nájera era contundent: "el simplismo del ideario marxista y la igualdad social que propugna favorecen su asimiliación por los inferiores mentales y deficientes culturales" i que "unido al marxismo, a la antisociabilidad y a la inmoralidad social, especialmente contrario a la moral catòlica, parece presumible que se alistarán a las filas marxistas psicópatas de todos los tipos, preferentemente psicópatas antisociales".²²⁷ Es tractaven, òbviament, de conclusions prèvies a l'estudi realitzades per una psiquiatria oficial que, des de les antípodes de la ciència, va elaborar un discurs (sense arguments empírics) per reafirmar la inferioritat i la degradació social d'un adversari polític. Amb això, a l'igual que va passar a l'Alemanya nazi, els republicans, marxistes, demòcrates o homosexuals van ser desposseïts de la seva condició d'humans, relegats a èssers inferiors i desposseïts d'uns drets per formar part del que anomenaven "AntiEspanya". D'aquesta manera, es justificava la funció i pràctica repressiva del règim, es tranquil·litzava la consciència dels seus autors, així com les polítiques de segregació auspiciades pel règim. Així, s'anava aplanant el terreny per activar i justificar la repressió i la violència franquista, que amb tanta força actuà durant la conjuntura guerrillera.

3. HETEROGENEÏTAT, CAPELLETES I VACIL·LACIONS: LA DIFÍCIL REORGANITZACIÓ DE L'OPOSICIÓ ANTIFRANQUISTA

3.1 L'eterna divisió: dispersió, discrepàncies i exili

La clàssica rivalitat i competència política entre les organitzacions esquerranes i republicanes es va aguditzar a partir de la Guerra Civil, conflicte que suposà un augment de les tensions i l'eixamplament de la fractura de les entitats polítiques. El ràpid creixement d'algunes militàncies, les discrepàncies hagudes entre organitzacions, les diferències tàctiques i estratègiques sobre el conflicte bèl·lic atiaren unes rancúnies i ressentiments i agreujaren la desconfiança que ja existia. El dilema entre guerra i revolució, les pugnes entre milícies i exèrcit popular, els fets de maig del 37 a Barcelona i, la insurrecció de Casado, provocaren, durant la Guerra Civil i dins de la zona

²²⁷ CAYUELA SÁNCHEZ, Salvador, *La Biopolítica en la España franquista*, tesi doctoral, Múrcia, Universidad de Murcia, 2010, p.218.

republicana, grans tensions, fins i tot enfrontaments armats, entre els diferents sectors.²²⁸

Els xocs van ser rellevants a molts municipis situats al territori on després actuaria l'AGLA, especialment aquells situats en la reraguarda aragonesa on columnes milicianes del País Valencià i Catalunya propugnaren per la força el comunisme llibertari i instauraren col·lectivitzacions. A Mosquerola, es va denunciar anònimament que uns 60 membres de la CNT s'havien apoderat de la població, desarmant les altres forces d'esquerres i montant una col·lectivitat, amenaçant, obligant a entrar els masovers i comerciants en la cooperativa, requisant diners i propietats i, fins i tot, detenint o castigant amb treballs forçats a adictes al govern republicà. Les tensions acumulades esclataren en un brot de violència amb el resultat de tres persones assassinades: el president i el secretari de la col·lectivitat i un guarda forestal també llibertari.²²⁹

A Morella, el president de la CNT local i del comitè, Ernesto Bosque, va demanar al Conseller d'Ordre Públic d'Aragó que actués contra el mestre Gonzalo Castro que, a finals de gener de 1937, havia intentat organitzar el PCE i la UGT. També el responsable d'IR del Mas de les Mates va denunciar que a un veí afiliat al Partido

²²⁸ PRESTON, Paul, *El final de la guerra. La última puñalada a la República*, Debate, Barcelona, 2014. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados?, Las divergencias republicanas y otras cuestiones*, Barcelona, Flor del Viento, 2006, VIÑAS, Ángel y HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *El desplome de la República*, Barcelona, Crítica, 2009.

²²⁹ Sembla ser que els anarquistes foren tirotejats en la carretera, quan tornaven de Vilafranca d'adquirir subministraments, en una emboscada realitzada per masovers de la zona. Alguns dels veïns, justificaren l'assassinat per la persecució i prohibició d'obtindre queviures i tabac per no ser membres de la col·lectivitat; tanmateix, decidiren fugir de Mosquerola i refugiar-se a Vilafranca i altres indrets, per por al Comitè, que ordenà empresonar familiars dels fugits. Prèviament, els primers mesos de guerra, la Columna de Ferro ja havia executat a diversos veïns. Segons informe recollit, "eran (...) todos masoveros, procedentes del trabajo a medias, y que al huir los dueños, elementos fascistas, de acuerdo con la disposición del 7 de octubre de 1936 sobre la tierra se crelleron (sic) con derecho a ellas, y al interpretar de modo distinto, los defensores de la colectividad, por entender que no podían beneficiarse solo y exclusivamente los masoveros (sic) ya que éstos habían sido siempre elementos de derechas mientras los hombres de izquierdas se encontraban con que (sic), a ellos no llegaba ningún veneficio (sic), surgió la natural tirantez, que dieron por resultado los hechos que costaron la vida a 3 miembros del Consejo municipal de Mosqueruela". Causa General, provincia de Terol, caixa 1419, expedient 68, caixa 1471, expedient 6, caixa 1422, expedient 6, *Archivo Histórico Nacional (AHN)*. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados?...op. cit.*, pp.91-94.

Republicano des de 1920, fill del fundador del Centro Republicano, se li havia requisat, per part del comitè d'Aiguaviva, nou caps de ramat. En Castellote (Terol), es va denunciar que “elementos incontrolados procedían a la detención y posible secuestro de 30 vecinos por haber manifestado su deseo de darse de baja de la colectividad y de crear el Centro de Izquierda Republicana”.²³⁰ A Vilafranca, el domini exercit pels faïstes *Baeta* i *Pancho Villa* provinents del Baix Aragó i dels seus sequaços provocaren l'exili forçat d'esquerrans moderats, cas del darrer alcalde republicà, el socialista Emilio Tena.²³¹ I si a La Sènia, a meitat d'octubre de 1936 van ser assassinats dos militants de la UGT, a Villahermosa detingueren a 20 membres de la Columna de Hierro defensors de la col·lectivitat i a Vallibona, el 9 de maig de 1937, hi hagueren enfrontaments, entre ugetistes i cenetistes, amb 1 mort i 3 ferits.²³² Així, la violència en la reraguarda republicana, no tan sols va anar dirigida contra dretans o capellans, sinó que es donà, també, contra esquerrans i republicans que qüestionaven l'hegemonia i el projecte incautador de faïstes o cenetistes, sovint arribats de fora del municipi.

I per si fos poc, l'enfrontament derivat del cop de Casado afonà la distància entre les diferents forces. Lògicament, els rencors i odis generats per aquestes pugnes van ser un obstacle difícil de superar. En paraules de Teresa Pàmies, dirigent de les JSUC (Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya) durant la guerra i exiliada:

No us podeu imaginar, els joves d'avui, l'odi que es va establir entre socialistes i comunistes. L'antisovietisme esdevengué un fet patològic entre els socialistes, i els comunistes, guiats per una errònia orientació de la IC [Internacional Comunista] durant molts anys, una orientació obertament monopolitzadora del marxisme, parlaven d'unitat per absorbir, no per unir. Esdevenia impossible l'entesa política i tota relació personal si bé a la base, socialistes i comunistes pogueren actuar junts per una cosa concreta –i sempre amb bons resultats-. A les “altures”, però, regnava la desconfiança, la maniobra i el mensypreu mutu.²³³

²³⁰ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *¿Por qué hemos sido derrotados?...* op. cit., pp.95-99.

²³¹ Sumari 474-C-1941, AGHD. Sumari 3863-C-1939, AGHD, Causa General de Vilafranca, AHN.

²³² Causa General de Castelló, 1404, expedient 68, AHN.

²³³ PÀMIÉS, Teresa, *Quan érem refugiats*, Barcelona. Dopesa, 1975, p.87.

En conseqüència, els intents de reconstrucció i de pacte de les organitzacions antifranquistes després de la guerra foren extremadament complicats i, més, amb el nou context derivat del triomf nacional. A la pèrdua, mort o empresonament de milers de militants, es suma la marxa a França o a d'altres països de mig milió de persones fugint de la persecució política de la nova dictadura. L'exili, per tant, es va convertir en el principal espai de trobada i de reorganització de les diferents forces antifranquistes. A nivell interior, les poques organitzacions que intentaren reorganitzar-se, cas de la CNT i, especialment, el PCE, s'hagueren d'adaptar a l'abrupta disminució d'efectius, a la clandestinitat, a la pèrdua de base material, al precari contacte dins de les presons i a les constants desarticulacions.

No va ser gens fàcil passar de ser una organització de masses a realitzar una tasca clandestina amb els militants que quedaven i que estaven disposats a fer-ho. El context de Guerra Civil ja havia provocat una transformació notòria en les organitzacions revolucionàries; per una banda, es va produir un espectacular creixement del fins aleshores minoritari PCE, amb l'ingrés massiu de camperols, classes mitjanes o oficials de l'exèrcit, sectors que valoraren la seva política moderada de respecte a la propietat i a la legalitat republicana i, sobretot, la seva acció definida respecte el conflicte bèl·lic;²³⁴ paral·lelament, sobretot als primers moments, es va produir una revalorització del paper dels sindicats UGT i, especialment de la CNT, tant en la resistència armada, amb l'organització de milícies, com en la gestió bèl·lica i política a partir del domini de comitès locals i supramunicipals, com el cas del Comitè Central de Milícies Antifeixistes català. No obstant, les fractures i contradiccions internes dels cenetistes, revivades per la seva participació en el govern de Largo Caballero, juntament amb el xoc amb les autoritats republicanes per l'impuls al procés revolucionari, amb incautacions i actuacions al marge de l'Estat republicà, els afebliren i feren minvar el nombre d'afiliats del fins aleshores moviment de masses hegemònic de l'obrerisme

²³⁴ BOSCH SÁNCHEZ, Aurora, *Ugetistas y libertarios. Guerra civil y Revolución en el País Valenciano*, València, Alfons el Magnànim, 1983, p.65.

organitzat.²³⁵ A més, un cop acabada la guerra, les divisions internes afloraren i, deixaren, sense pràcticament cap efecte, el fet de ser la corrent més nombrosa de l'exili.

Tanmateix, no fou l'únic sector ideològic amb problemes interns: la velocitat dels canvis, el clima de tensió existent o la insurrecció de Casado, aguditzaren les fractures del socialisme. La distància, personal i tàctica, de Prieto, Largo Caballero, Negrín i Besteiro, va ser inabarcable. Fins i tot Negrín, va ser expulsat, l'any 1946, juntament als seus fidels (35 militants més), d'un PSOE controlat per Indalecio Prieto, el qual, amb l'acusació de col·laboració amb els comunistes i de supeditació a la URSS, culminava una revenja fraguada a partir de l'eixida d'aquest del govern republicà presidit per Negrín. L'escassa credibilitat de les acusacions, desmuntades per estudis posteriors molt ben documentats i evidenciades per la rehabilitació del carnet de militant realitzada el 2010, confirmen els recels personals de Prieto envers el que, segons molts estudiosos, fou el gran polític de la República en guerra.²³⁶

Els trencaments interns després de la guerra s'acompanyaren de les dificultats de refer les organitzacions, amb direccions i militants disperses en la diàspora de l'exili, empresonats o clandestins en l'interior. El gruix dels quadres i militants que sobrevisqueren a la guerra i a la repressió franquista formaren part dels prop de mig milió de persones que creuaren la frontera fins l'exili francès. Les condicions viscudes a França foren extremadament deficientes: les disposicions restrictives contra els estrangers del govern Daladier, les reaccions hostils i l'absència de cobertures de protecció agreujaren la difícil situació d'uns refugiats que (a diferència dels russos o armenis arribats els anys 20), no tingueren estatut de refugiat polític fins el març de 1945. La reclusió en camps de concentració improvisats, amb nombrosos trasllats i amb separació de famílies, encaminaren, a una gran majoria, al treball en difícils condicions a l'exterior del camp i/o a l'allistament militar, ja fos amb la legió estrangera o amb

²³⁵ CASANOVA, Julián, *De la calle al frente. El anarcosindicalismo en España (1931-1939)*, Barcelona, Crítica, 1997, pp.155-237 i CASANOVA, Julián (coord.), *Tierra y libertad: cien años de anarquismo en España*, Barcelona, Crítica, 2010, pp.117-137.

²³⁶ VIÑAS, Ángel, *La república en guerra*, Barcelona, Crítica, 2012, VIÑAS, Ángel i HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *El desplome de la República...* op. cit., JACKSON, Gabriel, *Juan Negrín*, Barcelona, Crítica, 2008, SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *La Segunda República en el exilio...* op. cit.

regiments de voluntaris estrangers.²³⁷ A més, l'esclat de la Segona Guerra Mundial, l'ocupació nazi i el govern de Vichy van precaritzar encara més les seves condicions. Tot i que una part ja havia marxat de França, els que quedaren es dispersaren i foren aprofitats com a mà d'obra mitjançant les militaritzades Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), enviats a l'exèrcit o deportats a Alemanya. Les CTE eren destinades a tasques d'organització defensiva de fronteres i a la construcció de campaments militars, sent inicialment voluntàries i, a partir de la II Guerra Mundial, obligatòries. Aquestes van ser prolongades pel govern de Vichy a partir dels Grups de Treballadors Estrangers (GTE), creats el 27 de setembre de 1940 i dedicats a tasques fonamentalment agrícoles i mineres. També els nazis reclutaren per l'organització Todt a milers d'exiliats republicans a l'efecte de construir fortificacions i per anar a treballar a la indústria d'armes alemanya.²³⁸

La situació de vulnerabilitat dels refugiats espanyols també es va traslladar a les organitzacions polítiques de l'exili francès. A l'extradició de personalitats importants, cas de Zuzagaitia o de Lluís Companys i l'estreta vigilància realitzada, amb controls de desplaçaments o obligacions de residència (com la fixada a Largo Caballero a Nyons), cal sumar les detencions massives de militants. A febrer de 1941, van ser detesos pràcticament tots els dirigents del POUM a Montauban i condemnats a penes que anaven des d'un any de presó a 20 de treballs forçats. Un poc més tard, al desembre de 1941, foren empresonats militants llibertaris i, durant l'any següent, ho foren 150 militants comunistes.²³⁹

Aquesta difícil situació viscuda en la França ocupada i col·laboracionista de la Segona Guerra Mundial expliquen el per què el centre de gravetat polític es desplaçés de França al Regne Unit i a Mèxic. Amb organismes i dirigents a uns llocs, i milers de militants a

²³⁷ DREYFUS-ARMAND, Geneviève, *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la guerra civil a la muerte de Franco*, Barcelona, Crítica, 2000.

²³⁸ L'organització Todt, creada l'any 1938, s'encarregava de construir les fortificacions estratègiques als països ocupats i a França va gestionar la construcció del Mur de l'Atlàntic. GAIDA, Peter, *L'organisation Todt en France. 1940-1944*, París, Edició de l'autor, 2016.

²³⁹ DREYFUS-Armand, Geneviève, *El exilio de los republicanos...* op. cit., pp 142-148.

d'altres, la disseminació va ser un altre obstacle per una reorganització certament complicada; com explica Genéive Dreyfus-Armand:

el éxodo de numerosos políticos acarreó, para los refugiados españoles, que sus divisiones se hicieran más profundas. Las diferencias heredadas de la guerra civil, lejos de diluirse en el exilio, se avivaron cuando se plantearon los interrogantes acerca de las responsabilidades en la derrota y también con las rivalidades nacidas del deseo de controlar los organismos de ayuda, el SERE (*Servicio de Evacuación de los Republicanos Españoles*) y la JARE (Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles).²⁴⁰

Mentre que el SERE va mostrar preferències pels comunistes i negrinistes, la JARE, controlada per Indalecio Prieto, va afavorir els militants socialistes de l'ala prietista i caballerista.²⁴¹ A la pugna per controlar aquestes entitats i al dilema sobre destinar els fons existents a l'ajut dels refugiats o a l'activitat política antifranquista, s'afegiren desacords per adoptar una postura comú, respecte la Segona Guerra Mundial i les formes de resistència antinazi, així com disparitats al voltant del projecte de posar fi a la dictadura franquista i restablir la democràcia i, fins i tot, sobre l'existència i el paper del govern republicà a l'exili.

Després del govern de Negrín, van haver intents de reanudar les sessions de les Corts republicanes i formar un nou gabinet; no obstant, els esforços de Martínez Barrio i *Acción Republicana Española* (ARE) xocaren amb l'oposició de Prieto i el PSOE i

²⁴⁰ Íbidem, p.150.

²⁴¹El govern de Negrín va intentar organitzar i finançar l'ajut als refugiats i, per això, va ordenar partir, a finals de febrer de 1939, l'embarcació *Vita*, que traslladava una molt important suma de diners i joies des de Le Havre (França) fins a Veracruz (Mèxic); no obstant, després d'un viatge accidentat, el seu tresor, gràcies a les autoritats mexicanes, va caure en mans d'Indalecio Prieto a Mèxic, iniciant-se, amb això, una dura pugna pel control i distribució dels fons. Vegeu VELÁZQUEZ HERNÁNDEZ, Aurelio *La otra cara del exilio. Los organismos de ayuda a los republicanos españoles en México (1939-1949)*, Tesi doctoral, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2012, p.274-279. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *La Segunda República en el exilio...op. cit.*, pp 27-44. GIBAJA VELÁZQUEZ, Jose Carlos, *Indalecio Prieto y el socialismo español (1935-1950)*, Tesi doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1992, pp.267-268. ROSAL DIAZ, Amaro del, *La historia del "Vita" y el oro del Banco de España*, Méjico, Grijalbo, 1976.

foren inicialment infructuosos. Finalment, el 17 d'agost de 1945, 86 diputats reunits a Mèxic, més 47 que havien enviat la seva adhesió des de França i 69 d'altres països, proclamaren a Martínez Barrio, president de la República a l'exili, el qual, deu dies més tard nomenà a José Giral (d'*Izquierda Republicana*) president del Consell de Ministres; es va formar un govern integrat per republicans, socialistes, basquistes i catalanistes, que s'amplià més tard amb dos cenetistes (provocant una agudització en la divisió de l'anarquisme), amb l'exclusió dels negrinistes i comunistes. Al març de 1946, Giral, que el mes abans s'havia instal·lat a París per intentar trobar més suports diplomàtics, va convidar a entrar als comunistes i Carrillo esdevingué ministre sense cartera. Malgrat tot, el govern va ser criticat per gran part dels anarquistes i dels poumistes ja que "no constituyen más que un pobre símbolo que no dice ni representa". Qüestionat també per no posar a disposició de la resistència interior una part dels fons, tant Prieto com Largo Caballero, especialment a partir de la reorientació estratègica del PSOE de l'estiu de 1947, el consideraven ineficaç ja que, morta la república, el govern perdia sentit. A més, existien desacords entre el govern i l'ANFD (*Agrupación Nacional de Fuerzas Democráticas*), la qual va recolzar feblement el govern a causa de la seva postura plebiscitària (de la qual era contrària el govern Giral) i el seu contacte amb els monàrquics.²⁴²

Les divergències al voltant de l'eixida republicana era un punt d'oposició, gairebé insalvable, entre els sectors de l'oposició antifranquista. A febrer de 1946, Giral, Irla i Aguirre signen el "Manifiesto a los españoles", on tallaven la possibilitat de tota solució que no passés per la República. No obstant, la nota tripartita de 4 de març del 1946 anglesa, americana i francesa era distinta a aquestes posicions i propera a una ANFD, que era reforçada. Finalment, Giral, després de centrar esforços en tasques diplomàtiques, dimití el 27 de gener del 47, donant pas a una crisi ministerial fins el nomenament, l'11 de febrer, d'un govern presidit per Rodolfo Llopis i integrat per

²⁴² SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *La Segunda República en el exilio*, op. cit., pp.61- 99. MATEOS, Abdón (ed.), *Indalecio Prieto y la política española*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 2008, i MARTÍNEZ COBO, José, "El PSOE en Toulouse y en el mediodía de Francia", en ALTED, Alicia i DOMERGUE, Lucienne, *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, Madrid, UNED, 2003, pp.93-111.

republicans, nacionalistes, el comunista Uribe a la cartera d'Economia, un cenetista i un ugetista. Amb Martínez Barrio com a president, continuaren reivindicant l'única opció republicana. Mentrestant, els socialistes prietistes criticaven la presència comunista per considerar que perjudicava el reconeixement internacional; però després que el PCE es retirés del govern, el 6 d'agost, Llopis dimití.²⁴³

Amb posterioritat a la ruptura entre els comunistes i la resta de forces, a l'agost de 1948, els socialistes signen el Pacte de San Juan de la Luz amb els monàrquics per perfilar el període de transició posterior al franquisme, recolzat per l'ANFD i amb l'oposició dels comunistes, del POUM, de part del PSOE i dels anarquistes apolítics. Aquests, integrats per la FAI i per la línia més ortodoxa de la CNT, representaven una de les dues grans corrents en què el món llibertari s'havia separat des de l'any 1945. De fet, ja a febrer de 1939, amb la creació a França del *Consejo General del Movimiento Libertario*, es va produir el primer gran punt de fricció, ja que va suscitar l'oposició dels exiliats a Anglaterra i els que havien eixit més tard d'Espanya. L'enfrontament, motivat per dilucidar qui ostentava legalment la representativitat de l'entitat, s'agreujava per les diferències sobre la col·laboració o no amb el govern Negrín (acceptada pels "francesos" i rebutjada pels "anglesos") i va iniciar l'"eterna" divisió entre els anomenats polítics i els apolítics.²⁴⁴

Aquestes dinàmiques del dissens es traslladaren també al conjunt d'una oposició antifranquista que, sense refer llaços, ni compartir projectes, no constituí plataformes comunes. La multiplicitat d'organismes i de tàctiques, marcaren una oposició antifranquista dividida, sense full de ruta i ineficaç. Tanmateix, al govern de l'exili, cada cop més qüestionat, es succeïren dimissions i nous gabinets de Giral i Llopis, fins la constitució d'un integrat exclusivament per republicans i presidit per Álvaro de Albornoz Liminiana; així, des d'agost del 1947 fins al juny del 1977 tots els governs de

²⁴³ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *La Segunda República en el exilio*, op. cit., pp 80-117. DREYFUS-ARMAND, Geneviève, *El exilio de los republicanos...* op. cit.

²⁴⁴ Finalment, la pugna va acabar en ruptura i en la creació d'una altra entitat a Anglaterra amb diferents noms (*Comisión Provisional de Relaciones del Movimiento Libertario* o *Comisión de Exiliados del Movimiento Libertario Español en Inglaterra*), HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo. Clandestinidad y exilio. (1939-1975)*, Madrid, Siglo XXI de España Editores, 2004, p.40-43.

l'exili van estar formats per republicans. Amb això, les crítiques i la distància suscitada envers el govern a l'exili augmentaren, i, en paraules de Luis Araquistain, l'any 1952:

Como usted sabe, Juana la Loca paseó por media España el cadáver de su marido Felipe el Hermoso antes de darle sepultura definitiva en Granada. La pobre dama creía, alternativamente, que o bien el difunto no estaba muerto o bien que iba a resucitar de un momento a otro... Nosotros, los republicanos españoles, hacemos algo parecido con el cadáver de la República española. Hemos creado la ilusión de que la habíamos resucitado en México y, desde entonces, paseamos sus despojos por el mundo esperando que los otros estados nos la restauren en Madrid de un momento a otro... ¿No le parece señor presidente – Félix Gordón Ordás-, que ha llegado el momento de dar por terminado ese triste espectáculo internacional... y de enterrar definitiva y solemnemente nuestra República?...hacer política significa construir, en la medida de lo posible, y en cada momento, para la vida y no para la muerte.²⁴⁵

3.2 Plataformes i coalicions a l'exili: entre la retòrica unitària, les exclusions i els fracassos

Si els governs republicans a l'exili no aconseguiren un total reconeixement de les organitzacions antifranquistes, els intents per constituir plataformes en l'exili tampoc esdevingueren unitaris. A l'estiu de 1940, es va crear a Londres la primera gran coalició d'exiliats. Sota el nom d'*Alianza Democrática Española* (ADE) i amb el lideratge de Segismundo Casado, va reunir a personalitats que havien recolzat al final de la guerra la insurrecció d'aquell, cas del liberal Salvador de Madariaga, el socialista Wenceslao Carrillo i cenetistes com Juan López Sanchez. Amb escassa base social, la seva acció, molt limitada a l'interior, es va centrar en tasques diplomàtiques a l'exterior amb la fi de cercar aliats en les democràcies occidentals. La ràpida desarticulació de la xarxa d'agents de l'ADE que operava a l'interior, amb 200 detencions per part de la policia franquista, va ser seguida del desmantelament, gairebé total de la seva xarxa després de la invasió de França. Des d'aquest moment, el canvi de la política britànica respecte Espanya, centrada en evitar la possible participació espanyola en la Segona Guerra

²⁴⁵ Carta de 24 de gener de 1952, *Acción 1*, juny de 1952, pp.5-6 citat a DREYFUS-ARMAND, Geneviève, *El exilio de los republicanos....*, op. cit., p.252.

Mundial, determinà que, a finals de l'any 1940, l'ADE, deixès d'existir i que passès a ser considerada com “la fachada para las actividades de los servicios secretos británicos de información y sus colaboradores españoles en el interior”.²⁴⁶

A partir de 1941, s'establiren diferents plataformes antifranquistes, les quals, amb estratègies diferents, i amb exclusions varies, no aconseguiren, cap d'elles, ser hegemònica. El PCE, després de l'atac alemany a la URSS el 22 de juny de 1941, va revertir la fins aleshores estratègia antiburguesa i antimperialista del Front Únic seguida després del pacte Germanosoviètic en una *Unión Nacional* que ampliava, amb matissos, la coalició frontpopulista. Al juliol, menys d'un mes més tard de l'agressió nazi, la delegació mexicana del Comitè Central del PCE va llençar la primera crida en nom de la *Unión Nacional Española* amb l'objectiu d'unir a tots els “patriotas”. No obstant, la proclamada integració no era tal, ja que deixava fora de l'acord a “los casadistas, “los espías nazi-trotskyistas”, Prieto, Arquistain, Abad de Santillán, etc.”.²⁴⁷ Així, exclouia a gran part del PSOE, al POUM i a la CNT-FAI i tan sols acceptava els partits republicans moderats i les dretes antifranquistes, amb la intenció d'evitar l'entrada de Franco en la Segona Guerra Mundial i amb la proposta unitària de restablir la República, la Constitució de 1931, els estatuts d'autonomia i el govern de Negrín.²⁴⁸

Des de l'estiu de 1942, en paral·lel amb l'ofensiva alemanya a Stalingrad i els rumors de pau per separat de Gran Bretanya i Alemanya, augmentaren els esforços per assentar aliances amb els conservadors, fins i tot, monàrquics. El 5 de setembre de 1942, un nou manifest del Comitè Central del PCE instava al restabliment de llibertats, la depuració de falangistes, l'alliberament de presos i retorn d'exiliats i la formació d'una Assemblea Constituent perquè el poble pogués decidir el futur del règim; d'aquesta manera, desapareixien les referències al govern de Negrín i a la legalitat republicana, buscant

²⁴⁶ HEINE, Hartmut, *La oposición política al franquismo*, Barcelona, Crítica, 1983, p.36.

²⁴⁷ ESTRUCH, Joan, *El PCE en la clandestinidad 1939-1956*, Madrid, Siglo XXI, 1982, p.71.

²⁴⁸ Tanmateix, el PSUC, seguint la mateixa línia d'actuació, va crear l' Aliança Catalana en 1942. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, “El contexto nacional e internacional de la resistencia (1939-1952)”, dins de ARÓSTEGUI, Julio i MARCO, Jorge (eds), *El último frente. La resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952*, Catarata, Madrid, 2008, pp.17-36, p.31.

l'aproximació als monàrquics juanistes.²⁴⁹ En aquesta línia, Sixto Agudo, *Blanco*, a finals de 1943, va ser enviat des de França a Sevilla per entrevistar-se amb el catedràtic d'aquella universitat, Manuel Giménez Fernández, ex ministre d'Agricultura de la CEDA, reunió que no prosperaria per la detenció de Sixto.²⁵⁰

Malgrat tot, els esforços foren infructuosos i en cap moment es va arribar a aglutinar l'oposició antifranquista a qui es dirigia. Partint ja de recels de les altres organitzacions per la mateixa direcció comunista, el manifest inicial, amb desprecis i exclusions a organitzacions republicanes i d'esquerres, feia endevinar que la unitat seria una quimera. Paradoxalment, el PCE, un partit marcat també per les divisions internes i amb una militància desorientada per les derives estratègiques i la subordinació estalinista, buscava encapçalar una unitat antifranquista que naixia morta des del principi. Des de les pròpies files del PCE, sorgiren veus (silenciades per les purgues internes) que reclamaren, després de la derrota alemanya en Stalingrad, una reformulació de la política de la UNE, abandonant el projecte d'aliança amb els monàrquics i aproximar-se a republicans i socialistes. La mateixa incapacitat dels dirigents de Mèxic, Uribe i Mije, el caràcter autoritari i despòtic del primer i la incoherència d'ambdós, visible, també, en l'alt tren de vida que duien, despertaren antipatia, distanciament i desorientació entre la militància.²⁵¹

Els constants problemes interns del PCE als anys 40 constataren les seves vacil·lacions i perjudicaren la preconitzada i pretesa tasca unitària. Les pugnes pel poder i entre dirigents minvaren, encara més, la capacitat d'integració del partit. La primera d'aquesta gran disputa va ser la produïda per la successió de José Díaz, greument malalt i, finalment suïcidat el 20 de març de 1942 a Tiflis (Georgia). Les avançades posicions de Jesús Hernández i Dolores Ibarruri per controlar el Partit es saldaren, després d'un viatge del primer a Mèxic junt Antón per controlar el seguiment de les polítiques de la UNE, amb un procés acusatori contra Hernández. Amb Uribe, Mije i Francisco Antòn com a fiscals, la purga va durar fins maig de 1944 amb la conseqüent expulsió del partit

²⁴⁹ ESTRUCH, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.74-77.

²⁵⁰ AGUDO, Sixto, *Memorias. La tenaz y dolorosa lucha por la libertad 1939-1962*, Huesca, IEA-Diputación, 1991, pp.234 i següents.

²⁵¹ HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.62-64

d'Hernández i dels seus seguidors.²⁵² Finalment, al novembre del mateix any, Dolores Ibarruri va ser presentada com secretària general d'un PCE vacil·lant i supeditat a Stalin. Com veurem més endavant, el desajustament entre la doctrina i la pràctica, entre l'ideal de l'exili i el pragmatisme de l'interior i els inesperats canvis en un full de ruta i unes directrius en cap cas qüestionables, feren augmentar la desorientació dels militants i certificar la desconfiança de la resta d'organitzacions antifranquistes.

Part d'aquestes havien creat, al novembre de 1943, a Mèxic, la *Junta Española de Liberación* (JEL), plataforma impulsada per Indalecio Prieto amb la participació del PSOE, i representants de partits republicans afins, com d'*Izquierda Republicana* (IR) d'*Unión Republicana* (UR), d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) o d'Acció Catalana Republicana (ACR), amb l'exclusió dels comunistes, del partidaris de Negrín i dels anarquistes. Sota la presidència de Martínez Barrio i la secretària de Prieto suposava la culminació del projecte prietista de liderar el moviment antifranquista en l'exili.²⁵³ Més que per convicció, l'acord unitari de la JEL va ser per donar sensació d'unitat i per l'empeny personal de Prieto d'anul·lar Negrín i el govern a l'exili²⁵⁴; de fet, les discrepàncies internes eren destacades i, mentre la corrent legitimista que representava Martínez Barrio considerava la República com únic règim legítim, la corrent "plebiscitaria" de Prieto considerava la JEL com una ferramenta més eficaç que el govern republicà i que, sense concretar la futura forma de govern, que havia de ser

²⁵² Sembla que el pla d'Hernández era exposar als dirigents de Mèxic el que passava a la URSS, i l'existència de molts descontents. Pretenia impedir que Anton ocupès la secretaria general. Tot i que es pensava que podia desfer-se d'Anton despotricant contra Moscó a Mèxic, amb el desitjat suport de Mije i Uribe, no ho va aconseguir, i va ser sotmés a un procés de desqualificacions, acusacions i finalment, expulsió. HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., pp.64-71.

²⁵³ Es pot consultar al respecte, CABEZAS, Octavio: *Indalecio Prieto, Socialista y español*. Madrid, Algaba ediciones, 2005, pp.496-515; HERNANDO, Luis, "La apertura hacia los monárquicos, el plan de transición y plebiscito", en MATEOS, Abdón: *Indalecio Prieto y la política española*, Madrid, Editorial Pablo Iglesias, 2008, pp.281-316. ANGOSTO, Pedro Luis: *La República en México, con plomo en las alas (1939-1945)*. Salamanca, Espuela de plata, 2009, pp.243-310. MATEOS, Abdón, *La Batalla de México. Final de la Guerra Civil y ayuda a los refugiados, 1939-1945*. Madrid, Alianza, 2009, pp.247-253. GIBAJA VELÁZQUEZ, José Carlos, *Indalecio Prieto y el socialismo español...* op. cit., pp.350-363 i 542-552.

²⁵⁴ La participació vital d'Indalecio Prieto no hagués estat possible sense el famós episodi, ja referit, del tresor del iot "Vita" i les seves conseqüències i canvis en el panorama polític republicà. VELÁZQUEZ HERNÁNDEZ, Aurelio, *La otra cara del exilio...* op. cit., p.274.

sotmesa a referèndum, havia d'ampliar els suports entre els sectors més moderats o monàrquics. A més, les dues organitzacions amb més presència a l'interior, el PCE i la CNT, van ser marginades del pacte, per la qual cosa, sense estructures ni presència a l'interior, l'estratègia es va concentrar en la via diplomàtica. El seu principal èxit va ser l'obtenció, en la Conferència de San Francisco de l'ONU, d'una resolució de condemna del règim franquista i en la que no es permetia l'entrada en aquella a règims que hagueren estat establers amb ajut dels estats totalitaris.

A pesar d'això, la JEL, hipotecada per les diferències internes, pel nul contacte amb l'interior i per les inicials exclusions, no prosperà. En contrast amb l'exili, a Espanya s'establiren relacions entre anarquistes i socialistes i, fins i tot, havien segellat acords de col·laboració a nivell local i territorial des de 1943. A partir d'ací, s'establiren unes negociacions entre els comitès d'ambdues organitzacions que cristalitzaren al juliol de 1944, amb un acord de nova coalició publicat a octubre. La nova plataforma, anomenada *Alianza Nacional de las Fuerzas Democráticas* (ANFD), tenia un caràcter profundament moderat, a l'efecte de poder aglutinar totes les forces de l'oposició, inclosos els sectors conservadors i excloents els comunistes. Així, tot i que plantejava la restauració de la república, fixava un període constituent que permetia (amb una clàusula secreta), el retorn de la monarquia.²⁵⁵ De fet, don Juan, abandonant les passades vel·leitats franquistes, el 19 de març de 1945, va publicar el *Manifiesto al pueblo español* des de Lausana, on reclamava que Franco abandonés el poder:

hoy, pasados seis años desde que finalizó la guerra civil, el régimen implantado por el general Franco, inspirado desde el principio en los sistemas totalitarios de las potencias del Eje, tan contrario al carácter y a la tradición de nuestro pueblo, es fundamentalmente incompatible con las circunstancias que la guerra presente está creando en el mundo²⁵⁶

Malgrat ser el primer projecte majoritari de coalició i de dur a terme reunions i negociacions amb sectors monàrquics i conservadors, l'ANFD va tenir grans febleses i

²⁵⁵ Qui més va defensar aquesta postura i qui va aconseguir introduir la referida clàusula va ser Juan José Luque. HEINE, Hartmut, *La oposición...*, op. cit., p.248.

²⁵⁶ BORRÁS BETRIU, Ramón, *El rey de los rojos. Don Juan de Borbón una figura tergiversada*, Barcelona, Vergara, 2005, pp.221-223, citat a SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, "El contexto nacional e internacional...", op. cit., p.32

l'acord va ser molt difícil.²⁵⁷ Les rivalitats cròniques, les pugnes internes i l'exclusió dels comunistes i negrinistes foren escolls que no es pogueren superar. Per una banda, amb la marginació del PCE, es deixaven al marge milers de militants del PCE i un important contingent i grups guerrillers; per d'altra, la pugna a l'interior entre l'ANFD i la JSUN va provocar, fins i tot, enfrontaments armats.²⁵⁸

No obstant, la percepció, tant per part de l'Aliança com per part del PCE, del caràcter incomplet i fràgil de la mateixa i de l'aïllament comunista, obligaren a replantejar-se les condicions; així, en un planol de mútua necessitat, s'iniciaren conversacions i el PCE, renunciant a la UNE a inicis de 1945, s'incorporà definitivament a l'ANFD, a la primavera de 1946. En tot cas, la unitat distava encara molt lluny: l'existència de tres organismes, el govern de Giral, la JEL i l'ANFD preservava novament la competència política, els conflictes i les divisions a l'exili i a l'interior. Com a exemple, l'actitud de Indalecio Prieto, partidari d'un referèndum i de pactar amb els monàrquics, provocà la caiguda del govern Giral al gener de 1947 i la seva substitució pel secretari general del PSOE, Rodolfo Llopi. La seva proposta va ser aprovada en l'Assemblea de Delegats del PSOE celebrada a Toulouse al juliol de 1947 amb una resolució que comdenava el govern de l'exili per estar en ell el PCE i per tindre un paper purament simbòlic. Finalment, i deixant-se portar pels vents que bufaven d'Europa i per la influència del Partit Laborista britànic, el PCE fou obligat a eixir del govern. Tot i això, el govern de Llopi continuava sense tindre capacitat política i, a l'interior d'Espanya, l'ANFD actuava al marge de l'executiu intentant, també, pactar amb monàrquics.²⁵⁹

3.3 L'exili interior: Clandestinitat, presons i resistències

La instauració del règim franquista va complicar enormement la vertebració de les organitzacions antifranquistes a l'interior. L'absència de llibertats i la magnitud de la

²⁵⁷ HEINE, Hartmut, *La oposición...*, op. cit. pp.237-295, MOLINA, Juan Manuel, *El movimiento clandestino en España. 1939-1949*, México, Editores Mexicanos Unidos, 1976, pp.147-170; MARCO NADAL, Enrique, *Todos contra Franco. La Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas*, Madrid, Queimada, 1982.

²⁵⁸ SERRANO, Secundino, Maquis. *Historia de la guerrilla...* op. cit., 2002, pp.163-171.

²⁵⁹ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep "El contexto nacional...", op. cit, p.32.

repressió franquista determinaria la dependència envers les directrius provinents de l'exili i les constants desarticulacions de les cèl·lules organitzatives que es pretenien consolidar. El mateix esgotament per la Guerra Civil i la lluita per la supervivència quotidiana de gran part de la població també va limitar l'engrossiment, i el necessari suport social, de les organitzacions antifranquistes. Però els dos inicials i principals problemes que hagueren d'afrontar les forces antifranquistes foren el pas a la clandestinitat i la pèrdua d'una gran part de la militància.

Respecte a la primera, els militants que es quedaren, o els nous militants, hagueren de recórrer al secretisme i a normes de seguretat estrictes per realitzar treball polític. No era una tasca gens fàcil; a la desorientació inicial i el no saber què fer, ni quines polítiques s'havien de seguir, es sumava l'aïllament i la dispersió de la gran part dels militants, ja fora en amagatalls o en presons. És per això que un dels primers objectius va ser el reagrupament i el manteniment de contacte per, almenys, preservar l'organització. Tanmateix, la nul·la experiència en el treball clandestí exigia una adaptació que no tothom va saber fer i que comportava grans prejudicis en el treball polític. En primer lloc, les limitacions en les relacions entre militants i quadres coneguts anteriorment van significar no poder contactar amb gent d'altres organitzacions i l'absència d'una coordinació i comunicació fluïda. En segon lloc, la pressió repressiva i les constants caigudes augmentaren el grau de desconfiança i paranoia, especialment notòria envers els militants que havien pogut escapar de la presó. I en tercer lloc, les breus i escasses reunions que, per motius de seguretat, realitzaven, ni permetien fer una anàlisi acurada de la realitat del moment, ni permetien adoptar una línia política única, comú i coordinada. I enmig de tot plegat, la desconexió amb les direccions, les orientacions de les quals, no sempre arribaven a les bases.

La reconstrucció de les organitzacions era una feina arriscada i difícil. I més, quan havien desaparegut els quadres més bons i la seva base material. Els efectes mortals de la Guerra, els milers d'empresonats i afusellats i els centenars de milers d'exiliats minvaren quantitativament i qualitativa les possibilitats de resistència. Lògicament, la supervivència, tant individual, com organitzacional, va ser el primer repte a aconseguir. Per això, des de 1939 la resistència entre els perdedors es va centrar en oferir ajuda

personal, ja fos amagant militants polítics o sindicals, soldats, falsificar documentació, crear xarxes per poder sortir del país o ajudar econòmicament a famílies i presoners. El perfil del militant també era diferent. Una gran part dels militants, especialment del PCE, va ingressar durant la Guerra, en un context marcadament diferent, amb tasques i funcions destinades fonamentalment a les necessitats bèl·liques i la neutralització dels conflictes que, dins de la rera guarda republicana, existien. La joventut dels militants, així com l'escassa experiència, aguditzaren la inicial desorientació amb que es trobaren. Tanmateix, el nou sistema organitzatiu, basat en les troikes comunistes, amb xicotetes cèl·lules coordinades per un únic responsable, amb breus reunions i la descoordinació ja explicada, “no nos dio la imagen real de un partido comunista, bien organizado y con una dirección experta teórica y prácticamente”.²⁶⁰ Potser per això, i també per la carència d'experiència en la clandestinitat política, es vulneraren normes de seguretat bàsiques. Des de dur llibretes amb noms i anotacions, incorporar a persones o ex presos sense sotmetre-les a mínimes garanties o guardar en el mateix domicili arxius i documentació de l'organització. En conseqüència, les desarticulacions van ser constants i a tall d'exemple, la direcció del PSUC va caure pràcticament cada any en la dècada dels 40.²⁶¹

Nogensmenys, la implacable repressió franquista va plenar presons i va obligar a disposar de nous espais per recloure els milers de militants d'esquerres, republicans, sindicalistes o catalanistes. Es tractava de l'empresonament més massiu de la història contemporània d'Espanya, i junt a les pràctiques de desterraments i ordres d'allunyament, motivaren una autèntica diàspora i un vertader exili interior.²⁶² Tot i que és difícil conèixer-lo amb exactitud, s'ha establert oficialment en prop de 300.000 les persones preses i s'ha calculat en 140 mil persones les que foren executades o moriren en presons.²⁶³ Però aquestes no tan sols es convertiren en un espai de càstig i

²⁶⁰ LLORENS CASTILLO, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.457.

²⁶¹ LARDÍN I OLIVER, Antoni, *Condicions de treball, conflictivitat laboral i militància política clandestina...* op. cit., pp.210-332.

²⁶² Respecte això, veure: GÓMEZ BRAVO, Gutmaro, *El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista, 1939-1950*, Madrid, Taurus, 2009.

²⁶³ PRESTON, Paul, “La víctimas del franquismo y los historiadores”, en SILVA, Emilio, SALVADOR, Pancho, ASUNCION ESTEBAN, Maria Socorro i CASTÁN Javier. (coord.), *La*

d'aniquilació, també ho foren de dissidència i de contacte entre l'oposició política i, fins i tot, esdevingueren en escoles de formació política per molts militants. Com reconegué el militant comunista Carlos Llorens, la vida política en el penal (en el seu cas, la Model i, especialment, la de San Miquel dels Reis de València i el penal de Burgos), va ser "la que nos proporcionó la gran experiencia que nos faltaba. La organización en células, no excesivamente numerosas, pero tampoco por debajo de 6 o 7 miembros, permitía hablar a cada uno de ellos, y era obligado, además, la intervención en cada una de las cuestiones. En ese sentido, era verdadera escuela de cuadros", amb una formació específica sobre la doctrina comunista i el moviment obrer, especialment intensa en les hores de passeig pel pati.²⁶⁴ Tanmateix, des del punt de vista d'un delegat de la CNT arribat a França "en los presidios, antigua cátedra revolucionaria de los anarcosindicalistas, tienen lugar los primeros contactos y se trazan los planes para la reestructuración de nuestros cuadros, que comienzan a reutilizarse bajo los mejores auspicios entre los cenetistas de todo el país".²⁶⁵

D'aquesta manera, les presons, com ja va assenyalar Valentina Fernández Vargas es convertiren, paradoxalment, en "un importante foco de resistencia" que mantenia vives les pràctiques opositores d'uns presos que es reclamaven polítics.²⁶⁶ La vida a l'interior de les presons van permetre, amb restriccions evidents, el contacte amb altres companys i sectors antifeixistes, amb els quals podien intercanviar informació, i, amb diferents enginyers, la introducció de premsa i correspondència a les presons, així com l'enviament de cartes dirigides a l'opinio interacional de denúncia de la repressió i les penes de mort franquistes. Si bé cada partit o grup polític podia formar una estructura pròpia, també hi hagueren, variablement segons l'ambient carcerari, comitès i estructures de

memoria de los olvidados: un debate sobre el silencio de la represión franquista, Valladolid, Ámbito, 2004, pp.13-24.

²⁶⁴ LLORENS CASTILLO, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.453.

²⁶⁵ "Informe substancial y resumido de la situación orgánica de nuestro Movimiento en España..." por Manuel Vicario, delegado de la CNT del España en el Exterior, 1946, en QUINTERO MAQUA, Alicia, "Los presos libertarios y el exilio militante contra Franco (1945-1952)", UCM, seminari, 2013 consultat en [https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-13888/Alicia%20QUINTERO%20-%20Los%20presos%20libertarios%20\(1\).pdf](https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-13888/Alicia%20QUINTERO%20-%20Los%20presos%20libertarios%20(1).pdf) (27 de desembre de 2015).

²⁶⁶ FERNÁNDEZ VARGAS, Valentina, *La resistencia interior en la España...* op. cit., p.76.

coordinació.²⁶⁷ Com va escriure Manuel Lamama, després de fugar-se del Valle de los Caídos, “El reactivo [político] sólo podía estar en dos lugares: en el exilio y en la cárcel. Porque el cementerio no cuenta. Ha ganado la cárcel, sin batalla, de manera natural. El preso, aunque parezca mentira, sigue siendo un ser activo, un ser en relación constante, en contacto permanente con la calle.”²⁶⁸ No obstant, la presència d’infiltrats, “provocadores” o persones a sou de la policia, notòria a les presons cel·lulars preventives, va limitar l’aparell orgànic a allò estrictament necessari. Per això, gran part dels grups polítics, centraren l’activitat, en muntar una assistència equitativa i eficaç pels presos més necessitats i, especialment els primers anys 40 a les presons preventives, en l’orientació i el consell envers els processos judicials dels detinguts, ja fos informant sobre l’estat dels expedients, sobre els advocats defensors, certificats de bona conducta, possibilitats de recursos, recomanacions, etc.²⁶⁹ Passat el consell de guerra i l’amenaça de la pena de mort, a les presons que allotjaven presos amb condemna, va haver un major desenvolupament de tasques polítiques, amb estructures grupals, reunions i debat polític diari o confeccions de butlletins de notícies juntament a pràctiques de suport mutu, cas de les “repúbliques alimentàries”.²⁷⁰

Aquestes eren xicotetes comunes on es feia una redistribució del menjar aportat per familiars amics entre diferents presos; per garantir l’equilibri, es seguia un criteri geogràfic i socioeconòmic de composició, ja que els presos allunyats de casa no solien ser provisionats. El repartiment de menjar i de productes va servir per remediari situacions d’indefensió i per evitar que presoners, invàlids, malats, o allunyats del seu poble d’origen, pugueren caure en la depauperació. En el cas de les presons femenines, a més de les comunes i de les “oficinas de penadas”, amb suport legal i també psicològic a les recluses, és remarcable la creació, per part d’elles, d’infermeries de

²⁶⁷ HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *La prisión militante: las cárceles franquistas de mujeres de Barcelona y Madrid (1939-1945)*, tesi doctoral, Madrid, UCM, 2011 663-664.

²⁶⁸ LAMANA, Manuel: *Otros hombres*, Buenos Aires, Losada, 1956, p.37., citat a QUINTERO MAQUA, Alicia “Los presos libertarios y el exilio militante”, op. cit.

²⁶⁹ LLORENS CASTILLO, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.288-289 i p.303-315.

²⁷⁰ A la presó de Sant Miquel dels Reis, els butlletins de notícies s’elaboraven diàriament extraent notícies de *Las Provincias* i setmanalment de la revista *Mundo* i es feien després vàries còpies a mà. Després de la derrota nazi van augmentar els documents de l’exterior, com *Mundo Obrero* i alguns butlletins dels guerrillers.

xiquets per poder paliar els elevats índexs de mortandad infantil existents.²⁷¹ Per la seva banda, diferents entitats de suport, com *Socorro Rojo* i, fins i tot, sectors de l'AGLA, recol·lectaven i destinaven fons per a presos. En aquest sentit, és destacable l'apadrinament econòmic que l'AGL i els seus tres sectors feren, de les presons de Saragossa, de San Miquel dels Reis de i de la d'Alacant.²⁷² Així mateix, els esforços dels presos per vertebrar-se enfortiren, com ha analitzat Alicia Quintero en el cas dels llibertaris, la identitat col·lectiva en la lluita contra la dictadura.²⁷³ Tot plegat, el contacte, encara que escàs, entre exili i interior, i la consciència, per distorsionada que fora, de resistència mútua, representaren un estímul recíproc del conjunt de l'oposició antifranquista.

Ara bé, tampoc escassejaren els conflictes i disputes internes tant de política internacional i de Partit, com sobre el funcionament i la possibilitat de col·laborar o no amb les autoritats de la presó; aquesta darrera discussió versava sobre l'acceptació o no de càrrecs de cuina, infermeria, oficines o assumir responsabilitats d'organització de l'oci i d'altres en l'interior de la presó; en general, i, justificant-se en la millora de les condicions de la població reclusa que suposava, va haver una acceptació comunista (del Partit, amb algunes excepcions de militants particulars) i, per contra, rebuig d'uns anarquistes que acusaren, els altres, de col·laboracionistes.²⁷⁴ Aquesta postura dels llibertaris va ser criticada pel PCE, per afectar al pres i a la seva família i pel poumista Ramón Fernández Jurado, ja que "(...) gràcies als "destinos" (treballs per rebaixar el temps de condemna) es van fer moltes coses a favor dels presos en general i especialment pels condemnats a mort. A les oficines d'algunes galeries hi teniem

²⁷¹ HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *La prisión militante...* op. cit., p.621-662. 676-683. i LLORENS CASTILLO, Carlos, *La primera década...* op. cit., pp.288-289 i p.407.

²⁷² L'Estat Major i els seus sectors, com desenvolupem a l'apartat sis, aportaren quantitats variables en diferents i puntuals moments, especialment després de colps econòmics.

²⁷³ QUINTERO MAQUA, Alicia Berta, *El eco de los presos. Los libertarios en las cárceles franquistas y la solidaridad desde fuera de la prisión, 1936-1963*, tesi doctoral, Madrid, UCM, 2016, p.170.

²⁷⁴ HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *La prisión militante...* op. cit. p.639 i 640.

companys del POUM i això facilità el retrobament d'alguns companys a la mateixa colla.²⁷⁵

Així mateix, les dissonàncies foren remarcables en el debat polític, especialment quan es referien als Fets de Maig, al cop de Casado i, sobretot, després del Pacte Ribentropp-Molotov, el qual, va causar, a molts militants comunistes disgust i desmoralització. Segons un testimoni, va ser perquè:

L'única esperança que teníem era que els alemanys perdessin la guerra. Si els alemanys perden la guerra, nosaltres sortirem, d'aquí a un any, d'aquí a dos o d'aquí a tres, pero sortirem. Si els alemanys guanyen la guerra, no sortirem mai més. Vàrem estar discutint quinze dies, buscant el perquè i de quina manera havien arribat a fer aquell pacte. Com que es veu que això va passar a totes les presons, a nosaltres ens portaven molts escrits de la Model; després nosaltres els tornàvem. Debate de política como llavors no ho he fet mai més.²⁷⁶

Les pugnes internes foren més intenses en unes presons que d'altres, destacant, dins de l'àmbit del País Valencià, les tensions generades al penal de Sant Miquel dels Reis. Aquest recinte, a diferència de la presó Model de València, albergava presos que havien estat ja condemnats en sumaríssims i que complien condemna. L'haver passat ja l'època de l'angoixa i la incertesa per la resolució del procés judicial militar que els esperava, i també, de la cooperació mútua per eixirse'n ben lliurats d'aquest, va propiciar una major activitat política. La despreocupació per la situació personal que això va comportar i les majors hores lliures facilità tant l'augment del debat polític com el reagrupament dels presos segons afinitats. En el cas de Sant Miquel dels Reis, els comunistes constituïen més de la meitat de la població penal amb l'aparell clandestí més organitzat mentre que la resta es repartia entre socialistes, anarquistes i republicans. La desunió entre aquests era evident i, segons Carlos Llorens:

parecía que seguíamos todavía en el mismo marzo de 39. En cada dormitorio y de esto no era una excepción el cuarto, vivían completamente separados, aún estando los petates pegados

²⁷⁵ FERNÁNDEZ JURADO, Ramón, *Memòries d'un militant obrer (1930-1942)*, Barcelona, Editorial Hacer, 1987, pp.305-306.

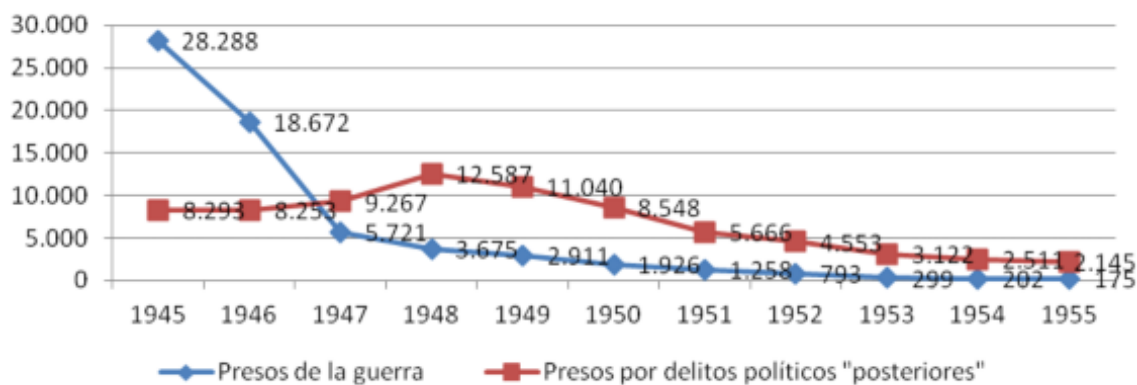
²⁷⁶ ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESOS POLÍTICS, *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistas (1939-1959)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2001, p.281.

VIOLÈNCIA POLÍTICA, CONFLICTIVITAT I RESISTÈNCIA

unos a otros, los socialistas y anarquistas por un lado y los comunistas por otro. Probablemente, en ningún país del mundo ni tampoco en España, se había producido jamás una escisión tan profunda y duradera en el movimiento obrero revolucionario como la que tuvimos bien patente en San Miguel de los Reyes (...) Cada grupo vivía solitario en su pequeño círculo, como si estuviese detrás de una altas e impenetrables murallas.²⁷⁷

A mesura que va anar passant la dècada de 1940, el perfil dels presoners va anar canviant: la gran massa heterogènia de presos de la guerra es va reduir, i van augmentar el numero de presos polítics procesats per activitats clandestines contra el règim. Fins a partir de 1947 aquests no superaren als primers i, en bona manera, va ser causat per la persecució de la lluita guerrillera. Si bé a partir d'octubre de 1944 començaren a ingressar guerrillers detinguts posteriorment a l'operació *Reconquista de España* de la Vall d'Aran, segons el gràfic següent, l'any 1948 va ser el pic de presos "posteriors", coincidint amb l'aplicació de la *Ley del Bandidaje y Terrorismo* i el frenesí repressiu contra les guerrilles antifranquistes, especialment al territori on actuava l'AGLA i les partides d'Andalusia oriental.

Gràfica 1. Evolució de la presó política 1945-1955: presoners de guerra i presos polítics posteriors

Font: Realitzat a partir de l'Anuari Estadístic d'Espanya, per Alicia Quintero Maqua, QUINTERO MAQUA, Alicia Berta *El eco de los presos. Los libertarios en las cárceles franquistas y la solidaridad desde fuera de la prisión, 1936-1963*, UCM, 2016, p.170.

²⁷⁷ LLORENS CASTILLO, Carlos, *La primera década...* op. cit, p.394 i 395.

Una bona part dels guerrillers antifranquistes, d'enllaços i de punts de suport de les partides, havien patit períodes de reclusió en presons. L'experiència carcerària i el restabliment de contacte i de llaços de solidaritat entre presos va significar un augment del grau de politització i de compromís, sent determinant en la posterior integració, de molts d'ells, en guerrilles. Algun d'ells, com és el cas dels emblemàtics guerrillers autòctons Francisco Salvador Sebastià, *Conillet d'Ares* i José Llinares Beltran, *Valencià* integraren en guerrilles després d'escapar-se de la presó de Borriana i de la colònia penitenciària de Benaixeve; d'altres, cas de *Grande* o *Carlos el Catalán* ho feren després de complir les penes de presó. De fet, el coneixement de les incipients accions guerrilleres va despertar, en molts militants represaliats “un entusiasmo desbordante”.²⁷⁸ El pres comunista Carlos Llorens, va reconèixer l'ambient d'eufòria, de “irresistibles deseos” i d'excessiva ansietat per adoptar un tipus de resistència, la guerrillera, que tant d'èxit havia tingut a França, però que podia ometre les circumstàncies i condicions específiques del país.²⁷⁹ Així, mentre les execucions de companys o les penúries patides conjuntament podien despertar llaços de solidaritat i, també, xicotets episodis de rebel·lia, el contacte entre els presos i el debat polític va reactivar consciències generant l'anomenada “presó militant”, una identitat col·lectiva clau per entendre la posterior implicació, directa o indirecta, en guerrilles.

3.4 El moviment anarquista i els grups d'acció llibertaris

Malgrat les dificultats de consolidar una estructura a l'interior del país, el PCE va ser qui més es va esforçar per vertebrar-se a l'Estat espanyol. La resta d'organitzacions antifranquistes, fins i tot els llibertaris, corrent que aglutinava a nombrosos militants, estigueren molt lluny del nivell d'estructuració dels comunistes. Els inicis de la reorganització de la CNT es situen al camp de concentració d'Albatera, lloc on es va nomenar el primer Comitè Nacional de la clandestinitat, amb una majoria d'integrants membres del Regional de *Levante*.²⁸⁰ A l'igual que la resta de comitès que es formaren,

²⁷⁸ Íbidem, p.475.

²⁷⁹ Íbidem, pp.474-476 i p.559.

²⁸⁰ MARCO NADAL, Enrique, “El primer Comité Nacional de la CNT de España (mayo, 1939). La ANFD en 1946/1947”, dins de VVAA, *La oposición libertaria al régimen de Franco*,

nombrosos per les constants caigudes, la principal missió, lluny de la pròpiament política, fou la de crear xarxes de fugida per companys en perill, facilitar documentació falsa i el lliurament d'avalis pels militants processats.

Inicialment, la fundació d'una empresa "Frutera Levantina", servida com a tapadera, els va permetre, amb la furgoneta pròpia, l'evacuació i amagatall de llibertaris en perill. Malgrat tot, fins el 1942 i el 1943 no va poder haver una connexió general entre els diferents nuclis, els quals es limitaren a un àmbit local, provincial o, en el millor dels casos, regional. En algunes zones, com Astúries, Galícia, Lleó, o parts de La Mantxa, nuclis i militants existents participaren en grups de fugits armats. A Madrid, Aragó o Euskadi, l'any 1942 va poder formar-se un Comitè Regional, mentre que a Andalusia, territori també amb presència de partides guerrilleres, es va constituir al 1943. El País Valencià, junt Albacete i Múrcia, integrats en l'àmbit territorial anomenat *Levante*, va tindre un Comitè Regional que, al 1945 tenia més afiliats que la resta de regions juntes, superior fins i tot a Catalunya.²⁸¹ La delegació de Barcelona de la CNT va ser creada en juny de 1944, mentre que la de València ho fou a través d'una reunió de llibertaris aragonesos que feren a Manises a setembre del 44. El responsable va ser, durant prou de temps, Miguel Vallejo Sebastian que al 1949 seria secretari d'un dels últims comitès nacionals de l'interior sota el franquisme.²⁸²

Les activitats de cada zona solien ser independents, amb un contacte gairebé impossible i en unes activitats centrades en la reorganització i ajuda a presos, juntament a tasques d'espionatge per les potències occidentals i, fins i tot, participació en els sindicats verticals per part de militants. A partir de meitat de 1943, el contacte entre comitès regionals va possibilitar l'enviament de delegats per constituir un Comitè Nacional representatiu basat en la mateixa piràmide federalista anterior a la guerra. I al març del 1944 es va fer un ple on es va designar un Comitè Nacional clandestí, amb l'únic

1936-1975. Memorias de las *III Jornadas Libertarias de Debate Libertario*, Fundación Salvador Seguí Ediciones, Madrid, 1993, pp.97-158, p.97 i 98.

²⁸¹ HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...*, op. cit., pp.16-23, HEINE, Hartmut, *La oposición política...*, op. cit., pp.51-59.

²⁸² HEINE, Hartmut, "Algunos determinantes del resurgimiento y desarrollo del movimiento libertario durante los años 40", dins de VVAA, *La oposición libertaria al régimen de Franco, 1936-1975...*, op. cit., pp.17-30, p 19 i 28.

representant regional de la zona de *Levante* (Pedro Almejeiras Blanco); al setembre, la general presència de delegats de les regionals, va permetre un altre ple i, al mes següent, juntament a socialistes i republicans, es va constituir l'ANFD, el primer intent conjunt d'articular una plataforma antifranquista a l'interior. Amb la CNT com referent principal es va aprovar una secretaria general inicialment ocupada per Sigfrido Catalá, un antic secretari de la Federació Local de València que, en aquell moment, també era secretari general de la CNT. No obstant, l'acció de la policia va desmantelar tant l'Aliança com el 6è Comitè Nacional i, al maig de 1945, es va constituir el setè, amb presència de nuclis regionals, dels quals, destacaven, per xifres, els de Catalunya, Centre i *Levante*; dins d'aquest darrer, hi havien comitès provincials a Castelló, València, Alacant, Múrcia i Albacete.²⁸³ En aquest ple es va apostar per la implicació en l'ANFD, amb postures col·laboracionistes amb futurs governs, diferents a les defensades en l'exili.

Fora de l'Estat espanyol, les dissessions foren especialment notòries dins de la diàspora llibertària exiliada. La desconexió entre la teoria anarcosindicalista i la pràctica duta a terme en la Guerra Civil, amb l'entrada en institucions estatals republicanes, van fer emergir noves i múltiples propostes de canvis per readequar els principis anarcosindicalistes. La proposta de crear un partit polític (Partit Obrer del Treball o Partit Llibertari), per part de Garcia Oliver o Horacio M. Prieto, el plantejament "ultrasindical" de Juan López o les postures més ortodoxes de Germinal (Josep) Esgleas o Federica Montseny, evidenciaren uns conflictes, ideològics i tàctics, que esclataren definitivament al Congrés de París de maig de 1945.

La dispersió dels llibertaris entre Mèxic, França, Anglaterra, el nord d'Àfrica i l'interior d'Espanya, va intensificar les divisions i la varietat de punts de vista. A l'escissió de 1942 dels partidaris de Garcia Oliver, amb òrgans de premsa diferents (CNT i *Solidaridad Obrera*), es sumen els enfrontaments entre la major ortodoxia nordafricana i el possibilisme francès. Respecte la resistència francesa, mentre que els ortodoxos

²⁸³ HEINE, Hartmut, *La oposición política...* op. cit., p.54-58, HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...* op. cit., pp.32-71. FERNÁNDEZ VARGAS, Valentina, *La resistencia interior en la España...* op. cit., pp.110-118.

(ressentits pel paper aliat en la Guerra Civil) estaven en contra de la col·laboració, els possibilistes la recolzaven.²⁸⁴ I això mateix va passar amb el recolzament a la via insurreccional i la participació en els grups d'acció llibertaris, que més endavant desenvolupem. Mentrestant, probablement influits per la divisió i l'absència de rumb, molts llibertaris passaven a engrossar les files comunistes i segons el militant Juan Manuel Molina, uns 5.000 llibertaris, organitzaren l'Agrupació de Cenetistes de la *Union Nacional* i foren expulsats del Partit. Com diu Herrerín, “muchos libertarios buscaron otras organizaciones más acorde con la realidad que habían vivido y, en consecuencia, se unieron, principalmente, a aquella organización que diera mayor sensación de fortaleza en la lucha contra Franco”.²⁸⁵ Molts d'ells, decidiren participar en el maquis francès, en la *Unión Nacional*, en l'operació *Reconquista de España* i en les guerrilles antifranquistes.²⁸⁶

El tira-i-arroña entre els possibilistes i els ortodoxos per liderar el moviment llibertari va determinar tant desorientació com paràlisi pràctica. A França, on la comunitat llibertària era més nombrosa, es van aprovar, en mig de divisions eternes, línies d'actuació encaminades a la col·laboració política. El triomf dels possibilistes en la CNT al ple d'octubre de 1944, influenciat per l'alliberament de França i pel desig que ho fes Espanya, l'enfrontaria amb els ortodoxos de Germinal Esgleas i amb la FAI, el sector més integrista del món llibertari. Finalment, després d'una dura campanya pels diferents nuclis, es va celebrar, a maig de 1945, el Congrés de París, amb presència de delegats representants de 30 mil afiliats cenetistes. Amb unes resolucions marcades per l'ambigüetat, Germinal Esgleas, va esdevindre en nou secretari general. D'aquesta manera, la progressiva línia antipolítica de l'exili, xocaria amb el nucli de l'interior: fins i tot, al ple de Toulouse d'agost de 1945, es decidí l'enviament de delegats a Espanya per fer-se amb el control de l'organització. Sense cap resultat efectiu, malgrat ser enviats fins a finals dels 40, tan sols serví per augmentar la confusió dels militants.

²⁸⁴ Tot i això, segons Herrerín López, molts militants llibertaris ingressaren en el maquis i la CNT també va aportar 40 mil francs, HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...* op. cit., p.55.

²⁸⁵ HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...*, op. cit., p.57.

²⁸⁶ Alguns exemples a SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *El maquis anarquista. De Toulouse a Barcelona por los Pirineos*, Milenio, Lleida, 2006, pp.15-22.

L'anunciada divisió va arribar després de l'entrada d'anarcosindicalistes al govern de l'exili de Giral: l'elecció d'aquells per part de l'organització de l'interior, amb el resultat final de l'entrada de Jose E. Leiva i Horacio M. Prieto, va suposar una escissió que va durar 16 anys. Aquella va ser l'espurna que feu esclatar les discrepàncies ideològiques entre ortodoxos i possibilistes que existien, pràcticament, des de l'origen de la CNT. La desautorització dels ministres i de l'entrada al govern Giral per part del plenari de França, liderat per Esgleas, va culminar en la divisió de les territorials i l'expulsió dels "col·laboracionistes". D'aquesta manera, consagrada la CNT ortodoxa com la majoritària i dominant a l'exili, va anar radicalitzant el seu discurs, aïllant-se de la resta de forces antifeixistes i propugnant un mètode insurreccional, impulsat fins l'any 1951.²⁸⁷

Per la seva banda, l'organització de l'interior va ser majoritàriament col·laboracionista. Tan sols Barcelona, Madrid i Saragossa foren els únics punts on l'opció ortodoxa va aconseguir cert suport, gràcies a la força i al triomf de les tesis de les Joventuts Llibertàries (JJLL) i de components de grups d'acció. Fins l'estiu de 1947 no van quallar els intents de coordinació en l'interior dels corrents anticol·laboracionistes, amb la formació d'un Comitè Nacional del Moviment Llibertari (FAI-FIJL), posteriorment desarticulat, en un moment on la CNT i el gruix del moviment llibertari estava en decliu.²⁸⁸ En tot cas, eren els col·laboracionistes els qui dominaren l'organització de l'interior, la qual recolzada per la facció possibilista de França, seguia apostant per la negociació i pel suport a l'ANFD. Va viure el moment d'expansió organitzativa entre el 1945 i el 1947, període en que va tenir una organització estructurada a escala estatal, amb reunions periòdiques, cotitzacions regulars i l'edició d'un gran nombre de publicacions. No obstant, la nova accentuació repressiva coincidint amb la Guerra Freda i amb l'extermini de la guerrilla va castigar novament la CNT, la qual es convertiria en

²⁸⁷ HEINE, Hartmut, *La oposición política...* op. cit., pp.296-326, HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...* op. cit., pp.59-80.

²⁸⁸ La majoria de components d'aquest organisme van caure entre desembre del 48 i gener del 48 i els seus substituïts en llocs de responsabilitat van ser detesos a finals del 48. TÉLLEZ, Antonio, *La guerrilla urbana. Facerías*, París, Ruedo Ibérico, 1974. p.108, 123 i 141.

l'organització clandestina amb més comitès nacionals (17 durant els primers deu anys del règim) represaliats pel franquisme.²⁸⁹

Pel que fa als ortodoxos, integraren en la seua tàctica una acció directa basada en sabotatges i en activitats armades: s'enviaren "militantes de acción" per agitar l'alçament del poble i possibilitar l'ansuada insurrecció popular; així, formaren grups d'acció llibertaris, integrats per afinitat dels seus components i que desenvoluparen una actuació principalment urbana i radicada a Catalunya. Segons la Brigada Político Social, a més de la pretensió desestabilitzadora i d'agitació propagandística, un altre objectiu de les accions era aconseguir fons pel comitè CNT-FAI-JLL en l'exili per poder continuar constituint grups.²⁹⁰ Però el risc pel contacte entre grups i organització era evident, fins al punt que l'acció conspirativa es convertí, segons Antonio Téllez, en un "cajón de sastre" on els integrants dels grups d'acció, passaven a tenir responsabilitats en comitès i vivecersa.²⁹¹ Tot i els intents de molts militants d'organitzar-se de forma autònoma, l'organització de l'exili no ho va permetre. Així, grups com el *Movimiento Libertario de Resistencia*, pretenent ser la branca militar del moviment llibertari, foren desautoritzats per l'exili i també per les JJLL i per la FAI al juliol de 1947, fet determinant en la seva autodissolució el 21 de febrer següent. El precedent d'aquell grup, el *Movimiento Ibérico de Resistencia*, va ser creat a meitat de 1946, pel Comitè Regional de Catalunya, fet que demostra la participació de la facció ortodoxa de l'interior amb els guerrillers llibertaris. No obstant, els dirigents de l'exili no acceptaren la competència de cap altre organisme en el lideratge del moviment i això també suposà la manca de mitjans econòmics pel desenvolupament de les activitats insurreccionals. De fet, les aportacions rebudes de França, en quotes o en fons, foren clarament insuficients.

En conseqüència, els atracaments a empreses o a bancs per finançar-se formaren part de les principals accions dels grups. Segons Eduardo Pons Prades, els 367 colps econòmics representaren el 79% de les accions dels grups d'acció de Catalunya, els 75 sabotatges el 16% i els 24 segrestos el 5%. D'aquesta manera, les accions destinades a infligir

²⁸⁹ HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo*..op. cit., p.93.

²⁹⁰ Íbidem, p.100.

²⁹¹ TÉLLEZ, Antonio, Sabaté, *Guerrilla urbana en España*...op. cit., p.68.

danys a infraestructures o en l'economia de l'Estat, així com actuacions contra repressors, explotadors o confidents, foren desplaçades per les necessitats econòmiques.²⁹² A pesar de l'insuficient nombre de fons provinents de França, la connexió amb l'estat veí va ser crucial i, segons Pons Prades, van haver 350 cenetistes que arribaren de França per actuar en la clandestinitat, un 65% dels quals foren detesos per la policia, i un centenar de militants, morts.²⁹³ Tanmateix, la declaració de continuar la lluita insurreccional aprovada en el Congrés del MLE i de la CNT a l'octubre de 1947 va permetre continuar el tímid subministrament d'armes, de documentació i d'explosius i, fins el 1950, augmentaren la infiltració de militants i grups armats a l'interior, cas de *Los Maños* i *Los Anónimos*.²⁹⁴

Malgrat tot, i, a diferència d'altres grups guerrillers, especialment de l'AGLA, els grups d'acció llibertaris, sense cap cobertura orgànica, ni de directrius, ni bases estables, i amb una proximitat amb França que els permetia refugiar-se periòdicament, actuaren amb una total autonomia, al marge del que Téllez Solà anomenà "burocracia comiteril". A més, les accions dels grups més actius, els de Massana, Sabaté, Facerías i *Caracremada*, iniciades abans de 1947, continuaren molts anys després de la retirada del suport als grups que es va acordar al ple de 1951.²⁹⁵ Altra peculiaritat va ser l'actuació en zona urbana, concretament a l'àrea metropolitana de Barcelona, destacada des de 1947, amb voladures d'alta tensió, atracaments a bancs, assalts a vehicles, sent, l'any 1948, el de major activitat.²⁹⁶ A partir de la primavera, començà una onada d'atracaments a Barcelona i rodalies, que tingueren com objectius fonamentals bancs i empreses importants (com Icanse o ferrocarrils catalans), protagonitzada, principalment pel grup de José Luís Facerías. *Face*, que va agafar especial fama pels seus espectaculars assalts,

²⁹² PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas Españolas...* op. cit., HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...* op. cit., p.101 i 102.

²⁹³ PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas Españolas...* op. cit., p.255 i 256.

²⁹⁴ REGUANT, Josep Maria, *Marcel·lí Massana. Terrorisme o resistència*, Barcelona, Rourich, 1991, p.137 i 138.

²⁹⁵ HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...* op. cit., p.112 Hi ha altres obres, com l'anteriorment referida de Josep Maria Reguant sobre Marcel·lí Massana, que situen la retirada de suport i d'enviament d'homes a l'interior l'any 1953.

²⁹⁶ Així ho reconeix AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El Maquis en España...* op. cit., pp.257-265.

a cara descoberta, a burdels, cas del de *La Casita Blanca* barcelonesa, va morir el 30 d'agost de 1957, abatut per la policia, al barri de Sant Andreu.²⁹⁷

Els diferents grups d'acció llibertaris mantingueren freqüents contactes entre si, i s'uniren per dur a terme determinades accions; una d'aquestes va ser la realitzada conjuntament pel grup de *Los Maños* i el de Quico Sabaté, amb l'atemptat frustrat contra el cap de la BPS, Eduardo Quintela, al març de 1949, que causà la mort de dos jerarques falangistes: el secretari de *Frente de Juventudes*, Juan Manuel Piñol i José Tella, cap d'esports. Malgrat la repressió immediata a l'acció, el mateix any 1949, el grup de Quico Sabaté i el de Facerías continuaren desplegant una gran activitat, amb explosions en centrals elèctriques i atemptats plantejats davant la visita de Franco a Barcelona: artefactes als consulats de Bolívia, Perú i Brasil, països que recolzaren al règim franquista en l'ONU.²⁹⁸

Un altre grup destacat, aquest radicat més en zones rurals de la Catalunya central, al Berguedà, Solsonès i Vallès, fou el de Marcel·lí Massana Bancells, *Pancho*. Després d'entrar des de França a l'agost de 1945 amb set companys més, es va dedicar a la realització de sabotatges contra torres elèctriques, atracaments i també segrestos d'empresaris. Amb una darrera incursió a l'estiu de 1950, va decidir abandonar les armes cansat de l'escàs suport rebut per la CNT i per la nul·la implicació de militants llibertaris, tant de l'interior com de l'exili.²⁹⁹ No li faltava raó: gran part dels militants llibertaris de l'interior, apostaren per la línia política i/o la reorganització sindical i consideraven l'acció directa com inútil i contraproductiu pels efectes repressius que generava.³⁰⁰ La mort en enfrontaments, els afusellaments i la detenció de militants del 1949 van suposar l'inici del final dels grups d'acció, amb progressives detencions i la definitiva retirada del suport de l'organització de l'exili. No obstant, alguns llibertaris,

²⁹⁷ MARÍN SILVESTRE, Dolors, *Clandestinos. El maquis contra el franquismo, 1934-1975*, Barcelona, Plaza & Janés, 2002, p.223, 226 i 227. Veure també, TÉLLEZ, Antonio, *La guerrilla urbana. Facerías...*op. cit.

²⁹⁸ TÉLLEZ, Antonio, *La guerrilla urbana. Facerías...*op. cit., p.174-191, MARÍN SILVESTRE, Dolors, *Clandestinos...*op. cit., p.224-226.

²⁹⁹ REGUANT, Josep Maria, Marcel·lí Massana. *Terrorisme o resistència...*op. cit., pp.23-29 i pp.71-122.

³⁰⁰ HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...*op. cit., p.110.

cas de *Face*, Quico Sabaté o *Caracremada*, seguint l'esperit independent i la cultura individualista i insurreccional llibertària, al marge de les organitzacions, mantingueren la flama de la resistència durant els següents anys fins les seves morts. Quico Sabaté, amb constants anades i vingudes de Toulouse i, segons Dolors Marín, “el guerrillero urbano más temido por la policía”, va morir, en mans d'un sometent de Sant Celoni, el 5 de gener de 1960.³⁰¹ No va ser l'últim guerriller català: Ramón Vila Capdevila, *Caracremada*, amb destacada trajectòria anarcosindicalista i membre de la resistència francesa contra el nazisme, continuà l'activitat armada, fins ser abatut per la Guàrdia Civil a l'agost de 1963, a Castellnou del Bages.³⁰²

El balanç tant negatiu de pèrdues humanes, els enfrontaments interns i l'escassa implicació de militants possibilistes, així com l'entrada d'infiltrats franquistes, facilitada per l'escàs control d'accés de nous membres, constataren el fracàs de l'acció armada llibertària. Altrament, la CNT com organització es va veure perjudicada per la repressió antiguerrillera i, com ja va assenyalar Hartmut Heine, l'existència de focus de lluita armada quasi sempre va repercutir negativament en el desenvolupament i consolidació de la CNT i de les JJLL.³⁰³ No es va produir la desitjada simbiosi entre lluita política, sindical i guerrillera i, en els casos on no hi havia una separació entre les respectives la “organitzación sindical solia transformarse muy pronto en una apéndice logístico para los grupos armados”, fet que es va traduir en un estancament de les tasques del sindicat i en la major repressió i finalment, destrucció.³⁰⁴ A més, l'absència de fons i la consegüent proliferació de colps econòmics, com hem vist prèviament, més que provocar estats d'opinió favorables, foren un poderós instrument de propaganda contra l'oposició antifranquista i llibertària. Altrament, els cenetistes i llibertaris que formaren part

³⁰¹ MARÍN SILVESTRE, Dolors, *Clandestinos...* op. cit., p.228. Més sobre Quico Sabaté a TÉLLEZ, Antonio, Sabaté: *Guerrilla urbana en España...* op. cit., i EYRE, Pilar, *Quico Sabaté, el último guerrillero*, Ediciones Península, Barcelona, 2001.

³⁰² Sobre *Caracremada*, es pot veure: CLARÀ, Josep, *Ramón Vila, Cacremada, el darrer maqui català*. Rafael Dalmau Editor, Capellades, 2002.

³⁰³ HEINE, Hartmut, “Algunos determinantes del resurgimiento...”, op. cit., p.18.

³⁰⁴ A tall d'exemple, una sèrie de cops policials va permetre desmantelar, al mateix temps, els anys 1942 i 1945, tant la CNT de Màlaga i de Cadis, com els respectius grups guerrillers amb qui connectaren. HEINE, Hartmut, “Algunos determinantes del resurgimiento...” op. cit., p.19 i 20.

d'agrupacions guerrilleres tingueren un paper desigual i diferentment resolt. En general, allà on constituïren una base imprescindible o on hi havia caps comunistes amb plantejaments frontpopulistes derivats de la *Unión Nacional*, les relacions foren bones, cas de Ciudad Real (amb *Veneno*), Toledo i Badajoz. Però allà on els comunistes ortodoxos foren hegemònics i on l'eficàcia militar es mesurava en termes d'homogeneïtat ideològica, es va aplicar un sectarisme amb xocs, acusacions, eliminacions i desercions, com va passar a Galícia i en determinades unitats de l'AGLA.³⁰⁵

3.5 Socialistes, republicans i guerrilles. La via armada d'*Izquierda Republicana*

Els socialistes, sense tampoc representar una excepció, continuaren amb les divisions internes que, iniciades als anys 20, esclataren amb la Guerra Civil. Aquestes s'articularen al voltant dels quatre líders socialistes més importants: Largo Caballero, Besteiro, Prieto i Negrín. La detenció i reclusió del primer a un camp de concentració alemany (i la seva defunció a París l'any 1945) i la mort, a la presó de Carmona, del segon, polaritzaren el moviment socialista entre Negrín, reivindicat per una minoria i Prieto. Va ser aquest qui es convertiria en l'aglutinant dels sectors antinegrinistes i anticomunistes i en la figura més rellevant del socialisme. En un panorama on també existiren faccions internes dins de les grans corrents socialistes, Prieto, va aprofitar el lideratge i el seu poder financer per dominar el moviment socialista i, també, sectors dels tres partits republicans. La seva capacitat econòmica, aconseguida amb l'episodi del iot Vita ja explicat, i el domini i ús polític de la JARE, li permeteren controlar i reorganitzar el moviment socialista. Així, si a inicis de 1940, els prietistes començaren la publicació de *Boletín para Emigrados Socialistas Españoles*, a l'abril del mateix any crearen el centre cultural Pablo Iglesias, radicat a Mèxic, sorgint un cercle que esdevindria, poc després, en l'executiva del PSOE. Tanmateix, la substitució de la

³⁰⁵ HEINE, Hartmut, "Algunos determinantes del resurgimiento...", op. cit., p.22 i p.23.

direcció de la UGT per altra “prietista” culminava la imposició de l'autoritat de Prieto i la reducció de la influència dels negrinistes.³⁰⁶

No obstant, la seva hegemonia dins del socialisme, així com, l'apropament als tres partits republicans (IR, UR, PRF, plausible per les menors diferències internes), no es va completar. Per una banda, va ser un gran obstacle la controvertida defensa del pacte amb els monàrquics, la qual, criticada per bona part de les bases ugetistes i socialistes, estava en contradicció amb el llenguatge maximalista sovint utilitzat. Per d'altra, la seva postura en favor d'un plebiscit que decidís la forma de govern, va crear oposició, no tan sols entre socialistes (i part de les executives del PSOE i de la UGT), sinó també en els republicans moderats. De fet, malgrat compartir el paper clau atribuït a Gran Bretanya, l'anhel de constituir un govern republicà a l'exili, per part de Martínez Barrio i del republicanisme, no concordava amb el desdeny i ninguneig de Prieto envers l'organisme, ja que, amb la seva proposta de plebiscit, apostava per un pacte amb els monàrquics. Si això no fos suficient, la disputa entre el PSOE i els nacionalistes bascos i catalans al llarg de 1942, impossibilitaren acords i pactes grans.³⁰⁷

Mentre els esforços del moviment socialista de l'exili es centraren fonamentalment en la via diplomàtica i en la recerca d'acords de col·laboració amb altres organismes, a l'interior, els socialistes intentaren refer l'organització, centrant-se, en els primers moments immediats al final de la guerra, en les presons. En aquestes, l'organització funcionava en brigades o comitès, els quals, s'enllaçaven entre si pel delegat designat per cadascuna. Sense pràcticament capacitat de desenvolupar funcions polítiques, la tasca es reduïa a recolzament mutu per satisfer les necessitats materials dels presos, a elaborar publicacions clandestines i a difondre notícies. Agrupats sota el nom de “Movimiento socialista” i tenint com a centre director la presó Polier de Madrid,

³⁰⁶ Sobre el moviment socialista, vegeu MATEOS, Abdón (ed.), *Indalecio Prieto y la política española*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 2008, MATEOS, Abdón, *Exilio y clandestinidad. La reconstrucción de UGT*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2002; AZCÁRATE, Pablo de, *En defensa de la República. Con Negrín en el exilio*, Barcelona, Crítica, 2010, HEINE, Hartmut, *La oposición antifranquista...* op. cit., pp.125-146 i pp.237-419. GIBAJA VELÁZQUEZ, José Carlos, *Indalecio Prieto y el socialismo español (1935-1950)*, tesi doctoral, Madrid, UCM, 1992.

³⁰⁷ HEINE, Hartmut, *La oposición antifranquista...* op. cit., p.125-142.

englobava membres del PSOE i ugetistes, que, com hem vist abans, comptaven amb un menor nombre i estructura que els comunistes. Segons informes propis del Partit, en 1942 funcionaren més de tres cents comitès de presó i a finals de 1943, amb el paulatí atorgament de la llibertat condicional a molts presos polítics, es constituïren separadament els òrgans del Partit, la UGT i les Joventuts. D'aquesta manera, després de reconstruir-se les Federacions Provincials i el Comitè Nacional, es designà oficialment la Primera Comissió Executiva del Partit a octubre de 1943 (ratificada per un ple a abril de 1944), presidida per Juan Gómez Egido i amb Sócrates Gómez com a secretari general.³⁰⁸ El sistema s'articulava a partir de seccions locals, federacions provincials, Comitè Nacional, Comissió Executiva, amb publicacions periòdiques (*El Socialista* apareix a gener de 1944) i enllaços amb l'exili i amb l'ANFD. Les zones amb nuclis importants foren Andalusia (Sevilla i Màlaga), Astúries, País Basc, Madrid i Saragossa.³⁰⁹ A partir de 1945, augmentaren les activitats oposidores, la coordinació i també la pugna amb l'exili, especialment a finals de la dècada dels 40, com a conseqüència dels plantejaments d'alternatives a la dictadura. Tot i que molt menorment que els cenetistes, l'executiva va caure en mitja dotzena d'ocasions, sent detesos, procesats, empresonats o afusellats, diversos centenars de militants.

A pesar de la renúncia a la via insurreccional de l'organització, molts militants socialistes van formar part d'agrupacions guerrilleres. El nord peninsular, Astúries, Lleó o Galícia, amb un gran contingent de fugits i un primerenc surgiment de partides guerrilleres per la ràpida ocupació franquista, va ser l'àmbit geogràfic amb més presència de socialistes en les partides. Fruit d'una iniciativa espontànea, per exigències de supervivència i per evitar la repressió franquista, molts socialistes decidiren "tirarse al monte", sent especialment majoritaris en les conques mineres asturianes. Amb

³⁰⁸ GIBAJA VELÁZQUEZ, José Carlos, *Indalecio Prieto y el socialismo español...* op. cit., p.400-405, FERNÁNDEZ VARGAS, Valentina, *La resistencia interior en la España de Franco...* op. cit., p.129.

³⁰⁹ Segons un informe d'Antonio Pérez a la Internacional Socialista, hi havia uns 35 mil cotitzants, una xifra més que dubtosa, per les condicions de clandestinitat i de repressió policial. Per això, Gibaja Velázquez, afirma en la seva tesi que la xifra de militants socialistes, en tot l'Estat espanyol, estaria entre mil i dos mil cotitzants. GIBAJA VELÁZQUEZ, José Carlos, *Indalecio Prieto y el socialismo español...* op. cit., p.411.

l'objectiu inicial de salvar la vida, tingueren un intens debat intern sobre mantindre una actitud passiva o, per contra, d'emprendre una lluita armada. Finalment, el degoteig de baixes per part de l'ofensiva de l'exèrcit i l'entrega de molts, va limitar la presència a aquells que, amb previsible pena de mort per haver ocupat importants càrrecs de responsabilitat política en la República, decidiren resistir.³¹⁰ A la primavera de 1942 es va oficialitzar la *Federación de Guerrillas de León-Galícia*, primera guerrilla espanyola de postguerra, nascuda a les muntanyes de Lleó, amb fugits lleonesos, asturians i gallecs de totes les tendències antifranquistes. Els socialistes, constituïen el contingent més important: dels 24 fundadors, hi havien 5 socialistes, 6 ugetistes, 4 cenetistes, 4 comunistes i 5 sense militància definida. Tanmateix, el comitè director elegit era presidit pel socialista *Gafas*, ajudat de dos del mateix Partit i d'un cenetista. Amb una estratègia ofensiva i militar, diferien dels fugits (socialistes) asturians, partidaris d'una oposició més passiva i política i que formaren, el *Comitè de Milicias Antifascistas de Asturias*, creat juntament pels comunistes el 1943 i dissolt poc després.³¹¹ Un dels impulsors de la *Federación de Guerrillas de León-Galícia* va ser el legendari guerriller Manuel Girón Bazán, jornalero i militant ugetista que, a diferència de companys socialistes i llibertaris, va continuar a les muntanyes, després de la seva dissolució al llarg de 1947, col·laborant i integrant-se al comunista *Ejército Guerrillero de Galícia*.³¹²

Així, no existia unanimitat entre els socialistes: alguns (com Mata i Fernández Casas) defenien una activitat exclusivament política i altres (com Llaneza i Manuel Fernández Peón), una ofensiva militar. Els delegats del Partit, per la seva banda, estigueren al marge de l'agrupació i, fins i tot, renegaren dels antics companys de Partit que

³¹⁰ Entre les partides importants, destaquen la de "Cariñoso", "Machado", o "Mauro". SERRANO, Secundino, Maquis. *Historia de la guerrilla antifranquista*....op. cit., p.57.

³¹¹ SERRANO, Secundino, *Historia de la guerrilla antifranquista*....op. cit., pp.45-58, i 75-113. Més informació a HEINE, Hartmut, *A guerrilla antifranquista en Galícia*...op. cit., i a MACÍAS, Santiago, *El monte o la muerte. La vida legendaria del guerrillero antifranquista Manuel Girón*, Madrid, Temas de Hoy, 2005.

³¹² Considerant la unitat guerrillera per damunt dels credos partidistes, va optar també per romandre en les muntanyes quan la guerrilla semblava inútil, fins el seu assassinat el 2 de maig de 1951. Veure MACÍAS, Santiago, *El monte o la muerte*...op. cit. SERRANO, Secundino, *Maquis*...op. cit., p.293 i 294 i G. REIGOSA, Carlos, *La agonía del león*, Madrid, Alianza Editorial, 1995.

impulsaren i integraren la *Federación de Guerrillas*.³¹³ Sense que l'organització en què militaven, o havien militat, proporcionès cobertura política, logística o financera els socialistes anaren quedant-se sense força i veu en les agrupacions i partides. El Partit Socialista es va limitar a l'enviament tímid de fons i d'aconsellar mantindre's passius realitzant les mínimes accions possibles. La mateixa comissió executiva de l'interior, en un informe presentat al Comitè Nacional celebrat el 16 de setembre de 1945, afirmava que "esta comisión ejecutiva está orgullosa de la abnegación y disciplina observada por nuestros guerrilleros. Nos permitimos recomendarles no gasten pólvora en salvas y se mantengan a la defensiva, limitando sus intervenciones al mínimo indispensable para asegurar su subsistencia".³¹⁴ Tanmateix, la direcció de l'exili, quan li era possible enviava diners als fugits perquè no tingueren que realitzar colps econòmics i pugueren sobreviure.³¹⁵ La raó era doble: estaven convençus que l'acció guerrillera era contraproductent, que podia afectar negativament en vistes a la diplomàcia internacional i que ampliaria la repressió contra enllaços o simpatitzants. Així, no estranya que davant els dubtes i la inactivitat socialista, l'hegemonia de la resistència asturiana i lleonesa, inicialment socialista, passès als comunistes. Quan la situació dels socialistes es va fer insostenible, Prieto va ordenar la seva retirada a França l'any 1948, amb la partida que dirigia a Astúries José Mata. L'evacuació va realitzar-se per mar i organitzada per Prieto des del pacte de San Juan de la Luz.³¹⁶

De la mateixa manera que el moviment socialista, l'ANFD, impulsada per aquests i els llibertaris, i establerta a l'interior del país, sense fer cap referència a la resistència armada en el seu manifest, no va integrar-se en el projecte d'oposició guerrillera a la dictadura. Malgrat centrar els esforços en la capacitat de negociació internacional i en la unió de les diferents corrents antifranquistes, ni va tenir una incidència real en els

³¹³ A partir de 1944 i la irrupció dels comunistes (molts evadits de presons), l'Agrupación va fer un gir que provocà col·lisions entre els membres veterans i la creació, sota control comunista, de l'*Ejército Guerrillero* a Galícia.

³¹⁴ *Tribuna Revista Socialista Internacional*, 2 novembre de 1948, extret de VARGAS, Valentina, *La resistencia interior en la España de Franco...* op. cit., p.98 ,

³¹⁵ SERRANO, Secundino, Maquis, *Historia de la guerrilla antifranquista...* op. cit., p.108.

³¹⁶ GIBAJA VELÁZQUEZ, José Carlos, *Indalecio Prieto y el socialismo español...* op. cit., p.398 i 399.

fòrums internacionals, ni va poder superar les rivalitats i friccions passades. Com ja s'ha explicat prèviament, els conflictes enfrontaren els organismes de l'interior i de l'exili i l'ANFD amb el nou govern republicà de Giral, el qual, desconnectat de l'oposició clandestina, patia d'un enorme desconeixement de la realitat de l'interior del país.

A pesar dels tímids intents de contactes amb l'interior, amb agents disposats també en fronteres, no va ser fins el 1954 quan es produí una ampliació d'aquells, amb introducció de propaganda, l'edició d'un butlletí o revitalització de passos de frontera.³¹⁷ Fins aleshores, la comunicació i, encara menys, la reorganització a l'interior, va brillar per la seva absència, quedant-se, en meres paraules, les que va pronunciar José Giral, en una visita a Londres al maig de 1946, davant d'un periodista:

Los republicanos españoles tendrían la posibilidad de hacer caer a Franco por las fuerzas de las armas, si lo desearan, pero no lo desean (...). Trataremos de obtener el reconocimiento del mayor número posible de países y a la vez procuraremos la caída de Franco por la acción de las fuerzas del interior de España. Con una presión exterior y la resistencia interna, Franco desaparecerá de la escena.³¹⁸

El govern de l'exili no va contribuir, ni encara menys, liderar, la resistència armada antifranquista. Com més endavant desenvolupem, a pesar de l'intent del sergent Carlos Fabra, de crear una agrupació guerrillera sota la influència d'*Izquierda Republicana* i del govern republicà de l'exili, no es va produir cap pas en ferm. Es limitaren a verborrejar d'una realitat que desconeixien i d'uns grups guerrillers que, a diferència d'ells, patien rigorosament, les penúries i la repressió del règim franquista. Els contactes que van tenir una delegació de guerrillers de l'AGLA amb el president Sánchez Albornoz, al juliol de 1948, evidenciaren la passivitat, el subtil menyspreu i el cas omís que aquell va fer a les propostes guerrilleres. Excusant-se en l'exclusiva incumbència dels partits o en la falta de fons, i malgrat les bones formes i la cordialitat, no es comprometè a reconèixer ni els consells de resistència, ni els graus de lluita guerrillera,

³¹⁷ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *La Segunda República en el exilio...* op. cit., pp.191-203.

³¹⁸ *News Chronicle*, 7 de maig de 1946, en AZCÁRATE, Pablo de, *En defensa de la República...* op. cit., p.340.

ni donar suport a viudes i fills de guerrillers, ni finançar les guerrilles.³¹⁹ Novament, apareix l'enorme desconexió entre l'exili i una oposició interna que, en paraules de Víctor Alba, acusava a aquell de:

perder energías en disputas estériles sobre cuestiones de procedimiento. A veces se tenía la sensación de estar en un concilio medieval polemizando sobre el sexo de los ángeles. Todavía en los primeros tiempos después de la liberación de Francia, la oposición era bastante fuerte, estaba bastante bien organizada para que pudiera parar los pies al exilio. Pero más adelante, cuando la generación de los supervivientes fue diezmada por la represión, fue cuando la ineficacia del exilio se puso de relieve y que éstos solo se preocupaban de decidir lo que debía hacerse una vez que Franco hubiese caído, pero no de lo que debía hacerse para que cayera, entonces el exilio incrementó su arrogancia para disimular su esterilidad y se dedicó abiertamente a dar órdenes.³²⁰

El govern republicà en l'exili, àmpliament qüestionat entre l'emigració espanyola, va dedicar gran part dels seus fons a gestionar les ajudes als refugiats, destacant també l'atenció als mutilats de l'Exèrcit popular de la República o els supervivents de Mauthausen. No obstant, la finalitat buscada no s'aconseguí: amb una desigual distribució (amb Mèxic com destí principal), l'excessiva burocratització, i un aparell administratiu que xuclava una part important dels fons, les penúries econòmiques van fer que, els programes de solidaritat no sobrevisqueren més de tres anys i s'acabaren al 1949.³²¹ De fet, l'economia del govern republicà, dependent de les xicotetes subvencions de Mèxic, França, Iugoslavia i Cuba, va estar marcada per una precarietat que determinaria tota la seva trajectòria. Fins i tot, al llarg de la segona meitat de 1949, la pràctica totalitat dels consells de ministres es dedicaren a buscar finançament per mantenir vives les institucions.³²²

³¹⁹ Informació ampliada a l'apartat 7.

³²⁰ ALBA, Víctor, *La oposición de los supervivientes*, Barcelona, Planeta, 1978, p.285.

³²¹ A febrer de 1949, Álvaro de Albornoz va haver de realitzar remodelacions en el gabinet per sobreviure a les penúries econòmiques, fent desaparèixer el ministerio de Emigració. VELÁZQUEZ HERNÁNDEZ, Aurelio, *La otra cara del exilio...* op. cit., pp 635- 655.

³²² SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *La Segunda República en el exilio...* op. cit., p.142. El finançament, amb un màxim pressupost l'any 1947 en les etapes de Giral i Llopis, es detalla en les pàgines 311-322 d'aquell llibre.

Per la seva banda, els partits republicans, amb un nombre molt inferior de militants, escassa base social i sense pràcticament presència a l'interior, es limitaren a formar part i liderar aliances com la JEL, l'ANFD o el govern a l'exili. També es formà, el 14 d'abril de 1940, l'ARE (*Acción Republicana Española*), la qual, baix la tutela de Martínez Barrio, fa confluïr a José Giral (IR), Álvaro de Albornoz (independent), el Partido Republicano Federal (PRF), republicans independents i militars lleials. Malgrat l'intent de fusió i d'incorporar l'any 1942 a ERC i el PNB, no s'arribà a cap acord i IR i UR s'organitzaren com a partits que, amb escassa base social, entraren, poc després, en la JEL.³²³ Posteriorment, es va formar el *Comitè Nacional Republicano*, grup molt reduït, integrant de l'ANFD, i que englobava polítics provinents de la IR, UR i del PRF; tot i ser minúscul, podia ser influent des d'un punt de vista polític, ja que, entre els membres, destacaren Rafael Sánchez Guerra, que més endavant formaria part de govern Giral, i Régulo Martínez, president durant la guerra d'*Izquierda Republicana* de Madrid i que seria designat president de l'ANFD.³²⁴

Malgrat l'escassa base social i les dificultats d'estructuració a l'interior, dins d'*Izquierda Republicana* es va plantejar un projecte propi d'oposició armada contra el règim de Franco a partir de l'entrada de xicotets grups armats. El protagonista impulsor del mateix va ser l'antic sergent republicà Carlos Fabra, afiliat al partit, minoritari i en fase reorganitzativa, el 14 d'abril de 1945 a Carcassonne. Després del seu ingrés, fet després d'estar ocultat en la França sotmesa als nazis i de romandre captiu en *Le Vernet*, plantejà un projecte guerriller que complementès els grups armats ja existents (més notoris des d'octubre de 1944) en vistes a un desitjat recolzament internacional i a una cobertura econòmica del Govern republicà de l'exili.³²⁵

Per dur-lo a terme, va mantindre correspondència amb algunes de les personalitats més rellevants del govern republicà a l'exili i d'*Izquierda Republicana*: amb el general Juan

³²³ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *La Segunda República en el exilio...* op. cit., p.48 i 49.

³²⁴ HEINE, Hartmut, *La oposición...* op. cit., p.247 -249.

³²⁵ El projecte armat d'*Izquierda Republicana* i del sergent Fabra, fins fa molt poc desconegut, s'ha pogut conèixer gràcies a la recerca doctoral de José Antonio Vidal Castaño, amb recull i anàlisi d'informes i correspondència inèdita, publicat posteriorment amb el títol de *El sargento Fabra. Historia y mito de un militar republicano (1904-1970)*, Madrid, Catarata, 2012.

Hernández Saravia, independent, comandant en cap de l'exèrcit de Llevant a la Guerra Civil i ministre de Defensa durant el govern de Giral i el d'Álvaro de Albornoz; amb Juli Just, d'IR, ministre de Defensa durant el govern Llopió i de Governació amb Albornoz i amb Federico Miñana, secretari general d'*Izquierda Republicana*, antic diputat i representant del govern republicà en Belgrado.³²⁶ Fabra va sondejar el suport que podien rebre del govern a l'exili, i, en un document elaborat després d'una reunió entre Fabra i Saravia, plantejava: "1º Con qué medios cuenta Guerra (ministerio) para ayudar a la resistencia del interior del país 2º Tiene posibilidades de obtener por gestión directa parte de esta ayuda económica y 3º Cuáles son las resoluciones adoptadas en consejo de ministros el 5 del mes de septiembre...".³²⁷ La determinació personal de Fabra en impulsar les guerrilles es veu clarament en la sol·licitud a Federico Miñana, per viatjar a Iugoslàvia (país on estava com ambaixador) per completar la seva formació en "ese gran pueblo amigo de España quien con más valor y decisión empleó la guerrilla que creo ha de ser el primer método a utilizar para liberar nuestro país del yugo del traidor"; per això, li demana que propose el seu nom "como Agregado Militar de esa Delegación de España en Yugoslavia, y que aquí se haría lo necesario para que mi nombre fuese aprobado".³²⁸

La proposta guerrillera de Fabra, batejada inicialment com *Agrupación Autónoma de Resistencia Interior* (AARI), va nàixer a partir "de viejos luchadores por la República en el seno de la opresión franquista y creada (...) con la única preocupación por darle una formación militar y política legal al servicio del Gobierno Republicano (...)". En efecte, reconeixia i es vinculava, al govern de l'exili i s'organitzava a partir d'un comitè director format per sis membres que representaven sis regions.³²⁹ En un altre full, amb

³²⁶ Sobre Hernández Saravia, home de confiança d'Azaña, es pot veure AROCA MOHEDANO, Manuela. "Un ministro para la Defensa de la República desde el exilio. Juan Hernández Saravia", *Espacio, tiempo y forma. Serie V, Historia contemporánea*, 16, 2004, pp.275-283. [Consulta: 30 de gener 2016]. Veure també SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *La Segunda República en el exilio...* op. cit.

³²⁷ VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *El sargento Fabra ...* op. cit., p.311

³²⁸ *Ibidem*, p.318.

³²⁹ El mateix document fixava que cap acord seria vàlid si no estan ratificats per la meitat més un dels components del del Comitè Director. VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *El sargento Fabra ...* op. cit., p.311.

data de 8 de setembre de 1947, Fabra esbossava que “la creación de la Agrupación Autónoma de Resistencia Interior (AARI) ha nacido por la necesidad primaria de crear en el terreno nacional una fuerza organizada representativa del Estado republicano, sostén firme del ideal democrático que la mayoría del pueblo español siente”.³³⁰

El mateix Fabra, impulsor i “alma mater” de la nova organització, realitzaria dos viatges clandestins a l’interior des de França. A partir d’un estudi previ de les rutes d’entrada es va crear un itinerari d’accés pels Pirineus, Ripoll i Barcelona, amb la idea d’anar penetrant petits grups guerrillers:

fuerzas reducidas pero por hoy suficientes para aplicar en la práctica el plan por nosotros elaborado; digo reducidas porque no está en el ánimo de esta Jefatura Superior de los Grupos Autónomos de crear un Ejército, pero sí un núcleo sólido que en todo momento pueda con entereza, valor y un espíritu de sacrificio espartano solo posible en esa naciente juventud española, que solo conocemos y que por el Amor a la Patria, (sic) que es la República, hemos convivido con ella en la penumbra de una sala, con el fin de colocar nuestro granito de arena en la liberación.³³¹

Per això, es va confeccionar un pla d’actuació i es van intentar generar estructures (d’informació, de falsificació de documents o d’evacuació de perseguits) i, fins i tot, s’arribaren a fer accions de sabotatge.³³²

Per complimentar les accions, comptaven amb la col·laboració i predisposició dels grups (minúsculs) d’*Izquierda Republicana* que, segons informes, disposaven a Barcelona, Girona, Terrassa, Manresa, Sabadell, Reus, Lleida, Tarragona, Alacant, Castelló, Alzira, Enguera, Ayora, Gandia, Dènia, València, i a altres llocs com Múrcia, Albacete, Almeria, Madrid, Ciudad Real, Gualajara, Saragossa, La Corunya o diferents parts d’Andalusia. No obstant, les tímides accions realitzades es reduïren a l’àrea

³³⁰ Íbidem, p.310 i 311.

³³¹ Íbidem, p.311.

³³² Entre les accions de sabotatge, el 10 de febrer aconseguiren paralitzar el servei de la via fèrria a la línia València-Madrid-Barcelona, el dia 21 feren esclatar un xicotet explosiu contra la caserna de la Guàrdia Civil de Gràcia (Barcelona), a l’abril intentaren atemptar contra l’emissora de Radio Barcelona en el Tibidabo, al maig provocaren un incendi en l’stand del cap falangista de l’estació del Nord a maig, com també incendiaren unes vuit mil bales de cotó al port de Barcelona. VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *El sargento Fabra ...op. cit.*, p.314 i p.315.

formada per l'eix Barcelona-València, i, més concretament, als voltants de la capital catalana, certs indrets de la costa litoral i a passos fronterers dels Pirineus. Aquest tipus d'actuació, radicada fonamentalment en un àmbit més urbà, emparentava amb les accions del maquis anarquistes que van actuar per Catalunya fins als inicis dels 60 i va tindre un caire semblant amb els intents comunistes de crear una guerrilla urbana en la zona centre i a València. No obstant, i malgrat les majors coincidències amb els comunistes pel que fa a la disciplina militar i organitzativa, no s'ha documentat cap contacte o reunions per realitzar accions conjuntes; així, sembla evident que la AARI, que va actuar sota les ordres directes de Fabra, amb intents (infructuosos) de ser assumit i potenciat pel govern de l'exili "fue un esfuerzo aislado del resto de las formaciones guerrilleras, con ciertas similitudes metodológicas pero objetivos ideológicos distintos".³³³

Les AARI van passar a denominar-se, a l'octubre del mateix 1947, *Fuerzas Combatientes Republicanas del Interior*, remarcant, en l'informe corresponent al canvi de denominació, que actuaven, "al servicio de la República, por la defensa de España y lo que para nosotros es más que una satisfacción, a las órdenes del Gobierno, de ese gobierno del que solo puede emanar una autoridad real y legal";³³⁴ a partir d'aleshores, la prioritat donada a l'obtenció d'informació de fonts oficials, amb un grup especial referent al Ministeri de Propaganda, relegà la realització d'accions a un segon pla. Sense cap documentació més, tan sols sabem que les accions dels grups *d'Izquierda Republicana* van cesar completament a finals de 1947. Les dificultats per articular nuclis a l'interior, amb una escassa base social d'IR i la manca de contacte amb altres organitzacions polítiques i guerrilleres, constatava les escasses possibilitats d'èxit. Tanmateix, la nul·la cobertura econòmica, logística i moral per part del Govern republicà de l'exili i l'advers panorama internacional, amb el consegüent reconeixement al règim franquista, confirmaren la paralització d'un projecte de resistència armada republicana desmarcat de l'hegemònica guerrilla comunista. Justament, el seu final també va ser coetani a l'inici de la decadència i l'extermini d'aquesta.

³³³ VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *El sargento Fabra ...op. cit.*, p.316.

³³⁴ *Ibidem*, p.316.

4. EL PCE: LA CONNEXIÓ POLÍTICA DE LA GUERRILLA

4.1 La dura travessa: de la guerra a la clandestinitat

El ràpid i important creixement del PCE durant la Guerra Civil el va convertir en un dels principals referents de l'oposició antifranquista. Probablement, fos l'organització que més canvis va patir en poc de temps: de ser un xicotet partit amb molt poca militància i amb escassa representació parlamentària es va convertir, durant la guerra, en la gran força antifeixista.³³⁵ Tingueren quelcom a veure la seva disciplina interna, la centralitat i coherència del discurs, l'eficàcia mobilitzadora de les JSU (*Juventudes Socialistas Unificadas*), i també, la incondicional adhesió al govern de Negrín, que va atraure socialistes i republicans. Amb el final de la guerra, el partit, plagat de nous militants, ara dispersats, empresonats o finats, i amb les bases materials perdudes, va haver de fer front a la complicada adaptació i reorganització subsegüent. El context internacional, marcat per la Segona Guerra Mundial, i la subordinació a les directrius soviètiques determinaren la línia política d'un partit que, malgrat les vacil·lacions i les confusions generades entre la militància i a pesar de les divergències internes, va saber finalment articular-se, tant en l'exili com, fràgilment, en l'interior.³³⁶

En un ambient de campe qui puga, després de la insurrecció de Casado i de l'exida de les restes del govern republicà, va romandre un equip directiu a València format pel basc Jesús Larrañaga, Casto García Roza, Manuel Navarro Ballesteros, Fernando Montoliu, Florencio Sosa, Fernando Rodríguez i un representant de les JSU. Poc després, el grup acabà dissolent-se i, els principals caps, Larrañaga i Navarro Ballesteros, detesos i afusellats. Seguidament, els comissionats per dirigir el Partit fins el final de la guerra, Pedro Checa, Fernando Claudín i Palmiro Togliatti (*Alfredo*),

³³⁵ El PCE va passar de més de 88 mil militants calculats a juliol de 1936 (havent poc més d'un centenar l'any 1930), fins els 339.682 de novembre de 1937. HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *El PCE en la guerra civil*, Tesi doctoral, Madrid, UNED, 2010, p.356.

³³⁶ Entre els treballs que més i millor han analitzat l'evolució del PCE estan: ESTRUCH TOBELLÀ, Joan, *El PCE en la clandestinitat, 1939-1956, Madrid, Siglo XXI de España Editores*, 1982, MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España, 1939-1985, Barcelona, Planeta*, 1986 i HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...op. cit.* Més recentment, la tesi de Carlos Fernández Rodríguez, *La reorganización y la oposición del PCE al franquismo (1939-1946)*, Madrid, UCM, 2017.

marxaren, després d'haver intentat organitzar a correccueta una infraestructura clandestina, el 21 de març de 1939.³³⁷ Aquest èxode de dirigents deixà el partit sense cúpula i sense estructura. La posterior formació, a l'estiu de 1939, a Madrid d'una nova delegació del Comitè Central, dirigida per Enrique Sánchez i José Cazorla, de les JSU, tampoc fructificà ja que, amb la detenció i afusellaments dels dirigents, fou desarticulada.

Malgrat que el treball clandestí es va iniciar amb la insurrecció de Casado i s'iniciaren temptatives de reconstrucció d'una direcció interior, no es va preveure ni l'organització de la retirada, ni el pas a la il·legalitat: el Comitè Central no va planejar cap estructura organitzada a l'interior per fer front a la nova situació.³³⁸ D'aquesta manera, al final de la guerra, l'organització presentava un panorama desolador: a la pèrdua humana i material es sumava la dispersió de la cúpula dirigent i de la militància (entre Mèxic, la URSS i França, fonamentalment) i el desmantelament dels comitès que hi havien a l'interior. En paraules de Joan Estruch, “la precipitada huida de sus dirigentes contribuyó a convertir en pocos días al más disciplinado y eficaz de los partidos republicanos en un organismo inerte”, amb una presència inicial gairebé testimonial.³³⁹ La conseqüència lògica va ser un treball primerenc reduït i de molt baixa intensitat: es limitaren a fer pintades esporàdiques, a intentar reprendre el contacte amb altres camarades i a vertebrar el gran nombre de militants reclosos en les massificades presons franquistes, convertides també en gran centre de discussió i de propaganda.³⁴⁰

³³⁷ ESTRUCH TOBELLA, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.20, HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., pp.90-96.

³³⁸ L'error de no preveure res a nivell organitzatiu després de la derrota ha estat reconegut dins del propi Partit. En el Vè Congrés del PCE l'any 1954, Dolores Ibarruri, en un exercici d'autocrítica poc comuna, va admetre “la gran debilidad” de no haver deixat res organitzat, no tan sols després de la derrota, sinó durant el transcurs de la guerra. La dirigent va afirmar que “Ni imprentas clandestinas, ni papel, ni radio, ni dinero, ni casas, ni organización ilegal. Nada habíamos preparado. Hubo que improvisarlo todo para hacer frente a las más urgentes necesidades de la lucha en las nuevas condiciones.” IBARRURI, Dolores, *El único camino*, Colección Ebro, 1975, p.476.

³³⁹ ESTRUCH TOBELLA, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.20.

³⁴⁰ La reorganització era difícil. Segons Hernández Sánchez, els comitès provincials del PCE i de les JSU havien estat desmantellats per la policia, i la presència militant era gairebé anecdòtica en moltes províncies; a tall d'exemple, a València només hi havia un militant contat, a Pamplona, un dirigent amb 4 o 5 afiliats, a Euskadi, 5 militants relacionats amb 10 o 12

Progressivament, els nuclis de l'interior s'anaren organitzant gràcies al grau de compromís, l'estricta disciplina i la dotació d'una estructura jeràrquica. Especialment important, per la quantitat de militància existent i per la possibilitat de debatre i d'activar la tasca propagandística, foren les presons, les quals, oferiren diferents condicions segons el director i els guardians. Així, a la presó de Torrijos (Madrid), d'un rigor extrem, el partit es va vertebrar a partir de cercles: el primer era format per camarades molt fermes, que ostentaven la direcció, i formaven una cadena on cada membre només coneixia a l'anterior i al següent. El segon cercle estava format per camarades que rebien instruccions del primer, amb el qual estaven enllaçats per un esglaó, tot i que no sabien ni els documents ni l'organització del Partit. El tercer estava format per simpatitzants i es controlava a partir dels del primer o dels de més confiança del segon.³⁴¹

En un altre centre de reclusió, el camp de concentració d'Albatera (Alacant), es produí un intent de reconstrucció, impulsat pels militants Luis Espinosa i Calixto Pérez; aquest, després de ser posat en llibertat, va anar a Madrid per intentar contactar amb la direcció inicial, que havia estat desmantellada amb la detenció del grup de José Cazorla. Per aglutinar els grups, es va organitzar, a l'abril de 1941, una conferència de dirigents que va crear una Comissió Organitzadora. Els integrants, d'un baix nivell polític, contactaren amb Heriberto Quiñones, a qui li demanaren fer-se càrrec del Partit i, poc més tard, la comissió es convertí en Buró Polític, amb Quiñones com a responsable i organitzador nacional. Finalment, s'articulària una estructura amb secretari general (Quiñones), secretari d'*Agitprop* (Agitació i Propaganda) (Luis Sendín) i secretari d'Organització (Agustín Ibañez), acompanyat d'un Buró Polític format pel secretariat i els responsables dels comitès regionals.³⁴²

Progressivament, mentre alguns militants dispersos formaven part dels fugits que integraven les primeres partides guerrilleres (a Galícia, Astúries i Andalusia), i el secretari d'organització, Pablo Fernández Checa, plantejava en els seus informes el

simpatitzants, i a Barcelona res. HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...*, op. cit., p.29.

³⁴¹ HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.110-111.

³⁴² ESTRUCH TOBELLA, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.24 i 25.

suport i col·laboració a aquelles, s'anaren creant, tímidament, i a nivell local, nuclis del partit. L'intermitent contacte amb l'estranger informava, a empentes i rodolons, de la formació de cèl·lules a la zona centre (Madrid, Conca, Guadalajara, Toledo), a Baza i a l'est peninsular.³⁴³ No obstant, la situació no era afalagadora: al desconcert per la nova situació clandestina, l'aïllament de militants i l'escàs contacte amb l'exterior, es va sumar el "shock" pel Pacte Germano-soviètic del 23 d'agost de 1939. L'estupefacció generada, visible també en les grans discussions hagudes a l'interior de les presons i camps de concentració, amplificava les dificultats de refer un partit confús, desorientat i dividit. Així, no va ser fins la primavera de 1941, amb l'arribada a Madrid d'Heriberto Quiñones, quan el Partit començà a estructurar-se.³⁴⁴

4.2 Ismes, navalles i purgues

Quiñones, quadre de la Internacional Comunista, es féu càrrec, des de Madrid, de la comissió central reorganitzadora, assumí el lideratge de l'organització i començà a desenvolupar una línia política. Amb grans cauteles, envià emissaris a totes les províncies amb la intenció d'explicar que hi ha una direcció del Partit a l'interior. Sense consultar la cúpula de l'exili, constituí a l'estiu de 1941 la *Comisión Central Reorganizadora* i va aprovar un document titulat *Anticipo de orientacion política*, on reafirmava el contacte directe amb la Internacional Comunista i el compromís de dotar-se d'una direcció forta dins d'Espanya sense necessitat de consultar cada pas als

³⁴³ MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España...* op. cit., p 53 i HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.39.

³⁴⁴ Heriberto Quiñones González o Yefin Granowdsky, persona nascuda en l'actual Moldàvia, era un instructor de la Comintern arribat a Espanya l'any 1931. Durant la Guerra Civil, afusellada la seva esposa, va exercir diferents funcions, des d' intèrpret a tasques radiofòniques en l'ambaixada soviètica. Després d'escapar-se del camp de concentració d'Albatera, va arribar a València a finals d'abril de 1939, on intentà reorganitzar el Partit i constituí, en absència d'altres, la direcció. La nit del 21 al 22 de juny de 1939, fou detés a València, torturat i empresonat fins que, a l'octubre de 1940, sense que li pogueren fer confessar la seva signficada militància comunista, i aconseguint la llibertat condicional, marxà i, després d'una probable estada a Barcelona, arribà a Madrid a l'abril de 1941, on es va fer càrrec del Partit.

dirigents de l'exterior. Fins i tot, plantejava una línia frontpopulista i la creació d'organitzacions guerrilleres.³⁴⁵

Alié a les reaccions de l'exterior, inicia l'estructuració d'un Partit que va reactivant els militants, ja que segons el responsable de l'organització Julián Vázquez, hi havien milers i comitès en llocs on no existien abans. Per preservar l'organització, desenvolupà formes clandestines com ara reunions triangulars (de no més de tres persones) o les anomenades cites mudes (contactes de salutacions per comprovar la localització). A més, per neutralitzar discrepàncies mostrades per càrrecs de Bilbao, es convocà una assemblea a Madrid, on s'elegí un comitè central amb 13 membres. Malgrat tot, les tensions augmentaren, i, amb l'enviament (i detencions) de militants enviats per la cúpula "exiliada", les relacions amb l'exterior es paralitzaren.³⁴⁶ Finalment, una sèrie de caigudes provocaren que, el 30 de desembre de 1941, Heriberto Quiñones fos detingut al carrer d'Alcalà de Madrid, torturat i finalment executat el 2 d'octubre de 1942.³⁴⁷

Amb la seva caiguda, el PCE fou de nou desmantellat, i als inicis de 1942 el Partit tan sols es manté viu en les presons. El basc Jesús Carreras, que ja havia estat enviat a Madrid des de França per supervisar a Quiñones, tornà en missió a Madrid a l'abril de 1942 i aconseguí aglutinar una nova direcció, però sense crear una nova estructura organitzativa; poc després, al març de l'any següent, Carreras va ser detés en una operació on la policia obtingué el major arxiu de material del PCE des del final de la guerra.³⁴⁸ A partir d'ací, i fins l'arribada de Jesús Monzón, els militants comunistes es limitaren a sobreviure. Paradoxalment, tant l'intent de Quiñones, com el posterior de Monzón, sent els esforços més seriosos d'articular una direcció a l'interior, van desencadenar, com més endavant desenvolupem, les dues crisis internes més fortes del PCE dels anys 40 i desembocarien en processos de persecució i depuració interna.

³⁴⁵ Sobre el document, GINARD I FÉRON, David. *Heriberto Quiñones y el movimiento comunista en España (1931-1942)*, Palma, Edicions Documenta Balear, 2000, pp.90-96.

³⁴⁶ ESTRUCH TOBELLÀ, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.25.

³⁴⁷ Fins la seva execució, va ser reclòs a la presó de Porlier (Madrid), on va acabar desfet per les tortures infringides. GINARD I FÉRON, David, *Heriberto Quiñones...* op. cit., pp.131-136.

³⁴⁸ MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del PCE...* op. cit., p.93.

Mentre els nuclis de l'interior es formaven, es desarticulaven i es reconstituïen, des de 1939, la direcció del Partit va romandre entre la URSS, Mèxic i França. A finals d'abril de 1939, es constituí el Buró Polític al voltant de Dolores Ibarruri (auxiliada per Jesús Monzón i Irene Falcón) i amb Vicente Uribe com a responsable de finances, Manuel Delicado de l'edició de material i del control dels acords, Antonio Mije, de *Mundo Obrero* i de les relacions amb altres organitzacions, Luis Cabo, d'organització i de l'ajut als evacuats, Francisco Antón, de les relacions amb l'interior d'Espanya i Juan José Manso dels camps d'internament.³⁴⁹

Es decidí abandonar França i dirigir-se a la URSS, on radicava l'Estat Major de la Internacional Comunista i, a l'estiu de 1939, les reunions amb el seu secretariat definiren la reconfiguració i les funcions del nou nucli de direcció. José Diaz, Dolores Ibarruri *La Pasionaria* i Jesús Hernández, s'instal·laren en la URSS per incorporar-se a l'aparell de la Comintern, Manuel Delicado es va fer càrrec de les relacions amb altres forces de l'exili, Vicente Uribe de l'aparell d'*Agitprop* i Mije dels assumptes d'emigració. Pedro Fernández Checa continuava assumint tasques organitzatives i Santiago Carrillo es mantenia com a secretari general de les JSU i s'incorporava al secretariat de la Internacional Juvenil Comunista.³⁵⁰

Mentre les directrius eren marcades per Dimitrov i la Comintern, a l'octubre de 1940, Checa proposà una reorganització i que el Buró Polític passés a cinc membres residents a l'estranger: Vicente Uribe, com a màxim responsable del PCE, Jesús Hernández, encarregat de propaganda, Santiago Carrillo, de joventut, Antonio Mije, de relacions externes, i Francisco Anton, d'organització. Juntament a un Comitè Central reduït a 25 membres efectius i 45 candidats, amb reunions a la URSS a l'espera de poder treballar dins del país. La intenció era que el secretariat pogués estar a Mèxic, considerat centre neuràlgic de l'exili republicà per rebre informació més freqüent de l'interior i tenir presència en foros internacionals. No obstant, la invasió alemanya de França i de la

³⁴⁹ MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del PCE...* op. cit., p.23.

³⁵⁰ PRESTON, Paul. *Santiago Carrillo. El penediment no existeix*, Barcelona, Editorial Base, 2013, pp.136-137., HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.28.

URSS va impedir l'arribada al país dels responsables que estaven a Moscó i, tan sols Uribe, Mije i, durant un curt temps, el jove Carrillo, pugueren instal·lar-se a Mèxic.

Així, s'establiren nuclis de direcció dispersos, no sense dificultats de contacte (especialment durant la Segona Guerra Mundial), que anaren covant el terreny per la formació de capelletes, al si d'ambicions personals, i d'uns conflictes interns que es resoldrien dràsticament. Seguint la doctrina estalinista que el Partit s'enforça depurant els oportunistes o traïdors, els qüestionaments de la línia política o dels sacralitzats dirigents, es pagarien durament. Les discrepàncies o mínima desobediència amb la direcció, les dissidències estratègiques i/o els intents autònoms des de l'interior es convertiren ràpidament en heretgies i en motiu d'atroç persecució. Les més importants foren les acusacions de *quiñonismo* o *monzonismo*.

El delictes d'Heriberto Quiñones, fou reafirmar l'autonomia de l'interior i ser el primer en proposar una política d'*Union Nacional* en una conjuntura que no acompanyava, ja que el pacte nazisoviètic, no permetia, seguint la supeditació soviètica, l'aliança antifeixista. Tot i el canvi d'orientació política, a partir de l'atac nazi a la URSS, a l'agost de 1941, el desafiament a la direcció de l'exili que havia fet Quiñones, que criticava el seu desconeixement de la realitat de l'interior, arribà al punt de no obeir les directrius d'aquella. Tot i haver planejat, fins i tot, el seu assassinat, la detenció de Quiñones el 31 de desembre de 1941 (i posterior afusellament el 2 d'octubre de 1942) ho va evitar.³⁵¹ Quiñones, en paraules de Gregorio Morán, "fue capaz de plantear por primera vez en la historia del PCE una línea política y unos métodos de funcionamiento diferentes de los oficiales".³⁵² A partir d'aquell moment, la campanya de desprestigi contra ell i els seus seguidors, va equiparar el terme de *quiñonismo* a traïció i provocació i va iniciar el primer gran "isme" que serviria per apartar les pròpies deficiències i responsabilitats i buscar, un enemic (intern) que reforcés el sotmetiment incondicional a l'homogènia posició propugnada per la direcció.

³⁵¹ Sobre Quiñones, GINARD I FÉRON, David, *Heriberto Quiñones y ...* op. cit.

³⁵² MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del PCE...* op. cit., pp.65-67.

De la mateix manera, el terme monzonisme també va ser usat per qualificar tot tipus de dissidència herètica. Jesús Monzón, que havia estat secretari general del Comitè Provincial del PCE a Navarra durant la República, i governador civil d'Alacant i Conca durant la guerra, s'havia convertit en el principal cap visible de la direcció comunista a França. En un context marcat per l'ocupació nazi de la Segona Guerra Mundial i per la dispersió de dirigents, amb una cúpula situada entre Mèxic i la URSS, Monzón, juntament a Carmen de Pedro, Manuel Azcárate i Gabriel León Trilla, vertebraren l'important contingent de militants refugiats a França. Però la seva responsabilitat no es reduïa a això, ja que les dificultats de comunicació amb el Buró Polític de Moscou, convertiren la delegació francesa en la principal autoritat també a l'interior d'Espanya. Malgrat estar en sintonia amb el Buró Polític i enviar delegats per controlar el Partit a l'interior per extirpar tota resta de quiñonisme, el projecte guerriller del PCE i la fundació de la *Junta Suprema de Unión Nacional* (JSUN), significaren l'inici del seu final al Partit. El fracàs de l'operació guerrillera de la Vall d'Aran de l'octubre de 1944 va servir per culpabilitzar Monzón d'aquell, de pretendre dissoldre el Partit en una organització suprapartidista i d'actuar autònomament sense seguir les directrius de Moscou. Negant el coneixement i el vist i plau donat a l'operació per la resta de la cúpula del Partit, l'acusació va servir perquè Santiago Carrillo, arribat a França en plena operació de la Vall d'Aran, autoproclamat salvador de la carnisseria per ordenar la retirada dels guerrillers, es fes amb les regnes del Partit.³⁵³

A partir d'aleshores, s'inicià una operació de "neteja" dins de les estructures del Partit i Carrillo envia a l'interior emissaris per depurar l'organització de restes "monzonistes". Acusat també de desprestigiar a *La Pasionaria* o d'atacar a la URSS, Monzón va salvar-se de l'ordre d'execució per la seva detenció per la policia a juny de 1945.³⁵⁴ Els col·laboradors de Monzón, cas de la seva mà dreta, el veterà, i constructor de l'aparell de propaganda, Gabriel León Trilla o el responsable de relacions polítiques de la JSUN, Alberto Pérez Ayala, van ser assassinats. L'ordre d'execució va ser materialitzada per un

³⁵³ Respecte l'operació *Reconquista de España*, més informació a l'apartat 6.

³⁵⁴ LÍSTER, Enrique, *Así destruyó Carrillo el PCE*, Barcelona, Planeta, 1983, p.79.

grup de guerrillers dirigits per Cristino García Granda.³⁵⁵ Tots els membres de l'aparell tècnic que havien treballat per Monzón, excepte l'indispensable i responsable de l'aparell de passos, Domingo Maleón, van ser apartats. A partir d'aquesta "neteja" interna, Santiago Carrillo, director de tot plegat, va ser catapultat i, amb un creixent poder dins del PCE, marcarà l'evolució del Partit, dins i fora d'Espanya.

Les purgues antimonzonistes foren pràcticament coetànies a l'expulsió de Jesús Hernández i els seus seguidors. En plena pugna per la successió després del suïcidi de José Díaz (el 24 de març de 1942), Hernández, representant del PCE en la direcció de la Comintern, i enormement popular entre els exiliats de la URSS, fou enviat a Mèxic. Sent ell un dels candidats (junt a *La Pasionaria* i Vicente Uribe) per assumir el lideratge del Partit, rebé les instruccions d'assegurar, junt a Francisco Anton, el compliment de la política de la *Union Nacional* i de supervisar l'acció de Uribe i Mije, criticats per despotisme i pel tren de vida luxós que portaven. L'intent d'Hernández de desplaçar a Anton (amant de La Pasionària), i d'exposar el descontent contra els dirigents de Moscú, amb el desitjat suport de militants de l'exili, de Mije i d'Uribe, no va fructiferar.

Ambdós, juntament a Anton, iniciaren un procés acusador contra ell, que va passar de fiscalitzador a acusat amb els càrrecs de dirigir una campanya de desprestigi contra Dolores Ibarruri, d'atacar la URSS, d'intentar assaltar la secretaria general o d'impulsar una plataforma fraccional. Com a resultat de la purga, ell i altres seguidors, cas d'Enrique Castro Delgado (secretari de José Díaz i responsable d'emissions de *Radio España Independiente*), foren expulsats del Partit.³⁵⁶ A partir de l'expulsió d'Hernández, el mer plantejament de l'eixida de la URSS o el qüestionament dels dirigents es varen convertir en temes tabú i en símptomes d'antisovietisme i "hernandismo". Així, el Partit, al mateix temps que assentava un monolitisme ortodox,

³⁵⁵ Justament, la investigació de la mort d'Ayala va posar a la policia en la pista del grup de *Cristino* i va culminar en la detenció i posterior afusellament dels seus membres. HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo*.op. cit., p.198-200.

³⁵⁶ HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Comunistas sin partido. Jesús Hernández, ministro en la Guerra civil, disidente en el exilio*, Madrid, Raíces, 2007, pp.73-79, 121-132 i 151-153. *Los años de plomo*...op. cit., p.64-76. MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del PCE*...op. cit.

sense permetre cap atisbe de discrepància, articulava el culte a la personalitat d'uns líders supremes, intocables i inqüestionables.

4.3 Una precarietat crònica. El cas valencià

La persecució dels militants, la nul·la planificació prèvia, la dispersió o l'exili determinaren la desarticulació del PCE i convertiren les presons, en el principal espai de trobada, de reorganització i de socialització política. Com ja s'ha assenyalat, la concentració de militants comunistes, va propiciar, malgrat el rígid sistema carcerari, impulsar l'ajuda mútua i el treball polític. Les constants detencions i desarticulacions dels comitès nacionals, regionals i locals que s'anaven creant feren que les cèl·lules comunistes de les presons foren les úniques que treballaren amb una certa regularitat i que tingueren una estructura estable.

Una de les tasques destacades era la lectura i l'anàlisi de material polític, per a la qual, a la presó de sant Miquel dels Reis (València), es rebia de forma gairebé periòdica exemplars de *Mundo Obrero*, periòdics de guerrillers, informes del Comitè central o fullets, que llegien en veu alta al dormitori, sota vigilància de militants, difonent-se entre afiliats i simpatitzants.³⁵⁷ A la presó de Burgos, plagada de militants comunistes, la instrucció política saltava qualitativament: no tan sols es llegien periòdicament obres de formació política i històrica del marxisme o de la Rússia soviètica, o es preparaven xerrades al voltant de les obres llegides, sinó que s'impartiren conferències de caràcter més professional o tècnic, i es confeccionava, entre els militants més preparats, una història d'Espanya marxista i informes d'anàlisi polític.³⁵⁸ El gran nombre de militants

³⁵⁷ Com constata Carlos Llorens, la col·laboració de treballadors de l'interior de les presons va ser crucial; en el cas referit, el correu entre l'interior de la presó i el carrer va ser el metge oficial, Carlos Caballé, que rebia el material que li proporcionava la dona i les filles d'un altre metge empresonat, el comunista Miguel Reyes. Aquest sistema va ser preferit a l'utilitzat a partir del doble fons dels poals de menjar, més arriscat per la facilitat de ser descobert. LLORENS, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.448.

³⁵⁸ També es debatien qüestions internes del Partit el més important dels quals i sense pràcticament discrepàncies, va ser el referent a Jesús Monzón i les seves responsabilitats en l'operació de la Vall d'Aran. Al març de 1947, les cèl·lules comunistes de la presó de Burgos van rebre un informe sobre Quiñones i sobre Monzón i la Vall d'Aran. El document de Quiñones, on se l'acusava de traïdor i de ser confident de la Policia, es va acceptar "aunque con

comunistes del centre penitenciari de Burgos exigia una organització més complexa i, si a la presó de Torrijos, com hem vist anteriorment, el Partit s'organitzava a partir de cercles jeràrquics, a Burgos, estava estructurat en cèl·lules i "comunes" prèviament distribuïdes i amb una direcció que, mitjançant emissaris, contactava amb aquelles.

Pel que fa a l'articulació del Partit a l'exterior de les presons, era enormement difícil. La dispersió dels pocs militants disposats, el difícil reagrupament i l'absència de dirigents i quadres foren obstacles determinants. Les constants desarticulacions dels comitès, locals, regionals i nacionals, que s'anaren creant, ja fos per imprudències, delacions o per la fràgil estructura, conduí l'organització a una precarietat permanent i de la que participava el nucli valencià del Partit. Al País Valencià, com a d'altres zones, les formes organitzatives partiren, immediatament després de la guerra, de la cèl·lula com unitat bàsica. Amb una organització basada en la *troica*, no passava de tres membres i tenia una funció fonamentalment pràctica, que consistia en realitzar tasques o informar de fets. Les reunions solien ser molt breus i la relació entre cèl·lules tan sols es feia, per mesures de seguretat, amb l'esglaió responsable de cadascuna.

Però la realitat diferia de la teoria i, ja siga, per imprudència, per la manca d'experiència clandestina, per un major intervencionisme o per confidències, sovint es desvelava l'anonimat. Lògicament, molts militants, incorporats durant la guerra, període amb una vida política ràpida, incompleta i subordinada a les necessitats d'aquella, no deixaren de sentir-se decebuts: "La experiencia de la vida clandestina del Partido resultó anormal; no nos dio la imagen real de un Partido comunista, bien organizado y con una dirección experta, teórica y prácticamente".³⁵⁹

cierta extrañeza"; per la seva banda, l'informe de Monzón, exposat en diferents presons fins finals d'abril de 1947, i seguint la versió de Carrillo, feia recaure tota la responsabilitat del fracàs de la Vall d'Aran, en el navarrès. Segons Carlos Llorens, que va traslladar l'informe (petites fulles de tamany quart de quartilla enrotllades) de la presó de Burgos a Sant Miquel dels Reis, "no he conocido posteriormente otro informe que haya sido sometido con tanta amplitud y empeño a la consideración de todo el Partido como este titulado Informe Monzon". Ell mateix reconeixerà que, malgrat la formal acceptació, es despertaren dubtes sobre la responsabilitat real de Quiñones i de Monzón. LLORENS, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.475 i 477.

³⁵⁹ LLORENS, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.457.

Nogensmenys, l'absència de dirigents, l'aïllament i la dispersió constataren la metamorfosi i la fragilitat del que poc abans havia estat un partit de masses, disciplinat i jeràrquic. En vigílies de l'ocupació, ja va intentar constituir-se, a València, un comitè del Partit, impulsat per Vicente Tolòs, José Agulló i *Estrecha* que, no obstant, marxaren cap Alacant deixant, la comesa, a elements "no significados" del Partit: Ricardo Moltó, Ernesto Prats i Genoveva Aparici. Aquests militants, joves i amb poca experiència, havien de mantindre una mínima estructura perquè el Partit no desaparegués. Utilitzant una drogueria com estafeta i un domicili, el de Pilar Soler, com espai de reunió i de confecció de documentació, i, sota l'impuls d'Heriberto Quiñones, enviat pel Comitè Central del PCE, formaren el primer Comitè Provincial posterior a la Guerra Civil, on Moltó era el secretari general i Prats d'organització.³⁶⁰

No obstant, descoberts ràpidament, foren desarticulats, junt a dos grups del *Socorro Rojo Internacional*, entre maig i juny de 1939, com també ho va ser, al setembre del mateix any, un grup de joves socialistes unificats amb alguns llibertaris. Més tard, el 1940, fou desarticulada, amb la detenció de sis membres, una organització (anomenada policialment *Los Galileos*, pel nom del fullet que editaven) centrada bàsicament en l'ajut econòmic a famílies de presos.³⁶¹ Paral·lelament, un altre grup comunista, destinat a proporcionar documents i mitjans de fugida a l'estranger als perseguits pel règim, també va ser descobert, com igualment ho fou un de més ampli, conegut amb el nom d'*Acordeón*, amb el resultat de més d'un centenar de detinguts.³⁶²

Però el grup, amb una major i més duradera activitat, va ser el de *La Gabardina* (anomenat així per la policia després que les primeres dades foren agafades d'una d'aquestes peces d'abric) format l'any 1940, i desarticulat entre març i abril de 1942. Segons Tomás Cossías, capità de la *Brigada Político-Social*, "era numerosa de componentes pero escasamente activa y eficaz": tot i la formació, fins i tot universitària,

³⁶⁰ Sumari 1050-V-1939, AGHD.

³⁶¹ LLORENS, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.196 i COSSIAS, Tomás, *La lucha contra el maquis en España...* op. cit., p.95.

³⁶² LLORENS, Carlos, *La primera década...* op.cit., p.197

dels membres, les imprudències i l'incompliment de sistemes organitzatius més segurs i adaptats a la clandestinitat, com la *troica*, determinaren el ràpid final.³⁶³

Ara bé, el grup, dedicat també a la canalització de l'ajuda a presos mitjançant *Socorro Rojo*, va saber articular contactes fins establir un Comitè Provincial del PCE a febrer de 1941. En la primera reunió d'aquest, celebrada en un pis de València, amb la presència dels màxims responsables del Partit, els veterans Antonio Agulló o José Llop, va ser designat *Pedro* (Ambrosio Gómez Valcárcel) com a secretari polític, Carlos Llorens d'*Agitprop* i Enrique Cristóbal responsable del treball en els quarters. Utilitzaven una porteria d'una casa de la Gran Via Marquès del Turia com a estafeta servida per difondre escrits, retalls de premsa, butlletins i notes. A la tasca de propaganda i agitació, es sumava la recolecta de cotitzacions i els intents d'infiltració en els quarters.³⁶⁴ La darrera reunió de "La Barraca", delatada posteriorment per algú, va precipitar les detencions que, entre març i abril del 42, acabà amb el comitè del Partit.³⁶⁵ Les negligències d'alguns, la inexperiència de la immensa majoria, la pèrdua de contactes per l'incompliment en cites, les conductes vacil·lants o les pressions familiars cap els més nous, foren obstacles que facilitaren les detencions, les desarticulacions progressives i el final dels grups.

No va ser fins el setembre de 1942 quan el Partit començà a teixir una estructura més àmplia i articulada; aleshores, paral·lelament al naixement de la *Unión Nacional*, es va constituir el *Primer Comitè Regional de Levante* (que comprenia tot el territori valencià més Múrcia, Albacete i les Balears), a la direcció del qual s'incorporà Antonio Conca Monpuey, recent eixit de la presó. Aleshores, el partit estava organitzat en quatre sectors, amb un Comitè Local i un altre intercomarcal i tenia organitzat el comitè del *Frente de Juventudes* (dirigit per l'advocat Enrique Blanes), el *sector de Mujeres*, el *Cuerpo de guerrillas* (en pla embrionari) i també un Estat Major de caràcter militar. I, amb una impremta per editar pasquins i propaganda, mantenia contacte regular amb les presons de Castelló, Terol, València, Alacant i Albacete.

³⁶³ COSSIAS, Tomás: *La lucha contra el maquis en España...* .op. cit., p.96.

³⁶⁴ LLORENS, Carlos, *La primera década...*, op. cit., pp.201-219.

³⁶⁵ *Ibidem*, pp.227-230.

El Comitè Regional va durar fins el març de 1944, moment en què foren detesos els seus membres: Cesáreo Lleó Fuentes, Francisco García Buendía, Joaquín Fera Chapela, Demetrio de Francisco i Antonio Conca.³⁶⁶ Tan sols es salvà Demetrio Rodríguez Cepero, *Centenera*, secretari general, que va fugir de València moments abans de la reunió amb el Comitè Local, a la que havia d'assistir. La desconfiança sembrada envers ell per part del Comitè Nacional del Partit a Madrid, també producte de “su mal trabajo”, va fer que el delegat del Comitè *Tomás*, el mateix que l'havia nomenat anteriorment, desplaçés a *Centenera* del càrrec, seguint una ordre dels dirigents de Madrid.³⁶⁷

Malgrat ser apartat del PCE i d'enfrontar-se a la nova direcció, Demetrio Rodríguez no va resignar-se: liderà un grup comunista amb una actuació autònoma que, fins i tot, publicava un periòdic anomenat *El Palleter*, reivindicant així l'històric personatge valencià de la Guerra del Francès.³⁶⁸ Tanmateix, no acceptà la seva exclusió, ni el nomenament de José Maria Araiz Andrés, *Pisa* i, poc després, d'Ambrosio Gómez, *Pedro*, com a nou secretari general del segon Comitè Regional.³⁶⁹ El recurs d'aquest darrer a la Delegació del Comitè Central de Madrid (liderada per Jesús Monzón) va suposar la compareixença del *Centenera* davant del Comitè i l'advertència de greus resolucions si continuava qüestionant la designació de *Pedro* com a secretari general. Sembla ser que les corrents internes no eren alienes a la pugna haguda entre faccions “autònomes” i el Comitè Central de l'exili; al País Valencià, a la corrent oficial, es sumava la que editava *Frente Rojo* (posteriorment reintegrada) i el sector dissident, el

³⁶⁶ Conca va ser l'únic que es lliurà de l'afusellament amb una condemna de 30 anys de presó, que li va fer estar un total de 23 anys entre reixes. LLORENS, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.198 i 199.

³⁶⁷ Descontent per la decisió, *Centenera* arribà a amenaçar a *Tomás* amb l'acció de dos pistolers, anomenats *Julio* i *El Tuerto*. Sumari 289-V-1944, AGHD.

³⁶⁸ Sumaris 289-V-1944 i 298-V-1944, AGHD. I COSSIAS, Tomás: *La lucha contra el maquis en España...* op. cit., p.97. FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *La reorganización y la oposición del PCE al franquismo...* op. cit., p.702.

³⁶⁹ Segons *Pisa*, les ordres de cesar a *Centenera* partiren de Tomás, delegat del Comitè Nacional i d'un tal Torres. Sumari 811-V-1947, AGHD, Madrid. *Relación de documentos del Fichero de 2a-9a de la Capitania General de Levante*, AIMC.

qual, també tenia fidels entre els militants castellanencs, fet constatat per *Grande* quan fou enviat per *Pedro* per intentar organitzar el PCE a La Plana.³⁷⁰

Finalment, després de la inicial tensió, *Centenera* es va sotmetre i va acceptar la proposta de fer-se càrrec del comandament del Grup de Guerrillers, adjunt del Comitè Regional, sota les ordres directes del secretari general. D'aquesta manera, a novembre de 1944 s'articulava el primer gran antecedent del que seria l'AGL, que tindria com a prioritat, realitzar cops econòmics per finançar el Partit. Estava format per persones de confiança de *Centenera* i per antics components del *XIV Cuerpo del Ejército*, cas de José María Méndez Mazzoni, *Julio*, Benjamín Puig Brotons, *Abel* i Juan Mario Carboneras Risueño, *Mario*. No obstant, poc més tard, les aigües tornaren a estar revoltes: un dels cops realitzats, produït a inicis de desembre de 1944, a la sucursal del Banc de Biscaia de València, amb el botí de 44.500 pessetes, fou l'inici de transcendents xocs a l'interior del Partit.³⁷¹ L'incompliment de l'acord pres amb el Comitè referent a la gestió dels diners obtinguts, sense entregar-los a la direcció, va fer que l'òrgan oficial del PCE valencià, *Verdad*, els titllés de traïdors i què el Comitè Regional enviés una nota confirmant la deslleialtat de *Centenera* i els seus fidels: "Atención, comunistas de Levante: Por decisión del Comitè Regional y siguiendo las instrucciones recibidas de la Dirección del Partido, ponemos en vuestro conocimiento lo siguiente: Se declaran traidores a la causa comunista a los antiguos camaradas Centenera, Julio, Mario y Abel. Lo que se publica para constancia de todos vosotros".³⁷² Posteriorment, el grup es va desfer i, mentre de *Centenera* es perd la pista després de la seva marxa a Madrid, *Abel*, anà cap a França (demanant el reingrés i l'entrada a guerrilles), i tant *Julio*, reincorporat al Partit, com *Mario*, foren posteriorment morts per la policia.³⁷³

³⁷⁰ FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón. La lucha armada...*, op. cit., p.111. Autobiografia de *Grande*, *Aparato de Pasos, Informes sobre Camaradas*, jacquet 624, AHPCE.

³⁷¹ Sumari 298-V-1944, AGHD. Informe de Benjamín Puig Brotons, *Aparato de Pasos, Camaradas del Interior*, jacquet 74 i 75, AHPCE.

³⁷² COSSIAS, Tomás, *La lucha contra el maquis en España...* op. cit., p.100 i 101.

³⁷³ Informe de Benjamín Puig, *Aparato de Pasos, Informes del Interior*, jacquet 240, AHPCE. Segons Tomás Cossías (*La lucha contra el maquis en España...* op.cit., pp.98-106), en unes afirmacions més que dubtoses, l'elegit per substituir a *Centenera* va ser *Vargas*, amb *Gandi* com adjunt, qui formaren un grup que començà assaltant el Banc dels Previsors del Porvenir;

Un mes abans, al febrer de 1945, es va iniciar una operació policial que culminà amb la detenció de membres del Comitè Regional, del secretari d'organització Alejandro Zarzo Muñoz, *Rubio* (també, pocs dies després, del substitut), de José Maria Araiz, *Pisa*, així com de components del Comitè Local de València i membres de comitès comarcals de València, Alacant, Elx, Múrcia i les Illes Balears. En ella, la recollida d'armes, bombes de mà i dinamita per part de la policia, constatava la resistència armada que, des de les files comunistes es forjava abans de la formalització de l'AGL.³⁷⁴

Les detencions i la troballa d'abundant documentació va deixar el Comitè Regional i els cercles del Partit certament desmoralitzats, motiu pel qual, el Comitè Central va enviar un delegat des de Barcelona (*Noi*) que també s'encarregués de designar responsable de la recluta i l'organització de nous guerrillers. Poc més tard, a juny de 1945, es reorganitzà el PCE amb un Comitè Regional format per Aquilino Garcia Gutiérrez, *Negro Aquilino*, com a secretari general, (poc després substituït per Jesús Izcaray), Francisco Villares Carrasco, *Luis*, d'organització (detés l'any 1946 i mort en *Ley de Fugas* a Castellfort el 1949) i Francisco Béjar Toro, *Federico*, d'*Agitprop*, enviat també des de Madrid i detingut a juliol de 1946.³⁷⁵

Mentrestant, l'aparell guerriller va ser dirigit, per *Ricardo* i pel basc Celestino Uriarte, amb experiència en el treball guerriller a Madrid, des d'on fou enviat, i que, posteriorment es responsabilitzaria de la secretaria del Regional valencià. Després del seu breu pas per València, finalitzat segons ell a març de 1946, remarcà, en el seu

segons Cossías, a l'igual que va fer *Centenera*, *Vargas*, va desaparèixer, sense entregar al Partit, les 212.000 pessetes aconseguides. No obstant, tot apunta a que tant *Vargas* (Antonio Gan Vargas, també anomenat *Cubano*, posterior guerriller del 5è Sector) com *Gandi* (Rafael García Andrés), foren els membres més significatius dels grups de xoc formats per *Arturo* i *Pepito el Gafas* i, per tant, l'apropiació dels diners és del tot improbable, atenent a la continuïtat de *Vargas* en les files guerrilleres. Tanmateix, segons el sumari col·lectiu 298-V-44, *Vargas* va formar part dels grups d'acció del PCE des de 1943, liderant-lo en algun moment, substituïnt a *Gandi*.

³⁷⁴ Sumari 126-V-1945, AGHD. *Relación de documentos del Fichero de 2a-9a de la Capitanía General de Levante*, AIMC.

³⁷⁵ Segons Celestino Uriarte, Jesús Izcaray, va disposar d'un poder gran sobre les estructures del Partit, fins al punt que "los demás compañeros de la Dirección eran simples enlaces con él". Informe de Celestino Uriarte, extret de GARAI, Juan Ramón, *Celestino Uriarte. Clandestinidad y resistencia comunista*, Tafalla, Txalaparta, 2008, p.194. Vegeu també, respecte la nova estructura del Comitè Regional, el sumari 539-V-1946, AGHD.

informe valoratiu, l'efectivitat del treball realitzat, amb una direcció compenetrada, i que “el partido se orientó e infiltró entre las masas, allí pude ver cuánta capacidad de lucha poseen las masas”, acabant conclouent que “Valencia fue una magnífica escuela para nosotros y un esbozo de las grandes posibilidades de lucha”.³⁷⁶ Tanmateix, segons un informe intern del Partit referint-se a Uriarte, assegurava que “a su buen trabajo se deben los progresos del Partido en ese lugar (Levante)”.³⁷⁷ Així, l'articulació del Partit a València, tant a nivell local (amb la preceptiva divisió per sectors), comarcal i provincial, s'evidenciava per la constitució de la nova direcció regional.

Mentre es consolidava aquesta, amb designacions i directrius donades des de Madrid, i s'activava la tasca propagandística dins i fora de les presons, amb l'enviament regular de periòdics com *Mundo Obrero*, s'impulsava un grup d'acció urbana radicat especialment a l'àrea metropolitana de València. Tanmateix, els materials polítics arribats des de l'Estat veí, eren traslladats des de València a Madrid pel dirigent del PCE de la capital d'Espanya Timoteo Ruiz, *Teo*, detés, en un dels seus viatges, a l'estació del Nord de València.³⁷⁸ Nogensmenys, la importància estratègica del litoral mediterrani, comunicat amb França, va convertir el País Valencià, en punt de connexió amb la capital d'Espanya, i, més tard també, en centre neuràlgic del projecte guerriller del PCE. El mateix Celestino Uriarte reconeixia que la direcció de Madrid col·laborava regularment i que “nos visitaba periódicamente un camarada del aparato de organización, alto, de pelo castaño, exguardia de asalto, llegado de Francia” examinant les tasques i donant indicacions.³⁷⁹

El contacte entre el Comitè Regional i els provincials o locals, s'establiren a partir d'un sistema d'enllaços, correus i estafetes. Si els primers eren persones enviades per realitzar la comunicació, els correus consistien en persones que, atenent el seu ofici

³⁷⁶ Informe de València de Celestino, extret de GARAI BENGEOA, Juan Ramón, *Celestino Uriarte, Clandestinidad y...* op. cit., p.205 i 206. A diferència de la resta d'autors que han aprofundit sobre l'AGL, Garai considera que Celestino Uriarte no és *Arturo*.

³⁷⁷ Informe sobre Celestino Uriarte. *Aparato de Pasos. Informe de Camaradas*, jacquet 1022, AHPCE.

³⁷⁸ LLORENS, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.199-200.

³⁷⁹ GARAI BENGEOA, Juan Ramón, *Celestino Uriarte. Clandestinidad y resistencia comunista...* op. cit., p.206.

(com xòfers, peatons de correus, peons caminers, treballadors del ferrocarril) podien enviar i rebre informació amb una periodicitat fixa. A diferència d'aquests elements mòbils, l'estafeta era el lloc fixe (casa, masia, pedra, cova, arbre, etc) on es dipositava la propaganda, la informació o la consigna. Generalment, entre el Comitè Regional i cadascun dels provincials solien haver dos estafetes: una per l'enviament de propaganda i consignes del Regional al Provincial i l'altra per l'enviament invers, amb la condició indispensable del desconeixement mutu entre ambdues. Clar està, quan es sospitava que la policia estava al darrere, es relevaven les persones que exercien la tasca. A tall d'exemple, si a la ciutat de València el Partit estava dividit en quatre sectors (Nord, Museu-centre, Russafa i Grau), connectaven amb el Comitè Provincial a partir de dos enllaços, els quals s'endollaven respectivament a dos dels sectors. D'aquests depenien les cèl·lules, les mínimes i més xicotetes unitats del Partit que constituïen la base del mateix.³⁸⁰

Malgrat tot, les desmembracions foren constants: a inicis del 1946 foren detinguts els components del comitè del Camp de Morvedre i de Puçol, i, més tard, al juliol, foren arrestats membres del Regional, en un moment en què aquest havia incorporat la secretaria sindical en l'organització. Paral·lelament, caigueren els comitès provincials d'Alacant i Múrcia i la comissió d'Agitació i propaganda, recollint impremtes, multicopista i propaganda, a València. Tot plegat, les reiterades desarticulacions confirmen la fragilitat dels nuclis i dels comitès del Partit Comunista per consolidar l'organització; després d'aquelles, la dificultosa reagrupació i la reorganització dels elements comunistes que es salvaven deixava molt tocades tant l'activitat política, propagandística, com l'armada. Així doncs, la cronicitat de la precarietat organitzativa del Partit marcaria, tant la seva evolució, com la del projecte guerriller.

³⁸⁰ Sumaris 289-V-1944, 539-V-1946, i 811-V-1947, AGHD. COSSIAS, Tomás, *La lucha contra el maquis en España....* op. cit., p.113 i 114.

4.4 Fracàs convergent: de la *Unión Nacional* a la fundació del Consell General de Resistència

Els problemes de la lluita clandestina i els cops repressius no foren les úniques dificultats del PCE. La nul·la i dolenta relació amb la resta de forces antifranquistes, basada més en la difamació mútua que en la recerca de ponts de diàleg, el feren situar en un aïllament polític del que ben aviat foren conscients. Per eixir-se'n, i seguint els vents que bufaven de Moscó, el Partit va plantejar sota el nom d'*Unión Nacional*, una fórmula que ampliava el frontpopulisme dels anys 30. Així, a l'agost de 1941, es va publicar un manifest, elaborat a Moscó pel nucli dirigent (Dolores Ibarruri, José Diaz i Jesús Hernández), que va ser la primera concreció de voluntat de convergència després de la Guerra Civil. En efecte, era una política, ja formulada pel PCE en 1938, que es basava en una proposició d'ampliació de les aliances del front popular, fins i tot, a sectors dretans, però que exclouïa, com ja hem comprovat, a "los casadistas, los espías nazitrotskistas", als socialistes Prieto, o Araquistain i a l'anarcosindicalista Abad de Santillán. Com a línies programàtiques destacades, es pretenia impedir que Franco entrés a la guerra amb Hitler, es reconeixia la legalitat republicana i el govern de Negrín, i la devolució de les autonomies. Fins i tot, en l'àmbit català, l'1 d'agost, va aparèixer un manifest idèntic al del PCE, signat pel PSUC que abogava per la creació de l'Aliança Nacional Catalana afonant en les llibertats de Catalunya, també amb dissidents d' ERC, ACR, PSUC, CNT, UGT, PRE i Unió de Rabassaires.³⁸¹

Un any després, a l'estiu de 1942, amb l'ofensiva a Stalingrad i la situació difícil pels soviètics, Dimitrov va convocar als dirigents comunistes espanyols perquè elaboraren una nova política adequada a les necessitats de la URSS. La intenció era demostrar als aliats que la Unió Soviètica i el moviment comunista no aprofitarien la situació de guerra per generar revolucions obreres i que la seva actuació no eixiria en cap moment dels

³⁸¹ ESTRUCH TOBELLA, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.71 i 72. HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p. 60 i 61. MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España...* op. cit., pp.123-127. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, "El contexto nacional e internacional de la resistencia (1939-1952)", dins de ARÓSTEGUI, Julio i MARCO, Jorge (eds), *El último frente...* op. cit., pp.17-36, p.31.

marcs de la lluita nacional.³⁸² Aquest gir es va materialitzar, en el PCE, en el manifest, redactat per *La Pasionaria*, del Comitè central del 16 de setembre de 1942, que va ser un pas més a la línia d'apropament a les dretes i un esboç del que més tard va ser la política de "Reconciliación Nacional". La nova línia, determinada pel gir de la política soviètica a causa de les dificultats de la Segona Guerra Mundial, consistia en oposar als que estaven a favor de la participació en la guerra al costat de Hitler (Franco i els germanòfils falangistes) i els contraris, els quals englobaven una àmplia amalgama de forces polítiques i socials. El manifest, publicat el 5 de setembre, considerava que "ahora el problema ha cambiado de fondo: hoy la cuestión es totalmente distinta: se trata de salvar la vida al pueblo, defender la existencia de España y su futuro (...)", i es centrava en nou punts que condensaven el programa de la *Unión Nacional*:

- Rompimiento de todas las ligazones actuales de España con Hitler y los países del Eje.
- Depuración del aparato del Estado – y en primer lugar del ejército – de todos los falangistas.
- Liberación de los presos y autorización para volver a España, sin ninguna traba y sin ningún peligro, a los españoles que se encuentran en forzada emigración para que todos ellos puedan contribuir a la salvación y engrandecimiento de España.
- Restablecimiento de la libertad de prensa, de reunión, y de opinión para movilizar todas las fuerzas del pueblo al servicio de la causa liberadora de España.
- Reconstrucción del país, asegurando pan y trabajo a todos los españoles.
- Preparación de las condiciones para que por medio de elecciones democráticas el pueblo elija una Asamblea Constituyente que elabore la carta constitucional que garantice la libertad, la independencia y la prosperidad de España.³⁸³

Els canvis i novetats, respecte la política inicial de la *Unión Nacional* de 1941, són ben palesos: desaparegueren les referències al govern de Negrín, a la Constitució de 1931 i a les institucions republicanes, inclosos els estatuts d'autonomia de Catalunya i Euskadi. La intenció era poder integrar, i que es pogueren sentir còmodes, certs sectors de la dreta monàrquica. No obstant, a més de no tenir cap repercussió en l'aproximació

³⁸² Una de les seves conseqüències seria la dissolució, un any després, al juny de 1943, de la Internacional Comunista.

³⁸³ ESTRUCH TOBELLA, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.76 i MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España...* op. cit., pp.127-128.

d'aquests, el programa va reafirmar l'allunyament de sectors antifranquistes i republicans, que s'escandalitzaren davant l'abandonament de l'opció republicana. Fins i tot, es produïren dissidències internes, ruptures i expulsions dins del PCE i del PSUC, tant en l'interior com en l'exili, especialment al mexicà.³⁸⁴

La concreció de la política de la *Unión Nacional* va ser la creació de la *Junta Suprema de Unión Nacional* (JSUN). Segons les fonts pròpies de Partit (premsa i informes), els orígens de la JSUN radiquen en la decisió, a novembre de 1942 a Grenoble, d'enviar a Espanya a uns representants perquè contactaren amb l'oposició de l'interior. Després d'entrevistar-se amb socialistes, comunistes, cenetistes, ugetistes i representants de Catalunya i Euskadi, consensuaren un programa d'*Unión Nacional* de quatre punts i establiren la JSUN a Madrid a setembre de 1943, popularitzant-la especialment des d'inicis de 1944. Amb dubtes i diferents hipòtesis sobre la plasmació real d'aquella, Joan Estruch, un dels màxims especialistes de la història del PCE, considera que la JSUN no va ser més que “una maniobra política del partit, un *bluff* propagandístico sin base real”. Segons el referit autor, malgrat que fonts del mateix Partit indiquen la seva creació, la JSUN no va existir mai i va ser publicitada des de principis de 1944 per torpedejar la JEL (*Junta Española de Liberación*), creada a Mèxic al novembre del 1943, contribuint, amb això, a dividir, encara més, la unitat antifranquista.³⁸⁵

La tesi d'Estruch, malgrat que concorda amb la debilitat interna del PCE, no coincideix amb la d'un altre especialista de la història del PCE, Fernando Hernández Sánchez ni en la de Manuel Martorell, expert en la trajectòria de Jesús Monzón ni amb el testimoni directe de Sixto Agudo, *Blanco*.³⁸⁶ Per Martorell, Monzón, instal·lat a Espanya des de

³⁸⁴ Algunes d'aquestes expulsions, buscaren tapar crítiques o encobrir qüestionaments als dirigents del Partit. A tall d'exemple, Margarita Nelken va ser expulsada a l'octubre de 1942 al·legant sabotatge i descrèdit de la política de la UNE. MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza...*, op. cit., p.103-104. Sobre qüestionaments de la línia de la UNE, ESTRUCH TOBELLÀ, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.77 i 78 i respecte dissidències internes, HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., pp.45-76.

³⁸⁵ ESTRUCH TOBELLÀ, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., pp.78, 79 i 81.

³⁸⁶ Sixto Agudo, destacat membre del PCE, va ser enviat des de França a finals de 1943, per establir contacte amb el catedràtic de la Universitat de Sevilla Manuel Giménez Fernández, exministre d'Agricultura per la CEDA (1934-35), a l'efecte de fomar la JSUN. Entrevista, Reus, 31 de gener de 2001, cedida per Josep Sánchez Cervelló.

setembre de 1943, per reconstruir la delegació de l'interior, impulsà i creà la *Junta Suprema de Unión Nacional*. Amb la sorpresa prèvia d'enviar, des de Perpinyà, un manifest sobre aquesta on introdueix la paraula República, la Junta Suprema va ser fundada i formalitzada en un celler de Madrid. Encara que es mantingueren contactes amb nacionalistes bascos i amb ERC, a la trobada acudiren un representant del Partit anomenat Cantos, un sindicalista de la UGT afiliat al PCE, un socialista a títol personal, un anarquista que havia estat desplaçat de la CNT per les seves simpaties envers el PCE i un republicà que assegurava pertànyer al *Consejo Nacional*, una entitat que coordinava diversos moviments republicans de Madrid.

En aquesta reunió, molt breu, s'aprovà el manifest de la Junta Suprema i Monzón fou nomenat el seu president. En el seu equip de confiança estigueren, entre alguns altres, Gabriel León Trilla, Pere Canals, Apolinar Poveda, Arriolabengoa i Cantos. A València, s'encarregava Gregorio Varela, a Barcelona, Àngel Lopez, a Bilbao, Antonio Suárez i a Galícia, Juan Pino. Paral·lelament, s'intentaren expandir grups de suport a la Junta Suprema i a València s'arribà a formalitzar-ne un. A principis d'octubre, s'obtingué el primer èxit important ja que, després d'una reunió a Sevilla, s'aconseguí incorporar el minoritari Partit Popular Catòlic i l'antic ministre d'agricultura de la CEDA, Manuel Jiménez Fernández. Fruit de l'acord, emeteren una declaració conjunta, datada el 16 de novembre de 1943, que esdevingué en la màxima concreció de la política de Monzón a l'interior d'Espanya i on reiteraren la crida a altres forces conservadores, cas dels carlistes, a lluitar contra el règim de Franco, considerat com satèl·lit del de Hitler, i propugnant eleccions lliures, una nova constitució i la formació d'un govern d'*Unión Nacional* en base a la Junta Suprema.³⁸⁷ Justament, aquesta aproximació als conservadors, tot i també ser impulsada per la política soviètica i pel propi Partit, poc després donaria impuls a Santiago Carrillo per "argumentar" la suposada deriva dretana de la delegació controlada per Monzón i per sustentar unes acusacions que pretenien apartar-lo per erigir a aquell a la cúpula del Partit.

³⁸⁷ MARTORELL PÉREZ, Manuel, Jesús Monzón, *El líder comunista olvidado de la historia*, Pamplona, Pamplona, Pamiela, 2000, pp.115-120. També, HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.121.

A mesura que el territori francès era alliberat, el PCE va anar constituint els òrgans de la UNE, intentant també atraure els emigrats espanyols mitjançant una política hegemònica afavorida pel prestigi que havien adquirit en la lluita contra els nazis. Com a UNE, va tindre òrgans de propaganda (especialment, *Reconquista de España*) els quals, sense que el PCE disposés de propis, augmentaren la identificació entre aquest i la UNE. Aquesta excessivament palesa simbiosi va dificultar l'atracció de sectors diferents als del propi Partit: tot i que tan sols s'integraren alguns socialistes negrinistes, i alguns republicans o cenetistes sense càrrecs dirigents, el PCE, atorgà, a l'organisme, una representativitat que distava de tindre.

Potser per això, el Partit, amb l'ajut de l'homòleg francès, i traient rèdit de la seva participació en la resistència antinazi, va aconseguir que el govern de França reconegués oficialment a la UNE com únic moviment espanyol d'alliberament. No obstant, una important part de l'exili no el va acceptar com a referent i s'han documentat enfrontaments i xocs violents amb republicans, socialistes i cenetistes, fins i tot assassinats d'espanyols per guerrillers de la UNE.³⁸⁸

El creador de la JSUN, Jesús Monzón, qui començà a aplicar la línia política de la *Unión Nacional* marcada des de Moscou, com ja s'ha exposat, va ser rellegat després de l'operació de la Vall d'Aran, sent substituït pel cada cop més poderós Santiago Carrillo. Un mes després d'aquella, al novembre de 1944, es va celebrar, a Toulouse, la primera Conferència de la UNE a França. Sense haver modificacions ni rectificacions en la línia política seguida, la Conferència, amb intervencions comunistes i de "representants" de republicans, catòlics, cenetistes o ugetistes, va continuar amb el triomfalisme, la tàtica insurreccional i la renúncia a l'anterior experiència republicana. Jesús Martínez, secretari general de la UNE (del PCE), va dir: "Dentro del marco de nuestra unidad no dejará de haber quién defiende la República del 31; nosotros nos inclinamos a defender la República del 45, que será la única del Pueblo".³⁸⁹

³⁸⁸ Segons Joan Estruch, es produïren uns 200 assassinats d'espanyols en el Midi per obra dels guerrillers de la UNE, ESTRUCH TOBELLA, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.87.

³⁸⁹ ESTRUCH TOBELLA, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.100 i 101.

A partir d'aquest moment, el PCE, com va proposar Carrillo, ja contaria amb òrgans d'expressió propis (*España Popular* i *Nuestra Bandera*, apareguda a Toulouse en gener de 1945) amb la intenció de difondre una imatge del PCE i de la UNE independents una de l'altra a efecte de propiciar més adhesions. Mentrestant, l'antic dirigent de les JSU va anar progressivament controlant els ressorts de l'aparell del Partit i els càrrecs directius i desplaçant l'equip dirigent anterior. Amb una astuta maniobra, va anar desempallegant-se dels rivals polítics mitjançant diferents vies: a les dures acusacions, degradació i progressiva defenestració de Jesús Monzón, (detés i empresonat), es suma l'assassinat de Gabriel León Trilla i d'Alberto Pérez Ayala, el 6 de setembre i 15 d'octubre respectivament, per un escamot de guerrillers comunistes dirigit per Cristino García. Ambdós, com prèviament hem vist, van ser acusats, falsament, de traïdors i confidents.

La reestructuració del Partit i el canvi de dirigents van marginar els quadres del període de la lluita clandestina, relacionats amb la direcció anterior i poc conformistes amb les normes cegues de la direcció. Si els alts càrrecs foren ocupats pels dirigents procedents de la URSS o Mèxic, els esglaons inferiors foren copats per militants que fins aquell moment havien tingut un paper discret. No obstant, la fidelitat a la nova direcció compensava un passat poc actiu militantment. Així, “los sospechosos fueron los que se habían jugado la vida en la clandestinidad, y los seguros los que habían permanecido al margen de ella en espera de tiempos mejores”.³⁹⁰ Per complimentar aquesta operació sense resistències, apel·laren al recurs del culte al dirigent i al perill de la sospita sistemàtica de la infiltració policial en el Partit. Aquest argumentari, fonamentat en falses acusacions, cercava eliminar rivals polítics per establir una fictícia cohesió interna.

La paranoia estalinista, més que consolidar i activar políticament el Partit, va servir per assentar càrrecs, i garantir resolucions sense discrepàncies notables. Aquesta pràctica ni tan sols es va amagar i, en el primer número de l'edició francesa de *Nuestra bandera* (gener de 1945) a més d'insistir en que s'han de reforçar “al máximo las medidas de seguridad y vigilancia “(...) realizando un estrecho control de las tareas y actividad de

³⁹⁰ Íbidem, p.105.

cada militante” s’exhorta a què “pasemos resueltamente a la liquidación física de los agentes de provocación. Cada delator debe pagar con la vida su traición. Y en esta tarea los guerrilleros deben jugar el papel principal”.³⁹¹ La magnificació d’unes infiltracions que no escassejaren va ser utilitzada per netejar el Partit de díscols i per instaurar un clima on, amb la por i l’amenaça de procediments expeditius, no s’admetien discrepàncies. La “espionitis”, a més de les depuracions i expulsions creades, va crear un ambient de desconfiança que, molt probablement, va ser molt més perjudicial pel Partit que les penetracions policials.³⁹²

Tot i la retòrica triomfalista del Congrés de la UNE, l’organisme continuava estancat i estava molt lluny d’aglutinar les forces antifranquistes. El mateix número de *Nuestra Bandera*, de gener de 1945, reconeixia la insuficiència dels progressos efectuats i, més concretament, el desenvolupament de les Junes de UNE en l’interior. El to autocrític de qualsevol article, per mínim que fos, constata la gran feblesa de la UNE, materialitzada en el fiasco de la Vall d’Aran, l’escassa abertura i integració de les forces antifranquistes i la nul·la implantació de les seves juntes. Per això, des d’inicis del 1945, va desaparèixer el to triomfalista respecte la UNE, i s’anà preparant el terreny per cercar aproximacions cap a les forces republicanes, reafirmant el compromís per la República. Així, es va presentar una oferta, proposant un govern de la UNE a França presidit per Negrín, que va ser rebutjada pel propi expresident del govern. Poc després, a l’agost de 1945, i sent conscient del fracàs del projecte “hegemonista” del PCE, la UNE es dissolia.³⁹³

³⁹¹ “Carta abierta de la Delegación del Comité Central a los miembros del partido, simpatizantes y a todos los antifranquistes en general”, *Nuestra Bandera*, Toulouse, gener de 1945, p 26 i.27

³⁹² Sobre l’espionitis i la paranoia estalinista, vegeu, ESTRUCH TOBELLA, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.106-114, MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España...* op. cit., pp.252-307 i HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit, especialment pp.64-76, pp.155-157, pp.178-213

³⁹³ El 4 d’agost de 1945 es publicà un manifest d’autodissolució, titulat “Desaparece en Francia la UNE para facilitar la creación de un organismo superior de unidad”, *Reconquista de España*, Méxic, núm. 9. En ell aparegueren les signatures de Juan Aguasca (president del secretari de la UNE de França), Jesús Martínez (PCE), general José Riquelme (president del Comitè Nacional ampliament de UNE), Julio Hernández (socialistes de UNE) o d’ Enrique de Santiago (UGT).

Posteriorment, el 5 de desembre següent, es va celebrar a Toulouse, el primer Ple del PCE després de la Guerra Civil, on destacaren els parlaments de dos figures que reforçaren el seu poder intern dins del Buró Polític: Dolores Ibarruri, *La Pasionaria* (arribada a França a maig de 1945) i Santiago Carrillo. Els discursos emfatitzaren la lluita armada i l'acció de masses en l'interior per enderrocar la dictadura, indispensables per establir un govern de *Coalición Nacional* (ja no *Unión Nacional*), integrat per diferents representats de les forces antifranquistes (inclosos republicans, socialistes, comunistes, catòlics i monàrquics) i que hauria d'organitzar una consulta democràtica per definir el caràcter del règim. Amb això, deixaven clar que el govern republicà de Giral no s'adequava a les exigències de la situació i, novament, es multiplicaven els referents i les tàctiques antifranquistes.

Tan sols un mes després del Ple, al gener de 1946, s'anunciava l'autodissolució de la Junta Suprema i la integració del PCE en l'ANFD. I poc més tard, al març, el govern republicà s'ampliava amb tres ministres sense cartera, essent un dels quals Santiago Carrillo. D'aquesta manera, el PCE tornava a donar un gir i, a partir d'esquemes diferents als plantejats pocs mesos enrere, s'esbossava una (fràgil) unitat republicana antifranquista. Tanmateix, la confluència tan sols va ser superficial, retòrica i, conseqüentment, temporal: les diferències estratègiques entre les forces eren notòries i gairebé insalvables. Mentre els socialistes de Prieto i els republicans es centraven en l'apropament als monàrquics, en la via diplomàtica, i en la pressió internacional, els comunistes, emparant-se en la trajectòria de la Guerra Civil i en la resistència francesa, cercaren el protagonisme (escàs i dèbil en els fòrums internacionals), en la insurgència guerrillera. El seu nou projecte, creat a l'agost de 1946, també coincidint en la fundació de l'AGL, va ser el Consell Central de Resistència, el qual, prenent també transformar els comitès d'*Alianza Democrática* en nous consells locals, tornà a ser una quimera.

4.5 El PCE i la resistència armada

Com s'ha anat veient, si bé el Partit Comunista, va plantejar el projecte de resistència armada des del final de la Guerra Civil, no va ser fins l'any 1944 quan l'opció guerrillera es materialitza, amb la creació de les agrupacions, fet que el convertiria en l'única entitat política que impulsa i organitza l'opció armada com a eina per acabar

amb el règim de Franco. Fins aquella data, el paper del PCE no va ser diferent al de la resta de les organitzacions polítiques antifranquistes.

Entre el final de la Guerra Civil i l'any 1941, l'incipient moviment de resistència armada en algunes serralades del nord i del sud peninsular, dut a terme pels fugits, no va tenir pràcticament cap influència per part del PCE. El Partit, amb la principal preocupació de sobreviure, de resistir a la repressió i afrontant el desconcertant pacte entre Molotov i Von Ribbentrop, que també frenaria la política frontpopulista, romania aïllat i desacreditat. Així, la necessitat de concentrar els esforços en l'articulació dels nuclis de l'interior i de crear una estructura estatal adaptada a la clandestinitat, va rellegar, sense descartar-la, l'opció guerrillera.

Tot i la incapacitat, per part del PCE, d'articular agrupacions a escala regional, tampoc escassejaren, dins de l'òrbita comunista, intents espontanis a nivell local. Un dels primers es va crear durant la primera direcció nominal, que no pràcticament, "nacional", encapçalada per Enrique Sánchez García: a les files de les JSU de Madrid, va existir un grup armat que materialitzà atemptats, el més rellevant dels quals va ser contra el comandant del Servei d'Investigació de la Policia Militar (SIPM), Isaac Gabaldón, a finals de juliol de 1939 pels voltants de Talavera de la Reina.³⁹⁴

La col·laboració amb els primers grups de fugits, plantejada ja en els informes inicials de Fernández Checa, va intentar ser implantada per Jesús Bayón, secretari polític-militar durant l'etapa d'Heriberto Quiñones al llarg de 1941. Així, des de 1942, emissaris del PCE, com José Maria Urquiola Iglesias, *Chema* o José Cerberó Ruiz contactaren amb els fugits asturians i gallecs. L'objectiu de tot plegat residia en canalitzar les accions dels primers fugits, localitzats fonamentalment a indrets de Galícia, Lleó, Zamora, Astúries i Santander, i enquadrar aquestes en un marc d'actuació política controlat pel Partit.

La inicial observació "externa" del fenomen guerriller per part del Partit, que ho contemplava amb simpatia, però des de fora i sense una implicació directa, va començar

³⁹⁴ HEINE, Hartmut, "El Partido Comunista Español y la organización del fenómeno guerrillero", en ARÓSTEGUI, Julio i MARCO, Jorge (eds.), *El último frente. La resistencia armada antifranquista en España...* op. cit., pp.81-97, p.82.

a virar des de la segona meitat de 1942. Aquest nou posicionament, va ser sintetitzat per la revista *Nuestra Bandera*, en el següent article:

La guerra de guerrillas no debe ser un conjunto de luchas aisladas, un poco a la desesperada. El guerrillero debe ser un combatiente armado del antifranquismo que opera sintonizado con una necesidad política [...] Se impone mejorar el armamento de las guerrillas, dotarlas de municiones. Debe perfeccionar los métodos de lucha y de combate de acuerdo con las reglas militares. Por esto consideramos que la clase obrera y su vanguardia tienen que ver la acción de los guerrilleros como una forma superior de la lucha.³⁹⁵

Malgrat tot, les disputes internes i les febleses hagudes encara no convertiren les paraules en fets. La culminació del projecte guerriller no va ser fins l'any 1944, moment en què, amb un partit en l'interior desmantellat per la repressió i una direcció dividida, fou clau el paper de la delegació francesa del PCE liderada per Jesus Monzón. De fet, esdevenia fonamental ja que l'alt nombre d'exiliats a França, la integració de molts en les forces combatents contra els nazis, i la fundació del *XIV Cuerpo de Guerrilleros* a l'abril de 1942, reconvertit en l'*Agrupación Guerrillera Española* (AGE) a meitat de 1944, convertia aquella en la major autoritat *de facto* del Partit. Nogensmenys, l'AGE naixia amb la premissa que després de la victòria contra els nazis, l'acció guerrillera havia de dirigir-se a Espanya. El 27 de setembre de 1944, Dolores Ibarruri, exhortava, a través de *Radio España Independiente*, "Hay que ganar el tiempo perdido. Hay que encender la guerra de guerrillas en toda España".³⁹⁶

Poques setmanes després, tingué lloc el moment clau en l'articulació guerrillera comunista: l'operació *Reconquista de España*, a l'octubre de 1944. Malgrat el seu fracàs, gran part de les agrupacions es van anar creant a partir d'aquella data, fruit de l'esbandida i posterior entrada de grups dispersats i, especialment, per la política de

³⁹⁵ "Los guerrilleros en el combate por la salvación de España", *Nuestra Bandera*, 30 de setembre de 1942.

³⁹⁶ Discurs de Dolores Ibarruri titulat "Por la lucha diaria en el aplastamiento del falangismo" emès en REI el 27 de setembre de 1944. Transcripció del discurs en: Dirigentes 16/2 (ACCPCE), extret, de MARCO, Jorge, "Encender la guerra de guerrillas" *El PCE y la guerrilla antifranquista (1939-1952)*, en MARCO, Jorge, GORDIM DA SILVERIRA, Helder, i VALIM MANSAN, Jaime, (eds.), *Violència e sociedade em ditaduras ibero-americanas no século XX Argentina, Brasil, Espanha e Portugal*, Porto Alegre, EdiPUCRS, 2015, p.112.

progressiva infiltració de petits grups a l'interior del país i l'enviament de quadres propiciada amb el nou lideratge de Carrillo, esdevingut en la màxima autoritat del Partit a França.

Tres mesos després d'aquella, al gener de 1945, la Delegació del Comitè Central, dirigia una extensa carta als membres del Partit, simpatitzants i antifranquistes en general i publicada en *Nuestra Bandera*. En ella, s'emfasitzava la lluita contra la passivitat i contra el terror franquista, i s'apel·lava a una acció guerrillera sense embuts. Insistia especialment en actuar contra els responsables de la repressió franquista, torturadors o falangistes, a “desenmascarar a los agentes antiguerrilleros y ejecutarlos sin piedad”; a més, advertia en evitar el contacte amb els evadits de les presons, “cuya evasión no haya sido organizada con nosotros”, per evitar la penetració de “provocadores”.³⁹⁷ També la JSUN considerava “el movimiento guerrillero (...) elemento esencial” i “la Vanguardia combatiente de la Unión Nacional”, considerant que els guerrillers, braç armat de la UNE, havien de ser els organitzadors dels patriotes del camp, i impulsar l'activitat i propaganda política necessària per engrescar les masses.³⁹⁸

El 4 de juny, Dolores Ibarruri, reconeixia, i exaltava la necessitat de la lluita guerrillera:

El trepidar de las armas automáticas en las noches que ocultan la gloria y el heroísmo de los patriotas vengadores; el estallido de las bombas que hacen saltar en escombros antros odiosos, preludian las grandes luchas que se gestan en las entrañas de España y a través de las cuales el pueblo español recobrará las libertades perdidas. Franco siente ya los primeros estallidos de la cólera popular y ni la brutal represión desencadenada (...) podrá impedir el desarrollo de la lucha (...).

Hoy más que nunca el problema de España es una cuestión que afecta a todos los pueblos (...) porque la España franquista es un centro de agentes fascistas de todos los países (...) En este sentido, coincidimos todos los españoles antifascistas, y donde empiezan las discrepancias es en el método a seguir para lograr la restauración de la democracia en nuestro país. Los comunistas no compartimos el criterio – que entraña pasividad- de ciertos

³⁹⁷ *Nuestra Bandera*, gener de 1945, p.10, 19 i 26.

³⁹⁸ Instruccions de la Junta Suprema d'*Unión Nacional* als guerrillers. *Movimiento Guerrillero*, carpeta 2.1, caixa 106, AHPCE, Madrid.

grupos, según el cual la democracia solo podrá ser restablecida por una decisión de las cancellerías y no por la lucha del pueblo español.³⁹⁹

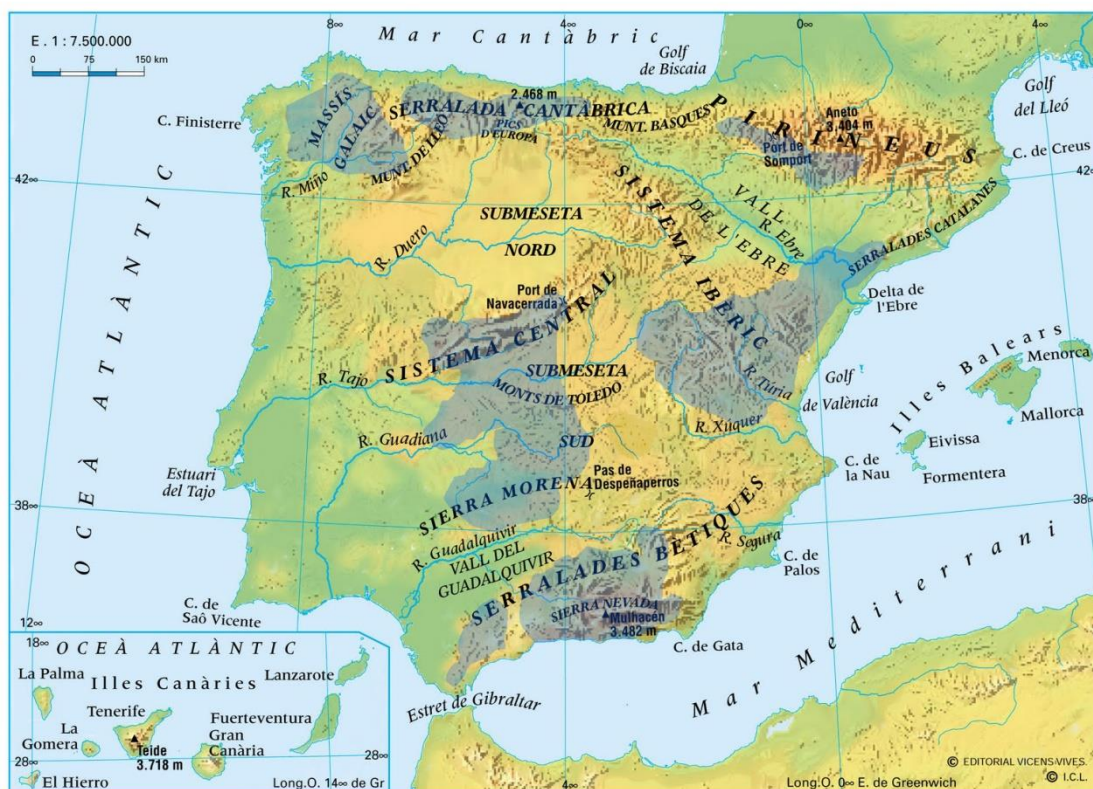
L'aposta, clara i inequívoca per un paper actiu i una resistència armada, sense esperar intervencions externes, de les diplomàcies forànies o l'acceptació de les altres forces antifranquistes, convertiria les agrupacions guerrilleres, en el projecte de més envergadura del PCE durant el segle XX. L'objectiu de tot plegat, crear nuclis, tant de guerrilla urbana, com sobretot de guerrilla rural o de muntanya, per constituir diferents agrupacions que s'havien d'integrar en un *Ejército Guerrillero Nacional*, el qual, no va ser més que un simple esboç teòric. Tot i que les proclames i les línies d'actuació foren generals i en algú cas determinats quadres foren enviats a diferents agrupacions, mai va haver, ni cap zona sota control directe guerriller, ni cap comandament guerriller operatiu i únic, ni tan sols una coordinació regular entre agrupacions.

4.6 Partides i agrupacions guerrilleres

Des del 1944, el PCE, es va convertir en el principal sustent del moviment guerriller. La seva aposta per la resistència armada, estimulada per la progressiva articulació del Partit, l'optimisme per la derrota nazi o l'acumulació de guerrillers espanyols a França, es traduí en l'enfortiment o creació d'unes agrupacions, variables segons les zones.

³⁹⁹ IBARRURI, Dolores, “*Deberes de la hora actual*”, *Nuestra Bandera*, París, 4 de juny de 1945.

Mapa 1. Implantació de les Agrupacions Guerrilleres Antifranquistes

Font: Elaboració pròpia

A Galícia, la partida més organitzada als inicis va ser l'anomenada *Grupo Neira*, dirigida per José Neira Fernández, amb més d'una dotzena de membres el 1941. Entre ells, figurava Marcelino Rodríguez Fernández, *Marrofer*, mestre nacional i comunista, el qual, junt a altres integrants, va tindre posteriorment un paper rellevant en la futura organització guerrillera del nordoest de Galícia. Però no va ser fins la primavera de 1942 quan va aparèixer l'agrupació pionera de la resistència armada espanyola, la ja referida, heterogènea i plural, *Federación de Guerrillas Leon-Galícia*, abans *Milicias Populares*. Constituïda en la localitat berciana de Ferradillo, i celebrant set congressos en cinc anys, comptava amb un Estat Major, un tribunal de disciplina, va crear el SIR (*Servicio de Información Republicana*) i va editar un periòdic.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰MACÍAS, Santiago, *El monte o la muerte...* op. cit., i SERRANO, Secundino, *Maquis...* op. cit., p.95 i 96.

Jose Maria Urquiola, *Pepe* o *Chema*, encarregat de reconstruir el PCE a Astúries, va iniciar contactes entre el 1942 i 1943, reunint-se amb els caps de la Federació, a qui va informar de la UNE, i sol·licità l'adhesió dels guerrillers, els quals la refusaren inicialment. Posteriorment, el Tercer Congrés de la Federació, celebrat al setembre i, després que Urquiola assegurés fàcilment la participació de PSOE, UGT i CNT, acordà adherir-se, constituint-se en la primera força armada d'aquest organisme en territori espanyol. L'enviat de la UNE els proposà substituir el nom pel de *Federación Nacional de Guerrillas*, donat que era el primer nucli guerriller organitzat que havia d'esdevindre exemple per la resta de la resistència espanyola. Tanmateix, Urquiola, que informà periòdicament a la direcció del Partit de Madrid, els entregà també còpies del seu reglament i del seu organigrama, que es convertiren en models per la redacció dels corresponents documents de les posteriors agrupacions guerrilleres.⁴⁰¹

Malgrat tot, els contactes amb la direcció del PCE no foren realment estables fins 1944, moment en què “esas relaciones posteriores produjeron paradójicamente las primeras fisuras en la Federación”.⁴⁰² L'any 1945, la *Federación de Guerrillas de León-Galícia*, amb especial activitat a El Bierzo i l'est de Lugo i Orense, va gaudir d'un període d'èxit però esquitxat de les diferències tàctiques de socialistes i anarquistes amb els comunistes. De fet, el PCE va practicar des de 1945 un doble joc: per una part, tenia afiliats en la Federació i, per l'altra, gestava una nova organització, l'Exèrcit Guerriller de Galícia (EGG), sorgit aquell any. Finalment, quan els de l'Agrupació decidiren apartar-se de la UNE i recolzar l'ANFD i, després de la caiguda dels pocs comunistes que quedaven partidaris de la unificació, el Partit va decidir, a juliol de 1946, allunyar-se de la Federació i volcar tots els esforços en la nova.⁴⁰³

L'Exèrcit Guerriller, amb diferents unitats, considerada la “organización guerrillera más pujante del norte de la península”, es va implantar a zones muntanyoses i centres

⁴⁰¹ HEINE, Hartmut, *La oposición política...* op. cit., p.83 i SERRANO, *Maquis...* op. cit., p.100 i 101.

⁴⁰² SERRANO, Secundino, *Maquis...* op. cit., p.97.

⁴⁰³ SERRANO, Secundino, “Génesis del conflicto. La represión de los huídos. La Federación Guerrillera de León-Galícia”, en ARÓSTEGUI, Julio i MARCO, Jorge (eds), *El último frente...* op. cit., pp.101-120, p.117.

econòmics d'A Coruña, amb accions fugaces a Pontevedra, Lugo, Orense i Lleó.⁴⁰⁴ Com era d'esperar, la convivència amb la Federació no va estar exempta de problemes, fins al punt que Galícia es convertí en el territori on el PCE, única organització política que recolzava la guerrilla, va trobar més obstacles, fins i tot enfrontaments, per garantir la seva hegemonia, per l'existència d'altra agrupació organitzada fora de l'òrbita comunista.

L'arribada de nous dirigents, de José Gómez Gayoso i Antonio Seoane Ramos, a finals de 1945, per a dirigir el Comitè Regional, va acabar de polir el disseny de les agrupacions guerrilleres comunistes, introduint comissariat polític i recorrent a purgues estalinistes contra "la provocación". Entre les accions efectuades, destacaren ajusticiaments de falangistes, sabotatges, edició de la publicació "El Guerrillero" com a portaveu del EGG i, fins i tot, un atac a un quarter d'Infanteria a El Ferrol. La repressió subsegüent i els xocs amb les forces d'ordre multiplicaren les caigudes de guerrillers i la decadència de l'EGG, el qual, segons Secundino Serrano, també va estar afectat per un procés de militarització determinant en l'allunyament dels enllaços i en les desercions o, com narrà el mateix guerriller Quico, per les depuracions internes i les infiltracions policials.⁴⁰⁵

A la resta de la cordillera cantàbrica, els socialistes asturians, juntament als comunistes, crearen el fugaç *Comitè de Milícies Antifascistas de Astúries*, creat en 1943 i dissol poc després. Des de 1944, coincidint amb la instauració de comitès local i del Comitè Regional d'Astúries, Lleó i Santander, a l'abril, augmentà ostensiblement el nombre de comunistes en la guerrilla, molts d'ells evadits i s'impulsà la UNE en aquella zona, mantenint, això sí, les discrepàncies tàctiques entre socialistes i comunistes.⁴⁰⁶ L'intent de canalitzar l'acció del gran nombre de fugits per part de l'enviat del PCE, José

⁴⁰⁴ HEINE, Hartmut, "El Partido Comunista Español y la organización ..." op. cit., p.89.

⁴⁰⁵ SERRANO, Secundino, *Maquis...* op. cit., p.160-163. MARTÍNEZ LÓPEZ, Francisco, *Guerrillero contra Franco. La guerrilla antifranquista de León (1936-1951)*, León, Diputación Provincial de León, 2002, pp.110-115.

⁴⁰⁶ SERRANO, Secundino, *Maquis...* op. cit., pp.102-107.

Cerberó Ruiz, (antic comandament de la 200 Divisió del *XIV Cuerpo de Guerrilleros*) i del Regional d'Astúries, no fructifera i aquell rebé l'ordre de traslladar-se a Galícia.⁴⁰⁷

Tot i això, l'agrupació comunista a Astúries, assentada sobretot en comarques mineres, es va estructurar a partir de 1945, en tres brigades, 10, 11, i 12, amb enllaç directe amb el CR del PCE i amb nous guerrillers enviats des de França i des dels *chantiers*. Formada per uns 60 efectius, l'abundància d'atracs, segrestos i multes realitzats dona una idea de les necessitats de finançament hagudes. Anomenada pel propi Partit com l'Agrupació Astúries-Santander, la seva precarietat organitzativa ni tan sols va permetre el contacte amb els maquis càntabres. Per això, un dels seus majors especialistes, Secundino Serrano, negà l'existència de tal agrupació, en tant en quan, no es va coordinar la resistència entre eixes províncies.⁴⁰⁸ A Cantàbria sí s'estructuraren tres discretes brigades, *Brigada Guerrillera de los Picos de Europa*, *Brigada Malumbres* i la *Brigada Cristino*, emergint, a partir de 1947 la figura de l'emblemàtic guerriller *Juanín*, darrer supervivent de la guerrilla càntabra (junt el seu lloctinent Francisco Bedoya) que morí el 24 d'abril de 1957.⁴⁰⁹

A Euskadi, territori sense presència destacada de fugits, influït per la proximitat de la frontera, la guerrilla no va acabar de prosperar. Tot i que es va enviar a Victoriano Vicuña per articular-la no va fructificar i, a gener de 1945, el Partit declarava que "todavía en nuestros montes y ciudades no están en la medida necesaria las unidades guerrilleras de patriotas vascos que pongan en jaque a los falangistas. En Euskadi vamos todavía demasiado retrasados".⁴¹⁰ A l'escassa presència de fugits, s'afegeix la qüestió geogràfica de la inexistència de l'alta muntanya, i que també probablement s'intentès aprofitar el territori basc i navarrès com a via d'entrada i eixida a la frontera,

⁴⁰⁷ Heine, Hartmut "El Partido Comunista Español y...", op. cit., p.84. Segons Ramón Garcia Piñeiro, en una controvertida afirmació, van arribar a haver més de deu mil fugits a Astúries. GARCIA PIÑEIRO, Ramón, *Luchadores del ocaso. Represión, guerrilla y violencia política en la Asturias...* op. cit.

⁴⁰⁸ SERRANO Secundino, *Maquis...* op. cit., p.167 i 168 i "Génesis del conflicto. La represión de los huídos. La Federación Guerrillera...", op. cit., p.112.

⁴⁰⁹ Sobre la figura de *Juanín*, veure ÁLVAREZ FERNÁNDEZ, Pedro, *Juanín, el último guerrillero emboscado de la postguerra española*, Autoedició, 1988 i BREVERS, Antonio, *Juanín y Bedoya, los últimos guerrilleros* (2007), Torrelavega, Cloux Editores, 2014.

⁴¹⁰ SOREL, Andrés, *La guerrilla antifranquista...* op. cit., p.146.

de manera que, sense el recolzament tampoc del nacionalisme i del govern basc, no es formalitzà la constitució d'una guerrilla pròpiament basca.⁴¹¹ En aquest territori, destacà el pas esporàdic de quadres i militants enviats des de França i, especialment, l'assentament de la *brigada Malumbres*, provinent de Cantàbria, a les muntanyes de Triano i Galdames, properes a Bilbao, amb una activitat que va durar unes setmanes, amb colps econòmics i sabotatges o la realització d'algunes accions.⁴¹²

Pel que respecta al centre peninsular, sobresurt el *Ejército Guerrillero Centro o Agrupacion Extremadura-Centro*, integrat per quatre agrupacions, assentades en Extremadura, La Mantxa, Còrdova, Àvila i Madrid. Sota direcció comunista, va tenir com a cap d'Estat Major al traiguerí, Pedro Sanz Prades, *Paco el Catalán*, de qui Gregorio Morán, escrigué que “era un pistolero frío, sin ningún interés por la política ni por los papeles que no fueran de banco”.⁴¹³ No obstant, el personatge més influent va ser José Isasas Olaizola, *Fermín*, dirigent de les JSUN provinent d'Argentina i que liderà l'Agrupació. Van editar un periòdic anomenat *Ataque* sent les quatre agrupacions les següents: la 1a, que va agafar el relleu de la *Agrupación Guerrillera de Toledo*, desapareguda a finals de 1945, era anomenada *1ª Agrupación o Agrupación Extremadura-Toledo*, tenia com àmbit d'actuació Càceres, Toledo, Àvila, Madrid i el nord de Badajoz i Ciudad Real, comptant amb tres partides de 120 homes aproximadament; la 2a, que abarcava una àmplia zona de Ciudad Real, excepte la part més a l'est, i zones limítrofes amb Badajoz, Toledo, Jaén i Còrdova, era integrada per tres divisions (la 21, 22 i 23), entre les quals es va fer cèlebre, Francisco Blancas Pino, *Veneno*; la 3a, radicada a Còrdova i sud de Badajoz, constituïda al maig de 1946, va ser creada i encapçalada per *Mario de Rosa* (mort al 1949) amb dos divisions desmantellades a la tardor de 1947; i, per últim, la 5a, amb accions a Albacete, la part més a l'est de Ciudad Real i el sud de la de Conca.⁴¹⁴

⁴¹¹ Malgrat que Mikel Rodríguez parla d'Agrupación Guerrillera d'Euskadi, no es va constituir ni va actuar com a tal. RODRÍGUEZ, Mikel, *La Guerrilla vasca...* op. cit.

⁴¹² Íbidem, p.188-190.

⁴¹³ MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del PCE...* op. cit., p.192.

⁴¹⁴ DÍAZ DÍAZ, Benito (coord.), *La guerrilla en Castilla-La Mancha...* op. cit., pp.48-51.

Cadascuna d'aquestes agrupacions estava dotada de comandament militar, auxiliat per un Estat Major i un cap polític, encarregat de l'elaboració i difusió de propaganda. La tasca d'agitació i els colps econòmics, bàsicament atracaments a bancs, pagadors de ferrocarril o segrestos, vitals per finançar-se, foren les accions més repetides. Aquests darrers, comuns a la Mantxa, Extremadura i Andalusia, pel propi poblament dispers fonamentat en les deveses, marcaren una de les accions més pròpies d'aquestes terres.⁴¹⁵ Finalment, les agrupacions, tocades de mort per les imprudències, les confidències i les baixes dels principals guerrillers i dirigents, foren desarticulades quasi definitivament ja a finals de 1947. A diferència d'altres agrupacions, no sobrevisqueren més enllà d'aquell any.

Per contra, en aquell moment persistiren les partides armades a Andalusia, sumament importants, tant per la seva quantitat, com per l'heterogeneïtat resultant de comptar amb agrupacions estructurades i dependents del PCE, grups autònoms, rurals o urbans i els anomenats per Jorge Marco "vecinos en armas".⁴¹⁶ Especialment notòria va ser la diversitat de les partides a l'Andalusia oriental i meridional, d'on destacà, per damunt de la resta, l'*Agrupación Granada-Málaga*; aquesta, sota el lideratge militar de Jorge José Muñoz Lozano, *Roberto*, i el polític de Ricardo Beneyto, va aconseguir la confluència de grups de fugitius i d'alguns guerrillers provinents de França i del Nord d'Àfrica i articular-ho al 6è i 7è batalló de l'agrupació sota un Estat Major.⁴¹⁷

El malmès Ramón Vía, després de desembarcar en una platja d'Almuñecar, amb la intenció de crear una Agrupació a Màlaga a partir dels fugits, va aconseguir, a empentes i rodolons, crear el precari 6è batalló o *Agrupación Guerrillera de Málaga*, establerta

⁴¹⁵ SERRANO, Secundino, *Maquis...* op. cit., pp.69-113, 172-178, 270-274, i "Génesis del conflicto..." op. cit., pp.101-120 i p.107.

⁴¹⁶ Marco, en la seva tesis doctoral ja referida, designar el terme de fugits armats a aquells que no s'adheriren a cap agrupació organitzada i impulsada pel PCE i que tingueren una estructura horitzontal i una àrea d'acció i projecció política reduïda a l'àmbit de la seva comunitat.

⁴¹⁷ El pont i el subministrament amb el nord d'Àfrica es feu aprofitant també la col·laboració haguda entre els comunistes exiliats i els serveis secrets nordamericans durant la II Guerra Mundial. Entre els quadres, arribats entre 1944 i 1946, destaquen Ramón Vía, Alfredo Cabello, Ramiro Fuentes Ochoa, Luis Campos Osaba, Jorge José Muñoz, *Roberto*, Rafael Armada Rus, Ricardo Beneyto i José Merédiz Vítores. Segons Jorge Marco, a Andalusia Oriental, el total de desembarcaments en costa foren tres, aportant 30 homes i un reduït carregament d'armes. MARCO, Jorge, *Resistencia armada...* op. cit., p.167-180 i p.96.

entre el 1944 i el 1946. A més d'aquesta, i de la 2a Agrupació, activa entre el 1945 i el 1951 i amb presència a Jaén i Ciudad Real, va actuar l'AGG (*Agrupación Guerrillera de Granada*), entre 1946 i 1952, a diferents serralades de Granada i Màlaga. Paral·lelament, actuaren una multitud de partides independents, fora de l'òrbita del PCE, entre els quals, destacaren les de *Yatero*, *Niño de la Inés*, o els germans Quero, actius entre 1941 i 1947.⁴¹⁸

Tanmateix, Andalusia va ser una de les zones amb major presència de resistència armada urbana. Els grups autònoms de Màlaga i Granada, es sumaren a la protagonitzada per altres grups urbans: als ja explicats escamots anarquistes armats de Catalunya, al fugaç intent de València i a la guerrilla urbana de Madrid.⁴¹⁹ I és que a pesar de les majors dificultats per l'acció armada en un espai més poblat i amb major presència de la policia i de l'exèrcit, el PCE també va apostar per ampliar la resistència armada en un àmbit urbà que pogués amplificar la repercussió propagandística de les accions.

La resistència madrilenya, iniciada a l'hivern de 1944 amb els primers combatents provinents de les invasions pirenaïques, va ser impulsada definitivament, a gener de 1945, després de l'arribada de José Vitini Flores a la capital. Aquest antic tinent coronel de les Forces Franceses d'Interior (FFI) i destacat militar de la resistència antinazi, va constituir dos grups de guerrillers, anomenats "Cazadores de la Ciudad", amb la intenció de dur a terme tasques propagandístiques (amb la creació d'impremtes clandestines) i accions armades. Una de les més sonades va ser l'assalt de cinc

⁴¹⁸ Segons Jorge Marco, la partida dels germans Quero actuà de forma independent, sense excloure contactes esporàdics amb altres fugits. MARCO, Jorge, *Hijos de una guerra. Los hermanos Quero y la resistencia antifranquista*, Granada, Editorial Comares, 2010. "Rebeldes justicieros: los hermanos Quero y la resistencia armada antifascista", ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio i MARCO, Jorge (eds.), *El último frente...* op. cit., pp.144-173. Sobre les partides existents, vegeu quadre a MARCO, Jorge, *Resistencia armada...* op. cit., pp.89-91. Sobre Yatero, RUIZ ESTEBAN, Francisco, *La partida guerrillera de Yatero...* op. cit.

⁴¹⁹ A Màlaga, va actuar, entre el 1939 i el 1940, un petit grup de signe anarquista liderat per Antonio Raya, mentre que a Granada, entre els mateixos anys, actuava un grup del mateix perfil liderat pel *Niño de la Inés*. El grup més important i també més heterogeni, va ser, sense dubte, els dels germans Quero, amb una activitat que es va estendre entre el 1940 i el 1947 i que va intercalar barris populars, centre urbà i zones rurals. MARCO, Jorge, *Resistencia armada...* op. cit., p.84-85. I *Hijos de una guerra. Los hermanos Quero...* op. cit.

guerrillers a la subdelegació de Falange, en Cuatro Caminos, el 25 de febrer de 1945, amb el resultat de dos falangistes morts i el robatori de documentació i dues pistoles.⁴²⁰ Però l'objectiu guerriller d'aconseguir una gran repercussió de l'acció, complert amb l'àmplia difusió per part de la premsa franquista, va servir per iniciar una campanya propagandística del règim que, criminalitzant els guerrillers i presentant-se com a víctima, pretenguè justificar la immediata repressió posterior. De fet, la ràpida actuació i investigació policial i la detenció, un mes després, d'un col·laborador, va permetre el desmantellament quasi complet dels grups armats.⁴²¹

Posteriorment, el moviment guerriller va passar a estar dirigit per Agustín Zoroa i José Isasa, *Fermín*, i, com a mesura de seguretat, es decidí desvincular-lo de l'organització política. Cristino García Granda, heroi de la resistència antinazi a França, tinent coronel de les FFI i cap de la 158 Divisió de l'AGE, arribat poc després per articular els grups de fugits de Gredos i Guadarrama, anà amb el seu grup a Madrid per relançar la resistència urbana. Entre les accions, trobem assalts a entitats financeres, voladures de transformadors, atacs a seus de Falange a Buenavista, sabotatge de les oficines de ferrocarril... Tanmateix, integrants del grup de *Cristino* assumiren l'encàrrec, provinent del Partit, de liquidar al monzonista Gabriel León Trilla, i a Alberto Pérez de Ayala. Com a resultat de l'operació policial, *Cristino* i altres militants comunistes foren detesos i, nou d'ells, malgrat la campanya internacional i la pressió del govern francès per aturar la pena de mort, foren executats el 21 de febrer de 1946.

⁴²⁰ L'acció va ser preparada per José Vitini Flores, *Ernesto*, amb la col·laboració de Celestino Uriarte, *Víctor*, (posteriorment responsable de la guerrilla de València), i la participació de Félix Plaza, José Carmona, Tomás Jiménez, Domingo Martínez y Luís del Álamo. TRAPIELLO, Andres, *La noche de los Cuatro Caminos. Una historia del maquis*. Madrid, 1945, Madrid, Aguilar, 2001 AGUDELO BLANCO, José Mariano, "Atentado comunista de Cuatro Caminos, Madrid 1945: cohesión interna y propaganda externa para el régimen de Franco. Algunas discrepancias entre las Fuentes", *Revista de Claseshistoria, Publicación digital de Historia y Ciencias Sociales*, Artículo N° 335, 15 de desembre de 2012, p.10, en <http://www.claseshistoria.com/revista/index.html> (consultada el 20 de juliol de 2016).

⁴²¹ Després de ser detinguts, el 28 d'abril següent foren afusellats José Vitini Flores, Juan Casín Alfonso, Félix Plaza Posada, José Carmona Valdeoliva, Domingo Martínez Malmierca, Dionisio Magdaleno Serrano, Luis del Álamo i Tomás Jiménez Pérez. SERRANO, Secundino, *Maquis...* op. cit., p.345.

Un dels pocs que es va lliurar de la detenció va ser el castellanenc, natural de Traiguera, Pedro Sanz Prades, *Paco el Catalán*. L'impulsor de l'Exèrcit de la Zona Centre i de la guerrilla urbana madrilenya, entre finals de 1946 i la primavera de 1947, continuà amb accions armades, sabotatges i assalts, fins que, la detenció de *Pelón*, provoqués l'arrestament de més de 50 militants i l'execució posterior d'alguns, entre ells el mateix Pedro Sanz.⁴²² D'aquesta manera, la curta vida de la guerrilla urbana madrilenya, impulsada per quadres enviats des de l'exili i iniciada el 1945, any amb més nombre d'accions, va prolongar-se amb accions aïllades que finalitzaren el 1947.

Pel que fa a Catalunya, no tan sols va ser l'escenari de la resistència armada dels grups llibertaris, allargada en el temps i centrada especialment en l'àrea metropolitana de Barcelona i en la Catalunya central. També va haver una guerrilla urbana dins de l'òrbita del PSUC, reconstituïda a l'abril del 1946, amb cinc brigades inicials, radicades a la ciutat de Barcelona, amb una actuació irregular basada en sabotatges i atemptats contra diaris franquistes. Tant l'estructura guerrillera, com la política i la sindical (fortament interconnectades) foren desarticulades a febrer de 1947 amb l'anomenada "caiguda dels 80".⁴²³

El PSUC també impulsà, fora de la ciutat de Barcelona, grups guerrillers a l'entorn de les muntanyes de Reus i de Valls. Més concretament, van haver grups autònoms de guerrillers, amb militants pesquistes i algun cenetista, pel Baix Camp, en l'any 1946 i també es va intentar estructurar una resistència armada als voltants del Montsant, amb l'objectiu d'enllaçar amb l'AGLA. En la seva curta trajectòria, avortada pel desmantellament i l'afusellament de tres membres, dugueren a terme les execucions dels responsables locals de Falange en les poblacions de Cornudella i Reus. Un altre intent de guerrilla rural pesquista, produït a partir de gener de 1947 a la serra de Musara, a la

⁴²² Sumari 1397502-47, AGHD, Madrid. SERRANO, Secundino, *Maquis...* op. cit., p.347 i 348.

⁴²³ Les cinc brigades, reduïdes a tres grups a l'octubre de 1946, estigueren actives durant la segona meitat del 1946 i el primer trimestre del 1947, amb un total de 22 atemptats, destacant les bombes contra els diaris *La Prensa* i *Solidaridad Nacional* i l'enviament d'una carta bomba contra Luis de Galinsoga, aleshores director de *La Vanguardia*.⁴²³ Segons informe de Lluís Noguès, de juliol de 1946, extret de LARDÍN, Antoni. *Condicions de treball, conflictivitat laboral i militància política clandestina...* op. cit., p.296 i 297.

banda septentrional de Reus, va ser també eliminat després de les caigudes de Barcelona entre març i abril de 1947.⁴²⁴

Tanmateix, els insuficients contactes entre l'AGLA i la direcció de l'exili i les carències del servei de passos, provocaren el plantejament, des del PCE, de crear l'AGC (*Agrupació Guerrillera de Catalunya*), amb una direcció assentada a Barcelona, amb un aparell de propaganda per agitar els centres obrers i que pogués servir de trànsit pels guerrillers de l'AGLA. Fins i tot, Carrillo va ordenar a Josep Gros liderar un viatge d'exploració per detectar l'estat d'ànim i la predisposició existent entre la població, a la qual, segons Gros, no agradava les guerrilles i rebia la idea "con frialdad". Finalment, el projecte, possiblement perjudicial al "taponar" una ruta de contacte de l'AGLA amb França, i també influït per l'expulsió de Comorera, a inicis de 1949, demostrant la perseverància en la resistència armada de Carrillo i el PCE, no va prosperar.⁴²⁵

A l'últim, al nord d'Aragó, també es va intentar crear, sense massa èxit, una Agrupació, l'AGAA (*Agrupación Guerrillera del Alto Aragón*). La missió encomanada a Joaquín Arasanz, *comandante Villacampa*, acompanyat de guerrillers de la zona, a l'abril de 1946, consistia en reagrupar els guerrillers dispersos de la serra de Lascuarre, Roda de Isábena i voltants. El contacte en Las Almunias va donar com a resultat la constitució, al juny de 1946, de l'AGAA, coordinada amb comitès del PCE (els de Monzón i Barbastro) i amb suports a pobles com Altorrincón, Sansebastián o Binéfar. Efectuant alguns assalts i ajusticiaments, la militarització de la zona i, especialment, la detenció de Joaquín Arasanz, a gener de 1947, deixà l'Agrupació en crisi; liderada per Ángel Bellostas, i establerta fonamentalment a penya Montañesa; en el període posterior de decliu, l'Agrupació, dividint-se també en quatre petits grups a l'octubre de 1947, es

⁴²⁴ HEINE, Hartmut, *La oposición antifranquista...* op. cit., p 444-45 i SERRANO, Secundino, *Maquis...* op. cit., p.196 i 197.

⁴²⁵ *Informe de Antonio sobre la exploración conjuntamente con Buscat i Noi por Catalunya. Proyecto de Antonio sobre la Agrupación Guerrillera de Catalunya.* Maig-Juny de 1949, *Aparato de Pasos, Informe sobre Viajes*, jacquet 240, AHCPE. També a GROS, Josep, *Abriendo camino...* op. cit., pp.252-274. Entrevista a Josep Gros, 18 de març de 1998, cedida per Josep Sánchez Cervelló.

dedicaria més a la creació de xarxes polítiques i a organitzar grups de resistència que a activitats armades, fins la seva dissolució el 1949.⁴²⁶

Taula 1. Agrupacions Guerrilleres Antifranquistes

NOM	INFLUÈNCIES POLÍTIQUES	ÀMBIT D'ACTUACIÓ	DATES
<i>Federación de Guerrilleros León-Galícia</i>	PSOE-CNT-PCE	Galícia i Lleó	1942-1949
Exèrcit Guerriller de Galicia	PCE	Galícia i Lleó	1945-1949
<i>Agrupación Guerrillera de Extremadura</i>	PCE	Toledo, Càceres	Fi 1944-1945
<i>Comités de Milicias Antifacistas</i>	Heterogenis	Astúries (cordillera cantàbrica)	1943-1945
Brigades: Brigada guerrillera de los Picos de Europa, Brigada Malumbres i la Brigada Cristino	PCE	Cantàbria i País Basc. Cordillera Cantàbrica	1945
Brigades (10,11 i 12)	PCE	Astúries	1945
<i>Agrupación Guerrillera de los montes de Toledo</i>	PCE	Montes de Toledo	fi 1944-1945
1a <i>Agrupación Guerrillera (AG) Ejército Guerrillero Centro (EGC)</i>	PCE	Càceres, Toledo, Àvila, Madrid i nord de Badajoz i Ciudad Real Montes de Toledo i Sistema Central	1945-fi 1947
2a AG (EGC)	PCE	Ciudad Real (excepte l'est) i zones limítrofes Sierra Morena, Montes de Toledo	1945-1951
3a AG (EGC)	PCE	Còrdova i sud de Badajoz. Sierra Morena	1946-1947
5a AG (EGC)	PCE	Albacete, Ciudad Real (est) i Conca (sud) Cordillera Ibèrica	1945-fi 1947
<i>Agrupación Guerrillera del Alto Aragón (AGAA)</i>	PCE	(Pre)pirineu d'Osca (La Llitera, Somontano, la Ribera del Cinca, los Monegros, Sobrarb, Ribagorça)	1946-1949
AGL (A)	PCE	Castelló, València, Terol, sud de Tarragona, Conca, Guadalajara, Sistema Ibèric	1946-1952

⁴²⁶ YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., pp.139-146, pp.149-152, pp.156-163, pp.192-196. TUNDIDOR, Félix, *La Agrupación Guerrillera del Alto Aragón (1939-1949)*, Saragossa, Editorial Pirineo, 2014. ABAD BUIL, Irene i ANGULO MAIRAL, José A., *La tormenta que pasa y se repliega. Los años del maquis en el Pirineo aragonés-Sobrarbe*, Saragossa, Prames, 2001, pp.110-134.

VIOLÈNCIA POLÍTICA, CONFLICTIVITAT I RESISTÈNCIA

Agrupación Fermín Galán	PCE-CNT	Cadis. Cordillera Subbètica	1949-1950
<i>Agrupación Guerrillera de Málaga /6º Batallón /9 Brigada</i>	PCE	Màlaga. Montes de Màlaga, Axarquía, Sierra Tejada, Almirajara, Alhama	1944-1947
<i>Agrupación Guerrillera de Granada (PCE)</i>	PCE	Granada, Màlaga. Montes de Màlaga, Axarquía, Sierra Tejada, Sierra Almirajara, Sierra de Alhama, Sierra de Loja, Sierra Nevada, Alpujarras Cordillera Penibètica	1946-1952
<i>Agrupación Guerrillera de Almería</i>	CNT-PCE	Almeria. Cordillera Penibètica	1946-1947

Font: Elaboració pròpia

Taula 2. Grups autònoms, urbans i esporàdics

NOM	INFLUÈNCIES POLÍTIQUES	ÀMBIT D'ACTUACIÓ	DATES
Grup armat	JSU	Madrid	1939
Grups independents	Heterogenis	Galícia	1939-1941
Grups independents	Heterogenis	Cordillera Cantàbrica	1939-1944
Grups independents (partides autònomes i <i>Agrupación Stalingrado</i>)	Heterogenis	Màlaga. Granada, Jaén, Cadis, Almeria, Còrdoba Cordillera Subbètica Cordillera Penibètica	1939-1951
Grups	PSUC	Tarragona (Reus i serra del Montsant)	1946
Brigades urbanes	PSUC	Barcelona	1946-1947
Grups d'acció llibertaris. Guerrilla urbana	CNT FAI-JJLL	Barcelona	1945-1963
Guerrilla urbana	PCE	València	1944-1946
Guerrilla urbana	PCE	Madrid	1945-1947
<i>Agrupación Autónoma de Resistencia Interior (AARI)/ Fuerzas Combatientes Republicanas del Interior</i>	<i>Izquierda republicana</i>	Eix Barcelona-València. Àrea de Barcelona	1947

Font: Elaboració pròpia

Amb tot, el còmput quantitatiu i la xifra total dels guerrillers no resulta fàcil d'esclarir. Segons un informe de la Direcció General de la Guàrdia Civil, entre el 1939 i el 1952, a tot l'Estat espanyol, hi hagueren 8.275 accions de la guerrilla, 2.166 guerrillers morts i 3.383 detesos, 256 guardies morts i 368 ferits i 19.407 persones deteses per haver ajudat els guerrillers.⁴²⁷ De fet, les dades referides a la resistència armada, donada la dispersió de fonts, han estat motiu de debat i de controvèrsia. Les estimacions oficials, realitzades per Aguado Sánchez i Munilla Gómez, seguint també documents de la Benemèrita, han recomptat més de 5.500 guerrillers (5.548 els recomptats per Munilla Gómez i 5.560 per Aguado).

No obstant, la fiabilitat generada per les fonts de la Guàrdia Civil és dubtosa ja que, informes seus, entre d'altres inexactituds, atorgaven la categoria de guerrillers a persones que no ho eren, ja foren col·laboradors, enllaços o escapats de la *justicia* franquista. Aquest motiu és el que portà, al tinent coronel Eulogio Limia Pérez, en un informe titulat "Reseña general del problema del bandolerismo en España después de la guerra de liberación", de 1957, a subministrar la xifra de 2.824 guerrillers entre 1939 i 1952. Tanmateix, tant Limia com Aguado Sánchez deixaren de banda multitud d'integrants de partides armades: les baixes del període 1939-1942, els de la invasió de la Vall d'Aran que retornaren, desertors, els que es camuflaren o els ajusticiats per les pròpies guerrilles.⁴²⁸

La disparitat existent entre membres del cos, no és menor que la existent, en el recompte de xifres, en els historiadors. Si per a Hermut Heine, estudiós del fenomen a Galícia, en una de les primeres aproximacions, estipulà una xifra d'entre 2.000 i 2.500 guerrillers a tot l'Estat, Francisco Moreno, partint de dades d'Aguado i de Munilla (i acceptant que els guerrillers calculats per ells, no sumen enllaços o col·laboradors), afegint els tipus de guerrillers no comptabilitzats i partint també del superàvit de certs estudis regionals

⁴²⁷ Informe de la Dirección General de la Guardia Civil, 1957, en MENDOZA, Ramón (Pedro Aldamiz), *La Pirenaica. Historia de una emisora clandestina*, Madrid, edició de l'autor, 1981, p.10 i en DREYFUS-ARMANDA, Geneviève, *El exilio de los republicanos españoles en Francia...* op. cit., p.388.

⁴²⁸ AGUADO SÁNCHEZ, *El maquis en España...* op. cit., i MUNILLA GÓMEZ, "Consecuencias de la lucha contra el bandolerismo....", op. cit.

(sumant 200) establí la xifra d'un total de 7.630 guerrillers.⁴²⁹ I la nova recerca de Jorge Marco en el cens de guerrillers d'Andalusia Oriental (on calcula la xifra oberta de 1.038), puja a uns 8.000 guerrillers en tota la geografia espanyola.⁴³⁰ Per contra, mentre Alfonso Domingo baixa i fixa entre 6 i 7 mil guerrillers, Secundino Serrano, establí, de forma aproximada, una xifra d'entre 5.000 i 6.000 membres, (també confirmada per V. Antonio López), considerant que, entre els vuit territoris de presència guerrillera, és difícilment possible que hi hagués sobre 1.000 guerrillers en cadascun d'ells. I no va mal desencaminat: si Jorge Marco dóna una xifra de sobre 1.000 guerrillers en una de les zones més fortes, possiblement la més activa (la de Granada i Màlaga) i, en el nostre estudi, constatant que en informes de la Guàrdia Civil, una xifra important de col·laboradors o escapats no localitzats es feien passar per guerrillers, calculem que hi hagueren entre 600 i 700 guerrillers (contant també la vuitantena que hi hagueren abans de l'AGL) al territori on actuà l'Agrupació millor organitzada i amb més expectatives, resulta difícil d'establir que pugueren haver més de 7.000 guerrillers a tot l'Estat.⁴³¹

Tot plegat, l'hegemonia de les agrupacions guerrilleres amb espai d'acció de muntanya s'observa en les xifres de militants: del total de guerrillers haguts, poc més d'un centenar actuaren en nuclis urbans. El domini comunista de la gran part dels grups, exceptuant bàsicament els escamots llibertaris catalans o els anomenats "vecinos en armas" d'Andalusia, va marcar unes línies d'actuació molt semblants entre unes zones i altres. La tasca propagandística i política, amb edicions de periòdics, sabotatges,

⁴²⁹ MORENO GÓMEZ, Francisco. *Historia y memoria del maquis...* op. cit., pp.231-233, *La resistencia armada contra Franco...* op. cit., pp.685-690, "Huidos, maquis y guerrilla: una década de rebeldía contra la dictadura", *Ayer*, 43 [2001], p.131. SERRANO, Secundino, *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista...* op. cit., p.381. Fins i tot, Ramón García Piñeiro, puja la xifra a "cerca de diez mil republicanos". GARCIA PIÑEIRO, Ramón, "¿Resistencia armada, rebeldía social o delincuencia? Huidos en Asturias (1937-1952)", en *El último frente...* op. cit., pp.232-258, p.232, i *Luchadores del ocaso...*, op. cit.

⁴³⁰ MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra. Andalucía Oriental...* op. cit., p.85.

⁴³¹ Xifres que, altrament, s'aproximen a les donades pel guerriller José Manuel Montorio Gonzalvo, *Chaval*, que considerà que l'AGLA, amb recomptes aproximatius i amb càlculs especulatiu, tingué uns 600 guerrillers, i, un total de 6 mil a tot l'Estat. Aguado, per la seva banda, partint de morts, ferits, presentats i detinguts, establí en 854, els guerrillers que actuaren en el territori de l'AGLA; dada que, malgrat no comptabilitzar desercions, esdevé exagerada per considerar guerrillers a persones, víctimes de la repressió de la Guàrdia Civil, que no ho eren. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.24. AGUADO, Francisco, *El maquis en...* op. cit., p.253.

VIOLÈNCIA POLÍTICA, CONFLICTIVITAT I RESISTÈNCIA

ajusticiaments de falangistes, octavetes o desarmaments va ser sovint eclipsada, segons les necessitats del moment, pels cops econòmics. Lògicament, tant el tipus de vida com les accions es condicionaven al tipus de poblament, a les forces existents i a les dificultats internes derivades dels cops policials, assalts, confidències o desercions. No obstant, les peculiaritats de cada agrupació, així com la diferent composició de les partides, el grau de suport social o el nivell de persecució, determinaren les diferències, i les cronologies de cadascuna. L'AGLA, a diferència de les anteriors, va ser l'agrupació més gran que més a prop tenia la frontera francesa i el projecte que més esperança, recursos i quadres va portar el PCE.

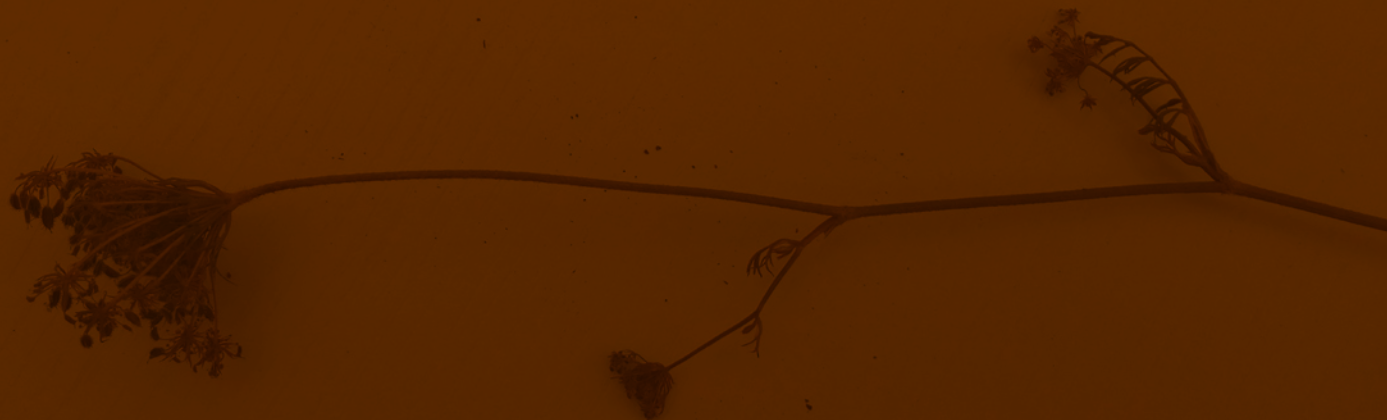
UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

SEGONA PART

III. *AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN: CARACTERÍSTIQUES I EVOLUCIÓ*

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

5. GEOGRAFIA DE LA GUERRILLA: ESPAI FÍSIC, CONFLICTIVITAT I MÓN RURAL

5.1 Més enllà de la comarca: implantació i divisió territorial

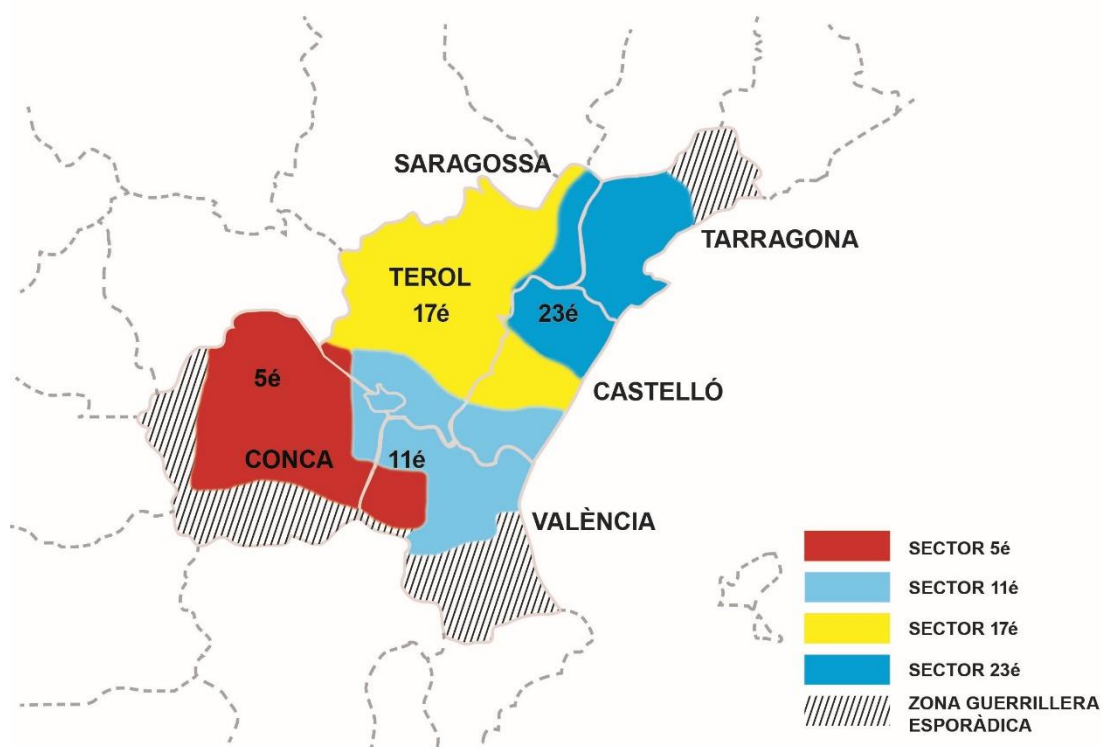
L'àmbit d'actuació de l'*Agrupación Guerrillera de Levante* va abarcar un ampli i divers territori sobre i al voltant de l'eix del Sistema Ibèric. Es va situar dintre dels límits de Terol, Castelló, València, sud de Tarragona, Saragossa, Conca i Guadalajara, ocupant els sectors 17è i el 23è, zones de Castelló, Tarragona i Terol. En concret, les partides de dits sectors actuaren principalment per les comarques terolenques del Baix Aragó, Gúdar-Javalambre, Maestrat, Matarranya, Conques Mineres, (amb penetracions també en Bajo Martín, Comunitat de Terol, Andorra o Serra de Arcos), les castellonenques d'els Ports, Alt Maestrat, Baix Maestrat, l'Alcalatén, l'Alt Millars, parts de l'Alt Palància, amb incursions fins La Plana i les comarques tarragonines del Montsià, el Baix Ebre, la Ribera d'Ebre o la Terra Alta. Cal dir, no obstant, que la principal zona d'assentament, i d'actuacions foren el Baix Aragó, Gúdar, Maestrazgo, Els Ports i parts del Maestrat i l'Alt Millars.

El sector 17è, que ocupava els partits judicials terolencs de Montalbán, Aliaga, Castellote, Vallderoures i Alcanyís, les comarques castellonenques dalt apuntades i, més esporàdicament, en les tarragonines de la Terra Alta, Baix Ebre, i Montsià, dugué a terme una gran expansió territorial, poc efectiva per les relacions entre partides; això va provocar la divisió del sector i el sorgiment, a partir del 2n i 3r batalló, d'un altre, l'anomenat 23è, a l'octubre de 1947, que actuava més al nord: el seu àmbit d'acció es situaria per les proximitats d'Alcanyís, Vallderoures, Morella i Sant Mateu fins el litoral i les comarques del sud de Tarragona dalt referides.

Pel que fa als altres sectors, amb algunes oscil·lacions espacials, a grans trets, s'assentaren en la resta de serres del Sistema Ibèric i de la serralada de Conca: l'11è va abarcar l'oest de la línia ferroviària València-Saragossa, des de la serra d'Albarracín fins límit de Mora de Rubielos, part de l'Alt Palància castellanenc, la zona valenciana del nord de la Plana Utiel-Requena, de la Foia de Bunyol o del Camp de Túria, integrant el Racó d'Ademús i la part est de Conca fins Cañete i Motilla del Palancar. El sector 5è, amb implantació posterior, abarcà part del territori de Conca que havia estat tocat per

l'11è, l'oest de Landete, integrant el Puerto de Contreras fins una part de Guadalajara (extensió donada a finals de 1947, més per refugi que per espai d'accions militars), les comarques valencianes d'Utiel-Requena i una part de la Vall de Cofrentes i Ayora.⁴³²

Mapa 2. Implantació territorial i divisió per sectors de l'AGLA

Font: Elaboració pròpia

Respecte el territori del sector 17è i 23è, a cavall entre Catalunya, Aragó i el País Valencià, es tracta d'una zona frontissa, una "terra de cruïlla", situat en comarques lligades per vincles econòmics, personals i culturals, però també per l'administració eclesiàstica i militar. La diòcesi de Tortosa ha lligat i lliga les comarques de les Terres de l'Ebre amb les del nord de Castelló: fins 1957 ocupava el sud del Principat de

⁴³² Documentació, ordres i circulars de l'*Agrupació Guerrillera de Levante* recollides en el fons del *Movimiento Guerrillero*, subsecció d'Estat Major, AHPCE i en el sumari 85-V-1947, AGHD.

Catalunya (des del Baix Camp fins les Terres de l'Ebre), les comarques castellonenques dels Ports, Alt i Baix Maestrat, l'Alcalatén, la Plana Alta i Fanzara (Alt Millars) junt el Matarranya aragonès.⁴³³ Tanmateix, en el camp militar, la Comandància del Maestrat, dependent de la Capitania General de València, creada a partir de la Primera Guerra Carlina, agrupava Els Ports, l'Alt i Baix Maestrat i totes les poblacions de la dreta de l'Ebre, i es va mantindre operativa més enllà de la Tercera Carlinada. Igualment, va existir la Comandància Marítima de Tortosa, que incloïa sota la seva autoritat els Ports i el Baix Maestrat, i que fou suprimida el 1882.⁴³⁴ Malgrat tot, els lligams existents s'han anat afeblint per la deficient articulació de les comunicacions: a la desaparició de la comunicació fluvial des del segle XIX (que va relegar Tortosa de la capitalitat del territori), es suma la mala vertebració de la xarxa ferroviària i l'escassa cohesió de les carreteres en un territori muntanyós i abrupte, en progressiva decadència econòmica i amb baixa densitat de població.

Justament, foren tots aquests elements els que convertiren aquest espai territorial en àmbit d'acció guerrillera. La tria no era casual: a una orografia que permetia l'amagatall i la resistència guerrillera, i a un poblament dispers, que proporcionava subministrament i refugi lluny de la presència de forces repressives, s'afegia, com a conseqüència d'ambdós factors, la dificultat de controlar exhaustivament el territori per part de la Guàrdia Civil, també entorpidida per la gran extensió del territori i per l'escassa densitat de població. Tanmateix, la presència en zones amb disparitat administrativa, i també militar, explica l'assentament en límits fronterers provincials, ja que, fins la seva reorganització, la dependència de diferents comandàncies obstaculitzava la persecució i la coordinació antiguerrillera. No obstant, els lligams econòmics i personals entre

⁴³³ La diòcesi fou molt retallada entre el 1957 i 1960, en crear-ne la diòcesi de Sogorb-Castelló com a resultat de les directrius del Concordat del 1953 i de l'intent d'adaptar les diòcesis a les províncies administratives espanyoles. A partir d'aleshores, els límits de la diòcesi de Tortosa arriben fins a Peníscola, Alcalà de Xivert i Tírig (Baix Maestrat), Catí i fins Olocau del Rei (comarca d'Els Ports, excepte Vilafranca) per l'interior.

⁴³⁴ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Conflicte i violència a l'Ebre...* op. cit., p.22 i 23. Una obra, tant "classica" com rellevant, pel que fa a l'anàlisi i descripció geogràfica i històrica de la comarca, d'Els Ports, és *Morella y sus aldeas. Geografía, Estadística, Historia, Tradiciones, Costumbres, Industria, Varones Ilustres, etc. de esta antigua población y de las que fueron sus aldeas*, de José Segura Barreda, Morella, Imp. de F. Javier Soto, Editor, 1868.

aquestes contrades, concretats en la tradicional activitat de tractant d'animals, en la ramaderia transhumant, en el desplaçament periòdic i estacional de jornalers pel cereal, i també en els vincles lingüístics i culturals, contrastava amb la divisió administrativa provincial, tant consolidada en el centralisme franquista.

Un element de confusió en aquest territori ha estat l'extensió a altres zones i comarques, poc correcta, del terme Maestrat o Maestrazgo. La seva àmplia designació, partint de les guerres carlines, ni respon a una cura etimològica, ni a un criteri d'unitat històrica. Des d'aquest punt de vista, tan sols li correspon, a la gran comarca del Maestrat de Montesa medieval, la qual era integrada pels antics castells musulmans d'Ares, les Coves, Culla, Cervera, Peníscola, Polpis i Xivert, que coincideix a les actuals comarques de l'Alt Maestrat (en la seva gran part, a excepció de Vilafranca i Catí), el Baix Maestrat i d'altres municipis situats a altres comarques actuals, cas de Vistabella, Atzeneta, Benafigos, La Torre d'en Domènec o Les Coves. Així, els seus límits naturals anirien des de la divisòria de les aigües determinada per les serres de Valldàngel i les Talaies d'Alcalà.⁴³⁵ La creació, l'any 1847 de la Comandància General del Maestrazgo, amb capital a Morella, establerta per millorar la coordinació i les operacions militars entre les Capitanies Generals d'Aragó, Catalunya i València, va accelerar la confusió respecte al terme, augmentada, també en topònims inexactes (com Vilafranca del Maestrat), i per altres usos abusius de la paraula, cas de l'existència recent de la *Mancomunidad Turística del Maestrazgo*, abolida el 2012, que expliquen la seva perdurabilitat fins avui en dia.

5.2 L'espai físic: muntanyes, depressions i abruptuositat

Les muntanyes del Maestrat, d'Els Ports, del Baix Aragó o de Gúdar-Javalambre proporcionaven un medi geogràfic necessari (però no suficient) per la resistència guerrillera. L'àmbit espacial on va actuar l'*Agrupación Guerrillera de Levante* no va ser casual, i tant, la seva situació latitudinal, la seva orografia, i el tipus de poblament

⁴³⁵ Vegeu SIMÓ CASTILLO, Juan B., "El Maestrazgo histórico", Publicacions del Centre d'Estudis del Maestrat, Quadern n. 1, agost de 1982, pp.13-53 i ROYO PÉREZ, Vicent, *Els orígens del Maestrat històric. Identitat, convivència i conflictes en una societat rural de frontera (s. XIII-XV)*, Benicarló, Onada, 2017.

existent expliquen el seu establiment. L'AGL, amb un gran i ample espai d'actuació, es va assentar, principalment, en la part central i més oriental del Sistema Ibèric, i a tocar a la Serralada Prelitoral Catalana, delimitada al nord pel riu Ebre, dintre dels límits de Terol, Castelló, València, sud de Tarragona, Saragossa i Conca.

Mapa 3. Principals zones muntanyoses de l'àmbit d'actuació dels Sectors 17 i 23

Font: Elaboració pròpia

La situació de les diferents serres que conformen la confluència del Sistema Ibèric i el sud de les Serralades Prelitorals Catalanes possibilitava una connexió amb l'exili francès i amb importants centres urbans del litoral, de forma que es pretenia garantir un

contacte, tant amb l'exili, com amb la inicial direcció guerrillera resident a la ciutat de València, per provisionar-se de quadres, recursos i orientacions. De fet, el Sistema Ibèric és una de les grans cordilleres peninsulars amb més proximitat a la frontera francesa: els itineraris a peu fins o des de la frontera es solien realitzar en unes poques setmanes, depenent la durada de la càrrega de l'equip, de la presència o topades amb forces d'ordre i de l'alternança amb altres formes de transport, com el tren; tanmateix, tampoc es va desestimar el provisionament de quadres i d'armes per via marítima i, la proximitat a les costes també representava un puntal: la costa mediterrània, des de la desembocadura del riu Ebre fins a València, possibilitava opcions d'abastiment i d'entrada de guerrillers. De fet, tot i que finalment fou un recurs infrautilitzat, va servir per albergar un desembarcament de guerrillers i armament a finals d'agost de 1950.⁴³⁶

El Sistema Ibèric està format per un conjunt fragmentat de serres, orientades de nordoest a sud-est, integrat per una sèrie de massissos discontinus on podem distingir diferents subunitats: al sudoest, la imponent serra d'Albarracín, que alcança la seva major altura en el Caimodorro, amb 1921 metres d'altura, es separada, per la fossa Calataiud-Daroca de la complexa serra de Sant Just, situada a l'est. Aquella fossa, està bifurcada en dos ramals des de la ciutat de Terol, la de direcció sud, recorrent pel riu Túria i la de sentit sud-est, per l'Alt Millars. Al nord d'aquest es situa la serra de Gúdar, amb elevacions com el Pic de Penyarroja, que arriben als 2024 metres; al mig d'ambdós ramals, al límit de la província de València, sorgeix el massís de Javalambre, amb el pic del mateix nom, amb 2014 metres d'altura.

Altres serres, de menor entitat, són les del Baix Aragó, d'on destaquen les de Gargallo-Molinos-Castellote, Alcorisa, Arcos, Calanda, entre les quals es situen discretes depressions com la d'Andorra, Mas de les Mates o Muniesa. Altres conques, de major longitud, són les de Jiloca, la de Terol o la del Millars; l'alternança d'aquestes amb les serres referides prefiguren les peculiaritats orogràfiques i la bruptuositat del relleu. Les altes serres de Javalambre tenen la seva continuació en les d'Espadà i Calderona, les

⁴³⁶ GROS; Josep, *Abriendo camino...* op. cit., p.277-286. Sobre plans per llogar vaixell, vegeu Carta de Fernando a Santiago, 3 d'agost de 1946, *Aparato de Pasos, Informes de Viajes*, Lligall 11 jaquet 486, AHPCE i "Sobre la Agrupación Guerrillera de Levante", *Movimiento Guerrillero*, jacquet 19, AHPCE.

quals, de menor alçada, estan dividides per la vall del riu Palància, un corredor utilitzat des de l'Antiguitat per enllaçar Aragó amb el litoral. Més al nord, la serra de Gúdar, unida al port de Mosquerola i a la serra de Cantavella va devallant cap a l'est pel Maestrat i Els Ports castellonenc.⁴³⁷

La comarca d'Els Ports, amb les muntanyes de Morella i la Tinença de Benifassà, situada en la confluència de les Serralades Catalanes i el Sistema Ibèric, va ser el principal espai d'actuació de les partides guerrilleres en terres castellonenques. Amb les zones més baixes situades a una altura de 600 metres, trobem diferents serres, destacant la de la Creu, de Sant Cristòfol, les muntanyes de Benifassà, la serra del Bovalar, la de Vallivana o, ja al límit amb el Maestrat, la serra del Turmell; en elles, sobresurten uns quants cims al voltant dels 1300 metres, com el Tossal dels Tres Reis (1356 metres, al límits administratius de terres valencianes, aragoneses i catalanes), l'Arriello (1316 m.), Fusters (1293 m.), el Moixacre (1275 m.), Regatxolet (1259 m.) o el Tossal Gros (1253 m.). El més alt, al terme de Vilafranca tocant els límits amb l'Aragó, és el d'Els Mollats (Moleta del Tossal), amb 1656 metres.

La situació de la comarca, entre les serralades de Gúdar i el riu Ebre, l'ha comportat, en la seva part més baixa i de més fàcil accés, ser un tradicional lloc de pas. Mentre que a la part més oriental neixen rius que van directament a la Mediterrània, com el Sènia o el Cervol, el principal riu de la comarca, el Bergantes, és afluent del riu Guadalop, que, al seu torn, ho és de l'Ebre. La divisòria de les aigües està marcada per les muntanyes de Vallibona, terme municipal d'una gran irregularitat i abruptositat, i espai de refugi i d'assentament de diferents partides guerrilleres. Prop d'elles, destaca la serra del Turmell, i la mola de Penyablanca (998 m.), a poca distància de Xert. Altra mola és la Garumba, entre Morella i Forcall o la del Carrascar, a 1252 metres. Un poc més al nord, els Ports de Tortosa-Beseit, amb formacions de roques calcàries fortament plegades amb grans desnivells, i amb altures rellevants, cas del Tossal d'en Cervera (amb 1347 m.), va

⁴³⁷ *Atlas Nacional de España*, Edició facsímil digital dels grups temàtics (1986-2008), Instituto Geográfico Nacional, consultable en <http://www.ign.es/ane/ane1986-2008/> (consulta, 24 de març de 2016).

ser també àmbit d'actuació i de pas, dels grups guerrillers, principalment del sector 23è.⁴³⁸

Més al sud, en les serres del Maestrat castellonenc, els relleus es caracteritzen per la presència de muntanyes amb imponents moles calcàries de cims plans (Ares, amb 1319 metres, o Penyagolosa, amb la cima de 1813), separades per corredors, barrancs o rambles que baixen cap al mar (i utilitzades com a camins de pas cap el litoral pels guerrillers), com és el cas del barranc de la Valltorta, la rambla de les Coves de sant Miquel o la Rambla Carbonera. Un territori, fortament erosionat, amb desnivells i diferents serres, com la d'en Segures, amb el cim Moncàtil (1117 m.) com a punt més alt, o la serra d'en Celler amb el Tossal de la Nevera, amb 1281 metres i el Tossal d'Orenga (1147 m.); junt altres serres, la d'Esparreguera, la Batalla, Penyagolosa, Nogueroles, formaven un sistema muntanyós que dificultava la comunicació, essent les valls obertes per rius, les seves entrades naturals.

Així, el Millars, junt el riu Villahermosa, condueixen fins les muntanyes de la comarca de l'Alt Millars, destacant, el Cabezo de las Cruces, amb 1710 metres i Cruz del Herrero, amb 1.639 metres, a la serra de Nogueroles, dins del sistema de Gúdar. També trobem cims que poden superar els 1300 metres, cas de Cabezo Blanco (1342 m.) o el Alto del Tis (1312 m.). Entre el riu Millars i el riu Palància, la serra d'Espadà, de certa extensió però amb cims més baixos, va ser també espai rellevant d'acció per la resistència guerrillera. Molt a prop, els voltants del massís Penyagolosa, als termes de Vistabella, Villahermosa o Puertomingalvo, i altres muntanyes, cas de la Roca Marcén (amb 1621 metres) o la Golosilla, amb 1521 metres, també van albergar campaments i una intensa activitat de partides.

⁴³⁸ RIPOLLÉS i QUEROL, Carles "Geografia", dins de *La comarca d'Els Ports*, Grup d'Estudis d'els Ports, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1995, pp 11-15 i RABELLA VIVES, Josep, *Atlas del País Valencià*, Barcelona, Edicions 62, 2001, i ROSSELLÓ, Vicenç M. i GONZÁLVEZ, Vicente (dirs), *Atlas Escolar del País Valencià*, València, Universitat de València, 1997. SANCHO COMINS, *Atlas de la provincia de Castellón*, Castelló, Publicacions del Seminari d'Estudis Econòmics i Socials de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló, 1982.

Tot plegat, la xarxa laberíntica de serralades extesa des de la serra de Gúdar fins el massís d'Els Ports-Beseit, i la seva complexa orografia, fan d'aquest territori, una zona de difícil penetració militar i apta pel refugi, amagatall i per l'establiment de partides guerrilleres. De fet, a les dificultats orogràfiques i a la decadència econòmica del territori rural es sumaren les deficiències de les xarxes de comunicacions existents. La via principal era l'eix que unia València i Barcelona que seguia el perfil de la costa; respecte l'interior, la principal carretera d'accés és la via Sagunt-Teruel resseguint la vall del riu Palància i un cop superades les pendents de les costes del Ragudo, s'endinsa fins Teruel.

Un altre eix viari important cap a l'interior, és el que enllaçava les poblacions de Vinaròs, Morella i Alcanyís i la via que connectava Alcanyís amb Teruel, passant per Montalban i tota la seva conca minera. Pel que fa al ferrocarril, sent la principal línia la que transcorria entre Barcelona i València, una altra era la de Val de Zafán, que unia Alcanyís amb Tortosa i que es perllongava fins la Puebla de Hajar, on enllaçava amb la de Saragossa a Barcelona. Finalment hi havia una xarxa de línies que connectaven els centres miners d'Utrillas, Ojos Negros i Andorra amb Sagunt.⁴³⁹ Així, podem concloure que la mobilitat guerrillera i la seva capacitat de defensa front a incursions de forces armades del règim era possible tant per la proliferació de serralades com per les deficiències de les xarxes de comunicació existents. A més, la inexistència i allunyament de nuclis urbans importants, amb la consegüent menor presència i maniobrabilitat de forces repressives, la baixa densitat de població i la dispersió d'aquesta esdevingueren en factors claus en l'assentament de les partides guerrilleres.

5.3 Hàbitat, poblament i partides guerrilleres

La geografia humana resulta un altre element indispensable per examinar l'arrelament de la guerrilla rural. L'evitació del contacte amb els nuclis de població importants, donat els perills de seguretat que comportaven, i la necessitat d'administrar-se de forma regular, convertiren l'hàbitat dispers de muntanya en l'espai natural de la guerrilla. Aquest li permetia aprovisionar-se d'alimentació, vestuari o informació sense

⁴³⁹ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.), *Maquis: el puño que...* op. cit., p.34

el risc d'accedir a nuclis urbans amb major presència policial i militar i mitjançant les dues principals vies de subministrament: col·laboració activa de la població civil o incautació forçosa de productes i/o diners amb els anomenats colps econòmics. No és casual, per tant, que fos l'espai elegit per les partides guerrilleres, tant de les integrades en l'AGL, com per d'altres agrupacions peninsulars. A tall d'exemple, la relació entre poblament dispers elevat i presència guerrillera en les agrupacions andaluses s'evidencia en el fet que, mentre Almeria l'activitat guerrillera era més reduïda per l'emigració i menor nombre d'assentaments en la serra, "el hábitat humano disperso en las montañas de Málaga, Granada y Jaén, por el contrario, era muy elevado y esto permitió el sustento y la supervivencia de la guerrilla".⁴⁴⁰

D'aquesta forma el poblament dispers, element bàsic de les comarques més septentrionals valencianes i de l'interior terolenc, marca la presència de les partides. L'hàbitat dispers consisteix en un conjunt de llars aïllades (dispersió pura) o reunits en petits grups (dispersió intercal·lar) disseminats pel camp i amb caràcter agropequari. Es contraposa, per tant, a l'hàbitat concentrat, el qual es refereix a conjunts de vivendes o de llars reunides en un mateix espai amb una densitat de població consegüentment més elevada. Entre les causes de les distintes localitzacions, s'ha acordat, a partir de diferents teories sobre la importància de cadascuna d'elles, en considerar el medi natural (tipus de relleu i de sòl, recurs de l'aigua) i les estructures socials i econòmiques com els factors condicionants. Una de les teories, la de Demangeon, considerava que els territoris amb un relleu horitzontal i escassetat d'aigua tendien a generar hàbitats humans concentrats, mentre que els territoris amb un relleu vertical i abundància d'aigua són més proclius a la dispersió. Tanmateix, l'estructura de propietat latifundista afavoreix la concentració i, per contra, la xicoteta i mitjana propietat permeten una major disseminació dels seus habitants.⁴⁴¹

Més enllà d'aquesta categorització de factors, complida parcialment en el nostre àmbit espacial d'estudi, el poblament dispers del territori on ens emmarquem té uns

⁴⁴⁰ MARCO, Jorge, *Resistencia armada...* op. cit., p.99 i 100.

⁴⁴¹ DEMANGEON, Albert, *Problemas de la geografía humana*, Barcelona, Ediciones Omega, 1956, pp.90 i següents.

antecedents i explicacions històriques ressenyables. El seu element més significatiu i característic és el mas o masia, típic habitatge i explotació rural, el qual té el seu origen en el llatí *Mansus*, terme utilitzat des del segle VII per a designar unitats d'explotació que comprenien la vivenda i dependències agràries: l'hort, camps de conreus, corrals i zones de pasturatge. La seva aparició al nostre territori, amb l'antecedent de les antigues alqueries musulmanes, es donà des de la conquesta cristiana i del procés de repoblació de catalans i aragonesos. Tot i que el mas ha anat sofrint modificacions al llarg dels segles, sí que s'ha anat mantingut com una unitat d'explotació agrària establerta en un espai rural amb una molt baixa densitat de població. L'augment poblacional fruit de la recuperació econòmica posterior a la crisi de finals del segle XVII, va implicar una major demanda d'aliments que s'afrontà habilitant noves terres per al conreu. Des dels segles XVIII i XIX, les noves parcel·lacions i roturacions propiciaren una expansió agrícola que, marcada pels efectes de les desamortitzacions i per la crisi agrària finisecular, arribà fins a les primeres dècades del XX.

Una mostra de la seva imprompta en el paisatge agrari de les serres de Gúdar-Javalambre i Maestrazgo terolenc és la superfície ocupada per aquestes unitats, que supera el 50% de tota l'extensió municipal, arribant, a alguns indrets, fins prop del 70%.⁴⁴² La presència de grups guerrillers des de 1945, amb els precedents anteriors de les guerres carlines i Guerra del Francès, convertiren les masies en punts de suport vitals per les partides. La guerra irregular, sense tindre interès en controlar directament un territori ampli i d'orografia difícil, i basada en colps d'efecte i en una gran mobilitat, necessitava del refugi i subministrament de les masies. El potencial d'aquestes era clar ja que també servia com a font d'informació sobre la posició i forces de l'enemic, com etapa en els desplaçaments, lloc de trobada i d'aprovisionament, espai de guarniment de ferits i, fins i tot, com a base d'operacions.

La distribució i gestió de la propietat i el medi físic expliquen la variada tipologia de masies que es poden trobar: la primera condiona el tamany, ja que els masos tradicionalment explotats directament pel seu propietari solen ser més petits que els

⁴⁴² HERNÁNDEZ SESÉ, Ángel (coord.), *Mases y masoveros*, Saragossa, Ceddar, 2005, p.21.

explotats per aparceria; l'entorn natural, per la seva banda, determina l'orientació productiva mitjançant la combinació d'usos del sòl, ramadera o agrícola, segons els casos. Si en les serres de major alçada, com Gúdar, Maestrazgo o Javalambre, les masies són de major tamany i tenen una orientació fonamentalment ramadera, per baix dels 1200 metres, la menor altitud i ambient més càlid amplien les possibilitats agrícoles i la varietat agrària. Entre els conreus, la clara preferència pel blat va convertir la farina i els seus derivats en l'aliment bàsic; a més, les llegums, fruiters o un xicotet hort completaven el consum familiar. El ramat, ja foren cabres o ovelles, juntament, a algún porc proporcionaven carn, llet o formatge, productes que, junt els escassos excedents agrícoles, s'intercanviaven o es comercialitzaven. Generalment, si bé variava segons l'extensió i els rendiments de la propietat, el masover podia completar el treball al mas amb altres tasques, com llogar-se com a bracer fora de casa.

Tot i que manquen estudis exhaustius, amb dades i percentatges concrets, sobre el sistema de propietat de la terra i dels sistemes d'explotació durant el segle XX, no és agosarat afirmar el predomini de la mitjana i xicoteta propietat gestionada de forma directa pel mateix propietari o indirecta mitjançant sistemes de parceria (fonamentalment, mitgers) i d'arrendament. De fet, en un del pocs estudis desenvolupats a l'interior castellanenc sobre masies, els autors demostren com al llarg del segle XIX la propietat, al terme de Vilafranca, va experimentar canvis significatius consistents en una reducció de la propietat mitjana (per venda o partició), un important creixement de la petita propietat (per repartiment o parcel·lació) i un manteniment de la gran propietat amb un general canvi de titularitat per la compra de l'efervescent sector burgès. Això va afavorir l'existència d'una capa pagesa especialitzada en l'explotació indirecta, els masovers, majoritàriament com arrendataris, alguns dels quals abans havien estat propietaris. A altres termes, cas de Vallibona, el major manteniment del sistema del primogènit i l'absència d'una burgesia forta va mantindre la propietat d'una manera més compacta.⁴⁴³

⁴⁴³ COMAS DELLÀ, Joaquim i COMAS CIFRE, Carmen, *Els masos valencians. Vilafranca 1800-1900*, Castelló, Diputació de Castelló, 2002.

En tot cas, xicotets propietaris, masovers, mitgers o arrendats conformaren el panorama d'habitants de l'enorme territori amb poblament dispers on actuaren els maquis. Diferents categories del conglomerat camperol, un sector que, des de la crisi agrària finisecular, i a partir de la Llei d'associacions de 1887, va augmentar l'associacionisme amb opcions diferents: cooperativisme, lluita sindical, cambres agràries, caixes rurals o sindicats agraris. La vocació interclassista d'aquestes darreres contrastava amb la creixent difusió de les ideologies de classe, la qual va trobar un terreny abonat en la desigual vinculació entre masovers i propietari.⁴⁴⁴ L'organització sindical dels pagesos, trencament radical en la societat rural, va significar una plasmació d'una nova concepció de relacions socials i de reivindicació col·lectiva i democràtica. Potser per això, molts pagesos del camp valencià ingressaren durant els anys 30 a la *Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra* (FNNT) controlada per la UGT, produïnt-se també conflictes, impulsats fonamentalment per sectors llibertaris, i que certificaven la penetració de les ideologies de classe al món rural.⁴⁴⁵ De fet, una de les principals mobilitzacions d'aquesta època, produïda al juny de 1934, va ser la vaga camperola de la FNNT, la qual, malgrat crear dubtes al si de la UGT per la inconveniència de convocar una vaga "nacional" amb realitats i períodes de collita dispars i pels efectes repressius

⁴⁴⁴ PLANAS MARESMA, Jordi i GARRIDO HERRERO, Samuel, "Sindicalisme, cooperativisme i conflictivitat agrària en el primer terç del segle XX", dins de GIRALT RAVENTÓS, Emili (dir.), *Història agrària dels Països Catalans, segles XIX i XX*, vol. 4, Barcelona, Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, 2006, pp.550-580, MAYAYO I ARTAL, Andreu, *De pagesos a ciutadans, Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agrari a Catalunya, 1893-1994*, València, Editorial Afers, 1995. CONGOST, Rosa, GIFRE, Pere, SAGUER, Enric, "La masoveria i els masovers en perspectiva històrica". A SAGUER, Enric. (coord.). *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2011, p.29 i FERRER GONZÁLEZ, Cristian, "Els qui volien fer una terra seva. Masovers, parcers i arrendataris en el sindicalisme antifranquista", consultable en <http://congres-masia-territori.espais.iec.cat/files/2015/08/4.4-Els-qui-volien-fer-una-terra-seva.pdf>. (25 de març de 2016).

⁴⁴⁵ GIRONA, Albert, "La II República i la Guerra Civil al País Valencià, (1931-1939), dins d'*Història Contemporània*, València, Tabarca, Difusora de Cultura Valenciana, 1992, p.255 i següents, PLANAS MARESMA, Jordi i GARRIDO HERRERO, Samuel "Sindicalisme, cooperativisme i conflictivitat agrària en el primer terç del segle XX", dins d'*Història agrària dels Països Catalans, segles XIX i XX*....op. cit., pp.550-580.

que podia tenir sobre l'organització, va tenir una incidència destacada al País Valencià, Andalusia, Extremadura i La Mantxa.⁴⁴⁶

Cal assenyalar que la relació masovers-propietari no va ser sempre igual. A partir de finals dels anys quaranta i inicis dels cinquanta, amb els canvis agraris, s'inicià un procés de redefinició de la figura del propietari rendista, ja que molts d'ells ja no podien viure exclusivament de les rendes percebudes per les seves propietats. Mentre que molts d'ells es reconvertiren en empresaris agraris, altres combinaren les figures de rendista-absentista i la de professional liberal, especialment metges, farmacèutics, advocats o arquitectes. Aquesta fragmentació dels rendistes va contribuir a fer les relacions entre amos i masovers força més laxes i absentistes, despreocupades, però no mancades tampoc d'antagonisme, desigualtat i conflicte.⁴⁴⁷ De fet, els sectors més febles de l'heterogeni camperolat, jornalers, masovers, arrendats i parciers (però també petits propietaris) foren els que, en la seva gran part, des de la segona meitat del segle XX, decidiren emigrar cap a nuclis de població més gran i, especialment, grans ciutats.

Aquestes capes camperoles, junt a la resta de classes populars urbanes, foren els principals perjudicats de l'empitjorament de les condicions de vida coincident en els primers anys del franquisme, ja descrites al segon apartat.⁴⁴⁸ Lògicament, des dels òrgans d'expressió de l'oposició antifranquista es feren ressó de les penúries i del malestar existent, i emfasitzant el caràcter dramàtic de les mateixes, s'aprofitava, des del PCE i el PSUC, per instar al camperolat rural a ingressar en organitzacions de camperols (que no fructificarien), ja fos la FNNTT-UGT o la Unió de Rabassaires (URA), i també en agrupacions guerrillerres.

La mateixa *Unión Nacional Española*, exhortava, a finals de 1944, al camperolat espanyol, a ajudar i integrar-se en guerrilles:

⁴⁴⁶ VALERO GÓMEZ, Sergio, *Reformismo, radicalización y conflicto interno en el socialismo español. La Federación Socialista Valenciana durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1939)*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 2012, pp.280-290.

⁴⁴⁷ FERRER GONZÁLEZ, Cristian, "Els qui volien...", op. cit., p.7.

⁴⁴⁸ MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere, "El malestar popular por las condiciones de vida. ¿Un problema político para el régimen franquista?". *Ayer*, núm. 5, 2003, pp.255-280. MAYAYO, Andreu, LO CASCIO, Paola, RÚA, José Manuel, *Economía franquista y corrupción...* op. cit.

AL CAMPESINADO ESPAÑOL: Nosotros los campesinos hemos sido siempre sacrificados y mal atendidos; de nuestras cosechas nos han dado lo que cuatro usureros han querido; nuestro sueldo a fin de año, generalmente, no nos ha permitido ni vestir mal ni comer; nuestro dividendo después de trabajar todo el año ha sido el sufrimiento y la miseria. ¿Por qué? Porque el campesinado español no ha sabido unirse; hoy dentro de la Unión Nacional puede formarse un bloque y jugar un papel histórico en la lucha por nuestra liberación.

Para obtener aquello de que somos merecedores es necesario que nos unamos a las fuerzas armadas españolas de Unión Nacional (...).

La patria os llama, acudid a este llamamiento con escopetas, picos, hachas, pistolas, etc., y ayudad a los guerrilleros a liberar el suelo patrio para vencer en el plazo más corto posible, y hacer de nuestro país una nación fuerte y próspera a la que se respete en el mundo como le pertenece.

¡ADELANTE POR LA VICTORIA

VIVA EL CAMPESINADO

VIVA LA UNIÓN NACIONAL Y LA JUNTA SUPREMA!⁴⁴⁹

No obstant, com a continuació desenvolupem, els obstacles foren insalvables i, fins i tot, es va arribar a reconèixer, des del PSUC, en un (poc habitual) sincer i il·lustratiu informe que “no hem [...] aconseguit que la voluntat guerrillera penetri al camp català, organitzar, desfermar un moviment nacional guerriller”. Adduïen que la “petita propietat i l’estabilitat damunt la terra treballada en propietat o per contracte, fan gairebé impossible que el pagès, cap de família i fills, es resolgui a abandonar llar i treball per llançar-se a una muntanya fàcilment bloquejable per manar-ho la vida arriscada i sovint mortal i sempre feixuga del guerriller”.⁴⁵⁰

5.4 Conflictivitat agrària, propietat i vincles comunitaris

Com hem desenvolupat al primer capítol, la resistència armada és una forma de descontentament i una eina de protesta sociopolítica que opta pel recurs a la violència, en un marc sense opció de resolució pacífica del conflicte que es pretèn superar. Tant el procés d’aixecament i de rebel·lia, com els costos personals que implica el retorn a les

⁴⁴⁹ Fons de Govern Civil, caixa 1130, carpeta 116, AHPT.

⁴⁵⁰ Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Fons PSUC, Informe, 25 de desembre de 1946, caixa 407, carp. 15, p.1 extret de FERRER GONZÁLEZ, Cristian, “Els qui volien...”, op. cit., p.6.

armes, la clandestinitat i la vida en les muntanyes no són fàcils d'esclarir. Certes obres, potser que en l'afany d'erigir els guerrillers en protagonistes heroics, han posat l'èmfasi, amb un to excessivament vinculat a l'ideal polític, en la voluntat inequívoca dels guerrillers, portats també per les circumstàncies, d'enderrocar la dictadura i instaurar la democràcia republicana. D'altres perspectives, fusionades o no en les anteriors, han remarcat les inaguantables condicions de misèria, d'explotació i de persecució que han fet possible la resistència.

No obstant, la fam i l'explotació poden ser causes necessàries, però no suficients de la revolta. La inexistència empírica d'un procés casual que duga des de la misèria o la injustícia (percepció inequívocament ideològica) a la insurrecció o la vaga, revesteix de complexitat la relació entre els conflictes econòmics i socials i la protesta. Si afegim, els nexes entre aquells i les actituds polítiques la qüestió encara es dificulta més, ja que la problemàtica i difícil observació i anàlisi de les mentalitats, es suma a les dificultats per articular les connexions entre els diferents tipus de fets. Com ja va assenyalar el professor Josep Fontana, els factors, ni són únics ni simples i, a més, depenen de diferents (i imbricats) plànols i ritmes temporals.⁴⁵¹ Així, sense ser possible reduir únicament als factors de producció o de propietat els determinants de la protesta i de les adscripcions polítiques, cal afegir altres elements que també poden i han d'estar vinculats al territori on la resistència va tenir lloc i també a una conflictivitat de llarga durada.

Pel que fa a la qüestió de l'estructura i distribució de la propietat, la manca d'estudis quantitatius i complets sobre la distribució de propietat al nostre àmbit d'estudi no anul·la que realitzem determinades consideracions. De la mateixa manera que l'estructura de la propietat no va determinar la preferència del camperolat per certes ideologies (com va demostrar Julián Casanova respecte l'anarquisme), tampoc sembla clau per entendre la major o la menor presència guerrillera i els nivells de recolzament.⁴⁵² La confirmació d'aquella sembla comprovar-se per diferents elements:

⁴⁵¹ FONTANA, Josep, *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Barcelona, Ariel, 1983, p.6 i 7.

⁴⁵² CASANOVA, Julián, *Anarquismo y revolución...*op. cit., p.34.

en primer lloc, les persones processades o assassinades irregularment per col·laborar (amb major o menor grau) amb la guerrilla formen una amalgama diversa de jornalers, pastors, masovers, (xicotets) propietaris i també, en menor mesura, vinculades al comerç o a les anomenades professions liberals. Malgrat la diversitat, hi ha, tant en els col·laboradors com en els mateixos guerrillers, un predomini camperol explicable a partir del percentatge majoritari de població rural resident a l'àmbit d'actuació guerrillera i la consegüent major aflluència en les partides de persones amb veïnatge, moltes de les quals contemplaren aquesta integració com a via d'escapatòria de la repressió franquista.

En segon lloc, si, com afirma Mercedes Yusta en la seva tesi, les zones de major concentració de riquesa rústica aragonesa no participaren de la problemàtica guerrillera, es fa molt difícil establir una relació directa entre el règim o tinença de la terra i la conflictivitat dels anys 40, fet que emplaça a recórrer a altres elements explicatius. La mateixa autora aragonesa considera que els conflictes locals a xicoteta escala, vinculats també als índexs de tenència indirecta de terra, ocasionaren litigis derivats de la lluita per la supervivència, ja fos per la gestió de l'aigua, la disputa de límits territorials o d'usos comunals, que cobraren més força explicativa per entendre ruptures en la convivència local obrint el camí per la resistència armada.⁴⁵³

Tanmateix, el propi fet que a Andalusia Oriental o al nord penínsular, amb una distribució de propietat diferent, les agrupacions i partides independents també foren especialment nombroses, actives i duraderes, descarta el pes determinant de l'estructura i distribució de la propietat. Els latifundis i la gran bossa de jornalers existents tampoc significaren una majoritària presència d'aquests en la guerrilla: l'anàlisi de Jorge Marco, desmentint la tesi anterior de Francisco Moreno Gómez (valoritzant el caràcter més jornalero), reafirma el predomini de petits camperols i arrendataris en la resistència armada d'Andalusia oriental.⁴⁵⁴ Així, si a Andalusia i Extremadura, els territoris amb

⁴⁵³ YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.224.

⁴⁵⁴ Les xifres de Jorge Marco apunten a què un 68% dels membres de la guerrilla eren xicoteta camperols o arrendataris, en contrast amb el 12% de jornaleros MARCO, Jorge, *Resistencia armada en...* op. cit., p.115 i MORENO GÓMEZ, Francisco, *La resistencia armada contra Franco...*, op. cit., pp.5.

major pes de jornalers agraris de l'estat, la presència d'aquests és secundària, no sembla probable que altres i futurs estudis sobre l'extracció i condició social dels guerrillers modifiquen aquesta tendència.

Un altre element utilitzat, no sense controvèrsia, han estat les adscripcions polítiques del camperolat ja que les seves alineacions no sempre derivaren de la situació econòmica i de propietat: seguint a Erich R. Wolf, "los campesinos ricos y los pobres pueden ser parientes o un campesino puede ser simultáneamente propietario, rentista, aparcerero, trabajador para su vecino o trabajador estacional en una plantación cercana. Cada participación diferente lo alinea en distintas formas con sus compañeros y con el mundo exterior".⁴⁵⁵ Aquests vincles comunitaris, més enllà de la divisió o els interessos entre rics i pobres, o entre propietaris i desposseïts, es convertiren en obstacles evidents en la penetració d'ideologies de classe.

Tanmateix, tot i que les lleialtats primordials podien difuminar els interessos antagònics, tampoc necessàriament representen una negació de la lluita de classes; com va afirmar Hamza Alavi:

el modelo de política fraccional de las sociedades campesinas no es un rechazo del modelo de conflictos de clases; ambos representan distintos modos de alineamientos políticos, en distintas condiciones. Además, las lealtades primordiales, tales como las del parentesco, que preceden a las manifestaciones de la solidaridad de clases, no excluyen a éstas últimas; más bien, median en los procesos políticos complejos mediante los cuales éstas cristalizan. Sobre todo, las lealtades primordiales y las estructuras de parentesco no existen en sí mismas en aislamiento "funcional".⁴⁵⁶

D'aquesta manera, l'antagonisme d'interessos no desapareix però sí que es mitiga, ja que les xarxes relacionals entre els diferents sectors socials i el control recíproc entre els habitants generen uns vincles comunitaris poc propici a les ideologies que parteixen de la divisió de la comunitat. Per això, difícilment es pot encapsular la guerrilla

⁴⁵⁵ WOLF, Erich R. *Las luchas campesinas del siglo XX*, Madrid, Siglo XXI, p.393 i 394.

⁴⁵⁶ ALAVI, Hamza, *Las clases campesinas y las lealtades primordiales*, Barcelona, Cuadernos Anagrama, 1976, pp.119-120.

antifranquista rural en un projecte únicament fruit de les condicions de propietat i de producció o de la desigualtat i misèria al món rural.

De la mateixa forma, tampoc l'anarquisme, (ni tampoc altres ideologies de classe), va ser la visió apologetica del natural igualitarisme del món rural, com predicaren els llibertaris durant la Guerra Civil (edat d'or llibertària al món rural), ni les col·lectivitzacions (d'especial importància a l'Aragó i a les Terres de l'Ebre) foren simplement l'expressió espontànea de la rebel·lió camperola contra unes condicions dolentes. El caràcter exògen i exportat de l'experiència i domini llibertari al camp durant la guerra sembla evident: per una banda, l'anarquisme, a molts indrets, va ser introduït i implantat generalment per foranis o per persones oriundes que havien emigrat a Barcelona durant els anys 20 o els 30 on s'iniciaren en l'activitat anarcosindicalista.⁴⁵⁷

Per d'altra, i en paraules de Julián Casanova, “todo lo que ofrecieron fue un producto urbano, concebido para jornaleros y trabajadores sin tierra, pero poco apropiado para esos miles de pequeños propietarios”, motiu pel qual, s'hi donà un rebuig, almenys parcial, a les col·lectivitzacions.⁴⁵⁸ Nogensmenys, les peculiaritats de l'estructura agrària, basada generalment en un mode de producció familiar i en la xicoteta i mitjana propietat, limitaren enormement l'experiència col·lectivista, que va ser rebutjada per bona part dels xicotets propietaris, i també de les opcions polítiques més moderades, entre les quals, destacaren, a l'interior castellonenc, *Izquierda Republicana*, el PSOE i, amb un paper menor, el PCE.

El debat al voltant del projecte col·lectivista, de les incautacions i de la pròpia guerra, amb actituds molt diverses, va afegir un nou element de ruptura a l'esclatxa originada pel cop d'estat, en una societat rural que ja s'havia fragmentat en ocasions anteriors. L'experiència, també traumàtica, de les guerres i guerrilles carlines del segle XIX, amb

⁴⁵⁷ Així es reflexa clarament entre els dirigents cenetistes i faïstes de Vilafranca o d'altres municipis amb hegemonia llibertària, cas de Vallderoures, Alcorisa, Fraga i Monzón. Respecte això, algunes obres cabdals CASANOVA, Julián, *El sueño igualitario: campesinado y colectivizaciones en la España republicana, 1936-1939*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1988. CASANOVA, Julián. *De la calle al frente. El anarcosindicalismo en España*, 2010, Barcelona, Crítica, 2010, p.170-171.

⁴⁵⁸ CASANOVA, Julián. *De la calle al frente...* op. cit., p.207.

especial impacte a un territori empobrit i al marge dels principals centres industrials i urbans, on un segle més tard actuà l'AGLA, va tenir la continuïtat en la guerra del 36. El seu inici va fer esclatar noves tensions, despertar vells i silenciats conflictes i rebrotar la política de bàndols: la violència generada, les tensions derivades del cop d'estat i de les col·lectivitzacions i la difícil convivència marcaren noves línies d'esquerdament en la societat rural que aniran més enllà del final del conflicte bèl·lic i que condicionarà, també, l'actitud de masovers i vilatans durant la conjuntura guerrillera.

Tanmateix, la mateixa experiència en la guerra, esdevé en factor explicatiu de primera magnitud, tant per la normalització de la violència i de l'ús de les armes, com sobretot per la mobilització voluntària o recluta forçosa a les files republicanes: no tan sols convertí a molts camperols en soldats republicans, sinó que també va iniciar o consolidar la seva conscienciació política. Els vincles o amistats personals generades al front augmentarien en compartir estades en camps de concentració i presons franquistes, les quals, convertides també en espais de socialització política, foren un focus de futurs guerrillers o col·laboradors.

Tant el PCE, com l'AGLA, consideraven que el malestar social i la duresa de les condicions de vida dels anys 40, propiciarien un major grau de simpaties i de suports envers els guerrillers. La política autàrquica i intervencionista del règim, com hem vist al segon apartat, va provocar un generalitzat descontent al món rural. Amb el rebuig d'amplis sectors de població, inclús molts alcaldes es situaren en la difícil tesitura de queixar-se pels perjudicis ocasionats per la política de taxes.⁴⁵⁹ La desconfiança generada per la intromissió externa en el món rural, amb prohibicions i requisos de productes agraris (el "cupó"), unida a l'insuficient sistema de racionament, augment de preus de productes bàsics i escassetat d'aliments, es convertí en un latent, i generalment silenciats, descontent. Tensions socials i immediates, que es superposaven a la

⁴⁵⁹ Els alcaldes d'Oscà també protestaren sobre les despeses i malbaratament de recursos ocasionades pel manteniment de tropes militars. En canvi, segons Mercedes Yusta, a Terol, més preocupats i atemorits per la presència guerrillera, els alcaldes i autoritats locals estigueren més preocupats per la seva seguretat personal i menys proclius a demanar, o fer d'interlocutors, reivindicacions dels veïns. YUSTA, Mercedes *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., 228 i 233.

conflictivitat heretada, tant la més propera i recent (Guerra Civil), com la de més llarga durada (guerres carlistes). Les expressions d'aquelles també generaren formes de desobediència, entre elles, l'ocultació de collites, pràctica molt utilitzada, moldre en molins precintats o l'estraperlo (de farina o oli, principalment) a xicoteta escala. En ocasions, aquesta il·legalitat va ser permesa, no sense contrapartides, per certes dotacions de la Guàrdia Civil, sent molts els testimonis de les seves pràctiques fraudulentas.⁴⁶⁰

Així doncs, es confiava en què els guerrillers, esperonaren el nivell de politització i el grau d'oposició al règim i per fer-ho, assumiren com a pròpies els problemes i les reivindicacions camperoles, tal i com es constata en infinitat de manifestos i proclames. A l'agost de 1945, en un full solt editat per *la Junta Suprema de Unión Nacional*, dirigit al camperolat, s'insistia en la mobilització d'aquest recalcant la situació existent al camp, contraposant-la amb l'etapa republicana:

Recordad cuán grande es la diferencia que existe entre 1945 y 1936. Entonces el gobierno de la República, os entregó las tierras y os dio grandes facilidades para trabajarla. Hoy si algo se os entrega es a cambio de una renta que absorbe el 75 por 100 de vuestra producción. Entonces existía una libertad que hoy ha sido arrebatada de todos los hogares.

La crítica a la carència de terres i a la intromissió de l'Estat amb el "cupó" es contrasta amb el fet que "abastos y grandes estraperlistas se lleven vuestras cosechas" i, amb un to paternalista, anuncien que "siendo vosotros los productores estáis sujetos a un racionamiento, que es insuficiente para vuestro sustento y vuestros mismos artículos tenéis que comprárselos a quien antes os lo robó". Per això, fa una clara exhortació final: "No consintáis esto. Ocultad vuestras cosechas. No entreguéis ni un solo grano. Si

⁴⁶⁰ La permissivitat respecte el mercat negre de blat i vinya, dels guàrdies civils de La Pobla de Benifassà, va ser recompensada per l'entrega, per part del veïnat, de pa i vi al destacament. Com a mostra d'aquella, fins i tot, un dia, en lloc d'alçar acta i intervindre el gènere, ajudaren uns estraperlistes a carregar uns sacs de blat caiguts d'un carro en direcció al molí l'Abad. Memòries manuscrites de Juan Antonio Rot Cortés, p.3 i 4. Més testimonis sobre els beneficis, com adquisicions d'oli en quantitats majors que les permeses o en preus menors que els de taxa, i "vista gorda" de la Guàrdia Civil a YUSTA, Mercedes, *Guerrilla i resistencia campesina...* op. cit, p.227.

es preciso quemarlos primero. No consintáis que estos ladrones sigan comerciando con vuestro sudor”.⁴⁶¹

Aquesta apel·lació a la situació al món rural i a la protesta i desobediència camperola va ser continuada també en els òrgans d'expressió de l'AGL. Així, en les pàgines del periòdic *El Guerrillero*, de novembre de 1946:

¡CAMPESINOS: El régimen actual en el que vivimos es el único causante de nuestra desgracia y sufrimientos y de la ruina en que está sumida nuestra Nación; por su culpa, hubo en España un millón de muertos, a quienes sus madres lloran toda la vida y es responsable que miles de sus hijos no estén junto a sus familiares.

Por eso vosotros, que también sois víctimas inocentes de los verdugos franquistas, os exhortamos a que luchéis contra este régimen de oprobio que nos envilece y nos niega el derecho a la libertad, la cual conquistaremos a base de nuestro sacrificio.

¡Luchad por ser dueños de vuestras cosechas! Contra el cupo forzoso, por el mercado libre y por una vida más digna y humana!”

Tenéis a vuestro lado a los guerrilleros de Levante que en todo momento arma en brazo, os defenderán contra los ladrones falangistas y fiscalías de tasas. ¡Campesinos, unidos y adelante!

¡Viva el gobierno del Dr Giral! Viva la República!⁴⁶²

Les referències a la Fiscalía de Taxes no foren casuals, ja que representava un dels organismes que més antipatia despertava; juntament els inspectors d'abastos o els recaptadors de contribucions es convertiren en figures despreciades i molt poc estimades. Així ho il·lustra un altre pasquí distribuït per l'agrupació:

Campesinos: exigid terminantemente que os sean entregados los abonos que necesitáis para vuestras tierras. Hay abono de sobra. Escasea porque los falangistas se enriquecen comerciando con él de estraperlo (...). “¿Quiénes son los bandoleros? Los verdaderos bandoleros son los de Abastos que despiadadamente roban al campesino sus cosechas: los de la Fiscalía que os arruinan con multas y requisas; los guardias civiles que valiéndose de su uniforme, arrebatan dos litros de aceite o medio cordero a una pobre viuda que ha de ganarse

⁴⁶¹ Full solt recollida en AGUADO, Francisco, *El maquis en sus documentos...* op. cit., p.37 i 38. Es pot veure el text complet als annexos.

⁴⁶² *El Guerrillero. Órgano de la Agrupación Guerrillera de Levante*, n.1, novembre de 1946.

la vida vendiendo víveres en la capital. Nosotros (...) somos guerrilleros que luchan en defensa de los campesinos y por la República.⁴⁶³

En un altre escrit, aparegut al juny de 1949, després d'acusar a la Fiscalia de Taxes i al *Servicio Nacional del Trigo* de robar el blat als camperols i d'advertir de les ordres de Franco de revisar fins el darrer gra, en un any caracteritzat per les baixes collites, i d'apel·lar al record de la reforma agrària de la República, encoratjava a “exigir justos jornales y pago en trigo”, a “esconded vuestras cosechas (...) exigid abonos y semillas, baja de los impuestos y obras de riego” i una ajuda als guerrillers, concretada en informar dels passos dels inspectors de la Fiscalia “para administrarles merecida justicia”.⁴⁶⁴ No obstant, malgrat el discurs amenaçador, els inspectors de la Fiscalia no sofriren atemptats guerrillers. La feblesa de les pròpies partides, la dificultat de conèixer prèviament l'arribada, de preparar un pla per fer-ho o la seva escorta, ho impedí. Per contra, sí actuaren contra recaptadors de contribucions, els quals, en el marc d'ocupacions de pobles com Olba, Catí o La Cañada de Benatanduz, foren assaltats i, els diners, recollits, posats al servei del finançament guerriller.⁴⁶⁵

Tot plegat, les referències al mercat negre, als “cupos” i requisos de blat i de productes del camp i el paper usurpador i punitiu de la Fiscalia de Taxes, foren trets recurrents en el discurs d'agitació propagandística de la guerrilla a l'efecte de connectar i ampliar el suport entre el camperolat. Pretenent vincular els problemes agraris amb la dictadura, repressió i totalitarisme franquista, i presentant el caire emancipador de la seva resistència armada, encaminada a la defensa de la reinstauració de la República, va quedar lluny d'una aplicació pràctica real dificultant l'atracció d'aquest sector. No obstant, l'escassetat d'accions “en clau estrictament camperola”, els pocs procediments que encaixaren directament en els problemes quotidians i immediats d'un grup social, pragmàtic i poc procliu a idees abstractes, convertiren les proclames en poc més que paraules buides.

⁴⁶³ Pasquins pegats en les parets de Loriguilla, *Mundo Obrero*, 18 de setembre de 1947 p.3.

⁴⁶⁴ Full solt distribuït al juny de 1949, i recollit per AGUADO, Francisco, *Maquis en sus documentos...* op. cit., p.194 i 195.

⁴⁶⁵ *Informe General del 33º Tercio-133ª Comandancia de la Provincia de Teruel , sobre la organización y las actuaciones llevadas a cabo por la Guerrilla y los enlaces desde su aparición*, AHGC. Fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

5.5 Guerrilla i camperolat

Tal i com hem anat desenvolupant, l'articulació de l'activitat guerrillera depenia de l'acció i de l'omissió del camperolat. No resultava fàcil per les partides guerrilleres engrescar un sector social amb poca tradició mobilitzadora, amb un arrelament al treball, a la tradició i a l'ordre moral heretat, generalment poc reaci a transformacions i canvis d'envergadura; tanmateix, afectat pel cansament de la Guerra Civil, dedicava tots els seus recursos a sobreviure en les precàries condicions dels anys 40. La presència d'agents externs, de guerrillers i orientacions vingudes de França, amb discursos abstractes i, en alguns casos, poc comprensibles pel camperolat, no facilitava la "simbiosi" amb la població rural. Malgrat tot, la confiança en poder canalitzar la insatisfacció per l'empitjorament de les condicions de vida, i l'esperat suport per part de l'àmplia xarxa de persones amb antecedents esquerrans o republicans, juntament els amics, antics companys de presó o familiars de guerrillers, esperançaren a les partides de rebre un suport, si més no passiu, determinant per la seva existència.

L'anàlisi de la relació entre els maquis i el camperolat té altes dosis de complexitat. Per una banda, el camperolat és un concepte àmpliament divers i integra una gamma diferent de treballadors de la terra: tant des del punt de vista de la gestió de la propietat (jornalers, arrendats, parcers (masovers) o xicotets o mitjans propietaris) com des de l'òptica del tipus d'activitat agrària (agricultors, ramaders, o ambdós). La seva heterogeneïtat, podria (hauria de) donar lloc a un extens estudi, la inexistència del qual limita l'anàlisi del camperolat, però tampoc anul·la possibles interpretacions sobre la seva relació amb els guerrillers. Per d'altra banda, la dificultat d'establir quantitativament com i de quina manera es va anar articulant el suport social o els índexs de delacions, confidències o col·laboració amb la Guàrdia Civil (estudi, a hores d'ara, impossible de dur a terme per la desaparició o l'encobriment de determinades fonts històriques), emplaça a l'investigador al recurs de testimonis, ja foren escrits o orals, sumaris, i també, a informes generals del PCE, de la guerrilla, o de la Guàrdia Civil. L'inconvenient que pot suposar la baixa representativitat de l'anàlisi de casos personals, pot ser superat pel contrast amb informes més generals, el qual, sí pot

suggerir interpretacions sobre l'estreta, diversa i complexa relació entre els maquis i el camperolat.

El paper del camperolat va estar marcat per la varietat i per una evolució progresssivament negativa del suport rebut per les partides. L'existència de relaciones de parentiu (afavorida per la presència de guerrillers autòctons), ja foren d'amistat o familiar, els vincles polítics i, especialment, els nivells de pressió, de violència i de control social exercit per la Guàrdia Civil, foren els múltiples factors que el feren bascular. En no pocs casos, sembla ser que la mateixa obligació d'ajudar a coneguts o veïns, constatada en testimonis orals, va implicar que, els vincles primaris i relacionals superaren els més estrictament polítics i econòmics.⁴⁶⁶

Ara bé, determinar, com sembla suggerir Mercedes Yusta, que les relacions personals foren la base de les xarxes de suport, desvinculant-les dels factors polítics, és certament controvertit, ja que ambdós es fusionaren i hi havien persones on l'amistat derivava d'haver compartit militància, estada en la guerra o presó, sent sovint els vincles personals factor determinant de posteriors adscripcions polítics.⁴⁶⁷ La identitat veïnal i de parentesc, creades a partir de les lleialtats dins de la comunitat local, com també exposa Jorge Marco en l'anàlisi de grups guerrillers d'Andalusia Oriental, sent certament importants, s'hibrida i participa de la identificació política.⁴⁶⁸

Així mateix, i condicionant-se recíprocament per xarxes personals, la convicció antifranquista, sense estar necessàriament articulada en una ideologia política concreta, partia d'una tradició esquerrana, de resistència, oposada a allò que s'identificava amb els grups tradicionalment dominants: cacics, Església, terratinents o grans empresaris. Com a mostra de l'inequívoc compromís antifranquista i dels vincles polítics, (també

⁴⁶⁶ Sobre lleialtats primordials en el món camperol, ALAVI, Hamza, *Las clases campesinas y las lealtades...* op. cit. Vegeu testimonis també en YUSTA, Mercedes, *La guerra de los vencidos...* op. cit., pp.123-126.

⁴⁶⁷ Yusta, Mercedes, *La guerra de los vencidos...* op. cit., p.124. En una obra posterior, més completa, sembla que Yusta rectifica, i, citant paraules de Javier Ugarte, considera que, referint-se als blocs de dretes i d'esquerres, "eran más bien los vínculos personales –que implicaban intereses concretos, rencillas, amistades, patronazgo, etc.- los que venían a dar una primera forma a los bloques. YUSTA, M. *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.222.

⁴⁶⁸ MARCO, Jorge, *Resistencia armada...* op. cit., p.201- 220.

personals), hem constatat que les partides guerrilleres, composades tant per un bon nombre d'exrepresaliats, (també fugits), i de militants arribats de França, disposaren de llistes de persones amb trajectòries esquerranes susceptibles de poder-les ajudar; a més, un alt percentatge de les persones assassinades per *Ley de Fugas* o deteses per col·laborar amb la guerrilla tenien antecedents polítics, gran part empresonats a finals de la guerra.⁴⁶⁹

També és cert que la conflictivitat subjacent en el món rural, amb disputes de caire econòmic o personal, ja foren relacionats amb la propietat, límits i gestió de la terra, aigua del reg o rencilles passades, impulsaren formes de col·laboració, cap a un costat o l'altre, a l'efecte de convertir-lo en una via de resolució individual d'afrentes passades. Hi ha molts exemples, especialment duts a terme o impulsats per guerrillers autòctons, que ho il·lustren: a la mort de l'"alcaldillo" de La Llècua (Morella), el 31 de juliol de 1945 o de l'alcalde i cap de Falange d'Ortells, Ramón Bono Conesa, el 2 de juliol de 1946, ambdós acusats d'abús d'autoritat, es sumen també execucions de dones fruit de conflictes personals: a la masia Peña de Villahermosa, el 19 de desembre de 1947, foren assassinades Pompília Amor i Isabel Peña, sent ferit Manuel Catalán, suposadament a mans de Romualdo Amor, veí i integrant en les partides. Altre cas de desavinences personals i d'enemistats per veïnatge i límits de propietat, va ser ressol, el 16 de juliol de 1948, amb la mort de Felicia Vicente Pitarch (masia de Los Castillejos, Mosquerola), a mans del veí, incorporat a les partides, *Cesàreo el del Cubero* (del mas del mateix nom).⁴⁷⁰

Però no tan sols els vincles primaris (familiars i d'amistat), els conflictes locals o les adscripcions polítiques, expliquen el complex i plural comportament del camperol respecte els guerrillers. Un altre element clau va ser la percepció del risc i les perspectives tingudes envers el benefici que els podia atorgar la col·laboració amb uns o amb altres: si la cooperació amb la Guàrdia Civil, amb delacions, xivatatges o denúncies era motivada per la voluntat de ser compensat econòmicament, de congraciar-se amb les

⁴⁶⁹ Vegeu GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades. Repressió franquista i maquis...* op. cit.

⁴⁷⁰ Sumari 248-V1948, AGHD. Fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

autoritats o per evitar ser represaliat, també és cert que van haver col·laboracions amb els guerrillers, reconegudes en sumaris, testimonis o informes de la Guàrdia Civil, fruit dels diners rebuts per la venda de subministres a les partides.⁴⁷¹

Altrament, els nivells de repressió resulten enormement explicatius, tant per l'eliminació directa de punts de suport com pels efectes que la percepció d'aquesta podia tindre entre el camperolat: les expectatives de perill i l'augment de la por contribuïren al trencament d'alineacions personals i polítiques, amb la consegüent minva de suports i progressiu allunyament camperol. A la inversa, la imatge de fortalesa de les partides i la visió sobre l'eficàcia i probabilitat d'èxit guerriller, així com la creença en la descomposició del règim, aconseguint una visió més segura de la col·laboració, podien augmentar-la. Per aquest motiu, tant en la *Radio Pirenaica*, com en els òrgans d'expressió escrita del PCE i de l'AGL, especialment *Mundo Obrero* i *El Guerrillero*, proliferaren notícies, intencionadament magnificades, al voltant de la imprescindible i activa col·laboració camperola. Es pretenia demostrar amb alguns exemples que tractaven (falsament) de ser representatius de tot el sector “la firme voluntad de lucha y la gran fuerza que tiene el campesinado cuando está unido”⁴⁷² Entre elles, els articles signat per Jesús Izcaray, pel que fa a *l'Agrupación Guerrillera de Levante*, esdevenen revel·ladors; com a mostra, el 6 de novembre de 1947, afirmava que:

⁴⁷¹ La política de l'Agrupació va ser de pagar sempre tots els productes, fins i tot per damunt dels preus de mercat (fet reconegut, fins i tot, per Tomàs Cossías,); aquesta pràctica, lògica atenent la voluntat d'atracció dels sectors populars i la tasca política realitzada, va ser estipulada en el mateix reglament de disciplina de la UNE el qual, en el seu article 18 fixava que “El guerrillero que se vea obligado a pedir refugio, en el hogar de algún paisano, pagará todos los gastos que haga, y tratará a sus alojadores con la máxima consideración y respeto”. Es va realitzar fins el moment en què els guerrillers deixaren de tenir fons, a partir del qual, es vegeren obligats a demanar menjar, “pagant-lo”, algunes vegades, en xecs o vals manuals a vescanviar un cop alliberada la zona o restaurada la benvolguda República. Molts testimonis, cas de Vicente Gil Ferré, del Mas de la Mola (La Pobla de Benifassà) ho atestigüen. Veure també Informe del guerriller Ibañez, octubre del 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 126, Toulouse, AHPCE i COSSÍAS, Tomás, *La lucha contra el maquis...* op. cit., p.154.

⁴⁷² *El Guerrillero. Órgano de la Agrupación Guerrillera de Levante*, 1 març de 1949. Vegeu manifest complet als annexos. Segons Mercedes Yusta, els articles dedicats específicament al camperolat d'*El Guerrillero* representen més del 6% del total d'articles, notícies, editorials o comunicats publicats. YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.226.

En todo Levante, la popularidad de las guerrillas crece. Su comportamiento con los campesinos y su auxilio constante al pueblo les atraen asistencias y ayudas. Cada día les es más fácil a los guerrilleros hallar puntos de apoyo, enlaces, casas donde cobijar a sus heridos. De aldea en aldea y de boca en boca corren las hazañas guerrilleras (...) Un guardia civil de Morella, se lamentaba no hace mucho: los guerrilleros no solamente aumentan con la simpatía de los campesinos, sino que comen en sus casas, pagan las comidas y se portan bien, mientras que nosotros no solamente no pagamos los que nos llevamos en la mochila, sino que además tenemos que amenazarlos para que nos alberguen. Conscientes de que este cariño popular es la mejor arma de que los guerrilleros disponen, el régimen inventa calumnias y fragua artificios buscando su descrédito. Más de una vez patrullas disfrazadas de guerrilleros se han lanzado a robar y maltratar (...) En Castell de Cabra, civiles disfrazados saquearon una casa campesina (...).⁴⁷³

Tot plegat, la relació entre guerrillers i camperolat fou enormement complexa i va oscil·lar a partir de diferents i molts variables factors que es podien arribar a fusionar entre sí: vincles personals, conviccions antifranquistes, identitat veïnal, conflictes locals, percepció del risc i del benefici, nivell de repressió o les expectatives sobre la lluita guerrillera, foren els ingredients que determinaren el nivell d'adhesió, suport o rebuig a la resistència armada antifranquista. La mateixa supervivència de les partides des de 1945 evidencia una xarxa de col·laboració i de suport que els va permetre subsistir i desenvolupar-se com una agrupació que, a la primavera de 1947, arribà a la seva màxima capacitat operativa. Tot i que “el cariño popular” al·ludit al text anterior, ni va ser tant general com presenta, ni va implicar una cooperació incondicional, fins l'estiu d'aquell any, la col·laboració masovera i camperola va ser notòria.

Com han confirmat testimonis i guerrillers, el fonamental auxili camperol, sense ser total, ni fàcil, ni espontani, però sí dialèctic, va permetre l'asentament i subsistència de les guerrilles. Un dels testimonis, *Chispita*, va admetre que en el trajecte fins el Maestrat i els Ports, a novembre de 1944, “los campesinos nos ayudaron mucho” i que el paper orientador i informant dels pastors va ser determinant.⁴⁷⁴ Fins i tot, Tomás Cossías,

⁴⁷³ *Mundo Obrero*, 6 de novembre de 1947, p.2.

⁴⁷⁴ Segons un testimoni recollit per Pons Prades, PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas españolas...* op. cit., p.59.

excav de la BPS, reconeix “corrientes de equivocada simpatía” i una “colaboración y propaganda sagazmente utilizadas por los bandoleros al servicio del comunismo”.⁴⁷⁵ La cooperació, evident per la gran quantitat de detencions i per la magnitud dels mateixos procediments repressius utilitzats, cas de les evacuacions o la *Ley de Fugas*, va ser també plenament reconeguda per antics guàrdies civils.⁴⁷⁶

Un altre guerriller, José Manuel Montorio Gonzalbo, *Chaval*, recorda la precaució que havien de tenir en cada contacte, especialment familiars per la vigilància policial, advertida en les classes de l’Escola Guerrillera. I recalca que va ser especialment transcendent la col·laboració de familiars i amics dels guerrillers per poder organitzar “una red significativa de puntos de apoyo y enlaces que fueron el sostén y la columna vertebral indiscutible de la AGLA”.⁴⁷⁷ Nogensmenys, va ser mitjançant el contacte d’enllaços, coneguts o familiars, com es va anar teixint la xarxa de punts de suport. *Chaval*, amb una anàlisi freda i autocrítica, reconeix l’excessiu optimisme que tingueren, el qual, els portava a considerar que les dificultats inicials per establir punts de suport eren simplement conjunturals o producte de l’inici i no pas d’errors de percepció sobre la possibilitat real d’implicació de la població en la resistència armada.⁴⁷⁸

En qualsevol cas, l’ajut atorgat s’ha de matissar, ja que, ni va ser fàcil aconseguir-ho, recurrent majorment a coneguts o familiars, ni va servir per consolidar punts de recolzament, ni va ser incondicional; en certs casos, el mòbil col·laboratiu partí dels ingressos aconseguits per la compra guerrillera de productes com farina, arròs, oli, carn, o sandàlies, entre molts d’altres. De fet, en informes interns, contradient la “idíllica” visió externa feta pel PCE en els seus òrgans d’expressió, es reconeixeren les dificultats surgides: poc després de la fundació de l’AGL, el 12 de setembre de 1946, *Andrés*, cap de l’Agrupació, és informat que sobre els punts de suport de Morella, “està un poco

⁴⁷⁵ COSSÍAS, Tomás, *La lucha contra el maquis...* op. cit., p.42.

⁴⁷⁶ Juan Antonio Rot, Rossell, 12 d’abril del 2015.

⁴⁷⁷ MONTORIO GONZALVO, José Manuel. *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.48.

⁴⁷⁸ Íbidem, pp.48-50.

verde” (...) “Hubo allí cosas y no sé si estará la cuestión clara” i que hi havia poca receptivitat dels punts de suport respecte l’organització guerrillera.⁴⁷⁹

Aquest feble entusiasme al·ludit per *Andrés* es va convertir en inhibició i, fins i tot, en hostilitat a partir de l’estiu de 1947. Els nous i brutals mètodes de repressió i de control social ordenats pel general Manuel Pizarro Cenjor, nou cap de la 5ª zona de la Guàrdia Civil, destinats fonamentalment a eliminar les vies de subministrament i d’informació guerrilleres, limitaren el compromís camperol amb les partides i augmentaren la col·laboració amb la Guàrdia Civil.⁴⁸⁰ L’empresonament, l’eliminació irregular de punts de suport o de simples masovers que els havien proporcionat esporàdicament menjar, i l’ordre d’evacuar masies va obligar a les partides a aventurar-se a cases desconegudes. Molts masovers, conscients i atemorits pels brutals mètodes utilitzats contra els sospitosos de col·laborar amb “bandoleros”, i/o incentivats per les anunciades recompenses, decidiren cooperar amb la Guàrdia Civil. En conseqüència, l’augment de delacions i confidències, tinguè resultats crucials en el descobriment de xarxes de suport, guerrillers refugiats, estafetes, bases i zones de pas.

Potser que el caràcter dirigent de la guerrilla envers el camperolat, l’escàs servei donat per resoldre problemàtiques pròpies o la baixa capacitat per crear entitats pròpiament camperoles augmentà el distanciament. Al 1947, el guerriller *Pedro*, en un informe, es queixava de l’escàs suport a cap organització camperola per part de l’AGLA i que, sent una funció bàsica de l’agrupació ajudar als camperols a organitzar-se, deplorava el fet que no s’hagués creat cap ni que es reconstruís la FNNTT:

Hay otro defecto de bulto (...) es la falta de su papel de organizador de las masas campesinas. Creo que estos magníficos camaradas, han subestimado o no han comprendido bien, el papel que tiene que jugar el campesinado (...) creo que se ha sido un poco exigente con ellos, pues se les ha pedido ayuda y sin embargo a ellos se les ha ayudado poco en

⁴⁷⁹ A més, també es queixaven de la gran quantitat de temps sense establir contacte i que una gran part de nous integrants provenien de la CNT. Correspondència de *Gil/Medina* a *Andrés*, Carta del 12 de setembre de 1946, AGL. Estat Major, en sumari 85-V-1947, AGHD.

⁴⁸⁰ Aspecte analitzat àmpliament als apartats 12 i 13. Una anàlisi dels mecanismes utilitzats a partir de l’arribada del general Pizarro i de pràctiques repressives amb víctimes mortals a GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...* op. cit.

cuanto a buscar formas asequibles, legales o no, de organización, de darles lugar a que vean su propia fuerza arrancando pequeñas reivindicacions (...) los camaradas de la Agrupación no han comprendido bien que las guerrillas, estan principalmente, en cuanto a ellos respecta, para ayudarles a organizarse (...). Y a pesar de todo ya tenian algunos núcleos que empezaban a jugar el papel de Guerrillas de Reserva y que participan en algunas acciones; estos eran enlaces de los pueblos y los puntos de apoyo, los cuales han recibido duros golpes, pues la mayor parte han sido detenidos y otros se han incorporado a la Agrupación. Ahora, organización campesina antifranquista o Federacion de Trabajadores de la Tierra, de esto no se ha hecho nada.⁴⁸¹

Malgrat la relativa col·laboració i la decadència clara d'unes partides marcades pels enormes colps repressius i per les desercions, el discurs del Partit, paternalista i dirigent, no va canviar. A juny de 1949, en un article publicat a *Mundo Obrero*, es reiterava, que el principal objectiu dels guerrillers havia de ser “instruir y organizar políticamente a las grandes masas campesinas (...) para que puedan defender con la mayor eficacia sus intereses frente a las tropelías del régimen”, element que ja es vislumbrava en la propaganda presentada i en l'escrupulosa actitud que els guerrillers, segons els mateixos estatuts, havien de tindre. Fins i tot, s'assegurava que “el ambiente en los campos españoles es no solo propicio a esta labor política de los guerrilleros sino que la reclama”, citant, entre els exemples, que “en la crónica heroica de la AGL abundan los mitines en los pueblos y admirables páginas que dan cuenta de esa labor diaria y paciente destinada a orientar políticamente a los campesinos”, idènticament en la *IV Agrupación Guerrillera de Galicia* o en l'*Agrupación Guerrillera de Granada*, però recalcant que “las zonas guerrilleras de Levante son una concluyente prueba de ello (...) los campesinos reciben con el mayor entusiasmo y provecho (...). Y demuestran también que cuando son convenientemente instruidos los campesinos intensifican su ayuda (...) los campesinos de Teruel y de buena parte de las provincias de Castellón y Cuenca no

⁴⁸¹ Els intents es quedaren en les pàgines de l'òrgan d'expressió de l'AGLA, *El Guerrillero*, que reiterava consignes, poc concretes, respecte la necessitat d'organitzar-se. Informe de *Pedro*, 27 de novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 22, AHPCE.

solo no han aflojado en su asistencia sino que la han redoblado”.⁴⁸² Frases, novament, més propagandístiques, que reals.

6. DE LES PRIMERES PARTIDES A LA FORMACIÓ DE L'AGL

6.1 Els precedents armats valencians: la guerrilla urbana

La resistència armada al País Valencià dins de les files comunistes va començar molt abans de la considerada fundació oficial de l'AGL, el 10 d'agost de 1946. Amb la constitució del *Primer Comitè Regional de Levante*, integrat per Cesàreo Lleó, Francisco García, Joaquín Fera, Demetrio de Francisco i Antonio Conca, a setembre de 1942, es va esbossar, dins d'ell, el *Cuerpo de Guerrillas*, que, no obstant, no va tenir cap pràctica operativa.⁴⁸³

No va ser fins dos anys més tard quan, l'antic secretari del primer Comitè Regional, Demetrio Rodríguez Cepero, *Centenera*, liderà les primeres accions armades d'un grup organitzat de resistència. Com hem vist anteriorment, després que *Centenera*, escapat de les detencions de 1944 i amb tendències “quiñonistes”, fos apartat de la direcció, acceptà la proposta del Partit de fer-se càrrec del comandament del Grup de Guerrillers, adherit al Comitè Regional i creat a novembre de 1944. La unitat era formada pel propi Centenera, José María Méndez Mazzoni, *Julio*, Benjamín Puig Brotons, *Abel* i Juan Mario Carboneras Risueño, *Mario*, tots ells antics integrants del *XIV Cuerpo Guerrillero*. Així, constituït com l'aparell militar del PCE, tenia l'objectiu de realitzar colps econòmics per finançar el Partit.

Entre les seves accions, destacaren l'assalt, ja referit, a inicis de desembre de 1944 del Banc de Biscaia, al centre de València, amb un botí de 44.500 pessetes. El repartiment de 3.000 pessetes a cada participant i l'apropiació de la resta de quantitat, sense entregar-les a la delegació del Partit a Madrid, provocà la immediata denúncia i acusació de traïció per part de la direcció i de l'òrgan del PCE, *Verdad*. La posterior desfeta i dispersió del grup va fer que els seus membres seguiren camins diferents:

⁴⁸² “Tarea fundamental de los guerrilleros: instruir y organizar políticamente a las grandes masas campesinas”, *Mundo Obrero*, 9 de juny de 1949, núm. 173, p.1.

⁴⁸³ LLORENS, Carlos, *La primera década...* op. cit., p.198 i 199.

mentre que *Centenera*, després d'encaminar-se cap a Madrid, possiblement marxà a França, *Abel* s'amaga i, any i mig després, se'n va també a l'exili francès; els altres foren morts per la policia, tant *Julio*, reincorporat al partit, com *Mario*, el qual, després d'efectuar un assalt individual, fou el darrer abatut el 21 d'abril de 1945.⁴⁸⁴

Posteriorment, l'aparell militar va intentar ser recomposat recorrent a Enrique Corachán Hernández, *Ovejero* o *Vicente*, arribat a Bunyol, poble natal, el 24 de gener de 1945 des de França. Eixint, a novembre de 1944, des de Perpinyà, va penetrar en un grup format per, entre d'altres, el mateix Corachán, Jeremías Gadea i Hipólito Sánchez, naturals de Bunyol i Rafelcofer. Sorpresos per la Guàrdia Civil a La Sorollera, al tiroteig subsegüent va morir un membre de la partida i altres dos foren detesos. La resta seguiren fins Bunyol on amagaren les metralladores per no trobar ni el contacte, ni el suport del Partit que esperaven.⁴⁸⁵ Arrestats Gadea i Sánchez, i sense poder contactar amb un Partit dividit, *Ovejero* decideix anar a València, on contacta amb *Fernando* i *Luis*, els quals li informen del procés de "traïció" de *Centenera* i de la purga consegüent per part de la delegació central dirigida per Monzón i Trilla. Des d'aleshores, segons paraules del propi *Ovejero*, "yo me encargo de la cosa militar, como primera medida tenia que controlar de nuevo mi grupo, para ello era necesario desplazarme a Gandia, Sagunto, etc. Por carecer de documentación y de medios económicos no pude hacerlo. La caída de tres camaradas y del delegado del comité y *Luis*, perseguido, hace un alto en nuestra organización".⁴⁸⁶

Així, sembla ser que el comandament militar de Corachán no va arribar a efectuar-se i no es va consolidar el grup armat. La fragilitat de la mateixa organització, constatada en la precarietat de mitjans, en les desarticulacions gairebé constants de comitès, locals i

⁴⁸⁴ Benjamín Puig, *Abel*, des de França, insistint en la seva fidelitat comunista i en la seva conducta neta, demanà, el reingrés al Partit. Informe de Benjamín Puig Brotons, *Aparato de Pasos, Informes de Interior*, jacquet 240, AHPCE. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón...* vol. I, op. cit., p.112. Aquest autor erra quan diu que Benjamín Puig va ser detés.

⁴⁸⁵ Sumari 95-V-46, AGHD, i Entrevista a Grande, València, 28 de març de 2001., entrevista recollida per SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño...* op. cit., p.81. I FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante...*, vol. I, op. cit., p.112 i.115.

⁴⁸⁶ Fulls d'Enrique Corachán, Sumari, 95-V-1946, AGHD.

del Regional, en les dificultats de contacte i en la dependència abusiva dels escassos militants actius, aturaren temporalment el grup d'acció armat.

Poc després, al març de 1945, el partit envià homes a València per configurar un nou Comitè Regional; mentre que el lideratge d'Aquilino Garcia deixà pas al de Jesús Izcaray, Celestino Uriarte fou designat encarregat d'organitzar la lluita guerrillera, en col·laboració amb *Ricardo* qui, segons l'informe d'aquell, dirigia l'aparell polític-militar.⁴⁸⁷ Uriarte, natural d'Arrasate, militant sindical des de molt jove i un dels artífexs de la insurrecció de Mondragón de l'octubre de 1934, va ser comissari de guerra durant la Guerra Civil, durant la qual ingressa en el PCE, i Major de Brigada en la batalla de l'Ebre, amb una actuació reconeguda amb la concessió de l'Ordre del Valor. A l'exili, després de ser el responsable dels presos bascos del camp de refugiats de Gürs, marxà fins a Sudamèrica. Considerat un dels millors quadres del Partit, tornà l'any 1944 essent designat responsable polític (i militar) a Madrid i València.⁴⁸⁸ Durant l'intens any que va estar a la capital del Túrria, va ser responsable guerriller, i secretari del Regional (substituint a Izcaray), fins el març de 1946.

Segons l'informe de Celestino i altres documents del PCE, en aquesta data va ser traslladat a Astúries, on era conegut amb el nom de *Marcos* i on va ser detés. Tot i que segons Fernández Cava, Sanchis i altres autors, Uriarte és identificat com *Arturo*, el redactor dels primers estatuts de l'AGL, i arriba a València al mes de juliol, diferents fonts indiquen que aquest va estar al front de l'estructura guerrillera tan sols des de març de 1945 i posteriorment, en una data indeterminada, substituï a Izcaray en la direcció del Regional.⁴⁸⁹ Juan Ramón Garai, l'autor que més ha aprofundit sobre la seva figura, en una tesi que compartim, considera que no són la mateixa persona, ja que l'anomenat *Arturo* podria ser *Ricardo*; aquest, segons un altre document, va arribar també d'Amèrica l'any 1944, destacant per "su fidelidad abnegación y entusiasmo que

⁴⁸⁷ GARAI, Juan Ramón, *Celestino Uriarte. Clandestinidad y Resistencia...* op. cit., p.194

⁴⁸⁸ Informe sobre Celestino Uriarte, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, Celestino Uriarte, jacquet 1022, AHPCE,

⁴⁸⁹ FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón...* vol. I, op. cit. p.112 i GARAI, Juan Ramón, *Celestino Uriarte...* op. cit, pp.194-202. Informe sobre Celestino Uriarte, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, Celestino Uriarte, jacquet 1022, AHPCE.

ha sido responsable de todo el trabajo de comunicación y pasos con el exterior. Tuvo contacto con Valentín, estuvo en Valencia al frente de guerrilleros, pasando luego al militar. Ha ayudado mucho a Izcaray, este puede informar”.⁴⁹⁰

L’infome d’Uriarte concorda en alguns detalls amb un altre elaborat per Florián Garcia, *Grande*, abans de 16 de febrer del 46, el qual presenta coincidències, especialment en el fet que *Arturo*, després de presentar-li al recent arribat *Antonio* (Ángel Fuertes Vidosa), i sent cap de l’Agrupació a inicis del 46, “había sido detenido nada más llegar a Zaragoza a la casa que se presentó” i que en aquell temps el secretari del Regional era “el camarada Marcos” (molt probablement, Celestino). El document coincideix amb l’explicació que sobre *Ricardo*, detés a Saragossa, fa Uriarte, fet que permet encaixar, en la mateixa persona a *Arturo* i *Ricardo*. A més, sembla confirmar-lo un informe de *Pepito el Gafas* (Francisco Corredor Serrano), que es refereix a *Arturo* com la persona que el cita amb *Marcos* “que estaba entonces a cargo de la Agrupacion”, i qui li ordenà de “ir a Valencia a actuar”.⁴⁹¹ Així, *Pepito*, insistint en què *Marcos* i *Arturo* són persones diferents, quan es refereix a *Arturo* tampoc sembla referir-se a Celestino ja que després d’insistir que el va conèixer mitjançant *Grande* i que era “un camarada muy bueno” estava, quan elaborà l’informe, “detenido en una cárcel de por aquí”.⁴⁹² Tot plegat, tant *Grande* com *Pepito el Gafas* coincideixen en què *Arturo* va ser detés, concretant el primer que a Saragossa, mentre que Celestino indica que, per decisió de la direcció de Madrid, “Ricardo (...) fue enviado a trabajar a Aragón, pero me dijeron que había sido detenido al presentarse en la estafeta de Zaragoza y no he vuelto a saber más de él.”⁴⁹³

Així, tres informes concorren en què *Arturo* (després de ser responsable de l’aparell guerriller) va ser detés i empresonat a Saragossa o a una presó propera. Mentrestant,

⁴⁹⁰ Informe de Camaradas agost de 1945, extret de GARAI, Juan Ramón, *Celestino Uriarte...* op. cit., p.204. També vegeu Informe sobre Celestino Uriarte, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 1022, AHPCE.

⁴⁹¹ ACCPCE, Informe de Camaradas, GARAI, Juan Ramón, *Celestino Uriarte...* op. cit., p.202 i 203.

⁴⁹² Informe de Francisco Corredor Serrano, extret de SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño...* op. cit., p.79-80.

⁴⁹³ GARAI, Juan Ramón, *Celestino Uriarte...* op. cit., p.200.

Celestino Uriarte, quan marxà de València, l'any 1946, també va ser detés, ja com a nou responsable d'organització d'Astúries, a Gijón.⁴⁹⁴ L'informe que redactà referent a la seva estada a la capital del Túria, il·lustra les precàries condicions de l'organització comunista valenciana i del grup armat.⁴⁹⁵ Assumint el comandament del grup guerriller, va conèixer a *Ricardo*, responsable de l'aparell polític-militar (que controlava un grup de policies armats i militars retirats), arribant a tenir, segons Carrillo, entre 30 i 40 membres al seu càrrec.⁴⁹⁶

L'alarmant situació econòmica del Partit, sense poder ni tan sols pagar l'allotjament, va prioritzar que “la tarea más urgente era conseguir dinero”. Presentat *Arturo a Grande i Pepito el Gafas*, confeccionaren dos grups de cinc guerrillers cadascun compost per futurs guerrillers de l'AGL, com els dos referits i Antonio Gan Vargas (*Vargas el Cubano*), Eduardo Puig Miñana (*Carrega o Valencia*), a més de Rafael Gandía Andrés (*Gandi*), Manuel Martínez Ferrandis i Arcadio Martínez Martínez. El 5 d'octubre de 1945, un atrac a la banca de los Previsores del Porvenir, els proporcionà de 150.000 a 210.000 pts (segons les fonts), quantitat destinada a deutes, despeses i a l'entrega de la part majoritària a la direcció de Madrid, fet que crea un cert malestar.

Més tard, després del fracàs, per manca de caixer, d'un colp econòmic al Banco Popular de los Previsores del Porvenir de Torrent, el 9 de gener de 1946, culminaren exitosament atracs al Banc de Biscaia de Castellar i el Banc de Biscaia de València, a finals de gener i març respectivament.⁴⁹⁷ En paraules de *Pepito el Gafas*:

⁴⁹⁴ Torturat en comissaria durant 43 dies i condemnat a 30 anys, va aconseguir fugar-se el 28 de febrer de 1950, amb altres companys de la presó de Martutene i tornà a l'exili. Després d'haver estat expulsat del Partit l'any 1979, juntament a Enrique Líster, José Barzana, Luis Balaguer i Luís Saiz, morí a Berlín el 9 de setembre de 1979.

⁴⁹⁵ Només arribar, la falta de condicions de seguretat i les sospites policials que generava la casa en què s'albergà a la seva arribada, juntament a la carència d'opcions segures alternatives d'allotjament, l'emplaçaren a tornar a Madrid. Allà, li indicaren que tornès a València, on va ser refugiat en una nova casa particular, on anava nomès per dormir, i, després de passar dies en cafès cines i passejos, l'incorporaren al capdavant del treball guerriller. Informe de Celestino Uriarte, titulat *1 año en Valencia*, extret de GARAI, Juan Ramón, Celestino Uriarte...op. cit.

⁴⁹⁶ Nota de Santiago, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, Celestino Uriarte, jacquet 1022, AHPCE. Informe de Celestino Uriarte, titulat *1 año en Valencia*, extret de GARAI, Juan Ramón, *Celestino Uriarte*...op. cit.

⁴⁹⁷ Sumaríssim 155-V-47, i 468-V-45, AGHD. Informe de Celestino Uriarte...op. cit., i FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante*... vol. I, op. cit., p.119.

Con los medios que yo tenía comenzamos a organizar grupos; me dictó (Arturo) un manifiesto anunciando la creación de la AGL del cual hice bastantes copias a máquina y se distribuyó. A los quince días formábamos en guerrillas, dos grupos de a cinco, todos del Partido, más unos 60 obreros de la CNT que enseguida se perdió el contacto con ellos a causa de haberse ido su jefe a Barcelona y no dejar enlace.⁴⁹⁸

Mentre a la tardor i hivern de 1945, *Grande* s'encarregava de tasques d'agitació, impulsant la creació de comitès locals, *Pepito el Gafas* va liderar el grup armat que actuava a La Safor. Entre els membres, estaven Armando Fuster Furió, *Luis*, dos membres de la CNT i d'altres, cas de *Cariño*, gran jugador de pilota, que s'incorporaren posteriorment. Pepito, assabentat de les sis metralletes amagades a Bunyol per Enrique Corachán, explicat anteriorment, decidí recollir-les i, després de fer-ho, foren utilitzades en la primera ocupació de poble realitzada a la localitat de Lorcha. Després de la presa d'aquesta població, el grup es va dividir en dos partides de cinc membres, una liderada per Francisco Corredor i altra per Armando Fuster. No obstant, una topada, amb morts i detencions en la partida de *Pepito el Gafas* (l'únic que escapà, junt Salvador Santamaria), provocà també la desarticulació de l'altre (per extensió, també de la infraestructura comunista de Gandia) i la posterior integració, dels supervivents, i també d'enllaços, al 5è sector.⁴⁹⁹

Per la seva part, *Grande*, després d'organitzar el Partit a Castelló, va tornar a València, on, *quemado* del seu càrrec propagandístic i organitzatiu, se li ordenà la coordinació dels grups de xoc i l'enllaç amb el Regional, càrrec que desenvolupà els dos primers mesos de 1946. La direcció dels grups recaurà en *Pepito el Gafas*, que després d'estar un temps amagat en una casa de Gandia, tornà a València on participà en els atracs abans exposats. El 16 de febrer, acompanyat de *Grande*, després d'una cita concertada amb membres del grup d'acció de Benetússer, mantingueren una topada amb dos agents de la Guàrdia Civil, de resultes de la qual un d'aquests morí i l'altre resultà ferit. La

⁴⁹⁸ Autobiografia de Francisco Corredor, *Pepito*, 1949, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 627, AHPCE. Informe d'Armando Fuster Furió, *Aparato de Pasos, Informes de Interior*, jacquet 113, AHPCE.

⁴⁹⁹ Sumaríssim 468-V-45, AGHD i Informe d'Armando Fuster Furió, *Aparato de Pasos, Informes de Interior*, jacquet 113, AHPCE i Autobiografia de Corredor. *Pepito*, 1949, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 627, AHPCE.

posterior identificació de *Grande*, a partir de l'abandonament de la seua documentació al lloc de l'enfrontament, l'obligà a passar a la més estricta clandestinitat. Mentrestant, i sense relació amb el Partit, el grup de Benetússer continuà fent colps econòmics, fins les detencions efectuades a partir d'un robatori el 5 de maig al barri de la Creu Coberta. L'únic que va escapar, *Ventura*, també s'integrà posteriorment a l'AGL.⁵⁰⁰

A partir d'aquest moment, malgrat l'arribada d'Àngel Fuertes Vidoso, la creixent pressió policial, va replantejar les accions i la raó de ser de la guerrilla urbana. Nogensmenys, ja feia temps que l'escamot armat urbà coneixia l'existència d'un grup guerriller provinent de França. Segons Celestino Uriarte:

Por esa misma época tuvimos noticia de la existencia de un grupo guerrillero en las montañas de Teruel. Hicimos varios intentos de enlazar con ellos, logrando al fin que el responsable del grupo se trasladara a Valencia; ya anteriormente había estado por aquella zona el camarada *Ricardo* no logrando su propósito porque el grupo cambiaba constantemente de emplazamiento, se trataba de un grupo (sic) introducido durante la penetración de los Pirineos. Yo hablé con el camarada responsable que me dió su nombre, pero que no logro recordar. Era natural de Madrid y muy conocido por el camarada responsable de la propaganda de Valencia que lo había conocido en Francia (posiblemente, es tractava d'Atanasio Serrano, *Capitán*). El camarada se presentó vestido de una forma mísera y roto (sic), le hice ver el peligro que ello representaba, le dije que en esos casos no debía escatimarse dinero para tratar de dar un aspecto conveniente. Me habló de las grandes dificultades de encontrar apoyo por ser zona pobre y estar constantemente perseguidos por la Guardia civil. Los venidos de Francia eran unos 15, a los que se les habían incorporado algunos más de aquella zona. Venía con la pretensión de que el Partido le facilitara armas, municiones, medicinas...incluso dinero. Algunas peticiones eran justas y en la medida de nuestras posibilidades accedimos a ellas. En cuanto al dinero le hice ver que lejos de ser el Partido quien cubriera sus necesidades debían de ser ellos en este aspecto un soporte del Partido (...). A principios del año 1946 se incorporó como responsable al aparato militar, un camarada llegado de Francia y que antes de la guerra había estudiado en la academia militar

⁵⁰⁰ L'explicacions i els detalls d'aquesta topada, explicada directament per *Grande* i per sumaris, es poden veure també en els llibres: FERNÁNDEZ CAVA, *Los guerrilleros de Levante y Aragón...*, vol. I, op. cit., p.120 i 121 i a SANCHIS, José Ramón, *Maquis: una historia falseada...*op. cit., pp.441-445.

de Toledo, éste como la mayoría de los llegados de Francia decían que la situación en España era distinta a la que esperaban y añadían que a su juicio el Buró estaba siendo mal informado, es decir, que se le daban informes exagerados de la amplitud de la lucha y de la fuerza del Partido. Como consecuencia de la llegada de este camarada, *Ricardo* se hizo cargo del aparato guerrillero. Poco después llegó otro camarada de Francia, alto y rubio, que era maestro de profesión (*Antonio*, Ángel Fuertes Vidoso), quien sustituyó a *Ricardo*.⁵⁰¹

En efecte, *Antonio*, també anomenat *José*, futur cap del sector 17è i de l'AGLA, va encarregar-se temporalment del grup guerriller de València abans del seu relleu per *Andrés*. Així, l'organització en partides amb l'arribada de nous contingents armats provinents de França, esperançats per una predisposició a la lluita per part de la població molt major que la real i l'existència d'un Partit raquític i feble, va servir perquè aquestes es convertiren en suport del Partit i no a la inversa. Atorgant finançament i espai de refugi de militants perseguits, la debilitat dels grups no va ser obstacle perquè es rellegara la resistència armada urbana, i, cercant espais amb menor presència de cossos repressius, s'engrossiren i organitzaren les partides implantades en l'interior més rural i muntanyòs. Les incorporacions de *Grande* i *Pepito el Gafas*, al campament de *Capitán* a Talayuelas el mes de març de 1946, es sumaria a la d'altres, cas de *Vargas*, *Pecas*, *Valencia* o dels "supervivents" del grup de La Safor. Malgrat algunes visites esporàdiques a València, la integració de *Grande* i *Pepito el Gafas* també va comportar el final dels seus grups armats de l'àrea metropolitana de València.

Uns grups amb una contribució al Partit, tant notòria com dispar: accions propagandístiques visibles (amb llençament de pasquins a la plaça de bous, col·locació de pancartes o banderes a la Torre de Serrans), tasques informatives i uns atracs bàsics per finançar-se que, tanmateix, conduïren a la detecció i progressives desarticulacions tant dels grups armats com de membres del Partit. Posteriorment, hi hagueren altres intents per consolidar grups de guerrilla urbana sent dirigits ja pel substitut d'*Antonio* com a cap de l'AGL, Vicente Galarza Santana, *Andrés*, arribat al març de 1946 provinent de França i inicialment encarregat, pel Comitè Regional, de l'organització de

⁵⁰¹ GARAI, Juan Ramón, *Celestino Uriarte...op. cit.*, p.199-200.

partides a Alacant.⁵⁰² Tant la major confiança de la direcció del partit en Galarza, com el rastre deixat per l'activitat d'*Antonio* com a responsable guerriller en el quasi mig any que portava a València, amb el perill i risc que podia ocasionar la seva detenció, va determinar la designació d'un substitut, la qual va recaure en *Andrés* i la marxa d'*Antonio* a liderar el sector 17è de la recent creada AGL.⁵⁰³ A València, ciutat on residí aquell, es formà un grup de reraguarda integrat per Pascual Añón Blasco, *Gabardina*, *Bigotes*, *Càrrega* i d'altres, que, juntament un altre grup, assentat a Silla i Catarroja, efectuaren voladures i sabotatges diversos.⁵⁰⁴

No obstant, la pressió policial i les subsegüents desarticulacions acabaren ràpidament en una raquítica guerrilla urbana que deixà pas a una guerrilla rural, vertebrada inicialment per Juan Delicado i formalitzada en una reunió entre *Andrés*, *Antonio*, Atilano Quintero (*Tomás*, aleshores cap guerriller de les partides de Requena) i Mariano Ortega Galán, *Borrás* (secretari general del Comitè Regional) acordant-se la convocatòria d'una altra, amb els caps de les diferents partides de les muntanyes, que significaria la reconstitució oficial de l'AGL i el nomenament d'*Andrés* com a cap de l'Estat Major el 10 d'agost de 1946. Tampoc va ajudar, en la consolidació dels escamots urbans, ni les carències d'armament, ni la deficient preparació dels guerrillers de reraguarda. Per això, *Andrés* va sol·licitar que l'enviaren dos guerrillers de cada sector amb la finalitat d'instruir a aquells, fet que no es va executar per la detenció d'*Andrés* a la ciutat de València, on

⁵⁰² Paral·lelament, *Modesto* intentà impulsar partides a Murcia i *Juan* a Castelló. Sumaríssim 85-V-47, AGHD.

⁵⁰³ Segons Sixto Agudo, *Blanco*, *Zorua*, responsable de la delegació de Madrid i mà dreta de Carrillo a l'interior, confiava més en *Andrés*. Sembla ser que la col·laboració efectuada amb Monzón sembrà una major desconfiança inicial, per part de la cúpula del PCE, envers *Antonio*. Entrevista a Sixto Agudo, Reus, 31 de gener de 2001, facilitada per Josep Sánchez Cervelló.

⁵⁰⁴ Destacaren les voladures en la central telefònica de l'estació central d'Aragó, l'1 d'octubre, al pont de Montiolivete en la via fèrrea Barcelona-València o al pont de Massanassa a desembre de 1946, el qual fou realitzat pel grup assentat a Silla, que estava compost pels dos germans Benedito Clemente, José Arevalo Gil (tots afusellats el 16 d'abril de 1947 a Paterna) i Antonio Segura, *Espardenyer*. Posteriorment, València també va ser l'espai de refugi de guerrillers provinents de la 5a Agrupació de La Mancha, cas de *Tarzán* o *Mario de Rosa*, cap de la 3a Agrupació de Còrdova, i també de desertors del 5è sector de l'AGL, alguns dels quals cometeren alguns cops econòmics. Sumaríssim 85-V-47, AGHD. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante...*, vol. I, op. cit., pp.123-126.

residia, el 21 de febrer de 1947.⁵⁰⁵ Aquesta, posterior a una onada de detencions iniciada amb la de *Tomás* (quan anava a Madrid, destinat per impulsar les guerrilles) i les següents dels principals dirigents del Comitè Regional, *Borràs*, *César* i *Teo*, provocaren el desmantellament de nuclis del Partit, detencions d'enllaços i la mateixa captura del cap de l'AGL.

Les devastadores conseqüències d'aquestes operacions policials constaten les estretes vinculacions hagudes entre el Regional valencià i la cúpula guerrillera. Uns lligams que anaren més enllà de la pròpia estructura organitzativa, del contacte regular entre el secretari general i el comandament guerriller, de la recluta de guerrillers o del finançament. La mateixa constitució formal de l'AGL va correspondre al Comitè Regional i malgrat que l'actuació guerrillera s'escampà a amples zones d'Aragó i del sud de Catalunya, el responsable polític va ser el Regional de València, l'expressió "llevantina", del PCE. Tanmateix, la incapacitat del mateix Regional de subministrar a l'Agrupació va ser notòria i, en algun moment, es va haver de recórrer al nucli aragonés, per garantir-ne l'adquisició d'explosius i d'armament;⁵⁰⁶ ambdós comitès, també proporcionaren guerrillers, informació i materials.⁵⁰⁷ Finalment, constatant el risc per la la simbiosi entre Comitè Regional i comandament guerriller, des de la desarticulació de la primera cúpula guerrillera, els caps guerrillers no tornaren a viure a la ciutat.

6.2 L'operació *Reconquista de España*

Una gran part del guerrillers i dels quadres que lideraren el Comitè Regional de Levante provenien de França, destí d'alguns dels milers de militants comunistes que sobreviuri en el final de la Guerra Civil. Nogensmenys, a l'estat veí, destinació, juntament la URSS, Mèxic o d'altres estats, del principal gruix d'exiliats forçats, radicà també el nucli dirigent del Partit que marcà l'acció de l'interior. L'acumulació d'exiliats

⁵⁰⁵ Sumarissim 85-V-47, AGHD.

⁵⁰⁶ Entre la documentació incautada a Francisco Villares Carrasco, *Luis*, a Saragossa, hi havia un paper de fumar signat per *Antonio*, on demanava al PCE d'Aragó, l'enviament de 10 pistoles metralladores (metralletes), 500 cartutxos i diferents classes d'explosius, fet que demostraria la incapacitat del Regional de València de subministrar a la guerrilla.

⁵⁰⁷ Informe d'*Antonio*, 2 de juny de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 13, AHPCE.

i de forces guerrilleres a França va fer que des d'allà partiren les successives penetracions i des d'on s'inicià la principal acció guerrillera del Partit, l'operació *Reconquista de España*, punt de partida de la progressiva infiltració de grups armats per part del PCE i de la constitució de les agrupacions guerrilleres.

Als inicis de l'alliberament del Midi Francès, a l'estiu de 1944, el control de la zona per les tropes francoespanyoles va ser total i a les zones alliberades pels guerrillers espanyols, l'autoritat va ser inicialment assumida per ells. La presència d'uns deu mil homes armats, integrants de l'AGE (*Agrupación de Guerrilleros Españoles*), i en disposició de la UNE, semblava constatar la viabilitat de poder dirigir-se, després de derrotat Hitler i en una situació internacional aparentment favorable, a Espanya.⁵⁰⁸

Com a mostra de l'optimisme (desmesurat), una proclama, datada el 21 d'agost de 1944 en Perpinyà, signada pel Comitè Departamental d'UNE, anunciava l'ingrés d'unitats de guerrillers "que con la vista puesta en España bajo la dirección de la JSUN asestan el golpe definitivo que dé al traste a Franco y a la Falange". Poc més tard, l'1 d'octubre posterior, la JSUN advocava "Por un amplio y potente ejército guerrillero en el seno de las masas", on elogiava "las constantes acciones de nuestros valerosos guerrilleros" i que, tot i les ofensives constants de l'exèrcit a Extremadura i Málaga "todo fue y será en vano. El ejército guerrillero es invencible", on ja es mostra orgullós de la dotzena d'agrupacions guerrilleres existents; reconeixent que és un moviment "raquíctic, compuesto por los hombres más audaces y convulsivos de España. Y hemos de pasar inmediatamente a la formación de un ejército de masas", urgint a la creació de "guerrillas del llano", de reserves per tot arreu. I cridava "A las armas, al combate"

⁵⁰⁸ La gran part d'obres que s'han aproximat al tema coincideixen en establir la xifra d'entre 10 i 12 mil guerrillers espanyols a França. Entre les més importants, ARASA, Daniel, *Años 40: Los maquis y el PCE*, Barcelona, Editorial Argos Vergara, 1984 i *La invasión de los maquis...* op. cit. SERRANO, Secundino, *La última gesta. Los republicanos...* op. cit., pp.349-359 i 442-446. Tuñón de Lara, en una anàlisi pionera, establí la quantitat en 12.231 guerrillers emmarcats en l'AGE, 5000 en la MUR (Mouvements unifiés de la Résistance) i 4000 que participaren en l'alliberament de París. TUÑÓN DE LARA, Manuel. "Los españoles en la II Guerra Mundial", en MARICHAL, Juan, TUÑÓN DE LARA, Manuel, GIRAL Francisco i altres, *El exilio español de 1939*, II, Madrid, Taurus, 1979, p.79.

acabant amb Viva España, Viva la Junta Suprema, Viva la U.N, Viva los guerrilleros del XIV Cuerpo”.⁵⁰⁹

El mateix 1 d'octubre, l'editorial d' *En Lucha*, òrgan de *Reconquista de España*, reclamava que: “Hay que ganar inmediatamente la libertad de España”, insistia en l'actuació de l'oposició interna per l'alliberament del règim franquista i que “la soberanía y independencia de la Patria no se conquistan más que por la sangre y el esfuerzo de sus propios hijos”, essent els espanyols els qui han de “demostrar al mundo que España no es una agencia del nazismo y que el pueblo español es capaz de aplastar por si solo a Franco y la Falange.”⁵¹⁰

Així, esperançats per la derrota de l'Eix, la caiguda de la dictadura de Franco havia de ser imminent. Per aconseguir-ho, calia despertar una insurrecció nacional, amb grans vagues i manifestacions, alliberar una zona controlada pels guerrillers on s'establís el govern provisional que havia de ser reconegut internacionalment i connectar el conflicte espanyol amb el mundial per vincular el destí de la dictadura franquista amb les feixistes europees. El pla d'invasió, en cap moment es va encobrir i, des de setembre, foren notòries les crides públiques des de *Reconquista de España*, òrgan de la UNE o d'*En Lucha*, portaveu de l'agrupació de guerrillers *Reconquista de España*.

El primer periòdic, en una editorial publicada el 8 d'octubre de 1944, considerava que “El momento exterior político y militar presenta una coyuntura favorabilísima para nuestros propósitos de combate. El pueblo español está en condiciones y dispuesto para la lucha. Tenemos fuerzas suficientes. La situación de Franco y la Falange no puede ser más precaria sin la ayuda ni del contacto con los nazis. La lucha será heroica pero triunfaremos”.⁵¹¹ El setmanari *En Lucha*, el 12 del mateix mes, perseverava en el caràcter decisiu i heroic de la guerrilla, en la mobilització camperola i el nodriment de les files guerrilleres a partir de desertors de l'exèrcit franquista.⁵¹² L'optimisme tàctic

⁵⁰⁹ AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en sus documentos...* op. cit., pp.29-32.

⁵¹⁰ *En Lucha. Portavoz de la Agrupación de Guerrilleros. Reconquista de España.. Al Servicio de la Junta Suprema de Unión Nacional*, n. 10, 1 d'octubre de 1944, p.1.

⁵¹¹ *Reconquista de España*, 8 d'octubre de 1944.

⁵¹² *En Lucha. Portavoz de la Agrupación de Guerrilleros “Reconquista de España”.* *Al Servicio de la Junta Suprema de Unión Nacional*, n. 11, 12 d'octubre de 1944.

era ben visible en una premsa i una ràdio que desprenien entusiasme arreu: els articles, les notícies i les proclames radiofòniques constataren el suport incondicional del poble, la baixa moral falangista i la multiplicitat d'accions guerrilleres victorioses.⁵¹³

No obstant, darrere de l'afalagadora i fictícia imatge difosa pels òrgans del Partit i de la UNE, a efecte d'engresgar i ampliar el nombre de guerrillers i col·laboradors, de seguida es constataren entrebancs que dibuixaven un panorama ben diferent al desitjat. En primer lloc, les principals autoritats republicanes, cas de Negrín, no recolzaren el projecte. El canari, persona amb què s'havia pensat per liderar el govern provisional, s'havia mostrat contrari al·legant que necessitava el suport aliat i el de la resta de forces republicanes.⁵¹⁴ En segon lloc, la JSUN integrava poc més que el Partit Comunista, ja que, més enllà de suports individuals, no tenia el recolzament de les altres forces antifranquistes republicanes. La marginació del PCE, rellegat dels organismes unitaris republicans internacionals i nacionals, es contraposava amb la seva àmplia presència a França, on havia estat el principal impulsor de la lluita antifeixista. Nogensmenys, la mateixa invasió va ser un planificat intent (de la direcció) del Partit d'apuntalar la fins aleshores estèril *Unión Nacional*, organisme presentat com l'interlocutor vàlid davant la feblesa diplomàtica del govern a l'exili. No obstant, el mateix octubre de 1944, es llençaria el primer manifest de l'ANFD, colp directe i determinant a la referida estratègia comunista.

Tanmateix, no faltaren, ni en les files republicanes ni antifranquistes, ni en els aliats, opinions contràries.⁵¹⁵ El comandant Ángel Hernández del Castillo, oficial republicà que assessorava als aliats sobre assumptes espanyols, advertí als capitosts guerrillers

⁵¹³ Si el to genèric de *Ràdio España Independiente* (emetent des de Moscó) apel·lava a la lluita, també guerrillera, sense fixar actuacions concretes, Radio Toulouse era més precisa i anunciava obertament la presència de milers de guerrillers que es disposaven a atacar Espanya. ZARAGOZA FERNÁNDEZ, Luis, "Radio Toulouse y la invasión del Valle de Arán", *Redes.com: revista de estudios para el desarrollo social de la Comunicación*, N.º. 5, 2009, pp.123-144.

⁵¹⁴ PONS PRADES, *Guerrillas españolas...* op. cit., p.49 i ESTRUCH, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.90.

⁵¹⁵ Cap partit, ni organització de fora de l'òrbita comunista va recolzar l'operació. Pel que fa al gran nombre de cenetistes, malgrat la creació de *Agrupación Cenetista de Unión Nacional*, (segons Pons Prades, amb 200 membres), la major part, en consonància amb el seu Comitè Nacional, s'oposaren a l'operació. PONS PRADES, *Guerrillas españolas...* op. cit., pp.45-60.

que ni els anglo-americans, ni de Gaulle eren partidaris d'obrir un nou front al sud d'Europa abans de finalitzar la guerra contra els nazis. I el "Comandant Renard", el socialista Julián Carrasco, en una reunió prèvia a la invasió, celebrada a Toulouse la nit del 8 al 9 d'octubre, considerà l'operació irrealitzable si els francesos no proporcionaven els mitjans logístics necessaris. També dissentien oficials guerrillers de diferent espectres ideològics i militars de l'*Asociación Militar de la República Española* que, com el general Riquelme (designat cap honorari de la guerrilla espanyola per la UNE) i Hernández Sarabia, no tenien capacitat de decisió en l'AGE.⁵¹⁶ I tampoc mostraren entusiasme, per la no intervenció de Moscú, els dirigents del PCF, Andre Marty i Jacques Duolos, els quals, s'inhibiren totalment de la decisió.⁵¹⁷ Fins i tot, López Tovar, responsable d'executar l'operació, segons descriu en les seves memòries, es mostrà escèptic i crític per no haver consultat a cap dels comandaments militars que actuaven en les diferents províncies franceses.⁵¹⁸

A pesar d'això, en aquell moment, els responsables del Partit (a França i a l'interior d'Espanya), així com la gran part dels guerrillers, confiaren en la viabilitat de l'operació. La gran part de quadres polítics o responsables militars no posaren cap objecció. El gran nombre de guerrillers triomfants, l'acumulació d'armes en els *chantiers* i l'embriaguesa per l'èxit de la resistència antinazi despullà de dubtes a molts militants. Jesús Caellas, *Carlos el Catalán*, futur cap del 23 sector de l'AGL, reflectí l'atmosfera enlluernadora que hi havia: "allí existía un ambiente de que por Navidad de ese mismo año, todos tendríamos coche y hotel; que la liberación era cosa fácil".⁵¹⁹

⁵¹⁶ ARASA, Daniel, *Años 40. Los maquis y el PCE...* op. cit., p.82 i 83, SERRANO, Secundino, *La última gesta...* op. cit., pp.483, 487 i 488.

⁵¹⁷ A pesar que Líster, assegurava que Stalin, en reunió mantinguda a Moscú, li va expressar la necessitat d'un moviment guerriller i que va estar en l'origen de l'operació, el líder soviètic no va recolzar materialment el projecte. Líster, Enrique, *¡Basta! Una aportación a la lucha por la recuperación del Partido*, Madrid, G. del Toro, 1978, p.180 i 181, citat en ESTRUCH, Joan, *El PCE y la clandestinidad...* op. cit., p.89. LÍSTER, Enrique, *Así destruyó Carrillo el PCE*, Barcelona, Planeta, 1983, p.28.

⁵¹⁸ LÓPEZ TOVAR, Vicente, *Biografía de Vicente López Tovar. Coronel de los guerrilleros españoles en Francia*, 1992. Mekanografiat, consultat a YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.93.

⁵¹⁹ Informe de Carlos, *Movimiento Guerrillero, Informe de Camaradas*, jacquets 629-631, AHPCE.

També Jorge Semprún, afirmaria posteriorment que “si algúien hubiera puesto en duda el silogismo de que, tras la victoria aliada contra los nazis, Franco caería y España sería liberada, se le habría tomado por un loco”.⁵²⁰

L'opinió pública a França era molt favorable i es confiava plenament que els aliats, davant del fet consumat, reconeixerien el govern republicà que s'hauria d'instaurar en la part dels Pirineus alliberada pels guerrillers. A més, com han afirmat testimonis directes, la visió que tenien respecte la situació de l'interior de l'Estat espanyol era inexacta: al contrari del que anuncià la premsa comunista (també part de la francesa), ni els guerrillers tenien tanta fortalesa, ni el règim era tant feble, ni la població, cansada i derrotada de la Guerra Civil, estava clarament disposada a secundar la resistència.⁵²¹

Per preparar l'operació, es va decidir deixar la seu de Toulouse i instal·lar el centre operacional a Montrejeau, al departament d'Haute Garonne, a 28 km de la frontera espanyola. Des d'ací, s'elaboraren els plans d'invasió, per part de l'Estat Major de l'AGE. El 21 de setembre, el cap general de l'Agrupació, Luís Fernández, ordenava al cap de la 15ª Divisió, Vicente López Tovar, constituir, amb la denominació de 204 Divisió, la unitat encarregada d'executar l'operació, amb un total de 12 Brigades al seu càrrec.⁵²²

L'ordre d'atac, signada per López Tovar, va ser el 16 d'octubre de 1944, el mateix dia que Franco reconeixia el govern de Gaulle; així, a les sis del matí del dia 19, mentre cinc brigades penetraven al centre de la Vall d'Aran, altres quatre protegien els flancs.⁵²³ Es va optar per la invasió d'aquesta vall després de descartar Andorra i altres

⁵²⁰ SEMPRÚN, Jorge, Entrevista de Sol Alameda, *El País*. Dominical, 5 de juny de 1994.

⁵²¹ AZCÁRATE, Manuel: *Derrotas y Esperanzas. La República, La Guerra Civil y la Resistencia*, Barcelona, Tusquets, 1994 p.288, AGUDO, Sixto, *Los españoles en la resistencia francesa y su aportación a la lucha antifranquista*, Saragossa, Una Luna, 2003, p.305, ARASA, *Años 40: los maquis...* op. cit., p.38.

⁵²² En una entrevista realitzada per Daniel Arasa, López Tovar assegura que la decisió d'atacar la Vall d'Aran no li va correspondre a ell; també manifestava que, abans de l'operació, havia mostrat moltes reserves i dubtes sobre ella. L'altre responsable militar, l'aranès Joan Blázquez, sembla que va ser qui amb més èmfasi va defensar l'operació. ARASA, Daniel, *Años 40: los maquis...* op. cit., p.88.

⁵²³ Als annexos, trobem l'ordre d'operacions, donada per López Tovar i datada el dia 16.

alternatives, per estar millor comunicada amb França que amb Espanya.⁵²⁴ Es pretenia que, controlant el port de la Bonaigua i Vielha, es pogués ocupar el territori i instal·lar el govern republicà espanyol. Abans i durant aquest intent d'ocupació, i per evitar la concentració de les forces enemigues, s'efectuaren maniobres i penetracions per diferents punts i extrems dels Pirineus, des del navarrès fins el gironí (especialment al Roncal i a Canfranc) amb el resultat de desenes de morts, detencions, fugides a França i d'infiltracions fins l'interior.

L'intent d'invasió va ser un important esglai pel règim: els xocs armats constituïren els més importants haguts i que hi hagueren des del final de la Guerra Civil, amb intervenció de divisions senceres, ús d'artilleria i tropes d'Àfrica i amb el protagonisme d'alguns dels generals més prestigiosos de l'exèrcit, així com dels guerrillers més valerosos i reputats que havien lluitat victoriosament contra els alemanys. No estranya, doncs, atenent les memòries de Pilar Franco, que provoqués, al mateix dictador, un excepcional nerviosisme, poc habitual en ell.⁵²⁵

⁵²⁴ Les alternatives d'invasions que es plantejaren foren la franja que va des d'Andorra fins la Vall d'Aran, la vall que va des d'Andorra fins la Seu d'Urgell i l'enclau de Llivia. ARASA, Daniel, *Años 40: los maquis...* op. cit., p.101-103.

⁵²⁵ Segons la germana del dictador, "Solo recuerdo haberlo visto un poco fuera de sus casillas en 1944, cuando lo de los maquis. Por lo visto fue una cosa muy seria. El Generalísimo intentó ocultárselo a los españoles para que no se preocupasen. Se llevó tan en secreto que ni yo misma me enteré hasta que hubo pasado todo. Por lo visto, fue muy grave. Se trató de un principio de invasión en toda regla". FRANCO, Pilar, *Nosotros los Franco*, Editorial Planeta, Madrid, 1980, citat a ARASA, Daniel, *Historias curiosas del franquismo. Por la gracia de Franco. Una visión insólita de la España entre 1939 y 1975 bajo el régimen político militar de Franco*, Barcelona, Ediciones Robinbook, 2008, p.201 i 202.

Mapa 4. Infiltracions pirenenques en l'operació *Reconquista de España*

Font: SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran. *Maquis al Montsec. Del Migdia francès a l'Aran i el Pallars (1944-1956)*, Lleida, Pagès Editors, 2008.

L'anunci previ de l'operació i les advertències, fetes des de finals de 1943, per l'ambaixador Lequerica sobre l'organització de batallons espanyols feren que, des de març de 1944, augmentaren els efectius militars i es decretaren mesures d'estricta control a la frontera: toc de queda, prohibició de la caça, de senyals òptiques, d'albergar desconeguts, organització de civils armats, etc... Als contingents militars instal·lats, es sumaren uns 40.000 més, dirigits per Rafael Garcia Valiño, cap de l'Estat Major Central, auxiliat pels tinents generals Moscardó, Monasterio i Yagüe, capitans generals de la 4^a, 5^a, i 6ª regions militars, respectivament. Tot plegat, reuniren 13 divisions, amb més de 100.000 soldats, forces d'ordre públic i regulars de Ceuta que, a partir de la superioritat numèrica i de mitjans, aplastaren a uns guerrillers desconcertats.⁵²⁶

Malgrat que les primeres operacions guerrilleres es saldaren amb un èxit relatiu, amb l'ocupació temporal de diferents pobles (Bossost, base de l'Estat Major, Bordes, Les, Baussen, Canejagn, La Bordeta, entre d'altres xicotetes aldees), l'aturada en les portes de Vielha i l'arribada dels reforços franquistes provocà la retirada guerrillera. El mateix

⁵²⁶ MARTINEZ DE BAÑOS, Fernando, *Hasta su aniquilación total: el ejército contra el maquis en el Valle Arán y el Alto Aragón, 1944-1946*, Madrid, Almena, 2002, pp.77-91.

López Tovar, vista la situació i també l'escassa predisposició dels habitants en secundar la insurrecció, es va negar a atacar Vielha.⁵²⁷

Insistent en el triomf guerriller, el fiasco de l'operació era novament emmascarat per la premsa comunista:

En el norte de Cataluña –en el Valle de Aran- los patriotas guerrilleros han ocupado durante diez días dieciseis pueblos. Han sido los diez días más felices, desde hace seis años, para esas poblaciones. diez días de poder la Unión Nacional (...) Cuando a los diez días, los guerrilleros se retiraron a otra zona de Cataluña, su número y efectivos había crecido considerablemente y los habitantes que quedaban en los pueblos les despedían en la calle con abrazos.⁵²⁸

Lluny de reconèixer errors o fracassos, es seguia difonent una imatge positiva i optimista a l'efecte d'engrescar una opció guerrillera que continuaria, amb les xicotetes i progressives infiltracions a l'interior, sent el pilar fonamental de l'estratègia del PCE. No obstant, els errors foren evidents: la infravaloració de l'exèrcit de Franco i la magnificació de les pròpies forces, l'anunci previ de l'operació, paralitzant l'efecte sorpresa o el desconeixement real de la situació de l'interior determinaren la derrota.⁵²⁹ Com afirmà Joan Estruch, “el PCE fue víctima de su propia propaganda”.⁵³⁰ El desitjat ambient insurreccional, tant reiterat per la premsa comunista, no hi era enlloc i la població, cansada i derrotada, estigué molt lluny de donar el suport esperat.⁵³¹ A més, autors que han abordat l'operació, inicideixen en la manca de determinació dels

⁵²⁷ Sobre el desenvolupament de l'operació *Reconquista de España*, vegeu l'obra al respecte de ARASA, Daniel, *La invasión de los maquis...* op. cit. Dades concretes d'ella a SERRANO, Secundino, *La última gesta...* op. cit., p.490-492.

⁵²⁸ *Unidad y lucha*, Toulouse, Ediciones España Popular, novembre de 1944, p.7.

⁵²⁹ SERRANO, Secundino, *La última gesta...* op. cit., p.498, ARASA, Daniel. *Años 40: los maquis...* op. cit., p.97-99, MARTINEZ DE BAÑOS, Fernando, *Hasta su aniquilación total: el ejército contra el maquis...* op. cit., pp.120-122.

⁵³⁰ ESTRUCH, Joan, *El PCE en la clandestinidad...* op. cit., p.92.

⁵³¹ A tall d'exemple, la rebuda donada a l'"hospital de Vielha, situat junt la boca sud del túnel en construcció i que albergava presos republicans treballadors forçosos del referit túnel, va ser d'allunyament i evitació. En paraules de Joaquín Arasanz, “Esperábamos ser recibidos con entusiasmo, pero lo que ocurrió fue que los trabajadores republicanos prisioneros salieron corriendo a toda prisa (...). Aquella importante recluta de adictos a la República que pensábamos conseguir quedó en nada” recollit per ARASA, Daniel, *Años 40: los maquis...* op. cit., p.134.

comandaments: el no atreviment de López Tovar de prendre Vielha i la indecisió titubejant d'altres caps guerrillers constituïren el “golpe de gracia” a l'operació.

Testimonis, directes i indirectes, destaquen també les carències estratègiques del pla elaborat, les quals, es basaren en informació falsa sobre la situació a l'interior.⁵³² Per *Manso*, futur cap del sector 17 de l'AGL: “en el aspecto militar pienso que fue una cosa descabezada ya que el pueblo no estaba preparado; había un terror enorme; no había organización y el Ejército franquista contaba con medios para destrozarse a todas las fuerzas que estaban preparadas para entrar.”⁵³³

El fracàs de l'operació va ser atribuït a Jesús Monzón, responsable del Partit en l'interior d'Espanya i principal impulsor d'aquella.⁵³⁴ Va ser especialment Santiago Carrillo qui condemnà enèrgicament l'estratègia insurreccional liderada per ell. Els motius, molt possiblement, tingueren més a veure en fer-se amb les regnes del Partit que no pas amb les diferències pel que fa a la política guerrillera. De fet, a novembre de 1944, afirmava, des de França:

La victoria está ya al alcance de nuestras manos (...) A Franco le quedan muy pocas horas de vida (...) Sólo mediante la lucha de masas y las acciones guerrilleras, sólo a través de una gran insurrección nacional serán expulsados del Poder los enemigos de España (...) La insurrección nacional, el alzamiento en armas de los patriotas, sean militares, obreros, campesinos, intelectuales o burgueses, es el único camino posible y justo para la incorporación de España al concierto de las naciones libres e independientes.⁵³⁵

Carrillo, distanciant-se de la invasió guerrillera de l'operació *Reconquista de España*, impulsà, des d'aquell moment, les xicotetes infiltracions i la constitució d'agrupacions

⁵³² Tampoc va ser una improvisació: com ha constatat Daniel Arasa, la documentació i les indicacions recollides, partiren d'un pla establert per l'Estat Major durant varies setmanes. ARASA, Daniel, *Años 40: los maquis...* op. cit., p.127-129.

⁵³³ Autobiografia i Informe de German Amorrtortu, *Manso, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 621-622, AHPCE.

⁵³⁴ El seu lideratge no va implicar un desconeixement de l'operació per part de la Direcció. La dificultat de contacte haguda amb la cúpula dispersa a la URSS (Ibarruri), Mèxic (Uribe, Mije i Antón), Buenos Aires (Claudín) i Santiago Carillo (entre Portugal i Argèlia) no podia impedir que les crides a la lluita guerrillera emeses a *Radio Pirenaica*, arribaren als seus oïts. Així, sense tenir una participació directa, els dirigents tampoc s'havien oposat obertament a la invasió.

⁵³⁵ *Unidad y lucha*, Toulouse, Ediciones España Popular, novembre de 1944.

guerrilleres. La nova política guerrillera desplegada va continuar amb l'optimisme poc realista fonamentat en una visió escassament objectiva de l'interior d'Espanya, feta des de l'exili i a partir de transformar els desitjos en realitats. La culpabilització de Monzón per la fracassada operació es va acompanyar de la crítica a l'excessiva identificació de la UNE amb el PCE, del qual proposava que recuperés la imatge pròpia. Però la posterior defenestració de Monzón, va estar lligada també, i principalment, a d'altres raons. No agradava, al Comitè Central, que el navarrès, estant des de la primavera de 1943 a Espanya, on havia fundat la JSUN, actués amb autonomia. Carrillo, arribat a Tànger a l'agost de 1944, després d'estar a Mèxic i a Portugal, constituïa un exemple de fidelitat a Dolores Ibarruri (designada secretaria general a novembre de 1944) i al Comitè Central. El recolzament esdevindria recíproc i la seva promoció personal al Partit va ser, segons Líster, una decisió personal de Dolores.⁵³⁶ I el procés de desprestigi contra Monzón va ser clau per aupa-lo i prendre les regnes de la delegació francesa i de l'interior del Partit.

En relació a això, el discerniment sobre la responsabilitat de la retirada dels guerrillers va jugar un paper important. Tant Santiago Carrillo, com la versió oficial del PCE assenyalaren, en una tesi recollida i acceptada per alguns investigadors, que Carrillo es va reunir amb Luís Fernández i López Tovar, sent ell mateix qui els convencé i qui ordenà la retirada i evità una carnisseria.⁵³⁷ Amb això, començà a alimentar la imatge d'un líder responsable i amb seny, la de salvador providencial, contraposat a la d'un Jesús Monzón aventurer i díscol. Però diferents membres de l'AGE, López Tovar i altres historiadors afirmaren que la decisió ja estava presa abans de l'arribada de

⁵³⁶ LÍSTER, Enrique, *¡Basta! Una aportación a la lucha por la recuperación del Partido*, Madrid, G. del Toro, 1978, pp.184-185. CARRILLO, Santiago, *Memorias*, Barcelona, Planeta, 2008 [edició revisada 2006], pp.450-470; IBÁRRURI, Dolores, *Memorias de Dolores Ibárruri "Pasionaria"*...op. cit., pp.566-567.

⁵³⁷ CARRILLO, Santiago, *Memorias*...,op. cit. pp.470-472. YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina*, op. cit... p.99, ARASA, Daniel: *Años 40: el maquis*...op. cit. SERRANO, Secundino, *La última gesta*...op. cit., pp.597-604, AZCÁRATE, Manuel, *Derrotas y Esperanzas*...op. cit.

Carrillo.⁵³⁸ En qualsevol cas, és obvi l'intent d'instrumentalitzar la situació per fer un canvi en la direcció del partit de França i de l'interior. El propi Manuel Azcárate, que ratificà que la invasió fou iniciativa de Monzón i recolzada per les delegacions del PCE de França i Espanya, i acceptà que fos Carrillo qui donà l'ordre de retirada, reconegué que “desde el principio sus intenciones fueron perversas respecto a Monzón. Quiso evitar, como fuera, el reconocimiento de los méritos indiscutibles que le correspondían.”⁵³⁹ L'informe Monzón, al·ludit en un altre apartat, va ser la conseqüència lògica d'un procés de purga interna que, iniciat amb acusacions polítiques i seguit amb condemnes per traïció, pretenia reforçar la cohesió interna i l'autoritat dels nous dirigents.

El canvi en la delegació de França i en el control dels grups guerrillers no va ser l'única conseqüència. L'operació va ser el punt de partida de l'entrada de guerrillers, dispersos o en xicotets grups, fins el Sistema Ibèric i altres serralades, com els membres, d'entre d'altres, de les brigades 522a, 3a i 5a. L'assentament d'aquests guerrillers i d'altres que s'infiltraren després, i la seva convergència amb petits grups de fugits autòctons, inicià el procés de constitució de l'AGL. Alguns dels guerrillers que formaren l'Estat Major de l'AGE, cas d'Ángel Fuertes Vidosa, *Antonio* o Francisco Bas Aguado, *Pedro*, esdevingueren, poc després, en dirigents de l'AGL. Tant aquesta agrupació, com la resta que es formaren, pretengueren, sota la direcció des de l'exili francès de Santiago Carrillo, desenvolupar una resistència armada de desgast a l'efecte de fomentar la insurrecció a l'interior. Els resultats de l'operació *Reconquista de España*, per tant, essent la tomba política de Jesús Monzón i el trampolí de Santiago Carrillo, posaren les bases de la nova estratègia guerrillera dirigida per aquest.

6.3 Entre els chantiers i la instrucció guerrillera: l'Escola Guerrillera de Toulouse

Les explotacions forestals (*chantiers*) foren les bases logístiques i financeres del PCE a França. Hi hagueren de diferent tipus: alguns creats per militants i simpatitzants del

⁵³⁸MARTÍNEZ DE BAÑOS, Fernando, *El maquis. Una cultura del exilio español*, Zaragoza, Delsan, 2007, pp.218-223. MORENO GÓMEZ, Francisco, *La resistencia armada contra Franco...* op. cit. p.248, 249, 697 i 698.

⁵³⁹AZCÁRATE, Manuel, *Derrotas y esperanzas...* op. cit., p.289.

PCF per prestar acollida als camarades espanyols i, en alguns casos, per contribuir solidàriament al finançament del PCE. A Manjou (Aude), el doctor Delteil dirigí una explotació on pagava de la seva butxaca el sou dels treballadors espanyols, a qui cedí el producte de la venda de tot el carbó que pogueren fabricar per destinar-lo a l'aparell del PCE i del *XIV Cuerpo de Guerrilleros*. A Varilhes (Ariège), un propietari de boscos cedí als espanyols una xicoteta explotació i un garatge. Altres *chantiers*, com els gestionats per George Thomas, serviren de refugi estacional –un cop iniciada l'ocupació– pels refugiats sobre els que recaïen sospites o pels amenaçats de deportació.

En alguns casos, ciutadans francesos, com un tal Valisou, acceptaren figurar nominalment com titulars d'explotacions que, en realitat, pertanyien a comunistes espanyols. Aquest *chantier* de Valisou va ser l'origen de la Societat Valledor, una de les principals bases del maquis i que es finançà inicialment amb la venda de tabac usurpat a contrabandistes. Amb la instauració dels GTE (Grups de Treballadors Estrangers), del govern col·laboracionista de Vichy, també existiren *chantiers* de reclutament obligatori, on treballadors mobilitzats forçosament eren entregats a les empreses que ho precisaven o enviats a les fàbriques alemanyes, sense percebre cap remuneració.⁵⁴⁰

Entre els diferents tipus de *chantiers*, els dedicats a la fabricació de carbó vegetal, que proliferaren en les regions pirenaïques, especialment en l'Aude-Languedoc-Rosselló, Ariège i Alt Garona-Midi Pyrénées, adquiriren una especial significació. L'augment de la demanda d'aquest combustible per l'escassetesa d'hidrocarburs va implicar l'enviament d'una part important de treballadors estrangers. Així, els nombrosos grups de carboners i llenyataires, es convertiren en excel·lents refugis inicials pels perseguits de la Gestapo i del règim de Vichy, i s'erigiren en la base de la resistència armada contra els ocupants nazis. Progresivament, es dotaren d'un cert nivell d'organització,

⁵⁴⁰ LÓPEZ TOVAR, Vicente, *Biografía de Vicente López Tovar, coronel de los guerrilleros españoles en Francia*. Manuscrito inèdit, mecanografiat, Toulouse, 1986, p.69., citat per HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, “Carboneros, leñadores y maquis. Los guerrilleros españoles en Francia (1939-1950)” en <https://laestaciondefinlandia.wordpress.com/2014/01/15/carboneros-lenadores-y-maquis-los-guerrilleros-espanoles-en-francia-1939-1950/>, p.2 i 3 (consulta el 11 d'octubre de 2016).

amb la creació de l'aparell de passos o el de falsificació de documents, en vistes a la lluita antifranquista.⁵⁴¹

L'adopció definitiva de l'opció armada per part del PCE i l'organització del *XIV Cuerpo de Guerrilleros Españoles* va redefinir el paper dels *chantiers* en la resistència. La principal zona d'operacions dels guerrillers espanyols va estar compresa als departaments d'Ariège i Aude i entre els responsables estaven Jesús Ríos (antic comandant de la 234 Brigada durant la Guerra Civil), Cristino García, el professor de l'escola de capacitació del *XIV Cuerpo* a València, Luis Walter o *Manolo el mecánico*, Luis Fernández, Vicente López Tovar i José Antonio Valledor. Aquests dos darrers eren els encarregats de visitar els *chantiers* existents per coordinar l'acció dels maquis, els quals combinaven la vida laboral legal com llenyataires, miners, carboners o obrers, amb l'activitat clandestina, basada en accions ràpides.⁵⁴²

L'estructura dels maquis espanyols en el Midi francès abans del 1944 estava articulada en tres nivells. En primer lloc, estaven els del primer, aquells homes dispersats en els *chantiers* que encara no havien participat obertament en accions de resistència; tot seguit, estaven els maquis de segon nivell o d'intermig, aquelles persones amenaçades que havien de canviar periòdicament d'ubicació. I per últim, els de tercer nivell, eren els guerrillers mòbils que es mantenien habitualment allunyats dels *chantiers* per efectuar les seves accions. Així, després d'efectuar-les, es dispersaven i es fonien amb els llenyataires, miners o constructors fent servir els *chantiers* com amagatall d'armament i de refugi. La formació de l'AGE, al mig de 1944, va ser clau perquè la major part dels maquis espanyols augmentaren el grau d'implicació integrant-se en el tercer nivell.⁵⁴³

Després de l'alliberament de França i i l'intent d'invasió de la Vall d'Aran, el Partit es va trobar amb una gran bossa de milers de militants, sense recursos, i/o desmobilitzats, després d'haver actuat com a guerrillers. El desig d'enderrocar al règim de Franco,

⁵⁴¹ Informes diversos sobre chantiers, *Aparato de Pasos, Informes de viajes*, Lligall 11, jacquets 350, 353, 401, 273 i 274, AHPCE.

⁵⁴² HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, "Carboneros, leñadores y maquis..." op. cit., p.4.

⁵⁴³ RODRÍGUEZ, Mikel, *Maquis, la guerrilla vasca...* op. cit., pp.31-74, HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, "Carboneros, leñadores y maquis...", op. cit., p.6. Vegeu també YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia...* op. cit., pp.62-85.

augmentat per l'eufòria amb la victòria contra els nazis, i la nova tàctica d'infiltració guerrillera a Espanya, conduí a l'adquisició, per part del PCE, de boscos en la zona pirenaica amb el doble objectiu de finançar-se i d'entrenar als militants. L'empresa emblema va ser la *Enterprise Forestier du Sud-Ouest*, també coneguda com Fernández-Valledor-Cia, i que havia estat fundada l'any 1940 a Toulouse, per José Antonio Valledor (director gerent), Luís Fernández i l'advocat i antic comissari de la 60 Divisió Republicana, Joan Blázquez Arroyo (director tècnic). Des del 1942 s'havia convertit en el primer centre polític militar del maquis espanyol servint per finançar les activitats polítiques i guerrilleres del PCE. Tanmateix, les progressives adquisicions la feren cada cop més gran, amb més bases situades a diferents municipis i amb més treballadors. Si el capital social al 1945 era d'un milió de francs, tres anys més tard, al 1948, era de 2.100.000. Tenia uns 200 llocs fixos de treball i cinc-cents més d'eventuals en funció de la demanda i l'estació de l'any i, segons Comín Colomer, va arribar a albergar 250 encarregats i 1.000 empleats.⁵⁴⁴

Les tasques realitzades anaven des de confeccionar travesses de faig o roure de 2,60 m i fons per a vagons de mercaderies, a elaborar carbó vegetal o trossets per alimentar els gasògens d'automòbil. La magnitud de l'empresa es comprova amb dos dels contractes adjudicats: el subministrament de calefacció de Toulouse per part del seu ajuntament i la compra de travesses de ferrocarril per part de *la Société Nationale des Chemins de Fer* per reconstruir els milers de quilòmetres destruïts per les accions de sabotatge i de bombardejos.⁵⁴⁵ No obstant, l'empresa, guiada més per criteris polítics que no pas econòmics, va començar a tindre problemes de rentabilitat, causant també cert descontent entre els obrers. Segons López Tovar:

Esta empresa no fue ni mucho menos un ejemplo de administración socialista (...) Los obreros no estaban contentos, los sueldos no eran en relación con el esfuerzo consentido, es verdad que en ese momento era difícil encontrar trabajo, pero a medida que el tiempo pasaba los obreros desaparecían, pues estaban mejor pagados al exterior. Cuando llegaba el momento de cobrar era un escándalo: la cotización al Partido, al Socorro Rojo, ayuda a la

⁵⁴⁴ COMÍN COLOMER, Eduardo, *La República en el exilio*, Barcelona, AHR, 1957, p.422.
SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *Maquis al Montsec...* op. cit., p.116, HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, "Carboneros, leñadores y maquis...", op. cit., pp.7-9.

Juventud, a la Unión de Mujeres, a los presos de las cárceles en España, a las Guerrillas, etc. (...) Esta empresa murió falta de mano de obra, malos salarios, y muchas cotizaciones a pagar, y sobre todo la mucha gente que comía de ellos sin trabajar”.⁵⁴⁶

Tot plegat, l'empresa i els *chantiers* no compliren amb l'objectiu de nodrir econòmicament les guerrilles antifranquistes ja que es limitaren a sufragar les despeses de l'aparell del Partit a França. Aquestes empreses es prologaren fins el mes de setembre de 1950, data en què l'Operació Boléro-Paprika prohibí el PCE i les seves organitzacions satèlits.

Tanmateix, i malgrat les limitacions o les carències funcionals i organitzatives, els *chantiers* de Valledor foren quelcom més que una empresa: proporcionaren cobertura legal per realitzar altres activitats encaminades a consolidar un aparell d'entrenament i de recluta per la penetració guerrillera a l'Estat espanyol. Les seves explotacions permeteren combinar el treball de llenyataire pel matí i la instrucció militar i política per la vesprada dirigida a futurs guerrillers i guies de passos. I servien de refugi d'emissores de ràdio i d'armament. Així, l'anomenada *Escuela de Capacitación Política y Militar* de Toulouse, precedida per les escoles de guerrillers a França durant la II Guerra Mundial, assentada en diferents *chantiers*, va tenir una important activitat des de 1944.

Es feren cursos amb una durada aproximada d'uns tres mesos, impartint-se classes de formació política, militar i treballant l'entrenament físic, el qual anava a càrrec de monitors que havien superat el primer curs. Per preparar-se, caminaven una mitjana de vuit hores diàries en fila índia amb un sac de quinze o trenta quilos a l'escena. Els professors de política eren Santiago Carrillo Solares, Santiago Álvarez Gómez, Simon Sánchez Montero, Fernando Claudín Pontes i Dolores Ibárruri Gómez. Mentre que de instrucció guerrillera, qüestions tàctiques, i tir, s'encarregaven militars com Juan Modesto, Enrique Lister o Vicente López Tovar. La majoria d'instructors eren reputats especialistes, veterans de la Guerra Civil, participants de la resistència antinazi i de l'Operació *Reconquista de España*, i alguns havien estat alumnes i professors de l'Acadèmia militar soviètica de Frunze. Almenys una fracció d'aquests, amb

⁵⁴⁶ LÓPEZ TOVAR, Vicente, *Biografía de Vicente López Tovar...*op. cit., p.177.

experiència als batallons de la NKVD (força de seguretat russa), arribà a França el 1945 des de Iugoslàvia, on també impartiren classes. La resta del grup, entre ells, Manuel Tagüeña, va romandre al país balcànic.⁵⁴⁷

L'extens temari estava constituït per una àmplia gamma de continguts específics sobre estratègia, organització, armes, tàctica, propaganda, etc...Es desenvolupava el caràcter i les causes que impulsaven a la resistència guerrillera, així com els models existents al llarg de la història. Partint d'un repàs històric, es feia èmfasi a moviments guerrillers haguts i les diferents estratègies utilitzades per la Resistència durant la II Guerra Mundial (Rússia, Grècia, Txecoslovàquia, Polònia, França, Iugoslàvia...) i altres guerrilles coetànies: Vietnam, Indonèsia, Palestina, Grècia. Pretenien observar l'experiència de diferents models de resistència armades per estudiar la seva aplicació a l'Espanya franquista. S'impartiren conceptes referits a l'organització del moviment guerriller, la formació d'unitats i d'un exèrcit guerriller i quines han de ser les normes d'organització de les agrupacions. Així, s'advertia de com ha de ser la conducta i les qualitats d'un guerriller i quina ha de ser l'actuació en les operacions i els diferents tipus d'accions a realitzar.⁵⁴⁸

S'exposaven els objectius prioritaris i com havien de ser i quines eren les funcions dels colps econòmics, assalts i els ajusticiaments. Les orientacions donades sobre la vida guerrillera abarcaren una àmplia gamma d'aspectes: com havia de ser l'equip guerriller (macuto), l'equip, la instal·lació i les condicions dels campaments, la higiene i la vida cultural i formativa de l'agrupació. Un apartat especial era el referit a les marxes i s'advertia de les precaucions que s'havien de tenir, qui i com havien de ser els guies, com s'havien d'establir els punts de reunió, etc. S'explicava les funcions dels enllaços, la realització i el manteniment de contactes, les estafetes, bústies o senyals, també s'analitzava el paper de les dones, el contacte amb altres organitzacions i el reclutament de nous membres. En vistes a la penetració a Espanya, es considerava necessari tindre

⁵⁴⁷ RODRÍGUEZ, Mikel, *Maquis. La guerrilla vasca...* op. cit., p.120, SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *Maquis al Montsec...* op. cit., p.117. TAGÜEÑA LACORTE, Manuel, *Testimonios de dos guerras*, Barcelona, Planeta, 1978, p.331, citat a MARCO, Jorge, *Resistencia armada...* op. cit., p.117. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.36-37.

⁵⁴⁸ Vegeu l'apartat d'annexos.

els coneixements generals que qualsevol espanyol disposava, per passar desapercebut i no semblar sospitós de viure a l'estranger. Així, es posava al dia d'aspectes de fútbol, de música o de les vestimentes usuals:

Se daban lecciones de actualidad española con informaciones sobre la Liga de balompié, el cine, la música o forma de vestir, para que los exiliados no se delatasen llevando el cuello de la camisa por fuera de la americana o ignorando las glorias de Quincoces y Juanito Valderrama. Algo que se recalca para Navarra era no cambiar la boina por el sombrero hasta abandonar los valles pirenaicos, porque esa prenda llamaba poderosamente la atención.⁵⁴⁹

Altrament i de forma separada, també es desenvolupava un temari sobre els diferents tipus d'explosius i d'armament. En ell, s'impartien coneixements sobre les metxes, detonants, voladures, pólvora, fulminants i la creació d'artefactes explosius. S'analitzaven els efectes d'aquests, així com les característiques, tipus, efectes i mesures de seguretat sobre la dinamita. Al costat d'aquests coneixements més teòrics, s'impartiren lliçons sobre com realitzar voladures (de trens o centrals elèctriques), destruir ponts o instal·lar mines o petardos, programats o sense. També es feia un detallat anàlisi dels diferents tipus d'armament, especialment dels fusells màuser, de la metrallera i de la pistola, juntament a classes de tir. Per últim, s'instauraren classes de topografia, de llegir i elaborar mapes o croquis, d'orientació i aspectes sobre qüestions sanitàries, de primeres cures i de malalties comunes del guerriller.⁵⁵⁰

Tot i que inicialment les classes s'impartiren en diferents indrets (*Villa Castilla* o l'hotel Continental de Pau) o a explotacions forestals properes a Cinclar, la principal escola de formació, entre 1945 i 1946, es va instal·lar en un caseriu de Tournefeu, a la perifèria

⁵⁴⁹ RODRÍGUEZ, Mikel, *Maquis...* op. cit., p.120.

⁵⁵⁰ Les municions i explosius provenien de dipòsits ubicats a Toulouse, Pau, Nimes, i Perpinyà. Segons Francisco Aguado, "la capacitación "práctica (militar) era [muy] intensa. En cuanto a los explosivos disponían en abundancia, entre los que destacaban el "Nobel 808", el "plástico" y la toilita. Con ellos preparaban artefactos entonces desconocidos en España, como los lápices de tracción, el "clam" o carga magnética, el "popeye" a base de cargas de plástico, manera de hacer volar locomotoras, vías férreas, puentes, minas contra personal en terreno de bosques, utilización de la pinza encendedor, etc. Se convertían en consumados expertos en el manejo de explosivos, cuyas cargas por artefacto oscilaban entre quinientos gramos y kilo y medio" AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en España...* op. cit., p.170.

de Toulouse i que era propietat del sogre de Vicente López Tovar.⁵⁵¹ Altres *chantiers* primerencs foren el de Sant Hilari (Aude) i els tres de l'Ariège: Le Peyregade (Montferrier), Tarascon d'Ariège i l'Anglade (Bezac). Es calcula l'existència d'aproximadament 20 explotacions al Midi. Altrament, el PCE també va disposar de xarxes clandestines en obres públiques, com carreteres, ponts o pantans a Merens-le-Vals, Labach-de-Cazeaux, Lac Bleu, Artigue-de-Luchon, la Vallée du Lys (HG), la Croix de Pierre o Hydro-électrique Flokum a Orthez. Al voltant de cinc cents militants actuaven en cèl·lules organitzades amb el sistema de troiques repartits per diferents tipus d'indústries, especialment en tèxtils, alts forns o metal·lúrgiques.⁵⁵²

6.4 L'Hospital Varsòvia: entre l'assistència, la recerca mèdica i el compromís republicà

La infraestructura guerrillera espanyola a França també va disposar d'un hospital originat a partir de l'operació *Reconquista de España*. Les centenars de baixes hagudes entre guerrillers va provocar l'habilitació de diversos hospitals de sang a la reraguarda (Axles-Thermes, Auzat, Saint-Girons, Foix, etc.) i l'organització d'un servei sanitari i assistencial integrat per uns 25 metges i practicants que havien lluitat en la Resistència.⁵⁵³ Paral·lelament, al barri de Saint-Cyprien de Toulouse, espai on es concentraven la gran part dels refugiats espanyols, es va condicionar un hospital a partir d'un *chateau* d'un col·laboracionista alemany, requisat per l'Estat Major de les FFI en profit de l'AGE (*Agrupación de Guerrilleros Españoles*) i posteriorment arrendat, al

⁵⁵¹ SANCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *Maquis al Montsec...* op. cit., p.113 i 117.

⁵⁵² Entre ells, el *chantier-école* de Juzet d'Izaut, dedicat a l'explotació de boscos d'Arguenos i Sangonagnet, amb més de 140 persones treballant i amb el cordobés Alejandro Cabello Sánchez, antic capità republicà com a responsable polític. Altres *chantiers* foren el de Carmeaux, dirigit per José Soriano Fernández, deportat a Còrsega amb l'operació Boléro-Paprika a setembre de 1950, el de La Parade (Dordogne) Sauvaterre de Béarn (Herauer), Bourriot-Bergonce, Manses, Brassac, Col de Port, Dun i L'Anglade, Saint Aignan (Cher), Bassoues i Saint Arilnés (Gers), Meyroueis (Lozère), Mazamet i Grézigues (Tarn), Millau (Aveyron), Alson (Gard), Sainte-Engrace; Saint-Clair, Chalabre, Ladern-sur-Lauquet, Saint Benoit, Quillan i Gincla (Aude). D'aquest darrera, havia estat director el futur cap de batalló del 5è i de l'11è Sector de l'AGL, Emilio Cardona, *Jalisco*. SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *Maquis al Montsec...* op. cit., p.114, 118 i 119.

⁵⁵³ GUERRA PÉREZ, Francisco, *La medicina en el exilio republicano*, Madrid, Universidad de Alcalá, 2003, pp.204-206.

número 15 del carrer Varsòvia.⁵⁵⁴ Després de rebre l'autorització del comissari del Govern Provisional de la República francesa, Pierre Bertaux, gràcies a la mediació del secretari del PCF, Henri Dupont, va ser fundat a l'octubre de 1944, rebent el nom del carrer on estava ubicat: l'hospital Varsòvia. Fins ací, arribaren la majoria dels ferits de l'Operació de la Vall d'Aran; fins i tot, segons algunes fonts, el cap del servei sanitari de l'operació, Diego Díaz Sánchez havia estat un dels fundadors.⁵⁵⁵

El material sanitari inicial va ser subministrat pels serveis de la sanitat militar francesa i formava part del que va ser requisat als alemanys en la seva retirada. Amb una capacitat inicial de 53 llits distribuïts en cinc sales, els primers guerrillers ferits arribaren immediatament després de l'operació, a meitat d'octubre de 1944. Poc temps després, les necessitats sanitàries i precàries condicions de salut entre els refugiats espanyols, plantejaren la conversió en un hospital civil al març de 1945. Nogensmenys, fins aquell moment, tant la població civil exiliada, com els fugitius de l'Espanya franquista i els supervivents de camps de concentració nazis, es trobaven certament desamparats.

La situació a Tolouse, a nivell assistencial, era molt crítica, amb un nou hospital, el de Purpan, inaugurat el 1940, destinat a usos militars, i d'altres dos, el de La Grave i l'Hotel-Dieu Saint Jacques, d'atenció civil.⁵⁵⁶ Aquesta ciutat, capital del departament de Haute-Garonne, tradicional lloc d'acollida d'emigrants espanyols, representava la principal colònia de refugiats. En aquesta zona és on es va instal·lar bona part de les 470.000 persones que entre gener i febrer de 1939 fugiren de l'Espanya franquista. Així, Toulouse va esdevenir, juntament a París, en el centre geogràfic, polític i cultural de l'exili. Al 1946, a França hi havien 302.000 espanyols, i 17.794 al Haute-Garonne i, poc

⁵⁵⁴ Sembla ser que va ser un metge tinent, el doctor Jose Miguel Momeñe, (militant del PCE) qui va advertir a l'Estat Major guerriller de l'existència del castell abandonat. MOLANÉS PÉREZ, Pablo, "El Hospital Varsovia de Toulouse, un proyecto del exilio español". *Cultura de los Cuidados*. Any XVII, n. 35 (1. trimestre 2013), pp.63-75. Disponible en: <http://dx.doi.org/10.7184/cuid.2013.35.06>, p.67.

⁵⁵⁵ RODRÍGUEZ, Esther, *Els maquis*. Valls, Cossetània Edicions, 2005, p.71.

⁵⁵⁶ FREXINOS, Jacques, *Les Hopitaux de Toulouse. Mille ans d'histories*, Tolosa, Privat, 1999, pp.137-139, citat a MARTÍNEZ VIDAL, Àlvar (coord.), *Exili, medicina i filantropia. L'hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc (1944-1950)*, València, Editorial Afers, 2010, p.15.

més tard, l'afluència d'emigrants clandestins, va fer que, al 1949, la xifra pugés a 20.248 al conjunt del departament, dels quals, 11.500 vivien a Toulouse.⁵⁵⁷

L'inicial menyspreu per part de l'opinió pública francesa envers els refugiats, va canviar amb el compromís dels exiliats en la causa antifeixista de la Segona Guerra Mundial i, el gir del govern francès, que va procedir a la regularització de la seva situació jurídica. Així, un decret de 15 de març de 1945 va ampliar als refugiats els beneficis del Conveni intergubernamental, relatiu a l'estatut internacional dels refugiats de 28 d'octubre de 1933.⁵⁵⁸ Tot i que els treballadors assalariats es van incloure en la Seguretat Social Francesa, les limitades concessions de subsidis a vells o invàlids, el treball negre de molts joves o l'impediment d'exercir a professions liberals, va fer que una gran part de refugiats quedés fora de les proteccions socials. Per fer front a aquestes necessitats, va ser vital el paper de diferents organismes i grups, vinculats o no a partits o sindicats: *Solidaridad Democrática Española* (unida al PSOE i a la UGT), *Solidaridad Española* (PCE), *Solidaridad Internacional Antifascista* (CNT), *Cruz Roja Republicana Española* en França i la *Spanish Refugee Aid*. Algunes materialitzacions del suport rebut foren la *Liga de Mutilados e Inválidos de la Guerra de España*, que canalitzava les ajudes als minusvàlids físics, la *Colonia don Quijote* (també anomenada Blasco Ibañez) habilitada com espai de residència i recuperació d'antics deportats o l'hospital Varsòvia.⁵⁵⁹

El projecte de l'hospital Varsòvia va ser possible gràcies al reconeixement oficial dels refugiats espanyols per part del govern francès a partir de la concessió dels beneficis del decret dalt nomenat i pel reconeixement als metges estrangers de l'exercici professional. La llei Billoux va possibilitar que els metges, farmacèutics, fisioterapeutes, practicants i infermeres espanyoles, sense tindre el títol revalidat a França, exerciren la seva professió assistint compatriotes dins d'institucions benèfiques reconegudes. Això va

⁵⁵⁷ ALTED, Alicia i DOMERGUE, Lucien (coord.), *El exilio republicano español en Toulouse...* op. cit., p.73 i 74.

⁵⁵⁸ No obstant, no van poder rebre el passaport per no haver estat privats de la nacionalitat d'origen, motiu pel qual van rebre un certificat d'identitat i viatge. Aquest els va permetre accedir al mercat de treball, amb les restriccions derivades de l'aplicació de lleis per protegir el treball nacional francès, amb la limitació percentual de contractar treballadors estrangers.

⁵⁵⁹ ALTED, Alicia i DOMERGUE, Lucien (coord.), *El exilio republicano español...* op. cit., p.75.

permetre la transformació de l'hospital en un centre civil gratuït per atendre els refugiats espanyols, que va ser administrat per la *Amicale des Anciens FFI et Resistants Espagnols*, creada el 30 de maig del 1945. El primer director va ser José Miguel Momeñe González, (substituint per Josep Torrubia Zea) i va comptar amb un personal, (metges, infermeres, auxiliars, administratius), en la seva totalitat d'origen espanyol, sent la major part dels quals, catalans. Posteriorment, hi hagueren dos directors més, Vicente Parra Bordeta i, fins el setembre de 1950, Francesc Bosch Fajarnés, aquest darrer secundat per Josep Bonifaci Mora (metge de capçalera del secretari general del PCE, José Díaz) com a cap clínic.⁵⁶⁰

La supervivència de l'hospital Varsòvia va ser possible gràcies a l'ajuda humanitària rebuda d'entitats benèfiques estrangeres, gran part d'elles integrades per refugiats espanyols; l'onada de solidaritat des d'Escòcia, Noruega, Suïssa, Txecoslovàquia, Polònia i, especialment, d'Amèrica del Nord i del Sud va permetre l'enviament de diners, equipament mèdic, medicaments o roba. Entre aquestes, la que tingué una importància cabdal va ser la *Joint Anti-Fascist Refugee Committee* (JAFRC), entitat radicada als Estats Units i Canadà i presidida pel metge i brigadista Edward K. Barsky, que finançà, entre 1945 i 1947, la major part del pressupost de l'hospital.⁵⁶¹ De fet, va donar, durant dit període, 370.000 francs mensuals, distribuïts a partir de l'organització humanitària, *Unitarian Service Committee* (USC), ja que aquella no tenia llicència per a distribuir fons humanitaris a Europa.

Igualment, van haver suports de professors de la facultat de medicina de Toulouse, i d'altres entitats, recollides en la revista del Hospital (secció *Nuestros Amigos*), i, entre

⁵⁶⁰ JIMÉNEZ, Miguel, "Vicente Parra. "Un médico español en Dachau", dins BARONA, Josep Llúís, (ed.), *El exilio científico republicano*, València, Universitat de València, 2010, pp.393-410. MARTÍNEZ VIDAL, Àlvar. (coord.), *Exili, medicina i filantropia. L'hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc* (1944-1950), València, Editorial Afers, 2010. MOLANÉS PÉREZ, "El hospital Varsovia de Toulouse...", op. cit.

⁵⁶¹ Un bon anàlisi dels orígens d'aquesta entitat, de la mobilització als Estats Units per l'Espanya republicana al capítol de Sebastian Faber, "L'"atroç crim" d'ésser antifeixista. L'ajuda des dels Estats Units d'Amèrica als republicans espanyols, i de Jordi Guixé, "Solidaritat Humana i resistència política sota control policial: l'hospital Varsòvia en el marc de la GUERRA FREDA (1944-1950)", dins MARTÍNEZ VIDAL, Àlvar. (coord.), *Exili, medicina i filantropia. L'hospital Varsòvia...* op. cit., pp.37-49 i pp.51-69.

aquestes, podem citar, la *Casa de Galicia de Unidad Gallega* de Nueva York, la *Spanish Refugee Appeal* de Vancouver, la Société de l'Espagne Démocratique de Praga, la *Comisión de Ayuda al hospital Varsovia* de México, juntament a institucions públiques, com els ajuntaments de Glasgow, Zurich, Varsòvia o de la pròpia Toulouse.⁵⁶² I també va ser important la participació de la Seguretat Social Francesa, la qual va acordar, a finals del 1947, reemborsar 56 francs per cada consulta mèdica. Les crides realitzades pel Comitè d'Ajut als Republicans Espanyols, presidit per Pablo Picasso, van servir perquè noves entitats, cas de la *Comisión de Asistencia de Cuba*, decidiren col·laborar amb l'hospital.⁵⁶³

L'elevada dependència econòmica de l'acció de les JAFRC i la USC, va posar la supervivència de l'hospital en perill quan, a inicis de 1948, la pressió anticomunista del maccarthisme, féu detindre tot el comitè dels JAFRC als Estats Units.⁵⁶⁴ La USC, qui ja havia enviat a Persis Miller com delegada de Toulouse, perquè comprovés si l'hospital era un refugi de comunistes impulsant una reorganització, amb el cesament del director Torrubia i el nomenament de Vicente Parra, reaccionà ràpidament. Al febrer següent, per evitar ser acusada d'obeir a interessos estrangers i comunistes (acusació que l'haguera deixat sense llicència federal com entitat benèfica), retirà el suport al projecte. El mateix mes, el director Vicente Parra fou cesat per la seva insubmissió a l'exigència de la *Amicale* d'entregar 3,5 milions de francs estalviats per l'hospital, quantitat que Parra pensava destinar-la a ampliar l'hospital per una maternitat; va ser substituït pel doctor Bosch qui, segons Pike entregà la xifra i els destinà a reformes a juliol del 1948.⁵⁶⁵ Malgrat el colp, les JAFRC creen, la *Spanish Refugee Appeal* per poder

⁵⁶² MOLANÉS PÉREZ, Pablo, "El Hospital Varsovia de Toulouse...", op. cit., i MARTÍNEZ VIDAL, Àlvar (coord.), *Exili, medicina...* op. cit.

⁵⁶³ *Anales del Hospital Varsovia*, abril de 1949, 4, p.1, editorial.

⁵⁶⁴ Les pàgines de la revista de l'Hospital també van servir per denunciar la persecució dels membres de la JAFRC. Veure *Anales del Hospital Varsovia*, Juliol de 1948, 1, p.1, i juliol, 1950, 9, p.1, editorial. Cal dir que la conservació en els arxius departamentals del Haute-Garonne d'informes policials realitzats entre 1948 i 1950 mostren de quina manera es va vincular els treballadors de l'hospital amb agents de la Cominform, prenent criminalitzar-los i castigar-los.

⁵⁶⁵ JIMÉNEZ, Miguel, "Vicente Parra. Un médico español en Dachau", dins BARONA, Josep Lluís, (ed.), *El exilio científico republicano...* op. cit., pp.393-410 i VILLAR BASANTA,

continuar la seva aportació econòmica. I l'hospital, mentrestant, continuava sent el centre sanitari de referència per la comunitat exiliada, amb una demanda cada cop major. Fins i tot, el 30 de juny de 1949, es va inaugurar un nou dispensari de 90 metres quadrats, annexat a l'hospital i ampliat pocs mesos més tard, per albergar un servei de laboratori d'anàlisis biològiques amb el nom de Pavelló Thomas-Addis.⁵⁶⁶

Segons Molanes Pérez, l'hospital “se constituye como un modelo de hospital republicano, con vistas a la implantación del mismo al retornar el régimen democrático a España”;⁵⁶⁷ certament, si bé les prioritats atencionals del centre es centraven en la comunitat de refugiats de França, la perspectiva política d'un futur canvi de règim a l'Estat espanyol no es va perdre de vista. La vinculació política dels gestors, dels treballadors i dels pacients era evident i els cursos de formació i les sessions clíniques (amb presència de tot el personal: metges, farmacèutics, infermeres i practicants) que es realitzaven tenien l'objectiu de “preparar mejor a nuestro personal para las tareas que tienen encomendadas hoy en Francia y mañana en España”.⁵⁶⁸ El caràcter avançat i modern del centre així com l'afany de recerca i d'actualització de coneixements es constata en el pressupost anual de 150.000 francs destinat a una biblioteca de consulta, en les campanyes sanitàries realitzades, en les xerrades clíniques, en la recerca i, en la publicació de la revista *Anales del Hospital Varsovia*, de caràcter trimestral i amb una vida de nou números entre 1948 i 1950.⁵⁶⁹

El registre d'entrades i d'intervencions, ens confirma que iniciament va ser un centre destinat principalment a guerrillers i resistents. Des del 19 d'octubre de 1944, la presència de guerrillers provinents de l'Operació *Reconquista de España*, de la Vall d'Aran, va ser gairebé total. Molts d'ells, eren ferits per arma de foc o estaven convalsents per causes relacionades indirectament amb l'enfrontament militar:

Dolores, *L'Hôpital Varsovie, 1944-1950*, Toulouse, Mémoire de D.E.A., Université Toulouse-Le Mirail, 1997.

⁵⁶⁶ *Anales del Hospital Varsovia* 6, 1949, “Editorial”, coberta anterior i posterior.

⁵⁶⁷ MOLANÉS PÉREZ, Pablo, “El Hospital Varsovia de Toulouse...”, op. cit., p.70, MARTÍNEZ VIDAL, Àlvar (coord.) *Exili, medicina...* op. cit., p.23.

⁵⁶⁸ *Revista Anales del Hospital Varsovia* 1, juliol de 1948, p.6.

⁵⁶⁹ En això i en altres aspectes, cas de l'ús i recerca clínica sobre la penicil·lina, el Varsòvia va ser pioner a Europa i al món.

bronquitis crònica, la congelació o la nefritis. I d'altres malalties, com tuberculosi o reumatisme. Concretament, les primeres entrades van ser entre el 17 i el 26 d'octubre de 1944 i, en els tres primers mesos, es va atendre prop de 200 malalts, la majoria dels quals provenien de les divisions 99, 204 i 186.⁵⁷⁰

L'hospital va albergar tant guerrillers que intentaren penetrar per Espanya, que foren repel·lits i tornaren a França malferits o amb els peus gelats, alliberats de presons o camps de concentració i, també, provinents de la resistència antifranquista. Els fugits de l'Espanya franquista, sense ser una part important dels pacients, explicable per la distància i al recurs de cures més immediates, properes i clandestines, es caracteritzaren pels majors dèficits nutricionals que superaven, en gravetat, la ja alta dels refugiats. De fet, al costat de l'hospital, es va habilitar un dispensari en uns barracons municipals que va servir per allotjar refugiats i presoners fugits d'Espanya durant la segona meitat dels 40.⁵⁷¹

Fet i fet, es va convertir en el referent sanitari de la comunitat refugiada espanyola de França i, en paraules de Jesús Izcaray, “una institución y un puerto de recalada para todos los emigrados republicanos”. Pel mateix autor, el Varsovia “no es un hospital como otra cualquiera” i ha estat “la obra social más importante y útil que ha realizado la emigración republicana”.⁵⁷² L'evolució del perfil dels pacients és notòria: al 1945, quatre de les cinc sales eren destinades a homes i una petita, de tan sols dos llits, a les dones. En total, 52 llits ocupats principalment per homes, ja foren resistents o homes sols de l'exili amb processos patològics relacionats amb la guerra, sector que abundava. Al 1948, en canvi, hi havia tres sales per a homes i dues per a dones, una de cirurgia i

⁵⁷⁰ Llibre de registre d'entrada, consultat en els annexos del treball de llicenciatura: VILLAR BASANTA, Dolores, *L'Hôpital Varsovie...* op. cit. Vegeu també LATAPIE, Simon, *Joseph-Ducuing-Varsovie: un hôpital Militant, Résistant, humaniste et innovant*, These pour le Diplôme d'État de Docteur en Médecine Spécialité Médecine Générale, Université Toulouse III, 2015, consultat a <http://thesesante.upstlse.fr/745/1/2015TOU31004.pdf> (consulta l'1 de desembre de 2016), p.16. I CARRAUX-GARIPUY, Janine, *L'Hôpital Joseph-Ducuing et son projet: histoire, réalité et image d'aujourd'hui, thèse de doctorat d'État en Médecine*, Université Paul-Sabatier, Toulouse, 1987. p.7.

⁵⁷¹ *Anales del Hospital Varsovia*, juliol de 1948, 1, p.16 i núm. 8, abril de 1950, 8, Editorial, p.1 GUIXÉ COROMINAS, Jordi, “Solidaritat humana i resistència política”..., op. cit., p.53.

⁵⁷² *Mundo Obrero*, 6 d'octubre de 1947, p.3. Vegeu també el *Mundo Obrero* dels dies 29 de setembre de 1947, p.5 i el de 20 d'octubre de 1949, p.3.

altra de medicina interna, amb una mitjana de 400 malalts ingressats.⁵⁷³ Aquell any, segons el registre, es feren un total de 175 intervencions, entre les quals trobem cinquanta-una apendicitis, trenta-sis hèrnies o dotze reconstruccions vaginals, entre d'altres.⁵⁷⁴

Amb la histèria antisoviètica existent dins del bloc capitalista de la naixent Guerra Freda, les autoritats franceses, sospitant de la gran quantitat de comunistes i dels refugiats polítics residents a França, van gestar l'Operació *Bolero Paprika*, consistent en capturar i desarticular persones i organitzacions acusades de comunistes. Així, el secretari d'Interior, Eugène Thomas, en una autèntica caça de bruixes, il·legalitzà, a octubre de 1950, el PCE, el PSUC, el Partit Comunista d'Euskadi, la UGT, la *Amicale*, *Unión de Mujeres Españolas*, *Unió de Dones de Catalunya*, JSU, JSUC, AAGE-FFI, *Amigos del Mundo Obrero*, *Solidaridad Española*, *Nuestra Bandera*, *Lluita*, *Treball* i *Mundo Obrero*, publicacions que, altrament, van seguir editant-se clandestinament. Van detenir el quadre mèdic de l'hospital Varsòvia i la direcció de la Société Forèstiere Française du Midi, base logística i financera del PCE-PSUC i de l'Escola de Capacitació Guerrillera de Toulouse, clausuraren la Colònia Infantil de Saint Gouin (Pirineus Atlàntics) i rescataren la disposició 18/3/1846 de le *roi citoyen Louis Philippe d'Orléans* que permetia reconduir a la frontera tot estranger considerat indesitjable.⁵⁷⁵ Un poc abans, el 7 de setembre de 1950, ja s'havia produït una onada de detencions de comunistes de diferents nacionalitats (polonesos, russos, italians, hongaresos, txecs, grecs, romanesos, búlgars i 177 espanyols); en total, van ser 288 persones arrestades (de les 404 programades) i traslladades i dispersades a Còrsega, Algèria, Txecoslovàquia, Hongria o Polònia.⁵⁷⁶

⁵⁷³ *Anales del Hospital Varsovia* 1, 1948, Anònim. "Bosquejo biográfico del Hospital Varsovia", pp.5-6.

⁵⁷⁴ *Anales del Hospital Varsovia* 3, gener de 1949, p.6.

⁵⁷⁵ GUIXÉ COROMINAS, Jordi. *L'Europa de Franco. L'esquerra antifranquista i la caça de bruixes a França*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 2002, pp.155-247 i SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, "Medicina a l'exili de Toulouse. Annals de l'Hospital Varsòvia", *Gimbernat*, 50, 2008, pp.331-347.

⁵⁷⁶ SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, "Medicina a l'exili de Toulouse"...op. cit., p.332

L'objectiu anunciat d'aquesta operació era desmantellar la considerada quinta columna soviètica justificant-se en què “los comunistas españoles del Sudoeste debían transformarse en guerrilleros...y bloquear a las tropas francesas el acceso a la región de los Pirineos. Ellos debían controlar la región del atlántico a los Pirineos esperando la llegada de los rusos”.⁵⁷⁷ La gran part dels rotatius (a excepció de *El Obrero Español*, portaveu en castellà de la CGT, *L'Humanité* i *Le Patriote du Sud-Oest*, diaris afins al PCF), van secundar la inversemblant versió de la Direcció General de Seguretat francesa. El 12 de setembre, *Le Monde* parlava d'una mena de cinturó armat amb combatents camuflats en empreses forestals a la frontera pirenaica. S'estava desarticulant una perillosa organització dedicada a passar clandestinament agents que venien a espitar per als russos a Espanya.⁵⁷⁸ Així, sota l'acusació d'agents secrets al servei de la Cominform, es va detindre tot l'equip mèdic de l'hospital Varsòvia amb la intenció encoberta d'aniquilar un centre plenament modern, considerat bastió i espai de cobertura de la resistència antifranquista.

No obstant, malgrat el colp, l'hospital va sobreviure gràcies al suport, moral i econòmic del PCF i personatges com Joseph Ducuing, membre del partit i prestigiós metge francès, el qual, el mateix dia de la batuda policial, acompanyat d'uns col·legues, es va fer càrrec de la direcció mèdica de l'hospital. Amb la dissolució, l'11 d'octubre del 1950, de l'*Amicale des Anciens FFI et Résistants Espagnols* i la liquidació dels seus béns, l'entitat gestora del centre, es va decidir crear una nova entitat anomenada “Société Nouvelle Hôpital Varsovie”, la qual, va adquirir les instal·lacions el 6 de gener de 1951 per 300.000 francs.⁵⁷⁹ D'aquesta manera, es va evitar la desaparició d'un hospital que, passant a mans franceses, i amb el suport financer del PCF, va poder continuar la seva tasca assistencial.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ *France Soir*. 10 de septiembre de 1950, extret de MOLANÉS PÉREZ, Pablo, “El Hospital Varsovia de Toulouse...”, op. cit., p.74.

⁵⁷⁸ SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, “Medicina a l'exili de Toulouse”...op. cit., p.333.

⁵⁷⁹ CARRAUX-GARIPUY, Janine, *L'Hôpital Joseph Ducuing et son projet: Histoire, realite et...*op. cit., p.32.

⁵⁸⁰ Actualment, el Varsovia, rebatejat amb el nom de Ducuing, és un centre privat concertat integrat en la xarxa sanitària francesa i regit per un patronat obligat a reinvertir tots els seus beneficis en l'hospital.

6.5 Fugits, primeres partides i “francesos”

Com hem vist fins ara, els guerrillers “francesos”, arribats des de l’operació *Reconquista de España*, o entrenats i enviats progressivament en petits grups pel PCE, constituïren un puntal bàsic de la constitució de l’*Agrupación Guerrillera de Levante*. Però l’AGL no va ser tan sols producte de l’arribada de guerrillers provinents de França: els anomenats autòctons o endògens, com a continuació explicarem, foren, al llarg de la seva trajectòria, vitals. Nogensmenys, la gairebé “tradicional” divisió entre uns i d’altres resulta útil per entendre el desenvolupament de la resistència guerrillera i el sorgiment, funcionament i crisi de de la mateixa Agrupació. A pesar que l’establiment de categories té el risc de simplificar la realitat, visible en algunes obres, considerem que la contraposició entre autòctons i francesos, amb alguns matisos, exposats més endavant, és vigent i clarificadora.

Els guerrillers autòctons representen aquelles persones naturals de la zona en què actuaren, estretament relacionats amb el terreny i amb els seus pobladors, i que, sense haver estat enviats des de França pel PCE, mantingueren, generalment, una mentalitat i un tipus de conducta diferent a aquests. La gran majoria d’ells, s’integraren en guerrilles per fugir de la presó, de la pena de mort o de les tortures franquistes. Per contra, els “francesos”, eren el tipus de guerrillers que, entrenats, instruïts i enviats des de França pel PCE, vingueren amb l’objectiu d’enderrocar el règim; amb això, assumiren un major compromís ideològic i una notòria obediència respecte el Partit. Tot i que l’actuació d’alguns d’ells prop dels seus llocs d’origen, com *Antonio, Ibañez* o *Perico*, podria donar peu a una certa confusió respecte la tipologia seguida, els estrets vincles i l’obediència a un Partit que els enviava des de França fa encaixar, aquests en la categoria dels “francesos”.⁵⁸¹

La presència de fugits autòctons, evadits de presons franquistes i de *topos*, progressivament connectats entre si, va constituir xicotets grups de resistència, inicialment esporàdics i, més tard, establerts de forma permanent en campaments.

⁵⁸¹ En canvi, *Cinctorrà*, que també havia arribat provinent de França, no encaixa en la categoria, ja que, ni va ser instruït, ni va ser enviat pel Partit. Ell, amb l’objectiu essencial de fugir de la repressió, es va amagar a masies fins formar una partida independent.

L'escolta, per part d'aquests, de les consignes de lluita guerrillera de *Radio Pirenaica* i el coneixement de les infiltracions des de França convertí, la recerca d'armes de la Guerra Civil, en una primera i bàsica prioritat, que precediria a la posterior integració amb els guerrillers exògens. Tot i que la fusió d'aquests grups endògens amb els guerrillers provinents de França es realitzaria amb friccions, la immensa majoria va ingressar en una Agrupació que encararia el repte de gestionar la convivència de diferents perfils d'homes armats.

Un dels grups autòctons més rellevant, integrat per persones fugides o amagades oriundes de la zona d'actuació, va ser la partida del *Cinctorrà*. Com ell explicà, en les seves memòries, el seu grup es va articular amb la trobada d'ell, antic soldat i sergent republicà, amagat al seu poble de Cinctorres, després d'arribar de França fugint de camps de concentració i batallons disciplinaris, amb *Elietes* (José Sangüesa Mezquita) de Morella, i *Valencià*, refugiat per diferents masies de Morella i Vallibona, on treballava després d'escapar-se del centre penitenciari de Benaixeve. A partir de les seves trobades nocturnes a la masia dels Tous (Morella), on escoltaven Ràdio Pirenaica, l'exitosa actuació dels maquis espanyols o les proclames a la formació de grups guerrillers, i esperançats pels resultats de la Segona Guerra Mundial, decidiren formar una xicoteta partida. També comptaren, amb la col·laboració del *topo* Victorino Prades Pitarch, amagat a la seva masia d'Oronal, després d'escapar-se de la presó de Benicarló i, entre tots, decidiren recollir armament i municions en les masies de la zona.⁵⁸² Un altre inicial col·laborador, Antonio Querol Amor, *Cedacero*, resident en aquell moment en l'ermita de Santa Llúcia (Morella), cenetista, i després de ser avisat per la Guàrdia Civil perquè es presentés al quarter de Morella, decidí, a l'estiu de 1945, unir-se a la partida adjudicant-li un fusell rus, munició i dues bombes de mà. Poc més tard s'integraren l'arenc Francisco Salvador Sebastià, *Conillet d'Ares* (fugit de la presó de Borriana i amagat) i Julián Valeriano Garcia, *Conill de Cinctorres*.

Inicialment, el grup estava compost per membres que es trobaven puntualment per realitzar reunions o accions i que vivien separadament amagats en diferents masies

⁵⁸² *Memòries de José Borrás, Cinctorrà*, gravació oral. I sumaris 485-V-1948, 541-V-1948, 50-V-1947, AGHD.

d'Els Ports. D'altres grups també ho feren, cas del liderat per *Petrol* o *Mateo*, refugiats, de forma separada, a coves i cases de La Estrella i al terme de Mosquerola (Terol) o a *rentos* de Cañete (Conca).⁵⁸³ El contacte entre ells podia estar determinat per l'escolta de Ràdio Pirenaica, per la convocatòria de reunions o per la culminació d'accions i de colps econòmics. Així, poc a poc, van començar a fraguar-se partides armades, amb membres permanents, i d'altres que col·laboraven intermitentment, o que ho feien des dels respectius domicilis: entre aquests, *Oronal*, *Elietes* o José Maria Querol Solsona, que, a diferència de les acusacions realitzades per la Guàrdia Civil, no s'incorporaren plenament a la vida guerrillera.⁵⁸⁴ Així, es constituïren partides d'homes amb dedicació completa i d'altres que col·laboraven puntualment i que establiren una xarxa de suport a la comarca.

El nucli de resistència d'Els Ports, actuant en nom de l'UNE o de l'ANFD i de l'autodenominada *Unión Democrática Morellana* va ser coordinat per *Elietes*, després de rebre ordres de *Cinctorrà* i del comandant Delicado. La consigna, per evitar ser descoberts, fou d'organitzar-se a partir de cèl·lules de tres persones i i de recollir quotes per contribuir a la resistència i al fons pels presos polítics. A més de la distribució de propaganda, l'organització "del llano" tenia la finalitat bàsica de subministrar (roba, calçat o medicines) o informar dels moviments de la Guàrdia Civil als guerrillers.⁵⁸⁵ Així, les emergents partides no foren independents de l'articulació de xarxes de suport i de nuclis de resistència a diferents municipis, els quals, es convertiren en el sosteniment bàsic de les partides armades. Impulsats per les mateixes, es constata, amb això, un caràcter polític anterior, fins i tot, del domini comunista.

⁵⁸³ Cases disperses dels voltants de Cañete albergaren a components del grup de *Mateo*, en diferents estades. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante...* vol I, op. cit., pp.92-95.

⁵⁸⁴ Prèviament, en la masia Tous, *Cinctorrà* l'havia proposat unir-se a ells. Declaracions recollides en sumari 485-V-1948, AGHD.

⁵⁸⁵ Així ho constaten diferents sumaris localitzats. Sumaríssim 256-V-1948, 541-V-1948, AGHD i Caixa 11245, Fons Govern Civil, AHPCS Sumaríssim 256-V-1948. Segons el sumari obert contra Antonio Segura Ferrer, era José Maria Querol Solsona qui recaptava els diners directament i ho entregava a *Elietes*. Segura, va ser acusat falsament de participar d'una partida d'atracadors independents, acompanyat de Querol Solsona i *Oronal*. Sumaris 541-V-48 i 50-V-1947, AGHD.

Un cop armats i instal·lats a un campament a la mola propera a la masia Cometa (Morella), començaren a realitzar bàsicament dos tipus d'accions: colps econòmics (amb atracaments en talls de carretera o establiments de dretans i cartes d'extorsió econòmica) i, en menor mesura, ajusticiaments. Un estret repertori que contrastarà amb la major diversitat de les partides i batallons que s'organitzaren posteriorment.⁵⁸⁶ El colp més important que farien va ser l'atrac a les mines de Castell de Cabres, el 30 d'agost de 1945, planejat a partir de les informacions proporcionades pel secretari de les mines, amic d'*Elietes*. El resultat del botí, una escopeta i entre 6 i 20 mil pessetes, segons les fonts, serví pel finançament inicial del grup.⁵⁸⁷ El nou tipus d'accions i, especialment, els ajusticiaments de l'*alcaldillo* de La Llècua o del regidor de Xiva de Morella, finalitzaren la pràctica de *bureos*, balls amb gramòfon que realitzaven a diferents masies de la zona i que els va servir per despertar confiança i simpaties entre els seus habitants. Un fenomen en cap cas excepcional, ja que a La Rebollosa (Conca), també es feren balls d'acordió amb la presència de 7 o 8 guerrillers a inicis de 1946, moment, també, anterior a la formalització de l'*Agrupación Guerrillera de Levante*.⁵⁸⁸ Així, sense l'existència formal de l'Agrupació, i amb una major relaxació, influïda per la menor pressió, presència i inicial desconcert de la Guàrdia Civil, s'amollaren normes de seguretat bàsiques amb una distensió que molt poc després desapareixeria.

La captació de suport entre els masovers va dependre del grau de confiança despertat i, especialment, dels vincles existents entre guerrillers i masovers. Per això, la capacitat dels autòctons per captar punts de subministrament i d'informació superava enormement la dels arribats de França. *Oronal*, durant la República, va ser *alcaldillo* del mas dels Llivis i, segons es recorda, va ensenyar a llegir i a escriure a masovers. De fet, molts dels integrants i col·laboradors de les partides posseïen una cultura general i una

⁵⁸⁶ Víctimes de les cartes d'extorsió econòmica foren els morellans Manuel Boix i Miguel Martí (del mas de les Moreres). Als annexos, es poden comprovar les accions realitzades.

⁵⁸⁷ La quantitat exacta de la suma obtinguda depèn de les fonts: sis mil segons el sumari dels fets, vuit mil segons declaracions de *Cedacero* i vint mil segons les memòries de *Cinctorrà*. Sumari 427-V-1945, Sumari 485-V-1948, AGHD i *Memòries de Cinctorrà...* op. cit.

⁵⁸⁸ També hi ha testimonis que recorden la presència de guerrillers en balls, com a Benassal o a Higeruelas. Entrevista a Melchor Pitarch, Benassal, 5 de maig de 2010, FERRANDO, Emili i BARREDA, Pere Enric (coord), *Benassal segle XX...* op. cit., p.67, FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón...*, vol. I, op. cit., p.140.

vocació ensenyant que serví per alfabetitzar habitants de la zona. *Conillet d'Ares* també va fer el mateix, abans de la guerra, al mas de Blai i, segons les declaracions de Florencio Pla Meseguer, *Cinctorrà* va donar classes, estant amagat, a masies de Morella. I després de la fugida de la presó, immediatament anterior a la constitució de partides, *Valencià*, mentre es llogava per treballar a diferents masies d'Els Ports, ensenyà a llegir i a escriure i a donar classe de cultura general a fills de masovers.⁵⁸⁹ Posteriorment, algunes d'aquestes masies, cas de La Baseta o al molí Gamundi de Morella, foren punt de col·laboració de les partides. A altres contrades, on també es trobaren casos d'afabetització guerrillera a masovers, com la tasca efectuada per *Mateo* a les masies de Cañete, l'estretament de vincles entre ells també possibilità futures col·laboracions i incorporacions a la guerrilla.⁵⁹⁰ Lògicament, aquestes relacions foren un factor decisiu en l'establiment de bases de suport de les partides, fet que, erigeix, als guerrillers autòctons, en vitals per teixir xarxes de col·laboració.

El grup de *Cinctorrà*, compost majoritàriament per autòctons, va anar contactant amb els provinents de França. El primer que enllaçà va ser Francisco Martín Alonso, *Asturias*, natural de LLanes, militant del PCE arribat de l'operació de la Vall d'Aran, antic combatent al front del Nord de la Guerra Civil, que va ser posteriorment cap de companyia i batalló del 17è sector de l'AGL, fins la seva mort el 30 de juliol del 1947 al Mas d'Ayora de Tronchón. El mateix estiu de 1945, Juan Delicado, juntament a tres guerrillers del seu grup, enllaçaren i visitaren el campament de *Cinctorrà*. Paral·lelament, es trobaren a quatre guerrillers, provinents de França, en la masia dels Tous (Morella), liderats per un home que es feia dir Torres. Molt probablement eren *Vitini*, *Dedé*, *Jurado* i *Capitán* (anomenat també *Serrano*), enviats des de la partida del Carmen de Mosquerola, per enllaçar amb el grup d'Els Ports. Durant la seva estada, aprofitaren per instruir els guerrillers en les consignes de la direcció del Partit. Tothom era conscient de la major experiència, guerrillera i política, dels arribats de França i, per

⁵⁸⁹ Testimoni d'Amparo Salvador, Castelló, 1 de maig de 2014. I de Fidel Guimerá, Mas de la Gatellera, Vallibona, 12 d'octubre de 2014.

⁵⁹⁰ FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón...*, vol. I, op. cit., pp.92-95 i testimoni oral de Julio Sanjuán recollit en ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit., p.118.

això, una gran part dels autòctons acceptaren les seves indicacions inicials. Tanmateix, i a mode exemplaritzant, s'encarregaren d'executar un ajusticiament (possiblement, el del regidor de Xiva de Morella, José Viñals) i es comunicaren, mitjançant *Asturias*, amb els autòctons *Zapatero* i *Petrol*.⁵⁹¹

A partir d'aquests primerencs contactes i de l'estructuració de les emergents partides guerrilleres, inicialment liderades per *Delicado*, es començà a fraguar l'agrupació i a redistribuir guerrillers entre els diversos grups. A l'igual que es faria posteriorment amb la llarga vintena de cenetistes incorporats a febrer de 1947, per garantir el compliment de les directrius del Partit, els integrants de la partida de *Cinctorrà* foren redistribuïts i enviats a diferents unitats. Mentre que *Valencià* i *Conill de Cinctorres* anaren al campament de *Capitán*, prop de Nogueruelas (Terol), *Cedacero*, va ser enviat al de Pitarque (Terol). Es pretenia, amb això, diluir el domini autòcton, evitar derives "autònomes" i, sense despendre's de la seva presència per facilitar l'ampliació de la xarxa de suport, garantir el compliment de la línia comunista i de l'Agrupació. Un dels que va romandre a la partida de *Cinctorrà* va ser el cordobés Francisco Jurado, *Cojonudo*, guerriller comunista, provinent de França, una presència que compensaria la superioritat numèrica de guerrillers del terreny i que evidenciava la voluntat d'anar introduïnt la línia del Partit en totes les unitats. Ell mateix dirigí l'atrac a l'estanc d'Ares del Maestrat, efectuat amb l'objectiu de distraure forces de la Guàrdia Civil i suavitzar la gran pressió rebuda per la partida de Mosquerola. Així, el contacte també va donar peu a una coordinació d'accions entre les partides.⁵⁹²

⁵⁹¹ Les fonts no concorden respecte l'autoria de l'ajusticiament de Xiva. Segons *Oronal* (reproduïnt comentaris de *Cinctorrà*), va participar Delicado i, en paraules d' Antonio Querol, *Cedacero*, fou la partida de 4 membres provinents de França dalt referida. Sumari 50-V-48. Veure també Informe de Carlos, *Aparato de Pasos, Informes de camaradas*, jacquet 629-631, AHPCE i la carpeta *Bandolerismo, Provincia de Castellón*, p.512, SEGC. I Sumari 485-V-1948, AGHD.

⁵⁹² En l'atrac a Ares del Maestrat, participaren també *Conillet d'Ares* (que es quedà fora i, segons testimonis indirectes, s'oposà a l'acció), *Conill de Cinctorres*, *Cedacero* i *Valencià* i n'obtingueren 400 pessetes, tabac, espartenyas i uns encenedors de metxa. *Cojonudo*, director d'aquest, va ser ferit i guarit en la masia els Tous. Desertà de la guerrilla durant l'any 1948. Segons desclaracions d' *Oronal*, *Cojonudo* i altres provinents de França, foren els que participaren en la mort de l'*alcaldillo* de la Llècua, matat al ser atracat i intentar fugir. Sumaris 50-V-1947, 485-V-1948, 65-V-1949, AGHD.

No escassegen exemples de friccions entre ambdós tipus de guerrillers. Una de les primeres, que iniciaria uns xocs que caracteritzaren tota la trajectòria de l'AGL, fou l'enfrontament entre *Asturias* i els autòctons *Cinctorrà* i *Oronal*, per la negació d'aquests darrers d'ajusticiar el morellà Manuel Boix.⁵⁹³ La negació en l'execució d'accions, tant ajusticiaments com determinats assalts, per part d'autòctons, va ser una font de conflicte permanent. Malgrat la línia independent de *Cinctorrà*, i certes mostres de desobediència i indisciplina, es va permetre que, liderès, al llarg de la seua trajectòria guerrillera, una companyia i un batalló del 17è i del 23è sector. Les simpaties i el carisma que tenia en la zona semblaven compensar les seves "febleses". En paraules del guerriller *Ibañez*, "aunque Jose (*Cinctorrà*) políticamente no tenía preparación, lo puso como jefe de una compañía por las muchas amistades que José tenía, ya que esta facilitaba el establecimiento de puntos de apoyo. Hasta ahora su trabajo había sido bueno, se había sacrificado mucho y la gente le quería. El grupo de José el año pasado no tenía campamento ni sitio fijo donde concentrarse, se reunían cuando iban a ir a operar, el resto del tiempo andaban en las masías. José tenía relaciones con algunas mujeres".⁵⁹⁴ En efecte, diferents sumaris i testimonis apunten a les nombroses (i imprudents) relacions mantingudes entre *Cinctorrà* i diverses dones, i que ell "se aprovechaba sean casadas o solteras" perquè "para él eran todas iguales, unas inmorales sexualmente".⁵⁹⁵

On les topades foren més greus va ser amb la partida de José Ramiá Ciprés (*Petrol*) i Fernando Castel Bernuz, *Rabós*. Aquests antics militants de la CNT, fugats de la presó del Mas de les Mates, a febrer de 1940, constituïren una heterogènia partida independent integrada per Juan Manuel Pèrez, pel metge de Saragossa Rafael Sánchez i dos desertors de l'exèrcit, Jesús Borrás Salavert i José Maria Alarcón Flores. També formaren part, Saturnino Colomer Lázaro, antic cenetista represaliat per fets de guerra, i resident a La Clotada, masia de Vilafranca on es feren reunions per decidir accions, i el seu nebot Juan Pallarés Marqués. Com va passar amb els inicis de la partida de

⁵⁹³ Sumari 50-V-1948, AGHD.

⁵⁹⁴ *Informe de la Agrupación Guerrillera de Levante*, juliol del 1948, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

⁵⁹⁵ Informe confidencial del sector 23, març de 1948, en sumari 232-V-1948, AGHD.

Cinctorrà, amb l'excepció d'alguns, refugiats a coves de La Estrella o al terme de Torre de Arcas, hi hagueren membres, cas de Saturnino o del metge saragossà abans referits, que continuaven vivint independentment, i que es juntaven amb la resta en reunions i accions.

Era una partida que actuà des d'agost de 1944 fins al maig de 1945 i es dedicava fonamentalment a sobreviure amb la realització de colps econòmics. Els efectuaren a masies de Mosquerola, Vistabella, Montalbán, Benassal, Ejulve, Castellote i al capellà de La Estrella. La mort, en un enfrontament, del guàrdia civil Narciso Monleón, el 21 de maig de 1945, augmentà els esforços de la GC en desarticular la partida i provocà les primeres baixes, sent detesos, jutjats i condemnats a mort Alarcón Flores, Colomer Lázaro i Borrás Salavert. La informació obtinguda en els interrogatoris subsegüents provocà la detenció de la xarxa de col·laboradors i l'enviament de forces de la Guàrdia Civil, al molí Chorrador i a La Estrella, aldea de Mosquerola.⁵⁹⁶

Havent també desertat l'integrant Manuel Izquierdo Oliva, natural de Checa (Guadalajara), i amb xarxes de suport neutralitzades, entre el maig i el juny de 1945, la partida quedà força malmesa. No obstant, *Rabós* i *Petrol*, principal objectiu de la Guàrdia Civil, continuaren escapats. La pressió constant a Carmen Ciprès Ramíá, esposa de *Petrol*, sotmesa a un consell de guerra i condemnada a un any de presó menor, no donà resultats. Amb una paràlisi en el nombre d'accions realitzades, el 25 de novembre de 1945 executaren per delator el tinent alcalde de Dos Torres Mercader i cap local de FET JONS. Probablement, un dels guerrillers que estava present, Isidro Serrano Armengot (pare de dos guerrillers, *Miguel* i *Francisco*), i un altre fugit de La Estrella, Baltasar Rovira Conejos, *Garrobera*, tingueren contactes amb el grup. També es trobava, Simón Aparicio Modesto, *Zapatero*, natural d'Ademús i qui contactà, entre finals del 45 i inicis de 1946, amb el grup liderat per *Delicado* per proposar la seva integració a l'òrbita del PCE. Tant *Garrobera*, com *Zapatero*, grans coneixedors del

⁵⁹⁶ Entre els detesos, el famós torero *El Niño de La Estrella* (Silvino Zafón Colomer), natural de La Estrella i acusat de subministrar queviures a la partida, i diferents masovers d'Els Ports i el Maestrat terolenc. Caixa 11245 AHPC. Sumaríssim 351-1945 contra José María Alarcón Flores, Saturnino Colomer Lázaro, Jesús Borrás Salavert, Pedro Arbiol Mora, Felipa Pallarés Vicente, Carmen Ciprès Ramíá. ACGMZ (*Archivo de la Capitanía General Militar de Zaragoza*).

terreny esdevingueren enllaços del sector 17è i de l'Estat Major de l'AGL respectivament. Una altra vital aportació dels autòctons.

Tanmateix, la integració de *Rabós* i *Petrol* va ser enormement conflictiva. No acceptaren de bon grat la disciplina, les normes i les noves directrius. Mentre *Rabós*, amagat a una masia de La Sorollera, va ser mort per *ley de Fugas* per la Guàrdia Civil el 6 de maig de 1946, *Petrol* juntament a Manuel Bayod Vives, decidiren separar-se de l'Agrupació. Segons Doroteo Ibañez, "mientras las cosas no estaban muy controladas y la mayor actividad eran golpes económicos, se portó bien, pero cuando empezó la disciplina y el control se separó junto a Manolet (también de la CNT) y se dedicaron a robar".⁵⁹⁷ En canvi, en un comunicat intern de l'AGL de setembre de 1946 s'afirma que "en este sector [el 17è] solo queda un bandolero incontrolado que es difícil de pescar", en clara referència al *Petrol* i la seva negativa a integrar-se a l'organització -a la qual mai s'hi va adherir-; al mateix temps, evidencia els intents que la cúpula guerrillera comunista féu per captar a tots els resistents armats que actuaven al territori que controlaven.

Finalment, el 24 de desembre de 1946, *Petrol* va ser mort per ordres de la direcció de l'AGL a mans d'Alberto Vicente, *Matalàs*, un guerriller, natural de Mosquerola, que també provenia de la CNT, mentre el company del *Petrol*, Manuel Bayod, natural de Belmonte de Mezquín (ara, de San José), va aconseguir escapar.⁵⁹⁸ *Manolet*, antic secretari de la CNT, president de la Junta d'Incautacions i voluntari durant la guerra i condemnat, per això, a 12 anys de presó, s'integrà, després, a l'AGL, on actuaria al 17è i al 23è sector, fins la seva deserció durant l'any 1948.

La mort de *Petrol*, va ser justificada per *Antonio*, aleshores cap del sector 17è, de la següent manera:

La noche del 24, cuando estábamos celebrando la Nochebuena, en un punto de apoyo uno de los centinelas dió el alto a dos hombres que se acercaban a la casa. Al echarse estos a correr

⁵⁹⁷ Informe del camarada *Ibañez*, 14 de juliol de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquets 3-9, AHPCE.

⁵⁹⁸ Les fonts disponibles discrepen del lloc exacte de la mort: mentre que alguns les situen en un campament de Mosquerola, el testimoni de Manuel Torres, *Rodolfo* o *Manoleta*, afirma haver tingut lloc entre Sorita i La Pobleta (Morella). Sumaríssim 85-V-1947, AGHD.

disparó matando a uno de ellos que resultó ser el bandido Petrol. Su acompañante fué recuperado al día siguiente incorporándose voluntariamente. Se ha recuperado todos los trastos de su campamento. Algunas arrobas de patatas, maiz, almendras, un verdadero Sepu (sic). Los campesinos se quedarán tranquilos con la desaparición de este verdadero ratero.⁵⁹⁹

No obstant, el posterior relat de l'acció publicat a *El Guerrillero* no va agradar a *Antonio*: “El Bandolero Petrol, ajusticiado. El día 24 de diciembre, Noche Buena, fue ajusticiado por nuestras fuerzas del sector 17 el bandolero Petrol por tener al pueblo atemorizado con sus fechorías. Con esta nueva acción, demostramos, una vez más, como los guerrilleros somos los auténticos defensores del pueblo contra sus verdugos y perseguidores”.⁶⁰⁰

Considerant que convenia més silenciar la notícia i que la difusió del fet no havia de sobrepassar als caps del sector i homes de confiança de l'AGL, *Antonio* envià immediatament una altra carta a *Andrés*, informant que un enllaç:

vió la noticia de lo del “Petrol” en el parte de operaciones, debe ser en el tercer número de “El Guerrillero”. Fue un olvido decir que era un asunto completamente secreto, que ni los mismos enlaces sabían y que por las circunstancias que lo rodeaban, familia, popularidad infundada de no convenir hacerlo público, consecuencia: la noticia debe ser corregida, mejor dicho, borrada de los números que se pueda y que no estén repartidos, y muy particularmente los de esta zona.⁶⁰¹

Aquesta advertència d'*Antonio* a *Andrés* confirma, tant el caràcter premeditat de la mort del *Petrol*, com l'intent d'amagar l'ajusticiament a la resta de guerrillers i la xarxa de col·laboradors. Per impedir la difusió, la cúpula guerrillera decidí retirar i esborrar la notícia de tots els exemplars del número 3 d' *El Guerrillero*.

Amb tot, el cas de *Petrol* il·lustra les dificultats d'encaix d'autòctons armats, tant cenetistes com crítics amb la disciplina, estructura i directrius de l'Agrupació guerrillera. Altres ajusticiaments i desercions, destacades en el sector 17è i 23è,

⁵⁹⁹ Carta de *Antonio* a *Andrés*, cap de l'AGL, 2 de febrer de 1947, recollida en sumari col·lectiu 85-V-1947, AGHD.

⁶⁰⁰ *El Guerrillero*, òrgan de l'Agrupación Guerrillera de Levante, n. 3 extraordinari, gener de 1947.

⁶⁰¹ Carta dins del sumaríssim a Vicente Galarza Santana, 85-V-1947, AGHD.

derivaren d'aquesta difícil confluència i integració. Realment, els guerrillers comunistes vinguts de França concebien els fugits autòctons amb ambivalència: sabedors de la necessitat d'ampliar el nombre d'integrants, de cercar coneixedors de l'espai on actuaven i de facilitar els punts de suport i de subministrament de la zona, una de les principals prioritats va ser el contacte amb aquestes petites partides de fugits. Tanmateix, els dubtes cap la seva cultura política i militar, cap el seu grau de compliment de la disciplina militar i envers les adscripcions militants tingudes, els feia veure'ls amb prevenció i amb una postura defensiva. No obstant, conscients de la vital integració d'aquests fugits per nodrir les fins aleshores minúscules partides arribades de França, per captar punts de suport i articular una resistència guerrillera eficaç i popular, la connexió amb ells, i la recluta, va esdevindre indefugible.

6.6 Infiltracions, connexions i articulacions. Constitució forània de l'AGL?

Entre octubre i novembre de 1944 començaren a arribar diferents i xicotets grups provinents de França i algun que altre guerriller dispers. Les dificultats, donades tant per la concentració de forces de la Guàrdia Civil i exèrcit, com pel desconeixement del terreny dels guerrillers, feren que els grups, més nombrosos inicialment, s'anaren escampant i, fins i tot, dissolent. Mentre que alguns d'aquests foren abatuts, d'altres tornaren a França o decidiren, plenament desconcertats, penetrar en el país, ja fos per connectar amb grups o per intentar tornar al respectiu poble natal.⁶⁰²

Un dels grups més compactes va ser el grup liderat per Juan Ramón Delicado González; eixint de França el 16 d'octubre de 1944, amb uns 30-35 integrants inicials, va arribar a l'interior amb vuit membres. Segons l'informe del guerriller *Manguán*, eren *Madriles*, *Manso*, *Manguán*, *Boni*, *Cojomudo*, *Gil/Tito*, *Valentín* i *Martínez*, als quals s'uní, a Solsona (Lleida), *Carlos el Catalán* i posteriorment *Rubio*. *Delicado*, membre del PCE,

⁶⁰² Hem documentat diferents casos de guerrillers dispersos a les comarques castellonenques, provinents de l'operació *Reconquista de España* i de les posteriors infiltracions. No tots connectaren amb grups guerrillers compactes i alguns (Isidoro Sempere Berbegal, natural de Castalla) decidiren entregar-se (a La Jana), i d'altres, cas d' Anselmo Díaz López, natural del Valle de Santa Ana, detés a Arañuel, va ser sotmés a un consell de guerra i executat al cementeri de Castelló. Fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC

format en l'escola d'oficials de la República de València, va tenir un gran protagonisme en la resistència francesa i fou comandant del 1r batalló, 414 Brigada. Posteriorment, des de juny de 1944, comandà la cinquena brigada i, a octubre, entrà a Espanya. Segons Ange Álvarez, *Delicado* “c'est un spécialiste des maquis, de la guerrilla urbaine, du renseignement, un négociateur, un gestionnaire, un bon politique et un entraîneur d'hommes.”⁶⁰³ Sense dubte, la seva capacitat organitzadora, la seva formació i la seva experiència militar el convertiren en el primer líder de les diverses partides.

Durant aquest trajecte, a l'hivern de 1944-1945 enllaçaren amb les restes de la 3a Brigada de l'Ariège, a les muntanyes de Prades, que també havien entrat a Espanya des de França en les operacions de *Reconquista de España*. El grup liderat per *Capitán* (Anastasio Serrano Rodriguez), estava integrat per *Mateo*, *Chato el Andaluz* o *Casto*, *Cocinero*, *Pérez*, *Dedé*, *Miguel*, *Chispa*, *Gafas*.⁶⁰⁴ En total, segons les declaracions de *Tio Pito*, juntament a d'altres incorporacions, compactaren un grup de 24 guerrillers dirigits per *Delicado*.⁶⁰⁵ Ell mateix també s'encarregà de contactar amb el Partit i amb la UNE, de Reus i Tarragona, amb estades que es prolongaren fins 20 dies i que serviren tant per connectar amb punts de suport com per informar-se de la situació política internacional.⁶⁰⁶

A efectes de facilitar el desplaçament i el subministrament, el grup, desplaçant-se cap al sud i cap a les muntanyes de l'interior, es subdividí. Les escissions i reagrupaments foren continus i, segons informe de la Guàrdia Civil de la 133 Comandància de Terol, el 25 de novembre de 1944 apareguè, pels termes de Beseit i Vallderoures, una partida composta per més d'una desena d'homes, entre ells *Manso*, *Asturias*, Miguel Serrano

⁶⁰³ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Ivan et Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...*op. cit., p.264.

⁶⁰⁴ Informe de Casto, *Movimiento Guerrillero*, carpeta 3.2, caixa 106, AHPCE.

⁶⁰⁵Sumari 69-V-1949, AGHD. Sembla ser que també es recontactà, amb d'altres, com *Bizco* i *Vitini* i un xicotet grup de guerrillers, format per *Manso*, *Tio Pito*, *Fabregas* i *Álvarez*, que prèviament s'havien dispersat. Informe de *Casto*, en *Movimiento Guerrillero*, carpeta 3.2, caixa 106, AHPCE. Informe de Carlos, *Aparato de Pasos*, Informe de Camaradas, jacquet 629, AHPCE.

⁶⁰⁶ Informe de *Casto*, en *Movimiento Guerrillero*, carpeta 3.2, caixa 106, AHPCE i Informe de moviment guerriller a Catalunya, dins de *Movimiento Guerrillero*, jacquet 88, AHPCE. ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Ivan et Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...*op. cit., p.133, 191 i 273.

Iranzo, Segundo Collado Ruiz (detés el dia 3 de desembre) i altres vuits desconeguts. Segons una altra font, l'informe del guerriller *Casto*, la partida de *Manso*, amb les batusses, disgregacions i incorporacions corresponents, va ser reduïda a quatre: ell, *Asturias*, *Álvarez /Frasquito*, *Caradesena*, *Tio Pito*, que s'uniren al grup de *Capitán* a l'altura de l'interior tarragoní.⁶⁰⁷ A pesar que resulta difícil especificar el nombre i nom dels guerrillers concrets de cadascun dels grups, ja siga per la discrepància entre les fonts, com per la pròpia mobilitat i divisions per crear unitats més mòbils i discretes, no hi ha dubte que aquestes partides començaren a ser aglutinades per un personatge cabdal en els inicis guerrillers: Juan Delicado.

Ell determina la primera decisió important: la divisió en dos grups als Ports de Beseit, amb 12 homes cadascun, emplaçant-se en veure's a Javalambre. El primer, liderat per *Delicado* (la Primera Brigada de la naixent agrupació), estava compostat per *Madriles*, *Gil*, *Manso*, *Hernández*, *Mangual*, *Mañico*, *Carrión*, *Valentín*, *Vitini*, *Jurado* i *Carlos*. El segon (Tercera Brigada), per *Capitán*, *Mateo*, *Pérez*, *Pinilla*, *Álvarez*, *Gafas*, *Dedé*, *Chato*, *Cocinero*, *Fabregat*, *Chispa* i *Rubio*, els quals realitzaren la primera incursió a la província de Conca.⁶⁰⁸ Es formava, així, el bressol de la columna vertebral de l'AGL.

Redefinits i resituats, uns s'establiren inicialment a Mosquerola, des d'on s'incorporaren nous guerrillers del terreny (Bernabé Rovira, *Garrobera*, els germans *Zafón*, *Pepito* i *Matalás* i Simon Escorihuela Fandos). Els nous ingressos determinaren la reorganització en tres unitats que es situaren a Valdelinares, Chelva i Talayuelas-Sinarcas. L'esforç d'assentar-se, de coordinar-se i teixir xarxes de suport va provocar que, en aquesta època l'activitat fos escassa i, en paraules del guerriller *Carlos*,

⁶⁰⁷ Informe de *Casto*, en *Movimiento Guerrillero*, carpeta 3.2, caixa 106, AHPCE.

⁶⁰⁸ Dades de guerrillers, basades en els informes de *Casto* i de *Carlos*, que, no obstant, disten de ser completes, ja que, en el grup de *Delicado*, manca, com a mínim, Celestino Martínez Vinuesa, *Miguel*. Informe de *Casto*, en *Movimiento Guerrillero*, carpeta 3.2, caixa 106, AHPCE. Informe de *Carlos*, *Aparato de Pasos*, Informe de Camaradas, jacquet, jacquets 629-631, AHPCE. Declaracions de Celestino Vinuesa recollides en sumari 85-V-1947. *Miguel*, penetrant des de França amb el grup de *Delicado*, va ser rellevat, a causa de la seva miopia, de certes funcions sent designat cuiner de l'escola; finalment, al novembre del 46, es decidí el seu trasllat a València junt *Andrés*, per fer funcions de propaganda. Va ser detés a febrer del 1947.

“Nuestro trabajo fue más que escaso, pues nuestra preocupación era vivir, ya que no daban orden de operar ni a la de tres”.⁶⁰⁹

Establint-se a un campament prop de l'Aldea del Marqués (València) a inicis de 1945, *Delicado* començà a planificar les accions militars i la convergència de les partides i, com a responsable inicial, es desplaçà a diferents territoris per coordinar, controlar i organitzar-les i, fins i tot, emplaçar a formar grups de resistència locals de l'ANFD.⁶¹⁰ Així, es va recórrer un ample territori per estudiar possibilitats, prospectar les masies aïllades, establir punts de suport i desenvolupar treball polític per guanyar les bases. Paral·lelament, calia connectar i integrar els homes armats fugits i reorganitzar les partides provinents de França, una tasca en la qual *Delicado* va ser el motor: acabdillà els grups de *Mateo*, *Manso*, *Capitán*, *Carlos* o *Gil* i integrà tant als autòctons com les xicotetes partides que anaren arribant de França a partir de 1945. L'escassetat d'efectius els exigia ser discrets i, com hem vist abans amb la connexió amb el grup de *Cinctorrà*, es tractava de prioritzar el contacte amb altres grups per nodrir les partides, facilitar l'establiment de xarxes de suport, de dipòsits d'armament i de queviures. En paraules de *Manguán*, es tractava de “ir viviendo sin combatir mucho”.⁶¹¹ Sense dubte, una etapa d'acumulació de forces.

Des de finals de l'any 1945, les unitats s'engrossiren per l'arribada de noves partides provinents de França. Una d'aquestes, va ser el grup *Aragón I*, també conegut com el de *Los Chavales* o *Los Maños*, format per Doroteo Ibañez Alconchel, *Ibañez*, Manuel Montorio Gonzalvo, *Ángel* o *Chaval*, de Borja (Saragossa), Leon Quílez, *Perico*, de Camarena (Terol), Luciano Mamilo, *Bernardino*, d'Agüero (Osca) i Antonio Ardanuy, natural de Barbastro (Osca). Sota el guiatge del navarrès *Agarria* i el lideratge d'*Ibañez*,

⁶⁰⁹ Informe de *Carlos*, *Aparato de Pasos*, Informe de Camaradas, jacquet, jacquets 629-631, AHPCE.

⁶¹⁰ Tenim constància, com s'ha explicat anteriorment, de la seva implicació directa en la formació del nucli d'Els Ports. Així ho reconegueren *Cedacero* i *Oronal* en les seves declaracions i, especialment, el testimoni d'Aurelio Sales, membre del Comitè Local de Morella, el qual, després de ser presentat pel *Cinctorrà* o *Oronal*, es va veure personalment amb *Delicado* per constituir a Morella l'ANFD i recaptar fons per presos polítics. Sumaris 485-V-1948, 256-V-1947, AGHD.

⁶¹¹ Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos*, Informe de Camaradas, jacquet 638, AHPCE.

futur guia i enllaç imprescindible amb França de l'AGL, eixiren del *chantier* de Gincla el 4 de setembre.⁶¹² Deu dies més tard, s'instal·laren a la serra de Santo Domingo, on contactaren amb Ángel Fuertes Vidosa, *Antonio*, que estava a Espanya des de juny del 1945 intentant organitzant el PCE a Saragossa i estudiant la possibilitat d'establir un grup guerriller en aquesta zona.⁶¹³

La composició íntegrament aragonesa del grup no era casual: la intenció inicial era que el grup s'instal·lés en aquesta regió. No obstant, posteriorment, sense poder contactar amb Joaquín Arasanz, *Villacampa*, comandant cap de l'*Agrupación Guerrillera del Alto Aragón*, i amb el problema crucial de la fam per insuficiència de xarxa de suport, reduïda a familiars i antics amics de confiança, decidiren, acordant-lo amb *Antonio*, desplaçar-se. Després d'estar a la serra d'Alcubierre (segon destí de la unitat) i la de Carbonera, es dirigiren a Javalambre, possiblement a l'efecte de concentrar les unitats disperses i poder enllaçar-les amb València, on *Antonio* es desplaçà a febrer de 1946.⁶¹⁴

Instal·lats a un campament entre Camarena i Villel, espai elegit per ser *Perico*, fill de Camarena, i per poder, així, tenir més suports, al maig de 1946 el grup d'*Ibañez* contactà amb la partida de *Capitán*, que estava prop del campament Los Becerriles d'Alcalá de la Selva. En aquests temps, es començaren a efectuar més accions, netament polítiques i de propaganda i, fins i tot, els colps econòmics, es feren en casos d'alcaldes o caps de la Falange-JONS, i sempre anaven acompanyats de discursos i fulls propagandístics.

A diferència de la unitat d'*Ibañez*, altres grups guerrillers (els anomenats *Levante I* i

⁶¹² Segons explica *Chaval*, el grup, abans de partir de Toulouse, feu un dinar de comiat amb Juan Modesto, Enrique Líster i Francisco Antón, secretari d'organització del Partit. L'anàlisi més pormenoritzat del grup d'*Ibañez* a MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit. pp.38-72. Vegeu també *Informe de Grupo Aragón I, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 693, AHPCE.

⁶¹³ Es va esbossar, a l'agost de 1945, un projecte d'assentament d'un grup guerriller amb cinc grups de cinc homes destinats a atacar els caps falangistes i personalitats franquistes en les rutes i carreteres de Saragossa-Pamplona, Saragossa-Lleida i Saragossa-Osca. *Movimiento Guerrillero*, jacquet 91, AHPCE.

⁶¹⁴ Un altre grup d'aragonesos, anomenat *Aragón II*, format per Antonio Montaner, Francisco Torres, Angel Cerdan, Antonio Cabos i Amador Palacín, entrat a Espanya també l'últim trimestre de 1945, no arribà a integrar-se en l'AGL. *Informe de Grupo Aragón II, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 694, AHPCE.

Levante II), arribats dels *chantiers* de Gincla, van ser descomposats a causa de les topades amb les forces d'ordre i repressives. S'anaren disgregant i mentre la majoria d'ells, foren morts en enfrontaments o en *Ley de Fugas*, els supervivents, buscaren els pobles d'origen per refugiar-se.⁶¹⁵ Pel que fa al primer, les cinc persones del grup, el líder Joaquín Navarro Micó, Poderoso Pérez Bonet, Antonio Gil Vilaplana, José Maria Ballesteros Romero i Miguel López, foren probablement abatudes poc després de travessar els Pirineus el 19 de setembre de 1945.⁶¹⁶

El segon grup, *Levante II*, també organitzat a Gincla, isqué el 18 de setembre, essent liderat per Diego Vera Raján i compostat per valencians i murcians (Fulgencio Giménez Sirvent, *Rodolfo*, Emilio Cardona López, *Jalisco*, Vicente Pérez Varela, Donato Gallego López i Marcos Martínez González). Retrobant-se amb altres cinc dirigits per Atilano Quintero Morales, *Tomás*, una nova topada va desfer el grup, quedant tan sols tres: el mateix *Tomás*, *Jalisco*, i *Rodolfo*. Tots tres militants comunistes, després de contactar amb la direcció del PCE a València des del domicili familiar de *Jalisco* a Requena, esdevingueren en destacats responsables de l'agrupació guerrillera. Mentre que *Jalisco* va ser cap de grup del 5è i 11è sector, *Tomás* va comandar el 5è sector de l'AGL, fins la seva detenció i mort en l'operació que permeté desarticular la cúpula de l'AGL a inicis de 1947.⁶¹⁷

Molts pocs dels petits grups que s'anaren infiltrant després de l'operació de la Vall d'Aran pogueren arribar, sans i estalvis, a la destinació marcada. Un altre grup trencat, el liderat per Enrique Corachan, *Ovejero*, no va poder superar els entrebancs i les baixes hagudes un cop travessaren la frontera a finals de desembre de 1944. Després de perdre part del material, d'explosius, de l'armament i la propaganda al creuar l'Ebre, a la província de Terol, tres foren morts en enfrontament i un desertà. Els sis restants, sense

⁶¹⁵ Al terme de Beseit van ser morts per *Ley de Fugas* Vicente Pérez Varela, Pablo Romero Virueta i José Garcia Gómez. I s'ha constatat la retrobada d'altres tres amb les seves respectives famílies. Així ho ha documentat FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón...* vol. I, op. cit., p.107.

⁶¹⁶ *Informe de Grupo Levante I, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 697, AHPCE.

⁶¹⁷ *Informe de Grupo Levante II, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 703, AHPCE. Vegeu sumaris 85-V-1947 i 371-V-1947, AGHD.

poder contactar amb el Partit i adonant-se de la manca d'estructura d'aquest, reduïda a minúsculs grups aïllats entre si, es dispersaren, buscaren refugi en llars respectives o foren detesos. Tan sols va continuar Corachan, que havia amagat l'armament (6 metralletes) a Bunyol, amb la confecció d'un croquis corresponent per a localitzar-les; les dificultats de contacte amb el Partit i l'intent d'encarregar-se, sense èxit, de l'aparell militar, el feren retornar a França.⁶¹⁸

A pesar dels obstacles i de la pèrdua d'homes i de material, la valoració de les inicials agrupacions que s'anaven forjant, seguint l'optimisme propagandístic del Partit, era, en apariència, enormement positiva. Segons Carrillo:

A las fuerzas del interior deben sumarse más de 2.000 venidas de Francia. De estos últimos, unos 400 no llegarían a su destino por haber sido aniquilados en el camino o por haber sido hechos prisioneros. El resto se ha distribuido por Cataluña, Aragón, Levante, Asturias, etc. Han salido también grupos para Andalucía y León, pero aún no hay enlace con ellos. Hay enlace organizado con los situados en Aragón y Levante, ligados entre sí y con un jefe. Cuentan con gran apoyo de la población civil. Han realizado buenos golpes. Tanto el jefe como los guerrilleros son buenos camaradas del P. Han enlazado con el P. en Zaragoza. Han realizado un buen trabajo político, repartiendo propaganda, creando juntas locales de *Unión Nacional* en los pueblos e incluso dando mítines.⁶¹⁹

El control comunista de l'agrupació va ser certament innegable. Però amb un minúscul nombre de militància a l'interior, i sense xarxes de resistència antifranquistes articulades, la cooptació d'altres elements, de fora de l'òrbita del Partit, resultava necessària. Per això, la simbiosi amb altres elements va ser el punt de partida de l'*Agrupación Guerrillera de Levante*. Els autòctons, generalment antifranquistes poc definits, llibertaris, socialistes o republicans, i no tant comunistes ortodoxos, esdevingueren, com hem pogut comprovar, vitals. El seu coneixement del terreny i de la població, i el major grau de confiança que podien despertar, ja fos per establir punts de

⁶¹⁸ Fulls d' Enrique Corachán, Sumari 95-V-46, AGHD, Madrid. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón...* vol. I, op. cit., p.107 i 112., ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Ivan et Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant....*op. cit., p.189 i MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...*op. cit., p.102 i 103.

⁶¹⁹ Informe de Santiago Carrillo, 6 de febrer de 1945, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

subministrament com consells de resistència, facilitava enormement l'assentament de les bases guerrilleres. Així, i malgrat el lideratge comunista de l'Agrupació, cal matisar una de les tesi que gran part de la historiografia ha anat mantingut sobre l'AGL: el caràcter forani de la seva constitució. Difícilment, sense la presència dels autòctons, s'hagueren pogut establir bases estables com les que van aconseguir fixar.

A nivell numèric, representaven clarament un percentatge superior: en dades oferides per *Antonio*, al juny de 1947, tan sols hi havia 20 provinent de França, en una Agrupació que rondaria els 200 membres.⁶²⁰ Respecte al rol assumit, el paper dels autòctons s'aclara amb els exemples de *Cincorrà*, *Pepito de Mosquerola*, *Francisco o Rubén*: caps de companyies i batallons del sector 17è i 23è. També hi hagueren responsables de sectors, com *Rubio*, *Lucas* o *Valencià*. D'altres, com *Fèlix*, *Conill de Cincorres* o *Garrobera*, foren fonamentals enllaços entre batallons. I si afegim els "francesos" que eren naturals de l'àmbit d'actuació de l'AGL, cas de *Perico*, resulta, si més no, poc ajustat a la realitat, reduir l'AGL a una constitució forània.

6.7 El triomf de l'ortodòxia. El cas Delicado

La gestió de l'heterogeneïtat va ser certament difícil i les friccions entre l'ortodòxia comunista i autòctons, no sotmesos al Partit, i amb mentalitat diferent, foren evidents. No obstant, ni tots, ni els més importants conflictes interns derivaren d'aquesta. De fet, la primera gran crisi, amb ajusticiament inclòs, de l'Agrupació, va ser entre la nova direcció i el primer cap guerriller, enviat pel Partit, el "forani", Juan Delicado. Malgrat que, com hem vist anteriorment, Delicado va ser l'inicial aglutinador de partides i primer impulsor de consells locals de suport al partit i a la guerrilla, des del març de 1946, s'inicià el decliu de la seva figura a partir d'una detenció, coincidint també en el trasllat, de Saragossa a València, d'Ángel Fuertes: arribada que significà un punt d'inflexió en la trajectòria de l'Agrupació.

Les raons del trasllat d'*Antonio* a València a febrer de 1946 han estat debatudes per diferents estudiosos. Per una banda, Fernández Cava exposa però no aclara el motiu real

⁶²⁰ Informe d'*Antonio*, 2 de juny de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 13, AHPCE.

del desplaçament. Tan sols afirma que l'ordre no provenia de França, oferint dubtes, ja que, en paraules d'ell, no encaixava que *Antonio* “con un temperamento tan austero, comprometido y puritano, actuara por impulsos propios”.⁶²¹ Fins i tot, expressa que el PCE a França no va veure amb bons ulls la decisió d'*Antonio* de traslladar-se i així, ben entrat el 1947, ho va fer saber *Ibañez*, quan a la tornada del seu primer viatge faça un ampli informe de l'Agrupació on defense la tasca d'*Antonio* creient que “habia sido trasladado por orden del Partido”. Un altre estudiós de l'AGL, José Ramón Sanchis, afirma que va ser enviat pel PCE a València per substituir el buit d'*Arturo* coincidint en l'onada de detencions que va haver a Saragossa, entre ells, *Álvarez*, l'encarregat de la ràdio i *Daniel*, cunyat de Doroteo Ibañez, en la casa del qual vivia *Antonio*. També caigueren, a la capital aragonesa, *Arturo* i *Luis*, recents arribats de València.⁶²²

Aquestes detencions donen credibilitat a què *Antonio* marxés a València per estar “cremat” i tenir sospites de tenir la policia darrere i poder, així, escapar. Aquesta fugida, necessàriament ràpida, s'hagués pogut fer sense l'ordre explícita o el consentiment de la direcció del Partit. De fet, no tenim constància de cap ordre del Partit al respecte. Un mes més tard, al març de 1946, un grup de guerrillers instal·lats a la serra de Santo Domingo evacuaren a França, fracassant, així, un projecte que havia estat impulsat per aquell.⁶²³ Altres autors han considerat que la marxa també va estar lligada, a la demanda d'ajuda econòmica per alimentar les escasses finances del Regional d'Aragó, la caiguda del qual, produïda estant *Antonio* a València, l'obligaria a romandre allà.⁶²⁴ I un guerriller José Manuel Montorio Gonzalvo, admeté que “no sé cómo ni de qué manera, apareció por estas tierras”.⁶²⁵ En tot cas, més enllà de les causes concretes, l'anada d'*Antonio* a València va reforçar la incipient organització guerrillera valenciana, ja que s'encarregà de la coordinació de les partides guerrilleres amb el Partit.

⁶²¹ FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón...* op. cit., vol. I, p.106.

⁶²² SANCHIS, José Ramón, *Maquis, una historia falseada...* op. cit., p.450.

⁶²³ Direccions de guerrillers de la serra de Santo Domingo, *Aparato de Pasos*, Informe de Camaradas, jacquet 266, AHPCE. Projecte de guerrilles a la serra de Santo Domingo, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 91, AHPCE.

⁶²⁴ ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Iván i Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...* op. cit., p.290.

⁶²⁵ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.75.

Estant a València, el també anomenat *José* pujà a les bases de *Delicado* sobre el 8 i 10 de març de 1946 i, al tornar, assabentat de la caiguda de l'organització de Saragossa, s'establí a la capital del Túria al servei del Comitè Regional del Partit. En aquell moment, segons les declaracions del futur cap de l'AGL, *Andrés*, era *Antonio* qui liderava l'agrupació, a la qual s'incorporaren, per fugir de la persecució policial i amb la desarticulació de la guerrilla urbana, *Pepito el Gafas* i *Grande*. Els esforços inicials, volcats en la creació de comitès locals i regionals del Partit i en la connexió els diferents operatius urbans i de muntanya, van ser liderats per *Antonio*, que substituï, en aquella, al qüestionat i desplaçat, Juan Delicado.⁶²⁶

Per què *Delicado* va ser relegat del càrrec? Quins motius conduïren a què l'home que havia aglutinat l'Agrupació fos postergat dins d'aquesta? Per tractar d'entendre el que va passar, farem una breu descripció dels moviments que es produïren, a inicis del 1946, a l'interior de l'Agrupació. *Delicado*, havent instal·lat el campament de la unitat que liderava en les proximitats de Santa Cruz de Moya i, després, al Pico Ranera, féu, almenys, tres viatges a València amb diferents propòsits: connectar amb el Partit, encarregar-se de l'aparell militar, informar-se de les novetats informatives nacionals i internacionals i comprar munició.⁶²⁷

La tornada del segon viatge, sobre el febrer de 1946, la va fer acompanyat de dos militants de la CNT (el cap del Regional i el responsable de *Fragua Social*) que posteriorment realitzaren un reportatge sobre la guerrilla per a aquesta publicació, òrgan del *Comitè Regional de Levante* i portaveu de la CNT.⁶²⁸ La col·laboració i l'ingrés de militants confederals va ser especialment propulsada per *Delicado*, que també va

⁶²⁶ Segons l'obra del fill i del nét de Delicado, i contradiant no tan sols informes, també declaracions (com les d'*Andrés*), de guerrillers, o obres com les de *Chaval*, Antonio no era cap de l'agrupació en aquests moments. ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Iván i Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...op. cit.*, p.296.

⁶²⁷ Pel desplaçament, va recórrer a enllaços de confiança, Julián Ramos i el comunista Manuel Antón Martínez qui l'acompanyà a finals de 1945, en el primer viatge. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante...*, vol. I, op. cit., p.131 i 132 i ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Iván i Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...op. cit.*, p.289.

⁶²⁸ En l'article, titulat "Nido de águilas. Una semana con los guerrilleros de Levante", es narra la dificultat de la marxa fins arribar al campament, la seva rebuda i les raons de l'opció de la resistència armada exposades pels guerrillers. *Fragua Social. Órgano del Comitè Regional de Levante*. CNT, 3, p.3 i 4.

comptar amb la CNT per adquirir munició per les unitats guerrilleres. No hi ha dubte que els propòsits dels viatges anaren molt més enllà de la compra de munició: segons el fill i el nét de *Delicado*, l'objectiu principal era establir relacions amb diferents agents: PCE, CNT, *Fragua Social*, un oficial carlista i el cònsol britànic.⁶²⁹ I pel guerriller *Manguán*, abans del segon viatge, *Delicado* els explicà “que iba a hablar con todas las organizaciones antifranquistas y con el cónsul inglés”.⁶³⁰

Finalment, durant l'estada a València, a finals de maig, va ser detés, pels volts del 6 de juliol, juntament a membres de la CNT.⁶³¹ Així, detés i romanent a València, quedaria al marge de les transcendents decisions que *Antonio, Andrés, Grande, Pepito el Gafas, Capitán* o *Tomás* estaven prenent respecte *l'Agrupación Guerrillera de Levante*. La ràpida estada a comissaria, amb l'alliberament al cap d'unes setmanes va fer sospitar a la nova direcció de l'Agrupació. Per al PCE, els membres del Partit que sortien fàcilment de les comissaries eren sospitosos de traïció, i *Delicado*, donat els càrrecs i la vinculació amb la lluita guerrillera, tenia totes les paperetes per ser-ho.

Delicado reconegué que la policia el va soltar amb l'obligació de presentar-se al cap de 15 dies, exigència que no complí, ja que després d'aquest període, fou avisat que les forces policials el buscaven i acabà compareixent a la comissaria a València. Finalment li van donar un salconduit amb el que es desplaçà a la muntanya. Segons el seu fill i nét, dels seus anys de carrabiner, va tenir relació d'amistat amb guàrdies civils que informaren positivament d'ell. Proposat convertir-se en col·laborador, fingí una acceptació i així escapar-se de les urpes de la policia, acudint, després d'un temps, a la muntanya.

⁶²⁹ ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Iván i Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...* op. cit., p.289.

⁶³⁰ Informe de *Manguan*, 1952 *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE

⁶³¹ Tot i que en l'informe del guerriller *Paisano*, va ser arrestat en un restaurant acompanyat d'un cenetista, segons la investigació del fill i del nét, va ser detés en una parada d'ous, prop del mercat central de València, fet que podria ser cert ja que el seu amic Tiburcio Ferrer posseïa una granja a València. ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Iván i Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...* op. cit., p.289 i 302. Respecte a la finalitat de dirigir l'AGL, veure declaracions de Celestino Vinuesa, recollides en sumari 85-V-1947, AGHD.

No obstant, el Partit i els nous dirigents guerrillers no es cregueren això. Justament, un element que els convencé de la seva traïdoria va ser que, després de sortir en llibertat, tardà més d'un mes en tornar a la muntanya. El seu fill, que ha tingut accés a diverses fonts documentals i orals, assenyala que, després d'estar uns deu dies a València, Juan Delicado va estar 32 dies a casa de la seva germana Paca a Elda (Alacant), vetllant-la en la seva agonia mortal i, estant, després, tres dies a València. Neguen també, com recullen informes de guerrillers, que fos torturat amb el trencament de sis costelles, fet que hagués dificultat l'anada a casa de la germana i la posterior incorporació a les muntanyes.⁶³² El mateix *Delicado*, a l'interrogatori al campament de *Grande*, reconegué haver estat varies setmanes al domicili de la seva germana, i la resta a la casa de Tiburcio Ferrer, un camioner amic seu que era enllaç de la guerrilla.⁶³³

L'altre punt important d'acusació va ser la seva relació amb la CNT. La seva inapel·lable trajectòria durant la Guerra Civil i l'exili, va fer derivar el procés inquisitori cap els seus contactes cenetistes. Se'l va acusar de permetre als llibertaris fer un reportatge al periòdic clandestí *Fragua Social*, on acusava de desemascarar els components de les partides a partir de la informació donada. També l'incriminaren que, sense contactar amb la direcció ni amb *Antonio*, sí ho va fer amb dirigents de la CNT, amb els quals negocià la compra de munició, fixada, segons *Ibañez*, en 5.000 pessetes. En paraules de *Manguán*, rèpliques de la versió oficial: "*Delicado* era el responsable.

⁶³² Segons ells, quan *Delicado* fou arrestat, un guàrdia civil *Martinez el Tostado*, antic amic, tractà d'ajudar-lo difonent la notícia de la seva detenció. Després del seu alliberament, es mostrà deliberament en bars de València en companyia d'antics amics de la Guàrdia Civil en uniforme, actitud que permeté mantindre a distància els camarades i dissipar la desconfiança de la policia; tanmateix, s'allunyà de València per evitar el contacte amb el Partit i la guerrilla. Finalment i després d'un temps per evitar alertes a la policia i no posar en perill el seu amfitrió Tiburcio Ferrer, decidí tornar al campament, on presentà un informe als guerrillers explicant les condicions del seu alliberament. Pel seu fill i pel seu nét, ningú va ser arrestat per culpa d'ell i les acusacions dels "carrillistes" de delator i ser responsable de l'assalt al campament de *Gil* (La Cometa), foren falsificades. ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Iván i Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...* op. cit., p.302, 303, 309, 312, 313 i 315.

⁶³³ Sembla ser que eixint de casa de la germana el dia 18 d'agost, es va incorporar al campament de *Capitán* el dia 21.

Después se fue a Valencia. Allí fue detenido. Tenia relación en Valencia con anarquistas de *Fragua Social* (...). Después se le ajustició por traídor”.⁶³⁴

Malgrat tornar al campament i negar les acusacions, *Delicado* va ser rellegat dels càrrecs i sotmès a una vigilància especial. Com a resultat, es produïren canvis substancials en l'Agrupació. Així, a partir de març de 1946 la tasca de coordinació que venia desenvolupant *Delicado* entre els diversos grups dispersos passà a mans d'*Antonio*. I la unitat encapçalada per *Delicado*, va passar a ser comandada per *Medina* i *Grande*. Posteriorment, *Andrés*, designat cap de l'AGL, va ser qui recopilà tota la informació del cas *Delicado*: abans de prendre cap resolució, se l'obligà a contestar, aquest cop per escrit, un qüestionari en el que els punts forts de les indagacions es centraven en la seva relació amb la CNT, les circumstàncies de la caiguda, les informacions proporcionades a la policia i, especialment, el tipus de pacte al que havia arribat.

Florian García, *Grande*, encarregat d'interrogar i recollir informació, envià el següent informe a *Andrés*: “ahí te mando un pequeño informe que ha hecho [*Delicado*] en contestación al vuestro, yo por mi parte no he tomado ninguna medida, porque el asunto no lo veo claro y espero vuestra llegada para hacer lo que creamos más conveniente. De momento lo he puesto de profesor de explosivos en la Escuela, porque de eso entiende bastante. Yo, cumpliendo tus órdenes estuve hablando con él y sus declaraciones poco más o menos son las mismas”, i assenyalava *Grande* que *Delicado* es justificà en què es va retrassar dos dies més dels previstos a València, “porque estaba esperando la munición que le prometieron”. Tanmateix, va negar haver confessat res a la Policia, que tingués un especial afecte envers la CNT, ni que els hagués fet cap tipus de concessió; digué que els havia entregat tant sols “25 pesetas a uno de ellos” i que a més ho féu amb el consentiment “del camarada *Antonio*”.⁶³⁵

Destinat al campament d'Aras de Alpuente (Conca), va ser sotmès a una estreta vigilància i va ser designat tècnic d'explosius i instructor de l'Escola Guerrillera.

⁶³⁴ Informe de *Manguan*, *Aparato de Pasos*, *Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE.

⁶³⁵ Informe del Sector 11è a l'Agrupació, dins del Sumari 85-V-1947, AGHD, Madrid.

Posteriorment, sota la custòdia de *Grande* i acompanyat de *Picharquilla* i *Cedacero*, foren en direcció del molí de Torrijas, important punt de suport, des d'on es desplaçaren a un pinar del terme de Camarena. Ací, tant *Delicado*, ja amb costelles trencades, com *Cedacero*, amb inflamació pulmonar o pleuresia, foren atesos pel metge i practicant del poble. Posteriorment, mentre *Cedacero* i els altres es dirigiren al campament del 17è sector de Linares de Mora, *Delicado* va tornar amb l'enllaç de València a reunir-se amb *Grande*.⁶³⁶

Les seves explicacions no acabaren de convèncer ningú. *Grande* assenyala a *Andrés* que l'afer *Delicado*: “es muy confuso. En mi criterio este elemento tiene gran responsabilidad, pero por ahora no le creo capaz de traicionarnos. Su estado de salud es bastante malo, le visitó un médico de confianza y tiene seis costillas rotas y casi no puede andar, le recomendó un régimen bastante delicado y costoso y aquí es difícil de llevarlo a la práctica. No le encuentro con ánimos de hacer grandes cosas que nos pudieran perjudicar”. És difícil creure que la traïció fos l'objectiu de *Delicado*, ja que gràcies a ell, com també confirma *Grande*, recuperaren armament i productes químics per fabricar explosius, i a més no detingueren ningú ni assaltaren cap campament. Tampoc era fàcil que un home de la trajectòria de *Delicado* es posés al servei de la Policia, ja fos pel risc que suposava en relació amb la guerrilla i el Partit, com pel destí que li albergava en el moment que la policia tingués una informació mínima de l'estructura guerrillera i del seu paper en ell, aspecte que no confessà. No obstant, la coincidència entre l'assalt del campament de La Cometa (Morella) i la detenció de *Delicado*, va mermar, encara més, la confiança. I la direcció va considerar que era un agent col·laborador de la Guàrdia Civil, tesi que difongueren els informes dels guerrillers amb una fidelitat absoluta al Partit.⁶³⁷

⁶³⁶ Sumaríssim 485-V-1948, AGHD, Madrid.

⁶³⁷ Segons l'informe del guerriller *Casto*, *Delicado* va estar un temps a la presó, on, a diferència de la versió familiar, afirma que “le habían pegado varias palizas, però éste se puso al servicio de la policia, tomando como misión el descubrir los grupos”. Informe de *Casto*, en *Movimiento Guerrillero*, carpeta 3.2, caixa 106, AHPCE. Continuant amb *Paisano*: “En este lapso de tiempo subieron *Pepito* y *Grande*. *Grande* se hizo cargo de la Brigada. Después llegó el camarada *Antonio*, jefe de la Agrupación y se creó el 17 sector y el 11. Más tarde llegó el camarada *Andrés*, 2o jefe de la Agrupación y se creó el 5 sector. Al poco tiempo de llegar el camarada

Finalment, *Andrés*, ja com a cap de l'AGL, va donar l'ordre definitiva en el seu segon recorregut pels sectors de l'Agrupació. Rebuda per *Antonio*, cap del sector 17è, encarregà al grup d'*Ibañez*, el seu ajusticiament, efectuat el 7 de novembre de 1946 a la serra de Javalambre. El cadàver fou trobat temps després per un gos que acompanyava a una patrulla de la Guàrdia Civil. Sense ser el primer ajusticiament intern de l'Agrupació, la importància militar i política de la víctima pretenia assegurar el compliment estricte de les disposicions de la direcció advertint de les conseqüències que podien tenir els discs o confidents.

En conseqüència, el cabdal paper de *Delicado* en la formació dels primers grups guerrillers va ser ignorat en els informes del propi Partit. És per això, que per Ángel Álvarez i Ivan i Roland Delicado, el Partit falsificà els orígens de l'AGL per evitar incloure el protagonisme inicial de *Delicado*. Per ells, no hi ha dubte: *Delicado*, flexible respecte l'aproximació a altres forces antifranquistes i sabedor d'ajusticiaments haguts a l'Aude a la tardor de 1944 (dirigits per la divisió on estava *Antonio*), va ser condemnat i mort per raons polítiques i les altes instàncies del PCE, coneixent plenament el cas *Delicado*, optaren per mantenir en el més absolut secret la seva eliminació.⁶³⁸ Tanmateix, l'afany dels autors de dignificar la figura de *Delicado* és directament proporcional a la de convertir a *Antonio* i *Grande* en mediocres i criminals.

Malgrat l'obsessió d'aquella obra de convertir a *Delicado* en fundador de l'AGL i de defensar la falsificació sistemàtica del PCE respecte els orígens de l'AGL, les seves crítiques a la gran part d'obres realitzades (especialment a Fernández Cava, però també a Andrés Sorel i Fernanda Romeu) i a la versió de la direcció de l'Agrupació no són del

Andrés a la Agrupación hace contacto con mi grupo *Delicado*, que yo ya sabia que estaba al servicio de la policia. Traía una pistola del 9 largo y un salvoconducto para poder andar por toda España. Yo, valiéndome de mil formas, le recogí el salvoconducto y mandé a dos camaradas para que no lo perdieran de vista hasta que llegaran el camarada *Grande* y el camarada *Capitán*, que llegaron más tarde, a los que les hice la entrega. Le tomaron declaración y continuó como uno más, reuniendo *Grande* a toda la fuerza y diciendo que había que respetarlo como un jefe que era de la Agrupación, però a los dos o tres meses subió el camarada *Andrés* y dijo que había que fusilarlo porque estaba vendido a la policia y había más que pruebas para ello y así se hizo". Informe de *Paisano*, *Nacionalidades y Regiones*, jacquet 645-647, AHPCE.

⁶³⁸ ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Iván i Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...* op. cit., p. 316 i 317.

tot descabdellades: la importància de *Delicado* en la guerrilla ha estat més gran de la que se li ha atribuït, tant en els informes guerrillers mediatitzats per l'oficialitat del Partit com d'obres posteriors basades en aquests.⁶³⁹ Els informes d'aquests, realitzats sota el control absolut del Buró Polític del PCE, han de ser necessàriament analitzats críticament, element que no sempre es troba en algunes obres: les narratives de guerrillers com *Casto*, *Paisano* o *Carlos el Catalán* són parcials i estretes i, en el cas de *Delicado*, equiparat a traïdor i confident de la Policia, no sorprèn que s'intentés menysvalorar la seva tasca de lideratge.

Nogensmenys, altres testimonis directes corroboren el seu inicial cabdillatge i el paper aglutinador assumit: no hi ha dubte que va agrupar, coordinar, organitzar i estructurar les primeres partides arribades des de França i connectades amb els grups de fugits. A més, com hem comprovat, impulsava la creació de consells d'UN i de l'ANFD amb l'objecte de recaptar fons i ajudar a presos polítics.⁶⁴⁰ Tanmateix, tot i que fins a la primavera-estiu de 1946 no s'aprovà formalment la constitució de l'AGL, amb estatuts definitius i sectors concrets, la columna vertebral d'aquesta va partir de la també anomenada *Guerrilla de Levante* creada per *Delicado*. De fet, Joaquín Arasan Raso, *Villacampa*, confirmà que *Delicado* va ser el primer cap guerriller de l'agrupació guerrillera del Mediterrani.⁶⁴¹ I el guerriller Celestino Vinuesa, detés el 20 de febrer de 1947, assegurà que el grup amb el que travessà la frontera, dirigint-se al nord de Castelló, Aragó i Conca, “estaba capitaneado por Juan Delicado que traía de Francia las instrucciones pertinentes para hacer el contacto que se ha hablado (entre diferents grups armats i nuclis del Partit), y que el grupo con el cual se reunieron constituyeron la tercera Brigada de la Agrupación Guerrillera de Levante”; i que, més endavant, *Delicado*, deixà el comandament de la unitat que liderava (a *Gil*), “dirigiéndose aquel a Valencia al objeto de hacerse cargo de la jefatura del Estado Mayor de la Agrupación Guerrillera de Levante (...) que sabe que el *Delicado* entre una de las gestiones y

⁶³⁹ Ivan i Roland Delicado i Angel Alvarez acusen a Fernández Cava d'acceptar al peu de la lletra els informes dels guerrillers sotmetent-se a la tradició estalinista. ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Iván i Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...* op. cit., p.196.

⁶⁴⁰ Vegeu sumari col·lectiu 256-V-1948 o el d'Antonio Querol Amor, 485-V-1948, AGHD.

⁶⁴¹ Segons ell, foren Delgado (*Delicado*), Gallarza (*Andrés*), Pepito el Gafas, Angel Fuertes. ARASANZ RASO, Joaquín, *Los guerrilleros. Villacampa...* op. cit., p.140.

trabajos que realizó fue el de reorganizar a los grupos por sectores y brigadas, contando además con seis o siete partidas que también habían venido de Francia”.⁶⁴²

Amb tot, la rellevància de *Delicado* en la inicial agrupació va ser proporcional a l'encobriment posterior de la seva tasca. Essent l'eliminació de *Delicado* un dels episodis més foscos de l'Agrupació, els impediments per aclarar completament les circumstàncies de la seva mort han estat acompanyades de l'omissió del seu vital paper i la seva gran significació en la configuració de l'Agrupació. El seu ajusticiament sustentat per les acusacions de traïció a causa de les sospites generades pel seu alliberament després de ser detés i pel seu apropament a sectors de la CNT, tampoc va ser aliè a les antipaties personals i a les pugnes pel lideratge de l'emergent Agrupació.

6.8 L'Agrupación Guerrillera de Levante: creació, articulació i estructuració

Una bona part de la historiografia i també la versió oficial del PCE ha establert majoritàriament que la fundació de l'AGL va ser el 10 d'agost de 1946, amb una reunió a una cova del Regajo, prop de Camarena de la Sierra. El llibre de Fernanda Romeu, primera obra de rellevància que es va publicar sobre l'AGL, amb una enorme i valenta aportació al seu estudi, considerava que en aquesta reunió, amb tres dies de durada i amb l'assistència (errada, en alguns casos) de *Delicado*, *Pepito*, *Grande*, *Cinctorrà*, *Manco de la Pesquera* i d'altres, s'acordà la fundació i la redacció dels estatuts de l'Agrupació. Prèviament, al març, *Antonio* havia connectat amb els grups de *Delicado* “y preparó su integración en la organización guerrillera que estaba tratando de constituir”.⁶⁴³ No obstant, com a continuació desenvolupem, no està tan clar ni el caràcter fundacional, ni els guerrillers assistents a la reunió.

Salvador Fernández Cava, un altre estudiós de l'AGL, estimant que “la apreciación” es “históricamente (...) incierta”, assegura que “tanto Arturo como sobretudo el maestro de Agüero ya han configurado esa forma de acción contra la dictadura militar. Antonio, desde el mes de febrero de 1946 hasta agosto de ese mismo año, será quien se ocupe de

⁶⁴² Declaracions de Celestino Vinuesa, presents al sumari 85-V-1947, AGHD.

⁶⁴³ ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit., p.135.

darle consistencia, todavía no carácter de agrupación”.⁶⁴⁴ Per crear aquesta estructura organitzativa contactà amb el PCE i féu diversos viatges a la serra, fins que, estant a València, decidí traslladar-se definitivament a la muntanya per sospitar que la policia anava darrere d’ell.⁶⁴⁵ Anteriorment, i poc després d’un viatge dedicat a impartir xerrades de política nacional i internacional, *Cubano*, acompanyat d’*Antonio*, es quedà definitivament al campament, incorporant-se, molt poc després de la visita, *Valencia, Grande, Pepito* i *Tarzan*. Fernández Cava, malgrat considerar la tasca organitzativa d’*Antonio*, afirmà, contradient-se, que a l’agost de 1946, “se constituirá la AGL” en les coves del Regajo.⁶⁴⁶

A pesar de l’abundant i valuosíssima aportació documental de l’obra de Fernández Cava, s’omet el determinant rol organitzatiu impulsat inicialment per Juan Delicado i sembla ignorar que abans de l’agost de 1946, l’agrupació ja existia. Per això, s’ajusta més a la realitat, el terme “reorganización” titllat per Jose Ramón Sanchis (basant-se en les declaracions d’*Andrés*) per referir-se al caràcter de la referida reunió o el de constitució formal, terme qualificatiu emprat per Josep Sánchez Cervelló.⁶⁴⁷ I és que, en efecte, amb anterioritat a l’agost de 1946, l’agrupació ja estava en marxa.

Juan Delicado, fins el març de 1946, va dur a terme, com acabem de veure, la coordinació, l’agrupament i primeres tasques organitzades d’una guerrilla vinculada a delegats i al Comitè Regional del Partit Comunista. Les diferents prioritats de l’etapa de *Delicado*, amb ordres d’inspeccionar el terreny, buscar emplaçaments i estudiar i teixir xarxes de suport i de reduir les accions, no minva la seva importància com a aglutinador de partides, primer cap de l’agrupació i impulsor de cèl·lules organitzades a Castelló, Tarragona i Terol. Tanmateix, des d’abans de l’agost de 1946, trobem documentació,

⁶⁴⁴ FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón...*, vol. I, op. cit., p.129.

⁶⁴⁵ Informe de Manguán, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638-640, Informe de Carlos. *Informe de la AGL desde mi incorporación, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquets 629-631. AHPCE.

⁶⁴⁶ FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón...*, vol. I, p.188.

⁶⁴⁷ SANCHIS, José Ramón, *Maquis: una historia falseada*, p.524 i SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.96.

com manifestos d'accions o pamflets de guerrillers, sota el nom d'*Agrupación Guerrillera de Levante*.⁶⁴⁸

Atenent a un testimoni directe i, concretament, a un guerriller, *Chaval*, distanciat del PCE, i, amb això, més procliu a allunyar-se de les omissions de l'oficialitat del Partit, es confirma que a l'abril hi hagueren dues reunions. En paraules d'ell, als boscos pròxims de Casas del Marqués, “se tuvo una primera entrevista a la que acudieron por nuestra parte *Ibáñez, Perico y Bernardino*; por la guerrilla de los Montes Universales se presentaron *Grande* (Florián García Velasco), *Pepito* (Francisco Corredor Serrano) y creo que un tal *Delicado o Gabardina*” (posiblement errat amb aquest últim) (es muy posible que los dos sean una misma persona); reunió que, segons *Chaval*, serví per unificar el grup dels *Maños* amb l'altre de nouvinguts de comunistes de València (*Cubano, el Peca*), més *Capitán, Dedé, Vitini, Chato, Nelson o Cojonudo, Paisano, Carlos i Arturo*. Recalcant que hi havia un altre grup, entre Gúdar i el Maestrat, format per *Medina, Manso, Zapatero, Poeta, Maquinilla, Miguel* (pare de *Poeta*), *Gregorio, Manguán, Viejo i Rubio*. I en la segona reunió, també prop de Casas del Marqués, acordaren actuar units i es redactaren i aprovaren els estatuts que, en paraules de *Chaval*, eren “copia, si no textual, muy parecida a los que regían en la Agrupación de Galicia”. Alguns dels fragments més importants d'aquests són:

El Ejército guerrillero, surgido de las entrañas del pueblo, constituye la vanguardia armada de éste en su lucha por la destrucción del régimen franquista y la reconquista de la República.

Donde haya un guerrillero, habrá un defensor de la libertad y de la justicia..., un soldado de la República, azote de sus enemigos. La desertión y los actos de cobardía frente al enemigo serán sancionados con la pena de muerte.

La *Agrupación Guerrillera de Levante* será en el monte el refugio de los patriotas que, a consecuencia de la lucha, se vean obligados a pasar a la ilegalidad para impedir su caída en manos del enemigo.

La Agrupación Guerrillera de Levante renueva su inquebrantable decisión de continuar en permanente ofensiva al considerar: Que la defensiva es el camino de la desaparición de la

⁶⁴⁸ Així, al juliol de 1946 trobem dos accions d'ajusticiament (l'alcalde d'Ortells i masia del Coll de Morella), on es signa com *Agrupación Guerrillera de Levante*. Vegeu annexos.

guerrilla. Que la pasividad y la desunión son factores que favorecen la permanencia del régimen franquista.

La mayor y más eficaz propaganda es la acción constante contra el enemigo.⁶⁴⁹

L'aprovació del document pels tres grups guerrillers, va ser el fet que determinà el naixement d'una nova agrupació, *l'Agrupación Guerrillera de Levante*, hereva de la *Guerrilla de Levante de Delicado*, amb dos sectors inicials, l'11è i el 17è, amb l'assignació respectiva de les zones d'actuació. Per una banda, el grup de *Los Maños* i el de Montes Universales, va formar part de l'11è sector, amb *Grande* com a cap i amb *Cubano*, *Capitán*, *Paisano* i *Vitini* o *Bizco*, com a responsables de grup. El límit territorial entre ambdós sectors era la via del ferrocarril Terol–Sagunt. D'ací partia el 17è sector que, establint-se en la serra de Noguerauelas, el Monegrell, i la serra de Gúdar principalment, s'extengué pels pinars d'Aiguaviva i Mas de les Mates, Morella, per la conca minera des de Linares de Mora fins Utrillas, i seguint la línia de Valdelinares-Fortanete-Cantavella-Portell de Morella, arribava fins les comarques del nord castellonenc, El Maestrat i Els Ports.⁶⁵⁰

Com a responsable suprem de l'Agrupació, va ser designat *Antonio*, el qual, juntament a *Pepito el Gafas* i *Grande*, completaren l'Estat Major. D'aquesta manera, l'Agrupació apareix estructurada abans de la “mediàtica” reunió d'agost de 1946 i dins dels plans ja figurava l'edició d'un periòdic que fes d'altaveu propagandístic. Els avanços organitzatius, el lideratge i les directrius establertes conduïren a les primeres accions d'una certa envergadura. Així, urgint la qüestió econòmica, especialment preocupant al sector 11è, subsidiari del sector 17è, *Antonio*, que residia a València, amb intermitents viatges a la serra, ordenà l'assalt, el 7 de juliol de 1946, al tren pagador de Caudé.⁶⁵¹ Aquesta acció, juntament el segrest de la filla del conegut industrial Martín Artigot en una finca de San Blas (a 5 km de Teruel) i el llençament costera baix d'un tren de mercaderies sense frens en l'estació de Barracas i Begís, el 18 de juliol, alertaren

⁶⁴⁹ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.73 i p.74.

⁶⁵⁰ Informe de *Casto*, en *Movimiento Guerrillero*, carpeta 3.2, caixa 106, AHPCE. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.74 i 75.

⁶⁵¹ Sumari 279-1946, ACGMZ, MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.83.

enormement a les forces repressives de la presència de guerrillers organitzats. La magnitud de les accions realitzades evidenciava la trama organitzada vinculada al Comitè Regional del Partit Comunista.

Justament, el secretari general del Comitè Regional, Mariano Ortega, *Borrás*, juntament a Àngel Fuertes, *Antonio*, Atilano Quintero, *Tomás* i Vicente Galarza *Andrés*, recent enviat de Madrid pel PCE, arribat provinent de França, decidiren, en una reunió, convocar la trobada d'agost. Així, es va celebrar, el 10 d'agost de 1946 a la base de *Ibañez*, de l'11è sector, a les coves del Regajo, una reunió on assistiren els principals dirigents: *Maño*, *Grande*, *Antonio*, *Pepito el Gafas*, *Tomás* i *Andrés*. Amb una durada de tres dies, es decidí l'organigrama de l'AGL i l'estructuració interna de la guerrilla, organitzada en base a tres sectors, també anomenats brigades (des de l'ordre número 2 d'octubre de 1946), que englobaven un àmbit espacial determinat; cada sector estava compost per dos/tres batallons, els quals es subdividien en dues o tres companyies i aquestes en dues o tres seccions. Així, s'amplià els dos sectors inicials, l'11è i el 17è, amb un tercer, el 5è, quedant de la següent manera:

- L'11è sector o 5a Brigada, quedà sota el comandament de *Grande*, i foren nomenats caps de batalló *Maño*, *Paisano* i *Capitán*. Englobava Teruel (la serra d'Albarracín fins Mora de Rubielos), Castelló (el límit de Terol fins Viver-Segorbe), València (el límit de Terol fins Requena, Lliria i Chiva) i una porció de la de Conca, des del límit de Terol fins Cañete i des de València fins a Motilla del Palancar, part posteriorment ocupada pel 5è, quedant-se l'11è, abarçant l'est de Candete i Landete.

- El 17è sector o 3a Brigada, el cap del qual fou *Antonio*, i el segon responsable era *Gil* i posteriorment *Carlos el Catalán*. Tingué com a inicials comandants de batalló a *Asturias*, *Mateo* i *Carlos*. Com a àmbit d'actuació tenia Terol (partits judicials de Montalbán, Aliaga, Castellote, Vallderoures i Alcanyís), Castelló (Els Ports, Alt i Baix Maestrat, part de l'Alcalatén, Alt Millars, amb incursions fins La Plana), i Tarragona (Terra Alta, Baix Ebre i Montsià).

- El 5è sector o 10a Brigada, comandat per *Tomás*, tenia com a subordinats immediats *Vitini* i *Angel*. I englobaria les demarcacions de Utiel-Requena i la zona que partia del ferrocarril València-Conca, abarçant la Serra de la Espada i el nord-est de Conca.⁶⁵²

Cada sector comptava inicialment entre 15 i 30 homes, una quantitat que va anar variant notablement. Segons un informe d'*Ibañez*, l'AGL, nasqué amb 90 guerrillers, "con un buen número de enlaces, con puntos de apoyo y con organizaciones del Partido en marcha en algunos pueblos. Y sobre todo contaban con la dirección del Partido de Levante quien continuó ayudándoles a través del camarada *Andrés*, Jefe de la Agrupación. Desde entonces como había dinero se puso en marcha el aparato de propaganda", ja decidit prèviament, i consistent en l'edició i distribució del periòdic *El Guerrillero*, juntament la difusió de *Mundo Obrero* i de *Juventud*.⁶⁵³

El lideratge de l'Agrupació va passar a mans d'*Andrés* que, juntament als caps de sectors, *Antonio*, *Tomás* i *Grande*, formaven l'Estat Major. Malgrat que *Antonio*, a la Resistència francesa fou comandant de la brigada en la qual *Andrés* n'era capità, passava a ser subordinat d'aquest. Possiblement va ser clau la fidelitat d'*Andrés* al Partit, la fugida d'*Antonio* de la ciutat de València per estar la policia en la seva pista, i la decisió inicial de fer que el cap estigués radicat a la ciutat. Tanmateix, per a Sixto Agudo, va ser la delegació de Madrid del PCE, liderada per Zoroa, mà dreta de Santiago Carrillo a l'interior, qui designà Galarza, persona que, sense contacte amb Monzón, despertava més confiança que Ángel Fuertes.⁶⁵⁴ I per a *Chaval*, el nomenament d'*Andrés* demostraria, com d'altres designacions "que no se tiene confianza en los

⁶⁵²Altres decisions de la reunió foren el trasllat dels guerrillers *Julio*, *Peca* i *Chaval* al 5è sector, el llençament d'una campanya de reclutament per captar nous membres i la redacció i difusió d'un manifest dirigit al poble en general per divulgar els objectius, l'acció repressora de la Guàrdia Civil i els ajusticiaments fets, com a mostra de potencial i efectivitat guerrillera. Tanmateix, tant en aquesta com en altres reunions posteriors s'acordà el sistema d'enllaços, vitals per connectar *Andrés*, el nou dirigent de l'AGL i els caps dels diferents sectors, els quals nomenaren un guerriller com a responsable dels contactes entre la muntanya i la ciutat.

⁶⁵³*Grande*, en canvi, redueix la presència inicial de guerrillers a 15 per sector. Declaracions de Grande recollida a ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op.cit., p.147.

⁶⁵⁴Segons Sixto Agudo, *Antonio*, que havia col·laborat d'una manera més immediata amb Jesús Monzón, tan sols es va fer càrrec de l'Agrupació quan no hi hagué cap altre per liderar-la. Entrevista a Sixto Agudo, *Blanco*, Reus, 31 de gener de 1931, facilitada per Josep Sánchez Cervelló.

hombres del interior”. Ara bé, el mateix guerriller descriu que el nou lideratge fou una “disposición que en la práctica solamente fue aceptada de palabra ya que, de hecho, la dirección de la Agrupación partió siempre del monte, de los responsables *Antonio, Grande y Pepito*”.⁶⁵⁵

Sense negar el paper de líder, centralitzant informacions des de València i recurrent i donant ordres als diferents sectors, sí que és cert que la relació mantinguda amb *Antonio*, visible a partir de les cartes intercanviades, era d'igual a igual, sense cap tipus de supeditació de part d'aquest i on, en més d'una ocasió, el cap del 17è aconsellava *Andrés* sobre aspectes del funcionament dels sectors i de l'agrupació.⁶⁵⁶

Amb tot, el propi *Andrés*, en les seves declaracions, foragità els dubtes al voltant de la transcendència fundacional de la reunió: reconeixent que “tuvieron un cambio de impresiones sobre la situación de la Agrupación Guerrillera” admet que ja existia i que es produí un reajustament organitzatiu.⁶⁵⁷ Així, confirmant-se que la constitució fou anterior, la reunió d'agost, malgrat adoptar mesures reorganitzatives rellevants no marcà l'inici d'aquella.⁶⁵⁸ Entre aquelles, destacaren la divisió en tres sectors o les noves designacions de càrrecs, cas del nou lideratge d'*Andrés*. El cap de l'Agrupació, va estar ajudat, com a segon, per Fulgencio Giménez Silvent (*Rodolfo* o *Salvador*), fins la marxa d'aquest per fer-se càrrec del 5è sector, a gener de 1947, sent substituït per Carmen Puig, *Rosita*. Posteriorment, per coordinar els diferents sectors, *Pepito el Gafas* va ser designat cap de l'Estat Major, ubicat inicialment en una pineda d'Aiguaviva (Terol).

⁶⁵⁵ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.99 i 122.

⁶⁵⁶ Vegeu oficis i cartes enviats i rebuts per *Andrés*, al 85-V-1947 i 371-V-1947, AGHD. I al fons de *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

⁶⁵⁷ Sumarissim 85-V-1947, Procés a Vicente Galarza, *Andrés*, AGHD.

⁶⁵⁸ La fixació de la data d'agost com a data fundacional pot haver estat influïda per diferents aspectes: podent encobrir els revesos soferts a la capital i les seves desarticulacions, és possible que interessès, al Partit, ocultar el cabdal paper de *Delicado*, ja que facilitava la postergació d'un personatge ajusticiat i considerat traïdor; en canvi, presentava a destacats militants comunistes com *Andrés, Grande, Antonio* o *Ibañez*, com els creadors de l'Agrupació. Paradoxalment, va ser l'estructura creada per *Delicado* la que va permetre refugi als militants comunistes i guerrillers urbans que fugien de la persecució policial de València. I alguns dels que oficialment fundaren l'AGL, cas d'*Andrés, Antonio, Grande* o *Ibañez*, participaren en les ordres d'ajusticiament d'aquell.

7. AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN: LLUITA ARMADA SOTA PEUS DE FANG

7.1 Direcció comunista: una completa hegemonia?

Les directrius del PCE marcaren tota la trajectòria de l'AGLA. Malgrat que tant en els propis estatuts, com en les proclames, manifestos o fullets, s'omitiren intencionadament els lligams amb el Partit, la tàctica, l'estratègia i els objectius eren determinades per ell. Secundant en tot moment les polítiques d'aliances del Partit Comunista, l'AGL també es convertí en altaveu propagandístic de la UNE i de l'ANFD. El PCE, erigit en l'avantguarda de la lluita antifeixista, va acaparar, assumir i dirigir els principals moviments de resistència armada de la península, encaminats a erosionar el règim de Franco tot propagant les idees republicanes i antifeixistes i també a impulsar-lo com a força opositora hegemònica.

Partint de la premissa que les febleses de la resistència armada eren produïdes per la insuficient influència del Partit, l'aparell considerava fonamental controlar i organitzar les guerrilles. Amb això, urgia dedicar esforços a la coordinació, als vincles entre cèl·lules del Partit i partides armades, a l'orientació política dels guerrillers i, clar està, assumir la direcció del moviment. Si entre 1943 i 1944, la delegació liderada per Jesús Monzón va intentar tímidament apropar-se als grups autònoms existents especialment al nord i sud peninsular, des de finals de 1944, sota la direcció de Carrillo, la formació d'agrupacions guerrilleres va implicar la integració dels grups locals de fugits en la nova estructura.

En paraules de Santiago Carrillo, en un informe enviat a Dolores Ibarruri:

Las fuerzas guerrilleras más activas y mejor organizadas que constituyen por decirlo así el eje de todo el movimiento allá donde actúan son las Agrupaciones guerrilleras organizadas y dirigidas por el Partido. Puede decirse que han sido estas Agrupaciones las que con su ejemplo han empezado a romper las corrientes de pasividad y la degeneración en que habían caído algunos de los grupos que andaban por el monte. Estas Agrupaciones no abarcan todavía ni mucho menos a todos los guerrilleros que hay por las zonas donde actúan, pero no

cabe duda que son el punto de partida para unificar todo lo que hoy existe como guerrilleros y para ampliar y extender este movimiento.⁶⁵⁹

No obstant, les dificultats a tot arreu foren notòries i l'excés d'optimisme no encaixava amb una situació real marcada tant per la inhibició de la població com per la precària vida guerrillera o el xoc de mentalitats entre els diferents perfils guerrillers; com a conseqüència, els problemes de disciplina i de supeditació a l'aparell del Partit provocaren enfrontaments, intimidacions i depuracions que marcaren la trajectòria de les agrupacions. A Andalusia oriental, per exemple, els processos unificadors del PCE il·lustren molt bé aquestes dificultats: dels 43 grups autòctons que actuaren entre 1944 i 1947, 21 rebutjaren rotundament la integració, 13 l'acceptaren amb reticències o sotmesos per les amenaces i tan sols 9 es mostraren obertament predisposats.⁶⁶⁰

Malgrat tot, i assumint l'existència de conflictes interns, el control de gran part de les agrupacions va acabar sent comunista. Especialment, en l'AGL, organització caracteritzada pel menor nombre inicial de grups de fugits, pel major contacte amb França i per la designació dels càrrecs de comandament a fidels militants comunistes. La major experiència en la resistència dels militants provinents de França els atorgava un prestigi que va facilitar, almenys inicialment, l'acceptació dels càrrecs i el compliment de les ordres.

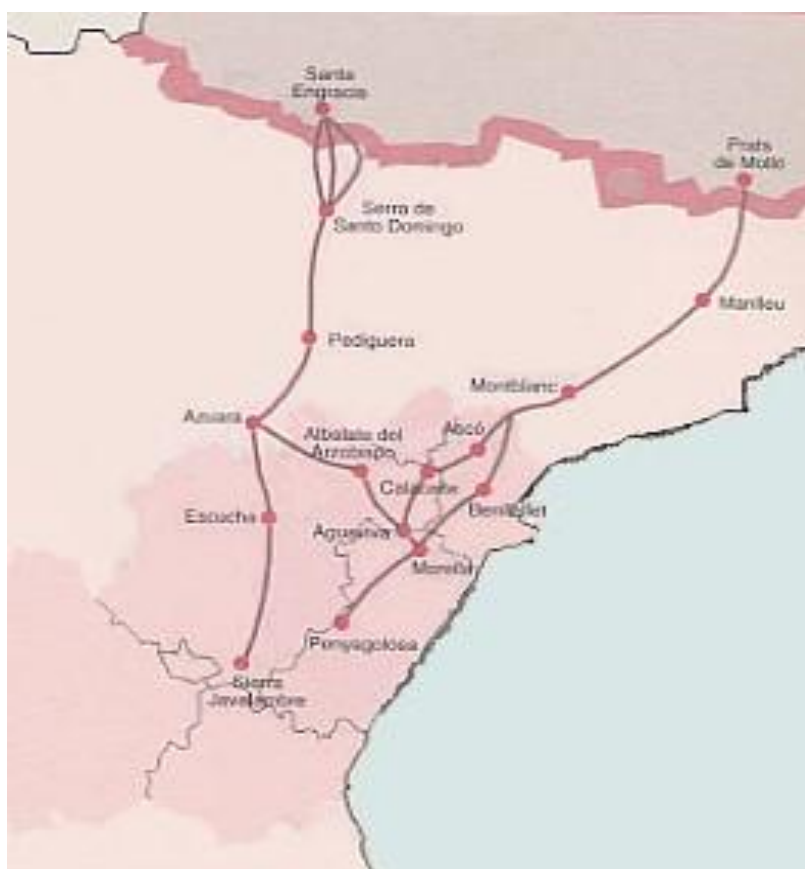
Tanmateix, la dependència i vinculació amb el Partit era doble: per una banda, la supeditació a la direcció de França, encapçalada per Santiago Carrillo, va ser gairebé total, ja que aquesta designava comandaments, fixava estratègies i exigia i depurava responsabilitats davant conductes poc clares. A pesar del problema de la distància, els viatges a peu d'enllaços, especialment de Doroteo Ibañez, *Maño*, de *José, Caradesena, Emilio*, amb l'ajut de guies passadors com *Montañés* o *Pradal*, asseguraven una intermitent informació i la lenta arribada de noves directrius, quadres, homes i armes. Les rutes de pas foren vàries, havent-hi tant catalanes com aragoneses; entre les primeres, es partia de Prats de Molló i es passava per la Vall d'en Bas, Manlleu, Manresa, Montblanc, les muntanyes de Prades fins el Montsant; des d'aquesta serra,

⁶⁵⁹ Informe de Santiago Carrillo, Dirigentes, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 1-2, AHPCE.

⁶⁶⁰ MARCO CARRETERO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra....* op. cit., p.199.

eixien diferents ramals, en direcció cap al Baix Aragó, Matarranya o cap Benifallet, la Sènia i Morella; per Aragó, s'entrava per Santa Engràcia, la vall d'Ansó o el Roncal, deixant a l'esquerra Osca, anant a la serra de Santo Domingo i agafant el camí de Perdiguera i Azuara. Posteriorment, es bifurcaven dos camins: un cap Azuara, Albalate del Arzobispo, Foz de Calanda i Aiguaviva i altre cap Escucha, Camarillas, Puerto de Escandón i la serra Javalambre.⁶⁶¹

Mapa 5. Principals itineraris des de França

Font: SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.), *Maquis: el puño que golpeó...* op. cit., p.492.

⁶⁶¹ "Itinerario seguido por los bandoleros", 11 de juliol de 1947, Govern Civil, caixa 1086, carpeta 23, AHPT. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.), *Maquis: el puño...* op. cit., p.492. BARCELÓ, Amadeo, *¡Viva el maquis!*...op. cit., p.217. GROS, Josep, *Abriendo camino...* op. cit., pp.277-297.

Per altra banda, els vincles amb els nuclis interns del Partit també van ser ben estrets. En el cas valencià, des del començament, la imbricació entre el Comitè Regional de València, en algun moment també amb el de Saragossa, i l'*Agrupación Guerrillera de Levante*, com hem vist en l'anterior apartat, anava més enllà de la transmissió i seguiment de directrius polítiques. Per una banda, el Partit, amb el sistema d'enllaços existent, i recollint les demandes dels caps de l'AGL, enviava, dins de les seves possibilitats, diferents tipus de materials: d'*agitprop* i formació, armament, munició, uniformes, jerséis, multicopistes, etc. i també, en alguns casos, homes per la guerrilla. Per d'altra, a nivell econòmic, el traspàs de diners fou, especialment fins l'any 1948, de la guerrilla al Partit. Generalment, els diners enviats des de la muntanya, aconseguits en colps econòmics diversos, anaren destinats al Partit i a l'ajut a presos polítics. Així, i admetent també que en determinats moments, fonamentalment des de finals de 1947, enllaços provinents de França, enviaren diners a les partides, era la guerrilla qui finançava el Comitè Regional i no a l'inversa.⁶⁶²

Així, la dependència esdevenia recíproca: si les dificultats econòmiques del Comitè Regional havien de ser cobertes amb les aportacions de l'AGL, les necessitats de reclutament, els serveis d'informació o l'adquisició de material divers dels guerrillers era tímidament afrontada pel Regional. L'estret lligam entre Regional i EM (resident a la ciutat de València fins febrer de 1947) ocasionava el perill que el descobriment d'una, significués el desmantellament de l'altra. I això és el que passà entre gener i febrer de 1947.

Les detencions, des de meitat gener de 1947, de Valero Bartual Jesús, *Valero* (integrant de les JSU), de Mariano Ortega Galán, *Borrás*, secretari general del CR des d'abril i d'Atilano Quintero, *Tomás*, cap del 5è sector, constatava la fragilitat de l'estructura clandestina.⁶⁶³ També detingueren al secretari d'organització del CR Alberto Sánchez

⁶⁶² Això es comprova en la correspondència mantinguda entre *Antonio* i *Andrés* i en els informes respectius.

⁶⁶³ Prèviament, *Tomás*, després d'una sol·licitud feta pel Comitè Central de Madrid, havia estat seleccionat per *Andrés*, per destinar-lo com a cap de l'*Agrupación Centro* de guerrilles. Per la seva banda, el secretari general del Regional, Mariano Ortega, amb experiència en el maquis francès (instructor de diverses divisions), va ser enviat a Espanya a febrer de 1945 per assumir

Mascuñan, *César* i el secretari sindical Manuel Moreno Mauricio, *Teo*. El 7 de febrer de 1947, la incautació, per part de la policia de documentació de l'Agrupació, portada per l'enllaç Ricardo López Martínez, *Ricardo*, mort quan anava cap el sector 5è, per la carretera Madrid-València, prop de Siete Aguas, obria noves pistes a la investigació policial. En ella, trobaren ordres relatives al funcionament de l'AGL i a l'ofensiva que pretenien empendre per l'arribada de Franco a València, així com mencions a col·laboradors, cas de *Valero*, novament interrogat el 18 de febrer.⁶⁶⁴

Tant les declaracions dels detinguts com la documentació requisada posaren al descobert els integrants de l'Estat Major de l'AGL, així com aspectes de la infraestructura clandestina de l'Agrupació i del Partit. Consegüentment, el dia 19 es produïren noves detencions: de Carmen Puig Miñana, *Rosita*, ajudant d'*Andrés*, cap de l'AGL en aquell moment, de Salustiano Hernández Álvarez, subministrador d'explosius i de vivendes per guerrillers, Julián Gilabert Mirasol i Julio Martínez Méndez, els domicilis dels quals serviren per dipositar armament i dinamita.⁶⁶⁵

A partir dels nous interrogatoris i de la procedent investigació, es detingué a 5 persones més (Carmen Gregori Moya, Carmen Parrado Fernández, Quiteria Muga Zorrilla i Santiago Navarro Gabaldón) implicades en la xarxa de suport de l'agrupació. L'alt percentatge de dones il·lustra la importància d'aquestes en el manteniment de la xarxa clandestina comunista i, especialment, en les tasques propagandístiques i d'enllaços.⁶⁶⁶

responsabilitats del Partit. Informe sobre Mariano Ortega Galán, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 943, AHPCE.

⁶⁶⁴ Sumari 85-V-1947, AGHD.

⁶⁶⁵ Les declaracions de *Rosita* permeten entendre com i de quina manera s'organitzava: de professió modista, vivia relogada en casa de *Valero*, on conegué, a juny de 1946, a *Andrés* i *Rodolfo*. Després de parlar-li de l'existència de l'AGL, li plantejaren l'ingrés, fet que acceptà assumint la distribució de paquets de propaganda política i del periòdic *El Guerrillero*, editat per *Andrés* en el mateix domicili amb una màquina multicopista. Després de la marxa de *Rodolfo* al 5è sector, *Rosita* deixà les tasques de propaganda i passà a ser ajudant d'*Andrés*, encarregant-se, entre d'altres coses, de fer d'enllaç o acompanyant de guerrillers i de la compra d'utensilis per les partides, que després els enllaços transportaven fins les bases. Sumaríssim 256-V-1948, AGHD.

⁶⁶⁶ Carmen Gregori era una important enllaç: va realitzar diferents trasllats periòdics, entre ells a Benicarló (juntament a una altra col·laboradora amb qui connectava, Dolorés Borrás, *Lola*, a l'efecte de conèixer el seu domicili i establir una estafeta), a Carcaixent (on actuava Salvador Fuster Furió) i a Rubielos de Mora, on dipositava paquets de propaganda i sobres amb informes

Posteriorment, el 20 de febrer, detingueren a Celestino Vinuesa, que usava el nom fals de Miguel Pérez Aranda, i, al dia següent, arrestaren a la resta de membres de la guerrilla urbana impulsada per *Andrés*: José i Arévalo Benedito Clemente, José Arévalo Gil i al mateix Vicente Galarza Santana, *Andrés*. La detenció del cap de l'AGL, amb documentació falsa a nom d'Ángel Lahuerta Santos, brutalment interrogat, va ser acompanyada de la inspecció minuciosa del seu domicili i de la descoberta de l'arxiu de l'EM de l'AGL.⁶⁶⁷

Lògicament, les fortes conseqüències no tan sols derivaren de la desarticulació de la cúpula de l'EM de l'AGL resident a València, del Comitè Regional i de la xarxa clandestina de suport: comportant una paràlisi de sis mesos del contacte entre el CR i l'Agrupació, la localització de l'arxiu permeté a la policia conèixer els moviments, l'estructura i l'organització de l'emergent guerrilla, la qual, fins aquell moment, era una gran desconeguda per les forces d'ordre. Va ser la porta d'entrada a noves detencions i desarticulacions, cas de la de les xarxes de suport existents a diferents punts de València, Castelló, Alacant, Albacete, Múrcia o Terol.⁶⁶⁸

Els vincles amb el Regional i els intermitents comitès provincials eren evidents, així com les negligències hagudes, impròpies de la lluita clandestina, constataren la feblesa de l'estructura organitzativa creada a partir de l'Estat Major de l'AGL a la ciutat de València. La informació obtinguda va ser directament proporcional a l'eficàcia dels mètodes policials d'interrogatori i, en conseqüència, la imprudent i fràgil connexió entre ambdues determinà el final de les dos.

per a *Pepe el mecánico*, enllaç amb la muntanya, del qual rebia sobres per entregar-li'ls a *Andrés*.

⁶⁶⁷ Localitzaren "abundante documentación", composta d'ordres, comunicats d'operacions, circulars, consignes, instruccions per dur a terme actes de sabotatge, etc..., juntament a fullets de propaganda, una bossa de tela amb 48 documents d'identitat i cèduls personals, un revolver, una pistola, un rifle, una bomba de mà i diferents tipus de municions. Al sumari 85-V-1947, referida a la desarticulació de la cúpula de l'Estat Major de l'AGL, es mostra part de la documentació incautada.

⁶⁶⁸ Les detencions, iniciades al març, foren, en algú cas, "culminades" per les morts, justificades per la *Ley de Fugas*, dels principals dirigents del PCE i punts de suport de Terol: 9 d'aquestes persones foren mortes en Albalat dels Tarongers, el 15 de març de 1947.

Els lligams entre les dues organitzacions queda reflectit en el sumari col·lectiu subsegüent:

con la finalidad de derrocar el régimen del Gobierno establecido en España, apátridas a las órdenes de gentes sin conciencia, individuos al margen de las leyes, crearon en la región levantina una organización clandestina integrada por elementos del Partido Comunista y compuesta por dos grandes grupos, denominados Aparato Militar y Aparato Civil; el primero constituido por grupos de vulgares bandoleros encuadrados en un simulacro de organización castrense, con sus jefes y mandos centrales, armados y constituidos en compañías, sectores, etc. cuya misión específica es la realización de atentados, robos, saqueos, secuestros, sabotajes y demás delitos comunes, tendientes a crear una atmosfera de intranquilidad y desasosiego en el interior, y el simulacro de una situación anárquica en el exterior, con el consiguiente quebranto para los altos intereses de la patria; y el segundo llamado Aparato civil formado por un Comité Regional de Levante integrado por tres secretarías de Organización, Sindical y de Agitación y Propaganda, más un delegado de masas, encargado de mantener el contacto entre los dos grupos mencionados, o sea, entre el Aparato Militar y el Aparato Civil. Ambos grupos mantienen una estrecha relación demostrada a lo largo del sumarísimo por hechos, entre los que se hayan la publicación en el periódico clandestino, *Mundo Obrero*, de los actos de vandalismo realizados por la titulada *Agrupación Guerrillera de Levante* (Aparato Militar), facilitar los medios a cuantos individuos lo interesaban del Comité para incorporarse a los lugares en que se hallaban los bandoleros; inserción de artículos laudatorios ensalzando la actuación bandolera; intercambio de cantidades de dinero “recuperadas” (según su léxico) y que no tienen otra procedencia que los robos y atracos, para que el Aparato Civil atienda sus gastos de propaganda y los distribuya entre los sectores, necesitados y las cárceles.⁶⁶⁹

Finalment, el consell de guerra, reunit el 9 de juny de 1947, va condemnar a mort a Vicente Galarza Santana, *Andrés*, Atilano Quintero Morales, *Tomás*, Mariano Ortega Galán, *Borrás*, Alberto Sánchez Mascuñan, *César* i Manuel Moreno Mauricio, *Teo*. Mentre que els tres primers foren afusellats l'1 d'agost de 1947 a Paterna, a *César* i *Teo*, els va ser commutada la pena per la inferior en grau, 30 anys. La resta de detinguts, acusats per encobridors o “delictes menors”, foren condemnats a penes de presó més

⁶⁶⁹ Sumaríssim 85-V-47, AGHD.

baixes. Els efectes, a nivell organitzatiu suposaren el replantejament de l'aparell de l'AGL i un punt d'inflexió en la seva trajectòria.

En un primer plànol, va comportar un canvi en el comandament de l'AGL acompanyat d'un inicial desconcert, ja que s'esperaven directrius del Partit que tardaren en arribar. Es produí un "impasse" i *Grande* i *Antonio*, reunits el 12 de maig al campament del primer, acordaren que aquest últim ocupés el càrrec de cap provisional de l'AGL. Això sí, decidiren no fer pública la designació i, en canvi, inventaren un personatge fictici, anomenat *Alfredo*, amb el qual, fins i tot, emeteren documentació.⁶⁷⁰ I ho feren amb un doble propòsit: realçar la moral dels guerrillers i demostrar a la Guàrdia Civil que tenien capacitat de refer-se de les ferides. Aquest engany el mantingueren fins l'octubre de 1947, moment en què publicament s'anuncià la designació d'*Antonio* com a cap de l'AGL.

En aquella reunió, també decidiren ordenar a *Maño* anar a França per restablir les comunicacions amb la direcció del Partit, informar i rebre noves orientacions. A tal efecte, *Antonio* escrigué un document, el qual, juntament, a l'escrit per *Ibañez* el 14 de juliol ja a França, transmeteren diferents observacions i demandes. La primera instava a nomenar un nou cap de l'organització guerrillera, fidel a la direcció i que creien que havia de residir a València.⁶⁷¹ No obstant la direcció del Partit, fent cas omís dels responsables de l'interior, determinà que el cap havia d'estar a la muntanya i col·locar-se en el sector més segur i millor comunicat amb els altres.⁶⁷² Ordres que, sense atenyir la visió dels que combatien directament a l'interior, es compliren incondicionalment.

Tanmateix, en el mateix informe es dennoten algunes de les febleses de l'Agrupació: el baix perfil polític de molts integrants, la poca preparació general i l'acollida dels prop de 25 cenetistes provinent de la conca minera d'Utrillas i d'altres fugits per l'onada de

⁶⁷⁰ La primera ordre donada per *Alfredo*, datada el 9 de maig, informava que es feia càrrec de l'Agrupació.

⁶⁷¹ En l'informe, *Ibañez*, admeté que Antonio Beltrán Casañas, *El Esquinazau* seria un bon cap perquè "tiene popularidad de cuando la 43 División" i, no obstant, no desitjava a Vicente López Tovar, per considerar-lo "muy mujeriego y la vida en el monte es muy dura". *Informe del camarada "Ibañez" sobre la Agrupación Guerrillera de Levante*, 14 de juliol de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 3-9, AHPCE.

⁶⁷² *Sobre la Agrupación Guerrillera de Levante, Movimiento Guerrillero*, jacquet 19, AHPCE.

detencions fruit de la desarticulació de la cúpula del CR i de l'AGL; les quals van tractar de ser compensades sol·licitant quadres intermitjos per situar-los en cadascuna de les unitats.

Justament, aquest ingrés massiu implicà importants reajustaments a nivell organitzatiu en l'Agrupació, especialment al sector 17è, problemes de gestió dels recursos, així com mostres d'indisciplina i uns enfrontaments interns que marcaren, particularment, aquest sector. Altra debilitat, constatada en l'informe, eren els problemes financers de l'Agrupació i de la xarxa del Partit, ja que la insuficiència dels diners obtinguts en els colps econòmics, tant per l'Agrupació, com pel Partit i per l'estructura de suport a presos o enllaços, els emplaçà a sol·licitar l'enviament de diners de França i bitllets falsificats del Banc d'Espanya per poder mantindre's econòmicament i que els permetés, també, potenciar les accions político-militars.

Tanmateix, la precarietat armamentística i material de l'Agrupació urgia millores i ampliacions i, tant l'informe d'*Antonio* com el realitzat per *Ibañez*, demanaven la tramesa de nou armament (fusells metralladors i *naranjeros*), munició, explosius, i altres utensilis (brúixoles, primàtics, segells...).⁶⁷³ Igualment, i a efectes propagandístics, suggeriren, sense èxit, que el PCE nomenés un cap de guerrilla per a tot el país per popularitzar-lo, encara que residís a França, en semblança amb el general Markos, que manava l'ELAS grec.

La desarticulació de la cúpula de l'AGL i del Regional també significà la caiguda de col·laboradors, militants i de l'estructura clandestina del Partit. Per això, designaren, entre d'altres, a Valentín Bea Martín, (*Pedro*), Antonio Martínez Juliana, (*Jesús*) i José Tomás Planas (*Tomasín*, infiltrat policial) per encarregar-se de la direcció provincial de

⁶⁷³ Es demanaren alguns "naranjeros" (almenys 5), fusells metralladors; munició de metralladora "cuanta más mejor. Es muy necesaria y urgente"; munició del 9 llarg "de fabricación española"; munició i pintes de pistola Màuser; de pistola Colt 45; de fusell metrallador americà; de metralladora de fabricació francesa calibre 7,63 especial (uns 400 cartutxos). En quant a explosius necessitaven: tolita "cuanta más mejor. Lapiceros de retardo; fulminantes eléctricos; mecha detonante; aparatos de sorpresa; sobreretes para las vías y minas de varias clases; el fulminante y el encendido de las bombas". *Informe del camarada Ibañez sobre la Agrupación Guerrillera de Levante*, 14 de juliol de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 3-9, AHPCE.

Terol i, poc després, de la reorganització del Comitè Regional de València, mantenint-se actiu fins inicis de 1948.⁶⁷⁴ A meitat d'abril de 1947, la composició del Regional quedà amb *Germán* (Luís Delgado Gómez) com a secretari general, *Pedro* d'organització, *Tomás*, secretari sindical i *Ruiz* (Adolfo Garcia Prieto), d'*Agitprop*.⁶⁷⁵

Tan sols un mes després, al maig de 1947, el Comitè es tornà a reorganitzar, amb la vinguda, des de França, via Madrid, d'un dels quadres més importants enviats pel Partit, Pelegrín Pérez Galarza, anomenat *Ángel* o *Ricardo*.⁶⁷⁶ Pelegrín, valencià de Bunyol, era un dels homes més experimentats del PCE; antic comissari polític del *XIV Cuerpo de Guerrilleros* i cap de la 75 Divisió, durant la Segona Guerra Mundial, es va traslladar a la URSS on va formar part de l'Exèrcit Roig sent el comissari polític de la 4ª companyia i actuant en la defensa de Moscó, Baku (Caucas) o Bielorrússia.⁶⁷⁷

Posteriorment, després d'un pas per França, fou enviat a Espanya i designat, finalment, a València com responsable polític. Acompanyat d'un dels guies més experts, Francisco Pradal, contactà amb Luis Delage García, que romania a València des de gener, moment que detingueren a *Borrás*. Tots dos, Delage i Pelegrín, intentaren refer l'estructura del Partit a València, juntament als altres dirigents que composaven el Regional, dalt nomenats. D'aquesta manera, es reconstruí, novament, el Comitè, fent-se càrrec *Ricardo* de la secretaria general, *Germán* la d'organització, i *Pedro* com adjunt. No obstant, la presència de l'infiltrat *Tomás*, que ja havia actuat en la direcció de *Borrás*, amb el

⁶⁷⁴ *Pedro*, germà del guerriller *Nuñez*, era un antic militant de les FUE, JSU i del PCE, natural de Rubielos de Mora, que residia a Saragossa des de 1945 i que tornà a Terol, després d'eixir de la presó de Saragossa a inicis de 1946 per les seves activitats clandestines al servei del Partit. A València arribà a febrer de 1947, just després de la desarticulació del Regional. Per la seva banda, *Tomasín* s'encarregava de fer d'enllaç entre la direcció regional del PCE i els campaments del 11 sectori i va estar, almenys, al del Tormón, a Calles i a Cerro Moreno. Segons Hermut Haine, *Tomás* es traslladà des de Madrid a València, posant-se al servei de la Policia. HEINE, Harmut, *La oposición política al franquismo...* op. cit., p.439. La resta de membres del comitè foren detesos a inicis de 1948.

⁶⁷⁵ Sumari 116-V-1948, AGHD.

⁶⁷⁶ Segons Joaquín Arasanz i la historiadora Paloma Fernández, Pelegrín entrà a Espanya des de França a l'agost del 46 enviat inicialment a les guerrilles de l'Alto Aragón junt amb José Corral, Francisco Martí i Amador Martínez. FERNÁNDEZ PANCORBO, Paloma, *El maquis al Norte del Ebro...* op. cit., p.133.

⁶⁷⁷ Autobiografia de Pelegrín Pérez Galarza, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 956, AHPCE.

càrrec de secretari sindical durant els mesos de maig i juny, tornà a provocar detencions (*Germán, Ruiz* i d'altres) i el desmantellament de la cúpula del Partit a València.⁶⁷⁸

Així, a l'agost de 1947 es produí l'enèsima reorganització del Comitè Regional, ara amb *Ángel* o *Ricardo* com a secretari general, *Pedro* d'Organització, (*Tomás* el seu adjunt) i *Jesús* d'*Agitprop*. I al gener, essent destinat *Ricardo* a "otra misión" (enllaçar i liderar l'AGLA), *Jesús* assumí la secretaria general d'un Regional que tornà a caure, un mes després, amb les detencions dels membres, d'estrets col·laboradors i de bona part de responsables de nuclis comarcals.⁶⁷⁹ Fet i fet, les constants detencions, així com les dificultats per coordinar els nuclis comarcals i provincials (alguns dels quals eren inexistents o esporàdics), convertiren el *Comitè Regional de Levante* en un òrgan fràgil, trencadís i, amb això, incapacitat per sostindre, ni tan sols, en molts moments, contactar amb l'Agrupació guerrillera.

Coneixent ja els lligams entre Regional i Agrupació, cal esbrinar ara fins a quin punt el Partit tenia presència política a l'interior de les unitats de l'Agrupació i si, el perfil i el nivell polític dels guerrillers s'adequava a les exigències de la direcció. Les fonts primàries, ja siguin cartes o informes de guerrillers, ens mostren la preocupació i insistència, per part dels comandaments, de persistir en la formació dels integrants i de reactivar el caràcter polític, i de Partit, de les partides.

Maño, en el seu anàlisi de meitat de 1947, assenyalava que urgia complir incondicionalment les directrius del PCE tot insistint en la necessitat de potenciar l'aspecte polític i advertia de la presència cenetista i del baix nivell de formació política de molts integrants. Segons ell, "la gente atrasada aunque sana, cuando les hablan del comunismo se forman una terrible confusión. Creen que el comunismo es el 'Comunismo Libertario' que se extendió por allí cuando nuestra guerra. Es un problema de confusión más que de otra cosa y sobre todo de falta de esclarecimiento mediante un

⁶⁷⁸ En paraules de Salvador Fernández Cava, *Tomás* va ser l'infiltrat "más dañino de toda la agrupación". FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante...vol I*, op. cit., p.359.

⁶⁷⁹ Sumari 116-V-1948, AGHD.

buen trabajo político”.⁶⁸⁰ Aquest problema, agreujat per les caigudes de València i per la paràlisi en l’arribada de materials formatius, comportà una escassa preocupació per fixar reunions de Partit dins de les unitats, una manca de treball polític i un desconeixement sobre noves resolucions o informes de la cúpula comunista. *Antonio*, en el corresponent informe, assegurà que “desde la caída de Andrés estamos completamente ciegos respecto la cosa nacional e internacional”.⁶⁸¹

Seguint paraules d’*Ibañez*, “los grupos guerrilleros se han preocupado más intensamente en el desarrollo de su organización armada que en actividades del Partido” i que les tasques dels minúsculs nuclis del Partit existent, es reduïren a serveis d’informació, enllaços o punts de subministrament.⁶⁸² Poc més tard, al novembre, *Pedro*, també coincidí en què, “la vida y actividad del Partido (...) ha sido muy poca y débil”, amb escassetat de reunions, deficient orientació, i admetent que “en alguna unidad, el jefe que es a la vez el responsable del Partido, no està en condiciones políticas de tal función (...)”.⁶⁸³

La preocupació per reactivar el caràcter polític de l’Agrupació va ser una constant. Considerant que els problemes d’aquella derivaven fonamentalment de la manca d’incidència del Partit o del baix perfil polític de guerrillers, es constata la fe en el dogma comunista i s’exigia el compliment de les sagrades resolucions que arribaven des de França. Els efectes d’aquest anàlisi eren notoris: tan sols reforçant el caràcter polític, el seguiment a les ordres de França i creant i augmentant els nuclis del Partit, les perspectives guerrilleres podien ser exitoses. Rellegant altres elements, cas dels problemes financers, la pobresa de l’armament i les escasses municions, les difícils condicions materials i de vida dels guerrillers, les dificultats per augmentar els nuclis de resistència en una població cansada i preocupada bàsicament per sobreviure, l’augment

⁶⁸⁰ Informe del camarada *Ibañez* sobre la Agrupación Guerrillera de Levante, 14 de juliol de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 3-9, AHPCE.

⁶⁸¹ Informe d’ *Antonio* a la direcció del PCE, Juny de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 13, AHPCE.

⁶⁸² Informe del camarada *Ibañez* sobre la Agrupación Guerrillera de Levante, 14 de juliol de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 3-9.

⁶⁸³ Informe de Francisco Bas Aguado, *Pedro*, al Comitè Central, 27 de novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 22, AHPCE.

de la intensitat repressiva, o el gir en la política internacional, tot es reduïa al seguiment de les directrius provinents de França. Partint d'aquest diagnòstic, la solució passava per primar el treball polític i, per això, es procedí a l'enviament de quadres i a la creació, a partir de l'arribada de *Pedro*, de la figura del cap i responsable polític.

El missatge era inequívoc: el Partit tenia raó i, en conseqüència, s'havien de fer esforços per augmentar la seva presència amb reunions, formació, lectures, exercicis d'autocrítica i creació de consells de resistència o comitès locals. El context d'aleshores, marcat per l'estalinisme, el personalisme dirigent i les paranoies de la provocació, sense permetre qüestionaments a la direcció, aconsellava demostrar fidelitat; i abundaren les mostres d'adhesió, d'afecte i de culte a la cúpula del partit, tant en informes de guerrillers, com en manifestos públics.⁶⁸⁴

El 28 d'agost de 1947, apareixia a *Mundo Obrero*, "Un saludo de los guerrilleros levantinos a Pasionaria y a la dirección del Partido Comunista de España", article que informava que:

desde las sierras de nuestra región, arma en mano y al pie de nuestra bandera los militantes comunistas de la Agrupación Guerrillera de Levante, envían su más ardiente saludo de lucha a nuestro secretario general y querida camarada Dolores Ibarruri, principal nervio de nuestro querido partido, al Buró Político, Comité Central y en general a todos los militantes y camaradas en el exilio, prometiéndoles multiplicar nuestras acciones hasta que liberada nuestra patria de los criminales falangistas, queden las puertas abiertas y veamos a la dirección de nuestro Partido instalada en el corazón de nuestra nación, Madrid. Los militantes comunistas de la Agrupación Guerrillera de Levante.⁶⁸⁵

En plena onada de penetracions de cenetistes i de problemes de disciplina al sector 17è, calia remarcar el suport incondicional de l'Agrupació al Partit i als seus dirigents i, amb això, renovar la confiança, per part d'aquests, als líders de l'AGL.

⁶⁸⁴ A tal efecte, a més de l'alabança present a molts altres informes de guerrillers, resulta significatiu el to utilitzat per *Antonio* en l'informe enviat a juny de 1947 "quiero hacer constar sinceramente que no me guía ningún interés personal ni idea de indisciplina al saltar escalas superiores de los cuales debo recibir órdenes". Recalcant en tot moment el caràcter obedient, es pretenia, després de l'experiència "quiñonista" o "monzonista", demostrar una clara supeditació a l'aparell del Partit, garantint, amb això, la confiança necessària d'aquest.

⁶⁸⁵ *Mundo Obrero*, 28 d'agost de 1947 núm. 81, p.1.

Malgrat tot, des de la cúpula del Partit a França, es considerava que, *l'Agrupación Guerrillera de Levante*, era un model per la resta d'Agrupacions, i que s'havien d'emprendre mesures per “transformar la Agrupación Guerrillera de Levante en una verdadera fortaleza del Partido y en base de partida para la extensión del movimiento guerrillero a otras regiones”.⁶⁸⁶ No obstant, la designació i l'enviament de quadres, la fidelitat dels principals comandaments i els tímids intents de potenciar la vida política dins de l'Agrupació, no va ser, ni de bon tros, suficient. La deficient influència del Partit en determinades unitats (especialment als sectors 17è i del 23è), juntament al déficit de nuclis del PCE, i el baix nivell polític de molts (també caps), provocà que, gran part dels esforços, es centraren, com desenvolupem després, al llarg de tota la trajectòria de l'Agrupació, en augmentar un control que, no va ser, ni total, ni fruit d'adhesions incondicionals.

7.2 L'organització militar: un exèrcit guerriller?

L'article 1r dels seus estatuts, considerava l'AGL com un “ejército guerrillero forjado de las entrañas del pueblo” i que “constituye la vanguardia armada de éste”. ¿Però realment tingueren caràcter d'autèntic exèrcit guerriller? ¿Disposaren, en algún moment, d'una estructura militar suficientment compacta, disciplinada, operativa i efectiva?. ¿Es convertí, com pretengueren i difongueren, en referència opositora de la població civil?. Malgrat que el fracàs de l'AGL i la liquidació del seu projecte armat ens avança les insuficiències hagudes, cal analitzar com i de quina manera es va (intentar) estructurar l'organització militar i política de l'Agrupació i fins a quin punt aquesta s'establí sòlidament o, per contra, la precarietat provocà que les proclames estatutàries i/o en forma de manifestos, foren simple retòrica des dels seus inicis.

Ja hem explicat anteriorment que l'Agrupació es va dividir en sectors, i aquests estaven conformats per batallons, companyies i seccions. Al juliol de 1947, segons l'informe

⁶⁸⁶ Carrillo, en la resposta a l'informe d'*Ibañez* de juny de 1947, insistia en què *l'Agrupación Guerrillera de Levante*, era un model per la resta de les agrupacions, valorant, especialment, les característiques orogràfiques, el (relatiu) ràpid contacte amb França (segons ell, 10 o 12 dies), tot proposant l'ampliació del seu espai cap a Tarragona, Guadalajara i Albacete. *Sobre la Agrupación Guerrillera de Levante*, sense data, Movimiento Guerrillero, jacquet 19, AHPCE.

d'*Ibañez* abans referit, l'agrupació integrava de 210 a 220 homes sota la direcció d'*Antonio*. L'11è Sector, continuava liderat per *Grande*, amb uns 55-60 homes agrupats en cinc batallons, sota el comandament de *Dedé*, *Capitán*, *Vitini*, *Jalisco* i *Chato*, tots d'adscripció comunista. Amb bases a la serra d'Albarracín i Montes Universales, l'àmbit abarcava parts de la província de Terol (Albarracín, Javalambre i la comarca de la capital) i la part castellonenca i valenciana a l'esquerra del ferrocarril València-Saragossa, fins Requena.

Pel que fa al 5è sector, en procés de reorganització des de juliol després d'haver-se dissol dins de l'11è, el seu nou líder era *Medina* i el formaven 24 homes en dos batallons manats pel comunista *Paisano* i *Chaval* (incorporat el 1947 al Partit, sense renunciar a la seva militància cenetista, el qual substituï a *Jalisco*). El territori que abarcava era la serra de la Espada, la serra de Mira, Utiel-Requena i el nord-est de Conca. Tanmateix, es plantejà, al novembre de 1947, l'expansió cap les muntanyes del sud de Guadalajara., creant una tercera unitat a la comarca d'Armallones.⁶⁸⁷

I respecte el 17è sector, era el més nombrós i continuava liderat per *Antonio*, que compatibilitzava el càrrec amb el comandament de l'Agrupació. L'integraven tres batallons dirigits per *Asturias*, *Carlos el Catalán* i *Mateo*, també comunistes, cadascun dels quals es dividia en tres companyies compostes cadascuna per una dotzena d'homes. Les seves bases estigueren a Llucena del Cid, serra del Penyagolosa, Linares de Mora, Cantavella, Mosquerola, ports de Beseit, serra del Montsià, els voltants de Morella i el barranc de Vallibona.⁶⁸⁸

Aquesta estructura militar, sense graduacions, i variable, segons el moment, en nombre de membres i d'unitats, era marcada pels estatuts. Segons l'article 8, revisats, a efecte d'adaptar-se als canvis viscuts en l'Agrupació, a meitat de 1947:

La unidad básica operativa, será la sección compuesta por cuatro guerrilleros y un jefe de Sección. Dos Secciones formaran una compañía al mando de un jefe de compañía, el cual

⁶⁸⁷ *Sobre la Agrupación Guerrillera de Levante, Movimiento Guerrillero*, jacquet 19, AHPCE. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón. I la lucha armada...*, vol. 1, op. cit., p.409, 410 i 420.

⁶⁸⁸ *Informe del camarada "Ibañez" sobre la Agrupación Guerrillera de Levante*, 14 de juliol de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 3-9, AHPCE.

dispondrà de un guerrillero en concepto de ayudante. El Batallón lo compondran dos compañías al mando del jefe correspondiente y una plana mayor. La Brigada constará de cuatro batallones al mando del jefe de la Brigada, el Estado Mayor correspondiente y enlaces de E. M.⁶⁸⁹

Teòricament, l'Estat Major de cada batalló estava format pel cap, l'ajudant i els caps de les companyies. El màxim responsable, juntament al seu adjunt, disposava de gran mobilitat per visitar unitats i enllaços a l'efecte de plantejar operacions, aportar dades, experiència i augmentar la moral dels guerrillers. L'ajudant, a més de desenvolupar les funcions pròpies com membre permanent de l'Estat Major, tenia com missió principal la distribució de funcions segons ordres rebudes del cap, i d'informar a aquest de qualsevol aspecte rellevant. Tanmateix, s'encarregava de la classificació de la informació i de l'arxiu de dades, fitxes personals, comunicats, ordres o circulars. Respecte això, periòdicament havia d'enviar a la brigada o sector les incidències hagudes, ja foren operacions, arrestaments, faltes, mèrits, comportaments, desercions, baixes o altes.

No obstant, aquesta jerarquia i funcionalitat organitzativa tingué serioses dificultats per establir-se. La quantitat d'efectius, l'absència de quadres dirigents o els problemes per establir-se a nivell territorial, conduïren a què la divisió orgànica, en seccions, companyies i en unitats amb funcionalitats diverses, no sempre es complí: segons el guerriller *Chaval*, i referint-se a aquesta, “No fue necesario recurrir a este apartado puesto que jamás fuimos tan numerosos como para ponerlo en pràctica”.⁶⁹⁰ Un altre testimoni, *Vladimiro*, recollit per Pons Prades, confirma que la estructura orgànica “no pasó de mero esbozo”.⁶⁹¹ Fins i tot, amb la detenció de *Tomás*, cap del 5è sector, el doble i tràgic combat de La Pesquera i Las Hoces, (amb 5 guerrillers morts) i la desarticulació de xarxes de suport, als inicis de 1947, el sector, clarament minvat, va haver d'integrar-se, temporalment, a l'11è, fins la designació de *Gil* i la refesa del sector a meitat de 1947.

⁶⁸⁹ *Normas para a organización de los batallones del 17 sector o 3ª Brigada de la AGL*, 29 d'agosto de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet, 31, AHCPE. Vegeu annexos.

⁶⁹⁰ MONTORIO GONZALBO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.75.

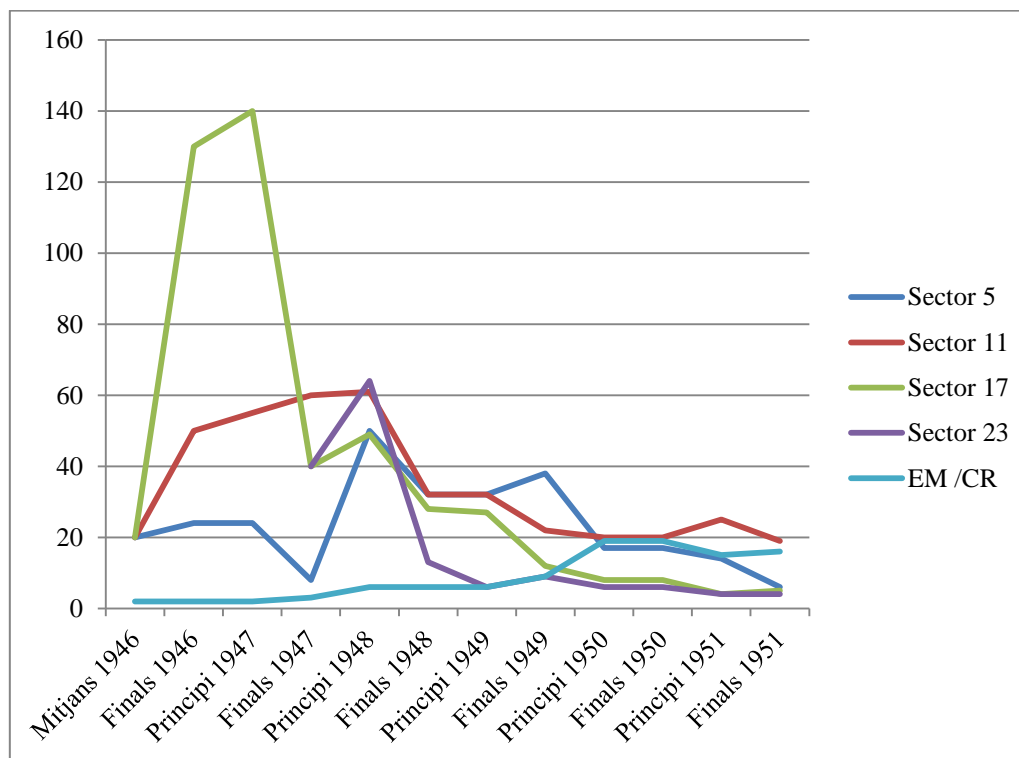
⁶⁹¹ PONS PRADES, *Guerrillas españolas...* op. cit., p.143.

De forma especial, des del 1948, amb la decadència, política, armada i organitzativa, es prescindiren dels estatuts. Segons el guerriller Isaías Jiménez Utrillas, *Maquinista*, detés després de desertar, en declaracions realitzades el 8 d'abril del 1951, afirmava que fins tres anys enrere “se gobernaba con un estatuto creado por ellos mismos, pero en la actualidad hacen caso omiso de él”. Ell mateix, reconegué, pel que fa al servei d'espionatge i contraespionatge, que “no existe procedimiento determinado para adquirir información”, la qual s'obtenia simplement mitjançant el que escoltaven o veien els enllaços i punts de suport.⁶⁹²

La deficient o nul·la divisió orgànica estatutària, l'incompliment dels procediments determinats en les ordres organitzatives o l'absència de funcionament d'unitats establertes en els Estatuts, il·lustren tant la manca de consolidació organitzativa com els problemes haguts: des de l'evolució numèrica negativa, la intensa repressió, el degoteig constant del nombre de baixes o els problemes de gestió de l'heterogeneïtat interna. L'evolució numèrica dels sectors i de les unitats, com s'observa en el gràfic següent, dispar, irregular i en cap cas sostinguda, mostra les dificultats, tant funcional com de consolidació, dels diferents sectors.

⁶⁹² Nota informativa del SIGC, 133 Comandància de la Guàrdia Civil, 3 d'abril de 1951 a partir de la detenció i declaracions de Isaías Jiménez, *Maquinista, Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

Gràfica 2. Evolució numèrica aproximada dels diferents sectors

Font: Elaboració pròpia a partir d'informes i declaracions de guerrillers, sumaris i informes de la Guàrdia Civil (Comandància de Castelló i Terol).

Advertint que la discrepància trobada entre fonts i informes ens avisen de prendre les dades amb precaució, ja que és difícil establir dades totals definitives i exactes, sí que ens permet discernir aproximadament la trajectòria dels diferents sectors. També cal tenir present que la composició de la guerrilla va ser mòbil i variant, tant per les baixes o incorporacions, com pels trasllats entre sectors, així que les dades d'un mateix any podien anar variant de forma notòria. Dit això, un dels aspectes que més crida l'atenció és la irregularitat de les dades, tant pel que fa a diferències entre sectors com disparitat dins d'un mateix.

Les dades referides al sector 17è són les que presenten un major contrast: multiplicant-se l'any 1947 (a causa de la creixent persecució de la Guàrdia Civil i la fugida i incorporació de col·laboradors o enllaços) i, sobrepasant de manera destacada als altres sectors, decau a partir d'aquesta data. La seva abundància d'efectius determinà, també l'extensió de l'àmbit espacial, la seva subdivisió en dos: el 17è i el 23è, i la consegüent

baixada de membres de cadascun d'ells. A l'octubre de 1947, la designació d'*Antonio* com a cap oficial de l'AGL (formalització d'un lideratge que es venia exercint amb el nom fictici d'*Alfredo*), va ser acompanyada de la creació del sector 23è. Sota el pretext que aquest era traslladat a la zona del centre peninsular, *Antonio* passava a ser el cap de l'AGL el qual, decidí la divisió del sector 17è i la posada en marxa del sector 23è, liderat per *Carlos el Catalán*.⁶⁹³

Tanmateix, tant l'un com l'altre sector, a partir de l'any 1948 anaren minvant progressivament d'efectius a causa de la gran quantitat de desercions que es produïren, gran part de les quals, de persones que s'havien incorporat l'any anterior. Justament, el sector 17è s'havia caracteritzat per la massiva entrada de persones provinents de la conca minera d'Utrillas, molts dels quals provinents de l'òrbita cenetista. Així, l'augment repentí de membres va ser seguit d'una disminució posterior molt recalçada. Per tant, va ser un nodriment fictici, temporal i, en gran part, sobrevingut per la creixent persecució de la Guàrdia Civil i que l'agrupació, no va saber, ni poder gestionar.

En relació a altres sectors, el 5è, tot i que va ser l'inicialment més feble, amb problemes de disciplina i, fins i tot, incorporat durant un temps, a principis de 1947, a l' 11è, per la desarticulació de xarxa de suport i caiguda del cap, fou el que acabà sent més fort, tant a nivell numèric com organitzatiu, l'any 1949. Des de la seva reorganització i el lideratge de *Medina* i, posteriorment de *Capitán*, va reviscolar i multiplicà els efectius i les seves accions.

El sector 11è, marcat enormement per la repressió, pels conflictes i "camarilles" internes i per la general decadència general de tots els sectors, tornà a desplaçar, en importància numèrica i organitzativa, el sector 5è.⁶⁹⁴ Així, els darrers dos anys de

⁶⁹³ Ordre de l'Agrupación Guerrillera de Levante n. 31, AGL. Jefatura(*Antonio*), 31 d'octubre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 36, AHPCE.

⁶⁹⁴ Sobre conflictes i "camarilles" internes dins del sector 5è, es fa menció, el guerriller *Casto*, en el seu informe. *Informe de Casto sobre el tiempo que ha estado en guerrillas*, 1952, *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3.2, AHPCE. També es pot veure FERNÁNDEZ CAVA, Salvador (ed.), *Juan Hueso "Casto". Informe de guerrillas. Desde el valle de Arán a los montes de Cuenca...* op. cit., p.61-62. A més, l'any 1951, sense significar el final de l'activitat guerrillera a Conca, suposà el final del 5è sector. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón. II...* op.cit., p.278 i 279.

trajectòria guerrillera, va ser el que més guerrillers englobà. Malgrat tot, l'evolució numèrica general va ser paral·lela al decliu de tota l'AGL: els prop de 220 guerrillers que hi havia a l'estiu de 1947 i a principis de 1948, baixaren fins els 90 l'any 1949, els 70 el 1950, la cinquantena de finals de l'any 1951 i els darrers 17 que evacuaren a França al juny de 1952. Tot i les incorporacions de quadres comunistes de l'exili, l'Agrupació, incapaç de frenar les desercions i les baixes i de captar nous contingents, no va poder tenir un grup estable de guerrillers actius.

Aquesta inestabilitat també es donà en la successió de comandaments de l'Agrupació, la qual, com podem observar en la següent taula, no va poder disposar, d'un cap carismàtic i durader:

Taula 3. Caps guerrillers de l'AGLA

CAP	CÀRREC	PERÍODE
<i>Delicado</i> (Juan Ramon Delicado González)	Aglutinador i líder dels grups guerrillers de muntanya	Fi 1944-inicis 1946
<i>Marcos</i> (Celestino Uriarte)	Responsable guerrilla urbana	Març-setembre 1945
<i>Arturo /Ricardo</i>	Responsable guerrilla urbana	Fi 1945- març 1946
<i>Antonio</i> (Ángel Fuertes Vidoso)	Responsable guerrilla urbana i de la incipient agrupació	Març 1946- agost 1946
<i>Andrés</i> (Vicente Galarza Santana)	Cap de l'AGL	Agost 1946-febrer 1947
<i>Alfredo</i> (Antonio)	Cap de l'AGL	Maig 1947-octubre 1947
<i>Antonio</i> <i>Pedro</i> (Francisco Bas Aguado)	Cap (militar) de l'AGLA Cap polític (des novembre 47)	Octubre 1947-maig 1948 Novembre 1947- setembre 1950
<i>Pepito el Gafas</i> (Francisco Corredor Serrano) i <i>Grande</i> (Florián Garcia Velasco)	Caps provisionals	Maig 1948
<i>Ricardo</i> (Pelegrín Pérez Galarza) <i>Pedro</i>	Cap de l'AGLA Cap polític	Fi juny 1948-agost 1948
<i>Pepito el Gafas</i> <i>Pedro</i>	Cap militar provisional Cap polític i màxim responsable AGLA	Agost 1948
<i>Andrés</i> (Miguel Soriano Muñoz) <i>Pedro</i>	Secretari general CR (cap AGLA) Responsable polític	Juny de 1949- novembre de 1949
Direcció provisional mancomunada: <i>-José Maria</i> (Máximo Galán Jiménez)	Secretari d'Organització i posterior cap del CR (cap AGLA) Secretari d' <i>Agitprop</i>	Fi 1949-setembre 1950

AGLA: CARACTERÍSTIQUES I EVOLUCIÓ

-Grande -Pedro	Responsable polític	
Direcció triple: -José Maria -Antonio el Catalán (Josep Gros Camisó) -Sebastián (Félix Pérez Garrido)	Secretari general Secretari d'Informació (cap en l'ombra) Secretari d'Organització i quadres	Setembre de 1950-març 1951
José Maria	Secretari general del CR (cap de l'AGLA)	Març 1951-juny 1952

Font: Elaboració pròpia

Aquesta temporalitat dels caps, així com el destí final dels principals dirigents, constaten les dificultats que l'Agrupació va haver d'enfrontar des del principi. Com podem observar en la taula següent, tots els homes que assumiren responsabilitats al capdavant de l'AGLA, tingueren un tràgic final. Tan sols Celestino Uriarte, tot i ser arrestat, aconseguí sobreviure i José Maria (Máximo Galán Jiménez), el darrer cap de l'AGLA, va poder evacuar a França l'any 1952; també, Josep Gros, enviat per la direcció comunista des de França i, durant un temps, máxima autoritat, marxà a França. La resta, foren víctimes de la repressió franquista i, també, de purgues estalinistes. Antonio va morir a Portell al maig de 1948, abatut per la Guàrdia Civil en un assalt a la masia de Guimerá on es refugiava, juntament altres tres guerrillers; Ricardo, fou ferit de mort, prop de La Ginebrosa, per trets de la Guàrdia Civil. Posteriorment, a l'entorn de Santa Cruz de Moya es celebrà una reunió on es decidí que Pedro, cap polític, assumís la responsabilitat de liderar l'AGLA. Auxiliat per Pepito el Gafas, ambdós, reclamats a França per la direcció comunista, moriren, durant el trajecte, a l'octubre de 1950, possiblement ajusticiats pel Partit. Per la seva banda, Miguel Soriano Muñoz, Andrés, cap del Comitè Regional, va ser mort per la Guàrdia Civil en l'assalt a Cerro Moreno, de Santa Cruz de Moya, el 7 de novembre de 1949.

Taula 4. Destí final dels principals responsables

PRINCIPALS RESPONSABLES	DESTÍ
Juan Delicado	Ajusticiat
Celestino Uriarte/ <i>Marcos</i>	Designat secretari CR. Posteriorment, enviat a Gijón i detés
<i>Arturo /Ricardo</i>	Enviat a Saragossa, on fou detés
<i>Antonio</i>	Mort en enfrontament Mas de Guimerá
<i>Andrés</i>	Detés febrer de 1946 i executat
<i>Pedro</i>	Eliminat en viatge
<i>Pepito</i>	Eliminat en viatge
<i>Grande</i>	Evacuació juny 1952
<i>Ricardo</i>	Mort agost de 1948 per la Guàrdia Civil
<i>Andrés</i> (Miguel Soriano)	Mort 7-11-1949 Assalt campament Cerro Moreno
<i>José Maria</i>	Evacuació juny 1952
Josep Gros	França

Font: Elaboració pròpia

Taula 5. Caps de sectors, de batallons i de companyies

SECTOR	CAPS	CAPS DE BATALLONS I GRUPS
5	<i>Tomás Robert Gil/Medina Capitán Mauro</i>	<i>Paisano, Segundo, Chato Chaval, Peñaranda</i>
11	<i>Grande</i>	<i>Dedé, Capitan, Vitini, Jalisco Chato, Francisco, Bienvenido Ibañez, Chaval, Valencia</i>
17	<i>Antonio Pepito el Gafas Manso Rubio</i>	<i>Asturias, Mateo, Carlos, Manso Valencia, Rubio, Francisco Serrano, Viejo, Vias Pepito de Mosqueruela, Cinctorrà,</i>
23	<i>Carlos Lucas Valencià Saturnino Zapatero Eduardo</i>	<i>Dedé, Peque/Rubén, Cinctorrà, Deseado, Valencià, Conillet d'Ares, Cano</i>

Font: Elaboració pròpia

Un dels problemes recurrents de l'Agrupació va ser la carència d'armament i, especialment, de munició. Com diferents informes i cartes coincideixen, l'escassa reserva de munició va frenar moltes operacions i, accentuà la inferioritat de condicions respecte la Guàrdia Civil, mantenint-se a la defensiva i intentant evitar, en la gran part

de les ocasions, les trobades amb les forces repressives. Generalment, els guerrillers portaven fusells russos, txecs o màusers espanyols, provinents del conflicte bèl·lic del 36, proporcionats per antics combatents, coneguts, amics o integrants de les partides i també pels importants abastiments en requises a guàrdies i, especialment, a sometents (bàsicament, en ocupacions de pobles). En aquesta tasca de “recuperació”, destacà, durant l’any 1947, el segon batalló del sector 17è. També hi hagueren metralletes angleses i alemanyes provinents de França, portades pels vinguts des de l’exili, algunes de les quals solien tenir l’inconvenient de tenir escassa precisió i comptar amb un calibre poc freqüent (9 especial), amb els consegüents problemes de reposar la munició.⁶⁹⁵

Les usuals demandes a França, centrades especialment en la munició, pistoles i en fusells metralladors (amb l’especial insistència, per part d’*Antonio*, en l’enviament de russos i americans, descartant els txecs per la pesadesa), augmentaren també la dependència amb l’aparell comunista.⁶⁹⁶ La insuficiència d’armament, l’arribada a comptagotes i la desigual presència de metralletes, subfusells, pistoles o municions va provocar no poques tensions entre sectors. Per això, tant *Antonio*, com *Pepito el Gafas*, ordenaren diferents redistribucions, entre sectors i batallons, a efecte d’unificar i homogeneïtzar armes. El desig de subministrar metralletes a almenys, la meitat dels guerrillers i l’aspiració que tots portaren pistola, va estar lluny de complimentar-se reduïnt-se, els portadors d’arma curta, als caps i als enllaços.⁶⁹⁷ A tall d’exemple, un informe dels inicis, de novembre de 1946, calculava el següent estat d’armes:

⁶⁹⁵ En paraules de *Chaval*, “al cruzar la frontera recibí 500 balas para la metrallata inglesa. Con ellas y unas 250 o 300 que me fueron entregadas allá por el año 1949 o 1950 hice seis años de guerrillas, y puedo asegurar que en las mismas condiciones o peores se encontraban todos los hombres con los que compartí esta dura prueba”. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.31 i p.59.

⁶⁹⁶ Òbviament, no foren les úniques demandes: altres peticions, en diferents moments, foren prismàtics, mapes, brúixoles, mapes i, fins i tot, verins i soporífers.

⁶⁹⁷ Sovint, els portadors de pistola foren també els que duïen metralladora ja que la Parabellum tenia la mateixa munició que la màuser metralladora, considerades, amb això, “el arma ideal para enlaces y jefes”. *Informe de la Agrupación guerrillera de Levante (Antonio) desde el 3 de junio al 29 de Noviembre de 1947, Movimiento Guerrillero*, 29 de novembre de 1947, jacquet 24, AHPCE. Declaracions realitzades per Isaiás Jiménez Utrillas, *Manolo o Maquinista*, el dia 8

Taula 6. Estat d'armes

	11 Sect (núm i munició)	5 sector (núm i munició)
Metralletes	6 (19)	7 (575)
Naranjeros	1 (103)	
Fusells	19 (2345)	16 (934)
Bombes	22	14
Pistoles 9 llarg	8 (199)	9 (147)
Pistoles 7,65	8(195)	3 (37)
Fusells reserva	9(143)	9 (257)

Font: Elaboració pròpia a partir de l'informe de l'armament i munició existent en l'11è i 5è sector, 28 de novembre de 1946. Sumari 85-V-1947, AGHD.

Un any més tard, *Ibañez*, calculava que l'armament disposat era: 17 metralletes o subfusells (amb presència destacada de les angleses Sten) cadascuna amb 70 cartutxos, 3 *naranjeros*, entre 400 i 500 fusells individuals i un nombre de pistoles sense determinar.⁶⁹⁸ L'armament de reserva, majoritàriament fusells i munició, es trobava en dipòsits, esglaonats espacialment, que, en més d'una ocasió, per les insuficients condicions de resguard, donaren problemes de conservació.⁶⁹⁹

Una de les tasques quotidianes dels diferents batallons va ser la fabricació de bombes de mà a partir de la recollida de trilita provinent d'explosius de la Guerra Civil, destacant, fins l'any 1948, el 17è sector.⁷⁰⁰ Respecte això, des de novembre del 1947, també s'ordenà que cada campament estable tingués un equip soldador destinat a la fabricació de bombes i aparells de sorpresa.⁷⁰¹ Igualment, atés el gran nombre d'explotacions mineres que hi havia a la zona on operava l'AGL, eren els propis sectors qui

d'abril de 1951, SIGC, 133 Comandància de la Guàrdia Civil, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

⁶⁹⁸ Informe d'*Ibañez* de juliol de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 3-9, AHPCE.

⁶⁹⁹ El que en millors condicions es mantenia era el fusell rus. *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección con las experiencias extraídas*, 17 S. E.M., 4 de setembre de 1947, AHGC, Madrid.

⁷⁰⁰ Per aconseguir la trilita i fabricar bombes, tots els sectors ordenaren recollir explosius, bombes i obuses, de la Guerra Civil, escampats per les muntanyes properes a les unitats. Segons *Chaval*, la serra del Toro i Javalambre, fou dels espais que més recolliren. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.238 i 239. *Boletín Informativo de la AGLA para Jefes de Batallón, Compañía y Sección 5ª Brigada*. 11 Sector, EM, 1 de desembre de 1947, AHGC, Madrid.

⁷⁰¹ En la mateixa ordre, signada per *Pepito el Gafas*, Cap de l'EM, el 21 de novembre de 1947, també s'emplaçava a dur l'arma curta pendent d'un cordó fi al cos, per evitar que una explosió pugués arrebatat la pistola.

s'encarregaven d'aconseguir dinamita, sol·licitant a França, això sí, “mecha detonante, fulminantes eléctricos del 0 y del 1 por ser instantáneos, algún lapicero y pequeños aparatos para minas en carretera (...) pastillas de tol en abundancia y plásticos”.⁷⁰²

Les demandes de l'Agrupació no foren tan sols de tipus logístic: *Antonio*, en informe de novembre de 1947, recomanava, a la direcció de França, l'enviament de “grupos pequeños, homogéneos, de 5 a 10, naturales de regiones limítrofes al terreno de la Agrupación con objeto de extenderse con más facilidad, y así ir extendiendo guerrilleros a las otras agrupaciones”.⁷⁰³ Tanmateix, van haver intents per connectar amb altres agrupacions i per expandir la zona d'actuació; en concret, 2 integrants de l'AGLA, “debidamente seleccionados”, marxaren “en plan de exploración y estudio de nuevos objetivos” intentant contactar amb guerrilles de Guadarrama “que teníamos noticias habian operado en Tamajón”. A més de l'intent d'enllaçar amb l'*Agrupación Guerrillera del Centro*, altres guerrillers, més endavant, foren enviats en direcció Hellín i Alacant, per establir contacte amb Andalusia. Més estrets foren els vincles amb la *5a Agrupación La Mancha*, amb la incorporació d'algunes unitats al 5è sector i l'enviament de *Vitini* i *Fèlix* (per l'11è sector) per connectar i auxiliar a la partida de *Chichango* a partir de la presència de guerrillers de La Mantxa fugits (cas de *Mario de Rosa*, *Tarzán* o José Moreno) refugiats a la ciutat de València. També, s'informà de l'anada de “dos camaradas en dirección de Lleida, Solsona, Artesa de Segre con vistas a establecer una ruta hacia esas y con objeto de tantear el terreno por la izquierda del Ebro donde, según indicios, actuan también guerrilleros”.⁷⁰⁴

No obstant, ni les connexions foren fructíferes, ni es mitigaren els problemes de fons existents. Les dificultats de l'agrupació, ben constatades des del principi, anaren augmentant. A les inicials desercions i ajusticiaments, inclòs el del primer cap, Juan Delicado, va succeir la primera gran crisi general, entre gener i febrer de 1947, que

⁷⁰² Informe de la Agrupación guerrillera de Levante (Antonio) desde el 3 de junio al 29 de Noviembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, 29 de novembre de 1947, jacquet 24, AHPCE.

⁷⁰³ Ibidem.

⁷⁰⁴ Correspondència entre Antonio i Andrés, dins de sumari 85-V-1947, AGHD. Informe de la Agrupación guerrillera de Levante (Antonio) desde el 3 de junio al 29 de Noviembre de 1947, 29 de novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 24, AHPCE.

desembocà en la caiguda del Comitè Regional, de l'Estat Major i del cap del 5è sector; amb el desmantellament de xarxes de suport i nuclis del Partit de diferents zones, es produïren clars efectes organitzatius. Entre ells, el nou lideratge d'*Antonio*, els intents de connectar i de refer el Comitè Regional, la reorganització del 5è sector amb noves designacions, els trasllats de guerrillers, i la important reunió haguda entre *Antonio* i *Grande* el 12 de maig de 1947. En aquesta, es decidí la “designació” fictícia d'*Alfredo* com a cap virtual, nous articulats dins dels Estatuts i el viatge d'*Ibañez* a França el següent juliol, per informar i rebre noves orientacions. L'ordre subsegüent, datada el 2 de juny, també informava que *Gil* (també anomenat *Medina*), l'ajudant d'*Antonio* al sector 17è, es traslladava (al sector 5è), sent substituït al càrrec per *Pepito el Gafas*.⁷⁰⁵ Tot plegat i a pesar dels entrebancs, la primavera del 1947 va ser el període de major actuació i embranzida guerrillera i en el què més i més diverses accions realizaren les partides.

Al setembre, la visita d'un membre rellevant del CR de València a un campament de l'11è sector i l'entrevista amb *Antonio*, de visita per aquell sector, va resoldre la qüestió del lideratge. La petició de directrius per part del comandant guerriller a la direcció de França i la decisió d'acabar amb l'engany referent al veritable comandament de l'AGL, tal i com explicà *Antonio*, “determinó que me hiciera cargo de la A. [Agrupació] con mi nombre hasta que resolvierais, cosa que se hizo”. Per donar credibilitat a la falsa representació, confeccionaren un document datat l'octubre de 1947, on *Alfredo* ordenava que *Antonio* es fes càrrec de l'AGL perquè ell anava destinat a la 2na Agrupació de l'Exèrcit Guerriller del Centre. També deia que “ocupará el cargo de Jefe de EM de la Agrupación el Jefe de EM del 17 Sector, Pepito [*Pepito el Gafas*]”. La circular conclouia amb unes significatives paraules, per amagar l'engany: “Haciéndoos constar mi condolencia por no habeos [sic] podido conocer personalmente, y felicitándoos en general por vuestras acciones llevadas a cabo desde el día de mi jefatura provisional, me despido con un hermanal saludo de unidad y lucha”.⁷⁰⁶

⁷⁰⁵ L'ordre es pot consultar al sumari 256-V-48, AGHD.

⁷⁰⁶ Ordre Circular n. 9, AGL. Jefatura. *Alfredo*, 31 d' octubre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 34, AHPCE.

Aquesta formalització del comandament d'*Antonio*, vingué acompanyada de noves disposicions organitzatives. La primera va ser el nomenament de German Amorrortu, *Manso* com a cap del 17è sector i la seva divisió en dos sectors: el 17è i el 23è, a l'efecte de gestionar més eficaçment el gran nombre de guerrillers haguts i la important expansió territorial. El nou sector 23è o 13a Brigada, tenia el comandament de Jesus Caellas, *Carlos el Catalán* i estava compostat per dos batallons: el primer, manat per José González, *Rubén* o *Peque*, amb campament establert al terme de La Sènia, als Ports, i estava format per una quarantena d'homes. El segon batalló, amb el campament situat en un barranc del terme de Vallibona, el manava José Borrás, *Cinctorrà*, i tenia uns trenta-cinc homes a les seves ordres. Amb això, *Antonio*, posava en pràctica les noves directrius del Partit que, datades a l'abril de 1947 assenyalaven que la guerrilla, per millorar qualitativa i quantitativament havia de fragmentar els seus efectius:

Actualmente las Agrupaciones tienen zonas de operaciones muy extensas que les permiten dividirse en sectores: y en cada sector muy bien puede desenvolverse una guerrilla. Estas guerrillas para realizar el más eficaz trabajo estarán organizadas sobre la base de hombres que sean de los pueblos del sector designado y si no en su totalidad, fundamentalmente el jefe y algunos más. Esto permite tener un conocimiento político amplio; para la creación de nuevos puntos de apoyo y para montar un buen servicio de información. Los componentes de las guerrillas deberán ser conocedores muy buenos de las montañas del sector.⁷⁰⁷

Aquesta ordre representava un canvi important en l'estratègia organitzativa de l'Agrupació: emplaçava a què els membres del sector, particularment el cap, foren homes que conegueren el terreny i naturals del mateix. Amb això, el dilema entre homes del terreny i coneixedors de la zona, susceptibles de recollir més suport, versus homes provinents de França de fidelitat comunista, semblava diluir-se, decantant-se cap el necessari reconeixement d'uns autòctons que superaven clarament, en nombre, els "francesos". L'aplicació estricta d'aquesta ordre va comportar que el nou 23è sector estigués integrat bàsicament per autòctons de la zona, majoritàriament fora de l'òrbita del Partit Comunista, amb mentalitats diferents i que eren reticents a complir moltes de

⁷⁰⁷ Agrupación Guerrillera del Monte", s/l, abril de 1947, França, AHPCE, citat a SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.221.

les seves directrius. Amb l'augment de sectors i de l'expansió, i malgrat que l'Aragó terolenc era un espai on l'agrupació ja estava arrelada, decidiren que aquesta es convertís en AGLA (per afegit d'Aragó). Potser que l'afany de donar una imatge expansiva, de força i de major control de territori, tingué també quelcom a veure.⁷⁰⁸

Per la seva part, mentre el 17è sector o 3a Brigada, quedava sota el comandament de *Manso*, i reduïa una zona d'actuació que no sobrepassava Vilafranca i Lluçena (límits amb el sector 23è), els altres dos sectors, 11è i 5è, decidiren que el primer s'assentaria més cap la costa, amb una zona de seguretat, mentre que l'interior quedaria pel 5è. El fins aleshores cap de l'EM del sector 11è, *Capitán*, passà a ser ajudant d'*Antonio*, mentre que *Pepito el Gafas*, va quedar com a segon cap de l'Agrupació. Tanmateix, Francisco Bas Aguado, *Pedro*, de qui esperaven la seva arribada imminent des de França, es convertí, en el responsable polític de l'*Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón* (AGLA).

Pedro, juntament a José Maria Rojas (*Luis*), Mateo Oliver (*Juan*), Eusebio Garcia (*Ramón*), Joan Moreno (*Noi*), Pedro Lozano (*Vias*), Francisco Otalara (*José*) i Manuel Gracia (*Abelardo*), van eixir de França el 4 d'octubre de 1947. En arribar, mentre que els altres guerrillers (excepte *Abelardo*, perdut pel camí), foren repartits entre els diversos sectors, (*José* i els dos radistes, *Noi* i *Luis* a l'11è; *Nano* al 17è sector; *Juan* al 23è, i *Ramón* al 5è), *Pedro* va assumir la direcció política de l'AGLA. La redistribució no era casual: per una banda, els dos radistes anaren a l'11è perquè es considerava que en aquell moment era el sector que oferia més garanties de seguretat. Per d'altra, la designació de *Pedro* com a cap polític, pretenia proporcionar una perspectiva més política, aixecar la moral i establir un major control ideològic sobre els guerrillers.

⁷⁰⁸ Segons algunes veus, el canvi de denominació també pot amagar la voluntat d'amagar el fracàs de l'Agrupació de l'Alt Aragó de *Villacampa*. ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Ivan i Roland, *Guèrille antifranquiste...* op. cit., p.290.

7.3 Cap la primacia política: l'arribada de *Pedro* i la formació dels consells de resistència

Francisco Bas Aguado, natural d'Oriola, era un antic pilot de l'aviació republicana, militant del PCE, que, amb la victòria dels sotllevats, s'exilià a Argèlia i al Marroc; després d'estades a un camp de concentració i a companyies de treballadors, augmentà la seva implicació en el Partit, responsabilitzant-se, entre d'altres, de l'aparell de masses del Comitè Regional del Marroc. La fermesa mostrada en les tres detencions i interrogatoris patits a presons marroquines, així com la seva fidelitat, el feren considerar, dins del Partit, com un home “muy firme y combativo” i apte per ser enviat al capdavant de l'aparell polític de l'AGLA.⁷⁰⁹

El seu estil ortodox, de subjecció ferma a la doctrina del Partit i que detectava fantasmes de traïció, en el que potser era desmoralització i desencís, ja es vislumbrà en el primer informe que redactà, després de la visita pels diferents sectors, immediatament després a la seva arribada, acompanyat per *Antonio*. En ell, expressava que: “en los últimos tiempos corren por la Agrupación ideas derrotistas y destructivas de un carácter vedaderamente criminal, y se tiene la impresión de que hay algunos elementos interesados, aunque camuflados, en propagarlas. Estas ideas son las siguientes: ‘La represión va a acabar con todos’, ‘Los guerrilleros van a desaparecer’, ‘Franco tiene mucha fuerza’, ‘La ONU no hace nada por nosotros, y por lo tanto hay muy poco que hacer’”. I afegia també que molts d'ells, a diferència de “los camaradas más conscientes y responsables del Partido “ tenien “la idea de que la terminación del régimen depende fundamentalmente de las medidas que se tomen en la ONU, o de la actitud de los angloamericanos está bastante extendida”.⁷¹⁰

Tanmateix, remarcant la importància de la tasca política que havia de fer, informava al Buró Polític de la paràlisi haguda en la premsa guerrillera des de feia més de sis mesos,

⁷⁰⁹ Autobiografia de Francisco Bas Aguado, *Pedro, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 742, AHCPE, Madrid. PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas españolas...* op. cit., p.142 i 145.

⁷¹⁰ Informe de *Pedro* al Comitè Central sobre la situació de l' Agrupació, 27 de novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 22, AHPCE.

de l'escassa activitat propagandística, de la poca capacitat d'alguns caps d'unitats i de l'absència de vida política a l'interior. Especialment criticava la “falta del papel organizador del Partido entre las masas campesinas. Creo que estos camaradas han subestimado o no han comprendido bien el papel que tiene que jugar el campesinado junto a la clase obrera”. En un to paternalista, jutjava de forma negativa el paper dels seus companys d'armes, ja que “no han comprendido bien que las guerrillas están principalmente para ayudarles a organizarse (als camperols). No han comprendido bien que las guerrillas, sin un fuerte movimiento de masas organizado ligado a los campesinos fuertemente, seran raquíticas y con muy poca vida. Lástima de las muchas facilidades que han tenido para haber trabajado más en este sentido”.⁷¹¹

Pedro, probablement enlluernat per la propaganda de la direcció de França i pel seguiment incondicional a l'anàlisi del Partit, demostrava una escassa comprensió de la realitat de l'interior. Atorgant la responsabilitat de la feblesa del moviment als propis guerrillers, tampoc entenia, o volia entendre, les desfavorables condicions no detectades. Era el mateix PCE qui havia primat l'estratègia militar sobre la política, tàctica que, junt les deficientes condicions logístiques i d'armament de la guerrilla, havia cremat les principals xarxes de suport i les organitzacions que tenia a les poblacions on actuava. La immensitat de la repressió, constatada per *Pedro* en el seu informe, i el nul paper protector de la guerrilla feren desaparèixer les potencials reserves humanes susceptibles de configurar la base social de la resistència. Des d'aleshores, la prioritat de *Pedro*, seguint les directrius de la direcció, va ser la de primar l'acció política (prèvia petició de mitjans econòmics al Partit), complementant-la a l'acció militar, amb l'impuls dels consells de resistència, i la demanda d'enviament de quadres ben preparats políticament, juntament la millora armamentística i de propaganda.

Així doncs, s'implementaren noves ordres que redefinien la funció i l'operativitat de l'agrupació. En primer lloc, s'instava la creació d'uns organismes suprapartidistes i independents, els consells de resistència, formats per representants de diferents forces, amb l'objectiu d'acabar amb l'aïllament del PCE, accentuat amb l'inici de la Guerra

⁷¹¹ Íbidem.

Freda i a l'efecte de poder constituir el *Consejo Central de Resistencia*.⁷¹² Els consells de resistència havien d'estar impulsats pels batallons i avalats per l'actuació militar de les guerrilles i, fins i tot, havien d'impulsar les organitzacions de masses dependents del Partit, com ara els sindicats.⁷¹³

En segon lloc, s'ordenava que les partides només entraren als pobles “cuando se trate de realizar objetivos muy concretos como son: fusilar en la plaza pública a destacados falangistas, agentes del enemigo y chivatos, y cuando haya necesidad de recuperar ropa para las unidades”. La pretensió de potenciar els actes polítics i de millorar la imatge de l'agrupació va posar límits als colps econòmics, com també s'acotaren els ajusticiaments i la venjança.

Altrament, s'insistí en millorar la imatge estètica dels guerrillers i en la importància d'una bona uniformitat i presència a l'hora de fer alguna acció on hi hagués població civil:

con ropa militar a base de pantalón de kaki fuerte y una cazadora de la misma tela, así como cartucheras iguales para todos y gorro con la bandera de la República y las letras AGL. De conseguir estos uniformes solo se utilizaran para operaciones públicas, el resto del tiempo se tendrán guardados y bien conservados en sitios que no se estropeen, llevando para uso continuo... el traje de pana u otra clase de ropa que se adapte a la que corrientemente usen los campesinos y población civil de la zona.⁷¹⁴

Un altre eix d'actuació de *Pedro* va ser el relatiu a la disciplina i als hàbits dels guerrillers amb l'augment de les reunions polítiques. Així, s'instava, al cap del sector 17è, *Manso* a reunir el Partit un cop a la setmana i organitzat-los “en cuantos sitios te

⁷¹² Respecte això, entre d'altres articles i ordres, vegeu article de Francisco Anton, “Tarea urgente. Formar el Consejo Central de la Resistencia”, *Mundo Obrero*, 100, 15 de gener de 1948, p.1.

⁷¹³ “Tampoco deben olvidar los Bones (Batallons) que no solamente tienen el deber de operar, sino el de organizar también todos los pueblos de nuestras zonas respectivas, principalmente los Consejos de Resistencia donde participen todos los elementos de las diferentes organizaciones antifranquistas (...) También se debe organizar la Federación de Trabajadores de la Tierra, organización netamente campesina pues hay que tener en cuenta que llegado un momento dado seran las primeras fuerzas que podremos utilizar contra el enemigo” *Boletín de información para jefes...*, *AGL, 5ª Brigada*, 1 de desembre de 1947, AHGC.

⁷¹⁴ Informe de *Pedro*, 27 de novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 22, AHPCE.

sea posible, así como consejos de resistencia locales”.⁷¹⁵ Els apunts recollits per un guerriller en una d’elles, celebrada el 16 de desembre, il·lustren els temes i problemàtiques que abordaven. En la mateixa, *Rubio*, en la seva xerrada els digué que els companys nouvinguts de França havien referit el gran prestigi nacional i internacional que tenia la guerrilla espanyola. I que aquesta, a partir d’aquell moment, havia de canviar i adaptar-se a les noves orientacions arribades de l’exterior, amb les noves normes que els dictà el responsable del batalló. Fins i tot, justificà aquest canvi afirmant que l’actuació que fins aleshores havien portat s’assemblava més al bandolerisme tradicional que a una lluita política. Altrament, s’urgia a estretir les mesures de seguretat, esborrar sendes i petjades, que pugueren conduir al campament i millorar les condicions d’habitabilitat i els costums dels guerrillers, especialment les referides als hàbits de neteja.

Altres queixes, es referiren a la feblesa i la incapacitat del comandament que havien tingut fins aquell moment, a la desídia o negligència de membres (*Pepito*, *Cinctorrà* o *Juan*) o al mal plantejament i execució de moltes de les accions. Finalment, la reunió, amb l’assentiment i nul·la defensa dels acusats, s’acordà la necessitat de mantindre l’activitat militar, es reconegué i justificà l’actuació que el PCE realitzava a Espanya i de pressionar a l’executiu de París de cara a obtenir marge de maniobra per actuar a Espanya.⁷¹⁶

Com constaten diferents documents del SIGC i informes i cartes de guerrillers, el panorama era poc alentador per la guerrilla. Il·lustrativa és una carta, enviada per *Medina*, cap del 5è sector, a *Pepito el Gafas*, on assenyalava els escassos recursos, les dificultats de contactes amb els enllaços i amb el Partit, l’escassa formació dels membres, la insuficient dotació de roba d’abric, de sabates i de medicines, i l’escàs paper, tinta i munició.⁷¹⁷ A més, “la difícil situación del problema económico por una parte, y una serie de debilidades en el mando de los batallones, acompañado de las

⁷¹⁵ Carta de l’ E.M dirigida a *Manso*, cap del 17è Sector, 12 de desembre de 1947, AHGC.

⁷¹⁶ Notes que foren preses per la Guàrdia Civil en l’assalt a un campament del sector 17è. Informe manuscrit de 5 fulles sobre la segona reunió de grups guerrillers arribats de França, 14 desembre de 1947, AHGC.

⁷¹⁷ Carta de *Medina* al EM, “AGL. 5 Sector, 29 de noviembre de 1947, AHGC.

dificultades creadas por la evacuación de las masías y el recrudecimiento de las batidas y vigilancia del enemigo, han sido la causa de que no se operase más en estos tres meses”.⁷¹⁸ Així, la paràlisi d’accions solia ser equivalent a les debilitats internes i a la intensitat repressiva.

Les diferències entre sectors eren notòries: mentre que el sector 5è, estava reorganitzant-se amb l’objectiu principal de “fijar la gente en el terreno del mismo, o, por lo menos, ya que esto parecía un poco difícil por las condiciones que en él concurren, hacer que de bases asentadas en sitio seguro sirvieran de punto de partida para seguir actuando en su terreno”, l’11è sector, amb gent més preparada políticament i culturalment, no presentava tants problemes però depenia, econòmicament, i de forma temporal, del 17è.⁷¹⁹

No obstant, la nova tàctica no va consolidar espais i nuclis d’oposició política antifranquista. És més, les xarxes de suport foren progressivament desmantellades a conseqüència de la forta repressió, la qual també determinà la pèrdua d’alguns dels millors quadres, integrats en les guerrilles. Nogensmenys, el mateix desplegament esdevenia un contrasentit: en un moment de clar i evident retrocès de l’acció armada resistent, l’impuls i la direcció política dels consells de resistència havia d’estar avalada per les unitats guerrilleres. En conseqüència, la nova orientació va fracassar tant en zones rurals com en àmbits urbans, fiasc que justificà, el posterior canvi de tàctica, dut a terme des de finals de 1948, basat en la dissolució dels sindicats clandestins i la consigna d’infiltració de membres rellevants del Partit tant en les *Hermandades de Labradores* com en els sindicats verticals.

Realment, les noves directrius i ordres per augmentar el control del Partit i el nivell polític dels guerrillers no pogueren fer front a la diversitat i l’abast dels problemes de l’Agrupació. No tan sols no es va poder paliar l’alarmant baix perfil polític sinó que els problemes de fons s’agreujaren. Com després comprovarem, l’augment de les desercions, els problemes de reclutament, la baixa moral, les deficiències logístiques,

⁷¹⁸ Informe de la *Agrupación Guerrillera de Levante* d’Antonio des del 3 de juny al 29 de Novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, 29 de novembre de 1947, jacquet 24, AHPCE.

⁷¹⁹ *Ibidem*.

les urgències econòmiques i l'escassa mobilització de la població, foren barreres insalvables que, lluny de minvar, acreixeren paral·lelament a l'augment de l'eficàcia repressiva del règim.

7.4 Renovar-se, eixir de l'aïllament o morir: el canvi de tàctica

Assumides les dificultats, militars, operacionals i polítiques, hi hagueren diversos intents per revertir el rumb de l'Agrupació. De res serví el “gir polític” de *Pedro*, de finals de 1947, ja referit anteriorment; la persistència dels problemes pretenguè ser paliat amb l'anomenat “canvi de tàctica”, una altra temptativa de renovació del projecte guerriller per part del PCE dut a terme a finals de 1948.

Amb anterioritat a aquest, ja havien hagut intents, nacionals i internacionals, per estendre suports i donar sentit al projecte guerriller. Pocs mesos abans, apareguda el 27 de maig a *Mundo Obrero*, s'havia fet pública una crida de l'AGLA a totes les forces antifranquistes, que emplaçava a la unió i coordinació d'esforços en la lluita contra el règim; reclamava la formació d'un govern republicà on estigueren representades les forces “que lleven el peso de la lucha en España” (comunistes) i que ajudès moralment i material l'oposició antifranquista de l'interior i les agrupacions: també demanava la constitució d'un Consell Central de Resistència que pogués unir les diferents forces democràtiques, motiu pel qual, la mateixa Agrupació convocava a una reunió, secreta i segura, per crear-lo i elaborar un programa “nacional y democrático”. Convidant a tots els antifeixistes a debatre la crida, demanava, per últim, el suport dels exiliats al manifest. Intencionadament magnificat i considerat transcendental per *Mundo Obrero*, va precedir un allau d'adhesions al mateix, de propostes programàtiques provinents de sectors de l'exili i de recollides i enviament de fons per la causa guerrillera. No obstant, no serví, ni perquè s'implementès cap de les propostes, ni perquè es rellancès una Agrupació colpejada per la repressió i per les dificultats internes.⁷²⁰

Fins i tot, en el marc d'aquesta campanya consecutiva a la crida, es formalitzaren reunions entre delegats de l'AGLA i el president del govern republicà de l'exili. A inicis

⁷²⁰ Vegeu *Mundo Obrero*, entre el 27 de maig de 1948 i el 19 d'agost de 1948.

de juliol de 1948, representants de l'AGLA es trobaren a París amb Sánchez de Albornoz, a qui prèviament li havien enviat dos manifestos. La representació, encapçalada per *Ibañez*, després de criticar l'escassa representativitat del govern (format exclusivament per republicans, a diferència de l'elogiat govern anterior de Giral), demanà suport a la crida realitzada per crear el Consell Central de la Resistència, el qual, segons ells, comptava amb el recolzament de les agrupacions i unitats guerrilleres peninsulars, i dels nuclis locals i direccions provincials (en molts casos inexistents) d'I.R, PSOE, PCE, CNT i UGT. Exposant també les dificultats de la lluita guerrillera, Albornoz, malgrat dir “que estaba muy contento y emocionado de nuestra conversación”, conclou la primera cita admetent les dificultats en la unitat antifranquista i sense respondre les peticions, excusant-se en la urgència d'acudir a un acte.

En la següent entrevista, celebrada el dia 7, Albornoz, després d'exposar la situació internacional, recalca les diferències de criteris que hi ha respecte la política interior, amb forces partidàries de la lluita guerrillera, però d'altres que no “tomando como ejemplos el comportamiento de algunas partidas en Andalucía que según parecen solo actúan de cara el dinero”. Sense reconèixer obertament animadversió cap aquesta opció, posava les esperances en la propera reunió de la ONU prometent que “si no se toman medidas más enérgicas para sacar a Franco no hay más remedio que echar por la fuerza”. La correcció, la prudència i les bones paraules i formes del president no evitaren la insistència guerrillera per la resposta concreta a les qüestions demandades; així, respecte la formació d'un govern més ample i representatiu, ho considerava difícil apel·lant a la situació entre les forces polítiques de l'exili i tan sols prometia intentar presentar un document a la ONU aprovat per tots els Partits. Sobre el suport del Govern al *Consejo de la Resistencia* que li havien demanat digué “que no era de su incumbencia”, i traslladava la responsabilitat als partits.⁷²¹ Per últim, rebutjà tant l'ajuda material (argumentant que el govern “vivía con grandes dificultades económicas”), com

⁷²¹ Tot i que els guerrillers apel·laven al suport perquè “como iniciativa de unidad, debía tener el apoyo del Gobierno”, Albornoz contestà que, un cop constituït, el govern respondria. Els aconsellava que visitaren els partits, primer els nacionalistes bascos i ERC, i s'oferí per posar-los en contacte amb Martínez Barrios i la direcció del seu partit; així, els emplaçava a què, a diferència del pla dels guerrillers, contactaren primer amb els partits i després amb el govern.

l'ajuda concreta a familiars de guerrillers i el reconeixement dels graus aconseguits en la lluita guerrillera, això sí, amb la promesa de plantejar-lo al consell de ministres.⁷²²

La següent entrevista va ser amb Martínez Barrio, president de la República, a qui se li explicà, prèviament, la situació “favorable” de les diverses agrupacions, especialment “la de Levante”. Assabentat de la reunió tinguda amb Albornoz, es mostrà favorable a la creació d'un organisme aglutinador, però, de la mateixa forma que l'anterior, explicà els problemes respecte la unitat i, més concretament, en relació a la no entrada de comunistes al govern. Tanmateix, posava les màximes expectatives en la reunió de la ONU i en què es desvetllés la incògnita del PSOE i de la postura possibilista de Prieto respecte don Juan i la monarquia.⁷²³ Amb tot, a l'igual que en les anteriors, l'escassa concreció dels compromisos va ser proporcional a les bones formes utilitzades i a l'aparent interès mostrat per la lluita guerrillera per part dels dirigents republicans de l'exili.

Tres setmanes més tard, la delegació es reuní amb el president de la Generalitat de Catalunya a l'exili, Josep Irla, la qual tingué resultats molt semblants a les anteriors. Particularitzant un poc més respecte la situació de Catalunya, Irla assumí la necessitat d'unitat, va ometre opinió respecte les maniobres de Prieto i els monàrquics i tornava a llençar pilotes fora envers les demandes concretes dels guerrillers: del reconeixement dels graus, es desentengué ja que corresponia, segons ell, al ministre de Guerra; i sobre el Consell Central de Resistència, admeté que competia als partits i que ell, com a president de la Generalitat, no podia prendre posició.⁷²⁴ Amb tot, la infructuosa cerca de suports interns i externs, amb noves cartes també enviades a finals de 1949, no aconseguí, en cap moment, trencar l'aïllament de l'Agrupació.⁷²⁵

⁷²² Informe de l'entrevista amb el president Sánchez Albornoz, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 167, AHPCE.

⁷²³ *Entrevista de la Delegación de la Agrupación Guerrillera de Levante con el Presidente de la República. Diego Martínez Barrio*, setembre de 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 168, AHPCE.

⁷²⁴ *Entrevista de la Delegación de la Agrupación Guerrillera de Levante con el Presidente de la Generalidad Sr. Irla, el día 20 del corriente*, 25 de juliol de 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 184, AHPCE.

⁷²⁵ Informe d'Andrés de la *Agrupación Guerrillera de Levante*, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 252 i 252, octubre de 1949, AHPCE.

Un altre intent, per part de dirigents comunistes, va ser al febrer de 1948, quan una delegació del Partit liderada per Santiago Carrillo i formada, entre d'altres, per Enrique Líster i Juan Modesto, viatjaren a Iugoslàvia per entrevistar-se amb Tito. Esperançats en la simpatia i sensibilitat de la direcció política balcànica, molts d'ells amb experiència en les Brigades Internacionals, i considerant l'experiència insurgent iugoslava durant la Segona Guerra Mundial, i l'ajut a la guerrilla grega, la delegació pretenia rebre ajut per relançar la resistència armada a Espanya. En paraules de Carrillo, “se trataba de organizar la base del movimiento en la región de Levante, en donde los guerrilleros son más numerosos y las comunicaciones con Francia más fáciles, sobretudo por mar”.⁷²⁶ És a dir, sol·licitaven ajut material, assessorament militar i mitjans de transport per col·locar “al frente de las guerrillas un fuerte equipo de dirección político-militar, incrementar el número de guerrilleros y proporcionarles medios de combate más importantes”. Per aquest fi, sol·licitaren dels iugoslaus la utilització dels seus avions, demanda rebutjada ja que “Tito nos explicó que sus aviones no poseían radio de acción suficiente para parachutar en el levante español y regresar con seguridad a Yugoslavia”.⁷²⁷

La única obtenció d'alguns diners, sense ajut logístic, podent respondre a les divergències entre Tito i Stalin, no va satisfer les demandes. És més, els contactes amb Iugoslàvia, en ple inici del cisma comunista (declarat en juny de 1948), alçà suspicàcies en el PCUS (Partit Comunista de la Unió Soviètica), i sol·licitaren una reunió amb el PCE. Aquesta, celebrada al setembre, va comptar amb la presència de Santiago Carrillo, Dolores Ibárruri i Francisco Antón, en representació del Buró Polític del PCE i, per part, del Kremlin, Molotov, Voroshilov, Suslov i Stalin. La trobada, versada al voltant de la fidelitat, confirmada pel PCE, a les directrius de la Cominform, va servir també per readaptar les consignes sobre el projecte guerriller antifranquista i per tornar a França amb una bona quantitat de diners pel Partit.

⁷²⁶ CARRILLO Santiago, *Demain l'Espagne*, París, Ed. Du Seuil, 1974, p.107.

⁷²⁷ CARRILLO, Santiago, *Memorias...* op. cit., pp.416-417. Segons Josep Gros, ell mateix havia buscat llocs per llençar armament des de paracaigudes. Entrevista a Josep Gros, Madrid, 18 de març de 1998, cedida per Josep Sánchez Cervelló.

Havent una certa controvèrsia, entre els historiadors, al voltant les noves directrius d' Stalin, no ha quedat clar si recomanà el final de la lluita armada i la seva substitució per la infiltració en les organitzacions de masses, o simplement va aconsellar aquesta segona opció.⁷²⁸ Segons els testimonis directes de Carrillo i de Dolores Ibarruri, Stalin, sense intervindre molt a la reunió, explicava experiències de la lluita bolxevic i, la darrera recomanació seva abans d'acomiar-se va ser "Tepernie" (Paciència). Això, juntament a què el dirigent soviètic creia "que debíamos trabajar en el interior de los sindicatos verticales y en general, en las organizaciones de masa del régimen", els portà a entendre, de forma indirecta, que l'enfrontament armat contra el règim estava esgotat i que calia preparar-se per una lluita de posicions llarga.⁷²⁹

Un altre testimoni, Líster proporcionà més confusió al respecte, ja que, després d'informar de la reunió, al tornar a França, al Buró Polític, al comitè executiu del PSUC i a un reduït nombre de delegats de guerrillers, afirmà que ell, impulsor fins aleshores de l'entrada de guerrillers (i segons *Chaval*, la persona que havia d'entrar per fer-se càrrec de l'AGLA quan dominaren una zona), era favorable al seu final:

Estuve, pues, de acuerdo con la decisión de disolver las guerrillas. No lo estuve, ni lo estoy, con la forma en que esa decisión fue llevada a cabo. En vez de darle un contenido político a la disolución, se prefirió disolverlas a escondidas, introduciendo en los destacamentos las intrigas, las rivalidades y la provocación para encontrar la justificación de la liquidación. La descomposición de las agrupaciones guerrilleras se organizó desde París, desde donde Carrillo envió a miembros de su aparato especializados en estos menesteres... sobretodo en

⁷²⁸ Per Secundino Serrano, Stalin va suggerir la necessitat d'abandonar paulatinament la lluita armada i treballar als sindicats franquistes. SERRANO, Secundino, Maquis. *Historia de la guerrilla antifranquista...*, op. cit., p.288. Per contra, segons Gregorio Moran, ni Stalin suggerí aturar el moviment guerriller, ni entrar als sindicats verticals, i es referí tan sols a la infiltració, sense abandonar la clandestinitat. MORAN, Gregorio, *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España...* op. cit., pp.137 i ss; també MORENO GÓMEZ, Francisco, *Historia y memoria...*, op. cit., pp.219-221, on argumenta, no sense raó, la fal·làcia de la "desconvocatòria" de la guerrilla al 1948.

⁷²⁹ CARRILLO, Santiago, *Memorias...* op. cit., pp.418-419 i CARRILLO, Santiago, *Mañana, España*, Akal, Madrid, 1976, p.124. VIDAL SALES, José Antonio, *Maquis. La verdad històrica de la "otra guerra"*, Madrid, Espasa Calpe, 2002, p.71 i 72, on apareix transcrit un fragment de l'entrevista de Regis Debray i Max Gallo a Carrillo (París, 1974) on parla de la reunió.

la *Agrupación de Levante y Aragón*, (...) allí envié Carrillo a Romero Marín y a Josep Gros, especialistas en las ejecuciones de las sentencias ordenadas por él.⁷³⁰

No obstant, Gros, no va arribar fins a finals de l'estiu de 1950, prop de dos anys més tard de l'inici del "canvi de tàctica", consistent en infiltrar-se en les organitzacions de masses del règim i combinar l'acció clandestina amb la utilització de les organitzacions legals del règim franquista. Així doncs, el final del projecte armat, no arribà immediatament posterior a la reunió, tal i com es desprèn de dos importants articles de Santiago Carrillo, dels intents d'enfortir i replantejar la mateixa Agrupació o dels enviaments d'homes i d'armes que hi hagueren.

En primer lloc, un text publicat en *Nuestra bandera* (novembre i desembre del 48) i titulat "Sobre las experiencias de dos años de lucha", no fa cap referència directa a l'abandonament de la lluita armada. Poc més de cinc mesos després de la Crida unitària de l'AGLA a la formació del Consell Central de Resistència, secundada pel propi Partit i recolzada per molts sectors de l'exili, donava per finalitzada, amb el constatat fracàs de la UN i l'ANFD, la vella fórmula de Front Popular i la recerca d'aliances amb altres sectors. Així, i sense concloure o dubtar de l'opció armada, es consagrava un repliegament del PCE sobre si mateix, proposava "una unidad con formas nuevas", defensant uns consells de resistència amb lideratge comunista i tornant a recórrer a elevar el nivell ideològic dels militants. Amb una molt subtil autocrítica per confiar excessivament en unes masses poc preparades i escassament convençudes, descartava grans accions guerrilleres i emplaçava a petites actuacions, combinant instruments legals i il·legals de lluita. Així, sense apel·lar al seu final, replantejava la funció dels guerrillers i exposava, fictíciament, "el ejemplo del trabajo de los comunistas de las Agrupaciones guerrilleras, perseguidas con saña por millares de hombres armados hasta los dientes, que sin embargo se mantienen y crecen sostenidas por los campesinos y aprovechando hábilmente las posibilidades legales".⁷³¹

⁷³⁰ LÍSTER, Enrique, *Así destruyó Carrillo el PCE...* op. cit., p.54 i 55.

⁷³¹ "Sobre las experiencias de dos años de lucha", *Nuestra Bandera*, 31, novembre-desembre de 1948, pp.824-839.

I poc després, a *Mundo Obrero*, un altre article titulat “Los guerrilleros, instructores políticos y organizadores de los campesinos”, insistia en el “crecimiento y potencialidad de las Agrupaciones y unidades guerrilleras” i que “acrecientan no solo su número sino lo que es más fundamental, su organización y su enraizamiento entre el pueblo”. Considerant, l’AGL, “baluarte inexpugnable” afirma que la major importància del moviment guerriller “no es su venero inagotable de heroísmo y combatitividad, sino su riqueza política, su creciente comprensión del papel que tienen que jugar en el orden de la educación política y revolucionaria de las masas” (...) los guerrilleros son y deben ser propagandistas, instructores políticos, organizadores del pueblo y de los campesinos”.⁷³² Malgrat no reconeix-lo, el mateix Carrillo, anys després, confirmava que “continuamos con el movimiento de la guerrilla hasta 1949, pero ya dudábamos...”.⁷³³

La pervivència de l’aposta pel model guerriller, amb canvis funcionals, es comprova en els progressius enviaments de nous homes i armament per l’AGLA; a més, el viatge d’exploració per Catalunya, liderat per Gros al març de 1949, amb la fi d’inspeccionar la possible formació de l’Agrupació Guerrillera de Catalunya, no deixa lloc a dubtes: l’objectiu perquè pugués servir de base de trànsit cap el territori valencià i aragonés reafirmava el compromís amb la lluita guerrillera i el manteniment de l’AGLA.⁷³⁴ No tan sols no es fixava el final del moviment guerriller, sinó que es plantejaven altres vies i àmbits espacials de resistència armada.

Realment, les noves ordres no començaren a complimentar-se fins prop d’un any més tard de la reunió a Moscó. En plena gran crisi interna, accentuada per la mort de Pelegrín Pérez, *Ricardo*, el 8 d’agost de 1948, responsable de l’Agrupació i probablement el quadre més instruït i experimentat de la mateixa, l’Estat Major de l’AGLA acordà enviar al març de 1949 a França una representació formada per *Pedro*, *Ibañez*, *Mateo* (mort durant el trajecte a Mosquerola), *Rubio* (sector 17è) i *Lorenzo* (sector 11è), amb la missió d’exposar la difícil situació i rebre instruccions polítiques a l’acabar el viatge. Romanent fins el juliol, no tan sols se’ls transmetè les noves

⁷³² *Mundo Obrero*, 3 de febrer de 1949, p.3.

⁷³³ CARRILLO, Santiago, *Mañana, España...* op. cit., p.125.

⁷³⁴ GROS, José, *Abriendo camino. Relatos de un guerrillero comunista español...* op. cit., pp.251-274. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.366.

directrius del canvi de tàctica ja referit, sinó que la cúpula comunista decidí d'enviar 12 guerrillers més, encarregats de impulsar la transformació desitjada i prometè enviar progressivament armes i diners, establint 30 pessetes diàries de mantenció per cada guerriller.⁷³⁵

Les novetats organitzatives foren diverses: l'Estat Major de l'AGLA va desaparèixer i va ser substituït pel mateix Comitè Regional del PCE, que passà a residir des d'aleshores a la muntanya, com també els sectors, francament disminuïts, s'adaptaren a la nova estructura essent dirigits pels anomenats comitès de grup. El nou màxim dirigent passava a ser Miguel Soriano Muñoz, *Andrés*, com a secretari general, i va estar secundat per *Ramiro*, secretari d'Organització, José María Galán, *José María*, secretari de Masses, Francisco Bas, *Pedro*, secretari polític. Florian García, *Grande*, secretari d'*Agitprop* i Francisco Corredor, *Pepito el Gafas*, com a encarregat de cultura.

El nou Comitè, assumint tasques polítiques, havia de reorganitzar i reforçar les organitzacions del PCE, deixar de propagar la creació dels sindicats tradicionals (UGT i CNT), realitzar treball de masses utilitzant la plataforma legal dels sindicats verticals i de les germandats de llauradors, i infiltrant-se en l'exèrcit i en la Guàrdia Civil. Tanmateix, es suprimí *El Guerrillero*, i quedà tan sols *Mundo Obrero* i l'anunci del nou periòdic, dirigit a les classes camperoles, *La Voz del campesino*. Així, mentre s'abandonava la teoria de la insurrecció, el guerriller, sense abandonar les armes, es convertia en un dirigent i propagandista polític. A la pràctica, les noves ordres, es concretaven en no atacar i dedicar-se a organitzar el PCE, d'instal·lar-se a zones més tranquil·les, fugint de la persecució i potenciar la tasca política en les poblacions limitant, també, l'ingrés de nous guerrillers.

Així, es complimentaven les escuetes consignes donades per Stalin seguint una estratègia a gran escala que reconvertia la guerilla en instrument per recaptar suports i per trencar l'aïllament del PCE a l'interior i poder emparar, a la muntanya, un Comitè Regional que era desarticulat sistemàticament. Pels dirigents del Partit, no resultava

⁷³⁵ Informe del SIGC amb data de 8 de novembre de 1949, SEHGC, extret de ROMEU, Fernanda, *Más allá de la utopia...* op. cit., pp.205-209.

fácil admetre el fracàs del principal projecte comunista dels anys 40 i, més, quan ells, i els propis òrgans de premsa, estimulaven i engrescaven, constantment, els guerrillers. Així, es preferí canviar la forma, mantenint els guerrillers a les muntanyes, en una situació que, a més de desesperada, era, des d'aleshores, confusa.⁷³⁶

A la controvèrsia generada es sumava un cert desconcert: sense unes condicions mínimes de seguretat i amb moltes dificultats per abastir-se del material necessari (paper, tinta, clixès...) per implementar la tasca política, i amb cada vegada menys punts de suport i cèl·lules als diferents pobles, per la creixent repressió, les perspectives d'èxit eren escasses. A més, convertir els guerrillers en agitadors i introduir-se en les organitzacions de masses era simplement la porta d'entrada a les detencions d'uns guerrillers clarament fixats i buscats.⁷³⁷ De nou, de de l'exili, s'ordenava una estratègia aliena a les cada cop més difícils condicions de l'interior, que havia de ser seguida per les mermades, desmoralitzades, famolenques i perseguides partides. La nova tàctica, “no siendo bien explicada y comprendida por la totalidad de los miembros en no pocos aspectos”, generà confusió i evidencià tant desinterès envers els escassos guerrillers, com desconeixement de la situació de l'interior.⁷³⁸

Molt poc després, es confirmava la fragilitat de l'Agrupació i els perills de la nova tàctica: el 7 de novembre de 1949, l'assalt de la Guàrdia Civil al campament de Cerro Moreno (Santa Cruz de Moya, Conca), va acabar amb la vida de gran part dels arribats de França, nous integrants del Comitè Regional: el colp militar més gran donat mai a

⁷³⁶ La confusió haguda entre la militància respecte aquesta tipologia de canvi de tàctica es constata en la *carta de Dolores Ibaruri a la redacció de Mundo Obrero*, publicada a aquest periòdic, el 17 de novembre de 1949, (p. 1), i on eix al pas de la incomprensió, segons ella, haguda en militants i en articles publicats a *Mundo Obrero* respecte a la infiltració en sindicats verticals, reafirmant que aquests “han sido creados para impedir la lucha de los obreros, de los campesinos...” i citant un text de Lenin sobre la penetració en organismes oficials, els engresca a usar-los per contactar amb les masses i per denunciar el caràcter feixista i antidemocràtic del règim i dels mateixos organismes.

⁷³⁷ Estupor, dubtes, confusió o resistència foren algunes de les reaccions dels guerrillers en conèixer les noves indicacions. Segons *Chaval*, l'oposició, bàsicament silenciosa, es manifestava amb l'antipatia envers els membres del Comitè Regional, amb l'excepció de l'estimat *Grande*. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica*....op. cit., p.280.

⁷³⁸ *Informe de Levante y Aragón*. José Maria, 21 d'octubre de 1950, caixa 106, carpeta 3, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

l'Agrupació.⁷³⁹ Tot seguit, es va designar una nova direcció provisional (a expenses de la decisió del Buró Polític), de gestió tripartita i mancomunada, formada per *José María*, secretari d'Organització, *Grande*, secretari d'Agitació-propaganda i *Pedro*.⁷⁴⁰

La reacció de l'aparell del Partit arribà en forma d'una nova remesa d'homes arribats des de França. A l'estiu de 1950, desembarcà, a les costes d'Alcanar, un nou equip dirigent, molt ben armat (i amb un fusell metrallador) format per *Antonio el catalán* (Josep Gros), *Sebastián*, (Félix Pérez Garrido), *Navacerrada* (Ricardo Navacerrada Perdigueros) el radiotelegrafista *Manolo*, *José*, *Eduardo* y *Marcos* guiats per *Ibañez*. La seva missió era, segons Josep Gros, “informar, no combatir. Deberíamos ver sobre el terreno, como estaba la Agrupación, como vivían sus hombres, como pensaban, qué dificultades tenían, por qué se morían –mejor dicho, se mataban-, por qué duraban tan poco los responsables del Partido que iban siendo liquidados.” I segons ell mateix digué més tard, valorar quins membres podien ser vàlids pel treball clandestí a les ciutats i quins serien enviats a França.⁷⁴¹

Tanmateix, en un altre informe es deia que “el grupo de camaradas, encabezado por Gros, que tenía como misión limpiar la Agrupación –misión que Vicente (Uribe) conocía en detalle- hizo su viaje sin novedad. Llevan más de dos meses allá- (...) dan

⁷³⁹ En l'assalt, efectuat per dotacions de la Guàrdia Civil de Terol, València i Conca, liderades pel comandant José Vivancos Crespo, moriren dotze dels tretze guerrillers que en aquell moment hi havia: Miguel Soriano (*Andrés*), secretari general del Comitè Regional, Juan José Miguel Recio, (*Ramiro*), responsable d'organització, Jesús López Mirasol, (*Eulogio*), radiotelegrafista, Manuel Gracia Martín (*Lorenzo*), José Cavero de la Cruz (*Bartolo*), Simón Giménez Garrido (*Manolo*), Lope Rodríguez Rodríguez, (*Vidal*); i els recent incorporats de San Martín de Boniches, Basilio López Alarte (*Angel*), Antonino Pérez Hernández (*Conrado*), Aurelio Huertas Pla (*Nicasio*), Marino Alcalá Ruiz (*Fermín*), Amador Huertas Jimenez (*Cándido*). Dels guerrillers presents al campament, tan sols va poder escapar, Francisco Bas, *Pedro*. El millor anàlisi de l'assalt, amb fonts diverses, a FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón...*, vol. II, op. cit., pp.108-144.

⁷⁴⁰ Aquesta direcció provisional es decidí en una reunió, immediatament després de l'assalt de Cerro Moreno, entre *José María*, *Grande*, *Teo* i *Pedro*. *Informe de Levante y Aragón*. *José María*, 21 d'octubre de 1950, caixa 106, carpeta 3, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

⁷⁴¹ Segons Josep Gros, en el seu autojustificador i edulcorat llibre, el Partit necessitava conèixer la situació real de l'Agrupació i també com pensaven els guerrillers per dotar una nova estructura i poder dur les orientacions del PCE als centres obrers; fins i tot, proposava enviar una delegació de guerrillers al Congrés de la Pau que anava a celebrar-se a Estocolm. GROS, Josep, *Abriendo camino. Relatos de un guerrillero comunista español...* op. cit., p.299 i 308. Entrevista a Josep Gros, Madrid, 18 de març de 1998, cedida per Josep Sánchez Cervelló.

cuenta de que han enlazado con la Agrupación.”⁷⁴² La direcció del Partit, plantejant-se (sense encara decidir-lo) la possible retirada dels guerrillers, no tan sols volia informar-se, amb homes de confiança, de la situació interna sinó que també, com es constata amb els ajusticiaments explicats al següent apartat, es pretenia extirpar les restes d’oposició i dissidència interna que la nova tàctica podia tenir. I així va passar.⁷⁴³

A la tardor, es celebrà una reunió entre els provinents de França (*Gros, Sebastián, Manolo* el radista, *José, José Maria, Grande, Ibañez, Rubio* (cap del 17è sector) i *Teo* (cap del 5è) i, com a resultat, surtí un nou Comitè Regional format pel trio *Antonio el Catalán*, (autèntic cap a l’ombra), *José Maria* (com teòric secretari general, presentat així als guerrillers) i *Sebastián* (secretari d’Organització i quadres i amb discrepàncies cap el primer), acompanyat de *Rubio, Grande i Eduardo*. La confusió haguda per entendre les orientacions del nou canvi de tàctica i les ordres de Gros, també entre caps de sectors com *Rubio*, així com el rebuig frontal, obriren la porta a forts conflictes interns i a diversos ajusticiaments, entre ells, els de *Pedro* i *Pepito*, anteriorment apartats de la direcció.⁷⁴⁴

Les tensions generades no foren alienes de les complicades condicions de vida que patiren els poc menys de seixanta guerrillers: la intensa persecució, amb una sagnia constant, la carència de dipòsits de queviures o d’estafetes, feren que els sectors, especialment el 23è i el 17è, es dedicaren exclusivament a aconseguir menjar.⁷⁴⁵ En

⁷⁴² Informe de Francisco Antón i Santiago Carrillo sobre França i l’interior, desembre de 1950, II·legalització del PCE a França, caixa 30, lligall ½, AHPCE, extret de HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.301 i 302.

⁷⁴³ Per adobar el terreny, els guerrillers provinents de França portaren, en forma de llibret clandestí, l’article de Carrillo, publicat en *Nuestra Bandera*, “Hay que aprender a luchar mejor contra la provocación”.

⁷⁴⁴ Informe de Galán, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE, extret de FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón...II*, op. cit. p.247. CAVA i GROS, Josep, *Abriendo camino. Relatos de un guerrillero comunista español...* op. cit., p.314-316. PERNET, Guy, *Pour que vive la République 1936-1977. “Sebastián”. Son combat face au fascisme, face au franquisme*, Nîmes, Cap Bear edition, 2013, pp.127-164.

⁷⁴⁵ A nivell d’efectius, la Guàrdia Civil, xifrava, a l’abril de 1951, els membres de la guerrilla en 57 homes, comptabilitzant els 15 que constituïen el Comitè Regional i el Buró Polític, els 14 del 5è sector, el 25 de l’11è, 4 del 17è sector i 4 del 23è. Nota informativa del SIGC, 13 d’abril de 1951, 133 Comandància de la Guàrdia Civil, 13 d’abril de 1951, a *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

aquestes condicions, resultava certament descabdellat que, sense assolir les necessitats bàsiques d'alimentació i seguretat, els guerrillers es convertiren en propagandistes i instructors polítics. Tanmateix, el xoc entre l'ortodòxia de Gros i uns guerrillers amb anys d'experiència en les muntanyes no es feren esperar. Aquell, en un to vanidós i de menyspreu, observava que “estaban mal equipados, (...) tenían mucha rutina como guerrilleros (...) poco podrían enseñarnos. Teníamos otra mentalidad. Éramos hombres de Partido”.⁷⁴⁶

L'anàlisi de l'informe realitzat per Gros, junt els d'altres guerrillers, traslladats a París el 6 de juny de 1951, així com l'exposició oral de la situació, serviren perquè Carrillo ordenès, després d'entrevistar-se amb Gros i *Sebastián*, l'evacuació definitiva de l'AGLA. A pesar d'haver-se plantejat altres opcions, com el desplaçament de guerrillers a centres obrers o el manteniment d'un grup petit com focus de refugi pels dirigents urbans, els greus problemes de manca de contactes, de subministrament o l'absència d'estructures (i quadres) del Partit, determinaren la retirada. Per aquest motiu, *Teo*, responsable polític de l'Agrupació, fou cridat a França mitjançant l'emissora, per organitzar, amb la cúpula comunista, l'evacuació de la guerrilla; segons va explicar, va tenir una reunió, a París, amb Carrillo, Uribe, Grimau, Gros, *Sebastián* i alguns altres, on li informaren que calia evacuar la guerrilla. El mateix *Teo*, confirmant també que es plantejà la possibilitat (descartada) que un grup de deu guerrillers sota la seva direcció es mantingueren a la muntanya, va retornar a gener de 1952, amb 250 mil pessetes i amb documentació falsificada per Domingo Malegón, per organitzar la retirada dels darrers guerrillers. Però no va ser fàcil, i, com ell mateix recordà, hi hagueren grans dificultats per transmetre l'ordre d'evacuació als integrants, tant per la pressió de la Guàrdia Civil, com perquè suposava, pels darrers resistents, la constatació del fracàs en

⁷⁴⁶ El to de menyspreu respecte els guerrillers, equiparant-los a “polluelos debajo del ala de la gallina”, ha estat rebutat durament per *Chaval*, el qual, considerà que l'obra de Gros representava un insult a les víctimes guerrilleres i un intent de deformar la trajectòria de la resistència armada antifranquista, per exculpar el Partit i culpabilitzar els integrants de l'Agrupació. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...*op. cit., p.367-369. GROS, Josep, *Abriendo camino. Relatos de un guerrillero comunista español...*op. cit., p 297.

una estratègia (i forma de vida) amb centenars de pèrdues humanes hagudes, i generava reticències en no pocs guerrillers.⁷⁴⁷

Fixant la seva base d'operacions, al sector 11è, la zona més segura en aquell moment, va encarregar a *Chaval* la comunicació de l'ordre de retirada (tant al Comitè Regional, com als altres sectors) i de responsabilitzar-se dels operatius d'eixida, i encarregà, a Juan Badía, *Emilio*, coneixedor del terreny i enllaç amb el Buró Polític, el pla de retirada. Inicialment es va preveure una evacuació de dos tipus, uns, mitjançant petits grups, en tren, i d'altres (entre ells, els del sector 17è o 23è, els més propers a la frontera), a peu. Per això, des de principis d'any, alguns guerrillers (*José Maria*, el cap del Regional, *Ceferino*, *Juanito*, *Segundo*, *Chato*, *Matías*, *José i Jerónimo*), en grups molt petits, de dos o tres persones, van anar marxant. Però un atac de la Guàrdia Civil a Rípias, amb la mort d'*Emilio*, i la incautació de la documentació i rutes de marxa, i la detenció del grup de *Vias* a Burgos, provocaren un canvi de plans. Descartant noves eixides en tren, finalment, el gruix dels guerrillers, els darrers 17 homes de *l'Agrupación Guerrillera de Levante*, reunint-se a un campament de Nogueruelas, abandonaren les muntanyes al juny de 1952, i es dirigiren, a peu, i per la ruta catalana, cap a França.⁷⁴⁸

7.5 Expectatives, miratge i desencís: el sector 17è

El sector 17è, també anomenat 3a Brigada, liderat inicialment per *Antonio*, ajudat per *Gil* (traslladat poc després per comandar el sector 5è), va estar constituït per batallons inicialment comandats per *Asturias*, *Mateo*, *Carlos* o *Valencia*. Subdividit en

⁷⁴⁷ Informes de Teo, *Nacionalidades y Regiones*, jacquet 722-724, AHPCE. PERNET, Guy, *Pour que vive la République 1936-1977*. "Sebastián". *Son combat face au fascisme...* op. cit., p.162. Entrevista a Adelino Pérez, *Teo* i recollida en SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó...* op. cit., p.381. En una altra entrevista, *Teo*, es contradigué i, negant que Carrillo ordenés l'evacuació, reconegué més tard, l'ordre. VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La memoria reprimida. Historias orales de maquis...* op. cit., p.187 i p.190.

⁷⁴⁸ Segons *Chaval*, el grup que va emprendre la marxa va ser *Amador*, *Fernando*, *Germán*, *Grande*, *Gregorio*, *Francisco*, *Jacinto*, *Manolo*, *Moreno*, *Salvador*, *Rubio*, *Simón*, *Viejo*, *Víctor* o *Larry*, *Tomás*, *Zapatero* i *Chaval*. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.346. La descripció més detallada de l'evacuació a FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón...II*, op. cit., pp.352-392.

companyies i seccions, i augmentant, al llarg de 1947 tant la seua extensió de terreny, com els efectius i el nombre de batallons, va esdevindre en la brigada més nombrosa i amb més potencialitat de l'Agrupació.

Sense dubte, el lideratge d'*Antonio*, coincidint una part en el seu comandament de l'Agrupació, va ser l'etapa més fructífera. Durant aquesta, es produí l'ampliació dels efectius, de l'àmbit territorial i del nombre dels batallons, un salt en la quantitat i el tipus d'accions i el significatiu nodriment de les partides, amb la incorporació massiva d'enllaços i col·laboradors, molts d'ells, provinents dels nuclis de la CNT de la conca minera d'Utrillas. El seu augment, numèric i territorial, provocà, a octubre de 1947, l'escissió en dos sectors: el 17è i el 23è.

La seva importància numèrica era clara: a meitat de l'any 1947, mentre el sector 5è disposava de poc més de 20 guerrillers i l'11è, superava per poc la cinquantena, el sector 17è, s'aproximava als 150 membres i vivia la seva època de glòria, pel que fa al nombre i varietat d'accions efectuades. En aquest moment, va arribar a tenir 4 batallons amb una gran extensió territorial: el primer batalló actuava a Gúdar-Javalambre, centre sud del Maestrat terolenc, oest del Maestrat històric castellonenc, est de l'Alcalatén o l'Alt Millars; el 2n batalló, maniobrava per Els Ports, Alt i Baix Maestrat i el Montsià; el 3r batalló, pel Baix Aragó, Conques Mineres, la part més al nord del Maestrazgo terolenc i l'est del Matarranya. I el 4t batalló, va actuar, més tímidament, pel nord del Matarranya, Baix Aragó-Casp, Baix Ebre i Ribera d'Ebre, arribant fins prop de Gandesa.

El seu creixement va exigir noves ordres de reorganització i directrius de com gestionar les unitats. Si a l'abril de 1947, l'Estat Major del 17è sector (molt possiblement *Pepito el Gafas*) confeccionà normes per l'organització dels batallons, al setembre, es tornaren a donar orientacions organitzatives per mitjà d'un butlletí informatiu pels caps de batalló, companyia i secció. Tot i que moltes no es compliren, es concretaven les missions del cap, de l'ajudant, de l'Estat Major i dels enllaços entre unitats, considerats "el personal más capaz y de más confianza existente, concedores de ruta y menos habladores"; fins i tot, s'orientava sobre l'organització clandestina de la reraguarda, centralitzant-la a partir de dos o tres enllaços de contacte amb l'Agrupació i amb

mesures estrictes de clandestinitat que limitaven el coneixement dels col·laboradors a dos o tres cases. S'emplaçava, també, a formar a aquests, especialment en explosius i sabotatges, perquè participaren en accions, aspecte que, en no pocs casos, es complimentà.⁷⁴⁹

L'esquema organitzatiu partia d'un cap que dirigia i ordenava totes les unitats, (amb estades a aquestes, especialment a la que presentava més problemes), acompanyat d'un ajudant i d'un Estat Major del batalló mòbil format per aquest i pels caps de les companyies. La divisió en seccions de l'Estat Major completava l'estructura: la segona, a càrrec del "personal más competente, serio, ecuánime", es dedicava a la informació, a recollir dades d'espionatge, contraespionatge o declaració de presoners i de crear un arxiu amb fitxes d'individus, pobles i fulls amb possibles objectius. La tercera secció és la que s'encarregava d'estudiar, plantejar i ordenar les operacions amb la prioritat d'aixamplar les zones d'actuació. I la quarta secció de l'Estat Major responia de posseir i controlar l'aparell logístic, des de l'estat d'armament, explosius, la intendència o vestuari. Per últim, la propaganda, ocupant un paper prioritari en les directrius, havia de ser confeccionada per les diferents unitats sota la fiscalització del cap de batalló, el qual solia disposar de multicopista i màquina d'escriure. Fins i tot, s'estipulava que, en cada companyia, havia d'haver un responsable de la lectura i dels periòdics franquistes i seccions encarregades de fabricar banderes, cartells i pancartes.⁷⁵⁰

La gran aflluència de confederals que s'integraven al sector marcà un perfil propi a la brigada. Una incorporació que es donà des dels inicis de l'Agrupació: en un escrit, de

⁷⁴⁹ Àdhuc, es pretenia deixar "en lo sucesivo las operaciones de reparto de propaganda, colocación de petardos, sabotajes en lineas eléctricas, telefónicas y telegráficas a las reservas guerrilleras, con objeto que se vayan adiestrando". Així, algunes de les accions de sabotatge o propaganda, més assequibles de culminar, especialment al 3r i al 4t batalló, foren efectuades per estrets col·laboradors que encara no s'havien incorporat plenament als campaments i a la vida guerrillera. Un d'aquests, va ser el masover de Lluçena, Daniel Nebot, el qual, a més de subministrar i fer d'enllaç, va ajudar en la realització d'un sabotatge no culminat a la via del tren València-Barcelona al seu pas per un pont sobre el riu Millars, al terme de Vila-real, el 21 de juny de 1947. Un any després, el 7 de juny de 1948, va ser mort per la Guàrdia Civil. Sumari 248-V-1948 i 303-V-1948, AGHD, *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección*, 4 de setembre de 1947, 17 Sector, AGL, AHGC.

⁷⁵⁰ *Normas para a organización de los batallones del 17 sector o 3ª Brigada de la AGL*, 29 d'agost de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 31, AHCPE. Vegeu annexos.

setembre de 1946, *Gil*, l'ajudant d'*Antonio*, referia que “la mayor parte de los guerrilleros que se incorporan son de la CNT”, la qual cosa provocà suspicàcies i una certa inquietud, com es demostra en la correspondència entre el cap de sector i de l'Agrupació.⁷⁵¹ No obstant, ni les diferències entre comunistes i/o arribats de França i llibertaris incorporats des de l'interior foren les úniques, ni van ser exclusivament ideològiques o de procedència organitzativa.

També hi hagueren queixes, per part dels dirigents (tots ells del Partit), envers els militants comunistes provinents de França: *Antonio*, en carta enviada a *Andrés*, criticava la deficient preparació dels militants comunistes i que “los de Francia y los de aquí no se diferencian, pues los de este sector que han venido de Francia no ha pasado ninguno por la Escuela (guerrillera). Sin embargo estamos igual por igual canutos (CaNuTos), en referència a la CNT) y nosotros, como sucede que los de casa (PCE) son muy flojos y los canutos son gente bien definida, algunas veces me veo en apuro para atender algunos servicios, por eso interesaría enviar gente de casa a este Sector.”⁷⁵² D'aquesta manera, *Antonio*, dirigent carismàtic i fidel militant comunista, no tan sols no diferenciava entre ambdós tipus de guerrillers, sinó que, en molts casos, valorava més positivament, possiblement pel coneixement del terreny i/o de la vida clandestina, els cenetistes que molts militants del Partit. I és que la manca de preparació, tant teòrica, militar, com física dels membres enviats pel Partit des de França o des de València, va ser un recurrent problema que diluïa la dicotomia, tantes vegades expressada, entre autòctons i comunistes de França.⁷⁵³

⁷⁵¹ Des de l'Agrupació i des del Partit, s'interpretà que la CNT s'apropava a la guerrilla perquè “como ven que cuaja les interesa”, i a més deien que els anarquistes tenien “un afán desmedido de enterarse del asunto guerrillero y se lamentan que todos los cuadros sean del Partido” Carta signada de *Gil* i dirigida a *Andrés*, Sector 17, AGL, 12 de setembre de 1946, sumari 85-V-1947, AGHD.

⁷⁵² Comunicat núm. 3, 17 sector, AGL, 20 de setembre de 1946, en sumari 85-V-1947, AGHD.

⁷⁵³ Així, de tretze incorporats a finals d'agost de 1946 al 17è sector, n'hi havia “cuatro que pueden andar muy poco y el Gil (Medina) está medio enfermo de lumbago”. Tres mesos més tard es repetí la situació. *Antonio* expressava a *Andrés* que “entre los guerrilleros subidos últimamente hay uno que se ha quedado por dos veces en el camino. No puede andar a causa de una rodilla estropeada, al parecer le hace falta una rodillera. Es necesario que prestéis un cuidado especial pues es una pena que el partido siga sin prestar la atención que estas cuestiones merecen. Sabes por experiencia que esto es lastre sobre lastre. Hay entre el personal enviado dos

Respecte a la major abundància de militants de la CNT en el sector 17è, s'explica a partir de l'ingrés massiu de persones provinents de la conca minera d'Utrillas, vinculat a les operacions repressives contra els nuclis llibertaris de la zona, així com el passat domini de la Confederació en àmplies zones d'implantació del sector. De fet, els llibertaris intentaren engegar un projecte guerriller propi que, segons fonts guerrilleres, no va quallar, obrint, amb això, la col·laboració i la porta d'entrada a l'Agrupació: així ho confirma *Gil*, en una carta adreçada a *Andrés*:

Los amigos de Utrillas han vuelto a hacer proposiciones (...) según manifestaciones ellos lo que quieren es organizar dicha Agrupacion (Agrupación de Aragón-Navarra) pero no se atreven ni son capaces y lo que quieren es que nosotros demos autorización. El PCE de allá creo que está de acuerdo con ellos. Al PCE se le ha mandado varias veces y no ha venido, yo creo que habrá que hacer alguna incursión por allá.⁷⁵⁴

Cinc mesos després, a finals de febrer de 1947, les detencions inicials a Escucha i Montalbán, en el marc de l'operació per desmantelar la comarcal Espartero, nucli de la CNT de la comarca d'Utrillas, van suposar l'ingrés d'una vintena de persones. Una incorporació massiva que, lluny d'enfortir les files guerrilleres, provocà, a curt termini, un greu problema logístic agreujat, tal i com reconegué *Pepito el Gafas*, per la carència de fons existents en aquell moment. Dos mesos més tard, una nova onada de detencions a Terol provoca altra sol·licitud massiva d'ingressos, d'entre 40 i 50, una part dels quals (provinents de Sarrión i Manzanera) no s'accepten per incapacitat d'acolliment del sector. Com admeté *Rubio*, “esto puso de manifiesto que las guerrillas no estaban preparadas para recibir incorporaciones masivas. Sin armas, ni recursos elementales, no ya para luchar sino para subsistir y defenderse. O sea, la incorporación cogió a los jefes guerrilleros por sorpresa”.⁷⁵⁵

medio inútiles”. Carta d'*Antonio* a *Andrés*, 12 de setembre de 1946, en sumari 85-V-1947, AGHD.

⁷⁵⁴ Carta de *Gil* dirigida a *Andrés*, Sector 17, AGL, 12 de setembre de 1946, sumari 85-V-1947, AGHD.

⁷⁵⁵ Informe-memòries manuscrites de *Rubio*, Manuel Perez Cubero, facilitat per Josep Sánchez Cervelló.

L'acceptació general de les incorporacions de membres de la CNT no impedí l'aparició de reticències ideològiques i mostres de desconfiança. Així mateix referí Florencio Guillén, *Viejo*, quan, anys més tard, assegurà que “se marcharon gentes de la CNT porqué no se les ha sabido tratar”. I molts cops, “no se recogía un enlace perseguido porqué era de la CNT”.⁷⁵⁶ Una animadversió que pujà proporcionalment a la creixent persecució de la Guàrdia Civil, a les dificultats d'abastiment i a la política de la sospita implementada pels dirigents comunistes que, fins i tot, alertava de la presència d'anarquistes detinguts en contrapartides.⁷⁵⁷ La mala gestió d'alguns dels caps, cas de *Manso*, *Carlos el Catalán* o *Francisco* augmentaren el malestar i les desercions.

Paral·lelament, també hi hagueren militants de la CNT que s'integraren plenament en l'organització i acceptaren les directrius comunistes; des de més disciplinats que ingressaren al Partit (sense haver de renunciar al carnet de la CNT), cas de *Chaval* a més díscols, com *Manco de la Pesquera*. Entre els primers, trobem també a un cenetista, membre del 2n batalló del sector 17è que, fent front a la campanya anticomunista de gran part de l'oposició antifranquista, escrigué una carta adreçada als militants de la CNT i als exiliats on valorava l'actitud i combativitat dels comunistes i admetia l'heterogeneïtat interna a l'interior de l'AGLA.⁷⁵⁸ Igualment, el guerriller i antic militant cenetista *Manolo*, del mateix batalló, publicà una altra carta on, després de criticar els dirigents de la CNT i elogiar el paper d'avantguarda i unificador de l'AGLA, explicava el motiu del seu ingrés al PCE, fonamentat pel “mal camino que algunos dirigentes de la Confederación han llevado y siguen llevando” i perquè el “PCE lleva un camino más recto y más revolucionario para poder llegar a las aspiraciones que todos tenemos y terminar con el régimen franquista e implantar una República verdaderamente democrática”.⁷⁵⁹

⁷⁵⁶ *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, 1950, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 623, AHPCE.

⁷⁵⁷ Cartes del Buró Polític a *Rubén*, 24 de juny de 1949, AHGC.

⁷⁵⁸ Vegeu annexos.

⁷⁵⁹ Carta d'un “viejo militante de la CNT perteneciente al Provincial de Teruel”, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 207, AHPCE.

En tot cas, l'especialment alta desafecció al sector 17è, amb més problemes d'indisciplina que al sector 5è o 11è, va estar vinculada tant amb les incorporacions en massa com amb el lideratge. Conseqüentment, l'elevat nombre de membres (especialment, des de finals de 1946 fins a 1948), juntament a l'amplitud de l'àmbit d'acció, representaren altres trets diferencials del sector. Pel que fa al lideratge, com reconeix un informe intern de setembre de 1947, la poca capacitat dels caps i responsables d'unitats del sector i, fins i tot, la manca de quadres del Partit va ser un dels recurrents problemes.⁷⁶⁰

Inicialment, el comandament del lideratge del sector i dels batallons correspongué a persones experimentades en la lluita guerrillera, d'adscripció comunista i provinents de les partides arribades des de França. El primer cap, Ángel Fuertes Vidosa, *Antonio*, juntament al seu ajudant, *Gil* i els responsables de batallons, *Asturias*, *Mateo*, *Manso* i el jove *Carlos*, reuniren aquestes característiques. Però des de finals de 1947, fruit de les noves indicacions d'*Antonio*, ja cap de l'Agrupació i de la diferent composició d'aquesta, el perfil de càrrecs, continuant sent comunista, canvià. A partir d'aleshores, i comptant amb tres batallons (i un en fase de reorganització) el comandament del sector va ser exercit per *Pepito el Gafas* (provinent de la guerrilla urbana de València), *Manso* (també arribat de França, però de baixa formació política) o *Rubio* (incorporat des de l'exèrcit a finals de 1947). Així, els "francesos", estant en franca minoria i amb menor coneixement del territori, malgrat el seu prestigi, anaren perdent protagonisme.

Hi ha diferents indicis que indiquen que la gran part dels responsables, a l'igual que passà en els caps de batallons i de seccions, no tingueren una preparació política, guerrillera o militar, òptima. Fins i tot, un dels més formats, a nivell militar i cultural, com *Pepito el Gafas*, estudiant d'Enginyeria de Ports i Camins, cap de l'Estat Major de l'Agrupació, director i professor de l'Escola Guerrillera va ser criticat per la seva baixa preparació política i per cometre imprudències.⁷⁶¹ Altres, com el ferrer basc *Manso*, cap

⁷⁶⁰ *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección con las experiencias extraídas de la vida guerrillera del Sector y comentario de las operaciones efectuadas*, AGL, 17 sector, 4 de setembre de 1947, AHGC.

⁷⁶¹ *Manguán*, considera, en un informe, que "políticamente no tiene preparación para ser dirigente del partido" i segons *Ibañez*, "creo que políticamente no está muy fuerte, pero que

de companyia del 1r batalló i, des de novembre, cap de sector, tenint una acceptable preparació militar, (tant pels cursos realitzats com per l'experiència en l'exèrcit, en la Guerra i en la resistència francesa), presentava un baix perfil cultural i polític.⁷⁶²

No obstant, *Manso*, cap de sector fins l'octubre de 1949, es convertí en l'home que, fins aleshores, més temps efectiu estigué al davant del sector 17è. Durant aquest temps, va haver una exploració i un intent d'ampliar la zona d'actuació fins a Sagunt i Montalbán, així com la integració temporal dels pocs efectius del 23è sector en el 17è. Ara bé, la falta de treball polític, els problemes d'indisciplina i la discussió d'ordres dels responsables marcaren la seva trajectòria. Sembla ser que el despotisme del propi líder, així com l'escassa capacitat de tracte, especialment constatat al final del seu mandat, sembraren no poques desconfiances, recels i desercions.⁷⁶³ Fins i tot, l'acusaren que, en el moment més difícil de l'Agrupació, marxà fins l'Estat Major, deixant el sector, sense diners i sense donar explicacions.⁷⁶⁴ Per això, *Ibañez*, citant paraules de *Teo*, i com a mostra del nul lideratge, va considerar que el sector 17è, durant l'any 1949, va subsistir i mantindre la moral gràcies a la tasca de *Francisco* i *Maquinista*.⁷⁶⁵

El desplaçament de *Manso* a França, generat molt probablement pels dubtes referents a la seva gestió, va fer que el fins aleshores cap de batalló, *Rubio* assumís el càrrec. A diferència dels anteriors, Manuel Pablo Pérez Cubero, *Rubio*, natural de Benicalap, criat i resident a la Venta de l' Aire (Albentosa), prop de l'estació de Rubielos, important

debido a su preparación cultural vence las dificultades". També va ser criticat per les seves relacions amb dones i de beure vi de manera excessiva. Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE. *Autobiografía de Pepito, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquets 627-628, AHPCE.

⁷⁶² Com ell reconegué, sense estudis superiors, finalitzant l'escola amb deu anys, i sense la realització de cap curs posterior, la seua formació política es reduí a la lectura d'alguns textos marxistes. Companys d'ells, el qualificaren de "políticamente flojo" o amb poca capacitat. Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE. Informe de José sobre la AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE.

⁷⁶³ *Informe de Larrañaga (Manso) de la Agrupación Guerrillera de Levante*, 3 de juny de 1949. *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago*, 1950, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 623, AHPCE. Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE.

⁷⁶⁴ Informe de José sobre la AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE.

⁷⁶⁵ Informe de *Ibañez* de la AGLA, 20 de novembre de 1949, jacquet 264, AHPCE.

nucli de suport guerriller, s'incorporà immediatament després d'una onada de detencions, a l'abril de 1947. Ell, militant del Partit Comunista i fill d'una enllaç de la guerrilla, estant realitzant el servei militar, va fer tasques auxiliars d'oficina al quarter del Carmen de Saragossa i, després, de cuina al Govern Militar de Terol. Aprofitava aquestes funcions, atorgades per un accident que li deixà mig invàlid d'una cama, per traslladar al PCE i a l'Agrupació tot tipus d'informació rellevant: des de soldats proclius a col·laborar, moviments de la Guàrdia Civil o realitzant un pla, que no s'executarà, d'assalt al Govern militar.⁷⁶⁶

La seva incorporació a l'Agrupació tingué com a primer destí el campament del monte Camarracho de Cabra de Mora i el 1r batalló; la impressió que tingué d'aquest va ser decepcionant ja que “la mayoría no eran del Partido, entre cuarenta o sesenta no éramos más que seis o siete del partido (...) era sólo una imagen de partido (...) porque llegamos allí grupos y no había nada, no había medios de subsistencia”.⁷⁶⁷ Així, els militants comunistes, malgrat ser una minoria, coparen, sobretot als inicis, els principals càrrecs. I *Rubio*, essent “autòcton”, a pesar de ser considerat “un poco anarquizante” i, amb baix nivell polític, segons el cap de l'Agrupació, *José Maria*, va ser designat, rellevant a *Manso*, cap de Sector.⁷⁶⁸

Pel que fa als responsables de batalló, la designació inicial de “francesos” com a responsables de les unitats (com *Asturias*, *Mateo* o *Manso*) va virar cap el protagonisme dels anomenats autòctons. Així, provinent de la 402 Brigada, el comunista Genaro Martín Alonso, *Asturias*, va ser cap de companyia i del 3r batalló, fins la seva mort el 30 de juliol de 1947 al mas d'Ayora de Tronchón.⁷⁶⁹ Des del segon semestre d'aquell any, i, amb les noves directrius ordenades per *Antonio*, de l'abril de 1947, ja

⁷⁶⁶ Fulls manuscrits de les memòries d'*El Rubio*...op. cit.

⁷⁶⁷ Declaracions de Manuel Pérez Cubero, *Rubio*, presents a SANCHIS ALFONSO, José Ramón, *Maquis: una historia falseada*...op. cit., p.755.

⁷⁶⁸ Segons *José Maria*, valoraven sobretot la seva valentia i que després de passar una temporada “con ideas nada buenas” i de “trabajar varios meses a nuestro lado, trabaja con entusiasmo”. Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE. *Informe de Levante y Aragón. José Maria*, 21 d'octubre de 1950, caixa 106, carpeta 3, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

⁷⁶⁹ Abans de morir, segons unes declaracions fetes a la Guàrdia Civil, controlava una partida de 17 homes, armats amb 7 metralletes, 8 fusells, 5 pistoles i vàries bombes de mà.

referenciades, es cercava un nou perfil d'homes amb la condició bàsica de ser de la zona, tenir un bon coneixement del terreny i, amb això, més facilitat per connectar amb la població local. Aquests "autòctons", més nombrosos i amb un desigual bagatge guerriller i polític, es responsabilitzaren de liderar els batallons i les companyies.

Un d'ells, *Valencia*, (Eduardo Puig Miñana), natural de Beniarjó (València) era un veterà comunista, extinent de carrabiners, que havia participat en la guerrilla urbana de València; nomenat cap del 1r dels dos batallons del sector 17è a l'octubre de 1947, quan es va dividir en el 23è, va ser mort, per la Guàrdia Civil, a febrer de 1948.⁷⁷⁰ Els seus ajudants no es caracteritzaren per la seva experiència guerrillera: el seu adjunt era el cenetista Pedro Navarro (*Piloto*) i com a caps de companyia el jove *Frasquito* (fill del guerriller *Viejo*, de tan sols 18 anys) i el ja exposat *Rubio*, el qual controlava 12 joves guerrillers.⁷⁷¹

La joventut de la unitat, amb edats compreses entre 17 i 24 anys, explica la denominació batalló JSU (*Juventud*), compostat bàsicament per autòctons, majoritàriament confederals i sense partit, seguit de socialistes i de sis membres del PCE.⁷⁷² Les bases i els principals campaments estigueren entre El Castellar i Valbona, les muntanyes de Cabra i Mora de Rubielos o el requadre comprès entre aquest, Albentosa, Rubielos i la lloma de Nogueruelas, essent, la gran majoria d'ells, assaltats. Amb la mort del cap *Valencia*, va ser *Rubio*, qui, des d'inicis de 1948, va comandar el batalló, el qual, des de finals d'aquell any, romanent prop de Linares, es convertí en el lloc de residència més usual del cap de sector *Manso*.⁷⁷³

⁷⁷⁰ *Valencia* va ser malferit, el 19 de desembre de 1947, durant l'atac al seu campament entre Valbona i Cabra de Mora (Terol) per la Guàrdia Civil. Aconseguint escapar fins una casa del barri de Los Cantos (Cortes d'Arenoso) fou localitzat i, assassinat el 21 de febrer, 1948.

⁷⁷¹ Al juny de 1947, *Piloto*, va ser enviat al 23è sector com a càstig per haver-se quedat dormit durant una emboscada que ell dirigia. Durant el trasllat, i al terme de Portell, va ser abatut per forces de la Guàrdia Civil i soterrat al cementeri de Vilafranca. GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades. Repressió franquista...* op. cit., pp.84-88.

⁷⁷² Fulls manuscrits de les memòries d'*El Rubio*...op. cit. Informe de *Rubio*, sense data, AGL. 17 sector, 3ª Brigada, jacquet 215, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

⁷⁷³ Nota informativa del SIGC del 2n sector de la Guàrdia Civil, 15 de febrer de 1949 a partir de les declaracions de *Tio Pito*, AHGC. Sumaríssim 69-V-1949, AGHD. Informe de *Rubio*, AGL. 17 sector, 3ª Brigada, jacquet 215, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

El 2n batalló, liderat per *Francisco*, es situava entre Fortanete i Pitarque, tendint cap Aliaga-Villarluengo i Ejulve i era també de composició autòctona. Novament, la trajectòria i el perfil de *Francisco* coincidien amb la dels altres responsables de les unitats; nascut el 1911 a Pitarque i resident a la masia Val de la Bona (de Castellote), condemnat pels antecedents republicans i per la seva actuació durant la Guerra Civil, la pressió i els progressius maltractaments de la Benemèrita, accentuats després de la incorporació del germà (*Miguel*) i del pare (*Isidro*) a les partides, el decidiren incorporar-se, a l'agost de 1946, a la incipient AGL.

Altrament, *Francisco* no generà bones opinions entre part dels guerrillers; el tracte de favor rebut per *Isidro*, pare d'aquell, persona d'edat avançada, cuiner del batalló i considerat, per no pocs guerrillers, un “estorbo”, va sembrar descontents, especialment quan després de desertar (immediatament posterior a l'abandonament del germà *Miguel*), va ser reincorporat per *Francisco*. Tant les opinions recollides, com les desercions hagudes, ens fan pensar en un elevat grau de desconfiança existent envers el cap de batalló. Atribuïnt-li la responsabilitat per les desercions produïdes, l'acusaren de “tratar a los hombres de forma despótica y de querer vivir bien”, fins al punt que “entre él y los guerrilleros hay una gran diferencia en la vida que llevan”.⁷⁷⁴

Tot i que es reconegué “que es indisciplinado y opera al margen de la Agrupación y carece de sentido de responsabilidad” de tenir actituds qualificades d'immorals, i de ser molt feble políticament, va romandre al seu càrrec, sense intervindre el cap de sector *Manso* ni el responsable polític *Pedro*.⁷⁷⁵ Possiblement, es valorà, per damunt de tot, el seu coneixement de la comarca, les dificultats hagudes des de 1948 i la seva experiència guerrillera. Finalment, *Francisco*, cercant la pròpia supervivència, desencantat per les noves directrius de l'Agrupació, i, potser, tement un possible ajusticiament per Josep Gros, desertà juntament a Florencio Pla, *La Pastora* el 7 d'octubre de 1950. Coneixedor

⁷⁷⁴ Informe de *José* sobre la AGLA des de l' 1 d' octubre de 1948 al 5 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE.

⁷⁷⁵. *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago*, 1950, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 623, AHPCE. Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE. Informe de *José* sobre la AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE.

dels dipòsits de queviures de l'Agrupació, decidiren, a proposta d'ell, formar una partida independent, fins que, a un xalet de Reguers (Tortosa), en un dels atracaments efectuats, morí *Francisco*, el 2 d'agost de 1954.

L'altra gran unitat, situada entre Mosquerola, Fortanete i Pitarque, amb campaments pel masico La Pez i prop de la masia los Lores, va estar liderat per Florencio Guillén, *Viejo*. Nascut a Gúdar el 1903, *Viejo*, llaurador que havia estat peó caminer, era, sense dubte, un dels guerrillers millors valorats. Antic regidor al seu poble, membre del PCE des de 1933 i condemnat a 20 anys de presó després de la guerra, isquè de la presó a inicis de gener de 1944. El 26 de febrer posterior, citat novament per declarar, simulà la seva fugida i s'amagà. A partir d'aleshores va mantindre contactes amb altres fugits, amb guerrillers i amb destacats dirigents de la CNT de Terol. Finalment, s'incorporà, a l'agost de 1946, a l'Agrupació, a la qual, després de l'assassinat de la seva dona Felisa Montoliu a la presó de Mora de Rubielos, també ingressà, a l'octubre, el seu fill gran Florencio Guillén Montoliu, *Frasquito* i, fins i tot, els dos fills petits, Dionisio i Gerardo, de 13 i 11 anys, evacuats finalment a València.⁷⁷⁶

La seva història, a l'igual que la de *Francisco* o la dels germans Zafón (*Matalás* i *Pepito*), entre d'altres, constata el paper clau del parentiu i dels lligams familiars i les brutals conseqüències repressives per familiars directes. *Viejo* va ser dels pocs que mai perguè el respecte i la satisfacció dels guerrillers envers ell, com ho demostra el fet que, al seu batalló, les desercions escassejaren. Segons *José*, “culturalmente està bien preparado y políticamente es débil aún. Es un camarada muy comprensivo y muy serio y responsable”. Malgrat la baixa formació política, es valorava que estigués “estudiando la Historia del Partido y los demás materiales con gran interés. Tiene deseos de aprender y lo logrará puesto que es tenaz y inteligente”. A nivell personal, el seu compromís i sacrifici eren notoris: “En la vida en las guerrillas es un hombre ejemplar y muy

⁷⁷⁶ Memòries manuscrites de Florencio Guillén Garcia, *el Pinchol*, 1983, Praga. Extreptes de SANCHIS ALFONSO, José Ramón, *Maquis: una historia falseada...* op. cit., p.1081-1100.

abnegado (...) hace que se gane el cariño y el respeto de la gente. En sus conversaciones con los camaradas reflejaba un gran cariño por el Partido”.⁷⁷⁷

El batalló de *Viejo* estava integrat majoritàriament d’homes amb perfil semblant al seu cap: naturals o residents a la zona, i fugits de l’aparell repressiu franquista. Concretament, a finals de 1948 i inicis de 1949, el batalló comptava amb uns 10 homes i dos enllaços; excepte *Manguán*, provinent de França, l’origen de la resta (*Vilches*, *Mariano*, *Adolfo*, *Voluntad*, *Gregorio*, *Pepito de Mosquerola*, *Lucas* i *Tomás*) amb representació cenetista important, era exponent de l’aplastant domini (no tan sols numèric) dels “autòctons”.⁷⁷⁸

A diferència del batalló de *Valencia*, estava integrat per homes de mitjana edat, alguns d’ells amb problemes físics, cas de *Vilches*, coix d’una cama, *Manguán*, asmàtic, *Adolfo*, amb una lesió al pulmó dret o *Viejo* “patiplano y muy pesado”.⁷⁷⁹ Entre els integrants, un dels caps de partida més actius va ser José Vicente Zafón, *Pepito de Mosqueruela*, natural d’aquest poble, i un dels primers autòctons en ingressar en guerrilles, al fer-lo, després de ser descobert com col·laborador, el 21 d’octubre de 1945. *Pepito*, antic membre de l’Ateneu d’*Izquierda Republicana* de Mosquerola i de la CNT, va ingressar al PCE a gener de 1947. Malgrat haver après a llegir i escriure estant en guerrilles i tenir una feble formació política, el seu caràcter decidit i el seu coneixement del territori l’erigiren a llocs de responsabilitat. Exercint d’ajudant de *Manso* en la direcció del sector i de cap de la 1a companyia en el batalló de *Francisco*, va ser considerat el “alma de esta unidad ya que conoce el terreno como su palma de la mano” i des del 1949, també va ser secretari de Propaganda i d’Organització del seu grup. Es va convertir en un dels guerrillers més veterans, que més temps resistí en l’agrupació i també, en el darrer guerriller del sector 17è en caure: la seva mort, produïda, en la masia Nava Baja, entre Alcalá de la Selva i Valdelinares, el 15 d’abril de

⁷⁷⁷ Informe de José sobre l’ AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE.

⁷⁷⁸ Declaracions de Florencio Pla Messeguer, fetes a València, el 9 de juny de 1960 als inspectors Tomás Cossías García i Aurelio García Garrido, sumari 96-V-1949, AGHD.

⁷⁷⁹ Informe de *Viejo*, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 244, 9 de març de 1949, AHPCE.

1952, va ser just abans d'iniciar l'evacuació a peu cap a França dels darrers guerrillers.⁷⁸⁰

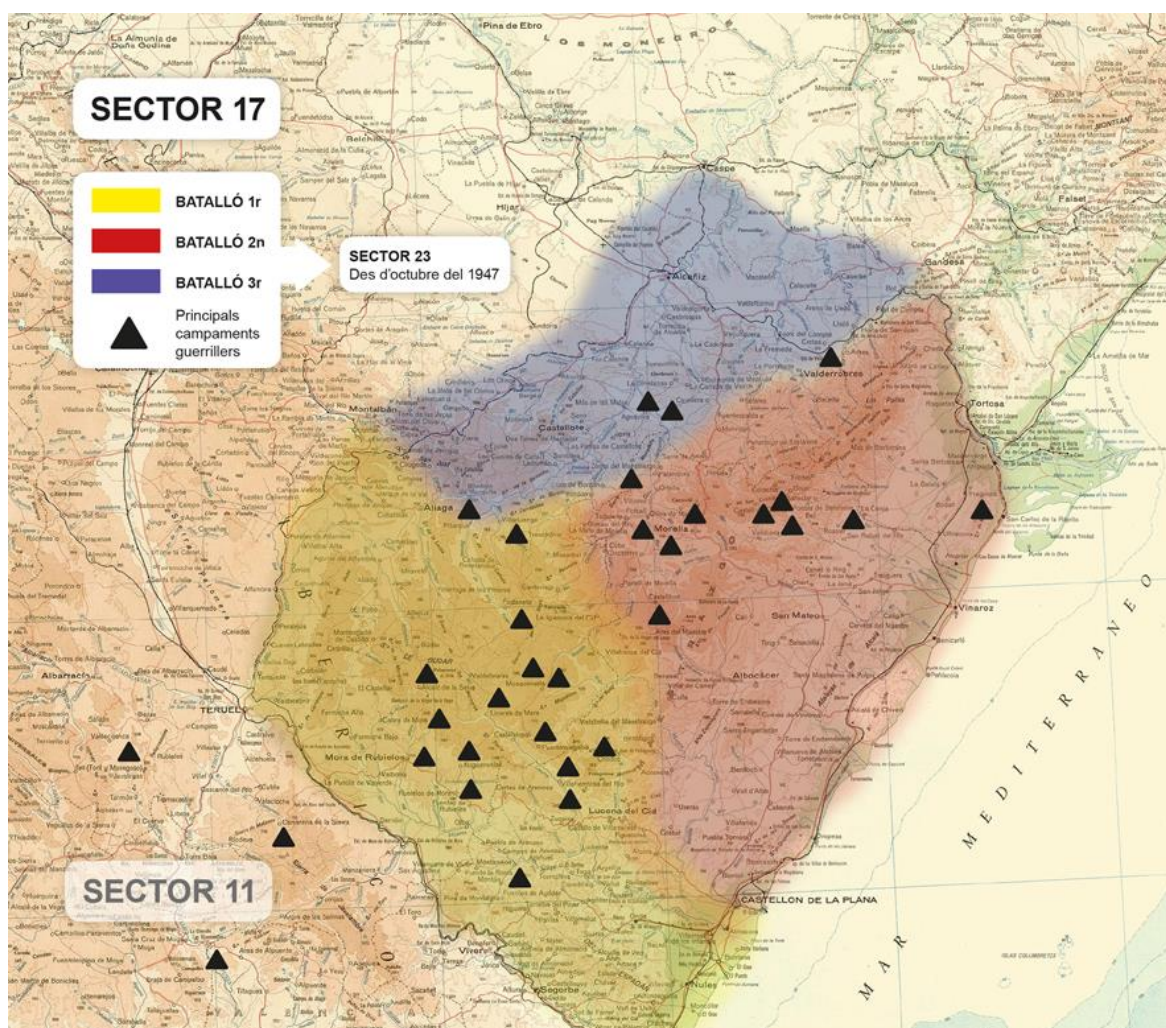
Malgrat que la progressiva i alarmant disminució d'efectius d'aquest batalló, i la persecució constant en què foren sotmesos, limitaren enormement la seva operativitat, el batalló no va perdre rellevància. La seva situació geogràfica el convertí en l'enllaç entre l'Estat Major i els sectors 17è i 23è, en punt de contacte amb la direcció del Partit i, fins i tot, de subministrador de la resta del sector 17è i del decadent sector 23è.

Així doncs, les diferents unitats d'aquell sector, tendiren cap una direcció i composició, quasi exclusiva, de persones naturals del terreny. Paulatinament, els batallons, mermats pel cada cop més gran nombre de baixes, tant per morts per la Guàrdia Civil, com per desercions, s'anaren buidant. Fins al punt que, a inicis de 1951, en tot el sector, només quedaren 4 membres: *Rubio*, com a cap (ara anomenat secretari general), *Pepito*, com a secretari d'organització, Miguel Buenaventura Blesa (*Amador*), com a secretari d'organització i propaganda i Gregorio Alcalá Bolos (*Gregorio*).⁷⁸¹ I, amb la mort de *Pepito*, tan sols *Rubio*, *Amador* i *Gregorio* foren els que pogueren salvar la pell i evacuar a França al juny de 1952.

⁷⁸⁰ *Informe de Francisco Menéndez Martínez, Manguán, 1952. Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE. Qüestionari manuscrit respòs per Pepito, sense data, AHGC. Informe policial sobre José Vicente Zafón, secció Govern Civil, caixa 1031, carpeta 40, Archivo Histórico Provincial de Teruel (AHPT). Sobre la seua mort, FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón*, vol. II...op. cit., p. 368 i 369.

⁷⁸¹ Declaracions realitzades per Isaías Jiménez Utrillas, *Manolo o Maquinista*, el dia 8 d'abril de 1951, SIGC, 133 Comandància de la Guàrdia Civil, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

Mapa 6. Àmbit d'actuació i principals bases del Sector 17è i 23è

Font: Elaboració pròpia

7.6 Una fugaç il·lusió: el sector 23è

El surgiment del 23è sector no va ser aliè a la situació del 17è. Els problemes organitzatius i la difícil gestió dels nous ingressos, així com les 12 desercions i 7 morts sofertes des del juny de 1947, feren que *Antonio* encarregués a *Valencia* un informe sobre la situació del mateix. En ell, es va fer palès l'excessiva gent, la gran extensió de terreny per controlar i els problemes de lideratge. En conseqüència, en una reunió conjunta entre *Antonio*, *Grande*, *Gil* i *Pepito el Gafas*, designant a *Manso* cap del 17è sector, es va decidir subdivir aquest per optimitzar i racionalitzar els recursos i exercir un major control sobre els guerrillers. Concretament, mentre el 1r batalló, amb el

personal que tenia, va romandre al sector 17è amb el mateix àmbit territorial, els batallons 2n i 3r, passaren a formar la 13 Brigada o 23è Sector, amb la zona de terreny que fins aleshores disposaven, però que anaren, poc a poc, ampliant. El qui era fins aleshores, cap del 3r batalló, *Mateo*, passava a encarregar-se de la secció d'Informació de l'Agrupació.⁷⁸²

D'aquesta manera, va nàixer un nou sector, el 23è, sota el comandament de *Carlos el Catalán* i amb dos batallons, liderats per *Dedé* (després *Rubén*) i *Cinctorrà*. Al mateix temps, i aprofitant la reorganització i la nova brigada existent, es procedí a rebatejar l'Agrupació amb la denominació de *Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón*, afegitó, que, segons tesi d'Ange Delicado, es va decidir per la resolució d'encobrir, així, el fracàs de l'Agrupació de l'Alt Aragó. Per contra, *Chaval*, considerà que aquesta denominació "le corresponde más fielmente y que hace justicia al apoyo que la población campesina aragonesa le presta".⁷⁸³ En tot cas, l'Agrupació, (i el Buró de França) sense abarcar més territori aragonés que el que estava ocupant, va optar per afegir Aragó, molt possiblement, per donar imatge d'amplitud, de major extensió espacial i de fortaleza.

El nou sector comprenia les terres del Baix Aragó (límit del nord des de les proximitats de Casp i Alcanyís), l'est d'Aliaga i d'Ejulve, Maestrat terolenc (del Nord de Fortanete al límit amb Vilafranca), Els Ports, bona part del Maestrat castellonenc, el Matarranya, nord d'Horta de Sant Joan i el Montsià (principalment pels voltants de La Sènia). La tendència del sector va ser que es produís un desplaçament (itinerant) progressiu cap el litoral del Baix Maestrat i la costa de La Plana, amb l'objecte d'organitzar consells locals de resistència i efectuar sabotatges en la línia de ferrocarril. Altrament, l'assentament als límits entre Castelló i Tarragona (Vallibona i La Sènia) i d'operar a les comarques del sud tarragonines, va ser producte de la pressió existent des de fi de 1947 i de la cerca de territoris menys vigilats. Les exploracions i intents d'implantar-se i de

⁷⁸² Ordre de l'Agrupación Guerrillera de Levante n. 31, AGL. Jefatura (*Antonio*), 31 d'octubre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 36, AHPCE.

⁷⁸³ ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Iván i Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...*op. cit., p.290. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...*op. cit., p.148.

crear xarxes de suport a Casp-Alcanyís i a Montalbán i Aliaga, malgrat les “excelentes impresiones de las masas campesinas”, no fructificaren.⁷⁸⁴

Al capdavant del sector va estar Jesús Caellas Aymerich, *Carlos el Catalán*, natural de Solsona (Lleida) que, nascut l'1 de setembre de 1921, es convertia en el cap de sector més jove de l'Agrupació. A diferència dels altres, i donada la seva joventut, no va fer la Guerra Civil, si bé, la militància al PSUC des dels 16 anys i un germanastre molt significat políticament, el portaren a complir una condemna de dos anys a la presó de Lleida. *Carlos*, sense ser un guerriller pròpiament autòcton, tampoc va ser enviat des de França pel PCE: es va incorporar al maquis liderat per Delicado, situats en la proximitat del seu poble, després de l'intent de detenció de la Guàrdia Civil per les seves activitats d'enllaç, a finals d'octubre de 1944.⁷⁸⁵ Posteriorment, va liderar una companyia i el 1r batalló del sector 17è, fins que, a l'octubre de 1947, fou designat, per *Antonio*, cap del 23è sector.

Carlos, exercint-hi entre octubre de 1947 i desembre de 1949, va ser l'home que més temps estigué al capdavant del sector. Malgrat que durant aquest període es crearen alguns consells de resistència locals a pobles del Maestrat, Els Ports o La Sènia i s'actuà fins el litoral del Maestrat i La Plana, el sector, als pocs mesos de la seva creació, especialment des de la primavera de 1948, decaiguè fortament. Des d'aquest moment, es produí una enorme “desbandada” desertora, i, immediatament després, la mort del cap de l'AGLA, *Antonio*, de *Nieto* i *Andrés* el 26 de maig de 1948 al mas de Guimerà de Portell; aquest assalt mortal de la Guàrdia Civil va afectar enormement, tant per la pèrdua del líder, com per la desmoralització, la detenció del confident *Manolete* i la consegüent detenció de centenars de punts de suport i assalt de campaments, o pel tall del contacte amb l'Estat Major i amb el 17è, sector que rebia els enllaços d'aquell prèvia marxa al 23è. Poc després, la reunió a l'agost de 1948 entre *Pedro*, *Pepito*, *Grande*, *Manso*, *Nuñez* (exercint aquest de secretari) i *Carlos* (substituït temporalment

⁷⁸⁴ Informe de Levante y Aragón. José Maria, 21 d'octubre de 1950, caixa 106, carpeta 3, Movimiento Guerrillero, AHPCE.

⁷⁸⁵ Informe de Carlos sobre la AGL des de la seva incorporació, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas, jacquet 629-631, AHPCE. Informe de Manso sobre camaradas, Aparato de pasos, Informe de Camaradas, jacquet 652, AHPCE.

per *Mateo* al 23è) emplaçant, únicament, a l'augment de la capacitat interna, organitzar consells de resistència i a l'augment del treball polític, no solucionà res.⁷⁸⁶ La intensa repressió, els problemes de subministrament o les carències d'armament reduïren enormement les operacions i convertiren, les cada vegada més escasses partides, en simples supervivents amb la finalitat bàsica de subministrar-se i d'escapar (amb constants canvis de campament) de l'ofensiva repressiva del règim.

Als problemes extrínsecs, cal afegir, les no menys rellevants, dificultats intrínseques: al 23è abundaren tensions internes i notòries mostres d'indisciplina que perpetuaren abandonaments i multiplicaren el número de baixes. Si a inicis del 48 hi havien dos batallons, un amb bases a La Sènia i altre, al terme de Vallibona, amb uns 75 membres aproximadament, a finals d'any, quedaven 13 i, un any després, cinc. Aquesta evolució numèrica, influenciada per l'acció de la Guàrdia Civil, i lligada també a unes desercions múltiples i massives, de les que participaren també importants caps de batalló i companyia, va coincidir en el comandament de *Carlos*.

El sector 23è, va ser, sense dubte, el que més problemes de cohesió interna presentà. Diversos informes i opinions de guerrillers coincideixen en el lideratge negatiu de *Carlos*, en les notòries negligències comeses i en les discòrdies entre ell i altres destacats membres, cas de *Rubén* i *Mateo*. Si *Chaval* insistia en els seus "aires de superioridad" i en la pràctica de quedar-se a temporades a dormir a casa d'enllaços o punts de suport (especialment de la seva núvia, Cinta Solà de La Sènia), *Manguán*, el catalogava de "presumido", "engreído", "muy señorito", "embustero", "ambicioso" i amb "manías de grandeza".⁷⁸⁷ Qualificat també de valent i temerari, de tenir "líos de faldas" i d'actituds impròpies d'un responsable militar i polític, el qual, segons *Ibañez*,

⁷⁸⁶ Reunió política entre els caps de sectors, agost de 1948, Movimiento guerrillero, jacquets 238 i 239. Informe de *Carlos* sobre l'AGL des de la seva incorporació, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 629-631, AHPCE.

⁷⁸⁷ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica....op. cit.*, p.79, Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE.

presumia de “manejar muy bien la pistola”, va ser culpabilitzat, per part de *Rubio*, d’haver imposat un terror causant de moltes de les desercions.⁷⁸⁸

Efectivament, aquesta va ser una de les causes del progressiu buidatge, en forma de baixes, especialment desercions, del sector. *Madriles*, *Félix* i d’altres, atemorits per les amenaces i pels ajusticiaments haguts, abandonaren el sector. Assabentat l’Estat Major de les condicions del sector 23è, enviaren a *Teo* com a delegat, limitant-se a amonestar a *Carlos* i ordenant-li la realització d’un informe crític. Poc després, però, el 4 de desembre de 1949, decidiren enviar-lo a França, junt al guia *Caradesena* i el *Abuelo* “para cumplir la honrosa tarea de entrevistarse con la Dirección del Partido”.⁷⁸⁹

Realment, la pretensió del viatge estigué més relacionada amb els dubtes generats pel lideratge de *Carlos* i també per l’evacuació de l’*Abuelo*, persona d’edat avançada, amb limitacions físiques i pare de *Francisco*. Els únics 5 guerrillers que quedaren al sector donaren una idea sobre allò en què s’havia convertit el mateix, la situació del qual, era totalment diferent al que *Carlos* explicà en l’infome que li demanaren: considerava que “la situación, aunque difícil no era mala, hay mucha Guardia Civil pero no haciendo operaciones militares se puede pasar bien. El ambiente es favorable en aquella zona. Hay algunos puntos de apoyo buenos. En cuanto al trabajo político, se puede hacer mucho”. El desig d’acontentar el Partit, i d’exculpar-se i encobrir les negligències

⁷⁸⁸ El mateix *Ibañez*, el va acusar de preocupar-se tan sols si hi havien xiques als punts de suport i de no explicar les raons polítiques de la lluita. “Es odiado por los puntos de apoyo que él frecuenta”. *Informe de la AGL. De Ibañez. Impresiones que he podido recoger de mi paso por algunas unidades Movimiento Guerrillero*, jacquet 245, AHPCE. Vegeu també carta de *Pedro* i *Pepito* a *Carlos*, 19 de novembre de 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 212, AHPCE.

⁷⁸⁹ Tanmateix, *Carlos*, ja a França, insistí en el seu desconeixement de bústies i estafetes per enllaçar amb el 17è i del gran coneixement de la Guàrdia Civil sobre la seua persona, prioritàriament buscada. D’aquesta forma, oferint dubtes sobre els coneixements tinguts del sector i dels contactes, podia evitar-se tant l’assumpció de responsabilitats, com la tornada a Espanya. Nogensmenys, *Carlos*, aprofità el viatge per donar indicacions a la seva núvia, Cinta Solà, enllaç i refugiada també un temps en el campament del Montsià, per retirar-se també a França, amb la qual quedà i recollí a Solsona. L’objectiu de romandre, ambdós, al país veí, es complí. Informe de *José* sobre la AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE. COSSÍAS, Tomás, *La lucha contra el maquis...* op. cit., p. 171 i 172, Informe-memòries de *Rubio*, Manuel Perez Cubero...op. cit. Informe de *Teo*, 1950, *Nacionalidades y Regiones*, jacquet 722-724, AHPCE. Informe de *Carlos* de l’ AGL, *Aparato de Pasos*, Informe de *Camaradas*, jacquet 629-631. Informe sobre la conversació con *Carlos*, Informe de *Camaradas*, *Aparato de Pasos*, jacquet 588, AHPCE.

comeses es materialitzava dibuixant un panorama diferent al real, que encaixava amb l'anàlisi de la situació interna que féu el Partit, de culpabilitzar o accentuar els defectes d'altres companys i de recolzar totalment les disposicions i estratègies del PCE. Així, a l'igual que molts altres guerrillers feren en respectius informes, s'escrigué en vistes a agradar els dirigents del Partit i a ometre irresponsabilitats pròpies i d'aquell.⁷⁹⁰

Fins aquell moment, l'extrem decliu del 23è ja havia definit la pèrdua d'autonomia i la dependència envers el sector 17è: al juny de 1949, i amb l'estada de *Carlos* i *Rubén* al campament de *Manso*, es decidí que el sector 23è passés a dependre del sector 17è.⁷⁹¹ Amb escassetat d'efectius, i amb molts punts de suport detinguts després de les declaracions de *Tio Pito* (únic dels tres guerrillers que sobrevisquè a l'atac de la Guàrdia Civil al Mas de Cabanil, a febrer de 1949) el sector deixà temporalment d'actuar, i s'integrà (temporalment), al 17è. L'ordre de la nova direcció, que també desconfiava de la tasca dels nous càrrecs, especialment de *Valencià*, és que tot el grup s'ha d'incorporar al 17è sector i al batalló comandat per *Francisco*.⁷⁹²

I amb la marxa de *Carlos* a França, els nous responsables entre els cinc guerrillers que quedaven, foren *Lucas* (fins aleshores responsable polític i ara del sector), *Saturnino* (delegat del Comitè Regional) i el veterà *Valencià* (responsable d'Organització), els

⁷⁹⁰ Per *Carlos*, els problemes derivaven de l'absència de queviures, de la manca de quadres i, especialment, de la presència de "provocadores"; eximí culpes afirmant que, quan es féu càrrec, "existia un ambiente de tipo anárquico y prietista" i que era molt difícil actuar contra "esos hombres desviados (...) atacados de sectarismo contra nuestro Partido". En cap moment mostrà una mínima autocrítica, ni assumí responsabilitats: afirmava que els moments forts de crisi inicial, estava al sector el cap de l'AGL *Antonio*, obeïnt-lo en tot moment, quan no s'exculpava per romandre fora, en l'Estat Major o en missió especial; criticava a *Mateo*, per la seva "pasividad" i perquè per ell, "todos eran buena gente", a *Pedro*, per l'insuficient treball polític o, fins i tot, a dirigents de l'Agrupació (sense citar el nom), per desestimar propostes d'ell o no enviar quadres. *Informe de Carlos*, *Informe de la AGL desde mi incorporación*, *Aparato de Pasos*, *Informe de Camaradas*, jacquet 629-631. Carta de *Carlos* al Buró Polític, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 204, AHPCE.

⁷⁹¹ Informe de Larrañaga (*Manso*) de l'AGL, 3 de juny de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 263, AHPCE.

⁷⁹² Declaracions de Tio Pito. Sumari 69-V-1949, AGHD. Declaracions realitzades per Isaías Jiménez Utrillas, *Manolo o Maquinista*, el dia 8 d'abril de 1951, SIGC, 133 Comandància de la Guàrdia Civil, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE. Declaracions de Florencio Pla Messeguer, fetes a València, 9 de juny de 1960, Causa 96-V-1949, AGHD. Informe de *Carlos* de l'AGLA, *Aparato de Pasos*, *Informe de Camaradas*, jacquet 629-631.

quals, juntament a *La Pastora* i *Juan*, integraven el 23è. Lògicament, donades aquestes circumstàncies i pel canvi de tàctica, descartaren qualsevol acció militar i es prioritzaren tasques polítiques i de subministrament, fins l'absorció total, al 17è, a meitat de març de 1950.

Després, amb el grup de Gros arribat de França a la fi de l'estiu de 1950, s'intentà activar el sector i es designaren nous responsables "francesos" i del Partit: *Eduardo* (secretari general), *Zapatero*, (secretari d'Agitprop), *Saturnino* (d' Organització, arribat amb el grup de *José Maria*), que juntament a Esteban Ros, *Tomás* eren els únics 4 guerrillers que quedaven a principis del 1951.⁷⁹³ La mort d'*Eduardo* el 26 de novembre de 1951 a Linares de Mora i el possible ajusticiament de *Saturnino* feren que, a inicis d'abril de 1951, els supervivents de les restes del 23è, que pogueren evacuar a França l'any 1952, foren *Zapatero* i *Tomás*, l'enllaç entre el 17è i el 23è.⁷⁹⁴

A la ràpida i repentina caiguda d'efectius del 23è sector (la més destacada dels diferents sectors de l'Agrupació), s'afegí un altre tret que el particularitzava: l'abrumador predomini de persones del terreny ja des dels seus inicis. La formació tardana, en un moment en que es recorria necessàriament a autòctons i en què aquests, numèricament, augmentaven la seva proporció respecte als comunistes enviats des de França, ho justifica.

L'excepció va ser el líder *Carlos*, amb un perfil, ja explicat, que, sense arribar des de França i no ser autòcton, va ser enquadrat, des d'octubre de 1944, en les primeres partides forànies a les que s'incorporà a l'altura de Solsona. També, al principi, hi hagueren dos persones, arribades de França, que ocuparen, uns pocs mesos, càrrecs de responsabilitat al sector: el comunista murcià Mateo Martínez Martínez, *Mateo*, cap d'informació i enllaç entre el 17è i el 23è i màxim responsable el temps que *Carlos* romanía fora. Amb problemes d'acceptació entre els dirigents per haver-se queixat de la manca de treball polític existent, va morir a la partida de Tamborero de Mosquerola, el

⁷⁹³ En aquests moments, i sense tenir campaments estables, els escassos membres es guarnien en casetes de camp de les proximitats de La Sènia que canviaven cada dos o tres dies.

⁷⁹⁴ *Tomás* s'incorpora a les guerrilles l'any 1947 després de desertar per fer el servei militar i arribà a la guerrilla amb la mateixa maleta que havia dut al quarter. Vivia amb els pares a una masia del terme de Valbona.

7 de març de 1949. També “francès” era Andrés Petrel Rodríguez, *Dedé*, natural de Baza (Granada), inicial cap de batalló fins la seva anada, sense tornada, a França durant el 1948 en un dels viatges per informar i recollir homes, armes i ordres; i l’enllaç, Joan Baptiste Fabregat, *Caradesena*, exiliat i vingut de França que, natural d’Alcanar, també era un bon coneixedor del terreny.⁷⁹⁵

Malgrat aquestes excepcions, analitzant cadascun dels dos batallons, es comprova l’enorme preponderància d’homes naturals o residents a la zona. El primer batalló, organitzat a finals de 1947, comptava amb una quarentena d’homes i estava situat prop de La Sènia (Tarragona). La pràctica totalitat, a excepció d’*Álvarez*, ajudant del cap i un parell més de membres dels quals desconeixem la procedència, s’incorporaren des de l’interior. Tanmateix, el lideratge, després de la curta estada del de *Dedé*, va ser assumit per José González López, *Rubén*, també anomenat *Peque*, jove nascut a Pancorbo (Burgos) el 1926 i resident al Maestrazgo terolenc, on treballà a diferents masies i també de miner fins que entrà en guerrilles l’any 1946. Audaç i valent, amb prestigi entre els guerrillers, va ser mort, per la Guàrdia Civil, a Ejulve el 15 d’octubre de 1949.⁷⁹⁶

El 2n batalló, situant-se fonamentalment al barranc de Vallibona, dirigit per *Cinctorrà* i amb *Juan* com ajudant, amb uns 35 homes a les seves ordres, estava dividit per dos companyies. El primer era comandat per Alberto Vicente Zafón, *Matalás* o *Lamberto*,

⁷⁹⁵ També conegut com *Fabregat*, aquest xòfer, nascut el 1908 a Alcanar, afiliat a la UGT i, al 1936, al PSUC, havia participat en els fets d’octubre de 1934 arrengrerat a l’ERC, que encarregà als seus militants fer controls de carreteres i ocupar les alcaldies d’Ulldecona i Alcanar. Per aquests fets, fou tancat durant cinc mesos al vaixell Manuel Arnús ancorat al port de Tarragona. Amb la Guerra Civil, marxà voluntari al front, participant en el desembarcament frustrat de Mallorca, i al front i defensa de Madrid. Posteriorment, participà en la batalla de l’Ebre i, poc després, amb la derrota, s’exilià a França, on romangué a diversos camps de concentració (Argelés, Rivesaltes) fins que, amb l’alliberament de França contactà amb *Blas* (camarada del JSU) i amb *Manso* i s’allistà a les unitats guerrilleres. Biografia de Bautista Fabregat Matamoros, *Aparato de Pasos, Informes del Interior, jacquet 41*, AHCPE. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.262-265.

⁷⁹⁶ *Informe con la relación de guerrilleros que integran la Agrupación*. 232ª Comandancia, S.I.G.C AHGC. *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 623, AHPCE. *Informe Bandolerismo* Comandancia 133. Declaracions de Manuel Torres, *Manolete*, en sumari 287-V-48, AGHD. Notes informatives del SIGC sobre la composició de l’AGLA, del 17è i 23è sector, 17 de juny i 15 de setembre, AHGC.

germà de *Pepito de Mosqueruela*, incorporat, a l'igual que aquest, el 1945 (a l'octubre) després de ser descobert com enllaç. Al seu càrrec, 2 caps de secció (*Conillet d'Ares* i *Cano*) i una quinzena de guerrillers que, com ell, eren generalment naturals de la zona d'actuació.⁷⁹⁷

Francisco Salvador Sebastiá, *Conillet d'Ares*, nascut el 1917 a Ares del Maestrat, havia estat, durant la guerra, voluntari milicià, integrant del batalló Mateotti i mobilitzat posteriorment per la Brigada 114 Mixt. Afiliat també a la CNT, va ser detés i empresonat a la presó de Borriana, fins la seva fuga, junt altres quatre companys, el 2 de setembre de 1941.⁷⁹⁸ Fugit i amagat al seu poble natal i a masies properes, fa vida de *topo* fins que, assabentat de l'existència de persones fugides en la comarca d'Els Ports, com *Cinctorrà*, *Cedacero* o *Valencià*, decidí unir-se a la partida, integrada posteriorment en l'Agrupació Guerrillera.⁷⁹⁹ Així, era un membre veterà de l'Agrupació, amb més anys d'experiència que Francisco Campos, *Cano*, l'altre cap de secció, el qual, es va incorporar el 1947 des d'Utrillas, municipi on vivia, després de la desarticulació de la xarxa clandestina de la CNT, entitat en què també militava.

L'altre cap de companyia era Miguel Serrano Iranzo, germà del ja exposat *Francisco*, cap de batalló del 17è sector i fill del *Abuelo. Miguel*, veí de Castellote, es va incorporar a guerrilles després de desertar de l'exèrcit a novembre de 1944. Era, com també *Conillet*, veterà coneixedor de les comarques del Maestrat i d'Els Ports. A la seva companyia, estigueren, com a caps de secció, *Ruiz* (Segismundo Oliver Traver) i l'incombustible *Valencià* (José Llinares Beltrán).

Del primer tan sols sabem que, nascut a Cabanes el 1919 i veí d'Almenara, es va afiliar a la UGT i a les JSU durant la guerra i va estar empresonat a Borriana, fins que, fou absolt, en consell de guerra celebrat al març de 1940.⁸⁰⁰ *Valencià*, natural de La Pobra

⁷⁹⁷ Informe sobre la composició del 23 sector., 22 de setembre de 1948, 233 Comandància de la Guàrdia Civil, Govern Civil, carpeta 11245, AHPC.

⁷⁹⁸ Sumari 7150-C i 485-V-1948, AGHD. Testimoni d'Amparo Salvador, 1 de maig de 2014, Castelló.

⁷⁹⁹ Sembla ser que va contactar amb ells mitjançant Julián Ibañez, amic natural de Castellfort. Sumari 546-V-1948, AGHD.

⁸⁰⁰ Sumari col·lectiu d'Almenara 2848 C-39, AGHD.

Llarga, nascut el 1909, ja abans de la Guerra Civil era militant de les JSU. Els seus antecedents, juntament al paper actiu efectuat durant la Guerra, provocaren la seva reclusió al camp de treball de Benaixeve, d'on s'escapà refugiant-se en diferents masies de Morella, Vallibona o Xert. Al 1945, s'uní amb altres fugits (*Cinctorrà*, *Cedacero*, *Elietes* o *Oronal*) i formaren la primera partida d'Els Ports, integrada posteriorment a l'AGL. Aquesta estada prèvia en diferents masies, juntament a la seva llarga trajectòria, el va fer un dels guerrillers més populars a Els Ports. A diferència dels nomenats anteriorment i dels antics companys, l'incombustible *Valencià*, renuncià a desertar i continuà en l'Agrupació, essent el més veterà i buscat per la Guàrdia Civil. Exercint aleshores com a responsable d'organització del mínuscul sector (amb 5 membres), va ser mort, junt a *Lucas*, responsable polític del mateix, a Llucena, el 25 de maig de 1950.⁸⁰¹

Per tot plegat, la gran superioritat numèrica d'autòctons al sector 23è també féu que coparen el lideratge d'unitats, batallons i companyies. Altrament, una bona part provenien de la CNT: almenys una vintena de membres havien militat o militaven en la Confederació. La seva presència també va ser utilitzada per *Carlos* per definir “ el ambiente cenetista y prietista” a qui responsabilitzava de la desmoralització i decadència del sector i, especialment, la del 2n batalló. No obstant, els problemes, sense ser atribuïbles a un sol factor, eren més profunds: no es tractava tan sols de la presència de cenetistes, de la falta de quadres o de la feble formació política dels guerrillers, arguments utilitzats sovint pels màxims dirigents guerrillers, cas de *José Maria*. A l'enorme repressió, la minva de punts de suport, la pèrdua d'expectatives reals de possibilitats de canvi, de confiança en el Partit i consegüent desmoralització entre guerrillers carismàtics (com *Cinctorrà* o *Juan*) s'afegeix el ja comentat, lideratge negatiu de Carlos. La conseqüència lògica fou l'onada desertora més important de

⁸⁰¹ Malgrat estar desanimat i desenganyat, com reconegueren masovers a la Guàrdia Civil i com confirmà l'Estat Major de l'Agrupació, i que tots els antics companys de viatge havien desertat, o havien mort, continuà resistint i sobrevivint en les muntanyes fins que, localitzat al terme de Llucena per una patrulla de guàrdies civils i sometents, acabaren amb la seva vida. Sumari 2278-1940, sumari 110-V-1950, AGHD. Acta de defunció de Llucena. Testimonis de Juanjo Giner i Fidel Guimerà, 5 d'agost de 2014, 12 d'octubre de 2014, 15 d'octubre de 2016. Vallibona.

l'Agrupació, iniciada pel cap del 2n batalló, *Cinctorrà*, el seu lloctinent *Juan* i seguida per caps de companyia i de secció (*Lamberto, Miguel, Conillet, Cano* o *Ruiz*) i una gran part dels guerrillers.⁸⁰²

Des de França eren conscients de la complicada situació present des de meitat de 1948 i que el sector, qualificat com el més problemàtic, díscol i inoperatiu de l'Agrupació, estava afectant molt negativament a la resta de l'Agrupació, especialment al 17è. Així ho expressa un informe:

Moral campesina decaída. Descomposición: jugar a las cartas, tener novias, operaciones fallaban. (...) Pasividad. *Antonio* pensava había cenetistas provocadores de Utrillas. No había vida organizada de Partido. Algunos Hombres dejaban escrito “Nos vamos porque tenemos miedo a vuestras balas”. Se mató a Hombres en la cama. *Antonio* y *Carlos*. Dos de los que mataban se han fugado también. Ha influenciado sobre el S. 17. Cierta disminución de actividad.⁸⁰³

No obstant, cap de les receptes plantejades per solucionar els problemes foren fructíferes. En primer lloc, la dedicació exclusiva a tasques polítiques descartant operacions militars era enormement complicada: els esforços dels escassos guerrillers, plenament identificats per la Guàrdia Civil, es reduïren a amagar-se i sobreviure; en segon lloc, l'absorció temporal al 17è tampoc solucionà res i, per últim, la designació de nous membres provinents de França, de la confiança absoluta del Partit, tan sols serví per allargar una agonia i ampliar la sagnia, fins l'evacuació dels únics 2 guerrillers supervivents. La desesperada situació del sector 23è equivalgué a anar, en paraules d' *Ibañez*, “como una bala perdida”.⁸⁰⁴

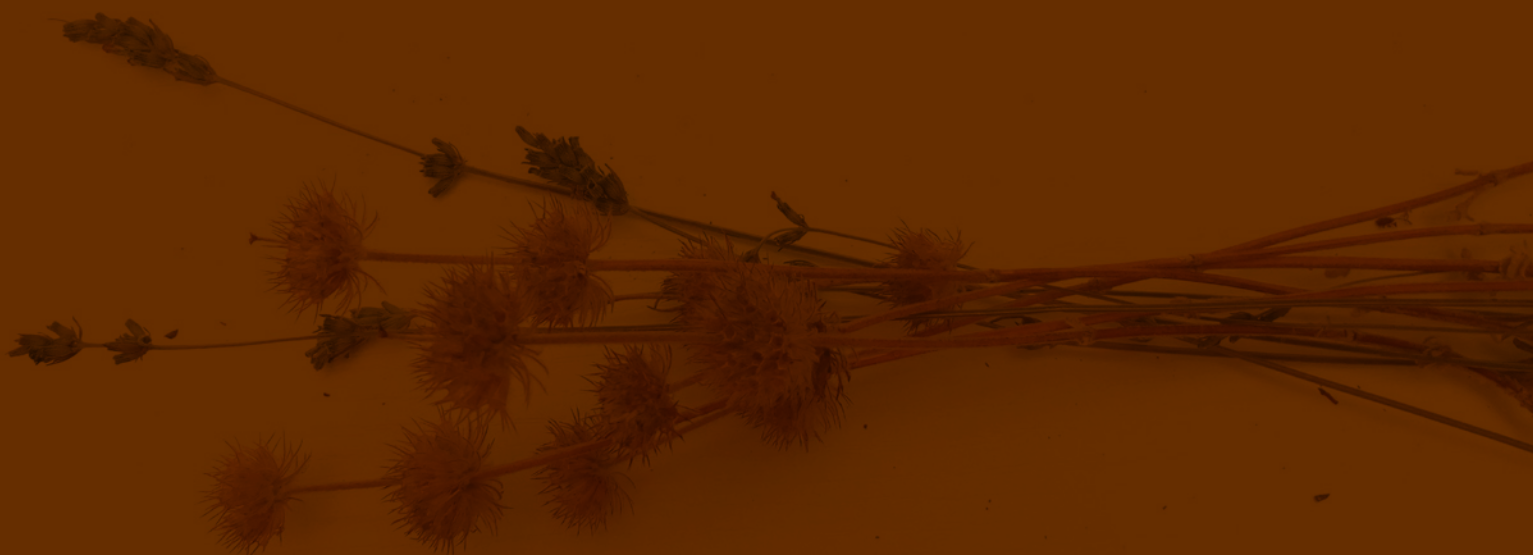
⁸⁰² Una bona part d'informes de guerrillers que tingueren responsabilitats ofereixen una imatge simple, endolcida i “agradable” per al Partit. Si l'informe de *Carlos*, ja nomenat, redueix les dificultats a la presència de “provocadores”, a la manca de quadres o el comportament, poc adequat a la línia del Partit d'altres, *José Maria*, atribueix la complicada situació del sector 23è (i del 17è) a la “la débil formación política de los grupos guerrilleros”, únic causant, segons ell, de la minva de suport social i de l'existència de “provocadores” i de “pasividad”. *Informe de Levante y Aragón*. *José Maria*, 21 d'octubre de 1950, caixa 106, carpeta 3, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

⁸⁰³ *Reunion con amigos de Levante*. *Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 623, 1950, AHPCE.

⁸⁰⁴ Informe d' *Ibañez* de l' AGLA, jacquet 264, 20 de novembre de 1949, AHPCE.

TERCERA PART

IV. LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

8. PERFIL, CONFLICTES I ACCIONS

8.1 Incorporacions, reclutament i perfils

La incorporació de la població civil, ja fos com guerrillers, membres de l'estructura política o enllaços, esdevé fonamental en l'estratègia guerrillera. Els nuclis clandestins del Partit Comunista havien de constituir una xarxa fonamental de suport i d'informació, a més de cantera de futurs reclutaments. El nodriment numèric de les partides, canviat en el temps i efectuat, des de la propaganda i la persuasió, no sense promeses, va ser protagonitzat, fonamentalment, per persones residents al territori on actuava (en gran part, perseguits i fugits de les forces repressives) i, en menor mesura, per homes provinents de França.

Aquests, representant una molt petita part de les noves incorporacions, enviats per la direcció del Partit, eren bàsicament comandaments o quadres intermitjos, arribats per augmentar la presència (i el control) del Partit i la vida política a l'interior de l'Agrupació. Entre aquells, estigueren el responsable polític *Pedro*, o el caps de l'Agrupació, *Ricardo*, *Andrés*, *José Maria*, *Sebastián* o Josep Gros. El lideratge d'homes recents arribats de l'exili, demostraria, com afirmaria *Chaval*, que, per als càrrecs directius de l'Agrupació, no es confiava en gent de l'interior.⁸⁰⁵

La fidelitat i trajectòria dins del Partit, així com el coneixement directe dels dirigents de les consignes de la direcció, era preferida a l'experiència en la serra, almenys en la primera etapa de l'Agrupació. També era una manera, potser ingènua, de reactivar la moral i la disciplina. La desconfiança en l'interior no tan sols derivava de la reconeguda absència de quadres: el baix perfil polític o els problemes disciplinaris donats després de l'augment d'incorporacions internes, generalment fruit de l'accentuació de la repressió, així com la paranoia de la infiltració policial, donava un toc d'alerta que exigia, si més no, l'arribada de nous dirigents que disposaren la plena confiança de la cúpula de l'exili.

⁸⁰⁵ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.122.

Altrament, les inicials partides independents no tingueren objeccions en nodrir-se de pròfugs o de persones implicades en diferents casos de petita delinqüència; un bon exemple, seria la partida de *Petrol*, composta per una amalgama diversa de cenetistes fugits, desertors de l'exèrcit i/o, pidolaires, i la de *Cinctorrà*, que acceptà al *Conill de Cinctorres*, escapat després de desavinences familiars i ser acusat de maltractaments. No obstant, la mateixa Agrupació, quan aquesta s'articulà definitivament, tampoc defugí d'aquest tipus d'incorporacions.

Com a mostra, la campanya inicial de reclutament, realitzada pel cap de l'Agrupació, *Andrés*, l'any 1946, el qual no dubtà a fer servir falses promeses, amb paga i permisos, per captar gent. En paraules de *Chaval*, “a base de embustes y de una propaganda falsa de nuestra vida en el monte, *Andrés* nos envió a tres jóvenes (*Peret*, *Álvarezillo* e *Ismael*) que desconocían todo de la vida guerrillera y no habían tenido nunca un arma de fuego en sus manos”.⁸⁰⁶ També enviaren a altres, a l'octubre de 1946, “entre ellos había un tal Carmelo, que pertenecía al Partido, pero que antes había sido miembro del POUM. Este sujeto en sus conversaciones insultaba al Partido de forma abierta y descarada. En enero de 1947 hubo que picarle por cabrón”. Com després informà el cap de la seva companyia, *Vargas*: “fue pasado por las armas en presencia del destacamento... por provocación, amenaza a los jefes e intento de deserción”.⁸⁰⁷ Una altra vegada arribà de València, segons la mateixa font, “uno que le llamaban Gitano el cual era un verdadero chorizo. Por enero desertó llevándose el fusil”.⁸⁰⁸ I, altrament, diferents testimonis constaten com, les partides liderades per *Pepito de Mosquerola* o la

⁸⁰⁶ *Ibidem*, p.119.

⁸⁰⁷ Comunicat d' Antonio Gan Vargas, *Cubano o Vargas*, cap de la 5ª Companyia sobre ajusticiament per intent de deserció del guerriller *Carmelo*, 9 de gener de 1947, AGL, 11 sector, 5 Companyia, dins sumari 85-V-1947, AGHD.

⁸⁰⁸ Cal dir que, malgrat que els estatuts fixaven una sèrie de condicionats d'ingrés, (tenir avals o demostrar trajectòria antifranquista, pertanyer al Servei d'Informació Republicana o realitzar serveis auxiliars), l'apartat 6 de l'articulat 16, determinant l'entrada de “todos los patriotas sin distinción de ideas políticas o credo religioso que por sus antecedentes y buena conducta sean acreedores a ello”, ampliava uns criteris d'accés que, finalment, depenia del Comitè Regional o dels mateixos caps guerrillers.

que actuava per Els Ports-Baix Maestrat, oferiren, en no poques ocasions, a masovers, vilatans o pastors de la zona, molts antics represaliats, el seu ingrés en la guerrilla.⁸⁰⁹

Com a resultat de l'entrada de persones, amb compromís no demostrat en la causa antifranquista i sense experiència en la resistència clandestina o armada, proliferaren conflictes i desercions. Un d'ells, Pedro Ferriz Coracho, *Madriles*, manobre natural d'Alcalá de Henares amb residència a Borriana des de finals de 1945, entrà en la partida afecta a la 3a companyia del 17è sector liderada per *Carlos*, a febrer de 1947, després de treballar a una masia d'Alcalá de la Selva. Després d'intervindre en la mort de *Floreal*, desertà i es dedicà, fent-se passar per maqui, a extorsionar econòmicament a persones adinerades.⁸¹⁰

Un altre exemple va ser el del jove de 19 anys Saturnino Tena Escrig, natural de Xodos, que, a meitat de l'any 1945, ingressà en una partida radicada a Els Ports (molt possiblement la que inicialment va formar *Cinctorrà*), després de llogar-se com a jornalier a Onda i Castelló i d'estar 1 any a un reformatori per robatori de bicicletes. Segons les seves (variables) declaracions, va ingressar en la partida ja que, treballant a l'Hostal Nou d'Ares, li parlaren de la possibilitat d'entrar en la partida d'Els Ports, motiu pel qual, contactà, prop de l'ermitori de Vallivana, (corves de Macareno), amb dos dels seus integrants, que el convidaren a unir-se a la partida, promentent-li 100 pessetes diàries.⁸¹¹ Tan sols un any més tard, desertà “porque se había cansado por la

⁸⁰⁹ Alguns dels que reberen, rebutjant-la, la proposta foren Pedro Gargallo, del masico Guardico de Cantavella, Amadeo Tena, de Mosquerola, al mas de los Castillejos del mateix terme o a Quintín Castillo, pastor del mas La Pinilla (Puertomingalvo); José Barreda Barreda, del mas de La Pinella (Tírig), declarà, haver rebut l'oferiment, del *Conillet d'Ares* i dos guerrillers més, d'anar amb ells i Nicolás Segura i Julián Ibañez (de Castellfort) rebutjaren la proposta d'unir-se a la partida liderada per *Cinctorrà* “por ser de avanzada edad” i perquè “la causa estaba perdida”. Fons Govern Civil, caixa 1076, carpeta 54, AHPT. Entrevista a A. T., Vilafranca, abril de 2017. Testimoni de Jaume Allepuz, Vistabella arxiu oral del GRMH de Castelló. Testimoni de Toni Solsona, i Manuela Moliner, Castelló, 13 de maig de 2016. Sumari 36-V-1947, 483-V-1948 i 546-V-1948, AGHD.

⁸¹⁰ Sumari 974-48, ACGMZ.

⁸¹¹ En un altre sumari, es diu que marxà cap Els Ports després de discutir amb el seu amo, a la masia Penyarroja de les Coves, on treballava. El suposat intermediari, va ser Enrique Porcar Monterde, natural de Benassal i resident a l'Hostalet de Vilar de Canes, mort a gener de 1949 a la presó de Morella i que, segons el mateix sumari, va mediar per incorporar altres dos persones a la guerrilla. Sumaris 557-V-1948 i 68-V-1949, AGHD.

vida tan arrastrada que llevaban” i, es dirigí a La Plana, on, fent petits robatoris per sobreviure, fou detés a desembre de 1948. Traslladat a la presó de Morella, on va ser interrogat, fou mort, per *Ley de Fugas*, el 16 de març de 1949.⁸¹²

Tal i com es comprova a partir de testimonis i sumaris, hi hagueren elements reclutadors que, coneixedors d'enllaços, portaven als aspirants fins el punt d'incorporació, que podien ser masies o determinats espais, cas del forn de la família Boj a La Ginebrosa. Una gran part d'aquests eren de l'òrbita del PCE o de sectors polítics esquerrans.⁸¹³ Els nuclis del Partit foren un dels principals reclutadors, tant cèl·lules locals, com, principalment, el Comitè Regional de València, el delegat de masses del qual (ocupat inicialment per *Luis*), era qui contactava amb els guerrillers, amb *Mujeres Antifascistas*, la UIL (*Unión de Intelectuales Libres*) i els possibles restes de la AFARE (*Alianza de Fuerzas Armadas de la República Española*).⁸¹⁴ Malgrat que va haver algun cas d'ingrés de militants comunistes (Germán Ríos o Vicente Varela, de Manzanera, punts de suport que escaparen de la repressió), en general, no va haver una integració clara i general. El guerriller *Chaval* criticà que els mateixos militants comunistes no s'integraren en les guerrilles i que, la majoria, tot i ser coneixedors d'estar cremats i buscats per la Policia, preferiren ser detesos que no pas refugiar-se en les partides. Fet que el fa concloure a afirmar “que el pueblo no estaba preparado ni dispuesto a empuñar de nuevo las armas, y que en las organizaciones clandestinas del PCE (pocas y débiles) no se abría paso la idea de la lucha armada”.⁸¹⁵

Els resultats negatius produïts per l'entrada de persones de perfil polític baix i d'escàs sentit de la disciplina militar (i de Partit) va replantejar el tipus de recluta. A més, les incorporacions en massa, fruit de la desarticulació de l'aparell de la CNT i de l'ANFD de la conca minera d'Utrillas de març de 1947, així com les arribades després d'operacions repressives de punts de suport o enllaços, crearen un problema de

⁸¹² Sumaris 557-V-1948, 142-C-1949 i 68-V-1949, AGHD Informe del tinent coronel, 233 Comandància, Castelló, 22 de gener de 1949, caixa 11262, AHPC.

⁸¹³ Sumari 256-V-1948, AGHD. Informe de la Comandància de Terol sobre la detenció de Julio Cecilia Guerrero, antic secretari de la CNT de Catral (Alacant), en Luca de Bordón (Terol), AHGC.

⁸¹⁴ Sumari 371-V-1947, AGHD.

⁸¹⁵ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.121.

manutenció, que s'afegí a les qüestions disciplinàries i d'acceptació de la línia política i militar. Manuel Pérez Cubero, *Rubio*, en les seves memòries, admet que, les massives incorporacions de la primavera de 1947, “puso de manifiesto que las guerrillas no estaban preparadas para recibir incorporaciones masivas. Sin armas, ni recursos elementales no ya para luchar sino para subsistir y defenderse. O sea la incorporación cogió a los jefes guerrilleros por sorpresa”.⁸¹⁶

El massiu i majoritari ingrés de membres de la CNT, notori des de la tardor de 1946, començava a ser un punt de neguit entre els caps de l'Agrupació. La correspondència tinguda entre l'Estat Major, evidenciava la preocupació i com, des del sector 17è, “se capea el temporal como mejor podemos”.⁸¹⁷ Des del nucli miner d'Utrillas, amb una destacada presència cenetista, es plantejà, fins i tot, l'organització de l'Agrupació Guerrillera Aragó-Navarra, prèvia ajuda, i autorització, de l'AGL.⁸¹⁸ Sense culminar-se el projecte, una bona part dels cenetistes, col·laboraren i ingressaren, especialment des de febrer de 1947, en l'AGL. Les perspicàcies entre llibertaris (amb cert recel pel control dels quadres comunistes de l'Agrupació) i comunistes, esdevingueren conflicte, no tant per l'adscripció política, com pel desacord alhora d'efectuar determinades accions, el tarannà despòtic de certs caps (*Manso* o *Carlos*) i certs tractes discriminatoris. Més que l'afiliació, pesà la diferent mentalitat entre aquests cenetistes, naturals o residents en les zones d'actuació guerrillera, i els ortodoxos arribats de França. Si aquells s'integraren en l'Agrupació fugint de la repressió, també acompanyats d'amics o companys de feina i de sindicat, els altres, fidels al Partit, acceptaven i primaven, per damunt de tot, la jerarquia, la disciplina i el sotmetiment a aquell.

Tot i que la incorporació de membres de la CNT va ser àmplia i general, també derivada de la notable implantació que tingué el sindicat durant la Guerra Civil, el seu destí ens mostra la difícil integració i convivència que hi va haver. Nogensmenys, dels poc més de 70 militants de la CNT enquadrats en l'*Agrupación* que hem pogut documentar,

⁸¹⁶ Informe-memòries de *Rubio*...op. cit.

⁸¹⁷ Carta de *Gil* a *Andrés*, amb data del 12 de setembre de 1946, dins del sumari 85-V-47, AGHD.

⁸¹⁸ *Íbidem*.

almenys la meitat desertaren.⁸¹⁹ Mentre una bona part aconseguí exiliar-se a França, altres, com Justiniano Garcia Macho i Pedro Acosta, no tingueren tanta sort. Ambdós, recent descoberta l'organització clandestina de les mines d'Utrillas a la què pertanyien, fugiren, al març de 1947, ingressant, junt altres companys, en l'Agrupació. Després de proporcionar-los armament (un fusell màuser, munició i bombes de mà) i de fer serveis d'aprovisionament i guàrdies, començaren a participar en accions. A l'abril de 1948, se'ls ordenà fer un control en la carretera de Gandesa, entre Mazaleón i Maella, robar els ocupants i cremar els vehicles. Disconformes d'aquesta i d'altres de les ordres rebudes, decidiren desertar, juntament a altres companys (Jacinto, Jenaro i Enrique Silvestre) sent detesos, per la Guàrdia Civil, a Canfranc, i afusellats el 12 de març de 1949 a Saragossa.⁸²⁰

Tot plegat, tant l'augment de les friccions internes, la gran onada desertora, com les dificultats en la mateixa subsistència, exigiren replantejar-se la tèbia política de reclutament i d'instrucció. Amb l'explicació dels fins guerrillers, declaració d'afiliació personal, la lectura dels estatuts i la consegüent acceptació dels mateixos, els nouvinguts ja eren guerrillers.⁸²¹ Per això, hi hagueren canvis en el reclutament, confirmats per un altre cenetista, Isaías Jiménez, *Maquinista*, incorporat a l'abril de 1947 i, disconforme amb la línia del dirigent comunista Josep Gros (sospitant també que el purgarien) desertà el 18 de març de 1951. Segons les seves declaracions el 8 d'abril de 1951, després de ser detés, reconegué que des de feia un temps les partides no buscaven nodrir-se i només recullien els enllaços o punt de suport obligats a fugir per la repressió. I que no deixaven enquadrar-se als perseguits sense antecedents comunistes o

⁸¹⁹ També hem constatat uns 15 morts en atacs o per *Ley de Fugas* de la Guàrdia Civil, 8 detencions més (1 en una fuga), i sobre uns 5 ajusticiats per l'Agrupació.

⁸²⁰ Els cinc decidiren fugir separadament i reunir-se a les muntanyes de Calanda, des d'on emprengueren la marxa cap a Canfranc, on foren sorpresos i tirotejats per la Guàrdia Civil; com a resultat, el grup es dispersà i, Justiniano i Pedro foren detinguts. Sumari 611-1948, ACGMZ.

⁸²¹ Fins i tot, van haver casos que el procediment d'entrada fos més lleuger; segons *Rubio*, a l'abril del 1947, amb l'arribada de diversos grups de persones al sector 17è, entre 45 i 50 homes, els caps (*Carlos*, *Manso* i *Valencia*), "nos reunieron y nos explicaron el carácter de la guerrilla y nos leen los estatutos del guerrillero, terminada la reunión nos dijeron: Los que estén de acuerdo que se queden y los que no estén de acuerdo que se marchen" (así a secas)."Informe-memòries de *Rubio*...op. cit.

avals polítics de l'organització.⁸²² Un altre guerriller, cap de batalló del 17è, *Viejo* admet “que alguna vez no se acogió a algún enlace en peligro por pertenecer al sindicato libertario”.⁸²³ Amb tot, els caps d'unitat (especialment els de batalló), foren els darrers responsables en decidir la incorporació o no, de persones, generalment perseguides, que buscaven la integració en una Agrupació cada cop més dèbil.⁸²⁴

Una gran part dels incorporats provenien geogràficament de petits pobles inserits dins de l'àmbit d'actuació guerrillera; majorment, eren homes de fins a 40 anys que tampoc destacaven abrumadorament pels antecedents o formació política, ni, encara menys, per la militància comunista, la qual, sí es donava, majoritàriament, entre els provinents de França. Això sí, una gran part inicià o intensificà, la seua politització, amb l'experiència en la Guerra Civil. Tant els integrants cenetistes, com la resta de fugits, s'incorporaren per escapar de la temprana, o immediata detenció, per haver contactat, esporàdicament o regularment, amb les partides. La violència i la repressió de la Guàrdia Civil, així com la percepció d'aquest risc amenaçador, va ser el factor més important de nodriment.

En canvi, altres elements potencialment mobilitzadors, com els sentiments de greuge o la captació propagandística no foren, ni de bon tros, tant determinats com aquella; fins i tot, tampoc foren clau les afinitats polítiques, com ho demostra l'escassa integració de militants comunistes de la ciutat. De fet, els moments de major nombre d'incorporacions coincideix en les principals operacions o moments de màxima intensitat repressiva: entre febrer i març de 1947, amb la desarticulació del Comitè Regional i de l'Estat major, dels nuclis de partit de zones de Terol i l'operació a la conca minera d'Utrillas contra la cèl·lula cenetista i el nucli de l'ANFD; i a partir del segons semestre del mateix any, després de l'ofensiva de la primavera, amb l'inici dels nous mètodes repressius, més intensos, del general Pizarro.

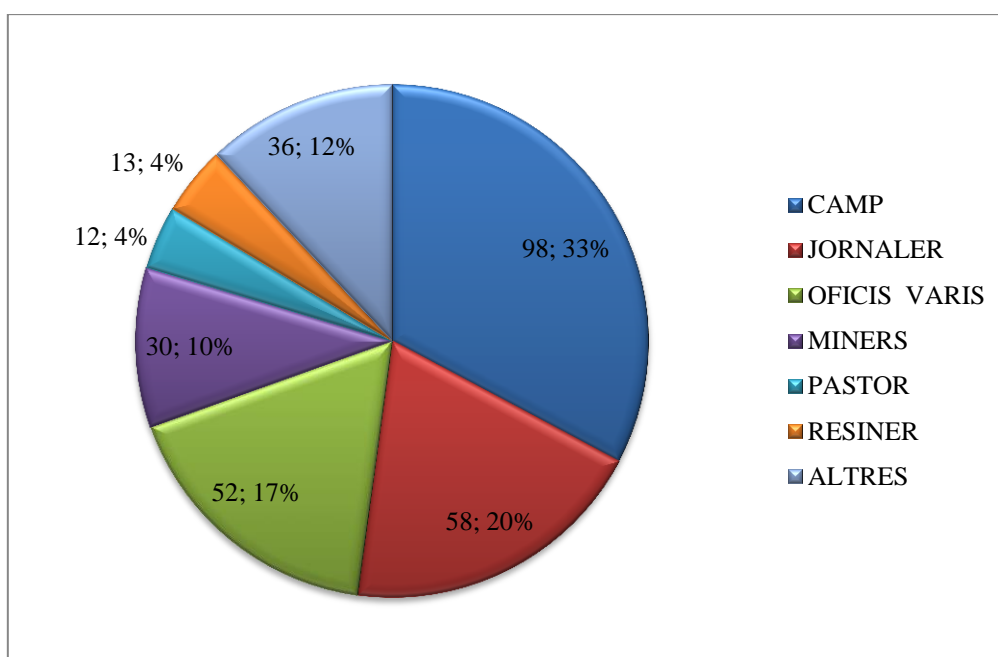
⁸²² Declaracions realitzades per Isaías Jiménez Utrillas, *Manolo o Maquinista*, el dia 8 d'abril de 1951, SIGC, 133 Comandància de la GC), *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

⁸²³ *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 623, AHPCE.

⁸²⁴ Informe de la reunió entre l'Estat Major i Joaquín referent a l'actuació d'aquest darrer al sector 17è, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 262, AHPC.

En pàgines precedents hem vist com l'estructura de la propietat de la terra no va ser determinant en el desenvolupament de la resistència armada antifranquista; però que aquest no fos un factor clau, no implica que el conflicte de classes i la conflictivitat agrària no tingueren protagonisme en la resistència armada antifranquista. Com podem observar en la gràfica següent, una gran part dels prop de 300 integrants de les partides guerrilleres que hem pogut identificar la professió, eren d'extracció social baixa, amb un predomini clar del món rural i agrari.

Gràfica 3. Extracció socioprofessional dels guerrillers

Font: Elaboració pròpia a partir de sumaris de l'AGHD, informes de la Guàrdia Civil de la 133 i 233 Comandància, i de fons provinents a l'AHPCE.⁸²⁵

En primer lloc, el sector predominant, amb un 33% del total, és el de llauradors o treballadors del camp, que integra tant a petits propietaris com arrendats, parcers o masovers, alguns dels quals compatibilitzen aquesta tasca amb la participació regular o esporàdica com jornaler per garantir el subsidi familiar.

⁸²⁵ Hem pogut documentar la professió de 299 persones (del voltant de 600 guerrillers), les dades de les quals es mostren en el gràfic.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

Justament, els jornalers (tant agraris com d'altre tipus), amb un 20% dels membres representen el segon grup. És seguit per una àmplia amalgama de professions, la que correspon als oficis varis, entre els quals trobem manobrers, ferrers, mecànics, picapedrers, sabaters, barbers, perruquers, canters, carnissers, gavineters, cuiners, forners..., i que representen, entre tots, un 17%. Altres professions, referides a xòfers, mestres, metges, practicants, estudiants, oficinistes, ferroviaris, comerç i un agutzil, arriben al 12%. Els miners, amb un 10%, destaquen, de forma predominant al sector 17è (també 23è), provinents principalment de la conca minera d'Utrillas. Per contra, els resiners, amb un 4%, provenen majorment de la zona conquense i del sector 5è, elements que indiquen la procedència geogràficament immediata dels incorporats. Igual xifra que els pastors, presents, de manera més equitativa, als diferents sectors.

Amb tot, i vinculat a la mateixa estructura social i de propietat de les zones d'actuació guerrillera, hi ha un predomini de treballadors del camp, ja foren camperols, masovers, pastors o resiners, i jornalers (majoritàriament agraris) amb un 60% dels membres.⁸²⁶ La resta de sectors professionals, malgrat ser menors, són més destacables que la d'altres agrupacions (com les partides d'Andalusia oriental), amb major presència de miners (per la presència de conques mineres i de nuclis de resistència), d'oficis i de diferents professions, lligades també a la major diversitat dels provinents de França.

Els perfils socioprofessionals venen determinats per la massiva incorporació de col·laboradors, antics enllaços o escapats de zones d'actuació guerrillera. Justament, la procedència geogràfica explica la composició "endògena" de les partides, amb abrumadora presència de persones provinents (o residents, cas de miners d'Utrillas) en la zona. De fet, sobre un 70% dels guerrillers provenen de les províncies on actuà l'Agrupació, amb especial procedència de Terol (sobre el 30%), seguits de Conca València i Castelló, entre un 15 i 10% respectivament. La gran majoria dels quals, naturals de petits municipis agraris de les comarques d'interior, i amb actuació guerrillera: El Maestrazgo, Gúdar-Javalambre o Cuencas Mineras (Terol), les serres de

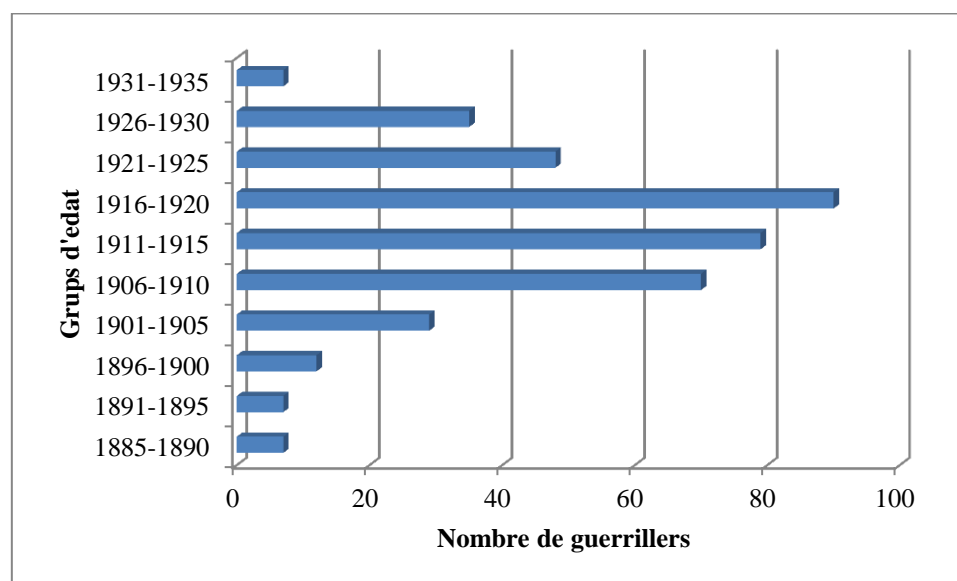
⁸²⁶ Per insuficiència de dades, no hem pogut constatar documentalment el caràcter agrari de moltes persones que apareixien en les sèries i informes amb l'única referència de "jornalero" i que, una bona part dels quals, atenent especialment el nucli rural i agrari on visqueren, es dedicaren, (també) a feines relacionades amb el camp.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

Conca, Utiel-Requena, Els Serrans, Racó d'Ademús o la Foia de Bunyol (València), l'Alcalatén, Maestrat, Alt Millars o Els Ports (Castelló) i el Montsià (Tarragona). Així, una residència pròxima a les bases guerrilleres i/o el coneixement del territori d'actuació són dos dels trets caracteritzadors de més de les dues terceres parts dels integrants de les partides. Fet lògic, atenent a la gran incorporació de fugits de la repressió de la Guàrdia Civil, de fugats de presons i la política promoguda d'*Antonio* d'incorporar persones amb coneixement del terreny.

Pel que fa al perfil d'edat, els guerrillers foren una població eminentment jove. Com s'observa baix, havent pogut recopilar la data de naixement de 384 persones, la gran part dels integrants de la guerrilla naixeren entre el 1916 i 1920, seguits pels grups d'edat 1911-1915 i 1910-1906. Així, la resistència armada de l'AGLA es va nodrir de joves, generalment menors de 40 anys, en una franja d'edat que estaria entre 25 i 35 anys principalment.

Gràfica 4. Grups d'edat dels guerrillers

Font: Elaboració pròpia

Amb això, al caràcter jove i masculí de la guerrilla s'afegeix l'experiència en la Guerra Civil de la gran part. Nogensmenys, naixent en aquells anys, a l'inici del conflicte bèl·lic espanyol tindrien, una gran part, entre 16 i 25 anys. Tenint present que la

mobilització en la zona republicana va ser gran, que l'allistament voluntari a les milícies va ser especialment juvenil i que la conscripció del govern de la República va afectar a les quintes compreses entre 1914 i 1942, a homes nascuts entre 1921 i 1893, sembla evident l'experiència militar i política de la guerra. A més, el contingent majoritari de l'Exèrcit Popular foren les quintes d'entre 1906 i 1920, d'homes entre 18 i 30 anys, generacions que coincideixen en els que, anys més tard, tornaren a agafar les armes contra el règim.

Respecte l'estat civil, sobre una mostra de 231 guerrillers dels diferents sectors amb dades disponibles, sembla no representar un factor determinant en l'ingrés, ja que hi ha un equilibri notable, sobre el 50%, entre casats i fadrins.⁸²⁷ És una guerrilla masculina, format per homes amb i sense compromisos familiars, d'extracció social baixa i agrària i amb una estructura socioprofessional que, malgrat algunes petites diferències ja referides, es coincideix, plenament en els grups d'edat i en l'estat civil, amb els pocs estudis fets sobre perfils guerrillers d'altres agrupacions.⁸²⁸

Altrament, les dones tingueren una presència, dins de l'Agrupació simbòlica i excepcional. Les poques dones que s'integraren a algun campament guerriller ho feren per refugiar-se i evitar ser deteses, mogudes per vincles de parentesc, i de forma temporal. Esperanza, Amadora i Angelita Martínez García (*Sole*, *Rosita* i *Blanca*), s'incorporaren el 19 de desembre de 1949 al sector 5è, juntament a son pare Nicolás Martínez, (*Enrique*) i un cunyat, Cesar Garcia, *Loreto*; i també, Remedios Montero Martínez, *Celia*, amb son pare Eustaquio Montero, *Ricardo* i el germà Fernando, *Luis*. Provenents d'Atalaya, aldea de Villar del Saz de Arcas i de Mohorte (Conca), ho feren per la creixent pressió i seguiment de la Guàrdia Civil i per evitar ser detingudes per ser

⁸²⁷ En les dades analitzades, hem documentat 112 guerrillers solters, 114 casats i 5 viudos.

⁸²⁸ La gran majoria d'obres i estudis realitzats sobre la resta d'agrupacions antifranquistes, dedicades més a exposar accions, etapes i fets, han passat per alt l'anàlisi, més costós, del perfil guerriller. Entre les excepcions, el més complet estudi tant qualitatiu com quantitatiu, és el de MARCO, Jorge, *Resistencia armada...* op. cit., sobre Andalusia oriental, i amb qui principalment s'ha pogut mantenir la perspectiva comparativa. Per contra, la única tesi doctoral realitzada sobre l'AGLA, centrada a l'Aragó, elabora una anàlisi qualitativa i no pas quantitativa. YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina. La resistencia armada...* op. cit.

enllaços, punts de suport i subministrament de la base de *Segundo*, seu de l'Estat Major del sector 5è.

Malgrat que *Celia* sempre ha destacat la bona acceptació, igualtat en el tracte i que no va haver "ninguna discriminación ni tratamiento especial por ser mujeres", la novedosa incorporació de *Sole*, *Rosita*, *Blanca* i *Celia* en aquest grup va crear opinions divergents. *Sole*, escrigué que, el bon ambient inicial, amb una vida quotidiana basada en l'exclusió femenina de les guàrdies, operacions i subministrament i centrada principalment en la formació política i altres tasques de campament, canvià poc després, despertant-se recels entre guerrillers i crítiques per la presència de les dones.⁸²⁹

El difícil context del moment, amb poc consens intern respecte el canvi de tàctica, la desmoralització existent i la plena davallada de les partides, no ajudava; finalment, foren traslladades inicialment a la base de San Martín de Boniches, d'on evacuaren, per parelles, en dos etapes distintes. Mentre *Blanca* i *Rosita* marxaren definitivament a cases particulars de Cofrentes i Yecla, *Celia* i *Sole* són enviades cap a França, i, designades pel PCE per treballar en tasques d'enllaços a l'interior, fins ser detingudes, torturades i empresonades.⁸³⁰

Una altra incorporació, en zona del minúscul sector 23è, va ser la de Cinta Solà, a l'octubre de 1949, des de La Sènia al campament del Montsià. Essent punt de suport i núvia del cap de sector, *Carlos*, es va refugiar allà temporalment, després de la previsible detenció, per les morts d'un guàrdia civil al poble veí de Rossell i la del guerriller *Rubén*, a Ejulve, amb incautació, per part de la Guàrdia Civil, del seu diari. Va estar refugiada prop d'un mes al campament, fins que li preparaven l'evacuació a la localitat de Solsona (Lleida), d'on era natural *Carlos el Catalán* i on es reuní amb ell, marxant, després a França.

I un cas singular va ser el d'Angelina López Rodríguez, *Trini*, enllaç i subministradora, que va romandre uns 8 dies en el campament de l'11è sector, després dels quals, marxà,

⁸²⁹ MONTERO, Remedios, *Historia de Celia. Recuerdos de una guerrillera antifascista*, València, Riialla-Octaedro, 2004, p.25-27. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón, vol. II...* op. cit., pp.149-161.

⁸³⁰ MONTERO, Remedios, *Historia de Celia...* op. cit., pp.25-58.

juntament el guerriller *Cojonudo*, a França. D'una família col·laboradora de Valdecuenca, els seus dos germans, Feliciano (*Isidro*) i Manuel (*Eduardo*), també fugiren a les muntanyes, integrant-se en el sector 11è; *Trini*, traslladada a cases de confiança de València, va ser acompanyada per *Cojonudo*, per algunes fonts, amant d'ella i *Ramón*, els quals desertaren.⁸³¹

En tot cas, la presència de dones a l'interior de l'AGLA, anecdòtica i considerada problemàtica (les evacuacions d'elles ho confirma), i menor que a altres agrupacions (Lleó, Galícia, Extremadura o Centre) possiblement per l'estructura jerarquizada i militar, no anul·la, com desenvolupem endavant més àmpliament, el paper fonamental de moltes dones a la reraguarda.⁸³² Tenint gran part d'elles (com Asunción Cubero, la mare del *Rubio* o Aurora Piñana, la dona de *Cona*) vincles de parentesc amb guerrillers, de veïnatge o d'amistat (com Antonia Boix, de Morella), actuaren generalment d'informadores, subministradores, d'assistents o enllaços.⁸³³ Algunes, com Pilar Conesa Beti, també actuaren com infermeres i, fins i tot, Carmen Puig (germana d'Eduardo Puig, *Valencia*), d'ajudant del cap de l'Agrupació, *Andrés*, quan aquesta

⁸³¹ *Trini* va fugir a les muntanyes després de ser descoberta com enllaç, per la denúncia d'un venedor a causa de l'excessiva compra efectuada de paper, clitxès i tinta per la multicopista guerrillera. Assabentada de la delació pel registre de la Guàrdia Civil d'un autobús, després de caminar 50 km, avisà els seus dos germans i els guerrillers, abans de marxar. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordilera Ibérica...* op. cit., p.172 i 210. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón. Vol. I...* op. cit., pp.343-345, pp.472, 473 i 519. VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La memoria reprimida. Historias orales de maquis...* op. cit., p.53. *Informe emitido por la 232ª Comandancia, S.I.G.C con la relación de guerrilleros que integran la Agrupación*, AHGC.

⁸³² A tota Espanya, el nombre de dones ingressades, en la majoria enllaços descoberts incorporats, rondaria la trentena. Una d'elles, Enriqueta Otero, *Maria Dolores*, mestra i dirigent del PCE a Lugo va crear escoles de campanya per alfabetitzar als guerrillers, fins la seva detenció i condemna. A Còrdova, Maria Josefa López, *Mojea*, va ser ajudant del quarter general de l'Agrupació. No obstant, la gran majoria de dones, sense assumir responsabilitats, i pujant a la serra especialment durant els primers anys de fugits (destacant Extremadura i Huelva), va descendir amb la formació de les agrupacions. SERRANO, Secundino: *Maquis...* op. cit., pp.218-227. Segons Francisco Moreno, un total de 26 dones s'incorporaren a tota la zona centre sud, dedicant-se, bàsicament, a serveis i intendència. MORENO, Francisco, *La resistencia armada contra Franco. Tragedia del maquis y la guerrilla...* op. cit., pp.16-21.

⁸³³ ALFARO, Fernanda, *Silencio Roto. Mujeres contra el franquismo*, Barcelona, El Viejo Topo, 2002, pp.27-48; YUSTA RODRIGO, Mercedes, "Las mujeres en la resistencia antifranquista, un estado de la cuestión", *Arenal*, 12-1, 2005; MARTÍNEZ MAILER, Odette, "Los testimonios de las mujeres de la guerrilla antifranquista de León Galicia (1939-1951)", en: ARÓSTEGUI, Julio i MARCO, Jorge, *El último frente...* op. cit., pp.313-327.

radicava a València. En altres casos, a l'ajuda "logística", fonamental pel manteniment de les partides, es sumaren relacions més íntimes, teòricament prohibides i engrandides fal·laçment pels franquistes, cas de les hagudes entre certs guerrillers del sector 23è i les germanes d'una masia de Xert, les mantingudes per *Cinctorrà*, *Pepito* o *Zapatero*, i els nuviatges entre *Trini* i *Cojonudo* o *Carlos el Catalán* i Cinta Solà de La Sènia.⁸³⁴ En general, els guerrillers assignaren a les dones un paper secundari, mai d'assumpció de responsabilitats, ja que el seu objectiu, centrat en acabar amb el franquisme, no plantejava obertament la igualtat de sexes.

Per això, la participació de les dones en la guerrilla antifranquista, tant en l'ajut extern com en els escassos casos d'integració, va ser específica i peculiar. Les funcions realitzades, més relacionades en assumptes assistencials, domèstics o logístics, foren ben diferents a la dels homes i no assumiren ni responsabilitats militars, ni polítiques. Així doncs, la incorporació a la guerrilla va ser excepcional, esporàdica i, fins i tot, problemàtica; ara bé, també és cert que, aquest accés els va atorgar una experiència d'aprenentatge polític i l'accés a noves vies d'emancipació, política i personal, barrades, en aquell moment, a les dones de l'època.⁸³⁵

8.2 Disciplina, heterogeneïtat i tensions: ajusticiaments i desercions

Un dels principals problemes de l'Agrupació guerrillera des dels seus inicis va ser el degoteig de desercions. Per la direcció, les causes inicials de l'abandonament es degueren a la manca de selecció del reclutament i l'escassa preparació, ja que "la gente de la ciudad no da resultado en el monte y muchos de los que enviaban (el Comité Regional) eran gente que no querían trabajar".⁸³⁶ La desconfiança dels dirigents de

⁸³⁴ Declaracions de Florencio Pla Meseguer als inspectors Tomás Cosias Garcia i Aurelio Garcia Garrido, València, 9 de juny de 1960, Causa 96-V-1949, AGHD. Informe 233 comandància Guàrdia Civil sobre la detenció de diverses persones, 23 de juny de 1948, AHGC.

⁸³⁵ YUSTA, Mercedes, "Con armas frente a Franco. Mujeres guerrilleras en la España de postguerra", YUSTA, Mercedes i PEIRÓ, Ignacio (coord.), *Heterodoxas, guerrilleras y ciudadanas. Resistencias femeninas en la España Moderna y Contemporánea*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2015, pp.175-195, p.194.

⁸³⁶ Comunicat d'Antonio Gan Vargas, *Vargas o El Cubano*, cap de la 5ª Companyia d'11 Sector, sobre ajusticiament per intent de deserció del guerriller *Carmelo*, 9 de gener de 1947, dins sumari 85-V-1947, AGHD.

l'Agrupació envers nous i novinguts de la ciutat, però també amb els integrants de les partides sense adscripció política i, sobretot, amb confederals, va anar creixent. Així, es cuidà més la recluta i s'aconsellava, la dispersió d'aquests elements en unitats amb presència comunista important i l'augment de la formació política.

I és que la baixa preparació i l'escassa vida política va ser un altre factor que, tant el Partit com la direcció de l'Agrupació, convertiren en fonamental, al llarg de tota la trajectòria guerrillera. Certament, la baixa capacitat política va ser una de les més repetides queixes d'informes, anàlisis i cartes de l'Estat Major: fins i tot, era notòria, en homes arribats de França, la qual, en aquest cas, no suposà impediments per assumir càrrecs. A tall d'exemple, un d'ells, Adelino Pérez, *Teo*, recent arribat de França, amb una reconeguda baixa preparació política, va ser designat, (sorprenentment per a ell) responsable del Partit.⁸³⁷ De fet, aquesta no tan sols era atribuïble a simples guerrillers: una part considerable dels quadres (especialment caps de batallons i, fins i tot, de sector) tingueren un nivell polític limitat i també va haver qui adoptà conductes negligents. Hi ha diferents exemples al respecte. Si al sector 5è, va haver un descontentament important cap la conducta despòtica de *Medina*, al sector 17è i 23è, *Manso*, *Francisco* o *Carlos el Catalán* també sembraren una gran desconfiança entre no pocs subordinats.⁸³⁸

Altrament, les normes de seguretat bàsiques, i exigides a tothom, eren incomplertes per homes de la talla de *Pepito el Gafas*, amb relació epistolar amb una núvia valenciana, i, segons alguns, amb problemes amb el tabac i l'alcohol, de *Cinctorrà*, amb visites

⁸³⁷ Informe de *Teo*, 1951, extret de Romeu ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopia...* op. cit., p. 152 i 153.

⁸³⁸ Segons *Casto*, *Medina* "había prohibido las reuniones del P., había creado una camarilla a su alrededor con el fin de contarle todo lo que oían del resto de los camaradas. Medina estaba inaguantable y no se podía hablar con él. Llegó al extremo de encargar un kilo de café y azúcar y todas las tardes había que hacerle café y preparárselo en un termo; cuando ninguno de los camaradas tomábamos café. Llegó al extremo de pedir una lata para orinar dentro de la barraca, sin salir de la cama, y hasta la comida se la servía en la cama como si fuera un gran señor". Informe de Juan Hueso, *Casto*, 1952, *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3.2, AHPCE. També vegeu *Informe de la reunión tenida con Joaquín a raíz de su bajada del 17 sector al campamento del EM*, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 262, AHPCE.

esporàdiques a cases d'amants o de *Carlos*, amb estades periòdiques a casa de la núvia, Cinta Solà.⁸³⁹

I *Antonio*, a l'igual que *Pedro*, eren molt conscients d'això: tant en el seu informe de juny, com especialment, en el de novembre de 1947, es queixaven de la manca de capacitat dels comandaments intermitjos (els caps de partida i de batalló), ja que "llevados de la mano resultan regulares, en cuanto se está un cierto tiempo alejado, comienzan los fallos". Això, unit a la gran extensió de terreny que trepitjaven, i les consegüents dificultats de contacte (calculava que per recórrer tots els campaments calien uns tres mesos), comportava la manca de control polític i disciplinari sobre les diferents unitats. Per això, perquè "harían falta camaradas que, sin ser cuadros superiores, tuvieran algún conocimiento político, camaradas de base de los que han estado en los chantiers continuamente" en l'informe realitzat a novembre, sol·licitava, a la direcció del Partit, a cada sector "dos o tres camaradas (per cada sector) bastante capacitados políticamente".⁸⁴⁰

El mateix *Antonio*, treient importància a la minsa (però executiva) representació de "francesos" (uns 20), i remarcant que, respecte els de l'interior, eren "tan buenos unos como otros", adverteix que no era únicament el xoc entre perfils i procedències diferents. De fet, mentre destacava que alguns dels provinents de França, "nos dan poco resultado", afirmava que de l'interior "se han forjado algunos buenos jefes".⁸⁴¹ Fins i tot, com hem explicat abans, a l'abril de 1947 s'emplaçà a què homes naturals de la zona, nodriren i, fins i tot, es responsabilitzaren de les unitats, a l'efecte de facilitar

⁸³⁹ Tant *Pepito* com *Cinctorrà* també foren acusats, per alguns guerrillers, de desconsiderats o de despòtics. L'incompliment de les ordres de prohibició inicials d'*Andrés*, provocaren la insistència taxativa, també mitjançant *Antonio*, pel final de la correspondència de *Pepito*. Molt probablement, el seu prestigi dins l'agrupació, com a emblemàtic guerriller i director de l'Escola, i l'amistat incondicional d'*Antonio* li evitaren mals majors. Correspondència entre *Andrés* (cap de l'Agrupació) i *Antonio* (cap del sector 17), Ofici n. 11, 12 i 13 d'*Andrés*, de 18 a 30 de desembre de 1946 i resposta d'*Antonio*. Dins de sumari 85-V-1947, AGHD. Autobiografia de Francisco Corredor Serrano, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquets 627-628, AHPCE. *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 623, AHPCE.

⁸⁴⁰ Informe d'*Antonio*, 29 de novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 24, AHPCE.

⁸⁴¹ Informe d'*Antonio* a la direcció del PCE, Juny de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 13, AHPCE.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

l'establiment de punts de suport i de nuclis de resistència. Així, no es tractava (tan sols) d'una qüestió de "francesos" o fidels comunistes versus autòctons: l'escassetat de quadres, la poca capacitat de molts d'ells (independentment de la procedència) i la deficient gestió de la desigual incorporació en massa de fugits de la Guàrdia Civil i cenetistes, estigueren en l'arrel dels conflictes que es produïren i, expliquen, també, que l'11è sector tingués més disciplina i eficàcia, i menys problemes, que el 17è.

El degoteig i l'eterna amenaça de les desercions, gran al sector 17è i al 23è, provocà grans problemes de seguretat i de desmoralització dins de les partides; la probable detenció del guerriller desertat o, fins i tot, l'entrega, atorgava una informació crucial a la Guàrdia Civil que provocà tant immediats canvis de campament i de zona d'actuació, detencions de punts de suport, com assalts amb guerrillers morts.⁸⁴² Els efectes de les desercions, juntament a la paranoia estalinista de la provocació, feren aplicar, de forma exponencial, l'article 35 dels Estatuts, castigant amb la pena de mort, al culpable. Com podem observar en la següent taula, els ajusticiaments, no foren excepcionals.

Taula 7. Ajusticiaments interns

DATA	GUERRILLER	SECTOR	CAUSA/OBSERVACIONS
Juliol 1945	Pascual Gimeno Rufino, <i>comandante Royo</i>	Inicis	Acusat de confident. Lloc: València
1-11-1946	Valentín Pérez	Inicis/17/11	Acusat de desmoralització
17-11-1946	Juan Ramón Delicado González	EM/11	Acusat de confident i traïdor, al servei de la Guàrdia Civil. Lloc: Javalambre
24-12-1946	Jose Ramia Ciprés, <i>Petrol.</i>	Partida independent /17	Acusat de bandolerisme. Lloc: entre Sorita i la Pobleta
14-1-1947	<i>Carmelo</i>	11	Provocació i intent de deserció
Primavera 1947	Federico Bada y Beltran de Calcedo, <i>Bada</i>	17	Traïció. Sospites de confident policial. Lloc: Javalambre

⁸⁴² A tall d'exemple, això és el que passà després de la presentació a la Guàrdia Civil de Manuel Lopez Rodriguez, *Eduardo*, la confessió del qual propicià un violent assalt al campament de Valtablao, de Guadalaviar, el 6 de maig de 1948, amb el resultat de quatre guerrillers morts. *Informe general del proceso seguido por el bandolerismo en la provincia de Teruel*. 1944-abril de 1951, apèndix als epígrafs 7 i 8, 133 comandància (Terol), 33 Terç, SEHGC.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

Setembre 1947	Antonio Torralba Pulido, <i>Floreal</i>	17	Intent de fugida (versió de <i>Madriles</i> , l'executor) ⁸⁴³ Lloc: Cabra de Mora
Estiu- Hivern 1947	Saturnino Gual Benages, <i>Gualino</i>	17	Deserció Lloc: Pitarque
14-11-1947	Telesforo Lizandra Vicente, <i>Lizandra</i>	17	Provocació i desmoralització Lloc: Cabra de Mora
26-11-1947	Julian Salmeron Anton, <i>Tobares</i>	17	Deserció i confident Lloc: monte Carramacho (Cabra de Mora)
1947-1948	Francisco Cervera Sanchez, <i>Damián</i>	5	Ajusticiat per <i>Medina</i>
8-2-48	Jose Martin Romero, <i>Capitan Pipa</i>	17	Infiltrat, al servei de la Guàrdia Civil Lloc: Cabra de Mora
Abril 1948	<i>Tovarich</i>	11	Intent de deserció Lloc: Chera
Maig/juny 1948	Juan Miguel Cirujeda, <i>Mariano</i>	17	Proposta de deserció i posterior intent de fugida Puebla de Valverde
Setembre 48	Joaquin Boj Bayod, <i>Joaquin</i>	17/23	Provocació i desmoralització
Gener 1949	Feliciano Villarroya Bayo, <i>Centelles</i>	17/23	Deserció i detenció
16-3-1949	Jose Simon Rubio, <i>Cano</i>	23	Negligències, desmoralització, intent de deserció i defensar idees del "anarquismo pequeño-burgués"
Primavera 1949	Guillermo de la Fuente Lucas, <i>Flores</i>	5	Ordre de <i>Capitán</i> . Causa poc clara: possible enemistat personal
Fi setembre 1950	Francisco Bas Aguado, <i>Pedro</i>	EM	Possible desobediència, desmoralització i excessiu coneixement de fets tèrbols Camí de la frontera
Finals de setembre 1950	Francisco Corredor Serrano, <i>Pepito el Gafas</i>	EM	Possible desobediència, desmoralització i excessiu coneixement de fets tèrbols Camí de la frontera
12-11-50	Màximo Plaza Soria, <i>Roberto</i>	5	Desobediència i desmoralització
Fi 1950-1951	Francisco Doñate Martinez, <i>Paco</i>	Enllaç 11-17 CR	Possible desobediència, qüestionaments i crítiques.
Fi 1950/1951	Luis Garcia Adrian, <i>Chato de Calles/Enrique</i>	11	Possible desobediència, qüestionaments i crítiques.
Gener 1951	<i>Pablo</i> (possiblement,	17/11	Possible desobediència, qüestionaments

⁸⁴³ Aquesta mort pot ser produïda per desavinences personals, ja que, diferents testimonis, apunten a que va ser *Madriles* qui el matà en una eixida del campament, fet que el va impulsar a la deserció, atenent a que en el campament no es confià de la versió i el mateix *Madriles* sospità d'un possible rendiment de comptes per part de *Carlos*. Sumaris 114-48 i 974-48, ACGMZ.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

	León Garcia Garcia)		i crítiques.
Gener 1951	Jose Ramón Bea Martínez, <i>Nuñez</i>	17 /EM	Traïció i provocació
7-1-1951	Julian Ramos Ramos, <i>Frasquito</i>	11	Traïció i provocació
Abril 1951	Prudencio Yuste Ribes, <i>Pedro</i>	5	Desmoralització Lloc: Mira
Abril 1951	Jacinto Pérez Gil, <i>Antonio el Cojo</i>	17/11	Desmoralització Lloc: Cofrentes

Font: Elaboració pròpia a partir d'informes de guerrillers i de l'Agrupació (AHPCE), sumaris (AGHD), documentació de la Guàrdia Civil (AHGC, SEHGC i AHPC i AHPT)

Havent documentat poc menys d'una trentena d'ajusticiaments, i podent sumar d'altres casos no tant clars, com el de *José el Alicantino* (Ramón Escrivá Furió), fidel militant i enllaç de confiança amb França que va ser mort, segons Líster, per ordre de la direcció del PCE en 1952 a l'estat veí;⁸⁴⁴ el de *Saturnino*, on alguns indicis i diferents fonts (declaracions de *Rubio*, *Maquinista* o *La Pastora*), apunten la possibilitat d'un ajusticiament del grup de Gros al tornar cap a França; el de Félix Valero Luengo, *Valero*, cadàver trobat, a l'abril de 1948, a un pou del barranc d'Anroig (Xert), mort causada, segons la no sempre fiable font de la Guàrdia Civil, per negar-se a desertar amb *Conillet d'Ares*; o pels dubtosos Rafel Galindo, *Mauro* (segons *Maquinista*, possible executat, informació que no encaixa amb altres fonts) o José González Díaz, així com les morts, produïdes sospitosament per foc amic o en operacions de la Guàrdia Civil sota el guiatge d'un antic guerriller detingut (*Vilches*, *Manolete*), els ajusticiaments en l'AGLA passarien de la trentena.⁸⁴⁵ Respecte aquestes, cal discernir si els guerrillers ajusticiats es caracteritzaren per un determinat perfil social i polític i, si,

⁸⁴⁴ Informe de Ramón Escrivá Furió, 1945, *Informe de Camaradas*. jacquet 94-95, AHPCE. LÍSTER, Enrique, *Así destruyó Carrillo el PCE...* op. cit., .p.88 i HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.303 i 304.

⁸⁴⁵ En altres casos, sense ser ajusticiament directes, apareix la sospita de la delació (de cercles propers al Partit) i posterior detenció per la Guàrdia Civil, i execució sumaria. Doroteo Ibañez, l'incommensurable enllaç de l'Agrupació amb França, poc després de demanar ser rellegat de la seva funció per problemes físics, va ser detés a Montbrísó i conduït fins Port Bou. La detenció fou tan sols dos dies deprés que *Ricardo*, delegat del Partit amb qui tenia contacte, li proporcionès un aval fals. Possiblement, *Ibañez*, podent ser una càrrega per al Partit, coneixia massa aspectes foscos. El mateix *Ibañez*, segons l' informe de Burgos sobre Irene Conesa i Doroteo, localitzat a l'AHPCE, quan estava empresonat, va dir als presons comuns que el Partit el va entregar a França. HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., pp.303-304 i p.373. AGUADO, Francisco, *El Maquis en España...* op. cit., pp.291-300. MARCO, Miguel, *Senderos de lucha...* op. cit.

com ha defensat una part de la historiografia, les purgues tingueren com a víctimes principals cenetistes i persones allunyades de l'òrbita del Partit Comunista.

Tot i que no són fàcils d'establir les causes majors de les execucions, sembla que les fortes connotacions ideològiques es supediten a factors relacionats amb els intents de deserció, la por, la desmoralització, desconfiances, rencilles personals i l'hegemonia interna. Si bé la militància a la CNT va poder sembrar, en alguns moments, recels i suspicàcies inicials, no sembla que fos un factor clau en els ajusticiaments. Entre els casos, hem documentat que tan sols 6 pertanyien o havien estat de la CNT, *Bada* (secretari comarcal de la CNT d'Utrillas), *Petrol*, *Floreal*, Francisco Campos *Cano*, José Simon Rubio i *Antonio el Cojo* (el qual també va començar a militar al PCE). Xifra que, representant aproximadament el 8,5% dels cenetistes de l'AGLA, no sembla ser un factor determinant i, amb això, no pareix suggerir una persecució mortal especial envers la pròpia militància anarco-sindicalista; de fet, entre les altres víctimes, trobem una xifra més elevada de reconeguts militants del PCE, tant provinents de França (Juan Delicado, Pascual Gimeno Royo, Valentín Pérez, Francisco Bas o *Pedro*, *Chato de Calles*, *Pablo...*) o incorporats des de l'interior (Joaquín, *Antonio el Cojo*, *Paco*, *Nuñez*, *Frasquito*, *Pepito el Gafas*). Tot plegat, rellegats l'origen i la militància, i difuminada, així, la línia divisòria, tradicionalment explicativa entre cenetistes i membres del Partit, i entre "francesos" i autòctons, tot indica a què els ajusticiaments foren determinats per altres motius.

Com es veu dalt, tant els intents de desercions com la desmoralització o el qüestionament sistemàtic d'ordres o la crítica al Partit i a l'Agrupació, equiparats a provocació i traïció, foren les principals causes dels ajusticiaments. Tanmateix, el predomini d'ajusticiats al sector 17è, ens aproxima les dificultats existents al mateix: els abandonaments i la por a aquests, les discòrdies internes, la difícil gestió de la convivència i l'existència d'elements crítics amb les ordres rebudes, expliquen tant l'allau de desercions com els ajusticiaments. Si en alguns casos, la militància comunista i la major formació política no bastava per salvar de les acusacions de provocació i desmoralització (Joaquín Boj), en d'altres, la militància cenetista servia per fonamentar unes acusacions basades en qüestionaments de les ordres, la transgressió de normes o

les sospites d'intentar marxar (José Simon Rubio). I molt sovint, com el cas de *Flores*, barrejats amb rencilles o enemistats personals, també accentuades per les difícils condicions de vida.

Malgrat que hi hagueren ajusticiaments sense formalitzar judici militar previ (com els explicats de *Petrol* i *Delicado*, el de *Mariano* quan intenta desertar i és afusellat per *Paco* i *El Nano*, els posteriors de *Pepito* i *Pedro*), generalment per ordre directa de la comandància, una bona part foren precedits per la realització d'un judici guerriller. Tal i com dictaven els estatus de l'Agrupació, el procediment consistia en constituir un tribunal format per responsables de sectors o de batallons, amb la lectura dels càrrecs, la declaració de testimonis i la de defensa. El procediment habitual per executar la previsible pena de mort, era la forca, mètode que estalviava munició.

Donant-se des del principi al fi de l'Agrupació i en diferents moments, els pics coincidiren en moments de màxima intensitat repressiva, amb majors dosis de desercions i d'activació de l'estat d'alerta i del recrudiment de la disciplina. Alguns moments foren especialment intensos, com l'arribada i l'estada del grup liderat per Josep Gros, entre agost de 1950 i la primavera de 1951, amb una desena d'ajusticiaments. Les xifres totals d'executats a l'interior de l'AGLA, rondant la trentena, superaren lleugerament a la d'altres agrupacions més nombroses (com les de Màlaga i Granada), però també foren menors, proporcionalment, a la de la IV Agrupació de l'Exèrcit Guerriller de Galícia, amb 14 liquidacions sobre 45 guerillers.⁸⁴⁶

Els ajusticiaments haguts no tan sols foren el resultat d'aplicar mètodes expeditius, comuns a tota resistència guerrillera i militar, per garantir la seguretat dels propis guerrillers i evitar desercions i informacions a l'enemic. Vinculats també a la cultura política de depuració interna i de la paranoia estalinista, les execucions serviren per silenciar díscols i assegurar el domini dels sectors i batallons de l'Agrupació. A més, amagada la responsabilitat dels executors i dels dirigents en la difícil situació de l'*Agrupación*, també foren utilitzats de coartada per buscar culpables. No obstant, el seu

⁸⁴⁶ La investigació i la tesi doctoral de Jorge Marco, ha documentat una xifra de 24 ajusticiats a Màlaga i Granada. MARCO, Jorge, *Resistencia armada...* op. cit., p.284 i 285. HEINE, Hartmut, "El Partido Comunista Español y la organización...", op. cit., p.94 i 95.

excés ni va frenar les desercions, ni va augmentar la cohesió interna; per contra, va enrarir el clima creant una atmosfera de terror, més desconfiança i provocant, encara més abandonaments. Respecte això, Enrique Líster, anys més tard, destacà que el causant principal de la desmoralització va ser el propi Carrillo “sembrando la duda sobre unos y denunciando a otros como enemigos, cuando no lo eran. Esa línea dio lugar a cosas terribles, a la pérdida de hombres honestos y entregados a la causa del Partido y del pueblo, sobre todo en los años 1948-1949; las liquidaciones sobre todo en la Agrupación de Levante-Aragón, se contaron por docenas”.⁸⁴⁷

En efecte, entre els ajusticiats estigueren alguns dels guerrillers, i militants del Partit, més experimentats i que més responsabilitat havien assumit, cas de *Pepito el Gafas* (Francisco Corredor) i *Pedro* (Francisco Bas). Ambdós, acusats posteriorment de sabotejar l'activitat dels nous dirigents liderats per Josep Gros, enviats de França, desaparegueren durant el trajecte que els havia de portar a França, per suposadament entrevistar-se amb la cúpula comunista, entre setembre i octubre de 1950.⁸⁴⁸ Entre les evidències de la purga, mai reconeguda, un informe, de Gros, constatava “la resolució del caso de Pedro y Pepito. Por la forma en que han tenido que hacerlo no les ha sido posible interrogar-los en forma y averiguar más cosas”.⁸⁴⁹

⁸⁴⁷ LÍSTER, *Así destruyó Carrillo el PCE...* op. cit., p.55. Carrillo, amb les ordres donades i l'article publicat en *Nuestra Bandera*, “Hay que aprender a luchar mejor contra la provocación”, text que portaren els guerrillers de França en forma de llibret, alertava i atemoria del perill d'infiltrats, com a forma d'intensificar la vigilància interna i el control absolut.

⁸⁴⁸ Igualment, com es comprova en un informe de *José Maria, Pepito*, havia estat rellegat al 5è sector i se li havia criticat “su mal trabajo, reconociendo que había tratado inconscientemente de meter en los militantes del Partido ideas pequeñoburguesas; asimismo le criticamos los malos métodos empleados”. En el mateix document, es dedueix, malgrat les bones paraules de *José Maria*, les suspicàcies existents envers *Pedro*, sospitós per ser l'únic que es salvà de la massacre de Cerro Moreno i que “sigue sin curarse del todo sus defectos esenciales”. Informe de *José Maria*, 21 d'octubre de 1950, caixa 106, carpeta 3, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

⁸⁴⁹ Informe de Francisco Antón i Santiago Carrillo sobre França i l'interior, desembre de 1950, *Ilegalización del PCE en Francia*, caixa 30, lligall ½ i *Informe de Santiago Carrillo sobre la actividad del Partido en el interior*, 3 de maig de 1952, *Documentos*, caixa 30, lligall ½, gener de 1951, extret d'HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.303.

El guerriller *Chaval* confirma que foren portats en direcció a la frontera, acompanyats per *Ibañez*, el qual, podria haver executat l'ordre.⁸⁵⁰ I en un altre document, Gros i *Sebastián*, amb els pseudònims de *Rafael* i *Enrique* respectivament, valoraven la seva visió de l'AGLA després de la seva estada de dos mesos i criticaven a *Lázaro* i a *Ramírez* (*Pedro* i *Pepito*), dient textualment, que no poden informar molt perquè no han pogut “utilizar medios adecuados que nos hubieran permitido saber más” i “sobre como se ha cumplido una parte de la tarea el camarada Augusto (*José*) os lo explicará personalmente por haber participado en ella”, fent referència al més que possible ajusticiament d'aquests dos de camí a França.⁸⁵¹

Malgrat que Gros, en les seves memòries, assenyala a *José* i *Sebastián* com els acompanyants, aquest darrer, nega la seva presència i confirmà el desànim dels dos veterans guerrillers:

No encontraban una respuesta coherente a los síntomas de desconfianza, desmoralización y descomposición de la Agrupación. No me extrañó que, en estas condiciones, se manifestara en ellos un estado de ánimo muy decaído (...). El alejamiento de los guerrilleros con actitudes y conductas no correctas con su condición de jefes de la Agrupación. Estos fueron algunos reproches que nos habían hecho algunos camaradas. Todo explica por qué Pepito y Pedro hicieron objeciones para hacer su viaje a Francia. ¿Qué ocurrió después? No lo sé. Sólo quiero afirmar que los que acompañaron a Pedro y Pepito fueron José, Eduardo, Ibañez, Gros. Y que yo no estuve en Lucena del Cid (d'on teòricament, segons Gros, havien de partir en cotxe cap a Castelló, direcció França). Me quedé con Marcos y el radista esperando el regreso. Regresan Eduardo y Gros. Éste nos dice que salieron con Ibañez y José para Francia.⁸⁵²

⁸⁵⁰ Segons *Chaval*, “Por la precipitación del regreso de Ibañez a España, por la proximidad de las fechas y por la decisión que toma Ibañez en 1952, cuando los supervivientes de la AGLA ya hemos cruzado la frontera franco-española, pidiéndole a la dirección del PCE que lo retiren del servicio de pasos, todo unido, me lleva a suponer que sería mi paisano Ibañez y posiblemente también Marcos, los que acompañarían a Pedro y Pepito camino de Francia...”. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.322 i 323.

⁸⁵¹ *Informe de Levante, Nacionalidades y Regiones*, caixa 77, carpeta 1, AHPCE.

⁸⁵² Entrevista a *Sebastián*, extreta de FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón, vol. II...* op. cit., p.244. GROS, José, *Abriendo camino. Relatos de un guerrillero comunista...* op. cit., pp.308-310.

El biògraf de *Sebastián*, Guy Pernet, confirma declaracions posteriors d'aquell i conclou, que ambdós, *Pepito* i *Pedro*, disconformes amb el canvi de tàctica, foren executats per ordre de la direcció del Partit, interpretant, també, que aquest era un dels objectius de la missió de Gros.⁸⁵³

Malgrat les dificultats de localitzar fonts fidedignes i variades, no són pocs els testimonis d'antics guerrillers que constaten el clima desertor, l'arbitrarietat dels caps i la magnitud de les purgues internes efectuades; el mateix Carrillo, anota que "Julián (possiblement *Conill de Cincorres*) desertó por miedo. Carro también le fusilaron sin razón. Otro le pasearon. Se cuelga a un desertor de 17 años. El padre de Francisco deserta y no se le hace nada. Manso explica que fue una decisión del E.M. Manso no les ha orientado. Se ha mandado enlaces".⁸⁵⁴

Així, tant la persecució, els problemes de subsistència, el desengany, com la desconfiança en els caps i en el tipus d'accions ordenades, o la mala gestió dels aspectes disciplinaris, conduïren a un estat de desànim i als consegüents abandonaments. L'escàs anàlisi de les causes per part del Partit i dels dirigents, més interessats a autojustificar-se apel·lant al caràcter exemplaritzant de la mesura i al risc causat per l'agent "provocador", perpetuava el drama.⁸⁵⁵ A pesar que *Antonio*, reconegué que l'agreuament de les desercions havia estat "por cansancio, falta de perspectiva que la gente (los guerrilleros) estaba acostumbrada antes a tener más contactos con la población y ahora, a causa de la evacuación, hay veces que no tienen ni quién les compre el tabaco", és a dir, per factors exclusivament externs, no es va voler, o poder, realitzar la tant preconitzada autocrítica dins del Partit i de la direcció.⁸⁵⁶ El recurs a culpabilitzar als provocadors va ser interioritzat per alguns guerrillers, fidels al Partit

⁸⁵³ PERNET, Guy, *Pour que vive la République 1936-1977...* op. cit., pp.148-152.

⁸⁵⁴ *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 623, AHPCE.

⁸⁵⁵ També ho denuncia *Viejo* en una reunió amb Carrillo a França. *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 623, AHPCE.

⁸⁵⁶ Informe de la *Agrupación Guerrillera de Levante*. Ibáñez, juliol de 1948, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

que, com *Emiliano*, compregueren “la necesidad de la depuración y podemos decir que somos menos, pero más fuertes, porque hemos limpiado toda esta carroña. (...)”⁸⁵⁷

Les úniques accions de prevenció respecte les desercions foren la referida amenaça ajusticiadora, la instrucció amb l'Escola Guerrillera, la lectura setmanal dels estatuts, la dispersió de grups autòctons o que els cada vegada menys, fidels militants comunistes, controlaren les unitats. No es generalitzaren mesures tant contundents com les que aplicà, en l'*Agrupación Guerrillera de Granada*, el seu màxim dirigent *Roberto*. Allí, el fracàs, alhora de proporcionar un període de formació i instrucció als nous arribats, motivà que, quan l'Estat Major o el cap d'alguna unitat presentaven dubtes sobre nou vinguts, aquests havien de passar una prova real de compromís, una mena de ritual de pas. Així, els recents incorporats, per demostrar la lleialtat a la guerrilla, havien d'eliminar a algún enemic seleccionat per l'agrupació andalusa, generalment membre de la comunitat local, falangista, delator o guàrdia civil. Els objectius eren trencar els vincles de solidaritat local, garantir la fidelitat amb l'Agrupació i evitar les desercions i la infiltració de confidents. No obstant, generant també desobediències noves, tampoc aturà el fluxe constant de desercions en l'agrupació granadina.⁸⁵⁸

8.3 Instruir i formar: l'Escola Guerrillera

Atenent a que un dels problemes comunment assenyalats en els informes i anàlisis va ser el baix perfil polític i la manca de reunions de treball del Partit, la instrucció, tant militar, com política, va ser un objectiu prioritari. Així, l'Escola Guerrillera va estar planificada des dels inicis i, a l'octubre de 1946, es decidí el seu emplaçament a Las Alhambras (Terol), en una base de l'11è sector formada per quatre barraques de fusta i tres coves naturals. Mentre *Pepito* el Gafas va ser designat el primer director, els primers professors foren els guerrillers *Arturo* i *Delicado*.⁸⁵⁹

⁸⁵⁷ Informe de *Emiliano sobre camaradas de Levante*, 1951, *Aparato de Pasos*, jacquet 504, AHPCE.

⁸⁵⁸ MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., p.277.

⁸⁵⁹ Així ho recullen les declaracions del guerriller Celestino Vinuesa, destinat com cuiner de l'escola, que concretà en 25 homes la capacitat del campament i la inicia tasca docent de *Pepito* i *Delicado*. Sumari 85-V-1947 i sumari 760-V-1946, AGHD.

Poc després, es decidí perfeccionar la infraestructura formativa i s'optà per instal·lar-la a una base del pinar de La Sorollera, que estigué preparada el següent mes de desembre.⁸⁶⁰ Apostaren per establir un campament exclusiu per l'escola i que els destinataris dels cursos foren guerrillers prèviament seleccionats; en el primer curset, es decidí l'assistència dels caps i dels segons caps d'unitat, junt els guerrillers que, per antiguitat i comportament, optaven en fer-se càrrec de les futures unitats que s'anaren formant. Realment, la importància atorgada a l'Escola era gran i valoritzant el paper de la formació, gairebé es professionalitzava la instrucció d'uns guerrillers que rebien, durant tot el dia, classes: a l'efecte que els alumnes es dedicaren exclusivament a formar-se, quedaven exemptos de tasques rutinàries del campament (vigilàncies, guàrdies, subministrament...), assumides per guerrillers destinats a això.

Els guerrillers del curs de gener de 1947 foren Miguel Serrano Iranzo (*Miguel*), Simon Aparicio (*Zapatero*), Manuel Ortiz (*Andrés*), José Borrás (*Cinctorrà*), Francisco Martín (*Asturias*), José Llinares (*Valencià*), José Vicente Zafón (*Pepito*), Juan Vallejo (*Alberto*), Mateo Martínez (*Mateo*) i *Álvarez*. Mentre que la direcció va continuar recaent en *Pepito*, el professorat va anar canviant. Ajusticiat *Delicado* i evacuat *Arturo* per malaltia, el nou curs de gener de 1947 va tenir com a professors *Antonio* (táctica guerrillera i cultura general), *Gil* (política), *Practicante* (coneixements sanitaris) i *Pepito* (d'explosius, topografia i tir).⁸⁶¹

Segons la memòria del referit curs, el primer dia, s'informà de l'horari, de les classes, dels professors i dels exàmens finals i s'entregà a tothom un quadern pels corresponents apunts. Les classes, sovint interrompudes per les adversitats climàtiques, de seguretat, o per problemes de subministrament, solien ser diàries: els temes de tàctica guerrillera, explosius i topografia s'impartiren cada dia, els de política i sanitat en dies alterns, la classe de tir durant tres setmanes i la d'armament no es va donar per manca de temps. Tanmateix, les classes de cultura general, impartides per *Antonio*, es solien fer totes les nits. Els exàmens s'organitzaren per matèries i a partir d'un tema triat aleatòriament que s'havia de desenvolupar. La qualificació final, elaborada a partir de l'examen, el

⁸⁶⁰ Ordre de l'Estat Major núm. 2, Octubre 1946. Sumari 85-V-1947, AGHD.

⁸⁶¹ El temari es pot consultar als annexos.

quadern i l'actitud, s'atorgà individualment, i, sense fer-la pública, per no ferir la sensibilitat i l'amor propi, va ser la següent: *Miguel* 6,80, *Zapatero* 4,40, *Andrés* 3,10, *José* 5,40, *Asturias* 6,80, *Valencià* 5,70, *Pepito* 4,30, *Alberto* 5,30, *Mateo* 6,40, *Àlvarez* 5,66.⁸⁶²

Malgrat la selecció prèvia, diferents indicis apunten a l'escàs nivell cultural dels guerrillers assistents. Essent les notes discretes, en la reunió de valoració final, es reconegué que “la falta de cultura general ha impedido un mayor aprovechamiento” del curs.⁸⁶³ Davant l'absència de *Gil (Medina)*, els encarregats de la classe de política foren *Antonio* i *Pepito*, els quals, reconegueren que va ser la classe amb més mancances per la baixa formació d'ells mateixos: “La clase de política fue la más floja por nuestra escasa preparación, tanto de Pepito como mía; algunos alumnos que habían seguido cursillos en la cárcel, ayudaron, y entre todos hicimos lo que pudimos”. El remei a aquesta situació, ara que havien contactat de nou amb el Regional de València, passava per “enviar un camarada para controlar un cursillo y dar la clase de política”.⁸⁶⁴

En qualsevol cas, resulta eloqüent el general discret nivell formatiu dels alumnes (i, també, com acabem de veure, de professors en el tema de política) quan havien estat prèviament seleccionats, eren majorment caps d'unitats, tant arribats de França i del PCE, com fugits, sense cap militància. Nogensmenys, la heterogeneïtat de perfil es confirma en la següent promoció: entre els 9 alumnes, estaven tant Francisco Menéndez Martínez (*Manguan*), enviat pel PCE des de França a octubre de 1944, José Manuel Montorio (*Chaval*), també enviat des de França el 1945 amb el grup de “Los Maños”, com els “autòctons” i fugits, Juan Francisco Molina López (*Cristino*), *Ramón* i Eugenio Sánchez Sánchez (*Guillermo*).⁸⁶⁵

⁸⁶² Memòria del curs, celebrat entre el 2 i el 20 de gener de 1947. Sumari 87-V-1947 AGHD.

⁸⁶³ Tanmateix, al final del curs, celebrat amb galetes i tres botelles de conyac, es considerà, a la reunió valorativa, el general profit del mateix. Veure les notes referides a l'Escola Guerrillera, dins del sumari 85-V-1947, AGHD.

⁸⁶⁴ Memoria adjunta del Curset del 2-1 al 20-1-47, Sumari 85-V-1947, AGHD.

⁸⁶⁵ *Ramón* potser que fos el procedent del grup urbà de València, Pascual Año Blasco, natural d'Alcalá de Xivert o Ramón Tena Edo, també conegut com *Fèlix*, incorporat des de Mosquerola durant el 1946 i enllaç entre batallons.

No estranya, doncs, que l'Estat Major de l'Agrupació, considerés una prioritat ampliar la formació i continués esforçant-se en les tasques de l'Escola. Així, aquesta, va continuar funcionant, especialment a l'hivern, en períodes de fred i de major inactivitat dels batallons, al campament de La Sorollera, amb dues promocions completes i una altra sense acabar, fins l'atac de la Guàrdia Civil el 9 agost del 1947. Els resultats, segons l' informe de juny d'*Antonio*, foren "satisfactorios y en cuestiones técnicas, la necesidad sirvió de estímulo a la imaginación siendo (fins i tot) más completa que la de Francia".⁸⁶⁶

Posteriorment, va ser traslladada al sector 11è, a la base de *Grande* en Monte Ródeno, prop de Tormón, al terme de Valdecuenca (Conca), on va estar funcionant des d'octubre fins l'assalt del 20 de desembre del 1947. El campament, amb un emplaçament decidit per *Pepito* i *Grande*, estava format per un conjunt de carrerons de pedra amb un sol accés, protegit per l'espessor del pinar i amb molt bones condicions de seguretat. Ambdós, l'11 de setembre, es desplaçaren a l'11è sector per donar un curs de formació, inicialment dirigit al caps de batallons i companyia dels sectors 11è i 5è, però que, a causa dels problemes de connexió entre ambdós sectors, s'hagué de reduir als guerrillers de l'11è. Així, els nou caps i guerrillers més preparats d'aquest sector assistiren a un curs semblant al rebut pels del sector 17è. Ara bé, la suposada major capacitat, tant política com cultural, dels de l'11è, juntament a la desigual preparació teòrica dels instructors, convertí, el tema d'explosius i de tàctica guerrillera, en el més desenvolupat.⁸⁶⁷ En les classes iniciades el dia 3 de novembre, assistiren els guerrillers *Angelillo* (Gonzalo Collado Salinas), *Olegario* (Cesareo Fuentes Ávila), *Vicente*, *Mateo* (Agapito Esteban Mínguez), *Eduardo* (Manuel Lopez Rodríguez), *Rafel* (Vicente Rubio Romero), *Bienvenido* (Mariano Luz Hernández), *Ceferino* (Roberto Álvarez Durban), *Alejandro* i *Lorenzo* (Manuel Gracia Jarque). Amb *Gil* (Antonio Gil Medina) i

⁸⁶⁶ *Informe de la Agrupación Guerrillera de Levante (Antonio)*, juny de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 13, AHPCE.

⁸⁶⁷ *Informe de la Agrupación guerrillera de Levante (Antonio) desde el 3 de junio al 29 de Noviembre de 1947*, *Movimiento Guerrillero*, 29 de novembre de 1947, jacquet 24, AHPCE.

Frasquito (Julián Ramos) com professors d'explosius i de cultura general respectivament, els horaris eren de 12 a 2 i de 2,30 a 4 respectivament.⁸⁶⁸

La baixa capacitat dels professors i no haver rebut el programa demanat va fer que les classes de política es limitaren a xerrades generals i a lectures i comentaris de textos de La Pasionaria, Stalin i d'altres del Partit. Tal i com descriu l'informe valoratiu, una de les novetats dels cursos de l'escola del Tormón va ser la utilització de maquetes simulades per elaborar exercicis pràctics. No obstant, i malgrat la considerada superior formació dels assistents a Tormón, les notes finals, també l'actitud, foren decepcionants: entre 1,98 i un 2,90; en paraules de *Pepito*:

Nuestra opinión sobre este cursillo difiere bastante sobre la del pasado, pues dada la capacidad cultural y política de los asistentes a éste, mucho mayor con relación a los del año pasado, han sacado una puntuación menor; la educación ha dejado bastante que desear y el comportamiento, no tan bueno, parece ser que gozaban todos del mismo mal. Los ejercicios propuestos han sido contestados rápidamente, como si su consigna hubiera sido cumplir el hecho de entregar un papel más o menos escrito.⁸⁶⁹

En paraules del cap de l'11è Sector, *Grande*:

Había una escuela central que estaba en los Montes Universales, cerca de los pueblos El Cuervo, Tormón...Nos llegamos a juntar 30 o 40, donde venían los enlaces del 5, 17 y 23, y de esos batallones te mandaban los que más destacaban. Los cursos eran ya superiores, se hablaba de topografía, de táctica, manejar el cargamento, los explosivos, clases de tipo teórico con temas profundos. El campamento donde estaba situado era enorme, nosotros lo llamábamos la "Plaza de Toros" porque hacía como un anillo de rocas, con pinos altísimos. Había unos huecos como naturales y allí un poco camuflados con árboles hicimos una especie de chabola grande. Pepito dirigía esta escuela y además se le nombró Jefe de estado Mayor de la Agrupación. Era el hombre de más conocimientos, ya que él había sido oficial

⁸⁶⁸ Ordre general N° 2 del 11° Sector, 3 de desembre de 1947, dins de sumari 85-V-1947, AGHD.

⁸⁶⁹ Nota de *Pepito el Gafas*, dins de Sumari 501-V-1947, recollit de FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante...*, vol. I, op. cit., p.469.

del estado Mayor en la guerra y él ya tenía conocimientos de todo (...) uno de los hombres más cultos que hemos tenido (...) a pesar que hemos tenido varios maestros.⁸⁷⁰

Respecte a Francisco Corredor, *Pepito el Gafas*, hi ha coincidència en què aquest estudiant d'enginyeria de Ports i Camins era, malgrat un nivell polític molt millorable, dels guerrillers amb més preparació, motiu pel qual va ser designat director de l'Escola i qui, segons *Antonio*, “ha resuelto en asuntos técnicos todos los problemas que se presentaron, como fulminantes eléctricos, bombas de mano, etc”.⁸⁷¹ Antic militant comunista, va estar, durant la Guerra Civil, en un batalló de la FETE (Federación Española de Trabajadores de la Enseñanza), essent alumne de l'*Escuela Popular de Guerra*; poc més tard, s'integrà al SIEP (*Servicio de Inteligencia Especial Periférico*, l'espionatge republicà) com a cap d'espionatge al sector d'Aranjuez, ascendint a tinent d'Infanteria i a capità, i ocupant l'Estat Major de la IX Divisió.⁸⁷² Després de l'estada en la presó, va formar part de la guerrilla urbana de València fins la seva integració a l'*Agrupación Guerrillera de Levante*, on va ser nomenat també cap d'Estat Major, cap del sector 17è i director de l'Escola.

Cal apuntar que, durant l'actuació d'aquestes escoles guerrilleres, la tasca instructora no es reduïa a elles. Els caps guerrillers i assistents a l'escola, tenien el deure, segons una ordre circular signada per *Pepito* al novembre de 1947, de “desarrollar los temas ante sus guerrilleros según la capacidad”. I *Antonio*, el mes anterior, ja havia ordenat, als diferents caps d'unitat, l'organització de cursos formatius, xerrades i lectures durant el fred hivernal. Així, el cap de l'AGL afirmava que:

La época invernal que vamos a entrar coartará en un gran tanto por ciento nuestras acciones (...) hemos de pensar pues, en aprovechar estos descansos en la lucha, para la capacitación de guerrilleros en todos los sentidos. Los jefes, del orden que sean, deberán esmerarse para cumplir con entusiasmo esta orden, organizando, en la medida de sus posibilidades y según la situación de cada guerrillero, clases de cultura general, técnica y conocimientos

⁸⁷⁰ Testimoni recollit en ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit., p.140-141.

⁸⁷¹ Informe d' *Antonio* a la direcció del PCE, Juny de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 13, AHPCE.

⁸⁷² Sumari 85-V-1947, AGHD, Madrid. Sumari 279-1946, ACGMZ.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

guerrilleros, charlas y lectura de documentos que sirvan para capacitar más y más a cada guerrillero, de manera que un día de nieve y frío no sea un día perdido para vosotros. Aprovecharemos el invierno para capacitarnos y así hacer que cada guerrillero, al comienzo de la primavera, esté capacitado de operar en cuenta propia y cada una de nuestras pequeñas unidades pueda realizar operaciones que desconcierten al enemigo y emprender una ofensiva ininterrumpida que desemboque en la liberación de nuestra patria.⁸⁷³

L'Escola de Tormón va estar funcionant fins l'atac al campament el 20 de desembre de 1947. El notori moviment existent al campament, amb soroll per provatures d'explosius, tala de pins, les constants eixides i arribades d'enllaços o subministraments i les negligències alhora de deixar rastres conduí a l'assalt efectuat per grans dotacions de la Guàrdia Civil, de l'exèrcit i falangistes.⁸⁷⁴ Però la desaparició de la important infraestructura no va aturar el projecte formatiu guerriller.

El fet que a l'escola s'establiren els dos responsables principals de l'Agrupació, *Antonio* i *Pepito*, i que foren professors i director, minvà el control de les unitats per part d'uns comandaments que havien d'estar en itinerància regular per fiscalitzar i controlar els diferents sectors i batallons. Per això, *Antonio*, a novembre de 1947, reconeixia que "la experiencia ha demostrado que si Pepito y yo nos dedicamos a la escuela, abandonamos la cuestión del control de las unidades, y en consecuencia pensamos establecer dos escuelas, una que funcione para el 11 y el 5, y otra para el 17 y el 23. Procuraremos destinar a ellas a los camaradas más capacitados para esta misión, y desde luego las controlaremos un tanto de cerca, sin que sea nuestra misión principal". No obstant, tant l'assalt de desembre, com el risc i l'esforç que suposava muntar una infraestructura escolar guerrillera va replantejar tant l'activitat formativa com la disposició i funcionament de les escoles centrals.

⁸⁷³ Ordre Circular de *Pepito El Gafas*, nou cap de l'estat Major, 21 de novembre de 1947. Ordre General d'*Antonio*, nou cap de l'AGL, a 31 d'octubre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 35, AHPCE.

⁸⁷⁴ El guerriller *Lorenzo* afirmà, en el seu informe, que va ser determinant el rastre deixat per 40 reses transportades fins el campament. L'organització de la retirada, possible per l'avís de dos guerrillers, va fer evacuar el campament amb la única baixa de *Noi*. Informe de Manuel Gracia Jarque, *Lorenzo*, cedit per Josep Sánchez Cervelló.

Per això, des de l'assalt de l'Escola de Tormón, els cursos foren més “descentralitzats” i, al llarg de 1948, des de març fins al juny, es celebraren, al sector 17è i 23è, almenys 3 cursos per les respectives promocions. Dirigits a guerrillers de batallons dels referits sectors, solien tenir una durada general d'unes tres setmanes, que variava, també, en funció de les adversitats sorgides. Tots ells conclouien amb exàmens finals i amb actes de clausura on participava *Antonio*, i intervenien els alumnes de la promoció.⁸⁷⁵

El principal instructor va ser Joaquín Boj, *Joaquín*, jove natural de La Ginebrosa, antic quadre de les JSU i enllaç que s'incorporà a les partides, juntament al seu pare, després que el seu forn familiar, fora descobert, com a destacat punt de suport, d'avituallament i d'informació. Malgrat ser designat, per la seva superior formació, instructor del sector 17è i 23è i responsable del Partit, les relacions amb l'Estat Major i, especialment, amb *Mansó*, cap del sector 17, no foren bones. Acusat de “crítica destructiva”, de provocador i de sembrar el desànim, va ser ajusticiat, al setembre de 1948, pels voltants de Pico Ranera, durant un trajecte cap el sector 5è. No va ser l'únic professor de l'Agrupació amb aquest final: *Joaquín*, juntament amb Juan Delicado, el professor a l'11è sector, *Frasquito* o el gran responsable de l'Escola Guerrillera, *Pepito*, foren eliminats per ordre de la direcció del Partit. Paradoxalment, quatre de les persones amb la responsabilitat de formar o de dirigir la instrucció, tant política, com militar, dels integrants de l'Agrupació, foren purgats.

Malgrat els cursos, les lectures o els debats polítics que es desenvoluparen des de 1948, l'activitat formativa més intensa es produí durant l'any 1947, coincidint amb les escoles de La Sorollera i Tormón. L'escola Guerrillera de l'AGL, única en les agrupacions peninsulars, va ser clar exponent de la capacitat organitzativa, de l'esforç formatiu i de la vocació transformadora de l'*Agrupación Guerrillera de Levante*; no obstant, les limitacions de la mateixa escola, vinculades a les qüestions de seguretat, a la temporalitat de les instal·lacions pels assalts haguts i al discret nivell, especialment de cultura política, del professorat i/o alumnat, entorpiren el projecte.

⁸⁷⁵ Còpia transcrita del diari intervingut a Joaquín Boj Bayod, de l'1 de març fins al 13 de juliol de 1948, AHGC.

8.4 Propaganda, resistència i altaveus guerrillers

L'Escola Guerrillera o els cursos no foren l'única eina per augmentar la instrucció i la formació dels integrants de l'Agrupació. La mateixa confecció i lectura d'*El Guerrillero* i altres materials, l'elaboració de periòdics murals en les diferents unitats i la realització de reunions pretengueren pujar el nivell de politització dels guerrillers així com facilitar l'acceptació de la doctrina del Partit. Aquestes, podent ser de discussió política i d'estudi, complementaven a les que efectuaven els caps de batalló i els de sector i les que tenien lloc dins de les unitats.

Malgrat la insistència en realitzar reunions polítiques per part de l'Estat Major, i en fomentar lectures i debats de formació en les respectives unitats, ni una, ni l'altra, foren regulars, ni plenament efectives. En primer lloc, a la manca de treball polític o la poca capacitat d'alguns responsables, denunciada en diversos informes,⁸⁷⁶ s'afegia que la gran majoria dels guerrillers no estava preparat per discutir punts de la doctrina comunista: com reconegué el mateix *Grande*, el materialisme històric, li semblava “a mi entonces me parecía que era demasiado gordo. Yo decía que no estábamos en condiciones de discutir ese material, pero era una orientación que nos daban en el Partido el tener que hacerlo”. El mateix cap de l'11è sector, un dels guerrillers més experimentats i amb més responsabilitat i dels pocs que aconseguí evacuar a França al juny de 1952, afirmava, anys més tard, que “era como coger la luna con la mano”.⁸⁷⁷ *Grande*, fidel cumplidor de les directrius del Partit, sense reconèixer-lo aleshores, va admetre el desfasament entre la realitat i la doctrina teòrica i que molts guerrillers, incapacitats per la comprensió dels textos i dels temes, no tenien cap altre recurs que acceptar incondicionalment els documents del Partit.

⁸⁷⁶ Al ja referit informe de *Pedro*, es sumen altres realitzats posteriorment, i en diferents anys, cas de l'Informe d' *Antonio* a la direcció del PCE, Juny de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 13, AHPCE; Informe de *Francisco* sobre *Joaquín*, 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 262, AHPCE. Informe de *Carlos*. *Informe de la AGL desde mi incorporación, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 629-631. Informe de *José* sobre la AGLA des de l'1 d' Octubre de 1948 al 5 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272, AHPCE.

⁸⁷⁷ Testimoni de *Grande* a ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit., p.143.

No obstant, la gravetat del problema no podia ser reconeguda, per no ser acusat de provocador o desmoralitzador; un dels guerrillers més lúcids, el ja referit *Joaquín*, amb una visió molt crítica del que estava passant, va ser passat per les armes. *Grande*, anys més tard, reconegué alguns dels aspectes que *Joaquín* havia criticat sense embuts: la incomprensió de molts dels textos del Partit i que el baix nivell cultural de molts guerrillers, dificultava enormement la difusió de les reivindicacions i els motius de la lluita guerrillera. Fins i tot, un cap de batalló, com *Francisco*, constatant les demandes envers el Partit, es queixava de la insuficient orientació del Partit a uns guerrillers necessitats d'ensenyances i referents:

El trabajo del Partido en los campamentos no lo hemos conocido porque yo creo que el Partido tiene el deber de apoyar a los responsables por todos los medios y más cuando los responsables no hemos tenido enseñanza pero que con la buena voluntad hemos podido llegar (...) y como el camarada Lucas que también somos campesinos y que nos gusta que nos orienten y enseñen nos quedamos asombrados pensando que los que no hemos tenido la suerte de poder ir al colegio de pequeño porque nuestros padres no podían llevarnos que hoy no tenemos derecho a que se nos enseñe.⁸⁷⁸

A la urgència i necessitat del treball polític, es suma la vocació propagandística. Com a guerrilla política, la propaganda esdevenia el *leit motiv*, a l'efecte de crear un estat d'opinió favorable a la seva causa i afavorir la mobilització social. Lògicament, si els comitès locals, provincials, regionals i nacionals del PCE es dotaren d'una secretaria d'Agitació i Propaganda, les guerrilles també crearen els seus propis aparells. L'esforç propagandístic, comú a totes les agrupacions, tenia el doble objectiu d'influir l'opinió i les actituds polítiques dels receptors juntament a mantindre la moral en les mateixes files.

Des de la formalització de l'AGL, hi hagué una estructura amb un aparell de propaganda, coordinat pel mateix cap de l'Agrupació, *Andrés* que tingué com encarregats Salvador Fuster Furió, *Francisco* (responsable i enllaç del grup de La Safor-La Ribera) i Celestino Martínez Vinuesa, *Miguel* (guerriller de la muntanya provinent de França que, a causa de la seva miopia, va ser enviat a València a meitat de novembre

⁸⁷⁸ Informe de *Francisco* sobre *Joaquín*, 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 262, AHPCE.

de 1946). Aquest aparell era qui es feia càrrec de l'adquisició, instal·lació i funcionament de la multicopista, així com de la resta d'accessoris de propaganda i de la distribució, d'aquests, als sectors o batallons corresponents; assumia, per tant, la confecció del periòdic de l'Agrupació, *El Guerrillero* i de la resta de material de propaganda.⁸⁷⁹

Les consignes propagandístiques, donades generalment pel Partit i per l'Estat Major de l'AGL a cadascun dels sectors i, d'aquests, als batallons, es difongueren a partir de fullets, manifestos, cartells o pancartes. Els missatges solien ser simples, reiteratius, amb apel·lacions a la República i identificant clarament l'enemic franco-falangista. Tant les orientacions formals, com les del contingut eren marcades per l'Estat Major, amb la concessió, també, d'un cert grau d'autonomia; a tall d'exemple: a desembre de 1947, en una carta de l'EM al cap del sector 17è, *Manso*, s'ordenava que "si tienes medios los tiras, en caso de no tener más que cuartillas, las tiras por los dos lados y así cabrá (...). El manifiesto de Prieto, si no lo tirais enseguida, pasará de actualidad. Podeis editar por vuestra cuenta. Propaganda en octavillas (...) pero esta que te envio ha de ser un poco más extensa por salir del E.M".⁸⁸⁰ Una altra carta de l'Estat Major, dirigida al cap del sector 5è (*Medina*), referent al comunicat d'operacions enviat, opinava que "està muy bien pero hay monotofía en las acciones, todas se reiteran a tirar propaganda, con este objeto puedes intercalar otras no ciertas y darle así un aspecto más variado; por ejemplo, fue impuesta una multa a falangista, somatenistas, etc, fue instalada mina en tal sitio, etc ...en fin algo variado, si no hay otras clases de operaciones reales".⁸⁸¹

Així, des de l'EM, conscients d'una activitat propagandística, excessivament rutinària, reduïda a la distribució de pasquins o periòdics, s'emplaçava a una tergiversació de les accions realitzades a l'efecte que, en les publicacions guerrilleres, es constatés una major diversificació d'operacions que augmentés la imatge de fortaleza de l'Agrupació i

⁸⁷⁹ Declaracions de Celestino Vinuesa Martínez, en sumari 85-V-1947, AGHD.

⁸⁸⁰ Carta de l' E.M dirigida a *Manso*, cap del 17 Sector, 12 de desembre de 1947, AHGC.

⁸⁸¹ En la mateixa carta, es considera que "la propaganda os sale un poco chapucera, debéis averiguar el motivo, seguramente el rodillo; dime lo que hay si te llega la multi, precio, marca, etc. Envianos rápidamente tubos de tinta si puedes, clichés tenemos". Carta de l' E.M dirigida a Antonio Gil, *Medina*, cap del 5º Sector-10ª Brigada, 12 de desembre de 1947, AHGC.

la moral interna dels guerrillers. Es tractava de l'aplicació d'una de les regles bàsiques de la propaganda: la desfiguració o l'exageració, exaltació de qualitats pròpies i feblesa de l'enemic. I que es dirigia, de forma persuassiva, tant a la població civil com als propis guerrillers.

La lectura contrastada de *Mundo Obrero*, així com els fulls o pasquins que repartien, ens confirmen la imatge de fortalesa d'una Agrupació a l'efecte d'engrescar les partides i els simpatitzants, d'augmentar la moral dels integrants i de sembrar expectatives elevades entre la població. A tall d'exemple, els articles de Jesús Izcaray en *Mundo Obrero* despertaren, segons *Pedro*, “un gran entusiasmo (...) Cuando y cuanto se han reido y comentado estos valorosos realizadores de tales hechos (...). Si vierais como se llenan sus pechos de orgullo sano al ver que sus acciones y nombres son leidos y esmentados por todos los republicanos españoles de todo el mundo”.⁸⁸² Izcaray, tant en diferents articles de finals de 1947, com en la seva sèrie titulada “30 días con los Guerrilleros de Levante”, de la primavera i l'estiu de 1948, construïa un relat on elogiava l'heroïsmes i la integritat dels guerrillers, la magnitud de les seves accions, el suport popular i la por d'alcaldes i guàrdies civils.⁸⁸³ No obstant, la perseverança en aquest relat, embriagat d'eufòria i d'optimisme, no va tenir els resultats psicològics desitjats.

Per una banda, la incidència en les masses camperoles, malgrat les apel·lacions al sector, va ser manifestament insuficient. L'ús del mateix llenguatge, sense considerar plenament els diferents codis culturals o l'univers simbòlic de possibles receptors, com pagesos escassament polititzats, no aplanà el terreny. Per d'altra, el discurs, tendint especialment a reforçar les conviccions dels fidels o dels simpatitzants, també donà símptomes d'esgotament. La constatació del gran desequilibri entre la precària realitat viscuda i les proclames del Partit i del periòdic, augmentà el descrèdit envers aquell de molts integrants. Així, el baix influx propagandístic, sense poder fer front a la

⁸⁸² Informe de Francisco Bas Aguado, *Pedro*, al Comitè Central, 27 de novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 22, AHPCE.

⁸⁸³ A mode d'exemple, vegeu *Mundo Obrero* dels dies 13 de novembre de 1947, 8 de gener de 1948, 6, 13, 20 i 27 de maig de 1948, 3,10 i 24 de juny de 1948, 8 i 15 de juliol de 1948 i 5,12 i 19 d'agost de 1948.

maquinària repressiva i propagandística del règim, es palesà, tant en les dificultats i les reduccions de les xarxes de suport, com en les desercions i en el progressiu buidatge de l'Agrupació.

El principal projecte escrit de l'AGL, *El Guerrillero*, va ser plantejat inicialment com a periòdic quinzenal amb uns cinc mil exemplars. El primer número va ser editat al novembre de 1946; les rellevants operacions policials des de gener de 1947, conduïren a la requisita d'una gran part (uns 4.000) dels 7.000 exemplars editats en la tercera edició.⁸⁸⁴ A partir d'aleshores, la periodicitat de les següents edicions va ser mensual i en quantitats més reduïdes i editat des de les mateixes muntanyes.⁸⁸⁵ Els assalts haguts als campaments, especialment el d'Aiguaviva o el de Tormón, amb les corresponents pèrdues de material, esdevingueren en altres obstacles, gairebé rutinaris, per la confecció del periòdic. La pèrdua de màquines d'escriure, multicopistes, paper o abundant documentació, suposava, entre d'altres, la paràlisi temporal del periòdic guerriller. Per això, hi hagueren moments, cas del segon semestre de 1947, sense l'aparició de cap número nou.⁸⁸⁶ Posteriorment, entre 1948 i 1949, es molt possible que s'editaren els nous números al campament de Cerro Moreno (Santa Cruz de Moya, Conca).

No era fàcil garantir la realització i distribució del periòdic en les condicions, clandestines, i de vida a la muntanya, de l'Agrupació: a la confecció i còpia del periòdic, amb la difícil consecució de paper, tinta i multicopistes, s'afegiren dos aspectes fonamentals del mateix: la redacció d'articles i notícies i la freqüència i rapidesa en la distribució. Les ordres per animar a fer articles, i per normalitzar l'enllaç, foren reiterades. Així, si el mateix cap de l'Agrupació, *Andrés*, demanava, a tots els sectors, a finals de 1946 i a inicis del nou any, articles pel periòdic, a finals de 1947, Manuel Sánchez Lamas, *Manuel*, emplaçava als companys:

⁸⁸⁴ Correspondència entre *Andrés Antonio*, ordres números 2, núm. 8, núm. 17, dins de sumari 85-V-1947, AGHD i *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

⁸⁸⁵ Segons el guerriller *Chaval*, va tenir una tirada d'uns 400 o 500 exemplars, MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...*op. cit., p.101.

⁸⁸⁶ Informe de *Pedro*, 27 de novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 22, AHPCE.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

Camaradas, nuestro altavoz *El Guerrillero*, os invita a colaborar en franca camaradería, hacer críticas, reconociendo, o sea, haciéndose uno mismo la suya propia, haciendo chistes, algo de humor... Escribiendo algo que sirva a la vez de estímulo de enseñanza y que al mismo tiempo nos haga más risueña la vida de nuestros ratos de ocio o de descanso en el campamento. Amigo, el Guerrillero no debe tener pereza y con una buena voluntad siempre se puede escribir algo. Con que adelante para la capacitación que nos ofrece nuestro periódico mural. Camaradas, todos los artículos, o sea todo el trabajo que hagais debéis de presentarlo al camarada Deseado para que estos sean colocados en el sitio del periódico designado.⁸⁸⁷

Malgrat els problemes de difusió i certes irregularitats en el tiratge, *El Guerrillero* va ser el periòdic més consolidat de les Agrupacions penínsulars. Si a Galícia, el periòdic (també dit *El Guerrillero*), va aconseguir tirades de fins 800 exemplars, segons informes interns del PCE, el periòdic de *l'Agrupación Guerrillera de Málaga /Agrupación Guerrillera de Granada*, va arribar a 4000 exemplars, dada qüestionada i que ha estat rebaixada a una tirada mitjana de 300.⁸⁸⁸

El Guerillero, si bé el més important, no va ser l'única publicació editada en les mutanyes aragoneses i valencianes; a novembre de 1946, es va publicar *Ariete*, òrgan del 5è sector, un únic número a tres pàgines; i *La República* va ser l'òrgan d'expressió del 17è Sector, una espècie de butlletí d'informació publicada, possiblement, des del campament d'Aiguaviva. *El Guerrillero*, el projecte de comunicació i propaganda més ambiciós de l'AGL, va deixar d'editar-se l'any 1949; en aquell moment, el seu buit va ser cobert per la difusió d'*Ataque*, òrgan del Comitè Regional de València, de 12 a 14 fulls, editat fins el febrer de 1951 i que entregaven als guerrillers donant normes del treball polític; d'*Ejército Nacional Democrático*, enviat des de França, entre 1949 i 1952, destinat sobretot a diferents cossos de l'exèrcit; per *Mundo Obrero*, i, en menor mesura, *Nuestra Bandera*. També hi hagueren projectes que no quallaren, cas de *La Voz*

⁸⁸⁷ Comunicat de *Manuel* (Manuel Sánchez Lamas), sense data, facilitat per Josep Sánchez Cervelló.

⁸⁸⁸ MARCO, Jorge. *Resistencia armada en la posguerra*....op. cit., p.252.

del Campo, ideat per adreçar-se exclusivament a les organitzacions clandestines camperoles.⁸⁸⁹

Més enllà dels mitjans escrits, el paper de la ràdio, en concret, de *Radio España Independiente* més coneguda amb el nom de la *Pirenaica*, va ser fonamental. Aquest mitjà de propaganda del PCE, creat sota la direcció de Dolores Ibarruri a Moscó al juliol de 1941, es va convertir en el gran difusor de notícies, internacionals i nacionals, al marge de la censura franquista, i va compartir instal·lacions tècniques i freqüències amb altres emissions per Itàlia, Romania, Finlàndia, Bulgària, Polònia, Hongria o Iugoslàvia, entre d'altres.⁸⁹⁰ Com a mitjà radiofònic, a diferència de la premsa escrita, amb riscos i limitacions constatades, va tenir un enorme potencial de distribució i podia ser sintonitzada per qualsevol ràdio d'ona llarga. I el seu caràcter oral facilitava la seva recepció per una població amb grans bosses d'analfabetisme.

La REI va tenir especial protagonisme en les incipients partides guerrilleres: els eufòrics discursos dels dirigents comunistes animant a la resistència armada i, després de ser derrotats els alemanys, a la lluita guerrillera antifranquista, serví per mobilitzar o incorporar persones en les guerrilles. Si l'escolta conjunta de La Pirenaica impel·lí a *Cinctorrà*, *Elietes* o *Valencià* a organitzar la seva partida, altres incorporats posteriorment, cas d' Eufemio i Daniel Bolós Silvestre, ho feren després de ser denunciats per escoltar-la al seu bar de Valbona.⁸⁹¹

Les emissores de la pròpia Agrupació també permeteren escoltar, quan funcionava i les emissions no eren perturbades per la *Junta Interministerial de Interferencias*, la Pirenaica.⁸⁹² Les seves referències a la resistència guerrillera, més àmplies i intenses fins el 1947, es convertiren en mitjà de difusió de les accions guerrilleres a tot l'Estat, i

⁸⁸⁹ Declaracions realitzades per Isaías Jiménez Utrillas, *Manolo o Maquinista*, el dia 8 d'abril de 1951, SIGC, 133 Comandància de la GC), *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

⁸⁹⁰ ORTIZ MATEOS, Antonio, "La guerrilla y la radio. El papel de Radio España Independiente en el movimiento guerrillero español (1941-1952)", *Espacio, tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, t.25, 2013, pp.327-340. MENDEZONA, Ramón, *La Pirenaica: historia de una emisora clandestina*, Madrid, Edició de l' autor, 1981; ZARAGOZA FERNÁNDEZ, Luis, *Radio Pirenaica. La voz de la esperanza antifranquista*, Madrid, Marcial Pons, 2008.

⁸⁹¹ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...*op. cit., p.343.

⁸⁹² MARTÍNEZ DE BAÑOS, Fernando, *El Maquis. Una cultura del exilio español...*op. cit., p.242.

de denúncia del terror repressiu franquista. L'arribada a Moscú de publicacions guerrilleres amb els comunicats d'operacions de les diferents unitats i agrupacions, va permetre, encara que amb cert retràs, redifondre aquelles informacions. Fins i tot, la REI, també va servir per advertir d'operacions i serveis antiguerrillers, després que s'interceptaren radiogrames de la Guàrdia Civil pels radistes de l'interior o pel servei de radio-escolta instal·lat a París.⁸⁹³ Aquest, compost per radistes experts en descodificar missatges, captava missatges de la Guàrdia Civil i de la policia i mantenia relació per ràdio amb les agrupacions.⁸⁹⁴

Tant les emissores, com els radistes de la pròpia *Agrupación Guerrillera de Levante*, eren enviades des de França. Entre ells, estigueren Jose Maria Obrero Rojas, *Luis* i *Mateo Oliver, Noi*, arribats amb el grup de *Pedro* a l'octubre de 1947, o *Jesús López. Eulogio* i *Manolo el Tendero*, vingut amb el grup de *Josep Gros* a l'agost del 1950. Les funcions del radista eren transmetre, en determinades hores els (curts) missatges que s'havien de traslladar, així com decidir la instal·lació de l'aparell, en indret adequat i segur, la qual, no havia de ser coneguda més que pels principals responsables de les unitats.⁸⁹⁵ Amb el seu contacte amb França i la seva captació de les emissions de la Guàrdia Civil, realitzaven, per tant, una acció essencial per la comunicació interna i externa i, de recopilació d'informació de l'enemic, que els dotava de major cobertura comunicativa i de defensa.

8.5 Repertori d'accions i violència guerrillera

La guerrilla antifranquista i la violència armada surgiren com a resposta a l'absència de tolerància cap a qualsevol forma de protesta i també com a via de resistència i de supervivència, davant la persecució del règim. La conjugació de la resistència política, dirigida per homes fidels al Partit, i la funció de refugi, amb la prioritat de sobreviure,

⁸⁹³ Informe del 33º Tercio de la Guardia Civil a la 5ª zona de Teruel., 2 de setembre de 1948, 33 Tercio. Alto Mando de la Guardia Civil, AHGC.

⁸⁹⁴ Tot i el recurs, per part de la Guàrdia Civil, de codis, el descobriment de descodificadors, les possessions de claus o algunes indiscrecions, serviren per interceptar ofensives contra l'AGL. CARRILLO, Santiago, *Memorias...* op. cit., p.432.

⁸⁹⁵ 2 Cartes del Buró Político dirigides a *Rubén* (José González López), del 23 Sector, desembre 1948-24 de juny de 1949, AHGC.

no resultava fàcil. Aquells insistiren, des dels inicis, en el caràcter polític de les accions, i, així, un informe del Partit, considerava, les guerrilles polítiques:

- 1) Como destacamentos armados, que castigaban severamente a los jefes falangistas asesinos.
- 2) Como órganos de defensa de los intereses de los campesinos trabajadores.
- 3) Como órganos de lucha armada contra las fuerzas de la represión, principalmente contra la Guardia Civil.
- 4) En la realización de acciones para apoderarse de armamentos y municiones.
- 5) En la imposición de fuertes multas a los grandes terratenientes, para con su importe hacer frente a las necesidades de las unidades guerrilleras
- 6) En la realización de sabotajes, principalmente sobre objetivos destinados a la guerra o contra propiedades de los jefes falangistas y grandes capitalistas.⁸⁹⁶

Per tant, les accions havien de ser netament polítiques, dirigides a colpejar les forces repressives, terratinents, falangistes o autoritats del règim, a representar els interessos dels camperols i treballadors i amb important impacte mediàtic. Per tenir un resultat eficaç, les accions tenien de caracteritzar-se per la sorpresa, l'audàcia i per una diversitat que agafés desprevingudes a les forces repressives. A tal efecte, es plantejà, a diferència dels grups armats no organitzats políticament, una amalgama diversa d'accions: ocupacions de pobles, mitins, colps econòmics, "ajusticiaments", sancions, segrestos, sabotatges, combats. Com veurem, i malgrat la teoria i els desitjos, les accions foren més aviat rutinàries, la sorpresa esporádica, l'àmbit, especialment local, i la magnitud de l'acció, poc més que discreta. Tanmateix, moguts per les necessitats de finançament, la preferència pels colps econòmics, substituï, en quantitat, el nombre d'accions més pròpiament polítiques.

⁸⁹⁶ *Resumen de la lucha guerrillera en España de 1945 a 1950*. Caixa 105, carpeta 2, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

Taula 8. Tipus d'accions guerrilleres

Província	Morts Civils	Morts militars (guàrdies-soldats)	Segrestos	Colps econòmics	Sabotatg.	Combats
Castelló	16	5	14	278	20	51
València	15	8	15	257	20	50
Terol	43	12	27	302	57	73
Tarragona	3	7 (GC)-1(soldat)	17	127	25	42
Conca	35	9	19	320	8	57
Guadalajara	1	-	1	3	-	4

Font: AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en España...* op. cit., p.252 i 253

Segons aquestes xifres, i les que proporciona Francisco Aguado sobre les altres províncies de l'Estat, a partir de dades extretes de la Direcció General de la Guàrdia Civil, les accions de l'AGLA destacaren per la major proporció de sabotatges (especialment intensa fou la destrucció de la xarxa ferroviària, sovint acompanyada de la línia telegràfica) i no tant, d'"ajusticiaments" o de segrestos, amb més transcendència a Astúries i a Granada-Málaga respectivament. Tanmateix, aquestes zones, juntament a Galícia, representaren les zones amb més activitat guerrillera, tant de partides independents com d'agrupacions formals.⁸⁹⁷ Ara bé, i com hem constatat, l'AGLA va ser considerada especialment perillosa, pels recursos aportats pel PCE, la proximitat fronterera, el nivell organitzatiu i la politització d'unes accions que, com les ocupacions de pobles, va ser major que en aquells terrenys on predominaren també grups de fugits armats. Les baixes causades a membres de les forces de l'ordre, segons dades de la mateixa Guàrdia Civil, es sintetitzen en el següent quadre:

⁸⁹⁷ Dades a AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en España...* op. cit., pp.252 i 253.

Taula 9. Guàrdies civils víctimes mortals

ANYS	MORTS DE GUÀRDIES CIVILS			
	Comandància	Guàrdies	Caps/Oficials	TOTAL
1944	-	-	-	-
1945	València		2	2
1946	València	1	-	1
1947	Conca, Terol, Castelló, València	8	4	12
1948	Conca, Castelló, Terol	7	3	10
1949	València	-	1	1
1950	València	1	2	3
1951	València, Terol	1	1	2
1952	València, Terol,	5	-	5
TOTAL	Conca, Terol, Castelló, València	23	13	36

Font: Elaboració pròpia elaborada a partir de la *Relación alfabética de componentes del Cuerpo, asesinados por el bandolerismo comunista de la postguerra*. SEHGC, en ROMEU, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit., p.93.

Colps econòmics i segrestos

Tot i ser l'Agrupació guerrillera més recolzada, a nivell econòmic i logístic, pel PCE, la irresolució de les necessitats econòmiques urgí a la realització d'atracs, segrestos o operacions de finançament.⁸⁹⁸ La subsistència de les partides (aliments, roba o calçat) l'adquisició de material (ja foren eines de propaganda, explosius, armament o uniformes), l'ajut econòmic a familiars de guerrillers o enllaços incorporats, el finançament del Comitè Regional del PCE (València i Saragossa), dels nuclis de resistència o de la caixa per als presos polítics, eren les principals despeses que havien d'afrontar. No es tractava tan sols del finançament de la lluita guerrillera: l'Agrupació era qui havia de donar cobertura econòmica els nuclis de resistència antifranquista (Partit, presos i familiars).

⁸⁹⁸ Informe de Dolores Ibárruri. 28 de Juny de 1952. Caixa 31, carpeta 13/2. *Dirigentes*, AHPCE. Pressupostos del PCE. Anys 1946 i 1947., caixa 34, carpeta 22. *Dirigentes*, AHPCE.

Per això, els colps econòmics foren una de les activitats armades més importants i també, la que més preocupava al Partit i als dirigents, per la possible identificació amb la delinqüència comú. Per diferencia-la d'aquesta, solien llençar consignes polítiques i distribuir fulls i propaganda, encara que no sempre es féu ni s'actuà amb els mateixos criteris o procediments. Inicialment, en la fase embrionària de l'Agrupació, la prioritat de conservar els pocs homes existents, féu que els colps econòmics foren escassos i de poca magnitud: destinats únicament a la pròpia manutenció, es reduïren a assalts a masies o cases d'adversaris i alguns controls de carreteres. L'escassa informació i selecció prèvia dels objectius, condicionada per la menor presència d'autòctons coneixedors de la zona d'actuació i per la inexistència de xarxes de suport organitzades, va provocar robatoris a víctimes escassament significades políticament, repercutint "un poco mal a nuestra lucha".⁸⁹⁹

Des de la formalització i estructuració de l'Agrupació, les accions es diversificaren més, anant des d'operacions de gran envergadura a xicotets atracs i robatoris de subsistència generalment vinculats a moments de feblesa i de supervivència o a partides independents. Entre les primeres, destaquen 2 operacions que tingueren lloc als inicis de la estructuració de l'Agrupació: el tren pagador de Caudé i l'atrac als bancs de Vilafranca.

La primera, planificada al campament de les coves del Regajo de Camarena de la Sierra en una reunió amb la presència de *Cubano, Dedé, Nelson, Manso, Antonio, Pepito el Gafas* i *Grande*, va tenir lloc el 7 de juliol de 1946.⁹⁰⁰ A partir de la informació, proporcionada pel nucli de la CNT de Terol, nou guerrillers (*Pepito, Grande, Antonio,*

⁸⁹⁹ *Boletín de información confidencial para jefes de batallón y compañía*, 6 de setembre de 1947, AGL, 3ª Brigada, EM, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 28, AHPCE.

⁹⁰⁰ L'assalt ha estat, possiblement, l'acció guerrillera més narrada en les diferents obres sobre el maquis. A més de les aportacions de Fernanda Romeu, Francisco Aguado, Mercedes Yusta, Salvador Fernández Cava o Josep Sánchez Cervelló, destaquen, per l'amplitud descriptiva i per la incorporació de testimonis directes, SANCHIS ALFONSO, José Ramón, *Maquis: una historia falseada...* op. cit., pp.494-524, MONTORIO GOZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., pp.84-89 i FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, "Asalto al tren pagador del Central de Aragón", *El Muletón*, n. 10, any V, Terol, 2004, p.6-7. La darrera i exclusiva obra, amb una barreja de realitat i ficció, correspon a VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *Asalto al tren pagador*, València, Mandor, 2015.

Ibañez, Pedro, Chaval, Manso, Nelson i Juan de San Blas), culminaren l'operació: mentre uns concentraven els treballadors en les oficines i altres feien de guàrdia, *Pepito, Nelson i Chaval* assaltaren el comboi, format per sis vagons, un dels quals estava habilitat com pagadoria pels obrers i treballadors de l'estació.⁹⁰¹ La quantia total incautada va ser entre 665.000 i 649.999 pessetes (segons les fonts), d'entre les quals, 400.000 anaren per l'organització del PCE i per l'AGL, 4.000 per familiars de represaliats de Saragossa, 2.000 per la presó de Saragossa i 4.000 pel grup guerriller de la serra de Santo Domingo (destinades finalment, per la dificultat de contactar, a la presó d'Osca), i 50.000 pels enllaços de la CNT que facilitaren la informació. La resta, es distribuí entre els grups participants (*Ibañez, Gil, Serrano i Tomás*) a raó de 2.000 pessetes per home.⁹⁰² Tant el resultat com el reeixit efecte sorpresa de l'acció suposà un punt d'inflexió per l'emergent Agrupació, carregant-se de moral i de recursos financers per fer front les necessitats del projecte guerriller comunista.

Més espectacular però menys efectiu, pel que fa als recursos obtinguts, va ser el següent gran assalt de l'Agrupació, dirigit als bancs de l'important centre d'indústria tèxtil de Vilafranca (Els Ports). Planificat al campament d'Aiguaviva, del sector 17è, i recurrent novament a informació proporcionada per un cenetista fugit, Bernabé Rovira, *Garrobera*, guerriller de Vilafranca, es va efectuar el 22 de novembre de 1946. L'operatiu de l'acció començà la nit anterior, quan, el grup de 14 guerrillers, assaltà i pernoctà en la masia La Llàstima, al costat de la carretera, a uns 2 km de Vilafranca. Anant dos disfressats de guàrdies civils, i coneixedors del seu pas, segrestaren un camió provinent de Catí que es dirigia a la serreria, amb el qual, penetraren al poble. Tot estava perfectament estudiat: mentre uns es situaren al carrer del quarter de la Guàrdia Civil per barrar el pas a aquesta, altres anaren a la central telefònica per tallar la connexió, i petits grups atracaren el banc de València i el Banc de Crèdit de Saragossa. El botí aconseguit va ser d'uns 135.000 pessetes, una gran part de les quals serien enviades al Regional de València, al de Saragossa i a presons. L'operació va ser dirigida

⁹⁰¹ MONTORIO GOZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op.cit., pp.84-89.

⁹⁰² La primera xifra de la quantia total prové del certificat de l'empresa, mentre que la segona, i la distribució consegüent, parteix d'un informe del guerriller *Ibañez*. Sumaríssim 279-1946, ACGMZ, i Informe d'*Ibañez*, Octubre de 1947, jacquet 126, AHPCE.

i efectuada personalment per *Antonio*, el cap del sector, participant de manera destacada, *Carlos, Valencià* (que es va encarregar de la destrucció de la central telefònica), *Valencia* (Eduardo Puig) i el *Vizco*, que vestien de guàrdies civils, i la resta, personal de diferents grups. Malgrat que no van poder distribuir propaganda, per incapacitat o oblit, i, un breu i lleuger tiroteig amb la Guàrdia Civil, els guerrillers, escaparen sense incidents rellevants cap el Pinar Cec de Mosquerola, i entonaren, com recorden també testimonis orals, visques a la República.⁹⁰³

Tot i els importants resultats d'aquestes operacions, base del sustentament econòmic tant de l'Agrupació com dels Regionals i les xarxes de suport del Partit, els colps econòmics importants anaren a la baixa. Per una banda, aquests atracs cobriren les necessitats financeres durant un limitat període de temps; per d'altra, la minva de les finances, notòria des de l'estiu i finals de 1947 amb l'augment de les incorporacions, coincidí amb l'augment de la presència i pressió de la Guàrdia Civil, i una major feblesa de la capacitat operativa de l'Agrupació. Tot això, féféu que els nous colps econòmics de l'Agrupació canviaren de magnitud i de tipus.

A tal efecte, una de les accions per recaptar fons foren els segrestos, els quals, malgrat no ser del gust del PCE, esdevingueren un recurs econòmic important i depengueren fonamentalment, del líder de les partides, batallons i sectors. Els 14 segrestos comptabilitzats a Castelló, els 15 de València, 17 de Tarragona, 19 de Conca i els 27 de la província de Terol, representen una xifra significativament menor a la d'altres agrupacions i partides de la península, notòriament inferior a Granada (188), Málaga (188), Cadis (62), Cáceres (54) (territori de clar poblament dispers, amb deveses i *cortijos*) o Astúries (45); en relació a aquestes i altres zones, amb major presència de partides independents o de implantació anterior, també possiblement per la realització d'importants colps de finançament i de l'arribada de fons provinents de França i el major control comunista, no s'abusà d'aquest tipus d'accions.⁹⁰⁴

⁹⁰³ Sumari 485-V-1948, AGHD i parte de l'operació econòmica enviat per *Antonio*, cap del sector 17è a *Andrés*, cap de l'Agrupació, desembre de 1946. Testimoni d' Emilio Pons, Vilafranca, 7 de gener de 2016.

⁹⁰⁴ Dades a AGUADO SÁNCHEZ, Franciso, *El maquis en España...* op. cit., p.252 i 253.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

Ara bé, la major facilitat d'efectuar-lo i la minimització dels riscos va comportar uns segrestos dirigits més a delators o xivatos que no pas a jerarques. La proximitat d'aquells facilitava una acció més vinculada a la comunitat local i a la guerrilla més social que a la pròpiament política o comunista. En qualsevol cas, la major o menor presència de segrestos depenguè del líder i de la composició de la partida o del batalló i, potser per això, foren el sector 17è i el 23è, els que més friccions tingueren amb les directrius comunistes, i els que més autòctons recolliren, els que més segrestos feren.

La pràctica de segrest més extesa va ser la del segrest exprés, consistent en retindre a una persona, enviament de misiva sota amenaça, i entrega dels diners en 24 hores i l'alliberament del presoner. A diferència dels petits colps econòmics, en masies o establiments, els segrestos solien tenir més eficàcia econòmica i una major repercussió, almenys en la comunitat local. Un dels primers va ser el segrest a la família Artigot el 8 de novembre de 1946, dut a terme per guerrillers de l'11è sector liderats per *Pepito el Gafas*. Després de penetrar en la masia el Americano, del barri de San Blas (Teruel), propietat de Martín Artigot Lorente, destacat hisendat i falangista, i d'inspeccionar el llibre de compatibilitat, exigeixen 150 mil pessetes. En no disposar d'efectiu, se'n duen segrestades la filla i la sirventa i emplaçaren a la seva entrega, el dia següent, en la carretera d'El Campillo a Bezar, on el propietari havia d'anar a soles amb els diners demanats. Complint-se d'aquesta manera l'entrega dels diners, els guerrillers alliberaren les segrestades i entregaren un rebut, constatant que "dicha suma era entregada como préstamo y para ser devuelta cuando triunfe el régimen republicano".⁹⁰⁵

Ara bé, no sempre la selecció de la víctima va ser acurada i, en els moments de més necessitat, la tria poc discriminada o vinculada també a accions de càstig podia comportar tant fracassos econòmics com efectes nocius en la imatge de l'Agrupació dins de la comunitat local. Així va passar, el 13 de maig de 1949, amb el segrest de Jaime Beltrán, fill del propietari del Mas de Fondo (Morella) per part dels membres del minúscul 23è sector, *Valencià*, *José* i *La Pastora*. La delació del seu pare de la presència de maquis al veí mas de Serra Plana, provocà el segrest del fill i la demanda

⁹⁰⁵ Sumari 320-1947, ACGMZ, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105 carpeta 4-1, AHPCE. I Caixa 1076, expedient 15, Govern Civil, AHPT.

de 12 mil pessetes, i la seva culminació sense èxit, per l'arribada de la Guàrdia Civil, i amb l'única consecució dels noms dels sometents de Morella, i l'apallissament de la víctima.⁹⁰⁶

El perfil de la víctima era majorment delator o col·laborador de la Guàrdia Civil, com es comprova també en el segrest del masover de la masia Gasparó (Morella) el 15 de desembre del 1947 (amb botí de 25 mil pessetes) o el de 3 veïns el 31 de març del mateix any a la masia Cremat de Vistabella. En repressàlia per haver denunciat uns companys (l'any 1940) que volien fugir a França, 8 guerrillers exigiren a Juan Vicente Fabregat, propietari del mas 46.000 pessetes; com no les tenia, decidiren segrestar a dos fills seus en una caseta propera al mas, i també a un veí que va col·laborar en la denúncia referida. Mentre el pare i l'altra família buscaren els diners entre els masovers propers i al poble de Vistabella, els mantingueren retinguts a una casa abandonada a 500 metres de la masia. Després d'aconseguir entre 13.000 i 7.500 pessetes (segons les fonts) i, malgrat estar lluny de la quantitat demanada, els guerrillers l'acceptaren i alliberaren els segrestats.⁹⁰⁷

Així, els segrestos no tan sols tenien una finalitat econòmica, sinó que eren una manera d'aplicar la justícia guerrillera, una forma de càstig per evitar la col·laboració dels veïns amb la Guàrdia Civil i les autoritats. No obstant, el caràcter excessivament local dels segrestos i la nul·la influència urbana reduí enormement l'impacte polític de l'acció. Així mateix, el perfil de les víctimes, generalment habitants d'una masia i delators, sense ser autoritats polítiques o militars rellevants, mostra fins a quin punt, es desestimà efectuar accions de més envergadura. Síntoma de feblesa, de dificultats i del

⁹⁰⁶ Atestat pel segrest de Jaime Beltran Vives, sumari 160-V-1949, AGHD i Declaracions de Florencio Pla Meseguer, *La Pastora*, València el 9 de juny de 1960 als inspectors Tomás Cosias Garcia i Aurelio Garcia Garrido, Causa 96-V-1949, AGHD.

⁹⁰⁷ La Guàrdia Civil, avisada amb retràs, acudí tard. Els guerrillers formaven part del grup de *Carlos i Pepito de Mosquerola*, assentat pels voltants del Penyagoloda, del 17è sector. Sembla ser que l'acció va ser dirigida pel *Conill de Cinctorres*. Declaracions de Manuel Ribes Montoliu, sense data, cedides per Josep Sánchez Cervelló. Informe del segrest de la masia Cremat, 233 Comandància, 5 d'abril de 1947, fons de Govern Civil, AHPCE. I relació cronològica de les accions guerrilleres hagudes a València i Castelló, entre agost de 1946 i març de 1947, 10 d'abril de 1947, 33 Terç de la Guàrdia Civil, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

“localisme”, amb accions efectuades al terreny immediat on s’assentaven, minimitzadores de riscos, de les partides guerrilleres.

Aquest recurs a la facilitat i a la immediatesa, juntament a les eternes necessitats econòmiques, conduí a la pràctica molt general d’atracs a vehicles en tall de carreteres, (acompanyats sovint d’incendis de vehicles i d’algun ajusticiament) com els haguts als assistents a la fira de Cedrillas, a Villalba de la Sierra, el 10 de febrer de 1947, els realitzats a les costes del Ragudo, entre Viver, Barracas i Jérica o els dels voltants de Mosquerola i Morella.⁹⁰⁸ Quan més carestia i necessitat urgia, més indiscriminada podia ser l’acció, menys selecció de la víctima i una consegüent descàrrega de component polític, una característica més pròpia de les partides armades independents, però que les partides de l’AGL també assumiren en certs moments.

Nogensmenys, la pràctica desaparició dels grans colps econòmics, com el de Caudé o Vilafranca, i la generalització d’atracs de menys magnitud, s’allunyava, malgrat el repartiment de propaganda, dels fins de la guerrilla més política.⁹⁰⁹ Per això, en informes de la direcció de l’Agrupació, s’afirmava que els controls “habria que abolirlos por ser apolíticos”, matisant que “hay que hacerlos cuando los resultados compensen su impoliticidad” (suposadament, cotxe de viatgers de luxe, víctimes riques, en festes o fires...);⁹¹⁰ així, deixant mà lliure als caps de batalló per efectuar-los, no es deixaren mai de fer, acompanyats, alguns (com els haguts al terme de Noguerauelas, Valdeagorfa o Bronchales, entre el maig i novembre de 1947) d’ajusticiaments de col·laboradors o de guàrdies.

⁹⁰⁸ A tall d’exemple, l’atrac efectuat entre Viver i Barracas a les costes del Ragudo, per part d’uns 15 guerrillers liderats per *Grande* i *Ibañez*, tingué l’important botí de 41.300 pessetes. Informe de la 233 Comandància sobre fets ocasionats per guerrillers, 18 de febrer de 1951, caixa 105, carpeta 4-1, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

⁹⁰⁹ Generalment, les partides independents, sense directrius comunistes i amb menor infraestructura, tendiren a xicotets i constants robatoris de subsistència mentre que la guerrilla política pretenia realitzar operacions de major envergadura. A tall d’exemple, a Andalusia Oriental, mentre els anomenats “vecinos en armas” efectuaren més atracs o robatoris de subsistència de menor abast, la guerrilla més política (AGM i AGG) feu importants operacions d’assalts a cortijos i fàbriques i seleccionà més les víctimes. MARCO, Jorge. *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit.

⁹¹⁰ Informe de la reunió entre l’Estat Major i caps de sector, finals de 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 248, AHPCE.

Els assalts als recaptadors de contribucions representaren, per la càrrega política i el profit econòmic que suposaven, una de les accions prioritàries; alguns dels efectuats, foren el patit, el 5 de març de 1947, pel recaptador Manuel Martínez Pèrez, entre Tormón i Alobras, per sis guerrillers del sector 11è que, recollint inicialment 3.500 pessetes, ampliaren el botí amb les 11.475 pessetes més que tenia a l'ajuntament d'Alobras.⁹¹¹ Un altre, sofert per l'ajudant del recaptador a Cascante del Rio (Terol), culminà amb l'obtenció de 50.000 pts el 15 de maig de 1947. Tanmateix, i aprofitant ocupacions de pobles i ajuntaments per part del 17è sector, (Olba, Catí o La Cañada de Benatanduz), també actuaren contra recaptadors de contribucions.⁹¹² No obstant, els assalts a aquests foren més temporals que regulars, i es concentraren, especialment en la primavera de 1947. La freqüència d'aquests atacs va comportar que l'autoritat, des del juliol de 1947, augmentés els serveis de vigilància i seguretat per evitar-lo, ocasionant, amb la seva escorta, la protecció de l'edifici de cobrament o l'enviament per altres canals dels diners recollits, la pràctica desaparició d'aquest tipus d'accions.⁹¹³

Fet i fet, descartades aquestes pel major risc que suposaven, i d'altres (com les grans operacions d'assalt) per la seva complexitat i pels resultats adversos que la repressió posterior podia significar entre els punts de suport, s'optà, de manera general, per un nou tipus de colp: les cartes d'extorsió, també anomenades "multas por carta". Els rendiments inicials i la minimització del risc aconseguida, convertí aquest tipus d'acció en una de les que, des de l'Estat Major, es disposà a fer, amb una sèrie de condicions per assegurar el caràcter polític de la mateixa: escriptura a màquina, segell de l'Agrupació, propaganda annexa, claredat en la descripció dels fets delictius de la víctima amb les conseqüències que pot implicar la no entrega dels diners i emissió d'un

⁹¹¹ Infomes de la Guàrdia Civil sobre els fets comesos pels guerrillers. Caixa 105, carpeta 4-1, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

⁹¹² *Informe sobre el problema político de la lucha guerrillera y la obtención de fondos*, 17 sector, 6 de setembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 28, AHPCE i *Informe General del 33º Tercio-133ª Comandancia de la Provincia de Teruel, sobre la organización y las actuaciones llevadas a cabo por la Guerrilla y los enlaces desde su aparición*, AHGC, i caixa 11245, fons de Govern Civil, AHPC.

⁹¹³ *Boletín de información confidencial para jefes de batallón y compañía*, AGL, 3ª Brigada, E. M., 6 de setembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 28. Informe del tinent coronel, 1r Cap de la Guàrdia Civil, 27 de juliol de 1947, caixa 1086, carpeta 48, fons de Govern Civil, AHPT, extret de YUSTA, Mercedes, *La guerra de los vencidos...* op. cit., p.81.

rebut justificador d'aquesta.⁹¹⁴ Aquestes cartes foren d'important rellevància al sector 17è, sol·licitant quantitats diners a persones benestants, algunes relativament exitoses, cas de Ramón Palau (de La Sènia) o a l'empresari Salvador Fontcuberta (de Benicarló) i, d'altres, fracassades, com les produïdes a Benassal i Begís, totes dues a octubre de 1947.⁹¹⁵ Dit això, també és cert que, part de les amenaces i xantatges econòmics anònims que hi hagueren en aquests anys no foren obra dels guerrillers. Hem documentat casos d'extorsió, també amenaces, que, fent-se passar per guerrillers o aprofitant la fàcil culpabilització als maquis, eren en realitat persones d'un mateix poble, en busca de guany econòmic o profit personal en temps revolts o/i enemistades amb la víctima.⁹¹⁶

Afegint, als colps econòmics descrits, l'assalt esporàdic a algunes fàbriques farineres (com La Cañada del Hoyo, Conca, amb botí de 1.000 pessetes o la de les Coves de Vinromà, amb 44.000 pessetes), es desprén, vista la taula anterior, la diversitat i el gran pes d'aquests en el conjunt operacional de l'Agrupació. Les diferents unitats de l'AGL no disposaren mai de reserves monetàries suficients; per això, hagueren de dedicar grans esforços a les accions econòmiques i destinant grups exclusius en els batallons per la seva planificació, informació i execució, relegarien, forçosament, els colps més polítics a quotes més baixes de les desitjades.

Ocupacions

Una de les operacions més "sonades" i en què més destacà l'AGL, especialment el sector 17è i l'11è, van ser les ocupacions de pobles. L'objecte de la immensa majoria foren municipis o aldees sense presència de quarter de la Guàrdia Civil, element que les facilitava i que evitava un enfrontament que ja havia tingut, a inicis de 1947, tràgiques

⁹¹⁴ *Boletín de información confidencial para jefes de batallón y compañía*, AGL, 3ª Brigada, E.M., 6 de setembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 28.

⁹¹⁵ Si en el primer cas "exitós", *Pepito el Gafas* sol·licitava 200.000 pessetes i aconseguia finalment 10.000, Fontcuberta, extorsionat entre abril i setembre del 1947, entregà 100.000 de les 250.000 exigides i una segona quantitat entre 6 i 7 mil pessetes. Caixa 11245, Fons Govern Civil, AHPC i Sumari 256-V-1948, AGHD.

⁹¹⁶ Així ho hem comprovat en escrits i cartes amenaçadores aparegudes a Cantavella, a Catí o a Vilafranca.

conseqüències. El 26 de gener, Losa del Obispo va ser triat pel sector 17è per assaltar la caserna de la Guàrdia Civil i ocupar el poble. *Grande i Pepito el Gafas*, gràcies a les informacions que els donaren els veïns Gómez Corrales, planificaren un assalt que se'ls anà de les mans. Segons recorda el propi *Grande*:

dos grupos tenían la misión de asaltar el cuartel de la Guardia Civil, uno por la parte delantera y otro por la parte trasera. Al llegar allí nos comunicaron que en un bar había tres guardias, entonces dos de los nuestros se dirigieron allí, y al entrar en el bar dieron el “manos arriba” tres veces y nada, entonces alguien hizo un movimiento sospechoso, y creyendo que era un guardia civil, uno de ellos al que llamaban el Chatillo se puso nervioso y apretó el gatillo, y bueno, mató a dos o tres.⁹¹⁷

Al local on entraren Francisco Mariano, *Chatillo de Sisantes* i Francisco Jurado, *Cojonudo*, sense que hi hagués cap guàrdia, sí hi havien veïns jugant i apostant a les cartes. Com el joc estava prohibit, sembla ser que en sentir als guerrillers intentaren amagar els diners que estaven sobre la taula, gest que fou interpretat com un intent de treure una arma, per la qual cosa *Chatillo de Sisantes* disparà el seu fusell ferint greument al ventre a un home, mentre *Cojonudo* buidava el carregador de la seva metrallera, matant-ne cinc més i deixant malferits a altres, dos dels quals moriren poc després. Lògicament, els trets van alertar els guàrdies i perdent-se l'efecte sorpresa de l'acció, s'inicià un tiroteig en el qual el guerrillers llençaren vàries bombes de mà que mataren al caporal cap del destacament, la seva esposa i un fill petit de la parella. Els guerrillers es retiraren sense baixes i havent fracassat en el seu intent d'ocupar el poble.

Aquests fets tingueren repercussions a ambdós bàndols. Per una banda, les forces de seguretat, més preocupades pel fenomen guerriller d'altres zones, es convenceren del problema que havien d'afrontar al territori valencià i aragonés. Els efectes dramàtics de l'acció i l'intent d'assalt d'una caserna demostraren el nivell de preparació militar i organitzativa de l'enemic.

Per altra banda, l'assalt fou debatut en les seves reunions internes: “cada vez que hacíamos una operación luego se hacía una reunión y se hacían las críticas, errores que

⁹¹⁷ Entrevista a Grande, recollida per SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.126.

habíamos cometido y tal, y cuando las marchas igual, siempre hacíamos las reuniones después de cada marcha y cada operación, y en Losa del Obispo hubo varios errores, y claro, por esto allí se levantó una polvareda tan enorme”.⁹¹⁸ Aquest fet, danyant notòriament la imatge dels guerrillers, provocà que es prioritzès, des d’aleshores, les ocupacions de pobles que, sense caserna de la Guàrdia Civil, foren més fàcilment executables.

La gran part d’aquestes es produïren a la primavera i estiu de 1947, abans dels efectes de la remodelació i consegüent augment de la dotació de la Guàrdia Civil feta pel general Pizarro. Generalment, consistiren en l’entrada d’entre 10 i 30 guerrillers, amb el tall i vigilància dels accesos, el registre de l’ajuntament, la visita i desarmament als membres del sometent, la realització d’un míting públic, la distribució de pasquins i, en alguns casos, l’adquisició de queviures o diners i càstigs a delators. L’objectiu, per tant, era múltiple: obtenció d’armament, municions i queviures o altres béns materials de l’ajuntament, la realització i distribució de propaganda (també amb col·locacions de banderes republicanes) i fer una demostració de força que donés la imatge de fortalesa guerrillera.

A modes d’exemples, a Begís, ocupat durant dues hores i mitja per 20 guerrillers de l’11è sector el 8 d’abril del 1947, es capturaren 18 fusells del sometent i es féu un discurs polític a uns 40 veïns, concentrats en un café, sobre els objectius de la lluita guerrillera, el programa del PCE i el paper repressiu del sometent.⁹¹⁹ El 29 de maig de 1947, 12 guerrillers del 17è sector, entraren a Castellfort, acudint a l’ajuntament, a cases de sometents i a l’estanc, apoderant-se de 30.000 pessetes i salconduits, d’un dels aparells de la central telefònica, de 6 fusells i 46 cartutxos, de tabac i d’alguns queviures.⁹²⁰ El 20 de juliol, divuit guerrillers liderats per *Cinctorrà*, ocuparen la població de Canet lo Roig (Castelló), assaltant l’ajuntament i emportant-se també menjar i roba. Abans de marxar reuniren als seus habitants i al capellà, i els hi feren una

⁹¹⁸ Entrevista a *Grande*, recollida per SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.127.

⁹¹⁹ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.160.

⁹²⁰ Informe sobre l’entrada dels guerrillers a Castellfort, 233 Comandància de la Guàrdia Civil, 3 de juny de 1947, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

xerrada explicant les motivacions i objectius de la lluita guerrillera confraternitzant amb la població, i, fins i tot, repartint tabac entre els presents.⁹²¹

Més particular va ser l'ocupació de Catí, efectuada després que 17 guerrillers del mateix batalló, esperaren l'alcalde, a les 9 hores del 21 de maig de 1947, a una casa de camp seva situada a les afores del municipi. Després de passar bona part del matí allà, decidiren que un guerriller l'acompanyés al seu domicili a dinar i posteriorment al café. Més tard, a les 17 hores, els altres penetraren al municipi, acudint a l'ajuntament, a la posada (on estava el recaptador de contribucions) i a cases dels sometents. Repartint fullets de propaganda i exhortant un discurs polític, culminaren la jornada segrestant un camió per fugir tots plegats. Sense que hi hagués cap maltractament, tònica general a la d'altres ocupacions, el botí definitiu va ser de 33.000 pessetes del recaptador, 8 fusells, cartutxos, carnets de sometent, segell de l'Ajuntament i fulls de salconduits.⁹²²

En aquesta primavera de 1947, les ocupacions foren especialment nombroses, amb prop de 40 entre el sector 11è i el sector 17è. Loriguilla, Gátova, Fredes, Ladruñan, Camañas, Fuentes de Rubielos, Cuevas de Cañart, Cabra de Mora, La Pobla de Benifassà, Odón, Castell de Cabres o Monterde de Albarracín foren alguns dels pobles on entraren aquestes partides. Tot i representaren una de les eines propagandístiques més fortes, contribuïnt a donar una imatge de fortalesa que podia ampliar la base social de la guerrilla, i essent també una important via de subministrament d'armament, els riscos eren elevats. Després d'una ocupació no tan sols es desplegaven grans dispositius repressius de la Guàrdia Civil, sinó que podia suposar la desarticulació, amb detencions i/o casos de *ley de Fugas*, de les xarxes de suport, comitès de resistència i enllaços de la zona. Això, juntament a la progressiva instal·lació de destacaments de la Benemèrita, a l'accentuació de les eines repressives i progressiva feblesa de les partides, provocà que les ocupacions, sense desaparèixer completament, anaren a la baixa des de l'estiu de 1947.

⁹²¹ Informe sobre l'entrada dels guerrillers a Canet, 233 Comandància, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC. Testimoni de Joaquim Comas Dellà, Canet lo Roig, 2 de maig de 2015.

⁹²² Informe de l'ocupació guerrillera de Catí, 233 Comandància, 24 de maig de 1947, caixa 11245, AHPC.

Ajusticiaments de delators o de guàrdies: entre la política i la revenja

Els assassinats de xivatos o autoritats vàries era una de les operacions més reclamades en les ordres o informes de l'Estat Major; no gensmenys, es consideraven les més eficaces per desmoralitzar l'enemic i els seus col·laboradors.⁹²³ Eren conscients del potencial propagandístic d'aquestes actuacions: l'ajusticiament, més que cap d'altra, informava de l'existència d'una resistència armada amb una suficient capacitat operativa i un caràcter resolutori ferm i expeditiu; i, a més, transmetia la imatge d'un enemic vulnerable que podia ser colpejat en qualsevol moment.

L'Estat Major de l'11è sector afirmava, en una circular interna de desembre de 1947, que “la experiencia nos demuestra que las operaciones que más autoridad nos proporcionan y desmoralizan al enemigo son los ajusticiamientos”.⁹²⁴ També coincideix el 17è sector, assenyalant que:

son una de las operaciones que más se apresuran las unidades a realizarlas, un chivato que vive indefinidamente después de realizada su delación, es un permiso al resto de población civil para que siga delatando. Un chivato ajusticiado como más pronto mejor y rodeada la cosa con otros actos, como quema de la casa, fusilamiento de la familia completa, es el mejor y más seguro salvoconducto para nuestras fuerzas en un diámetro del lugar del hecho que está en proporción con los medios empleados. En el 1er batallón se ha hecho mucho, pero quedan las cuentas pendientes con la Guardia Civil a los cuales no se les ha molestado para nada.

Així, llastimant-se de les escasses accions contra la Benemérita, consideren que les operacions han de dirigir-se “contra los delatores, primero con toda dureza y contra la Guardia Civil después. Estas operaciones bien llevadas harán que en un tiempo X, nuestras fuerzas tengan una mayor libertad de acción y mayor seguridad en sus

⁹²³ *Boletín de información confidencial para jefes de batallón y compañía*, AGL, 3ª Brigada, E.M., 6 de setembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 28, AHPCE.

⁹²⁴ *Boletín Informativo de la AGLA, para Jefes de Batallón, Compañía y Sección*, 5ª Brigada, 11 Sector E.M., AGL, 1 de desembre de 1947, AHGC, facilitat per Josep Sánchez Cervelló.

movimientos”.⁹²⁵ No obstant, l’AGL no es va caracteritzar pels ajusticiaments massius, quedant, respecte altres agrupacions, molt per enrere d’Astúries, Granada-Málaga o Galícia. Sense dubte, tant aquells, com l’existència de víctimes de les forces de l’ordre produïdes en combat, revifaren la repressió franquista i, amb això, la proliferació de detencions de punts de suport i morts per *Ley de Fugas*.⁹²⁶

El perfil general dels ajusticiats va ser de delators o col·laboradors de la Benemèrita, i, més esporàdicament, guàrdies civils i autoritats locals (principalment alcaldes). Els menys, per la menor existència, foren els infiltrats, la descoberta dels quals tenia previsibles conseqüències: José Martín Rané, natural de Málaga, però veí de La Puebla de Valverde, antic voluntari de la División Azul, va ser ajusticiat el 7 de febrer de 1948 al 1r batalló del 17è sector. Entre les autoritats locals, hi trobem l’alcalde de Villar de Cobo (Conca), el qual, juntament al seu fill i al guarda forestal, foren assassinats per membres de l’11è sector el 14 de juny de 1947, José Fandos, pare del cap local de Falange de Montoro de Mezquita, mort el 3 de març de 1949 o el de l’antic alcalde i important dretà de Mosquerola, Antonio Monforte, assassinat en un control de carreteres al terme de Nogueruelas, l’1 de maig de 1947.

La tònica general va ser la mort de delators, molts dels quals eren masovers, com Filomena Pitarch, del mas del Coll (Morella), assassinada el 27 de juliol de 1946, a l’ermità de Sant Bertomeu (Vistabella) el 23 de juny de 1947, els germans Francisco i Lucio Varea, fallits el 6 de febrer de 1947, en el mateix atrac al rento de las Dehasas de Henarejos (Conca) o la mort d’Àngela Gil, entre Mosquerola i Linares, el 25 d’agost del mateix any, “por delatora, espía y agente de información del enemigo”.⁹²⁷ Anteriorment, el 12 d’abril de 1947, tres guerrillers efectuaren l’ajusticiament del guarda rural

⁹²⁵ *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección con las experiencias extraídas de la vida guerrillera del Sector y comentario de las operaciones efectuadas*, 17 S. E.M. AGL, 4 de setembre de 1947, AHGC, facilitat per Josep Sánchez Cervelló.

⁹²⁶ Així es comprova en l’apartat corresponent a la repressió antiguerrillera.

⁹²⁷ Sembla ser que aquesta també està relacionada amb l’enemistat haguda amb Cesáreo Vicente, *Cubero* o *Voluntad*, enllaç i, poc més tard, integrant de les partides. Els informes de la Guàrdia Civil d’aquestes accions es poden veure al fons de Govern Civil, caixa 11245, de l’AHPC i a la mateixa secció, caixes 1085, 1086 i 1130 de l’AHPT, així com al SEHGC, al fons “Bandolerismo”, Terol, Castelló, Tarragona, València i Conca i als informes de les respectives comandàncies del 33 Terç. També sumari 393-52, ACGMZ.

d'Aiguaviva, Ramon Omella Espada, anomenat el Ros, juntament a la seva dona; Agustina Ramia Pons, per haver-se posat aquell al servei de la Guàrdia Civil, delatant i fent de guia a l'assalt al campament proper a aquell poble.⁹²⁸

Entre els guàrdies civils ajusticiats, sobresurten alguns destacats en la persecució antiguerrillera i, especialment, aquells que havien comès abusos i morts a familiars de guerrillers. Així, el sentit de represàlia i venjança marcaren una gran part de les morts; el 18 de març de 1947, va ser assassinat, en un descampat, el caporal comandant del destacament de Parras de Castellote, José A. Serrano Serrano, després de ser apresat per setze guerrillers al seu domicili particular. Aquesta va ser la resposta de la guerrilla a l'assalt del campament de La Sorollera, de 3 dies abans, i a l'incendi intencionat de la masia Mas de la Bona a Castellote, propietat de la família dels Serrano Iranzo, de l'11 de febrer, que fou perpetrat pel caporal executat i un grup de falangistes i sometents, així com als repetits turments a que va ser sotmesa la família Serrano Iranzo.⁹²⁹

Un altre cas amb gran ressonància va ser la mort del caporal de la Guàrdia Civil del Mas de les Mates el 17 de juny del mateix any. Després que una unitat del sector 17è executès, a la força, al suposat col·laborador de la Benemèrita, Emilio Andreu (del mas de Centelles de Montroig), decidiren abandonar el cadàver, en la cuneta de la carretera entre el Mas de les Mates i Castellote (Teruel), col·locant baix un potent explosiu; eren sabedors que es faria càrrec de les diligències el caporal, cap del destacament de Mas de les Mates, Sebastian Rodriguez Hernandez, que havia liderat l'assalt a diversos campaments i havia sigut acusat per José Mir, *Cona*, incorporat feia poc a la guerrilla, de la mort de la seva esposa, Aurora Piñana, quan estava detinguda a Alcanyís. Així, l'endemà, com havien previst, la patrulla del destacament de Mas de les Mates

⁹²⁸ Segons *Maquinista*, estigueren presents, en l'ajusticiament, els guerrillers *Francisco i Vilches*. Declaracions realitzades per Isaías Jiménez Utrillas, el dia 8 d'abril de 1951, SIGC, 133 Comandància de la GC), *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE. Informe General del 33º Terç-133ª Comandància de Terol sobre l'organització de la guerrilla des de la seva aparició, SEHGC. *Mundo Obrero*, "Con Hierro y con sangre" (Jesús Izcaray), 16 d'octubre de 1947, p.3. Sumari 14-47, ACGMZ.

⁹²⁹ Respecte aquesta acció, l'Estat Major va expressar una queixa perquè "después de tenerlo en nuestras manos de manera incondicional no se le hace ni una triste pregunta y se le fusila simplemente, pudiendo haber sido un excelente medio de información". Sobre l'ajusticiament, informació a partir de declaracions de guerrillers al sumari 14-47, ACGMZ.

acompanyà al metge forense i altres autoritats per certificar la defunció, i en alçar el cos, esclatà el parany explosiu, matant a l'acte al caporal, al metge i destacat falangista Salvador Zaera Mallén, i ferint greument tres guàrdies, el jutge de pau, el secretari i l'agutzil.⁹³⁰

Però el cas on la revenja, l'escarment i el càstig va cobrar les quotes més altes va ser a la localitat terolenca de Gúdar. Situat en la serra terolenca del mateix nom, va ser el poble que, proporcionalment, més va patir la intensitat de la violència repressiva i guerrillera: amb tan sols 80 veïns, hi hagueren 22 assassinats el 1947. Florencio Guillén García, *Viejo*, president d'un dels comitès locals de Gúdar, represaliat, fugit i amagat per les serres del voltant, des d'inici de 1944, es va incorporar a la guerrilla després de la repressió immediata a l'atranc al tren pagador de Caudé. El posterior registre de la seva masia d'El Rabosero, amb la localització de dos amagatalls, la detenció de la dona de Florencio, Felisa Montoliu Gil, el 27 de setembre de 1946, i la seva mort, un dia més tard, a la presó (castell) de Mora de Rubielos, va desencadenar també l'entrada del seu fill major, Florencio Guillén Montoliu, anomenat *Frasquito*, de 16 anys, citat per declarar, a la guerrilla, l'1 d'octubre de 1946.⁹³¹

A partir d'ací, s'inicià una espiral de violència i de repressió amb morts i assassinats pels dos bàndols. El primer va ser el de José Izquierdo Romero, propietari de la masia Casa Izquierdo, alcalde de Gúdar en diferents moments, i un dels líders dretans més destacats, de 68 anys, acusat de delator i mort el 4 de gener de 1947, a mans del batalló de *Carlos* i, efectuat, segons el guerriller *Tiquiti*, per *Frasquito*.⁹³² Deixaren el cadàver amb un cartell enganxat amb el rètol. "Es afusilado por ser contrario a los Guerrilleros

⁹³⁰ *Parte de operaciones efectuadas por este sector durante el período comprendido entre los meses de mayo y noviembre de 1947*. AGL. 17 Sector, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 118, AHPCE i SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.166 i 167.

⁹³¹ Els seus dos germans menuts, Dionisio i Gerardo, de 13 i 11 anys, intimidats per la presència de la Guàrdia Civil al mas i quedant-se amb la seva àvia materna, s'incorporaren, a proposta de son pare, amb els guerrillers el 22 d'octubre. Després d'estar uns dies al campament del Becerril, foren traslladats, per decisió dels dirigents de l'Agrupació, a cases de València de l'òrbita del Partit.

⁹³² Sumari 393-52. ACGMZ, Carta amb el comunicat d'operacions de *Carlos*, cap del 3r batalló del 17 sector a *Andrés*, Número 46, AGL, 17 sector, 3r batalló, 4ª companyia, 15 de gener de 1947, dins de Sumari 85-V-1947, AGHD.

de Levante”. No va ser la única mort al vall de Motorrita de Gúdar: el 14 de març posterior, ajusticiaren, per presumpta col·laboració amb la Guàrdia Civil, els mitgers de la masia La Sulsida, Santiago Górriz Fuertes i el seu fill Francisco Górriz Marqués, de tan sols 12 anys, prenent també foc a la pallissa. A diferència de l’anterior, la selecció de la víctima va ser escassament discriminada i, possiblement, el motiu de les morts foren per delatar la presència de guerrillers en la masia i pels advertiments fets als propietaris de la masia perquè no foren a estiuajar allà.⁹³³

L’assalt guerriller a Gúdar, concebut inicialment com a revenja i repressàlia per la mort de Felisa l’any abans, es va convertir en un dels actes més violents de l’Agrupació. També és exponent de com la conflictivitat local i les revenges personals es barrejaren en el component polític de l’acció, reafirmant la preminència dels guerrillers autòctons en la decisió i culminació d’algunes de les accions més transcendents de l’Agrupació. L’operació, de les de major envergadura tant del sector 17è com de tota l’AGL, va tenir diferents objectius i procediments: per un costat, l’assalt a la caserna de la Guàrdia Civil, i, per d’altre, la revenja per la mort de Felisa, com es demostra amb les octavetes expressament confeccionades per l’acció. Participaren uns 30 guerrillers (entre ells *Valencià, Francisco, Rubio, Viejo, Frasquito* i *Pepito de Mosqueruela*) i la dirigiren dos caps de batalló, *Manso* i *Carlos*, a partir de la informació proporcionada pels moliners del Molí Alto a *Frasquito* i *Marcelino*.

Efectuant-se sobre les 22 hores del mateix dia de l’aniversari de la mort de Felisa, dia de Sant Miquel, es va iniciar amb l’esclat d’una càrrega de dinamita sobre el quarter de la Guàrdia Civil, on vivien el caporal i 6 guàrdies amb les respectives famílies. L’enderroc

⁹³³ Igualment, el 25 de juny, en plenes festes de Gúdar va ser assassinat, Bernabé Vicente, cunyat de l’alcalde però amb destacada trajectòria esquerrana i sindical i condemnat a 30 anys després de la Guerra. Disparat mortalment mentre revisava, amb dos homes més, l’escassa entrada d’aigua a un molí, causa de l’escàs fluït elèctric del poble, sembla ser que els guerrillers no tingueren res a veure amb aquesta mort. Malgrat que declaracions de fonts oficials culpabilitzaren als maquis, en concret als guerrillers Florencio Guillén Montoliu, *Frasquito*, Pedro Val, *Marcelino* i Manuel Pablo Pérez, *Rubio*, altres testimonis afirmaren la responsabilitat d’elements dretans de Gúdar. Nogensmenys, el fet que ajudà als maquis en més d’una ocasió, amb contacte regular en una xicoteta i allunyada masia, descarta l’autoria guerrillera. El mateix fill confirma la trampa preparada per elements dretans en repressàlia pel contacte amb els guerrillers, SANCHIS ALFONSO, José Ramón, *Maquis: una historia falseada*, ...op. cit., p.905 i 906.

d'una part de l'edifici va ser acompanyada de trets de metrallera, fusell i bombes de mà i del consegüent tiroteig, destinat a contindre les forces de la Guàrdia Civil mentre un altre grup de guerrillers acudia a les cases de cinc veïns, acusats de delators, per efectuar la revenja.⁹³⁴ Així, amb l'esclat previ de dinamita a les portes de les cases per obrir-les, mataren un total de 8 persones: Cándida Gimeno, acusada de denunciar (també el marit, que es salvà per no estar al domicili) a Florencio Guillén *Viejo*, Fernando Garcia i el fill, enemistat suposadament amb aquell, Fe Bayo, el germà d'aquesta Víctor Bayo (alcalde quan Felisa mor), la seva dona Piedad Ros, juntament dos fills, Víctor i Ana, de 10 i 7 anys.

Així, els fets de Gúdar destacaren pel seu caràcter poc discriminat i per esdevindre una revenja local, poc característic d'una guerrilla política, com pretenia ser l'AGL. Més que l'impacte i justificació política dels assassinats, es vullguè vengar l'afrenta per la mort, estant empresonada, de la dona d'un guerriller. Entre les diverses octavetes llençades, destacaren les referides al caràcter de l'acció:

Camarada Felisa, los esbirros de Franco y Falange te asesinaron pero tu muerte ya ha sido vengada. VIVA LA REPÚBLICA! MUERA FRANCO! AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE. 17 Sector. 3ª Brigada. Tu muerte ha sido vengada como lo serán la de muchos que han muerto como tú asesinada. VIVA LA AGL! ¡VIVA LA REPÚBLICA! ¡MUERA FRANCO!.

Tanmateix, al cementeri de Rubielos, on estava enterrada Felisa, col·locaren un lletrer que deia “Felisa, descansa, tu muerte está vengada.”⁹³⁵ Així, quedant clar el mòbil de l'entrada a Gúdar, el tarannà i conseqüències de l'acció, demostraria el domini dels

⁹³⁴ L'assalt a Gúdar està recollit al sumari 109-49, ACGMZ i explicat detalladament en SANCHIS ALFONSO, José Ramón, *Maquis: una historia falseada...* op. cit., pp.911-943.

⁹³⁵ El mateix *Viejo*, principal “ideòleg” (juntament el seu fill *Frasquito*) de l'acció, explicà posteriorment que no va participar en ella i que sí ho féu el fill. Segons ell, el responsable de la mort dels nens va ser Francisco Serrano Iranzo, *Francisco*, a qui criticà severament titllant-lo de “desalmado”. També justificava l'assassinat de Cándida, per haver organitzat un ball el dia de la mort de Felisa. La seva exculpació, avalada per les declaracions de Pedro Val, va ser contradita per les de *Maquinista* i *Tiquiti*. Sumaris 393-52 i 1014-48, ACGMZ. També a SANCHIS ALFONSO; José Ramón, *Maquis: una historia falseada...* op. cit., p.932 i 933. Respecte als fets de Gúdar, a més de la minuciosa descripció de Sanchis, hi ha una exposició dels fets, menys contrastada, a YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina. La resistencia armada...* op. cit., p.170 i 171.

autòctons dins del sector 17è, el pes de les qüestions locals i sembrà no poques discòrdies dins de l'Agrupació. Si per *Rubio* “lo de Gúdar fue lamentable” o per *Chaval* una “salvajada”, el cap de l'11è sector, *Grande*, condemnà les morts indiscriminades, especialment de xiquets, considerant-les fruit de la desesperació guerrillera i d'un afany de revenja que va produir un excés.⁹³⁶ Els fets de Gúdar constataren la pròpia feblesa guerrillera: els actes de més envergadura, i de més impacte, no sobrepassaren el nivell més local, tant des del punt de vista d'objectiu militar, com d'un àmbit d'acció allunyat dels grans centres de poder, de decisió, i de repercussió mediàtica.

Les conseqüències repressives dels fets no es feren esperar: la Guàrdia Civil i la unitat de l'exèrcit instal·lat a Allepuz detingueren i assassinaren, com escarment, a onze veïns de la localitat, gran part amb antecedents esquerrans, acusats de col·laborar amb la guerrilla. Aquests, juntament a 11 persones provinents de la presó d'Aliaga, naturals d'aquest poble i de Montoro de Mezquita, foren traslladats i interrogats brutalment a una casa junt l'ermita La Verge de la Vega d'Alcalá de la Selva. Al matí següent, el dia 2 d'octubre, un grup de 12, i nugats de dos en dos, va ser portat en camió a una colina de la masia Los Olmos, del mateix terme municipal on foren assassinats. Dels altres deu, tots de Gúdar, traslladats a la carretera en direcció a Mora de Rubielos, i en les proximitats del barranc del Arco, foren afusellats 9, ja que un altre aconseguí escapar. Així, sense judici i amb escasses proves, l'escarment repressiu multiplicava les víctimes causades pels guerrillers a Gúdar provocant també l'èxode de gran part dels familiars.⁹³⁷

Atacs i emboscades

Generalment, els enfrontaments haguts entre la Guàrdia Civil i els guerrillers no eren buscats conscientment per aquests, ja que la permanent inferioritat de condicions

⁹³⁶ SANCHIS ALFONSO; José Ramón, *Maquis: una historia falseada...* op. cit., p.941 i MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.203, SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.219.

⁹³⁷ Diferents obres han escrit sobre aquests múltiples assassinats. PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas Españolas...* op. cit., p.154, YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.170 i 171, i SÁNCHEZ CERVELLÓ, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.219. Però molt especialment, SANCHIS ALFONSO, José Ramón, *Maquis: una historia falseada...* op. cit., pp.945-1004.

guerrillera i l'escassa dotació de munició, en armament i en nombre d'efectius, feren que les partides l'evitaren i que tan sols, en sentir-se acorralats, encetaren el combat. Ara bé, en determinades i puntuals ocasions, bàsicament el primer semestre de 1947, hi hagueren deliberats i planificats atacs guerrillers.

L'11 de gener de 1947, un grup d'uns 15 guerrillers del 17è sector atacaren la caseta on s'allotjaven les forces del destacament de la Guàrdia Civil en l'estació fèrria de Puerto Escandón (Terol), amb el resultat de 3 guàrdies ferits per bombes de mà i un mort.⁹³⁸ En les magnificades paraules de *Carlos el Catalán*, cap de la unitat que realitzà l'acció, el nombre de víctimes va ser més gran del real:

Día 11 de enero de 1947. Un grupo de 5 guerrilleros de esta unidad, al mando de su propio jefe, a las 22 horas asaltaron el cuartel de la GC del Puerto Escandón. Entablado durante 80 minutos un nutrido fuego de fusilería y bombas de mano. Resultaron 4 guardias civiles muertos y 4 heridos; uno de ellos un ferroviario y dos de los guardias heridos les han sido cortados los pies. Durante la operación el enemigo recibió refuerzos. Retirándose nuestras fuerzas sin novedad.⁹³⁹

Una altra rellevant acció es produí el 21 d'abril a Cabra de Mora (Terol). L'ocupació del poble, amb el registre de l'ajuntament i el saqueig d'algunes cases, per dues unitats del sector 17è va servir com a esquer per una emboscada que pretenia recuperar armes automàtiques. L'endemà, sobre una carretera en construcció i parapetats en unes antigues trinxeres de la Guerra Civil, esperaren a la patrulla de la Benemérita, que passà sobre les 12 hores, produint-se un tiroteig resultant mort el guàrdia Manuel Macías. No obstant, l'operació no donà els resultats previstos perquè el cap de la unitat *Piloto* i els homes d'avantguarda, s'adormiren, desapareixent el vital efecte sorpresa. La imprudència de *Piloto* fou castigada amb un trasllat d'unitat, que no s'arribà a efectuar

⁹³⁸ *Historial de la comandancia de la Guardia Civil de Teruel*, sense paginar. Servicios de Información. Documentos de la Guardia civil, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, carpeta 4-1, Historial de la comandancia de la GC de Teruel, sense paginar, carpeta *Bandolerismo*, Província de Castelló, SEHGC.

⁹³⁹ Carta amb el parte d'operacions de *Carlos*, cap del 3r batalló del 17 sector a *Andrés*, número 46, AGL, 17 sector, 3r batalló, 4ª companyia, 15 de gener de 1947, dins de Sumari 85-V-1947, AGHD.

per la mort d'aquest, després de ser descobert per la Benemèrita, durant el viatge, al terme de Portell (Castelló).⁹⁴⁰

Des de l'Agrupació es considerava que els atacs contra la Guàrdia Civil eren les que més impacte positiu, per la càrrega propagandística, clara identificació de l'enemic i per la imatge de fortalesa, podien proporcionar. El guerriller Manuel Gracia Jarque, anomenat *Lorenzo*, cap del 2n batalló de l'11è sector, no dubtava en afirmar que aquestes eren la de més repercussió positiva, però que “en estas nunca hemos tenido suerte. En todas las operaciones de emboscada casi la mayoría hemos tenido que dejarlas, por asunto del suministro, es lo que más tiempo nos hace perder, pero a pesar de todo lo que más nos hacen falta son armas que es lo principal; todos los guerrilleros piden metralletes y fusiles ametralladoras”.⁹⁴¹

No obstant, les emboscades constituïren una activitat esporàdica de l'Agrupació i, en una reunió de l'Estat Major amb els caps de sectors al segon semestre de 1948, es criticà la seva absència. En la mateixa, reiterant que “las operaciones primeras deben ser aquellas antiguas que tenemos planteadas: chivatos, voladuras de centrales eléctricas que tenemos estudiadas desde hace docenas de meses, etc” es queixava per l'escassa selecció de l'acció i dels abusos comesos en algunes:

Nuestras operaciones deben ser netamente políticas, que no se den casos de verdaderos desmanes, como en el 17 S., que entró en una masía y desnudó a su mujer delante de su marido. Que además era un punto de apoyo! El hecho de ponerle una mina a un coche de viajeros, donde hubo heridos, el hecho de asaltar masías sin información. Hay que saber elegir las operaciones e incluso en cada zona hay que hacer las operaciones que sean mejor vistas por aquellas gentes que habiten en ellas. Donde haya habido aplicación de la Ley de Fugas por la Guardia Civil, hay que atacar a esta Guardia Civil”.⁹⁴²

⁹⁴⁰ Antonio Navarro, *Piloto*, adjunt del cap del 1r Batalló del Sector 17è, va ser mort, el 13 de juny de 1947, en el carrascar de Portell, després de ser localitzat, descalç i sense cartutxeres, junt a 2 enllaços. *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección con las experiencias extraídas de la vida guerrillera del Sector y comentario de las operaciones efectuadas*, AGL 17 S. EM, 4 de setembre de 1947, facilitat per Josep Sánchez Cervelló.

⁹⁴¹ Informe de Manuel Gracia Jarque, *Lorenzo*, cedit per Josep Sánchez Cervelló.

⁹⁴² Informe de la reunió de l'Estat Major i els caps de sector, AGL. 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 248, AHPCE.

Malgrat els desitjos (crònics) i les ordres, gairebé reiterades, la progressiva feblesa de les partides, reduïnt la capacitat operativa, limità enormement l'abast d'acció guerrillera.

Sabotatges

Les accions de destrucció d'infraestructures elèctriques, ferroviàries, telefòniques o telegràfiques mitjançant explosius foren, com hem nomenat abans, de les més nombroses i les que més caracteritzaren l'AGLA. El còmput global de sabotatges, a la zona d'actuació de *l'Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón*, foren de 130, xifra considerablement superior a la d'altres agrupacions de la península, (també molt inferior a les resistències europees), essent Terol la província amb més accions d'aquest tipus. Per sectors, l'11è i 17è i d'aquest, especialment el 1r batalló, foren els que més sabotatges culminaren.⁹⁴³

Aquestes operacions eren ben valorades per l'Estat Major i pel PCE: en impedir el normal funcionament de les activitats quotidianes, resultaven una eina de transmissió de la capacitat operativa dels guerrillers i d'un cert impacte psicològic entre la població. És per això, que tant els manuals guerrillers, com les circulars de l'Estat Major i les ordres dels sectors, emplaçaven a la implementació dels sabotatges, la tècnica dels quals era una de les prioritats formatives en les escoles guerrilleres. A més, el fet de ser accions de fàcil execució, on els possibles beneficis superaven els baixos riscos haguts, els convertí en una acció asídua.

Entre els sabotatges destinats a infraestructures elèctriques, hi trobem els dirigits a centrals i la destrucció de postes de conducció. Un dels primers va tenir lloc, el 7 de juny de 1946, a la central elèctrica de Puertomingalvo; una altra notòria voladura, va ser la doble i quasi simultània, el 26 d'agost següent, de les centrals elèctriques del terme de Ladruñan, *La Fonseca* i el *Maestrazgo*, per dos grups de sis i deu homes

⁹⁴³ *Parte de operaciones desde 1 de enero al 15 de abril de 1947 sector 17, Movimiento Guerrillero*, jacquet 105, AHPCE. *Orden particular para los jefes de batallón*, juny de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 32, AHPCE. El registre de la *Dirección General de la Guardia Civil*, extret d'AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en España...* op. cit., p.252 i 253.

respectivament, que acompanyaren l'acció amb el repartiment de propaganda i fullets on explicaren la lluita i objectius de la recent Agrupació; o la realitzada en la central Hidro, al riu Millars, prop d'Onda, el 21 de juliol de 1947.⁹⁴⁴ Respecte al segon tipus, podem citar, com exemples, la serradura de postes de conducció elèctrica del 6 de novembre del 1947, entre Puertomingalvo i Linares, o els 10 postes del carrascal del Mas del Boiro (Vistabella), el 19 de febrer del 1948, accions realitzades per la mateixa partida liderada per *Pepito de Mosqueruela*.

Pel que fa als atacs contra la infraestructura ferroviària, es basaven en col·locació d'explosius a l'objecte de trencar rails i de fer descarrilar trens, la voladura de ponts, com els d'Almassora (riu Millars), o Catarroja-Massanassa, encara que també usaren altres mitjans més rudimentaris com la col·locació d'obstacles en corbes tancades. Possiblement, el més espectacular va ser el del "Tren cometa", entre les estacions de Barracas i Begís, on s'efectuà, el 18 de juliol de 1946, l'incendi de vagons d'un tren evacuat i seguidament posat en marxa.⁹⁴⁵ A d'altres, com l'artefacte explosiu dipositat en la línia fèrria de València a Calatayud, entre Puerto Escandón i Caparrates l'11 de desembre de 1947, es sumaria el tiroteig d'un tren de mercaderies. Entre les zones afectades per les explosions i els descarrilaments de trens de mercaderies, estigueren la via fèrria València-Saragossa, més intensament entre Barracas i Rubielos, el Puerto Escandón, i la línia València-Barcelona, especialment entre Orpesa i Vinaròs.⁹⁴⁶

Davant la important campanya de sabotatges a les línies fèrries iniciada l'any 1947, amb especial rellevància a la primavera del mateix any, i donat que el 31 de març a Sarrión moriren en un descarrilament dues persones, resultant-ne tres de ferides, l'AGL decidí llençar unes octavetes en les que s'avisava als conductors i guardafrens del perill que corrien. Així, després del luctuós fet, el 7 d'abril, es va emetre el següent comunicat: "Compatriotas: Ya os hemos avisado por dos veces para que os negueis a conducir los

⁹⁴⁴ Llistat d'accions guerrilleres, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE. I parte d'accions realitzades del sector XVII, dins del sumari 85-V-1947, AGHD.

⁹⁴⁵ Una descripció directa dels fets a MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., pp. 89.

⁹⁴⁶ *Relación cronológica de los hechos cometidos por los bandoleros que se llaman a si mismos Agrupación Guerrillera de Levante en las provincias de Valencia y Castellón*, 10 d'abril de 1947, caixa 105, *Movimiento Guerrillero*, AHPC, Sumari 574-V-1946, AGHD.

trenes, pues de no hacerlo así, sereis víctimas este verano ya que no nos importa que Franco ponga una pareja de la Guardia Civil cada 50 metros. Muera Franco y Falange. Viva la República. Viva la Agrupación Guerrillera de Levante”.⁹⁴⁷

Com a resposta, les forces d'ordre públic intensificaren els serveis de vigilància sobre les línies fèrries, els quals, d'altra banda, es feren amb una excessiva precaució derivat de l'estat de temor del personal i l'escassa cobertura inicial de la Guàrdia Civil. Així ho palesa un document intern de la Benemèrita, després del tiroteig abans nomenat a Puerto Escandón:

Entre el personal ferroviario de los trenes que circulan... durante la noche, se toman grandes precauciones que parecen degenerar en miedo, puesto que la mayoría llevan el farol apagado en la mano y el pie en el estribo, sin duda preparados para en el caso de cualquier incidencia, abandonar el tren. Los maquinistas, procuran no tener que echar carbón, llevando la boca del hogar tapada con un trapo y los faroles del indicador delantero apagados, con el fin de pasar inadvertidos, a la vez que no pitan al pasar por las estaciones en que no tienen parada, esto sin duda de acuerdo con el Jefe de estación avisado previamente y que por tanto, tampoco sale a su paso... si la fuerza que se halla sobre la vía se hiciese visible al paso de los trenes, con sólo ponerse en pie en lugar estratégico, tanto en el trayecto comprendido entre las estaciones como a su paso por éstas, se conseguiría la confianza del personal antes citado, al comprobarse por él, la eficacia del servicio de vigilancia que se presta y que asegura pueda circularse con bastante seguridad.⁹⁴⁸

Altres sabotatges realitzats consistiren en la intercepció del transport per carretera, ja fos amb la implosió d'explosius i mines (sovint acompanyat de col·locació de banderes republicanes), l'obertura de rases als camins no asfaltats, l'estesa de cables de banda a banda de carreteres, la utilització de pues i claus i l'asserrament o incendi de ponts. En alguna ocasió, l'artefacte explotava al pas de busos de línia, com el que viatjava entre Terol i Cantavella, el 12 de gener de 1948, amb 25 persones i un guàrdia i provocat per una corda de 15 metres de longitud, situada en una corba, manipulada pels guerrillers que es trobaven darrere d'uns pins. Segons l'informe, produïnt-se també un

⁹⁴⁷ Fullet del 5è sector, *Compatriotas...* datat el 7 d'abril de 1947, AHGC.

⁹⁴⁸ Circular del tinent coronel, 133 Comandància GC Terol, 17 desembre de 1947, AHGC.

tiroteig entre el guàrdia i 4 guerrillers, va tenir el resultat de nou ferits i la mort, per metralla, de Ramón Bernuz Bayo, de 28 anys, de Villarroya de los Pinares.⁹⁴⁹

Però quan més intensitat i més concentració d'atemptats es donaren fou amb les campanyes especials impulsades per l'Agrupació, ja fos amb l'arribada prevista de Franco a València, (relativament frustrada pel desmantellament de la cúpula de l'AGL i del CR), els 18 de juliol i, més notòriament, amb la celebració del *Referèndum de Sucesión a la Jefatura del Estado*, celebrat el 6 de juliol de 1947. Així, durant el mes de juliol d'aquell any es concentraren importants accions de sabotatge, també d'altres tipus, juntament a actes de distribució de propaganda, especialment al sector 17è; si el 18 hi hagueren ocupacions i actes de sabotatge simultanis a diferents pobles de Terol i Castelló, la primera setmana del mes es col·locaren explosius amb banderes republicanes (Alcanyís), hi hagueren talls de línies elèctriques i telegràfiques (Vallderoures i Penyarroja), col·locacions de mines en carreteres (Cincorres i Morella) o explosius en vies de tren (Ulldecona).

Justament, a meitat del referit any, el 5è sector tornava a estar operatiu; amb el nou lideratge de *Medina* i amb *Ángel* com a lloctinent, nous grups i partides s'organitzaren a una nova i àmplia zona abarçant des de l'Alto Tajo, la ribera del Xúquer cap l'oest i la serra d'Albarracín fins Cullera. Els nous grups, al capdavant de *Jalisco* i *Paisano*, reprengueren unes operacions inicialment discretes. Un segrest econòmic a Requena, ocupacions i colps econòmics (Arguisuelas o els frustrats d'Aldea de las Monjas o a Alzira) i un sabotatge a Vallada foren algunes de les primeres accions de l'estiu de 1947. Recent "refundat", certs problemes de lideratge (*Paisano* va ser substituït per *Chato el Andaluz*) o assalts a campaments, limitaren enormement la seva contribució en la campanya contra el referèndum, augmentant les accions (i la repressió) des de l'agost.⁹⁵⁰

⁹⁴⁹ *Informe de Jefatura de la 133ª Comandancia de la G.Civil sobre la explosión de un artefacto en el Km.23 de la Carretera Teruel-Cantavieja a su paso por Corbalán*, 15 de gener de 1948, AHGC.

⁹⁵⁰ L'evolució d'aquest sector durant aquest període es pot veure a FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón*, vol. I, ...op. cit., pp.373-412.

Balanç operacional

El repertori d'acció de l'Agrupació, barrejant accions polítiques i d'altres de menys selectives i indiscriminades, més pròpies de grups armats sense estructura política, va quedar lluny de les pretensions inicials. Malgrat l'intent, per part de l'Estat Major, d'incentivar l'operativitat, atorgant, fins i tot, un "banderín" de premi al sector que més accions realitzava, el balanç no va ser satisfactori. Un document, molt possiblement datat de 1949, reconeixia que "El balance del trabajo ha sido pequeño; no se han solucionado ni medianamente los problemas que tenemos planteados: Poca actividad operativa durante el pasado plan. No resolución del problema económico. Falta de vida política en las unidades. No se ha contestado debidamente al terror. Aún no se actúa con todas las reglas de la lucha clandestina".⁹⁵¹ Així, amb la discreta excepció de l'anomenada "ofensiva de primavera" de 1947, els principals problemes, econòmics i operatius, es mantingueren al llarg de tota la trajectòria.

Tant l'amalgama com el nombre d'accions culminades no s'entenen sense factors interns i externs. Respecte el primers, reseguint el model ja apuntat, de Charles Tilly i reformulacions posteriors, l'acció és determinada, no tant per la injustícia o la desesperació, com per la pròpia percepció d'interessos compartits, l'estudi dels beneficis i costos que resulten de l'actuació i des de l'organització del grup. L'estructura del mateix i la creació de llaços identitaris i solidaritats comunes, representen una condició necessària, però no suficient, per la mobilització i l'acció col·lectiva. La decisió final, al capdabaix, és el fruit de la relació fonamental entre la perspectiva de risc i l'estructura d'oportunitat de l'acció, les quals depenen tant de factors exògens (aliats exteriors, fortalesa o feblesa de l'enemic) com endògens (solidaritat i fortalesa interna).⁹⁵²

Així, la còmoda mirada retrospectiva, ens permet afirmar que, a nivell intern, la insuficient cohesió interna i la fragilitat dels vincles (insuficient infraestructura material, líders negatius, desercions, ordres controvertides, friccions i ajusticiaments) no

⁹⁵¹ Informe de l'Estat Major, sense data, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 202, AHPCE.

⁹⁵² Vegeu TILLY, Charles, *From Mobilization to Revolution...*, op. cit.. I respecte la seva obra, FUNES RIVAS, Maria Jesús (ed.), *A propósito de Tilly...* op. cit.

aconseguiren revertir una situació externa marcada per la superioritat, numèrica i material, de l'enemic, i l'absència d'aliats internacionals i l'insuficient recolzament social. En aquest context, les accions, especialment defensives, de subsistència o discretes (efectuades minimitzant riscos) no contribuïren, ni a enfortir vincles interns, ni a establir una imatge de fortalesa que permetés, a la població civil, concebre l'Agrupació guerrillera com un referent i una alternativa real de resistència i oposició.

A pesar que l'arribada de *Pedro*, intentà augmentar els actes polítics (interns i externs) de propaganda, la dinàmica d'acció continuà sent semblant: la feblesa i la cada cop més urgència econòmica, lligada a l'accentuació repressiva de Pizarro, limità l'operativitat i, amb això, el caràcter polític de les accions. La pressió de l'enemic, el degoteig de baixes, la difícil gestió de l'entrada d'antics col·laboradors (molts sense formació suficient) i la inflexible ortodòxia dels nous dirigents provinents de França, accentuaren les friccions internes, amb ajusticiaments i múltiples desercions, elements que, minvant notòriament la capacitat interna, feren baixar considerablement el nombre d'accions, tendint progressivament cap la lluita exclusiva de sobreviure.

Sense cobrir-se les necessitats bàsiques, amb un nivell de vida caracteritzat per la precarietat, la fam, el fred i la por, i amb arbitrarietats i pocs exemples per part d'alguns caps de partida, batalló o sector, els lligams de cohesió del grup estaven trencats. Els discursos de La Pasionaria, o els textos de Carrillo difícilment pogueren engrescar a la gran part dels guerrillers, molts dels quals, ni tan sols estaven formats i socialitzats en l'ortodòxia comunista. La magnificació de la pròpia força i/o de la disponibilitat d'atraure aliats externs, aplicant tècniques de persuasió propagandística que, ni reforçaren a nivell intern, ni atragueren en l'exterior, juntament a la infravaloració de la potencialitat de l'enemic, per part de dirigents i directors, allargaren expectatives, projecte i agonia, entre els derrotats.

Alguns destacats membres del PCE advertiren, sense èxit, de les dificultats existents; el mateix 1946, any de la fundació de l'Agrupació, Beltrán, *El Esquinazau*, responsable de l'aparell de passos del Pirineu Central, constatà la fragilitat d'un moviment guerriller, mal orientat, mancat de suport i superat per la repressió, crítiques que li costarien la

marginació dins del Partit.⁹⁵³ I, ja posteriorment, Vicente López Tovar, responsable de l'operació *Reconquista de España* i instructor en els *chantiers*, molt crític en les seves memòries, també culpabilitzà, a la direcció del Partit, a un sacrifici inútil de militants enviats a Espanya i integrats en la guerrilla, per desconeixement de les condicions de l'interior. En les seves paraules, “Era la desaparición sistemática de todos los Jefes y responsables que se habían distinguido en Francia. Faltos de puntos de apoyo, sin dinero, sin enlace con otras fuerzas, que no existían nada más que en los papeles de Carrillo. Así murieron atacando estancos, almacenes, pagadores y otras operaciones de ese género para poder subsistir, porque de Francia no recibían nada”.⁹⁵⁴

9. BRIGADES GUERRILLERES O REFUGI PER SOBREVIVRE? SECTORS 17è I 23è

9.1 Entre el baix control i l' autonomia limitada. Els sectors 17è i el 23è

Per entendre com i de quina manera es va anar articulant l'Agrupació i els seus diferents sectors i unitats cal plantejar-se fins a quin punt l'Estat Major era (in)dependent del PCE i el marge d'autonomia real de les unitats respecte aquell. En primer lloc, com hem vist abans, hi havia una clara dependència i lligam respecte el Partit, almenys pel que fa a la designació d'homes del Partit per liderar-la, i l'enviament periòdic d'ordres, de personal, de diners (en gran part recaptats per exiliats i simpatitzants de la República Espanyola) o d'armament.

La subjecció era tant material, com d'anàlisi polític i d'acció propagandística. Les consignes cursades des de Toulouse pel PCE arribaven a partir del sistema d'enllaços a França (destacant *Ibañez*, *Fabregat* o *José*), de comunicacions en ràdio o d'enviaments de manifestos, informes, lectures del Partit o periòdics com *Mundo Obrero*. El seu

⁹⁵³ GASCÓN, Antonio, *Beltrán, el Esquinazau*, Saragossa, Pirineum Editorial, Zaragoza, 2002, pp.258-260.

⁹⁵⁴ LÓPEZ TOVAR, Vicente, *Biografía de Vicente López Tovar, coronel de los guerrilleros españoles en Francia. Manuscrito inédito*, mecanografiat, Toulouse, 1986, p.175. Consultat en HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, “Carboneros, leñadores y maquis. Los guerrilleros españoles en Francia (1939-1950), La estación de Finlandia, en <https://laestaciondefinlandia.wordpress.com/2014/01/15/carboneros%ADleñadores%ADy%ADmaquis%ADlos%ADguerrilleros%ADespanoles%ADen%ADfrancia%AD1939%AD1950/2/14> (consultat el 3 de febrer de 2016).

anàlisi de la realitat política, estatal i internacional, era la font d'informació bàsica dels guerrillers. Fins i tot, com reconeix Miguel Soriano, *Andrés*, en el seu informe, les orientacions de la REI, *la Pirenaica*, constituïren, en determinats moments, la guia d'actuació pels diferents sectors.⁹⁵⁵

Paral·lelament, l'enviament, en diferents moments, de militants del Partit que disposaven de la confiança de la direcció, pretenia controlar els principals comandaments de l'Agrupació per assegurar el compliment de les directrius d'aquella. Alguns d'ells foren *Pedro*, *Luis* o *Vias* (arribats al novembre de 1947), Ricardo (que passa del Comitè Regional a la direcció guerrillera), *Teo* (novembre de 1948), *Andrés* i els nous del CR (estiu de 1949), *José Maria* (octubre de 1949), o l'equip de Gros, *Sebastián*, *Navacerrada* i *Eduardo* desembarcat a les platges d'Alcanar a la fi d'agost de 1950.

Els homes fidels al Partit foren els designats per integrar el comandament suprem i l'Estat Major de l'Agrupació, autèntica direcció de *facto*, ja que possibilitava el contacte, l'organització i el control de les diferents unitats. La inicial estada clandestina a la ciutat de València de l'Estat Major, va deixar pas, des de març de 1947, a la seva instal·lació en la muntanya, generalment en aquell sector que millors condicions de seguretat i de comunicació amb les unitats posseïa. Des de l'Estat Major, la principal corretja de transmissió de les directrius del PCE, s'emetien normes, informes, orientacions i es redistribuïen armes, multicopistes, jerseis o d'altres béns materials a sectors i batallons.

La línia política i de propaganda seguida estava, doncs, marcada des de França: es seguia el programa del Partit pel restabliment de la República i segons com bufaven els vents, havien de fer propaganda de la UNE, d'ANFD, del govern republicà (Giral),

⁹⁵⁵ En aquell moment, des de meitat de 1949, funcionava una ràdio a l'11è sector i a l'Estat Major. No obstant, ell mateix reconegué que “la falta de una orientación clara y concreta de como debía llevarse a cabo la tarea (d'organització de les masses camperoles) y controlando de cerca su realización, trae como consecuencia que todo lo que a este respecto se ha hecho no esté más que hilvanado”. Informe d'*Andrés*. *Movimiento Guerrillero*, octubre de 1949, jacquet 252, AHPCE. També es constata a *Informe de l'AGL. EM. Muy reservado para jefes de sectores y de batallón de gran confianza, Movimiento Guerrillero*, jacquet 220 i 221, AHPCE.

criticar els “prietistes” i s’havien de convertir en instructors polítics o crear consells de resistència. Malgrat el marge d’autonomia propiciat per la llunyania de França, la dependència política, no tant procedimental o operacional, era notòria.

L’EM traspassava, als corresponents sectors, les consignes bàsiques referents a l’organització i la lluita guerrillera; des d’aquell, es modelava tot allò referent al reglament, a les normes de seguretat, el compliment dels estatuts o quines havien de ser les atribucions dels caps de grup, companyies o batallons. D’aquesta manera, l’EM decidia i ordenava els líders dels sectors i dels batallons, exhortava les qüestions relacionades amb la vida del campament, l’organització i el sistema de guàrdies o d’altres activitats rutinàries, com havien de ser les marxades, les prohibicions de fumar o escriure cartes, etc... Emplaçava també a la culminació de determinades tipus d’accions, de les quals donava els criteris concrets a seguir i fixava, tant als sectors com als batallons, la creació de grups responsables o les funcions dels diferents caps d’unitat.⁹⁵⁶

Més enllà del constatat i referit incompliment de certes normes de seguretat i d’actuació bàsiques, alhora d’efectuar marxades, establir relacions amb dones (*Cinctorrà, Valencià, Carlos*, etc.), escriure cartes (*Pepito*) o de no seguir ordres de procediment operacional (*Piloto*), s’afegia la dificultat del trasllat i comprovació de les directrius: el sistema d’enllaços establert, afectat per la distància espacial existent entre unitats, la pressió i les operacions repressives, no assegurava la comunicació regular entre els diferents esglaons. Les dificultats eren notables i, sovint, fins que no hi havia reunions entre els diferents responsables, els caps de l’Estat Major no s’assabentaven correctament de la marxa dels sectors. A més, hi hagueren períodes que, provocats per la mort d’enllaços o la pèrdua d’estafetes (com després de la mort d’*Antonio*), s’aturava el contacte entre l’Estat Major i unitats inferiors.

Altrament, la interconnexió entre les unitats d’un mateix sector tampoc va ser plenament fluïda; per facilitar-la i per garantir el control dels batallons i companyies,

⁹⁵⁶ Aquestes ordres es poden consultar a la secció *Movimiento Guerrillero del Archivo Histórico del Partido Comunista de España*, a Madrid.

s'acordà, en una reunió de l'Estat Major amb els caps de brigades, l'establiment de campaments, a una jornada un de l'altre.⁹⁵⁷ D'aquesta manera, essent enormement difícil el control exhaustiu de totes i cadascuna de les unitats, i romanent, en molts moments, aïllades i sense contacte, cal plantejar-se fins a quin punt l'actuació d'aquestes podia ser plenament autònoma.

L'incompliment de normes, ordres i de punts estatutaris, va contribuir a desvertebrar la pròpia organització. I hi ha diferents exemples al respecte: el propi procediment d'ajusticiaments, vist anteriorment, va recórrer, en no pocs casos a morts irregulars o sense judici guerriller; i també, el control i distribució dels recursos monetaris, obtesos de colps econòmics, amb procediments qüestionables, motivà suspicàcies, queixes i advertències.⁹⁵⁸ Tanmateix, alguns caps de batallons es negaren a complir ordres d'operacions: així, el cap de batalló *Cinctorrà* s'oposà reiteradament a assaltar el bus de línia de Morella a Castelló. D'aquesta manera, el guerriller, originari de la zona, valorant més el risc que suposava pels habitants civils l'operació (el bus anava protegit de la Guàrdia Civil), no obeí mai les ordres.⁹⁵⁹ Per això, hi hagueren batallons, com el 2n del sector 17è, o sectors, com el 23è, que demostraren un modus operandi diferent i peculiar.

Inicialment, el nomenament d'homes de la confiança del Partit (provinents de França) al capdavant de l'Agrupació i dels sectors, pretenia assegurar el compliment de la línia política i militar marcada. Però des de finals de 1947, es recorregué a homes, generalment "autòctons", sense trajectòria comunista al darrere, per liderar companyies i també sectors. El xoc entre diferents maneres de concebre l'Agrupació i la seva manera d'actuar, en un context marcat per la precarietat de mitjans, la forta repressió i les dificultats de subministrament, era inevitable. Una bona part anà perdent la confiança amb el Partit i la mateixa Agrupació: la solitud, la feblesa, el confús canvi de

⁹⁵⁷ Informe de la reunió entre l' E.M i caps de sector, 1948, datada el 22 de maig de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 248, AHPCE.

⁹⁵⁸ Com a mostra, la suposada apropiació de diners de José (*Cinctorrà*) després d' imposar una multa a una persona natural del seu poble, amb un procediment dubtós, és criticada per *Pepito el Gafas* en carta enviada a *Antonio*, el 22 de maig de 1947, *Movimiento Guerrillera*, AHPCE.

⁹⁵⁹ *Memòries de José Borrás, Cinctorrà...op. cit.*

tàctica de 1948 i la progressiva lluita per sobreviure contrastava amb les narracions magnificades o tergiversades de la premsa comunista o dels comunicats del Partit. Així, la fidelitat i l'esperança inicial s'anaren transformant, cada vegada més, en desmoralització, desengany i desobediència.

Per contra, d'altres, especialment, els fidels militants i quadres enviats des de França, eren els que, acatant els anàlisis i les ordres, anaren sostenint, precàriament, el lligam amb el PCE. Per ells, el Partit era tot, i la sacralització i acceptació incondicional de les seves consignes, amb sotmetiment total a les ordres, no els permetia qüestionar res. Segons *Chaval*, l'obcecació i l'aferrament “en uñas y dientes” a les orientacions rebudes per l'equip dirigent a França, va estar present en molts guerrillers. Una situació que s'arribà perquè “a los militantes de base del PCE nos metieron en la cabeza que los dirigentes del partido eran algo así como los dioses, infalibles en sus decisiones y, por tanto, intocables. Me parece que de aquí parten todos nuestros males”.⁹⁶⁰ En efecte, el llenguatge de multitud d'informes (el de *Galán, Teo, Casto, Andrés, Rubio*, etc.), confirma tant la idolatria als dirigents com la supeditació al Partit. La “confianza ilimitada en la sabia dirección de nuestro Buró Político y en la camarada Dolores”, expressada per *Rubio* era confirmada per altres responsables i per comunicats d'adhesió incondicional publicats a *Mundo Obrero* o a *El Guerrillero*.⁹⁶¹

Tanamateix, la lògica consideració del Partit com a sostén de l'Agrupació, subministrador d'armes i de quadres, o el seu prestigi pel paper a la resistència francesa dipositaren, en ell, altes expectatives proporcionals a l'acceptació (almenys inicial) de les seves directrius. La propaganda i l'estudi del material del Partit (des dels informes de Carrillo i La Pasionaria, a obres de Marx i Lenin, l'informe Zdanov, etc...), els curssets o el treball dels responsables polítics o la confecció de murals a les diferents unitats (amb articles o dibuixos) completaven el procés d'acceptació de l'anàlisi i directrius del PCE. *Grande*, va admetre que les “directrices” del PCE s'havien

⁹⁶⁰ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.236.

⁹⁶¹ A tall d'exemple, “Un vibrante y emocionado saludo de l'Agrupación Guerrillera de Levante a Pasionaria” i “El saludo de la Agrupación Guerrillera de Levante a nuestros Buró político y Comité Central y a los comunistas españoles en el exilio”, *Mundo Obrero*, 98, 1 de gener de 1948, p.1 i 3.

d'acceptar incondicionalment pel mateix període estalinista, el qual, “fue como una losa que cayó en nuestras espaldas, que tuvo etapas gloriosas y de sacrificio, pero tiene como una iglesia, sus cantos, sus normas... Eso no se puede comprender porque yo ahora no comprendo el por qué leía un documento del Partido y lo aceptaba como venía. Porque nosotros decíamos, como vamos a saber más que Stalin o Lenin”.⁹⁶² Així doncs, la idolatria i el culte als dirigents fou proporcional a l'acceptació submissa i incondicional. No obstant, la desafecció al Partit i a les seves ordres i directrius va ser progressiva a la crisi, interna i externa, de les partides. Fins i tot, guerrillers consagrats, resistents fins el final, com *Chaval* o *Grande*, es preguntaven com el Partit no els proporcionava més ajudes econòmiques o armament.⁹⁶³ Ells, tot i que dubtaven, continuaven acatant. D'altres, abandonaren, o foren ajusticiats abans. En tot cas, no resultava tampoc fàcil acceptar l'error del projecte guerriller o la proposta d'abandonar les armes: si per una banda, les pràctiques estalinistes implantades no ho permetien, per d'altra, els sacrificis haguts o els centenars de companys i col·laboradors morts, feien difícil reconèixer el fracàs de la lluita.

Altrament, la pèrdua, per colps repressius, dels caps de l'Agrupació, com *Antonio*, *Pelegrín* o els *Andrés* no tan sols deixava sense cap visible l'Agrupació, o afonava la desmoralització existent. Implicant l'inici de períodes sense responsable suprem i aturant el contacte, entre batallons o sectors, amb l'EM, normalitzà i incrementà una pràctica autònoma i independent, en les diferents unitats, que ja s'havia donat.⁹⁶⁴ La conseqüència era doble: augmentaven les responsabilitats del cap de sector i de batalló, com també es reduïren els contactes amb l'Estat Major i, per extensió, el Partit. A més, la situació de l'Estat Major, des de finals de 1948, al sector 11è, augmentava la llunyania i la desconexió dels sector 17è i 23è. Com a resultat, unitats com les de *Viejo*, radicada a Linares-Fortanete-Mosquerola, *Cinctorrà*, als voltants del barranc de Vallibona, *Rubén*, pels volts de La Sènia o *Francisco*, totes les quals formades

⁹⁶² ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit., p.143.

⁹⁶³ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.180.

⁹⁶⁴ En molts moments, la pèrdua de contacte va fer que, des de l'Estat Major o des dels responsables de sector, s'assabentaren de les accions de batallons a partir de la lectura tardana de la premsa. Correspondència entre *Antonio* i *Andrés*, Sumari 85-V-47, AGHD.

majoritàriament per autòctons, alguns dels quals cenetistes, actuaren, tenint present els mitjans, amb una àmplia independència.⁹⁶⁵ El tall abrupte de l'autonomia, produït amb l'arribada d'"ortodoxos", com el grup de Gros, augmentant la desconfiança i el desànim, o la cada vegada menor cobertura de mitjans de l'EM i del PCE, feren pujar les desercions i el progressiu buidatge d'efectius.

9.2 Propaganda i acció política: els consells de resistència

Com hem desenvolupat en l'anterior capítol, l'acció política i propagandística representaren el motiu de ser de l'agrupació guerrillera. La confecció i distribució de propaganda, el periòdic *El Guerrillero*, o l'impuls dels consells de resistència a diferents pobles, efectuades a partir de les consignes del Partit i de l'Estat Major, constituïren tasques prioritàries i essencials. Tanmateix, al llarg dels diferents anys d'existència de l'Agrupació, com es plasma en la documentació interna, s'acceptava comunment que la recepta per enfortir l'Agrupació era l'augment del treball polític, clau, fins i tot, per superar l'adversa situació externa.

Seguint aquest criteri, els responsables dels sectors insistiren constantment en què els guerrillers i els diferents batallons havien d'estendre el discurs polític de l'Agrupació allà on actuaren. Generalment, tots els batallons estaven obligats a difondre propaganda en totes les accions realitzades, ja fos la competent al cas o d'altra més general realitzada per l'EM. A tal efecte, una circular de novembre de 1947, escrita per *Pepito el Gafas*, exigia que cada campament estable havia de tenir els instruments bàsics de propaganda: multicopista, tinta, paper o diccionari per vigilar la correcció ortogràfica. Al mateix temps, emplaçava a la confecció d'un periòdic mural, "símbolo de nuestra moral y estímulo de lucha y educación política y guerrillera" o la inscripció de les lletres AGL en totes les armes.⁹⁶⁶

⁹⁶⁵ De fet, era comú, entre l'Estat Major de Agrupació, també del sector, el desconeixement (almenys, la tardança en saber-lo) de les accions efectuades. Per això, la insistència dels enviaments dels comunicats d'operacions va ser reiterada.

⁹⁶⁶ Ordre Circular de *Pepito El Gafas* (nou cap de l'Estat Major), 21 de novembre de 1947, dins de sumarissim 256-V-1948, AGHD.

Cadascun dels batallons també s'havia d'encarregar de fabricar banderes i cartells al·lusius a la lluita guerrillera que, en el cas del sector 11é, “la efectuaran con trozos de sabana teñidos o pintados” triant al guerriller més dotat perquè guardés una línia estètica i emplaçant també a pintar façanes i parets de pobles, carreteres o pilons de km. I llençant propaganda a les carreteres sempre que es travessen “y no sea este punto de paso continuo para los enlaces”.⁹⁶⁷

Al sector 17è, amb el control de l'aparell de propaganda per part dels caps de batallons, s'ordenà que la propaganda s'havia d'editar “en pequeños manifiestos, contenido escueto a base de consignas y solamente en casos especiales se editarán grandes panfletos, periódicos u órdenes”. La secció, creada a tal efecte, s'havia d'encarregar de confeccionar banderes i cartells, amb consignes adaptades a les diferents campanyes i moment polític, havia de vetllar també per la distribució de la propaganda (enviada també a les autoritats) i de recopilar tot tipus de documents (ordres, circulars, periòdics, butlletins) que havia d'estar “cuidosamente guardado fuera del campamento para evitar caiga en manos del enemigo y a salvo de las inclemencias del tiempo”. Respecte això, cada companyia designà un responsable de la lectura i de recopilar periòdics.⁹⁶⁸

Així doncs, es pretenia enfortir la consciència política, remarcar la motivació antifranquista i republicana d'uns guerrillers, equiparats a “bandoleros” pel règim, divulgar el seu projecte d'oposició, efectuar campanyes adaptades a la situació política concreta i advertir en tot moment, a autoritats i població civil, de la presència activa d'una Agrupació autoerigida en l'avantguarda antifranquista. Alguns dels lemes més utilitzats, en pintades, pancartes de tela, cartells o en la mateixa premsa, foren: “El trigo y el aceite para los campesinos. ¡Muera Franco!, ¡Viva la República!, ¡Contra el terror, unidad y lucha!, ¡Ni izquierdas, ni derechas, todos contra Franco!

No obstant, no tots els batallons, com el primer del sector 17è, compliren les condicions relatives a l'aparell de propaganda, ni pel que fa a la infraestructura pròpia, ni les

⁹⁶⁷ *Boletín Informativo de la AGLA para Jefes de Batallón, Compañía y Sección*, AGLA, EM, 11 sector, 1 de desembre de 1947, AHGC.

⁹⁶⁸ *Normas para a organización de los batallones del 17 sector o 3ª Brigada de la AGL*, 29 d'agost de 1947, AGL (possiblement fetes per *Pepito el Gafas*), dins de sumari 256-V-1948, AGHD.

designacions de responsables, ni a la culminació d'edició independent de material. Al referit sector, *Antonio*, al setembre de 1947, elaborà unes instruccions concretes, tant formals com de contingut, respecte l'elaboració i distribució de propaganda. Concretava que els manifestos produïts havien de ser petits, en quartilla, per una cara, explicant “por qué luchamos, quienes somos, como crecemos, como vivimos y como Franco va perdiendo poco a poco gracias a la presión del pueblo y a la situación internacional (...) No deben hacerse manifiestos en papel de folio ni a una ni a dos caras cuando más grande peor salen y menos se leen. Al pueblo en general le gustan las cosas pequeñas y claras. La propaganda en grande no se lee en su mayor parte”. Anava més enllà, i fins i tot, adequava el format al destinatari: “Para soldados, transportistas, etc. y propaganda para acciones concretas, vale con media cuartilla por un solo lado (...) será mucho más amena y más fácil de hacer, también variada”. Prioritzava també els receptors i els petits pasquins o octavetes havien d'estar dirigits, per ordre de preferència a 1r camperols, 2n miners, 3r funcionaris, 4t obrers, 5è soldats, 6è guardies civils, 7è dones i 8è joventut en general. Tanmateix, emplaçava a elaborar un periòdic suplement d'*El Guerrillero*, a dues o més pàgines, per exposar notícies concretes de la zona del sector i que, com hem vist abans, es va elaborar excepcionalment i sense regularitat. Per *Antonio*, la distribució de la propaganda era essencial i el que donava a les accions, autèntic “carácter guerrillero” motiu pel qual considerava que “cuarto o medio kilo de propaganda en el macuto de guerrillero, es tan útil y de tanto efecto como la munición y los víveres”.⁹⁶⁹

La dificultat de la distribució de propaganda derivava del grau de perillositat evident que implicava. Mentre els guerrillers la solien repartir en les accions realitzades (control de carreteres, sabotatges, ocupacions, ajusticiaments...), la difusió directa del material partia de la col·laboració d'enllaços, de punts de suport o de simpatitzants; ara bé, els nombrosos casos de detencions per troballes de propaganda a cases d'importants punts de suport, va fer que *Antonio* tornès a donar instruccions: recomanà que aquests havien de cremar la documentació, un cop llegida, traspasant la responsabilitat de fer-la

⁹⁶⁹ *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección con las experiencias extraídas de la vida guerrillera del Sector y comentario de las operaciones efectuadas*, AGL, 17 sector, 4 de setembre de 1947, AHGC.

circular a la població civil sense contacte regular amb les partides i mitjançant grups independents sense relació entre ells, per evitar la caiguda en cadena.⁹⁷⁰ Així, les condicions de vida a la muntanya, de clandestinitat i l'enorme risc que comportava pels punts de suport, constatat en la proliferació de detencions i de consegüents interrogatoris, limitant enormement la distribució, exigia ser escrupulós amb una difusió de propaganda que podia tenir greus efectes repressius.

Els pics de les accions propagandístiques coincidiren en els moments de major fortalesa de l'Agrupació i en campanyes realitzades a tal efecte. Així, entre finals de 1946 i el primer semestre de 1947, la propaganda es multiplicà: la visita de Franco a València, l'anomenada "ofensiva de primavera", el referèndum del 6 de juliol de 1947 o el 18 de juliol, intensificaren les accions i, consegüentment, la persecució de la Guàrdia Civil. Entre aquestes, destacaren la col·locació de pancartes, cartells, distribució de pasquins, ocupacions de pobles, mitins i la planificació, quan no execució, d'actes de sabotatge. Algunes de les de major magnitud no es pogueren efectuar; així, enterats de la visita de Franco a València, entre finals de febrer o inicis de març (realitzada finalment el 9 de maig de 1947), *Andrés* ordenava, a partir del 26 de febrer:

(...) una ofensiva contra las líneas de comunicaciones de entradas y salidas de Valencia. Vd hará lo posible para que la carretera de Valencia a Barcelona, así como el ferrocarril, sea volada y la carretera sea llenada de letreros del Gobierno Giral, de la AGL, de la ANFD, en las curvas, los cruces, así como si es posible, tomar árboles y poner letreros en crítica a Franco, de su viaje a Valencia, la carretera así como el ferrocarril, tienen que ser cortados en varios puntos.⁹⁷¹

Tant aquest pla, com l'intent d'atemptar en vigílies de les Falles de 1947 simultàniament en tots els sectors i principalment dins de la capital (amb la diposició d'artefactes explosius en establiments o bars "de la reacció"), foren avortats per la caiguda de l'Estat Major i del Comitè Regional. Les grans operacions que es

⁹⁷⁰ *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección con las experiencias extraídas de la vida guerrillera del Sector y comentario de las operaciones efectuadas*, AGL, 17 sector, 4 de setembre de 1947, AHGC.

⁹⁷¹ Ofici N° 17 d' *Andrés* a *Antonio* sobre el sabotatge del viatge de Franco a València, dins del sumari 85-V-1947, AGHD.

planificaren no s'arribaren a executar i, les accions de ressó propagandístic foren a petita escala. Vinculades a l'existència d'una organització, política i militar, subministradora de la infraestructura adient i d'ordres i circulars al respecte, i de la fluidesa comunicacional entre les diferents unitats i l'EM, els desmantellaments, d'aquesta, juntament les dificultats comunicacionals, dificultaren enormement la implementació de grans accions coordinades. Tanmateix, els problemes de subministrament, logístics o les carències de fons, rellegaria l'activitat més política per la, cada cop més prioritària, cerca de fons econòmics.

Malgrat tot, la perspectiva política no es va perdre mai. Considerada, en els informes i ordres una tasca prioritària, constituïa el motiu de ser de l'Agrupació, el fil que la lligava amb el Partit i l'esperança utòpica dels guerrillers, justificadora també de la dura vida a les muntanyes. A l'efecte de relançar-la i, seguint consignes de França, l'impuls de xarxes de suport i dels consells de resistència va ser un deure dels diferents batallons. Com ja s'ha exposat anteriorment, els consells s'havien d'organitzar a les zones respectives, sota la premissa de la participació dels diferents sectors antifranquistes. Al novembre de 1947, *Pedro*, com a nou responsable polític, es queixava que l'Agrupació, respecte als consells de resistència “no tenía cogida bien la idea y por lo tanto tampoco se ha hecho nada”.⁹⁷² Tan sols havia xarxes de suport, escasses cèl·lules del Partit i alguns nuclis de l'ANFD, que discrepaven, en no pocs moments, d'algunes de les accions guerrilleres al seu poble o comarca.

La fragilitat dels minúsculs i dispersos nuclis comunistes comportà desarticulacions i tímides reorganitzacions. Com a mostra, a les comarques castellonenques, la reorganització del PCE a finals de 1946 a Borriana, va donar peu a la consegüent designació d'un Comitè Provincial que tan sols representava elements de La Plana, amb enllaços a Albocàsser, Cabanes, Onda o Nules. Tot i significar un avanç, en relació a l'anterior comitè format a l'octubre exclusivament per persones d'Almassora i Borriana, l'àrea d'influència fou enormement limitada. L'estructura en triangle plantejada,

⁹⁷² Informe de *Pedro* al Comitè Central sobre la situació de l' Agrupació, 27 de novembre de 1947, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 22, AHPCE.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

consistent en què cada membre del comitè havia de buscar i contactar amb altres dos militants, no serví perquè fos desarticulat a principis de febrer de 1947.⁹⁷³

Prèviament, havent també intents de constituir nuclis de la *Unión Nacional* o de l'ANFD, es va formar, al Baix Maestrat, el Comitè Comarcal del PCE. Radicat a Vinaròs, a diferència del comitè de La Plana, i a l'igual que el nucli de Torreblanca, van tenir contacte regular amb les partides armades dedicant-se a reclutar i incorporar a algun membre i proporcionar determinats serveis, de subministrament d'armes, queviures i multicopista, contacte amb València o d'infermeria.⁹⁷⁴ Detinguts els seus integrants a febrer de 1947, va ser desmantellat el nucli del Partit que més i majors serveis proporcionava a les partides; tanmateix, a determinats pobles terolencs, com Manzanera o en Arcos de las Salinas, actuaren comitès locals i comarcals, des de principis, de 1946, que s'implicaren enormement en la xarxa de suport dels guerrillers, ja fos informant, reunint-se amb els guerrillers i comprant i traslladant encàrrecs. Desarticulat a març de 1947, alguns membres, com German Ríos Morte i Vicente Ariete, fugiren i s'incorporaren a les partides. Malgrat l'aportació, la fragilitat, numèrica

⁹⁷³ El Comitè Provincial havia designat, com a secretari general, Vicente Devís Peris (de Borriana), Domingo Barreda Serrano (resident a Almassora), secretari sindical, ambdós, principals impulsors del Partit; també estigueren Alejandro Valero Montesinos, secretari de Finances, un tal *Dina*, adjunt de Finances i Organització, Javier Mut Nebot (de Castelló de la Plana) i l'enllaç amb el Comitè Regional de València, Hilario Nicolás Blandina. La gran part de les reunions tingueren lloc a Borriana i Almassora; a la capital de La Plana, per contra, costà molt localitzar a persones per formar el Comitè Local. Sumari 105-V-1947, AGHD. *Relación de documentos del Fichero de 2a-9a de la Capitanía General de Levante*, AIMC.

⁹⁷⁴ Formaren el comitè Francisco Folch (secretari), Francisco Forner (d'*Agitprop*), Álvaro Plana (enllaç amb el Regional i també el principal contacte amb les partides guerrilleres, amb qui enllaçava, generalment a Morella, a partir dels viatges fets amb el seu camió i la seva feina d'ouer) i altres dits Querol i Joaquín. Incorporaren a *Aviador* (Antonio Hidalgo) i dos persones de Castelló a les partides del sector 17è, després que aquell fos captat per Francisco Pedra (del nucli de Torreblanca). El principal líder, Ramón Conesa, començà a tenir contacte amb membres del PCE de Castelló des de l'any 1945. La visita a antics companys de presó (Teodoro Edo Pitarch, enllaç amb València i Ramiro Salvador, de Benassal), li permeteren la connexió amb el secretari provincial d'aleshores, un madrileny desterrat i d'altres membres del comitè de la *Unión Nacional*, com Cristobal Izquierdo o Andrónico Pla. Posteriorment, Ramón Conesa, Álvaro Plana o Francisco Pedra, arribaren a fer diverses entrevistes amb maquis (al terme d'Alcalá, Sant Jordi, Santa Magdalena o altres localitats), encapçalats per *Pepito*, *Cinctorrà*, *Bujaraloz* o *Juan*; i Dolores Borrás i Pilar Conesa feren paper d'enllaç i infermera respectivament. Sumari 256-V-1948, AGHD. *Relación de documentos del Fichero de 2a-9a de la Capitanía General de Levante*, AIMC.

i organitzativa, comportava un caràcter residual del PCE, que emplaçava a formar nuclis d'oposició no reduïts a membres del Partit.

Realment, els consells de resistència, especialment impulsats des de finals de 1947, no eren un ingredient nou: constituïren una proposta que ja s'havia anunciat a l'agost de 1946, a partir del Consell Central de Resistència i que, al llarg de la trajectòria guerrillera, anaren refundant-se, primant-se o potenciant-se, segons les indicacions dels dirigents de França i partint, també, de les aliances o de l'aïllament del Partit. Tant aquell, com l'intent de transformar els comitès d'*Alianza Democrática* en els consells de resistència tornaren a ser una eterna il·lusió.⁹⁷⁵ Ara, des de finals de 1947, amb la constatació de la Guerra Freda i l'aïllament del PCE, s'impulsà la creació d'aquests organismes, de tall suprapartidista. Per això, s'exhortà als batallons que “no solamente tienen el deber de operar, sino el de organizar también todos los pueblos de nuestras zonas respectivas, principalmente los Consejos de Resistencia donde participen todos los elementos de las diferentes organizaciones antifranquistas”.⁹⁷⁶

Per això, s'urgia a què en cada unitat es buscaren homes amb un bon perfil per organitzar els pobles; es demanava als “hombres que conocen muy bien la región”, aquells més coneguts i, per tant, naturals de la comarca, i que tingueren “más prestigio para que hablen a los hombres que los han de seguir”.⁹⁷⁷ Paradoxalment, uns guerrillers perseguïts, famolencs i sols, havien de fer, en l'interior, el que el Partit no arribava a aconseguir: aglutinar l'oposició antifranquista i crear grups organitzats, en cada poble, que actuaren com a corretja de transmissió de la seva línia política.⁹⁷⁸ Al 1949, amb el canvi de tàctica, els consells tornaren a redefinir-se i, fins i tot, atorgant una major responsabilitat als guerrillers: havien de convertir-se, relegant les activitats militars, en

⁹⁷⁵ El manifest de la crida a la constitució del Comitè Central de Resistència apareix el 16 d'agost de 1946. Veure *Mundo Obrero*, 29 d'agost de 1946, p.1, editorial i 3 d'octubre de 1946, p.2.

⁹⁷⁶ Per això, s'instava a que cada sector tingués informació de cada poble, i analitzar, també, si, havia hagut actuacions del Consell d'Aragó “que tanto daño hizo a la causa de la República”, durant la guerra. AGL, 5ª Brigada, 1 de desembre de 1947, AHGC.

⁹⁷⁷ Reunió política entre l'Estat Major i caps dels diferents sectors, agost de 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquets 238 i 239, AHPCE.

⁹⁷⁸ *Informe de l'AGL. EM. Muy reservado para jefes de sectores y de batallón de gran confianza*, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 220, 221, AHPCE.

instructors polítics, organitzadors i protectors dels consells.⁹⁷⁹ Les indicacions organitzatives donades es basaven en l'enquadrament clandestí comunista: la cèl·lula, que podia integrar entre 3 i 5 membres i, la unió de tres d'aquelles, quan hi havien suficients efectius, donava pas als ràdios, que s'articulaven posteriorment en el Comitè Comarcal.⁹⁸⁰

A les comarques castellonenques, a l'empar del sector 17è i del 23è, es formaren diferents consells locals de resistència: entre ells, el de Benicarló, Vinaròs, Morella, Cincorres, Albocàsser, Sant Mateu, Alcalá de Xivert, Torreblanca o Benassal.⁹⁸¹ Alguns, com el de Morella, Cincorres o Castellfort, eren continuadors d'uns comitès formats des de 1946 o, fins i tot, abans; el de la capital d'Els Ports, va ser impulsat per José Sangüesa, *Elietes*, enllaç de la partida de *Cinctorrà*, després de rebre ordres d'aquest i del mateix *Delicado*. Enplaçant-se a organitzar-se a partir de grups de tres, l'objectiu era, en aquell moment, recaptar fons pels presos polítics, fer propaganda de l'ANFD i ajudar les partides guerrilleres.⁹⁸² A Castellfort, va ser un pintor desterrat, Roman Fabregat, resident a Terrassa, juntament a Bautista Ibañez, Laurentino, Ángel i Argileo Tena, Nicolás Segura i Julián Ibañez (aquests tres darrers morts després de ser detinguts), qui integraren un Comitè Local amb la col·laboració de la partida de *Cinctorrà* i el *Conillet*, amb *Pepito el Gafas* com principal ideòleg, format durant el 1946.⁹⁸³

⁹⁷⁹ “Los Consejos de Resistencia, su composición y funciones”, *Revista de información político-militar*, 1 de setembre de 1949 i “A los camaradas del Partido Comunista de los Pueblos en que se ha organizado el Consejo Local de la Resistencia”, 1 de novembre de 1949, en AGUADO, Francisco, *El maquis en sus documentos...* op. cit., pp.143-149.

⁹⁸⁰ Sumari 118-V-1950, AGHD.

⁹⁸¹ Alguns dels més actius foren els de Cincorres, format per Joaquín Querol Ulldemolins, Daniel Mestre Ferrer, *Sastre Petit* i altres o el de Morella, amb José Sangüesa, *Elietes*, *Torre Gargallo*, Aurelio Sales Ferrando, Silvestre Martí Andrés, Juan Traver Miró, o Manuel Domenech Sebastiá. Sumari 256-V-1948 i 105-V-1947, AGHD. Informe de la 233 Comandància sobre l'organització dels grups de suport en el nord de Castelló, sense datar, possiblement de finals de 1948, Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

⁹⁸² Segons alguns testimonis, es feien dir “Unión Democrática Morellana” i recaptaven dues pessetes de quota mensual. Sumari 256-V-1948, AGHD.

⁹⁸³ Segons declaracions recollides al sumari, el consell es dedicà fonamentalment a cotitzar i a subministrar i informar, a la partida, quan aquesta els ho requeria. Sumari 546-V-1948, AGHD.

Des del 1947, el principal impulsor dels consells castellanencs va ser, *Juan*, responsable polític i ajudant de *Cinctorrà*, al 2n batalló del sector 23è. Militant del PSUC i comissari d'una brigada de transports durant la guerra, després d'aquesta, per evitar l'afusellament, segons testimonis, es va fer passar per boig i fou reclòs a un manicomi. Si a la primera escapada va ser detés i retornat a la frontera, a la segona aconseguí amagar-se a una masia del sector 17è i contactar amb l'Agrupació. Va substituir a *Palomino* com responsable polític del batalló, i, exercint també de responsable organitzatiu, va ser qui va impulsar la creació de diferents consells de resistència per Els Ports, l'Alt i Baix Maestrat i La Plana; segons un document confidencial intern, a finals de 1947, "llevaba 7 pueblos organizados en una magnífica respuesta", extenent-se en els mesos següents a d'altres.⁹⁸⁴ Un dels que va tenir una xarxa de suport més efectiva i organitzada va ser La Sènia, des d'on s'aprovisionà, i es feren diverses reunions entre guerrillers del sector 23è (*Carlos, Valencià o Rubén*) i simpatitzants.⁹⁸⁵

A pesar dels esforços, els consells, escassos i minúsculs, foren desarticulats ràpidament, motiu pel qual la tàctica fou, a posteriori, molt qüestionada. Sixto Agudo *Blanco*, distanciant-se de la simbiosi entre el guerriller i el polític, afirmava que en començar la Guerra Freda, "el error táctico de Santiago Carrillo fué que justo cuando empezaba el retroceso de la acción guerrillera, la dirección política de los Consejos de Resistencia estuviera avalada por las unidades guerrilleras".⁹⁸⁶ Així doncs, estem d'acord en Josep Sánchez Cervelló, quan afirma que els consells de resistència no passaren de ser una quimera a la ment dels dirigents de França.⁹⁸⁷ I, exponent, tant de la manca de teixit

⁹⁸⁴ Sumari 232-V-1948, AGHD. Informe de la Agrupación Guerrillera de Levante. *Ibáñez*, juliol de 1948, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE. *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623, AHPCE. Algunos datos sobre Juan, responsable político de José, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 163, AHPCE. Memòries del *Cinctorrà*. Gravació oral.

⁹⁸⁵ Testimoni de Joaquim Martí Pla, 25 d'abril de 1999, cedida per Josep Sánchez Cervelló. L'entrevistat és fill de Rafael Martí Pagés, enllaç i empresonat per aquest motiu i fillol, de Benjamín Adell, també de La Sènia, incorporat a la guerrilla després de l'atrac a bancs del poble. També en sumari 216-V-1951, AGHD.

⁹⁸⁶ Entrevista a Sixto Agudo *Blanco*, 31 de gener de 2001, Reus, cedida per Josep Sánchez Cervelló.

⁹⁸⁷ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.299.

polític organitzat a l'interior del país, com de la deficient visió que d'aquesta situació es tenia des de França, i del fracàs del discurs d'avantguarda exercit.

9.3 Repertori operacional: uns sectors diferents?

Els tipus i repertori d'accions efectuat per l'Agrupació va ser variable i canviant, tant en el temps, com en els sectors i zones d'actuació. A pesar que l'any 1946, en què es creà l'Agrupació, no va ser un any destacat en accions, sí que trobem algunes de les de més magnitud. El major efecte sorpresa possible aleshores, i la menor pressió repressiva, va permetre l'execució dels importants colps econòmics, descrits anteriorment, de Caudé i de Vilafranca. Durant el segon semestre de l'any, ja amb les unitats organitzades, el sector 17è dugué a terme una trentena d'accions; la gran part dels quals foren colps econòmics, no tant rellevants (econòmicament ni políticament) com els anteriors i, destacant, l'atrac simultani a firants de Cedrillas.⁹⁸⁸

Tot i que el sector 11è, va ser el pioner pel que fa a ocupacions de pobles (San Martín de Boniches, Los Olmos a Manzanera o Torrijas, entre setembre i octubre de 1946), algunes de les quals, amb important recollida d'armament a sometents (Libros, el 13 de desembre), el 17è, amb pràcticament el doble d'efectius, prioritzà, i resolguè abans, les necessitats econòmiques i es dedicà també, durant l'hivern, a la formació i a la preparació de l'Escola Guerrillera de La Sorollera. Els colps econòmics serviren per mantindre's i per proporcionar diners a l'Estat Major i, fins i tot, per iniciar un apadrinament de presos de Saragossa i de València; no obstant, les progressives dificultats econòmiques, accentuades des de la segona meitat de 1947, avortaria tant aquella contribució, com les aportacions destinades a la presó de Saragossa (per part de l'EM i, posteriorment, pel 17è sector), Alacant (EM), o Sant Miquel dels Reis, pel 5è

⁹⁸⁸ També s'efectuaren actes de propaganda (a Pitarque i Ejulve) i 5 sabotatges.

sector.⁹⁸⁹ Amb tot, el 17è fou, almenys fins 1948, el que més va poder resoldre la situació econòmica i el que més diners envià a l'Estat Major.⁹⁹⁰

Una de les accions amb més impacte local i comarcal foren els ajusticiaments dirigits a delators. En la comarca d'Els Ports, després de les morts efectuades abans de la formalització de l'Agrupació (la mort de l'alcalde pedani i cap falangista de La Llèdua el 31 de juliol de 1945, i la del regidor de Xiva de Morella, el 2 de novembre posterior), s'efectuaren d'altres, ja com Agrupació, el mateix any 1946. El 2 de juliol, mataren l'alcalde i cap de Falange d'Ortells, Ramón Bono Conesa, acusat també de delatar la presència guerrillera i de cometre abusos sobre els veïns; l'acció, complementada amb el repartiment de pasquins i d'un manifest, ja signat per l'AGL, i per l'atrac a l'estanc, va ser efectuada per uns 12 guerrillers.⁹⁹¹ El 27 del mateix mes, un grup provinent del campament d'Aiguaviva (2n batalló del sector 17è) mataren a Filomena Pitarch, de la masia del Coll (Morella), executada per haver delatat la presència de dos guerrillers al mateix mas, el passat 23 d'abril, finalment morts per la Guàrdia Civil. Malgrat que la intenció inicial era executar el marit (Joaquín Sanz), principal responsable de la delació i a qui deixaren una carta, la seva absència féu que assassinaren la dona.⁹⁹²

⁹⁸⁹ Ofici nº 13 d'Andrés, cap de l'EM a Antonio, cap del 17 Sector sobre l'organització i instruccions, 30 de desembre de 1946, dins de sumari 85-V-1947, AGHD. Ordre circular nº 1, 2 i 3 d'Andrés, EM, AGL, 10 d'agost i octubre, 2 de desembre de 1946, dins de sumari 760-V-1946, AGHD.

⁹⁹⁰ Informe de la reunió de l'EM i caps de sector, 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 248, AHPCE.

⁹⁹¹ Més tard, José Bolós, ex membre de la CNT convertit en confident de la *Brigada Político Social*, va ser acusat de ser l'autor material de la mort. Detingut a Saragossa per apropiar-se de diners de l'empresa on la policia aconseguí que treballés, confirmà, en l'interrogatori, ser l'autor. No obstant, comprovats els seus problemes mentals i, essent acusat també de "simulació de delito" fou alliberat el 1950. fons de Govern Civil de Castelló, caixa 11245 i 11262, AHPC. Altrament, el manifest dels guerrillers es pot veure als annexos.

⁹⁹² Vegeu carta als annexos. L'autoria de l'assassinat no acaba d'estar clara. Tot i que Oronal, en les declaracions de gener del 1947, afirmava que en l'ajusticiament hi van intervenir dos cunyats del *Sastrico* (un dels dos guerrillers morts, natural de Mosquerola, referint-se a *Pepito* i *Matalás*) "con varios más desconocidos", en represàlies pels assassinats anteriors, *Cedacero*, al seu interrogatori declarà que el grup que hi va anar estava compost per *Carlos*, *Valencià* i *Cinctorrà*, que fou qui disparà mortalment contra la dona. Concretà que al campament li explicaren que després que *Carlos* fallés el seu tret contra la dona, efectuat per no trobar al marit, fou *Cinctorrà* qui la matà. Sumari 50-V-1947 i sumari 485-V-1948, AGHD.

Durant el 1947, es multiplicaren les accions, amb més de 200 comptabilitzades del sector 17è i unes 25 del 23è. Durant aquell any es va produir el pic màxim operacional d'un sector, el 17è, convertit en el més nombrós i actiu de l'Agrupació; liderat per *Antonio* i *Pepito*, arribaren a comptar amb 4 batallons: el 1r batalló, va ser el que actuava a la zona de Penyagolosa i Gúdar-Javalambre; el 2n, radicat principalment al Baix Maestrat i Els Ports, amb accions esporàdiques a l'Alt Maestrat, Montsià, l'Alcalatén i La Plana; el 3r batalló, assentat sobretot al Baix Aragó i nord del Maestrat terolenc; i el 4t batalló, amb presència esporàdica, i efectuant bàsicament voladures o sabotatges, actuava pel sud de Tarragona o al Baix Aragó-Casp.

Per incentivar el compromís i la valentia dels guerrillers, es concediren tant banderins, als sectors que més i millors accions efectuaren, com condecoracions, tant pòstumes com en vida. Així, es concedí, segons l'ordre número 5, del 18 de gener de 1947, una condecoració a *Bienvenido* (Julián Cardona López), guerriller que feia funcions d'enllaç entre el sector 5è i la ciutat de València, mort el 12 de desembre de 1946, en una batuda de la Guàrdia Civil, que descobrí, refugiats en una cova, diversos guerrillers; una altra, per ordre del 5 de febrer, va ser la medalla del sacrifici per la Patria donada al cap de batalló del 17è, *Asturias*.⁹⁹³

La proliferació de sabotatges, amb un total de 86 segons els nostres càlculs, juntament a una vintena d'ajusticiaments (almenys dos de frustrats), la trentena d'ocupacions de pobles (acompanyades de requisos i desarmaments), una vintena de colps econòmics (destacant els dos grans descrits), un parell d'incendis per represàlies i almenys dos parells de desenes d'enfrontaments o assalts de la Guàrdia Civil, donen una idea de l'esclat i la magnitud de les accions. No obstant, el baix efecte sorpresa, la rutina operativa o la manca de tècnica alhora d'executar-ne, amb el consegüent fracàs d'algunes, alertaren el responsable del sector, *Antonio*.

⁹⁹³ Ordres dins del sumari 85-V-1947, AGHD, Madrid. Informe de l'Estat Major, sense data, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 202, AHPCE. La mort de *Bienvenido* a FERNANDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón. La lucha armada*, vol. I..., op. cit., pp.224-226.

En un informe del 4 de setembre de 1947, malgrat considerar que “el conjunto del parte no es despreciable”, advertia que era necessari corregir errors comesos (manca de precaució, de tècnica o negligències) i, especialment, canviar de tàctica. Emplaçava a dedicar-se “si no a operaciones de gran envergadura, por lo menos que tengan carácter más guerrillero, que en ellas haya audacia, sorpresa, técnica e ingenio”. Partint d’experiències del 3r i 4t batalló, considerava que les operacions de menor complexitat (distribució de propaganda, col·locació d’explosius i sabotatges), les havien de deixar a les “reservas guerrilleras, con objeto que se vayan adiestrando”. Així, persones com Daniel Nebot, resident a la masia Perchano de Llucena, col·laborador i subministrador de la partida de *Pepito de Mosquerola*, van participar en la realització d’un sabotatge (no culminat) a la via del tren València-Barcelona, el 21 de juny de 1947, en un pont del riu Millars a Vila-real. Daniel, descobert per la Guàrdia Civil, va ser mort el 7 de juny de 1948.⁹⁹⁴

Reseguint el document referit, a pesar que es valorà l’operació de Canet lo Roig (per part del 2n batalló, liderada per *Cinctorrà*) com la “de más efecto político”, per estar prop del litoral més poblat, s’advertia que “las operaciones de toma de pueblo, sin otro fin que el de recoger la máquina de escribir u a veces sin ningún fin concreto, deben suspenderse por completo y no entretenerse en ellas. La toma de un pueblo, cuando ya no queden los objetivos señalados deben de hacerse con tranquilidad y para explicar al pueblo todo reunido los fines de nuestra lucha”.

Antonio, en l’informe, demanava no tornar a cometre errors i imprudències. Entre els primers, criticà que algú dels ajusticiaments, cas del de Las Parras, se’l va afusellar sense cap interrogatori previ i que en una operació de desarmament d’un capità, un brigada i un sergent de l’exèrcit, se’ls deixà marxar sense fer-los presoners ni tampoc preguntar-los res; també emplaçava a no repetir fracassos en sabotatges, ocorrits per manca de tècnica o per no haver comprovat l’estat dels materials utilitzats, defecte,

⁹⁹⁴ *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección con las experiencias extraídas de la vida guerrillera del Sector y comentario de las operaciones efectuadas*, E.M, 17 sector, 3a Brigada, 4 de setembre de 1947. Informe del tinent coronel primer cap de la 233 Comandància, 10 de juny de 1948, Castelló, AHGC. *Mundo Obrero*, 126, 15 de juliol de 1948, p.3.

altrament, comú a tots els sectors. Respecte a les negligències, avisà de les efecudes al refugiar-se en masies sense prendre les precaucions necessàries, cas de la d'Ayora a Tronchón, el 30 de juliol, o al Racó de Fumero d'Atzeneta, un dia més tard, en les quals, moriren guerrillers.⁹⁹⁵ Una d'elles, la de Pedro Navarro, *Piloto*, adjunt del cap del 1r batalló, que es quedà adormit en plena emboscada a la Guàrdia Civil a Cabra de Mora, el 22 d'abril de 1947, va tenir el "càstig" de ser enviat a una altra unitat. Justament, la nova imprudència de descansar, descalç i desarmat, en un carrascal de Portell, mentre era traslladat al 2n batalló del sector, li costà la vida el 13 de juny de 1947.⁹⁹⁶

Justament, l'escàs nombre d'emboscades (reduïdes a aquella de Cabra i l'assalt al quarter d'Escandón ja exposat) i d'operacions amb sorpresa (amb l'excepció de la mort del caporal del Mas de les Mates amb l'explosió de la bomba baix del cadàver d'un delator) era dels aspectes que més criticà *Antonio*. Per això, emplaçava, seguint indicacions per tots els sectors, "a dar a nuestras acciones mayor carácter combativo", a atacar per sorpresa (ampliant les zones d'operació i evitar la concentració de forces de la Guàrdia Civil), amb més contundència (sense vacil·lar alhora de disparar a guàrdies) i a efectuar més operacions directes contra la Guàrdia Civil (amb diferents tipus d'emboscades, assalts o atacs amb explosius), amb l'objectiu afegit de recuperar el sempre necessari armament.⁹⁹⁷

Encara que el desitjat aixamplament de zona sí es va aconseguir, convertint-se, l'any 1947, en el sector què més territori abarcava i que més batallons disposava, no s'aconseguí l'objectiu de "golpear en todo el triángulo que comprende Sagunto-Tortosa-

⁹⁹⁵ Al Racó de Fumero, va ser descoberta una secció del 2n batalló i, en l'atac consegüent de la Guàrdia Civil, moriren 2 guerrillers i un enllaç. Al Mas d'Ayora (Tronchón), moriren *Asturias* i Vicente Escobedo.

⁹⁹⁶ *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección con las experiencias extraídas de la vida guerrillera del Sector y comentario de las operaciones efectuadas*, E.M, 17 sector, 3a Brigada, 4 de setembre de 1947. Informe pel tinent coronel 1r cap de la 233 Comandància de Castelló, 16 de juny de 1947, núm. 1784, caixa 11245, AHPC.

⁹⁹⁷ Considerava necessari les accions d'atac ja que "en los batallones que más se ha actuado contra el enemigo (...) es donde más le cuesta reaccionar; anda a sus anchas y sin ningún temor en las zonas en que los batallones no dan ningún Guardia Civil muerto".

Zaragoza”.⁹⁹⁸ Tampoc es materialitzaren operacions combinades plantejades, essent la campanya del 18 de juliol la més coordinada i de major nombre d’accions; el pla d’operacions, elaborat amb un mes d’anticipació, i la concreció de les accions, amb múltiples sabotatges, distribució de propaganda i algunes ocupacions i ajusticiaments, permeté que es convertís en la principal de 1947.⁹⁹⁹

Un dels problemes recurrents de totes les unitats va ser l’escassa dotació d’armes, de munició i d’artefactes explosius; per solventar-lo, els guerrillers reberen ordres de recollir tota classe d’explosius de la Guerra Civil que romanien en les muntanyes, a l’efecte de construir i proveir-se de bombes de mà i altres artefactes a partir de les ensenyances impartides en l’Escola Guerrillera i en curssets d’instrucció. En aquesta tasca, el sector 17è va ser el que més destacà, aconseguint una gran quantitat de trilita a partir d’antics projectils, fins i tot, buscant per zones del sector 11è; i que les seves unitats es dotaren, per autoabastiment, d’una gran quantitat de bombes de mà.¹⁰⁰⁰

El nombre d’accions efectuat durant el 1947 baixà notòriament l’any següent, tant per la subdivisió i l’aparició del sector 23è, com per les contundents mesures repressives i la disminució de la capacitat operativa. Sense sobrepassar, la setantena d’accions, els dos batallons, centrats en l’Alt Millars, Palància, centre sud de Gúdar-Javalambre, nord d’aquestes i el Maestrazgo terolenc (amb accions esporàdiques cap a Utrillas) respectivament, es limitaren a realitzar sabotatges, ajusticiaments, atracs i, molt poques, ocupacions.¹⁰⁰¹ Algunes de les unitats, com la 2a companyia del 2n batalló, liderada per *Pepito de Mosqueruela*, sobresortiren per l’execució de sabotatges a centrals elèctriques o postes de conducció de la zona del Penyagolosa; el grup, liderat i format, quasi íntegrament per persones naturals de les comarques on actuaven, també efectuà alguns

⁹⁹⁸ *Boletín de Información para jefes de Batallón, Compañía y Sección con las experiencias extraídas de la vida guerrillera del Sector y comentario de las operaciones efectuadas, E.M, 17 sector, 3a Brigada*, 4 de setembre de 1947, AHGC.

⁹⁹⁹ Veure ordre d’operacions a annexos.

¹⁰⁰⁰ *Boletín Informativo de la AGLA para Jefes de Batallón, Compañía y Sección, AGLA, EM, 11 sector*, 1 de desembre de 1947, AHGC.

¹⁰⁰¹ L’entrada als pobles de Torralba del Pinar, Forniche Alto, Olba, Montoro de Mezquita, El Tormo (Cirat) o Canales tingué un caràcter bàsicament recaptatori (de diners i queviures).

ajusticiaments de persones que prèviament ja coneixien. Els conflictes i rivalitats locals, doncs, no van ser alienes a episodis de violència culminats amb víctimes mortals.

A tall d'exemple, al mas de Los Castillejos, el 16 de juliol de 1949, va ser morta la veïna Felisa Vicente. Darrere del crim, atribuït a Cesàreo *el del Cubero*, guerriller natural del mateix poble, hi havia una delació de Rogelio, el fill d'aquella, que havia provocat, el 23 de febrer anterior, una topada entre guerrillers i Guàrdia Civil; junt a això, l'enemistat entre la família de Felisa i una altra de la masia (la de Miguel Solsona i Dolores, morta poc després d'aquell enfrontament), així com la suposada amistat entre aquest i el maqui Cesàreo, va poder determinar la resolució final.¹⁰⁰²

Una altra acció mortal, també unida a disputes personals i a xivatatges, va ser l'assalt de cinc guerrillers, el 19 de desembre de 1947, a la masia Peña (Villahermosa), amb el resultat de les morts de Pompília Mor i Isabel Peña, essent ferit el marit de la primera, Manuel Catalán, després de contestar al foc. Novament, la denuncia prèvia de Pompília i el marit, del pas per la seva masia de tres persones sospitoses de guerrillers, a setembre de 1946, va poder desencadenar l'acció mortal.¹⁰⁰³ Tanmateix, un informe del SIGC també lliga la doble mort a desavinences entre germans, considerant al germà de Pompília, l'inductor:

(...) puede darse por seguro haber pasado a formar parte de las partidas de bandoleros el vecino de Villahermosa del Río, Romualdo Mor, cuya ficha se adjunta (...) Romualdo Mor, el 19 de diciembre hizo su aparición en la masía Peña en unión de cinco bandoleros más que dieron muerte a su hermana Pompilia Mor y a Isabel Peña Monterrey e hirieron gravemente a su cuñado Manuel Catalán Herreros, siendo identificado por la mujer del mismo y su hijo, que en las diligencias practicadas confesaron haber hablado con él, antes de haberse llevado a efecto el hecho anteriormente designado.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰² Expedient sobre l'atac a la masia de Los Castillejos i la mort de Felicia Vicente, 19 de juliol de 1948, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC, Informe del tinent Coronel de la 233 Comandància, 19 de juliol de 1948, SEHGC, Informe de la 133^a Comandància Sector Mosqueruela, 29 de febrer de 1948, SEHGC. Testimoni de Toni Solsona, Manuela Moliner i Gregorio Gimeno, 13 de maig de 2016.

¹⁰⁰³ Sumari, 590-V-46, AGHD.

¹⁰⁰⁴ Romualdo, que havia estat condemnat a 12 anys per formar part del comitè de la UGT durant la Guerra, feia, junt d'altres veïns de Villahermosa (Gabriel Bou Bou, Manuel Bou Flor i Juan

Dins del mateix sector, les accions del batalló de *Francisco* estigueren marcades pel coneixement del territori i les conflictivitats locals viscudes pel mateix cap de batalló, natural de Pitarque i resident al Mas de la Bona de Castellote. La seua partida, el dia 23 de febrer del mateix any 1949, va segrestar dues persones a la masia la Venta de Castellote; el 3 de març assassinaren una persona al terme d'Ejulve; i el 26 de març mataren a Juan Manuel Chillida, sometent i guàrdia municipal de Castellote, “entusiasta acérrimo de la Causa nacional y del Cuerpo”, en una acció que s’ha de contemplar com una represàlia pels turments (incendi de la masia i detencions periòdiques de la dona) que sotmetia a la família de *Francisco*.¹⁰⁰⁵ Poc més tard, l’11 d’agost, la seua partida, composada també pel seu pare Isidro, *Maquinista*, *Tomás* i *Vías* perpetraren l’assassinat del pare i el fill de la masia Valdefortuna, al terme de Dos Torres de Mercader. La resposta repressiva no es va fer esperar i dotze dies després, detingueren en relació a aquest fet sis persones de Castellote i Dos Torres de Mercader. Més tard, agafaren a altres cinc veïns d’aquesta darrera població, José Royo, Tomás López, José Guillén, Manuel Aparicio i Dolores Esteban, als que torturaren de manera salvatge, fins que, el 7 d’octubre posterior, foren morts per *Ley de Fugas*.¹⁰⁰⁶

El sector 23è, per la seva banda, creat per la gran extensió numèrica i elevat contingent numèric del 17è, operatiu des de novembre de 1947, i subdividit en altres dos batallons (amb bases a Vallibona i La Sènia), els primers dos mesos d’existència, a grans trets, alcançà la xifra de 25 accions. Entre aquestes, destacaren els colps econòmics, els sis

Peña Catalán, tots també represaliats) funcions de subministre als guerrillers. Les fonts discrepen sobre si s’incorporà a guerrilles o marxà a Barcelona i a França. I pel que fa a Manuel Catalán, el coronel cap de la 233 Comandància digué d’ell que “había manifestado sus deseos de ingresar en el somatén”. *Resumen de los atracos y actos de bandolerismo el mes de diciembre de 1947*, 233 comandància, 33 Terç, Castelló, 5 de gener de 1948, AHGC. Sumaríssim 751-C-1947, contra Romualdo Mor Bou, Manuel Bou i Gabriel Bou, AGHD. Informe del tinent coronel de la 233 Comandància, 17 d’octubre de 1947, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC. En un altre document, tan sols s’afirma que Isabel Peña, abans de morir expressà “Tio Romualdo, ¿para esto me hace venir aquí?”, motiu que va fer deduir que fos Romualdo un dels guerrillers presents. I es considerà que havia de ser la persona morta que es va trobar, poc després, en la masia Los Calpes. *Actividades de los bandoleros en el termino de Villahermosa, 19 de desembre de 1947, Fichero reseña de Fuentes*. Castelló. SEHGC.

¹⁰⁰⁵ Fons de Govern Civil, caixa 1086, carpeta 107, AHPT.

¹⁰⁰⁶ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.342, YUSTA, Mercedes, *La guerra de los vencidos...* op. cit..., p.100.

sabotatges i l'ocupació de Palanques i de Foz de Calanda, ambdues de desembre de 1947.¹⁰⁰⁷ Però com s'ha analitzat anteriorment, la “vida útil” del 23è sector acabà aviat, ja que la forta repressió i les múltiples desercions determinaren una clara davallada operativa. Fins aleshores, algunes de les seccions, com la de *Deseado* o *Conillet d'Ares*, s'“especialitzaren” en els sabotatges de la vía de ferrocarril de La Plana i del Baix Maestrat.¹⁰⁰⁸ En tot l'any 1948 efectuaria, pràcticament, les mateixes accions que en els dos mesos de l'any anterior, proliferant també els colps econòmics; és simptomàtica que, la gran majoria d'aquestes, es produïren abans de l'estiu, amb anterioritat a la gran onada desertora del batalló de *Cinctorrà*.

La davallada d'ambdós sectors continuà el 1949: mentre que el 17è no arribà a la vintena d'operacions (majoritàriament enfrontaments i també segrestos econòmics), el 23è arribava a la desena. Per contra, el sector 11è, amb major capacitat operativa i amb més cohesió, liderat per *Grande*, destacava, en quantitat i qualitat, en les accions: fet que li va fer mereixedor del “banderín”, premi atorgat per l'Estat Major.¹⁰⁰⁹ Progressivament, la situació es va anar agreujant i, l'any 1950 i 1951, mentre el 23è pràcticament no operà, el 17è actuà exclusivament amb colps econòmics, bàsicament atracs i segrestos. L'aparició, com a partida independent, dels desertors *Francisco* i *La Pastora*, des d'octubre de 1950, explica la continuïtat, de determinades accions econòmiques, després de l'evacuació definitiva i desaparició de l'AGLA.

Amb tot, l'anàlisi i el recompte operacional permeten extraure una tendència clarament a la baixa en el repertori, volum i magnitud d'unes accions, bàsicament rutinàries i decidides des dels escassos recursos, humans i logístics. Una minva que es multiplicà

¹⁰⁰⁷ A Palanques, la nit del 18 de desembre entraren uns 15 guerrillers que, al no poder apropiarse del subministre de racionament, ja distribuït, aconseguiren, de diferents domicilis, comestibles, tabac i tres escopetes, carregant-lo en cavalleries Carpetas sobre l'ocupació de Palanques, gener de 1948, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC. Resum de la 233ª Comandància sobre les activitats de la guerrilla en la zona del 17 i 23 sector. I informe General del 33º Terç-133ª Comandància de la Província de Terol sobre l'organització i les activitats dutes a terme per les partides des de la seva aparició, AHGC.

¹⁰⁰⁸ Operacions que baixaren, dràsticament, des de l'assalt i mort, de tres dels guerrillers (*Deseado*, *Manuel* i *Morancho*), el 22 d'abril de 1948 a l'alqueria de Pedro José de Cap i Corp (entre Alcossebre i Torreblanca), punt de suport de la partida.

¹⁰⁰⁹ Informe de l'Estat Major, sense data, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 202, AHPCE.

des de finals de 1947, i que fou especialment intensa en els sectors 17è i el 23è: així, les unitats que més havien destacat, en quantitat d'accions i d'efectius, foren les que més dràsticament caigueren. L'accentuació de la repressió, particularment intensa al terreny on la guerrilla més s'assentà i actuà, així com els problemes de subministrament, les desercions i els conflictes interns, especialment greus als referits sectors, determinaren que la supervivència i la seguretat esdevingueren en els elements vitals de les partides des de 1948. Com a resultat, incomplertes aquestes necessitats primàries, el rellegament de les accions polítiques va ser proporcional a la multiplicació de colps econòmics i al progressiu buidatge de les partides. La imperiosa lluita per la supervivència, exponent del desamparament i solitud de les partides, augmentà les tensions internes i la desafecció envers dirigents de l'Agrupació i, especialment, cap la cúpula directora del PCE. De la seva expressió més clara, les desercions, així com dels seus rellevants efectes, ens dediquem al següent apartat.

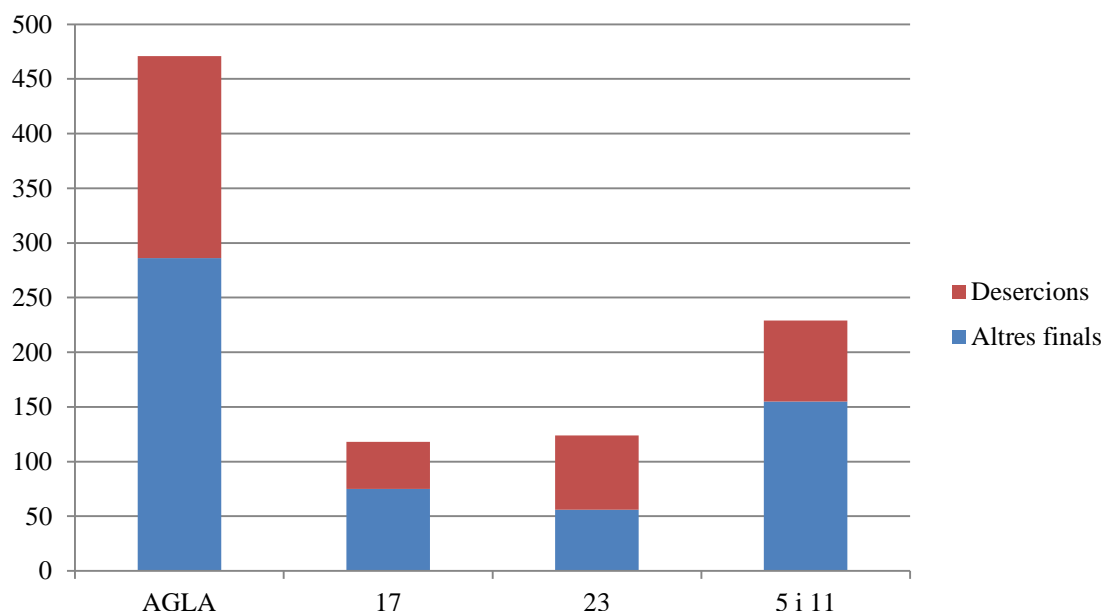
9.4 Campe qui puga: entre les desercions i els ajusticiaments

L'allau de desercions, símptoma de de la precarietat de mitjans, de la por, de les difícils condicions de vida i de la manca d'expectatives, va marcar la trajectòria de *l'Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón*. I paradoxalment, un dels remeis per aturar-les, l'amenaça i l'ús d'ajusticiaments, es convertí, per l'excessiva arbitrietat, en una altra de les causes. L'alt risc que comportava la deserció, tant pel que fa a les conseqüències internes, com de detencions de la Guàrdia Civil, desprèn que la situació era certament desesperada, amb una intensa repressió, gran feblesa interna i que no hi havien ni referents, ni líders sòlids.

Els sectors 17è i el 23è foren les unitats que més abandonaments i execucions internes patiren. A nivell quantitatiu, hem calculat percentatges desertats i temps d'estada dels guerrillers. Entre els 481 integrants de l'AGLA què hem pogut constatar el sector i el seu final, sabem que 186 desertaren. I de 243 guerrillers documentats als sectors 17è i 23è, 112 abandonaren, mentre que 74 (sobre 229) ho feren al 5è i l'11è. Altrament,

entre la desena d'integrants de l'Estat Major que assumiren responsabilitats dirigits, no hem documentat cap deserció.¹⁰¹⁰

Gràfica 5. Desercions

Font: Elaboració pròpia

Assumint que, el sector 23è, englobà guerrillers provinents del 17è, i que una gran part d'aquests, va compartir sector i que va haver també un trasvàs de guerrillers entre unitats, el percentatge desertor del 23è és especialment ressenyable. Entre el total de 126 guerrillers del sector que hem pogut conèixer el seu final, una setantena abandonaren la respectiva unitat, és a dir, més de la meitat (un 55,5%). Al sector 17è, amb una proporció més alta que al 5è i a l'11è (32,3%) no arribava al 36% (35,8%). La mitjana de l'Agrupació, un 38%, influenciada per la gran onada desertora del sector 23è, supera altres agrupacions i la calculada en la guerrilla política d'Andalusia Oriental.¹⁰¹¹

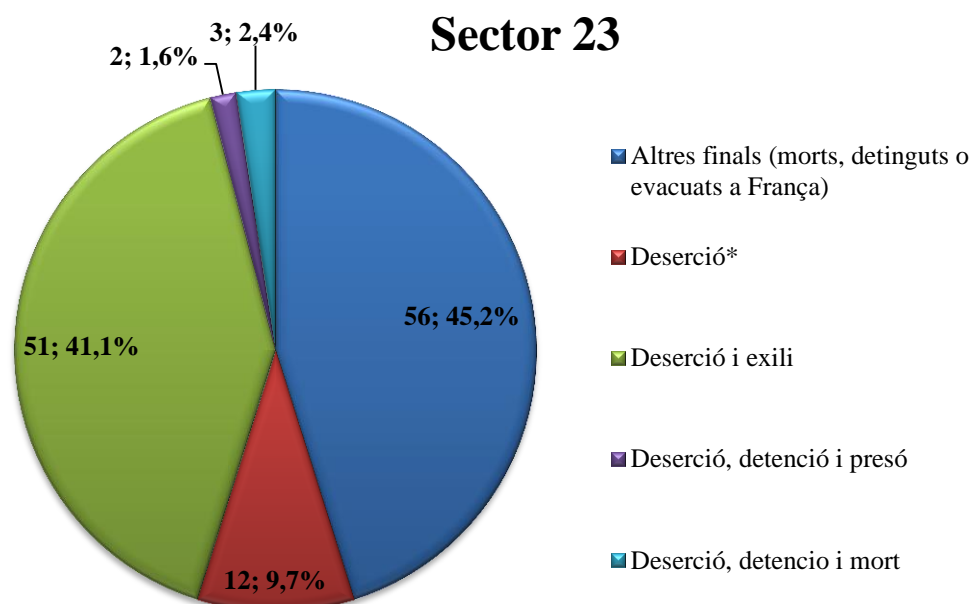
Les dades indiquen la precària i desesperada situació existent als referits sectors. El major percentatge d'autòctons i de persones sense vinculació al PCE, així com de caps de batallons i de companyies desanimats, tocats per la intensitat repressiva, i que,

¹⁰¹⁰ Cal fer dos observacions: una bona part dels guerrillers del 23è també havien estat al 17è; i al llarg de març de 1950, els escassos guerrillers del sector 23è són absorbits pel 17è, fins una nova reorganització a l'inici de l'estiu.

¹⁰¹¹ MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., p.291.

finalment, abandonaren, i, fins i tot, la major proximitat amb la frontera francesa, fan entendre, la major diferència desertora respecte altres sectors o agrupacions.

Gràfica 6. Destí final dels guerrillers del sector 23è

Font: Elaboració pròpia

Com s'indica en la gràfica anterior, una gran part dels guerrillers del 23è que desertaren (una cinquantena), aconseguiren fugir fins França; altres 12 s'amagaren en l'interior (generalment en masies o cases de coneguts), es perguè la seva pista o, en el cas de *La Pastora*, formà una partida independent. I els que menys, foren detinguts: 2 dels quals empresonats i 3 morint a mans de la Guàrdia Civil o executats. Entre aquests, Pedro Acosta (*Chaval*) i Justiniano Garcia (*Macho*), arrestats a la Selva de Sallent, terme de Sallent de Gállego (Osca) el 9 de maig de 1948 quan intentaven travessar la frontera. Tant l'un com l'altre eren miners, incorporats al març de 1947 des d'Utrillas, romanent primer al campament d'Aiguaviva del sector 17è i, després, al 1r batalló del 23; ambdós desertaren, a l'abril de 1948, amb altres tres companys (*Ranchero*, *Jacinto* i *Enrique*) després de negar-se a efectuar un control de vehicles a Gandesa. Detinguts i sotmesos a

un consell de guerra, foren executats a Saragossa el 12 de març de 1949.¹⁰¹² I Francisco Campos, *Cano*, també veí d'Utrillas, i de la CNT, cap de secció del 2n batalló del sector 23è, va desertar deixant una nota on indicava el punt de suport on havia deixat la metrallera i després de recollir diners del punt de suport de la masia Pla en Jover (Xert). Sembla ser que va morir poc després de la detenció, a l'agost de 1948, en la comandància de Terol.¹⁰¹³

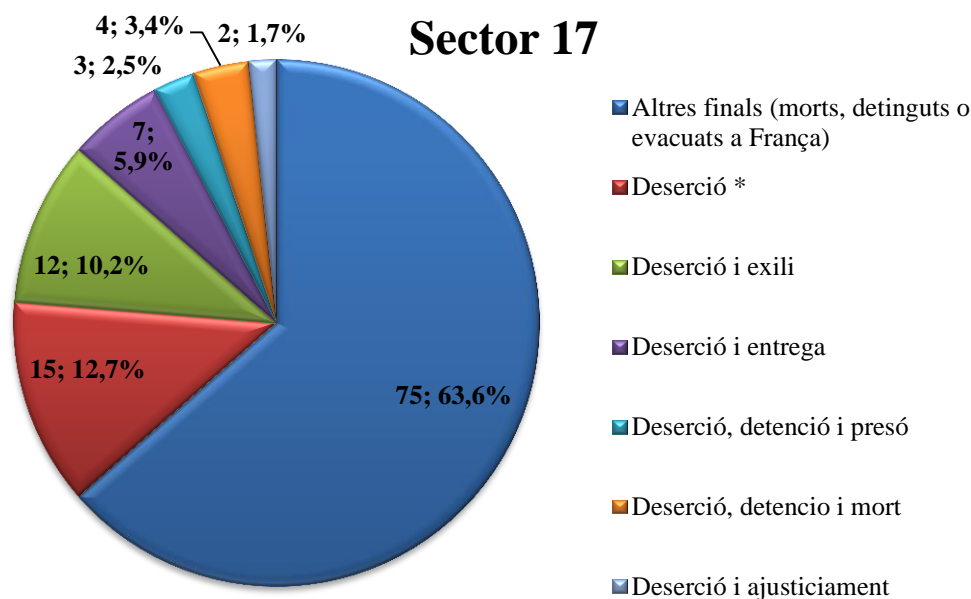
Per la seva banda, el sector 17è, com es pot veure en la gràfica de baix, es caracteritza per la menor quantitat de desertors que anaren fins a França; possiblement influí la major distància existent amb el país veí, així com la proximitat de cases de familiars i de coneguts on pugueren amagar-se o la decisió d'entregar-se d'altres. A diferència del 23è, set guerrillers es lliuraren, mentre que altres set foren detinguts (amb quatre morts) i dos foren ajusticiades en la mateixa Agrupació. Entre la quinzena de desertats que s'amagaren a l'interior, va estar Bernabé Rovira, *Garrobera*; integrant del 17è i enllaç entre sectors, que es refugià al mas de Figueral de Sorita, anant, els anys 50, cap a Catalunya, on perdè la vida intentant passar a França;¹⁰¹⁴ o el cap de batalló, *Francisco*, que, a diferència de l'anterior, intentà sobreviure amb la partida independent (i el coneixement que tenia dels dipòsits de queviures) formada amb *La Pastora*.

¹⁰¹² Sumari 611-1948, ACGMZ.

¹⁰¹³ Pareix que morí, víctima dels contundents interrogatoris, llençant-se, o essent llençat, per una finestra de la comandància de Terol. Registre de baixes hagudes en l'Agrupació, 1948, AHGC. Per contra, una nota del SIGC, deia, referint-se a *Cinctorrà* que "[...] se ha sabido que están en Francia otros tres más ("Cano", "Cuñado" y "Santiago")". Nota informativa del SIGC de Morella a Terol, 28 de juliol de 1948, AHGC.

¹⁰¹⁴ Testimoni d'Amparo Rovira, filla de Bernabé, 30 d'octubre de 2016 i 8 de gener de 2017. Declaracions de Florencio Pla, *La Pastora*, fetes a València, el 9 de juny de 1960 als inspectors Tomás Cossías García i Aurelio García Garrido. Causa 96-V-1949, AGHD.

Gràfica 7. Destí final dels guerrillers del sector 17è

Font: Elaboració pròpia

Aquest sector, diferenciant-se de l'anterior en la menor xifra de fugits a França, destaca, en relació al 23è, pels ajusticiaments a desertors i, sobretot, per la major quantitat d'entregues hagudes, una xifra semblant a l'11è, però clarament per baix del sector 5è, amb una quinzena de casos documentats. Entre les set registrades, hi ha predomini d'antics membres de la CNT de la comarcal d'Utrillas, la gran part dels quals pogueren salvar la vida, possiblement per la col·laboració amb la Policia; tant Aurelio Cano (desertat al març de 1948), com Modesto Plou Vera, Emilio Azuara i Manuel Millán (desertant aquests tres últims a maig de 1947), foren condemnats a pena de mort, commutada posteriorment a 30 anys de presó.

Per contra, la més tardana deserció de Isaías Jiménez, *Maquinista*, va tenir un final ben diferent. Guerriller també de procedència cenetista, ingressat després al Partit, s'havia incorporat a inicis de 1947, convertint-se en un experimentat integrant del sector 17è que desertà al març de 1952; les sospites de ser ajusticiat pel dirigent Josep Gros, l'empenyaren a escapar, no sense abans, llençar una bomba de mà, a la tenda de campanya d'aquell, que no arribà a explotar. La fugida de *Maquinista*, culminà en

l'entrega a la Guàrdia Civil i la temporal conversió en confident i acompanyant d'aquesta en operacions repressives; però l'assassinat a tres guàrdies i a una jove en una d'aquelles, tornà a provocar una desesperant escapada que finalitzà amb la seva estranya mort a una bassa del terme de Vistabella.¹⁰¹⁵

Altrament, altres desercions culminaren en posteriors detencions i morts per les forces de l'ordre; entre elles, s'executà a Pedro Ferriz, *Madriles* i a Eugenio Sánchez, *Guillermo* i s'aplicà la *Ley de Fugas* a Marcelino Chiva, *Tarzán* (que també va estar a l'11è sector) i al ja referit Saturnino Tena Escrig, també anomenat *Peque*. Ell, natural de Xodos, acusat d'integrar la partida primerenca d'Els Ports de Morella, i d'abandonar-la, va ser detés a Castelló de la Plana. Reclamat, per interrogar-lo pel comandant Roldán de Morella, va ser mort, uns dies més tard de ser traslladat a la presó de la capital d'Els Ports, al barranc dels Taus de Morella, el 16 de març de 1949.¹⁰¹⁶

Un dels aspectes que més crida l'atenció és l'abundància de desercions en grup. Alguns d'ells, aprofitaven alguna missió per fer-lo, com el grup del 23è sector format per *Miguel* (cap de la 2ª companyia), *Lamberto* (cap de la 1ª companyia), *Ruiz* (cap de secció), *Cuñado* i *Jaime* que, tenint la comanda d'efectuar un sabotatge a finals de març de 1948, decidiren deixar els explosius a una cova de Vallibona, i desertar i anar cap a França.¹⁰¹⁷ Molt sovint, l'acord previ es realitzava entre persones amb llaços de veïnatge o parentesc. D'aquesta manera, enmig d'un ambient de desesperació i de sospita, els vincles primaris facilitaven la confiança mútua i, amb això, l'abandonament. Així va passar en els dos miners referits anteriorment (*Chaval* i *Justiniano*) que desertaren juntament amb tres companys més provinents de la conca d'Utrillas (*Ranchero*, *Jacinto* i *Enrique*). I també 4 masovers de Vallibona, incorporats a finals de 1947, *Vicente*,

¹⁰¹⁵ Segons alguns testimonis orals, *Maquinista*, amagat en una barrancada, va ser enverinat per veïns, a inicis de novembre de 1952. Testimoni de Toni Solsona, 1 d'abril de 2015, 20 de maig de 2016. Informe de la 233 Comandància, Terol, 33 Tercio, novembre de 1952.

¹⁰¹⁶ Sumari 557-V-1948, AGHD. Informes de la 233 Comandància a la Guàrdia Civil de Terol sobre la detenció de Saturnino Germán Tena Escrich, i de l'aplicació de la *Ley de Fugas*. GC 233 Comandància. Prefectura núm. 274. CS, 22 de desembre de 1948, AHGC, Madrid GC 233 Comandància. Prefectura núm. 42. CS, 18 de març de 1949, AHGC.

¹⁰¹⁷ Notes informatives del SIGC, 33 Terç, 2n sector interprovincial de la Guàrdia Civil, amb data 23 i 24 de juny de 1948, AHGC.

Ramón, Alfonso i Santiago, abandonaren, de forma conjunta, entre la primavera i l'estiu següent.¹⁰¹⁸

Algunes desercions foren especialment transcendents; a inicis d'abril, la marxa del mateix cap del 2n batalló del 23, José Borrás, *Cinctorrà*, juntament al seu ajudant *Juan* i Julian Valeriano, *Conill de Cinctorres*, persona, a l'igual que José, natural d'aquest municipi, (i enllaç amb l'Estat Major), afectà molt al batalló. La desaparició del líder carismàtic, veterà de la guerrilla, que fins aleshores era el que els havia esperonat a unir-se i a resistir, així com la de *Juan*, l'ajudant en cap i responsable polític del batalló, impulsor dels consells de resistència al Maestrat i La Plana, i propagador de l'ambient favorable que hi havia entre el camperolat, deixà a la resta de membres del batalló confusos i desorientats. Tots tres se n'anaren cap a França, després d'efectuar un colp econòmic i amb el pretext d'anar a amagar una màquina d'escriure.¹⁰¹⁹

El fins aleshores incombustible *Cinctorrà*, començà a donar símptomes de desesperança, d'esgotament i de desconfiança envers la resistència guerrillera des del segon semestre de 1947. Un informe confidencial signat pel seu responsable d'organització *Juan*, i el responsable polític, Manuel Sánchez, escrivia que, el 12 de novembre de 1947, *Cinctorrà*, estant amb d'altres subordinats, admetia que “la situación para el movimiento guerrillero se ponía imposible por la evacuación de masías, la represión y las grandes concentraciones de Guardia Civil”. Pocs dies més tard, la mort, per la Guàrdia Civil, de sis col·laboradors del terme de Morella, l'afectà especialment; fins i tot, el seu més directe col·laborador, *Juan*, amb el qual tinguè no poques discussions, decidí informar verbalment a *Carlos, Antonio* i *Pedro* de l'actitud del cap de batalló ja que, malgrat que *Juan* intentà “corregir defectos (...) a cada consejo reaccionaba mal

¹⁰¹⁸ Informes de la 232 Comandància dels guerrillers que integren l'Agrupació, 1949, Tarragona, AHGC. Notes informatives del SIGC, 33 Terç, 2n sector interprovincial de la Guàrdia Civil, amb data 23 i 24 de juny de 1948, *Informe general de bandolerismo*, 133 Comandància de Terol, AHGC. Sumari 85-V-1947, AGHD. Declaracions de Florencio Pla, València, 9 de juny de 1960, Causa 96-V-1949, AGHD.

¹⁰¹⁹ Declaracions de Manuel Torres, *Manolete* o *Rodolfo*, en sumari 287-V-48, AGHD. Informe d'Ibañez de la *Agrupación Guerrillera de Levante*, juliol de 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 110, AHPCE.

(...) él decía que era el jefe y hacía lo que le daba la gana”;¹⁰²⁰ no gensmenys, *Cinctorrà* va arribar a l'extrem de dir als seus subordinats que pensava marxar, convidant-los a que anaren amb ell, acció que efectuà als inicis de la primavera de 1948.¹⁰²¹ Així, la confusió existent per tot el batalló, es transformà, pel progressiu augment de desercions, en desencís i desmoralització.

Las desbandada posterior reduí dràsticament el batalló. Pocs dies més tard, desertaren *Tomás* i *Eduardo*, *Puerto* i *Félix* o el *Conillet d'Ares*; en total, una quinzena de guerrillers marxaren les següents setmanes. Per això, per aturar l'onada desertora, *Antonio*, cap de l'Agrupació, acudí i s'establí un temps al campament del batalló, fins que, durant el trasllat en un dels viatges d'inspecció al sector 17è, morí en un assalt de la Guàrdia Civil, el 26 de maig de 1948 a la masia Guimerà de Portell.

Les progressives desercions i les baixes hagudes en atacs de la Guàrdia Civil feren que tant el batalló com el sector 23è quedaren reduïts a molts pocs guerrillers: si a finals de 1948 quedaven uns 13, un any més tard, eren cinc. Uns dels pocs que decidí quedar-se, va ser el veterà José Llinares, *Valencià*, el qual, tot i estar “desengañado y desilusionado” i de rebre, invitacions a entregar-se per part de la Guàrdia Civil, continuà, gairebé sobrevivint, en les muntanyes.¹⁰²² Altra persona, veterà de la guerrilla, que també va ser objecte de captació, mitjançant l'esposa, amb oferiment de gratificació econòmica, va ser el cap de batalló del 17è i integrant després d'una partida independent, *Francisco*.¹⁰²³

¹⁰²⁰ El mateix *Juan*, exposà a la direcció del sector i de l'Agrupació que era convenient deixar de ser el seu ajudant, motiu pel qual passà a dedicar-se plenament a organitzar la població civil i expandir els consells de resistència. Informe confidencial del sector 23, març de 1948, en sumari 232-V-1948, AGHD.

¹⁰²¹ Nota del SIGC de la 233 Comandància de la 5a zona de Terol, 7 de juny de 1948, AHGC. *Memòries de José Borrás, Cinctorrà*, op. cit.

¹⁰²² Possiblement, en la decisió de no fugir a França, pot haver influir la proximitat de la dona i el fill, residents a La Pobla Llarga, València.

¹⁰²³ Segons el SIGC, “se ha intentado la captación del mismo por medio de su esposa, la cual en un principio se mostró muy recelosa y desconfiada pero halagada por una espléndida gratificación para sus hijos (tiene 4 pequeños y con promesas para su marido fue atraída poco a poco, terminando de convencerse de mi sinceridad y por prometer muy entusiasmada que interesaría a su madre política para entre las dos llevar al convencimiento de su marido para que se entregue”. Malgrat que la dona confessà que l'havia vist i que “lo encontró muy demacrado y con aspecto de hambre, dice que le manifestó que está harto y desengañado y que tenía

Mentre que el major pes desertor del sector 23è i del 17è coincideix també en les unitats amb major pes d'autòctons, a l'Estat Major no va desertar cap dels responsables. Per *Grande*, això estaria relacionat amb el baix grau de politització d'aquells seguint, així, la línia d'anàlisi del Partit, basada en atribuir els problemes al baix perfil, formació i treball polític. I Carrillo, amb la mateixa base argumental, sostenia que els que més desertaren foren els que menor experiència política i armada tenien. I, amb això "los más débiles comenzaron a desmoralizarse y desertar. Unos se ocultaban, otros cayeron en manos del enemigo y al caer delataron todo lo que conocían, provocando nuevas detenciones de campesinos. Esto creó la desconfianza hacia los guerrilleros, y el aumento del aislamiento".¹⁰²⁴

Ara bé, tant la formació com l'experiència política era l'eufemisme en què es referia el compliment i sotmetiment de les directrius del Partit. El qual, com hem comprovat abans i com admeteren alguns guerrillers, no sempre tingué una direcció adequada. Per *Teo* on més desercions hi hagueren va ser "allí donde los responsables del partido han actuado peor. En el 23 había alrededor de 50 y cuando nosotros llegamos no habían más que 5 (...). Muchos han dejado notas escritas y no es porque sentían odio al Partido sino que muchos decían: "vamos a ver al Partido que aquí no existe". Otros que no eran militantes del P. que no se les daba ninguna explicación, no les dejaban reunirse, los vigilaban, pero no como el P. sabe hacer, sino como un gendarme sin que se pudieran mover y sin más palabras". Fins i tot, el mateix *Teo*, critica l'arbitrarietat i el despotisme d'alguns responsables, com *Medina* o *Mauro* i, especialment, del cap del 23è sector, ja que "en una marcha, *Carlos* le pega un tiro a uno y lo tira dentro de un pozo de agua. Esto a los hombres poco preparados les descompone porque no son capaces de darles una explicación."¹⁰²⁵

deseos de marcharse a Francia". Finalment, desertà, però ni es presentà mai, ni se n'anà a França. Informe SIGC del 23 sector del comandant del subsector de Morella 28 de juliol de 1948, AHGC.

¹⁰²⁴ Informe de Santiago Carrillo. *Dirigentes*. Carpeta 1/2. Caixa 30, AHPCE.

¹⁰²⁵ Informe de Teo, extret de ROMEU, Fernanda. *Más allá de la utopía: Agrupación Guerrillera de Levante...* op. cit., p.466.

I *Rubio*, confirma el terror imposat per *Carlos* i que el 17è sector estava “descompuesto”. Respecte el català, assegurà que havia matat a dos guerrillers als que acusà de coses que no eren certes. Que a *Carro* “también le fusilaron sin razón y a otro le pasearon” i també que “se colgó a un desertor de 17 años”, que era Julián Salmerón *Tovarich*. Igualment “han matado a Centellas” (Feliciano Villarroya), que Pedro Ferriz, *Madriles* “se marchó por miedo a Carlos”, i que Ramón Tena, *Félix* o *Julián* “desertó por miedo”.¹⁰²⁶

Nogensmenys, en un informe, datat de l'agost de 1948, s'admetia que en algunes unitats, hi havia:

(...) una situación de terror (...) los hombres que lo componen excepto los de la vieja guardia, tienen poca preparación política, no poseen la conciencia formada haciendo cara a los mayores sacrificios y estan predispuestos a cometer errores, imprudencias y incluso a abandonarnos si nosotros damos suelta y alentamos los métodos despóticos, si nosotros alentamos la existencia del sentimiento del terror, creando un estado de miedo por medio de acusaciones falsas (...) estamos en medida de crear una situación de desastre. (...) porque el hombre que está asustado, que no se siente a gusto (...) este hombre servirá para poco (...) y hay que crear completa tranquilidad (...) los jefes de nuestra agrupación debemos de actuar como padres y hermanos (...). Es necesario que los camaradas tengan completa confianza en nosotros (...) nuestra vigilancia debe ser sana y no policíaca”.

Així, conscients dels abusos comesos, i de pràctiques despòtiques, cridava a una major tolerància i a ajudar, més que condemnar, als que poden cometre algun error. I que si després de l'orientació política, continuava havent derrotisme i pessimisme, “hay que parar a observar”.¹⁰²⁷ Justament, l'arbitrarietat (no mitigada) d'alguns dels ajusticiaments, més que frenar les desercions, generant més por i desconfiança, les va augmentar. Per tot plegat, l'Agrupació, sense poder aturar el fluxe d'abandonaments, i utilitzant procediments que els estimulaven, no va poder tindre un contingent estable de guerrillers, ni créixer.

¹⁰²⁶ *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623, AHPCE.

¹⁰²⁷ Reunió política entre l'Estat Major i caps dels diferents sectors, agost de 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquets 238 i 239, AHPCE.

Respecte això, resulta eloqüent la mitjana de temps dels guerrillers: sobre 285 guerrillers amb coneixement d'inici i data final, almenys la meitat no arribaren a l'any de permanència en l'Agrupació; xifra coincident, també, entre els 147 dels integrants dels sectors 17è i 23è que hem pogut calcular el seu temps d'estada. I, els veterans, amb més de 4 anys d'estada, representen al voltant d'un 10% de la xifra. D'aquesta manera, poc menys d'un 40% estigueren entre 12 i 48 mesos.

Lògicament, les dures condicions de vida, amb carències alimentàries, fred o les llargues marxes nocturnes, així com la pressió de la Guàrdia Civil, junt la quotidianitat de les morts o les tensions internes, impulsaren, a molts, a abandonar. Entre els incombustibles que es mantingueren a la serra que més temps estigueren, hi hagueren tant veterans del Partit provinents de la guerrilla urbana valenciana (*Grande o Pepito*), arribats de França (*Ibañez, Jalisco, Tio Pito, Capitán o Manso*) i autòctons, com *Valencià, Florencio, Tomás, Germán o Pepito de Mosquerola*.

Malgrat l'intent d'ocultar les desercions hagudes, a l'efecte de no ampliar el descontentament i la desmoralització interna, no s'evità que foren conegudes pels guerrillers.¹⁰²⁸ Les conseqüències eren nefastes per l'Agrupació, no tant per la pèrdua d'efectius, o el consegüent i obligat canvi de bases i campaments, com per la informació que podia proporcionar a les forces de l'ordre, en cas de detenció, interrogació o entrega. La lluita guerrillera i el caràcter militar de l'Agrupació implicava la condemna de pena de mort a tot aquell que desertès o intentés fer-ho. No era fàcil, per l'Agrupació, localitzar i detindre desertors, però hi hagueren: hem localitzat condemnes de mort a guerrillers que, prèviament, havien abandonat les files.

És el cas del jove de vint anys Julián Salmerón Antón, natural de Cañizares (Conca) que, desertant el 22 d'abril de 1947 del 1r batalló del sector 17è, va ser capturat el 26 de novembre posterior, pels propis guerrillers, quan, segons ells, estava al servei de la Guàrdia Civil. Signant un document de culpabilitat, va ser jutjat immediatament en

¹⁰²⁸ Així ho confirma el "desertor" *Maquinista*. Declaracions realitzades per Isaías Jiménez Utrillas, *Maquinista*, el dia 8 d'abril de 1951, SIGC, 133 Comandància de la GC, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

consell de guerra, condemnat a mort i va ser penjat a la forca, a les 7.30 del dia 26 de novembre de 1947, al campament del monte Carramacho de Cabra de Mora.¹⁰²⁹

Un altre guerriller, Saturnino Gual Benages, *Gualino*, jornaler natural de Mosquerola, del campament de Pitarque, es presentà a la Guàrdia Civil fins que, assabentat que era transportat a Terol, decidí fugir i, ingènuament, tornar al campament, on fou ajusticiat, per *Asturias*.¹⁰³⁰ També va ser mort Feliciano Villarroya Bayo, *Centelles*, natural de Camarillas (Terol), incorporat el 17 de març de 1947 al 17è sector quan anaven a detindre'l per enllaç. Destinat més tard al 1r batalló del 23è, tornà, a finals de 1948, al 17è, on romangué, al batalló de *Viejo*, fins la seva deserció, a inicis de 1949 i posterior ajusticiament a gener de 1949.¹⁰³¹

Les desercions foren una de les causes, però no la única, com hem vist en l'anterior apartat, dels ajusticiaments haguts a l'interior de l'Agrupació. Hem documentat que les acusacions de "provocació" o de sembrar desmoralització determinaren més ajusticiaments que les anteriors; tanmateix, la procedència de les víctimes tampoc resultà clau, ja que foren executats tant cenetistes, com, fins i tot, alguns dels quadres del Partit més rellevants. Entre els primers, va estar Jose Simón Rubio, nascut el 1895 a Josa (Terol), afiliat a la CNT durant la guerra i incorporat en l'Agrupació el 4 d'octubre de 1948; responsable de cuina per la seva edat avançada, l'acusaren de renegar de les seves funcions, de ser descuidat, de sembrar conflictes, de no confiar en el PCE, de negar-se a rebre formació i de defensar vaguetats "del anarquismo pequeñoburgués". Aquests càrrecs determinaren la seva condemna a mort en un judici guerriller celebrat el 16 de març de 1949, on actuà de fiscal el cap del sector (*Carlos*), de jutge el seu ajudant i, com assessors, els caps de grup.¹⁰³² També Federico Bada, secretari comarcal de la CNT d'Utrillas, va ser acusat de traïció per contactar amb membres de la comarcal de la

¹⁰²⁹ Vegeu annexos.

¹⁰³⁰ Declaracions d'Antonio Querol Amor, sumari 485-V-1948 i 65-V-1949. Declaracions de *Tío Pito*. Sumaríssim 69-V-1949, AGHD. fons de Govern Civil, caixa 1076, carpeta 25, AHPT.

¹⁰³¹ Relació dels integrants de l'Agrupació emesa pel SIGC, 232 comandància de la Guàrdia Civil, sense data, AHGC, *Informe del proceso seguido por el bandolerismo en esta provincia desde su aparición hasta el momento actual*, abril de 1952, SEHGC. Sumari 69-V-1949, AGHD. Segons fonts d'Aguado Sánchez, va ser executat al gener de 1949 per *José i Francisco*. AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en España...* op. cit., p.362.

¹⁰³² Tribunal Guerriller de José Simón Rubio, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 276, AHPCE.

UGT, formar l'ANFD sense el permís dels dirigents i, fins i tot, de preparar una escissió en l'Agrupació. A més, sospitós també de ser confident a la Guàrdia Civil, fou ajusticiat a la serra de Javalambre durant la primavera de 1947.¹⁰³³

Altrament, també foren víctimes de depuració interna, alguns dels quadres del Partit més rellevants; el cas de Joaquín Boj és indicatiu, tant del desengany existent per la precària situació interna, com de la complicada convivència, motiu pel qual, dedicarem més espai a explicar com i per què va ser ajusticiat. Jove de 26 anys, antic responsable de les JSU de Terol, s'incorporà a guerrilles, el 23 d'agost de 1947, després de ser descobert com enllaç, juntament amb son pare, Alfonso, darrer alcalde republicà de La Ginebrosa.¹⁰³⁴ Fins aleshores, tant l'un com l'altre, havien convertit, el forn familiar, en punt de subministrament i d'informació entre col·laboradors i guerrillers.¹⁰³⁵

Aquesta família, de remarcats antecedents republicans, sofrí molt durament, la repressió política del règim. La pressió subsegüent a l'entrada de pare i fill a la guerrilla va comportar la detenció de la mare i dona, Josefa Bayod Ribas, el 20 d'octubre de 1947, i el seu trasllat a la presó d'Alcanyís, on també estava el germà d'Alfonso, Aurelio Boj. Desapareguts entre el 10 i l'11 de novembre de 1947, juntament a 4 homes i una dona més (entre ells, José Mir, *Cona* i Aurora Piñana), tot indica a què foren morts, en la carretera de Montroig fins a Morella.¹⁰³⁶

Joaquín s'integrà al sector 17è i al sector 23è, on va exercir de responsable i instructor polític itinerant. La seva formació i capacitat política, més elevada que la d'altres guerrillers, era també proporcional a la crítica que va exercir respecte la situació interna de l'Agrupació. Tot i ser el quadre del Partit amb més nivell polític incorporat des de l'interior, amb reconeguda autoritat i assumpció de càrrecs, no es va adaptar mai a l'Agrupació. Des de la seva entrada, el seu desencant i desengany creixeren

¹⁰³³ Informe sense data, jacquet 39, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE, citat a YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.155.

¹⁰³⁴ Joaquín, persona que sempre va destacar en els estudis acadèmics, va ser, durant la guerra, alumne de l'Escola de Mandos superiors de la República i secretari d'*El Campesino*. Després d'aquesta, passà a França i, amb la invasió alemanya, decidí tornar al seu poble.

¹⁰³⁵ Sumari 256-V-1948, AGHD.

¹⁰³⁶ BOJ BAYOD, Marina, "Buscando a mi madre. Josefa Bayod Ribas." Testimoni de la germana de Joaquín, en la secció "desaparecidos" de la web de la Gavilla Verde.

exponencialment. Amb una lucidesa acompanyada d'un fort pessimisme, va ser conscient de la greu situació i críticà, sense dissimular, alguns dels problemes existents: el degoteig de baixes, els escassos guerrillers, la baixa formació dels integrants, amb escassa comprensió d'alguns dels textos que ell preparava i intentava ensenyar, la seva desconfiança envers responsables de sector, la irresponsabilitat i incompetència de molts homes, la inexistència del Partit ... Impregnat d'una certa supèrbia derivada de la seva major preparació, el desencant per l'escassa formació de guerrillers o de col·laboradors, féu que desestimès, en no poques ocasions, a orientar políticament.¹⁰³⁷ Fins i tot, segons alguns testimonis, arribà a fer-se cigarrets amb el paper de textos del Partit (en concret, el comunicat de Bucarest) perquè considerava que ni els camperols, ni tampoc els guerrillers, el podien entendre.¹⁰³⁸ Les mostres de prepotència, les escasses formes, així com la dolenta i tensa relació amb d'altres guerrillers, especialment amb els responsables, influïren clarament en el seu destí.

Moltes foren les acusacions vertides sobre ell: segons *Vías*, responsable de batalló, *Joaquín* es negà a fer guàrdies i a efectuar determinades accions, cas de rescats econòmics; per *Carlos*, tenia "gandulitis aguda (...), su mayor trabajo ha sido criticar a Pedro", identificant-lo com un traïdor, ("como un Trilla o Monzón"), i reconeixia que "si él hubiese querido poner su capacidad política en beneficio de la causa hubiese podido ser un fuerte pilar para nuestra Agrupacion".¹⁰³⁹

El seu cas va arribar a França i Santiago Carrillo, al juny de 1949, a partir dels informes recollits conclouguè que feia "crítica destructiva en grupo. Contra Pedro, Antonio, Carlos. Decía que Dolores se había equivocado". I que *Joaquín* afirmava que "iba a cantar las 40 al EM", ja que volia discutir "lo que había pasado" (onades de baixes i

¹⁰³⁷ Segons *Francisco*, tot i que, juntament a *Joaquín*, foren a entrevistar-se amb els enllaços d'un poble per exposar-los la necessitat dels consells de resistència, *Joaquín* no els orientà, ni parlà, justificant-se després que "estos no saben más que de casas de campo, tonto". Informe de la reunió amb *Joaquín*, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 262, AHPCE.

¹⁰³⁸ Escrit de *Luís*, dins de l'*Informe del camarada Joaquín, Nacionalidades y Regiones*, jacquet 762, AHPCE.

¹⁰³⁹ *Informe del camarada Joaquín, Nacionalidades y Regiones*, jacquet 762, AHPCE.

desercions) al sector 23è.¹⁰⁴⁰ Enviat al costat de *Manso* “para probarle” va ser designat, paradoxalment, instructor del Partit, tasca que brillà per la seva absència. Per *Germán*, “Joaquín no hacía nada en el campamento, ni les enseñaba a los camaradas a escribir ni a capacitarse políticamente, pues Joaquín lo podía hacer pues estaba capacitado para enseñar”.¹⁰⁴¹ I segons *Ibañez*, “Joaquin dijo que no quería decirlo todo porque le llamarían provocador”.¹⁰⁴² Fins i tot, *Luís*, fortament enemistat amb *Joaquín* i que el substituí com responsable del Partit, seguint la inèrcia reduccionista i culpabilitzadora, expressà que “el problema del sector 17 es el de Joaquín”, el qual, “es un enemigo declarado de la Agrupación y de nuestro Partido, que ha realizado un trabajo de zapa y trotskista”.¹⁰⁴³

Tanmateix, per si no fos suficient, cercant la condemna i la justificació de la darrera pena, el responsabilitzaren també de la deserció de *Vilches*, d’abandonar (junt a *Paco*) a *Leopoldo* (Luís Doménech Tena) quan el mataren a Manzanera, o de la mort de l’aleshores màxim dirigent, Pelegrín Pérez, *Ricardo*.¹⁰⁴⁴ El fet que fos un dels acompanyats de *Ricardo*, recent cap de l’Agrupació, quan aquest fou ferit de mort, a l’agost de 1948, acabà de sentenciar-lo.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴⁰ *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623, AHPCE.

¹⁰⁴¹ Informe de German Rios, *Julián, Nacionalidades y Regiones*, Jacquet 910-913, AHPCE.

¹⁰⁴² *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623, AHPCE.

¹⁰⁴³ *Informe del camarada Joaquín, Nacionalidades y Regiones*, jacquet 762, AHPCE.

¹⁰⁴⁴ Domingo Vilches, provinent de la conca minera d’Utrillas, era una persona sense pràcticament activitat dins de la guerrilla; havent-se trencat una cama mentre transportava fusells furtats als somatenistes, i que aquesta quedès malcurada, romania aïllat dins de l’Agrupació. A pesar que en determinat moment va ser designat instructor polític d’alguns guerrillers, desanimat i ressentit per l’abandonament i les promeses incomplides de facilitar-li papers per dur-lo a la reraguarda, va desertar, a inicis de 1949, i detingut per la Guàrdia Civil el 20 de maig. Una setmana més tard, localitzat pels guerrillers quan anava acompanyant a les forces d’ordre públic en la localització de campaments i punts de suport, fou mort pels seus antics companys. *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623, AHPCE. Informe de José sobre l’AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE.

¹⁰⁴⁵ *Ricardo*, després d’incorporar-se al campament de l’Estat Major (situat a l’11è sector), decidí visitar els sectors 17è i 23è, els més malmesos per la repressió i les desercions. Així, amb la companyia de *Capitán*, de *Mateo* (enllaç entre sectors) i *Joaquin* (unint-se al grup des del campament de *Manso*), marxaren, sobre el mes de juliol cap a Aiguaviva. Veient que els dipòsits de menjar estaven buits i els campaments evacuats, compraren dos corders a un pastor, i

Per prendre la decisió definitiva, el 16 de juliol, al campament de l'Estat Major, es reuniren amb *Joaquín*, *Pepito*, *Teo* i *Luis*, el qual portava les versions i documents elaborats al respecte per *Manso*, *Nano*, *Carlos* i *Francisco*. També recolliren les opinions de *Paco* (oral) i de *Pedro* (amb carta a *Pepito*). En l'informe preceptiu de la trobada, *Pepito* digué que *Joaquín*, “ante todos los problemas intentaba salirse por la tangente”, a plorar, victimitzar-se o a negar-se a parlar. Insistiren que “su parte negativa ha sido muchísimo mayor que la positiva” creant, “graves problemas en el sector 17. Ha frenado y entorpecido su marcha”, i s'enjuicià, la seva tasca, com a “derrotista, trotskista y provocadora”.¹⁰⁴⁶ Les múltiples desercions esdevingudes, així com la més recent de *Vitini*, ennegriren el destí de *Joaquín*. I més, quan, després d'uns dies de convivència, on la situació no millorà i ell mateix es negà a escriure un article demanat per *Al Ataque*, arribaren *Manso* i *Grande*, donant la seva opinió. Segons *Ibañez*, el final de *Joaquín* fou acordat per *Pepito*, *Grande* i *Teo*.¹⁰⁴⁷

Uns dies més tard, les sospites sobre un possible intent de deserció augmentaren quan s'interessà, en una marxa, sobre la identitat dels pobles propers. Assabentat *Pepito* d'això, ordenà, segons un informe de *Julián*, l'execució immediata i, prop de Pico Ranera, “y con la metralleta le disparó tres o cuatros tiros en la cabeza y murió”, sent recollits els papers que portava per *Pepito*, així com el macuto i el fusell, essent soterrat

mentre els esquarteraren, apareguè la Guàrdia Civil. Perseguits per aquesta, fugiren dividint-se en dos grups, *Mateo* i *Ricardo* per una banda, i *Joaquín* i *Capitán*, per l'altra. I sembla ser que, en la fugida, *Mateo* va perdre de vista a Pelegrín, i continuà caminant pensant-se que venia darrere d'ell. Però aquest, que havia estat ferit, sense poder continuar, es sentà sota un pi, on morí. La controvèrsia que creà la mort, al si del Partit, fèu que acabà enviant des de França un home de confiança, *José*, per obtenir la versió definitiva. L'informe d'aquest, valorant que els tres acompanyants hagueren pogut fer algo més per salvar-lo, i oferint dubtes sobre la versió donada per *Mateo* i *Joaquín*, convertiren, aquells, en sospitosos. Per *Andrés*, *Ricardo* “fue abandonado criminalmente por los que le acompañaban” i anunciava una investigació. Informe de *Andrés* de la *Agrupación Guerrillera de Levante, Movimiento Guerrillero*, jacquet 252 i 252, octubre de 1949, AHPCE. *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623. Informe de *José* sobre l'AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273. Informe del camarada *Teo*. *Movimiento Guerrillero*, jacquet 639(1). Informe de *Manso* sobre la mort de *Ricardo*, *Equipo de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 639, AHPCE.

¹⁰⁴⁶La justificació de *Joaquín*, afirmant que no congeniava amb *Manso*, i que els guerrillers estaven a la seva contra, no serví de res. *Informe del camarada Joaquín, Nacionalidades y Regiones*, jacquet 762, AHPCE.

¹⁰⁴⁷Informe de *Ibañez* de la AGLA, 20 de novembre de 1949, jacquet 264.

en un pou. L'ajusticiament intentà ser encobert dins de l'Agrupació i en els mitjans guerrillers: si al sector 17è i 23è sempre es diguè que va ser traslladat al sector 5è, *Julián* va admetre que al campament de San Martín es silencià aquella mort.¹⁰⁴⁸

Per tot plegat, l'ajusticiament de *Joaquín* constata com les friccions internes, atïades per les difícils condicions materials i el desengany de molts membres, no es reduïren al "tradicional" xoc entre cenetistes i comunistes; *Joaquín*, important membre del Partit, sense estar subordinat a ell, exercí una forta crítica, impulsada pel seu desencant, que, finalment, no va ser tolerada pels dirigents de l'Agrupació. Tanmateix, la seva trajectòria en l'Agrupació mostra com la urgència formativa, així com l'absència de quadres, féu recórrer, de forma paradoxal, a una de les persones més preparades que, no obstant, era molt crítica amb les tesis del Partit i amb el paper de l'Agrupació. Va ser un militant comunista que ni entengué, ni acceptà les directrius i l'estratègia a seguir. Possiblement, la seva militància i la seva vàlua política retardaren un ajusticiament que, malgrat tot, s'efectuà sense contemplacions.

A l'últim, tant les desercions com els ajusticiaments constituïren altres aspectes característics dels sectors 17è i 23è: si el sector 23è destacà enormement en les desercions, el sector 17è, amb quasi la meitat de la trentena d'ajusticiaments documentats, va ser el que més en patí. Per una banda, l'èxit d'aquelles al 23è, amb buidatge progressiu i, gairebé total dels batallons, reduí els intents ajusticiadors. Per d'altra, el major període d'existència del 17è i la pretensió de mantindre (amb accions exemplaritzants) l'estructura i la cohesió interna, en un context d'enorme desmoralització i de gran intensitat repressiva, els explica.

9.5 Resistents o bandolers? La partida independent de *La Pastora* i *Francisco*

No tots els guerrillers, abandonaren, al juny de 1952, les muntanyes del Sistema Ibèric. Alguns dels que havien desertat prèviament romangueren, ja fos d'amagats o com a

¹⁰⁴⁸. Informe de German Rios, *Julián, Nacionalidades y Regiones*, jacquet 910-913 AHPCE. Anteriorment, el periòdic *Mundo Obrero* errà, considerant, a Joaquín i a son pare, assassinats per *Ley de Fugas*, el 7 de novembre de 1947 (possiblement confundits per les morts dels familiars abans mencionades), *Mundo Obrero*, 132, 26 d'agost de 1948.

partida independent dedicada fonamentalment a sobreviure. És el cas del grup format per Francisco Serrano Iranzo, *Francisco* i Teresa/Florencio Pla Meseguer, conegut popularment com *La Pastora*, els quals desertaren a octubre de 1950.

Francisco Serrano Iranzo, de qui ja hem explicat la seva trajectòria, va ser molt de temps cap de batalló del sector 17è. Amb un germà, Miguel i el pare Isidro que també havien estat a la guerrilla (fins la deserció del primer i l'anada a França del segon), era un gran coneixedor de les comarques on actuava; no obstant, sembla ser que el seu caràcter, es va anar agriant paral·lelament al creixement de les dificultats. Acusat de dèspota o d'indisciplinat per alguns companys, el seu desànim i diferències amb les noves directrius i l'equip de Gros arribat de França, l'empenyà a abandonar definitivament una Agrupació en què havia perdut tota confiança.

Per la seva part, Florencio, en aquell moment batejat com a Teresa, anomenat *Durruti* pels guerrillers, ha estat un dels guerrillers més divulgats, criminalitzats i mitificats; no obstant, el seu discret període en la guerrilla, de 20 mesos, va coincidir en el moment de màxima decadència del sector 23è i 17è, dedicats, bàsicament, a sobreviure. La seva anomalia sexual, amb el diagnòstic de "pseudohermafroditisme masculí", va fer que els pares decidiren batejar-lo com a dona, amb el nom de Teresa, possiblement per evitar que hagués de fer el servei militar. En un cos d'home i sentint-se com a tal, va haver d'assumir, en l'ambient rural de Vallibona i del mas de la Pallissa, on va nàixer, un rol femení dedicant-se a l'ofici de pastor. Treballant en diferents masies ,i, a partir de 1948, en la de La Pastora (al terme de La Pobla de Benifassà) va començar a tindre contacte amb la partida de maquis del minúscul 23 sector.

Concretament, a octubre de 1948, s'iniciaren les visites de guerrillers del sector 23è (*Ruben, Valencià, Juan, Tio Pito, Cristino, Ventura i Mateo*), liderats per *Carlos*, al mas on treballava i vivia. Els inicials sopars o aprovisionament esporàdic esdevenen, a partir de l'acord entre el propietari (Francisco Gisbert, marit de l'ama, Maria Abella) i el cap de la partida, en subministrament regular. Una situació que s'acabà abruptament a inicis de febrer de 1949, amb l'assalt, el dia 2, al proper mas del Cabanil (propietat també de Francisco Gisbert), on estaven refugiats tres guerrillers; el qual desembocà en

la detenció (i posterior mort per *Ley de Fugas*) d'aquell i en la fugida, previ avís, de *La Pastora* i incorporació al sector 23è.¹⁰⁴⁹

En un primer moment, Florencio va ser conduït, per *Carlos el Catalán*, a refugiar-se a casa de Cinta Solà, enllaç i núvia d'aquest. Després, anaren fins el campament del batalló de *Viejo*, del sector 17è, prop del masico La Pez (entre Fortanete i Mosquerola), on va rebre, per primer cop, un fusell rus i municions. Estant inicialment a aquest campament i al de Fortanete i Aliaga, marxà, junt els pocs membres del 23è, cap el Baix Aragó i el sud de Tarragona. Amb ells, amb divisions constants en petits grups, va romandre fonamentalment pels voltants de La Sènia, muntanyes de Morella o el campament del Montsià, dedicant-se bàsicament a sobreviure efectuant petits colps econòmics, algun esporàdic segrest, sabotatge o tall de carretera.¹⁰⁵⁰ Tanmateix, si la major pressió i els moviments de la Guàrdia Civil els feren canviar freqüentment de campaments, la irrisòria xifra de cinc guerrillers, que el sector 23è tenia a finals de 1949, no permetia gran cosa. Tan sols, el *Valencià*, en algun ocasió, s'encoratjava i animava, als camperols, per organitzar-se políticament i resistir al règim. Per això, sobre març de 1950, reberen l'ordre que el grup s'havia d'incorporar al sector 17è.¹⁰⁵¹

En un context enormement complicat i una cada cop més gran desmoralització, el 7 d'octubre de 1950, Francisco i *La Pastora* decidiren desertar de l'Agrupació. En aquell moment, tothom era conscient de la sagnia de baixes i més, quan, a l'estiu de 1950,

¹⁰⁴⁹ Mentre treballà en la masia de La Pastora, el mateix dia que van cremar el mas del Cabanil, va tenir lloc la "famosa" trobada amb una patrulla de sis membres de la Guàrdia Civil, encapçalada pel tinent Mangas i on també anaven el sometent *Pep d'Herbeset* i un altre de Torre Miró. L'exigència amenaçadora d'aquests de veure els genitals de *La Pastora*, esdevinguè en abús i humiliació. Provocant-li, com ell reconegué, ràbia i impotència, va inaugurar les controvertides relacions que tindria amb la Guàrdia Civil. Entrevista de Miquel Alberola, *El Temps*, setmana del 29 de febrer al 5 de març, 1988.

¹⁰⁵⁰ Entre les accions més transcendents, estigueren la mort, per foc amic i per una confusió, en una masia de Benifallet, d'Eufemio Bolós, *Barbero*. Més informació a SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., pp.340-348. O la mort del guàrdia de Rossell, José Vinuesa Badia, el 9 d'octubre de 1949, atribuïda per la Guàrdia Civil al guerriller *Rubén*, i que, alguns testimonis orals, derivant-la de disputes dins del quarter, neguen la participació guerrillera. La repressió posterior a aquesta determinà la fugida i temporal refugi, de Cinta Solà, al campament del Montsià.

¹⁰⁵¹ Declaracions de Florencio/Teresa Pla Meseguer fa a València el 9 de juny de 1960 als inspectors Tomás Cosias Garcia i Aurelio Garcia Garrido, AGHD.

s'assabentaren de l'assalt a Cerro Moreno, de la mort de *Valencià* i *Lucas* a Llucena i la de *Cèsar*, de Pitarque.

Per d'altra banda, als dubtes sobre el canvi de tàctica i les noves instruccions de *José Maria*, s'afegí el descontent per l'actitud de Josep Gros i el seu equip, així com la temor de possibles ajusticiaments. *Francisco*, experimentat guerriller, n'era conscient del fràgil manteniment de les partides i, també, de la possibilitat, de ser ajusticiat per desobedient i díscol. Les diferències amb Josep Gros, les sospites del dirigent del Partit cap la seva actitud, i les de *Francisco* respecte una possible purga, determinaren la decisió. Així, abans d'arribar a una reunió amb l'Estat Major, des del sector 23è, estant prop de la masia La Figuera, de Cuevas de Cañart, el 7 d'octubre de 1950, proposà, a *La Pastora*, desertar i formar una partida independent. *Francisco*, com a cap de batalló, era sabedor de la reserva de diversos dipòsits de queviures (d'oli, farina, galetes, xocolata, etc.), fet que li féu saber a Florencio, persona escassament polititzada i sense cap lligam al Partit, per garantir la seva acceptació a la proposta. Deixaren, segons *Maquinista*, escrits informant que projectaven actuar independentment “por no estar conformes con la política seguida”.¹⁰⁵²

La deserció d'ambdós sembla ser que tingué la pretensió de sobreviure, tenint present que l'estada al'Agrupació, sense garantir refugi i protecció, era perillosa; i ho feren, aprofitant-se tant de la informació que tenien dels dipòsits d'aliments, com dels col·laboradors o delators que les partides guerrilleres havien tingut. D'aquesta manera, gran part dels colps econòmics que efectuaren estigueren relacionats amb l'experiència guerrillera prèvia. Així, un dels primers colps va ser a la masia La Moreta, de Villarroya de los Pinares, on prèviament, *Francisco*, en el seu batalló, havia imposat una “multa”

¹⁰⁵² En paraules de *José Maria*, “Ante un nuevo caso de traición nos hallamos hoy en el 17: Francisco y Durruti viniendo para unirse a nuestro grupo desde el 23, en la zona de Pitarque han desaparecido, todas las características que nos han dado es que han desertado (...) si se han entregado al enemigo o si este los coge nos pueden hacer mucho daño ya que ambos elementos conocen mucho el 17 y 23 sector” *Informe de Levante y Aragón*. José Maria, 21 d'octubre de 1950, *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3, AHPCE, Declaracions de Florencio Pla, *La Pastora*, fetes a València, el 9 de juny de 1960 als inspectors Tomás Cossías García i Aurelio García Garrido. Causa 96-V-1949, AGHD. Declaracions realitzades per Isaías Jiménez Utrillas, *Maquinista*, el dia 8 d'abril de 1951, SIGC, 133 Comandància de la Guàrdia Civil, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

pagada tan sols parcialment i que pretenien, sense aconseguir-ho, recuperar en la totalitat.

I molts altres atracaments, des d'un proper al pantà de Santolea, el de la masia Gabino de Castell de Cabres o la masia Rocha de Fortanete, a inicis de juny de 1954, es feren també en represàlia a denúncies anteriors; en aquest darrer, aconseguiren quatre mil pessetes, segrestant, a un punt proper de la masia, a la dona i al fill, fins l'entrega de la quantitat. De fet, el segrest econòmic, a l'igual que passà al sector 17è, fou una modalitat molt utilitzada per aquesta partida: a la masia Las Talayuelas, de Pitarque, visitaren a un antic col·laborador de l'Agrupació, sospitós de posar-se al servei de la Guàrdia Civil; sota l'exigència de vint mil pessetes, retingueren durant unes hores a dues nétes, fins l'entrega de la quantitat. Altres intents, també vinculats a represàlies per xivatatges anteriors no prosperaren, com el de la masia Boj, de Fortanete, planejat per ser propietat dels cunyats del amos de la masia Ayora de Tronchón, responsables de la mort d'*Asturias*.

Però no va ser la única inèrcia de la guerrilla política mantinguda: segons les declaracions de Florencio, aturaven a camperols exhortant-los a organitzar-se per acabar amb la dictadura i, també, a ajudar-los. Així mateix, utilitzaren antics punts de suport com a subministradors i, fins i tot, com a refugi-base durant un temps o còmplices de certes operacions econòmiques. És el cas de José Salvador, propietari de la masia Llobrec de Paüls (Tarragona), antic punt de suport del sector 23è i que, amb el fill i gendre, tornà a col·laborar amb la partida de *Francisco* i *Durruti*. Fins aleshores, no havia estat descobert com a tal, perquè els únics guerrillers que ho sabien, o s'havien mort sense confessar-ho (*Rubén* i *Valencià*) o estaven a França (*Carlos el Catalán*) o era el mateix *Durruti*. El propietari no tan sols acceptà subministrar-los sinó que acordà, amb *Francisco*, informar a la partida dels moviments de la Guàrdia Civil i de possibles objectius econòmics a canvi d'un 20% del recaptat.¹⁰⁵³

¹⁰⁵³Declaracions de Florencio Pla, *La Pastora*, fetes a València, el 9 de juny de 1960 als inspectors Tomás Cossías García i Aurelio García Garrido, sumari 96-V-1949, AGHD. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...*op. cit., pp.396-397.

LA PRAXIS GUERRILLERA: ENTRE LA POLÍTICA I LA SUPERVIVÈNCIA

Allí tingueren la base, fins que algunes sospites, els emplaçaren a retirar-se per la col·laboració, dels propietaris, amb la Guàrdia Civil, a partir de la detenció del fill. Després d'un període deambulant entre Paüls, Tortosa, La Sènia, el Montsià, la Tinença, les muntanyes de Morella i la serra d'Espadella, decidiren anarse'n a Andorra, on estigueren entre maig i octubre de 1952 dedicant-se a treballs agraris. Tot i que l'objectiu inicial era encaminar-se cap a França, amb l'inici de les nevades i la manca de feina, tornaren a l'Estat Espanyol; i s'assentaren, la gran part del temps, a un campament de la serra de La Espadella de Xert, amb esporàdics atracaments i dedicant temps, també, a localitzar o excavar amagatalls per diners i armes.

Aleshores, des de la marxa a la primavera de 1952 dels darrers guerrillers de l'AGLA, es convertiren en l'única partida que quedava en les referides muntanyes i en els únics homes armats, que havien format part de l'AGLA, perseguits; eren, malgrat l'escàs contingut polític de les seves operacions, els últims guerrillers del País Valencià i d'Aragó. Amb el campament base de La Espadella, actuaren per diferents indrets (La Galera, Villarlengo, Mosquerola o Castellote) intentant contactar, en diverses ocasions, amb la família de *Francisco*.

El rol exercit per cadascun dels membres en la partida va ser notòriament diferent i desigual. Sembla ser, atenent a diferents testimonis, que el líder, qui portava la veu cantant i qui efectuava els atracaments, era *Francisco*. Per contra, Florencio, es solia quedar fora, fent funcions de guàrdia i vigilància. Alguns dels assalts acabaren amb víctimes mortals: el més tràgic, que posà en alerta les autoritats, va ser l'ocorregut el 2 de novembre de 1950, tan sols un mes després de la deserció, al Mas de Catre (La Ginebrosa). Allí, *Francisco*, en un impuls de desesperació, després d'assabentar-se de la fugida d'un dels membres de la família retinguts, llençà una ràfega de metrallera que acabà amb la vida de 5 persones que es trobaven nugades amb una corda a l'interior. L'acció tornava a estar emparentat amb delacions anteriors, ja que els moradors foren

els que informaren a la Guàrdia Civil, de la presència de guerrillers, prèvia a la mort de *Rubén*.¹⁰⁵⁴

Més tard, el 25 d'abril de 1953, en la masia Blasco, de Castellote, intentaren realitzar un cop econòmic exigint prop de 10.000 pessetes; com que no les tenien, mentre la família era retinguda, el gendre del propietari anà a buscar la quantitat al banc, apareixent, dues hores més tard, acompanyat de la Guàrdia Civil; els segrestadors, adonats d'aquesta presència fugiren després que *Francisco* disparés contra el pastor de la masia, que els tallava el pas, provocant la seva mort.¹⁰⁵⁵

Poc més d'un any més tard, les conseqüències foren ben diferents. El dia 2 d'agost de 1954 pretengueren assaltar un xalet a la pedania del Reguers, prop de Tortosa, propietat de la família Nomen. L'escassa informació disponible que sobre ell tenien, arriscà una operació que consideraven òptima pel caràcter benestant i adinerat dels propietaris. Després de saltar la tanca i encanonar els presents, els demanaren 200.000 pessetes i menjar. Proporcionant-los deu mil pessetes i una pistola, i convidant-los a pastissos, els guerrillers relaxaren la vigilància, moment en què fou aprofitat, per un dels fills, oficial de milícies, per disparar a *Francisco* amb la seva arma reglamentària. Després d'un tiroteig, *Durruti* fugí fins al punt de reunió establert prèviament, on *Francisco*, ferit de mort, ja no acudí.

A partir d'aquest moment, finalitzà la partida conjunta, i, *La Pastora*, des d'agost de 1954 fins agost de 1956, va romandre a soles, entre la serra de l'Espadella i el barranc de Vallibona, sobrevivint de la recol·lecció i xicotets i dispersos robatoris d'hortes, bancals i bodegues; dos anys més tard, es decidí, de nou, a buscar-se la vida per Andorra; a la masia de Las Pardinias, de Sant Julià de Llòria, presentant-se amb el nom de Florencio, treballà de pastor i a la compra venta de tabac, fins que, el 5 de maig de 1960, fou detés, molt probablement, resultat de la denúncia d'un home (*Francisco de la*

¹⁰⁵⁴ La resposta de la Guàrdia Civil, com era habitual, fou també criminal. Dos dies després, executaren, a la serra de Monegret terme de Torre de Arcas, a tres enllaços de la mateixa població responsabilitzant-los d'haver informat als guerrillers. Carpeta 18, caixa 1031, Govern Civil, AHPT. YUSTA, Mercedes, *La Guerra de los vencidos...* op. cit., pp.99-102.

¹⁰⁵⁵ Fons de Govern Civil, caixa 1031, carpeta 36, AHPT.

Personada), que, havent rebut diners prestats de Florencio, no tenia interès en tornar-los.¹⁰⁵⁶

Amb tot, la trajectòria d'aquesta partida independent, aporta algunes continuïtats respecte les partides de l'Agrupació. La semblança en el modus operandi de les accions, adquirit en les operacions guerrilleres anteriors, es constata en la proliferació, dins de l'activitat efectuada, de segrestos econòmics; així mateix, una gran part dels objectius foren persones que, anteriorment, havien delatat o tenien, algun tipus de responsabilitat, en actuacions de la Guàrdia Civil. Fins i tot, en alguns moments, exhortaren a camperols a organitzar-se contra la dictadura. I, també, com va passar en les partides o batallons liderades per autòctons (com el de *Francisco o Pepito de Mosquerola*), no foren alienes de picabaralles o enemistats personals, augmentades, o no, per desavinences polítiques.

Però l'absoluta primacia de l'obtenció d'aliments o diners, la cerca de la supervivència, el fred i la fam, o la fugida constant de les forces d'ordre, determinà el caràcter incautador de la seva actuació. A diferència de les companyies de l'*Agrupación Guerrillera*, l'absoluta independència, així com la fracassada experiència guerrillera anterior, reduïa, a la mínima expressió, el contingut polític. No s'efectuaren ni sabotatges, ni ocupacions, ni es feren mítings o ajusticiaments d'autoritats polítiques. Practicaren un repertori d'acció que encaixa en el què Jorge Marco va anomenar "bandolerismo social", concepte que, malgrat el terme emprat, no estigué al marge de rerefons polític.¹⁰⁵⁷ Sense il·lusió, i sense propaganda, les anecdòtiques arengues polítiques, no foren més que herència de l'anterior trajectòria política, que justificaven, i, serviren de reclam, al tant necessitat ajut i subministre. Sota una dramàtica i amenaçadora situació, el dret de supervivència prevalia al de propietat i oblidava el projecte polític.

¹⁰⁵⁶ Declaracions de Florencio / Teresa Pla Meseguer, València el 9 de juny de 1960, sumari 96-V-1949, AGHD. Entrevista de Miquel Alberola, *El Temps*, setmana del 29 de febrer al 5 de març, 1988.

¹⁰⁵⁷ MARCO, Jorge, "Guerrilla, bandolerismo social, acción colectiva..." op. cit. I "Rebeldes justicieros. Los hermanos Quero y la resistencia armada antifranquista", en *El último frente. La resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952...* op. cit., pp.144-173.

El per què no se n'anaren a França, com tants d'altres antics guerrillers, no acaba d'esclarir-se. L'hàbit de viure en les muntanyes, i, en el cas de *Francisco*, la proximitat a una família, enormement marcada per la pressió de la Guàrdia Civil, i que visitava, quan podia, ocasionalment, va poder determinar el seu establiment a aquestes contrades. No oblidem que actuaren principalment en un espai concret, conegut per ells, i on tenien relacions personals. Tot i això, sembla ser que mai pergueren de vista, l'objectiu de França: tant el viatge efectuat a Andorra pels dos, com el realitzat en solitari per Florencio, buscaren poder penetrar, a llarg plaç, en territori francès. Si en el primer, decidiren, possiblement pels factors dalt apuntats, tornar a Espanya, el propòsit de Florencio fou avortat per la seva detenció.

10. GUERRILLERS: COMBATENTS, RESISTENTS O SIMPLES FUGITS?

10.1 Perfil i categories guerrilleres: entre la utilitat i els riscos

Com ja s'ha assenyalat, l'*Agrupación Guerrillera de Levante* va ser, com totes les altres, eminentment masculina (car als anys 40 es considerava la guerra com una funció d'homes) i amb un perfil d'edat predominantment jove; els seus integrants, generalment amb experiència militar i política de la Guerra Civil, tingueren un origen majoritàriament agrari i rural, i eren d'extracció social baixa. Aquestes semblances en el perfil no eviten una diversitat iniciada en el mateix origen dels guerrillers: la rellevant presència d'homes arribats des de França, i el majoritari i cada cop més gran component autòcton, es suma tant a la heterogeneïtat política interna com a les diferències pel que fa a la formació política i cultural.

L'anàlisi del com i el per què ingressaren en la guerrilla ens fa entendre molt millor el caràcter dels membres i la seva adaptació a l'Agrupació; així, partint de categories elaborades des d'aquell, desenvoluparem, en el present apartat, els diferents tipus de guerrillers que conformaren l'Agrupació amb aproximacions a les trajectòries vitals, polítiques i militars més significatives. Per fer-ho, establim diferents models que, prenent com a base els orígens de l'ingrés en l'Agrupació, pretenen encabir els guerrillers en categories útils per comprendre tant les circumstàncies i motius que els

feren engrossir les files de la guerrilla com les tensions i enfrontaments hagudes en aquesta.

Les categories utilitzades per classificar els guerrillers antifranquistes no són pas noves. I és especialment en l'AGL, on la historiografia més ha insistit alhora d'utilitzar-les. Nogensmenys, l'AGL, a diferència d'altres agrupacions, va radicar en un territori amb una menor presència de fugits a causa de la tardana ocupació franquista de la Guerra. Així doncs, en la seva articulació, efectuada amb posterioritat a la d'altres agrupacions, tingueren (major) protagonisme homes arribats des de França i enviats pel PCE.

Aquesta rellevància "forània" de l'AGL, atorgat per una bona part de la historiografia, i principal element diferenciador, juntament al control comunista, de l'Agrupació, en relació a les altres, no determina, com hem vist al llarg del present treball, un caràcter exclusivament "francès", ni tampoc, ha de relegar, el paper clau de persones que s'incorporaren des de l'interior. Aquests, els autòctons o endògens, ingressaren generalment, encara que no sempre, per evitar la repressió franquista, ja fos per haver-se fugat i estar amagats o per haver estat descoberts com a col·laboradors de les partides.

La dicotomia "francesos" versus autòctons, sovint, de forma inexacta, reduïda a comunistes versus llibertaris, ha estat ben utilitzada en obres sobre l'AGL per descriure aquesta diversitat d'origen, i, fins i tot, diferents maneres de fer i de concebre l'Agrupació. Altrament, la tendència abusiva d'identificar als guerrillers com llibertaris o comunistes, o a reduir enfrontaments per disparitats ideològiques quan representaven molt més que això, com hem comprovat en apartats anteriors, tampoc ha ajudat a comprendre la complexitat de causes. Sense negar la utilitat d'aquelles dos categories ("francesos" o exògens versus autòctons o endògens) alhora d'entendre la procedència, motivacions, instrucció prèvia o l'encaix dels integrants en l'estructura guerrillera també és cert que no resol completament la varietat de composició interna. Per això, i a efecte de mostrar l'heterogeneïtat haguda, ampliïem i desenvolupem diferents categories establertes a partir de l'entrada a l'Agrupació, tant des de la procedència espacial, com del seu moment temporal d'ingrés.

Els guerrillers provinents de França els dividim entre els quadres rellevants del PCE i els "guerrillers de base". També hi hagueren alguns d'aquests que, essent naturals

d'indrets on s'establí l'Agrupació, "nadaven entre dos aigües" ja que, a l'instrucció i obediència pròpia d'aquells, s'unia el coneixement del territori i xarxes de coneguts característica dels autòctons. Un altre tipus el formaren les persones que, essent militants del Partit, s'incorporen des de l'interior, principalment, des dels grups de guerrilla urbana de l'àrea metropolitana de València. Així, ni tots els fidels al Partit, o els erigits a càrrecs de responsabilitat, provenien de França, ni tampoc, tots els militants del Partit, com hem referit, obeïren cegament.

Pel que fa als autòctons, diferenciem els evadits, fugits o amagats que formaren petites partides armades, fins i tot, abans de l'AGL; i els que s'incorporaren a aquesta, generalment més tardanament, per evitar la repressió franquista, a posteriori de la seva col·laboració o contacte amb els guerrillers. Amb desigual experiència, militar política, contemplaren l'Agrupació com a refugi; tanmateix, entre aquells, hi ha alguns exemples d'integrants esporàdics de les partides, que col·laboraren i arribaren a actuar com a "guerrillers a temps parcial".

A l'últim, exposem el cas del que ha estat, i no pas per la seua densa o rellevant trajectòria dins de l'Agrupació, el guerriller més "mediàtic" de l'AGL. Amb l'exposició de la trajectòria de Florencio Pla Meseguer, *La Pastora o Durruti*, pretenem aproximar-nos a un personatge que, tergiversat per la força propagandística del règim i pel sensacionalisme derivat de la seva anomalia sexual, encara està pendent de desmitificació.

10.2 Els primers "francesos": exili i resistència

Els guerrillers arribats de França des d'octubre de 1944 eren homes mobilitzats per la UNE i el PCE; una gran part, amb el carnet del Partit Comunista, havien estat instruïts en l'Escola de Toulouse, centre de formació política i militar radicat en diferents *chantiers* del sud de França. Així, l'assistència i formació rebuda en aquests cursos, els havia de capacitar, també a nivell físic, per penetrar i estendre la resistència armada a l'interior d'Espanya i d'assumir el lideratge i paper d'avantguarda del PCE.

El primer gran dirigent, líder i aglutinador de les inicials partides, recent arribades de l'estat veí, va ser Juan Ramón Delicado González. Nascut el 1910 a Higuera,

(Albacete) era un membre del PCE que s'havia format en l'Escola d'Oficials de la República a València i havia estat capità d'Intel·ligència a l'acabar la guerra. Després d'aquesta, va estar internat al camp de concentració d'Agde St. Ciprien, on, sense perdre el seu caràcter combatiu, mantingué els contactes amb el Partit i organitzà una vaga de fam. Posteriorment, fou comandant del 1r Batalló, 414 Brigada i, des de juny de 1944, va comandar la cinquena brigada; a octubre, entrà a Espanya, sent el responsable militar d'un grup d'uns 30 homes dels que arribaren, tan sols, una desena, fins la serra de Javalambre. Allí, seguint les consignes de la UNE i del PCE, s'establiren, prengueren contacte amb altres partides, i, sota el lideratge de *Delicado*, s'unificaren vertebrant la futura AGL. No obstant, com ja s'ha explicat, les sospites derivades de les seves relacions amb cenetistes de València i, especialment, les causades per la seva detenció i posterior alliberament, determinaren les acusacions de confident policial i el seu ajusticiament a novembre de 1946. Des d'aquest moment, el nom de *Delicado*, esborrat de la història de l'Agrupació, va ser sinònim de traïció entre els guerrillers.¹⁰⁵⁸

Alguns dels companys arribats amb ell de França, cas de *Casto*, amb el grup del qual enllaçà a les muntanyes de Prades, no dubtà de considera-lo “un traidor a nosotros y a la clase obrera de nuestro pueblo”; també *Manguán*, afirmava que “se le ejecutó por traidor”.¹⁰⁵⁹ Ambdós, a diferència de *Delicado*, de tarannà més flexible i amb inicials càrrecs de responsabilitat per la seva experiència militar i política, foren guerrillers de base amb una adhesió inquebrantable al Partit. Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, natural de Soto del Barco (Oviedo), va ser l'únic guerriller, junt *Manso*, del grup inicial de *Delicado* que sobrevisquè, actuant fins la seva evacuació forçosa (per tuberculosi), a França.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁸ Respecte a *Delicado*, l'obra més completa i exhaustiva, és ja la referida d'ÁLVAREZ, Ange i DELICADO, Ivan et Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant...* op. cit.

¹⁰⁵⁹ *Informe de Casto sobre su entrada en el país e incorporación en la AGL, Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3/2, AHPCE. Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE.

¹⁰⁶⁰ *Informe emitido por la 232ª Comandancia, S.I.G.C con la relación de guerrilleros que integran la Agrupación*, AHGC, Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguan*, 1952, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE.

Per la seva banda, el basc Germán Amorrortu Martínez, *Manso*, cap del sector 17è, també era un bregat militant comunista vingut en el mateix grup a l'octubre de 1944. Nascut a Trucíos (Biscaia) el 1916 i sense estudis superiors, aquest ferrer va començar a polititzar-se a la revolució d'octubre de 1934, ja que, anant a l'exèrcit com a voluntari, es negà a disparar contra vagues, motiu pel qual va ser empresonat durant un temps. No obstant, no va ser fins l'inici del conflicte bèl·lic quan ingressà en organitzacions polítiques: a juliol de 1936 al PCE, a setembre a la UGT i a les JSU a l'octubre de 1936. S'allistà com a milicià al Batalló d'Autos Blindats de l'Exèrcit d'Euskadi, anant posteriorment com a soldat del primer Batalló de Carros de Combat, Primera Companyia de l'Exèrcit del Centre i de l'Exèrcit de Catalunya. Durant la Guerra, també realitzà dos cursos militars: un per sergent de sapadors minadors i altre per oficial de tancs.¹⁰⁶¹

A l'exili de França, no pergué el contacte amb el Partit, i, mentre passava per companyies de treballadors, va realitzar tasques a l'aparell de Joventut fins el seu ingrés en l'AGE (*Agrupación de Guerrilleros Españoles*), on s'encarregà, entre d'altres funcions, de reclutar homes. A setembre de 1944, ingressà com a guerriller al 2n batalló de la divisió liderada per *Cristino*, i, a l'octubre, va travessar la frontera, en el grup de *Delicado*, en direcció a Solsona. Una vegada formalitzada l'AGLA, *Manso* es convertí en un dels seus baluards. Després de romandre uns mesos guarint-se, per una ferida, en la masia Rio Quílez de Nogueruelas, retornà a l'Agrupació i desenvolupà llocs de responsabilitat: a juliol de 1947, fou designat cap de batalló i, des de novembre, cap del sector 17è, que liderà fins la seva marxa, a França, a l'octubre de 1949.¹⁰⁶² Així, l'experiència militar i també política de *Manso* i, especialment, la seva devoció al Partit, li valgueren per assumir aquells càrrecs.

La lleialtat, i també la trajectòria militar, no tant la política, estigueren presents en Juan Hueso Platero, *Casto* o *Chato el Andaluz*. Naixent a Lopera (Jaén), l'1 d'abril de 1916, després de ser voluntari en les milícies i en l'Exèrcit Republicà durant la Guerra

¹⁰⁶¹ Va al front de Biscaia, Terol, Santander, Astúries, Terol i de l'Ebre.

¹⁰⁶² Autobiografia de German Amorrortu, 1 de juliol de 1950, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 621, AHPCE, Madrid. Fitxa de German Amorrortu Martínez, CDMH. Sumari 69 -V-49, AGHD.

d'Espanya, acudí a la crida d'*Unión Nacional* i s'integrà en els batallons que penetraren a l'interior a l'octubre de 1944, sota les ordres de *Capitán*. Sent membre del 11è i del 5è sector, cap de grup i de companyia del 5è, i enllaç amb el Comitè Regional, va ser dels pocs que aconseguí marxar a França en l'evacuació de l'any 1952. L'informe que redactà un cop tornà a l'exili, palesava la fidelitat al PCE i a l'Agrupació tot culpant als companys que s'allunyaren de la línia marcada: "Yo, como buen militante del Partido, fui a cumplir lo que él me encomendó: luchar en el interior de España para derrocar al régimen franquista, y allí fui sin vacilaciones ni titubeos. Esto fue lo que me hizo ir a España con voluntad, agrado y con heroísmo". Malgrat ser militant, admet que "yo entonces no conocía la política del Partido, no conocía lo que era el Partido y lo que representa para nuestro pueblo, no conocía ni su forma de organización. Sólo sabía que el Partido Comunista era el más justo, el más revolucionario y combativo."¹⁰⁶³

Per la seva banda, Victoriano Anastasio Serrano Rodríguez, *Capitán*, era natural de Villanueva de Perales (Madrid), on nasqué el 1919. Son pare, resident amb la família a Navalcarnero, havia estat guàrdia civil en la República. Amb tan sols 16 anys quan començà la Guerra, Anastasio va ser voluntari (i comissari de Divisió) en la Brigada de xoc de Valentín González, *El Campesino*. Exiliat el 1939 a França, va lluitar des de 1942 amb el maquis francès, amb el grau de capità. Travessant, en sentit invers, la frontera, a l'octubre de 1944, liderà un grup de la 3a Brigada i esdevingué, més tard, un dels fundadors de l'AGL. Amb popularitat notòria dins de l'Agrupació, va exercir de cap de grup de l'11è sector i de cap del 5è sector, fins la seva mort per la Guàrdia Civil, el 2 de novembre de 1949 a Cañizares.¹⁰⁶⁴ Un dels integrants de l'inicial grup de *Capitán* va ser Mateo Martínez Martínez, anomenat en guerrilles *Mateo*, natural de Bullas (Múrcia), on nasqué l'any 1917, destacat també en la resistència francesa com

¹⁰⁶³ *Informe de Casto sobre su entrada en el país e incorporación en la AGL, Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3/2, AHPCE. Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE.FERNÁNDEZ CAVA, Salvador (ed.), Juan Hueso "Casto". *Informe de guerrillas...op. cit.*

¹⁰⁶⁴ FERNÁNDEZ CAVA, Salvador (ed.), Juan Hueso "Casto". *Informe de guerrillas...op. cit.*, p.75 i 76. ¹⁰⁶⁴ *Informe de Casto sobre su entrada en el país e incorporación en la AGL, Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3/2, AHPCE. Sumari 69-V-49, AGHD.

enllaç entre Quillan i el Ariège. En l'AGL, va ser cap de batalló al 23è (on tingué discrepàncies amb *Carlos*) i al 17è i va fer tasques d'enllaç entre el 17è i el 23è. Sembla que es va distanciar de la direcció per mostrar-se crític amb els ajusticiaments haguts (especialment els del sector 23è) fet que provocà reserves envers ell i possiblement el desplaçés de càrrecs de més responsabilitat i de viatges d'informació a França. Malgrat tot, el seu caràcter de vell combatent li proporcionà prestigi entre els guerrillers, fins la seva mort, per la Guàrdia Civil, al paratge del Tamborero (Mosquerola) el 7 de març de 1949.¹⁰⁶⁵

No tots els guerrillers vinguts de França eren militants del PCE, ni tampoc tots eren exiliats. Eduardo Hernández, *Tio Pito*, a diferència de la gran majoria, vivia al país veí des de 1931 on treballà en un pantà d' Uxon Levains. A l'agost de 1944, va conèixer a *Manso* i *Gil*, i, mitjançant ells, va ingressar en el seu grup de guerrillers, amb qui travessà la frontera a l'octubre de 1944. Ja dins de l'Agrupació, s'englobà en el sector 17è fins el seu trasllat al 23è a inicis de 1949 i posterior detenció, al mas de Cabanil (La Pobla de Benifassà), el 3 de febrer de 1949.¹⁰⁶⁶ I *Chaval*, un dels pocs guerrillers que sobrevisqué i, suportà estoicament fins l'evacuació de 1952, era militant de la CNT. Ell, natural de Borja (Saragossa), on nasqué el 1921, s'afilià al sindicat durant la Guerra Civil, període en què, essent molt jove, treballà en un taller de vulcanització fins la mobilització de la seva quinta, ja tard, el 24 de gener de 1939. En l'exili francès, després de romandre en el camp de concentració de Saint-Cyprien i Barcarès, s'enrotllà en una companyia de treballadors estrangers fins la invasió alemanya, en què fugí. Essent detingut, juntament al seu germà, fou retornat novament al camp de Argelès-sur-Mer, a Saint-Cyprien i a Saint-Médard-en-Jalles on treballà forçosament per l'organització

¹⁰⁶⁵ És eloquent l'opinió de *Carlos el Catalán* respecte *Mateo*: que "Mateo era bueno, que meditava las cosas, pero que en el fondo su apatia frenava el trabajo. Le achacaba que no era impulsivo sino por el contrario muy reflexivo. Conclusión: que no le quería en su sector". Informe de *José* sobre l'AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE. Video familiar amb imatges d'ell a https://www.youtube.com/watch?v=jgqfqEzNJ_4 (consultat el 21 de gener de 2016).

¹⁰⁶⁶ Finalment, va ser afusellat, a Paterna, als 44 anys, el 12 de novembre de 1952. Sumari 69-V-49, AGHD.

TODT.¹⁰⁶⁷ Paral·lelament, va començar a participar en accions de la resistència i de sabotatge i integrà la Brigada “del Barbas” (J.Casado), de la *XXIV Division de Guerrilleros Españoles*. Alliberada França, a la primavera de 1945, va rebre classes a l’Escola Guerrillera propera a Cinclar fins que, a la tardor, amb companys aragonesos, es dirigiren cap la frontera. El seu grup, anomenat *Los Maños* per l’origen dels integrants, contactà, a inicis de 1946, als Monts Universals, amb un altre grup i s’integraren, pocs mesos després, en l’AGL. *Chaval*, que ingressà l’any 1947 al Partit sense renunciar a la militància cenetista, va ser cap de grup i de batalló dels sectors 11è i 5è i un dels responsables d’organitzar l’evacuació.¹⁰⁶⁸

10.3 Dirigits, ortodoxos i fidels: El Partit per sobre de tot

Tots els màxims dirigits de l’AGL van ser enviats per la direcció del Partit radicada a França. Allà, i, també al nord d’Àfrica, havien continuat la seva militància i participat activament tant en el Partit, com en la resistència contra els nazis. Entre ells, Vicente Galarza Santana, *Andrés*, primer cap de la formalitzada Agrupació, obrer nascut a Bunyol el 13 de novembre de 1917. Segons explicà en la seva autobiografia escrita per a la direcció del Partit, sent de les Joventuts Comunistes des de 1930, va ingressar en la CNT l’any 1931 fins que, al 1934, entrà a la UGT. Dos anys més tard, a l’octubre del 1936, ja iniciada la guerra, començà la militància al PCE. Durant aquella, marxà voluntari a la Columna Eixeia Uribe, convertida després en la 21 Brigada Mixta, des d’on participà al front de Terol, de Madrid i, ja com a sergent, a la 49 Brigada Mixta al front de Catalunya. Ací, fou incorporat al XIV *Cuerpo del Ejército*, on va actuar com a guerriller i secretari d’agitació i propaganda a la 236 Brigada de la 75 Divisió.

Amb la derrota, fugí a França, i romangué als camps de concentració de Saint Pryens, Barcarés i Adde, fins la seva eixida per incorporar-se a una companyia de treballadors propera a Niza, i al 505 Batalló de Treball, prop de Toulouse. Més tard, es traslladà, a aquesta ciutat i, treballant en una serreria de l’òrbita comunista, tornà a ingressar al PC

¹⁰⁶⁷ Vegeu GAIDA, Peter, *L’organisation Todt en France...* op. cit.

¹⁰⁶⁸ Respecte a *Chaval*, la seva vida i trajectòria guerrillera es pot veure a MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit.

d'allà; des d'aleshores, s'entrenà en l'Escola Guerrillera de Toulouse, participà, com cap de l'Estat Major amb la graduació de capità, en la 31 Brigada de Guerrillers, comandada pel coronel Carnot, i s'integrà en la Divisió 88 de l'operació de la Vall d'Aran. Finalment, enviat a Espanya, travessà la frontera el 13 de febrer de 1946 juntament dos guies i un camarada conegut com *Manolo*. Després d'estar a Pamplona i a Madrid, es traslladà a València on, a l'agost de 1946, assumí el comandament de l'Agrupació fins la seva detenció, a febrer de 1947, i posterior execució.¹⁰⁶⁹

El substitut d'*Andrés* al capdavant de l'Agrupació, Ángel Fuertes Vidosa, o *Antonio*, també tingué una vida marcada per la contesa bèl·lica del 36. Natural d'Agüero (Osca), on nasqué el 1912, fill de comerciants, afiliat a la FETE-UGT i membre del seu Comitè Provincial d'Osca, va exercir de mestre als petits pobles de Sádaba, Torrellas, Alcalá de Gurrea i Liesa. Amb la guerra, a més de veure com moriren companys i un germà d'ell al front, hagué de deixar les seves obligacions docents per sempre i iniciar una trajectòria armada (i política) que seguiria fins el final dels seus dies: ingressà al batalló de la FETE i al PCE i, més tard, exercí de comissari polític al Batalló Cinco Villas n°518, d'on passà al 4t Batalló de la 38a Brigada de la 72ª Divisió.

Exiliat a França, es va reincorporar a la resistència armada al maig de 1942, amb la primera brigada de guerrillers de l'Aude, de la qual, va ser designat, a inicis de 1943, màxim responsable. Al 1944 s'integrà a l'Estat Major de *l'Agrupación de Guerrilleros Españoles* de la *Unión Nacional*. Amb el grau de comandant, al juny de 1944 es traslladà a Espanya per avaluar les possibilitats d'actuació en les serres prepirinenques; després de tornar a França, s'introduí novament per assentar un grup de guerrillers a la serra de Santo Domingo i voltants, prop del seu poble d'origen. Mentrestant, es traslladà a Saragossa per connectar amb el Partit, fins la seva marxa a València, a febrer de 1946, d'on s'incorporà, amb el posterior lideratge, a l'emergent *Agrupación Guerrillera de*

¹⁰⁶⁹ Autobiografia de Vicente Galarza, *Aparato de Pasos, Infomes de Camaradas*, jacquet 826, AHPCE, Sumarissim 85-V-47, AGHD. MONTORIO GONZALVO, José Manuel. *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.97 i 98.

Levante.¹⁰⁷⁰ La seva mort, el 26 de maig de 1948 en la masia Guimerà de Portell (Castelló), després de ser abatut per la Guàrdia Civil, deixà l'AGL sense un dels homes més emblemàtics i un dels caps més respectats entre els guerrillers.

Al novembre de 1947, mentre *Antonio* comandava l'Agrupació, arribà, per actuar com responsable polític, Francisco Bas Aguado, *Pedro*. Aquest barber, nascut a Oriola l'any 1917, també va ser modelat dràsticament per l'experiència en guerra. Tot i que abans ja era de les Joventuts Socialistes, de la UGT (Sindicat de Perruquers) i, des del 1935, de les JSU, ell mateix admet que “yo nunca fui un militante muy activo y consecuente en el periodo que anteriormente he indicado (abans de la guerra), ni tampoco en los primeros meses de la guerra de liberación. Fue a raíz de la marcha voluntària a aviación, donde empiezo a tener (y comprender) cierta actividad en la organización de las JSU”.¹⁰⁷¹

Així, voluntari en l'aviació, el curs que inicià a inicis de 1937, amb estada a la URSS inclosa (de juliol a finals d'any) el condicionà enormement. A més del seu ingrés al PCE, començà a assumir responsabilitats, militars i polítiques, que mai abans havia tingut: es féu càrrec d'una primera esquadrilla de bombardeig lleuger, amb el grau de sergent i, a gener de 1938, s'incorporà com sergent observador d'aviació. Participant també en la darrera ofensiva del front d'Extremadura, realitzà entre 12 i 15 serveis de bombardeig. El seu posterior exili a Argèlia i el Marroc, amb estades a un camp de concentració i companyies de treballadors, augmentaren la seva implicació en el Partit, responsabilitzant-se, entre d'altres, de l'aparell de masses del Comitè Regional del Marroc. La fermesa mostrada en les tres detencions i estades a presons marroquins, i la seva fidelitat al Partit, el feren considerar, dins de l'aparell de direcció, com un home “muy firme y combativo” i apte per ser enviat al capdavant de l'aparell polític de l'AGL.¹⁰⁷² No obstant, i malgrat la seva trajectòria, va ser mort, a l'octubre de 1950, en una purga ocasionada per la desconfiança, crescuda per haver estat l'únic supervivent de

¹⁰⁷⁰ Informe sobre Ángel Fuertes Vidosa, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 824, AHPCE. CORTÉS, Jorge, “El maestro de Agüero. Angelito de casa Miguel Antonio”, *Rolde. Revista de cultura aragonesa*, abril-setembre de 2004, pp.14-23.

¹⁰⁷¹ Autobiografia de Francisco Bas Aguado, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 742, AHPCE.

¹⁰⁷² Autobiografia de Francisco Bas Aguado, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 742, AHPCE. PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas españolas...* op. cit., p.142 i 145.

l'atac a Santa Cruz de Moya, pels dubtes envers els nous mètodes i tàctiques de Josep Gros i el seu coneixement excessiu d'alguns dels aspectes més foscos del Partit i de l'Agrupació.

Possiblement, el guerriller amb més prestigi entre els companys va ser Pelegrín Pérez Galarza, *Ricardo*, bunyolenc nascut el 1911, designat cap de l'AGLA després de la mort d'*Antonio*, càrrec que ocupà molt poc per la seva mort, entre La Ginebrosa i Aiguaviva, el 19 d'agost de 1948. També natural de Bunyol, destacat militant de les Joventuts Comunistes, de la CNT i del Partit (ingressà al 1932), durant la Guerra Civil ja va assumir càrrecs militars rellevants: comissari polític del *XIV Cuerpo de Ejército de Guerrilleros* i capità i cap de la 75 Divisió; més tard, durant la II Guerra Mundial, anà a la URSS com voluntari de l'Exèrcit Roig, on va liderar una unitat militar a Geòrgia, després del pas per una escola política entre el 1939 i 1941. Posteriorment, traslladat a França, fou enviat pel PCE a València, a maig de 1947, per fer-se càrrec del Regional, i poc després, de l'AGLA.¹⁰⁷³ Ell, amb una molt curta estada en l'Agrupació, va ser el guerriller amb la trajectòria militar i política més destacada que mai va haver en l'AGLA.

Després de la mort de *Ricardo*, va arribar, provinent de França, Miguel Soriano Muñoz, *Andrés*, natural de Yecla (Múrcia), on nasqué el 1914; d'origen camperol, militava al Partit des de 1936 i, a l'igual que els altres, desplegà una intensa activitat durant la Guerra, destacant el càrrec de comissari al 137 Batalló Mixt i al 546 Batalló del Cos I. Ferit a la batalla de Belchite, anà a la reraguarda i aprofità el període de convalescència per realitzar cursos de capacitació com oficial de l'exèrcit republicà, on va obtenir el grau de tinent. Exiliat a França, després d'estar internat a Prats de Molló, treballà de carboner fins que es posà novament a les ordres del Partit, i participà activament en la resistència francesa, per la qual va ser condecorat amb la medalla de les FFI (Forces Franceses d'Interior) i amb la creu de guerra del govern francès. Acabada la Guerra Mundial, realitzà serveis com a delegat del Partit, el qual, li ordenà, a inicis de l'estiu de

¹⁰⁷³ Autobiografia de Pelegrín Pérez Galarza, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 956, AHPCE. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón*, Cuenca, I...op. cit., p.445 i 446.

1949, la marxa a l'interior d'Espanya per fer-se càrrec de l'Agrupació i de la secretaria general del Comitè Regional. El seu entusiasme i la confiança, gairebé cega, en el Partit, és ben present en l'informe que redactà, un mes abans de la seva mort, en l'assalt de la Guàrdia Civil, al campament de Santa Cruz de Moya, a novembre de 1949.¹⁰⁷⁴

Posteriorment, va comandar l'Agrupació Máximo Galán Jiménez, *José Maria*, nascut a Escalona de Alberche (Toledo), el 1915, i ugetista des de 1933 i que, com una gran part dels camarades, ingressà al PCE un cop iniciada la guerra, a l'agost de 1936. Durant aquesta, va formar part de la columna Galán en Somosierra, com comissari del Centre i en el cos de funcionaris. A l'igual que *Pedro*, va fer un curset de pilot d'aviació a l'aeròdrom de San Javier (Murcia) on el va sorprendre el final de la guerra; i també, com aquell, s'exilià al nord d'Àfrica, on va estar internat al camp de Morand (Algèria) i passà per diferents camps de treball. Va ser rellevant la seva actuació política, ja que assumí la direcció del Partit a inicis del 1944, fet que li provocà diferents detencions. Al setembre del 1946, es traslladà a Toulouse posant-se al servei del Partit i treballà i s'instruí en un *chantier*, fins la seva penetració a Espanya a finals de 1949 per estar al front de la secretaria d'organització i, més tard, al capdavant del Comitè Regional i de l'Agrupació.¹⁰⁷⁵ *José Maria* va ser, juntament a Gros i *Grande*, l'únic dirigent de l'AGLA que, salvant-se de la mort o de la detenció, pogué, a juny de 1952, traslladar-se a França.

Josep Gros, també anomenat *Antonio el Catalán*, i del que ja ens hem referit anteriorment, va ser, sense dubte, el que més dràsticament complí amb les disposicions del Partit. Manresà, nascut el 1913 i de professió mecànic, era l'home de confiança de Santiago Carrillo i a qui designà algunes de les missions més controvertides. Si la revolució d'octubre de 1934 va ser el seu bateig polític, la Guerra Civil va determinar una singladura lligada indissolublement al PCE, on militava incondicionalment des de

¹⁰⁷⁴ Autobiografia de Miguel Soriano Muñoz, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas PCE*, jacquet 647, AHPCE, Madrid. *Informe de Andrés de la Agrupación Guerrillera de Levante, Movimiento Guerrillero*, jacquet 252 i 252, octubre de 1949, AHPCE. Entrevista a la família de Miguel Soriano, Andrés. *Revista El Gavillero* n. 2, per José Gorgues, pp.20-25, desembre de 2009.

¹⁰⁷⁵ Autobiografia de Máximo Galán, *Aparato de Pasos, Informes de camaradas*, jacquet 645-646, AHPCE.

1936. Amb el cop d'estat, isquè com a voluntari amb una columna del PSUC, dirigint-se a Tardienta (Saragossa) i, amb el Regiment Engels, al front de Madrid. Destinat, a febrer de 1937, a l'escola de Guerrillers de Valldoreix (Barcelona), amb instructors soviètics, participà en accions guerrilleres al front d'Aragó i, més tard, a Catalunya, baix ordres del *XIV Cuerpo del Ejército*.

A l'exili francès, va tenir una curta estada al camp de Saynt Cyprien, ja que, designat per anar a la URSS, surtí, amb el vaixell soviètic *Maria Ulianova*, juntament a dirigents del Partit, el 4 de maig de 1939. Allà va estar a Ucraïna i a Moscou, on treballà a la fàbrica *Stalin* fins que, amb la invasió alemanya, s'incorporà a l'exèrcit. Segons ell, va ser l'únic espanyol que estigué a la defensa de Moscou, fent d'enllaç motorista; després, des d'inicis de 1942, va estar dos anys com a guerriller a la reraguarda alemanya d'Ucraïna, arribant a ser cap de batalló. El retorn a França, a l'octubre de 1946, representà que es posés, novament, al servei del PCE, infiltrant-se, en delicades missions guerrilleres: serveis de guiatge, una exploració per estudiar la possible creació d'una base guerrillera a Catalunya el 1949 i, la ja exposada comesa, des d'agost de 1950, a *l'Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón*.¹⁰⁷⁶

En aquesta darrera missió, un dels seus companys va ser l'andalús Félix Pérez Garrido, *Sebastian*. Nascut el 1918 a Fuensanta de Martos (Jaén), al 1935 començà a militar en les Joventuts Socialistes i, amb la guerra, voluntari, va al front de Madrid fins que, ferit, fou traslladat a un hospital de campanya. Dos mesos més tard, tornà al front de Madrid, anant-se, poc després, a participar en la defensa de Catalunya. Novament ferit per metralla, va ser evacuat des de l'hospital de Barcelona i, amb un grup de militants comunistes, travessà la frontera el 10 de febrer de 1939. A França, fou enviat a Saint-Cyprien i Barcarès, fins que, havent-lo sol·licitat, embarcà, a l'igual que Josep Gros, fins l'URSS. Arribà fins Kharkov, gran ciutat industrial a Ucraïna, on treballà de torner, i, amb la invasió alemanya, s'integrà en la 4a companyia (on hi havia 120 espanyols),

¹⁰⁷⁶ Després d'un temps a França, Josep Gros, tornà a l'interior d'Espanya i es queda, des de 1962, fins al 1976, a Madrid, on, clandestinament, s'encarrega de l'aparell central de propaganda del Partit. GROS, José, *Abriendo camino. Relatos de un guerrillero comunista español...* op. cit. Entrevista a Josep Gros, 18 de març de 1998, Madrid, cedida per Josep Sánchez Cervelló.

sota les ordres de Pelegrín Pérez. Com a guerriller, després de ser llençat en paracaigudes en la reraguarda alemanya, va actuar a Ucraïna, efectuant sabotatges i atacs esporàdics. Tornà a França a gener de 1946 on es posà a treballar directament pel Partit, organitzant grups que havien de penetrar a Espanya, fins la seva designació, juntament a Gros i d'altres, per la missió d'inspecció, anàlisi i control de l'AGLA. A l'igual que aquell, va continuar treballant pel Partit, i, al 1960, va reemplaçar Grimau al capdavant de l'estructura clandestina de Madrid i, un any més tard, va ser enviat a Andalusia com a delegat del Comitè Central.¹⁰⁷⁷

10.4 Comunistes d'interior

Tant l'experiència soviètica, com haver participat en la resistència contra els nazis a França proporcionaven un evident prestigi entre els companys. Si a la URSS tan sols anaren, i lluitaren, uns pocs escollits, a França, estigueren una gran quantitat dels exiliats. Tants uns com d'altres, es vincularen i depengueren fortament del Partit. Els que marxaren a la URSS, seleccionats prèviament per aquell, amb una trajectòria de militància destacada, es posaren al servei del Partit i d'una URSS que esperançava i esdevenia el paradís a imitar i que s'havia de defendre de l'ocupació alemanya. I els que romangueren a França, foren entrenats, enquadrats i enviats per l'organització que, en aquell moment, més s'havia destacat en la resistència contra els nazis, i la única que no dubtava de combatre, a Franco, amb les armes. Tanmateix, com ja hem vist a un apartat anterior, l'exili dels principals dirigents i quadres i d'una gran part de la militància comunista, feren que, a l'interior, els nuclis i l'estructura del Partit, foren escassos i fràgils.

Les presons foren el principal centre de rearticulació del Partit. I d'aquestes, surgiren la gran part dels (pocs) militants comunistes que s'integraren des de l'interior. Entre ells, el més veterà, únic, entre aquests, que sobrevisqué fins l'evacuació de juny de 1952:

¹⁰⁷⁷ A diferència de Gros, amb qui, va tenir fortes discrepàncies, "Sempre he estat fidel al meu ideal comunista, encara que de vegades no estava d'acord en certes pràctiques". Félix Pérez, *Sebastián, un clandestin contre Franco*, *L'Humanité*, 17 de novembre de 2001. I PERNET, Guy, *Pour que vive la République 1936-1977. "Sebastián". Son combat face au fascisme, face au franquisme*, Nimes, Cap Bear Edition, 2013.

Florián García Velasco, *Grande*. Natural d'Aldealcorbo (Segòvia), on nasqué a desembre de 1917, i treballador del comerç i l'hostaleria madrilenya, va ingressar en les Joventuts Comunistes el 1933 i, tres anys més tard, al PCE. Durant la Guerra Civil, va lluitar a Buitrago, amb la columna Galán i amb la de Perea, en la defensa de Madrid amb *Los leones rojos*, en la 50 Brigada Mixta i, després de recuperar-se d'una ferida de bala, al 17 batalló de la 5a Brigada de Carrabiners a Castelló, aconseguint el grau de capità. Al final d'aquesta, va ser detés al port d'Alacant i internat al camp de concentració dels Almendros, el d'Albatera i a Portaceli, fins que, el 31 de juliol de 1940, isqué en llibertat.¹⁰⁷⁸ Traslladat més tard a Madrid, es posà al servei de l'estructura clandestina del Partit on s'encarregà de l'organització dels oficials de l'exèrcit que s'havien quedat a l'interior; buscat per la Policia, marxà fins a València, on desenvolupà el càrrec de secretari de propaganda del Comitè Provincial del PCE. Després d'impulsar la creació de comitès locals, se li ordenà la coordinació dels grups de xoc i l'enllaç amb el Regional fins que, identificat per la policia en una acció amb *Pepito el Gafas*, pujà fins les muntanyes per unir-se a les partides. Essent un dels fundadors de l'AGL i, encarregat sempre, de l'11è sector, va ser, com expressaren diversos guerrillers, un dels més carismàtics de l'Agrupació.¹⁰⁷⁹

Un altre incombustible, Francisco Corredor Serrano, *Pepito el Gafas*, d'origen basc, nascut el 1917, va viure gran part de la seva vida a Madrid, on a l'edat dels 14 anys, demanà l'ingrés al PCE. Amb l'esclat del cop d'estat, després d'estar en un batalló de la FETE i ser alumne de la *Escuela Popular de Guerra*, va estar al SIEP (l'espionatge republicà) com a cap al sector d'Aranjuez, va ascendir a tinent d'Infanteria i a capità, sent membre de l'Estat Major de la IX Divisió. Després d'estar pres al camp d'Albatera i Portacoeli (València) juntament a *Grande*, marxaren, ambdós, a Madrid, on també treballà en l'estructura clandestina del Partit i, a l'igual que aquell, fugí a València per

¹⁰⁷⁸ Autobiografia de Grande, *Aparato de Pasos*, Informe de camaradas, jacquet 624, AHPCE, CABRA, Dolores, "Florián García Velasco, "Grande, guerrillero antifranquista", *El País*, 19 d'abril del 2009. FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Madrid clandestino. La reestructuración del PCE, 1939-1945*, Madrid, Fundación Domingo Malagón, 2002.

¹⁰⁷⁹ *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623, AHPCE. Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguan*, 1952, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE.

la possibilitat de ser detés. Al País Valencià, organitzà el PCE a La Safor i formà un dels dos grups de guerrilla urbana, fins que pujà a les muntanyes a unir-se a l'emergent Agrupació i on exercí de cap de l'Estat Major, del 17è sector i responsable de l'Escola Guerrillera.¹⁰⁸⁰

Un altre dels membres més rellevants de la guerrilla urbana valenciana va ser Eduardo Puig Miñana, *Valencia* o *Carrega*, nascut a Beniarjó (comarca de La Safor, València) el 1918, era músic de professió; milicià al front d'Aragó i carrabiner en diversos fronts del centre, va ser ascendit a caporal, sargent i tinent de carrabiners. Després de la Guerra, va actuar en l'àrea metropolitana de València en un dels dos grups de xoc i ingressà, junt *Pepito*, l'any 1946, a l'*Agrupación*, d'on fou cap de batalló del sector 17è.¹⁰⁸¹ Junt a ell, va actuar Antonio Gan Vargas, *Cubano*, malagueny nascut el 1918 i resident a Madrid, que, a l'iniciar la Guerra, s'allistà a l'Exèrcit de la República com especialista en accions de sabotatge, enquadrat primer en l'anomenada Brigada Especial Ungría d'on va passar a un grup guerriller de les Brigades Internacionals anomenat *Batallón de Instrucción de Defensa contra Aeronaves* (BIDCA); integrat posteriorment en el XIV *Cuerpo de Ejército Guerrillero*, va exercir de capità de l'Estat Major dins de la 230 Brigada.¹⁰⁸² Amb la derrota, Antonio Gan va ser empresonat al camp d'Albatera i a Portaceli, des d'on ingressà, per una (no sabem si fingida) esquizofrènia, al sanatori psiquiàtric provincial de València el 15 de gener de 1940; posat en llibertat en 15 de setembre de 1942, pocs mesos més tard, començà a actuar en els grups d'acció del PCE valencià, assumí (substituint a *Gandi*) el lideratge de l'aparell militar i efectuà atracs i colps econòmics en l'àrea de València, fins la seva marxa, a les muntanyes, entre febrer i març de 1946.¹⁰⁸³

¹⁰⁸⁰ Sumari 85-V-1947, AGHD, Madrid. Sumari 279-1946, ACGMZ.

¹⁰⁸¹ Informe del SIGC, Sumari 85-V-1947, AGHD. Els seus ascensos, a *La Gaceta de la República*, 6 de març de 1937, núm. 65, p.1084 i 8 de juny de 1937, núm. 159, p.1124.

¹⁰⁸² BLASCO VERDÚ, Domingo i CABRERA CASTILLO, Francisco, *El frente invisible: guerrilleros republicanos 1936-1939, de los "niños de la noche" al "XIV Cuerpo"*, Guadalajara, Silente, 2013 i JIMÉNEZ, Miguel, "Cubano": vida de un maquis", article pendent de publicar i facilitat amablement per l'autor.

¹⁰⁸³ Sumari 298-V-1944, AGHD i JIMÉNEZ, Miguel, "Cubano": vida de un maquis..." op. cit.

I un tipus diferent als acabats de nomenar, de comunista d'interior, és el de Joaquín Boj Bayod, *Joaquín*, jove militant del Partit, nascut el 1921, que, ni actuà amb la guerrilla urbana, ni comptava (a causa de la seva joventut) amb l'experiència militar dels anteriors. De fet, durant la Guerra, es dedicà a fer curssets polítics pel Partit, això sí, amb una gran dedicació, responsabilitzant-se de les JSU de Terol. S'exilià el 1939, encara que posteriorment tornà a La Ginebrosa, d'on era natural, passant un temps (poc) per la presó pel passat polític. A l'igual que tants d'altres, va ingressar en l'Agrupació després d'ajudar als guerrillers, des del forn regentat per la pròpia família i per efectuar tasques d'enllaç. La seva complicada adaptació en les guerrilles, amb problemes i conflictes ja exposats, així com el seu destí, idèntic al de *Pepito*, *Pedro* o *Delicado* demostra que la militància comunista, ni era sempre incondicional, ni constituí, tampoc, una eterna salvaguarda.¹⁰⁸⁴

10.5 Guerrillers híbrids: exògens i/o endògens?

Alguns dels guerrillers arribats de França, i enviats pel PCE, també estigueren vinculats, o eren naturals, de les zones d'actuació directa de l'Agrupació. Així, tot i ser "francesos", i gran part d'obediència comunista, compartiren, amb els autòctons, el coneixement de la zona d'actuació per ser originaris del territori. León Quílez Quílez, *Perico*, arribat de França amb el grup de *Los Maños*, d'origen camperol i que havia participat en la 505 Brigada de Guerrillers de les FFI, era natural de Camarena de la Sierra (Terol). Per això, aprofitant-se del coneixement de terreny i d'amics i familiars, aquella partida va assentar-se per la serra de Javalambre establint punts de suport coneguts per ell i fixant un dels primers campaments estables de l'Agrupació, molt a prop del seu poble. Tanmateix, va ser guia de l'AGL i enllaç amb València en l'època

¹⁰⁸⁴ *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623, AHPCE. Informe de José sobre la AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE.

del lideratge d'*Andrés*, fins la seva mort, en un dels seus viatges, a juliol de 1947, en un assalt de la Guàrdia Civil.¹⁰⁸⁵

Un altre guia, arribat de l'estat veí, però natural d'Alcanar, va ser Joan Baptiste Fabregat Matamoros, *Caradesena* o *Fabregat*, xòfer nascut l'any 1908, que tenia una llarga trajectòria política. Va participar en els fets d'octubre de 1934 i, per aquest fets, fou tancat durant cinc mesos al vaixell Manuel Arnús ancorat al port de Tarragona; l'any següent es va afiliar a l'UGT, i el 1936 al PSUC i, després del cop, fent-se voluntari, participà en el desembarcament frustrat de Mallorca, al front de Madrid (a les batalles de Brunete o Navalcarnero, i defensant la capital) i, més tard, a la batalla de l'Ebre. A l'exili francès, després de passar per camps de concentració i companyies de treballadors, tornà a ingressar al PCE-PSUC de Rivesaltes, fins que, mitjançant el seu conegut *Manso*, rebé l'ordre d'integrar-se a les unitats guerrilleres, en concret, en la 5a Brigada. En l'Agrupació, actuant molt pel voltant del seu poble, es convertí en un dels enllaços amb França més rellevants fins que, a finals de 1949, va marxar a l'estat veí, amb *Carlos* i *Abuelo*.¹⁰⁸⁶

D'entre tots els guies, qui més missions va executar i l'enllaç, sense dubte, imprescindible, amb un enorme coneixement de les rutes i amb la total confiança de l'Agrupació i del Partit, va ser Doroteo Ibañez, *Maño*. Nascut a Azuara (Saragossa) el 1913, era un jornaler (del camp i de la construcció) que havia estat un dels fundadors de la UGT del seu poble. Durant la guerra, s'allistà com a voluntari a les Milícies Populares de Lécera i al batalló Komsomol de la columna Karl Marx; després, va estar en la 27 Divisió de l'Exercit de l'Est dins de l'Exèrcit Popular i com a caporal i sergent en la 123 Brigada Mixta, 2n Batalló, 3a companyia fins que, amb la derrota, marxà a França, on fou reclòs a Argelès i Barcares.

¹⁰⁸⁵ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.45, p.56 i p.64 i 69. La seva mort està descrita a FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón...* vol. I, op. cit., p.190.

¹⁰⁸⁶ Autobiografia de Bautista Fabregat Matamoros, *Aparato de Pasos*, Informe d'Interior, jacquet 41, AHCPE. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., pp.262-265. Declaracions de Florencio Pla Meseguer als inspectors Tomás Cosías Garcia i Aurelio Garcia Garrido, València, 9 de juny de 1960, sumari 96-V-1949, AGHD. Informe de *Fabregas*, *Aparato de Pasos*, Informe de *Camaradas*, jacquet 587, AHPCE.

Posteriorment, treballà com a llenyataire i carboner a Angers (al departament de Maine Loirre), base de formació de grups guerrillers, organitzat pel PCE. Va coliderar un batalló de la 9a Brigada d'Alts Pirineus (1a Divisió) seleccionat a la tardor del 1944 per l'EM de l'Agrupació Guerrillera per integrar-se en la Secció d'Operacions dirigida per Ángel Fuertes, motiu pel qual va fer un cursset d'instrucció pel Partit. I després d'un mes de capacitació guerrillera, es va traslladar a Toulouse, on s'integrà al grup de *Los Maños*, que penetraren, a Espanya, al setembre de 1945.¹⁰⁸⁷ *Ibañez*, també anomenat *Galindo*, *Fleta* o *Maño*, va aprofitar la coneixença del terme d'Azuara, per establir punts de suport i refugis útils per l'assentament inicial, durant unes poques setmanes, del primer grup, i per utilitzar-los com a punt de pas de la ruta cap o des de França. Ell, durant els seus viatges, feia de guia i de portador, també redactor, d'informes dirigits per o des de la direcció del Partit a França. Constatant l'enorme confiança dipositada en ell, després de ser cap de companyia va esdevindre transmissor regular d'anàlisis, correspondència, ordres i propaganda. Segons *Manguán*, *Ibañez*, molt estimat, era "el alma de la Agrupación", si bé, *José*, reconeix en un informe de 1949, que aleshores tenia la moral baixa.¹⁰⁸⁸ De fet, tres anys més tard, decidí deixar de treballar per al Partit i s'instal·là a Burdeus; detés a Montbrission (Loira), on treballava en una granja, va ser entregat a la Policia espanyola el 28 d'octubre del 1952, després d'un intent de fuga a la frontera. Sotmés a un consell de guerra a Saragossa i un altre a València, va ser afusellat a Paterna el 10 de novembre del 1956.¹⁰⁸⁹

Un altre gran guia de l'Agrupació, membre de l'aparell de passos del Partit i acompanyant d'*Ibañez* en els viatges fins a França des de 1948, va ser Ramón Escrivá Furió, anomenat *José el Alicantino*. D'origens camperols, era natural de la Font d'en Carrós (València), on havia nascut el 1912. Era germà de Fernando, i cosí d'Armando i Salvador Fuster Furió, integrants de la inicial partida armada de La Safor i, després, de

¹⁰⁸⁷ MARCO, Miguel, *Senderos de lucha...* op. cit., pp.11-39.

¹⁰⁸⁸ Informe de Francisco Menéndez Martínez, *Manguán*, 1952. *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 638, AHPCE. Informe de *José* sobre l'AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE.

¹⁰⁸⁹ Com hem explicat a un apartat anterior, hi ha sospites de la possible delació de cercles propers al Partit. MARCO, Miguel, *Senderos de lucha...* op. cit., HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...* op. cit., p.303 i 304.

l'AGL, els quals, a diferència de Ramón, desertaren en diferents moments. La trajectòria política de Ramón es prefigura ja abans del cop d'estat; l'any 1929 es va integrar a una associació excursionista que, al proclamar-se la República, es convertí en cèl·lula de la UJC i al 1936 estava enquadrat en grups d'autodefensa comunistes. Amb el cop, acudí a sofocar la sublevació a València i marxà després a Madrid amb una columna de valencians; a l'abril de 1937, retornà a l'escola de Benimàmet del *XIV Cuerpo de Guerrilleros*, on també participà en els xocs contra la *Columna de Hierro* anarquista a València. Més tard, va ser assignat guàrdia personal de *La Pasionaria* i a l'agost, escolta de l'ambaixador soviètic a Barcelona; la màxima confiança de la direcció envers ell, li portaren a efectuar delicades missions que, pel seu caràcter, ni tan sols especificava en informes. S'exilià a França l' 11 de gener del 1939 i, després de romandre a Saint Cyprien i Barcarés, es posà al servei de l'aparell de passos del PCE des d'abril del 42; va integrar-se en la 9ª Brigada (Alts Pirineus) dels guerrillers espanyols, en un *chantier* fins l'alliberament d'Ariege el 20 d'agost de 1945 i, des de 1948, va fer serveis d'enllaç entre l'AGLA i França.¹⁰⁹⁰

De la mateixa comarca que *José* provenia Adelino Pérez Salvat, *Teo*, important militant comunista, entrenat i enviat des de França, jornaler agrari natural de Villalonga (La Safor), on nasqué el 12 de gener de 1917. Membre de les Joventuts Comunistes des de 1935, i de la UGT des de 1936, va ser combatent en Guadarrama i va formar part del grup "Los hijos de la noche", abans d'ingressar, al maig de 1937, en l'Escola de Guerrillers de Benimàmet. Incorporat al *XIV Cuerpo de Guerrilleros*, d'on arribà a ser sergent, també secretari general de les JSU de la 236 brigada, va operar als fronts de Madrid, Toledo, Guadalajara, Aragó i Catalunya.

Després de creuar la frontera amb França i d'estar a un batalló de treballadors, integrà les FFI com a tinent del 4t Batalló de la 9a Brigada. Va ser instructor en l'Escola Guerrillera de Toulouse i alliberat pel PCE a l'empresa Valledor, fins que rebé l'ordre de marxar, a l'octubre de 1948, amb la missió de ser ajudant de Pelegrín Pérez, *Ricardo*,

¹⁰⁹⁰ Informe de Ramón Escrivá Furió "José Sancha", 1945, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacq. 94-95, AHPCE. HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo...*op. cit., p.303 i 304. Segons Líster, va ser purgat, per ordres de l'aparell, sobre 1952. LÍSTER, Enrique, *Así destruyó Carrillo el PCE...*op. cit., p.88.

cap de l'AGLA; la recent mort d'aquest, el va fer ocupar, durant 14 mesos, el càrrec de responsable polític. També va ser delegat polític dels sectors 17è i 23è i, més endavant, l'encarregat d'ordenar l'evacuació de l'AGLA.¹⁰⁹¹ *Teo*, encaixant perfectament en el prototip de fidel militant comunista entrenat i enviat des de França, al ser natural de La Safor, tenia un bon coneixement de les terres valencianes. I aprofitant la proximitat, va fer que la seva família, es convertís en punt de suport i allotgés Remedios Montero, *Celia*, quan va ser evacuada de guerrilles.¹⁰⁹²

De semblants característiques era Emilio Cardona López, *Jalisco* o *Moreno*, natural de Campo Arcís (Requena, València) on nasqué el 1918. Aquest forner, sergent de la 146ª Brigada en la 30ª Divisió durant la Guerra, s'exilià en 1939. Després del preceptiu pas per camps de concentració, ingressà en les unitats guerrilleres l'1 d'abril de 1944, procedent de la 11 Brigada, moment en què també entrà al PCE. Amb el grau de tinent coronel aconseguit en la resistència, entrenà i rebé instrucció en l'Escola Guerrillera de Gincla, fins l'ordre d'eixir, el 18 de setembre, amb el grup *Levante II*. Ell, va ser clau en què, els únics tres membres que quedaven del grup (Atilano Quintero o *Tomás*, Fulgencio Giménez o *Prudencio* i *Jalisco*), s'assentaren pels voltants de Campo Arcís, a finals de 1945; l'articulació de xarxes de suport, especialment de familiars i amics de *Jalisco*, es completava amb l'intent de connexió amb el Regional de València, amb les altres partides i enllaços i el paulatí nodriment del grup a partir de veïns de la zona.¹⁰⁹³

A l'últim, *Carlos el Catalán*, de qui ja hem parlat anteriorment, es va incorporar des del seu poble, Solsona, a la partida de maquis liderada per *Delicado*, a la temprada data de

¹⁰⁹¹ Malgrat que ell considerava el seu nivell polític com “regular” ja que no havia fet cap curs i “los pocos conocimientos políticos que poseo los he adquirido en la propia lucha, en las reuniones del PCE y los pocos materiales”, Modesto considerà que és “el mejor de todos los compañeros; sobresale su gran cariño al Partido. Ha sido el compañero que ha demostrado mayor vigilancia política”, opinió que li fèu valdre la responsabilitat política de l'Agrupació. Autobiografia de Adelino Pérez, 1947, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 1055, AHPCE. Notes autobiogràfiques dins del dossier de Sta Cruz de Moya . IV Jornadas 2 al 4 octubre del 2003 i una entrevista a VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La memòria reprimida. Historias orales del maquis...* op. cit., pp.175-198.

¹⁰⁹² MONTERO, Remedios, *Historia de Celia. Recuerdos de una guerrillera antifascista...* op. cit., pp.28-31.

¹⁰⁹³ Sumari 118-V-1950, AGHD. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, “El maquis en los Isidros (Requena), *Entremontes. Revista digital de Estudios del maquis*, n.1, 2011.

finals d'octubre de 1944. Així, tot i no provindre de França sí que s'enquadra, molt aviat, en una unitat formada i enviada pel PCE des de França, fugint de la persecució de la Guàrdia Civil. Les seves activitats d'enllaç prèvies a la incorporació, el seu passat represaliat, complint dos anys de presó, així com la seua militància en el PSUC i la temprana socialització en una unitat formada per "francesos", prefiguren un perfil d'autòcton "afrancesat" (a mig camí camí entre un guerriller exògen i un endògen), diferent als que a continuació exposem.¹⁰⁹⁴

10.6 Evadits, amagats i inadaptats

Les persones que s'incorporaren des de la mateixa zona d'actuació guerrillera representaren el contingent numèric majoritari. Una part d'ells foren els que, evadits de les presons, o amagats per evitar ser víctima de la "justícia" franquista per comptar amb antecedents polítics rellevants o per la seva participació durant la Guerra, s'uniren a les partides, ja foren als inicials grups independents, com a *l'Agrupación Guerrillera de Levante*.

Un dels fundadors del primer grup armat d'Els Ports i de l'AGL va ser José Llinares Beltrán, *Valencià*. Natural de La Pobla Llarga, on nasquè el 1909, era un antic militant de les JSU ja des d'abans de la Guerra Civil. Durant aquesta, va fer serveis de guàrdia armat, s'integrà en la 44 Brigada Mixta i també féu d'espia en el bàndol nacional. Detingut a maig de 1939, fou reclòs al camp de treball de Benaixeve, d'on es va escapar dirigint-se a la comarca d'Els Ports; es refugià a diferents masies de Morella, Vallibona o Xert (entre d'altres, el mas del Fondo, mas d'Ortí o el mas de La Gatellera) on feia diferents treballs agrícoles i també donava classes als masovers. Al 1945, va començar a veure's amb *Cinctorrà*, *Elietes*, *Cedacero* o el *Conillet d'Ares*, i formaren la primera partida d'Els Ports, integrada posteriorment a l'AGL. La seva popularitat i coneixença de masovers de la zona, derivada de l'estada prèvia en diferents masies, facilitaren, a la seva partida, l'establiment de xarxes de suport. Com ja s'ha exposat, *Valencià*, a

¹⁰⁹⁴ Informe de *Carlos* sobre l' AGL des de la seva incorporació, *Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 629-631, AHPCE. *Informe de Manso sobre camaradas, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 652, AHPCE.

diferència dels altres companys, renuncià a desertar, i es convertí en el guerriller més veterà del sector 23è, fins el seu assassinat, a Lluçena, el 25 de maig de 1950.¹⁰⁹⁵

El líder d'aquella inicial partida i del batalló que s'assentà pel terme de Vallibona, va ser José Borrás Climent, *Cinctorrà*, una persona, també buscada per les forces d'ordre franquistes. A diferència de l'anterior, amb la derrota, va marxar a França, d'on tornà el 1943, després d'escapar-se d'una presó alemanya. El seu paper durant la Guerra d'Espanya determinà la fugida: va ser voluntari de la UGT per fer guàrdies al poble, i mobilitzada la seva quinta del 38, va participar, a Jaca i Biescas, en la 43 Divisió, on va ser designat caporal i sergent, i, a la 55 divisió, a Sils i la Vall d'Aran fins la retirada a França. Escapat d'una companyia de treballadors, va ser empresonat, i, després d'estar en camps de concentració i grups de treball disciplinaris, decidí tornar. Així, a diferència dels altres guerrillers provinents de França, ni va formar part de la resistència contra els nazis, ni va ser enquadrat ni mobilitzat pel PCE; va retornar al poble de Cinctorres, pels volts del 1943, on estigué amagat a la pallissa i casa familiar (prop d'un any) i a la masia dels Tous (Morella). Allà va ser on començà el contacte amb *Valencià* i *Elietes* de Morella, els quals, després d'escoltar Ràdio *Pirenaica*, plantejaren formar el grup de guerrillers autòctons que liderà ell per haver estat sergent i per la seva personalitat decidida. En paraules d'un bon amic, "era un supervivent total".¹⁰⁹⁶

També amagat, pels voltants del seu poble natal d'Ares del Maestrat, estava Francisco Salvador Sebastià, *Paco* o *Conillet d'Ares*, jornalero nascut el 1915, en cerca i captura després de fugar-se de la presó de Borriana el 2 de setembre de 1941.¹⁰⁹⁷ Durant la

¹⁰⁹⁵ Malgrat estar desenganyat, com reconegueren masovers a la Guàrdia Civil i com confirmà l'Estat Major de l'Agrupació, i que tots els antics companys de viatge havien desertat, o havien mort, continuà resistint i sobrevivint en les muntanyes fins que, localitzat al terme de Lluçena per una patrulla de guàrdies civils i sometents, acabaren amb la seva vida. Sumari 2278-V-1940, sumari 110-V-1950, AGHD. Acta de defunció de José Llinares Beltrán, Jutjat de Pau de Lluçena. Testimonis de Juanjo Giner, 5 d'agost de 2014, La Sènia-Vallibona i Fidel Guimerà, 12 d'octubre de 2014, Vallibona.

¹⁰⁹⁶ Testimoni de Rafa Ferreres, Cinctorres, 29 de març de 2015, Cinctorres. *Memòries de Cinctorrà...op. cit.*

¹⁰⁹⁷ Sense haver-se celebrat encara el consell de guerra preceptiu, estant en presó preventiva, la temor derivada per les altes condemnes (un dels seus millors amics, Santiago Ortí Folch, amb qui s'incorporà a les milícies, va ser executat l'11 d'octubre de 1939), va poder ser determinant en la seva decisió d'escapar.

Guerra, va ingressar en milícies i va prestar serveis de guàrdia a Castelló de la Plana, fins que fou mobilitzat i entrà al batalló Mateotti, on lluità al front de Madrid; evacuat per un tret al dit índex de la mà esquerra, regressà, després de ser hospitalitzat, a Ares, on s'afilià a la CNT; al març de 1937, va ser de nou mobilitzat per la Brigada Mixta 114, a la primera companyia de sapadors, on romanguè als fronts de Pozuelo (Madrid) i Montoro (Còrdova), indret en què fou detés pels soldats nacionals. Després d'escapar de la presó de Borriana, on estava a l'espera de ser jutjat en consell de guerra, va estar refugiat en finques i cases de familiars, i també al mas de Blai (Ares del Maestrat), fins que, sabedor de la formació de la partida del *Cinctorrà*, demanà incorporar-se.¹⁰⁹⁸

Un altre evadit, amagat i, incorporat a l'Agrupació va ser Manuel Sales Centelles, conegut al seu poble com *Fabrilo*. Condemnat en consell de guerra, a 30 anys per "adhesión a la rebelión", l'agutzil municipal d'Albocàsser, afiliat a la CNT, va ser acusat de fer guàrdies armades, d'intervindre en la destrucció de l'església i de riure's davant l'assassinat de sacerdots. A tal efecte, va complir la pena a la presó de Castelló, a San Miguel de los Reyes i a les obres del pantà de Benaixeve, d'on fugí el 21 d'octubre de 1943. A l'igual que el *Conillet d'Ares*, tornà, a la casa familiar i estigué amagat pel seu poble, fins que, essent descobert per una veïna, decidí unir-se a les partides del sector 17è.¹⁰⁹⁹

Un altre integrant d'aquest sector i de la partida del *Cinctorrà* va ser Antonio Querol Amor, *Cedacero*, nascut a Canet lo Roig el 1918 i resident a diversos municipis (Sogorb, ermita de santa Llúcia de Morella o Catí) pel caràcter ambulat del seu ofici (*llauner i sedassaire*); antic afiliat de la CNT, s'allistà de voluntari durant la Guerra i anà a la 68 i a la 144 Brigada; detés i empresonat, a Barbastro i a Borriana, aconseguí la llibertat definitiva a l'abril de 1942. No obstant, reclamat per la Guàrdia Civil de Morella a l'estiu de 1945, decidí acceptar la proposta de *Cinctorrà* (amb qui contactà, a

¹⁰⁹⁸ Sumaris 7150-C i 475-C-1945, AGHD. Informe de la fuga de la presó de Borriana, 3 de setembre de 1941, fons de Govern Civil, caixa 11234, AHPC. Testimoni d' Amparo Salvador Troncho. Entrevista 2 de maig del 2014.

¹⁰⁹⁹ Sumaris 8835-C-1940 i 964-V-1943, AGHD. Testimoni d'Herminio Sales, Culla, 15 de març de 2008 i 11 d'octubre de 2009.

iniciis d'any, en la masia Tous) i ingressar a la partida que comandava.¹¹⁰⁰ La trajectòria tinguda en les guerrilles, tant en l' inicial grup independent com en l' Agrupació, va estar marcada pels problemes de salut i per la tuberculosi vertebral, i els consegüents reposos i guarniments en masies i en diferents campaments (Morella, Pitarque, Los Becerriles, Camarena, Aras de Alpuente o Linares). Per això, en una més que controvertida decisió, *Gil*, cap de grup i *Antonio*, cap del sector 17è, decidiren evacuar-lo a València, on després d'allotjar-se a casa d'una germana i de rebre documentació falsa per companys de la CNT, ingressà al sanatori de La Malvarrosa.¹¹⁰¹

També guerriller autòcton i antic militant cenetista era Bernabé Rovira, *Garrobera*, nascut a La Estrella (Mosquerola) el 1907 i resident a Vilafranca, d'on havia estat secretari de la CNT durant la Guerra Civil. De fet, era l'afiliat més antic del sindicat, el qual va ser creat, a la localitat, després del cop d'estat. *Garrobera*, com tants d'altres, va fugir abans de poder ser detés pels antecedents polítics i pels fets produïts durant la guerra. Vilafranca, com tants d'altres municipis de l'interior valencià i aragonès, va viure, en aquesta conjuntura, importants tensions i enfrontaments interns; les col·lectivitzacions forçoses i l'intent de la CNT-FAI de prendre tot el control del comitè, així com la violència revolucionària produïda, no presagiaven benevolència de la "justícia franquista"; així, amb l'ocupació franquista, decidí fugir i amagar-se a una cova, entre La Estrella (Mosquerola) i el mas de la Ferranda (Vilafranca), on sobrevisqué a partir dels queviures proporcionats per familiars i amics.¹¹⁰² Després de contactar amb la partida independent de *Petrol i Rabós* (també cenetistes, fugits de la presó del Mas de les Mates) que rondava per aquelles contrades, i estar a la liderada per

¹¹⁰⁰ Sumaris 8574-C-1940, 485-V-1948 i 65-V-1949, AGHD.

¹¹⁰¹ La seva evacuació mobilitzà alguns dels punts de suport de la comarca; portat fins al mas de Pitarch (Vilafranca), va anar fins al Campàs i, d'ací, al mas de Tenesa (Benassal), d'on un antic company de presó (José Joaquín Miralles, posteriorment mort per *Ley de Fugas*), l'acompanyà fins a Benassal, on l'esperà un camió que el transportaria cap a València. Declaracions recollides en el sumari 485-V-1948, Sumari 256-V-1948 i 1155-V-47, AGHD. Testimoni de Ramón Roig, Grup de Recuperació de la Memòria Històrica de Benassal. Correspondència entre *Andrés* i *Antonio*, 3 de gener de 1947, sumari 85-V-1947, AGHD.

¹¹⁰² Potser que un d'ells fou el famós torero (durant la República), *El Niño de la Estrella* (Silvino Zafón), natural del mateix poble i gran amic. Testimoni d'Amparo Rovira, 8 de gener de 2017, Castelló de la Plana.

Asturias, s'incorporà al sector 17è de l'Agrupació, duent a terme, pel seu coneixement del terreny, tasques d'enllaç entre batallons.¹¹⁰³

Tanmateix, hi hagueren talps que, ocultats a la seva pròpia casa, col·laboraren (en aquest cas esporàdicament) amb els guerrillers. És el cas de Miguel Puig Pitarch, *Cros*, amagat a l'emparedat de la casa de Cinctorres i, especialment, de Victorino Prades Pitarch, *Oronal*, el mitger de la masia del mateix nom, nascut a Cantavella el 18 de maig de 1910, i criat al mas dels Llivis (Morella). President de la UGT i, abans de la guerra, "alcaldil·lo" a la dena dels Llivis, va ser acusat, en els càrrecs del consell de guerra, de "propagar las ideas marxistes" entre els camperols. Empresonat a Benicarló, escapà, aprofitant una eixida d'intendència, i anà fins al seu mas, on es retrobà amb la família i on romangué amagat en un coscollar pròxim i, posteriorment, al mateix mas, on es construï un amagatall i un túnel per fugir. Mentrestant, va contactar amb el *Cinctorrà* i la seva partida, i d'altres col·laboradors (el seu amic José Maria Querol Solsona, Antonio Segura o *Elietes*), amb els quals subministrà i ajudà, i, segons algunes fonts, participant en algunes accions.¹¹⁰⁴

A diferència d'aquests, hi hagueren qui, formaren part de les partides per motius ben diferents: persones amb disputes familiars, amb pocs horitzons laborals, o amb problemes d'integració en la societat, ingressaren en les guerrilles. Una bona part d'aquests no tenien antecedents polítics previs, ni havien estat empresonats; així, diverses fonts apunten que Julián Valeriano Garcia, *Conill de Cinctorres*, s'incorporà a la partida del seu veí *Cinctorrà*, posteriorment a l'AGL, després de perdre bona part de l'herència familiar (era l'hereu del mas de Sorribes), de tenir greus desavinences amb la dona i de ser agredit i citat per la Guàrdia Civil per suposats maltractaments familiars.¹¹⁰⁵ I el viude Cesáreo Vicente José (ara sí, antic cenetista), anomenat *Cubero*,

¹¹⁰³ Ell també va ser qui proporcionà la informació per efectuar l'atrac als bancs de Vilafranca abans referit. Declaracions de Florencio Pla Meseguer als inspectors Tomás Cosias Garcia i Aurelio Garcia Garrido, València, 9 de juny de 1960, sumari 96-V-1949, AGHD. *Informe emitido por la 232ª Comandancia, S.I.G.C con la relación de guerrilleros que integran la Agrupación*. Nota del SIGC de la 233 Comandància, dins del sumari 85-V-1947, AGHD.

¹¹⁰⁴ Sumaris 7292-C-1940, 485-V-1948 i 50-V-1947, AGHD. *Memòries de Cinctorrà...* op. cit.

¹¹⁰⁵ Testimoni d'Amparo Salvador Troncho, Castelló de la Plana, 2 de maig del 2014 i 2 de novembre del 2014. TORIJA MARTÍ, José, *Memòries dels meu avis.*, Castelló, autoedició,

Voluntad o *Abuelo*, s'incorporà després d'enemistar-se amb el fill i la nora (amb qui havia conviscut) i amb el matrimoni que posteriorment l'acollí, Ramón Escriche i Luisa Andrés. Ambdós reberen, en escriptura, (tot i no tenir cap parentesc) els béns de Cesáreo, amb la condició d'habitar amb ells tota la vida. La baralla i separació, provocant la reclamació (infructuosa) dels béns de Cesáreo i que es quedés sense ells, precedí la seva marxa amb la partida encapçalada per *Pepito de Mosqueruela* que actuava a la zona de Mosquerola-Puertomingalvo-Vistabella.¹¹⁰⁶

Altres que ingressaren eren homes caracteritzats per l'absència d'una cobertura laboral o familiar estable, i que, en alguns casos, ratllaven la mendicitat. Havent explicat ja el cas de Saturnino Tena Escrig, un altre jove, Pedro Val Farjas, *Marcelino*, de 18 anys, jornalero, natural d'Alcanyís, però exiliat a França des de l'ocupació franquista de la Guerra Civil, tornà a Espanya, (junt el seu germà, Emilio) a novembre de 1945, després de quedar-se orfe de mare i tenir una disputa amb el pare. Buscant i exercint feines esporàdiques i curtes, tornant i retornant, en diferents moments a França, i essent detés varies vegades, tant per passar la frontera, com per ser acusat d'escriure una carta d'extorsió econòmica, en nom de la CNT, a una veïna de Samper de Calanda, s'incorporà, al juny de 1947, al sector 17è.¹¹⁰⁷ I Eugenio Sánchez Sánchez, *Guillermo*, natural d'Aranjuez, sense res més que la seva força de treball, després de purgar la pena de 20 anys després de la Guerra, tant a la presó de Torrijos com a batallons de treballadors, deambulà per diferents ciutats (Aranjuez, Pamplona, València, Madrid o

2009. Segons un informe del SIGC, la seva citació al quarter pels referits maltractaments a la dona i als fills, va ser “lo que le impulsó a unirse a la partida de bandoleros con lo que seguramente tenia relaciones de antemano”. Sumari 85-V-1947, AGHD. Segons les declaracions de Florencio Pla, Julián es dedicava a la venta de fils, calces i articles tèxtils per les masies i per regalar-li una dotzena de calces a una dona “su mujer tuvo con él una disputa, siendo golpeada y denunciándolo ante las autoridades como autor de desmanes cometidos durante la época roja, siendo esta la causa de que se echara al monte”. Sumari 96-V-1949, AGHD.

¹¹⁰⁶ Per això, l'ajusticiament d'Àngela Gil, veïna de Mosquerola que assessorà al matrimoni referit per quedar-se legalment les propietats de Cesáreo, produït el 25 d'agost de 1947, fou atribuït, per les autoritats, a la intervenció d'aquest. fons de Govern Civil, caixa 1086, carpeta 71, AHPT.

¹¹⁰⁷ Finalment, Pedro Val, detingut per la Guàrdia Civil després de desertar, va ser condemnat a pena de mort en consell de guerra i afusellat a Saragossa el 12 de maig de 1949. Sumaris 1014-48, 1026-46 i 250-47, ACGMZ.

Terol) a la cerca de feina. Malgrat treballar per un contractista d'obres, a una fàbrica de productes químics i intentar-ho com a perruquer, la seva precarietat l'empenyà, juntament a dos soldats del parc d'automovilisme, a enrolar-se a les partides a novembre de 1946.¹¹⁰⁸

10.7 Col·laboradors, fugits i guerrillers

Progressivament, l'inicial component majoritari d'evadits o amagats per fets previs a la resistència guerrillera, va ser superat per aquells que s'uniren a les guerrilles després d'haver col·laborat amb elles i ser buscats per la Guàrdia Civil. La intensitat de la persecució i la duresa repressiva, va ser proporcional al gran nombre de persones que s'incorporaren, totes les quals, eren naturals o residents a la zona d'actuació de les partides. Alguns d'aquests, com els ja referits *Pepito, Viejo, Francisco o Rubio*, acompanyats també de l'ingrés i col·laboració de familiars, acabaren liderant companyies, batallons o el mateix sector i representaren, com hem comprovat anteriorment, l'"alma mater" de les unitats. Majoritàriament, eren persones amb antecedents esquerrans o sindicals, molts dels quals amb condemnes i penes de presó complides, i que compartiren militància, presó o afinitats polítiques, amb els guerrillers; per això, si per aquests constituïren el principal sostén col·laboratiu (junt els familiars) per teixir xarxes de suport, per la Guàrdia Civil, es convertiren en sospitosos i en un potencial perill que havia d'estar sistemàticament vigilat.

A més dels ja referits, que dirigiren unitats de l'Agrupació, hi hagueren multitud de "guerrillers de base" ingressats després d'haver col·laborat prèviament. A diferència dels anteriors, alguns tingueren una vida armada curta, com és el cas de Manuel Mestre Querol, *Nel·lo de la Joquereta*. Regidor des de 1931 a Vallibona, afiliat a *Izquierda Republicana* i a la CNT, represaliat i empresonat per aquests fets, va ser un important col·laborador, subministrador i informador del batalló que liderava *Cinctorrà* que acampava pel terme de Vallibona. Descobertes les seves tasques per la Guàrdia Civil, a setembre de 1947, i sabedor, mentre estava a la notaria de Morella, de l'anada d'agents

¹¹⁰⁸ Poc després, desertà, essent detés a inicis de maig de 1947, sotmès a un consell de guerra i executat a Saragossa. Sumari 14-47, ACGMZ.

al seu mas, decidí, amb col·laboració ciutadana, escapar-se i ingressar en el batalló de qui era regular subministrador i, d'on desertà, a la primavera de 1948.¹¹⁰⁹ I el santmateuenc Juan Granell Redó *Rajoler*, fill i germà d'importants membres de la CNT del municipi, represaliats i dos d'ells afusellats, també es convertí en guerriller amb el descobriment de la seva col·laboració; ell, després de complir condemna de 20 anys a Carabanchel i al *Valle de los Caídos*, i d'establir-se a Sant Mateu en la dona i un fill, s'incorporà al 2n batalló del 17è sector, fins la seva mort, per la Guàrdia Civil, a Atzeneta, el 31 de juliol de 1947.¹¹¹⁰

L'afluència de masovers fou especialment notòria a les contrades on s'assentaren bases de les partides. Un d'ells, va ser Narciso Benages Escriche, *Tiquiti*, natural de Puertomingalvo, i antic soldat forçós de l'exèrcit republicà, que fugí i ingressà a la partida que romania al campament de Las Carretadas (Mosquerola), després de sospitar que la Guàrdia Civil el detindria i d'haver estat ordenat l'evacuació del mas Monegro de Arriba (terme de Linares), on residia.¹¹¹¹ Així mateix, el juny de 1946, s'incorporà Ramón Tena Edo, *Félix*, nascut el 1911 al mas de Carrascal de Vistabella, participant a la batalla de Terol i internat, després de la guerra, al batalló de Treballadors 171 de Terol. Col·laborador de la partida que actuava pel mas de los Giles (Mosquerola), on residia, ingressà a l'Agrupació al juny de 1946, en la qual, com també altres autòctons coneixedors del terreny (*Garrobera* o *Conill de Cinctorres*), féu funcions d'enllaç entre batallons; a l'igual que els anteriors, abandonà durant la gran onada desertora de la primavera de 1948.¹¹¹²

¹¹⁰⁹ Sumari 114-C-1938, AGHD, Informe emès per la 232ª Comandancia, S.I.G.C, amb la llista de guerrillers que integren l'Agrupació, AHGC, Sumari 287-V-48, AGHD. Declaracions de Florencio Pla Meseguer als inspectors Tomás Cosias Garcia i Aurelio Garcia Garrido, València, 9 de juny de 1960, sumari 96-V-1949, AGHD.

¹¹¹⁰ Sumari 6578-C.1939, AGHD. Testimoni de Joaquin Granell Esteller. Sant Mateu, 10 de gener de 2016.

¹¹¹¹ Sumari 393-52, ACGMZ.

¹¹¹² Sumari 85-V-1947, AGHD. *Informe emitido por la 232ª Comandancia, S.I.G.C con la relación de guerrilleros que integran la Agrupación, Informe bandolerismo 133 Comandancia Teruel, Registro-Resumen de la 233ª Comandancia sobre las actividades realizadas por la Guerrilla en la zona del 17º y 23º Sector*, AHGC.

Isaías Jiménez Utrillas, *Maquinista*, natural de Castralvo (Terol), ferroviari, s'incorporà al sector 17è, a l'abril de 1947, quan la Guàrdia Civil descobrí que havia estat la persona que proporcionà informació a *Antonio* sobre les parades i els horaris del tren pagador de Caudé. Era, com tants d'altres, un cenetista que havia ingressat en el Partit i en l'Agrupació, on romangué fins la seva deserció, el 18 de març de 1951. La disconformitat amb les actuacions de Josep Gros, la por i les sospites de ser ajusticiat, determinaren la seva fugida, no sense abans, llençar una bomba de mà, sense èxit, a la tenda d'aquell. Escapant inicialment a casa d'una germana, va marxar fins Camarena i en direcció a Castralvo, en el trajecte del qual, perseguit per la Guàrdia Civil, s'entregà. Detingut, en les seves declaracions, aportà informació de l'estructura i composició de les partides, i també acompanyà a la Guàrdia Civil com a guia. No obstant, el convertit confident, estant descansant en la masia Rio Quílez de Noguera el 26 d'octubre de 1952, agafà el *naranjero* i matà tres guàrdies, ferí al caporal i matà, també, en plena fugida, una jove.¹¹¹³ Així, desesperat i novament escapat, marxà al terme de Vistabella, prop del mas de Monsó; després d'un dies de refugi en una petita cova, segons testimonis orals, va aparèixer mort, a la bassa dels Toscos, el 3 de novembre del 1952.¹¹¹⁴

De les mines d'Utrillas, que havien estat un dels destacaments penitenciaris, on es redimiren penes de presó fins a finals de 1944, procediren una bona part dels incorporats i d'afiliació cenetista, (també ugetista com Julián de la Torre) cas de Justiniano Garcia i Pedro Acosta, ambdós miners i fugits per haver-se descobert, al març de 1947, l'organització clandestina, en què pertanyien; mentre el primer, s'amagà, amb quatre companys més (*Genaro, Reina, Ventura i Vich*) a les muntanyes d'Aiguaviva, on trobaren una partida a la que s'incorporaren i que els proporcionà fusell i bombes de mà; el segon, amb *Juan* i Vicente Escobedo, s'ocultaren per la comarca fins

¹¹¹³ Declaracions realitzades per Isaías Jiménez Utrillas, *Manolo o Maquinista*, el dia 8 d'abril de 1951, SIGC, 133 Comandància de la Guàrdia Civil, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE. Informe de la 332 Comandància de la GC de Terol, 33 Terç sobre la fugida i mort de *Maquinista*, novembre de 1952, AHGC.

¹¹¹⁴ Encara que les causes no acaben d'estar esclarides, testimonis dels fets apunten a un possible enverinament per algú veí de la zona, en convivència amb un doctor. Toni Solsona, 20 de maig de 2016.

que, el propietari del mas de Mataví, els portà fins la partida.¹¹¹⁵ Un altre miner d'Utrillas va ser Domingo Vilches Quesada, natural de Jaén, empresonat a Jaca i Sant Miquel dels Reis, per la seva militància i participació durant la Guerra, en què arribà a ser comissari de brigada. Des d'Utrillas, a finals de febrer de 1947, s'uní a les partides del 17è, on, a causa del trencament d'una cama per la caiguda d'un barranc en un servei de transport d'armament, tingué poca activitat i féu funcions d'instrucció política.¹¹¹⁶

Altres incorporats el 1947, també d'afiliació cenetista, cas de Julio Martín Buj, *Lucas*, nat de Valdelinares o el contable Rafael Galindo Royo, *Mauro*, provingueren de les mines d'Aliaga. Ingressaren després de ser avisats que el caporal de la Guàrdia Civil reclamava la seva presentació al quarter. Sembla ser que ells, a l'igual que d'altres companys, proporcionaren informació i explosius a la guerrilla.¹¹¹⁷ Si *Lucas*, nascut l'any 1925, no tenia experiència militar i estigué al sector 17è i al 23è, fins i tot com a responsable polític i cap del sector (Comitè Regional), *Mauro*, tenia una trajectòria més dilatada; veterà, nascut el 1915 a Pitarque, des de les milícies es va incorporar a l'Exèrcit Republicà, on va ser tinent de la 25 divisió, 117 Brigada Mixta i capità d'Infanteria. Sent condemnat a 14 anys per "adhesión a la rebelión", va estar a diversos centres penitenciaris, entre ells, Portaceli, Terol o Torrero; després de ser excarcerat, va anar a treballar a Aliaga en la companyia de mines, fins la seva incorporació al 17è sector, d'on passà al 5è, en el qual va ser cap de companyia i, també, de sector.¹¹¹⁸

Un altre autòcton, amb una rellevant experiència militar i política va ser Julián Ramos Ramos, *Frasquito*, natural de Santa Cruz de Moya, d'afiliació comunista, i membre del sector 11è. Durant la guerra, va ingressar al PCE i ocupà el càrrec de tinent de la 84 Brigada i cap de la guarnició de Calpe; per això, va ser condemnat a 20 anys de presó. A

¹¹¹⁵ Sumari 611-1948, ACGMZ.

¹¹¹⁶ Informe de José sobre l'AGLA, 10 de gener de 1949, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE. *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623, AHPCE. Sumari 69-V-1949, AGHD.

¹¹¹⁷ Sumari 110-V-1950, AGHD. Informe del tinent coronel, 233 Comandància, 29 de maig de 1950, caixa 11262, AHPC. Entrevista a Luis López, dins de SANCHIS ALFONSO, José Ramón, *Maquis: una historia falseada...* op. cit., p.758 i 759.

¹¹¹⁸ Informació extreta de La Gavilla Verde, disponible en http://www.lagavillaverde.org/Paginas/Desaparecidos/Paginas/galindo.html?TB_iframe=true&height=540&width=870 (Consulta el 19 de gener de 2016).

l'eixir d'aquesta, començà a col·laborar amb les partides, fins que, descoberta la xarxa de suport, s'incorporà el 20 de juny de 1947. Ell, com *Francisco, Viejo o Rubio*, va ser un dels autòctons que liderà batallons i campaments en l'11è sector, assumint un lideratge que, a l'igual que la militància, tampoc el salvà de ser ajusticiat, a gener de 1951.¹¹¹⁹ En canvi, altres col·laboradors i incorporats, mancaven d'experiència militar i política prèvia. És el cas de Francisco Domingo Hervás, *Rufino*, nascut el 1922 a Bronchales i incorporat al sector 11è, junt altres veïns, el 16 d'abril de 1947 per por a ser detés, com havien estat alguns coneguts.¹¹²⁰ O Emencio Alcalá Ruiz, *Germán*, natural de San Martín de Boniches, on nasqué el 1928, municipi també de Conca, i important nucli de provisionament i recluta guerrillera. Ell, resiner i pastor, a partir del contacte establert amb la partida de *Paisano* esdevé, a l'igual que familiars, subministrador i enllaç de la partida; descobert per la Benemèrita, es va incorporar el 28 de setembre de 1949 a les bases del sector 5è que operaven per la serralada de Conca fins, la seva entrega el 13 de maig del 1951.¹¹²¹

Amb tot, les diferents trajectòries dels guerrillers donen complexitat i matisen algunes de les categories dicotòmiques (francesos-autòctons i comunistes-llibertaris) que més s'han utilitzat per classificar els guerrillers. En primer lloc, es constata l'experiència militar de la Guerra Civil, tant dels arribats de França com dels que no; una bona part, que assumiren també responsabilitats de direcció, havien estat oficials durant aquella i/o a la resistència francesa. Tots els màxims dirigents de l'AGL ho foren: *Delicado*, capità d'intel·ligència, *Andrés* sergent a la 49 Brigada Mixta, *Antonio*, comissari del batalló *Cinco Villas* i membre de l'Estat major de l'AGE, *Pedro* sergent d'aviació, *Ricardo* comissari polític del XIV Cos de l'Exèrcit i cap de companyia en la resistència antinazi

¹¹¹⁹ Julián Ramos Ramos, *Frasquito*, La Gavilla Verde, en http://lagavillaverde.org/Paginas/Desaparecidos/Paginas/frasquito.html?TB_iframe=true&height=540&width=870 (consulta 20 de gener de 2016).

¹¹²⁰ Testimonis de familiars de Francisco Domingo Hervás, *IV Jornadas. El maquis en Santa Cruz de Moya*, 2,3 i 4 d'octubre de 2003.

¹¹²¹ Malmesos per la forta persecució de la GC, pel degoteig de baixes i centrats en buscar aliments, i sabedor de les gestions de sa mare amb el governador civil, es presentà voluntàriament a les autoritats i fou condemnat a 30 anys de presó. FERNÁNDEZ CAVA, Salvador (ed.), *Emencio Alcalá Ruiz, "Germán". Memorias de...* op. cit., FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante...* vol. II, op. cit., p.302-305.

a Georgia, *Andrés II* comissari del 131 batalló Mixt i *José Maria* comissari del centre. Altres responsables de sectors o unitats, també en tingueren, cas d'Anastasio Serrano (capità al maquis francès), i els sergents *Maño*, *Teo* o *Jalisco*.

Malgrat que tots ells van ser enquadrats pel PCE i vinguts de França, també hi hagueren incorporats des de l'interior, amb graus d'oficialitat aconseguits en el conflicte bèl·lic. Si *Cinctorrà* va ser sergent, *Mauro* i *Frasquito*, en un cas excepcional en els col·laboradors ingressats, foren capità d'Infanteria i tinent a la 84 Brigada respectivament. Nogensmenys, la gran part dels autòctons, amb experiència militar, no desenvoluparen càrrecs militars durant la Guerra. Alguns d'ells, cas de *Rufino* o *Germán*, no tenien experiència militar i política prèvia, i d'altres, com els cenetistes de la conca minera d'Utrillas o els col·laboradors forçosament ingressats (*Fèlix*, *Fabrilo*, *Conill*, etc.), no disposaren d'un lligam amb el Partit com els enquadrats des de França; aquells contemplaren, per damunt de tot, l'Agrupació com un refugi per escapar d'una possible detenció. Factors que també expliquen que foren els "francesos" qui més responsabilitats assumiren en l'Agrupació.

La direcció del Partit, s'assegurava, amb informes i amb la redacció d'autobiografies, la idoneïtat dels homes disponibles; la confiança màxima es diposità en Josep Gros o Ramón Escrivá (també en *Ibañez*), integrants de la guàrdia personal de dirigents del Partit (com Carrillo, La Pasionaria o, durant la guerra, de l'ambaixador soviètic) i que ja havien efectuat algunes de les missions més compromeses. Una confiança que, com hem vist en tants casos (*Pedro*, *Pepito*, *Ibañez*, *José*) es va acabar trencant.

També es va tenir present l'experiència en el *XIV Cuerpo de Guerrilleros*, o *XIV Cuerpo del Ejército Popular*, creat al maig de 1937 pel govern republicà. Eren unitats militars destinades a efectuar accions i operacions en la reraguarda de l'enemic per fustigar-lo. La seva principal escola militar va ser la de Benimàmet (València), i també estigueren les de Jaén, Alcalá, Olot, Extremadura i Andalusia.¹¹²² Entre els alumnes i els

¹¹²² BLASCO, Domingo i CABRERA, Francisco, *El Frente Invisible. Guerrilleros Republicanos 1936-1939...* op. cit. ALPERT, Michael, *El Ejército Popular de la República...* op. cit. VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La España del maquis...* op. cit., pp.26-51.

integrants del Cos, hi hagueren futurs membres de l'AGL com Pelegrín Pérez (que va ser comissari polític del XIV Cuerpo), *Andrés, Carrión, Teo, José o Cubano, Antonio o Delicado*.¹¹²³ El seu cap va ser Domingo Ungria, i tant la instrucció, com les accions efectuades, sabotatges, voladures, destrucció de dipòsit d'armes, dinamitar carreteres o retirar a persones del territori enemic, constituïren una experiència fonamental per la nova resistència guerrillera.

Amb tot, dins de la varietat existent, trobem alguns elements que marquen els diferents perfils de guerrillers: l'experiència en guerra, la integració al grup de vençuts o *desafectos*, i/o la col·laboració (esporàdica o regular) amb les partides i la consegüent persecució del règim. La primera, no tan sols va propiciar un aprenentatge militar i d'ús de les armes, també portà a la normalització de la mort i a l'assimilació de la violència armada com a via de resolució de conflictes, o, el que, alguns estudis sobre excombatents han interpretat, en problemes de reintegració social, més accentuats, pel caràcter de vençuts d'un conflicte civil, en els republicans espanyols.¹¹²⁴ En aquestes circumstàncies, s'entén l'aposta per l'ingrés en guerrilles i més, quan l'experiència en Guerra va implicar una politització intensa, tant al front (amb les milícies o les brigades de l'Exèrcit Popular), com a la reraguarda, amb l'afiliació a sindicats i partits. La militarització no tan sols era precedida (clarament a l'allistament voluntari) per una determinació política acompanyada de factors relacionals primaris: ella mateixa intensificà la socialització i instrucció política, i amb això, el compromís polític, clau per entendre la decisió, especialment dels "francesos" i dels comunistes d'interior, d'ingressar en guerrilles.¹¹²⁵ Aquest perfil dels guerrillers antifranquistes espanyols, a

RODRÍGUEZ VELASCO, Hernán, "Las guerrillas en el Ejército Popular de la República...", op. cit.

¹¹²³ Antonio va ser cap de serveis de l'Estat Major i *Delicado* comandant del XIV Cuerpo de Guerrilleros. VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La España del maquis...* op. cit., p.169 i 191.

¹¹²⁴ OZERDEM, Alpaslan, *Post-war recovery. Disarmament, demobilization and reintegration*, Londres, I.B. Taurus, 2009. Respecte això, Mosse acunjà el terme ja explicat de brutalització, per referir-se als excombatents de la I Guerra Mundial, proclius a la ideologia feixista i al paramilitarisme. MOSSE, George L., *Fallen soldiers...* op. cit.

¹¹²⁵ El que ja ens referirem al principi del treball, com a subcultures de guerra. Respecte a la propaganda i socialització política durant la guerra, veure la tesi doctoral de IGLESIAS RODRÍGUEZ, Gema, *La propaganda política durante la Guerra civil*, Madrid, Universidad

diferència dels excombatents alemanys, italians, o romanesos, optà per primar el seu compromís polític amb el projecte republicà i no tant amb els valors militars.¹¹²⁶

La integració al bloc vençut de la Guerra Civil és l'altre gran element comú de la resistència guerrillera antifranquista. No tan sols perquè aquells que havien lluitat ho havien fet en aquest bàndol i aspiraven a revertir la derrota: compartint militància i presó amb els guerrillers, foren els primers a rebre sol·licituts d'ajut. El contacte i la col·laboració fou el pas precedent de la seva marxa (forçada) a guerrilles. El descobriment de la seva cooperació, sovint obligada, amb les partides, així com la de persones, generalment masovers, amb escasses conviccions polítiques, implicava detencions, interrogatoris i/o morts per la Guàrdia Civil. Sense cap altra eixida, molts, de forma forçada, es vegeren abocats a l'ingrés en les partides guerrilleres que, establertes com a resistència política, es contemplaren, també, com a resguard.

10.8 Entre la mitificació i el desconeixement: *La Pastora*

Les diferents agrupacions i partides armades antifranquistes actuaren amb milers de guerrillers, però tan sols un pocs aconseguiren un cert ressò popular. Generalment, foren els guerrillers que, cas de *Juanín*, a Cantàbria, *Foucellas* a Galícia, *Girón* a Lleó, *Bernabé* a Astúries o Ramón Via i els germans Quero a Andalusia, sobresortiren per les seves actuacions. El seu lideratge, l'execució d'accions espectaculars, les escapades constants, el seu caràcter escorredís o la popularització com a màrtirs, els impregnaren

Complutense de Madrid, 1993 i el dossier "Retaguardia y cultura de guerra", 1936-1939. *Revista Ayer* n. 76, 2009 (4).

¹¹²⁶ Respecte les diferents experiències de guerra, ALCALDE, Àngel, "Experiencias de guerra y fascismos. Los excombatientes en Europa y España (1914-1945): una introducción comparativa", en FRÍAS, Carmen, LEDESMA, José Luis, RODRIGO Javier, (eds.), *Revaluaciones. Historias locales, miradas globales (VII Congreso de Historia Local de Aragón)*, Zaragoza, Institución "Fernando el Católico", 2011, pp.365-376. I del mateix autor, "Excombatientes: ¿germen de guerras civiles? ", *Amnis* [En línia], 2015, 30 de gener de 2015, URL: <http://amnis.revues.org/2452> (consultat el 24 de gener de 2017). I "Culturas de guerra", excombatientes y fascismos en Francia y España durante el período de entreguerras.", *Amnis* [En línia], 10, 2011, mis en ligne le 01 avril 2011, (consultat el 13 juny de 2016), <http://amnis.revues.org/1251> ; DOI : 10.4000/amnis.1251.

d'una invulnerabilitat i una invisibilitat propícies per la construcció mítica.¹¹²⁷ Acompanyades també d'anècdotes o episodis atrevits i audaços, cas dels protagonitzats per Marcel·lí Massana, o els germans Quero, el cas és que construïren una imatge heroica que, proporcionant-los prestigi entre la població, resultava antagònica amb la visió donada pel règim.¹¹²⁸

Al territori de l'AGLA, més enllà de la fama comarcal de guerrillers com *Cinctorrà*, *Valencià*, *Manco de la Pesquera*, *Pepito*, *Antonio*, *Carlos* o *Grande*, entre molts d'altres, a diferència dels dalt referits, i possiblement per l'escassa estabilitat dels dirigents de l'Agrupació, la relativa poca durada i la baixa martirització dels caps que caigueren, junt l'eficàcia dels recursos usats per les autoritats franquistes, no es consolidaren grans llegendes o mites polítics guerrillers. Així, si *Andrés*, cap de l'Agrupació, detés i executat, no resistí els durs interrogatoris, "traicionant" els companys, l'intent de convertir en heroica la mort d'*Antonio* en un assalt tampoc fructificà, per la negligència haguda i pels escassos mitjans de difusió d'una Agrupació molt debilitada.. I l'"estranya" mort del quadre amb més prestigi, de *Ricardo*, molt poc després de passar a dirigir l'AGLA, i amb possibles responsabilitats de companys, tampoc va ser airejada per una Agrupació en hores baixes.

Sense una cobertura mediàtica i difusió popular com la d'altres guerrillers, i sense accions èpiques, els dirigents de l'AGLA no forjaren mites, ni es convertiren en llegendes. Entre els integrants de l'Agrupació, el personatge que més àmpliament ha

¹¹²⁷ ROMERO NAVAS, José Aurelio, *La guerrilla en 1945. Proceso a dos jefes guerrilleros...* op. cit.. MARCO, JORGE, *Hijos de una guerra. Los hermanos Quero y la resistencia antifranquista*, Granada, Editorial Comares, 2010. MACÍAS, Santiago, *El monte o la muerte. La vida legendaria del guerrillero antifranquista Manuel Girón*, Madrid, Temas de Hoy, 2005. LAMELA GARCÍA, V. Luis, *Foucellas. El riguroso relato...* op. cit. GÓMEZ FOUZ, José R., *Bernabé. El mito de un bandolero*, Barcelona, Silverio Cabaña Editor, 1998. BREVERS, Antonio, *Juanín y Bedoya...* op. cit.

¹¹²⁸ Si Massana, maqui llibertari català, augmentà la seva popularitat per anar al Bar Colón de Berga i pagar la consumició (café i copa) del capità de la Guàrdia Civil, i dedicar-li, la cançó "Espérame en el cielo" a Ràdio Andorra, dels germans Quero es comentava que menjaven als restaurants més cèntrics de Granada, on deixaven generoses propines al seu nom. Es forjaren, segons reconegueren informes de la Falange granadina i de la DGS, una llegenda. Sobre Massana, REGUANT, Josep Maria, *Marcel·lí Massana...* op. cit. Dels germans Quero, MARCO, Jorge, *Hijos de una guerra. Los hermanos Quero....* op. cit. i *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., p.266.

estat tractat, que més rumorologia causà i el que més repercussió mediàtica tingué, va ser un simple guerriller, membre durant 20 mesos en el moment de màxima decadència al 23è sector: *La Pastora*. Ara bé, a diferència de les llegendes guerrilleres, el seu mite, forjat pels mitjans i els agents del règim, estava ben lluny d'una visió heroica.

Des de la seva persecució per l'ingrés en files guerrilleres, la difusió, per part de la premsa sensacionalista i governamental, paral·lela a la criminalització de la seva figura, acompanyada del caràcter singular d'un personatge que no es sabia ben bé si era home i dona, va despertar un interès especial. La seva anomalia sexual serví, en aquell moment, per alçar la curiositat d'un personatge etiquetat, pel règim i la seva premsa, com a criminal.¹¹²⁹ A partir de la dècada dels 50, aparegueren articles de premsa o reportatges que començaren a escampar una imatge tergiversada i falsa; el mateix 4 d'agost de 1954, una notícia descrigué l'atrac i la mort del seu company *Francisco* als Reguers, i es referia a *La Pastora*, com “una mujer de entrañas de pedernal con una siniestra historia de crímenes” i que era “el cerebro de la organización”.¹¹³⁰ Posteriorment, setmanaris com *Por qué* i *El Caso*, aparegut al maig de 1952, publicació de sucesos de major èxit de l'Espanya del segle XX, completaren la difusió d'una visió morbosa i equivocada. Va ser, tristament protagonista, Enrique Rubio, fundador del primer i delegat a Barcelona del segon.

La divulgació de notícies de crònica negra impregnades de sensacionalisme, morbositat i engany foren una eficient eina de despolitització i d'emblanquiment de les forces d'ordre. I, en això, el personatge de *La Pastora* pugué tindre elements útils: l'anomalia sexual i els dubtes sobre el sexe proporcionaven una “anormalitat” que, identificada, al “bandolerismo comunista”, va ser ben interessant, tant pel règim, com pel periòdic. Així, mentre la morbositat i el maniqueisme ampliaren vendes, la criminalització dels

¹¹²⁹ Com a mostra, pels volts de Tortosa o d'Els Ports, es cantava la següent cançó, “Viva la Guardia Civil que ha atrapado a La Pastora, mujer de bajos instintos, fea, mala y pecadora...”.

¹¹³⁰ *Diario Español de Tarragona*, 4 d'agost de 1954, p.4, El propi subtítol de l'article il·lustra tant el contingut com el protagonisme atorgat a *La Pastora*: “Atraco frustrado a los señores Nomen en su finca. Gracias a un pastiset el hijo major mata a uno de ellos y hace al otro ponerse en fuga. Se trataba de La Pastora y su lugarteniente...”; altrament, es reafirma el caràcter de dona, malgrat afirmar que “iba vestida completamente de hombre, con el pelo cortado y empleando un verbo que no dejaba en absoluto traslucir perteneciese al género femenino”.

maquis i dels resistents polítics, aportava un ús polític eficaç pel règim. Com a resultat i sense el mínim rigor periodístic, qualificaven a *La Pastora*, de “criminal”, “cruel”, “monstruosa” o “con rasgos hombrunos”; a més, sense cap tipus de prova ni de fonament, se li atribuïren, intencionadament i erròneament, nombrosos crims i actes delictius considerant-la una dona amb una “patològica sed de crímenes”.¹¹³¹

Així i tot, el tractament i difusió mediàtica va fer que la construcció del mite i de la falsa imatge comencès en la mateixa contemporaneïtat del personatge. Més tard, però, continuà apareixent informació inexacta i, als 70, hi hagueren de nou reportatges que seguïren la senda deformativa i trivial. L'aparegut, al número 98 d' *Entreviu* de Manuel Albignoni, l'any 1978, malgrat aportar una entrevista a Florencio rellevant, és delatat pel popi títol: “El maquis hermafrodita acusado de 28 crímenes”, idèntic qualificatiu al titulat per la novel·la, del mateix any, de Manuel Villar Raso.¹¹³² Altrament, en un dels primers llibres publicats, el d'Aguado Sánchez, ja comentat a l'estat de la qüestió, *La Pastora*, va ser qualificat com “mujer lesbiana de instintos criminales”, mentre que en altres obres també generalistes, de perspectiva contrària, cas de la del llibertari Pons Prades, de menor afany ofensiu, tampoc es donava una descripció real del personatge ja que s'afirmava que liderà la partida o era filla de pares adoptius.¹¹³³

Més endavant, l'aparició de noves entrevistes, documentals i la proliferació d'articles de premsa contribuï a ampliar la magnitud del personatge.¹¹³⁴ Les aproximacions més científiques, sense ser exhaustives, partiren dels estudis generals fets sobre l'AGLA i

¹¹³¹ Setmanari *Por qué*, número 5, 1960, Barcelona.

¹¹³² *Entreviu*, núm. 98, del 30 de març al 5 d'abril de 1978, pp.28-31. La novel·la, amb el títol d'*El maqui hermafrodita*, escrita per Villar Raso el 1978, va ser reeditada el 2011, aprofitant la concessió del premi Nadal a una altra obra de ficció sobre *La Pastora*, *Donde nadie te encuentre* d'Alicia Giménez Bartlett.

¹¹³³ El mateix Aguado confessava que, quan va ser detés, la seva identificació va ser difícil perquè “vestia de hombre y por su contextura viriloide y el tiempo transcurrido había experimentado un gran cambio en su fisionomía”. AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en España...* op. cit., p.367 i 393 i PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas españolas...* op. cit., p.149.

¹¹³⁴ Ha aparegut a multitud mitjans de comunicació, com *Levante. El Mercantil Valenciano*, a *El País*, a l'*ABC*, la xarxa, etc.. Destaca l'entrevista a *El Temps*, Alberola, Miquel, “La Pastora, el maqui del Maestrat”, València, *El Temps*, núm. 139, febrer 1988. I els documentals, “Siempre será La Pastora” (de Ismael Cobo i Pierre Linhart) o “L'ombra de la Pastora” del programa *Dossiers* de Canal 9, que constituï l'única vegada que va parlar en televisió.

d'alguns articles publicats a revistes comarcals.¹¹³⁵ La publicació d'altres i més recents obres sobre el maquis que, aprofitant el tiró mediàtic, feren aparèixer el nom de *La Pastora* al títol, donant una idea de la seva divulgació, no abordaren, amb l'exigència i el rigor de la biografia històrica, el personatge.¹¹³⁶

Amb tot, i malgrat les aportacions d'algunes obres, no s'ha acabat de "desconstruir" el mite de *La Pastora*. A l'igual que d'altres àmbits d'estudi del franquisme, on el coneixement popular no va de la mà de l'existència d'obres i d'estudis consagrats, la història de Florencio Pla, amb l'entrebanc de tenir més quantitat que qualitat d'estudis realitzats, encara s'ha de desempallegar de certes concepcions heretades. La difusió de variades, heterogènies i desiguals obres tampoc ha acabat amb alguns dels mites, simplificacions i intoxicacions iniciades els anys 50. Potenciant-se més aspectes trivials, morbosos o anecdòtics, i descartant-se d'altres, com la mateixa trajectòria en l'Agrupació, encara està per fer un estudi complet, documentat i amb rigor, de la seva figura.

Més enllà de l'anomalia genital i dels tòpics creats, la vida de Florencio, persona inequívocament masculina, va estar marcada pel context de postguerra i de repressió en un ambient rural, tradicional i de poblament dispers, on era ben difícil escapar-se dels rols atorgats. Vivint i treballant en una de les contrades amb major presència guerrillera, la seva entrada en l'Agrupació, va marcar un abans i un després en la seva vida. A diferència de la gran part dels integrants, no tenia experiència militar prèvia, ni havia participat en la Guerra Civil, ni havia militat a nivell polític o sindical. No es té constància de la seva participació anterior en cap organisme, ni entitat, ni en cap protesta o experiència col·lectiva de tipus polític. Segons va reconèixer en les poques entrevistes realitzades, i com la immensa majoria dels autòctons, la seva entrada a l'Agrupació va ser derivada de la fugida, ja explicada, per evitar caure en mans de la

¹¹³⁵ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., pp.392-401, MESEGUER, Vicent, "La Pastora, un maqui del Maestrat", *El Setrill fa memòria*, Ed. Associació El Setrill, 1996, pp.81-87. ITARTE VERICAT, Francesc, "El maquis al sud de l'Ebre..." op. cit.

¹¹³⁶ Entre els llibres referits, *La Pastora* de José Calvo o *Yo conocí a La Pastora*, de Valeriano Silva.

Guàrdia Civil, donat el subministrament i la col·laboració prestada als guerrillers. Així doncs, el refugi proporcionat, va ser el primer, però en cap cas, l'únic canvi ocasionat per l'entrada a la guerrilla.

Des d'aquell moment, es tallà els cabells, passà a dur indumentària masculina i, lluny de la pressió del seu conegut entorn rural, començà a actuar, com a home; es produí, per tant, un alliberament i un reconeixement de la seva identitat sexual. Batejat amb el nom de *Durruti*, a diferència de les cinc dones que s'incorporaren a diferents campaments de l'Agrupació, dugué a terme funcions idèntiques a la dels companys masculins. Tanmateix, l'entrada en l'Agrupació, li suposà, l'inici de l'alfabetització (sembla ser que el guerriller *Rubén*, li ensenyà les primeres lletres del vocabulari), que completà posteriorment a la presó i d'una politització, també precària.¹¹³⁷

L'escassa magnitud de les accions efectuades, així com el discret paper assumit, fa que siguin altres factors el que expliquen l'impacte social i mediàtic de la seva figura. A nivell d'accions, la proliferació de petits atracs i segrestos econòmics, constaten la baixa capacitat operativa; si quan estigué en el sector 23è, sobresurt l'assassinat del guàrdia de Rossell, amb dubtes, encara avui en dia relatius a la seva autoria, estant amb *Francisco*, en la partida independent, l'assalt a la masia del Catre, amb cinc víctimes mortals, i una altra mort a Castellote, representaren les accions de més rellevància, pel que fa a resultats mortals. Uns actes que, en tot cas, estigueren molt lluny de la magnitud operacional d'altres seccions o batallons.

La seva actuació en el sector 23è i en el 17è, va ser enormement discreta. Tant en informes de guerrillers enviats a la direcció de França, com en les declaracions de maquis detinguts, no hi havia res anormal en *La Pastora* i, en les poques ocasions en

¹¹³⁷ No queda clar per què se li designà el nom de *Durruti*; Cinta, afirmà que va ser ell qui se'l va posar, fet que, a pesar de l'escassa politització prèvia, es podria entendre per la fama del milicià anarquista.; aquesta dona, també va ser qui li tallà els cabells. Entrevista a Silvia Ferré, 29 de desembre de 2016 i a Cinta Solà, 30 d'abril de 2017. CALVO, José, *La Pastora. Del monte al mito...* op. cit. p.429 i 475. I "La pastora, el último maqui", *Castellón Diario*, 16 de març de 1986 i 6 de abril de 1986, p.14 i 15 i "Dos años completamente solo en el vivac de la sierra de la Espadella", *Castellón Diario*, 23 de març de 1986, pp.16-18.

què es referenciaren a ell, no hi havia cap al·lusió diferencial.¹¹³⁸ Va ser un home més i va participar, sense distinció, de les tasques i accions efectuades. Entre les feines rutinàries dutes a terme, va establir, a l'igual que els altres, estafetes, traslladà dipòsits de queviures, efectuà constants marxades de campament en campament, va instal·lar-ne de nous, féu guàrdies i va subministrar en masies. Acompanyant al cap del sector 23è, *Carlos*, va passar dies, a casa de Cinta Solà, punt de suport i núvia d'aquell. Respecte les accions guerrilleres, va participar, obeïnt gairebé sempre, en les escasses que s'executaren en el període que estigué, principalment demandes de menjar en masies, colps econòmics i atracs (com el del Boixar), i segrestos (cas del mas del carrascal d'Horta de Sant Joan) per recaptar diners.¹¹³⁹

En un d'aquests, realitzat, el 13 de maig de 1949, juntament al *Valencià* i *Juan*, en represàlia d'una denúncia anterior, es detectà un inusual comportament violent per part de Florencio; la víctima, Jaime Beltran Sales, fill de l'arrendador de la masia del Fondo (Morella), colpejat inicialment per *Valencià*, va ser agredit, també per *Durruti*, en una agressivitat poc usual en ell, però motivada, segons declaracions pròpies, per la cobardia del xicot, plasmada en "la delación que estaba haciendo de los somatenistas, lo cual significaba una falta absoluta de valor"; l'avís i arribada de la Guàrdia Civil, va atiar la violència dels guerrillers, en cap cas mortal, i féu fracassar el segrest.¹¹⁴⁰ Així, la única acció, en què s'ha pogut documentar ús de la violència en *La Pastora*, no va ser per escarments polítics: el trencament de vincles primaris, considerats bàsics, amb la delació de persones conegudes, de la mateixa comarca, va ser considerar un escarni intolerable en una persona, per a qui la lleialtat i la prudència significaven molt.

Nogensmenys, els lligams de veïnatge i de parentiu, pesaven, en el cas de *La Pastora*, més que qualsevol altre. Fins i tot, en l'únic cas, que proposà un atrament (estant amb

¹¹³⁸ Els informes recollits constaten especialment la seva deserció, juntament a *Francisco*.

¹¹³⁹ Durant aquest temps, els escassos guerrillers que quedaven es dedicaren, rellegant les accions més polítiques, a sobreviure.

¹¹⁴⁰ L'exigència dels guerrillers, reduïda a queviures (pernil, ous i sis pans) i motivada, també per la denúncia de l'arrendador del mas, de la presència anterior a la masia de Serraplana (on eren subministrats pel pastor del mas) va concloure en fracàs per l'arribada de la Guàrdia Civil. Sumari 160-C-1949, AGHD. Declaracions de Florencio Pla Meseguer als inspectors Tomás Cosias Garcia i Aurelio Garcia Garrido, València, 9 de juny de 1960, sumari 96-V-1949, AGHD. Testimoni de Juanjo Giner, Vallibona 5 d'agost de 2014.

Francisco en la partida independent) va ser a la masia Tossal (Vallibona), residència d'un cosí, José Meseguer, per venjar-se de “discordias familiares muy antiguas”; a més, les difamacions divulgades per la dona d'aquell, després de l'atrac, féu que plantegés, ja sense *Francisco*, un nou assalt, infructuós per l'absència d'ells.¹¹⁴¹ Mentre que a la resta d'accions, ja foren en l'Agrupació o en la partida amb *Francisco*, el seu rol fou generalment passiu i obedient, (quedant-se, generalment fent guàrdia a l'exterior) trobem que, les que més s'implicà, foren aquelles que estigueren lligades a la seva experiència relacional prèvia o les que incompliren el codi moral o les lleialtats primàries assumides.¹¹⁴²

Així, el procés de mitificació i de criminalització pública no va ser proporcional a les accions en què formà part, ni tampoc al seu paper en la guerrilla. Altres factors, imbricats en el sensacionalisme o l'afany de desacreditar i cercar xips expiatoris, hi tenen a veure. La persecució per part de la Guàrdia Civil, la supervivència en solitari a les muntanyes durant dos anys, mesclada amb els dubtes haguts per la seva sexualitat, impregnaren de morbositat, confusió i instrumentalització política i comercial aquesta figura. La convertiren en una llegenda negra, tant per solventar expedients oberts, com per vendre publicacions.

Després de la seva detenció a Andorra, Florencio va ser entregat a la Policia espanyola, i traslladat a la presó de Lleida, de Tarragona i a la de dones de València. Finalment, després d'un informe mèdic relatiu al seu sexe, va ser empresonat al centre penitenciari masculí de València, on estigué set anys i mig i, més tard, a Santoña-Dueso. Atribuïnt-li inicialment 29 assassinats (21 guàrdies civils, set alcaldes i un ermità), comesos en accions produïdes on actuà la partida independent de *Cinctorrà* i els sectors 17è i 23è,

¹¹⁴¹ Florencio, fins i tot, en les seves declaracions posteriors a la seva detenció, diu que, quan es quedà a soles, amb la mort de *Francisco*, no marxà abans a Andorra pel desig de realitzar l'assalt i “de cortar el pelo a su prima y pintarle la cabeza de color rojo al objeto de escarmentarla y dejar quieta la lengua”.

¹¹⁴² Diferents indicis apunten a la importància de la fidelitat, lleialtat i confiança en la conducta de *La Pastora*. Potser per això, decidí, a l'edir de la presó, no anar a casa de la germana del Barri Castell, la que millor relació tenia. Considerant que l'entrada d'ell a l'Agrupació els havia portat problemes i maldecaps (com la detenció de la germana i el cunyat), va poder deduir (equivocadament) que no podien tenir un bon concepte d'ell. Testimoni d'Elena Solans, 18 de novembre de 2014, Tarragona.

va ser sotmès a dos consells de guerra: a València, va ser condemnat per delictes de “bandidaje” a pena de mort, commutada a 30 anys de presó; i, el judici militar, celebrat a Tarragona, li dictà una pena de 25 anys de presó, per dos delictes d’atracament a mà armada. Finalment, va eixir de la presó al juliol de 1977, vivint, fins la seva mort, a casa de Marino Vinuesa, funcionari de presons de València amb qui havia fet amistat.¹¹⁴³

Tot plegat, *La Pastora* resulta un cas extrem de guerriller autòcton: sense experiència militar prèvia, ni politització, ni militància anterior, queda clar que, els vincles primaris, la lleialtat relacional o els ultratges personals foren el seu principal motor de conducta. Potser per això, amb l’objectiu essencial de salvar la pell i la vida, acceptà la proposta de deserció de *Francisco*. El vincle relacional, amb ell, superava, amb escreix, la nul·la implicació que podia tenir, ni amb el Partit, ni amb el projecte polític d’una Agrupació que, en franca decadència, no proporcionava seguretat, ni esperances.¹¹⁴⁴ Això sí, com tants d’altres homes incorporats, la seva entrada va estar determinada per les pràctiques brutals de la Guàrdia Civil. Ni va ser casual, ni lliure, ni tampoc plenament voluntària. Essent la repressió i violència exercida per la Guàrdia Civil clau per entendre-la, el mite de *La Pastora* va ser una construcció d’aquella. I, com digué Florencio, en la única entrevista televisiva concedida, realitzada l’any 1990:

Yo preferiría morir de un tiro que no de torturas, porque al dueño que tenía yo le mataron y le arrancaron los testículos, la Guardia civil y conforme otros que enclavando con cañas debajo las uñas que los dejaron deshechos, yo por quedarme así prefería morir de un tiro, por esto me metí en guerrillas.¹¹⁴⁵

De la repressió antiguerrillera, fonamental per entendre tant el nodriment, com, especialment, la reducció del suport popular i el final de la guerrilla, ens dediquem al següent bloc.

¹¹⁴³ Sumaris 96-V-1949 i 63-IV-1960, AGHD.

¹¹⁴⁴ Per altra banda, la seva experiència en la guerrilla també ens ha aportat informació fonamental per entendre més sobre l’actuació i la composició del sector 23è i del sector 17è durant el període de Florencio, sense dubte, una etapa ruïnosa de l’Agrupació. Les declaracions efectuades han representat una font molt valuosa, tant per discernir el paper exercit per ell en l’Agrupació, com per entendre la situació concreta de les partides i la quotidianitat dels darrers resistents.

¹¹⁴⁵ “L’ombra de la Pastora”, programa *Dossiers* cap. 557, Canal 9, 2011.

QUARTA PART

V. ALIATS,
CÒMPLICES I ENEMICS:
DE LA COL·LABORACIÓ
CIUTADANA A LA
PERSECUCIÓ

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

11. COM PEIXOS EN L'AIGUA? GUERRILLERS, MASOVERS I POBLACIÓ CIVIL

11.1 Una col·laboració variable i desigual: de la necessitat al risc

La trajectòria de l'*Agrupación Guerrillera de Levante* no es pot analitzar sense esbrinar, com i de quina manera, foren les respostes de la societat davant les demandes guerrilleres i envers la mateixa dictadura. La imbricació entre la guerrilla i la població civil esdevé fonamental per l'èxit o el fracàs d'aquella: a la búsqueda de simpaties i complicitats, inherent al seu projecte polític insurreccional, es suma la necessària implicació logística. Per una banda, calia abastir-se d'un subministrament regular i efectiu, el qual només era possible amb la col·laboració activa de la població civil o amb la incautació de productes. Els perills que representava aquesta darrera opció, a més dels efectes repressius que podia ocasionar, convertí la recerca de col·laboració ciutadana en una pràctica quotidiana, bàsica per la supervivència, de les partides. Tanmateix, els riscos del contacte amb la població exigia l'actuació en un espai muntanyós de poblament dispers, on pugueren aprovisionar-se, informar-se o descansar sense la necessitat d'accedir a uns nuclis urbans més vigilats.

Nogensmenys, l'ajut dels masovers no era tan sols bàsic per l'adquisició de queviures o d'indumentària: la funció informadora sobre els moviments de la Guàrdia Civil o respecte objectius militars, la disposició d'amagatalls d'armament i queviures o, fins i tot, masies convertides en estafetes, i punts d'enllaç o reclutament de les partides, justifiquen el caire vital de la col·laboració. La cooperació civil i la formació de xarxes col·laboratives era fonamental per la subsistència, nodriment i consolidació d'una Agrupació que també es dedicava a crear i ampliar nuclis de resistència política a la seva zona d'actuació. Es tractava, en metàfora de Mao, que la guerrilla es pogués moure, en el mar de la població, com un peix en l'aigua.¹¹⁴⁶

No resulta fàcil determinar el rol jugat per la població, i, encara menys, els motius concrets que els empenyaven a això. Per una banda, el caràcter divers o variant de molts

¹¹⁴⁶ SHORT, Philip, *Mao*, Barcelona, Crítica, 2007, p.312.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

comportaments i la dificultat per establir categories i classificacions ajustades complexitza, també a nivell teòric, l'anàlisi. Per d'altra, els límits alhora de comptabilitzar el grau de col·laboració, la dispersió de fonts i, l'absència, per les restriccions o destrucció de documents, de registres de delacions, impedeix poder fer un estudi quantitatiu complet.

Malgrat tot, la recollida de diferents informes de guerrillers i de la Guàrdia Civil, de testimonis orals, de declaracions de detinguts, de documents derivats d'operacions repressives, així com l'establiment durader de bases de l'Agrupació, permeten capturar informació ressenyable per entendre quin va ser el paper dels masovers, camperols i vilatans en relació a la guerrilla. Així, es pot fer una aproximació necessària per entendre un ingredient fonamental que marca l'establiment i el final, tant de *l'Agrupación Guerrillera de Levante* com de la dictadura franquista.

No hi ha dubte que la col·laboració camperola i ciutadana va existir. Sense ella no s'hagueren pogut assentar les partides, ni l'Agrupació hagués pogut mantindre's tants anys. Però va ser una col·laboració desigual, tant en el temps, com en l'espai: no va ser incondicional, ni fàcil i, en prou casos, forçada per les circumstàncies. Les simpaties i la implicació va ser diversa i variada: mentre alguns recolzaren clarament i d'altres actuaren al servei de la Guàrdia Civil, una gran part va voler estar al marge o va tenir una implicació forçosa.

A nivell territorial, el grau de suport també va ser variable. Atenent tant a testimonis directes com a la implantació espacial, la facilitat de teixir xarxes de suport o de crear nuclis organitzatius no va ser igual a unes zones que a d'altres. Si a Morella, malgrat la presència de guerrillers de la comarca, es constataren, a finals de 1946, dificultats per bastir xarxes de col·laboració i nuclis organitzatius, a d'altres indrets, cas de la conca minera d'Utrillas, l'existència d'organitzacions prèvies afavorí el contacte, la col·laboració i la integració. Altres zones tingueren també un grau de rezolament elevat, cas d' Aiguaviva, Mosquerola, Vallibona o La Ginebrosa: el grau de poblament dispers d'aquests termes i l'establiment de bases i campaments estables en foren decisives.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Pel que fa a l'11è sector, un informe tardà, considerava que comptava amb “muchos puntos de apoyo” i que la situació de masses era “muy buena” per l'activitat política desplegada, admetent que el “responsable de la CNT Utiel, uno de los mejores puntos de apoyo el sector.”¹¹⁴⁷ I en paraules del cap d'aquell sector, *Grande*, “hemos tenido aldeas como si fueran nuestras: Tormón, Higuieruelas, Marqués, etc. donde entrábamos de día y de noche “.”¹¹⁴⁸

Per contra, els voltants de Conca, foren definits, per *Ibañez*, com una zona difícil per establir-se ja que els guerrillers “solamente encuentran ayuda en algunos guardas jurados; en cazadores que por regla general son falangistas puesto que solo a estos tipos se le concede licencias de arma, en algunos somatenistas, y en algunos pastores, sobre todo en Cuenca, es decir, donde la gente es muy atrasada políticamente y la lucha de los guerrilleros no ha adquirido el grado de desarrollo de Levante o Teruel....”¹¹⁴⁹ La proliferació de delators, la desconfiança cap els guerrillers o la gran influència de l'Església feren que *Paisano*, considerès que calia “civilizar la provincia de Cuenca”.¹¹⁵⁰

Ara bé, dins d'aquesta província existiren alguns pobles amb un elevat nivell de suport, cas de Santa Cruz de Moya o Casas del Marquès, terme on s'assentà també un campament de l'11è sector, i on “prácticamente todos sus vecinos eran puntos de apoyo de la guerrilla”; fins i tot, *Chaval*, referint-se a l'any 1946, assegurà que “llegada la

¹¹⁴⁷ *Reunion con amigos de Levante. Apuntes de Santiago, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, 11 abril de 1950, jacquet 623, AHPCE.

¹¹⁴⁸ ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...op. cit.,p. 157.*

¹¹⁴⁹ Correspondència d'Andrés, cap de l'AGL amb Tomàs, cap del 5 sector. Carta del 12 de setembre de 1946, AGL. Estat Major, Fons de *Movimiento Guerrillero*, AHPCE. Informe polític d'Ibañez, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 126, AHPCE.

¹¹⁵⁰ *Chaval* descrigué d'aquesta manera la població de Conca: “Todos nuestros pasos van encaminados a lograr entrar en contacto con Cuenca y organizar el PCE. La tarea es complicada y peligrosa, la población rural ganada por el clericalismo está pronta a denunciar a la Guardia Civil la menor sospecha. Aquí nadie se fía de nadie y cada cuál ve en su vecino al posible confidente, y el que nos ayuda no quiere comprometerse a más. Es capaz de darnos todo lo que tenga en su casa pero no le vayamos con buscar un amigo de confianza, de hablar con Fulano ni con Mengano porque no lo hará, antes se dejaría aspar”. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...op.cit., p.168.* Les paraules de *Paisano* a la pàgina 163 i 166 de la mateixa obra.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

noche, los guerrilleros andaban como Pedro por su casa por la aldea visitando a las familias y sin preocuparse de si las voces eran más o menos altas”.¹¹⁵¹

Dit això, s’ha de prendre una especial precaució tant amb la premsa guerrillera com amb alguns dels documents guerrillers, més pendents d’agradar i de fer propaganda que de descriure empíricament la realitat. *Ibañez*, en un dels seus informes, elevava, a la categoria de conducta usual declaracions puntuals de capellans comprensives amb els guerrillers (Caudete o Torrijas), i col·laboracions d’alcaldes, més esporàdiques o forçades, que generals i lliures. Tanmateix, escrivia que, “la actitud tan correcta de los guerrilleros con las Iglesias, curas y gentes de derechas no significadas (...) despierta cierta simpatía entre ciertas gentes moderadas y incluso católicas”.¹¹⁵² Certament, es produïren alguns casos de col·laboració de capellans i l’actitud amb els quals va ser, en general, correcta. A diferència de les partides de fugits, en què s’efectuaren ajusticiaments a sacerdots, les agrupacions guerrilleres, actuaren, excepte en casos de delació, respectuosament i cercant la rentabilitat política.¹¹⁵³ Ara bé, les mostres de suport existents foren magnificades pel periòdic *Mundo Obrero*, on no faltaven multitud d’exemples que convertiren en sistemàtica i incondicional la col·laboració popular i s’amplificaven les protestes camperoles o les desercions i queixes en l’exèrcit i en la Guàrdia Civil. Així, sense descriure la complexa i diversa actitud, es pretenia despertar simpaties i generar models d’imitació entre la població.¹¹⁵⁴

Amb tot, sense ser fàcil discernir el grau de suport rebut, el multiforme rol jugat pels camperols i vilatans, ja és inferit tant per la permanència guerrillera, com per la magnitud repressiva i les delacions hagudes. Així mateix, el diferent grau d’implicació

¹¹⁵¹ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.81.

¹¹⁵² Informe polític d’*Ibañez*, octubre de 1947, jacquet 126, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

¹¹⁵³ SERRANO, Secundino, *Maquis...* op. cit., p.39.

¹¹⁵⁴ Exemples de *Mundo Obrero*, el 4 de març de 1946, p.3, un article titulat “Castellón. Los campesinos reciben a pedradas a los de la Fiscalía de Tasas”, el número 10 del 21 d’abril de 1946, p.3 on es recalca que “la creciente ayuda efectiva que les preparan los campesinos y las masas prueban, entre otras cosas, que los guerrilleros se ligan más y más cada día con el pueblo. Altres mostres al número 16 de 30 maig de 1946 o el 6 de novembre de 1947, p.2, amb un article de Jesús Izcaray titulat “En todo Levante, la popularidad de las guerrillas crece”, o el 3 de febrer del 1949, p.3 a l’article titulat “Los guerrilleros, instructores políticos y organizadores de los campesinos”.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

territorial, abans de l'aparició de la brutal repressió, s'explica per l'existència d'una organització antifranquista prèvia (cas de la comarcal d'Utrillas), o de l'assentament permanent de campaments guerrillers; el qual és condicionat per l'orografia i la procedència de guerrillers i caps de grup, o de les xarxes de suport articulades mitjançant els vincles primaris i de parentesc de guerrillers.

Així, i en relació al segon dels factors, trobem que les zones properes a campaments bases, cas de Los Becerriles de Noguera, els voltants de Vallibona, Mosquerola, Casas del Marquès o Santa Cruz de Moya, una majoria de masies, subministraven o enllaçaven amb les partides. Algunes d'aquestes persones, com recalquen no pocs testimonis o informes, sense compartir necessàriament el projecte polític dels guerrillers, actuaren duts pels vincles de parentesc o veïnatge, forçadament o moguts per factors econòmics.

La diversitat de causes va ser proporcional a la variabilitat d'actituds. Per això, cal anar més enllà d'esquemes reduccionistes per entendre com i de quina manera es va exercir la relació entre l'*Agrupación Guerrillera de Levante* i la societat. I adentrar-se en l'ample ventall de comportaments individuals i col·lectius per entendre tant l'arrelament de la guerrilla com l'estabilització del règim. Assumim, sense desenvolupar, objecte que queda lluny de la pretensió d'aquestes pàgines, les aportacions de la "nova història cultural", d'E.P. Thompson o de la microhistòria italiana i alemanya, i d'altres disciplines (politologia, sociologia o antropologia), que han enriquit nombrosos treballs sobre conductes i pràctiques de resistència durant el règim franquista.¹¹⁵⁵ Els fructífers resultats d'aquestes en relació a l'anàlisi d'actituds socials fa que, considerem possible,

¹¹⁵⁵ Alguns d'ells, HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio, *Las bases sociales de la dictadura y las actitudes ciudadanas...* op. cit. RODRÍGUEZ BARREIRA, Oscar J., *Migas con miedo: prácticas de resistencia al primer franquismo...* op. cit. MIR, Conxita, *Vivir es sobrevivir...* op. cit. FONT AGULLÓ, Jordi, *¡Arriba el campo!: primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*, Girona, Unitat de Publicacions de la Diputació de Girona, 2001. DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel, FUERTES, Carlos, HERNÁNDEZ, Claudio i MARCO, Jorge, *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Granada, Comares Historia, 2013. El més recent, la tesi doctoral de MURILLO ACED, Irene, *Exigiendo el derecho de tener derechos: ciudadanía y género como prácticas de negociación y resistencia: el caso de Aragón, 1936-1945*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2016.

en el present treball i des d'una perspectiva propera, apropar-nos a les conductes i actes envers l'*Agrupación Guerrillera de Levante* i, per extensió, al règim franquista.

La diversitat d'aquelles exigeix superar simples representacions i la dicotomia consens-dissens per establir noves categories, no sempre ben definides; entre aquestes, poden ser útils el consentiment, l'acceptació, la resignació, la indiferència, la resistència, l'hostilitat, l'engany o l'oportunisme. No obstant, les mateixes dificultats per concretar aquelles no són les úniques per l'anàlisi de les actituds socials: les postures contradictòries, la combinació d'actituds diferents en un mateix individu o l'adopció de diferents actituds al llarg del temps o en diferents circumstàncies, problematitzen, encara més, una anàlisi que, no per això, s'ha de deixar de fer.

11.2 Complicitat i implicació: entre el parentesc, les afinitats polítiques, els vincles personals i el mòbil econòmic

Els guerrillers formaven part dels vençuts de la Guerra Civil, un bloc que integrava les persones represaliades per la "justícia franquista", aquells que havien militat en organitzacions esquerranes i republicanes, empresonats i exiliats, amb idearis polítics, estigmatització i experiències bèl·liques i repressives comunes. Els llaços compartits, molts havien estat antics companys de presó, partit o sindicat, propicià que aquest sector fos el dominant en les llistes que els guerrillers solien dur per establir punts de suport en cada municipi. Així, s'esperava ajuda, i solidaritat d'aquells que eren considerats companys de lluita i de projecte polític.

Algunes d'aquelles persones, cas del ja referit Manuel Mestre Querol, antic militant de la CNT, regidor de l'Ajuntament de Vallibona des de 1931, col·laboraren i, posteriorment, s'integraren en guerrilles quan la Guàrdia Civil descobrí que el seu mas era punt de subministrament de la partida del Cinctorrà.¹¹⁵⁶ Altres col·laboradors, amb perfil semblant, no s'arribaren a integrar. José Joaquín Miralles Beltran, *Coqueta*, natural de Benassal, membre del comitè i de la darrera directiva de *Izquierda Republicana* i de la primera de la UGT, havia estat condemnat, per "adhesión a la

¹¹⁵⁶ Sumari 114-C-1939, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

rebelión”, a una pena de 20 anys i un dia commutada a 12 anys de reclusió.¹¹⁵⁷ Antic company de presó d’alguns guerrillers (entre ells, *Cedacero* o *Conillet*) era un dels punts de suport de Benassal, encarregat de proporcionar queviures i també va ajudar en l’evacuació de *Cedacero*, malalt de tuberculosi.¹¹⁵⁸ Detés i empresonat juntament altres benassalencs, va ser mort, per *Ley de Fugas*, amb altres 3 benassalencs i 1 covarxí, a La Mola Garumba de Morella, al juliol de 1948. Tots ells eren antics militants esquerrans i represaliats, perfil semblant al d’Angelino Beltrán Moliner, (atzenatí, antic membre del Partit Radical i d’*Izquierda Republicana*, integrant el comitè antifeixista, i condemnat a pena de mort commutada a 30 anys), que, a diferència dels anteriors, puguè salvar la pell abans de la seva immediata detenció, per col·laboració amb partides del sector 17è, marxant fins a França.¹¹⁵⁹ Aquest perfil de població, foren els que, junt els familiars de guerrillers, primer estigueren en el punt de mira de la Guàrdia Civil.

Endemés, les implicacions de caire familiar foren certament rellevants. Els lligams de parentiu foren usats per construir xarxes de suport: nogensmenys, un dels primers campaments estables i on es fundà oficialment l’Agrupació, les coves de Regajo, de Camarena de la Sierra, s’establí gràcies al coneixement del terreny del guerriller *Perico*, natural d’allà i, especialment a la xarxa de suport familiar i d’amistats d’ell. El mateix guerriller *Chaval* qualificà de vital el sostén de familiars i amics alhora d’organitzar xarxes de punts de suport.¹¹⁶⁰ Afirmació que es confirma amb l’abundància de declaracions o de sumaris que impliquen a parents de guerrillers en el subministrament a les partides.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁷ Sumari 7070-C, AGHD. Vegeu GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, ”Maquis, repressió i Ley de Fugas...” op. cit.

¹¹⁵⁸ Ell va ser qui acompanyà i organitzà el trasllat de *Cedacero*, dut a Benassal i portat, en camió, fins a València. Sumari 485-V-1948, AGHD. Declaració ampliada de Antonio Querol Amor, Informe de detinguts del SIGC, sense data, AHGC.

¹¹⁵⁹ Sumari 620-V-1947, AGHD. Testimoni de Leonardo Gil Beltrán, Atzeneta, 12 de març de 2016.

¹¹⁶⁰ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.48,68 i 73.

¹¹⁶¹ José Climent Rabasa, tio del *Cinctorrà*, proporcionà menjar, tabac i informació a la partida del seu nebot, segons declaracions d’*Oronal*. Expedient de José Climent. Fitxes onomàstiques de persones investigades per sospitosos, col·laboradors i pertanyents a l’AGLA. *Relación de documentos del Fichero de 2a-9a de la Capitanía General de Levante*, AIMC; *Pepito de Mosqueruela*, s’aprofità dels vincles familiars i d’amistat, per subministrar el seu grup i, mentre

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

A més, famílies senceres, tant per afinitat política, com per vincles relacionals amb d'altres guerrillers, es mobilitzaren en el seu ajut. Algunes de les més significades, aprofitaven la regència d'un establiment o negoci familiar per facilitar el contacte i la col·laboració. Una de les més rellevants, pel que fa al sector 17è, era la família Boj, de La Ginebrosa. La cooperació del pare Alfonso, darrer alcalde republicà, com del fill Joaquín, antic responsable de les JSU durant la Guerra Civil, feren, del forn familiar, punt de subministrament, d'informació i de contacte amb les partides del sector 17è.¹¹⁶² També la família Durbán, represaliada en la immediata postguerra, i amb un petit comerç a El Cuervo, col·laborà amb els guerrillers fins que, descoberta per les autoritats, abandonà la localitat mentre el fill Domingo Durbán, *Ceferino*, s'incorporava a guerrilles.¹¹⁶³ O la dels "Calamacos", amb fonda i tenda a la Verge de la Vega d'Alcalá, on sopaven i dormiren els guerrillers, sent el fill, Enrique Bayo, enllaç.¹¹⁶⁴ I des del Café *la Maravilla*, de Valbona, bar de la família Bolós Silvestre, de tradició esquerrana i ugetista, s'escoltava, per la nit, *Radio España Independiente-Estación Pirenaica* i, es proporcionava queviures als guerrillers, fins que, denunciats, hagueren de marxar, els germans Eufemio i Daniel, que feren també funcions d'enllaç, a la guerrilla, el 18 de març de 1947.¹¹⁶⁵

un cunyat (Máximo Gil Tena; *Sastrico*) s'integrà en les partides (fins la seva mort per la Guàrdia Civil el 23 d'abril de 1946 a la masia del Coll de Morella), l'altre, Agapito, després de ser detés, no es va saber res d'ell. En alguns casos, cas dels inicialment amagats *Conillet*, *Cinctorrà*, *Garrobera* o *Rabós*, la cobertura familiar (mares, germans i dona respectivament) fou especialment forta als inicis, abans de la vigilància de la Guàrdia Civil. De fet, la pressió repressiva, així com la voluntat de no comprometre'ls, també evità (en la mesura que es pogué), la implicació de determinats familiars, alguns dels quals, no foren visitats, en cap moment. Testimoni de Manuela Moliner, Castelló, 13 de maig de 2016.

¹¹⁶² Descobert per la Guàrdia Civil, tant el pare com el fill Joaquín, ingressaren en les partides; poc més tard, detingueren a la mare, Josefa Bayod Ribas, el 20 d'octubre de 1947, i Aurelio, germà del pare, que aparegueren, morts, l'11 de novembre de 1947, a la cuneta de la carretera d'Alcanyís a Morella, prop de Montroig. Sumari 256-V-1948, AGHD. Testimoni de Marina Boj Bayod, *V Jornadas de Santa Cruz de Moya*, 1 d'octubre de 2004.

¹¹⁶³ Carpetes 75 i 80, caixa 1085, Govern Civil, AHPT. YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.219 i 220.

¹¹⁶⁴ Sumari 320-47, ACGMZ.

¹¹⁶⁵ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.343 i 344. Sumari 320-47, ACGMZ.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

La coincidència en els antecedents, implicació i trajectòria d'aquestes famílies estableix un mateix perfil de col·laboració: persones amb antecedents d'esquerres, vençudes i represaliades que ajuden als guerrillers, alguns d'ells coneguts per haver compartit presó o militància política (cas de José Mir, *El Cona* amb Alfonso Boj), amb la cobertura (i també riscos) del comerç familiar i la coneixença de diversos membres de la llar. El resultat, un cop descoberts per la Guàrdia Civil, va ser l'entrada en guerrilles, la presó, la mort i, en els millors dels casos, la fugida a un altre lloc. Així, formar part del bloc de vençuts, amb un passat comú marcat per la repressió o la militància política, i els vincles relacionals, decidia la implicació.

No obstant, ni tots els "vençuts" col·laboraren, ni tots els que ajudaren en foren, ni les actituds foren sempre iguals. Manuel Monfort Montoliu, *el Zorrilla*, de Lluçena, havia estat condemnat, pel seu passat polític i paper en la Guerra Civil, a vint anys en consell de guerra del 6 de juny de 1941 per "auxilio a la rebelión", i, més tard, a sis mesos i un dia per "auxilio a bandoleros" per haver tingut contacte amb guerrillers diferents vegades; però des de la seua estada a la presó el 1947, es posà al servei de la Guàrdia Civil, en concret, del capità de Lluçena, fins la seva mort, per mans guerrilleres, el setembre de 1951.¹¹⁶⁶ A les negatives a nodrir les partides, tant per part dels pocs militants del Partit, com de persones provinents de la presó (a qui es dirigiren partides a tal efecte), s'afegí la renúncia, d'una bona part, a una col·laboració estreta.¹¹⁶⁷

Una gran part dels vençuts, especialment els descendents, tampoc es mostraren hostils, ni s'oposaren frontalment al règim. Les anomenades "zones grises", terme acunyat en treballs recents de la historiografia sobre bases socials i dictadures, resulta útil per descriure aquest tipus de conductes: una gran majoria d'espanyols, sense o amb actituds polítiques variables i volubles, i sense adherir-se, ni oposar-se frontalment al règim,

¹¹⁶⁶ GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...* op. cit., p.196. Els guerrillers *Rubio*, *Pepito* i *Amador* el visitaren la matinada del 8 de setembre, i després d'obligar-lo a acompanyar-los a un pinar proper, i de ser interrogat, fou ajusticiat penjant-lo d'un pi. Segons l'exguàrdia Valeriano Silva, al costat del cadàver hi trobaren una nota guerrillera: "El Zorrilla ha sido muerto por chivato y provocador". SILVA, Valeriano. *Yo conocí a La Pastora...* op. cit., p.272.

¹¹⁶⁷ La decepció per no rebre l'esperat ajut dels considerats companys, va ser expressada, anys més tard, pel cap de batalló, *Cinctorrà*. *Memòries de Cinctorrà...* op. cit. Entrevista a Rafa Ferreres, Cinctorres, 29 de març de 2015.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

difícilment encaixava en cap de les dos grans categories.¹¹⁶⁸ Dins d'aquestes, trobem persones que, sense classificar-se com a vençuts, ni per compromís polític, ni per passat represaliat, col·laboraren amb els guerrillers amb diversitat causística. Per alguns, convertits en subministradors de productes, va ser especialment atractiu el pagament dels productes, generalment per damunt del preu del mercat. Per d'altres, fou determinant la coneixença de guerrillers de la comarca, el temor i el respecte a aquells o, també, la baixa percepció de risc, (especialment al principi de l'actuació de l'Agrupació) per la menor intensitat repressiva.

La coneixença o l'amistat amb guerrillers (autòctons) va ser clau de l'inici de col·laboració: per això, molt a prop del mas de Font de la Mola (Vilafranca), es disposà d'un dipòsit d'armaments, creat, conjuntament, entre el masover (posteriorment suïcidat), Ramón Garcia i Francisco Salvador, *Conillet d'Ares*, ambdós coneguts i amics. També, José Segura, del mas de Redó de Morella, amb amistat amb *Cinctorrà* i *Valencià*, facilità armament per la seua partida. I José Roca Troncho, també conegut d'aquests guerrillers, a la masia Belluga, d'Ares del Maestrat, els facilità sopar diferents vegades, a l'igual que es féu des del mas d'Antolí de Sorita o una casa del Gisquerol, de Benassal. I si el molí Gamundi, masia on havia estat treballant *Valencià*, va ser visitat també amb freqüència pels guerrillers, al mas d'Ortí de Xert, també conegut per aquell, i estratègicament situat, per estar prop de la ruta que agafaven des del campament de Les Clots del Turmell fins la costa, va ser col·locada una estafeta on s'intercalaven novetats sobre moviments de la Guàrdia Civil o peticions sobre aliments i medicaments.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁸ Sobre zones grises, LEVI, Primo, *Los hundidos y los salvados*, Barcelona, Muchnik, 2001 i, en relació, al franquisme, SAZ, Ismael: "Entre la hostilidad y el consentimiento...", op. cit. RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar, (coord.), *Franquismo desde los márgenes. Campesinos, mujeres, delatores*, Lleida, Universitat de Lleida i Universidad de Almeria, 2013. HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio, *Las bases sociales de la dictadura y las actitudes ciudadanas...* op. cit., pp.97-156.

¹¹⁶⁹ Segons declaracions d'Antonia Boix, resident al molí Gamundi i després a Morella, *Valencià* anava amb freqüència al molí a llegir la premsa i parlar amb ella i amb el fill de la situació internacional. El fill d'ella, assumí diferents encàrrecs, un dels quals fou anar a La Pobla Llarga per entregar una carta a la dona del Valencià. Sumari 545-V-1948, AGHD, Madrid. Respecte al mas d'Ortí, la versió d'un testimoni a CALVO, José, *La Pastora. Del*

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Les complicitats que, tant *Valencià*, com *Cinctorrà* tenien en moltes masies d'Els Ports, derivaven del coneixement mutu i dels llaços establerts en les estades d'aquell en diferents masos on treballava. Segons testimonis, tant el *Valencià*, com *Cinctorrà*, *Conillet d'Ares* o *Oronal* ensenyaren a llegir o escriure a diferents masovers de la zona. Si el *Valencià*, ho va fer a diferents masies del terme de Morella i Vallibona, i *Conillet* al mas de Blai (Ares), *Oronal* va alfabetitzar a xiquets del mas de Llivis, pedania de la qual havia estat "alcaldillo".¹¹⁷⁰ Igualment, *Mateo*, estant refugiat un hivern a una pallissa d'un mas de Cañete, i mentre per la nit ajudava a segar, va ensenyar a llegir i escriure a Julio Sanjuan.¹¹⁷¹

El Mas de Monsó de Vistabella també va ser punt de subministrament d'una partida de guerrillers, especialment durant l'estiu de 1947. Segons declaracions de Pedro Solsona i de Manuel Salvador, masovers morts poc després per la Guàrdia Civil, els guerrillers, liderats per un conegut d'ells (*Pepito de Mosquerola*, natural de la zona) acudiren entre sis o set ocasions aquell estiu; generalment, demanaren sopar, ous i pa, esquarterar entre un o dos corders i també ordenaren, a Pedro Solsona, dur tres corders i un sac de farina de 30 kilos al mas de Cutanda (Puertomingalvo), pagant-li la carn a 20 pessetes el kilo, i el pa i els ous a preu de Vistabella.¹¹⁷² Així, aquests dos masovers, sense antecedents polítics previs, decidiren, rebent a canvi diners, proporcionar queviures a una partida liderada per una persona coneguda i de la zona. Els lligams relacionals i de veïnatge, la solidaritat comunal o la por a uns homes armats, es barrejaren amb el benefici econòmic que es podia tenir. Tot plegat, foren múltiples les masies (especialment de Morella, Vallibona o Mosquerola), que, independentment del seu encaix en els blocs "vencedors o vençuts", i de les causes concretes que els empenyaren a fer-ho, proporcionaren

*Monte al mito...*op. cit., p.79 i d'un guàrdia civil a SILVA, Valeriano, *Yo conocí a La Pastora...*, op. cit., p.128.

¹¹⁷⁰ Testimoni de Fidel Guimerá, 15 d'octubre de 2016, Vallibona, Testimoni d'Amparo Salvador Troncho, 2 de maig i 2 de novembre del 2014, Castelló de la Plana, SILVA, Valeriano, *Yo conocí a La Pastora...*op. cit., p.128. Declaracions de Florencio Pla, *La Pastora*, fetes a València, 9 de juny de 1960, sumari 96-V-1949, AGHD.

¹¹⁷¹ Testimoni de Julio Sanjuán, extret de ROMEU, Fernanda, *Más allá de la utopia...*op. cit., p.158.

¹¹⁷² Sumari 678-V-1947, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

menjar, antics fusells de la Guerra Civil, o informació de les forces d'ordre a les partides.¹¹⁷³

En d'altres casos, la col·laboració va ser més intensa, sistemàtica i de major rellevància. El mas de Cremat de Morella, espai de presència constant de guerrillers, amb desenes de visites de partides del 2n batalló del sector 17è (després 23è), també va servir de punt de contacte i de subministrament de comandes guerrilleres. Un dels encàrrecs que arribaren foren els trajos de pana cosits pel sastre de Cinctorres, per vestir el batalló del *Cinctorrà*; a més, la pastora del mas, Pilar Milián, també va transportar productes demanats per les partides, des de Forcall, fins la masia.¹¹⁷⁴ Des d'un altre mas de Morella, el de Tous, on era molt conegut el cap de partida, *Cinctorrà*, per haver estat refugiat un temps abans de l'ingrés en l'Agrupació, usat per aprovisionar-se i per sopar freqüentment, s'escrigueren cartes de petició de material (espartenyas i boines) o d'extorsió econòmica a masovers rics i dretans. A més, la mateixa filla del mas, era qui traslladava les cartes.¹¹⁷⁵

Altres masies cobraren especial significació, cas del mas d'en Peris o de l'Encomendador (Montroig), o el mas de Mataví (La Sorollera), punts de recollida dels queviures pel manteniment de les partides del campament d' Aiguaviva i La Sorollera que subministraven diferents persones de la contornada; i que també foren punts d'informació de les partides i d'incorporacions de nous guerrillers.¹¹⁷⁶ Pel que fa al mas d'en Peris, també serví d'espai de refugi i de descans per guerrillers i de punt de trobada entre aquests, responsables del partit (com Ramón Conesa) i, especialment, enllaços, el més rellevant dels quals era Álvaro Plana, comerciant d'ous de Benicarló, portador, amb

¹¹⁷³ Informe del tinent coronel cap d'ela GC, 23 d'octubre de 1948, caixa 11245, fons de Govern Civil, AHPC.

¹¹⁷⁴ Segons declaracions de Rosalía Vives, Pilar Milián, adquirí diferents productes de casa d'aquella, a Forcall i dur-los als guerrillers. Sumari 327-V-1948, AGHD. Informe de la 233 Comandància, 28 de juny de 1948, AHGC.

¹¹⁷⁵ Per la tasca, li donaven la quantitat de 200 pessetes. 759-V-1947, AGHD.

¹¹⁷⁶ Sumari 256-V-1948, AGHD. Testimoni de J.A, extret de YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.221. Sumari 611-1948, contra Justiniano Garcia Macho, ACGMZ.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

el seu camió, de subministres, materials (entre ells, una multicopista des de València) o cartes, fent també de contacte amb l'enllaç de la capital del Túria.¹¹⁷⁷

En el cas del Mataví, considerat centre de l'oposició clandestina de la comarca, també era una de les escales dels enllaços i dels guies que anaven i venien de França, refugi de guerrillers i punt d'accés de nous integrants. La seva descoberta per la Guàrdia Civil féu que Pedro Sorribas Garcia, *Mataví*, fugira i s'incorporés a la guerrilla, el 13 d'agost de 1947 i que el mas, fos incendiat el 30 de setembre.¹¹⁷⁸ Aquell mas era un dels punts de reunió i contacte dels agents de *La Monegal*, agència d'assegurances que actuava com tapadora d'activitats clandestines de la CNT d'Alcanyís i que havia enllaçat amb guerrillers a qui proporcionava diferents tipus de subministres, medicines, material d'impremta o serveis d'informació, fins el seu desmantellament a finals de juliol de 1947. Els principals implicats foren Elías Mohíno, veí de Castelló, però amb estades, cada cop més llargues, a Alcanyís, inspector de la companyia, i enllaç entre La Sorollera i Castelló; els agents d'aquella, José Maria Martín Comas (principal enllaç de la zona, segons la *Brigada Político Social*) o Ramiro Garcia Domingo (màxim responsable de la CNT d'Alcanyís), els quals, segons l'acusació policial, aprofitaven els nombrosos viatges per contactar amb l'Agrupació (principalment, amb *Pepito el Gafas*), i efectuar visites al campament de La Sorollera; també estaven implicats Clemente Lostal (fundador i secretari general de la CNT d'Alcanyís) i Joaquín Sancho Margeli, qui aprofitava el seu ofici de xòfer i el seu camió de transport de fusta per contactar amb la masia de Mataví, principal punt de subministre i de contacte. La descoberta d'aquests, culminà en una gran operació que es cobrà la detenció d'una vintena de persones, desarticulà tant la xarxa de suport comarcal com la CNT d'Alcanyís, i acabà amb la mort, per *Ley de Fugas*, d'Elías Mohíno, José Maria Martín, Clemente Lostal i Joaquín Sancho, el 12 d'agost de 1947.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁷ El contacte amb València finalitzà amb les detencions hagudes, a aquesta ciutat, entre gener i febrer de 1947.

¹¹⁷⁸ MARCO, Miguel, *Senderos de lucha. Vida de un guerrillero de Azuara...* op. cit., p.61. Sumari 611-1948, contra Justiniano Garcia Macho, ACGMZ. Expedients 121 i 33, caixa 1129 i 1086, Govern Civil, AHPT. YUSTA, Mercedes, *La guerra de los vencidos...* op. cit., p.94.

¹¹⁷⁹ Fons de Govern Civil, caixa 1086, carpeta 48, AHPT. Sumari 126-47, ACGMZ.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Una de les xarxes de suport més efectives, fins la seva desarticulació, va ser la que partia de l'estació de Rubielos de Mora, al terme d'Albentosa. Des de principis de 1946, José Martínez Rivera (*Pepe el mecánico*), posseïdor d'un taller de reparacions, una tenda de comestibles i una fonda, va actuar d'enllaç amb la ciutat de València. Ell rebia els encàrrecs (de *Paco de Noguera* o dels mateixos guerrillers del sector 17è) i anava a la ciutat de València, (generalment, encara que no sempre, rebent 100 pessetes), on es comunicava amb *Rodolfo, Andrés* o la seva ajudant Carmen. També mantenia contactes amb el comitè del PCE de Saragossa, mitjançant Félix, *el batallador de Bea*, i amb el secretari comarcal del partit (José Bertolín), fent d'intermediari entre aquell i el PCE de València, i amb nuclis de la CNT de Sagunt. Tanmateix, va connectar amb infiltrats del Govern Militar de Saragossa, Manuel Pérez Cubero, *Rubio*, futur guerriller, (i veí de *Pepe*) i Jose Miguel Celorrio Romano, el qual proporcionà les claus secretes dels missatges xifrats i informes d'unitats militars, armaments, serveis i infraestructures.¹¹⁸⁰

Des de la mateixa estació de Rubielos, eixia el bus fins Arcos de las Salinas, trajecte que, passant per Manzanera, Los Cerezos i Torrijas, s'aprofitava també per contactar amb enllaços de l'11è sector, amb la col·laboració del xòfer, Ernesto Marco Escat i del cobrador, José Martínez Belmonte. Un altre xòfer, Vicente Chiva, amb la ruta del seu autobús, de l'estació a Aliaga (amb parada a Valbona, Mora de Rubielos, Alcalá de la Selva, Gúdar, Allepuz, Jorcas i Camarillas), adquiria i traslladava productes, fent que, el xòfer, com l'anterior, recollís i diposités als llocs assenyalats els encàrrecs i paquets.¹¹⁸¹

Altres cases, ampliant les funcions comeses, també foren utilitzades com a hospitals-refugi de guerrillers ferits; una d'elles, va ser el molí del Peinado, al terme de Manzanera, i principal punt de suport amb el campament de Nava de la Torrija (al sector 11è). Habitat per Antonio Delgado Mir, actor de teatre, i la seva família, va ser

¹¹⁸⁰ Declaracions fetes per Jose Miguel Celorrio Romano, febrer de 1948, AHGC, Fulls Manuscrits. Memòries de Manuel Pérez Cubero, *Rubio...* op. cit. Sumari 320-47, ACGMZ.

¹¹⁸¹ Sumari 320-47, ACGMZ.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

punt de reunió dels guerrillers, essent el fill qui recollia els misatges i els encàrrecs i els traslladava al campament, situat a vuit quilòmetres del molí.¹¹⁸²

Al mas de Rio Quílez, de Nogueruelas, sent mitger Francisco Dolz Escriche, *Paco de Nogueruelas, Manso*, curat d'una ferida pel metge d'Alcalá de la Selva, va reposar durant uns tres mesos.¹¹⁸³ Aquest mateix mas era utilitzat com a refugi, espai d'avituallament i de reunions de guerrillers. I, segons declaracions, rebien, cada vegada que els guerrillers sopaven, entre 25 i 50 pessetes, mentre que per pujar el subministre al campament, de 10 a 15 pts.¹¹⁸⁴ Altres enllaços, cas de Manuel Bou, de Villahermosa, cobrava, pel desplaçament a la base per subministrar, 25 pessetes, equivalent al jornal del dia.¹¹⁸⁵

Els guerrillers malferits o malalts eren evacuats generalment a masies de col·laboradors: si al mas de les Beates, el guerriller Ramón Segú Celma va ser traslladat per malaltia, al mas de la Perera, del mateix terme de Morella, el guerriller *Cojonudo*, ferit per trets de perdigó en atrac d'Ares del Maestrat al setembre de 1945, va ser curat, a la seva pallissa, per la benicarlanda Pilar Conesa Beti, gràcies a la xarxa de suport establerta, amb la intermediació d'*Elietes* (de Morella), d'Álvaro Plana i del germà d'aquella, Ramón Conesa, responsable del Partit Comunista al Baix Maestrat.¹¹⁸⁶

Així doncs, els lligams familiars i de parentesc foren un gran condicionant per entendre tant l'ingrés en les partides guerrilleres, (*Viejo* i el seu fill *Frasquito*, els germans Miguel i Francisco, el seu cunyat *Puerto*, els germans Zafón, Joaquín i el pare Alfonso

¹¹⁸² En declaracions present al sumari, confessà haver rebut diferents quantitats de diners a canvi: en dos d'elles, 1000 pessetes, en dos o tres, 500 i en la resta, 100 pessetes. Sumari 320-47, ACGMZ

¹¹⁸³ *Informe de Manso sobre camaradas, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, jacquet 652, AHPCE.

¹¹⁸⁴ Sumari 320-1947, ACGMZ.

¹¹⁸⁵ Manuel Bou havia substituït, en aquesta tasca, a Juan Peña Catalán, mort a la presó de Lluçena, l'octubre de 1947. Sumari 248-V-1948, AGHD.

¹¹⁸⁶ *Elietes*, enllaç de Morella, envià una nota a Alvaro Plana, comerciant d'ous i també enllaç entre les partides i el PCE del Baix Maestrat, mitjançant Manuel Segura (*Torregargallo*); Alvaro, per mig de Ramón Conesa, contactà amb Pilar Conesa que, juntament a aquell i a *Torregargallo*, es desplaçaren fins la masia. Sumari 256-V-1948. Testimoni de Juanjo Giner Martí, 5-8-2014, Vallibona. Sumari 485-V-1948, AGHD. Respecte el cas de Ramón Segú, sumari 363-V-1948, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Boj, els cunyats *Jaime* i *Alfonso* de Vallibona, *Alcalá* i *Manolete*, etc...), com la configuració de les xarxes de col·laboració. La resistència clandestina i l'auxili als guerrillers exigia persones d'absoluta confiança, amb qui compartiren vincles de sang o de llar. I, així, es produí que, els guerrillers, a partir de familiars directes, podien establir punts de suport, i que determinades persones, sense lligam de parentiu amb els maquis, ampliaren la col·laboració amb fills, germans, cunyats o cosins.

De fet, en alguns pobles, els col·laboradors més rellevants tenien graus directes de parentiu: a més dels germans Conesa de Benicarló ja referits, (un cosí dels quals, Joaquín Conesa Borrás, també era enllaç a Càlig), a Linares, estigueren els germans Castillo, a la Verge de la Vega d'Alcalá, els "Calamacos" i a Noguerauelas, els Bataneros. José Badenas de Gracia, *Batanero*, resident al batán de la Pasteta, actuava com enllaç entre *Pepe el mecánico* i *Paco de Noguerauelas* i anava al campament a portar-los encàrrecs, i fins i tot, a afeitar i tallar cabells.¹¹⁸⁷ Com hem vist, a La Ginebrosa, la família Boj resultava crucial pel subministrament i enllaç de les partides. I a La Sènia, Cinta Solà Albert i sa mare, (filla i dona d'un exiliat cenetista), juntament a son tio (Joan Albert Ferré, fins la seva mort per la Guàrdia Civil a Vinaròs) foren una de les bases de suport més importants del sector 23è. Al mateix poble, l'altre nucli de col·laboració va estar liderat per Rafael Martí Pagés i el seu germanastre Benjamin Adell Gisbert, el qual s'incorporà a les partides escapant del quarter, després de l'atrac als bancs de La Sènia, el 26 de març de 1947.¹¹⁸⁸

Per tot plegat, els lligams relacionals, de veïnatge i de parentesc resulten cabdals per entendre l'ajut atorgat; eren aquells els que empenyaren cap el compromís polític i cap l'abandonament de "les zones grises". Les lleialtats primordials, enteses com els compromisos o vincles afectius de l'individu en relació a la pertanyença al grup, ja fos per naixement, territorialitat o residència, especialment fortes a les àrees rurals,

¹¹⁸⁷ Sumari 320-1947, ACGMZ. Declaracions d'Antonio Querol Amor, *Cedacero*, informe SIGC, sense data.

¹¹⁸⁸ Rafel Martí, detés el 29 d'agost de 1951, va ser condemnat, en consell de guerra, a pena de mort posteriorment commutada. Finalment, romanent 20 anys entre reixes, va eixir l'any 1971. Joaquim Martí Pla (fill de Rafel Martí), La Sènia, 25 d'abril de 1999, entrevista cedida per Josep Sánchez Cervelló. Sumari 216-V-1951, AGHD.

disposaren la col·laboració de moltes persones que fins aquell moment, ni havien assumit compromís polític, ni eren considerats com a vençuts de la guerra.¹¹⁸⁹

Altrament, en altres casos i com hem comprovat, les implicacions de persones amb antecedents polítics previs, sense ser total, tampoc es desmarcaren dels vincles personals existents, ja fos per haver estat companys de presó, de sindicat, de Partit o de batalló o perquè la socialització política també havia estat determinada per lleialtats i lligams personals. Tant en un cas, com en d'altre, les dones, com a continuació expliquem, assumiren un important protagonisme.

11.3 El paper de les dones: una col·laboració discreta i imprescindible

Tot i que la composició de la guerrilla va ser masculina, el paper femení en les xarxes de suport va ser crucial. L'ocasional, esporàdica i molt minoritària presència de la dona a l'interior de l'Agrupació, com hem vist prèviament, s'acompanyà d'un intens i vital paper col·laboratiu. Ara bé, seguint la concepció que de la dona es tenia, tant al PCE, com a les altres organitzacions d'esquerres, aquesta havia de tenir una presència auxiliar. El rol resistent femení, concebut com complementari i ajudant a l'acció masculina, s'observa ja als inicis del projecte guerriller i s'explica en un article aparegut a *Reconquista d'Espanya*, signat per Amparo, "Han pasado seis años y (...) cada día vemos más cercano ese ansiado momento de volver, pero no hay que esperar que sean sólo nuestros guerrilleros quien la liberen, las mujeres tenemos que hacernos dignas de ellos, no hemos de querer que un día ellos puedan vanagloriarse de ser ellos solos los que han liberado nuestra Madre; nosotras hemos de trabajar más y más cada día para contribuir a la Reconquista de España. Hacemos dignas de llamarnos españolas, dignas de nuestros guerrilleros. Ellos tienen su puesto en Guerrilleros, nosotras en las Secciones Femeninas de Unión Nacional."¹¹⁹⁰

Quinze mesos més tard, Dolores Ibaruri, en un article publicat per motiu del 8 de març, emplaçava a les dones a "Ayudad a los heroicos guerrilleros" i reivindicava l'ajut i la

¹¹⁸⁹ Les lleialtats primordials a HAMZA, Alavi, *Las clases campesinas y las lealtades primordiales...* op. cit.

¹¹⁹⁰ *Reconquista de España. Al servicio de la JSUN*, 2 i 9 de desembre de 1944.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

mobilització femenina sense contemplar la integració de la dona en la lluita armada, i deixant clar, el rol complementari a l'assumit pels homes.¹¹⁹¹ Així, el manteniment de la concepció patriarcal tradicional, també en l'interior de les organitzacions antifranquistes, comportant la consegüent diferenciació sexual, va determinar l'especificitat de l'experiència resistent de les dones. Com a resultat, i de la mateixa manera que a les resistències antifeixistes europees, la implicació de les dones va donar-se des de fora, executant tasques de caire auxiliar i domèstic.¹¹⁹²

Malgrat tot, el PCE va ser l'única entitat antifranquista en tenir organitzacions femenines (al primer franquisme, la *Unión de Mujeres Españolas Antifascistas* i, des dels 60, el *Movimiento Democrático de Mujeres*). A nivell més proper, un dels grups organitzats foren les anomenades *Madres de Levante*, colla de dones de l'òrbita del PCE valencià i de l'Estat Major de l'Agrupació quan residia a València, que confeccionà jerseis per als guerrillers i els envià cartes d'ànim.¹¹⁹³ Igualment, el sector 11è, organitzà un grup de dones col·laboradores, entre 20 i 25, que proporcionava, també, jerseis de llana.¹¹⁹⁴ Les funcions "maternals" estigueren ben presents en l'actuació de les dones envers l'Agrupació: teixien, curaven, subministraven, però, especialment, enllaçaven.

Es buscaren, i s'aconseguien dones per contactar amb l'Estat Major de València, o per comprar i transportar queviures, material o propaganda, tasques amb un alt grau de perillositat. Considerant que la figura femenina es caracteritzava per la discreció i per generar menys sospites, especialment les que no tenien antecedents polítics, les erigiren

¹¹⁹¹ *Mundo Obrero*, 4 i 9 de març de 1946, p.1.

¹¹⁹² Sobre les dones i resistència antifranquista, un estat de la qüestió a YUSTA, Mercedes, "Las mujeres en la resistencia antifranquista un estado...", op. cit., article que proporciona una extensa bibliografia. De la mateixa autora, una anàlisi a "Rebeldía individual, compromiso familiar, acción colectiva: las mujeres en la resistencia al franquismo durante los años cuarenta", *Historia del Presente*, 4, 2004, pp.63-92. Valuosos testimonis orals a ROMEU, Fernanda, *El silencio roto: Mujeres contra el franquismo...* op. cit., MARTÍNEZ MALER, Odette, "Témoignages des femmes des guérillas antifranquistes", en *Critique Internationale*, 49, octubre-desembre 2010, pp.113-128.

¹¹⁹³ Ofici nº 8 d'Andrés, cap de l'Estat Major a Antonio, cap del 17 sector, 1 al 10 de desembre de 1946, dins de sumari 85-V-1947, AGHD.

¹¹⁹⁴ Segons un document de Doroteo Ibañez, gràcies a aquestes dones, "no había un guerrillero en nuestro sector que fuese en invierno sin jersey". Informe d'Ibañez sobre l'AGL, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 3-9, AHPCE.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

a desenvolupar aquelles funcions. Especialment rellevant va ser la presència femenina en la xarxa de col·laboració articulada al voltant de l'Estat Major resident a València. Així, Carmen Puig Miñana, *Rosita*, germana de *Valencia* (Eduardo Puig Miñana), guerriller dels grups urbans i posterior cap de batalló del 17è, va ser ajudant d'*Andrés*, cap de l'Estat Major de l'Agrupació, fins la seva detenció el 19 de febrer de 1947.¹¹⁹⁵ Abans d'aquest càrrec, s'havia dedicat a distribuir la propaganda editada fins als punts de suport o simpatitzants.

Carmen Parrado Fernández, *La Asturiana*, va disposar que el seu pis llogat, pagat per l'Agrupació, estigués al servei d'aquesta i, en ell, radicà una multicopista on s'editaren materials. Ella, juntament a *Rosita*, foren també les responsables de traslladar, el 15 de gener de 1947, una multicopista fins l'estació d'Aragó, dirigida al campament d'Aiguaviva del sector 17è. Una altra dona, Carmen Gregori Moya, actuà com enllaç entre València i Rubielos de Mora (amb *Pepe el mecánico*), amb Benicarló (mitjançant Dolores Borrás, *Lola*) i amb Carcaixent, on contactava directament amb guerrillers (Salvador Fuster i *Eduardo*); a més, a la seva casa, situada al carrer Borrull, refugià a diversos membres de l'Agrupació.¹¹⁹⁶ També allotjà a guerrillers al seu domicili, al carrer Maldonado, Quiteria Muga Zorrilla, espai on es requisaren 2.000 exemplars del número 3 d'*El Guerrillero*, idèntica quantitat a la del domicili de Carmen Parrado.¹¹⁹⁷

Pel que fa a Dolores Borrás Anglès, coneguda com *Lola*, natural de Benicarló, efectuava l'enllaç entre el Baix Maestrat i València, després d' haver-li-ho demanat el també benicarlano, responsable del PCE a la comarca, Ramón Conesa Beti. Ell, seguint ordres de *Pepito el Gafas*, cercà una persona de contacte amb València amb els criteris de "ser persona desconocida políticamente y a ser posible una mujer". Així, des d'aleshores, *Lola* faria i rebria visites periòdiques, i, també s'encarregà de recollir,

¹¹⁹⁵ *Rosita*, va substituir, com ajudant d'*Andrés*, a Fulgencio Jiménez, *Rodolfo*, destinat a comandar el 5è sector.

¹¹⁹⁶ Sumari 85-V-1947, AGHD.

¹¹⁹⁷ Altres dones que detingueren en la desarticulació, des de febrer de 1947, d'aquesta xarxa de suport a València foren Consuelo Martínez Salcedo, novia de Ricardo Lopez Martínez, enllaç del 5è sector, i Guilermína Martínez Corecher, de 19 anys, detesa per allotjar a *Cubano*, després de posar un anunci de lloguer d'habitacions. En tot cas, les sis dones deteses foren una tercera part del total dels dinou arrestats de l'operació.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

juntament amb Ramón Conesa, la multicopista destinada al campament de La Sorollera del sector 17è.¹¹⁹⁸ Recordem que anteriorment Ramón buscà a la seva germana, Pilar, per realitzar tasques assistencials, curant al guerriller *Cojonudo* al mas de Perera de Morella. Ella era una dona que, sense antecedents polítics anteriors a la Guerra d'Espanya, havia estat designada comare titular per l'ajuntament republicà de Benicarló, i patí un sumaríssim per ser acusada de tendència esquerrana i d'incautar-se unes terres durant la Guerra, en nom del comitè. La feblesa de l'acusació i la presentació d'avals que confirmaren que havia protegit a persones de dretes durant el seu treball, a Morella, com a comare, va fer que el consell de guerra, fos sobresegut.¹¹⁹⁹

Tant en aquest, com en el cas d'Aurora Piñana, d'Aiguaviva, el lligam familiar resulta clau per entendre la implicació i el destí de moltes dones. Muller i germana de guerrillers; el seu home era Jose Mir, *Cona*, antic organitzador a Aiguaviva de les Joventuts Comunistes, represaliat, enllaç i guerriller des de març de 1947. El germà, Manuel Piñana Clemente, *Cuñado*, de trajectòria cenetista, també es va incorporar, després de col·laborar, el 29 de març de 1947. Ella, efectuant també tasques d'enllaç, va ser detinguda, empresonada a Alcanyís i víctima d'una matança múltiple on també morí Josefa Bayod, l'esposa d'Alfonso Boj i altres cinc homes, l'onze de novembre de 1947.

Asunción Cubero Royo, mare i germana dels guerrillers *Rubio* i *Regalado*, havia estat punt de suport des d'abans de l'entrada del fill, Manuel Pérez Cubero, *Rubio* a l'Agrupació, a l'abril de 1947. Segons explicà ell, la pròpia mare l'animà, estant buscat

¹¹⁹⁸ Essent avisada, en una de les visites que féu a València, de les detencions ocorrides, fugí amagant-se a Segorbe, Castelló de la Ribera, Castelló de la Plana, Morella o el mas d'en Peris, de Montroig, on estigué diversos dies, també amb guerrillers. Segons Ramón Conesa, fugí a Barcelona, on donà a llum un fill, fruit de relacions tingudes amb el guerriller *Gil*. Sumari 256-V-1948, AGHD.

¹¹⁹⁹ Sumari 4436-C-1939, AGHD. Segons l'informe de la Falange de Morella, a més de protegir persones de dretes durant la guerra, va haver d'abandonar el càrrec "por la oposició que le hacían mujeres izquierdistas", les quals demanaren per escrit la seva destitució, acusant-la de lucrar-se i d'apropiar-se de diferents objectes de la Casa de Maternitat. Més tard, quan va ser detesa per atendre el guerriller *Cojonudo*, va declarar que anà, enganyada per Álvaro Plana, a curar-lo. També afirmà estar en desacord amb l'actitud política del germà Ramón, amb qui no es parlava des de feia anys. Sumari 256-V-1948, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

per la Guàrdia Civil, a ingressar en guerrilles;¹²⁰⁰ després d'això, va ser detesa i, segons el fill, torturada en la comandància de Terol; per la Benemèrita, va ser “sospechosa” d'efectuar un sabotatge en la via de ferrocarril entre Rubielos i Barracas.¹²⁰¹ La baixa credibilitat d'aquest no treu que era una família realment implicada en la resistència antifranquista: Asunción era, des de l'estació de Rubielos, on vivia, enllaç entre el PCE i les guerrilles. I germanes del *Rubio*, com Pilar, treballaren teixint per presos i guerrillers.

Cinta Solà, que, junt sa mare, com hem comentat, va ser un dels principals punts de suport del sector 23è, a La Sènia, també va lligar la seva vida a la decisió presa. I, novament, tenim lligams familiars i personals, decisius. No tan sols era filla d'un cenetista exiliat, sinó que, mitjançant son tio, Joan Albert Ferré, va ser presentada a *Carlos el Catalán*, posterior nuvi i marit. A partir d'aquest moment, va convertir la seva casa en el principal punt de descans i de subministre dels pocs guerrillers del sector 23è liderat per *Carlos*. Després d'amagar-se, buscada per la Guàrdia Civil, al campament del Montsià, va ser evacuada a França el mateix temps que el seu nuvi, a finals de 1949.¹²⁰²

El parentiu directe d'aquestes dones amb guerrillers no ha d'emascarar, ni la seva identitat, (re)construïda en relació al component masculí, ni el grau de compromís personal adquirit, clarament visible en Asunción Cubero o en Adelina Delgado, anomenada significativament *La Madre*. Ella, a diferència de l'anterior, ni tenia una

¹²⁰⁰ Segons *Rubio*, informat per sa mare que havien estat “17 canallas” registrant la casa i preguntant per ell, ella li digué que “tu obligación es marcharte al monte con tus camaradas, vale más que mueras de un tiro en defensa de tu patria que no que caigas en manos de la Guardia Civil, siento que no soy hombre para poder marchar contigo”. Informe de *Rubio*, AGL. 17 sector, 3ª Brigada, jacquet 215, *Movimiento Guerrillero*, AHPCE. Manuel Perez Cubero, *Rubio*, Full manuscrit de les seves memòries...op. cit.

¹²⁰¹ Fons de Govern Civil, Carpeta 40, caixa 1085, AHPT. YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina. La resistencia armada contra el franquismo en Aragón...*, op. cit., p.240.

¹²⁰² Posteriorment, Joan Albert Ferré, oncle, resident al barri Castell d'Ulldecona, va ser mort per la Guàrdia Civil a Vinaròs, el 8 de setembre de 1951. Testimoni de Cinta Solà, 30 d'abril de 2017 i de 25 d'abril de 1999, (aquesta cedida per Josep Sánchez Cervelló). I testimoni de Cinta Solà a ITARTE VERICAT, Francesc, “Maquis al sud de l'Ebre”...op. cit., p.28-35. I de Sílvia Ferré, 29 de desembre de 2016. Sumari 216-V-1952, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

relació familiar amb els guerrillers, ni partia d'una militància política; en les seves paraules:

(...) yo no comprendo de política, ni cosas, es verdad, me he criado toda la vida en el monte, porque si hubiera estado en el pueblo, hasta leer podía haber sabido (...) yo me decía: cuando van esos señores por el monte, algo quieren defender o algo quieren sacar a flote; hay que ayudar, porque los veías con esa amabilidad. Yo me dije: estas personas algo defienden que es obligado ayudarles. Así que yo, no he tenido miedo. A donde va el cuerpo, va la muerte, que sea lo que Dios quiera, pero yo no me hice cobarde, porque luché lo que pude....¹²⁰³

Així, queda clar el mòbil humanitari d'Adelina, fonamental punt de suport de Cofrentes, sense la qual, com confirmà *Chaval*, “nunca nos hubiéramos podido mantener en una zona donde solamente contábamos con cuatro puntos de apoyo, y tres de ellos bastante vacilantes”. L'estreta relació mantinguda, plena de confiança i de complicitat, s'expressà tant en el suport incondicional per part d'ella, com en la compra, per part dels guerrillers, d'una mula i d'una bota ortopèdica per una neboda petita de *La Madre*.¹²⁰⁴

La inequívoca presència de llaços afectius tampoc ha d'amagar una acció resistent i política, més o menys conscient, que s'imbrica i es reforça en els vincles personals. Elements que qüestionen les visions unívocues de la resistència i que palesen la impossibilitat de separar allò personal d'allò polític. Com ja va assenyalar Odette Martínez i confirmà Mercedes Yusta, “los actos subjetivos y afectivos que – objetivamente– eran eficaces en la acción resistente también podían implicar un sentimiento de compromiso (engagement) y una conciencia de los riesgos asumidos y de los valores defendidos”. O dicho de otro modo: las relaciones afectivas (de parentesco u otras) de las mujeres colaboradoras de la guerrilla o guerrilleras no invalida el carácter fundamentalmente político de su acción, ni las hace inconscientes de los riesgos que implicaba dicho compromiso”.¹²⁰⁵

¹²⁰³ Romeu, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit., p.163 i p.164.

¹²⁰⁴ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.257

¹²⁰⁵ MARTÍNEZ-MALER, Odette, “Témoignages de femmes des guérillas antifranquistes (1939-1951)”, op. cit., p.128 i YUSTA, Mercedes, “Con armas frente a Franco. Mujeres

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

En els informes de la Guàrdia Civil, les dones sospitoses de col·laborar amb les partides eren vilipendiades i tractades de forma pejorativa. Això es veu en les acusacions envers algunes de les dones que havien pogut subministrar o contactar amb els guerrillers. A la comarca d'Els Ports, Antonia Boix (viuda del molí Gamundi), Maria Dolores Alba, Rosalia Vives i Pilar Alepuz foren denigrades per haver col·laborat amb la partida del *Cinctorrà*. En la documentació emesa per la Guàrdia Civil les acusaren, amb la pretensió d'agreujar la condemna, de tenir relacions “carnales” amb guerrillers. Tant a Rosalia Vives Borrás, natural i veïna de Forcall, com a Pilar Milian Allepuz, del mas de Cremat, les quals adquirien i translladaven als guerrillers diferents encàrrecs, se'ls incriminava, haver “cohabitado” amb *Cinctorrà* i altres guerrillers. I a Maria Dolores Alba, del mas de Tous, imputada per enviar notes i recollir esparidenyes i boines, se li culpava, per enfortir i amplificar els càrrecs, “de ser de les Joventuts Llibertàries “adicta a la CNT”, “d'enemiga de la religión” i amant, també, de *Cinctorrà*.¹²⁰⁶

Independentment de la veracitat, l'èmfasi en assenyalar tant antecedents polítics, com especialment les relacions sexuals tingudes amb guerrillers, tenia l'efecte de desacreditar la persona i encaixar, la figura de la dona col·laboradora o rebel, en un model femení pejoratiu i despreziable. Així, les dones que mostraren esperit de rebel·lia, que ajudaven als guerrillers o formaven part de la xarxa de suport d'aquestes o que s'atrevien a donar el salt de participar en organitzacions polítiques, havien de ser difamades. A tal efecte, les acusacions *ad hominem*, vinculades a la vida privada, insistiren en la promiscuitat sexual o la irreligiositat per constatar un perfil que no engranava amb la dona “normal”, catòlica, submissa i obedient.¹²⁰⁷ Eren, per tant,

guerrilleras en la España de posguerra, en YUSTA, Mercedes i PEIRÓ, Ignacio (coord.), *Heterodoxas, guerrilleras y ciudadanas...* op. cit., p.187.

¹²⁰⁶ Respecte a Rosalia, es referien a *Cinctorrà*, com el seu “querido” i que “al lado de la masia Cremat cohabitaba con el expresado forajido”. De Pilar, que “también ha cohabitado con los bandoleros Cinctorrà, Pepito Gafas, Zapatero y Carlos”. Informes de la 233 Comandància de la Guàrdia Civil sobre la detenció de punts de suport, data 23 de juny de 1948 i 28 de juny de 1948, AHGC. Sumari 256-V-1948, AGHD, Madrid. Testimoni de Juanjo Giner Martí, 5 d'agost de 2014, Vallibona.

¹²⁰⁷ No són pocs els testimonis directes que demostren que, pel discurs oficial de l'època, les dones que ajudaven els guerrillers, eren “las putas de los rojos”. Vegeu alguns a MARTÍNEZ MALER, Odette, “Los testimonios de las mujeres de la guerrilla antifranquista de León-Galicia

triplement culpables: per “rojas”, per atrevir-se a col·laborar amb els guerrillers i per traïr el paper que la dictadura franquista destinava a la dona.

Si les dones més significades políticament durant la Guerra Civil, havien patit repressió o exili, la col·laboració de dones “no fitxades”, mogudes generalment pels vincles afectius o humanitaris, convertí aquest compromís en la seva primera gran experiència política. Dedicades bàsicament a funcions d’abastiment o aspectes logístics, prolongant així les tasques domèstiques, es confirma que “la diferencia sexuada determina las formas de la experiencia resistente”.¹²⁰⁸ L’exclusió de qüestions militars, defugint el combat o de responsabilitats polítiques, malgrat que consagra la seva doble invisibilització, no minva el vital suport, el treball exercit, el compromís i els riscos assumits.

11.4 L’altra cara: entre l’evitació i l’hostilitat

El consentiment i l’acceptació a la col·laboració amb els guerrillers va anar progressivament decaent. La seva evolució negativa era constatada pels mateixos guerrillers: per *Grande*, “hasta mediados del 47, nosotros teníamos un apoyo fabuloso y un entusiasmo tremendo. A partir del 47, es cuando ya empezó la declinación”.¹²⁰⁹ Novament, a l’igual que foren diversos els motius que empenyaren a la col·laboració, diferents causes determinaren la major inhibició o l’oberta hostilitat. Va ser clau la intensa repressió, accentuada per l’arribada de Pizarro a l’estiu de 1947 com a cap de la 5ª zona de la Guàrdia Civil, amb les evacuacions de masies, la proliferació de *Ley de Fugas* a col·laboradors, l’acció de les contrapartides, així com les recompenses ofertades, totes les quals, condicionaren enormement l’actitud de la població envers els guerrillers.

Ja fos per les ànsies de remuneracions econòmiques, o de la temor de l’acció de la Guàrdia Civil, el cas és que les delacions augmentaren. L’oportunisme i la búsqueda del

(1939-1951), en ARÓSTEGUI, Julio y MARCO, Jorge (eds), *El último frente...* op. cit, pp.313-326.

¹²⁰⁸ Íbidem, p.322.

¹²⁰⁹ Testimoni de *Grande*, en ROMEU, Fernanda, *Más allá de la utopia...* op. cit., p.155 i 156.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

benefici material d'alguns es convertí en la mort d'altres. Així, la denúncia de Manuel Pitarch, carnisser de Culla (Alt Maestrat), ben gratificada econòmicament segons testimonis, va popiciar la detenció, i posterior assassinat, a l'agost de 1947, en mans de la Guàrdia Civil, de 4 membres de la família Borrás, masovers del Burgall, (Pou de la Pica, Culla) i *Fabrilo*, el maquis ferit, que allotjaren.¹²¹⁰

Una altra delació destacada va ser la del mas de Guimerà, de Portell, la qual féu possible l'atac de la Guàrdia Civil a una partida de guerrillers, el 26 de maig de 1948, amb la mort d'*Antonio* (cap de l'Agrupació), *Andrés* i *Nieto*, i la detenció del confident *Manolete*; la transcedència del xivatatge i la por a un possible acte de "justícia guerrillera", va provocar la marxa del mas del delator, el mitger Juan Bellés i família a Castelló, on l'aconseguien feina de treballador de les vies de la Panderola, rebent la protecció de les forces policials.¹²¹¹

En un altre cas semblant, amb conseqüències mortals, la temor a la Guàrdia Civil o l'oportunisme econòmic, pesaren més que els vincles relacionals i de veïnatge. El resident a la caseta Blanca de Morella, malgrat haver estat amic d'infància, segons diuen testimonis orals, va decidir denunciar la presència de Victorino Prades, *Oronal*, escapat de la presó de Morella i coix, que acabà mort abatut per la Guàrdia Civil. Al delator, segons testimonis directes, "li van donar alguna perra i se'n va anar a viure a València. Allí, com era lleial de Franco, comprava la roba vella dels soldats per vendre-la després als mercats".¹²¹² Així, a l'igual que el masover de Guimerà i d'altres,

¹²¹⁰ El suposat delator, paradoxalment ex voluntari a l'exèrcit republicà, amb ganes d'assentar la seva afecció envers les autoritats franquistes, obtingué, segons testimoni, la recompensa de 10.000 pessetes. Testimoni d'Herminio Sales, Culla, 15 de març de 2008 i Francisco Borrás, 11 d'octubre de 2009. Sumaris 8835-C-1940 i 964-V-1943, AGHD. GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, "Maquis, muntatges oficials i crims silenciats..." op. cit.

¹²¹¹ La seva actuació, va ser remarcada tant per l'alcalde de Portell, com pel governador civil de Castelló, el qual, demanà, al ministeri de Governació, una recompensa econòmica per ell. Tanmateix, tenim constància que la Brigada Político-social va advertir el governador civil, l'11 d'agost de 1949, que un vigilant de les obres de la nova estació de serveis, ("comunista"), s'havia interessat per la presència de l'antic masover a la ciutat de Castelló, amb la intenció d'exercir possibles represàlies. Caixa 11262 i caixa 11245, AHPC.

¹²¹² TORIJA MARTÍ, José, *Memòries dels meus avis...* op. cit., p.99. Ratifica la versió apuntada el testimoni, Francisco Corbatón Ferrer, Arxiu Oral del Grup de Recerca de la Memòria Històrica de Castelló.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

el temor d'ajusticiament per part de les forces guerrilleres va fer que anaren a viure a altres indrets, generalment una ciutat, on podien garantir l'anonimat i amb noves ocupacions laborals possibilitades per les autoritats. Un trasllat que facilitava oblidar o, almenys, mitigar les responsabilitats d'una delació tràgica.

Lògicament, darrere de la gran part d'assalts a campaments, masies o d'atacs de la Guàrdia Civil que es produïren, tenim participació de població civil, ja foren veïns deladors o confessions d'enllaços o guerrillers detinguts. Un dels primers grans assalts a campaments, el sofert pel "campamento-escuela" de La Sorollera, amb dos guerrillers morts, es va donar a partir del guiatge del guarda rural d'Aiguaviva, de malnom *El Ros*, el qual, segons alguns testimonis, ja havia denunciat anteriorment, la presència del guerriller *Rabós*, provocant la seva detenció i mort per la Guàrdia Civil.¹²¹³

I entre molts d'altres atacs a masies, també per "confidencias reservadas", hi són el del Racó de Fumero (Atzeneta), el 31 de juliol de 1947, el de la masia de los Castillejos (Mosquerola) el 23 de febrer de 1948, el del mas de Capicorb (Alcalá de Xivert), el 22 d'abril de 1948, el del carrascal de Portell el 13 de juny de 1947 o les morts de guerrillers a Llucena, a maig i desembre de 1950. A aquesta localitat, la col·laboració civil va ser especialment important, i tant el tinent coronel com el governador civil constataren, al maig de 1950, com a "digna de encomio la labor y patriotismo de que han hecho gala unos 40 masoveros de aquella comarca que sin aviso ni orden alguna cooperaron con la fuerza de la Guardia civil".¹²¹⁴ En un altre informe guerriller, no tan

¹²¹³ La mort de *Rabós* varia segons les fonts. Per una versió, va ser detés el 6 de maig de 1946, al mas de Bayod (La Sorollera) després del seguiment i el descobriment, per part d'*El Ros*, del lloc on passava la nit juntament la seva dona. Posteriorment, nugat a un nogal prop del riu Bergantes, al barranc de la Moreneta, va ser assassinat pels guàrdies. Per d'altra, va ser mort, per aquests, en el mas Bayod, del terme de La Sorollera on estava amagat; i per una inversemblant versió oficial, desmuntada en un altre informe de la Guàrdia Civil, va faltar a causa d'un tiroteig. Informe del governador civil de Terol el 13 de maig de 1947, AHPT. Informe de la Guàrdia Civil, 6 de maig de 1946, Govern Civil, caixa 1031, carpeta 44, AHPT i informe en carpeta de bandolerisme, Terol, 133 comandància. SEHGC. Es pot veure a SANCHIS, José Ramon, *Maquis: una historia falseada...* op. cit., p.668 i 669 i a YUSTA, Mercedes, *La guerra de los vencidos...* op. cit., p.104 i 105. Ramon Omella Espada, *El Ros*, que va ser recompensat, segons els guerrillers amb 5.000 pessetes, va ser ajusticiat, com hem vist a l'apartat 8, el 12 d'abril. *Mundo Obrero*, "Con Hierro y con sangre" (Jesús Izcaray), 16 d'octubre de 1947, p.3.

¹²¹⁴ Informe del tinent coronel, 233 Comandància, 29 de maig de 1950, caixa 11262, AHPC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

sols s'acusava, als mateixos masovers, de donar avís, sinó de ser els responsables directes de la mort dels guerrillers (*Valencià* i *Lucas*), i que “los criminales de este hecho eran de los términos de Lucena y del Castillo, el principal responsable se llama Saturnino el Bota, de los otros más destacados conozo los nombres de las masías: Falera [sic], mas de Puerto, Pollo Rosa y alrededores”.¹²¹⁵

Així, es constata una animadversió i una franca hostilitat que es vislumbra, també, en altres episodis. Fidel Ayora Carceller, propietari de la Casa Ayora de Tronchón, també anomenada Torre San Lorenzo i significada persona de dretes, rebé, a trets, una partida de guerrillers, causant la mort del cap de batalló, *Asturias* i de Vicente Escobedo, el 30 de juliol de 1947.¹²¹⁶ I el 24 de juny de 1948, el masover Vicente Jarque Garcia, de la masia casa Mas, de Villahermosa, disparà des de la finestra a un grup de cinc guerrillers que li havia ordenat que obrís la porta del mas.¹²¹⁷

Les delacions provocaren respostes en forma de represàlies als culpables. En la masia d'Ayora, es limitaren, per la protecció del destacament de guàrdies instal·lat, a cremar el corral a l'octubre següent i a posar un cartell, amb la inscripció “Aquí vive un condenado a muerte”.¹²¹⁸ Malgrat les advertències ajusticiadores, l'objectiu de saldar comptes amb aquell i amb els masovers de Lluçena (tot i ser propòsit de les partides del sector 17è) no s'arribà a efectuar.¹²¹⁹ Per contra, d'altres, avivats per disputes veïnals i per complicitats de guerrillers amb masovers, cas del de Felisa (mas de los Castillejos), exposat a un apartat anterior, el de l'ermità de Sant Bertomeu de Vistabella i els explicats a l'apartat vuit, sí que es culminaren.

¹²¹⁵ Informe del guerriller Amador, AHPCE., extret de ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopia...* op. cit., p.512.

¹²¹⁶ Fidel Ayora, que ja havia denunciat anteriorment la presència guerrillera, va ser una de les més de 20 persones que es va amagar, durant la Guerra Civil, a la cova Cambriles de Landruñan i que formaren una germandat, anomenada *La Caverna*, amb reglament i normes que regulaven la seva estada. GIMÉNEZ CORBATÓN, José, Cambriles. *El reportaje*. Grupo de Estudios Mansinos, Mas de les Mates, 2006. BEL, Pedro J. “La Caverna. Sociedad Secreta”, Barcelona, Autoedició, 2011.

¹²¹⁷ Informe del tinent coronel de la 233 Comandància, 2 de juliol de 1948, AHGC.

¹²¹⁸ *Mundo Obrero*, 26 agost del 1948, n. 132, p.2.

¹²¹⁹ La feblesa de les cada cop més minúscules partides el va paralitzar. Informació facilitada per Isaías Jiménez Utrillas, Manolo, *Maquinista*, el 8 d'abril de 1951. Nota informativa del SIGC, AHGC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Tot i el caràcter exemplaritzant dels ajusticiaments haguts i els avisos presents a *El Guerrillero*, advertint que “todo delator de los guerrilleros o de los campesinos que los ayudan será ajusticiado en el más breve plazo”, no es frenà la progressiva cooperació de molts habitants amb la Guàrdia Civil. I és que més enllà del paper del sometent, figura que analitzem posteriorment, l’omissió d’ajut camperol, quan no franca aversió envers els guerrillers, fou crucial pel desemparament i final d’aquests.

Un informe de la 233 Comandància de la Guàrdia Civil, datat de 1948, i elaborat per informar de les desenes de detencions hagudes a l’estiu d’aquell any, assenyalava que a partir d’aquell moment l’Agrupació es trobaria amb greus dificultats a l’hora de crear una nova xarxa d’enllaços, i es congratulava per “el afán de ayuda y colaboración del elemento civil, antes tan retraído y ahora tan voluntarioso”.¹²²⁰ Així, el document corrobora el canvi d’actitud i de predisposició dels habitants de l’interior rural castellonenc, especialment masovers, a l’hora de col·laborar amb la Guàrdia Civil.

Les conseqüències de la passivitat i de l’escassa implicació ciutadana amb les partides foren notòries. Per una banda, s’amplificaren els entrebancs a nivell operacional, entre ells, els problemes per obtenir informació. Fins i tot, alguns col·laboradors no sempre informaven verídicament. *Grande*, en informe de l’any 1947, es queixava del problema que suposava la rebuda d’una deficient i incorrecta informació, i advertia de prendre mesures contundents: “después de estar esperando 8 días a la Guardia Civil de un puesto para hacerle una emboscada, tuvimos que desistir porque los elementos del partido de ese pueblo nos daban las informaciones falsas y cuando decían la verdad nos comunicaban el paso de los guardias civiles después de que habían pasado. Así que estoy indignado y estoy dispuesto a tomar medidas tajantes”.¹²²¹ L’apariència col·laboradora també es tornava en un engany, destinat a evitar, molt possiblement, les conseqüències repressives de les accions.

Per altra banda, la caiguda de molts dels responsables de subministrar i la pressió sobre d’altres dificultava enormement la disposició de persones encarregades i comportà

¹²²⁰ Informe de la Guàrdia Civil, 233 comandància, núm. 198, 24 d’agost de 1948, AHGC.

¹²²¹ Informe de *Grande* sobre les accions de l’11 sector, dins de sumari 85-V-1947, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

enormes problemes logístics i grans carències alimentàries. Per això, portats per la necessitat, els colps econòmics proliferaren, i es convertiren, en la principal acció efectuada. Del pagament (elevat) de productes, es passà a la incautació forçosa, allunyada cada vegada més del caràcter polític de l'Agrupació. Aquestes accions, com reconegué *Chaval*, “no eran bien vistas” per la població.¹²²² Però la necessitat imperava i els atracaments abundaren: el 3 d'abril de 1948, una partida de guerrillers del sector 17è assaltaren el mas d'Evaristo de Lluca, produint un tiroteig on feriren el masover i mataren al fill.¹²²³ El 19 de febrer del mateix any, 5 guerrillers penetraren en la masia Agustino de Morella i exigiren al propietari l'entrega de queviures i roba; després de registrar la casa, se'n portaren, sense causar danys, menjar, carn, diferents peces de roba i d'altres materials que carregaren en sis cavalleries.¹²²⁴ Un model d'assalts que es repetí, amb més freqüència i proporció, a diferents masies, especialment les radicades a l'àmbit espacial dels sectors, més durament perseguits i degradats, el 17è i el 23è.

Com a resultat, la guerrilla es reafirmava com agent extern que alterava el quefer quotidià masover i que comprometia a un camperol, també sospitós per la Guàrdia Civil; a diferència dels primers moments, les compres i les arengues polítiques foren substituïdes per simples apropiacions, amb molt una tèbia selecció de víctimes, i es multiplicaren uns excessos proporcionals a les privacions patides. La fam, el fred i l'atroç persecució expliquen una desesperació que condicionà, també, la relació tinguda amb masovers i vilatans.

No obstant, tant els abusos com actes de robatori foren particularment intensos en les contrapartides, guàrdies civils que es feien passar per guerrillers, i que, amb les seves

¹²²² *Chaval*, anys més tard, va admetre que no podíam dedicarnos a la organizaci3n de la lucha armada contra el franquismo y, al mismo tiempo vernos en la necesidad de dar golpes econ3micos y de suministro, que m3s bien eran raterías que acciones guerrilleras y que la poblaci3n rural veía con malos ojos y repudiaba”. MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.227.

¹²²³ Informe del tinent de la 233 Comandància, 19 d'abril del 1948, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

¹²²⁴ En concret, agafaren 4 pantalons de pana, 2 jerseis de llana, 4 camises, 2 mantes de pastor, 4 llançols, un capote, una cartera amb 50 pts, carn de bou, 2 pernills, embotit, carn de porc, pa, 10 paquets de tabac, 6 llibrets de paper de fumar i una escopeta de caça. Informe de la 233 comandància de Castelló sobre l'assalt a la masia Agustino, 19 de febrer de 1948, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

actuacions pretenien, augmentant la confusió i el desànim, evitar tot contacte entre masovers i maquis. Amb elles, com desenvolupem en l'apartat corresponent a la repressió, es multiplicà la indefensió de camperols i la seva desconfiança. Davant de tot això, a la fins aleshores usual evitació, es sumà una hostilitat cada vegada més patent. Sustentada per la pressió, la protecció i els incentius de la Guàrdia Civil, paral·lela a la feblesa de les partides, l'aversion es manifestà amb l'augment de les delacions, dels enfrontaments i els tiroteigs, i les cada cop més baixes en l'*Agrupación*. Així, els escassos guerrillers, es mogueren, especialment des de finals de 1947, més que com peixos en l'aigua, com conills sense caus, acosats com feristeles.

11.5 Guerrillers i població civil: a mode de balanç

Les actituds socials i el grau de suport de l'*Agrupación Guerrillera de Levante* és un dels factors que explica la seva pervivència i el seu final. Ni la guerrilla, ni la dictadura franquista es poden estudiar com ens aïllats: per entendre el seu èxit i el seu fracàs, cal contemplar la seva relació amb la societat, observant les acceptacions, complicitats, consentiments o resistències. Els anàlisis de les actituds i dels recolzaments socials envers la resistència armada i, per extensió, el règim franquista, resulta essencial per donar resposta a la perdurabilitat i estabilitat de la mateixa dictadura.

Malgrat la tendència a simplificar les conductes en el debat consens/acceptació versus dissens/oposició, facilitat per la constatada divisió entre vencedors i vençuts de la guerra, intencionadament afonada pel règim, existiren una multiplicitat d'actituds, conductes i punts de vista de la societat que no acabaven d'encaixar en cap dels dos blocs. La indiferència, la passivitat, la tebiesa, el silenci o la resignació s'integraren en unes zones intermitges, també anomenades zones grises, considerades, en altres estudis, com aquelles que "se enmarcaron la mayor parte de los ciudadanos" i que foren clau "para entender la solidez y la perdurabilidad lograda por el régimen de Franco".¹²²⁵

Tanmateix, les conductes i actituds foren tant variables, com contradictòries i canviants en el temps; i s'expliquen a partir de diferents elements que condicionaren les respostes

¹²²⁵ HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio, *Las bases sociales de la dictadura y las actitudes ciudadanas...* op. cit., p.149.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

individuals. La forta repressió, el cansament de la guerra civil i, especialment, la por, constituïren els factors claus que forjaren i canviaren les maneres de procedir. L'exclusiu interès per la pròpia supervivència i la prioritat absoluta, per part de grans capes de població, de fugir de la misèria i centrar-se en la feina i en la família, fomentà la desmobilització política i que la guerrilla antifranquista, fos vista, per molts, com una alteració indesitjada de la seva vida quotidiana.

La col·laboració, o no, amb guerrillers i amb la Guàrdia Civil, així com la seua concreció, no s'explica sense les expectatives i les perspectives del risc del col·laborador. El subministre i el suport a les partides partia dels vincles i afinitat existent, la confiança tinguda, juntament a la possibilitat de contemplar un benefici econòmic, la por a l'acció punitiva dels maquis i /o les expectatives de triomf guerriller. Per contra, la col·laboració amb la Guàrdia Civil s'entén per la perspectiva de risc de l'acció repressiva, l'afinitat amb el règim o la percepció negativa del maquis com agent extern alterador de la quotidianitat.

A partir de la conjugació dels diferents factors, s'anaren forjant i modificant les actituds. Inicialment, i coincidint en un moment en què la perspectiva de risc per l'acció de la Guàrdia Civil era més baixa, i en que també es donava el guany econòmic, la col·laboració ciutadana amb els guerrillers es va donar amb més força. Però a mesura que la repressió augmentà, la por a aquesta tan sols es superava en l'existència de forts vincles amb guerrillers o amb la temor derivada de l'acció dels guerrillers. Aquesta, determinant una col·laboració forçada i condicional, es va anar extingint des de finals de 1947, a partir del moment en què la percepció de l'Agrupació anés a la baixa i la Guàrdia Civil augmentés la imatge de fortalesa.

L'accentuació dels mètodes repressius implementats pel general Pizarro, la generalització de morts irregulars i arbitràries amb la generalització de la *Ley de Fugas*, les detencions massives, les evacuacions de masies o la instauració de contrapartides, impregnà de temor el món rural. Des d'aleshores, l'*Agrupación*, entrà en una decadència notòria, marcada per l'allau de baixes, la minva d'accions polítiques i el replegament de posicions. La seva feblesa va ser paral·lela a la reducció de punts de suport i al recurs, necessari, de colps econòmics.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Com a resultat, la constatació de l'augment dels riscos derivats del contacte amb guerrillers, amb la brutal repressió de la Guàrdia Civil, i la percepció de la fragilitat guerrillera, amb nul·les expectatives d'èxit, va fer tendir la balança, de la gran franja gris existent en el món rural i camperol, cap una inhibició envers les partides i una major cooperació amb la Guàrdia Civil.

Malgrat que alguns punts de suport, irreductibles, com *La Madre*, continuaren ajudant, la tendència general va ser contrària. Els perills que ocasionava un mínim contacte amb els guerrillers, desplaçant vincles, simpaties o afinitats polítiques, determinava la inhibició, quan no la col·laboració amb les forces repressives. La por (a l'acció de la Bemenèrita), gran element desmobilitzador, i els incentius proporcionats per les recompenses oferides, multiplicaren les delacions i, fins i tot, la participació directa en persecucions i assassinats de guerrillers.

Amb tot, el polièdric i canviant caràcter de la col·laboració civil, amb una participació tant masculina com femenina, explica tant el manteniment, com el deteriorament de les partides guerrilleres. La implicació dels primers moments, forçada en alguns casos, motivada per vincles o afinitats polítiques en d'altres, va deixar pas a la progressiva evitació i a la major hostilitat i cooperació amb la Guàrdia Civil.

Lluny del clima insurreccional, venut des d'octubre de 1944 i amplificat per *Mundo Obrero* i pels òrgans del PCE, la realitat social era ben diferent a la desitjada. Les àmplies zones grises, fruit també del cansament de la Guerra Civil i de la supervivència dels durs anys 40, oscil·laren més, cap l'acomodació i el conformisme, que per la resistència activa. La construcció, per part del règim, d'una nació de vencedors i vençuts tampoc donà aire a la indefinició: la presència o amenaça de l'*Antiespaña* i el càstig a l'adversari, equivalia un rebuig social, plenament visible en les petites comunitats rurals. L'escarment i la humiliació garantia tant el silenci i el sotmetiment, com l'hegemonia i cohesió dels vencedors. Davant d'això, les circumstàncies i prioritats materials, també d'integració social, pesaren més que projectes emancipatoris amb escasses, i cada cop més reduïdes, perspectives d'èxit.

12. LA RESPOSTA DE L'ESTAT: REPRESSIÓ I VIOLÈNCIA

12.1 Antecedents i mecanismes repressius

L'extrema violència de la dictadura franquista, especialment intensa fins la desaparició de la resistència guerrillera, ja ha estat àmpliament abordada per un gran allau d'historiadors i d'investigadors. El gran nombre d'estudis i obres surgides en els darrers anys han permès disposar d'una radiografia prou avançada de les formes, agents i conseqüències de la repressió franquista. Amb aportacions tant generals com locals, el seu progrés historiogràfic i divulgatiu, ha estat, no obstant, desigual, tant regionalment com de periodització. Així, i malgrat la fecunditat dels estudis sobre la repressió en la Guerra Civil i en la immediata postguerra, amb una gran varietat d'obres que sobrepassen el nostre àmbit d'anàlisi, el tractament durant la conjuntura guerrillera ha estat considerablement menor.¹²²⁶

L'enorme, massiva, omnipotent i multiforme repressió, sostén vital del règim de Franco, va determinar el tràgic final de les guerrilles i la liquidació física de centenars de guerrillers i (potencials) col·laboradors. Justament, l'objectiu d'aquest apartat és l'anàlisi de les formes, agents i pràctiques repressives del règim utilitzades per acabar amb la resistència armada antifranquista. A partir de les diferents tipologies i casos repressius que afectaren al territori on radicava l'AGLA, pretenem discernir l'especificitat repressiva pròpia dels anys d'implantació guerrillera, el grau de novetat de les mesures, així com també els seus efectes i de quina manera condicionà tant a l'Agrupació com a la població rural.

Des del mateix moment del cop militar del 17 de juliol de 1936, la violència exercida es convertí en la principal font de sustentació del règim i va estar ben present en la vida

¹²²⁶ D'això ja hem escrit a l'estat de la qüestió inicial. Algunes de les obres sobre repressió i el nou estat franquista, més citades i referenciades: CASANOVA, Julián (coord.), *Morir, matar, sobreviure...* op. cit. RICHARDS, Michael, *Un tiempo de silencio...* op. cit. JULIÁ, Santos (Coord.), *Víctimas de la guerra*, Madrid, Temas de Hoy, 1999. PRESTON, Paul, *El holocausto español, Odio y exterminio de la Guerra Civil y después*, Barcelona, Debate, 2011. ESPINOSA, Francisco i ARÓSTEGUI, Julio, *Franco, la represión como sistema coordinado*, Barcelona, Flor del Viento, 2012. Altres obres rellevants són les de Francisco Moreno, Josep Maria Solé i Sabaté o Francisco Espinosa.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

dels ciutadans. Per una banda, des del punt de vista militar, la lenta estratègia de desgast de Franco estava concebuda per anorrear del tot l'exèrcit republicà; per d'altra, a la reraguarda nacional, la repressió i el terror s'implantaren immediatament després a l'ocupació de les tropes sublevades. L'objectiu de tot plegat era aniquilar, físicament i moralment, el projecte republicà i no deixar rastre dels valors i de l'herència esquerrana, sindical i laica. En definitiva, es tractava de destruir tot allò que s'identificava amb la "AntiEspanya" per posar així els fonaments d'una dictadura duradora.¹²²⁷ D'aquesta manera, al "terror calent", amb l'abundància de *sacas* i *paseos*, de milers d'assassinats irregulars, propi dels primers mesos de guerra, es sumà una legislació penal on s'il·legalitzaven les forces socio-polítiques del *Frente Popular* o la Maçoneria, es fixava la incautació de propietats, la depuració de funcionaris o empleats públics i la censura.¹²²⁸

El 9 de febrer de 1939, la legislació repressiva donava un salt qualitatiu amb l'aprovació de la *Ley de Responsabilidades Políticas*, que, amb caràcter retroactiu (des de l'1 d'octubre de 1934) i amb una finalitat punitiva i política, recollia disposicions anteriors posant fora de la llei les organitzacions frontpopulistes, nacionalistes no espanyoles, les lògies masòniques o les que s'havien oposat al *Glorioso Movimiento Nacional*; però a més de ratificar mesures ja decretades, estimava els càrrecs individuals, variable segons les responsabilitats assumides, establint 4 tipus de sancions: econòmiques, inhabilitació, confinament, estranyament o desterrament i pèrdua de nacionalitat.¹²²⁹ Les penes econòmiques, únic tipus que sempre s'imposava, eren complementàries amb les altres o amb les condemnes establertes pels Tribunals Militars, remesos de les sentències als *Tribunales de Responsabilidades Políticas*, o amb les de la jurisdicció especial per la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme, creada al març de 1940, i que, controlada

¹²²⁷ PRESTON, Paul. *Botxins i repressors...* op. cit., p.13.

¹²²⁸ Decret 108, 13 de setembre de 1936, i de 15 de setembre de 1936. Ordre de 30 d'octubre de 1936 i 16 de setembre de 1937, Llei de 5 de desembre de 1936, Decret-Llei de 10 de gener de 1937 i de 22 d'abril de 1938.

¹²²⁹ Llei de Responsabilitats Polítiques de 9 de febrer de 1939. *Boletín Oficial del Estado* de 13 de febrer de 1939, núm. 44, p.824-847 disponible també en línia <http://bit.ly/15ly3bK> (a 12 de febrer de 2017). Una anàlisi local a PEÑA, Fernando, *La aplicación de la Ley de Responsabilidades Políticas...* op. cit.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

per l'exèrcit i la FET de les JONS, penalitzava (per tercera vegada), els dissidents polítics.¹²³⁰

Així doncs, l'exèrcit i els tribunals militars, es convertiren en el principal pilar del procés repressiu; no gensmenys, la declaració de l'Estat de Guerra, el 28 de juliol de 1936, vigent a tot l'estat fins el 7 d'abril de 1948, va dotar de competències a l'exèrcit i el convertí, a partir del delictes de rebel·lió militar (adhesió, auxili o excitació), en el garant de la depuració i de l'estabilitat política del règim. Des d'aquell mateix ban, pràcticament tot acte punible, quedava en mans de la justícia militar: entre ells, els delictes d'agressió a forces armades, rebel·lió, injúria, propaganda subversiva, reunions, vaga, accions contra l'ordre públic, de resistència i desobediència a l'autoritat, o els comesos per mitjà de la impremta. La creació d'Auditories de Guerra en les diferents Regions Militars i la multiplicació dels consells de guerra va ser especialment gran fins 1941, moment en què començaren a decaure.¹²³¹

L'intervencionisme militar, així com l'arbitrarietat punitiva, molt presents al segle XIX espanyol, també irromperen en les primeres dècades del XX. Bones mostres foren la llei de jurisdiccions posterior als fets del *Cucut* de l'any 1906, que possibilitava que els civils acusats per ofenses a militars foren jutjats per tribunals castrenses, l'avortada llei de Maura de 1908, la suspensió de les garanties constitucionals a la Barcelona de la Setmana Tràgica, les morts irregulars, mitjançant *Ley de Fugas* per acabar amb l'anarcosindicalisme i el moviment obrer barcelonès, o el cop de Primo de Rivera de setembre de 1923. Totes les quals, juntament a l'experiència en la Guerra del Marroc de soldats, caps i oficials dibuixaren la imatge dels militars com a garants de la pàtria consagrants un domini castrense que, anant més enllà de l'ordre públic, es sostenia amb altes dosis de violència, amb un gran impacte sobre la població civil.¹²³²

¹²³⁰ CANCIO FERNÁNDEZ, Raul C., *Guerra Civil y Tribunales: de los jurados populares a la Justicia franquista (1936-1939)*, Cáceres, Universidad de Extremadura, 2007, pp.127-128. CARRILLO, Marc, *La violència de la legalitat repressiva franquista*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer, 2008.

¹²³¹ Després de tímids precedents de llibertats condicionals, el decret del 9 d'octubre de 1945 concedí l'indult als condemnats per delictes de rebel·lió militar comesos fins l'1 d'abril de 1939.

¹²³² ROMERO MAURA, Joaquín, *La romana del diablo. Ensayos sobre la violencia política en España*, Madrid, Marcial Pons, Historia, 2000.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Els tribunals militars, o consells de guerra permanents s'establiren en les principals ciutats i jutjaren, amb procediments sumaríssims, també d'urgència (més ràpids i amb menors garanties, vigents fins la *Ley de Seguridad del Estado*, de març de 1941), aprovant milers d'execucions de pena de mort o massives penes de presó. I les noves disposicions legals confirmaven o augmentaven les atribucions castrenses, cas de l'anteriorment citada o el nou Codi de Justícia Militar del 17 de juliol de 1945, que atribuïa a la jurisdicció militar tots els delictes de caràcter polític.¹²³³ Així, la militarització de la justícia, l'establiment i àmplia aplicació de la pena de mort o l'alteració del delictes de rebel·lió militar, assumint principis retroactius, constituïren alguns dels fonaments de la justícia franquista.¹²³⁴

Amb l'aparició de les guerrilles antifranquistes, el 18 d'abril de 1947 s'aprovà el Decret *Llei para la Represión del Bandidaje y Terrorismo*, que derogava la *Ley de Seguridad del Estado* prèvia. Equiparant, novament, els delictes polítics amb el de rebel·lió militar, sotmetent-se a consells sumaríssims, establia instruments jurídics per acabar amb els guerrillers i col·laboradors. El seu pròleg anunciava la seva filosofia i permetia deduir les conseqüències de les mesures:

Los delitos de terrorismo y bandidaje, que constituyen las más graves especies delictivas de toda situación de postguerra, secuela de la relajación de vínculos morales y de la exaltación de los impulsos de crueldad y acometividad de gentes criminales e inadaptadas, requieren especiales medidas de represión, cuya gravedad corresponda, a la de los crímenes que se trata de combatir.

Aquesta llei establia la pena de mort a caps de partides guerrilleres o a les persones que havien atemptat contra l'ordre establert "de caràcter social o polític" i provocat alguna mort. Determinava la presó perpètua a guerrillers que havien participat en accions però

¹²³³ *Boletín Oficial del Estado* de 23 de juliol de 1940, núm. 205, p.5102-5103 (disponible també en línia <http://bit.ly/19wNp92>). *Ley de Seguridad del Estado*, 29 de març de 1941. *Boletín Oficial del Estado* d'11 d'abril de 1941, núm. 101, p.2.434-2.444 (disponible també en línia <http://bit.ly/1ahR7py>). Llei de 17 de juliol de 1945 per la que s'aprova i promulga el Codi de Justícia Militar. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 201 a 217.

¹²³⁴ Una descripció de les vulneracions jurídiques i de la manca de garanties i drets fonamentals a JIMÉNEZ VILLAREJO, Carlos, "Memòria democràtica: rehabilitació jurídica de las víctimas", *Isegoría* 45, juliol-desembre, 2011, pp.595-608.

sense resultat de víctimes mortals, fins i tot en el cas que foren temptatives fracassades o no portades a terme. La mateixa ambigüitat del redactat facilitava que persones sense relació clara amb la guerrilla pogueren ser condemnades, fet que es veu en l'article 6 quan definia que "los que presten cualquier auxilio que no constituya por sí complicidad ni encubrimiento... serán castigados con la pena de prisión menor o de destierro, al arbitrio del tribunal, que podrá poner además una multa de cinco mil a cien mil pesetas".

Tanmateix, l'article 8è eximia les penes que podien correspondre als guerrillers que s'entregaven i col·laboraven amb la Guàrdia Civil, i feia constar que "quedarán exentos de la pena que les pueda corresponder [...] los que hallándose comprometidos a realizar alguno de los delitos... lo denuncien antes de comenzar... faciliten la captura de la partida... o avisen a la fuerza pública...".¹²³⁵ D'aquesta manera, les dures condemnes a guerrillers o els càstigs a *desafectos* es completaven amb el doble propòsit de fomentar les desercions i d'ampliar la informació de la guerrilla a partir de les delacions de guerrillers peneditis. Tant ací com en la resta de territoris guerrillers, tal com expressa Francisco Moreno, "al hilo del exterminio de la guerrilla, se buscó también exterminar la possible base social que la sustentava, toda una bolsa de desafectos que aún se mantenía entre el campesinado".¹²³⁶

12.2 Els agents repressius en la persecució antiguerillera

La violència política i l'exclusió social, iniciada en el mateix moment de l'ocupació per l'exèrcit franquista, va formar part del sistema fins la mort del dictador. La repressió del règim no va ser sempre igual, ni amb les mateixes formes, i es va adaptar a les diferents conjuntures, a la canviant situació internacional i al tipus d'oposició que tenien que fer front. Inicialment, desorganitzada la Guàrdia Civil, i amb presència de fugits als primers territoris ocupats militarment, la persecució va ser obra principalment de l'exèrcit. Així, i fins 1942, unitats militars formades per soldats de reemplaçament foren les

¹²³⁵ Decret Llei de 18 d'abril de 1947 sobre repressió dels delictes de bandidatge i terrorisme. *Boletín Oficial del Estado* de 6 de maig de 1947, núm. 126, p.2.686-2.687 (disponible també en línia <<http://bit.ly/1dFxyt5>>).

¹²³⁶ MORENO GÓMEZ, Francisco, *La resistencia armada contra Franco...* op. cit. p.482.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

encarregades de perseguir els *huidos* de Galícia, Extremadura, Astúries, Santander, Lleó, Zamora o Andalusia. Poc després, foren reforçades per unitats de tropes colonials (legionaris i regulars) i per les més efectives Columnes d'Operacions, composades pel Terç, guàrdies civils, falangistes i policies.

La presència de l'exèrcit va ser diferent segons territoris. A Toledo, va operar de forma important en les comarques amb presència de "huidos" fins el 1942, moment en el qual va passar a tindre tasques auxiliars en la persecució antiguerrillera;¹²³⁷ al País Basc i al nord de Navarra, batallons de muntanya suportaren el pes de la lluita contra els maquis i a les bases guerrilleres del sud (Málaga i Granada), companyies d'infanteria i tropes de regulars s'estengueren des del 1944 fins al 1951.¹²³⁸ I als Pirineus, l'operació *Reconquista de España*, va concentrar milers de soldats integrants de 13 divisions que arribaren a la frontera, conformant-se, al 1946, l'exèrcit dels Pirineus a efecte d'impermeabilitzar la zona.¹²³⁹ A l'espai ocupat per l'AGLA, agrupació de formalització més tardana i més duradera, hem documentat que es desplegaren unitats de l'exèrcit, almenys des de l'estiu de 1947.¹²⁴⁰ Més concretament, batallons del Regiment d'Infanteria de Tetuán XIV, del n. 13 de Mallorca, sapadors ferroviaris de Madrid, Regiment de Cavalleria *Cazadores de Lusitania*, el batalló de *Cazadores de Valladolid*, el de Muntanya de Ciudad Rodrigo, el de Girona núm. VIII, Las Navas núm. XIV, el d' Infanteria de Belchite o el 2n batalló del Regiment de Guadalajara, actuaren especialment a la serra de Gúdar-Javalambre, (amb establiment principal a l'estació de Mora de Rubielos), el Maestrazgo terolenc, la zona de Morella, Aras

¹²³⁷ DÍAZ, Benito (coord.), *La guerrilla en Castilla la Mancha...* op. cit., p.63 i DÍAZ, Benito, *La Guerrilla antifranquista en Toledo...* op. cit., p.101.

¹²³⁸ RODRÍGUEZ, Mikel, *Maquis. La guerrilla vasca...* op. cit. pp.131-133; MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., p.300 i 301.

¹²³⁹ L'articulació d'aquestes unitats militars al Pirineu d'Osca a ABAD BUIL, Irene i ANGULO MAIRAL, José A., *La tormenta que pasa y se repliega...*, op. cit., pp.147-154.

¹²⁴⁰ Al nord del Baix Aragó s'establiren, per la major proximitat amb la frontera, ja des de 1944, diverses unitats militars. Va haver presència de tropes regulars a Casp, Nonasp, Maella, Fabara, Mazaleón i Fayón; estigueren, entre d'altres soldats de la bateria del Regiment d'Artilleria de Saragossa, un grup de Cavalleria, una companyia de sapadors i una esquadra del grup de Farnesio de Plasencia o tropes de la 52 Divisió. Segons testimonis orals recollits per Amadeo Barceló, hi hagueren uns 2.000 soldats tan sols a Casp; per això, segons el mateix autor, la comarca es convertís en un territori militaritzat. BARCELÓ, Amadeo, *¡Viva el maquis!...* op. cit., pp.219-223.

d'Alpuente, Ademús o Benaixeve. Els serveis efectuats foren tant fixes (vigilàncies nocturnes de pobles, vies de ferrocarril, moltes realitzades conjuntament amb la Guàrdia Civil) com emboscades, reconeixement de camins i de masies.¹²⁴¹

La persecució no es reduí als fugits, sinó que els mètodes intimidatoris s'ampliaren a gent del camp; les pallisses i maltractaments han estat documentades per Francisco Moreno, qui dona exemples de com, la 3a bandera del Primer Terç de la Legió, arribat a la primavera del 1940 al nord de Còrdova no tan sols es dedicà "a perseguir a los huidos, sinó a sembrar el terror y a imponer la disciplina de cuartel a todo el vecindario".¹²⁴² Tampoc eren unes pràctiques noves ja que els principals comandaments i part de la soldadesca havien estat forjats en l'experiència del Marroc colonial, en l'octubre del 1934 o en la Guerra Civil. La trajectòria africanista de bona part dels oficials, els disposava, a l'igual que el seu Caudillo, al menyspreu envers jornalers agraris o proletariat industrial, a la consideració de la població civil com potencial enemic i a l'ús (habitual) del terror contra aquesta; i seguint la decimonònica tradició espanyola, l'exèrcit, garant de les essències, es considerava amb el dret d'imposar les seves conviccions a la societat espanyola. En paraules de Paul Preston, "l'actitud dels nacionals envers l'esquerra i la classe obrera rural i industrial solament tenia sentit en termes de mentalitat postcolonial. Els africanistes i els terratinents veien els camperols sense terra i el proletariat industrial com a membres d'una raça inferior; una raça colonial sotmesa. Quan parlaven de l'esquerra ho feien des d'una perspectiva patològica".¹²⁴³ Lògicament, aquesta identificació com a èssers inferiors, representants dels valors antagònics als del règim, englobats dins de la "Antiespaña", facilitava enormement la brutalitat de les pràctiques repressives.

¹²⁴¹ Fons de Govern Civil, caixa 1086, carpetes 53, 64 i 69, AHPT. Informe del tinent coronel sobre la presència d'unitats de l'exèrcit, Terol, 11 de desembre de 1947 i 11 de gener de 1948, AHGC. El guerriller *Rubio*, concreta que es desplegaren companyies d'infanteria i de metralladores a Cabra de Mora, Rubielos, Alcalá de la Selva i en la vega del mateix poble. Manuel Perez Cubero, *El Rubio*. Full manuscrit de les seves memòries...op. cit. També a *Informe del AGL sobre el terror franquista, Movimiento Guerrillero*, jacquet 259, AHPCE.

¹²⁴² SERRANO, Secundino, *Maquis...*op. cit., p.35-38. MORENO, Francisco, *La resistencia armada...* op. cit. p.61.

¹²⁴³ PRESTON, Paul, *Botxins i repressors...*op. cit., p.68.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Autors com Sebastián Balfour, María Rosa Madariaga o Gustau Nerín han plantejat com les pràctiques i la pròpia concepció de guerra colonial influïren clarament en la posterior trajectòria, bèl·lica i repressiva, de l'exèrcit espanyol.¹²⁴⁴ La deshumanització de l'adversari o la no diferenciació entre enemic i població civil són algunes de les herències, especialment visibles en capes de l'oficialitat. Balfour destaca que va ser aquest col·lectiu qui traslladà la brutalitat de la guerra colonial dins de les fronteres peninsulars, amb les campanyes militars d'aniquilament i els escarments col·lectius de la Guerra Civil, uns mètodes que, anys més tard, amb l'aparició de les guerrilles, continuaren usant-se.¹²⁴⁵ Anteriorment, els episodis de Casasviejas, Castilblanco o Arnedo i, especialment, la contundent repressió de l'octubre de 1934, preludiaren l'extrema violència posterior sustentada en una concepció de l'ordre públic basada en la imposició del terror.

Amb la Guerra Civil, la “barbarització” creixent dels comportaments individuals i col·lectius del bàndol rebel, prefigurà la política d'extermini justificada pel caràcter redemptor de la “Cruzada”. La multitud de morts mitjançant *sacas*, *paseos*, execucions o *ley de fugas* duts a terme a la zona rebel, es produí, especialment, a l'estiu i tardor de 1936, amb poc més de la meitat aproximada del total d'assassinats d'aquell bàndol.¹²⁴⁶ Sense dubte, es perpetrà una neteja política amb l'eliminació de persones pertanyents a grups identificats com enemics polítics mitjançant l'ús de la força o la intimidació a l'efecte d'aconseguir una homogeneïtzació política del territori.¹²⁴⁷

La presència africanista, abrumadora en *Tercio* i regulars, era també majoritària en les seccions d'assalt de les forces de seguretat i en la direcció de la Guàrdia Civil, on

¹²⁴⁴ BALFOUR, Sebastian, *Abrazo mortal. De la guerra colonial a la guerra civil en España y Marruecos (1909-1939)*, Barcelona, Península, 2002; MADARIAGA, Maria Rosa, *Los moros que trajo Franco*, Barcelona, Alianza Editorial, 2016; i NERÍN I ABAD, Gustau, *La guerra que vino de África*, Barcelona, Crítica, 2005.

¹²⁴⁵ BALFOUR, Sebastian, *Abrazo mortal...* op. cit. pp.531-548.

¹²⁴⁶ GONZALEZ CALLEJA, Eduardo “Experiencia en combate. Continuidad y cambios en la violencia represiva (1931-1939)”, *Revista Ayer* 76, 2009, pp.37-64. RODRIGO, Javier, *Hasta la raíz. Violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura Franquista*, Madrid, Alianza Editorial, 2008. ESPINOSA MAESTRE, Francisco, “Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio”, en CASANOVA, Julián, (coord.), *Morir, matar, sobrevivir...* op. cit., pp.53-119.

¹²⁴⁷ El concepte de neteja política a CRUZ, Rafael, “Las campañas rebeldes de aniquilación del enemigo”, *Revista Ayer* 76, 2009 (4), pp.65-82, p.67.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

estigueren Sanjurjo, Cabanellas, Pozas o Alonso Vega i bona part dels principals comandaments que dirigiren la repressió antiguerrillera. Aquell cos va ser qui, especialment des de 1941, anà assumint el protagonisme en la persecució antiguerrillera.

La Guàrdia Civil reunia característiques essencials per dur a terme la repressió contra el maquis: era una policia amb estatut i disciplina militar, tenia una àmplia presència en zones amb implantació guerrillera i experiència històrica en la persecució contra el bandolerisme vuitcentista. Tanmateix, les funcions policials pròpies del cos, creat el 1844, el dotaren d'un perfil adequat per aquest tipus de persecució; no gensmenys, en la Llei del 15 de març de 1940, ja adjudicava, en el primer dels 17 articles, a la Guàrdia Civil “los servicios de policía, orden y vigilancia en los casos y los lugares del territorio nacional que se indican (...) con mando, disciplina y fuero militar”. I a l'article cinquè, concretava que “le corresponde la vigilancia y guarda de los campos, pueblos, aglomeraciones rurales, factorías, centros industriales y mineros aislados de las poblaciones, la de costas y fronteras, la persecución del contrabando y fraude, la previsión y represión de cualquier movimiento subversivo y, en todo momento y lugar, la persecución de delincuentes. Altrament, descartant l'ús massiu de l'exèrcit també es pretenia evitar que s'extengués, a nivell internacional, la idea d'una guerra de guerrilles a Espanya que pogués activar la diplomàcia internacional en contra del règim.

Tot i que els aspectes militars del cos eren controlats pel Ministeri de l'Exèrcit, el director general i la resta de caps de comandàncies i unitats depenien, pel que fa a serveis, materials o aquarterament, del Ministeri de Governació i dels governadors civils. Al llarg de tota la conjuntura guerrillera, la Guàrdia Civil va estar dirigida pel general de divisió Camilo Alonso Vega, designat director general el 24 de juliol de 1943. Substituint Enrique Cánovas Lacruz, hi va estar fins al 30 de maig de 1955, i es va convertir, amb l'excepció del fundador, duc d'Ahumada, en la persona que més temps va romandre en el càrrec.¹²⁴⁸

¹²⁴⁸ AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *Historia de la Guardia Civil*, Madrid, Cupsa, vol. VI, 1985. PUIG, Jaime J., *Historia de la Guardia Civil*, Barcelona, Mitre, 1984.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Les formes i la intensitat persecutòria de la Guàrdia Civil anaren variant. Inicialment, la resposta als grups de fugits, poc organitzats, immediatament posteriors a la Guerra Civil, va recórrer a mètodes tradicionals de manteniment de l'ordre públic amb l'ajuda puntual de grups falangistes, unitats de l'exèrcit i des de finals de 1945, amb el sometent. Aquest es va establir per decret, a tot l'Estat espanyol, el 9 d'octubre d'aquell any, molt poc després de la derrota de l'Eix en la Segona Guerra Mundial. El sometent era un cos de persones armades, majoritàriament falangistes o elements afins, que actuava fonamentalment en el medi rural i que duia a terme tasques d'ordre auxiliar de la Guàrdia Civil. Establert en altres èpoques, instaurat també en la dictadura de Primo de Rivera, tenia una especial i llarga tradició a Catalunya, motiu pel qual ja va establir el Decret del 21 de gener de 1936. Així, el nou de 1945 disposava l'extensió d'aquell a tot el territori espanyol, i el nou reglament, considerava el sometent, en l'article 1r, com una "agrupación de hombres honrados que se constituyen para asegurar y conservar la paz del país, defender colectiva y individualmente las personas y propiedades, hacer respetar las Leyes y las autoridades legalmente constituidas y perseguir y detener a los autores de delitos." A tal efecte, els membres, amb permís d'armes i amb caràcter d'autoritat en els actes de servei "actuaran a requerimiento de la fuerza de la Guardia Civil, y solo espontáneamente, en caso de alarma o grave alteración" (art. 14), de manera que, a la pràctica, les funcions dels sometents consistiren a acompanyar els guàrdies en operacions o persecucions antiguerrilleres i a facilitar informació sobre guerrillers, col·laboradors o simpatitzants.¹²⁴⁹ Tanmateix, la participació en interrogatoris, la pressió a familiars de guerrillers o a elements esquerrans del municipi foren altres aportacions del sometent a la persecució antiguerrillera i al manteniment de l'ordre.

L'augment de les accions guerrilleres i l'articulació de les agrupacions va activar l'estat d'alerta i els esforços del règim per liquidar-les; així, augmentaren dotacions i recursos de la Guàrdia Civil, i, des de 1947 s'intensificaren les formes i es brutalitzaren els mètodes: es generalitzà la *Ley de Fugas*, augmentaren els serveis d'informació, es formaren sectors interprovincials, es centralitzà el comandament i s'aplicaren noves i

¹²⁴⁹ El decret, de 9 d'octubre de 1945, amb les funcions, reglament i organització, als annexos.

expeditives mesures, entre les quals, les evacuacions de masies i les contrapartides. Tot això, ho desenvolupem a continuació de l'anàlisi més concret del cos que principalment assumí la persecució antiguerrillera.

12.3 La Guàrdia Civil: estructura, composició i direcció

L'estructura territorial de la Guàrdia Civil partia de diferents zones, entre cinc o sis segons el període, cadascuna de les quals era liderada per un general de brigada, i englobava un nombre indeterminat de terços que, sota el comandament de coronels i amb una numeració canviable, podien ser de diferents tipus: els rurals, al servei d'un territori concret assignat, format per línies i llocs; fronterers de costes, situats en límits administratius o zones litorals; mixtos, que incloïen forces a cavall (es van incloure després com a terços rurals); i els mòbils, que podien ser desplaçats d'un lloc a un altre, a disposició dels caps de zona o d'un terç rural i amb dependència de la Subinspecció de Terços Mòbils (organisme de la Direcció General de la Guàrdia Civil). Aquesta operativitat féu que s'instal·laren a zones guerrilleres.

Els reajustaments i canvis organitzatius foren constants des del final de la Guerra Civil. Tot i que la llei de 15 de març de 1940 va establir també terços de guàrdies veterans (encarregats de custodiar presons i penals), aquests van tindre un paper gairebé testimonial, fins al punt de ser definitivament suprimits per la modificació de la Llei del 12 de desembre de 1942, que va incorporar els guàrdies veterans en companyies afectes a les comandàncies de guàrdies rurals. A la desaparició d'aquell terç, s'hi afegí, l'any 1945, la definitiva de les denominacions de "mixtos" i "rurals". Així, aquestes reordenacions, juntament a altres reorganitzacions, també feren que la numeració dels terços i de les unitats anés variant molt recurrentment.¹²⁵⁰

Cada terç solia englobar entre dues o tres comandàncies, on manaven tinent coronels, i en les quals hi havia un nombre molt variable de companyies, aproximadament de dos a set, dirigides per capitans. Dins d'aquestes, estaven les línies o seccions al capdavant de les quals hi havia un tinent o brigada, les quals es fraccionaven en llocs o destacaments,

¹²⁵⁰ AGUADO, Francisco, *Historia de la Guardia civil...* op. cit., p.191 i 192.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

formats o bé per un escamot (dirigit per un sergent o caporal de primera), un esquadró (liderat per un caporal) o per dos o tres guàrdies, a les ordres d'un guàrdia de primera.¹²⁵¹

El 21 de desembre de 1943 va tindre lloc un reajustament fet pel director general de la Guàrdia Civil, Camilo Alonso Vega, amb la intenció d'afavorir la coordinació de caps i una concentració més gran d'efectius. Així, s'establiren 12 terços rurals, 24 comandàncies, per les províncies interiors, 14 mixtos, amb 30 comandàncies per províncies costeres i 4 de frontera (2 per la francesa i 2 per la portuguesa, amb 10 comandàncies). Si bé continuava amb la idea de mantenir una comandància per província, les reduí i atorgà una nova numeració.

¹²⁵¹ Informe sobre la Guàrdia Civil, *Mando guerrillero*, caixa 105, carpeta 2/23, sense data, 24 fulls, AHPCE.

Mapa 7. Reorganització territorial de la Guàrdia Civil. 1943

Font: AGUADO, Francisco, *Historia de la Guardia Civil (1936-1952)*, Barcelona, CUPSA i Planeta, 1984, p.212.

Les comarques castellonenques, integrades fins aleshores en la 205 Comandància amb dependència del 5è Terç de València, passaren a formar part de la 233 comandància dependent del 33 Terç Mixt de Castelló, dins de la 5a Zona de València, i s'augmentaren les companyies de Sogorb, l'Alcora, Sant Mateu, Borriana, Castelló i Vinaròs. Però pocs mesos més tard, al març de 1944, es tornà a reorganitzar la Comandància de Castelló, i s'establiren també sis companyies, la 1a a Sogorb, la 2a a Castelló, la 3a a Morella, la 4a a Nules, la 5a a Castelló i la 6a a Vinaròs. Des del 15 de setembre de 1944, es va treure la denominació de Mixta i la 2a Companyia passà de Castelló a Llocena, la 4a de Nules a Borriana i la 3a de Morella a Sant Mateu. L'1 d'abril de 1950,

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

una altra ordre de Terç canvià la 2a Companyia de Lluçena a l'Alcora i el comandament de línia de l'Alcora a Atzeneta.¹²⁵²

Per la seva banda, Terol, principal epicentre guerriller, assignada a la 133 Comandància, dependent del 33 Terç amb seu a Castelló, el 1944 estava formada per quatre companyies radicades a Terol, Alcanyís, Calamocha i Mora de Ruebielos. Amb la reestructuració de l'agost de 1947 i la creació de la 5a Zona de la Guàrdia Civil, amb seu a Terol, la comandància passà a dependre d'aquesta, integrada també en el 33 terç. I a febrer de 1948 es crearen tres noves companyies, donant un total de set, 3 de les quals foren administratives, presents a Terol, La Puebla de Valverde, Alcanyís, Mas de les Mates, Calamocha, Mora de Rubielos i Mosquerola.¹²⁵³

A la demarcació de Tarragona, hi havia, des de març de 1941, la 214 Comandància Rural, pertanyent al 14 Terç de Lleida i la 23 Comandància de Fronteres i Costes, afecta al 31 Terç ubicat a Barcelona; la primera, englobava dues companyies: Reus, amb seccions a Falset, El Vendrell i Valls; i Tortosa, amb seccions a Amposta i Gandesa; la segona, disposava de companyies a Sitges, Tortosa i Tarragona, que es dividien en seccions fonamentalment marítimes. A desembre de 1943, es reorganitzaren surgint la 232 Comandància Mixta (epítet que desapareixé l'any 1945) amb companyies a Reus, Tortosa, Tarragona, Vendrell, Valls, Amposta i Mora d'Ebre.¹²⁵⁴

Pel que fa a la comandància de València, l'any 1945, passà a denominar-se la 134 Comandància (sense l'afegit de Mixta), estant composta per onze companyies localitzades a Sagunt, Paterna, Lliria, Requena, Torrent, Sueca, Alzira, Gandia, Xàtiva, València i el Grau de València. A novembre de 1948, la 3a companyia es traslladà de Lliria a Xelva amb una reorganització de línies, que tornà a produir-se, el 1949, amb la creació d'una nova a Xelva, la divisió de la d' Ademus en dos i el pas de companyia de Torrent a Xiva. I Conca, situada a la 201 Comandància, estava organitzada l'any 1944 amb 4 companyies presents a la capital, Tarancón, Motilla del Palancar i San Clemente,

¹²⁵² Historial de la 233 Comandància de la Guàrdia Civil de Castelló, SEHGC.

¹²⁵³ Historial de la 133 Comandància de la Guàrdia Civil de Terol, SEHGC.

¹²⁵⁴ Historial de la Comandància de la Guàrdia Civil de Tarragona, SEHGC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

a les que s'afegiren, des de l'any 1947, quatre unitats mòbils destinades fonamentalment a perseguir els grups guerrillers.¹²⁵⁵

La reestructuració organitzativa no va ser l'únic canvi ja que per fer front la resistència guerrillera es produí un considerable creixement numèric, augmentant dels 56.000 homes de 1946, a més de 90.000 efectius a mitjan de la dècada dels cinquanta. Tanmateix, un altre problema era el deficient nivell d'instrucció dels integrants; les úniques exigències de tenir informes favorables de l'alcalde, capellà i comandant del lloc que constataren l'afinitat amb els principis del *Movimiento*, no tindre antecedents penals i comptar amb experiència militar de la guerra o l'estada almenys de dos anys en l'exèrcit franquista, tan sols garantiren submissió a les ordres; però la baixa preparació formativa i cultural, derivada d'una prova d'accés on tan sols es demanava saber llegir i escriure i memoritzar la cartilla de la Guàrdia Civil, va provocar que ingressaren persones amb una formació que "en el aspecto profesional no fuera la deseada."¹²⁵⁶ Aquest fet va impulsar la creació, l'any 1941, per ordre d'Emilio Álvarez Arenas (aleshores director general), d'acadèmies a totes les unitats, fins que el 15 de març de 1944 engegaren les acadèmies regionals d'instrucció, per decret a finals de desembre de l'any anterior, que preparaven el nombre creixent d'incorporacions que exigia l'emergent lluita antiguerrillera.¹²⁵⁷

Els guàrdies, molts dels quals provenien d'Andalusia, Extremadura i la meseta castellana, solien viure en casernes ubicades a localitats, juntament amb les famílies respectives, en estades que no solien ser molt llargues a conseqüència dels constants canvis de destins i trasllats que hi hagué. Dins del cos, confluïren joves, sense una ideologia formada i/o sense formació, antics legionaris o membres de la *División Azul* i fanàtics franquistes. Els fidelíssims al règim predominaven especialment en l'oficialitat, ja que els càrrecs solien estar destinats a beneficiats i aguerrits per la Guerra Civil i amb un full de serveis incondicional envers Franco. Aquest perfil era el propi de dirigents

¹²⁵⁵ Historial de la 134 Comandància de la GC de València, 5a Zona, 34 Terç, pp.1-9, i Historial de la Comandància de la GC de Conca, SEHGC.

¹²⁵⁶ PUIG, Jaime J., *Historia de la Guardia Civil...*op. cit., p.390.

¹²⁵⁷ Informe sobre la Guàrdia Civil, *Mando guerrillero*, caixa 105, carpeta 2/23, sense data, 24 fulls, AHPCE. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño...*op. cit., p.192.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

com el director general Camilo Alonso Vega o de generals com Manuel Pizarro, els tinent coronels Eulogio Limia (Ciudad Real), Gómez Cantos (Cáceres), Luis Marzal (Jaén) o Fernández Montes de Oca (Còrdova), baluards importants en la lluita contra els maquis. Aquests dos darrers estaven sota les ordres directes del coronel cap de Còrdova i Jaén, Santiago Garrigós Bernabé, que, ja havia actuat, com delegat d'ordre públic a les ordres de Queipo de Llano en la Sevilla dels dos primers anys de la guerra. Segons Francisco Moreno, Luis Marzal, a l'igual que els anteriors, amb un centenar de morts irregulars en la seva demarcació, va començar a pujar esglaons en el cos després de participar, sent comandant, en les matances de Badajoz de 1936.¹²⁵⁸

Entre els responsables territorials de la Benemèrita especialitzats en la repressió antiguerrillera estigueren el coronel Blanco Novoa o el tinent coronel Navarrete, els quals aplicaren expeditius mètodes de guerra bruta a Astúries;¹²⁵⁹ un dels màxims jerarques va ser el tinent coronel, Eulogio Limia Pérez, que actuà en la *I Agrupación* (Toledo-Cáceres) després de substituir a Gómez Cantos, tristament famós per la magnitud de la brutalitat emprada a la comandància de Cáceres (també a Pontevedra), on, juntament a matances indiscriminades, fou responsable directe dels famosos episodis de Mesas de Ibor en què executà a tres guàrdies civils per covardia després d'una entrada de guerrillers al poble.¹²⁶⁰ Limia, l'any 1945, es va fer càrrec de la 104 Comandància, a Toledo i, dos anys més tard, el 1947, va passar a Ciudad Real, per dirigir la contrainsurgència guerrillera; el 1949, va ser enviat a Málaga i Granada, on havia una important Agrupació que encara combatia, assumint el lideratge de la 136 comandància; en tots els casos, les seves tàctiques de guerra bruta, crims irregulars i

¹²⁵⁸ Sobre Marzal, MORENO GÓMEZ, Francisco, *La resistencia armada...* op. cit., pp.113, 114, 288, 329, 333, 336, 337, 338,616, 617, 652, 653, 659, 660.

¹²⁵⁹ ROZADA, Nicanor, *¿ Por qué sangro la montaña?...* op. cit. i *Relatos de una lucha...* op. cit.

¹²⁶⁰ GARCÍA CARRERO, Francisco Javier, *Manuel Gómez Cantos. Historia y memoria de un mando de la Guardia civil*, Cáceres, Universidad de Extremadura, 2013. LÓPEZ CORRAL, Miguel "Los fusilamientos de Mesas de Ibor", *Historia 16*, núm. 251, Madrid, 1997. MORENO GÓMEZ, Francisco, *La resistencia armada...* op. cit., pp.212-216.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

específica captació de confidents i antics guerrillers, acabaren amb les agrupacions respectives.¹²⁶¹

El màxim responsable de la Guàrdia Civil, a l'igual que el seu gran amic, paisà i company de promoció militar en l'Acadèmia militar de Toledo, Francisco Franco, i molts dels jerarques de la Benemèrita i de l'exèrcit, es forjà en la Guerra Civil i en les ràzzies del Marroc colonial. El ferrolenc Camilo Alonso Vega, veterà de les campanyes africanes des de 1912 i oficial de la Legió en 1920, era un tinent coronel d'infanteria i cap del batalló de guarnició a Vitòria el 1936; amb el cop d'estat, dirigí la triomfant revolta militar a Àlaba i liderà, poc més tard, la IV Brigada de Navarra reconvertida després en IV Divisió de Navarra, amb qui participà en les principals batalles i campanyes militars. Després del final de la Guerra Civil, va ser ascendit a general de brigada, encarregat dels camps de concentració de la dictadura, designat el 1939 director general d'ensenyament militar de l'Exèrcit de Terra i l'any següent sotssecretari d'aquest. Nomenat el 1942 procurador en Corts (fins al 1969), va esdevindre, un any més tard, i fins 1955, director general de la Guàrdia Civil.¹²⁶²

Els principals comandaments de la Benemèrita al territori on actuava l'AGLA compartiren trajectòria i afinitats amb el seu director general. Sota el lideratge del general Manuel Pizarro Cenjor, comandants com Hernández de los Rios i Roldán Écija, capitans com Maximino Lobo, tinents com Sixto Marcos Caro, Juan Torres o Juan Antonio Nuñez Garcia, sergents com Salvador Valverde, o caporals com Juan Meneu Doñate, disposaven d'una experiència colpista, colonial i repressiva molt semblant. La mentalitat, forjada al caliu de la guerra colonial i d'ocupació, juntament a la fidelitat als principis del *Movimiento*, assegurava el compliment estricte d'unes disposicions repressives que anaren més enllà dels mateixos guerrillers.

¹²⁶¹ MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., p.312. MORENO GÓMEZ, Francisco, "Lagunas en la memoria y en la historia del maquis", *Hispania Nova* 6, 2006.

¹²⁶² BEEVOR, Antony. *The Battle for Spain: The Spanish Civil War*, (en anglès), USA, Penguin Books, 2006, p.405. I l'article "General de división D. Camilo Alonso Vega, director general de la Guardia Civil en (<http://www.benemeritaaldia.org/historiadelaguardiacyivil/10375generaldedivisiondcamiloalonsovegadirectorgeneraldelaguardiacyivil24071943a30051955.html>)" (consulta el 27 de febrer de 2017).

12.4 De Pizarro al caporal Meneu: fidelitat i obediència

Si hi ha un personatge que pot personificar el que va ser la repressió antiguerrillera al País Valencià, Aragó, sud de Tarragona i Conca, és Manuel Pizarro Cenjor. La seva cabdal actuació, des del seu nomenament com a cap de la 5a Zona Especial de la Guàrdia Civil, a l'estiu de 1947, va ser un dels factors determinants de l'extermini de l'AGLA i de centenars de punts de suport. Per això, l'anàlisi d'aquesta figura, nascuda a la Ñora (Múrcia) el 2 de novembre de 1889, exigeix un major desenvolupament.

Criat en una família de tradició castrense, on el pare havia estat metge major de Sanitat Militar, va entrar a l'Acadèmia d'Infanteria als 15 anys on ascendí, als 18, a 2n tinent per promoció, i dos anys més tard, a primer tinent per antiguitat. L'agost de 1910, a punt de fer 21 anys, ingressà a la Guàrdia Civil i vuit anys més tard, ascendí a capità, anant progressivament escalant fins que, amb la fi de la dictadura de Primo de Rivera, aconseguí el grau de comandant. Destinat a diferents parts de l'Estat (Segovia, Múrcia, Madrid, València, Orense, Logroño, Córdoba, València, Santa Cruz de Tenerife o Lugo), amb la proclamació de la II República va participar en el cop frustrat de Sanjurjo, motiu pel qual, fou deportat a un penal militar d'Àfrica durant 4 mesos i tretze dies. Separat del servei l'1 de juny de 1933 amb la llei Azaña, després del triomf de la coalició dretana, tornà al servei actiu. Va ser destinat a Màlaga, on rebé l'ascens a tinent coronel i visqué l'inici de l'aixecament militar de 1936, moment en què fou detés pels antecedents opositors.¹²⁶³

Després de la guerra, va ser premiat amb el grau de coronel el març de 1940, i destinat fins el gener de 1941 al 16è Tercio de Màlaga, on es responsabilitzà de perseguir, per primer cop, la resistència armada antifranquista. A partir d'aquest moment, la seva trajectòria es dedicà a la repressió antiguerrillera. De febrer a octubre, anà a Galícia on les seves dots antisubversives, motivaren la seva següent designació com a governador

¹²⁶³ Full de serveis del general de divisió Manuel Pizarro Cenjor, Ministeri de l'Exèrcit. AGMS (*Archivo General Militar de Segovia*). Tot i que al seu full de serveis sols hi consta que estigué empresonat des del 15 de juny de 1938 al 10 de març de 1939, la seva néta Uca Pizarro recorda que Pizarro contava que va estar tota la guerra detingut a la presó de València. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, "Com el general Manuel Pizarro decapità la guerrilla", *El Temps*, València, 2008, pp.20-25.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

civil de Granada des del 18 d'octubre de 1941 al 13 de desembre de 1943. Posteriorment fou destinat a Córdoba, territori també d'intensa activitat guerrillera, fins al febrer de 1944; després, va ser traslladat a València, on començava a estructurar-se l'AGLA i on hi romangué fins al maig de 1946. A partir de juny i fins el gener de 1947 comandà el 41 Terç Mixte ubicat a Astúries, on va combatre també les partides de la zona; el 17 de gener fou ascendit a general de brigada i passà a dirigir tota la 4ª Zona de la Guàrdia Civil, amb capital a Lleó, que englobava les províncies de Zamora, Salamanca, Valladolid, Pontevedra i A Coruña, on la insurgència estava molt extesa. Els seus èxits en combatre-la, es contemplaren, des de la Direcció General de la Guàrdia Civil, com a garantia per exterminar una de les agrupacions que més preocupava: l'AGLA. Per això, des de l'agost de 1947, segons el seu full de serveis, fou col·locat "*a las órdenes del Director General de la Guardia Civil*" per ser governador civil de Terol, província on s'assentaven les principals bases de l'AGLA i el nomenaren, paral·lelament, general en cap de la 5a zona especial creada per a combatre-la.¹²⁶⁴

La 5a zona de la Guàrdia Civil es reorganitzà agrupant els efectius de les comandàncies de Terol, Castelló, València, Conca, Albacete, Saragossa i Tarragona. Això comportà la introducció d'un nou esquema de comandament, que amb capitalitat a Terol s'organitzà verticalment, creant sectors interprovincials, com els de Morella, Landete, Requena, Rubielos de Mora, Lluçena, Alcanyís o Aliaga, sota les ordres de comandants, dels quals depenien els subsectors, manats per capitans. Així les unitats de la Guàrdia Civil es pogueren moure creuant els límits d'una província a una altra, eludint els problemes d'una direcció compartida o les atribucions de forces de diferents comandàncies. Tanmateix, Pizarro disposà també del control de la *Brigada Político-Social*, el comandament de l'exèrcit que hi havia a la zona, encarregant-li tasques de vigilància a llocs fixos i de certs reconeixements, per poder desplegar unitats mòbils de la Guàrdia Civil, i ordenà noves disposicions com les evacuacions de masies, la formació de contrapartides o la pràctica sistemàtica de la *Ley de Fugas*.

¹²⁶⁴ Full de serveis del general de divisió Manuel Pizarro Cenjor, Ministeri de l'Exèrcit, AGMS.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

La seva arribada comportà el desplegament d'unitats de transmissions de l'exèrcit, ja que sabia de la importància de les comunicacions per a una ràpida ocupació del terreny; per això instal·là emissores militars de campanya a Castell de Cabres, Morella, Rossell, Pobla de Benifassà (Castelló), Vall-de-roures, Montroig, Mas de les Mates, Aiguaviva, Alcanyís, Utrillas, La Ginebrosa, Castellote, Allepuz, Cantavella i Alcalá de la Selva (Terol), i Casp (Saragossa).¹²⁶⁵ Segons *Mundo Obrero*, Pizarro, aconseguí reforços d'unitats de la Guàrdia Civil d'altres indrets (Soria, Zamora, Valladolid, Illes Balears, Logroño, Sevilla, Palència, Alacant, Múrcia...), així com amenaçà (cumplint-lo en algun cas) “de asesinar a diez patriotas por cada guardia civil que resultara muerto por los guerrilleros”.¹²⁶⁶ I seguint paraules de Manuel Pablo Pérez Cubero, *Rubio*, quan arribà al càrrec, advertí als seus guàrdies dient-los que “o ustedes terminan con los guerrilleros o yo termino con ustedes”.¹²⁶⁷

Entre els immediats subordinats estigueren els tinents coronels José Vivancos Crespo (de Terol), Antonio Otaolaurruchi y Gómez de Barreda o José Garrigós Bernabéu, de la comandància de Tarragona i, al capdavant del 33 Terç Mixte de Castelló, va estar, des de l'agost de 1944, Enrique Pastor Rodríguez. A l'esglaió immediatament inferior, dirigint directament la repressió antiguerrillera des del sector interprovincial de Morella, va destacar l'actuació dels comandants José Hernández de los Ríos i de Francisco Roldán Écija, ambdós amb experiència determinant en el Marroc colonial i en la Guerra Civil. El primer, nascut a Sevilla el 1902, fill del general de brigada Dionisio Hernández, va desenvolupar una carrera militar iniciada als 14 anys com a soldat voluntari. Després de servir en regiments de Granada, Còrdova o Almeria, es va incorporar al Regiment d'Expedicionaris de Melilla i al *Batallón de Cazadores n.º 16*. La seua experiència a Àfrica, com a tants d'altres, el marcà profundament, especialment els cinc anys que romangué al *Tercio de Extranjeros*, on la seua columna realitzaria

¹²⁶⁵ Fons de Govern Civil, caixa 1086, carpeta 25, AHPT. SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, “Comparació entre els mètodes antisubversius emprats contra carlistes i republicans al Maestrat i el seu hinterland (segles XIX i XX)”, en *Actes del Congrés de Biografies de Guerra i de postguerra. Fonts per al seu estudi*, Castelló, novembre del 2012, *en premsa*, facilitat per l'autor.

¹²⁶⁶ *Mundo Obrero*, 103, 5 de febrer de 1948, p.3.

¹²⁶⁷ Manuel Perez Cubero, *El Rubio*. Full manuscrit...op. cit.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

atacs, ràtzies i ocupacions de poblats. Els seus mèrits al protectorat li feren rebre la Medalla Militar del Marroc, la Creu de 1a classe amb distintiu roig i la Medalla de la Pau del Marroc. Després d'estar tres anys en la Comandància de Castelló (Morella i Benicarló), i destinat a Puente de Vallecas, es negà, amb el cop d'estat, a liderar una columna republicana. Empresonat i jutjat, va passar la guerra a diferents presons i en camps de treball fins que fou alliberat, a Alacant, per les tropes nacionals. Rebut la *Cruz de San Hermenegildo* al març del 1940, va romandre a Àlaba i a altres indrets fins que, al maig del 1947, fou assignat a la Comandància de Castelló, amb destinacions a Vilafranca i a Morella.¹²⁶⁸ Mort, en un assalt a una masia propera a Alcalà de Xivert a l'abril del 48, va ser substituït per Francisco Roldán Écija, el qual va estar a la Comandància de Morella fins al 26 de gener de 1951.

Roldán, nascut a Rute (Còrdova) el 1905, igual que el seu predecessor i tants colpistes, va formar-se a l'Exèrcit del Marroc, on estigué entre 1925 i 1929, forjant-se en l'africanisme i en la duresa de la guerra d'ocupació, rebent l'any 1927, la *Medalla de Marruecos* i, el 1929, la *Medalla por la Paz*, ambdues anul·lades pel decret dels Governos de la República. Sent tinent de la Guàrdia Civil, mentre era a Còrdova, s'adherí “por propia iniciativa con el mayor entusiasmo” i amb una destacada participació, al cop d'estat de Franco del 1936, fet pel qual també va ser condecorat: contribuí en la seua habilitació per actuar de capità, com en la concessió de la medalla de la campanya del 1939 del cos de l'Exèrcit d'Andalusia, la de la *Cruz Roja de Mérito Militar* del 1940 i la *Medalla por el Sacrificio por la Patria* del 1942. Aquestes, junt amb la *Cruz de la Orden de San Hermenegildo* atorgada el 1944, formaren part d'un palmarès “brillant” que s'amplià clarament, com més endavant desenvolupem, amb el seu paper en la repressió antiguerrillera.¹²⁶⁹

Com a directors de les companyies, hi hagueren capitans amb perfils molt semblants. L'extremeny, Maximino Lobo Navascués, nascut a Badajoz el 1906, ingressat a la Guàrdia Civil l'any 1935, també disposava d'una experiència castrense i “africanista” notòria. Havia passat per regiments d'infanteria i cavalleria de l'exèrcit, amb qui havia

¹²⁶⁸ Full de serveis de José Hernández de los Ríos. AHGC.

¹²⁶⁹ Full de serveis de Francisco Roldán Écija, AHGC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

servit al Marroc com a tinent al grup de Forces Regulars Indígenes de Tetuán i en la *Mehala Jalifiana* de Melilla entre 1931 i finals de 1935. Incorporat a la Benemèrita, va ser capità des del 1940, entrant a la 233 Comandància de Castelló al juny de 1945, on va romandre, amb esporàdics intervals a Àvila i Pamplona, tota la seua trajectòria. La companyia que liderà, amb seu a Lluçena, va ser una en què les pràctiques repressives indiscriminades, amb nombroses detencions i morts, cobraren més força.¹²⁷⁰

Un dels “seus” tinent, obediènt i ben recompensat per l’eficàcia dels serveis que prestà era Sixto Marcos Caro, de la línia de l’Alcora i Atzeneta, que, conjuntament, a d’altres, com Juan Antonio Nuñez García, de la línia d’Albocàsser i Vilafranca o José Mangas García, (de la de Morella), aplicaren sense contemplacions les directrius ordenades. Aquell, cacereeny nascut el 1909, havia arribat a la Guàrdia Civil, després de la Guerra, provinent del cos de carrabiners, on havia estat sergent. Durant aquella, va formar part de companyies sotllevades que actuaren per Toledo, Arenas de San Pedro, Puertollano, Villanueva de la Serena i Catalunya. Com a guàrdia civil, després del pas per diferents comandàncies (amb estades més llargues a la 232 i 234 comandància), s’incorporà a la 233 Comandància de Castelló al maig de 1945, fins al juny de 1951 en que, fruit de les accions antiguerrilleres, va ser designat capità.¹²⁷¹

A diferència de l’anterior, el també tinent José Mangas García, nascut a Rascafría (Madrid) el 27 de maig de 1903, havia ingressat a la Benemèrita al maig de 1925 després del seu pas com soldat i caporal d’Infanteria al Regiment de la Victòria a Salamanca i la seva estada al Marroc al batalló a Arcila, on va ser designat caporal d’infanteria. Com a guàrdia civil, va romandre a Lleida, Barcelona i al 32 Terç Mixte de la GC i 132 comandància de València, fins que, a finals de 1947, es traslladà a la línia de Morella, en la 233 Comandància de Castelló, on estigué fins maig del 1952. Altres tinent, de trist protagonisme, foren Juan Torres Rodríguez, cap de la contrapartida que actuava a la zona d’Els Ports, també cap de línia de Rossell, incorporat a la Guàrdia Civil ja com a tinent després del pas per l’exèrcit, i Juan Antonio Nuñez Garcia, conegut

¹²⁷⁰ Full de serveis de Maximino Lobo Navascués, AHGC.

¹²⁷¹ Full de serveis de Sixto Marcos Caro, AHGC.

popularment com “el teniente loco” pels excessos comesos, com a responsable de línia de Vilafranca i Albocàsser.

En el graó inferior, els sergents i caporals, assumint la comandància de *puestos* i casernes, obeïren, actuaren i ordenaren. Guillermo Gómez Pérez, madrileny d’Alcalá de Henares, va incorporar-se al cos de la Guàrdia Civil, després de romandre a l’exèrcit, amb estada a Melilla; com a caporal, després sergent, va estar a Castellote i, entre agost de 1946 fins juny de 1951, a Morella.¹²⁷² Un altre caporal destacat, va ser Juan Meneu Doñate, nascut a a Betxí (Castelló) el 1916, qui va comandar el *puesto* de Benassal entre 1944 i 1952, un període en què, no pocs testimonis, recorden els abusos de poder, maltractaments o requisos.¹²⁷³ També castellonenc, de Barracas, era Antonio Gómez Zorrilla, comandant de Vilafranca, Morella o Albocàsser, entre d’altres, i que es va “batejar” políticament, a l’inici de la Guerra Civil, amb la traïció a la Columna Casas Salas, a Puebla de Valverde per un grup de guàrdies civils, que comportà l’assassinat de més de 40 milicians d’aquella columna, al referit poble i a Terol, on aquella es dirigia.¹²⁷⁴

12.5 De la vacil·lació inicial a la contundència repressiva: la *Ley de Fugas*

L’extensa i variada cronologia de les diferents partides i agrupacions guerrilleres antifranquistes comportaren una variació, perfeccionament i intensificació dels mètodes repressius. L’accentuació de les formes, particularment l’extensió de la *Ley de Fugas* i massives detencions indiscriminades, juntament a l’aparició de noves tàctiques, com les contrapartides, les evacuacions o la captació de confidents, van ser fruit de la major i més activa presència guerrillera, la reorganització de la Guàrdia Civil amb l’assumpció de la principal responsabilitat repressiva i les subsegüents noves i expeditives directrius.

¹²⁷² Full de serveis de Guillermo Gómez Pérez, AHGC.

¹²⁷³ Full de serveis de Juan Meneu Doñate, AHGC. Testimoni de Melchor Pitarch, Benassal, 8 d’agost de 2014. FERRANDO, Emili i BARREDA, Pere Enric (coord.), *Benassal segle XX...* op.cit., pp.70, 71 i 93.

¹²⁷⁴ Full de serveis d’ Antonio Gómez Zorrilla, AHGC. Sobre la “traïció” i els fets de Puebla de Valverde, PORCAR ORIHUELA, Juan Luís, “La columna Casas Sala, memòria històrica de Castelló”, dins *Millars, espai i història*, Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2007.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Al territori ocupat per l'AGLA, a diferència d'altres grups guerrillers peninsulars, l'activitat armada va començar més tard, des de finals de 1944. Així, no es va donar, com a les zones amb presència temprana de fugits de la Guerra Civil, protagonisme de l'exèrcit. En aquell moment, estant la Guàrdia Civil reorganitzada, amb presència al territori (rural) d'actuació guerrillera, va ser qui adoptà la màxima responsabilitat en la persecució contra el maquis. Inicialment, la reacció davant dels primers grups, presents a la zona des de novembre de 1944, posterior a l'intent d'invasió de la Vall d'Aran, va ser d'alerta, de precaució i d'una certa timidesa. Amb pocs materials humans i materials, i sense presència en molts municipis petits (disposada des de 1947), les inicials batudes de reconeixement després del pas dels primers guerrillers (entre finals del 1944 i inicis del 1945) eren recolzades pels entusiastes falangistes, en un moment en què, el sometent, encara no estava organitzat. Fins i tot, en alguns casos, als nuclis sense dotació de Guàrdia Civil, les seues tasques cobraren especial rellevància, motiu pel qual el cap de la Falange Española Tradicionalista - Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET-JONS) de Benassal, el 10 de desembre de 1944 va ordenar el servei de vigilància i informació després del pas de deu guerrillers provinents de França pel Molinell de Culla.¹²⁷⁵ En altres casos, els falangistes acompanyaren a dotacions de la Guàrdia Civil, com al febrer del 1945, on 34 d'ells, efectuaren, junt efectius de la Benemèrita, una important batuda realitzada sota les ordres del tinent coronel de la comandància a la zona de Vallat, Lladient i Aranyel. I un mes després, foren deu falangistes els qui feren de guia en un reconeixement pel terme de Vallibona després del pas de guerrillers pel mas del Quinto. Fins i tot a la Plana, a Cabanes, hem detectat batudes de la Guàrdia Civil amb trenta falangistes el 23 d'abril del mateix any, sense resultats.¹²⁷⁶

L'alarma creada va fer que es mobilitzaren forces de diferents i llunyans destacaments de la Guàrdia Civil, com la derivada, del pas de set persones armades al terme de Benassal, en direcció a Atzeneta, que provocà el desplegament d'unitats de Benassal, Albocàsser i Vilafranca juntament a d'altres de Castelló, Grau de Castelló, Almassora,

¹²⁷⁵ Carta signada per José María Alcácer, cap de la FET-JONS de Benassal, 17 de desembre de 1944, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

¹²⁷⁶ Informe del governador civil sobre el pas de possibles maquis per Cabanes, 23 abril de 1945, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Vila-real, Borriol, Vilafamés, Cabanes, Atzeneta, Vistabella i les Useres, amb un total de 66 homes, que no obtingueren cap resultat.¹²⁷⁷ Aquesta presència, juntament a la detectada a l'interior terolenc (hi ha documentada presència, des de novembre de 1944, a Beseit, Cretas, Villarroya de los Pinares, Allepuz, La Sorollera, Mosquerola o Puertomingalvo) provocà l'emissió de disposicions generals des del Ministeri de Governació, que envià diferents circulars i notes emplaçant al control d'armes i permisos de cacera o la prohibició d'utilitzar peces kaki per elements civils. Al 1945, els capitans de les companyies i els comandants de *puestos* reberen ordres d'informar als alcaldes i a la població de l'obligatorietat de posar en coneixement, de l'autoritat pública, qualsevol pas o notícia referent a la guerrilla; sota l'amenaça, pels possibles infractors, “con prisión de seis meses y un día a dos años, o con multa de cinco mil a veinticinco mil pesetas”.¹²⁷⁸

L'augment de la presència i l'inici de les primeres accions guerrilleres provocà l'enduriment de la resposta de la Guàrdia Civil: en una nota del Ministeri de Governació s'assenyalava que, “si es precepto del Reglamento del Cuerpo... que antes de hacer o antes de actuar tengan que prevenir al contrario intimidándoles a la rendición... estimo que en cuanto se trate de persecución de huídos en campo abierto tal precepto debe ser omitido, y dejar a la iniciativa de fuerza el identificar el supuesto contrario, y deducir de la observación visual si lo es o no lo es... actuando seguidamente contra ellos sin prevención de intimidación de ninguna clase”.¹²⁷⁹ D'aquesta manera, es produïren, des de novembre de 1944, les primeres topades, morts i detencions de guerrillers.¹²⁸⁰

Malgrat això, la menor presència de destacaments i la menor pressió repressiva provocà situacions que, pocs mesos més tard, ja serien impensables, com el fet que, a determinats municipis, cas de Vallibona o Benassal, guerrillers pogueren passejar lliurement assistint al ball o que la partida liderada per José Borrás Climent, *Cinctorrà*,

¹²⁷⁷ Telegrama i informe amb data 26 de març de 1945, tinent coronel en cap, 233 Comandància. fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

¹²⁷⁸ “Señor jefe de la sección de la Guardia Civil Rural”, Vinaròs, 7 d'abril de 1945, en SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó...* op. cit. p.74.

¹²⁷⁹ “Excmo Sr Ministro de la Gobernación...”, Piedrabuena, 1 d'agost de 1945, AHPCE, en SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño...* op. cit. p.75.

¹²⁸⁰ Historial de la 133 comandància de Terol, SEHGC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

així com la de La Rebollosa (Aras de Alpuente), organitzaren “bureos” amb un gramòfon, o ball amb acordió, per les masies, amb la intenció de recaptar fons i de passar una bona estona.¹²⁸¹ No va ser l'única actitud relaxada ja que diferents testimonis confirmen la vacil·lació a l'hora de fer front als primers grups. Les batudes, postes i persecucions no sempre van fer-se amb la determinació que es requeria i, fins i tot, era comú evitar l'enfrontament. Segons el veterà i cap de l'11è sector, *Grande*:

(...) al principio con la Guardia Civil hubo enfrentamientos, pero se demostró que ni nosotros queríamos enfrentarnos con la GC, ni ella con nosotros tampoco. Sé de algunos guardias civiles que a los puntos de apoyo nuestros les decían: Decirles al jefe de la guerrilla que nosotros vamos de los últimos y que llevamos el fusil agarrado por el cañon, así que no se equivoquen con nosotros, que no queremos hacer nada y nos tiren.¹²⁸²

I per un informe de la Benemèrita, l'escassa eficàcia en la persecució inicial, es justificava per la “casi nula cooperaci3n de la poblaci3n civil (...) la escasez de medios (...) lo aislado de los puestos de la Guardia Civil” o el fet que “los propios alcaldes tenían conocimientos de las actividades de ellos (els guerrillers) en pueblos y comarcas y las silenciaban a la fuerza por miedo a las represalias de los bandoleros”.¹²⁸³

A mesura que les partides començaren a actuar, la inicial tebiesa es convertí en contundència. Algunes de les primeres accions, l'assalt al tren pagador de Caudé, el segrest de l'industrial Martín Artigot a San Blas (Terol), o el llançament costera baix del tren de mercaderies incendiat, a l'estació de Barracas, augmentaren l'ansietat i el nerviosisme de la Benemèrita.¹²⁸⁴ La mateixa Direcció General de la Guàrdia Civil i els tinent coronels de les respectives comandàncies, disposaren la sanció enèrgica davant de les conductes de passivitat i “negligència”, recompensant, al mateix temps, les col·laboracions i actuacions antiguerilleres. Paral·lelament, començaren a proliferar detencions i una estreta pressió a familiars d'incorporats a les partides, més notòria des

¹²⁸¹ Sobre La Rebollosa, FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los Guerrilleros de Levante y Aragón*, vol. I...op. cit., p.140.

¹²⁸² ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...*op. cit., p.147.

¹²⁸³ *Informe general del proceso seguido por el bandolerismo en la provincia de Teruel. 1944-abril de 1951*, SEHGC.

¹²⁸⁴ Reconegut pel propi cap de la Guàrdia Civil, COSSÍAS, Tomás, *El maquis en España...*op. cit., p.141.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

de 1946. Si en algún cas, com el de Felisa Montolio, la dona de *Viejo*, la detenció culminà en la mort, a la presó de Mora de Rubielos, en d'altres, casos dels familiars de *Conillet d'Ares*, *Francisco*, *Pepito* o *Cinctorrà*, la pressió es materialitzà en una forta vigilància, empresonaments temporals, registres, o durs interrogatoris.

A l'efecte d'augmentar la pressió i el control territorial, es desplegaron els anomenats grups mòbils, unitats compostes per un sergent, caporal i al voltant de vuit guàrdies, que, sense estar ubicades en un destacament estable, recorrien i inspeccionaven un itinerari delimitat on actuava la guerrilla, i s'abastien en masies, on també pernoctaven. Així, en jornades d'uns quants dies, entre 8 i 10, feien tasques de reconeixement del terreny i de persecució de guerrillers.¹²⁸⁵ També es vigilaren possibles vies de pas de guerrillers en les postes o *apostaderos*, controls estàtics i encoberts de vies de comunicació, ponts, fonts, llocs de pas als rius, etc. Realitzades generalment de nit, moment de marxa guerrillera, i també en batudes posteriors a una acció del maquis o d'haver detectat la seva presència, solien tindre una durada d'entre tres o quatre hores.

Tanmateix, els inicis dels contundents assalts a masies o indrets on es refugiaren guerrillers, va ser paral·lel a l'aplicació de la *Ley de Fugas*, que es generalitzà des de la segona meitat de 1947. Els primers casos ja es produïren durant 1945, com la produïda, el 13 de juny, del llaurador Pedro Fernández a El Brezal (entre Conca i Guadalajara) o les morts, el 5 de novembre, en les proximitats de la masia Torre Miró (Morella), de Victoriano Santamaria Bretón, natural de Castrojeriz (Burgos) i de José Escorihuela Segura, natural i veí de Xiva de Morella, després de l'assalt i un ajusticiament guerriller en aquell poble.¹²⁸⁶ Un mes més tard, a desembre, moriren pel mateix procediment els recent arribats de França, Vicente Pérez Varela, Pablo Romero Virueta i José Garcia Gómez, produïdes al terme de Beseit.¹²⁸⁷

¹²⁸⁵ Testimoni de Juan Antonio Rot, Rossell, 12 d'abril del 2015.

¹²⁸⁶ GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...* op. cit., pp.69-72. La mort de Pedro Fernández a FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Guerrilleros de Levante y Aragón*, vol. I...op. cit. p.106.

¹²⁸⁷ *Informe general del proceso seguido por el bandolerismo en la provincia de Teruel. 1944-abril de 1951*, SEHGC. La identitat dels guerrillers a *Grupo de Levante II, Aparato de Pasos, Informe de Camaradas*, lligall 703, AHPCE.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Ara bé, la proliferació de morts de *Ley de Fugas*, amb especial afectació a persones que no eren integrants de l'Agrupació, es donà des de 1947, coincidint amb l'arribada de Manuel Pizarro. Aquest tradicional i expeditiu procediment, de tipus extrajudicial, consistia a disparar i matar un detingut amb el pretext que pretenia escapar-se. Era una eina repressiva usada ja des del segle XIX, en episodis colonials de Cuba, Filipines, i més tard al Marroc, en el bandolerisme vuitcentista i durant els anys del pistolerisme previs al règim de Primo de Rivera. Aquesta "lleï no escrita", es va dur a la pràctica de manera especial des de gener de 1920, amb el vistiplau del president conservador Dato i l'aplicació sistemàtica del general governador de Barcelona Martínez Anido per acabar amb l'emergent i expansiu moviment obrer català. Malgrat la intensitat del seu ús en aquest període, el moment en què més es va generalitzar aquesta pràctica, la seua "època de glòria", va ser entre els anys 1947 i 1952, aplicant-se, de forma sistemàtica, als territoris amb implantació de resistència armada antifranquista.

Encara que els casos documentats es generalitzen especialment a partir de la segona meitat del 1947, coincidint amb l'arribada de Pizarro i després de l'anomenada ofensiva de la primavera de l'AGLA, sembla que comença a cobrar forma a inicis d'any. Segons un informe sobre la resistència armada elaborat pel PCE:

ante el incremento de la lucha guerrillera, los Jefes de la Guardia Civil se habían reunido en Madrid el 24 de diciembre de 1946, acordando en esta reunión pedir a Franco, plenos poderes para disparar sin previo aviso sobre todas las personas que no atendieran su llamada en cualquier pueblo o zonas campesinas españolas. Esta petición fue concedida por Franco, con lo cual la violencia y asesinatos se han multiplicado".¹²⁸⁸

Molt poc després, *Mundo Obrero* informava que el 23 de gener de 1947, es produí a Madrid una reunió de comandaments i alts caps de la Guàrdia Civil, en la qual "pedían que se les concediera carta blanca para poder disparar sin previo aviso contra los patriotas españoles, en las razias represivas estas fuerzas criminales, así como la Policía

¹²⁸⁸ Informe de lucha guerrillera, 1945-1950. *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, AHPCE.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

franquista, han sido autorizadas para disparar sin previo aviso contra cualquier grupo de personas que parezcan sospechosas”.¹²⁸⁹

I una mica més tard, el dia 19 de juny, el mateix periòdic, explica una ordre de la *Dirección General de Seguridad*, transmesa “con solo 10 ejemplares [...], dirigidos de manera confidencial a los jefes regionales de la Policía franquista” i comunicada verbalment amb les indicacions següents:

Teniendo en cuenta la intervención de representantes diplomáticos de países acreditados en España, con motivos de algunos juicios celebrados contra elementos detenidos por actividades criminales contra la seguridad del estado y el buen nombre de la Patria, se hace saber que en lo sucesivo las fuerzas encargadas de la represión de actos de sabotaje y terrorismo aplicaran con rigor el castigo que corresponde a todo detenido con las armas en la mano o convicto por actos de esa naturaleza. No habrá, pues, prisioneros, a menos que haya testigos sospechosos o se produzcan circunstancias que puedan dar lugar a una publicidad.¹²⁹⁰

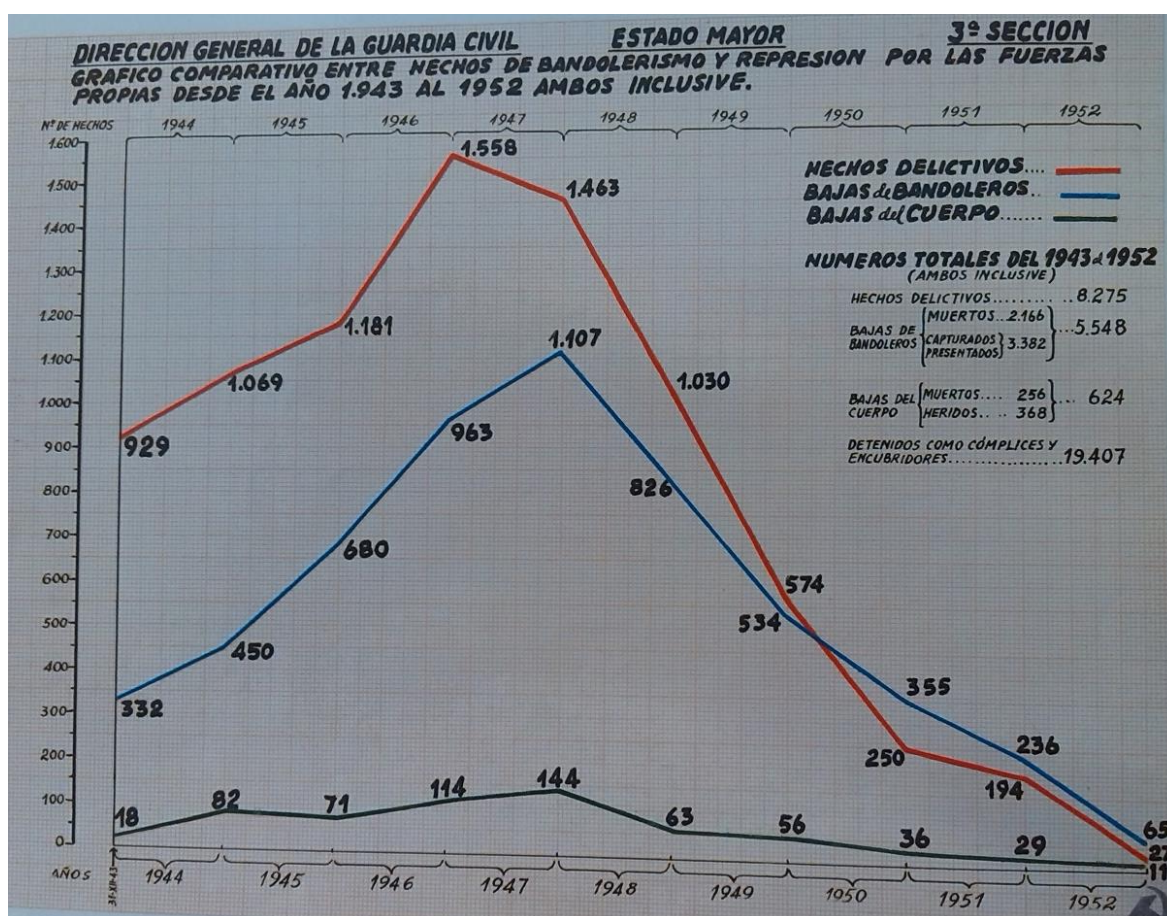
Amb la precaució deguda que s’ha de prendre la informació citada, donada la lògica intencionalitat de la font, no és agosarat afirmar, amb la confirmació atorgada pels fets, que màxim rigor i no fer presoners equivalia a la incitació a la mort irregular, encoberta i impune de detinguts. A l’objectiu de sembrar la por entre la població civil, per evitar tot contacte amb els guerrillers, s’acompanyava el més que probable interès per reduir judicis sumaríssims i condemnes a mort, a efecte d’amagar, de cara als representants diplomàtics i a l’opinió pública internacional, les irregularitats processals i l’absència de garanties dels detinguts i dels sumaríssims. I donades les xifres de víctimes mortals provocades per la persecució antiguerrillera a tot l’Estat presents al gràfic de baix, semblen confirmar-se les ordres reservades per eliminar de manera irregular guerrillers i col·laboradors.

¹²⁸⁹ Segons una nota informativa de *France Press* el 24 de gener i recollida a *Mundo Obrero*, núm. 51, del 30 de gener de 1947, p.3.

¹²⁹⁰ *Mundo Obrero*, 71, 19 de juny de 1947, p.1.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Gràfica 8. Comparativa entre operacions guerrilleres i baixes per accions repressives

Font: Elaboració de la Direcció General de la Guàrdia Civil, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, carpeta 3/4, AHPCE.

L'alt contingent de baixes guerrilleres, així com de col·laboradors, tant en forma de morts com de detencions, es multiplicà a partir de 1947, coincidint en les ordres abans citades i amb el pic de les accions de la resistència armada antifranquista. Durant aquell any tingué lloc, a tot el territori estatal, el màxim nombre de víctimes mortals i detencions producte de la persecució antiguerrillera. L'efecte sobre les agrupacions és palès amb la disminució dràstica de les seves accions, element que, unit a la pèrdua d'efectius producte de la persecució de la Guàrdia Civil i la cada vegada menor nombre de baixes d'aquesta, fa créixer l'eficàcia repressiva.

Els nombrosos casos existents de *Ley de Fugas*, una representació dels quals són desenvolupats a l'apartat següent, no derivaren tant d'intents reals de fugida amb el

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

consegüent tret mortal, justificat per aquella, com de l'ús que se'n va fer per encobrir o justificar morts intencionades. Tot i la impossibilitat i dificultat de documentar textualment les ordres i de conèixer la incidència real, sí que s'han conservat molts informes de morts de guerrillers i, especialment, de col·laboradors que, prèviament, segons aquells, havien intentat escapar-se. Tots presenten una descripció dels fets seguint el mateix esquema: intent de fugida de la persona o persones detingudes (generalment en un trasllat a peu o en camió) no obeïment de l'ordre de "alto a la Guardia Civil" i resposta amb trets dels guàrdies amb el resultat, sempre, de víctimes mortals.

Les sospites respecte les versions de la Benemèrita fan dubtar de la veracitat d'aquestes i del suposat intent de fugida. En primer lloc, resulta difícil de creure que tanta població detinguda, emmanillada i rodejada de guàrdies, pretengués escapar, ja siga en trasllats en camió o a peu, en inspecció de campaments, de dipòsits d'armes o anades fins la presó. En segon lloc, no es produí mai cap ferit, i totes les víctimes foren mortals, produint-se sempre en indrets inhòspits, despoblats, muntanyosos o poc transitats. En tercer lloc, també resulta sospitos que, cap guàrdia, fos sancionat, donada la duresa disciplinària i militar del cos, per haver permès, tantes vegades, que fugís (amb un inicial èxit) un o diversos detinguts, incomplint, així, l'article 64 d'un reglament que advertia de la necessitat que el presoner havia d'anar degudament emmanillat i vigilat; tanmateix, que hi haja una versió idèntica, en centenars de documents, amplia, encara més, uns dubtes que es confirmen amb les anàlisis concretes de cada fet descrit. Aquestes, excessivament generalistes i amb escàs detall, solen contenir contradiccions i inversemblances que fan desestimar, en la immensa majoria dels casos documentats, la fiabilitat de la versió oficial. Antics membres de la Benemèrita, confirmen les sospites i, segons el testimoni d'A. Hernández, exguàrdia civil a les ordres de Pizarro, "se dio la orden de no hacer detenidos y de dar el alto a una persona y, si no contestaba, disparar".¹²⁹¹ Tanmateix, segons un altre exguàrdia civil, hi havia un grup de guàrdies encarregats: "A Morella había un grupo de guardias civiles que se dedicaban a estas

¹²⁹¹ ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit. p.85.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

cosas [...] había que hacerlas, pero a mí si me lo dicen no lo hago, porque una cosa es si se escapa, però si no...es otra cosa”.¹²⁹²

Com a resultat, amb uns intents de fugida més que dubtosos desapareix el caràcter accidental d'unes morts irregulars, il·legals i sense judici. En conseqüència, sembla evident el seu caràcter planificat i intencional i que s'encobria recurrent a la *Ley de Fugas*, a partir d'uns informes tergiversats que, entre d'altres inexactituds, mentien en la pretensió del trasllat o, fins i tot, atorgaven la categoria de guerrillers a persones que no ho eren. L'objectiu era amagar la intencionalitat d'unes morts executades, sense judici, per les forces d'ordre.¹²⁹³

Una gran part de les desenes de morts per *Ley de Fugas*, produïdes al territori on actuà l'AGLA, no eren membres de la guerrilla: eren persones generalment col·laboradores, que havien tingut (un mínim) contacte amb ella, o, simplement, sospitoses de fer-ho pels antecedents esquerrans i republicans. Sembrar el terror resultava clau per evitar qualsevol tipus de contacte o cooperació amb els guerrillers, els quals, depenien d'aquells, masovers o persones residents a petits pobles de la zona, per subministrar-se, proveir-se d'indumentària o queviures, informar-se dels moviments de la Guàrdia Civil o refugiar-se en determinats moments.

La impunitat i, fins i tot, la recompensa pels executors eren les millors garanties pel compliment de les expeditives ordres. Per això, les diligències posteriors a les morts se solien reduir (quan es feren) a l'acceptació de les versions dels guàrdies, sense unes mínimes proves o estudis de l'espai dels fets, de balística o del cadàver i a la consegüent declaració d'exempció de responsabilitat dels mateixos guàrdies.¹²⁹⁴ D'aquesta manera,

¹²⁹² Entrevista a Juan Antonio Rot, Rossell, 12 d'abril del 2015.

¹²⁹³ Respecte això, el nostre llibre *Tragèdies silenciades...* op. cit., estudia multitud de casos, esdevinguts a les comarques del nord del País Valencià, i que, a partir del contrast de diferents fonts, juntament a l'anàlisi crític dels documents oficials, es conclou l'escassa veracitat d'aquests i el caràcter intencional de les morts.

¹²⁹⁴ L'únic cas que hem localitzat, amb investigació rigorosa per part del jutge instructor (militar), Juan Serret, que desmuntava la falsa versió dels agents, va ser el doble assassinat, per *Ley de Fugas*, a l'octubre de 1949, a La Pobla de Benifassà, que va acabar, amb la resolució de l'auditor de guerra i del capità general, sense declaració de responsabilitats. Vegeu l'apartat següent.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

s'assegurava la impunitat d'uns crims que, no tan sols no van tindre responsabilitats, sinó que, en una gran part, els guàrdies foren condecorats o vegeren com el seu paper es constatava en el seu full de serveis. Justament, el pervers sistema d'incentius, així com de coartada, van servir, tant per fomentar la mort, com per adjudicar, la categoria de guerrillers, a persones que no ho eren.

Per tot plegat, la pràctica general de la *Ley de Fugas* als diferents territoris guerrillers, constata, com s'ha documentat al principi, la transmissió d'unes directrius des de les estructures d'estat més altes i des de la Direcció General de la Guàrdia Civil, secundades i implementades pels respectius tinent coronels, comandants, capitans, tinent, sergents o caporals. Aquestes ordres, reservades o verbals, atorgaren, a tots els membres del cos, una potestat plena per executar-les premiada per medalles, ascensos o creus pensionades. Paral·lelament, la reducció dels consells de guerra i de penes de mort, molt possiblement relacionada en l'operació cosmètica del règim, per apropar-se al bloc capitalista occidental en ple inici de la Guerra Freda, i que tingué, com a màxim exponent la *Ley de Sucesión de la Jefatura del Estado* del 31 de maig de 1947, va ser substituïda, pel nou mètode, més discrecional i, efectuat, bàsicament, a terrenys inhòspits i muntanyosos.

12.6 Evacuacions i contrapartides

En les pàgines precedents ja hem comprovat com la col·laboració, autèntic cordó umbilical de la guerrilla, es convertí en transcendental per l'Agrupació. Amagar armament, donar refugi, adquirir i subministrar queviures, roba o espadenyes, informar dels moviments de la Guàrdia Civil o, simplement donar de menjar alguna nit de marxa, foren elements necessaris de la quotidianitat i supervivència guerrillera.

La major dificultat de localització guerrillera, així com el paper determinant dels punts de suport en el manteniment d'aquells, provocà que la repressió anés molt més enllà dels membres de l'Agrupació. La persecució i el seguiment contra tota persona sospitosa de simpatitzar amb la guerrilla es van ampliar a la pressió que es va exercir contra els residents a les zones amb presència de l'AGL. Més concretament, els habitants de les masies, a l'igual que també passà en els *cortijos* del sud peninsular,

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

unitats de poblament disperses òptimes pel subministrament guerriller per reunir majors condicions de seguretat, foren especialment víctimes de la pressió antiguerillera. A les usuals visites d'unitats de la Guàrdia Civil, s'afegí, des de finals de 1947, el toc de queda, les evacuacions de masies i l'obligatorietat de pernoctar al poble o a un llogaret gran que servís de punt de concentració dels masovers de la zona.

Les noves ordres del desallotjament obligaren els residents de les masies a portar les claus de les masies al quarter, un cop havien acabat les seues feines agràries, al vespre. Si en alguns casos hi havia concentracions de masovers en una masia més gran i amb destacament de la Guàrdia Civil, en d'altres, l'evacuació de les masies els obligava a pernoctar al poble, generalment a la casa d'algun familiar o conegut. Així mateix, la vigència del toc de queda prohibia la possibilitat d'anar per camins i per certes zones quan es feia fosc.¹²⁹⁵

Aquestes ordres es dictaren, a les comarques castellenques, pel tinent coronel de la 233a comandància Bienvenido Pascó Miró, el qual, a data 18 d'octubre de 1947, comunicà al governador civil la conveniència que “en determinados lugares o comarcas de la periferia de esta provincia, sean desalojadas total o parcialmente las masías siempre que las circunstancias o características del problema lo exigieren”. Tres dies més tard, el governador inicià l'enviament dels oficis a les diferents alcaldies que afectaren els següents municipis castellenecs: Vistabella, Vilafranca, Portell, Castellfort, Cinctorres, la Mata, Morella, Vallibona, Bel, Olocau del Rei, Todolella, Forcall, Xiva de Morella, Villoros, Ortells, Palanques, Sorita, Herbers, Castell de Cabres, Coratxà, la Pobla de Benifassà, el Bellestar, Fredes, la Torre d'en Besora, Culla, Benassal, Ares del Maestrat, Catí, Xert, Traiguera, Canet lo Roig, Rossell, Sant Rafel, Gàtova, Sacanyet, Altura, Navaixes, Teresa, Begís, Toràs, Viver, Benafer, Barraques, El Toro, Vilanova de la Reina, la Font de la Reina, la Pobla d'Arenós, Cortes d'Arenós, Pina de Montalgrao,

¹²⁹⁵ La mesura més expeditiva fou el desallotjament complet de petites aldees, a la província de Màlaga, i també la prohibició dels treballs a la serra. Entrevista a Aurelio Torres Sánchez, en BAIRD, David, *Historia de los maquis. Entre dos fuegos*, Córdoba, Editorial Almuzara, 2008, pp.299-305, a partir de MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., p.313.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Sogorb i Sot de Ferrer.¹²⁹⁶ La concentració en masies més grans va ser permesa especialment els primers moments, en zones amb termes municipals grans o amb un poblament molt dispers, com el cas de Vallibona, on, a tall d'exemple, el mas de Boix va concentrar habitants del mas del Quinto, mas de la Font del Teix, mas de Cardona o mas Nou, o al terme de Portell, on el mas de l'Albereda era el lloc de pernoctació d'habitants de diferents masies del contorn, o el mas de Fuertes, entre Puertomingalvo i Vistabella.¹²⁹⁷

La mesura afectà a tot el territori on actuava el maquis, especialment a les serres del Maestrazgo terolenc, Gúdar i Javalambre, i també a les masies de la dreta del Matarranya dins dels termes de Vall-de-roures, de Beseit i de Cretes.¹²⁹⁸ L'objectiu de tot plegat era impossibilitar el contacte entre els guerrillers i la població civil i garantir-ne l'aïllament total perquè es quedaren sense vies de subministrament i fonts d'informació. Una disposició que, altrament, no era nova: com ha analitzat Josep Sánchez Cervelló, respecte les guerres carlistes, el general Juan Villalonga ja dictà una ordre, el 3 de maig de 1844, en què, en els articles 2 i 8 establí que “todas las masías, ermitas y demás edificios de campo quedaran cerrados”, i que “a toda persona que cometa cualquiera contravención al bando o se sepa que protege o encubre a los foragidos se le detendrá”. El mateix autor, també explica com, els ensenyaments antisubversius de la darrera Guerra Carlista serviren al general Valeriano Weyler per aplicar-los en la guerra de Cuba mentre fou el màxim cap militar, entre 1896 i el 1897. De fet, ell ja sent brigadier, fou destinat a l'Exèrcit del Centre, operant al Maestrat, on derrotà brillantment al general carlista Santes. Els seus èxits militars li permeteren assolir el grau de mariscal de camp, l'abril de 1876, i el comandament de la Divisió de València, Alacant i Múrcia i posteriorment, enviat a la guerra colonial cubana, aplicà els coneixements extrets de la seva experiència antiguerriera. Una de les mesures més

¹²⁹⁶ Comunicació del governador civil a les alcaldies, 21 i 23 octubre de 1947, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

¹²⁹⁷ Entrevista a Juanjo Giner Martí, Vallibona, 5 d'agost de 2014. I a Adrià Giner Miñerola, La Sénia, 27 d'abril de 1999, facilitada per Josep Sánchez Cervelló. Testimoni de Toni Solsona, Manuela Moliner i Gregorio Gimeno, 13 de maig de 2016.

¹²⁹⁸ YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.203 i 204, SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.203.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

significatives va ser la creació de las “trochas”, línies fortificades que encerclaven grans extensions del territori, de les que s’hi evacuaven els habitants que eren traslladats forçosament a poblats estratègics, mentre els guerrillers, sense el matalàs de la població civil, eren exterminats per unitats militars. L’evacuació dels pagesos, ordenada pel general Pizarro entre 1947-48, a la zona de poblament dispers de l’AGLA, i que desertitzà per sempre amples extensions, tingué, en l’actuació de Villalonga i, després, de Weyler, un clar precedent.¹²⁹⁹

Els efectes en les partides guerrilleres i en la quotidianitat dels masovers foren notoris. Per una banda, l’efectivitat repressiva de la mesura va ser doble: augmentant-se el control social sobre la població, es va dificultar el subministrament i el contacte amb els guerrillers i es neutralitzaren, així, sectors potencialment desafectes o hostils al règim. Discrepem de la “dudosa” eficàcia defensada per Mercedes Yusta, ja que va ser una eina que provocà l’aïllament dels guerrillers, entorpi el subministrament i aparca l’activitat política i l’operativitat guerrillera.¹³⁰⁰ Els problemes materials, així com la desmoralització causada als guerrillers foren reconeguts documentalment per la Guàrdia Civil i pel mateix cap de l’AGLA, *Antonio*. Si la Benemèrita, en una anàlisi posterior, destacà l’evacuació de masies entre les causes que posaren fi a la guerrilla (juntament a la millora dels recursos de la Guàrdia Civil), *Antonio*, confirmava, en un informe, que la baixa moral era deguda “al cansancio, falta de perspectivas, y a que la gente antes estaba acostumbrada a tener más contactos con la población y ahora, a causa de la evacuación [dels masos], hay veces que no tienen ni quién les compre el tabaco”.¹³⁰¹

Per altra banda, les conseqüències econòmiques, juntament a les visites guerrilleres i a la pressió asfixiant de la Guàrdia Civil, propiciaren, en no pocs casos, un despoblament temporal i, fins i tot, per sempre. Si en molts casos, (famílies de) masovers condemnats,

¹²⁹⁹ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.44 i 47. I *Les guerres napoleónica i carlistes a la frontera de Catalunya...* op. cit., pp.130-138.

¹³⁰⁰ YUSTA, Mercedes, *La guerra de los vencidos...* op. cit., p.159 i *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.205.

¹³⁰¹ *Informe General del 33º Tercio-133ª Comandancia de la Provincia de Teruel del proceso seguido contra el bandolerismo en esta provincia desde su aparición hasta el momento actual, 1944-abril del 1951*, SEHGC. Informe d’Ibáñez sobre l’AGLA, juliol del 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 126 i 110, AHPCE. Informe d’Antonio del 3 de juny al 29 de novembre de 1947 sobre la situació de l’Agrupació, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 24, AHPCE.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

detinguts o morts per col·laborar amb la guerrilla, o simplement per evitar la pressió de la Benemèrita, decidiren marxar, en d'altres, delators o col·laboradors de la Guàrdia Civil, abandonaren, per por a represàlies, les respectives masies.¹³⁰²

Un dels instruments que més desassossec creà entre els masovers van ser les contrapartides, implantades per Pizarro al territori on actuava l'AGLA i que ja actuaren, des de 1945, en Lleó i Galícia, zones de més temprana presència guerrillera.¹³⁰³ Eren grups de guàrdies civils, generalment entre 8 i 10 membres, que es vestien i es feien passar per guerrillers tot recorrent indrets i masies per detectar possibles col·laboradors. Si el camperol, masover o pastor no en denunciava la presència, era immediatament castigat.¹³⁰⁴ La seva existència no es reduí a l'àrea geogràfica de l'AGLA, sinó que també actuaren a les altres zones guerrilleres de l'estat, destacant Andalusia Oriental i Galícia. A Màlaga i Granada, arribaren a actuar 14 contrapartides, reforçades per altres grups auxiliars, en les zones amb major presència guerrillera.¹³⁰⁵ I a Astúries, on les anomenades contrapartides es referien als grups de falangistes i de civils que cercaven i perseguen fugits des de l'ocupació franquista de 1937, les "brigadillas", instaurades més tard, foren l'equivalent a les contrapartides del territori de l'AGLA.¹³⁰⁶

Eren liderades per un tinent, el qual tan sols depenia del cap de la comandància i sovint es solien acompanyar de delators o guerrillers entregats, alguns dels quals foren *Manolete* o *Maquinista*. Amb un alt grau d'autonomia, l'objectiu era múltiple: recollir informació, sembrar desconfiança entre els masovers o camperols per evitar el mínim contacte amb els guerrillers i desprestigiar-los amb conductes humiliants i agressives.

¹³⁰² Entre els casos detectats, hem constatat com alguns d'ells, responsables de delacions que portaren a la Guàrdia Civil a efectuar assalts mortals (com els masovers del mas de Guimerà, a Portell o el de la Caseta Blanca de Morella), marxaren de les respectives masies a nuclis urbans grans (Castelló o València), tenint la protecció de la Brigada Político Social.

¹³⁰³ SERRANO, Secundino, "Génesis del conflicto...", op. cit., p.109 i *Maquis. Historia de la...* op. cit., pp.231-238.

¹³⁰⁴ També s'ha detectat la presència de guàrdies civils sols, que, fent-se passar per maqui, visitaren cases de sospitosos de col·laborar, per confirmar la complicitat i justificar detencions. Testimoni de Cinta Solà, 30 d'abril de 2017.

¹³⁰⁵ MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., p.303.

¹³⁰⁶ ROZADA, Nicanor, ¿ *Por qué sangro la montaña?*...op.cit., pp.89-95. L'autor reconeix el baix efecte sorpresa per les importants diferències, d'actitud, d'armes o d'olor, entre brigadilles i guerrillers.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

De fet, els abusos de la contrapartida, relatats per testimonis orals, foren notables: al mas de Simforès, per exemple, a la Pobla de Benifassà, efectuaren un segrest econòmic que culminà amb l'entrega de diners i corders el 17 de juny de 1951.¹³⁰⁷ I segons el guerriller *Chaval*, al Toro, una contrapartida, després d'haver amenaçat de mort i agredit els membres d'una família, es van emportar les restes de la matança del porc. Fins i tot, fent-se passar per guerrillers, violaren una dona a la serra d'Enguera.¹³⁰⁸ Els integrants de les contrapartides solien ser voluntaris que cercaven els avantatges econòmics d'allistar-se. Així doncs, el seu tarannà distava en general de ser pacífic i, com explicà l'exguàrdia civil, A. Hernández, “los de la contrapartida que no eran muy integrales, se creían con derecho a hacer y deshacer todo... Pegaban unas palizas de muerte [...] las formaban voluntarios. Era una gente bastante especial. No tenían corazón. Era gente desalmada”.¹³⁰⁹

A les comarques castellonenques, aquests grups, foren creats al gener de 1948, i van estar liderats pel tinent Juan Torres Rodríguez. Inicialment, es destinà un grup a la serra d'Espadà i l'altre a Morella, concentrant-se ambdós, a finals d'any, al barranc de Vallibona, establint-se, com a base d'operacions, al mas de l'Hostalàs. Essent un dels focus més actius, es dedicaren a realitzar inspeccions i reconeixements pels voltants de la serra del Turmell i per les masies de la zona.¹³¹⁰ També destacaren a Conca i, especialment, a Terol, on, la mateixa confusió creada per les contrapartides també es donà en altres grups de guàrdies. De fet, el solapament hagut entre contrapartides i grups mòbils, tot i la comunicació que el cap de sector havia de fer sobre la presència de contrapartides, va provocar ensurts, com el cas del tiroteig que tingué lloc a Linares de

¹³⁰⁷ El desconcert que generà la usurpació d'identitat provocà confusions que, encara avui en dia, perduren; si els mateixos testimonis de la masia, per les armes dutes, nombre d'assaltants i actitud mostrada, neguen l'autoria guerrillera, un antic guàrdia civil o, fins i tot, llibres publicats, fan seues les versions oficials i ho atribueixen a guerrillers. Testimoni de José Ramón, del mas de Sinforés, en el marc de l'excursió a la font de la Donzella (Vallibona), el 12 d'octubre de 2013, organitzada per l'Associació d'Amics de Florencio Pla Meseguer, *la Pastora*. Entrevista a Juan A. Rot, Rossell, 19 d'abril del 2015. I Calvo, José, *La Pastora...op. cit.*, p.409. Sumari 96-V-1949, AGHD.

¹³⁰⁸ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...op. cit.*, p.46.

¹³⁰⁹ ROMEU, Fernanda, *Más allá de la utopía...op. cit.* p.85.

¹³¹⁰ SILVA, Valeriano, *Yo conocí a La Pastora...op. cit.*, pp.157-158.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Móra al maig del 1951, entre dos grups de guàrdies civils col·locats en postes, amb el resultat de la mort del capità de la 4a Companyia destinat a Mosquerola.¹³¹¹

Els efectes de les contrapartides foren dispars. En opinió de Florián García, *Grande*, “las contrapartidas nos hicieron mucho daño. Ellos se presentaban a los puntos de apoyo como guerrilleros y hacían atrocidades, y si los ayudaban acababan molidos a palos y en la cárcel. A los campesinos y a los puntos de apoyo se les creó una situación gravísima, y claro, tuvimos que decirles que si iba algún grupo diciendo que eran guerrilleros y no iba alguno conocido, que lo denunciaran inmediatamente”.¹³¹² Tot i la importància descrita per *Grande* de les contrapartides, el necessari efecte sorpresa va anar minvant, fins al punt que va neutralitzar la seua eficàcia inicial. Si inicialment la dotació armamentística, el tracte, la presència de guerrillers coneguts o, fins i tot, la olor, com han recordat diferents testimonis, podia diferenciar els guerrillers dels guàrdies “disfressats”, el coneixement de visites de partides “sospitoses” a d’altres masies, confirmava, al masover, la identitat dels membres. La mateixa Direcció General de la Guàrdia Civil assegurà, a l’abril del 1949, que tot i els èxits aconseguits i la decadència de la guerrilla, respecte de les contrapartides “en muchos casos su acción es totalmente ineficaz [...] y en otros no son más que grupos móviles selectos que actúan vestidos de paisano [...] pero en muy pocos se trata de verdaderas contrapartidas cuyan organización y acción sean completamente desconocidas en el territorio en que se desenvuelven”.¹³¹³ Així doncs, la contrapartida, a diferència de les evacuacions de masies, constituí una eina que, causant també problemes als masovers, resultà, des del punt de vista repressiu, menys eficaç.

¹³¹¹ Informe General del 33º Terç-133 Comandància de la Província de Teruel, sobre l’organització i les actuacions dutes a terme per la guerrilla i els enllaços des de la seua aparició, 1944-1952. 63 fulls, p.31, SEHGC.

¹³¹² SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó...* op. cit. pp.342-343.

¹³¹³ Dos resums de gener i juny de 1949, de la Direcció General de la Guàrdia Civil, 2a Secció de l’EM sobre els actes duts a terme per la guerrilla i sobre la inefectivitat de les contrapartides. AHGC.

12.7 Guerra psicològica i contrainformació

La guerra psicològica, pròpia de la contrainsurgència moderna, va ser perfeccionada progressivament pel règim franquista. Antonio Díaz Carmona, guàrdia civil, en un manual publicat més tard, confirmava que la pràctica els féu concloure que “la información es lo único que puede conducirnos al éxito completo”. Per això, calia “una táctica inteligente que seleccione lo que ha de decirse y lo que debe silenciarse”.¹³¹⁴ El control del discurs es convertí en prioritari i, en conseqüència, les diverses consignes anaren des de la negació del caràcter polític i l’equiparació dels maquis a simples delinqüents, el silenciament de les seves accions, o una criminalització guerrillera paral·lela a l’heroïtzació de les forces d’ordre i la solidesa del règim.

En primer lloc, l’ús dels termes per referir-se als guerrillers no va ser casual; inicialment, els documents interns de la Guàrdia Civil es referiren, a les noves partides d’homes armats, com a “maquis o elementos huidos armados”; però al mes de maig de 1945 una ordre de la direcció de la Guàrdia Civil exhortava a les comandàncies que, des d’aleshores, “queda terminantemente prohibido designar a las partidas de atracadores que actúan en distintos lugares de la península con el nombre de “huidos”, “maquis”, “guerrilleros”, “rebeldes”, etc., que ellos desean ostentar para dar a su actuación aspecto político y militar, por lo tanto, en lo sucesivo, siempre que se designe a estos malhechores se hará con el nombre de bandoleros o atracadores que corresponden a los delitos comunes que cometen”.¹³¹⁵ Així doncs, es pretenia despolititzar la resistència armada amb un doble objectiu: criminalitzar a les partides armades, titllant-les de simples delinqüents o “bandoleros” i donar la imatge, a les cancelleries estrangeres, de l’existència d’una pau interna des de la Guerra Civil.

Des d’aleshores, desaparegueren de la documentació oficial les mencions de maquis o guerrillers; no obstant, la continuïtat, almenys a nivell col·loquial, en l’ús de maquis, també dins de l’exèrcit i de la Benemèrita, féu que la Direcció General de la Guàrdia Civil, a l’abril de 1947, reiterés que:

¹³¹⁴ DÍAZ CARMONA, Antonio, *Bandolerismo contemporáneo...* op. cit., pp.270, 243 i 323.

¹³¹⁵ Telegrama Postal núm. 166. Guàrdia Civil. 2ª Zona. Barcelona, 23 de maig de 1945, dins de *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...*, op. cit. pp.74-75.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Se recuerda a todos los mandos de las Unidades del Cuerpo el cumplimiento de la Orden de esta Dirección General de 22 de Mayo de 1945, en la que se prohibía el empleo de las denominaciones de huidos, maquis, guerrilleros y en general de cualquier que dé carácter político o militar a la actuación de las partidas de atracadores, debiendo éstos ser calificados en todos los escritos, incluso los atestados, como atracadores, bandoleros, malhechores, forajidos, es decir, como delincuentes comunes.¹³¹⁶

Aquests, juntament a “criminales”, “delincuentes” o “terroristas” foren els epítets emprats pel règim per desqualificar la resistència armada antifranquista. La despolitització terminològica era paral·lela a una criminalització molt útil que servia tant per deslegitimar l’acció armada com per encobrir els objectius polítics dels guerrillers. Ara bé, no sempre es reduí el fenomen a un problema de delinqüència comú: també s’identificà, especialment al seu final o amb posterioritat, amb el projecte comunista (segons el discurs franquista, màxim exponent de la criminalitat), amb l’objecte de degradar-los. Segons Francisco Aguado, “Quién pretenda conceptuarlos con algún apelativo diferente al de vulgares bandoleros, desconoce en absoluto la naturaleza de sus hechos. Claro está, que a la denominación de bandoleros, hay que posponer forzosamente el calificativo de comunistas”.¹³¹⁷ I en aquesta expansió dels conceptes i d’uns estereotips negatius, que influïren en la percepció de la societat, jugà un paper molt important la premsa.¹³¹⁸

Des de les pàgines dels periòdics, el tractament dels guerrillers va ser variable: el silenciament de les accions s’acompanyà d’algunes escasses notícies, intencionadament

¹³¹⁶ Carta de la Direcció General de la Guàrdia Civil, Ministeri de l’Exèrcit, núm. 279, 23 d’abril de 1947, Madrid, a SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...op. cit.*, p.75. També en la carta del director general de Seguretat al governador civil de Castelló, 11 d’abril de 1947, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC. Parteix del Decret de la Direcció de Seguretat del mateix dia.

¹³¹⁷ AGUADO, Francisco, *El maquis en España...op. cit.*, p.345. El mateix autor, afirmava, l’any 1975, referint-se a l’acció guerrillera que, “puede que no exista en la historia un ejemplo de crueldad semejante”.

¹³¹⁸ Una anàlisi de la significació dels conceptes emprats i de l’ús d’aquests, posterior a la fi de la resistència armada, es pot veure a ARROYO RODRÍGUEZ, Daniel, “Héroes en Francia y bandoleros en España: resignificación ideológica del maquis en el discurso cultural franquista”, *Transitions: Journal of Franco-Iberian studies*, 6, 2010.<<http://www.transitionsjournal.org/volumes/Volume%206.%202010/Daniel%20Arroyo-Rodriguez.%20Heroes%20en%20Francia.pdf>> (consultada el 7 d’agost del 2014).

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

seleccionades, que es plenaven de la terminologia dictada pel mateix règim.¹³¹⁹ Aquestes solien ser enfrontaments que concloïen amb algún guàrdia civil víctima mortal que esdevenia heroi, baixes de guerrillers emblemàtics o falses atribucions d'accions amb efectes mortals. Respecte el primer cas, es divulgaren notícies per reivindicar els màrtirs sacrificats en la lluita contra els criminals “bandoleros”; així, mentre es mobilitzava i s'homenatjava el cos de la Guàrdia Civil, s'evidenciava la maldat dels guerrillers.

Respecte això, un dels casos més notoris va ser la mort del comandant Hernández de los Ríos, a Capicorb (entre Torreblanca i Alcalá, Castelló) en un assalt a la masia de Pedro José el 22 d'abril de 1948. El funeral va adquirir caràcter d'estat i fou un acte multitudinari presidit pel director general de la Guàrdia Civil Camilo Alonso Vega, que exercia la representació del ministre de la Governació, acompanyat pel general Manuel Pizarro i dels comandaments i part de la tropa del 33 Terc.¹³²⁰ En aquesta ocasió, l'habitual silenci dels mitjans envers els guerrillers, es contraposà a una difusió notòria de la mort del comandant, figura convertida en heroica per la premsa local. La columna titulada “El comandante Hernández de los Ríos caído en acto de servicio” del diari *Mediterráneo* del dia 23 d'abril de 1948 afirmava:

El heroísmo de un servicio militar, la abnegación de unos leales españoles entregados a la Patria de por vida y hasta la misma muerte, viene de vez en cuando a concretarse y encarnar en nombres y Hombres que como el Comandante de la Guardia Civil, D. José Hernández de los Ríos, caído ayer, ganan el título de héroes y merecen la gratitud emocionada de todos los españoles (...). Así, sirviendo a la patria y en esta defensa del orden, ha muerto el comandante (...) al conocer su sacrificio, Castellón, que le estimaba y le agradece con

¹³¹⁹ CHAPUT, Marie-Claude. “Representaciones de las guerrillas en la prensa: *ABC, Madrid, La Vanguardia Española (1944-1951)*” en CHAPUT, Marie-Claire, MARTÍNEZ-MALER, Odette i RODRÍGUEZ LÓPEZ, Fabiola (eds.), *Maquis y Guerrillas antifranquistas (1937-1951)* Nanterre, Université de Paris X, 2004, pp.43-63.

¹³²⁰ Això mateix va passar a Granada, on els enterraments de l'inspector de la BPS Julio Romero, del coronel Joaquín Milans del Bosch i l'industrial Indalecio Romero de la Cruz es convertiren en els majors actes de mobilització franquista dels anys 40. MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra....op.cit., p.307.*

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

emoción esta vida generosamente entregada en holocausto al orden y la paz de nuestra provincia.¹³²¹

En la mateixa notícia, s'ocultà la negligent actuació del mateix comandant, el qual, va fallir, per apropar-se a un guerriller, *Deseado* que, malgrat haver ondejat bandera blanca eixint de la masia, esperà a que se li arribà la força, per fer esclatar una bomba de mà.¹³²²

Nogensmenys, la tergiversació dels fets solia caracteritzar les escasses notícies que aparegueren als mitjans escrits. El paradigma de la manipulació fou el descarrilament ferroviari hagut entre les estacions de Mora la Nova i els Guiamets l'11 de febrer de 1949. Produït quan la locomotora de l'express Barcelona-Madrid, en una corba molt pronunciada, es sortí de la via, tingué el tràgic resultat de vint-i-nou morts i una setantena de ferits. Malgrat que inicialment *La Vanguardia Española*, assenyalava que el sinistre “ha sido debido a la rotura de un carril y las unidades más afectadas han sido las primeras, si bien ha descarrilado todo el convoy” i que l'informe del coronel cap del 32è Terç de la Guàrdia Civil, Luis Hernández Pardo, i el tinent coronel primer cap de la 232a Comandància de Tarragona, Antonio Otaolaurruchi y Gómez de Barreda, incidia en que es tractava d'un accident produït possiblement per un excés de velocitat i pel desgast del material, molt poc després es canvià la versió.¹³²³ Dos dies més tard, el *Diario Español* de FET y de las JONS de Tarragona titulava “la catástrofe de Mora, atentado comunista” i assenyalava que “las investigaciones practicadas en el lugar del suceso han llevado a la convicción de que el trágico accidente ha sido producido por un sabotaje, por un acto de terrorismo perpetrado por una banda de rojos infiltrada en España a través de la frontera francesa”. La manipulació periodística es completava afirmant que “desde los primeros momentos se vió que existía un carril desplazado de su sitio... el carril exterior de la misma fué desclavado”; altres periòdics com *La Vanguardia Española* i *Diario de Barcelona*, especificaven que el succés fou degut a

¹³²¹ *Mediterráneo*, 23 d'abril de 1948, p.2.

¹³²² Una descripció dels fets a GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...* op. cit., pp.121-128.

¹³²³ *La Vanguardia Española*, 13 de febrer de 1949, p.1.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

“la criminalidad roja” i que havia sigut un “acto de sabotaje”.¹³²⁴ Res més lluny de la veritat, ja que tots els indicis, així com el mateix informe de la comandància i testimonis confirmen que l'accident va ser provocat pel deficient estat de les vies, element que, altrament, ja havia provocat diferents accidents en la mateixa zona.¹³²⁵

Altrament, accions victorioses per les forces de l'ordre franquistes, com l'intent d'ocupació de la Vall d'Aran, foren recollits en pàgines de periòdics a efecte d'explotar el fracàs guerriller i l'èxit de l'exèrcit; *La Vanguardia*, del 4 de novembre de 1944, ho anunciava “Han sido eliminados los rojos que irrumpieron en el Valle de Arán. Las fuerzas del Ejército establecieron la normalidad en aquella comarca. La población civil coadyuvó eficazmente la acción de las tropas españolas”.¹³²⁶ Així, la premsa franquista contribuï enormement a escampar la imatge guerrillera que el règim volia difondre. Malgrat el general silenci respecte les seves accions, a efecte d'ocultar l'existència d'una oposició armada que qüestionava la imatge de pau donada per la dictadura, el tractament donat en alguns moments fou tant excepcional com intoxicador. La tergiversació dels fets reals o les falses acusacions pretenien, substituint el rigor periodístic per la propaganda, dimonitzar els “bandoleros” i glorificar les forces d'ordre; si aquests, principalment la Guàrdia Civil, eren erigits com a salvadors de la pàtria, els altres, s'identificaren com uns enemics (externs) que, personificadors de tots els mals i valors de “la AntiEspanya”, serviren per reforçar l'estructura i cohesió interna del règim.

L'estratègia de propagar notícies i fets degudament seleccionats es completava amb la general ocultació de les accions guerrilleres o dels nombrosos casos de repressió. Calia “rodear de silencio” allò relacionat amb la resistència antifranquista sobretot atenent a “las especiales circunstancias políticas e internacional de aquellos años”.¹³²⁷ L'àmbit rural i muntanyós de les agrupacions facilità que el ressó de les accions no anés més enllà de la comarca; el boca a boca del món rural, junt la irradiació de les operacions

¹³²⁴ *Diario Español de FET y de las JONS*, 15 de febrer de 1949, p.1 i 2. *La Vanguardia Española*, 15 de febrer de 1949, p.1. *Diario de Barcelona*, 15 de febrer de 1949, p.9.

¹³²⁵ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño que golpeó...* op. cit., pp.317-322.

¹³²⁶ CHAPUT, Marie-Claude. “Representaciones de las guerrillas en la prensa...” op. cit., p.46.

¹³²⁷ *Reseña general del problema de bandolerismo en España después de la Guerra de Liberación. Movimiento Guerrillero*. Caixa 105. Carpeta 3/2, AHPCE, citat a MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., p.306.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

guerrilleres, i la propaganda distribuïda, o les limitades escoltes de *Radio Pirenaica*, es convertiren en els altaveus mediàtics dels guerrillers; tanmateix, la difusió oral dins de les comunitats locals, així com les brutals accions repressives de la Guàrdia Civil, foren ben útils per escampar una atmosfera de por i de terror.

Respecte això, tingueren molt a veure els centenars de víctims mortals per *Ley de Fugas*, així com les morts (suposats “suicidis”) als centres de detenció de Morella, Lluçena o Terol, tots els quals arribaven discretament, gairebé en xiuxeig, a les oïdes de masovers i vilatans. Que la gran part d’aquestes víctimes fos població civil, i que foren morts sense judici, amb una gran arbitrarietat i amb caràcter indiscriminat, causà altes dosis d’indefensió, i de terror, entre els habitants de la zona. Altrament, els contundents mètodes d’interrogatori, tant a guerrillers com a col·laboradors, serviren per recollir una informació valuosa, necessària tant per esbrinar la composició i lideratges de les partides, com per localitzar i assaltar campaments, dipòsits, estafetes o punts de suport. Les comissaries de policia i, especialment, les casernes de la Guàrdia Civil, esdevingueren en centres d’interrogatoris i de tortura. Sota la premissa que qualsevol mitjà era vàlid perquè el detingut “cantés”, els mètodes foren contundents. Des de la simple pallissa, forts cops, arrencament d’ungles, corrents elèctriques, submersió baix l’aigua, o penjar, als detinguts, amb una corda sostinguda al coll, travessada en una biga, sense beguda ni aliments durant hores. Eren pràctiques amb l’objectiu d’enfonsar, físicament i mentalment el detingut, i posar-lo al límit de la seva resistència, perquè pogués explicar tot allò que podia conèixer. La caserna de Morella, seu del sector interprovincial, va ser un dels centres que més “fama” es creà: els seus mètodes, així com les defuncions produïdes, feren percebre, a masovers i vilatans, que de Morella no se’n surtia viu.¹³²⁸

¹³²⁸ Segons testimonis orals, alguns dels guàrdies, cas de l’anomenat Cándido, cobraren una sinistra popularitat per la brutalitat dels mètodes; tanmateix, altre participant en els interrogatoris va ser el cap del sometent de Morella, *Pep de Martí*. Entrevistes amb Juanjo Giner, Vallibona, 28 d’agost de 2014, Cinta Solà, 25 d’abril de 1999 i 30 d’abril de 2017, Amparo Rovira, Castelló, 8 de gener de 2017. Altres testimonis de tortures a ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía...* op. cit., pp.159, 160, 163, 164, 167,168,169.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Tant l'impacte psicològic de les matances per *Ley de Fugas*, com els rumors respecte el tracte donat als detinguts, tingueren clars efectes: la percepció de la desprotecció acreixentà la paràlisi i la inhibició envers les partides i augmentà l'acatament i la submissió a un cos, la Guàrdia Civil, amb competències plenes per destruir o salvar vides. Així doncs, el terror, convertit en el millor aliat del règim, va ser la garantia per fomentar la inacció, neutralitzar possibles col·laboradors i acabar, així, amb la pròpia Agrupació. Com instrument de control social i potent destructor de les solidaritats primàries i grupals, va ser un bon pretext per perseguir dissidents polítics; tanmateix, serví per promocionar una eina determinant per l'eficàcia repressiva: la captació de delators, també d'integrants de l'AGLA.

A diferència dels mètodes més subtils, promocionats pel general Eulogio Limia (a la comandància de Granada, Ciudad Real o Cantàbria) consistents en tàctiques d'atracció envers els exguerrillers, oferint-los integrar-se en contrapartides o romandre en llibertat condicional (fins l'obligació, al maig de 1950 de prestar serveis o ser detinguts), finalitzant els interrogatoris brutals, l'estratègia de Pizarro i dels seus comandants no va perdre mai de vista el terror com a mitjà d'actuació.¹³²⁹ Malgrat les diferències, ambdues tàctiques tingueren eficàcia i serviren per acabar amb les agrupacions respectives, les que més duraren a la península.

Tot i això, en alguns moments, la Benemèrita, al territori de l'AGLA, va recórrer a l'intent de captació de guerrillers i sabem que, almenys, envià missatges a guerrillers veterans, responsables de batalló, com José Llinares Beltran, *Valencià* i Francisco Serrano Iranzo, *Francisco*. Del primer, la Guàrdia Civil, sabedora, mitjançant un "masovero-confidente que estava desengañado y desilusionado", li va enviar "por diferentes conductos" cartes on se'l convidava a entregar-se, oferta que *Valencià* no acceptà. Pel que fa a *Francisco*, l'intent de captació fou a través de la seva esposa, la qual, "en un principio se mostró muy recelosa y desconfiada, pero halagada por una espléndida gratificación para sus hijos (tiene 4 pequeños, el menor de unos dos años y medio) y con promesas para su marido, fué atraída poco a poco a la confianza,

¹³²⁹ MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., pp.313-314. DÍAZ, Benito (coord.), *La guerrilla en Castilla-La Mancha...* op.cit., pp.149-152.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

terminando por convencerse de mi sinceridad y por prometer, muy entusiasmada, que interesaría a su madre política para entre las dos llevar a su marido al convencimiento de que se entregue”. Ella, seguint el joc a la Guàrdia Civil va explicar que feia vint o vint-i-cinc dies que havia vist al seu marit, “que lo encontró demacrado y con aspecto de hambriento”, i que li havia manifestat el seu desig d’abandonar la lluita i marxar a França, però que ho tenia difícil doncs atès el gran nombre de desercions que s’havien produït al sector, s’havia incrementat molt la vigilància. També li digué que no es presentava “por temor a que lo matasen y que por ello, si alguna vez decidía hacerlo lo haría ante un Jefe superior, por lo menos Comandante”. Malgrat que el comandant en cap del 2n Sector de Morella li manifestà que li serien “atenuadas sus culpas en proporción a sus futuros servicios”, i estimava que “de este sujeto, cuya captura sería de extraordinaria importancia, creo posible la presentación”, la carta, possiblement per les sospites de ser mort, no arribà al seu destí.¹³³⁰

Guerrillers detinguts o entregats després de desertar, juntament a antics enllaços, col·laboradors o persones sabedores de noves guerrilleres, representaren la variada amalgama de confidents de la Guàrdia Civil. La transcendència de la informació confessada en els interrogatoris es comprova en els sumaris incoats i en els respectius informes sobre els guerrillers elaborats. Lògicament, les fonts més valuoses foren antics membres de l’Agrupació, i un dels que més aportà al respecte va ser Manuel Torres Camallonga, *Manolete*. També anomenat *Rodolfo*, era un jove de vint anys natural de Vallbona (Terol), incorporat a les partides el 18 de març de 1947, i que va formar part del 17è i del 23è sector. Després de l’assalt al mas de Guimerà (Portell) el 26 de maig de 1948, on moriren *Antonio*, *Nieto* i *Andrés*, s’entregà i es posà al servei de la Guàrdia Civil. Les seves declaracions permeteren detenir centenars de punts de suport o col·laboradors, acabant alguns dels quals morts per *Ley de Fugas*. També acompanyà a la Guàrdia Civil a expedicions d’assalt dels campaments on havia estat (com el del Carbó, el Turmell o als Cocons de Vallibona) i a operacions de recerca i inspecció d’estafetes i dipòsits d’armament. A l’igual que féu tres anys més tard *Maquinista*, prestà serveis en reconeixements i en serveis de contrapartides “poniendo en todos ellos

¹³³⁰ Nota informativa núm. 11, SIGC, Morella, 28 de juliol de 1948, AHGC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

un extraordinario celo y una gran voluntad”, admetent, el comandant Francisco Roldán que:

“(…) ha prestado innumerables y muy valiosos servicios de información por los cuales se ha llegado a identificar a bastantes bandoleros, cooperando también muy eficazmente a conocer la organización y táctica de operar de la titulada Agrupación Guerrillera de Levante (...) Estimamos conveniente su continuación a nuestro lado mientras sea necesaria su presencia (...) pues nos proponemos efectuar con él diferentes traslados en servicios especiales”.¹³³¹

Tanmateix, la confiança dipositada en ell, féu que, segons diferents testimonis, disposés d’uniforme de guàrdia, de fusell i, segons alguns, que rebès paga.¹³³² Per tota l’ajuda prestada a la Guàrdia Civil, efectuada fins la seva mort, per antics companys, en l’assalt al mas del Cabanil el 4 de febrer de 1949, alguns informes guerrillers apunten la possibilitat que estigués al servei de les forces de l’ordre des d’abans de la seva detenció.¹³³³

Més enllà de la certesa d’aquesta tesi, certament hi hagueren “topos” policials en l’Agrupació. Hi ha diferents indicis que apunten que *Tomás*, membre del Comitè Regional de València i contacte amb els guerrillers de l’11è sector, va ser l’infiltrat que més dany causà a l’Agrupació. Arribat de França a finals de 1946, la seva entrada en l’Agrupació, va ser precedida per la seva incidència en el desmantelament del PCE a Madrid. A pesar d’això, a València, on es traslladà, fou membre del Comitè Regional, adjunt a la secretaria de l’organització, des de finals de 1947. Segons diferents informes de guerrillers, era sospitós d’estar al servei de la policia i va ser el culpable de nombroses detencions de la ciutat de València (de les que tan sols escapà ell) i de

¹³³¹ Informe de la comandància del sector Interprovincial de Morella, 33 Terç de la Guàrdia Civil, 13 d’octubre de 1948, dins del sumari 287-V-1948, AGHD.

¹³³² Així ho afirmen l’exguàrdia civil Juan A. Rot entrevistat a Rossell el 12 d’abril del 2015, i d’altres testimonis recollits en SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño...* op. cit., p.273 i persones entrevistades en el llibre *Benassal. Segle XX...* op. cit.

¹³³³ Informe de *José* sobre l’AGLA des de l’1 d’octubre de 1948 al 5 de gener de 1949. (lliurat a París, 10 de gener de 1949), *Movimiento Guerrillero*, jacquet 272 i 273, AHPCE.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

diferents assalts mortals, entre ells, el de Cerro Moreno. Malgrat l'ordre expressada de *Jose Maria*, no va ser ajusticiat.¹³³⁴

La informació proporcionada pels xivatos o confidents, es completava a l'obtinguda per la incautació de documents, informes o assalts a campaments o l'aconseguida per agents de paisà, tota la qual, era recopilada i analitzada pel SIGC (*Servicio de Información de la Guardia civil*). Aquesta unitat d'informació politicosocial i de contraespionatge estava organitzada a partir de les diferents comandàncies, i era com un servei paral·lel a la mateixa estructura de la Guàrdia Civil. El SIGC de cada comandància rebia i donava informació de la Central i també s'encarregava d'informar les capitànies generals, el Govern Militar i el Govern Civil. Una altra de les seves funcions va ser la d'interceptar i controlar la correspondència de familiars o de l'entorn del guerriller amb la fi de descobrir el seu parader. Igualment, també es basaven en informes d'ajuntaments, de la FET-JONS o de l'Església per elaborar fitxes de persones desaparegudes dels respectius municipis sospitoses de formar part de la guerrilla. Tot plegat, des de les comandàncies o des dels sectors interprovincials, els SIGC informaven tant les línies, els llocs i els destacaments com la 5a Zona o Terç. Un dels més actius en la persecució antiguerillera va ser el del 2n Sector de Morella, que, fruit també de la intensa persecució guerrillera, enviava constants informes a la 5a Zona de la Guàrdia Civil.

La transcendència atorgada als serveis informatius era ben palesa des de la pròpia Direcció General de la Guàrdia Civil. En un informe, malgrat reconèixer que “se ha conseguido bastante en cuanto aumentar el grado de eficiencia del SIGC”, emplaçava a continuar prestant “una mayor atención a todo lo que se refiere al Servicio de la Información” i a organitzar “puestos de observación” en cada poble “empleando gente que en ello se presten e incluso muchachos despejados y sagaces”, utilitzant les campanes o senyals de comunicació convingudes. Assegurant que “en casi todos los pueblos es posible encontrar gentes que están dispuestas a prestar una colaboración”

¹³³⁴ Informe d' *Andrés* de l' *Agrupación Guerrillera de Levante, Movimiento Guerrillero*, jacquet 252 i 252, octubre de 1949, AHPCE. Informe de *José Maria*, 1952, AHPCE, tret de FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Guerrilleros de Levante...* vol. II, op. cit., p.178 i 226. Segons el mateix autor, *Tomás* podria ser José Tomás Plana. (p. 358). Més sospites a MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.304 i 305.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

urgència a la discreció, ja que “no es en la casa cuartel donde se reciben a los informadores o confidentes, sino en pleno campo y con toda reserva o por medio de notas escritas”.¹³³⁵ Nogesmenys, aquell motiu era el que explicava, segons un informe posterior, que la col·laboració confidencial encara estigués “muy lejos de obtener lo que de este medio puede esperarse”, fet pel qual exhortava a la discrecionalitat i la reserva.¹³³⁶

Amb tot, les ferramentes modernes de la guerra psicològica i de propaganda, representaren eines de gran eficàcia que complementaven els mètodes militars de persecució i aniquilació física i directa. Per això, mentre els serveis d'intel·ligència i d'informació de la Guàrdia Civil anaren adquirint un major protagonisme, es controlava taxativament el discurs, ja fos amb la utilització de termes intencionadament seleccionats, la criminalització guerrillera i el rol adquirit per la premsa. Paral·lelament, els procediments per obtenir informació anaren perfeccionant-se: coneguts els mètodes d'interrogatori, les formes de la Guàrdia Civil, les (falses) promeses o els suborns, augmentaren la captació de confidentes, ja foren guerrillers o no, proporcionant una informació vital per acabar totalment amb l'Agrupació i amb els seus nuclis de suport.

13. EXTERMINI I ANIQUILACIÓ

13.1 Les baixes guerrilleres: Assalts, atacs i morts irregulars

La contundència de l'acció repressiva es constata en les baixes hagudes en el conjunt del territori d'actuació de l'Agrupació. Almenys la meitat dels prop de 600 guerrillers o rellevants enllaços que hem pogut constatar el seu final, acabaren morts, la majoria dels quals, en accions de la Guàrdia Civil. Exceptuant la trentena d'ajusticiats per la mateixa Agrupació, la gran part foren víctimes mortals de l'acció repressora, ja foren assalts, execucions, contundents atacs o detencions seguides per *Ley de Fugas*.¹³³⁷

¹³³⁵ Resum dels actes de “bandolerismo” del primer trimestre de 1949 i anàlisi de la situació. Direcció General de la Guàrdia Civil, 2a secció de l'Estat Major, abril de 1949, AHGC.

¹³³⁶ Resum dels actes de “bandolerismo” del segon trimestre de 1949 i anàlisi de la situació. Direcció General de la Guàrdia Civil, 2a secció de l'Estat Major, juliol de 1949, AHGC.

¹³³⁷ La dificultat de documentar fefaentment tots i cadascun dels casos fa que la xifra siga aproximada. El desconeixement del final de prop d'una cinquantena de guerrillers als referits

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Per sectors, el 17è, de 125 guerrillers amb coneixement del seu final, almenys 73 finaren: un 58%. Entre aquests, sobre un 46% del total (58) foren víctimes de la repressió de la Guàrdia Civil (la immensa majoria) o moriren en alguna operació d'aquella. Amb les excepcions de *Francisco* (mort per trets del fill del propietari del xalet que pretenien assaltar, ja exposat anteriorment), *Maquinista* (aparegut el cadàver en una bassa de Vistabella), *César el de Pitarque* (mor en enfrontament, molt probablement per foc amic) o *Asturias* i *Vicente* (morts per un sometent del mas d'Ayora), la resta foren víctimes de la Benemèrita.

Emboscades, morts irregulars o assalts, també a campaments, com el produït al de La Sorollera el 14 de març de 1947, que provocà la mort de José Vallejo Carasco i d'Ángel Sastre, foren la gran causa de les morts. Les execucions per consell de guerra de membres de l'Agrupació (Eugenio Sánchez, Julián de la Torre, Pedro Acosta Cánovas, Justiniano García Macho, Aurelio Monzón, *Manco de la Pesquera*, *Madriles*, *Ibañez o Tio Pito*), representaren una porció menor que, fins i tot, no superaren, proporcionalment, a les condemnes mortals sofertes pels integrants de les primeres partides independents. Així, homes com Jose Maria Alarcon Flores, Saturnino Colomer, Jesús Borrás Salavert, de la partida independent del *Petrol*, morien, a l'octubre de 1947, després de ser sentenciats, a pena de mort, a Saragossa.¹³³⁸ Tanmateix, l'únic membre de la resistència armada, executat per consell de guerra, al cementeri de Castelló, fou, també anterior a l'AGL, l'arribat de França, Anselmo Díaz López, finat a 1945.¹³³⁹

Amb un índex de mortalitat lleugerament inferior, paral·lel a la major afluència desertora exposada anteriorment, el sector 23è, amb 123 guerrillers amb final conegut, tinguè 42 víctimes mortals. Exceptuant a tres ajusticiaments, la mort del confident *Manolete*, la d'Eufemio Bolós (per foc amic, a Benifallet, el 23 de setembre de 1949) o la de Domingo Vilches Quesada, *Vilches*, detés a Fortanete el 20 de maig de 1949 i

sectors 17è i 23è, i de més d'un centenar a tota l'Agrupació, així com l'existència de persones desertades o detingudes, sense coneixement del destí final, exigeix prendre amb precaució les dades exposades i a valorar la possibilitat que foren més els finats. Malgrat tot, les dades aconseguides ens permeten inferir la contundència repressiva, l'alta mortalitat haguda i el tràgic destí dels guerrillers.

¹³³⁸ Sumari 351-45, ACGMZ.

¹³³⁹ GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...* op. cit., pp.65-68.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

mort a Aliaga el 28 següent, possiblement per antics companys, quan acompanyava a la Guàrdia Civil com a guia, la quarentena restant, faltà a conseqüència de l'acció de les forces repressives. Tot i que alguns d'ells (cas de *Tio Pito*) fou executat, per consell de guerra, després de la seva detenció, la majoria foren víctimes directes d'operacions repressives de la Guàrdia Civil, ja foren en forma d'emboscades, assalts o assassinats irregulars.

Especialment virulents i efectius, per les forces de l'ordre, foren les escomeses hagudes, tant en masies (refugi temporal i esporàdic de partides), com a campaments. Una de les que més relevància tingué, per les nefastes conseqüències per l'Agrupació, fou la produïda al mas de Guimerà (Portell), el 26 de maig de 1948. En plena nit de marxa entre el sector 23è i el 17è, i havent-se despistat en direcció a Mosquerola, s'havien refugiat, a la referida masia, el cap de l'AGLA, *Antonio*, juntament als guerrillers *Andrés*, *Nieto* i *Manolete*. Trobant-se amb el mitger, Juan Bellés, s'allotjaren a la pallissa del mas, sense sospitar, imprudentment, que aquell anès a avisar a la Guàrdia Civil de Portell. Mobilitzades, al matí següent, forces de Portell, Cincorres i Morella, liderades pel recent arribat comandant Roldán Écija, amb un total de catorze guàrdies i dos caporals, cercaren la masia situant-se en llocs estratègics. Després de llençar dues bombes de mà sobre les 11.50 hores, iniciaren un sagnant atac que, segons l'informe oficial, arribà a gastar 5.000 bales i 30 bombes de mà, xifra que, segons testimonis, pot ser més que exagerada.¹³⁴⁰ La consegüent defensa dels guerrillers, refugiats en una corralissa, així com els intents d'escapada, foren infructuosos. Mentre els intents escalonats de fuga de *Nieto*, *Andrés* i *Antonio* foren aturats pels trets mortals de la Guàrdia Civil, el quart maqui, *Rodolfo* o *Manolete*, en haver-se quedat dins, s'entregà després de traure un mocador en senyal de rendició.¹³⁴¹

La transcendència d'aquest atac al mas de Guimerà va ser doble. D'una banda, es capturà una persona que esdevingué, com hem explicat anteriorment, en un

¹³⁴⁰ Fidel, del mas de Ramonico (molt proper al de Guimerà), casat amb la filla de l'home que va dur els morts, i nét del primer mitger que hi va haver a Guimerà després del trasllat a Castelló dels antics mitgers, diu que mai va trobar restes de metralla i bales.

¹³⁴¹ Sumari 287-C-1948, AGHD. *Datos sobre el terror franquista en la zona del 23 Sector*, 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 259, AHPCE.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

valuossíssim confident de la Guàrdia Civil: Manuel Torres Camallonga, *Manolete* o *Rodolfo*. Per d'altra, la mort d'Ángel Fuertes Vidoso, *Antonio*, cap de l'Agrupació en aquell moment i líder infatigable entre els guerrillers, va suposar una baixa que, com reconegué *Chaval*, va ser “muy sentida por todos los guerrilleros y colocó al AGLA en uno de los momentos más críticos de su existencia”; a més, els sectors 17è i 23è es van quedar “sin una cabeza bien sentada para dirigirlos”.¹³⁴² *Antonio*, com també, *Andrés*, *Ricardo* o *Andrés II* (Miguel Soriano), foren els caps de l'Agrupació que moriren sota les bales de les forces repressives; entre ells, tan sols *Andrés*, fou sotmès a un consell de guerra. Mentre que altres responsables (*Pedro* o *Pepito*) foren ajusticiats, els únics caps que es lliuraren de la mort, i evacuaren a França, foren *José Maria* i Josep Gros.

Altrament, l'assalt al mas de Guimerà va ser l'estrena de Francisco Roldán Écija en la comandància de Morella, el qual, designat cap del sector interprovincial, amb la funció principal de “persecución de bandoleros”, havia arribat feia escassament una setmana.¹³⁴³ Ell, substituïa a l'anterior comandant José Hernández de los Ríos, que morí, en l'assalt, ocorregut el mes anterior, de Capicorb (Alcalá de Xivert). Allí, el 22 d'abril, una nova delació permeté conèixer que una partida de guerrillers (del sector 23è) que havia baixat a La Plana a efectuar sabotatges en la via del ferrocarril i a contactar amb membres del Consell de Resistència, estava refugiada en la masia de Pedro José. Mobilitzades les forces i, essent cercada la masia, s'inicià l'atac amb el resultat de tres guerrillers morts: Manuel Sánchez Lamos, *Manuel*, de trenta-sis anys, responsable polític del 2n Batalló, Francisco Morancho Moya, *Morancho*, de vint-i-vuit anys, i *Deseado*, d'uns vint-i-vuit anys i redactor encarregat del periòdic *El Guerrillero*. Justament, l'eixida d'aquest de la casa, va ser la que va causar, a l'intentar ser capturat, per esclat intencionat d'una bomba de mà, la mateixa defunció del comandant. El propietari de la masia, Olivier Herrera, detés, va ser apallissat i mort, a l'empara de la *Ley de Fugas*, poc més tard.¹³⁴⁴

¹³⁴² MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...op. cit.*, p.212.

¹³⁴³ Full de serveis de Francisco Roldán Écija, AHGC.

¹³⁴⁴ Una descripció més detallada a GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...op. cit.*, pp.122-128.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Més contundent, pel que fa al material utilitzat, va ser l'escomesa al mas de Cabanil (La Pobla de Benifassà) el 4 de febrer de 1949; l'ús de foc de morter, així com la durada de dos dies de l'atac fruit de la resistència dels guerrillers (que mataren al confident *Manolete*), culminaren en la mort de *Ventura* i *Cristino* i la detenció (i posterior execució a Paterna) de *Tio Pito*, la qual serví per recaptar una informació bàsica de la composició i bases del decadent sector 23è. A l'igual que a Capicorb, el propietari de la masia, Francisco Gisbert, va ser detés i mort, de forma irregular, per la Guàrdia Civil.¹³⁴⁵

Derivant una gran majoria de delacions prèvies, aquest tipus d'assalts, juntament a les emboscades, foren la principal causa de mortalitat guerrillera. Entre les baixes per atacs de la Benemèrita, efectuats després de localitzar el pas o la presència de maquis, trobem les morts de *Mateo*, a Mosquerola, el 7 de març de 1949, de *Rubén*, a Ejulve el 15 d'octubre del mateix any, o les de *Valencià* i *Lucas* a Lluçena, el 25 de maig de 1950, la qual va comptar amb la col·laboració de sometents i masovers del terme. De fet, molts sometents participaren, de forma directa i impune, en alguns assassinats, com el de Prudencio Haro Soler, els apunyalaments (doblement mortals) produïdes a tres enllaços de Ràfels pel sotcaporal del sometent Rafael Ferreró el 28 d'agost de 1947, així com l'assassinat d' Ernesto Beltrán Tena per *Pelat*, membre del sometent local, a Benassal, el 9 d'octubre del mateix any.¹³⁴⁶

Alguns integrants de l'*Agrupación* també foren víctima d'altres procediments irregulars emprats per les forces repressives. Pedro Lozano, *Vias*, membre de diferents sectors (11è, 23è, 17è), detés, a Burgos, juntament a José Navaro, Esperanza Martínez i Remedios Montero, efectuant tasques per al PCE, va morir després de ser torturat als calabossos de la Direcció General de Seguretat de Madrid a la primavera de 1952. Francisco Campos Cano, també morí, en la comandància de Terol, a l'agost de 1948,

¹³⁴⁵ Sumari 69-V-1949, AGHD. Ampliació de nota informativa del SIGC 233 Comandància, 5a Zona de la GC, núm. 233-96, 11 de febrer de 1947, AHGC. Testimonis de Juanjo Giner, Vallibona i la Sènia, 5 d'agost de 2014 i 28 d'agost de 2014 i Juan A. Rot, Rossell, 12 d'abril del 2015.

¹³⁴⁶ Sobre el cas de Ràfels, SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Maquis: el puño...* op. cit., pp.203-204; la del pastor de Benassal a GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...* op. cit., pp.166-170.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

després de desertar i ser detés a Saragossa. I el guerriller Félix Valero Luengo, *Valero*, aparegué mort a l'interior d'una cisterna, a Xert, amb unes causes encara pendents d'esclarir.¹³⁴⁷

Altres morts irregulars de guerrillers, justificades per la *Ley de Fugas*, foren, la de Marcelino Chiva, *Tarzán* (antic enllaç i membre del sector 17), detingut a l' abril de 1950 a Girona, després de desertar, i executat, per *Ley de Fugas*, el 22 agost de 1950 a El Collado d'Utiel; de Saturnino Tena, efectuada al terme de Morella el 16 de març de 1949, o la dels enllaços del sector 17è i 23è, José Maria Querol Solsona i *Oronal*, a Borriana i a Morella respectivament. Aquesta darrera, per ser un clar model de la falsa veracitat de la descripció dels documents oficials, la desenvolupem a continuació.

Victorino Prades, *Oronal*, natural de Cantavella però criat al mas dels Llivis de Morella, era enllaç, integrant esporàdic de la partida independent de *Cinctorrà* i estret col·laborador de l'*Agrupación*. Antic president de la UGT, va ser empresonat a l'acabar la Guerra Civil, fins que, aprofitant una surtida per comprar queviures, s'escapà de la presó de Benicarló, el 5 de setembre de 1939. Amagat, com a "topo", a la seva masia d'Oronal (Morella), on era mitger, començà a col·laborar, pocs anys més tard, amb la partida de *Cinctorrà*, fins que, decidí normalitzar, la seva situació penal, presentant-se a les autoritats de València. Detés preventinament, romangué a la presó fins l'abril de 1947, moment en què fou alliberat, per l'absolució de la sentència del consell de guerra per fets de la Guerra Civil, decidint, amb la seva família, marxar fins Borriana, cercant una vida més tranquil·la i fugir de la pressió inquisitòria del Sector de la Guàrdia Civil de Morella.

No obstant, *Oronal* fou novament detés el 7 d'abril de 1948 i traslladat fins la presó de Morella. Després de ser durament interrogat, aparegué mort el 13 d'abril, diferint les causes segons les fonts. La versió oficial assegurarà que:

¹³⁴⁷ Segons documentació de la Guàrdia Civil, va ser mort pel *Conillet d'Ares*, per haver-se negat, l'altre, a acceptar la deserció d'ell. No obstant, sense cap altra font que ho corrobore i atenent la tergiversació de moltes de les morts causades per la Guàrdia Civil, l'autoria podia ser ben diferent.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

ordenado por el señor comandante Jefe del segundo sector de la Guardia Civil en Morella, se constituye un grupo formado por el caporal de Morella, Salvador Valverde Sabio y guardias segundos Gabino Medina Santana, Francisco Sánchez Cantero, Luis Millón Rando y Manuel Minguillón Clemente, para conducir al citado bandolero al objeto de reconocer el domicilio del otro enlace de bandoleros apodado Torre Gargallo y en el momento de efectuarlo y pese a ir debidamente esposado al llegar a la calle San Nicolás de esta ciudad, intentó darse a la fuga aprovechando la tortuosidad de las calles de la misma por él muy conocidas y perseguido de cerca por la fuerza y no atender a las intimaciones (si) de “alto a la GC”, repetida hasta tres veces, hubo de hacerle fuego la fuerza alcanzándolo mortalmente por varios disparos.¹³⁴⁸

Una versió, confirmada per altres guàrdies, que apel·lava a l'”accidentada” mort per un intent d'escapada essent conduït, però que era ben diferent a la d'altres fonts. Si des de la mateixa Agrupació guerrillera, s'indicà que “en el año 1948 fue detenido el vecino de Morella llamado Víctor (Oronal) siendo sometido a torturas inenarrables, logró escaparse del cuartel, dándole muerte en las cercanías de dicho pueblo”, *Mundo Obrero*, per la seua part, ho titula “Comunista asesinado a bocajarro”.¹³⁴⁹ Testimonis orals confirmen que, escapat de la custòdia dels guàrdies, i després d'acudir a un domicili i al bar *Charleston*, fou ajudat, amb unes cordes, a travessar la muralla de Morella. Malgrat aconseguir-lo, es va llastimar, doblegant-se el turmell, motiu pel qual acudí, demanant suport, a la caseta Blanca, lloc de residència d'un amic de la infantesa. La delació d'aquest fou clau per l'arribada de la Guàrdia Civil, la cerca del monticle de l'Ombria, i l'assassinat d'*Oronal*.¹³⁵⁰ La coincidència dels testimonis orals, de les fonts comunistes i fins, i tot, d'un informe posterior del comandant Roldán, confirmaven la fuga, emmanillat, d'*Oronal* i la posterior mort en mans de la Guàrdia Civil.¹³⁵¹ D'aquesta

¹³⁴⁸ Atestat i diligències per la mort de Victoriano Prades Pitarch, en què el tinent Mangas va ser el jutge instructor. Sumari -C-48, AGHD.

¹³⁴⁹ *Datos sobre el terror franquista en la zona del 23 Sector*, 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 259, AHPCE. *Mundo Obrero*, núm. 116, 6 de maig de 1948, p.2.

¹³⁵⁰ Testimonis d'Enrique Querol, 8 d'agost de 2015, Morella. Francisco Corbatón Ferrer, Arxiu Oral del Grup de Recerca de la Memòria Històrica de Castelló i el testimoni del llibre de TORIJA MARTÍ, Josep, *Memòries dels meus avis...* op. cit., p.99.

¹³⁵¹ En el document, referit a una altra mort, la del morellà Manuel García Prades a finals de setembre del 1949 (confòs equivocadament per un “bandolero”), reconeix la vigilància prèvia al carrer Sol, on “hace tiempo se sospechaba que en alguna casa de la misma auxiliaran al

manera, es justificava i dotava d'accidentalitat la mort, al mateix temps que s'ocultaven les negligències pròpies de l'escapada del pres. Com a continuació expliquem, les manipulacions dels fets reals i els falsos informes, foren recurrents i constants: la *ley de Fugas* fou la coartada justificadora d'unes morts, majoritàriament de població civil, que foren plenament intencionades.

13.2 L'impacte a la població civil: detencions massives, matances múltiples i *Ley de Fugas*

Els habitants del territori d'actuació guerrillera es convertiren en les principals víctimes, tant pel que fa nombre de detencions com de les morts irregulars i de *Ley de Fugas*. Més enllà del trasbals econòmic per l'aplicació de mesures ja explicades com les evacuacions de masies, o el pas de les contrapartides i dels centenars de detencions, les eliminacions directes irregulars superaren, en nombre, les de guerrillers. La gran proporció de morts de masovers, de vilatants, de col·laboradors, fixes o esporàdics, tingueren la forma de la *Ley de Fugas*. Anteriorment, hem anunciat com els procediments i el model seguit pels informes, així com l'abundància de casos idèntics, generaren unes sospites que qüestionen i descarten la veracitat de la versió oficial. Anem a veure alguns exemples.

Una de les primeres matances col·lectives va ser la que va tenir lloc el 15 de març de 1947 a Albalat de Tarongers (València). El desmantellament de la xarxa de suport que partia de l'estació de Rubielos provocà nombroses detencions. Nou d'ells, traslladats en un camió en direcció a València, foren morts a l'altura d'aquell municipi valencià. Es tractava de José Martínez Rivera, *Pepe el mecánico*, (ja referit, propietari d'un taller a l'estació de Mora de Rubielos), Pedro Navarrete Garcia (de San Blas), Ernesto Marco Escart, José Martínez Belmonte i José Bertolín Cubero (els tres de Manzanera), el moliner de Torrijas Antonio Delgado Vinadera i el seu fill, Antonio Delgado Mir, (de 17 anys), Francisco Dolz Escriche (del mas de Rio Quilez, Nogueruelas) i Fernando

bandolero Oronal cuando fugado del cuartel con las esposas puestas y sin calzado había sido localizado y matado por la fuerza sin llevar restos de los grilletes y con alpargatas nuevas". Diligències per la mort de Manuel García Prades, dirigides també pel tinent José Mangas com a jutge instructor. Sumari 727-V-1949, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Durango Palacio (sastre de Arcos de las Salinas). Tots ells formaven part d'una xarxa de col·laboració de l'Agrupació, exposada a un apartat anterior.

En altres ocasions, el mer contacte esporàdic i puntual amb els guerrillers va ser suficient motiu per l'eliminació. Els luctuosos fets del mas del Pou de la Pica (a Culla, Alt Maestrat) esdevingueren en prototip de la magnitud de la violència indiscriminada i de la manipulació dels informes oficials. A aquell petit mas, va acudir, i es va allotjar, un guerriller ferit (Manuel Sales Centelles, *Fabrilo*, natural d'Albocàsser) després d'un assalt de la Guàrdia Civil (triple mortal) a una masia propera, la del Racó del Fumero a Atzeneta, ocorregut el 31 de juliol de 1947. Segons l'atestat, després de rebre informació sobre la presència de maquis, forces liderades per Juan Antonio Núñez García i compostes pel caporal Juan Meneu, 5 guàrdies de Benassal i 15 guàrdies de Castelló, iniciaren el desplegament el dia 17 d'agost del 47 per escorcollar les masies de la zona dels Molins de Vent, Gondorro, Saulonera, Pou de la Pica i d'altres, i fer serveis de postes. Seguint amb la versió oficial:

con ocasión de la llegada a las inmediaciones de la masía Burgall (Pou de la Pica) sobre las 8 horas, el cabo Juan Meneu Doñate, que como conocedor del terreno, había sido destacado en funciones de vanguardia (...) acompañado de los guardias segundos Santiago Martínez González y Rafael Córdoba León fue objeto el primero de una agresión con arma de fuego desde las ventanas situadas en la parte delantera del edificio.¹³⁵²

Aquesta versió és ratificada pel tinent coronel de la Guàrdia Civil, que explica:

al llegar sobre las ocho horas del día 18 del actual a las proximidades de la masía denominada "Pou de la Pica" y como una distancia de cien metros, fue recibida la fuerza con numerosos disparos de fusil hechos desde las tres ventanas de la fachada principal de la misma en cuyo momento y gracias a las precauciones y orden abierto con que marchaba dicha fuerza, puede esta estrechar rápidamente el cordón de seguridad establecido alrededor de dicha masía.

Així, atacada la pròpia força pels propis habitants de la masia, segons la documentació oficial, els guàrdies reaccionaren:

¹³⁵² Sumari 618-V-1947, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

concentrándose el fuego de las armas automáticas sobre las tres ventanas de las que partían los disparos de los agresores, disponiendo al propio tiempo que el resto de la fuerza que circundaba la casa por los tres restantes frentes de la misma abriera fuego rápido y inmediato contra toda persona que pudiera salir de ella; superado, dominado y acallado el fuego enemigo, se ordenó a los moradores de la masía el franqueamiento de la puerta principal y ante el resultado negativo de la orden se violentó dicha puerta por la fuerza y se penetró en el interior de la misma.¹³⁵³

D'aquesta manera, deduïnt-se que el contraatac i la penetració violenta fou la resposta lògica i necessària a un atac inicial comès des de l'interior del mas, un cop acabat, trobaren, dins d'ell, els cadàvers d'una dona, no identificada, a la part de baix:

siendo de estatura baja, delgada y vistiendo con ropas negras (...) al recorrer las habitaciones superiores, se encuentran 3 cadáveres, dos de los cuales resultaron ser el natural de Culla, Fidel Borrás Albert (...) se desprende tenía 19 años de edad, alto, delgado, pecoso y que vestía camisa blanquecina a rayas y pantalón oscuro, calzando albarcas de goma. A sus inmediaciones, un desconocido vestido con pantalón kaki y tocado con gorro del mismo color, el cual llevaba cosido un trozo de tela con los colores de la República, teniendo empuñado un mausine (...) de 1916, faltándole las anillas para el portafusil y llevando en lugar de este una cuerda de esparto (...) esparcidos por tierras 6 cartuchos (...) y en un tramo de escalera que daba acceso a otra habitación Fabián Borrás Albert, de 28 años [...] hallándose situado sobre su cuerpo un mausin de 1937 (...) y una pistola.¹³⁵⁴

Presentades les morts ocasionades com a resultat d'un enfrontament, i afirmant que hi havia "tres bandoleros y una mujer", la versió desperta sospites, tant per l'atac inicial des de la masia, com per la presència i omissió de la identitat de la dona, o per les contradiccions existents en diversos informes de la Guàrdia Civil; de fet, si en un d'ells, s'afirmava que era "uno de los bandoleros que logró huir herido" (referint-se al fugitiu del mas del Racó de Fumero), en d'altre s'assenyalava que els tres homes morts eren

¹³⁵³ Informe del tinent coronel, 233 Comandància, 19 d'agost de 1947, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

¹³⁵⁴ Sumari 618-V-1947, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

“los bandoleros fugados dia 31 del mes anterior de la masia Fumero”; tot i que en els escrits relatius a l’assalt al mas d’Atzeneta, es diu que en van fugir dos i no tres.¹³⁵⁵

El recurs a altres fonts esdevé vital per aclarir la realitat dels fets. En primer lloc, el registre de defuncions de Culla confirma les identitats dels finats: Fabián Patricio Borrás Albert, de vint-i-vuit anys, i Fidel Borrás Albert, de vint anys, juntament amb sa mare María Encarnación Albert Porcar, de cinquanta-tres anys. D’aquesta forma, trobem un lligam familiar omès en els informes oficials, una mare i dos fills, que van ser els qui, segons l’estranya versió oficial, començaren el tiroteig amb la Guàrdia Civil. Al seu costat, hi ha la inscripció de Manuel Sales Centelles, de quaranta-un anys, natural d’Albocàsser (Castelló), municipi proper al terme de Culla, i conegut popularment com *Fabrilo*, persona que, a diferència dels altres, sí que era integrant de la guerrilla, a la qual es va incorporar després de fugar-se del centre penitenciari de Benaixeve, essent el maqui ferit a l’enfrontament del Racó de Fumero.¹³⁵⁶

La identitat és corroborada per testimonis orals, que dibuixen un episodi totalment diferent al descrit per la Guàrdia Civil: les morts no foren el resultat d’un intercanvi de trets, sinó que van ser assassinats intencionadament després d’una delació que comportà la immediata arribada de membres del cos al mas on estava reposant i restablint-se *Fabrilo*, el guerriller ferit. La ingènua confessió d’un masover veí, sabedor d’aquesta presència, a un carnisser del poble, i el xivatatge d’aquest, provocà la immediata mobilització de la Guàrdia Civil, liderada pel tinent Juan Antonio Nuñez Garcia i el

¹³⁵⁵ Totes aquestes inversemblances i contradiccions dels informes oficials, juntament amb una anàlisi sobre el tractament i contrast de les fonts històriques envers la repressió antiguerillera, apareixen més detallades en el nostre article d’investigació: “Maquis, muntatges oficials i crims silenciats: el cas del Pou de la Pica (Culla)”, *Afers* 65, 2010.

¹³⁵⁶ *Fabrilo*, exagutzil d’Albocàsser, va estar empresonat després de la Guerra Civil. Acusat d’haver estat membre de la CNT, d’haver fet de guàrdia armat, d’haver anat de voluntari a la guerra i d’haver intervingut en la destrucció de l’església, fou condemnat a trenta anys en consell de guerra celebrat el 16 de desembre de 1941. Després d’estar a la presó de Castelló i a Sant Miquel dels Reis, va ser enviat a treballar forçosament al pantà de Benaixeve, d’on es va escapar el 21 d’octubre de 1943. Segons testimonis, des d’aleshores, va estar amagat un temps al seu poble fins que, per evitar la detenció després de ser descobert per una veïna, contactà amb guerrillers. Poc després d’entrar a les partides del Sector 17è, (2n batalló) es produí el 31 de juliol l’enfrontament al Racó de Fumero, d’on *Fabrilo*, tot i ser ferit al muscle dret, va aconseguir escapar, i es refugià, amb l’ajut de l’altre guerriller fugit, que marxà posteriorment, al mas proper del Pou de la Pica. Sumaris 8835-C-1940 i 964-V-1943, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

caporal Juan Meneu del puesto de Benassal i la detenció de les persones, les dalt referides, que es trobaven al mas. Després de portar-los, segons els testimonis, al quarter d'Atzeneta i a Albocàsser, i potser també a Castelló, decidiren tornar-los al mas l'endemà, on foren assassinats.¹³⁵⁷ Aquesta versió dels fets és també confirmada per fonts guerrilleres a partir de *Mundo Obrero* que, en suplement especial de 1947, després de referir-se als fets del Racó de Fumero i que un dels guerrillers fóra ferit “y dejado en una casa que fue descubierta por la Guardia Civil, asesinando a todos los habitantes de la misma, hombres y mujeres, y a dicho guerrillero”.¹³⁵⁸ Efectivament, foren morts els habitants que en aquell moment, es trobaven a la masia.

Tanmateix, el pare i marit, Manuel Borrás Gil, absent del mas durant la detenció inicial, va ser arrestat a Culla després de presentar-se, sabedor de la captura de dos fills (els altres tres, treballaven fora o feien el servei militar) i de la dona. Després d'un temps detingut, fou portat a una zona entre Ares i Castellfort, terme municipal on, segons testimonis, fou executat. Atesa l'absència i els impediments de procediments per identificar-lo, tan sols la descripció donada per l'agutzil d'aquest poble sembla que confirma la identitat als fills. Tot i que no hem trobat cap document que ho certifica, sí que hem localitzat un escrit de la Guàrdia Civil que, silenciament el nom, narra, a data 4 de setembre de 1947 (quinze dies més tard dels terribles fets exposats) el següent:

el grupo de fuerza de Castellfort que se hallaba apostado en las proximidades de la masía “Hostal de la Rocha” de aquel término, fue sorprendido un individuo que marchaba en dirección a la misma, a quien les fue dado la voz de “Alto” por la fuerza de referencia, tratando de huir, por lo que se hizo fuego siendo alcanzado por los disparos y resultando muerto.¹³⁵⁹

Una data, i un indret, entre Ares i Castellfort, que coincideixen en la donada per testimonis, de la mateixa manera que concorda l'edat amb la donada pel registre de

¹³⁵⁷ Testimonis de Francisco Borrás Albert, 11 d'octubre de 2009 i Herminio Sales Segarra, Culla, 15 de març de 2008, 18 d'agost i 11 d'octubre de 2009.

¹³⁵⁸ *Mundo Obrero*, 102. Gener del 1948. Suplement. Resum de les operacions de l'any 1947 facilitat per l'Estat Major de l'AGL, p.10. El mateix informe també està localitzat a l'Arxiu Històric del Partit Comunista d'Espanya, al fons de *Movimiento Guerrillero*, jacquet 119.

¹³⁵⁹ Informe del tinent coronel de la Guàrdia Civil, 4 de setembre de 1947, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Castellfort que, sense concretar la identitat sí que identifica la persona com a “hombre de 55 años de edad”, fet que coincideix amb l’edat aproximada de Manuel Borrás.

Per tot plegat, la conversió en guerrillers a persones que no ho eren, i la descripció de falses versions serviren per encobrir crims sobre població civil de caràcter indiscriminat i premeditats: una brutalitat represiva que no s’entén sense les taxatives ordres rebudes, la impunitat dels guàrdies, i l’ànnsia de recompenses o condecoracions. L’objectiu d’acabar amb els punts de suport de l’Agrupació, foren reals o potencials, es dugué a terme sense contemplacions, sense importar els mitjans i creant informes que no corresponien a la realitat dels fets, com ho demostren altres casos.

Molts masovers, especial objecte de vigilància i de persecució, foren víctimes d’assassinats justificats per la *Ley de Fugas*. Eliminats individuament (com Antonio Segura, el propietari del mas de Clarà, de Cinctorres, el 13 de novembre de 1948), doblement (com els dos habitants del Mas de Monsó, morts entre Vilafamés i la Barona el 7 d’octubre de 1947), o de forma múltiple, es produïren generalment en fingits trasllats, en camió o a peu, entre presons o en el marc de suposades exploracions de campaments o dipòsits.

Un d’aquests va ser el que va tenir lloc, el 21 de novembre de 1947, a la carretera entre Càlig i Benicarló, on cinc masovers morellans (Juan Barreda Moliner, del mas de Tous, Manuel Monfort Monfort, de la masia del Garro, Vicente Tena Ortí, de la masia Bartolo, Bautista Mestre Prats, de la masia Moixacre i Juan Prats Ferrando, de la masia de Guimerà) i un vilatà (Salvador Aguilar Mestre) del terme de Morella, detesos “como encubridores y enlaces de bandoleros”, foren morts, per un més que suposat intent de fugida, molt poc després de la defunció d’un guàrdia en un enfrontament amb guerrillers a Portell. Durament interrogats a la presó de Morella, i confessant, haver donat de menjar dues o tres vegades a guerrillers o, com el cas de Salvador Aguilar, subministrar-los espartenyets i boines, foren traslladats, en camió, fins que:

al llegar a la altura del hectómetro 5 del km 4 de la carretera de Benicarló a Cálig, hubo de pararse el vehículo (...) por sufrir este una pequeña avería, momento que aprovecharon los conducidos para hacer una necesidad que solicitaron y les fue concedida, los cuales, al descender del citado vehículo y a una señal convenida, lejos de efectuar la mencionada

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

necesidad, salieron corriendo en precipitada huida no lográndolo por impedirlo la rápida actuación de la fuerza que en la voz de alto dada por el sargento declarante y no obedecerla hizo fuego sobre los fugitivos hasta darles la muerte.¹³⁶⁰

Novament, la realitat dels fets dista de la recurrent versió oficial. Segons que sembla, el vehicle que els transportava va continuar en direcció a Vinaròs i es va desviar per un camí cap a Càlig i Benicarló. Passada la primera població, i a meitat del camí de les dues, es detingué el comboi. Després que els guàrdies baixaren a fer necessitats fisiològiques, feren baixar els detinguts, els quals, emmanillats de dos en dos, no tornaren a pujar vius.¹³⁶¹ Així, foren assassinats el 21 de novembre de 1947 als voltants del mas d'Aragó de Càlig, al quilòmetre 4 de la carretera de Benicarló a Càlig.

Els episodis de morts per *Ley de Fugas* són tots molt coincidents. El 5 de juliol de 1948 moriren, en circumstàncies semblants, i amb idèntica justificació a l'informe, cinc persones a La Mola Garumba de Morella. Els benassalencs Manuel Beltrán Beltrán, Juan Beltrán Saborit, José Fabregat Juan i José Joaquín Miralles Beltrán, i el covarxí Vicente Albalat Adell, foren detesos a finals del mes de juny anterior en el marc de les massives detencions posteriors a les declaracions de l'exguerriller i confident *Manoleta*, sota l'acusació d'haver estat col·laboradors de la guerrilla i integrants dels consells de resistència. Incriminats també d'haver-se reunit amb *Antonio* i de planejar un robatori a la farinera de Les Coves o d'un cop econòmic a Morella, manifestaren, segons l'informe, “que en dicha reunión les fueron entregados a los bandoleros cuatro fusiles y dos pistolas con sus municiones, los cuales por orden de *Antonio* los escondieron en aquellas inmediaciones”. D'aquesta forma, amb el pretext d'anar a buscar un dipòsit d'armament a Morella, forces de la Guàrdia Civil acudiren a la mola Garumba de Morella sota les ordres, de nou, del tinent d'Albocàsser, Juan Antonio Núñez García “que accidentalmente se encontraba en esta por incidencias de este servicio”; sempre segons la documentació oficial, després de trobar en una cova diferents armes i municions:

¹³⁶⁰ L'únic metge que examinà els cadàvers, el facultatiu de Benicarló, Luis Antón Agustín, confirmà les ferides mortals per arma de foc, dues hores després dels trets d'uns cossos que es trobaren a uns 100 metres de la carretera. Sumari 759-V-1947, AGHD.

¹³⁶¹ Informació proporcionada per Joaquim Comas Dellà, Canet lo Roig, 2 de maig de 2015.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

cuando regresaban a esta plaza, sobre las 17 horas y a unos 6 kilómetros de la misma, el llamado Vicente Albalat Adell aprovechando que pasaba por junto a un vallado de piedra creyó sin duda que le era oportuna y fácil la fuga pues dio un salto al vallado y emprendió veloz carrera tirando los fusiles de que era portador, al tiempo que gritaba excitando a los otros para que lo imitasen; estos, ante la primera confusión habida y creer que la fuerza sólo atendía al huido echaron a correr en distintas direcciones, en grupos de a dos como iban esposados, pero la fuerza con la mayor serenidad y atendiendo a las órdenes del oficial, los persiguieron con fuego de fusil y subfusil previas las intimidaciones reglamentarias, de las que ninguno hizo caso, resultando los cinco muertos.¹³⁶²

No obstant això, aquesta narració torna a ser diferent a la de testimonis: familiars de les víctimes, així com un jove pastor present en aquell moment, explicaren que els benassalencs, agredits al quarter i empresonats a la torre de la presó del poble (especialment José Fabregat, “el pintor” amb qui el tinent d’Albocàsser ordenà especials maltractaments, possiblement pels antecedents esquerrans i perquè s’atreví a demanar el pagament d’una pintura realitzada), i el covarxí, foren víctimes d’un assassinat premeditat: mentre a tres els van matar al descampat, als altres dos (un era el pintor, malferit per les pallisses rebudes), a causa del seu lamentable estat físic, els executaren a la mateixa furgoneta.¹³⁶³ Una versió que també és confirmada per fonts guerrilleres que, tot i errar en la data (25 d’agost de 1948), expliquen que:

después de varias batidas dadas por el odioso cuerpo de la Guardia Civil en los términos municipales de Morella, Benasal, Castellfort, a base de fuego de morteros, con dos compañías de Guardia Civil y la móvil de Castellón, junto con falangistas, al mando del verdugo y criminal comandante del puesto de Morella, fueron asesinados después de ser sometidos a las mil torturas, cuatro vecinos del pueblo de Venasal (sic) y uno de las Cuevas de Vinromá, en la pista que va entre el mas de Boix y el mas de Preu, término de Morella,

¹³⁶² Informe del comandant del sector Interprovincial de Morella, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

¹³⁶³ Així li ho va dir el mateix pastor a Pepita Fabregat, filla del Pintor, i així ho confirma Paquita Beltrán, filla de Manuel Beltrán. Testimoni de Pepita Fabregat, Castelló, 1 de maig de 2009 i 18 de març de 2016. I FERRANDO, Emili i BARREDA, Pere Enric (coord.), *Benassal segle XX...* op. cit., pp.79, 95, 96, 98, 99 i 101-104.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

dejando sus rostros desconocidos por las ráfagas de naranjero que encima de ellos descargaban los verdugos civiles”.¹³⁶⁴

Cap d'aquestes persones era integrant de la guerrilla. Totes les víctimes de la Mola Garumba eren persones que havien patit consells de guerra i presó per fets relacionats amb la Guerra Civil, més particularment, per la militància política (en *Izquierda Republicana*, UGT, la CNT o el BOC, en el cas de Vicente Albalat): representaven, per tant, el sector de *desafectos* dels respectius pobles. Per contra, les víctimes morellanes de Benicarló, sense caracteritzar-se pel passat o present polític republicà, (és més, alguns d'ells havien estat antics votants dretans), tampoc es lliuraren del tràgic destí. Tots foren víctimes de morts irregulars i indubtablement indiscriminades. Si en el primer cas, els antecedents esquerrans serviren per confirmar sospites i per justificar l'assassinat, en el segon cas, els indicis de contacte (mínim) amb les partides de *Cinctorrà*, fou suficient, en un moment en què es demanava revenja per la mort d'un guàrdia pocs dies abans, per eliminar-los i que es cercava la sembra de la por per aturar tot tipus de contacte amb els guerrillers.¹³⁶⁵

Nogensmenys, algunes de les matances sobre població civil succeïren a accions mortals de l'Agrupació, essent, la que més víctimes mortals causà, la ocorrida al ja referit assalt de Gúdar, el qual, planejat com a revenja per la mort de Felisa Montoliu (dona del guerriller *Viejo*) en mans de la Guàrdia Civil, es convertí en un dels actes més violents de l'Agrupació. Els resultats repressius de l'acció, duta a terme el 29 de setembre de 1947, foren immediats: al dia següent, es detingueren, per ordre del capità de Mora de Rubielos i amb ajut d'un destacament de soldats, 11 veïns de la localitat, majoritàriament amb antecedents esquerrans, acusats de col·laborar amb la guerrilla. Retinguts i interrogats a l'ajuntament, foren traslladats, junt a altres 11 persones provinents de la presó d'Aliaga, novament maltractats a la Verge de la Vega d'Alcalá de la Selva, i, finalment, afusellats el 2 d'octubre, sense judici, en dos grups: un de 12, a un

¹³⁶⁴ *Datos sobre el terror franquista en la zona del 23 Sector*, 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 259, AHPCE.

¹³⁶⁵ Una explicació més detallada d'ambdós episodis a GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...*op. cit., pp.93-107 i “Maquis, repressió i Ley de Fugas: els crims silenciats de Benassal”...op. cit.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

turó de la masia los Olmos d'Alcalá, i un altre, de deu, on, nou d'ells foren assassinats (un escapà), prop del barranc del Arco, cap a Mora de Rubielos.¹³⁶⁶

Les *saques* i practiques extrajudicials realitzades per la Guàrdia Civil, accentuades sota les directrius de Pizarro, comportaren matances a gairebé tot el territori on arribaven les seves atribucions. Extrets de la presó d'Alcanyís per forces de la 2ª companyia de la 133 comandància, Rafael Serret *Chiquerita*, (natural de Ràfels i que prèviament ja havia estat apunyalat per Rafael Ferreró, sometent del seu poble), juntament als naturals de La Ginebrosa i Aiguaviva, Joaquín Anglés Andreu, Antonio Martí Membrado, Rafael Membrado Peris, José Peris Andreu i Valentín Santapau Millán (mestre de las Masadetas, Terol), foren morts, al camp de futbol d'Arnes, el 7 de setembre de 1947. Almenys dos d'ells, s'havien intentat suïcidar als centres de detenció: mentre que Rafael Membrado ni tan sols podia caminar per la seva caiguda des del balcó de l'ajuntament d'Aiguaviva, Valentín Santapau, intentà treure's la vida a la presó del Mas de les Mates. Malgrat que la versió de la Guàrdia Civil fou novament una "fuga por lo que la fuerza conductora se vio precisada a hacer fuego", l'execució va ser novament intencionada.¹³⁶⁷

Per les mateixes dates, el 6 de setembre, aparegueren dos cadàvers sense identificar, al Pla de la Bassa, del terme de Vallibona, explicant, la Guàrdia Civil, que foren el resultat d'un enfrontament ja que "fue descubierto un grupo de bandoleros que al verse descubierto a corta distancia hizo fuego con una metralleta y un fusil, no causando bajas por nuestra parte resultando en cambio dos bandoleros muertos (...) no pudiendo ser identificados por carecer de documentación" amb dos fusells Mausine i una metralleta.¹³⁶⁸ Dibuint les fonts guerrilleres una narració diferent, "entre las masías de

¹³⁶⁶ PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas Españolas...* op. cit., p.154, YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., pp.170-171, i SÁNCHEZ CERVELLÓ, *Maquis: el puño que golpeó el franquismo...* op. cit., p.219. Però molt especialment, SANCHIS ALFONSO, José Ramón, *Maquis: una historia falseada...* op. cit., pp.945-1004.

¹³⁶⁷ Informe del tinent coronel, 133 comandància, 9 de setembre de 1947, AHGC. YUSTA, Mercedes, *La guerra de los vencidos...* op. cit., p.156.

¹³⁶⁸ Versió confirmada per altres documents interns de la Guàrdia Civil partint del radiograma enviat a la nit del 6 de setembre per la 233 Comandància, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Choquereta y Las Vives, del término de Vallibona, la Guardia Civil asesinó dos patriotas del pueblo de Traiguera (Castellón)”, resulta de nou bàsic acudir a testimonis orals.¹³⁶⁹ Diferint, una altra vegada de la versió oficial, varies persones asseguruen que les víctimes, sense ser guerrillers ni produïnt-se cap combat, foren mortes intencionadament per la Guàrdia Civil. Un d’ells era José Pla Vives, de Canet lo Roig, detingut per agents de paisà uns deu dies enrere, i l’altre, molt probablement, podria ser José Erasme Ortí, d’Ares del Maestrat, i també detés, per les mateixes dates i pels mateixos agents, al seu poble. Ambdós, arrestats per ser sospitosos de col·laborar o haver tingut algún contacte amb els guerrillers, eren significats esquerrans dels respectius pobles, represaliats i empresonats durant alguns anys per haver exercit càrrecs en la UGT i en el comitè republicà.¹³⁷⁰

Mentre que a Dos Torres Mercader, foren executades, després de ser brutalment interrogades, cinc persones,¹³⁷¹ a finals de març de 1947, la Guàrdia Civil assassinà, un cop foren torturats i utilitzats com escuts humans en l’assalt al campament de Valdesierra, a Santiago Martínez (punt de suport que havia allotjat al seu domicili al guerriller *Cubano*, malferit), i els obrers del pantà de Benaixeve, Clemente Alcorisa, José Martínez i Juan Luján.¹³⁷² I l’11 de novembre del mateix any, a la carretera en direcció a Montroig, traslladats des de la presó d’Alcanyís, foren morts, Josefa Bayod (dona i mare dels guerrillers Alfonso i Joaquin Boj), Aurelio Boj (germà d’Alfonso), José Mir Pastor (també de La Ginebrosa), Aurora Piñana (la dona de José Mir, *Cona*, enllaç i guerriller), Eleuterio Simó i Rogelio Cuartilla.¹³⁷³

El procediment de la *Ley de Fugas* no va ser l’únic que causà víctimes mortals; no pocs acusats de col·laborar amb els guerrillers, o membres de consells locals de resistència,

¹³⁶⁹ *Datos sobre el terror franquista en la zona del 23 Sector*, 1948, *Movimiento Guerrillero*, jacquet 259, AHPCE.

¹³⁷⁰ Han sigut vitals els testimonis de la dona de José Pla, Vicenta Tolòs i del fill de José Erasmo, Josep Ortí, recollits i cedits amablement per Joaquim Comas Dellà.

¹³⁷¹ YUSTA, Mercedes, *Guerrilla y resistencia campesina...* op. cit., p.210.

¹³⁷² FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante...* vol. I, op. cit., pp.309-315.

¹³⁷³ Testimoni de Marina Boj Bayod, “Buscando a mi madre”, La Gavilla Verde, *V Jornadas El Maquis a Santa Cruz de Moya*, a [http://lagavillaverde.org/Paginas/Desaparecidos/Paginas/bayod_ribas\[1\].html](http://lagavillaverde.org/Paginas/Desaparecidos/Paginas/bayod_ribas[1].html) (consulta en 8 de març de 2017).

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

residents generalment als pobles on actuaven les partides, moriren, a presons municipals o casernes. Especialment a Morella, però també a d'altres localitats, com Lluçena, Vinaròs, Mora de Rubielos o Terol, hi hagueren morts a centres de detenció. La mortalitat de la de la capital d'Els Ports, multiplicada des de l'arribada del comandant Roldán, tingué, entre les víctimes, a Julián Ibañez o Nicolás Segura (pressumptes col·laboradors de Castellfort i membres del Consell Local de Resistència), a Felipe Casanova (de Vilafranca) o Enrique Porcar Monterde, acusat de reclutar a gent, de l'Hostalet de Vila de Canes.¹³⁷⁴

A l'igual que les dalt explicades, els informes de la Guàrdia Civil, atribuïnt la defunció a suïcidis, presenten una sèrie de descripcions i, també, d'acusacions *ad hominem*, dels acusats, que fan sospitar de la seva veracitat. Una d'elles, presents a diferents informes, és la de permetre, a l'interrogat detingut, “descansar un rato para refrescar la memoria y facilitarle otros datos veraces e interesantes”; moment en què aquell era traslladat a la cel·la i, trobat, hores més tard, penjat, segons l'escrit de la Benemèrita, a partir del fil de llum o un altre element present, i disponible, a les cel·les. Així fou com es justificaren les morts de Casanova, Porcar o la de Joan Albert Ferré, natural de La Sènia i veí de Sant Rafel, acusat de col·laborar i subministrar a la partida del sector 23è, mort a Vinaròs el 9 de setembre de 1951.¹³⁷⁵ Una versió tant poc versemblant, atenent també als mètodes usats en els interrogatoris o la presència d'elements per autolesionar-se a la

¹³⁷⁴ Informe de la 233 Comandància, Prefectura núm. 268. 10-12-1948, AHGC, i Informe entre el 13 de novembre i el 10 de desembre de 1948 de la 233 Comandància al cap de la 5a Zona de Terol sobre la detenció d'enllaços i mort de Nicolás Segura i Julián Ibañez, AHGC. Sumaris 3-V-1949, 110-V-1950 i 68-V-1949, AGHD. Més informació a GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...* op. cit., pp.185-194.

¹³⁷⁵ Segons el sumari dels fets; detés al seu poble, va ser traslladat a Vinaròs a les 23 hores del dia 8 de setembre de 1951, iniciant-se el interrogatori i, a les 5 hores, quan preguntaven per noms de punts de suport, apel·lant a que no recordava “por el cansancio y sueño” i que, el detingut, demanava “unas horas de descanso”, decidiren suspendre'l. Dut a dependències municipals, va ser localitzat, hores més tard, cadàver “a consecuencia de haberse prendido de un palo en el calabozo con la faja que él mismo llevaba”. Segons familiars, es localitzà el seu cadàver al campanar de Vinaròs. Sumari 216-V-1951, AGHD. Sílvia Ferré, 29 de desembre de 2016 i Cinta Solà, 30 d'abril de 2017.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

cel·la, com l'oforida en la mort de Felipe Comte Castellet de Les Coves, malferit perquè "se da golpes contra una piedra", durant la detenció i l'interrogatori.¹³⁷⁶

Fet i fet, la mortalitat causada, entre la població civil, per l'acció repressiva, durant la conjuntura guerrillera, va ser especialment elevada; a molts municipis de l'interior terolenc o castellonenc, les víctimes mortals igualaren o superaren en nombre als de la immediata postguerra; entre ells, Gúdar, Morella, Ares, La Pobla de Benifassà, (amb el doble), Castellfort i Atzeneta (amb el triple) o Benassal (que passà d'1 a 6 morts). Tanmateix, l'alta proporció de finats entre la població civil supera als integrants de l'Agrupació. De fet, en un estudi radicat a les comarques del nord del País Valencià, el 75% de víctimes mortals de la repressió antiguerillera, entre 1945 i 1952, no eren guerrillers.¹³⁷⁷ Havent també una part de persones finades sense connotacions polítiques conegudes, un percentatge majoritari disposaven d'antecedents republicans, esquerrans i amb estades carceràries purgant penes polítiques. Eren el col·lectiu a qui primer s'adreçaven els guerrillers per sol·licitar suport o subministrament. I les sospites tingudes sobre ells equivalgueren, en moltes ocasions, a una condemna mortal, justificada, en molts informes, pel mateix perfil esquerrà de la víctima. Uns assassinats que, altrament, permeteren netejar de desafectes, i silenciar, altres potencialment dissidents, en un món rural difícilment anònim.

13.3 Guàrdies civils: disciplina, sancions i recompenses

La intensitat repressiva, els centenars de detencions i de morts irregulars foren el resultat de les ordres emanades de dalt així com el zel complimentador d'oficials i guàrdies. Ja hem explicat anteriorment que una bona part dels comandaments de la Benemèrita, fidels franquistes i africanistes contemplaren aquest tipus d'acció contrainsurgent com a única via per acabar amb la resistència; és més, una bona part detectaren com aquesta podia proporcionar ascensos, reconeixements i promoció dins del cos.

¹³⁷⁶ Sumari 377-V-1948 i Sumari 7107-C-1940, AGHD.

¹³⁷⁷ GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades...* op. cit.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

De la mateixa manera que Franco, constituït com a font de dret, tirà mà dels decrets reservats, sense passar pel Butlletí Oficial de l'Estat (BOE), instaurant una dictadura que vulnerava les mínimes garanties jurídiques, l'actuació de les forces es dotà d'una àmplia discrecionalitat: la comandància de la Guàrdia Civil assumí una responsabilitat, plena de prerrogatives, d'ordres confidencials i barnisada d'impunitat.¹³⁷⁸ Així doncs, l'arbitrarietat, l'abús de poder i l'absència de garanties traspassava la màxima autoritat estatal i connectava amb uns mètodes i formes de la Guàrdia Civil, marcats per l'expeditiu sistema de sancions i d'incentius establert per la Benemèrita i per la impunitat haguda en totes les accions del cos.

No es permetia, especialment durant el mandat de Pizarro, cap atisbe de "tolerància" en les zones d'actuació guerrillera. La baixa contundència o "permetre" l'existència d'un campament guerriller, podia ser ben motiu pel desterrament al castell de Sant Ferran de Figueres, càstig sofert pel sergent gallec de la Pobla de Benifassà, José Martín Fiuza.¹³⁷⁹ Sense arribar a les dantesques i ja referides escenes produïdes a Mesas de Ibor (Cáceres), on el coronel Manuel Gómez Cantos, va executar a tres guàrdies civils, per no actuar davant l'ocupació guerrillera del poble, a l'abril de 1945, el cas és que les sancions per manca de zel o negligència proliferaren i, fins i tot, es produí una onada de peticions de baixes del cos. Els arrestaments, generalment en castells militars, d'acord amb el codi de justícia castrense, foren assidus i, en molts casos, impossibilitaven l'ascens al cos. Com a resultat del dur sistema, com es comprova al *Boletín Oficial de la Guardia Civil*, abundaren baixes, ja foren per expulsió del cos com per petició pròpia.¹³⁸⁰

¹³⁷⁸ VIÑAS, Ángel, *La otra cara del caudillo...*, op. cit.

¹³⁷⁹ Entrevista a Juan Antonio Rot, 12 d'abril de 2015.

¹³⁸⁰ *Boletín Oficial de la Guardia Civil* (BOGC), febrer de 1947, pp.73,74 i 75. Març de 1947 p.133 i 134; juliol de 1947, p.387 i 388, octubre de 1947, p.575. El periòdic comunista, *Mundo Obrero*, divulgà, sovint de manera magnificada, les baixes, les sancions internes i la desmoralització interna de la Guàrdia Civil. *Mundo Obrero*, 132, 26 agost del 1948, p.1. I el núm. 112, 8 d'abril de 1948, p.3, on s'afirmava que molts guàrdies volien deixar de ser-lo "por la situación de lucha existente en España" i per la desmoralització causada per les guerrilles. Afirmava que "dentro del cuerpo de la Guardia Civil hay verdaderas peleas por disputarse los puestos de oficinas o servicios especiales en las ciudades. Y cuando esto no se puede lograr, son muchos los que se valen de las influencias para obtener otros empleos, en otras organizaciones del Estado, tales como la RENFE". Poc després, l'1 de juliol de 1948 (núm. 124) un article

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Si rellevant va ser la política de sancions, no ho va ser menys la d'incentius. Es va establir tot un sistema variat de recompenses econòmiques, condecoracions i ascensos per premiar l'èmfasi i l'eficàcia en la persecució i aniquilació de la guerrilla. Uns premis que es dirigiren tant a població civil, com a guàrdies. Per una banda, les recompenses oferides a tota persona per guerriller mort eren considerables. El guerriller *Chaval*, en les seues memòries, afirmava que s'oferien de 1.000 a 5.000 pessetes a “todo el que entregase a un guerrillero vivo o muerto o facilitara el aniquilamiento por la Guardia Civil de un grupo guerrillero en los asaltos a los campamentos”. L'oferta despertà la cobdícia d'alguns que delataren, com els casos descrits del Pou de la Pica o d'altres com el de Las Morenas, a la serra de Sant Just, que, seguint paraules del referit guerriller “facilitaron información y la Guardia Civil pudo sorprender a un grupo guerrillero y aniquilarlo. En pago a su traición, “Las Morenas” recibieron del general Pizarro 15.000 pesetas de gratificación.¹³⁸¹ D'altres, cas de José Garcia Gregorio, resident a prop del pantà del Sitjar (Onda), sense conformar-se amb els diners que li havien atorgat per “servicios confidenciales prestados”, es considerava mereixedor “de ingresar en la policia secreta”, petició que va ser immediatament rebutjada.¹³⁸² Justament, l'abundància de peticions de recompenses per particulars o entitats féu que, el coronel cap de l'Estat Major, Rafael Cabanillas, ordenés que els caps i subordinats, així com tots els membres del cos, s'abstingueren de “provocar y fomentar tal clase de peticiones” i d'evitar “que las entidades y particulares se dirijan a este centro solicitando premios o modificaciones de las disposiciones referentes al personal del cuerpo”.¹³⁸³

Segons el Decret llei de 9 d'octubre de 1945 i per la posterior llei de 31 de desembre de 1945 que el ratificava, s'establiren guardons i gratificacions per a guàrdies i oficials que anaren des de la citació en l'Ordre General del Cos, la concessió de la Creu al Mèrit

recalcava que “Franco sigue expulsando guardias civiles”, explicant la dels guàrdies de la comandància de València, Francisco Gómez i José Garcia Estrada, trets per “negligencia”. Els arrestaments i les dures sancions són corroborades pel testimoni del General de Brigada, Ángel Martín Díaz-Quijada, a ROMEU, Fernanda, *Más allá de la utopia...* op. cit., p.89.

¹³⁸¹ MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica...* op. cit., p.198.

¹³⁸² Resposta del subsecretari del ministre de Governació al governador civil de Castelló, 27 d'octubre de 1950, fons de Govern Civil, caixa 11262, AHPC.

¹³⁸³ Informe del Coronel en cap de l'Estat major, Rafael Cabanillas, 13 de gener de 1949, AHGC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Militar amb distintiu blanc (amb pensió o sense, de diferent quantia segons els mèrits), fins a la promoció en l'escala de l'oficialitat del cos. El referit decret fixava que els generals, caps i oficials podien aspirar a obtindre tots els avantatges a excepció de l'ascens, mentre els sergents, caporals i guàrdies totes. Els requisits per avançar en l'escala eren complir dos condicions: “exceso en el cumplimiento del deber, actuación sobresaliente por valerosa y resolutiva en el desarrollo de la acción” i “reunir cualidades de prestigio y carácter”.¹³⁸⁴ El mateix director general de la Guàrdia Civil es facultava de les citacions en l'ordre del Cos i proposava, al ministre de l'Exèrcit, les recompenses restants, decidint la concessió de creus blanques, les pensions (des del 10% del sou a 12,50 o 50 pessetes) i deixant, pel consell de ministres, la concessió dels avanços en l'escala i les restants condecoracions.

Altrament, la posterior ordre general número 55, de 30 d'octubre de 1947, fixava incentius econòmics establerts en el cos de la Guàrdia Civil de la següent manera:

“1º: Se crean tres premios mensuales de 3.000 pts cada uno para ser adjudicado a otros tantos individuos elegidos por mi autoridad entre los suboficiales y clases de tropa que durante cada mes se hayan distinguido más relevantemente en los servicios de persecución del bandolerismo o en los de represión de fraude y contrabando.

2º: Por la Jefatura del Estado Mayor de la Dirección General se formularan mensualmente relaciones comprensivas de los suboficiales y clases de tropa que hayan intervenido en servicios destacados, con detalles de su actuación, deducida de los partes recibidos durante el mes anterior, las cuales serán sometidas a mi estudio y resolución. De Orden de SE el coronel jefe de EM.”¹³⁸⁵

I, com assenyala el guerriller *Rubio*, s'establiren gratificacions de mil pessetes i un mes de permís per guerriller mort.¹³⁸⁶

¹³⁸⁴ BOE, núm. 286, 13 d'octubre de 1945. Decret llei de 9 d'octubre de 1945 “por el que se conceden las recompensas que se indican al personal de los Cuerpos de la Guardia Civil y Policía armada”. Poc després, el decret, s'elevava al caràcter de llei, amb l'aprovació per les Corts el 31 de desembre de 1945. *Boletín Oficial del Estado* núm. 3, de 3 de gener de 1946, p. 126 i 127.

¹³⁸⁵ AGUADO, Francisco, *Historia de la guardia Civil...* op. cit., p.375

¹³⁸⁶ Manuel Perez Cubero, *El Rubio*. Full manuscrit de les seves memòries. La quantitat de recompensa també es diu a ROMEU, Fernanda, *Más allá de la utopia...* op. cit., p.86.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

La lectura del Butlletí Oficial de la Guàrdia Civil d'aquests anys, així com els fulls de serveis dels guàrdies, ens ofereix una bona panoràmica de les recompenses hagudes a l'interior del cos.¹³⁸⁷

Taula 10. Recompenses per serveis antiguerillers al personal de la Guàrdia Civil. demarcació de l'AGLA

ANY	COMANDÀNCIES	GUÀRDIES
1945	201, 133, 134, 233	4 guàrdies i un sergent
1946	201, 133, 134, 233	8 guàrdies, 1 caporal, 1 brigada i 1 comandant
1947	201, 133, 131, 233	10 guàrdies, 1 caporal, 6 sergents, 1 comandant
1948	201, 133, 134, 233	11 guàrdies, 6 caporals, 3 sergents, 2 tinents, 2 capitans i 1 comandant
1949	201, 133, 134, 233	3 guàrdies, 3 caporals, 3 sergents i 2 tinents
1950	201, 133, 134, 233	1 guàrdia, 1 caporal, 1 brigada, 1 capità
1951	201, 133, 134, 233	12 guàrdies, 5 caporals, 1 sergent
1952	201, 133, 134, 233	8 guàrdies, 3 caporals, 1 tinent, 1 capità

Font: ROMEU, Fernanda, *Más allá de la utopia...* op. cit., pp.94-96.

Pel que fa al total de l'Estat, Francisco Aguado ha calculat, a més dels 126 ascensos a caporal, les següents creus al Mèrit Militar i de citacions en l'Ordre General del Cos:

Taula 11. Condecoracions dins del cos de la Guàrdia Civil

Classes	Creus del M.M	Citacions en O.G
Caps	68	39
Oficials	133	95
Suboficials	111	85
Tropa	596	751
Total	908	970

Font: AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en España...* op. cit., p.251.

La majoria d'elles, es donaren amb les accions més virulentes, especialment assalts o emboscades, amb víctimes mortals de guerrillers, sense faltar tampoc les de població civil. El reconeixement més elemental consistia en un nomenament al full de servei, el qual, malgrat no servir, a diferència d'altres premis, com a millora laboral o salarial, es convertia, dins d'un cos jeràrquic i militar, en un eminent honor. La "gallardia" o "vigor en combate", es distingí en el full de serveis de guàrdies que participaren de forma

¹³⁸⁷ Als annexos, hem afegit un quadre amb les condecoracions i recompenses atorgades en la 233 Comandància de la Guàrdia Civil.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

destacada en accions repressives i mortals. És el cas del caporal Juan Meneu Doñate qui, per la seva participació en el tràgic episodi del mas del Pou de la Pica anteriorment explicat, va tenir la “satisfacció” de veure com, en el seu full de serveis, el director general de la Guàrdia Civil, en l’escrit número 383 de data 29 de desembre disposà que “se haga constar en la documentación de este cabo el servicio realizado en el encuentro de bandoleros en las proximidades de la masia Pou de la Pica, término de Culla, en el que resultaron muertos, tres bandoleros y una mujer”.¹³⁸⁸

Altres guàrdies vegeren com la repressió antiguerillera els serví per escalar de graó i de salari dins del cos. La participació rellevant de Salvador Valverde Sabio, guàrdia de base, a l’assalt (doblement mortal) el 23 d’abril de 1946 a la masia del Coll de Morella (on estaven descansant dos guerrillers), en què va ser ferit, li suposà l’ascens a caporal. Des d’aquest moment, Salvador Valverde, andalús, inicià una meteòrica progressió en el cos de la Guàrdia Civil, estant posteriorment de caporal a Morella, de sergent a Vinaròs i de subtinent de la línia de la Jana. Justament, entre 1946 i 1950 va participar directament en alguns dels episodis de repressió antiguerillera més luctuosos: entre d’altres, va estar al contundent assalt al mas de Guimerà de Portell (“distinguido por su entusiasmo y valor”, i condecorat amb la Creu de l’Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de segona classe), en la mort d’Oronal a Morella i en l’execució, per *Ley de Fugas*, de Saturnino Tena, al mateix terme municipal, el 16 de març de 1949.¹³⁸⁹

Els assalts exitosos foren les accions que més precediren la concessió de premis: mentre que al produït al Capicorb, la defunció del comandant Hernández de los Rios, va neutralitzar tota recompensa, als altres fou ben diferent. Després del triple assalt mortal del Racó del Fumero (Atzeneta), el 31 de juliol de 1947, el Ministeri de l’Exèrcit atorgà la Creu de Plata al Mèrit Militar a tres guàrdies i la Creu de l’Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de primera classe al tinent Sixto Marcos Caro, de la línia de

¹³⁸⁸ Full de serveis de Juan Meneu Doñate, AHGC.

¹³⁸⁹ BOGC, juny i octubre del 1948. Sumari 142-C-1949, AGHD. Informes de la 233 Comandància a la Guàrdia Civil de Terol sobre la detenció de Saturnino Germán Tena Escrig, i de l’aplicació de la *Ley de Fugas*. Prefectura núm. 274. Castelló, 22 de desembre de 1948 i Prefectura núm. 42, Castelló, 18 de març de 1949, AHGC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

l'Alcora.¹³⁹⁰ Si el mas de Guimerà, premià al ja al·ludit caporal Valverde i a d'altres guàrdies, l'assalt al mas del Cabanil féu promocionar, a caporal, al guàrdia Martín Serrano Gómez, sumant-se a les Creus de Plata de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc, dels "números" Antonio Pino Luna i Aureliano Montero Fernández, del tinent Juan Torres Rodríguez, del caporal Gregorio Lacruz Cebrián i, novament, del comandant Francisco Roldán Écija, amb creu de segona classe i pensionada amb el 10% del sou.¹³⁹¹

De la mateixa manera, batudes i persecucions exitoses, així com la successió d'èxits antiguerrillers, també propiciaren condecoracions: la mort de *Valencià* i *Lucas* a Llucena, al maig de 1950, concedí al mateix cap de la comandància, el tinent coronel Bienvenido Pascó Miró, la Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de segona classe, ja que consideraven que, des del 1944, quan se'n féu càrrec "viene distinguiéndose por sus acertadas disposiciones, habiendo conseguido durante este lapso de tiempo, que desaparezcan casi totalmente en su demarcación los hechos del bandolerismo. Recientemente, fuerzas a sus inmediatas órdenes lograron dar muerte en enconada lucha a dos forajidos, titulados secretario Agit-Prop del Comitè Regional y secretario general, autores ambos de numerosos atracos, asesinatos y otros hechos vandálicos".¹³⁹² Per aquesta acció, el capità Maximino Lobo Navascués, de la comandància de Llucena, va rebre la Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de primera classe, mentre que la Creu de Plata de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc va ser atorgada al guàrdia segon Trinidad Nieto del Arco i també al caporal Jesús Bezares García, que "puso de manifiesto su entusiasmo y espíritu militar en un encuentro sostenido con dos bandoleros en que consiguió dar muerte personalmente a uno de ellos, habiendo resultado también muerto el otro, ambos tristemente famosos por su criminalidad e instinto sanguinario".¹³⁹³

Les autoritats polítiques provincials i locals no es quedaren al marge a l'hora d'estimular la perseverança en la lluita contra el "bandolerismo" i, fins i tot, de

¹³⁹⁰ BOGC, octubre de 1947.

¹³⁹¹ BOGC, març i maig de 1949.

¹³⁹² BOGC, juliol del 1950.

¹³⁹³ BOGC, juny i juliol del 1950.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

participar econòmicament per l'adquisició de medalles de condecoració. L'obertura d'inscripcions "populars" per sufragar condecoracions honorífiques van ser impulsades per ajuntaments que, com el d'Atzeneta, secundats per d'altres de la línia, completaven la medalla militar concedida al tinent de la línia de l'Alcora, Sixto Marcos Caro, per la seua actuació en l'assalt mortal al mas del Racó de Fumero a Atzeneta.¹³⁹⁴ Ara bé, aquesta i d'altres subscripcions, presentant dubtes per la intencionalitat del donatiu i per la potencial corruptibilitat haguda, havien de ser confirmades per les autoritats del cos. De fet, a desembre de 1948, el coronel cap de l'Estat Major Rafael Cabanillas recordà que la instrucció general 7a de 7 de juliol de 1948 del *Boletín Oficial de la Guardia Civil* (BOGC) prohibia l'acceptació, per part de les unitats del cos, de cap classe d'oferiments que provingueren de subscripció pública, exceptuant "si en algun caso especial consideran los respectivos jefes que por la índole del donativo no puede este coartar en lo más mínimo la independencia e integridad de los beneficiados", motiu per la qual, ordenava, a exposar-lo prèviament a la seva autoritat per la resolució corresponent.¹³⁹⁵

Tampoc el governador civil de Castelló es va quedar enrere a esperonar la tasca "antibandolera" i el 24 de juliol de 1948, en ple període de detencions d'enllaços i punts de suport, de morts i d'assalts a campaments després de les delacions del guerriller convertit en confident *Manolete*, envià una carta al ministre de Governació, en la qual comunicava que:

merece destacarse la actuación de los Sres. Coronel Jefe del 33 Tercio y del Jefe de la 233 Comandancia que con sus medidas y dirección personal de los servicios en muchos casos, han dado el resultado que V.E conoce a través de las distintas comunicaciones cursadas a ese Ministerio, por lo que expreso a V.E la satisfacción que la actuación y comportamiento de los citados jefes y fuerzas a sus órdenes merecen.¹³⁹⁶

¹³⁹⁴ Com a mostra de la col·laboració, l'Ajuntament de Vistabella, un dels que va aportar, va contribuir amb 150 pessetes. Actes municipals de Vistabella, 28 de juliol de 1949.

¹³⁹⁵ BOGC, desembre de 1948.

¹³⁹⁶ Carta del governador civil al ministre de Governació, Castelló, 24 de juliol de 1948, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

També el mateix tinent coronel de la Comandància Bienvenido Pascó Gil, proposà, diverses vegades, la concessió de premis a subordinats seus; en una d'elles, destacant els seus elogis:

por su inteligencia e incansable actividad, celo y entusiasmo en la práctica de tal sucesión de servicios el comandante jefe del citado sector de límites con residencia en Morella, Francisco Roldán Ecija, así como el sargento comandante de puesto de dicha localidad Guillermo Gómez Pérez y guardias 2º del mismo Serafín Jiménez Molina i Silverio Quijada Gil, cuyo jefe logró además, desde que se halla al frente del citado sector, la casi extirpación del problema bandolerístico en la comarca del Maestrazgo con la realización de los relevantes servicios.¹³⁹⁷

De fet, el comandant Roldán va estar especialment condecorat: va ser citat com “distinguido” atorgant-li la Creu de l'Ordre del Mérit Militar amb distintiu blanc de segona classe per la seva direcció antiguerrillera, per l'assalt al mas de Guimerá i les desenes de detencions posteriors; posteriorment, fou novament premiat “distinguiéndose por su celo e inteligente dirección de los servicios de represión del bandolerismo, consiguiendo, el día 4 (...) al mando de un grupo (...) sostener un encuentro en la masia Cabanil (...)”, concedint-li, a març de 1949, la Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de segona classe, pensionada amb el 10 per cent del sou.¹³⁹⁸

Tot plegat, la culminació d'accions, bàsicament assalts, batudes o persecucions exitoses que culminaren amb víctimes mortals i detencions, foren la via de les condecoracions. Els premiats solien estar distingits amb mencions relatives al “elevado espíritu militar”, “decisión y valor”, “arrojo y decisión”, “habilidad, acierto y entusiasmo” o donar mort “personalmente a bandoleros”. Tant els incentius econòmics com les distincions, medalles i les promocions, feren que, molts dels guàrdies esdevingueren, en paraules de José Antonio Vidal Castaño, en autèntics “cazadores de recompensas”, epítet que “los asimilaba más a profesionales del crimen que a agentes de la ley y el orden, aunque este

¹³⁹⁷ Informe del tinent coronel, Bienvenido Pascó, 233 comandància, Castelló, 24 d'agost de 1948, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC.

¹³⁹⁸ BOGC juny i octubre de 1948 i març 1949.

orden fuera el franquista”.¹³⁹⁹ Els estímuls rebuts, tant econòmics, com honorífics, garantiren una acció contundent i sense contemplacions, sustentada, també, en la impunitat.

13.4 Crims impunes: l'exempció de responsabilitats

L'ordre d'efectuar eliminacions mitjançant el recurs a la *Ley de Fugas*, així com els mateixos incentius atorgats per assalts, operacions i guerrillers morts multiplicaren les accions mortals de la Guàrdia Civil. Tanmateix, la completa cobertura donada a la Benemèrita assegurava la impunitat dels protagonistes de les matances (ja foren de la tropa com dels oficials), acceptant, sense condicions, les versions dels guàrdies. Per això, per eximir responsabilitats, els processos sumarians es carregaren d'irregularitats: entre elles, l'escassa comprovació de les acusacions, les contradiccions d'aquelles, la manca de proves, l'absència d'investigacions en les diligències, sospitoses i contradictòries declaracions o la no realització d'autòpsies i d'exploració d'espais. La magistratura militar solia assentir ràpidament els fets descrits i, sense ordenar cap tipus d'inspecció o comprovació, es limitaven a donar el testimoni a guàrdies amb idèntiques narracions, s'acceptava la versió inicial i, amb ella, es corroborava el compliment del deure d'aquells en l'acció mortal.

No obstant, hem detectat un cas de morts irregulars en què el jutge militar inicià unes excepcionals diligències que, amb la voluntat d'esclarir els fets, deixà en evidència la fiabilitat i la veracitat de la narració de la Benemèrita. Es tracta de la mort, el 12 d'octubre de 1949, al terme de la Pobla de Benifassà, de Bautista Lluch Pruñonosa, de Sant Rafel del Riu, i Vicente Pla Vilalta, natural de la Pobla de Benifassà i resident al Mangraner de la Sénia. Ambdós, detinguts el dia 10, foren assassinats en un lloc conegut com l'Albardo, prop d'un camí de ferradura entre la Pobla i Fredes. La seua

¹³⁹⁹ VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La memòria reprimida...* op. cit., 75-76. En aquest sentit, un cas excepcional, narrat per *Ibáñez*, va ser el d'un guàrdia d'un poble de Conca, que ascendit a caporal després d'haver mort un guerriller, va rebutjar l'ascens, al·legant que va disparar forçat i, poc temps després, va demanar el trasllat “por miedo a las represalias de los guerrilleros y ante el odio del pueblo”. Informe polític d'*Ibáñez* per la direcció del PC a França, octubre del 1947, AHPCE.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

detenció es va produir poques hores després de la mort, el dia anterior, del guàrdia de Rossell, José Vinuesa, ja que “según sus declaraciones habían tenido contacto con la partida del bandolero que dió muerte al guardia civil José Vinuesa en Rosell cuyos individuos eran además enlaces de ellos”.¹⁴⁰⁰ És més, en l’informe del primer coronel en cap de la 233 Comandància, Bienvenido Pascó, són considerats, sense cap mostra probatòria, “supuestos inductores del asesinato del guardia segundo del Puesto de Rosell, José Vinuesa Badía”, d’aquesta forma es justificava que foren “muertos por la fuerza al intentar darse a la fuga cuando se hallaban efectuando diligencias comprobatorias en el término de Puebla de Benifasar”.¹⁴⁰¹ Així, aquest doble assassinat, a l’igual que les matances posteriors a Gúdar o les morts dels 6 morellans a Benicarló, s’emmarcaren en el “terror calent” posterior a una acció guerrillera amb víctimes mortals.

En paraules expressades pel sergent Guillermo Gómez Pérez, designat cap de l’operatiu pel tinent coronel en cap de la comandància (que era a Rossell en servei amb motiu de la mort del guàrdia), fent una declaració idèntica a les dels altres guàrdies presents, assenyalava que va eixir amb altres tres companys per conduir els dos detinguts fins a l’indret on havien amagat la suposada propaganda que asseguraren que havien rebut de dos guerrillers. En arribar a la partida Boveral, sobre les 17.00 hores, en un camí que anava de la Pobla a Fredes, intentaren fugar-se “a pesar de ir esposados” i, com que no obeïren les veus d’alt dels guàrdies, “ordenó el fuego contra los mismos”.¹⁴⁰² Per donar credibilitat a la tesi, incorporaren suposades declaracions de les víctimes, segons les quals, Vicente Pla Vilalta, malgrat desconèixer quelcom sobre la mort del guàrdia, afirmà que “en varias ocasiones le llevó comida (als maquis) para el campamento de “Olletas”, en harina, alubias y patatas, cobrando por estos servicios la cantidad de 775 pts”. Que caçant amb el seu amic Pruñonosa, “se entrevistó en las inmediaciones del convento de la Pobla de Benifassá, con dos individuos armados”, i que els preguntaren si sabien que la Guàrdia Civil de Rossell “había matado a un camarada cerca de la

¹⁴⁰⁰ Informe de la 233 Comandància, Morella, 20 d’octubre de 1949, AHGC.

¹⁴⁰¹ Sumari 814-C-1949, sobre instruccions i diligències sobre la mort de Vicente Pla Vilalta i Bautista Lluch Pruñonosa, AGHD.

¹⁴⁰² Sumari 814-C-1949, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

divisoria de província con la de Tarragona, ya que tal crimen no podían ellos dejarlo sin venganza” i, a l’últim, els donaren propaganda, que amagaren davall d’unes pedres.¹⁴⁰³

Per la seva banda, Bautista Pruñonosa coincidí en no saber res de la mort del guàrdia i que, caçant amb Vicente Pla, es trobaren amb els dos guerrillers. Tot i que, a diferència del primer va negar ser enllaç, va admetre que no va informar la Guàrdia Civil per “ser simpatizante de las ideas guerrilleras”.¹⁴⁰⁴

A diferència d’altres morts irregulars, el jutge (el capità general d’Infanteria, Juan Serret López, del Jutjat de Castelló), sense veure clara la narració dels fets, es saltà la gairebé incondicional acceptació atorgada a aquestes versions, anà més enllà dels habituals i exculpadors procediments i inicià una investigació dels fets. Les inversemblances, les inconcrecions existents, les flagrants contradiccions que presentava la descripció de l’espai i dels fets, juntament a la manca de claredat de les declaracions de les víctimes, determinaren al jutge a emprendre, contra vent i marea, una recerca real per conèixer el que realment va passar. Efectuant una inspecció ocular de la zona on foren assassinats i després de recollir diferents testimonis desarmà la versió donada per la Guàrdia Civil i, afirmà, el jutge, que “no se trataba de llevar a efecto ninguna diligencia de reconocimiento de terreno” perquè “se rebasa el indicado convento (on suposadament estava la propaganda que havien de recollir) en 8,600 km hasta el lugar donde fueron recogidos los cadáveres sin reseñarse en el atestado del folio 17 la práctica de diligencia alguna” considerant que un reconeixement d’una zona no ha de superar els dos quilòmetres de radi d’acció. Així, afirmà que “no interesó reconocerse las inmediaciones del convento de Benifassà para la recuperación de la propaganda guerrillera, rebasando este lugar en la forma indicada” i que “se rebasa la carretera y posteriormente el antiguo camino que conduce al pueblo de Fredes sin que se hiciese uso”. En segon lloc, els cadàvers es trobaren “a unos 12 metros de la carretera que corresponde a 4 metros de terreno de leñas bajas y algun que otro pino y carrascas”. I justament assenyala: “al ala de la carretera, en línea recta al camino o sendero descrito,

¹⁴⁰³ El 25 de març de 1949 hi va haver una mort d’un home no identificat per part de la Guàrdia Civil al barranc de la Galera i l’1 d’octubre de 1948 una persona es va penjar en una caseta de camp a Sant Rafel.

¹⁴⁰⁴ Sumari 814-C-1949, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

se aprecie señalada pendiente y en espacio de unos 12 m. tupido arbolado de pinos y carrascas continuando de tierra de leñas bajas y seguidos de viñedos, lo que hace indicar que por este lugar hubiese sido más fácil el conseguirse la evasión”. I afegí que “no es el lugar de autos, o sea, en donde fueron hallados los cadáveres, el indicado para disponerse a una evasión; teniendo en cuenta que ambos iban perfectamente esposados y vigilados”.¹⁴⁰⁵ És a dir, els cadàvers es trobaren en una de les zones més dificultoses per dur a terme la fuga que els detinguts, esposats, pretenien fer segons la versió inicial.

El jutge, fins i tot, negà la veracitat de les declaracions recollides en l'informe, i recalca que “existe pleno conocimiento que las manifestaciones hechas ante la Guardia Civil por los encartados Vicente Pla Vilalta y Bautista Lluch Pruñonosa, no respondían a los hechos”. Igualment, partint també d'un croquis realitzat i de declaracions dels alcaldes i testimonis de la zona, refutà la descripció de la Benemèrita, ja que:

si necesariamente la fuerza se vio obligada a hacer fuego contra los detenidos, revela que no iban perfectamente esposados ni la fuerza, dejaba cumplido, en aquel momento, las prevenciones que se tienen señaladas en el art. 64 de su reglamento (...) señalándose por los mismos, que la conducción de los detenidos, más tarde fallecidos, se hizo partiendo desde el pueblo de Rosell con la furgoneta propia del servicio de la fuerza de la GC llegando a las inmediaciones del lugar de autos, rechazándose por tanto las manifestaciones que han sido hechas por la fuerza al decir, que la conducción se hizo a pie por carretera y camino.¹⁴⁰⁶

Nogensmenys, els mateixos alcaldes de Rossell, La Sènia o el Ballestar, admeteren haver vist passar, el mateix dia 12, un vehicle amb les dues víctimes després de ser tretes del dipòsit municipal de Rossell. A més, l'alcalde de Sant Rafel i el cap local de Falange negaren que Pruñonosa fos aficionat a la cacera, remarcaren, això sí, els seus antecedents d'esquerres i ningú, incloses les dues vídues, digué saber quelcom sobre la possible amistat entre les dues víctimes.

Per tot plegat, havent realitzat una anàlisi minuciosa dels informes inicials, una inspecció ocular (feta el el 25 d'octubre de 1949 amb la presència de Casimiro Girona

¹⁴⁰⁵ Sumari 814-C-1949, AGHD.

¹⁴⁰⁶ Sumari 814-C-1949, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Albella, la persona que va traslladar els cadàvers) i d'entrevistar a veïns i alcaldes de la zona, el jutge Serret conclogué:

(...) la inexistente relación entre los fallecidos Vicente Pla Vilalta i Bautista Lluç Pruñonosa, la no comprobación de la muerte de un bandolero por fuerzas del Puesto de Rosell, el no haberse practicado diligencias de reconocimiento en las inmediaciones del convento de Pobla de Benifassar, las condiciones como se dice, que se llevó a efecto la evasión, desechada por el resultado de la diligencia de la inspección ocular, dejándose de señalar la diligencia de autopsia por tenerse la impresión de que no fue practicada, aunque aparezca de manera formularia, el no haberse cursado el parte a este juzgado en la forma ordenada, retrasándolo extraordinariamente y el número de fuerza comisionada para la conducción de los detenidos, es parecer del Juez informante, de acuerdo con lo preceptuado en el artículo 519 del Código de Justicia Militar, posponer a la respetable autoridad de V.E la elevación a causa de las presentes actuaciones.¹⁴⁰⁷

No obstant, malgrat la petició i les proves presentades, l'auditor de guerra, el 6 de març de 1951 (quasi nou mesos després), considerà que els fets “no son constitutivos de infracción alguna puesto que la Guardia Civil se dedicó a cumplir con su deber”, resolució confirmada pel capità general, el 15 de març següent, amb la corresponent terminació de diligències sense responsabilitats.¹⁴⁰⁸ L'esforç i la contundència de les proves presentades foren desestimades i, amb això, s'assegurava l'exempció de responsabilitat dels guàrdies participants en la doble mort que tingué com a víctimes a dos esquerrans destacats dels respectius municipis. Mentre que Bautista Lluç Pruñonosa, llaurador de quaranta-vuit anys, havia estat membre de *Unión Republicana*,

¹⁴⁰⁷ Sumari 814-C-1949, AGHD.

¹⁴⁰⁸ Els guàrdies exculpats, sense responsabilitats, que participaren en la referida acció, foren el sergent Guillermo Gómez Pérez, casat de trenta-vuit anys, natural d'Alcalá de Henares, i comandant del lloc de Morella, i els altres guàrdies segons de Morella, Francisco Sánchez Cantero, casat de vint-i-quatre anys i natural de San Lorenzo de El Escorial (Madrid), Fidel Contreras Agudiez, solter de vint-i-un anys, de Navafria (Segòvia), i Emilio Corihuela Domínguez, també solter de vint-i-cinc anys, natural d'Aliseda de Tormes (Àvila). Sumari 814-C-1949, AGHD.

afiliat a la CNT, regidor i agutzil durant la guerra, i condemnat a trenta anys de presó, Vicente Pla Vilalta, també fou empresonat per haver-se allistat a l'exèrcit republicà.¹⁴⁰⁹ Ambdós, amb una col·laboració amb els guerrillers dubtosa, es convertiren en el cap de turc de les ànsies de revenja provocades per la mort del guàrdia civil de Rossell, el 9 d'octubre anterior.¹⁴¹⁰ A pesar de la inusual actuació del jutge militar, obrint un procés rigorós i seriós, que li provocà un agre enfrontament amb el comandant Roldán, la terminació sense responsabilitat en un excepcional cas d'investigació, consolidà la impunitat dels guàrdies, l'absència de contrapesos de la magistratura militar així com els plens poders adquirits, per la Guàrdia Civil, en la contrainsurgència practicada.

13.5 Control social, repressió i guerrilla: una neteja política?

En els darrers apartats, hem estant veient com l'eliminació física dels procediments utilitzats per la Guàrdia Civil afectà majoritàriament a persones que no eren integrants de la guerrilla, moltes de les quals amb trajectòries polítiques passades. Tenint present això, cal que ens preguntem si la neteja política i la neutralització de desafectes fou, juntament a la desaparició de l'AGLA, un dels objectius de l'acció repressiva i, si, en el cas que així siga, s'aconseguí. Lògicament, la inacció de la discrepància política tingué en el control social un fonament indispensable. I a les zones rurals, malgrat haver menys contingent d'agents de l'ordre (policia, exèrcit, guàrdies civils) que a àrees urbanes, la sovint major proporció en relació a la població existent, juntament a la pèrdua de l'anonimat i al coneixement mutu del veïnat, provocaren una major percepció de control. Amb una estreta col·laboració de les autoritats locals, de sometents o de les forces vives del poble, la vigilància i la pressió, especialment dirigides cap als

¹⁴⁰⁹ Sumaríssim de Bautista Lluch Pruñonosa 6256-C-1939, AGHD. Informe de la 233 Comandància al Cap de la 5a zona de la Guàrdia Civil, 22 de juny de 1948, AHGC.

¹⁴¹⁰ Encara és difícil determinar l'autoria d'aquesta mort. Fins i tot, hi ha veus que atribueixen la mort, fruit de desavinences personals, a un company del mateix quarter. No obstant això, tant informes de la Guàrdia Civil, com de la guerrilla, com altres testimonis, apunten al tret mortal d'algun guerriller (segons el testimoni de *La Pastora, Rubén*) al guàrdia, José Vinuesa. Per l'exguàrdia civil, Juan Antonio Rot, a diferència del que apunta la versió oficial, la víctima no estava de servei, ja que sortia del cinema i no pas de recollir correspondència. Informe de la 233 Comandància de la Guàrdia Civil, octubre de 1949, SEHGC. Entrevista a Juan A. Rot, Rossell, 19 d'abril del 2015. Entrevista a Cinta Solà, 30 d'abril de 2017. Sumari 216-V-1951, AGHD.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

sospitosos per haver tingut un passat polític esquerrà-republicà o els que havien patit penes de presó, fou una realitat quotidiana i, gairebé, angoixant. Tanmateix, les delacions, fomentades pel règim i avivades per picabaralles i rivalitats locals, accentuaren la percepció d'amenaça i, amb això, un control social que, sense reduir-se a la presència de destacaments de la Guàrdia Civil, pretengué, complementàriament a la repressió més física, obtenir la conformitat (activa o passiva) dels individus i la seva submissió a les normes, conductes i valors del règim franquista.

Paradoxalment, tant la repressió com el control social, mentre augmentava la inhibició política, també provocava, en aquelles situacions en què es descobria una possible col·laboració i s'era conscient de les conseqüències d'aquella, incorporació d'homes a la guerrilla. Un gran contingent de nous integrants, com ja s'ha explicat, trobaren en l'Agrupació el refugi per escapar de la violència repressiva. Provenents la gran majoria de petites comunitats rurals, la sensació d'asfíxia i indefensió, derivada de la plena capacitat d'acció de la Benemèrita, va determinar la fugida i un ingrés especialment massiu en les àrees amb focus guerriller. En aquestes, l'accentuació de la persecució i de les accions repressives augmentaren les quotes de vigilància i de control social. No és casual, doncs, que els petits municipis amb poblament dispers, especialment els pròxims a bases guerrilleres, es convertiren en la principal recluta de guerrillers. Destacaren les poblacions terolenques d'Aiguaviva, Mosquerola, Pitarque o Valbona, el terme castellonenc de Vallibona, on s'assentà un batalló del sector 17è i del 23è i zona principal d'actuació de les contrapartides, San Martín de Boniches i Santa Cruz de Moya a Conca, les aldees valencianes de Requena i, en les comarques tarragonines, La Sènia, també localitat propera a les bases del sector 23è.

La massiva i més destacada presència de guerrillers provinents d'aquests indrets és ben eloqüent: tant la necessitat d'escapolir-se d'una més que possible detenció (quan no mort), fruit del clima enormement repressiu i vigilant, ja fos per un anterior contacte o col·laboració amb aquelles partides, o per simples sospites d'aquella per part de la Benemèrita, com la possibilitat d'integrar-se en alguna unitat guerrillera propera, motivaren l'ingrés. D'aquesta forma, el control social, essent el resultat de la vigilància i de les sospites, augmentà l'amenaça de l'arrestament i de les tortures i, abocà, a molts, a

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

fugir per salvar la pell. Altrament, la també rellevant presència de persones provinents de Montalbán, Utrillas o Escucha, s'explica, no tant per la proximitat de campaments guerrillers, sinó per l'existència, de xarxes polítiques de suport a l'*Agrupación*, cas dels nuclis llibertaris miners. Per això, la incorporació massiva d'aquests indrets es produí a finals de l'hivern de 1947, just coincidint amb la desarticulació d'aquella.

Així tant el descobriment d'una xarxa de suport, com la presència de bases guerrilleres, augmentaren la pressió repressiva, la percepció d'amenaça i propiciaren la incorporació a files guerrilleres. Justament, els centenars de detencions en les zones d'actuació guerrillera suggereix l'elevat nivell de control social existent. Les hagudes a la comandància de Terol, la més afectada per l'acció de l'AGLA i d'on més persones s'incorporaren a guerrilles, il·lustren la magnitud de les detencions produïdes en el marc de la repressió antiguerrillera. Com podem observar més baix, tant a nivell estatal com en l'àmbit terolenc, tocaren el seu punt màxim a finals de 1947, i més concretament, al voltant de les tres quartes parts dels detesos aquell any, ho foren a partir del mes de juny, després de l'arribada de Manuel Pizarro; els arrestaments foren paral·leles a la desarticulació, de les xarxes polítiques de suport, representant aquestes prop d'una quarta part del total de persones detingudes acusades de col·laborar en els guerrillers i que havien representat, per l'*Agrupación*, una bona font d'informació, de propaganda i de moral.

Taula 12. Detencions d'enllaços, encobridors o col·laboradors a tot l'Estat

ANYS	DETINGUTS
1943	737
1944	798
1945	1014
1946	2523
1947	6301
1948	3900
1949	1538
1950	1050
1951	785
1952	761
TOTAL	19407

Font: Informe elaborat des de la Direcció General de la Guàrdia Civil, *Movimiento Guerrillero*, caixa 105, carpeta 3/4, AHPCE.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Dades que, altrament, són àmpliament superades en l'estudi fet per Francisco Moreno, que dona la xifra de 60.000 enllaços i punts de suport detesos durant tot el període guerriller, atenent a la no computació d'enllaços anteriors a l'any 1943 o de redades menors. Mentre que un altre autor, Alfonso Domingo, accepta i fins i tot especula amb la possibilitat que foren més els enllaços, un altre estudiós, Vidal Castaño, considera abultada la xifra oficial de 20.000.¹⁴¹¹ En tot cas, acceptem que resulta enormement complicat realitzar un estudi rigorós sobre la quantitat de persones que col·laboraren activament amb els guerrillers i, excessivament aventurer, donades les fonts disponibles, oferir xifres concretes i tancades.

Atenent a les dades extretes de les comandàncies on hem pogut recopilar dades, més concretament les referides a la 133 comandància de Terol, (única que hem trobat dades sistematitzades) la xifra arriba a 739 detinguts acusats de col·laboradors i encobridors de les partides a la província de Terol, territori especialment afectat per la presència de bases del sector 17è i del sector 11è de l'Agrupació. Aquesta xifra és semblant a la donada per Francisco Aguado respecte els enllaços detinguts, estimada en 812 de la província de Terol, que, sumada a la dels detinguts a Castelló (660), Tarragona (437), València (500), Conca (751) i Guadalajara (62) dona un total de 3.222 enllaços detinguts al territori d'actuació de l'AGLA.¹⁴¹² Unes dades que, efectuant les extrapolacions corresponents, poden encaixar amb les almenys 20.000 establertes a nivell general. Com podem observar a continuació, l'any 1947, és especialment destacable pel que fa a xifres, arribant-se al pic màxim de detencions de col·laboradors i de desarticulacions de xarxes polítiques de suport.

¹⁴¹¹ VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La España del maquis...* op. cit., p.83.

¹⁴¹² AGUADO, Francisco, *El maquis en España...* op. cit., p.252.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Taula 13. Detencions de col·laboradors i enllaços. Terol

ANY	Detencions
1944	5
1945	35
1946	24
1947	437
1948	147
1949	53
1950	26
1951	12
TOTAL	739

Font: Elaboració pròpia a partir de l'informe general del proceso seguido por el bandolerismo en la provincia de Teruel. 1944-abril de 1951, epígraf 7, 133 comandància (Terol), 33 Terç, SEHGC.

Taula 14. Dades de detencions d'elements del PCE i d'altres partits per les forces de la 133 Comandància

ANY	PCE	CNT	ANFD	TOTAL
1944	-	-	-	-
1945	-	-	6	6
1946	2	-	-	2
1947	56	89	21	166
1948	3	-	-	3
1949	-	-	-	-
1950	-	-	-	-
1951	-	-	-	-
1952	-	-	-	-
TOTALS	61	89	27	177

Font: Elaboració pròpia a partir de l'informe general del proceso seguido por el bandolerismo en la provincia de Teruel. 1944-abril de 1951, epígraf 7, 133 comandància (Terol), 33 Terç, SEHGC

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

Taula 15. Dades estadístiques de detencions. *Dirección General de Seguridad*

	1946	1947	1948	1949	1950	1951	TOTALS
Republicans	50	11					61
Anarquistes	369	945	198	75	39	25	1651
Laborisme	3	23					26
Comunisme	1322	2089	619	227	72	81	4410
Diversos-esquerrans	14	34	14	6	2	45	115
Socialisme i UGT	100	230	121	4	39	31	525
Estudiants	21	50					71
AFARE	120	168	131				419
“Bandoleros y atracad.”	16	150	224	57	10	10	467
“Separatistas” bascos	122	199	4	118	3	73	519
POUM			33		9		42
Pas clandestí de frontera			10				10
“Hedillistas”			2				2
Sindicalisme				3			3
Tradicionalisme				3			3
TOTALS	2137	3899	1356	493	174	265	8324

Font: HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...* op. cit., p.155 a partir de documentació de l’AHN (sign. H 53080, H 53081 i H 53082).

Malgrat que a Terol, hi ha un predomini de detencions de llibertaris, en general, tal i com podem veure en la darrera taula, el grup hegemònic en l’antifranquisme, el comunista, quasi triplicà, en el nombre de detinguts, als militants anarquistes, la segona força. A l’igual que en les taules precedents, el període de major repressió i caigudes, tant de comitès com de membres (destacant els comunistes, anarquistes i socialistes), va ser l’any 1947, moment en què es revifà el terror i la intensitat repressiva de la dictadura, coincidint tant en la persecució antiguerillera com en la reorganització clandestina de l’antifranquisme.¹⁴¹³

A nivell rural, en les zones de poblament dispers, les evacuacions de masies i concentracions a aldees o pobles pròxims de masovers, així com les habituals visites d’inspecció dels grups mòbils o de les contrapartides de la Guàrdia Civil, augmentaren el control sobre la població. De fet, els masovers, concebuts com amenaça potencial, per haver estat la base del subministrament i proveïment de guerrillers, foren objecte constant de sospita. Ells, tant si tingueren trajectòria esquerrana (especialment) com si no, juntament els possibles elements desafectes dels pobles, constituïren els sectors potencialment perillosos i, per tant, més susceptibles de ser vigilats i arrestats. A

¹⁴¹³ HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo...* op. cit.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

l'eliminació física, ja exposada, amb procediments irregulars, es sumaren centenars de detencions i empresonaments sota la *Ley de Bandidaje y Terrorismo*. L'arbitrarietat de bona part d'elles, amb declaracions sovint forçades i posteriorment rectificades, conclogué en el seu sobreseïment.¹⁴¹⁴ Els que, complint penes, després de col·laborar amb les partides, sortiren de la presó, tornaven a ser vigilats, amb la satisfacció, per les forces de l'ordre, de veure com “ un 90% de éstos después de salir de la cárcel, debido a la vigilancia en que son objeto y al temor de ser de nuevo detenidos se abstienen y niegan a colaborar otra vez con los forajidos, los que tienen que desplazarse a otras zonas vírgenes de ellos donde poder conseguir como base principal de su modo de vivir y actuar”.¹⁴¹⁵ D'aquesta manera, la pressió i el control social, tenien efecte i més, quan les detencions, com han reconegut testimonis, foren acompanyades de maltractaments o per amenaces de mort que, degut a la quantitat d'assassinats irregulars i rectificacions de declaracions, eren ben creïbles.¹⁴¹⁶

Tot i la dificultat per quantificar i clarificar el perfil esquerrà de les víctimes hagudes de tota l'àrea d'acció guerrillera, alguns exemples ens permeten inferir la neteja política haguda en aquesta conjuntura. Si dels sis morts de Benassal (sis vegades més que en la immediata postguerra), cinc d'ells tenien un perfil polític rellevant per haver estat militants de *Izquierda Republicana*, UGT, CNT o membres del comitè, els dos morts de Vilafranca (Julián Marqués Fabregat i Felipe Casanova Colom), havien sigut destacats afiliats de la UGT i de la CNT, milicians i del comitè antifeixista. I mentre a Atzeneta, dos dels tres represaliats mortalment tenien una trajectòria esquerrana, les víctimes de Castellfort, membres del Consell de Resistència, coincidiren en el seu perfil de militància esquerrana o republicana: Nicolás Segura, membre d'*Izquierda Republicana*

¹⁴¹⁴ Com a mostra, les detencions de masovers de Vistabella, Puertomingalvo i Mosquerola, recollides als sumaris 36-V-1947 i 736-V-1947, d'acusats de Vallibona, Morella i altres municipis d'Els Ports als sumaris 742-V-1947 i 482-V-1948, o detinguts de Tírig i Benassal, al sumari 408-V-1948, on es reconeix haver declarat admetent col·laboració “porque le pegaron” o “porque le obligaron a ello”, AGHD. L'excel·lent arxiu de fitxes de col·laboradors de l'AGLA i opositors antifrancistes, present a l'Arxiu Intermedi Militar de València, permet entendre la magnitud de les detencions i empresonaments hagudes.

¹⁴¹⁵ *Informe general del proceso seguido por el bandolerismo en la provincia de Teruel. 1944-abril de 1951*, apèndix als epígrafs 7 i 8, 133 comandància (Terol), 33 Terç, SEHGC.

¹⁴¹⁶ Segons testimonis de Vistabella, el capità Maximino Lobo, de la companyia de Lluçena, havent detés a uns masovers, exhortà, davant d'aquests, a que el vehicle que els transportava no arribés a la presó de Castelló, com ja havia fet altres vegades, amenaça que, aquesta vegada, no es complí. Testimoni de Toni Solsona, Castelló de la Plana, 3 de març de 2017.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

des d'abans de la Guerra Civil, integrant del primer comitè de Castellfort i afiliat a la CNT durant la guerra i condemnat a 20 anys de presó, Julián Ibañez Monfort, cenetista també sotmès a la mateixa pena, o Alejandro Sales, natural de Castellfort però resident a Vinaròs, antic membre de la comissió gestora antifeixista del Front Popular i del segon comitè de Castellfort.¹⁴¹⁷ Molts havien ocupat càrrecs rellevants en ajuntaments republicans o en comitès durant la guerra, també José Pla Vives, de Canet, assassinat a Vallibona el 6 de setembre de 1947, era un instruït afiliat a la CNT i a *Izquierda Republicana*, membre del comitè municipal del seu poble i excombatent de l'Exèrcit Republicà, sentenciat, per això, a 30 anys de presó. Així, entre l'any 1945 i el 1952, l'eliminació física de desafectes, juntament a les massives detencions, assegurà la neutralització de dissidents i, amb això, un enfortiment intern del règim.¹⁴¹⁸

Però hi hagué quelcom més que eliminacions o repressió física i directa: es produí una onada de fugides cap a l'exili, tant de desenes de guerrillers (la major part, desertats) com d'enllaços; cas de Joaquín Muñoz, director de la banda de música de Traiguera (que fugí en plena processó religiosa, amb la cobertura i documentació falsa proporcionada per la CNT on militava) o del ja referit Angelino Beltran Moliner, d'Atzeneta, que puguè salvar la pell abans de la seva immediata detenció per cooperar amb les partides del sector 17è, marxant fins a França.¹⁴¹⁹ També s'exiliaren una gran quantitat de familiars de guerrillers i de represaliats: entre els primers, estigueren els fills de *Viejo*, la parella (Carmen Beltran, sindicalista de la UGT, directora del taller de

¹⁴¹⁷ Malgrat no haver verificat el lloc exacte i el moment de la mort d'Alejandro Sales, un informe assenyala que era “un enlace muerto por Ley de Fugas”. Sumaris 7167-C-1940 i 110-V-1950, AGHD.

¹⁴¹⁸ Per l'historiador militar Martínez de Baños, el general republicà, José Miaja Menant, va arribar a expressar la possibilitat que la guerrilla fos una treta del dictador per enfortir la seva posició militar i política. MARTÍNEZ DE BAÑOS CARRILLO, Fernando. *El maquis. Una cultura del exilio español...* op. cit., p.159. Sense cap altre fonament que una simple sospita, possiblement justificadora de la seva actitud inhibidora i de rebuig respecte la resistència armada, suggereix l'ús que en va fer el dictador per establir i enfortir el règim.

¹⁴¹⁹ Va escapar just després de l'assalt al mas del Racó de Fumero, explicat anteriorment. A més del judici sumaríssim i les penes de presó que patí, se li obrí també un expedient de responsabilitats polítiques. Informe referent a fugits d'Atzeneta: Angelino Beltrán Moliner, “bandolero huido”, fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC. Sumaris 4195-C-1939 i 620-V-1947, AGHD. Testimoni de Leonardo Gil Beltrán, Atzeneta, 12 de març de 2016. Fitxa i expedient personal de Joaquín Muñoz Gales. Fitxes onomàstiques de persones investigades per sospitosos, col·laboradors i pertanyents a l'AGLA. *Relación de documentos del Fichero de 2a-9a de la Capitanía General de Levante*, AIMC.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

costura organitzat per la CNT durant la guerra a Vilafranca i condemnada a tres anys de presó) del *Conillet d'Ares*, la dona (Miguela Campos) i els fills de Ramón Tena Edo, *Félix*, o les famílies de quatre vallibonencs (*Solapa, Alfonso, Ramón o Vicente*) que s'integraren a les partides. I entre les no poques famílies de represaliats que abandonaren les llars respectives (gran part, masies), trobem la marxa a França de la viuda i els fills de José Erasme, d'Ares del Maestrat, així com l'èxode rural, dirigint-se a nuclis de població grans, d'entre d'altres, la dona i fills i filles d'Epifanio Pitarch, de Pedro Solsona de Vistabella o de Remigio Albert.

Així doncs, la partença no tan sols significava la retrobada, a França, amb l'home o el pare: l'anada a una altra ciutat també representà la renúncia a continuar vivint en un espai on l'etiquetatge polític i les pràctiques d'exclusió havien dificultat enormement la supervivència. La mirada i pràctica inquisidora de les autoritats locals, guàrdies, falangistes, sometents, però també el buit, el silenci i escàs suport de gran part de la població, quan no els falsos rumors, impediren la convivència, pacífica i lliure, en l'interior de les comunitats rurals.

Inicialment, durant els primers anys 40, foren les persones amb antecedents d'esquerres i que havien estat condemnades per fets de guerra, les que es sotmeteren a una especial vigilància. A tal efecte, per garantir la seva neutralització una vegada s'adheriren a l'indult de 1945, derivat de la massificació carcerària i del colapse administratiu, eren bàsicament controlades per les Junes Locals de Llibertat Vigilada.¹⁴²⁰ També ho foren les persones empresonades per "colaboración con bandoleros", que havien estat alliberades, com es constata en les llistes nominals que circulaven entre els destacaments de la Guàrdia Civil. I les que, tenien algún familiar a les partides, sospitoses de poder tenir contacte, van ser també vigilades i, quan no, detingudes. Donades les circumstàncies, el clima de la comunitat rural no resultava gens fàcil per aquests sectors de població: per una banda, encara que en alguns casos, les lleialtats familiars o de veïnatge podien facilitar la integració, la manca d'anonimat identificava

¹⁴²⁰ El *Servicio de Libertad Vigilada* es creà a partir del decret de 22 de maig de 1943, amb la funció de fiscalitzar els presos polítics posats en llibertat condicional i controlar la conducta político-social i s'establiren tant, a nivell provincial, com local, les quals depenien de l'alcalde o representant municipal, el cap de Falange i del comandant de la Guàrdia Civil, que, conjuntament, amb el capellà i, de vegades, altres personalitats dretanes, elaboraven informes sobre el pres corresponent.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

més fàcilment els “desafectes” (socialitzats i amb gran relació entre ells) i reduïa les quotes de llibertat i de maniobrabilitat;¹⁴²¹ per d'altra, la Espanya de vencedors i vençuts abonava la marginació, les dificultats per trobar feina, abusos o humiliacions pels derrotats. I més, quan el procés de deshumanització de l'adversari es va atiar amb les activitats oposidores de la guerrilla antifranquista. *Rojo, izquierdista extremista o bandolero*, eren epítets que s'equiparaven a anormalitat, perill i a disruptors de la convivència. I encara que no sigueren, tenir vincles familiars directes o d'amistat, amb guerrillers o membres de xarxes clandestines, els convertia, també, en apestats, que dificultava les seves relacions socials i perspectives laborals.¹⁴²² Com a tals, culpables de les seves actuacions, havien de quedar al marge de la comunitat, almenys, fins que no

¹⁴²¹ Hem documentat alguns casos en què els vincles primaris a nivell local serviren per afavorir una major integració dels vençuts en la quotidianitat local. En un d'ells, la intermediació d'Eladio Monfort, (propietari de la fàbrica tèxtil Monfort de Vilafranca i també regidor del municipi), serví perquè l'empresonament temporal de la seva veïna Josefa Bordás, dona del guerriller *Garrobera*, de Vilafranca i germana del xòfer de *don Eladio*, estigué lliure de maltractaments o que, la filla, també gràcies als cursos d'*Acción Católica*, s'integrés més a la comunitat. Ara bé, tal i com la mateixa filla (Amparo Rovira) ens explicà, ningú va voler ser madrina i padrí de bateig, havent de recórrer a una dona “mal vista” i a un militar forani. Testimoni d'Amparo Rovira, Castelló, 8 de gener de 2017. En tot cas, resultà una integració forçada, hipotecada a la renúncia de la identitat esquerrana i condicionada per la implicació en la resistència antifranquista. Per contra, sí hem constatat diferents episodis de víctimes mortals en què, malgrat tenir relació amb afamades i rellevants persones, no es salvaren de ser empresonades o mortes: entre ells, Vicente Tena, del mas de Bartolo de Morella, mort per *Ley de Fugas* (que havia amagat durant la Guerra a la família Monfort dalt referida, a qui arrendà i posteriorment comprà el mas) o la desaparició sense rastre de Manuel Lázaro, del mas de Cotanda de Puertomingalvo, malgrat les relacions amb el terratinent Ramón Salvador. La contundència repressiva i l'autoritat exercida per la comandància de la Guàrdia Civil, reduí, al mínim, possibles interferències a la seva acció.

¹⁴²² En no pocs casos s'inventaren i es perpetuaren falses versions, cas de la dona d' Alfredo Lorente Jover, *Alfredo el Loco*, que optà per amagar la condició de resistent polític del marit, inventant-se que s'havia escapat amb una dona jove abandonant la família. En d'altres, a la vigilància reiterada que sofrien, tant per unitats de la Guàrdia Civil com per sometents, els familiars de guerrillers, s'afegí la que patiren els mateixos parents d'esquerrans o suposats col·laboradors i represaliats; a tall d'exemple, Vicenta Tolós, la viuda de José Pla (falaçment convertit en *bandolero* per justificar la seva mort, produïda a setembre de 1947), haguè de suportar com el caporal de la Guàrdia Civil de Canet lo Roig vigilava sistemàticament els seus moviments, tant en forma d'ordenar-li arrest domiciliari i d'obligar-li a comunicar qualsevol eixida que efectuava o mitjançant les visites periòdiques a sa casa. Tanmateix, aquesta dona, a l'igual que tantes altres famílies, hagueren d'aguantar la criminalització i culpabilització atorgada al respectiu parent, víctima mortal, quan no, falsos rumors escampats en la comunitat local. En el seu cas, la viuda referida hagué d'èxir al pas de les mentides que convertiren el seu viude en maqui, vestint, tot i el rebuig personal a la pràctica, de dol. Testimoni escrit de Felipe Martín Jover, facilitat per Josep Sánchez Cervelló. Testimoni de Vicenta Tolós, facilitat per Joaquim Comas Dellà.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

purgaren els pecats, renunciaren a la seva identitat ideològica o demostraren, fefaentment, la seva adhesió al règim i als valors dominants. Resultaven, així, l'heretgia interior" que eficaçment extirpada, assegurava la cohesió interna de la comunitat i l'hegemonia del règim.

D'aquesta manera, més enllà de les dades de víctimes mortals (de guerrillers però especialment de col·laboradors, potencials o reals), rellevants i proporcionalment altes per ser de pobles petits i agraris, i sumades els anys de condemna carcerària de tants d'altres, s'afegeix una marxa de familiars que acompanyaren al ja exposat exili de guerrillers i fins i tot, de col·laboradors. Com a resultat, el buidatge d'una part de la població, políticament hostil al règim, assegurà el compliment de la gran neteja de desafectes iniciada amb el cop del 17 de juliol de 1936.

13.6 A mode de balanç. La contrainsurgència a Espanya: novetat, aprenentatge o reimplantació?

La descripció de les formes i dels casos repressius ens permet concloure que la repressió franquista durant la conjuntura guerrillera va adquirir elements propis: l'especificitat dels seus mètodes la diferencia notòriament de la immediata postguerra o d'altres moments temporals de la dictadura de Franco. La preponderància de la justícia militar i l'aplicació de la *Ley de Bandidaje y Terrorismo* estigueren acompanyades de procediments irregulars emparats en la *Ley de Fugas*, i de tàctiques de control en l'àmbit rural dispers com les contrapartides i les evacuacions.

Aquests procediments marcaren la particularitat d'una repressió antiguerillera que no va ser igual al 1945 que al 1948. Després de la immediata postguerra, des de 1943 fins a mitjans de 1947, hi hagué una certa contenció de la dictadura, possiblement influïda per l'intent d'apaivagament per la derrota gradual de l'Eix i per la novetat del fenomen guerriller. I des d'aquell 1947, amb una major activitat guerrillera i l'inici de la Guerra Freda, s'intensificà la persecució i extermini dels guerrillers i desafectes. Segons Jorge Marco, en un dels escassos intents d'analitzar la repressió franquista antiguerillera en un marc comparatiu superior de l'àmbit estrictament local, va ser un exercici de

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

“aprendizaje constante”.¹⁴²³ Per ell, la repressió, també diferenciada en diferents etapes, es va anar perfeccionant a partir de la pròpia experiència, culminant-se les noves tàctiques a partir de 1947.

Ara bé, assumint que l'experiència adquirida va augmentar l'eficàcia, les variacions i la “brutalització” repressiva, tampoc constituïren una novetat en la contemporaneïtat espanyola. Des de les guerres colonials del segle XIX, ja havia desaparegut la distinció entre població civil i soldats, tendència que s'aplica, al continent europeu, des de la Primera Guerra Mundial i, especialment, la Guerra d'Espanya o la segona Guerra Mundial. Les ocupacions, bombardejos, morts o violacions indiscriminades s'aplicaren, a l'interior de l'Estat, de forma més intensa i general, des de l'inici del cop d'estat de 1936, apareixent també en l'octubre del 34 asturià o en la proliferació de la *Ley de Fugas* en la Barcelona d'abans de la dictadura de Primo de Rivera. Justament, aquestes pràctiques, juntament a l'experiència africanista dels principals oficials de la Guàrdia Civi i de l'Exèrcit, forjaren el caràcter d'una repressió antiguerrillera que comptà amb uns clars antecedents.

Fins i tot, coincidint amb l'àrea d'actuació guerrillera de l'AGLA, les tècniques aplicades després de la Primera Guerra Carlista, per acabar amb les partides guerrilleres, es reinstauraren un segle més tard. La centralització del comandament, fixada implacablement pel general Pizarro ocupant la Governació Civil de Terol i dirigint la 5a zona de la Guàrdia Civil, no era una estratègia nova: al 1844 es creà la Comandància General del Maestrat (reestablerta el 1947) per unificar la direcció de la contrainsurgència (als territoris del Baix Aragó, les terres de l'Ebre i el Maestrat), superar límits administratius i coordinar i agilitzar moviments i persecucions.

Tanmateix, els mecanismes emprats per acabar amb els guerrillers carlistes foren molt semblants als que s'utilitzà contra el maquis. La subordinació a l'autoritat militar, l'utilització d'una terminologia per criminalitzar i despolititzar l'adversari (“latro facciosos”, “bandidos”, “ladrones”, “asesinos”, “facciosos”, “gavilla”), les morts irregulars i la pressió sobre familiars directes (amb detencions, confiscació de béns o suborns) en foren alguns. Àdhuc, a l'igual que passà amb l'arribada de Pizarro, la

¹⁴²³ MARCO, Jorge, *Resistencia armada en la posguerra...* op. cit., p.296.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

designació, al gener de 1844, del general Juan de Villalonga Escalada, suposà un augment de la intensificació dels mètodes i de la violència, la centralització de la comandància del Maestrat dalt referida i l'augment del nombre de destacaments. I, com el seu successor en la direcció contrainsurgent, perseguí l'apatia i la passivitat, s'organitzaren sometents, s'ordenà el toc de queda i els salconduits per viatjar, el tancament de les masies i la concentració dels habitants en els pobles.¹⁴²⁴

No obstant, no tot foren continuïtats i hi hagueren notòries diferències, entre elles la direcció de l'exèrcit en la persecució, els indults generals oferits als carlistes i els menors (que no inexistents) recursos contra informatius. La pervivència de l'ànim de revenja, així com les pràctiques indiscriminades de neteja política, més presents durant la conjuntura guerrillera del segle XX, i les més perfeccionades tècniques de contrainformació i de guerra psicològica, més pròpies de la guerra moderna, constituïen les principals peculiaritats de la contrainsurgència franquista.

Totes les quals, no es poden dissociar, ni amb la trajectòria dels principals comandaments, ni amb un context internacional, marcat per l'inici de la Guerra Freda, l'aproximació als Estats Units i al bloc capitalista occidental i la fi de l'aïllament polític, que condicionaren també les noves formes de la política repressiva. La massiva utilització de la *Ley de Fugas*, paral·lela a la reducció dels consells de guerra i les penes de mort, féu substituir el terror fred, basats en procediments sumaríssims militars, propi de la immediata postguerra, per un terror calent, protagonitzat per eliminacions irregulars massives. L'eficàcia dels mètodes és visible en les xifres analitzades: prop de la meitat dels guerrillers acabaren morts, especialment en assalts o emboscades i, centenars de masovers o vilatans de l'àmbit d'acció de l'AGLA, foren exterminats en procediments irregulars. En alguns indrets, amb moltes més víctimes mortals que en la guerra o la immediata postguerra.

No va ser un simple aprenentatge: va ser una redaptació, a partir de l'evolució guerrillera i dels vents internacionals, amb l'aplicació de mesures ja implantades el segle anterior, i d'altres més pròpies del segle XX. El buidatge de desafectes s'emmarcava en un nou tarannà fonamentat en la pervivència de la revenja, en la

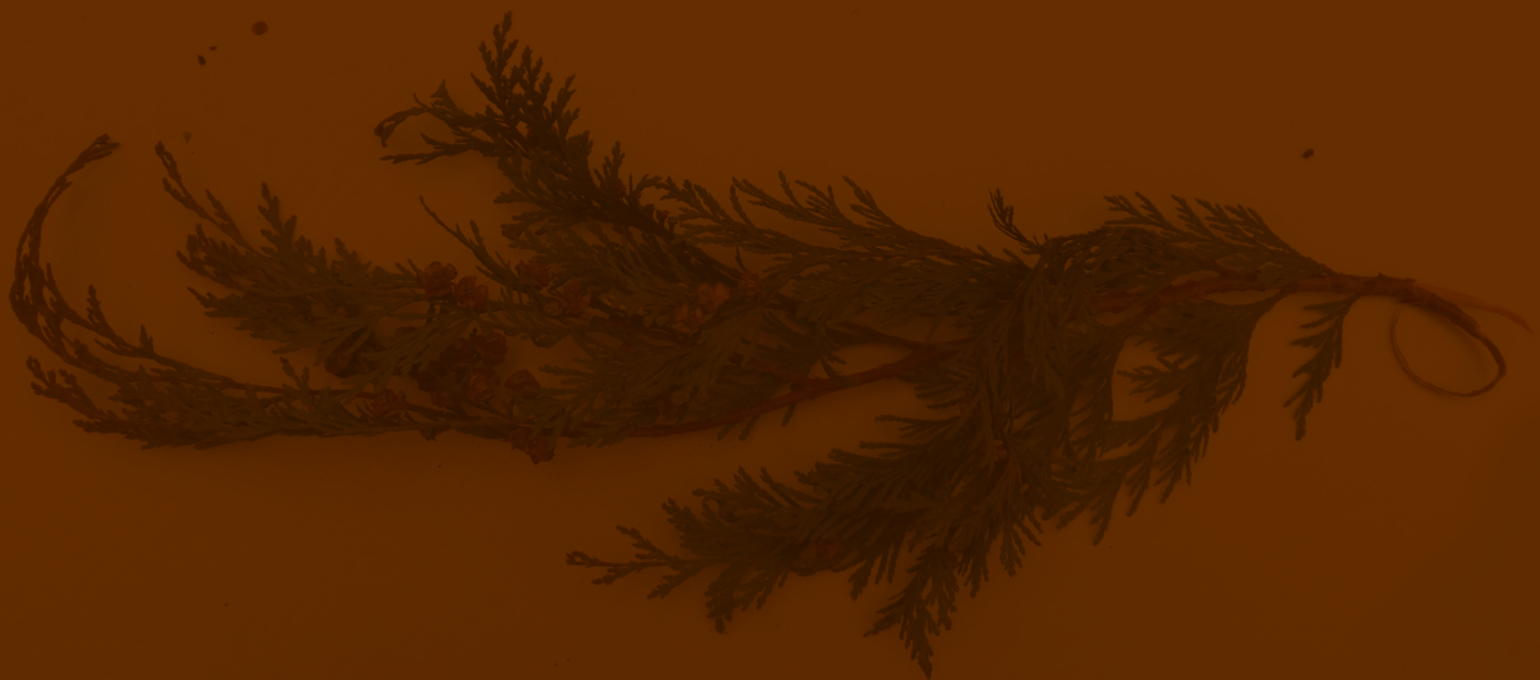
¹⁴²⁴ SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, "Comparació entre els mètodes antisubversius emprats contra carlistes i republicans al Maestrat i el seu hinterland (segles XIX i XX)..." op. cit.

ALIATS, CÒMPLICES I ENEMICS: DE LA COL·LABORACIÓ CIUTADANA A LA PERSECUCIÓ

deshumanització de l'adversari polític i en la no diferenciació entre població civil i soldats, pròpia de les guerres colonials d'ocupació. Una gran part dels crims eren doblement encoberts: efectuats a zones allunyades de nuclis de població, es justificaren en informes que no responien a la realitat. La impunitat dels agents executors, paral·lela al sistema de sancions i de recompenses, sentà les bases del compliment, estricte i sense vacil·lacions, de les ordres. Així, l'època de glòria de la *Ley de Fugas* al món rural coincidí en un dels majors moments de medalles i promocions dins del cos de la Guàrdia Civil. La tríada de la mort, la recompensa i la impunitat donà forma a la repressió antiguerrillera.

La interferència d'actors foranis en la vida rural, (amb la necessària col·laboració d'elements interns), amb plenes atribucions per prendre la vida, les propietats i l'honorabilitat, influí enormement en la quotidianitat i en els valors de la petita comunitat. Si els efectes econòmics de les multes, empresonaments i pèrdues de familiars, i l'afectació de les evacuacions, degollà, materialment, molts dels seus habitants; l'eliminació directa de desafectes, les massives detencions, i l'exili, determinaren un silenci (auto)imposat i la desertització política d'àmples zones rurals.

VI. CONCLUSIONS

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

La resistència armada antifranquista dels anys 40 va constituir l'amença opositora més seriosa per a la dictadura franquista. Entre les agrupacions i les partides armades que actuaren, majoritàriament sota l'impuls del Partit Comunista d'Espanya, *l'Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón*, ocupà un paper rellevant i destacat. Des del seu més tardiu naixement, fins al seu final (única retirada ordenada i organitzada des de França), la seva trajectòria estigué marcada per unes particularitats, que, diferenciant-la d'altres agrupacions, li permeteren crear altes expectatives i una més elevada dotació de recursos humans i materials enviats des de França.

El mateix naixement de l'AGLA, així com l'àmbit espacial que ocupava, li atorgaren una sèrie de potencialitats ben valorades des del Buró Polític. La seva formalització tardana, a la primavera de 1946, en un territori, amb menor (que no inexistent) presència de fugits, i l'enviament, des de novembre de 1944, d'homes instruïts pel Partit, semblava assegurar-li el control d'una agrupació considerada estratègica en la resistència armada antifranquista. L'assentament en les muntanyes del Sistema Ibèric, en un territori rural, dispers i amb escasses vies de comunicació, facilitava la maniobrabilitat i defensa de les incipients partides i la més gran possibilitat de contacte (i de control) per la major proximitat a la frontera que les altres agrupacions. Tanmateix, la seva situació permetia l'enllaç amb nuclis urbans litorals, bàsicament valencians, i servir de nexa cap altres zones amb agrupacions guerrilleres, cas de la del Centre i les andaluses. Nogensmenys, l'espai on s'establiren, les muntanyes d'Els Ports, del Maestrat o de Gúdar-Javalambre, havia estat, des del s. XVIII, un territori amb reiterada presència de moviments armats derivats de la Guerra de Successió, del Francès i de les guerres carlistes. Així doncs, assumint la rellevància de l'orografia, del poblament dispers i rural, i de la marginalitat econòmica i comunicativa d'aquell, s'imposava un criteri geogràfic acompanyat de l'esperança en què les condicions socials i econòmiques dels 40, la difícil situació camperola i l'herència republicana haguda, esperonaren la població en la resistència contra el règim.

El surgiment de l'AGLA atengué a un criteri bàsicament geogràfic i territorial: l'objectiu era emprendre una resistència armada que colpegés també els nuclis urbans del litoral, expandir-se cap a Tarragona, Guadalajara i Albacete i crear una base de partida per l'extensió del focus guerriller a altres àrees. Però el seu naixement, lluny del

que gran part de la historiografia ha atribuït, no va ser exclusivament obra d'homes arribats de França enviats pel Partit després de l'operació *Reconquista de España*. L'Agrupació, nascuda a l'abril de 1946, i reorganitzada a l'estiu, es formà a partir d'una triple confluència: dels "francesos", de militants comunistes (provinents de la guerrilla urbana de València) i de les partides independents existents de fugits o amagats; i va tenir el protagonisme i intervenció directa del Comitè Regional del PCE establert a València.

La tutela del Partit marcà, no sense discòrdies internes, la trajectòria de l'AGLA: l'agrupació secundà les diferents polítiques d'aliances del PCE i es convertí, segons el moment, en altaveu propagandístic de la UNE i de l'ANFD. L'estratègia militar del PCE, sense ser única, connectava, a nivell internacional, amb la resistència partisana de la Segona Guerra Mundial de França, Itàlia, Iugoslàvia i que, s'allargà, també, a Grècia. L'operació *Reconquista de España*, defenestrant Jesús Monzón i essent el trampolí de Santiago Carrillo, donà pas a les xicotetes infiltracions progressives per anar creant i dominant les agrupacions guerrilleres peninsulars. Centenars d'homes, entrenats en els *chantiers* i reclutats per la delegació del Partit dirigida per Carrillo, esperançats per la derrota dels nazis, per les (il·lusòries) expectatives d'intervenció aliada i pel clima insurreccional propagat per la premsa comunista, foren enviats a l'interior d'Espanya per nodrir les agrupacions i els grups de guerrilla urbana.

L'AGLA, malgrat rebre un contingent superior d'homes del Partit respecte les altres agrupacions, (aquestes, amb més llunyania respecte França, i amb menor contacte amb el Buró Polític), va ser heterogènia des dels inicis. Els grups de fugits autòctons, conscients de la major experiència, guerrillera i política, dels arribats de França, acceptaren, inicialment (amb algunes excepcions, cas de *Petrol*) el seu lideratge i indicacions. Però els perfils, no essent exclusivament ideològics, estigueren més difuminats del que s'ha atribuït: la variabilitat també es donà dins dels fugits o entre els "francesos", els quals no sempre compliren una preparació política o física òptima, ni tots exerciren lideratges responsables.

El factor territorial no tan sols explica l'assentament de l'agrupació: també fou fonamental i fa entendre la composició humana d'aquella, ja que l'espai muntanyós i rural on radicava l'escenari d'acció guerrillera va ser l'origen de la gran part dels

integrants de l'Agrupació. La cada vegada més majoritària presència de persones originàries del territori, autòctons o endògens, derivada bàsicament de la intensificació dels mètodes repressius i l'augment del control social, va rebaixar la influència dels arribats de França: com hem vist, paulatinament, molts autòctons, especialment valuosos per ampliar les xarxes de suport i pel seu coneixement del terreny (motiu pel qual exerciren d'enllaços entre batallons), passaren a liderar companyies, batallons i, fins i tot, sectors.

Les dades recollides en el present treball confirmen el perfil endògen, rural i agrari de l'Agrupació: els components foren majoritàriament d'extracció social baixa, bàsicament camperols, jornalers, pastors o miners, amb un 70% que provenia de les províncies on actuà l'AGLA, bàsicament de petits municipis agraris de les comarques d'interior. Coincidí, la més abundant procedència de Terol (un 30%), seguida de Conca, València i Castelló respectivament (entre un 15% i un 10%), amb les bases principals d'assentament, element que confirma l'afluència motivada per la persecució i repressió antiguerillera. Va ser una guerrilla íntegrament masculina, on les dones, malgrat assumir vitals funcions d'enllaç, subministrament o de cures, no formaren part de les partides: les úniques sis que estigueren en campaments ho feren de forma temporal i circumstancial, realitzant tasques secundàries i domèstiques. L'edat dels guerrillers, bàsicament menors de 40, entre 25 i 35 anys principalment, constata la seva participació militar en la Guerra Civil, una experiència determinant per la posterior implicació en la resistència armada, ja que va suposar una intensa politització, la creació de vincles de camaraderia i la consegüent integració al grup dels vençuts, exclòs de la nova societat. A més, l'exercici de càrrecs militars rellevants, o, haver format part directiva del *XIV Cuerpo de Guerrilleros*, el precedent més directe de l'estratègia guerrillera antifranquista, fou requisit indispensable pels futurs caps de l'AGLA.

La tradicional contraposició entre les etiquetes usualment emprades "francesos" vs autòctons, o les de "comunistes" vs llibertaris, no resol completament l'amalgama intern. Com s'ha vist, ni tots els militants del Partit vingueren de França, ni tots ells obeïren cegament, ni tots els arribats d'allà foren del Partit, ni desconexedors, per ser alguns naturals, del territori on actuaren. Ni tampoc tots els autòctons foren cenetistes, ni els antics militants de la CNT i d'altres organitzacions mantingueren la puresa ideològica, difícilment assumible en grups grans o en comunitats rurals, on els referents

sindicals o de classe es redueixen. Per això, els models elaborats al treball han servit per copsar més ajustadament la complexitat i heterogeneïtat interna: guerrillers de base o quadres enviats de França, militants del Partit provinents també de l'interior, de la guerrilla urbana de València, autòctons sense partit, cenetistes, socialistes o *d'Izquierda Republicana*, evadits, fugits o amagats, inadaptats amb problemes d'integració social o sense perspectives laborals, alguns integrants de partides armades independents anteriors a l'AGLA i molts incorporats per escapar de la maquinària repressiva franquista. L'entrada en l'AGLA, plantejada per alguns, especialment pels francesos, com la continuïtat i la consagració del compromís, militar i polític, era contemplada, per d'altres, com a refugi de supervivència o el destí forçós per escapar de les urpes de la repressió. En aquestes condicions, l'aferrament al projecte polític antifranquista va ser tant incondicional, com oportunista, forçat o nul.

El Comitè Regional del Partit i la direcció guerrillera, seguint directrius dels responsables de França, eren els encarregats d'encarrilar l'heterogeneïtat, estendre el projecte polític, així com garantir el domini del PCE i el compliment de les seves disposicions. Aquell organisme, resident a València, exceptuant els constants períodes de desmantellaments per cops repressius, assumí les funcions de provisió de material, bàsicament de propaganda, excepcionalment armes, i efectuà tímides tasques de reclutament; totes elles, compensades pel finançament d'aquest (fins l'any 1948) a partir de recursos monetaris aconseguits en colps econòmics dels guerrillers. De fet, amb l'excepció dels diners portats des de França, a nivell intern, va ser l'Agrupació qui finançà el Partit i qui, amb això, ocupà un espai de domini. Tanmateix, la precarietat organitzativa del Partit, visible en les constants caigudes, també de les xarxes comarcals, condicionà, encara més, la subordinació militar a la direcció política, així com entorpí la cobertura logística d'un projecte guerriller lligat a ella i al suport de determinats nuclis i militants dispersos de la CNT, socialistes i sense Partit. Un lligam recíproc que, amb perills notoris per no separar en compartiments estancs l'organització política de la militar, provocà el desmantellament d'ambdues cúpules el gener i febrer de 1947, en un cop que confirmava la fragilitat de l'estructura clandestina a la capital del Túria.

La reorganització subsegüent, malgrat les peticions d'*Antonio* i d'*Ibañez*, confirmà la supeditació a Carrillo, acceptant, a contracor, la disposició d'aquest en què els nous

màxims caps de l'AGLA havien de residir a la muntanya. Mentre que des de la direcció del Partit de França es feren esforços per enquadrar i satel·litzar l'Agrupació, amb la designació d'homes enviats per dirigir-la, un d'ells, *Antonio*, en noves orientacions de l'abril de 1947, virant la confiança envers els autòctons, establí que el cap i principals homes de la unitat havien de ser de la zona designada a efecte de facilitar l'ampliament de les xarxes de suport. Per Ángel Fuertes, la direcció i el control comunista havia de ser compatible amb la progressiva atribució de responsabilitats a uns autòctons, cada vegada més majoritaris i vitals per la captació de suports. Una dialèctica que presentà no poques friccions, tant per les reserves de molts d'aquells envers el Partit, com, i sobretot, per les discrepants estratègies i diferents llaços afectius i culturals.

Així i tot, l'enviament d'homes, armes, diners i, especialment, d'informes polítics i material propagandístic, des de França, no garantiren un control exhaustiu i complet per part del PCE. La tutela política i de discurs no es donà a nivell operacional, ni diari: l'intermitent contacte amb França (també entre la direcció del Partit de l'exili i la de l'interior), la llunyania entre unitats, la distància envers l'Estat Major, els constants períodes en què no hi havia, per mort, líder, i els escassos recursos logístics, provocaren una àmplia autonomia, una certa paràlisi i una progressiva percepció de desemparament. Les unitats, amb composició (cada vegada més) majoritària d'homes de l'interior i de fora de l'òrbita del PCE, foren dirigides, cada cop més, per aquests, cas de *Viejo*, *Francisco*, *Cintorrà* o *Rubén*.

Un dels principals problemes que tingué l'AGLA va ser la dificultat de comptar amb un líder carismàtic i engrescador. Els màxims responsables foren homes designats pel Partit, enviats des de França, amb experiència reconeguda i instruïts en la lluita guerrillera. Però cap d'ells, pogué assentar-se com a referent indiscutible i consolidat, com sí passà en la guerrilla iugoslava o en la grega. Si l'ajusticiament del primer líder i aglutinador de les partides, Juan Delicado, confirmava que la militància o trajectòria no garantia salvar-se d'unes liquidacions internes entroncades a la pugna pel lideratge, a l'actuació autònoma o al qüestionament de directrius; els altres líders enviats, *Andrés*, *Antonio*, *Ricardo*, *Andrés II*, essent morts per la Guàrdia Civil, tampoc pogueren establir un comandament estable, ni durador. Tan sols *José Maria*, el darrer cap, juntament a *Marcos* i *Gros*, pogueren salvar-se, quan l'Agrupació ja estava acabada, marxant a França. Aquests cops a l'estructura dirigent, exponent de la feblesa interna i

de la manca de seguretat existent, avortaren la consolidació d'un lideratge sòlid que donés confiança i moral als guerrillers.

Respecte l'operacionalitat guerrillera, el repertori i tipus d'accions variaren segons el moment i el tipus d'unitat armada. En l'època de replegament inicial, amb l'arribada i confluència de les primeres partides, la pretensió d'acumular forces per conservar els homes existents en l'embrionària Agrupació, reduïren al mínim els colps. Poc després, als primers moments de l'AGLA, de major sorpresivitat, tingueren lloc les operacions econòmiques de major magnitud i efecte: l'assalt al tren pagador de Caudé i l'atrac als bancs de Vilafranca, les quals serviren també per sostindre econòmicament els nuclis de resistència antifranquista (Partit, presos i familiars). La preocupació de desmarcar-se de la delinqüència comuna, exigia que la difusió de consignes polítiques fos prioritària

Des d'aleshores, les accions es feren més diverses i arribaren al punt màxim a la primavera de 1947, amb ocupacions de pobles, colps econòmics, sabotatges i accions de càstig (ajusticiaments). Les entrades als pobles, acompanyades de mítings, captura d'armes del sometent, registre de l'ajuntament, adquisició de queviures i distribució de propaganda, foren una demostració de força que, no obstant, anaren desapareixent tant per les seves conseqüències repressives com per l'increment de destacaments de la Benemèrita. Altrament, condicionats per les limitacions de munició i d'armament, les emboscades o atacs a la Guàrdia Civil foren escasses i els combats, generalment evitats. La contundent resposta de les forces repressives, convertint aquella primavera en un mirall, féu que el repertori operacional disminuís i esdevingués discret i rutinari: no s'efectuaren grans accions coordinades i tampoc s'aconseguí actuar en centres de decisió (urbans) de major transcendència mediàtica. A partir dels recursos existents, es minimitzaren riscos i s'optà per operacions de poca envergadura que ocasionaren menors perills i que, per contra, tingueren el negatiu efecte de disminuir la percepció de fortalesa guerrillera i augmentar la confiança de les forces represives; tanmateix, el progressiu augment de les necessitats, comportà una menor selecció de la víctima i, a pesar de les directrius de la comandància de l'Agrupació, una consegüent descàrrega del component polític.

A diferència d'altres agrupacions, primaren els sabotatges i també les ocupacions de pobles (més destacades als sectors 17è i 11è). I dins dels colps econòmics, cada vegada

de menor magnitud i a escala local, destacaren progressivament els segrestos, (ressortint aquests en les unitats més autòctones del 17è i 23è sector), assalts a masies, també a fàbriques farineres, i cartes d'extorsió (relegant les grans operacions o els assalts a recaptadors); elles, esdevingueren en vitals per la mateixa supervivència de les partides i més, quan, amb la massiva incorporació de 1947, producte de la major intensitat repressiva, minvaren les finances. Així doncs, la insuficient quantitat de reserves monetàries, exigí dedicar la gran part dels esforços a operacions de subministrament i d'obtenció de recursos desplaçant les accions més polítiques a quotes més baixes de les desitjades. El consegüent augment dels cops econòmics i dels assalts, es donà, paulatinament, amb més virulència, i de forma especial, al sector 17è i 23è, els més perseguits i degradats. La perspectiva de risc, accentuada per les debilitats internes (materials, grupals i numèriques), l'aïllament, l'escassetat d'aliats i pels superiors recursos de l'enemic, mentre limitava enormement el repertori d'acció, abocava als guerrillers a la mera supervivència.

Malgrat tot, la tasca d'agitació no es va perdre mai de vista. La perseverança en la propaganda tingué el doble propòsit d'incidir, infructuosament, en l'opinió pública, i de reforçar internament l'Agrupació. L'edició i confecció de fullets, pasquins, murals, i, especialment, d'*El Guerrillero*, el periòdic guerriller més consolidat de les agrupacions peninsulars, es dirigí tant a col·laboradors i població camperola, com als mateixos guerrillers. Però la precarietat de mitjans i un missatge monocord, abstracte i allunyat de la realitat camperola, féu que el règim, amb el control estricte de l'aparell mediàtic, guanyès la batalla de la informació. Amb escassa incidència externa, donat el pes dels factors abans esmentats, serví, bàsicament, per retroalimentar-se i per augmentar la confiança dels propis guerrillers en la viabilitat del projecte de resistència armada.

Els eren, a ulls dels dirigents del Partit, els que havien d'assumir la responsabilitat, heroica, de colpejar el franquisme, implementant l'estratègia que venia de Toulouse i de París. El remei per superar els problemes, defectes o obstacles, seguint el diagnòstic del PCE, era augmentar la seva influència, difondre la doctrina i instruir als guerrillers. Per això, l'AGLA va ser l'Agrupació antifranquista que més seriosament i més esforços dedicà per la formació dels integrants. L'Escola Guerrillera, única en les agrupacions antifranquistes, situada a Las Alhambras, La Sorollera i a Tormón, donà pas, després de respectius assalts, a cursos d'instrucció descentralitzats. La confiança en augmentar la

preparació militar i política, paral·lela a l'augment de la presència del Partit, i l'assumpció del seu anàlisi, es convertiren, donades les adverses condicions logístiques i materials, en un dels principals sostens per mantenir el raig d'esperança del projecte guerriller.

L'acció política no tan sols constituí el *leit motiv* de l'Agrupació: es convertí en la sacralitzada eina per superar els mals i els obstacles de l'Agrupació. Seguint l'anàlisi del Partit, el remei per enfortir-la era augmentar la formació i consciència política dels guerrillers, activar la vida i reunions internes de Partit, l'extensió del discurs allà on actuaren i, fins i tot, impulsant uns consells de resistència que no passaren de ser una entelèquia. Òbviament, l'aïllament d'unes partides que ni tan sols cobrien les seves necessitats bàsiques, amb els problemes operacionals referits, sumades a la fragilitat dels minúsculs i esporàdics nuclis del PCE, no permeté assolir els plans arribats de França. Tanmateix, en aquestes condicions i donades també les grans dificultats de comunicació entre les mateixes unitats, l'intent d'establir contacte amb altres agrupacions, la del Centre, La Mantxa o Andalusia, estigué condemnat al fracàs. La inexistent coordinació entre totes elles impedí un òrgan centralitzat i unitari de la guerrilla, existent, això sí, en la propaganda del Partit, anomenat *Ejército Guerrillero Nacional*.

La major part dels estudis realitzats sobre les guerrilles antifranquistes i l'AGLA coincideixen en assumir que el seu fracàs s'explica a partir de la inhibició internacional, les discòrdies i l'escàs consens entre els sectors antifranquistes (i la solitud del PCE en el projecte guerriller), l'enorme repressió i l'insuficient suport social. Però sense treure'ls la raó, també és cert que l'excessiva dependència de factors externs o aliens a la mateixa guerrilla, no ha de ser obstacle per considerar la incidència de factors interns que no sempre han estat apreciats o analitzats; entre ells, els errors de plantejament o de directrius del PCE, més vinculades a la rigidesa de l'ortodòxia i al narcisisme organitzacional que a les condicions objectives: la preocupació excessiva en augmentar el nivell polític i la presència interna del Partit, paral·lela a la infravaloració o omissió de problemes rellevants, com es demostra en la insistència en continuar la resistència armada més enllà de 1947, enterboliren l'anàlisi de la situació real de la lluita guerrillera. Així, l'escassa atenció prestada a la irresolució dels acucians problemes financers, a la pobresa d'armaments (especialment, deficient i insuficient nombre de

pistoles i metralladores, també lligada al desarmament del maquis franco-espanyol de gener de 1945), a l'escassa munició o a l'insuficient suport social, va ser proporcional a la fe, a la ceguera doctrinal i a l'obediència al rígid esquema analític del PCE. La distància, cada cop més gran, entre aquest i la situació viscuda pels mateixos guerrillers creà tensions internes, desenganys i progressives desercions.

Davant de la difícil situació interna, la única resposta del Partit es fonamentà en augmentar la seva presència, en combatre els "provocadores", en enviar a *Pedro* com a responsable polític, o en el confús canvi de tàctica; aquest, transformant l'Estat Major de l'Agrupació en Comitè Regional, i convertint els guerrillers, famolencs i perseguits, en agitadors polítics, tan sols augmentà el desconcert d'aquells. Les noves directrius del Partit, sense garantir el domini complet comunista, ni revertint la decadència numèrica, operativa i de condicions de vida, ampliaren els xocs interns i perpetuaren el degoteig de baixes. Tanmateix, tampoc fructificaren les maniobres a nivell extern: ni les reunions de delegats de l'AGLA amb Albornoz, Martínez Barrio i Josep Irla, ni les visites a Tito i Stalin aconseguiren la implicació desitjada.

L'evolució numèrica dels integrants de l'AGLA confirma el progressiu decliu de les partides i constata la mateixa prescindibilitat dels Estatuts. La multiplicació d'efectius de 1947, especialment notòria al sector 17è per la incorporació de col·laboradors perseguits, (provocant així l'aparició del sector 23è), va ser seguida per una disminució posterior molt recalçada. Així doncs, el nodriment, forçat per la repressió de la Guàrdia Civil, va ser fictici i, especialment als inicis, sense condicions o requisits previs: l'Agrupació, mai va ser capaç de tenir un contingent de guerrillers estable, actiu i cohesionat. Per una banda, la incapacitat per gestionar l'entrada de nous membres (en algun moment massiva, com la de cenetistes de la conca minera d'Utrillas), evidenciava els problemes logístics i d'armament d'unes unitats que no sapigueren, ni pogueren absorbir-les. Per d'altra, la deficient gestió de la heterogeneïtat, la irresolució de necessitats bàsiques, l'entrada de persones escassament preparades i els lideratges negatius crearen friccions i enormes problemes de cohesió, especialment visibles al sector 17è i 23è.

Les tensions i perspicàcies hagudes no tan sols es produïren per la diferent adscripció política: la discordant mentalitat, amb i sense seguiment incondicional als dirigents, el

desacord alhora de fer determinades accions o certs tractes discriminatoris, en el marc d'unes condicions de vida realment difícils, pujaren el to i el conflicte. Ara bé, fruit de la menor adhesió incondicional al Partit, de la major desconfiança envers les directrius i de la incapacitat d'instaurar noves lleialtats polítiques, les desercions foren especialment altes entre els incorporats de l'interior; entre ells, almenys la meitat dels cenetistes, una setantena, abandonaren. Com a resultat, la direcció de l'Agrupació, decidí canviar, augmentar els mecanismes de control intern i fer més estrictes, sense èxit, les condicions de reclutament.

El sector 17è i 23è foren els que més abandonaments (i execucions internes) hi hagueren. Mentre que el primer tingué prop d'un 36% de desercions, al segon ho feren més de la meitat dels integrants; xifres que, superen, tant als altres sectors, com al conjunt de l'Agrupació o a la calculada en l'altra gran agrupació peninsular radicada a Andalusia Oriental. El major impacte hagut al sector 17è i 23è va ser tant, per la intensitat repressiva, com per l'abandonament d'alguns responsables d'unitats, entre ells, *Cinctorrà* o *Juan*, fet que augmentà la desesperança i el desencís. Malgrat que els dirigents (especialment *Carlos*, al sector 23è) i el mateix Partit atribuïren, gairebé exclusivament, a la baixa politització o consciència política l'elevat degoteig de baixes, tampoc va ser aliè a la precària situació que visqueren, a les escasses possibilitats d'èxit i, com reconegueren alguns guerrillers, a la deficient direcció exercida i les mostres de despotisme i arbitrietat d'alguns caps. Com a resultat al fluxe constant d'abandonaments, i el degoteig de víctimes mortals o detencions per l'acció repressiva, el contingent de guerrillers va ser cada vegada més reduït. Nogensmenys, si el conjuntural nodriment de 1947 va ser excepcional, almenys la meitat de guerrillers no arribà a l'any de permanència a l'Agrupació.

Encara que els ajusticiaments representaren una mesura de control per dissuadir abandonaments i, també, augmentar la cohesió política interna, no tingueren l'efectivitat buscada. Aquells no tan sols s'efectuaren per l'aplicació dels estatuts en casos de desercions: proliferaren les acusacions de "sembrar desmoralització", traïció o provocació, les quals serviren per aniquilar veus discrepants, resoldre litigis personals o silenciar alguns (fins i tot, rellevants dirigents i membres del Partit) que, possiblement, sapigueren massa. Vinculats també a la cultura política de depuració interna estalinista, la trentena d'ajusticiaments interns produïts indiquen els problemes i les tensions

internes hagudes, així com els intents, dràstics i ineficaços, de sotmetre tothom a les ordres i directrius. Aquests elements, més que els factors ideològics i de militància política o sindical, determinaren unes execucions internes marcades per l'heterogeneïtat política de les víctimes. Havent-se ajusticiats tant cenetistes com membres del Partit i autòctons sense militància, es difuminen, novament, les línies divisòries tradicionalment explicatives.

Amb predomini d'ajusticiats al 17è sector, amb i sense judici guerriller, el nombre total superaren el d'altres agrupacions. L'elevada desafecció a aquest sector, més elevada que a l'11è i el 5è, va estar vinculada també a les incorporacions en massa, a les creixents dificultats hagudes i a una deficient gestió del lideratge, exercida tant per "francesos" (*Manso* o *Medina*), com per autòctons (*Francisco*). Caracteritzat inicialment per l'alt nombre de membres, una molt conjuntural potencialitat operacional i per la gran extensió de terreny, la seva subdivisió, i aparició del 23è, no solucionà els problemes existents. Aquest, amb la peculiaritat de tindre des dels inicis un abrumador predomini de persones incorporades de l'interior, (com al 17è, també molts cenetistes) derivat, bàsicament, del flux d'incorporacions derivades de les pràctiques repressives; i d'unes unitats liderades principalment per aquells, i amb escassa presència de "francesos", va aparèixer en un moment de reculada per la forta intensitat repressiva. La consegüent ràpida i repentina caiguda d'efectius, l'alt percentatge d'abandonaments i la distància (mental i geogràfica) respecte l'Estat Major, així com els problemes de lideratge, convertiren, aquest sector, en el més díscol, en el de menor operativitat i, des de finals de 1948, en el més minúscul de l'Agrupació.

Les expectatives i els desitjos enterboliren, a la direcció del Partit, l'anàlisi de la situació real. El diagnòstic "insurreccional" sobre la situació interna, magnificat pels òrgans de premsa i de propaganda del Partit, esperava un grau alt de suport entre el camperolat i la població rural. Però l'existència de dosis de conflictivitat agrària, lligada també al deteriorament de les condicions de vida dels anys 40, o la derrota en una Guerra Civil que es preferia, per molts, oblidar, no justificava la cooperació massiva; tanmateix, la bossa d'incorporats a les partides armades no fou resultat únicament de les condicions de propietat i de producció o de la desigualtat i misèria al món rural, o de l'existència de "desafectes". Les relacions personals, vinculades també a les polítiques, foren la base de les xarxes de suport. Però no tan sols els vincles primaris o vivencials (familiars,

d'amistat, d'experiències polítiques, carceràries o bèl·liques compartides), els conflictes locals o les adscripcions polítiques, i, fins i tot, el mòbil econòmic i la recerca de benefici material, en alguns casos, expliquen el complex i plural comportament del camperol respecte els guerrillers. A ells, es superposà la percepció del risc i les perspectives tingudes respecte la fortalesa de cadascún dels contendents, determinats bastament per les pràctiques repressives i les expectatives de perill causades. La temor, fou, així, motor de reclutament d'una Agrupació concebuda, per molts, com un espai refugi. I també féu que no tots els "susceptibles" d'ajudar, ho feren i, en una xifra més elevada que la desitjada, pesaren més els riscos i els perills que podia suposar, que la solidaritat, la complicitat política o el projecte emancipador compartit.

Per això, el paper de la població civil, divers, canviant i variat, explica tant el manteniment com el final de les partides. El seu caràcter polièdric anuncia la insuficiència de les grans categories (col·laboradors vs delators, recolzament vs hostilitat), usades per una gran part de les obres o estudis realitzats. Es produí una multiplicitat d'actituds que, ni foren fixes, ni sempre encaixaren en algun dels dos blocs: més enllà de la cooperació incondicional, a un costat o altre, les mostres d'indiferència, d'engany o d'oportunisme, tendiren la balança cap a una progressiva evitació i també hostilitat envers els guerrillers. I l'esgotament per la Guerra Civil, l'excluíu interès per la pròpia supervivència, la intensa repressió i, especialment, la por, constituïren els factors claus que forjaren i canviaren les maneres de procedir.

La repressió antiguerrillera tingué un caràcter transcendental. A diferència de les zones amb major presència de fugits i amb unes tempranes partides guerrilleres, la Guàrdia Civil, amb l'ajut puntual i complementària d'unitats de l'exèrcit i del sometent, s'encarregà, al territori de l'AGLA, de les tasques repressives i de persecució. Ho va fer possible la reorganització feta durant la dècada dels 40, establerta per millorar l'operativitat i coordinació del cos, i l'augment numèric de dotacions, membres i unitats. El seu director general durant tota la conjuntura guerrillera va ser Camilo Alonso Vega, el qual, a l'igual que tants d'altres responsables, ja fos el mateix Francisco Franco, com generals, coronels, capitans o sergents, eren persones bregades en la guerra colonial del Marroc i en la Guerra Civil Espanyola; l'africanisme compartit, així com la fidelitat al règim, i la convicció que no havien d'importar els mitjans per sufocar els focus guerrillers, marcaren els seus mètodes.

De la vacil·lació i precaució dels primers moments es passà a un major desplegament i contundència de les ordres. L'arribada de Manuel Pizarro Cenjor com a Cap de la 5ª Zona de la Guàrdia Civil i governador civil de Terol va ser especialment rellevant: no tan sols provocà l'agrupament d'efectius de les comandàncies de Terol, Castelló, València, Conca, Albacete, Saragossa i Tarragona i la creació dels sectors interprovincials, sinó que augmentaren les dotacions i la brutalitat de la persecució. Des d'aquell moment, proliferaren les morts irregulars, emparades per la *Ley de Fugas*, es multiplicaren les detencions massives, es generalitzaren les contrapartides i es decretaren les evacuacions.

Les noves ordres foren executades, sense contemplacions, per oficials que també disposaren d'experiència colpista, colonial i repressiva: comandants com Hernández de los Rios i Roldán Écija, capitans com Maximino Lobo, tinents com Sixto Marcos Caro, Juan Torres o Juan Antonio Nuñez Garcia, sergents com Salvador Valverde, o caporals com Juan Meneu Doñate, foren alguns dels més destacats. L'impacte anà molt més enllà de la mateixa guerrilla i colpí enormement a les comunitats locals.

L'aplicació de la *Ley de Fugas*, commocionà el territori on actuà la guerrilla. Una gran proporció de les morts irregulars fou de persones que no eren integrants de les partides, en bona part col·laboradors o subministradors (esporàdics). La seva massiva i indiscriminada aplicació convertí el període en l'època de glòria de la *Ley de Fugas*, eina que encobria, tergiversant els informes, la intencionalitat de la mort. I mentre es reduïren les condemnes mortals per consell de guerra, es multiplicaren els casos de morts irregulars, que coincidint amb la major activitat guerrillera i amb l'inici de la Guerra Freda, creà altes dosis d'indefensió i de temor entre la població de la zona.

Junt amb això, les evacuacions de masies, el toc de queda i les contrapartides serviren per assentar la desprotecció, els abusos i la intromissió en la vida i rutina laboral del camperolat. El major control social en l'àmbit rural, difícilment anònim, tingué la doble conseqüència de centenars de detencions i de morts irregulars i les incorporacions, a les files guerrilleres, de persones que escapaven de les mans de la Guàrdia Civil, provinents especialment de nuclis de població propers a bases guerrilleres o amb xarxes clandestines de suport.

Unes mesures que, altrament, tampoc eren noves ja que comptaren amb els antecedents, al mateix territori, de l'experiència antiguerrillera carlista del segle XIX liderada pel general Villalonga. Per contra, més novedoses foren les tècniques de guerra psicològica, el control del discurs, la propaganda i les tàctiques contrainformatives del SIGC. Nogensmenys, aquesta simbiosi atorgà a la contrainsurgència franquista una certa especificitat: als procediments irregulars emparats en la *Ley de Fugas* i la contundència en assalts i operacions antiguerrilleres, sostinguts per l'eficàcia del sistema de sancions i incentius del cos, es sumaren les tàctiques de control en l'àmbit rural dispers de la mà de les contrapartides i les evacuacions, la guerra psicològica i de contrainformació, la preponderància de la justícia militar i l'aplicació de la *Ley de Bandidaje y Terrorismo*. Diferenciant-se bastament del "terror fred" de la immediata postguerra, també es distingí, de les experiències decimonòniques, per la pervivència de l'ànim de revenja i per efectuar, sense possibilitat d'indult o perdó, pràctiques exhaustives de neteja política. Amb tot això, la repressió antiguerrillera va ser una readaptació, a partir de l'evolució de les partides i dels girs internacionals, que combinà l'aplicació de mesures ja implantades a experiències contrainsurgents del segle XIX amb d'altres més pròpies del segle XX.

En relació als membres de l'Agrupació, l'eficàcia dels mètodes foren ben visibles: almenys la meitat dels prop de 600 guerrillers (entre ells, quatre màxims dirigents) o rellevants enllaços, acabaren morts, la majoria dels quals, en accions de la Guàrdia Civil. I, entre els nuclis del PCE i de l'oposició clandestina l'impacte no va ser menor: les pèrdues humanes, de militants, de quadres destacats i de guerrillers, foren de centenars. Al costat d'ells, camperols i masovers, residents al territori, eliminats, empresonats o eternament silenciats, foren també, juntament les famílies respectives, les grans víctimes del conflicte. Les dificultats quotidianes, així com l'exclusió, la marginació i la recurrent pràctica inquisidora a l'interior de la comunitat rural, empenyaren, a una bona part, a l'èxode. Els efectes, a curt i a llarg plaç, foren ben palpables, i com a resultat, la destrucció de les solidaritats primàries, la inhibició pública de ciutadans o el buidatge de desafectes, consagraren la desertització política del territori i completaren la neteja iniciada amb el cop d'estat del 18 de juliol de 1936. Per tot plegat, la resistència armada, la que havia estat la major amenaça pel règim,

conduí paradoxalment, amb la contundent repressió franquista, a l'estabilització i reforçament de la dictadura.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

VII. FONTS I BIBLIOGRAFIA

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

ARXIUS I FONS DOCUMENTALS

Archivo de la Capitanía General Militar de Zaragoza. (ACGMZ)

Archivo General de la Administración (AGA)

Archivo General e Histórico de la Defensa, Madrid (AGHD)

Archivo General Militar de Segovia (AGMS)

Archivo Histórico de la Guardia Civil (AHGC)

Archivo Histórico Nacional (AHN)

Archivo Histórico del Partido Comunista de España (AHPCE)

Archivo Intermedio Militar Centro de València (AIMC)

Arxiu del Grup de Recerca de Memòria Històrica de Castelló

Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMC)

Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPC)

Arxius municipals i jutjats de Pau de Morella, Atzeneta, Culla, Lluçena, Vallibona, Vilafranca, Villahermosa

Archivo Histórico Provincial de Teruel (AHPT)

Centre de Documentació i Memòria Històrica de la Universitat Jaume I (CEMEHIS)

Centro Documental de la Memòria Històrica. Salamanca (CDMH)

Servicio de Estudios Históricos de la Guardia Civil (SEHGC)

FONTS HEMEROGRÀFIQUES I OFICIALS

Anales del Hospital Varsovia

Boletín Oficial del Estado (BOE)

Boletín Oficial de la Guardia Civil (BOGC)

Diario de Barcelona

Diario Español de FET y JONS

El Guerrillero

Fragua Social. Órgano del Comité Regional de Levante. CNT

La Vanguardia Española

Mediterráneo

Mundo Obrero

Nuestra Bandera

Reconquista de España

FONTS BIBLIOGRÀFIQUES

ABAD BUIL, Irene i ANGULO MAIRAL, José A., *La tormenta que pasa y se repliega. Los años del maquis en el Pirineo aragonés-Sobrarbe*, Zaragoza, Prames, 2001.

AGUADO SÁNCHEZ, Francisco, *El maquis en España*, Madrid, Editorial San Martín, 1975.

- *El maquis en sus documentos*, Madrid, Editorial San Martín, 1976.
- *Historia de la Guardia Civil. El Santuario y la Posguerra*, Madrid, CUPSA, 1984.
- “En torno al bandolerismo comunista”, *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*, 9 i 10, 1972, 14, 1974 i 15, 1975.

AGUDELO BLANCO, José Mariano, “Atentado comunista de Cuatro Caminos, Madrid 1945: cohesión interna y propaganda externa para el régimen de Franco. Algunas discrepancias entre las Fuentes”, *Revista de Clases historia, Publicación digital de Historia y Ciencias Sociales*, Artículo N° 335, 15 de desembre de 2012, p.10, en <http://www.claseshistoria.com/revista/index.html> (consultada el 20 de juliol de 2016).

AGUDO, Sixto, *Memorias. La tenaz y dolorosa lucha por la libertad 1939-1962*, Huesca, IEA-Diputación, 1991.

- *Los españoles en la resistencia francesa y su aportación a la lucha antifranquista*, Zaragoza, Una Luna, 2003.

ALAVI, Hamza, *Las clases campesinas y las lealtades primordiales*, Barcelona, Cuadernos Anagrama, 1976.

ALBA, Victor Alba. *Historia de la Resistencia Antifranquista*, Barcelona, Planeta, 1978.

ALCALDE FERNÁNDEZ, Ángel, “La tesis de la brutalización (George L. Mosse) y sus críticos: un debate historiográfico”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 15, 2016, pp.17-42.

- “Experiencias de guerra y fascismos. Los excombatientes en Europa y España (1914-1945): una introducción comparativa”, en FRÍAS, Carmen, LEDESMA, José Luis, RODRIGO Javier, (eds.), *Revaluaciones. Historias locales, miradas globales* (VII Congreso de Historia Local de Aragón), Zaragoza, Institución “Fernando el Católico”, 2011, pp.365-376.
- “Excombatientes: ¿germen de guerras civiles?”, *Amnis* [En línea], 2015, 30 de gener de 2015, URL: <http://amnis.revues.org/2452>.
- “1914 y 1936: “Culturas de guerra”, excombatientes y fascismos en Francia y España durante el periodo de entreguerras”. *Amnis* [En ligne], 10, 2011, mis en

ligne le 01 avril 2011, consultat el 13 juin 2016. URL:
<http://amnis.revues.org/1251> ; DOI : 10.4000/amnis.1251.

ALPERT, Michael, *El Ejército Popular de la República (1936-1939)*, Barcelona, Crítica, 2007.

ALTED, Alicia i DOMERGUE, Lucienne, *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, Madrid, UNED, 2003.

ÁLVAREZ, Santiago, HINOJOSA, José i SANDOVAL, José (coord.), *El movimiento guerrillero de los años 40*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 1990.

ALVAREZ, Ange i DELICADO, Ivan et Roland, *Guérilla antifranquiste du Levant. Crimes et falsifications, 1945-195. Quand carrillo faisait éliminer des héros de la Résistance française*, Ardeo Résistances, France, 2014.

ÁLVAREZ FERNÁNDEZ, Pedro, *Juanín, el último guerrillero emboscado de la postguerra española*, Autoedició, 1988.

ÁLVAREZ JUNCO, José “Magia y ética en la retórica política”, en ÁLVAREZ JUNCO, José, (ed) *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*, Madrid, CIS, S.XXI, 1987, pp.219-270.

AMPUDIA DE HARO, Fernando, “Distinción social y franquismo: la dicotomía vencedor-vencido”. en NAVAJAS ZUBELDIA, Carlos i ITURRIAGA BARCO, Diego (eds): *Novísima. Actas del II Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*. Logroño, Universidad La Rioja, 2008, pp.285-294, p.290, 11 a 13 de setembre de 2008.

ANGOSTO, Pedro Luis: *La República en México, con plomo en las alas (1939-1945)*. Salamanca, Espuela de plata, 2009.

ANGUERA, Pere, *Déu, rei i fam. El primer carlisme a Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

ARASA, Daniel, *Años 40: los maquis y el PCE*, Editorial Argos, Barcelona, 1984.

- *La invasión de los maquis: el intento armado para derribar el Franquismo que consolidó el Régimen y provocó depuraciones en el PCE*, Barcelona, Belacqua ediciones, 2004.
- *Historias curiosas del franquismo. Por la gracia de Franco. Una visión insólita de la España entre 1939 y 1975 bajo el régimen político militar de Franco*, Barcelona, Ediciones Robinbook, 2008.

ARDIT, Manuel, *Revolución liberal y revuelta campesina: un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano: 1793-1840*, Barcelona, Ariel, 1977.

ARNAU MURUENA, Antonio, *Nuestros días oscuros ¿ubi est, mors, victoria tua?* Vinaròs, Antinea, 2005.

ARASANZ RASO, Joaquín, *Los guerrilleros. Joaquín Arasanz Raso "Villacampa"*, Edició de l'autor, 1994.

ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio, "Una dictadura "sui generis": ideologia de exclusión y aparato represivo, pp.423-452. , en SEGURA, Antoni, MAYAYO, Andreu, ABELLÓ, Teresa (dirs), *La dictadura franquista. La institucionalització d'un règim*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2012.

- "Traumas colectivos y memorias generacionales: el caso de la guerra civil" en ARÓSTEGUI, J. I GODICHEAU, F. (Eds.), *Guerra civil. Mito y memoria*. Madrid, Marcial Pons, 2006.
- "Violencia, Sociedad y política: la definición de la violència", en ARÓSTEGUI, Julio (ed.), *Violencia y política en España. Ayer*, 13, Madrid, 1994, pp.17-55

ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio i MARCO, Jorge (eds.), *El último frente: la resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952*, Madrid, Editorial Catarata, 2008.

ARROYO RODRÍGUEZ, Daniel, "Héroes en Francia y bandoleros en España: resignificación ideológica del maquis en el discurso cultural franquista", *Transitions: Journal of Franco-Iberian studies*, 6, 2010. <http://www.transitionsjournal.org/volumes/Volume%206.%202010/Daniel%20Arroyo-Rodriguez.%20Heroes%20en%20Francia.pdf>.

ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESOS POLÍTICS, *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistas (1939-1959)*, Barcelona. Diputació de Barcelona, 2001.

ASTRAY RIVAS, Manuel, *Síndrome del 36. La IV Agrupación del Ejército Guerrillero de Galicia*, A Coruña, Edicions de Castro, 1992.

AZCÁRATE, Manuel, *Derrotas y Esperanzas. La República, La Guerra Civil y la Resistencia*, Barcelona, Tusquets, 1994.

- *En defensa de la República. Con Negrín en el exilio*, Barcelona, Critica, 2010.

AZUAGA RICO, José: "La agrupación guerrillera de Granada-Málaga. Estudio sobre las mentalidades y la vida cotidiana", *Espacio, tiempo y forma. Serie V. Historia contemporània*, 4, UNED, 1991.

- *La guerrilla antifranquista en Nerja*, Nerja, Izquierda Unida, 1996.
- *La Guerrilla antifranquista de Granada y Málaga (1948-1952)*, Tesi doctoral, UNED, 2005.

BAHAMONDE, Ángel i MARTÍNEZ, Jesús A., "La España de la autarquía, dins de *La construcción de la dictadura*, en MARTÍNEZ, Jesús A. (coord.), *Historia de España. Siglo XX. 1939-1996*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1999, pp.50-60.

BALFOUR, Sebastian, *Abrazo mortal. De la guerra colonial a la guerra civil en España y Marruecos (1909-1939)*, Barcelona, Península, 2002.

BARCELÓ, Amadeo, *¡Viva el maquis!. Tras las huellas de maquis, guerrilleros y clandestinos en el Bajo Aragón*, Zaragoza, El Agitador, 2015.

BARCIELA, Carlos. (ed), *Autarquía y mercado negro. El fracaso económico del primer franquismo, 1939-1959*, Barcelona, Crítica, 2003.

- "Franquismo y corrupción económica", *Historia Social*, 30, 1998.
- "Fraude fiscal y mercado negro durante el primer franquismo", *Hacienda Pública Española*, 1 (1994), pp.374-376.
- "Crecimiento y cambio en la agricultura española desde la guerra civil", a NADAL, Jordi, CARRERAS, Albert, SUDRIÀ, Carles (comp.). *La economía española en el siglo XX: una perspectiva histórica*. Barcelona, Ariel, 1987, pp.237-279.
- "El "estraperlo" de trigo en la posguerra", *Moneda y Crédito*, 151, 1981.

BEEVOR, Antony. *The Battle for Spain: The Spanish Civil War*, (en anglès), USA, Penguin Books, 2006.

BEL, Pedro J. "La Caverna. Sociedad Secreta". Barcelona, Autoedició, 2011.

BLASCO, Domingo i CABRERA, Francisco, *El Frente Invisible, Guerrilleros Republicanos 1936-1939. De los niños de la noche al XIV Cuerpo*, Guadalajara, Silente, 2013.

BORDAS MARCOVAL, José, *La guerra del Groc. Memorias de un voluntario carlista forcallano. A. 1833-1874*, Forcall, Ajuntament de Forcall, 1997.

BOSCH SÁNCHEZ, Aurora, *Ugetistas y libertarios. Guerra civil y Revolución en el País Valenciano*, València, Alfons el Magnànim, 1983.

BOX, Zira, "La invención de la tradición franquista: la enseñanza de la historia, la Guerra civil y el último combate entre el Bien y el Mal", en SABIO ALCUTÉN, Alberto i FORCADELL ÁLVAREZ, Carlos, (coord.), *Las escalas del pasado: IV Congreso de Historia Local de Aragón*, Barbastro, 3-5 de juliol de 2003, pp.379-391.

BREVERS, Antonio, *Juanín y Bedoya, los últimos guerrilleros* (2007), Torrelavega, Cloux Editores, 2014.

CABANA IGLESIAS, Ana "Passive Resistance. Notes for a more complete understanding of the resistance practices of the rural population during the Franco dictatorship", *Annis: Revue de Civilisation Contemporaine de l'Université de Bretagne Occidentale*, 9, 2010. Exemplar dedicat a: "Hacer frente. Prácticas de resistencia en las sociedades contemporaneas: Europa América (s. XIX - s. XXI)".

CABEZAS, Octavio: *Indalecio Prieto, Socialista y español*. Madrid, Algaba Ediciones, 2005.

CABRA, Dolores, "Florián García Velasco, Grande, guerrillero antifranquista", *El País*, 19 d'abril del 2009.

- CALVO, José, *La Pastora, del monte al mito*, Vinaròs, Antinea, 2009.
- CANAL, Jordi i GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (comp.), *Guerras Civiles. Una clave para entender la Europa de los siglos XIX y XX*, Madrid, Casa de Velázquez, 2012.
- CANCIO FERNÁNDEZ, Raul C., *Guerra Civil y Tribunales: de los jurados populares a la Justicia franquista (1936-1939)*. Cáceres, Universidad de Extremadura, 2007.
- CARRERAS, Albert, “La producción industrial española, 1842-1981: construcción de un índice anual”, *Revista de Historia Económica*, 1, 1984, pp.144-147; i “La industria: atraso y modernización”, en NADAL, Jordi, CARRERAS, Albert y SUDRIÀ, Carles (comp.), *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica*, Barcelona, Ariel, 1987, pp.303-306.
- CARRERAS, Albert i TAFUNELL, Xavier, *Historia económica de la España contemporánea*, Barcelona, Crítica, 2003.
- CARRILLO, Marc, *La violència de la legalitat repressiva franquista*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer, 2008.
- CARRILLO, Santiago, *Memorias*, Barcelona, Planeta, 2006.
- *Demain l'Espagne*, París, Ed. Du Seuil, 1974.
 - *Mañana., España*, Akal, Madrid, 1976.
- CASANOVA, Julián, *40 años con Franco*, Barcelona, Crítica, 2015.
- *Europa contra Europa 1914-1945*, Barcelona, Crítica, 2011.
 - (coord.), *Tierra y libertad: cien años de anarquismo en España*, Barcelona, Crítica, 2010.
 - *Morir, Matar, Sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2002.
 - *La Iglesia de Franco*, Editor Digital, Mangeloso, 2001.
 - *De la calle al frente. El anarcosindicalismo en España (1931-1939)*, Barcelona, Crítica, 1997.
 - *El sueño igualitario: campesinado y colectivizaciones en la España republicana, 1936-1939*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1988.
 - *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa, Siglo XXI*, Madrid, 1985.
- CASAS CARNICERO, Ángel “La guerrilla republicana en Palencia”. PITTM. Publicaciones de la Institución Tello Téllez de Meneses n. 45, 1981, pp.239-262.
- CASTAÑ ANDOLZ, Ignacio Javier, “Los Pirineos y el maquis”, *Argensola. Revista de Ciencias sociales* n. 95, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1983.
- CATALÁN VIDAL, Jordi, “Economía e industria: la ruptura de posguerra en perspectiva comparada” *Revista de historia industrial*, 4, 1993, pp.111-144.
- *La economía española y la segunda guerra mundial*, Barcelona, Ariel, 1995

CAVALLERO, Maria Elena i MATEOS, Abddón, “El uso público comparado del antifascismo y del antifranquismo en Italia y en España”, *Historia del Presente*, 15, Madrid, Asociación Historiadores del Presente, 2010, pp.155-168.

CAYUELA SÁNCHEZ, Salvador, *La Biopolitica en la España franquista*, Tesis doctoral, Múrcia, Universidad de Murcia, 2010.

CAZORLA SANCHEZ, A. *Las políticas de la victoria. La consolidación del nuevo estado franquista (1938-1953)*, Madrid, Marcial Pons, 2000.

CENARRO, Angela, “Violence, Surveillance and Denunciation Social Cleavage in the Spanish Civil War and Francoism, 1936-1950” en ROODENBURG, Hernan (ed.) *Social control in Europe*, Ohio, Ohio State University, 2004, pp.281-300.

CHAPUT, Marie-Claude. “Representaciones de las guerrillas en la prensa: *ABC, Madrid, La Vanguardia Española (1944-1951)*.” en CHAPUT, Marie-Claire, MARTÍNEZ-MALER, Odette i RODRÍGUEZ LÓPEZ, Fabiola (eds.), *Maquis y Guerrillas antifranquistas (1937-1951)* Nanterre, Université de Paris X, 2004, pp.43-63.

CHAPUT, Marie-Claire, MARTÍNEZ-MALER, Odette i RODRÍGUEZ LÓPEZ, Fabiola (eds.), *Maquis y Guerrillas antifranquistas (1937-1951)* Nanterre, Université de Paris X, 2004.

CHAVES PALACIOS, Julián, *Huidos y maquis. La actividad guerrillera en la provincia de Cáceres (1936-1950)*, Cáceres, Institución Cultural El Brocense, 1994.

- *Guerrilla y franquismo. Memoria viva del maquis Gerardo Antón (Pinto)*, Badajoz, Junta de Extremadura, 2005.
- “Fuentes documentales y orales en el estudio de la guerrilla”, en ARÓSTEGUI, Julio i MARCO, Jorge (eds), *El último frente: la resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952*, Madrid, Editorial Catarata, 2008, pp.261-288.

CHRISTIANSEN, Thomas, “Intervención del Estado y mercado negro en el sector oleícola durante el primer Franquismo”, *Historia Agraria. Revista de agricultura e historia rural*, 27, 2002, pp.221-246.

CÍCERO GÓMEZ, Isidro: *Los que se echaron al monte*, Madrid, Editorial Popular, 1977.

CIERVA, Ricardo de la, Monogràfic,” La aventura del maquis en España: análisis documental de una leyenda”, *Nueva Historia n.8, Ediciones Cumbre*, 1977.

CLARA i RESPLANDIS, Josep. *Els maquis*, Diputació de Girona, Girona, 1992.

- *Ramon Vila, Cacremada, el darrer maqui català*. Rafael Dalmau Editor, Capellades, 2002.

CLAUSEWITZ, Carl von, *De la guerra, Versión íntegra, Traducción de Carlos Fortea, Estudio preliminar de Gabriel Cardona*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2005.

CLOSE, David H.(ed), *The greek civil war. 1943-1950, Studies of polarization*, London, Routledge, 1993.

- *The origins of the Greek Civil War*, Londres, Longman. Close, 1995.

COBO ROMERO, Francisco i ORTEGA LÓPEZ, Teresa, “Hambre, desempleo y emigración. Las consecuencias sociales de la política agraria autárquica en Andalucía oriental, 1939-1975”, *Hispania*, LXIV/3, 2004, pp.1079-1112.

COMAS DELLÀ, Joaquim i COMAS CIFRE, Carmen, *Els masos valencians. Vilafranca 1800-1900*, Castelló, Diputacio de Castelló, 2002.

COMÍN COLOMER, Eduardo, *La República en el exilio*, Barcelona, AHR, Barcelona, 1957.

CONGOST, Rosa, GIFRE, Pere, SAGUER, Enric, “La masoveria i els masovers en perspectiva històrica”. A SAGUER, Enric (coord.). *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2011.

COSER, Lewis A., *Las funciones del conflicto social*, México, Fondo de Cultura Económica, 1961.

COSSÍAS, Tomás, *La lucha contra el maquis en España*, Madrid, Editorial Nacional, 1956.

COWAN, Andrew, “The guerrilla war against Franco”, *European History Quartely*, 20 (2) , SAGE Publications, 1990.

CRUZ, Rafael, “Las campañas rebeldes de aniquilación del enemigo”, *Revista Ayer* 76, 2009 (4), pp.65-82.

CUÉLLAR TOLEDO, Ernesto. *El manco de la Pesquera... o el mito del hombre*, Cuenca, Diputación de Cuenca, 1998.

DE DIEGO, Emilio , “La guerra de la independència: un balance en su bicentenario”, dins de MARTINEZ RUIZ, Enrique (coord), *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos. La guerra de la Independencia. Una aportación al bicentenario*, 2010, IX, 215-253.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel, “Morir de hambre. Autarquía, escasez y enfermedad en la España del primer franquismo”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 5, 2006, pp.241-258.

- ‘Hambre de Siglos’. Mundo rural y apoyos sociales del primer franquismo en Andalucía Oriental (1936-1951). Granada, Editorial Comares, 2007.
- “El estraperlo: pieza clave en la estabilización del régimen franquista”, *Historia del Presente*, 15, 2010, pp.65-78.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel i GÓMEZ OLIVER, Miguel, “El estraperlo: forma de resistencia y arma de represión en el primer franquismo”. *Studia Histórica*, 23, 2005, pp.179-199.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel, FUERTES, Carlos, HERNÁNDEZ, Claudio i MARCO, Jorge, *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Granada, Comares Historia, 2013.

DELLA PORTA, Donatella. *Movimenti collettivi e sistema politico in Italia 1960-1995*. Editorial Laterza. Italia, 1996.

DELLA PORTA, Donatella i DIANI, Mario, *I movimenti sociali*. Editorial La Nuova Italia Scientifica. Italia, 1997.

DEMANGEON, Albert, *Problemas de la geografía humana*, Barcelona, Ediciones Omega, 1956.

DÍAZ CARMONA, Antonio, *Bandolerismo contemporáneo*, Madrid, Compañía Bibliográfica Española, 1969.

DÍAZ DÍAZ, Benito, *La Guerrilla antifranquista en Toledo. La primera Agrupación Guerrillera del Ejército de Extremadura-Centro*, Talavera de la Reina Arrabal, 2001.

- (coord.), *La Guerrilla en Castilla la Mancha*, Ciudad Real, Almud, 2004.

DOMINGO, Alfonso, *El maquis. El canto del búho*, Barcelona, RBA, 2005.

DOMÍNGUEZ, Martí, *La Segá*, Barcelona, Proa, 2015.

DREYFUS-ARMAND, Geneviève, *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la guerra civil a la muerte de Franco*, Barcelona, Crítica, 2000.

EIROA, Matilde, *Viva Franco. Hambre, racionamiento, falangismo: Málaga, 1939-1942*, Málaga, autoedició, 1995.

EISINGER, Peter, "The conditions of protest behavior in American cities", *American Political Science Review* Vol. 69. No. 1. USA, 1973, pp.11-28.

ESPINOSA, Francisco i ARÓSTEGUI, Julio, *Franco, la represión como sistema coordinado*, Barcelona, Flor del Viento, 2012.

ESTRUCH, Joan, *El PCE en la clandestinidad 1939-1956*, Madrid, Siglo XXI, 1982.

EYRE, Pilar, *Quico Sabaté, el último guerrillero*, Ediciones Península, Barcelona, 2001.

FABRA SÁNCHEZ, Miquel-Àngel, *El País Valencià (1939-1959): autarquia i industrialització*, València, Universitat de València, 2000.

FERNÁNDEZ CAVA, Salvador, *Los guerrilleros de Levante y Aragón. La lucha armada*, vol I, Cuenca, Tomebamba Ediciones, 2007.

- *Los guerrilleros de Levante y Aragón. El cambio de estrategia*, vol II, Cuenca, Tomebamba Ediciones, 2008.

- (ed.) *Emencio Alcalá Ruíz "German"*. Memorias de un Guerrillero. El Maquis en la Sierra de Cuenca, Cuenca, 2003.

- (ed.) *Juan Hueso "Casto". Informe de guerrillas. Desde el valle de Arán a los montes de Cuenca*. Cuenca, Edición de Salvador F. Cava, 2003.
- "Asalto al tren pagador del Central de Aragón", *El Muletón*, n. 10, any V, Terol, 2004.

FERNÁNDEZ JURADO, Ramón, *Memòries d'un militant obrer (1930-1942)*, Barcelona, Editorial Hacer, 1987.

FERNÁNDEZ PANCORBO, Paloma, *El maquis al Norte del Ebro*, Zaragoza, Diputación General de Aragón, 1988.

- "La guerrilla en la provincia de Teruel, 1944-1952", Teruel. N. 82 (II), Instituto de Estudios Turolenses, 1991.
- "La guerrilla en Zaragoza y Huesca", en ÁLVAREZ, Santiago, HINOJOSA, José i SANDOVAL, José (coord.), *El movimiento guerrillero de los años 40*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 1990.

FERNÁNDEZ OLMO, Juan. *Episodios del maquis en la Axarquía*, autoedició, 1999.

FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *La reorganización y la oposición del PCE al franquismo (1939-1946)*, Tesis doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2017.

- *Madrid clandestino. La reestructuración del PCE, 1939-1945*, Madrid, Fundación Domingo Malagón, 2002.

FERNÁNDEZ VARGAS, Valentina, *La resistencia interior en la España de Franco*, Madrid, Ed. Istmo, 1981.

FERRER GONZÁLEZ, Cristian, "Els qui volien fer una terra seva. Masovers, parcers i arrendataris en el sindicalisme antifranquista", consultable en <http://congres-masia-territori.espais.iec.cat/files/2015/08/4.4-Els-qui-volien-fer-una-terra-seva.pdf>.

FERRANDO, Emili i BARREDA, Pere Enric, (coord.), *Benassal. Segle XX. Estudi d'un poble rural realitzat amb fonts orals*, Vinaròs, GRMHB, 2007.

FOLCH, Maria, "L'establiment del 'Nuevo Estado' a Castelló de Plana", *Plecs d'història local 91, L'Avenç*, 262, 2001.

FONT AGULLÓ, Jordi, *¡Arriba el campo!: primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*, Girona, Unitat de Publicacions de la Diputació de Girona, 2001.

FONTANA, Josep (ed), *España bajo el franquismo*, Barcelona, Crítica, 2000.

- "Crisi camperola i revolta carlina", *Recerques*, 10, Barcelona, 1980, pp.7-16.
- *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Barcelona, Ariel, 1983.

FORNALS PALLARÉS, Alfredo, *Un somni truncat per les bombes. Segona República i Guerra Civil a l'Alcalatén*, Tesi doctoral, Castelló, Universitat Jaume I, 2016.

- FORNALS PALLARÉS, Alfredo, MEDALL CHIVA, Iván i MONLLEÓ PERIS, María Rosa (ed. lit), *Biografies rescatades del silenci. Experiències de guerra i postguerra a Castelló*, 2014, UJI, Castelló.
- FREUND, Julien, *Sociología del Conflicto*, París, Presses Universitaires de France, 1983.
- FUNES RIVAS, Maria Jesús (ed.), *A propósito de Tilly: conflicto, poder y acción colectiva*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 2011.
- GAIDA, Peter, *L'organisation Todt en France. 1940-1944*, París, Edició de l'autor, 2016.
- GALLEGO, Cándido, *La lucha contra el crimen y el desorden. Memorias de un teniente de la Guardia Civil*, Madrid, Editorial Rollan, 1957.
- GÁLVEZ BIESCA, Sergio, "La memoria democrática como conflicto", *Entelequia. Revista Interdisciplinaria: Monográfico*, nº 7, setembre 2008, accessible en <http://www.eumed.net/entelequia>.
- "Un proceso de recuperación de la memoria histórica en España: una aproximación a los movimientos sociales por la memoria" en *International Journal of Iberian Studies*, Volum 19 Number 1, 2006, pp.25-51.
- GARCÍA, Basilio, *Sucedió en Pozoblanco. Retazos de la vida del maquis "Caraquemá"*, Edimestre, 1994.
- GARCÍA CARRERO, Francisco Javier, *Manuel Gómez Cantos. Historia y memoria de un mando de la Guardia civil*, Cáceres, Universidad de Extremadura, 2013.
- GARCÍA GARCÍA, Miguel, *Franco's prisoner*, Edita Hart Davis, London, 1972.
- GARCÍA GUINDO, Miguel "El concepto de insurgencia a debate: una aproximación teórica", en RIPS, Vol. 12, núm. 1, 2013, pp.211-224.
- GARCIA PIÑEIRO, Ramon, *Los mineros asturianos bajo el franquismo*, Madrid, Edita Fundación 10 de mayo, 1990.
- *Luchadores del ocaso. Represión, guerrilla y violencia política en la Asturias de posguerra (1937-1952)*, Oviedo, KRK, Dias de diario, 2015.
- GASCÓN, Antonio, *Beltrán, el Esquinazau*, Zaragoza, Pirineum Editorial, 2002.
- GIBAJA VELÁZQUEZ, Jose Carlos, *Indalecio Prieto y el socialismo español (1935-1950)*, Tesis doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1992.
- GIMÉNEZ BARTLETT, Alícia, *Dónde nadie te encuentre*, Barcelona, Editorial Destino, 2011.
- GIMÉNEZ CORBATÓN, José, Cambriles. *El reportaje*. Grupo de Estudios Mansinos, Mas de las matas, 2006.

GINARD i FERÓN, David, “Las condiciones de vida durante el primer franquismo. El caso de las Islas Baleares”, *Hispania*, n.º 212, 2002, pp.1099-1128.

- *Heriberto Quiñones y el movimiento comunista en España (1931-1942)*, Palma, Edicions Documenta Balear, 2000.

GINER, Antonio i PORCAR, Juan Luis (coord.), *El temps perdut. Memòria Històrica de Vistabella*, Castelló, Universitat Jaume I, 2014.

GINÉS, Andreu, *La instauració del franquisme al País Valencià: Castelló de la Plana i València*, Tesi doctoral, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2008.

GIRONA, Albert, “La II República i la Guerra Civil al País Valencià, (1931-1939), dins d’*Història Contemporània*, València, Tabarca, Difusora de Cultura Valenciana, 1992.

GÓMEZ FOU, José Ramon, *La Brigadilla*, Gijón, Editor Silverio Cañada, 1992.

- *Bernabé. El mito de un bandolero*, Barcelona, Silverio Cabaña Editor, 1998.

GÓMEZ PARRA, Rafael, *La guerrilla antifranquista*, Madrid, Editor Revolución, 1983.

GONZALEZ CALLEJA, Eduardo, *La violencia en la política: perspectivas teóricas sobre el empleo deliberado de la fuerza en los conflictos de poder*, Madrid, Editorial CSIC, 2002.

- Eduardo “Experiencia en combate. Continuidad y cambios en la violencia represiva (1931-1939)”, *Revista Ayer* 76, 2009, pp.37-64.
- “La “cultura de guerra”: un estado de la cuestión desde España”, en PELLISTRANDI, Benoit i SIRINELLI, Jean-François (coord.), *L'histoire culturelle en France et en Espagne*, Madrid, Casa de Velázquez, 2008, pp.301-326.
- “Charles Tilly y el análisis de la dinámica histórica de la confrontación política”, en FUNES RIVAS, Maria Jesús (ed.), *A propósito de Tilly: conflicto, poder y acción colectiva*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 2011, pp.33-48.

GONZÁLEZ DEVÍS, Raül, *Tragèdies silenciades. Repressió franquista i maquis a les comarques del nord del País Valencià*, Castelló, UJI-URV, 2016.

- “La Guerrilla antifranquista durant la Transició (1975-1982)”, *Actas del Congreso Internacional sobre transiciones en el Mundo Contemporáneo*, 7,8 i 9 de maig del 2014, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- “Maquis, repressió i Ley de Fugas: els crims silenciats de Benassal”, en MESEGUER, L. i altres (eds.), *La cultura exiliada*, Universitat Jaume I, Castelló, Universitat Jaume I, 2011.
- “Maquis, muntatges oficials i crims silenciats. El cas del Pou de la Pica (Culla)”, *Afers: fulls de recerca i pensament*, Vol. 25, N. 65, 2010, pp.181-195.

- “La Pastora: apunts per una aproximació rigorosa”, *IV Trobada d’Investigadors de la Comissió de la Veritat. Biografies de guerra i postguerra: fonts per al seu estudi* (en premsa), UJI, 2013.
- “Maquis, repressió i memòria històrica. Una aproximació a la metodologia i al tractament de fonts”, en *Actes del Congrés de Memòria Històrica i Repressió franquista* (en premsa), Castelló, UJI, 2012.
- “La politització armada: milicians, soldats, guerrillers”, *Congrés Internacional 80 aniversari de la Guerra Civil*, 8-12 de novembre de 2016 (en premsa).
- “Campesinos, conflictividad agraria y resistencia armada antifranquista: la implantación de la Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón”, en *VI Encuentro de Jóvenes Investigadores de Historia Contemporánea*, Saragossa, 6-8 de setembre de 2017 (en premsa).

GONZÁLEZ DEVÍS, Raül i SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, - “L’AGLA: el vaixell insígnia de la guerrilla comunista a Espanya (1945-1952)”, en *Actes dels 45 Premis Octubre*, 3 i 4, València, 2016 (en premsa).

GONZÁLEZ PORTILLA, Manuel i URRUTICOETXEA LIZARRAGA, José, “El pan del franquismo: primer franquismo, mercado negro y “venganza social”, dins de SEGURA, Antoni, MAYAYO, Andreu, ABELLÓ, Teresa (dirs), *La dictadura franquista. La institucionalització d’un règim*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2012, pp.237-259.

GONZALEZ REIGOSA, Carlos, *El regreso de los maquis*, Barcelona, Ed. Jucar, 1992.

- *La agonía del león. Esperanza y tragedia del maquis*, Madrid, Alianza Editorial, 1995.

GRAU, Vicent, *II República i Guerra civil a Castelló. Discurs republicà, mobilització política i sindicalisme revolucionari*. Tesi doctoral, Castelló, Universitat Jaume I, 2007.

- *La II República a Castelló. Una memòria positiva*, Castelló, Universitat Jaume I, 2012.

GROS, José, *Abriendo camino: Relatos de un guerrillero comunista español*, Madrid, Endymion, 2011.

GUERRA PÉREZ, Francisco, *La medicina en el exilio republicano*, Madrid, Universidad de Alcalá, 2003.

GUEVARA, Ernesto “Che”, *La Guerra de guerrillas*, Tafalla, Editorial Txalaparta, 1998.

GUIXÉ COROMINAS, Jordi. *L’Europa de Franco. L’esquerra antifranquista i la caça de bruixes a França*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 2002.

HEINE, Hartmut, *A Guerrilla antifranquista en Galicia*, Vigo, Edicions Xerais, 1980.

- *La oposición política al franquismo*, Barcelona, Crítica, 1983.
- “A guerrilla. Unha resposta con forte base popular”, *A Nosa Terra* n.1, 1986.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio *Las bases sociales de la dictadura y las actitudes ciudadanas durante el régimen de Franco. Granada (1936-1976)*, Tesis doctoral, Granada, Universidad de Granada, 2012.

HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando, *La prisión militante: las cárceles franquistas de mujeres de Barcelona y Madrid (1939-1945)*, Tesis doctoral, Madrid, UCM, 2011.

HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando, *Los años de plomo. La reconstrucción del PCE bajo el primer franquismo (1939-1953)*, Barcelona, Crítica, 2015.

- “Carboneros, leñadores y maquis. Los guerrilleros españoles en Francia (1939-1950)” en <https://laestaciondefinlandia.wordpress.com/2014/01/15/carboneros-leñadores-y-maquis-los-guerrilleros-espanoles-en-francia-1939-1950/>.
- *Comunistas sin partido. Jesús Hernández, ministro en la Guerra civil, disidente en el exilio*, Madrid, Raíces, 2007.

HERNÁNDEZ SESÉ, Ángel (coord.), *Mases y masoveros*, Zaragoza, Ceddar, 2005.

HERRERÍN LÓPEZ, Ángel, *La CNT durante el franquismo. Clandestinidad y exilio. (1939-1975)*, Madrid, Siglo XXI de España Editores, 2004.

IBARRURI, Dolores, *Memorias de Dolores Ibaruri, Pasionaria 1939-1977*, Barcelona, Planeta, 1984.

- *El único camino*, Colección Ebro, 1975.

IGLESIAS RODRÍGUEZ, Gema, *La propaganda política durante la Guerra civil*, Tesis doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1993.

ITARTE VERICAT, Francesc, “El maquis al sud de l’Ebre, Testimonis de la guerrilla rural contra el franquisme. Memòria històrica viva”, *Raïls* n. 19, 2003 , pp.7-55.

IZCARAY, Jesús, *Héroes de España: Casto García Roza*, París, Editorial Nuestro Pueblo, 1948.

- *Las guerrillas de Levante*, La Habana, Ediciones PAPE, 1948.
- *Quién tenga honra que me siga*, Editorial Unión de Mujeres Española, 1949.
- *Quince días con los guerrilleros de Levante*, México, Palomar, 1960.

JACKSON, Gabriel, *Juan Negrín*, Barcelona, Crítica, 2008.

JIMÉNEZ, Miguel, “Vicente Parra. “Un médico español en Dachau”, dins BARONA, Josep Llúís, (ed.), *El exilio científico republicano*, València, Universitat de València, 2010, pp.393-410.

JIMÉNEZ VILLAREJO, Carlos, “Memòria democràtica: rehabilitación jurídica de las víctimas”, *Isegoría* 45, juliol-desembre, 2011, pp.595-608.

JORGE, David, *Inseguridad colectiva. La Sociedad de Naciones, la Guerra de España y el fin de la paz mundial*, Barcelona, Tirant Humanidades, 2016.

JULIÀ, Santos (Coord.), *Víctimas de la guerra*, Madrid, Temas de Hoy, 1999.

KAISER, Carlos J., *La guerrilla antifranquista. Historia del maquis*, Madrid, Ediciones 99, 1976.

KALYVAS, Stathis, “Cuatro maneras de recordar un pasado conflictivo”, *El País*, 22 de noviembre de 2006, consultable a http://elpais.com/diario/2006/11/22/opinion/1164150013_850215.html.

LAMELA GARCIA, V.Luís, *Foucellas. El riguroso relato de una lucha antifranquista (1936-1952)*, A Coruña, Ediciós do Castro, 1992.

LANNON, Frances, *Privilegio, persecución y profecía. La iglesia católica en España, 1875-1975*, Madrid, Alianza, 1987.

LARDÍN I OLIVER, Antoni. *Condicions de treball, conflictivitat laboral i militancia política clandestina. Els obrers industrials i el PSUC (1938-1939)*, Tesi doctoral, Barcelona, UAB, 2004, p.184.

LATAPIE, Simon, *Joseph-Ducuing-Varsovie: un hópital Militant, Résistant, humaniste et innovant*, These pour le Diplôme d'État de Docteur en Médecine Spécialité Médecine Générale, Université Toulouse III, 2015.

LEAL, José Luis, LEGUINA, Joaquín, NAREDO, José Manuel i TERRAFETA, Luis, *La agricultura en el desarrollo capitalista español (1940-1970)*, Madrid, Siglo XXI, 1977.

LEDESMA VERA, José Luis, “¿Cuchillos afilados? De violencias, guerra civil y culturas bélicas en la España del primer siglo XX”, dins de CANAL, Jordi i GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo (comp.), *Guerras Civiles. Una clave para entender la Europa de los siglos XIX y XX*, Madrid, Casa de Velázquez, 2012.

LEVI, Primo, *Los hundidos y los salvados*, Barcelona, Muchnik, 2001.

LÍSTER, Enrique, *Así destruyó Carrillo el PCE*, Barcelona, Planeta, 1983.

- *¡Basta! Una aportación a la lucha por la recuperación del Partido*, Madrid, G. del Toro, 1978.
- “De la experiencia de la lucha guerrillera en España (1939-1951)”, *Revista Internacional*, 1965.

LLAURADÓ I BROS, Carles, “El Patacó”, una figura significativa de la resistènciatarragonina (1939-1948)”, dins de *Recull Miquel Melendres i Rué (1905-1974)*, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental “Margalló del Balcó”, Tarragona, 1995, pp.149-175.

LLORENS CASTILLO, Carlos, *La primera década. Una aportación al proceso político e ideológico del franquismo y a la historia del Partido Comunista de España*, València, Fernando Torres Editor, 1983.

LÓPEZ, V. Antonio, *La guerrilla antifranquista. El maquis español*, Madrid, La Comuna, 2014.

LÓPEZ CORRAL, Miguel “Los fusilamientos de Mesas de Ibor”, *Historia* 16, núm. 251, Madrid, 1997.

LORENZO CADARSO, Pedro Luis, *Fundamentos teóricos del conflicto social*, Madrid, Siglo XXI de España, 2001.

MACÍAS, Santiago, *El monte o la muerte. La vida legendaria del guerrillero antifranquista Manuel Girón*, Madrid, Temas de Hoy, 2005.

MADARIAGA, Maria Rosa, *Los moros que trajo Franco*, Barcelona, Alianza Editorial, 2016.

MAIZ, Bernardo, *La guerrilla antifranquista en Galicia, 1936-1964. A esquerda militante galega*, Universidad de Zaragoza, 1984.

- “A resistencia armada ao franquismo”, *A Nosa Terra* n.2, Ed. Promocións Culturais Galegas, 1987.

MAMMONE, Andrea, “A Daily Revision of the Past: Fascism, Anti-Fascism, and Memory in Contemporary Italy”, *Modern Italy*, 2-11, 2006, pp.211-226.

MANZANARES ARTÉS, Nicolás, *Consecuencias de la tragedia española 1936-1939 y los Hermanos Quero*, autoedició, 1978.

MAO-TSE-TUNG, *La guerra prolongada.*, Barcelona, R. Torres, 1976.

- *Seis escritos militares del presidente Mao-Tse-Tung*, Pekín, Ediciones en Lenguas Extranjeras, 1968.
- *La guerra de guerrillas*, Editorial Huemul, Buenos Aires, 1963.

MARCO, Miguel. *Senderos de lucha. Vida de un guerrillero de Azuara: Doroteo Ibañez*. Huesca, edició de l'autor, 2004.

MARCO CARRETERO, Jorge, *Resistencia armada en la postguerra. Andalucía Oriental*, Tesis doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2011, p. 27.

- *Guerrilleros y vecinos en armas. Identidades y culturas de la resistencia antifranquista*, Granada, Comares, 2012.
- “Guerrilla, bandolerismo social, acción colectiva. Algunas reflexiones metodológicas sobre la resistencia armada antifranquista”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*. 2006. Vol. 28. pàgs. 281-301.
- “Rebeldes justicieros. Los hermanos Quero y la resistencia armada antifranquista”, en *El último frente. La resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952...op. cit.*, pp.144-173.
- *Hijos de una guerra. Los hermanos Quero y la resistencia antifranquista*, Granada, Editorial Comares, 2010.
- “Encender la guerra de guerrillas” El PCE y la guerrilla antifranquista (1939-1952), en MARCO, Jorge, GORDIM DA SILVERIRA, Helder, i VALIM MANSAN, Jaime, (eds.), *Violência e sociedade em ditaduras ibero-americanas*

no século XX Argentina, Brasil, Espanha e Portugal, Porto Alegre, EdiPUCRS, 2015.

MARCO NADAL, Enrique, *Todos contra Franco. La Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas*, Madrid, Queimada, 1982.

MARÍN I CORBERA, Martí, “Falange i poder local”, en RUIZ CARNICER, Miguel Ángel (coord.), *Falange, las culturas políticas del fascismo en la España de Franco (1936-1975). Actas del congreso celebrado en Zaragoza del 22 al 24 de noviembre de 2011*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico, Vol. 1, 2013, pp.231-252.

- *Els ajuntaments franquistes a Catalunya. Política i administració municipal, 1938-1979*, Lleida, Pagés, 2000.
- “Franquisme i poder local. Construcció i consolidació dels ajuntaments feixistes a Catalunya, 1938-1949, *Recerques: Història, economia i cultura*, 31, 1995, pp.37-52.

MARÍN SILVESTRE, Dolors, *Clandestinos. El maquis contra el franquismo, 1934-1975*, Barcelona, Plaza & Janés, 2002.

MARTÍNEZ, Jesús A., (coord.), *Historia de España. Siglo XX. 1939-1996*, Madrid, Ediciones Cátedra, Madrid, 1999.

MARTÍNEZ CARRIÓN, Jose Miguel PUCHE GIL, Josep Maria I MUÑOZ, Ramon, “Nutrición y desigualdad social en la España de Franco: evidencia antropométrica”, en SEGURA, Antoni, MAYAYO, Andreu, ABELLÓ, Teresa (dirs), *La dictadura franquista. La institucionalització d'un règim*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2012, pp.271-284.

MARTÍNEZ COBO, José, “El PSOE en Toulouse y en el mediodía de Francia”, en ALTED, Alicia i DOMERGUE, Lucienne, *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, Madrid, UNED, 2003 pp.93-111.

MARTINEZ DE BAÑOS CARRILLO, Fernando, *Maquis y Guerrilleros. Del Pirineo al Maestrazgo*, Zaragoza, Ed. Delsan-Historia, 2007.

- *El maquis. Una cultura del exilio español*, Zaragoza, Delsan, 2007.
- *Hasta su aniquilación total: el ejército contra el maquis en el Valle Arán y el Alto Aragón, 1944-1946*, Madrid, Almena, 2002.

MARTÍNEZ LÓPEZ, Francisco, *Guerrillero contra Franco. La guerrilla antifranquista de León (1936-1951)*, León, Diputación Provincial de León, 2002.

MARTÍNEZ MALER, Odette, “Témoignages des femmes des guérillas antifranquistes”, en *Critique Internationale*, 49, octubre-diciembre 2010, pp.113-128.

- “Los testimonios de las mujeres de la guerrilla antifranquista de León-Galicia (1939-1951), en ARÓSTEGUI, Julio y MARCO, Jorge (eds), .), *El último frente: la resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952*, Madrid, Editorial Catarata, 2008, pp.313-326.

MARTINEZ RUIZ, Enrique, "La guerrilla y la guerra de la independencia" *Militaria: revista de cultura militar*, 7, 1995 (XIII Congreso de la IAMAM), pp.69-81.

MARTÍNEZ VIDAL, Àlvar (coord.), *Exili, medicina i filantropia. L'hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc (1944-1950)*, València, Editorial Afers, 2010.

MARTORELL PÉREZ, Manuel, *Jesús Monzón, El líder comunista olvidado de la historia*, Navarra, Pamiela, 2000.

MAS, David, *Les Valls d'Andorra i el maquis antifranquista*, Andorra, Editorial Andorra, 1985.

MATEOS, Abdón (ed.), *Indalecio Prieto y la política española*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 2008.

- *La Batalla de México. Final de la Guerra Civil y ayuda a los refugiados, 1939-1945*. Madrid, Alianza, 2009.
- *Exilio y clandestinidad. La reconstrucción de UGT*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2002.

MAYAYO, Andreu, LO CASCIO, Paola, RUA, Jose Manuel, *Economia franquista y corrupción*, Barcelona, Flor del Viento, 2010.

MAYAYO I ARTAL, Andreu, *De pagesos a ciutadans, Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agrari a Catalunya, 1893-1994*, València, Editorial Afers, 1995.

MEDALL CHIVA, Iván, *Les polítiques repressives franquistes a Vila-real (1938-1950). Causa general, judicis sumaríssims, responsabilitats polítiques i maçoneria*, Tesi doctoral, Castelló, Universitat Jaume I, 2016.

MELUCCI "The symbolic Challenge of Social Movements", *Social Research*, 52 (4), 1985, pp.789-816.

MENDEZONA, Ramón, *La Pirenaica: historia de una emisora clandestina*, Madrid, edició de l'autor, 1981.

MENDOZA, Ramon (Pedro Aldamiz), *La Pirenaica. Historia de una emisora clandestina*, Madrid, edició de l'autor, 1981.

MESEGUER, Lluís, FORTUÑO, Santiago, NOS, Eloísa, PORCAR, Juan Luís (eds), *La cultura exiliada*, Castelló, Universitat Jaume I, 2010.

MESEGUER, Vicent, "La Pastora, un maqui del Maestrat", *El Setrill fa memòria*, Ed. Associació El Setrill, 1996, pp.81-87.

MESTRE, Cassandra, *Arreu la sorra*, Barcelona, Edicions El llamp, 1986.

MIR, Conxita., "La funció política dels capellans en un context rural de postguerra", *L'Avenç*, 246, abril del 2000, pp.18-23.

- *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Catalunya rural de postguerra*, Lleida, Ed. Milennio, 2000.

MOLANÉS PÉREZ, Pablo, “El Hospital Varsovia de Toulouse, un proyecto del exilio español”. *Cultura de los Cuidados*. Any XVII, n. 35, 1r trimestre, 2013, pp.63-75.

MOLINA, Juan Manuel, *El movimiento clandestino en España, 1939-1949*, México D.F., Editores Mexicanos Unidos, 1976.

MOLINERO, Carme, “La represión franquista y políticas públicas de la memoria democrática”, en Conference on Historical Memory: Policy and Practice, Catalan Observatory, London School of economics, 2007, en <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/catalanObservatory/PDF/Memorial/Carme%20Molinero.pdf>.

MOLINERO, Carme i YSÁS, Pere, *Patria, Justicia y Pan. Nivel de vida i condicions de treball a Catalunya, 1939-1954*, Barcelona, 1985.

- *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*, Vic, Eumo, 1997.
- “El malestar popular por las condiciones de vida. ¿Un problema político para el régimen franquista?”. *Ayer*, núm. 5, 2003, pp.255-280.

MONLLEÓ PERIS, Maria Rosa i OLIVER EXPOSITO, David (ed. lit.), *Vides truncades per la Guerra civil a Castelló*, Castelló, Universitat Jaume I, 2014.

MONTERO, Remedios, *Historia de Celia. Recuerdos de una guerrillera antifascista*, València, Riialla-Octaedro, 2004.

MONTORIO GONZALVO, José Manuel, *Cordillera Ibérica. Recuerdos y olvidos de un guerrillero*, Zaragoza, Gobierno de Aragón, 2007.

MORÁN, Gregorio, *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España, 1939-1985*, Barcelona, Planeta, 1986.

MORENO GÓMEZ, Francisco: *Córdoba en la posguerra: (la represión y la guerrilla, 1939-1950)*, Còrdova, Francisco Baena, 1987.

- *La resistencia armada contra Franco. Tragedia del maquis y la guerrilla*, Madrid, Editorial Crítica, 2001.
- *Historia y memoria del maquis. El cordobés Veneno, último guerrillero de La Mancha*, Madrid, Editorial Alpuerto, 2006.
- “Lagunas en la memoria y en la historia del maquis”, *Hispania Nova* 6, 2006, en <http://hispanianova.rediris.es>.

MOSSE, George L. *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, New York, Oxford University Press, 1990.

MOYA JULVE, José Vicente, *Alcalá de Xivert. Revolución, guerra y represión, 1936-1948*. Alcalà de Xivert, Ajuntament d'Alcalà, 2005.

MURILLO ACED, Irene, *Exigiendo el derecho de tener derechos: ciudadanía y género como prácticas de negociación y resistencia: el caso de Aragón, 1936-1945*, Tesis doctoral, Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 2016.

MUNILLA GÓMEZ, Eduardo, “Consecuencias de la lucha de la Guardia Civil contra el bandolerismo en el periodo 1943-52”, *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*, 1 y 2, 1968.

NAVARRO, Manuel, *Los maquis. ¿Por qué hasta 1952?*, Madrid, Imagine Ediciones, 2006.

NEIRA VILAS, Xosé, *Guerrilleiros*, A Coruña, Ediciós do Castro, 1991.

NERÍN I ABAD, Gustau, *La guerra que vino de África*, Barcelona, Crítica, 2005.

NOVELLE LÓPEZ, Laura, “Aprehensores, denunciadores, delatores. Aproximación a la represión el contrabando en las poblaciones rayanas de la provincia de Ourense durante los primeros cuarenta”, dins de SEGURA, Antoni, MAYAYO, Andreu, ABELLÓ, Teresa (dirs), *La dictadura franquista. La institucionalització d'un règim*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2012, pp.285-298.

OFFE, Claus, *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*, Madrid, Sistema, 1988.

ORTIZ MATEOS, Antonio, “La guerrilla y la radio. El papel de Radio España Independiente en el movimiento guerrillero español (1941-1952)”, *Espacio, tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, t.25, 2013, pp.327-340.

OZERDEM, *Alpaslan, Post-war recovery. Disarmament, demobilization and reintegration*, Londres, I.B. Taurus, 2009.

PÀMIÉS, Teresa, *Quan érem refugiats*, Barcelona, Dopesa, 1975.

PAREJO, José Antonio, “Fascismo rural, control social y colaboración ciudadana. Datos y propuestas para el caso español”, *Historia Social*, 71, 2011, pp.143-159.

PAVONE, Claudio, *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*, Torino, Bollati Boringhieri, 1994

PEÑA RAMBLA, Fernando, *La aplicación de la Ley de Responsabilidades políticas en la provincia de Castellón*, tesi doctoral, Castelló, Universitat Jaume I, 2008.

PÉREZ REGORDÁN, Manuel. *El maquis en la provincia de Cadiz*, Cadiz, Autoedició, 1987.

PERIS MUIÑOS, Maria Isabel, *Històries de vida al Castelló de guerra i de postguerra*, Castelló, Universitat Jaume I, 2012.

PERNET, Guy, *Pour que vive la République 1936-1977. “Sebastián”. Son combat face au fascisme, face au franquisme*, Nimes, Cap Bear edition, 2013.

- “Félix Pérez, *Sebastián*, un clandestin contre Franco”, *L'Humanité*, 17 de novembre de 2001.

PERO, Manuel, *Cristino, le Guerrillero*, París, Editions France d'Abord, 1946.

PIQUERAS ARENAS, José Antonio i SANZ ROZALÉN, Vicent, “Páramos, huertos y regiones silvestres. Historiografía actual sobre el Castellón contemporáneo”, *Millars. Espai i Història*, XX, 1997, pp.137-169.

PLANAS MARESMA, Jordi i GARRIDO HERRERO, Samuel, “Sindicalisme, cooperativisme i conflictivitat agraria en el primer terç del segle XX”, dins de GIRALT RAVENTÓS, Emili (dir.), *Història agraria dels Països Catalans, segles XIX i XX*, vol. 4, Barcelona, Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, 2006.

PONS PRADES, Eduardo, *Guerrillas españolas*, Barcelona, Editorial Planeta, 1977.

PORCAR ORIHUELA, Juan Luis, *Un país en gris i negre. Repressió franquista a Castelló*, Castelló, Universitat Jaume I, 2013.

- “La columna Casas Sala, memòria històrica de Castelló”, dins *Millars, espai i història*, Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2007.

PRADA RODRÍGUEZ, Julio, “Las mujeres y los escapados. Aproximación al papel de la mujer como soporte material de la resistencia antifranquista”, ponència d’unes jornades publicades amb el nom de *Las mujeres y la guerra civil española*, Madrid, Instituto de la Mujer, 1991.

PRADOS DE LA ESCOSURA, L. “Inequality, poverty and the Kuznets curve in Spain, 1850-2000” *European review of Economic History*, 12, 3, desembre, 2008, pp.287-324.

PRESTON, Paul, *El final de la guerra. La última puñalada a la República*, Debate, Barcelona, 2014.

- *Santiago Carrillo. El penediment no existeix*, Barcelona, Editorial Base, 2013.
- “Franco i els borbons”, dins de SEGURA, Antoni, MAYAYO, Andreu, ABELLÓ, Teresa (dirs), *La dictadura franquista. La institucionalització d’un règim*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2012.
- *El holocausto español, Odio y exterminio de la Guerra Civil y después*, Barcelona, Debate, 2011.
- *Botxins i repressors. Els crims de Franco i dels franquistes*, Barcelona, Editorial Base. 2006.
- *Franco. Caudillo de España*, Barcelona, Biblioteca Historia de España, RBA, 2005
- “The urban and Rural Guerrilla of the 1940s”, *Spanish cultural Studies*. An introduction, Oxford University Press, 1996.

PRIETO JIMÉNEZ, David, *Los maquis en la provincia de Cuenca: aproximación a la dialèctica de la represión durante la postguerra (1945-1952)*, Cuenca, Diputación de Cuenca, 2005.

PUCHE GIL, Josep Maria, “Autarquia franquista y bienestar biológico en el mundo rural valenciano”, *Historia Agraria*, 52, 2010, pp.129-162.

PUIG, Jaime J., *Historia de la Guardia Civil*. Barcelona, Barcelona, Mitre, 1984.

QUINTERO MAQUA, Alicia Berta, *El eco de los presos. Los libertarios en las cárceles franquistas y la solidaridad desde fuera de la prisión, 1936-1963*, Tesis doctoral, Madrid, UCM, 2016.

- “Los presos libertarios y el exilio militante contra Franco (1945-1952), UCM, seminari, 2013 consultat en [https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-13888/Alicia%20QUINTERO%20-%20Los%20presos%20libertarios%20\(1\).pdf](https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-13888/Alicia%20QUINTERO%20-%20Los%20presos%20libertarios%20(1).pdf).

RABELLA VIVES, Josep, *Atles del País Valencià*, Barcelona, Edicions 62, 2001.

RECASENS LLORT, Josep, *La repressió franquista a Tarragona*, Tarragona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 2005.

RECIO GARCIA, Armando, *Propaganda de la guerrilla antifranquista (1939-1952)*, Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2016.

REGUANT, José M^a, *Marcelino Massana. ¿Terrorismo o resistencia?*, Barcelona, Dopesa, 1979. (edició en català, 1991).

REIG, Ramir i PICÓ, Josep, *Feixistes, rojos i capellans*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004.

REIG TAPIA, Alberto, *Ideologia e historia: sobre la represión franquista y la guerra civil*, Madrid, Akal, 1986.

REGUILLO SIMÓN, Germán, *Tiempos amargos. La Guerra Civil en Castellón*, Castelló, Diputació de Castelló, 2016.

REGUILÓN GARCÍA, Adolfo Lucas, *El último guerrillero de España*, Madrid, AGLAG, 1975.

REJANO, Juan, *Víspera heroica. Canto a las guerrillas*, México D.F., 1947.

RENDINA, Massimo, *Italia 1943/1945. Guerra Civile o Resistenza?*, Roma, Tascabili Economici Newton, 1995.

RICHARDS, Michael, *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*, Barcelona, Crítica, 1999.

RIPOLLÉS i QUEROL, Carles “Geografia”, dins de VVAA, *La comarca d'Els Ports*, Grup d'Estudis d'els Ports, Publicacions de l'Abadia de Monserrat, Barcelona, 1995, pp.11-15.

RODA HERNÁNDEZ, Francisco “El maquis en Navarra: octubre de 1944”, *Príncipe de Viana*, 189, Edita: Gobierno de Aragón, 1990.

RODRIGO, Javier, *Hasta la raíz. Violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura Franquista*, Madrid, Alianza Editorial, 2008.

RODRÍGUEZ, Esther, *Els maquis*. Valls, Cossetània Edicions, 2005.

RODRÍGUEZ, Mikel, *Maquis. La guerrilla vasca (1938-1962)*, Tafalla, Editorial Txalaparta, 2002.

RODRÍGUEZ BARREIRA, Oscar J. *Migas con miedo prácticas de resistencia al primer franquismo: Almería, 1939-1953*, Almeria, Universidad de Almeria, 2008.

- (coord.), *Franquismo desde los márgenes. Campesinos, mujeres, delatores*, Lleida, Universitat de Lleida i Universidad de Almeria, 2013.

RODRÍGUEZ MILÁN, Roberto, “Confrontaciones civiles en la Europa mediterranea: materiales para el estudio de la guerra civil griega”, *Hispania Nova* 7, 2007, en <http://hispanianova.rediris.es>.

RODRÍGUEZ, TEIJEIRO, Domingo, “Excarcelación, libertad condicional e instrumentos de control postcarcelario en la inmediata posguerra (1939-1945)”, en BARRIO ALONSO, Ángeles, DE HOYOS PUENTE, Jorge i SAAVEDRA ARIAS, Rebeca (coords.), *Nuevos horizontes del pasado. Culturas políticas, identidades y formas de representación: Actas del X Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Santander, Publican, 2011, pp.120-135.

RODRÍGUEZ VELASCO, Hernán, “Las guerrillas en el Ejército Popular de la República (1936-1939)”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 2011, vol. 33, pp.235-254.

ROMERO MAURA, Joaquín, *La romana del diablo. Ensayos sobre la violencia política en España*, Madrid, Marcial Pons, Historia, 2000.

ROMERO NAVAS, José Aurelio: *La guerrilla en 1945. Proceso de dos jefes guerrilleros: Ramón Vías y Alfredo Cabello Gómez Acebo*, Málaga, CEDMA, 1999.

- *Recuperando la memoria*, Málaga, CEDMA, 1997.
- *La inquietud político-social en la provincia de Granada y en la zona oriental de la provincia de Malaga durante los años 1939 a 1947: huidos, partides y guerrillas*, Tesis doctoral, Universitat de Malaga, 1995.

ROMEU ALFARO, Fernanda, *Más allá de la utopía: Agrupación Guerrillera de Levante, Cuenca*, Edición Universidad Castilla La Mancha, 2002.

- *Silencio Roto. Mujeres contra el franquismo*, Barcelona, El Viejo Topo, 2002.
- *Más allá de la utopía: perfil histórico de la Agrupación Guerrillera de Levante*, València, Alfons El Magnànim, 1987.

ROSAL DIAZ, Amaro del, *La historia del “Vita” y el oro del Banco de España*, Méjico, Grijalbo, 1976.

ROSSELLÓ, Vicenç M. i GONZÁLVEZ, Vicente (dirs), *Atlas Escolar del País Valencià*, València, Universitat de València, 1997.

ROVIRA CLIMENT, Joan Josep. *Històries dels maquis als Ports de Morella*, Tortosa, Editorial Cinctorres Club.2010.

- *Maquis i masovers. Tragèdia a la muntanya*, Tortosa, Editorial Cinctorres Club, 2011
- *Panxampla ¿bandoler o fugitiu?*, Barcelona, Columna, 1996.

- ROYO PÉREZ, Vicent, *Els orígens del Maestrat històric. Identitat, convivència i conflictes en una societat rural de frontera (s. XIII-XV)*, Benicarló, Onada, 2017.
- ROZADA, Nicanor, *¿Por qué sangró la montaña? La guerrilla en las montañas de Asturias*, Oviedo, autoedició, 1989.
- RUIZ DE AYUCAR, Ángel, *La sierra en llamas*, Barcelona, Luisa de Caralt, 1953.
- “Guerrilla española del siglo XX”, *Revista de Estudios Históricos de la Guardia Civil*, 9, 1972.
 - *El Partido Comunista: 37 años de clandestinidad*, Madrid, San Martín, 1976.
- RUIZ ESTEBAN, Francisco, *La partida guerrillera de Yatero y movimiento guerrillero de Granada*, Tesis Doctoral, Granada, Universidad de Granada, 2005.
- RUIZ TORRES, Pedro (coord.), *Època contemporània. Història del País Valencià*, Barcelona, edicions 62, 1990.
- RÚJULA, PEDRO, *Contrarrevolució. Realismo y Carlismo en Aragón y el Maestrazgo, 1820-1840*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 1998.
- SACALUGA, José Antonio: *La resistencia socialista en Asturias*, Madrid, Pablo Iglesias, 1986.
- SAIZ, Fernando, "El maquis, entre la historia y la tragedia", en *Olcades*, 12, Cuenca, 1982, pp.253-268.
- SAMPEDRO RAMOS, Vicent, *La aplicación de la Ley sobre Represión de la Masonería y el Comunismo al País Valenciano: los masones de Alicante y Castellón (1938-1963)*, Tesi doctoral, Castelló, Universitat Jaume I, 2016.
- SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran, *Maquis en el Alto Aragón. La guerrilla en los Pirineos Centrales. 1944-1949*, Lleida, Milenio, 2011.
- *Maquis al Montsec. Del Migdia francès a l'Aran i el Pallars (1944-1956)*, Lleida, Pagès Editors, 2008.
 - “Medicina a l'exili de Toulouse. Annals de l'Hospital Varsòvia”, *Gimbernat*, 50, 2008, pp.331-347.
 - *Maquis y Pirineos. La gran invasión (1944-1945)*, Milenio, Lleida, 2001.
 - *Maquis a Catalunya. De la invasió de la vall d'Aran a la mort del Caracremada*. Lleida, Pagés Editors, 1999.
 - *Carlins amb armes en temps de pau*, Sallent, Lleida, Pagés, 1996.
- SÁNCHEZ BRUN, Gaudioso, “Aportaciones documentales para el estudio del maquis en la provincia de Teruel”, en *Túria*, 9, Instituto de Estudios Turolenses, 1988.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, *Les guerres napoleònica i carlistes a la frontera de Catalunya, el País Valencià i Aragó (1808-1936)*, Benicarló, Onada Edicions, 2015.
- “Comparació entre els mètodes antisubversius emprats contra carlistes i republicans al Maestrat i el seu hinterland (segles XIX i XX)”, en Actes del

- Congrès de Biografies de Guerra i de postguerra. Fonts per al seu estudi, Castelló, novembre del 2012, en premsa.
- *La Segunda República en el exilio*, Barcelona, Planeta, 2011.
 - , “Com el general Manuel Pizarro decapità la guerrilla”, *El Temps*, València, 2008, pp.20-25.
 - “El contexto nacional e internacional de la resistencia (1939-1952)”, dins de ARÓSTEGUI, Julio i MARCO, Jorge (ceds), *El último frente. La resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952*, Catarata, Madrid, 2008, pp.17-36.
 - *¿Por qué hemos sido derrotados?, Las divergencias republicanas y otras cuestiones*, Barcelona, Flor del Viento, 2006.
 - (coord.), *Maquis, el puño que golpeó el franquismo*. Barcelona, Ed. Flor del Viento, 2003.
 - *Conflicte i violència a l'Ebre. De Napoleó a Franco*, Barcelona, Edicions Flor del Vent, 2001.
 - (coord.), *La província de Tarragona durant el franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura*. Tarragona, Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillern Oliver del Carnp de Tarragona, 1996.
 - “Sistemes de control polític després de la guerra: els exemples de la Ribera d'Ebre (1940-1946)”, dins de *Recull M. Dolors Cabré i Montserrat (1914-1995)*, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental “Margalló del Balcó”, Tarragona, 1996. pp.123-136.
 - “La formació del patrimoni de Falange a les comarques tarragonines (1939)”, dins de *Recull Miquel Melendres i Rué (1905-1974)*, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental “Margalló del Balcó”, Tarragona, 1995. pp.123-136.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep i AGUDO, Sebastián (coord.), *Las Brigadas Internacionales nuevas perspectivas en la historia de la guerra civil y el exilio*, Tarragona, Publicacions URV, 2015.
- SÁNCHEZ LEÓN, Pablo AGÜERO IGLESIA, Carlos, “Memory and sustainability: merging epistemics in the maquis revival”, Hispanic Issues Series. Retreivede from the University of Minnesota Digital Conservancy, 2012, <http://hdl.handle.net/11299/18430>.
- SÁNCHEZ RECIO, Glicerio, *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959. Diversidad de origen e identidad de intereses*, Alacant, Conselleria de Cultura i Diputació Provincial, 1996.
- SÁNCHEZ TOSTADO, Luis Miguel, *Los maquis en Sierra Mágina*, Ayuntamiento Albanchez de Mágina, 1998.
- SANCHIS ALFONSO, José Ramon. *Maquis: una historia falseada. La Agrupación Guerrillera de Levante (desde los orígenes hasta 1947)*, Zaragoza, Gobierno de Aragón y Asociación Pozos de Caudé, 2007.

SANCHO COMINS, *Atlas de la provincia de Castellón*, Castelló, Publicacions del Seminari d'Estudis Econòmics i Socials de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló, 1982.

SANZ ROZALÉN, Vicent, "Los condicionantes sociales del carlismo: el caso valenciano", *Millars: Espai i història*, 23, 2000, pp.99-114.

SAUCH, Núria (ed.), *La guerra del francès als territoris de parla catalana*, Catarroja, Afers, 2011.

- *Guerrillers i bàndols civils entre l'Ebre i el Maestrat: la formació d'un país carlista (1808-1844)*, Barcelona Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

SAZ CAMPOS, Ismael, *Fascismo y franquismo*, València, Universitat de València, 2004.

- "Entre la hostilidad y el consentimiento. Valencia en la posguerra", en SAZ, Ismael i GÓMEZ RODA, J.Alberto (eds), *El franquismo en Valencia: Formas de vida y actitudes cotidianas en la posguerra*. Valencia, Epísteme, 1999, pp.9-36.

SCHMITT, Carl, *Teoría del partisano*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1966.

SCOTT, James C. *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance*, Yale University Press, 1985.

- "Formas cotidianas de rebelión campesina, *Historia Social*, 38, 1999, pp.13-39.

SEGARRA CAPCIR, Francisco, *Maquis en el Maestrazgo*, Vinaròs, Antinea, 2009.

SEGURA, Antoni, MAYAYO, Andreu, ABELLÓ, Teresa (dirs.), *La dictadura franquista. La institucionalització d'un règim*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2012.

SEGURA BARREDA, José, *Morella y sus aldeas. Geografía, Estadística, Historia, Tradiciones, Costumbres, Industria, Varones Ilustres, etc. de esta antigua población y de las que fueron sus aldeas*, Morella, Imp. de F. Javier Soto, Editor, 1868.

SEMPRÚN, Jorge, Entrevista de Sol Alameda, *El País*. Dominical, 5 de juny de 1994.

SERRANO, Secundino, *La última gesta. Los republicanos que vencieron a Hitler (1939-1945)*, Madrid, Punto de Lectura, 2006.

- *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista*, Madrid, Temas de Hoy, 2001.
- *Crónica de los últimos guerrilleros leoneses*, Ámbito, Valladolid, 1989.
- *La guerrilla antifranquista en León (1936-1951)*, León, Junta de Castilla y León, 1986.

SHORT, Philip, *Mao*, Barcelona, Crítica, 2007.

SILVA, Valeriano, *Yo conocí a La Pastora. Posguerra y maquis en Castellón*, Castelló, Sar Alejandría Ediciones, Castelló, 2015.

SILVA, Emilio i Macías, Santiago, *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Madrid, Temas de Hoy, 2003.

SIMÓ CASTILLO, Juan B., “El Maestrazgo histórico”, Publicacions del Centre d’Estudis del Maestrat, Quadern n. 1, agost de 1982, pp.13-53.

SOLER, Vicent, “L’economia valenciana dins del model nacionalista espanyol (1914-1959)”, en RUIZ TORRES, Pedro (coord.), *Època contermporània. Història del País Valencià*, Barcelona, ed. 62, 1990, pp.221-256.

SOREL, Andrés, *Búsqueda reconstrucción e historia de la guerrilla española del siglo XX a través de sus documentos, relatos y protagonistas*, Paris, Editions Libraire du Globe, 1970.

- “A la caza y captura del maquis” a la revista *Historia Internacional* 9 ,1975.
- *La guerrilla antifranquista. La historia del maquis contada por sus protagonistas*. Tafalla, Editorial Txalaparta, 2002.

SUÁREZ GALBÁN, Eugenio, “Mataelpino: la última morada de los maquis”, *Tiempo de Historia* 74, Ediciones Prensa Periódica, 1981.

TABER, Robert, *La guerra de la pulga*, Biblioteca Era, Testimonio, 1977.

TARROW, Sidney, *Power in movement. Social movements, collective action and politics*. Cambridge University Press, 1994.

TELLEZ SOLÁ, Antonio, *La guerrilla urbana. Facerías*, Paris, Ruedo Ibérico, 1974.

- *Sabaté. Guerrilla urbana en España (1945-1960)*, París, 1972.

THOMPSON, PAUL, *La voz del pasado. Historia oral*, València, Alfons el Magnànim, 1988.

TILLY, Charles, *From mobilization to revolution*. Massachusetts, Addison-Wesley Publishing Company, USA, 1978.

TORIJA MARTÍ, José, *Memòries dels meus avis*, autoedició, Castelló, 2009.

TORRAS, Josep, *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Barcelona, Ariel, 1976.

TORRES FABRA, Ricard Camil, “L’assalt a les institucions en acabar la guerra. Un exemple comarcal: la Ribera Baixa”, *IV Trobada d’investigadors del franquisme*, València, 1999.

TOURAINÉ, Alain, *¿Podremos vivir juntos? Iguales y diferentes*, Madrid, PPC Editorial, 1997.

TRAPIELLO, Andres, *La noche de los Cuatro Caminos. Una historia del maquis*. Madrid, 1945, Madrid, Aguilar, 2001.

- TROTSKY, Leon, *Escritos militares de Leon Trostky. Como se armó la revolución*, Vol. 1, Editorial Mateo Fosa, 2011.
- TUNDIDOR, Félix, *La Agrupación Guerrillera Del Alto Aragón (1939-1949)*, Huesca, Editorial Pirineo, 2014.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel. “Los españoles en la II Guerra Mundial”, en MARICHAL, Juan, TUÑÓN DE LARA, Manuel, GIRAL Francisco i altres, *El exilio español de 1939*, II, Madrid, Taurus, 1979.
- TUSELL, Javier, ALTED, Alicia i MATEOS, Abdón (coord.), *La oposición al régimen de Franco*, Madrid, UNED, 1990.
- TZU, Sun, *El arte de la Guerra*. Madrid, Fundamentos, 2003.
- VALERO GÓMEZ, Sergio, *Reformismo, radicalización y conflicto interno en el socialismo español. La Federación Socialista Valenciana durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1939)*, Tesis doctoral, València, Universitat de València, 2012.
- VÁZQUEZ AZPIRI, Héctor, *Historia de bandoleros asturianos*, editorial Ayalga, 1977.
- VELÁZQUEZ HERNÁNDEZ, Aurelio *La otra cara del exilio. Los organismos de ayuda a los republicanos españoles en México (1939-1949)*, Tesis doctoral, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2012.
- VELLINI, Massimiano, *La Resistenza, entre memoria y revisionismo*, Zibaldone. Estudios italianos n. 2, 2013, pp.- 35-44.
- VICENTE, Pedro, *Por qué luchamos*, Madrid, Endymion, 1992.
- VIDAL CASTAÑO, José Antonio, *La España del maquis (1936-1965)*, Punto de Vista Editores, 2015.
- *Asalto al tren pagador*, València, Mandor, 2015.
 - *El sargento Fabra. Historia y mito de un militar republicano (1904-1970)*, Madrid, Catarata, 2012.
 - *La memoria reprimida. Historias orales de maquis*, València, PUV, 2004.
- VIDAL SALES, José Antonio: *Después del 39: la guerrilla antifranquista*, Barcelona, ATE, 1976.
- *Maquis. La verdad històrica de la “otra guerra”*, Madrid, Espasa Calpe, 2002.
- VILA IZQUIERDO, Justo, *La guerrilla antifranquista en Extremadura*, Badajoz, Universitas, 1986.
- VILLAR BASANTA, Dolores, *L'Hôpital Varsovie, 1944-1950*, Toulouse, Mémoire de D.E.A., Université Toulouse-Le Mirail, 1997.
- VILLAR RASO, Manuel, *El maquis hermafrodita*, Madrid, Ediciones Albia, 1978.

VIÑAS, Àngel, *La otra cara del Caudillo: Mitos y realidades en la biografía de Franco*, Barcelona, Crítica, 2015.

- *La república en guerra*, Barcelona, Crítica, 2012.

VIÑAS, Àngel y HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando: *El desplome de la República*, Barcelona, Crítica, 2009.

VVAA, *Historia del Partido Comunista de España*, Paris, Editions Sociales, 1960.

VVAA, *Los comunistas en la historia de Albacete. 1920-1979*, Edita: Partit Comunista, 1990.

VVAA, *V Jornadas. El maquis en Santa Cruz de Moya, Crónica rural de la guerrilla española. Memoria histórica viva*, Diputación de Cuenca, 2004.

VVAA, *La provincia de Tarragona durant el franquisme (1939-1976). Política, societat i cultura*. Tarragona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials "Guillem Oliver" del Camp de Tarragona, 1996.

VVAA, *Guerrilla*, 1, Barcelona, Hacer, 1978.

VVAA, "Retaguardia y cultura de guerra.1936-1939". Dossier *Revista Ayer* n. 76, 2009 (4).

WOLF, Erich R. *Las luchas campesinas del siglo XX*, Madrid, Siglo XXI.

YUSTA, Mercedes, *La guerra de los vencidos. El maquis en el Maestrazgo turolense,1940-1950*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1999.

- *Guerrilla y resistencia campesina. La resistencia armada contra el franquismo en Aragón*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 2003.

- "Con armas frente a Franco. Mujeres guerrilleras en la España de postguerra", en YUSTA, Mercedes i PEIRÓ, Ignacio (coord.), *Heterodoxas, guerrilleras y ciudadanas. Resistencias femeninas en la España Moderna y Contemporánea*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2015.

- "El campesinado y la vertiente social de la guerrilla", dins de ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, Julio i MARCO, Jorge (eds.), *El último frente: la resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952*, Madrid, Editorial Catarata, 2008, pàgs. 39-58.

- "Una guerra que no dice su nombre. Los usos de la violencia en el contexto de la guerrilla antifranquista". 1939-1953. *Historia social*, 61 (2008) pàgs. 109-126.

- "Las mujeres en la resistencia antifranquista, un estado de la cuestión", *Arenal*, 12-1, 2005.

- "El Maestrazgo turolense y la guerrilla antifranquista", *Turia: Revista cultural*, Nº 47-48, 1999, pàgs. 293-303.

- "Las paradojas del miedo: los maquis y el refuerzo de las estructuras del poder local", dins de PEIRÓ MARTÍN, Ignacio i RÚJULA LÓPEZ, Pedro (coord.), *La historia local en la España contemporánea : estudios y reflexiones desde*

Aragón , Universidad de Zaragoza, Departamento de Historia Moderna y Contemporánea, 1999, pàgs. 512-518.

- “Un mito de la guerrilla antifranquista en Aragón: La Pastora”, *Arenal: Revista de historia de mujeres*, Vol. 5, Nº 2, 1998, pàgs. 361-377.
- El guerrillero, libertador o forajido: la ambivalencia del mito”, en NAVARRO-GONZÁLEZ, Alberto, PUEO DOMÍNGUEZ, Juan carlos, SALDAÑA SAGREDO, Alfredo (coord.) *Mitos: Actas del VII Congreso Internacional de la Asociación Española de Semiótica* (Investigaciones Semióticas VII), Túa Blesa, Vol. 3, 1998, , pàgs. 823-828.
- “El maquis en el Maestrazgo (1940-1950): rasgos de una sociedad rural en conflicto”, en *Entre el orden de los propietarios y los sueños de rebeldía : el Bajo Aragón y el Maestrazgo en el siglo XX* coordinat per Pedro Víctor Rújula López, 1997, pàgs. 151-164.
- “El maquis y su influencia en la Ribera del Jiloca”, *El Ruejo: Revista de estudios históricos y sociales*, Nº 2, 1996, pàgs. 187-200.
- “La historia en femenino singular: las fuentes orales en el estudio del "maquis" en España”, 1940-1950 en Testimonios orales y escritos. España 1936-1996: actas V Jornadas Historia y Fuentes Orales : Ávila, octubre 1996 coordinat per José Manuel Trujillano Sánchez, Pilar Díaz Sánchez, 1996, pàgs. 241-252.

ZARAGOZA FERNÁNDEZ, Luis, *Radio Pirenaica. La voz de la esperanza antifranquista*, Madrid, Marcial Pons, 2008.

- “Radio Toulouse y la invasión del Valle de Arán”, *Redes.com: revista de estudios para el desarrollo social de la Comunicación*, Nº. 5, 2009, págs. 123-144.

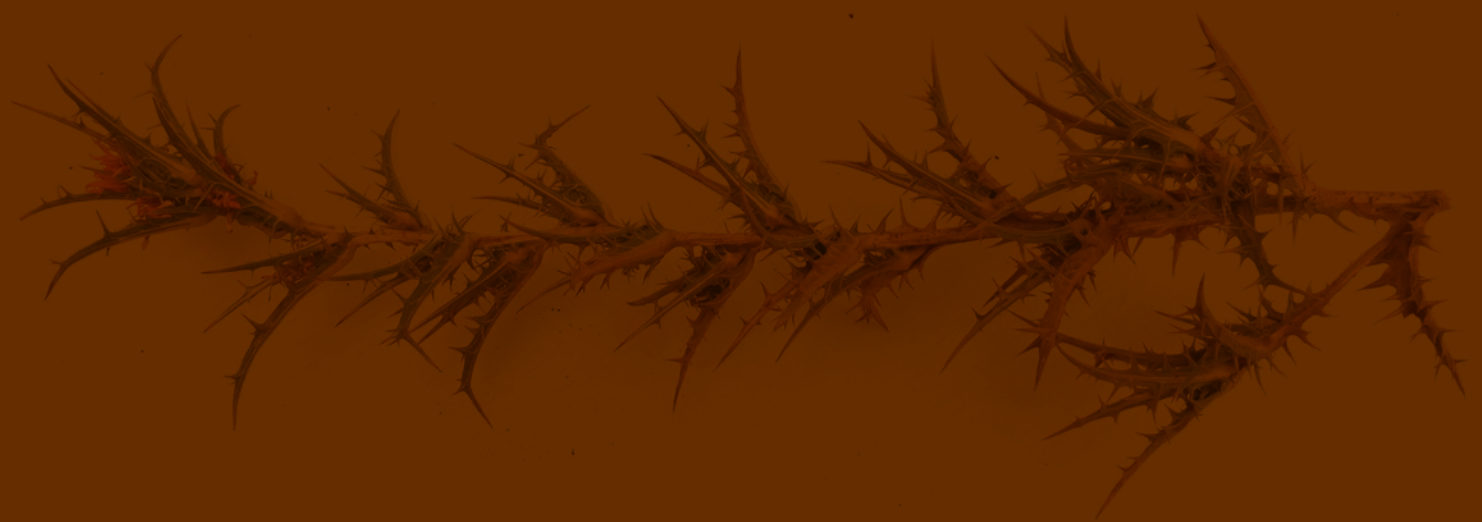
ZEEUW Jeroen, *Transforming rebel movements after civil wars*, Colorado, Lynne Rienner Publishers, Inc, 2008.

FONTS ORALS. TESTIMONIS I MEMÒRIES MANUSCRITES

- Sixto Agudo, Reus, 31 de gener de 2001, facilitada per Josep Sánchez Cervelló.
- Santi Agustina, Atzeneta, 2 de maig de 2014.
- Jaime Allepuz, Arxiu Oral del Grup de Recerca de la Memòria Històrica de Castelló.
- Francisco Borrás, Culla, 11 d'octubre de 2009.
- E. B., Vilafranca, 29 d'abril de 2017.
- Joaquin Comas Dellá. Canet lo Roig, 2 de maig de 2015.
- M.C., La Estrella, Mosquerola, 25 de juny de 2011.
- Francisco Corbatón Ferrer, Arxiu Oral del Grup de Recerca de la Memòria Històrica de Castelló.
- A. D., Vilafranca, 30 d'abril de 2017.
- Amada Escrig Agut, Castelló, 17 d'octubre de 2008.
- M.E, Ares del Maestrat, 25 d'abril de 2017.
- Silvia Ferré, La Sènia, 29 de desembre de 2016.
- Rafa Ferreres, Cinctores, 29 de març de 2015.
- Leonardo Gil Beltrán, Atzeneta, 12 de març de 2016.
- Gregorio Gimeno, Castelló, 13 de maig de 2016.
- Adrià Giner Miñerola, La Sènia, 27 d'abril de 1999, facilitada per Josep Sánchez Cervelló.
- Juanjo Giner Martí, Vallibona-La Sènia, 5 d'agost de 2014 i 28 d'agost de 2014.
- Joaquin Granell Esteller. Sant Mateu, 10 de gener de 2016.
- Josep Gros, Madrid, 18 de març de 1998, cedida per Josep Sánchez Cervelló.
- Fidel Guimerá, Vallibona, 12 d'octubre de 2014, 15 d'octubre de 2016.
- B. G., Vilafranca, abril de 2017.
- Pepita Fabregat, Castelló, 1 de maig de 2009 i 18 de març de 2016.
- Olivier Herrera, 6 d'agost del 2014.
- Joaquim Martí Pla, 25 d'abril de 1999, cedida per Josep Sánchez Cervelló.
- Manuela Moliner, Castelló, 13 de maig de 2016.
- Casimiro Monfort, Vilafranca, 5 de maig de 2016.
- E.M., Vilafranca, 1 de maig de 2017.
- Melchor Pitarch, Benassal, 5 de maig de 2010, 8 d'agost de 2014.

- Emilio Pons, Vilafranca, 7 de gener de 2016.
- C. P, Vilafranca, abril de 2017.
- Enrique Querol, Morella, 8 d'agost de 2015.
- José Ramón, Vallibona, 12 d'octubre de 2013.
- Juan A. Rot, Rossell, 12 d'abril del 2015.
- Amparo Rovira, Castelló, 30 d'octubre de 2016 i 8 de gener de 2017.
- A.R., Vilafranca, 1 d'abril de 2017.
- Herminio Sales, Culla, 15 de març de 2008 i 11 d'octubre de 2009.
- Amparo Salvador Troncho, Castelló, 1 i 2 de maig del 2014, 1 de novembre de 2014.
- Dominga Salvador, Vistabella-l'Alcora, Arxiu Oral del Centre de Documentació i Memòria Històrica de la Universitat Jaume I (CEMEHIS).
- Alejandro Segura, Vallibona, 12 d'octubre del 2013.
- Cinta Solà, La Sènia-França (telefònica), 25 d'abril de 1999 i 30 d'abril de 2017.
- Elena Solans, Tarragona, 18 de novembre de 2014.
- Toni Solsona, Castelló-Vistabella, 1 d'abril de 2015, 13 i 20 de maig de 2016, 3 de març de 2017, 1 de maig de 2017.
- J. T., Castellfort, 30 d'abril de 2017.
- A. T, Vilafranca, abril de 2017.
- Vicente Villarroya, Cantavella, 13 de septiembre de 2017.
- Fernando, Lluçenà. Arxiu Oral del Centre de Documentació i Memòria Històrica de la Universitat Jaume I (CEMEHIS).
- Testimonis de Vicenta Tolòs, cedit per Joaquim Comas Dellà.
- Testimoni de Marina Boj Bayod, "Buscando a mi madre", La Gavilla Verde, V *Jornadas El Maquis a Santa Cruz de Moya*.
- Testimoni escrit de Felipe Martín Jover, facilitat per Josep Sánchez Cervelló.
- Memòries inèdites de Manuel Pérez Cubero, *Rubio*.
- Memòries inèdites manuscrites de Juan Antonio Rot Cortés.
- Memòries de José Borrás, *Cinctorrà*, gravació oral.
- Entrevistes presents a les obres de Fernanda Romeu, Josep Sánchez Cervelló, Salvador F. Cava, José Ramon Sanchis i de l'obra i de l'arxiu oral del Grup de Recuperació de Memòria Històrica de Benassal.

VIII. ANNEXOS

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

ENTRE LA RESISTÈNCIA I LA SUPERVIVÈNCIA: AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGÓN (1946-1952)

Raül González Devís

ÍNDEX DELS ANNEXOS

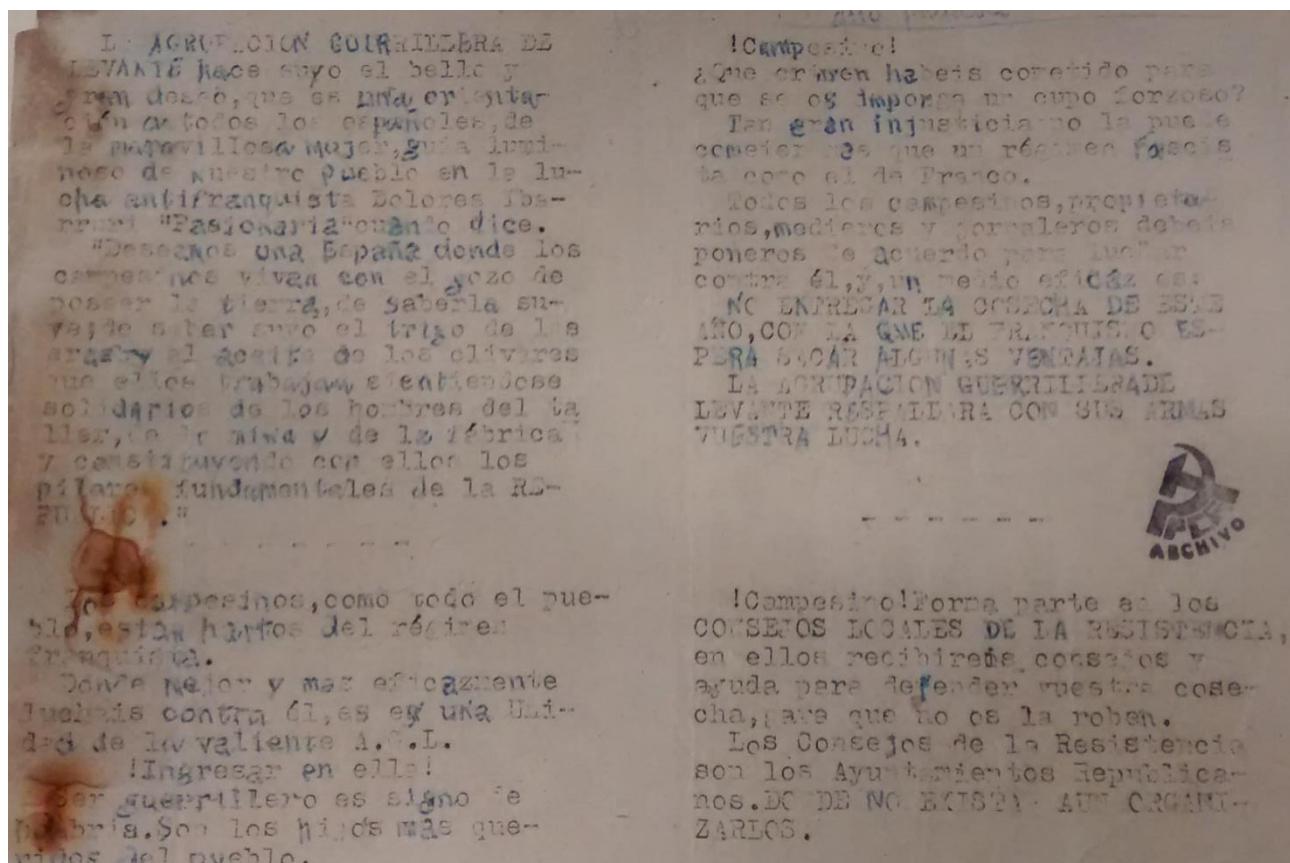
- 1) Guerrilla, propaganda i camperolat. Manifestos i proclames
 - 1.1 Camperols i consells locals de resistència.
 - 1.2 “Organicemos la lucha campesina”
 - 1.3 “Campesinos a la lucha”
 - 1.4 “Como salvar vuestras cosechas”
- 2) Taula. Accions al territori on actuava la partida del Cinctorrà des dels seus inicis fins la integració en l’AGL
- 3) *Reconquista de España i Unión Nacional.*
 - 3.1 Alocució del cap de l’Estat Major Comandant Robert
 - 3.2 Ordre d’operacions de Vicente López Tovar
 - 3.3 Manifest de “Guerrillers Catalans”
 - 3.4 Full de l’*Agrupación de Guerrilleros. IV División. 13 Brigada*
- 4) Escola Guerrillera de Toulouse. Programa
 - 4.1 *Programa de tácticas guerrilleras*
 - 4.2 *Programa de la clase de explosivos*
 - 4.3 *Programa de la clase de armamento*
- 5) Propaganda. Fulls i manifestos de l’AGLA.
 - 5.1 *Agrupación Guerrillera de Levante al pueblo de nuestra región.* Setembre de 1946
 - 5.2 AGL a nuestra querida camarada Dolores Ibarruri. 1 de novembre de 1947
 - 5.3 Crida de l’AGLA. Maig de 1948
 - 5.4 “La AGLA al heroico pueblo de Madrid”
 - 5.5 “Lo que Franco da al pueblo”
 - 5.6 Full dirigit als soldats
 - 5.7 Full del 1r de maig de 1947
 - 5.8 *AGL acusa!*
- 6) Estatuts de l’AGL
- 7) Normes per l’organització dels batallons del sector 17è
- 8) Dos cartes de cenetistes de l’AGLA
- 9) Cartes de Manuel Pérez Cubero, *Rubio*
- 10) Cartes de *Carlos*, cap del sector 23è a Dolores Ibarruri i Joan Comorera
- 11) Escola Guerrillera. Temari
- 12) Comunicat d’Operacions sobre l’assalt als bancs de Vilafranca. (22-11-1946)
- 13) Ordres de l’Estat Major i d’operacions del sector 17è
 - 13.1 Ordres de 20 de maig de 1947
 - 13.2 Comunicat públic sobre operacions. Febrer de 1947
 - 13.3 Ordre general d’operacions. Juny 1947
 - 13.4 Ordre concreta d’operació. (18-7-1947)
- 14) Avisos i advertències
 - 14.1 Carta d’amenaça a l’alcalde de Culla (Castelló). 17 sector, 2n batalló

- 14.2 Avís general a autoritats, sometents i confidents. Octubre 1949
- 14.3 Manifest deixat a Ortells dirigit a la Guàrdia Civil (2-7-1946)
- 14.4 Carta deixada en l'ajusticiament al mas del Coll (Morella) (27-7-1946)
- 15) Desercions i ajusticiaments:
 - 15.1 Ordre i declaración d'ajusticiament de Julián Salmerón.
 - 15.2 Comunicat d'ajusticiament de *Gualino*
- 16) Sometent. Decret de 9 d'octubre de 1945 i Reglament
- 17) Taula. Recompenses per persecució antiguerillera a la 233 comandància de la Guàrdia Civil
- 18) Mapa del territori ocupat per l'AGLA.
- 19) Llistat de guerrillers i enllaços rellevants

1. GUERRILLA, PROPAGANDA I CAMPEROLAT. Manifestos i proclames

1.1 CAMPEROLS I CONSELLS LOCALS DE RESISTÈNCIA

Font: *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3.5, AHPCE

1.2 "ORGANICEMOS LA LUCHA CAMPESINA"

Hace unos días ha tenido lugar una verdadera acción de masas en Villadiego (Burgos). Los campesinos con su alcalde a la cabeza, se han negado a entregar 75.000 pesetas que les exigían los jerifaltes falangistas para construir un cuartel de la Guardia Civil, expresando además públicamente su odio a este cuerpo criminal, al manifestar que no quieren ni necesitan la presencia de tales verdugos en su comarca.

Hecho similar ocurrió en Sotos (Cuenca) donde se les pidió 75 pesetas mensuales a cada familia para ayudar a la manutención de un destacamento de Guardia Civil; el pueblo entero protestó violentamente, y los "civilones", viendo que aquello tomaba mal cariz, optaron por marcharse.

En Aguaviva (Teruel) la Guardia Civil prendió fuego al pinar propiedad del pueblo, donde había establecido un campamento guerrillero. Ante las enormes proporciones que tomó el incendio (cerca de tres millones de pesetas de pérdidas) los civiles acudieron presurosos al pueblo en solicitud de ayuda para sufocar el siniestro. Solo puertas cerradas encontraron; ni un campesino respondió a sus llamadas.

Como estos tres ejemplos que marcan la pauta a seguir, podíamos citar cientos y cientos más, que demuestran la firme voluntad de lucha y la gran fuerza que tiene el campesino cuando está unido.

Pero esto, con ser mucho, no es suficiente, a la lucha decidida del hombre del campo, debemos agregar la ORGANIZACIÓN para lograr mayores éxitos. ¿Cómo? Por medio de los Consejos Locales de la Resistencia integrados por patriotas antifranquistas de todas las tendencias. Consejos que dirijan la lucha contra el régimen y por sus reivindicaciones más inmediatas, y a partir de la liberación constituyen los ayuntamientos republicanos. Si están en zonas guerrilleras, que tomen contactos con nuestras unidades para que los guerrilleros respalden sus acciones.

La lucha organizada de los campesinos es un factor decisivo para el total aplastamiento del franco falangismo.

Font: *El Guerrillero*, 1 de març de 1949

1.3 “¡CAMPELINOS A LA LUCHA!”

¡Ha llegado la hora de que despertéis de vuestro letargo! Son seis años que llevamos de terror, hambre y miseria y es preciso terminar con este estado de cosas, lanzándoos a la lucha, como ya hicieron los obreros de la construcción, fábricas, talleres y ferrocarriles, Altos Hornos de Bilbao y mineros asturianos. Sabotean las industrias y exigen aumento de racionamiento y salario, obteniendo grandes victorias.”

“La Junta Suprema de la UN reclama vuestra ayuda y os invita a organizaros para formar un solo bloque y lanzarnos a la lucha para aplastar al pulpo que con sus garras ensangrentadas, absorbe toda vuestra producción.

Recordad cuán grande es la diferencia que existe entre 1945 y 1936. Entonces el gobierno de la República, os entregó las tierras y os dio grandes facilidades para trabajarla. Hoy si algo se os entrega es a cambio de una renta que absorbe el 75 por 100 de vuestra producción. Entonces existía una libertad que hoy ha sido arrebatada de todos los hogares

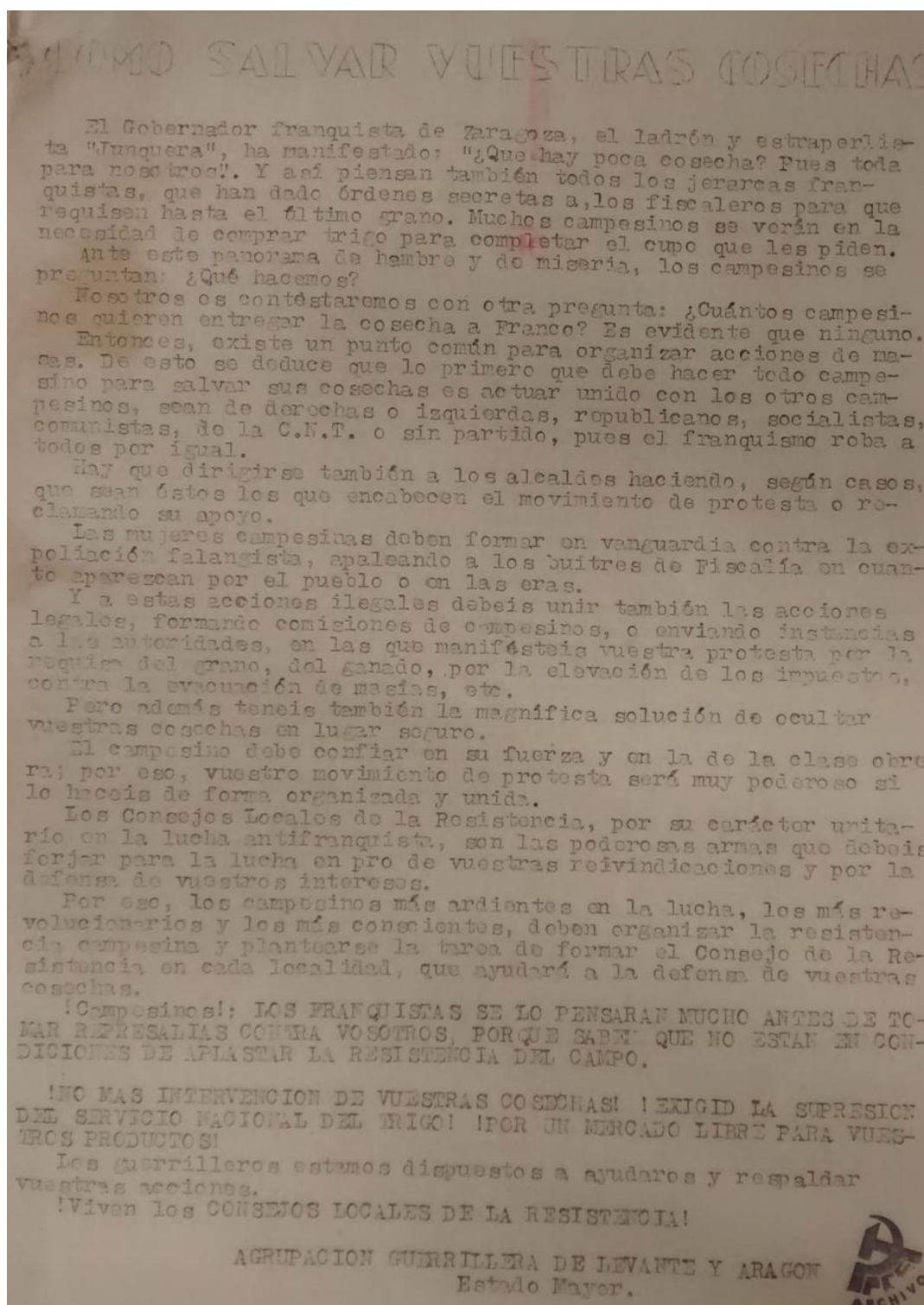
Para recuperarla, es necesario que os dispongáis a lanzaros a la lucha, para evitar que abastos y grandes estraperlistas se lleven vuestras cosechas. Tened en cuenta que siendo vosotros los productores estáis sujetos a un racionamiento, que es insuficiente para vuestro sustento y vuestros mismos artículos tenéis que comprárselos a quien antes os lo robó. No consintáis esto. Ocultad vuestras cosechas. No entreguéis ni un solo grano. Si es preciso quemarlos primero. No consintáis que estos ladrones sigan comerciando con vuestro sudor.

¡Campesinos! Lo mismo que los demás trabajadores! A la lucha por la libertad de la Patria!! Viva la República y la Constitución! ¡Viva España libre e independiente! ¡Viva el campesinado! ¡Viva la Unión nacional!”.

Junta Suprema de Unión Nacional. Agost, 1945

Font: Full solt recollida en AGUADO, Francisco, *El maquis en sus documentos...* op. cit., p. 37 i 38.

1.4 "COMO SALVAR VUESTRAS COSECHAS". AGL

Font: *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3.5, AHPCE

2. TAULA 16. ACCIONS AL TERRITORI ON ACTUAVA LA PARTIDA INDEPENDENT DE CINCTORRÀ, DES DELS SEUS INICIS FINS LA INTEGRACIÓ EN L'AGL.

DATA	TIPUS	LLOC	PROVÍNCIA	DESCRIPCIÓ	VÍCTIMES MORTALS
09/07/1945	Atracament	Carretera Morella-Vallivana	Castelló	Aturada d' un camió amb carbó de les mines. Obtenció de diners i vals de benzina.	NO
27/07/1945	Atracament	Fredes	Castelló		NO
31/07/1945	Ajusticiament	La Llècua	Castelló	Mort de l'alcalde pedani, Ramon Ortí Sebastià	Si, 1 víctima
30/08/1945	Atracament	Mines Castell de Cabres	Castelló	Obtenció de diners. Discrepància de fonts (entre 6 i 20 mil pts) i	No
11/09/1945	Atracament	Ares	Castelló	Assalt a l'estanc. Obtenció de cinc mil pts	Un ferit (<i>Cojonudo</i>)
02/11/1945	Ajusticiament	Xiva de Morella	Castelló	Regidor José Viñals. Dubtes sobre la realització: segons alguns, efectuada per "francesos"	Si, 1 víctima
10/11/1945	Atracament	Masia Navarro El Boixar	Castelló	Registre de casa. Obtenció de 600 pts, dos escopetes i roba.	NO
25/11/1945	Atrac./Tiroteig	Carretera Morella-Vallivana	Castelló	Tirotejat un camió que portava càrrega de fusta, per no aturar-se.	SI, 1 víctima (ermità de Vallivana)
Nov-45	Extorsió econòmica	Morella		Carta a veí Manuel Boix, del Mas de Pitarch.	No
Nov-45	Extorsió econòmica	Forcall-Morella		Carta a Miguel Marti Mestre, posada a bústia correus de Forcall	No
23/04/1946	Atrac. i assalt de la Guàrdia Civil	Masia del Coll (Morella)	Castelló	Delació i assalt de la Guàrdia Civil. Mort de dos guerrillers	Sí, 2 víctimes
05/05/1946	Atracament	Masia Planec, Sorita	Castelló	Obtenció de queviures i diners	

02/07/1946	Ajusticiament	Ortells	Castelló	Mort de l'alcalde i cap de Falange, Ramon Bono Conesa, per delator. Manifest com AGL	Si
27/07/1946	Ajusticiament	Masia del Coll, morella	Castelló	Mort de la masovera, en no trobar el marit, per delació anterior.	Sí, 1 víctima
10/08/1946	Atracament	Carretera Castelló-Morella. Costes.	Castelló	Assalt de dos camions, un automòbil i desarmament d'un guàrdia	No

Font: elaboració pròpia amb fonts provinents del fons de Govern Civil, caixa 11245, caixa 11246, caixa 11247 i 11248, 112160, AHPCE , sumaris de l'AHGD, i testimonis orals.

3. RECONQUISTA DE ESPAÑA I UNIÓN NACIONAL

3.1 ALOCUCIÓN DEL CAP DE L'ESTAT MAJOR COMANDANT ROBERT.

“L’Ariege ha sido liberada. La victoria de las FFI (Fuerzas Francesas de Interior) tienen una gran importancia dada la diferencia de efectivos entre los defensores y los enemigos. Pero la fe en la victoria nos ha permitido llevar esta lucha desigual con un ardor sin límites y es lo que ha desmoralizado a nuestro enemigo y obligado a rendirse.

Esta lucha por la liberación de Francia toca a su fin; pronto el pueblo francés estará completamente libre; pero para nosotros, españoles, la lucha no ha terminado. Tenemos aún que vencer al enemigo de nuestro país, Franco.

Estamos seguros que, apoyados por Francia y por el mundo entero, liberaremos nuestra España que un día, que deseamos próximo, se convertirá en una nación libre como Francia.

Gloria a aquellos que han caído en el campo del honor.

Viva los ejércitos rojos soviéticos, americanos e ingleses

Viva los partidarios de la Europa libre

Vivan las FFI

Muerte a los traidores

Viva Francia

“Ariege liberado” agost de 1944.

Font: LLORENS CASTILLO, Carlos, *La primera década....op. cit.*, p.597.

3.2 ORDRE D’OPERACIONS DE VICENTE LÓPEZ TOVAR. 16 D’OCTUBRE DE 1944

JEFES, OFICIALES, CLASES Y GUERRILLEROS pertenecientes a la 204 División.

La necesidad del momento nos impone el dar comienzo a las primeras acciones militares en nuestro suelo patrio. Fecha que será histórica ante los hombres del mundo entero.

Vuestro Mando Superior espera de vosotros sepáis cumplimentar con el verdadero espíritu de firmeza y sacrificio, que en todos los momentos de crudeza ante el enemigo habéis dado pruebas, para que ahora en España cumpláis con la delicada misión que se os ordena, respondiendo como héroes de nuestra causa.

¡¡Guerrilleros de la 204 División!! Gloriosos guerrilleros. Sé con la fuerza que se desarrollarán las operaciones. Sé lo que supone enfrentarse con un enemigo superior en armas. Pero también sé que nuestra querida España sufre desde que el Franquismo pisó con su bota la libertad de los españoles. Nosotros, los guerrilleros, somos los que tenemos que devolver esta libertad perdida. España nos espera y ve en nosotros su salvación.

Así pues, BRAVOS GUERRILLEROS, se exige de vosotros una vez más, el más alto grado de disciplina férrea hacia vuestros Jefes Superiores; que llevéis a cabo la acción

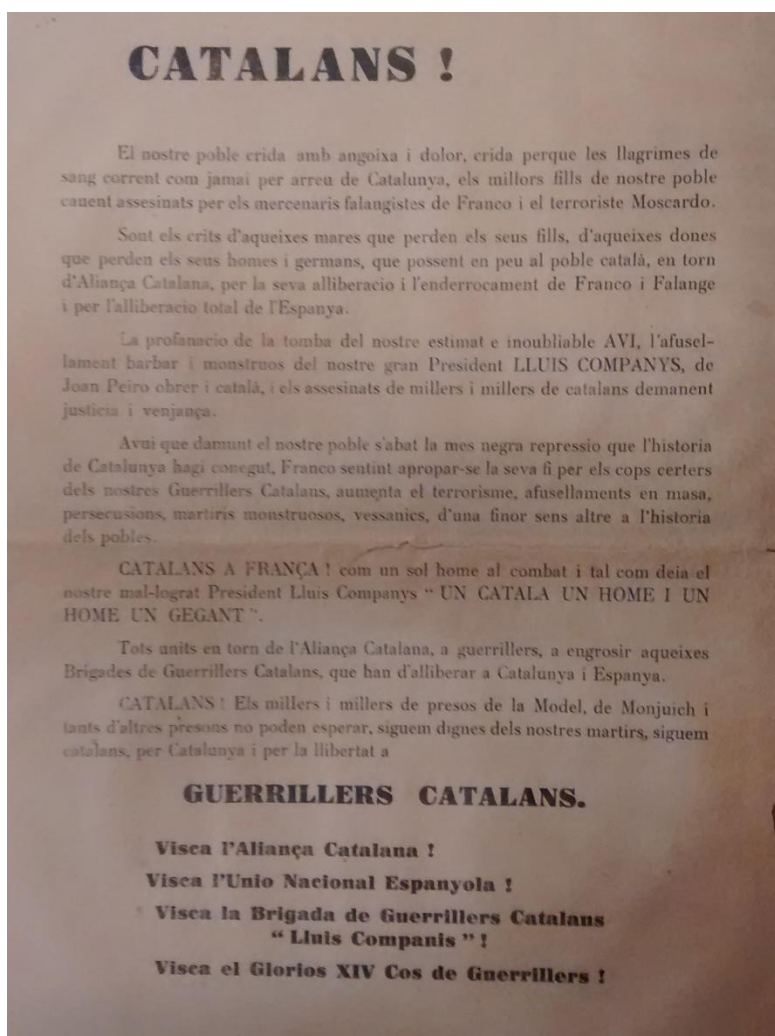
ofensiva que se os confía sin vacilación de ninguna especie. Es preciso que cada uno de vosotros sea un héroe, que demos nuestra sangre y nuestra vida si es preciso antes de retroceder un paso.

Esta fecha será imborrable en la HISTORIA POR LA LIBERACIÓN DE LOS PUEBLOS, y será una página más en nuestros brillantes hechos de armas”

¡¡VIVA LOS GUERRILLEROS ESPAÑOLES!! ¡¡VIVA LA DIVISIÓN 204!!

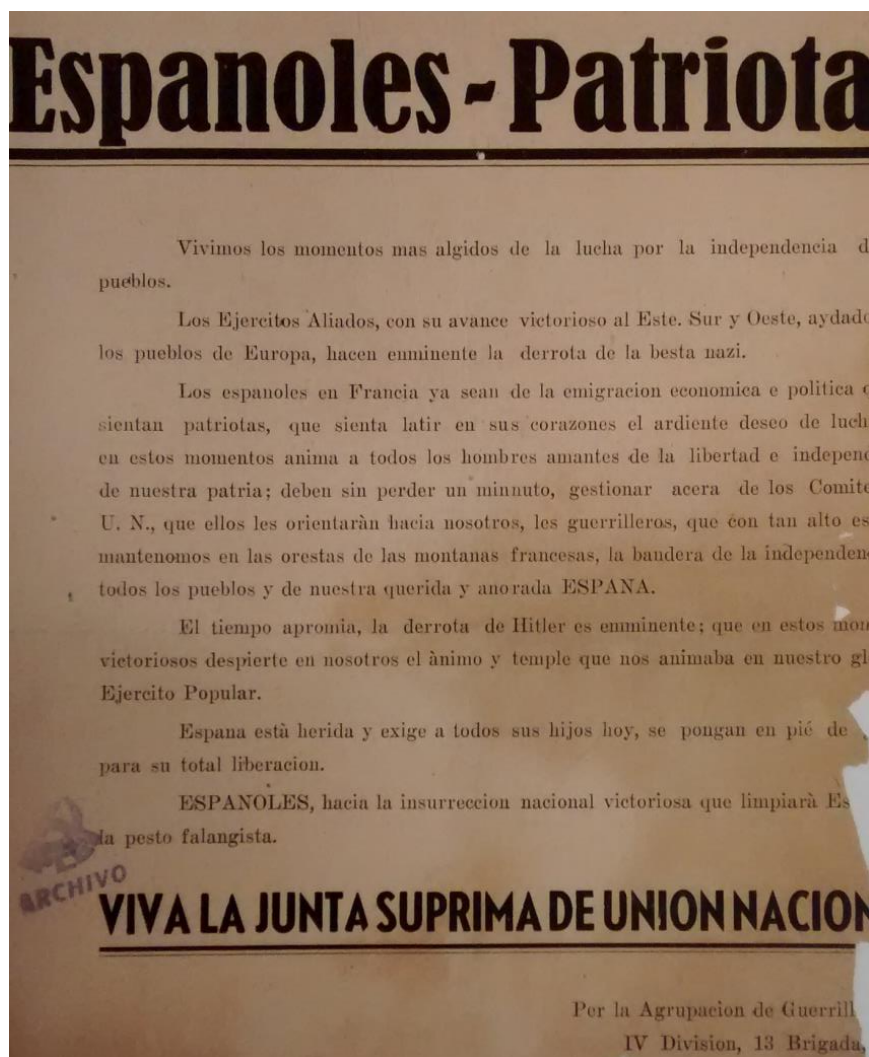
Font: ARASA, Daniel, *Maquis. Años 40...* op. cit., p. 129-130.

3.3 “GUERRILLERS CATALANS”

Font: *Movimiento Guerrillero*, Caixa 106, carpeta 7.2, AHPCE

3.4 AGRUPACIÓ DE GUERRILLEROS. IV DIVISIÓ. 13 BRIGADA

Font: *Movimiento Guerrillero*, Caixa 105, AHPCE

4. ESCOLA GUERRILLERA DE TOULOUSE. PROGRAMA

4.1 PROGRAMA DE TÁCTICAS GUERRILLERAS

Índice (Escuela de Toulouse, 1 de marzo de 1946)

TEMA NÚMERO 1.

De qué trata la táctica guerrillera.- Procedimientos y métodos que emplearemos en el desarrollo de la clase.- Historia de los movimientos guerrilleros.- Ligera idea de la lucha del hombre por la existencia.- Comunismo primitivo.- Las tribus.- El arado y la semilla.- La esclavitud.- El feudalismo.- Artesanado y gremios.- La monarquía.- Las máquinas.- La imprenta.- La burguesía.- Los sindicatos.- Los partidos políticos.- Las Repúblicas.- El socialismo.

Motivos de la existencia de guerrillas.- Ideas de independencia y libertad de un pueblo.- Guerras de invasión.- Las guerrillas como arma auxiliar de un ejército. -Parachutismo. - Régimen de tiranía y opresión.- Incompatibilidad con el régimen.- Movimientos guerrilleros pasados.- Nuestra guerra de independencia.- El Empecinado.- Los moros en África.- Chapayev en Rusia.- Nuestra guerra del 36 al 39.- La segunda guerra mundial.- Rusia, Checoslovaquia, Polonia, Francia, Yugoslavia y Grecia.

Movimientos guerrilleros en la actualidad. -Palestina, Indonesia, Vietnam, Grecia y España.-Partidas fascistas dentro de Europa en plan fascista.- Condición indispensable para un movimiento guerrillero.- Intimo contacto con el pueblo y sabotaje organizado en las fábricas como complemento de los movimientos guerrilleros como tipo político.

TEMA NÚMERO 2.

ORGANIZACIÓN DE UN MOVIMIENTO GUERRILLERO Cómo principia un movimiento guerrillero.-El hombre suelto.-El grupo aislado.-Ligazón de los grupos.- Etapa defensiva.-Control y orientación de los grupos ligados.

SEGUNDA ETAPA.—Preparación técnica de los guerrilleros.-Formación de unidades de tipo guerrillero para lo militar.-Las Agrupaciones Guerrilleras.-Organización de los hombres, del terreno y de los objetivos.-Distintos cometidos de una guerrilla en orden de operaciones según los motivos de su existencia.

TERCERA ETAPA.—Ejército guerrillero.-Insurrección nacional.-Organización guerrillera después de la liberación.-Organización de nuestra Agrupación Guerrillera.- Normas de organización del Boletín de información número 1 de la Agrupación.

TEMA NÚMERO 3

CLASIFICACIÓN DE LAS ARMAS DEL GUERRILLERO

ARMAS MORALES.—Disciplina, espíritu de sacrificio.-Resistencia física y moral sin límites.-Honradez absoluta.-Altruismo y solidaridad.-Vigilancia permanente, fuera del campo de guerrillas y fuera de guerrillas.-Comprensión y convencimiento absoluto de la causa que defiende.

ARMAS MATERIALES.—Personales.-Fusil, metralleta, pistola y bomba de mano.-Armas guerrilleras por excelencia.-Explosivos y líquidos inflamables.-Aparatos de sorpresa.-Propaganda.

ARMAS TÁCTICAS. —Valor.-Audacia.-Astucia.-Sorpresa.-Movilidad.-Concentració y disgregaci3n.-Iniciativa y autonomía.-Trucos y disfraces.-Ingenio y rapidez.-Ideas constantes en la mente del guerrillero.-La conquista de nuevas zonas.-El contacto con el pueblo. El guerrillero en la ciudad.-Sus cualidades. El jefe guerrillero.-Cualidades. Diferencias de un ej3rcito regular y un ej3rcito guerrillero.

TEMA NÚMERO 4.

Informaci3n.-Ojos y oídos guerrilleros.-Informaci3n sobre el enemigo. - Situaci3n. - Cantidad. -Moral. -Intenciones. -Costumbres. -Medios y posibilidades.-Guardias.-Puestos fijos y patrullas.-Puntos débiles del enemigo.-Informaci3n que el enemigo puede tener de nosotros.-Organizaci3n del S. I. R.-Instrucciones a la poblaci3n civil.-Observaci3n propia.-Condiciones.-Edificios.-Circulaci3n.-Industrias.-Puntos básicos de la economía de un país.-Los pueblos.-Principal fuente de riqueza.-Personajes y autoridades.-Sentimientos y comportamientos.

Modelo de ficha de la Agrupaci3n para informaci3n de los pueblos.-Bancos, comunicaciones.-Centrales de correos.-Tel3fonos y tel3grafos.-Prisioneros.-Formas de abordarlos.-Procedimientos.-Carburantes.-Dep3sitos gasolina. Condiciones de una buena informaci3n.-Por varios conductos independientes.-A fecha larga; operar sin que nadie lo sepa, observaci3n del mismo día.-Reacci3n del pueblo despu3s de la operaci3n.-Espionaje propio.-Hilos de informaci3n que m3s interesa atender.-Militares, sus familiares.-Servidumbre.-Amistades.-Sus costumbres.-Autoridades.-Forma de abordarlas, atenderlos y explotarlos.-Contra-espionaje enemigo.-Contra maquis.-Servicio de informaci3n del enemigo.-Segunda bis.-Provocaci3n.-Documentos en poder de nuestros caídos.-Peligros de notas y nombres.-Claves, su empleo.

TEMA NÚMERO 5.

Operaciones guerrilleras.-Sus clases.-Planteamiento de una operaci3n guerrillera en general.-Clases de operaciones, de subsistencia, recuperaciones, econ3micas y en especie.-De contrapartida.-Ajusticiamientos, de chivatos, elementos colaboradores del enemigo, agentes de informaci3n.-De castigo.-Emboscadas. De destrucci3n.-Elementos vitales de la economía.-Energía el3ctrica.-Minas.-Circulaci3n.-Comunicaciones.-Materias primas.-Dep3sitos.-Fábricas.-Industrias. De organizaci3n y propaganda.-Mítines, reparto de propaganda, letreros, cohetes.-Organizaci3n de las reservas guerrilleras.-Operaciones aisladas.-Operaciones de distracci3n.- Operaciones copo. Operaciones combinadas.-Planes de operaciones.-Objetivos continuos.-A fecha fija y de ocasi3n.-Capacidad de distinció de un guerrillero en la realizaci3n de operaciones que se presentan. 386

Planteamiento de una operaci3n.-Concepci3n o idea general de una operaci3n.-Informaci3n segun casos.-Planteamiento.-Prop3sitos.-Medios, elecci3n del personal y n3mero.-Misiones.-Duraci3n de cada misi3n. -Objetivo m3nimo y m3ximo.

Orden de aproximaci3n.-Primera etapa.-Etapa final.-Contacto y asalto.-Sorpresa.-Falta de sorpresa.-El jefe de una operaci3n y reserva.-Los enlaces.-Explotar el éxito de la operaci3n.-Contraseñas en el curso de la operaci3n.-Retiradas, varios caminos de evacuaci3n previstos y estudiados.-Despistes en la retirada.-Dep3sitos preparados de antemano.-Peligros de la retirada.-Retirada en plan defensivo.-Escalonamiento.-Puntos de reuni3n.-Tiempo límite de espera.-Comentarios de la operaci3n y experiencias.-Disoluci3n en caso de persecuci3n profunda.-Parte de una operaci3n.

TEMA NÚMERO 6. MARCHAS.

—Clases de marchas: De reavituallamiento.-2.º, Contactos y enlaces.-Observación e información.-Operaciones.-Marchas normales, fuertes y forzadas.-Requisitos de una marcha bien organizada.-Revista de armamento.-Munición, bombas de mano, equipo, macuto y ropa.-Distribución equitativa de víveres, carga y explosivos.-Duración de la marcha.-Descansos.-Puntos de reunión en caso de choque.-Distribución de guías.-Vanguardia, grueso de la fuerza.-Retaguardia.-Distribución de las armas automáticas.-Distribución del personal.-Numeración y ordenación fija del personal.-Consignas de partida.-De alto y descanso y de alarma.-Distancias normal y de peligro.-De los descansos, lugar, fuentes, rastros, colillas, y huellas.-Caminos peligrosos, carreteras, cruces, pueblos, campos, huellas en sendas y caminos.-Luces, cigarros y ruidos, masías y perros.-Primera y última etapa.-Personal que se encuentra en la marcha y en el sitio de espera.-Pérdidas, cortes de la columna.-Medidas.-Solidaridad.-Cuidados materiales con los pies.

TEMA NÚMERO 7. OPERACIONES DE SUBSISTENCIAS.

—Recuperación económica.-Recuperaciones en especie.-Ajusticiamientos.-Fiscalía de tasas.-Enemigos públicos.-Delatores, colaboradores, espías, agentes de información del enemigo.-Formas de disfrazarse.-Formas de realizar los ajusticiamientos.-Discernir y enjuiciar hasta qué punto son merecedores de este castigo.-Atención con los informes tendenciosos.-Propaganda explicando los motivos.

OPERACIONES DE CONTRAPARTIDA

—Emboscadas de castigo.-Emboscadas para recuperación de armas.-Imprevistas, provocadas y normales.-Emboscadas a fuerzas que marchan a pie.-En camino, en carreteras, camiones, pequeñas y grandes caravanas.-Elección del terreno.-Distribución de la fuerza.-Armas automáticas.-Colocación de minas.-Contraseñas, trucos y señales.-Momento del fuego.-Misión de cada uno y reparto del objetivo.-Previsión en la retirada en el establecimiento de la fuerza.-Precauciones en la recogida de armas. 387

TEMA NÚMERO 8. ATAQUE A LA ECONOMÍA

—Destrucción de los centros vitales y de combustibles.-ídem de los medios de distribución.-Centrales eléctricas.-Líneas eléctricas.-Minas de carbón.-Ataque a las máquinas principales.-Cables, bombas y ventiladores.-Labor entre los obreros.-Sabotaje.-Ataque a los transportes de carbón, trenes y camiones.-Con minas.-Con incendios.-Ataque al transporte por carretera en general.-Quema de camiones.-Sus efectos.-Ataque a trenes y vías, efectos.-Cálculos en la Zona.-Ataque a fábricas de todas clases. -Quema de materias primas.-Depósitos del Estado y particulares.-Comentarios sobre el desmoronamiento económico.-Propaganda apropiada en todos estos actos.

TEMA NÚMERO 9. ASALTOS

.—Fines de los asaltos.-Forma de realizar un asalto.-Toma de una casa con o sin fuerzas.-Precauciones y medidas.-Procedimientos guerrilleros.-Trucos y disfraces.-Asalto a un cuartel.-Incomunicación del objetivo.-Sorpresa.-Procedimientos militares.-Procedimientos guerrilleros según la construcción y la situación.-Trucos a emplear.-Intimidación por medio de las autoridades.-Toma de la manzana y posición de la fuerza.-Tiro de flanco.-Operación de castigo o recuperación de armamento.-Explosivos y líquidos inflamables.-Gases.-Cortes de comunicaciones.-Ataque a puestos de guardia

y a destacamentos fijos.-Situación de los edificios en general.-Sus alrededores.-Personas que pueden llegar en su auxilio.-Distancia de los puestos más próximos.-Toma de un pueblo sin cuartel de la Guardia Civil.-Autoridades.-Toma de un pueblo con cuartel de la Guardia Civil, con somatenistas.-Procedimientos.-Lucha de barricadas.-Forma de avanzar y retroceder por una calle.-Aprovechamiento de obstáculos y portales.-Asalto a edificios particulares y a bancos.-Aprovechamiento del terreno en la retirada.-Controles, fines.-Manera de realizarlos.

TEMA NÚMERO 10. PUNTOS DE APOYO.

—Contactos y enlaces.-Organización de la población civil.-Comportamiento en los puntos de apoyo.-Precauciones.-Buzones y señales.-Contactos en puntos fijos.-Precauciones.-Enlaces.-Educación de los mismos.-El secreto de su misión.-Trucos y coartadas.-Organización de la población civil en sus diferentes aspectos.-Peligros de la ligazón entre enlaces y población civil.-Contacto con las autoridades.-Las mujeres y la ayuda a los guerrilleros.-Los enlaces con las organizaciones políticas y sindicales.-Peligros de provocación.-Propaganda adecuada a los organizados.-El S. I. R.-Guerrillas de reserva entre los jóvenes principalmente.-Relaciones con las organizaciones. Historia, consecuencias.-Reclutamiento.-Edad, estado físico, motivos, persecución política.-Voluntarios.-Persecución criminal-Desesperados frente a la situación.-Problemas familiares.-Cansados, provocadores, infiltrados.-Reclutamiento entre los soldados y las juventudes.-Resultados.-Lectura de estatutos y observaciones.-Ayuda de toda clase de antifascistas.-Precauciones generales e imprescindibles con todos los incorporados. 388

TEMA NÚMERO 11. VIDA GUERRILLERA.

—Actividades diversas.-Campamentos con preocupaciones guerrilleras.-Sin ella.-Instrucción y táctica guerrillera.-Cultura en general.-Clases de técnica.-Teórica diaria.-Fabricación de bombas.-Aparatos de sorpresa.-Explosivos.-Manejos de armamento.-Lectura de órdenes.-Operaciones.-Boletines.-Lectura de periódicos políticos.

El equipo del guerrillero.-Macuto, mantas, correajes, cartucheras.-Bolsa de socorro, comestibles.-Botiquín de urgencia.-Vestido, calzado y uniformes.

Equipo de campamento.-Hacha, pico y pala.-Equipo de soldador.-Herramientas.-Higiene de campamento.-Higiene personal.-Economía y administración.-Cuentas.-Modelo de contabilidad.-Presupuestos.-Formularios en la vida guerrillera.-Orden diaria.-Menú.-Servicios.-Agenda y Diario de Campamento.

TEMA NÚMERO 12. CAMPAMENTOS.

—Elección del terreno para campamentos.-Orientación.-Agua, leña, carbón.-Aires dominantes.-Campo de visibilidad.-Alturas dominantes.-Puntos habitados en los alrededores.-Caminos y carreteras cercanos. Barracas.-Distribución.-Características.-Barraca de mando.-Oficina.-Cocina.-Letrinas.-Pozos de desperdicios.-Camuflaje.-Buzones y contraseñas.-Ruidos y voces.-Humo, rastros y sendas.-Vigilancia.-Trucos y señales.-Perros instruidos.-Ataques a campamentos.-Caracteres de los ataques a campamentos.-Abandonos precipitados de campamentos.-Incendios.-Depósitos.-Experiencias.-Las sábanas como tiendas de campaña.-Campamentos de reserva.-Condiciones.-Depósitos independientes de comestibles.-Reavituallamiento de campamentos.

4.2 PROGRAMA DE LA CLASE DE EXPLOSIVOS.

TEMA PRIMERO.—Mechas.-Sus clases. -Amadur, Bikfor y Detonante-Amadur.-Velocidad e inconvenientes del aire.-La mecha de barrenos.-Velocidad.-Composición.-Adaptable a voladuras submarinas.-Pruebas de las mechas.-Mecha detonante.-Composición.-Velocidad de detonación.-Conservación de las mechas.-Transporte.-Peligros.-Inconvenientes en su manejo.-Sustitutivos de la mecha.-Reguero de pólvora que no sea rápida para cargas subterráneas.-Sustitutivos para mechas detonantes.-Empalme de mechacentre sin Amadur con Bikfor, empalme doble, pólvora para favorecer el incendio.-Mecha de barreno entre sí, inconveniente de las cercanías de las cargas.-Empalme de Amadur, mecha de barreno y detonante, necesidad de fulminante para fuego de la detonante.-Empalme de mechas detonantes.-Inconveniente de los cruces.-Petardos.-Cebo.

TEMA SEGUNDO.—Fulminantes corrientes eléctricos, fulminantes corrientes.-Composición carga, empalme de la mecha de barreno a fulminantes corrientes; forma del corte y precauciones.-Fulminantes corrientes; composición y clases a retardo por la aminoración; conservación de los fulminantes; transportes; cuidados; peligros e inconvenientes en su manejo; Sustitutivos de fulminantes corrientes; fabricación de fulminantes eléctricos, instantáneos y a retardo; transportes y empleo doble para seguridad de la explosión.-El encendido a fuego, comprobación de las mechas; procedimiento para encendido a fuego simultáneo.

TEMA TERCERO.—Explosivos.-Efectos.-Dinamitas y sus clases.-Características y propiedades.-Manejos.-Cuidados.-Peligros e inconvenientes.-Efectos de las dinamitas atascadas. -Plástico.-Trilita.-Tol.-Propiedades de cada uno.-Características de cada uno.-Manejos.-Cuidados.-Peligros e inconvenientes.-Preparación.-Instalación y cálculo de las cargas.-Tablas.-Objetivos a destruir.-Cálculos del espesor.-Encendido.-Química.-Teoría y aplicaciones.-Botellas de líquido inflamable.-De choque y retardo.-Diferentes maneras de fabricación de ambas.-Construcción de varias formas del pequeño aparato para atentados personales.-Su aplicación al encendido de cargas.-Diversos procedimientos para producir incendios.

TEMA CUARTO.—Teoría del encendido eléctrico.-Conductores convenientes.-Generadores.-Baterías.-Líneas eléctricas.-Condensadores y magnetos.-Circuitos abiertos y cerrados.-Cortocircuitos.-Comprobación de los circuitos.-Circuitos simples abiertos para una carga.-Aplicación a voladuras en general.-Circuitos para varias cargas.-Líneas simple y doble.-Ventajas de esta última.-Circuitos compuestos a voladuras especiales.-Voladuras a retardo por el procedimiento eléctrico.-Comprobación de los circuitos.-Aislantes.-Inconvenientes del procedimiento eléctrico.

TEMA CINCO.—Encendidos a roce y percusión.-Teoría de ambos.-Aparatos de estos sistemas más sencillos a emplear.-Fabricación de bombas por ambos procedimientos.-Aplicación a minas.-Encendidos mixtos y sus ventajas.-Otras clases de encendidos.-Destrucción de pilonas de alta tensión.-Precauciones.-Instalación de las cargas y elección del terreno.-Encendido a distancia.-Comprobación del aislamiento.-Destrucción de puentes de todas clases.-Hierro.-Ladrillo.-Cemento.-Un arco y varios arcos.-Arcos superpuestos.-Tableros de cemento y colgantes.-Colocación de las cargas en cada uno.

TEMA SEXTO.—Instalación en carreteras y caminos.-Elección del terreno.-Fabricación de minas e instalación por los procedimientos, roce, percusión, químico y

eléctrico.-Ventajas e inconvenientes de cada procedimiento.-Disposición de minas para ataque a caravanas.-Fabricación e instalación de petardos de aviso.-Minado de campamentos.-Minas para día y noche.-Sabotaje y destrucciones en carreteras.-Destrucción de trenes sin explosivos.-Desatornillado del raíl.-Cuerno o cuña.-Disco.-Agujas.-Levantamiento de la vía.-Incendio del convoy.

TEMA SÉPTIMO.—Técnica de las voladuras de trenes.-Elección del lugar.-Procedimientos químicos.-Roce.-Percusión.-Eléctrico.-Ventajas e inconvenientes de cada uno.-Preparación e instalación de las cargas.-Destrucción de locomotoras.-Encendidos a retardo. 390

TEMA OCTAVO.—Voladura de centrales eléctricas.-Objetivos a destruir según su importancia.-Dinamo.-Transformadores.-Cuadro central.-Turbina.-Voladuras desde el interior y exterior.-Precauciones en la central.-Destrucción de transformadores.-Sabotajes y destrucciones en fábricas.-Ataque al árbol de transmisión y motor principal.-Destrucciones en minas.-Sabotajes y destrucciones en líneas eléctricas en general.-Destrucciones de depósitos de gasolina.-Destrucción de maquinaria sin explosivos.

TEMA NOVENO.—Aparatos de relojería.-Construcción a más de doce horas.-Aparatos de sorpresa.-Paquetes.-Banderas.-Carteles.-Objetos, etc.-La inventiva del guerrillero como tema escrito.

TEMA DE LA CLASE DE SANIDAD.

TEMA PRIMERO.—Vendajes.-Inyecciones.-Endovenosa-intra-muscular.-Subcutánea.-Primera cura por herida.-Heridas infectadas.

TEMA SEGUNDO.—Hemorragias.-Corte.-Extracción de proyectiles y metralla.-Torceduras.-Reducción de fracturas.-Enfermedades más corrientes en la vida guerrillera y su medicación.-Transportes de heridos.

4.3 PROGRAMA DE LA CLASE DE ARMAMENTO.

TEMA PRIMERO.—Fusil máuser español.-Arme y desarme.-Limpieza.-Piezas frágiles.-Encasquillamientos más frecuentes y soluciones.-Ídem.-Demás fusiles.

TEMA SEGUNDO.—Metrallera.-Arme y desarme.- Limpieza.- Encasquillamiento y soluciones.-Comprobación de la munición.-Ídem naranjeros y demás ametralladoras.

TEMA TERCERO.—Pistola.-Arme y desarme.-Encasquillamiento y soluciones.-Bombas de mano.-Clases.-Composición.-Laffite.-Arme y desarme.-Repaso de bombas.-Desarme de proyectiles de cañón y mortero.

PROGRAMA DE LA CLASE DE TOPOGRAFÍA.

TEMA PRIMERO.—Orientación por el sol.-La Polar.-La brújula.-Árboles, etc.-La brújula.-Puntos cardinales.-Rumbos.-Lectura de un plano.-Orientación de un plano.

TEMA SEGUNDO.—Escala gráfica y numérica.-Uso y construcción de ambas.-Distancias reales sobre el terreno.-Situación rudimentaria de un punto del terreno al plano y del plano al terreno.-Direcciones de marcha.-Itinerarios. 391

TEMA TERCERO.—Construcción de croquis y acotados. -Planos. -Construcción a escala de pequeños planos y piezas de armas.-Cuadraturas de los planos.-Pequeñas nociones de dibujo y Geometría.

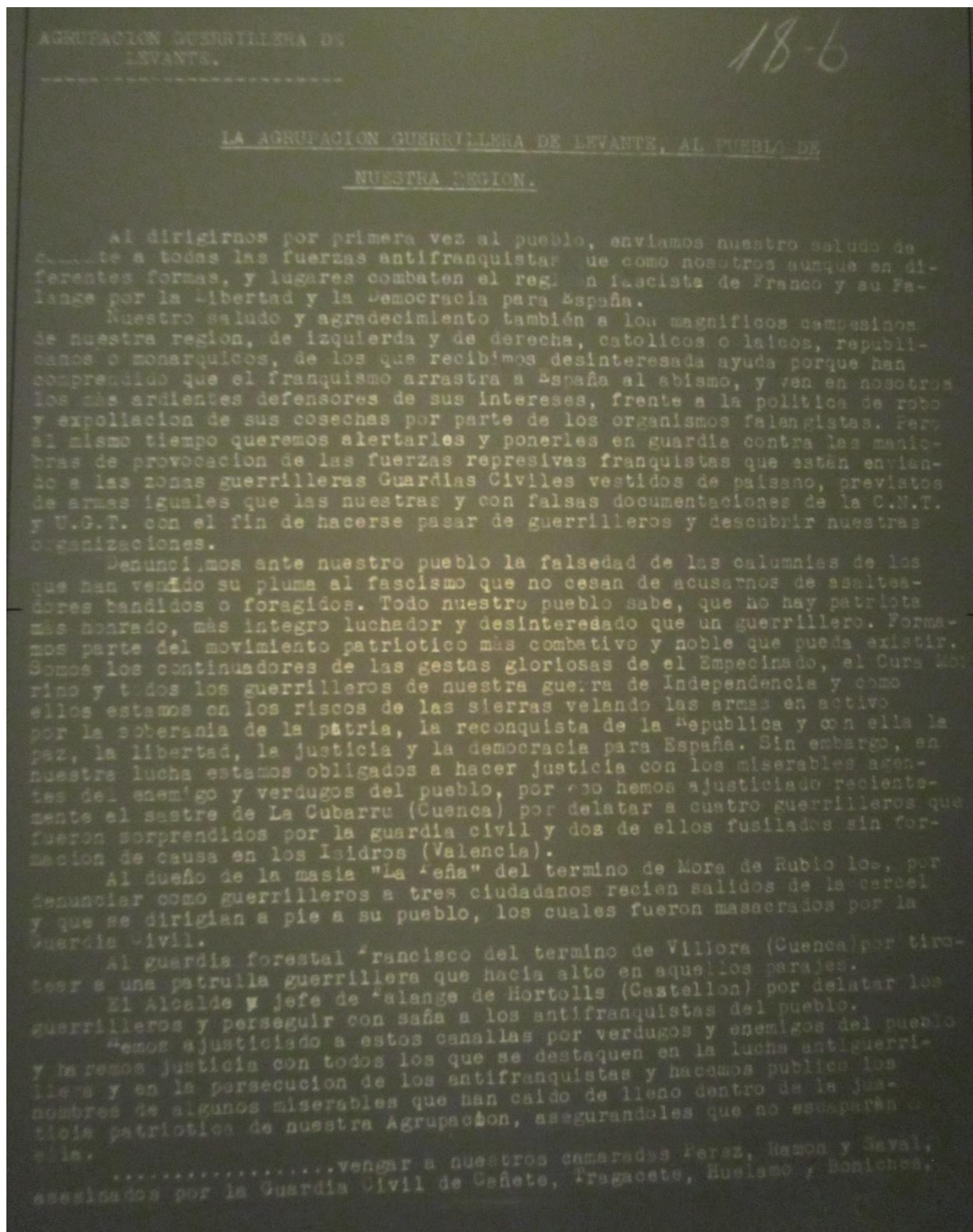
PROGRAMA DE CLASE DE TIRO.

TEMA PRIMERO.—Prácticas de punterías de las diferentes armas.-Correcciones de tiro y corrección del arma.-Proceso de un buen disparo de fusil.-Distancia máxima de tiro.-Tiro de flanco.-Disposición de las armas.-Ametralladoras para el tiro cruzado.-Ventajas de este tiro.

Font: Aguado, Francisco, *El Maquis en sus documentos*, Madrid, Editorial San Martín, 1976, pp. 58-68.

5. PROPAGANDA. FULLS I MANIFESTOS DE L'AGLA

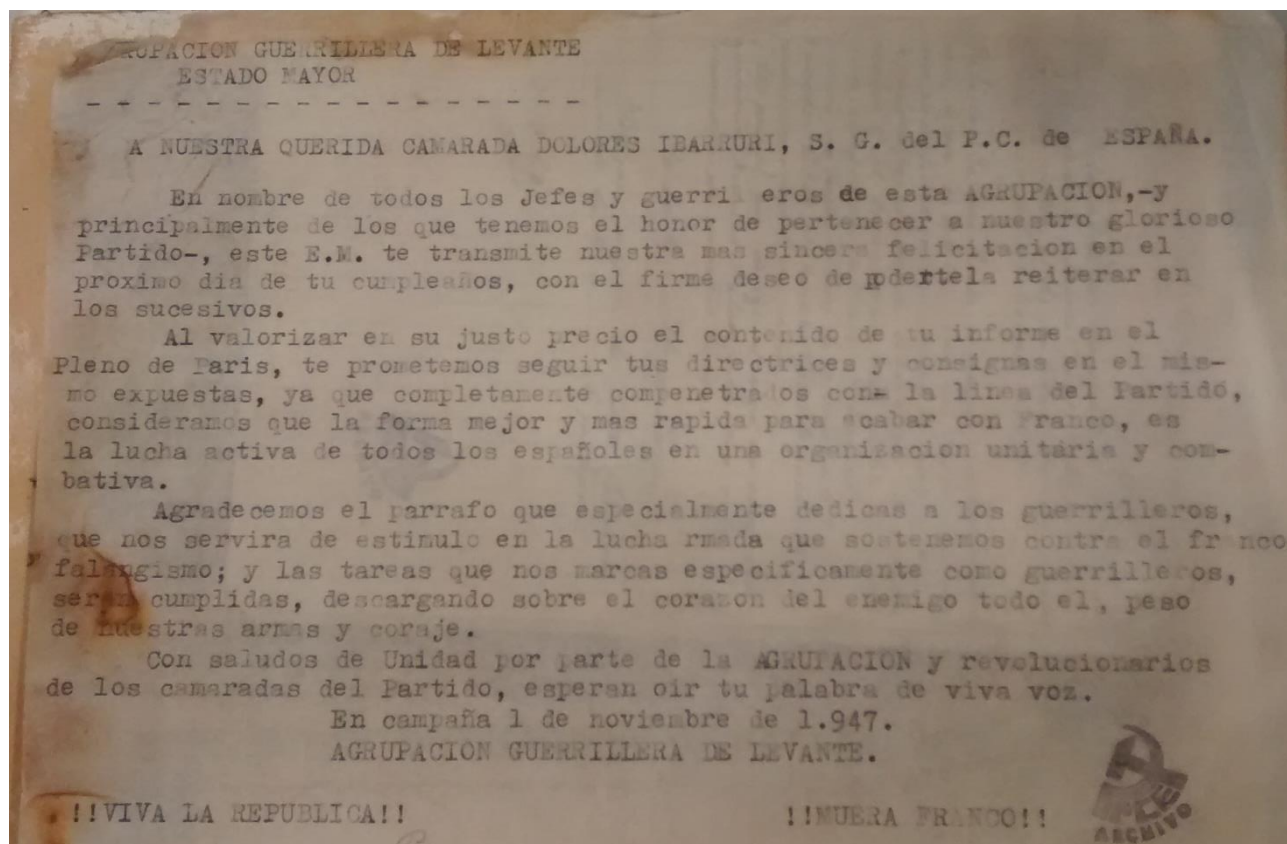
5.1 AGRUPACIÓ GUERRILLERA DE LEVANTE AL PUEBLO DE NUESTRA REGIÓN. SEPTIEMBRE DE 1946

En las reuniones de los Jefes de la Guardia Civil de estas zonas.
Por su cobarde comportamiento con la prohibición indefensa de la provocación y torturas hemos condenado a muerte al Teniente Coronel de la G.C. José Rojas Alcaná, capitán del mismo Cuerpo de Liria, al Teniente Titaguas, al Sargento de Armas de Alpuente, ahora en Terresas, Luis Piedra Bola, y al Guardia del mismo puesto Avillo, Alíen el "Paseo" así como al Cabo de los Isidros (Valencia) José Cantero y al Guardia Roberto Martínez.
La Guardia Civil de Mosqueruela rendirá cuentas por el fusilamiento de los ciudadanos de Villafranca del Cid (Castellón) asesinados y abandonados sus cuerpos en la carretera sin causa alguna que justificase tales asesinatos.
Todos los que se enseñaron con el pueblo y continúan enseñándose pueden estar seguros que sus crímenes no quedarán impunes, pero el pueblo no importa que ideología o credo profesen, encontrarán en los guerrilleros sus mejores amigos y defensores de sus intereses y los aseguramos que por nuestras zonas pueden transitar libremente en la seguridad de que en ninguna otra parte respetados como aquí.
El Estado Mayor de la Agrupación Guerrillera de Levante está debidamente informado de la reunión celebrada por los Gobernadores y Jefes provinciales de la Falange de Valencia, Castellón, Cuenca y Teruel. En dicha reunión los Jefes de la Guardia Civil de las cuatro provincias establecieron un plan para exterminar el movimiento guerrillero de la "zona".
La contestación de este Estado Mayor a los planes de estos verdugos del pueblo es, acrecentar la lucha multiplicar las acciones y dar a estos un creciente contenido político antifranquista.
Se equivocan los Jefes de Falange y sus esbirros si creen que con acuerdos concertados después de copiaras comilonas en cualquier cajero pueden exterminar el movimiento guerrillero.
Los guerrilleros les decimos a nuestro pueblo que no teman por los acuerdos e órdenes de los Jefes Falangistas contra nosotros. Afirmamos desde nuestro puesto de combate, no sólo que es imposible exterminar nuestro movimiento patriótico, sino que nuestras fuerzas son cada día más numerosas, que la conciencia de nuestra misión se hace más firme y que nuestra acción se dejará sentir cada día más en el conjunto de la lucha de todo nuestro pueblo contra el maldito, criminal y miserable régimen franco-falangista.
Al presentarnos ante nuestro pueblo afirmamos con resolución no cesar en la lucha hasta que la libertad y la democracia reine en España y llamamos a todos los antifranquistas a acrecentar la ayuda a nuestra agrupación y a enriquecerla con sus valerosos patriotas.
Llamamos a todas las fuerzas republicanas a que refuercen la lucha y la unidad en torno al gobierno Giral y la Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas, para acortar los plazos de la caída del franco-falangismo y recuperar para España y el pueblo la libertad, el pan y la justicia.
Viva la Agrupación Guerrillera de Levante!
Viva el Gobierno del Sr. Giral!
Viva la República! Viva España!
En las montañas levantinas, septiembre de 1946.
|-|-|-|-|-|

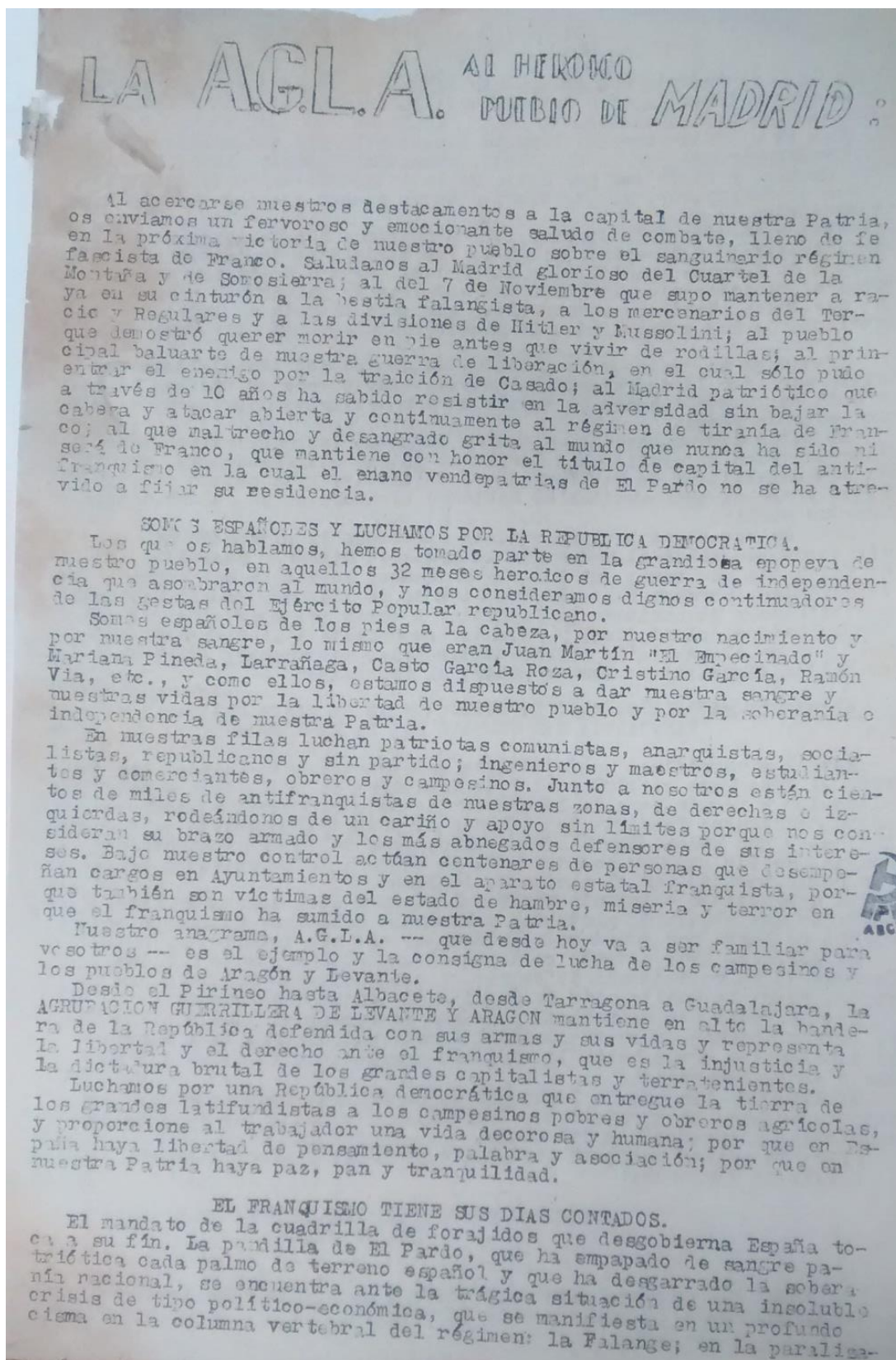
Font: *Movimiento Guerrillero*, jacquet 109, AHPCE.

5.2 AGL A NUESTRA QUERIDA CAMARADA DOLORES IBARRURI

Font: *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3.5, AHPCE

5.3 AGLA AL HEROICO PUEBLO DE MADRID

ción de la industria con el aumento del paro forzoso, y en el estado lastimoso del agro y como consecuencia la intensificación del hambre en los hogares campesinos.

Las si el franquismo ha llegado a este callejón sin salida, ha sido principalmente por la constante, abnegada y heroica lucha de nuestro pueblo, y ha de ser por medio de la intensificación de ésta como hemos de derrocarlo, ya que nunca debemos pensar que se marchará "por las buenas".

Ante esta situación de caos, el franquismo, con la ayuda de los imperialistas anglo-americanos y de los dirigentes traidores socialistas de Aracha acudidos por Prieto, tratan de buscar una "solución" reaccionaria que salve las esencias de su régimen por medio de una Junta, Gobierno o Monarquía, que sólo traería consigo el agravamiento de los sufrimientos de nuestro pueblo y más deterioramiento de su ser.

France se ha unido a la política de guerra del imperialismo mundial; por ello le entrega desvergonzadamente trozos de nuestra Patria y está dispuesto a hacer de España un porta-aviones a su servicio y una colonia yanqui.

En tales circunstancias, y cuando aumentan las condiciones en el interior y en el exilio para forjar la unidad antifranquista, crece la responsabilidad de las fuerzas republicanas, y el estado de pasividad y espera que mantiene el Gobierno Albornoz es un delito contra nuestro pueblo.

Now, cuando el régimen franquista atraviesa la situación más difícil desde que subió al Poder con la ayuda de Hitler y Mussolini, hace falta más que nunca que los republicanos, unidos en un programa democrático, marchen hacia la creación de un poderoso Frente Nacional Republicano y Democrático que aglutine a todos los españoles que están en contra del régimen, y, además, se proceda a la formación de un Gobierno en el que estén representadas todas las fuerzas que luchan y se hallen dispuestas a luchar contra el franquismo.

EL PUEBLO MADRILEÑO, BAJO LA DIRECCION DE LA CLASE OBRERA, A LA "VANGUARDIA DEL COMBATE POR LA REPUBLICA."

Ante las magnificas posibilidades que existen actualmente, Madrid, como el 2 de Mayo de 1808 y el 7 de Noviembre de 1936, debe marcar el camino a seguir para la liberación de nuestra Patria y enterrar en su madriguera fascista de El Pardo al principal causante de todos los males que padece España. Para ello, como en aquellas históricas fechas, debéis empuñar con decisión la bandera de la unidad y lanzaros resueltamente por el camino de la lucha.

El descontento existente contra el régimen debe degenerar rápidamente en una oleada de protestas y huelgas, debe convertirse en acciones de lucha por vuestras reivindicaciones más inmediatas.

La A.G.L.A. hace patente su deseo de establecer contacto con las fuerzas de la resistencia de Madrid, y esencialmente con la clase obrera, para la realización de un plan de acciones conjunto.

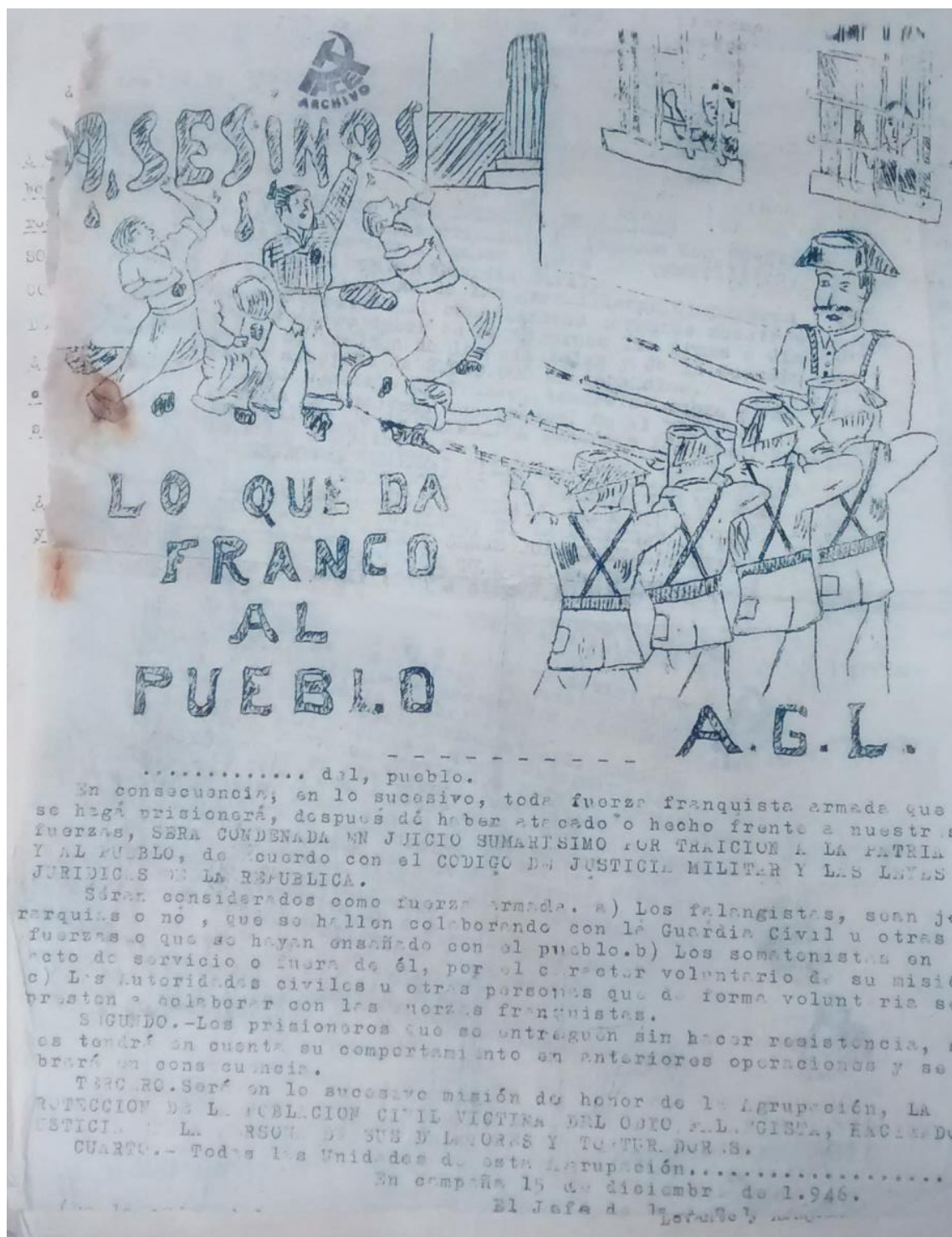
Los guerrilleros de Levante y Aragón conocemos al pueblo de Madrid, y, estimulándonos en su tradicional fervor patriótico, le prometemos no deponer las armas hasta la victoria completa de la causa del pueblo y de la democracia.

MADRILEÑOS: ¡En pie de lucha por la República! Tras vosotros está todo un pueblo, 14 Agrupaciones Guerrilleras y todas las fuerzas democráticas y progresivas del mundo.
¡Viva la acción unida de obreros, campesinos y guerrilleros!
¡VIVA LA REPUBLICA!

**AGRUPACION GUERRILLERA DE LEVANTE Y ARAGON
ESTADO MAYOR**

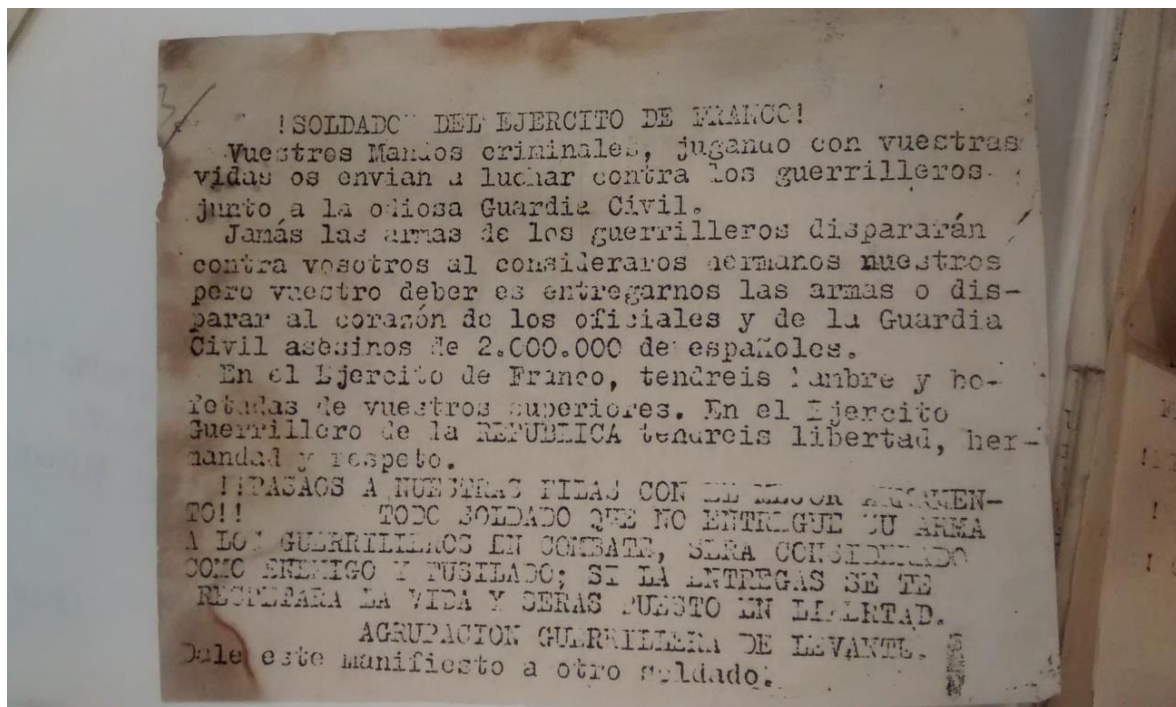
PATRIOTA: Entrega este manifiesto a otro antifranquista; así contribuirás a la lucha por la liberación.

5.5 LO QUE FRANCO DA AL PUEBLO. AGL

Font: *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3.5, AHPCE

5.6 FULL DIRIGIT ALS SOLDATS

Font: *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3.5, AHPCE

5.7 FULL DEL 1r DE MAIG DE 1947. AGL.

19. de Mayo del 1.808 - 19. de Mayo de 1.947.

Como en el 1.808. En el 1.947. La heroica Resistencia de nuestro Inmortal pueblo Español, y a la cabeza de ella sus Indómitos y valientes guerrilleros que en montañas y llanos, ciudades, pueblos y aldeas, mantiene en alto la bandera de la Libertad, frente a la Tiranía del régimen Falangista y frente a los espadaones de los militares traidores que juraron defenderla, y que su doble traición culminó abriendo las puertas de nuestra Patria a los ejércitos del fascismo Italo-Alemán y a lo más podrido de la reacción Internacional.

En este primero de Mayo de mil novecientos cuarenta y siete, jornada que deberá ser sellada en los anales de nuestra Historia. Levantamos la voz bajo el Terror y la obscuridad que éste régimen maldito nos sometidos. Para decir a los trabajadores del Mundo en este primero de Mayo. ¡Hermanos Trabajadores!: Vosotros que sois el nervio, vosotros que sois la fuerza. Movilizaros para exigir de vuestros Gobiernos que acudan en defensa del pueblo Español para sacarle de la obscuridad que este régimen de hambre, miseria y terror, que nos tiene sometidos y del que vosotros no escaparéis, si las medidas no las tomáis a su debido tiempo.

En todos los actos de la Lucha del pueblo Español, en todos los actos de rienda de terror sanguinario y de durísima clandestinidad en la Resistencia. Consejo Central que tan valientemente la dirige bajo la dirección de nuestro Gobierno al que desde nuestro puesto de combate le enviamos un cordial saludo encendido de adhesión y entusiasmo en este primero de Mayo. Para que a la vez en nuestro nombre y en el suyo propio lo haga extensivo a todos los demócratas que luchan por nuestra Libertad.

Sabemos todos, que nuestro Gobierno ha hecho y hace hoy por la Libertad de nuestro Pueblo, por que nos damos cuenta del papel tan decisivo que bajo su dirección está jugando la Resistencia en la reconquista de nuestras Libertades y por la Independencia de nuestra Patria.

Sentimos una enorme y encendida emoción al ver luchando entre nosotros a los jefes de los Ejércitos del Este y del Centro, que después de haber luchado en Francia vinieron a combatir y dirigir la Lucha para llegar a acelerar lo antes posible la Victoria por la que todos los Españoles sentimos hoy

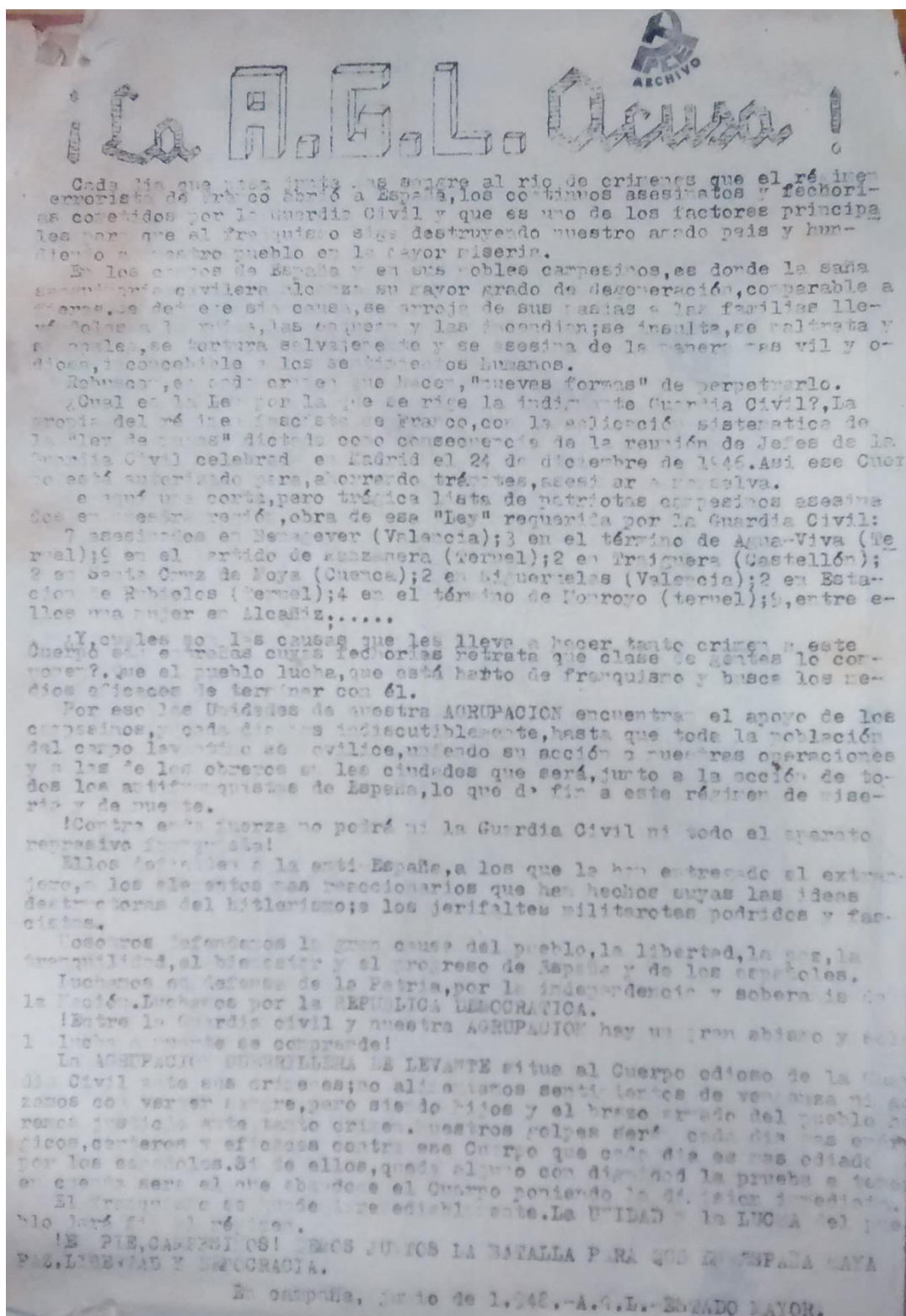
un común deseo de acabar esta crítica situación; para que cesen los lutos para las familias españolas, los hijos y maridos que se encuentran en las cárceles vuelvan a sus hogares, que la familias que se encuentra dispersas por la represión Franquista y por el Terror de Falange puedan juntarse de nuevo. Que los hijos, los padres y los amigos puedan estar reunidos como lo estaban antes de la guerra. Para que Franco y sus falangistas no nos reben más; para que podamos vivir en Libertad y para que podamos satisfacer nuestras ansias de paz y justicia.

Para para satisfacer nuestros deseos, hay que acabar con Franco y Falange, y éstos es una tarea que nos corresponde a todos los Españoles que quieren vivir en una España liberada, alegre, próspera y feliz.

¡Viva el 19. de Mayo!
¡Viva nuestra Independencia!
¡Muera Franco y Falange!
¡Viva la República!

Font: *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3.5, AHPCE

5.8 AGLA ACUSA

Font: *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carp 3/5, AHPCE

6. ESTATUTS DE L'AGL

Estatutos de la Agrupación Guerrillera de Levante (AGL)

Artículo preliminar. Basándose en lo dictado en el artículo 48 de los estatutos anteriores que literalmente dice así:

«Artículo 48. Los presentes estatutos estan redactados de acuerdo con las experiencias y necesidades de la vida guerrillera, a través de ellos regirá la Agrupación Guerrillera de Levante, pudiendo, si las futuras experiencias así lo exigen, rectificar o ampliar su contenido.

Los patriotas que deseen su incorporación a la Agrupación, se les leerá y explicará previamente los presentes estatutos.»

Dada la mayor amplitud que de día en día va tomando el movimiento guerrillero ensanche de la zona de actuación, incorporaciones en masa nuevas experiencias sacadas de la lucha activa- este Estado Mayor reunido, ha acordado la supresión, adición o reforma de algunos artículos, siendo los presentes Estatutos los que regiran a partir de la fecha:

Art. 1. El Ejército guerrillero forjado de las entrañas del pueblo constituye la Vanguardia Armada de éste en la lucha por la destrucción del régimen franquista y la reconquista de la República.

Art. 2. Las organizaciones políticas y sindicales del movimiento antifranquista, se encuentran adscritas a la ANFD

La AGL apoyará y prestará su recurso al programa de lucha, orientaciones y consignas que emanen de dicha organización unitaria.

Art. 3. La AGL se esforzará en ligarse al pueblo y organizarse para luchar contra el régimen franquista. El pueblo debe ver en los guerrilleros a sus mejores amigos y defensores. Donde haya un guerrillero, habrá un defensor de la libertad y de la justicia, un propagandista del antifranquismo que se hará estimar por sus actos y un soldado de la República azote de sus enemigos.

Art. 4. Nuestra condición de guerrilleros nos impone el deber de asociarnos a cualquier manifestación y apoyar con todas nuestras fuerzas todo movimiento que sea dirigido a debilitar o derrocar el actual sistema de Gobierno.

Los componentes de esta Agrupación que hagan labor en contra en estos postulados, serán pasados por las armas.

Art. 5. En colaboración con el pueblo, de acuerdo con las organizaciones antifranquistas cortaremos sin contemplaciones todo brote de bandolerismo o piratería que vaya en perjuicio del pueblo o merme el prestigio o popularidad de la Agrupación.

Art. 6. El precedente artículo se aplicará no solamente a los componentes, individuos o grupos que al margen de ella, que bajo la careta de guerrillero o en nombre de esta Agrupación, se conviertan en vulgares delincuentes o salteadores.

ORGANIZACIÓN

Art. 7. En el esfuerzo de los patriotas que luchan en el monte sería poco menos que estéril si éste no tomase una forma organizada y disciplinada, que responda a un mando único, con su estado mayor correspondiente

Art. 8. La unidad básica operativa, será la sección compuesta por cuatro guerrilleros y un jefe de Sección. Dos Secciones formaran una compañía al mando de un jefe de Compañía, el cual dispondrá de un guerrillero en concepto de ayudante. El Batallón lo compondrán dos compañías al mando del jefe correspondiente y una plana mayor. La Brigada constará de cuatro batallones al mando del jefe de la Brigada, el Estado Mayor correspondiente y enlaces de E. M. El Servicio sanitario se organizará según posibilidades.

Art. 9. No se usarán divisas de mando, ni la jefatura de cualquier unidad equivaldrá a cargo militar alguno.

Art. 10. El Batallón será considerado como unidad administrativa, debiendo el jefe dar mensualmente al E. M. relación de gastos e ingresos así como de necesidades.

Art. 11. El armamento, material, propaganda, prendas y otros efectos serán distribuidos equitativamente entre todas las unidades del Sector y teniendo en cuenta sus necesidades.

Art. 12. La sucesión de mando se hará por el jefe más antiguo o en su ausencia por el más cercano, si bien este mandato será provisional hasta que el jefe superior o el E.M. lo hiciese efectivo o reemplazara por otro.

Art. 13. El nombramiento del mando de Sección, a cuyo efecto se tendrán en cuenta como factores decisivos, el comportamiento, capacidad, voluntad, conducta y dotes de mando, sacados de la hoja de servicios.

Art. 14. La autoridad del mando será indiscutible en todo momento y en especial en acciones de armas o graves situaciones. El trato entre mandos, dado el carácter de nuestra lucha y subordinado, será cordial y fraternal dentro del respeto mutuo, no cabiendo el trato despótico y vengativo.

Art. 15. Los subordinados deberán facilitar su labor al mando, sugiriéndole planes y métodos. La disciplina consciente es la base de nuestra perfecta organización.

Art. 16. Podrán ser admitidos en nuestra organización:

- a) Los patriotas avalados por una organización antifranquista o que demuestren claramente su trayectoria antifranquista.
- b) Los pertenecientes al SIR y a servicios auxiliares de la Agrupación que hayan demostrado prácticamente sus sentimientos antifranquistas.
- c) Los prófugos del Ejército de Franco que se nieguen a ingresar en él y que prefieren engrosar nuestras filas.
- d) Los soldados en activo avalados por una organización antifranquista.
- e) En general, todos sin distinción de ideas políticas o credo religioso que por sus antecedentes y buena conducta sean acreedores a ello.

Art. 17. Todo patriota al ingresar en la Agrupación declarará particularmente su media filiación, la cual firmará juntamente con el afecto de los estatutos y juramento de fidelidad a la Causa de la República y de la Agrupación.

Art. 18. La Agrupación en el monte será el refugio de patriotas que a consecuencia de la lucha se vean obligados a pasar a la ilegalidad, impidiendo así su caída en las manos del enemigo.

Art. 19. Por todos los procedimientos a nuestro alcance debemos llevar a conocimiento de los guerrilleros desorganizados, la existencia de la AGL, dándoles a conocer nuestros estatutos e incorporándoles a nuestras filas.

INFORMACIÓN

Art. 20. Toda unidad guerrillera establecerá un amplio servicio de información independiente del que llegue de sus escalones superiores

Art. 21. Al objeto de evitar excesivos contactos con la población civil y los campamentos, el servicio de información se organizará de tal forma que vaya centralizándose en los patriotas más firmes que serán los que tendrán la misión de enlazar con los campamentos.

Esta organización recibirá el nombre de S.I.R.

OPERACIONES

Art.22. La AGL, renueva su decisión inquebrantable de continuar en permanente ofensiva al considerar:

1. Que la defensiva es el camino de la desaparición de la Guerrilla.
2. Que la pasividad junto con la desunión son los factores que más favorecen la permanencia del régimen de Franco.
3. La mayor y más eficaz propaganda es la acción constante contra el enemigo.

Art. 23. Las operaciones guerrilleras irán dirigidas contra;

- a) Todo lo que suponga un engranaje para el desarrollo franquista.
- b) Las líneas de comunicación eléctricas, fábricas, centrales, carreteras, vías de comunicación, etc, procurando no causar desgracias al pueblo.
- c) Los centros del Estado, de Falange, de la CNS, Fiscalía de Tasas y depósitos de Abastos.
- d) Las personalidades mas destacadas en las que se apoya el régimen franquista o sea aquellas que se hayan distinguido por delación o persecución de patriotas antifranquistas.
- e) Los bienes del Estado o de particulares que amparados por el régimen hayan amasado grandes fortunas a costa del pueblo.
- f) Los depósitos de armamento y explosivos así como los cuarteles de las fuerzas de represión.
- g) Los delatores y chivatos de los guerrilleros.
- h) Emboscadas a las fuerzas de represión y ajusticiamiento de los falangistas, miembros del Somatén, del Ejército que por su comportamiento se hagan acreedores a tales medidas.

Art. 24. Los guerrilleros se consideraran en plan operativo constantemente, siendo responsable el jefe de las fuerzas, de las consecuencias que pudieran derivarse por falta de medidas de precaución o seguridad, tanto en el campamento como en operaciones.

Art. 25. Cada unidad guerrillera tendrá su zona de actuación, no pudiendo obrar en ella otra guerrilla sin previo acuerdo entre los dos jefes o por orden superior.

Art. 26. El silencio y la reserva más absoluta deben adoptarse en relación con los planes de operaciones, situación y emplazamiento de campamentos, armamento, etc, que diariamente serán sancionados enérgicamente conforme a la gravedad del hecho.

Art. 27. La recuperación de armamento, material, prendas, etc. y demás botín, pertenecen por completo a la Agrupación, siendo distribuidos equitativamente, según las necesidades entre las diferentes unidades. Todo acto de bandidaje será cortado de raíz recogiendo solamente lo que sea de utilidad para nuestra lucha.

MEDIOS

Art. 28. Las unidades guerrilleras se proveerán de medios mediante los asaltos a los objetivos señalados en el artículo 23, sirviéndonos para la lucha, de los bienes que el franquismo arrebató a nuestro pueblo con ayuda de las armas extranjeras.

Art. 29. Cada unidad llevará una estricta y rigurosa contabilidad que puede demostrar en todo momento el destino dado a los medios adquiridos.

Art. 30. Las unidades guerrilleras se procuraran las armas de los depósitos clandestinos y de los asaltos a los del enemigo, haciendo fuego contra toda persona que se resista a su entrega.

SOLIDARIDAD

Art. 31. Es obligatorio entre unidades y guerrilleros de la Agrupación el ayudarse moral y materialmente.

Art. 32. La Agrupación se encargará del socorro de los guerrilleros que a resultas de la lucha queden mutilados e impedidos, asegurándoles una vida retirada y digna.

Art. 33. Las unidades en operaciones tratarán por todos los medios posibles de no abandonar ningún herido, poniéndoles por todos los medios en lugar seguro. Los casos de incumplimiento del párrafo anterior serán considerados de grave responsabilidad.

JUSTICIA

Art. 34. Serán considerados como faltas leves aquellas que no puedan traer como consecuencia la baja de algún guerrillero o unidad. Estas faltas serán sancionadas mediante arrestos impuestos por el jefe de la Unidad. Tres faltas leves constituirán una falta grave sancionada por el E. M.

Art. 35. Los delitos de traición, rebelión, desertión, espionaje y robo de armamento serán sancionados con la pena de muerte por fusilamiento así como todos aquellos hechos en los cuales la consecuencia fuese la pérdida de un guerrillero o unidad.

Art. 36. Para la condena y ejecución de la pena señalada en el artículo anterior se formará un tribunal presidido por el jefe de la Unidad, otro de Unidad y un guerrillero. El encartado tendrá derecho jurídico para libre elección de defensor.

Art. 37. El veredicto se dictará per mayoría en la votación de los tres miembros del tribunal, en caso de no haber condena el procesado seguirá en estado de detención hasta el examen por el tribunal permanente de la Brigada.

Art. 38. El juicio se celebrará dentro de las 24 horas del hecho o de la detención del delincuente.

Art. 39. El jefe, presidente del Tribunal, dará parte al E. M. del proceso del juicio de la ejecución de la sentencia donde quiera que se encuentre el delincuente, siempre y cuando su superior, en orden escrita, le hubiere hecho reo de tal delito.

Art. 40. (No consta)

VARIOS

Art. 41. Todo patriota incorporado a la Agrupación y como medida de Seguridad se compromete a romper toda clase de relaciones con sus familiares y amigos durante su permanencia en la Agrupación.

Art. 42. Se vigilarán estrechamente las relaciones de los guerrilleros con la población civil, en particular con las mujeres, cortándose esta relación de una manera tajante si no es necesario para los fines de trabajo e incorporación, etc, captación o enlace.

Art. 43. Se castigará de una manera ejemplar toda clase de provocación consciente y continua que tienda a minar la disciplina y buena marcha del movimiento guerrillero. Los provocadores, las camarillas, los cobardes, y los charlatanes, no tienen cabida en la Agrupación.

Art. 44. La embriaguez está totalmente en desacuerdo con nuestra lucha. A este efecto se tomarán todas las medidas para impedirlo.

Art. 45. Todas las órdenes que emanen del mando en cuanto a traslado, peticiones, operaciones, declaraciones, cuentas, partes, informes, etc, deben ser cumplidas con rapidez y fidelidad.

Art. 46. Los presentes artículos podrán ser reformados, suprimidos, corregidos o adicionados si las nuevas experiencias o las necesidades de la lucha lo requieren.

En Campaña, a 22 de mayo de 1947,

AGL. Estado Mayor.

Font: *Movimiento Guerrillero*, jacquet 130, AHCPE

7. NORMES PER L'ORGANITZACIÓ DELS BATALLONS DEL SECTOR 17è.

Normas para la organización de los batallones del 17 sector o 3ª Brigada de la AGL **AGL, 2n Batalló, 3ª Brigada**

“(…) sin embargo, **orden tras orden, se dan toda clase de detalles, impulsos y normas que en general no se cumplen más que la primera semana** a contar de la fecha de recepción (...). A fin de evitarlo, teniendo en cuenta la amplitud y madurez que de día en día va adquiriendo el movimiento guerrillero, será necesario llevar a cabo una **reorganización completa** de los batallones, si bien dejando un margen de confianza, para iniciativa particular del jefe y ayudante (...) en consecuencia, se organizará el batallón en forma análoga en cuanto al funcionamiento de **cualquier unidad militar**.

MISIONES DEL JEFE (...) Dirección y orden de todas las unidades (...): Dictado de **órdenes** a las unidades inferiores y transmisión de las recibidas de la superioridad. Examen y regularización de las **cuentas generales** de sus unidades y su remisión periódica a la brigada. **Vigilancia en el cumplimiento de cuantas órdenes**, partes, consignas haya dado a sus unidades o haya recibido de arriba. Partes, oficios e informaciones a la brigada. Designar su **sucesor** en el mando del batallón ante la larga ausencia o definitiva. **Traslados y reorganización**, según necesidades. Contacto continuo con su ayudante. Control de la **propaganda**. Instalación de **buzones**. **Reuniones** con sus jefes inferiores y ayudante, periódicamente para análisis de las operaciones realizadas (...) Control del **archivo**. Instalación de **campamentos de reserva**. Conocimiento general del terreno asignado a su unidad. **Organización de enlaces y retaguardia**. **Ensanche** de la zona de operaciones. Tendrá a sus órdenes directas **al ayudante** y por medio de este a la **Plana mayor**. Realizar **visitas periódicas por todas las unidades, haciendo su estancia más larga en aquellas más débiles y menos combativas**. Elegir entre los guerrilleros más preparados si él los considera suficientemente capacitados, aquel más destacado en la vida política y retenerlo como **asesor político** en cuantas ocasiones lo necesitare.

EL EM DEL BATALLÓN. Estará compuesto por el **ayudante y los jefes de las compañías** presentes, así como de aquel o aquellos guerrilleros pertenecientes a la Plana Mayor del Batallón, que el jefe estime oportuno como asesores. Y sin carácter permanente. **Se reunirá bajo el control del jefe de batallón** o en su ausencia de su ayudante, para el planteamiento de operaciones, cambio de impresiones o determinaciones de envergadura (...) gozará de **gran movilidad** (...). En sus **visitas a las unidades inferiores, el componente del EM ayudará al mando de la compañía**, al planteamiento de operaciones aportando los datos en informaciones que posea y experiencias, tomando parte asimismo en las acciones sin mando de fuerza y como asesor del jefe. La **permanencia de los miembros del EM se hará más duradera en las compañías que se crea más necesaria** su presencia por lo menos capacidad combativa o zonas nuevas, sin perjuicio de abandono del resto de las unidades e imprimiendo a las visitas el sentido rotativo, que se centralizará en el campamento de la compañía que reúna más condiciones para el desarrollo de las funciones de la jefatura del batallón.

DEL AYUDANTE: Aparte de las misiones desempeñadas como miembro permanente del EM del batallón, tendrá como misión principal el funcionamiento de la **Plana Mayor del batallón**, cuyos componentes tendrán sus órdenes directamente y distribuirá

sus funciones según órdenes recibidas del jefe de batallón o a su criterio. Correrá a su cargo toda la **documentación** del batallón, correspondencia, archivo, partes, órdenes, estadillos, propaganda, órdenes de operaciones y enlace(s). **Despacha y firma la correspondencia** con las compañías y con el jefe del EM de la brigada. **Sustituye el mando** del batallón ante la ausencia provisional de este y ante la ausencia definitiva hasta hacerse cargo de la jefatura el jefe de la compañía designado. Tiene la **obligación de informar al jefe** de todos cuantos datos le soliciten y poner en su conocimiento o cuanto debe corregir según su iniciativa. Recibirá **órdenes del jefe** de batallón o del jefe del EM de la Brigada.

El **archivo de** datos, órdenes, partes, informaciones, etc. serán llevados personalmente por el ayudante, por separado en las correspondientes carpetas que según su contenido clasificará como sigue:

-Organización (...) fichas personales (...) datos confidenciales escritos en clave (...) la brigada dará un número a cada guerrillero, el cual se nombrará juntamente a su nombre de guerra (...). Periódicamente se dará **parte a** la brigada de los arrestos, faltas, méritos y comportamientos de los guerrilleros (...) número de operaciones realizadas por cada uno (...) parte de las bajas habidas (...) motivos habidos (...) caso de que la baja sea por muerte, se darán todos los **datos posibles y domicilio de familiares para motivos de ayuda** (En esta información, es necesario hacer constar la situación económica de la familia). Si es prisionero, informar de los datos de la vida guerrillera que conoce (...). En caso de ser enviado a retaguardia, domicilio y consigna para dar con él. **Sobre las altas, se prestará debida atención al historial político del avalante y del ingresado**, proporcionando datos posibles sobre su vida política, antecedentes de su familia y su comportamiento (...) envío de estadillos de personal, según modelo que se dará periódicamente, dando cuenta de las bajas habidas y altas, así como de traslados. Dará cuenta de las ayudas materiales a las familias de los distintos guerrilleros.

-Organización de la retaguardia: Se establecerá de **forma análoga a la organización clandestina**, centralizando sucesivamente sus servicios hasta culminar en **dos o tres enlaces**, que serán los que asistirán a las entrevistas con nosotros, dando cuenta del trabajo realizado y recibiendo instrucciones nuevas. La organización debe hacerse tomando todas las medidas de carácter conspirativo clandestino, es decir de tal manera que **no se deben conocer más de dos o tres casas responsables con el superior, en evitación de grandes redadas (...)**.

Serán **bien instruidos en la lucha** clandestina y el silencio necesario (...). Los trabajos a realizar por esta organización serán muy variados: **información, avituallamiento, enlaces, propaganda, asistencia a operaciones, pequeñas operaciones, sabotajes por su cuenta, recogida de armas y explosivos y recluta de personal**. A tal efecto, y sobre todo a los jóvenes, se les instruirá (...) especialmente en técnica de explosivos y sabotajes (...) conveniente darles un cuestionario por escrito e datos más interesantes (...).

-Información. Corresponde a la segunda sección de los SMIR (...) **adquiere datos de espionaje, contraespionaje y declaraciones de prisioneros**. Es la **sección más delicada del EM** y que mejor y con más precaución debe llevarse, pues son los ojos del mando. **Estará a cargo del personal más competente, serio y ecuánime (...)** No han sido empleadas hasta el presente, si bien da unos resultados magníficos (...) formación paulatina de los agentes (...) dé una relación de datos, a fin de que vaya contestando al

final con la información punto por punto, a nuestro cuestionario, interrogándole además sobre otros datos (...) El camuflaje y la coartada a los agentes es el punto más esencial para su realización (...) El enlace procurará no ser portador en ningún caso de papeles comprometedores (...) y en caso de imposibilidades, debidamente camuflados.

El **interrogatorio de prisioneros** se hará comenzando por los puntos de mínima importancia con los datos que se deseen a fin de observar de momento en su sinceridad, empleando si la categoría de la información lo requiere, cualquier procedimiento para obtenerla. Es conveniente tener un pequeño cuestionario preparado de antemano y repetir las preguntas ya hechas intercaladas entre otras a fin de poder corroborar las contestaciones. Cuando un prisionero coja la palabra no se le debe de interrumpir hasta el final.

Toda clase de documentaciones e informes serán transmitidos a la brigada. El servicio de información de la brigada más amplio podrá proporcionar a veces datos a petición del jefe de batallón. Casi todos **los datos suelen ser confidenciales**, a cuyo objeto deberán estar escritos con clave, las informaciones de los agentes, pasadas a la carpeta, y las originales destruidas.

Las **fichas sobre pueblos**, cuyos originales fueron remitidas a la brigada, serán enviadas a la misma, quedando copiadas en el batallón y compañías.

Aparte de las fichas, se abrirán **nuevas hojas de información sobre objetivos particulares** que irán unidos a la ficha del pueblo donde se hallan enclavados (...) datos sobre el enemigo y objetivos (...) moral, centinelas, campamentos, edificios, sitios fijos de paso, comportamiento, consignas, puntos de concentración, marchas, cuarteles, somatén, vidas y costumbres, polvorines, fábricas, etc...)

El archivo de la información no debe dejarse a la memoria ante olvidos a base de que pase el tiempo.

-Operaciones. Corresponde a la 3ª sección del EM. Da las órdenes, De su competencia es saber la situación de las fuerzas propias y zonas de operaciones de cada unidad. Situación y marcha de los campamentos. Campamento de reserva con comida para unos días. Estudios detenidos del terreno. Planos. Rutas de marcha y de evacuación. Partes de operaciones para la población. Planteamiento general de operaciones. Dará por escrito la orden general de la operación al jefe de la fuerza dejando a la iniciativa del jefe operante la solución de improvisado y cambio de táctica si la circunstancia o el terreno lo aconsejan. Justificadamente o en graves ocasiones, el jefe operante, cambiará o no ejecutará (...) motivo justificadísimo. Dará parte a la brigada del computo de operaciones realizadas, haciendo una exposición detallada del plan (...) cosas bien hechas y mal hechas. (...) todos los datos confidenciales se lleven en clave (...) es obligatorio que después de cada operación, haya tenido éxito, fracasado, no realizado, se reúnan los componentes de la misma a fin de analizar su fracaso y sacar experiencias, dando así un sentido democrático a nuestra lucha.

Dada la experiencia adquirida en la relación de **operaciones simultaneas** e inmediatamente sucesivas (...)el enemigo se halla desconcertado sin saber dónde acudir (...) se plantearán toda clase de operaciones en este aspecto (...) ventaja de no haver persecución profunda, ni grandes batidas , al existir varias rutas de evacuación, (...). La experiencia de las campañas del No votar y 18 de julio, han demostrado prácticamente un atolondramiento del enemigo (...). Asimismo, se plantearan **operaciones de**

envergadura a base de nutridas concentraciones de nuestras fuerzas, para disolverse inmediatamente (...). Estas acciones de más categoría, son un tanto más delicadas en su preparación, exigiendo un número de días mayor para su información y planteamiento (...).

- El **ensanche** de zonas de operaciones es la base fundamental de la extensión del movimiento (...). La misión de todo jefe guerrillero es la conquista de toda zona de operaciones, sea montañoso o llano (...) y estableciendo rutas de marcha hacia objetivos lejanos con una cadena de puntos de apoyo. El señalar zonas de operaciones sin que nuestras fuerzas trillen su extensión, no la conocen sería ridículo y existirían dichas solo en el papel, limitándose en verdad a desarrollar zona guerrillera solo a dos jornadas del campamento (...) **Nuestras brigadas llegaron en la primavera pasada hacia la costa y los guerrilleros de la Mancha nos demuestran prácticamente la posibilidad de existencias de guerrillas en plan de acción, en terreno llano** y durante largos períodos

Servicios. Corresponde a la **4ª sección del EM** y responde a poseer y controlar todos los medios para la lucha guerrillera y operaciones. Comprende esta sección, **estadillos de armamento y explosivos. Intendencia, vestuario** (se procurará que los guerrilleros vayan decentemente vestidos y en invierno abrigados (...) dos o tres mudas siempre, procurando que los colores de sus prendas sean lo más camuflados (...) jefes de batallón a base de traje militar de tela fuerte y de abrigo con sahariana o cazadora del mismo color y de la misma tela, al objeto de poder asistir uniformados en las acciones públicas, juntamente con un gorro de campaña, en el cual irá cosido un trozo de bandera republicana y las iniciales AGL; el corraje unido juntamente con el uniforme (dé una gran sensación de disciplina), calzado (botas de invierno), transporte, comunicaciones y **cuentas** (serán llevados con toda rigurosidad, haciendo balances lo más a menudo posible, sacando de hecho el gasto diario de cada guerrillero en los diferentes periodos de tiempo, **el batallón llevará la cuenta general y las cuentas particulares de las compañías**, observando las diferencias de gastos entre unas y otras así como los activos, los gastos grandes de ropa, calzado, prendas, objetos, etc. deberá llevarlos por separado, sin dejarlo de incluir en la cuenta general. Se llevará otra cuenta de recuperaciones con fechas y detalles si es posible en clave.

Enlaces al campamento para suministro. Aprovisionamiento en las marchas, puntos de apoyo, sanidad (cura individual, botiquín de compañía) centinela de campamento.

-**Propaganda.** (...) en cada compañía, un responsable de la lectura así como de los periódicos franquistas. La propaganda de cada unidad (...) será seriamente controlada por el jefe de batallón. La propaganda se hará en pequeños manifiestos, contenido escueto a base de consignas y solamente en casos especiales se editarán grandes panfletos, periódicos u órdenes. Se encargará también de la distribución de la propaganda en la retaguardia por cuenta propia y por medio del SIR. (...) archivo cuidadosamente guardado fuera del campamento para evitar caiga en manos del enemigo y a salvo de las inclemencias del tiempo, la experiencia nos muestra que así debe de estar guardado contra el fuego en vistas del nuevo procedimiento empleado por el enemigo. La fabricación de banderas y la construcción de carteles compete también a esta sección que tendrá dispuestos en todo momento varios de ellos en previsión, para uso inmediato; en las campañas señaladas por fechas se establecerá en las pancartas, consignas adaptables al momento político (...) se remitirá a todas las autoridades

franquistas, por los medios que posean y en todo caso por correo de los ejemplares de propaganda que se editen de la brigada, si ésta no se opone.

-Enlaces. Para el servicio de enlaces en las distintas unidades se escogerá el personal más capaz y de más confianza existente, conocedores de ruta y menos habladores. El servicio de enlaces es de los más secretos que existen en los ejércitos. Llevarán los partes en lugar seguro. No repelerán a nadie, sea jefe o no, su misión o punto de destino, así como ignorarán el contenido del sobre; a fin de comprobar su lealtad se harán falsos enlaces con sobres sin ninguna importancia, y señales en el contenido, para comprobar si han sido abiertos por el camino. Darán cuenta de los días invertidos en el camino y guardarán estricto silencio de cuanto vean y oigan en los campamentos; sin permiso del jefe de unidad, no revelarán la ruta de marcha ni nuevos puntos de apoyo. La correspondencia con la retaguardia de carácter particular u oficial siempre que no sean órdenes o cartas particulares serán misión del jefe de batallón y un ayudante. Será misión del EM el repaso de cuantas órdenes, oficios y demás documentos consten en el archivo a fin de repasarlos y comprobar su cumplimiento.

En campaña, a 29 de agosto de 1947. 2ª Brigada Estado Mayor.

Font: *Movimiento Guerrillero*, Jacquet 31, AHCPE i Sumarissim 256-V-48, AHGD

8. DOS CARTES DE CENETISTES DE L'AGLA

UN VIEJO MILITANTE DE LA CNT PERTENECIENTE AL PROVINCIAL DE TERUEL

Desde la unidad guerrillera a la cual pertenezco, tengo el honor de dirigirme a todos aquellos compañeros que se encuentran en exilio forzoso, el deber que todos tenemos es trabajar en pro de la libertad y seguir el camino más juntos y el que antes veamos a nuestro querido pueblo libre de la tiranía fascista que tanto mal nos está ocasionando a todos los españoles.

Es por esto por lo que me dirijo a todos vosotros para que unáis vuestro esfuerzo y sepáis cual es el camino que en lo sucesivo debéis de tomar pues **con vuestra pasividad no hacéis otra cosa que prolongar la existencia del verdugo Franco** en el poder y por lo tanto el sufrimiento de este nuestro querido pueblo que tantas vejaciones tiene que pasar. Yo comprendo que vosotros los militantes, todos tendréis una buena intención en trabajar por el cambio más justo, pero tened en cuenta que el camino más corto es la lucha, **por otro camino nada conseguiremos, que es el que algunos dirigentes de la Confederación entre ellos xxx y otros más parece que quieren llevar a nuestro pueblo;** con esto no habríamos conseguido nada sino continuar con el mismo régimen de esclavitud aunque le cambien el nombre.

Nuestra liberación depende de nuestro esfuerzo y el que crea que nos lo van a servir en bandeja es un enemigo del pueblo y un español poco revolucionario, por lo tanto todos aquellos hombres que tienen un historial tan revolucionario como sois todos vosotros os debéis de apartar del contacto de esos que dicen ser tan revolucionarios y no hacen otra cosa que servir a los intereses imperialistas.

De no hacerlo así, el pueblo un día no muy lejano os maldecirá vuestra mala actuación y todo vuestro pasado se derrumbará en muy poco tiempo y seréis maldecidos por este pueblo que sufre y padece el yugo fascista que no es otra cosa que hambre, crimen y miseria.

Por todo esto, yo os hago un llamamiento a todos para que sepáis interpretar el momento o mejor dicho los 15 años que gran parte del pueblo sufre en las mazmorras del maldito Franco y su falange el horros más canallesco que mente humana puede concebir.

Para terminar con esto, es **necesario la lucha, la unidad de todos buenos españoles y olvidar los resquemores que algunos podáis tener que no es obra de los militantes honrados de la CNT sino producto de lo que fue la canallesca traición de lo que fue la Junta de Casado y en la que participaron elementos como Mera y Besteiro** . Porque con todo esto no hacemos otra cosa que prolongar el sufrimiento de este hambriento pueblo tan bueno y tan sano y que tantos héroes tiene que se juegan la vida a diario.

Y esa política que lleva **Prieto con los anglosajones** que no es ni más ni menos que anticomunismo con el fin de seguir explotando al pueblo, al igual que han hecho hasta ahora y al mismo tiempo vender nuestro pueblo a los americanos.

Y para evitar esto, **yo pido que nos unamos todos los trabajadores y pidamos un Gobierno fuerte, republicano donde estén representados todos los partidos y organizaciones republicanas y antifascistas con un programa único de lucha.**

También debemos pedir **el Consejo Central de la Resistencia** donde estén representadas todas las fuerzas obreras, republicanas y antifranquistas **que sea el que dirija el movimiento interior de la resistencia.**

Compañeros de la CNT, os hago saber que aquí en el interior, todos estamos más xxxx que vosotros en el exilio, todo esto creo que es debido a que todo lo sufrido por igual a este criminal régimen, nosotros los que luchamos en el monte con las armas en la mano, podemos apreciar el deseo del pueblo de verse libre del régimen xxxx que tan caro cuesta al pueblo español que le querría ver colgado como xxxxxxxx a su antigua amo, que hoy ha pasado a ser criado de los americanos. Xxxxxxx el continuo contacto con los campesinos xxxxxxxx que aun siendo xxxxxxxx nos sirven todo cuanto nos es preciso con un xxxxxxxxxxxxxxxxxxxx trabajadores y antifascistas que sigáis una posición tan aislada de la lucha, ya que la mayoría de vosotros o todos los que componéis la xxx también tendréis xxxxxxx con la lucha que nosotros llevamos pero en varios de vuestros dirigentes xxxxxxxxxxxxxxxxxxxx interés y con esto no hacen más que servir a los imperialistas anglosajones.

Pues nosotros, **los que estamos en el monte, obreros y campesinos en su mayor parte, intelectuales y de todas las ramas os pedimos que os unáis de una vez para siempre,** siendo que todos perseguimos el mismo fin a terminar con la tiranía franco-falangista que es el único enemigo del pueblo español.

También os hago saber que **aquí en el monte nos encontramos hombres de todos partidos y organizaciones y algunos sin partido, pero que todos hemos comprendido que de esta forma terminaremos antes con el enemigo** que tanta miseria y desolación ha acarreado al pueblo español.

Yo aún me atrevo a deciros más. **Yo os invito a que sigáis el camino que ha emprendido el compañero Allaga, y otros muchos más, como también el que suscribe y entonces estaréis satisfechos de haber hecho un buen servicio a la clase obrera y campesina** que tienen derecho de ser dueños de su trabajo y no ser explotados por este criminal régimen.

Y para terminar, yo os digo que los **motivos de pasarme a las filas del PC han sido los siguientes: 1º El mal camino que algunos dirigentes de la Confederación han llevado y siguen llevando. 2º Por ver que el PC lleva in camino más recto y más revolucionario para poder llegar a las aspiraciones que todos tenemos y terminar con el régimen franquista e implantar una República verdaderamente democrática** y del pueblo que eran las condiciones necesarias para saltar hacia nuestras aspiraciones sociales.

Vuestro y de la causa antifranquista. Manolo

Guerrillero perteneciente al Batallón 2º de la 3ª Brigada.

Font: *Movimiento Guerrillero*, jacquet 207, AHPCE

Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón
17 Sector 3ª Brigada 2 Batallón 2ª compañía

Desde las montañas de Levante y Aragón.
Carta de un viejo militante de la C. N. T. para todos los
exiliados Españoles en el extranjero y en particular para los
militantes de la Organización de la C. N. T.

¡: Apreciados compañeros: Un saludo fraternal y revolucionario para todos que os encontráis fuera de la bella tierra y patria que nos vio nacer, y que por circunstancias del régimen tirano y criminal stalinista no podéis estar en nuestra querida patria, ya como guerrillero que combate y no descansa un momento de trabajar por ver a nuestro amado pueblo libre de la opresión y miseria que tiene que soportar, os recomiendo que tengáis el honor de llamarse Españoles, y no renunciéis a tan hermosa título que nuestra madre patria nos dio, y no sigáis el camino que algunos de nuestros disidentes siguen porque con su pasividad se hacen responsables de todo el tiempo que Franco siga en el poder, y a demás son a la vez responsables, de no decir la verdad, porque tengo datos claros, evidentes, concretos y afirmativos, de la prensa y otras fuentes de información dignas de crédito y que os quieren hacer creer y ver, de que aquí en el interior de España, no existe lucha organizada, contra el régimen stalinofascista, y que si hay algunos que lucha

n las mentes, es decir que luchan por esa coherencia, y mejor el juego a los imperialistas; eso es lo
por imponer su política al pueblo porque es decir que son quien el ejemplo del compañero y secretario general
de los Comunistas, pues si es verdad que hay muchos comunistas, muchos libertarios, y de otros buenos compañeros que
y que son los que más simpatizan ante todos antifranquistas, pide dejar a su deuda tiempo el camino traidor
porque son los que más sangre derraman por liberar a España; seguir el ejemplo de los que luchamos
nuestra patria, pero a estas cosas y falsas justificaciones, partamos de la Península Ibérica que somos de el
y exige revolucionario confederal tenga que salir al paso, partidos e ideologías, hay Republicanos, Socialistas, U
y decir la auténtica verdad, porque pueda haber ministros, Anarquistas y hasta católicos y en su
con fundamento de causa, porque llevo más de 20 años vidales guerrilleros, caben todos buenos patriotas,
combatiendo y viviendo con los guerrilleros de la guerra y estén dispuestos a luchar para destruir
el franquismo y aquí no se lucha por este, ni aquel mismo, para dar al pueblo Español aquella Rep
privilegio, se combate por destruir el régimen que nos Democrática que dio a los obreros paz, libertad y
oprimen, y una vez destruido, celebrar unas elecciones li luchamos por defender aquellas libertades que defen
bres y el pueblo que se exprese y decida, y elija la for nuestros queridos e inolvidables compañeros el siglo
na de gobierno que quiere, y nosotros estamos dispu los años por aquella España inmortal que
a respetar la voluntad del pueblo Español. con su propia vida y sangre los momentos de
Compañeros confederados no hagáis caso de esos y falan y fariseo Herendia, combatamos por
falsos dirigentes claudicantes, oportunistas y abunq España que el pueblo libremente voto en el
ados que quieran que nuestra patria sea una el 16 de Febrero de 1936; luchamos por
colonia Norteamericana, no seáis esos ejemplos, paña que sea Española, soberana e independien
porque lo que ellos quieren que entre las clases brnada por verdaderos y fieles Españoles, para
obreras y trabajadoras exista la desunión, para bajo ninguna ingerencia extranjera;

por aquella España que durante 32 años de sangrienta y cruel guerra se defendió en los trincheros, cada
con cada y sin distinción de ideas; y os prometemos seguir
luchando hasta que nuestra querida tierra Española se sea
libre de los verdugos Franquistas y vivamos ennobles la
bandera tricolor que borda la jayera y bella granada
na Hispania Purificada, y si todos los Españoles son
cosientes de nuestros deberes y obligaciones. Troncos por
nuestra guardia civil que tenga y mucha fuerza
de expresión que hemos al frente no podran con
nosotros, porque ocupara los montes y los valles
peca a nosotros no nos dominara, por que el pueblo esta
con nosotros, por que ve nuestros ejemplos y nos quiere
y no apoya a los Españoles que están en el exilio, porque
no difus de una vez para siempre, esas cosas que os sepa
y os dividen, y os unis como un solo hombre para luchar
contra Franco y acantonar a mas multitud el sufrimiento
de nuestro querido pueblo; nosotros los Españoles del interior
hemos dado ejemplo y damos en todos momentos, porque
sabemos mejor que vos otros lo que es el régimen franquista,
hemos sufrido en las montañas de los valles y campos
de trabajo; aunque también reconocemos en nuestro
dirigidos en el exilio; pero nosotros
nos desayunamos, vosotros hoy estáis desgraciados y divididos
pensad que el plomo de balas asesinas y criminales
se os cayó en los brazos a fondo distinción para
no a ningún ideal, cosas que me habiendo distin
con nadie, o mejor un compañero que tenéis co
on, y no os dejis llevar por esos falsos corrientes
malos dirigentes que os quieren hacer res ponsa
su mala política. Lo os queda mas se despiden a
amigo y compañeros, y os explica por el fin; a
en general que os unis todos antifranquistas y p
formación de un gobierno que aglutine todas
antifranquistas del país, y acelere la lucha co
consecuencias que las necesidades del problema
y os quedamos moral y materialmente y si a
opone a tal unión, despreciante, es imposible, y
si os queris contrastar responsabilidad y con
ante el pueblo Español, o ser para siem
odiados o desterrados sin derecho a llamarse
nuestros
Con Compañeros a 21-3

Font: AHGC

9. CARTES DE MANUEL PÉREZ CUBERO, RUBIO

Año de lucha

Al entrar en el año 1949 dirigimos
do de combate a los Jefes y guerrilleros de
unidad; a los Jefes y guerrilleros de la gloriosa A.G.L.
A nuestro S.I.R. a todas las organizaciones antifa-
nistas que luchan en contra del régimen franquis-
ta y a todos los antifranquistas en general, sin ol-
vidar a nuestros héroes caídos en aras de
la libertad.

Comenzamos un año más de lucha contra el
régimen franquista
Un año más de sacrificios y experiencias
para nuestro pueblo.
Y nosotros lo acogemos con fe combativa y dis-
puestos a dar en el traste para la liberación
de nuestro pueblo, puesto que han sido muchas
las experiencias de lucha ^{sacadas} en el año 48.
Estas experiencias de lucha unidas a la debi-
lidad del enemigo podremos hacer del año 49
año de la victoria.

Debemos tener en cuenta que en el año 48 el
enemigo tomó medidas decisivas para exterpi-
narnos, pero nosotros con fe y planes de victoria
superamos dar en el traste a sus planes y salir de esta
etapa; más combativos y fuertes para la lucha.
Entramos en el año 49 con un grito de victoria y si
el año pasado se le golpeó al enemigo y su econo-
mia nacional, este año se le asestarán golpes más
fuertes y decisivos en la que traerán consigo la de-
moralización del enemigo y la liberación de
nuestro pueblo. Este año unos podían apreciar
que el enemigo se encuentra decaído de moral y está
incluso desconfiando en el poder de la nación
dicen los "C. C. nunca se acabaran los maquis" ahora
son "ellos pero mamá" seremos nosotros.

Esto nos da muestras que los golpes les áboche-
mella y no han podido desarrollar sus plan-
para reducirnos.

Así es que acogemos el año 49 como año de
victoria y asestar los golpes más fuertes al
enemigo.

á 22-1-49=
Rubio

UNIDAD Y LUCHA

El régimen Franco-Falangista ac...
sus embudos y sus crímenes, se encuentran en sus
temas agonías.
Y al borse... ante los tribunales de la
República, se lanzan como monstruos sobre los
seres humanos indefensos de nuestro querido pue-
blo, que proclaman y luchan por la Libertad.

Pero nuestros queridos patriotas; ante la ola san-
guinaria del régimen terrorista, luchan sin des-
canso y se organizan de día en día mas sin te-
merle a la ola de terror que se esparce por nues-
tra patria como un rayo de sol.

No obstante con esto, nuestro pueblo, sabe mante-
nerse en su puesto y propagar las acciones de su
glorioso Ejército guerrillero que el enemigo intenta
ocultar; para poder mantener el orden del pueblo
para que no se lance sobre el régimen. Y también
en para poder mantener el cinismo en el exterior,
de que en España hay paz.

¡ Ese cinismo que lo está regando con sangre de
patriotas honrados!
¡ Debemos de cortarlo!

Unidos todos: Campesinos, Obreros, Partidos y
Organizaciones; y formar los Consejos Locales
de Resistencia que los orienta políticamente
la A.G.L. Para que no caigan en un error
ante los manejos políticos del régimen en
actua lidad.

... que todos aquellos manejos y embuchillos que
... llegado a planear para aplastar de
... pueblo, se les ha sido desmascarado
... podido llevar a cabo.

Patriotas: Ya que tenis el mayor combenimien-
esto, de que la A.G.L. con su lucha, renora
sus sacrificios y sus pérdidas de sangre, trae
a pasos agigantados la liberación de nuestro
pueblo y el derrumbamiento total del régi-
men sanguinario Franco-Falangista.

Conseros en contacto con la gloriosa A.G.L.
Y unidos todos al glorioso Ejército guerrillero
podremos romper la presa.

¡ Ese presa! que dirige el riego, ese riego san-
guinario, Franco-Falangista que esta
inundando nuestro suelo.

Adelante pueblo no temar.

Hay que romper la presa, ser har-
mas de la A.G.L. te protejer

2-12-48
Publio

10. CARTES DE CARLOS, CAP DEL SECTOR 23è A DOLORES IBARRURI I JOAN COMORERA.

CARTA A DOLORES IBARRURI

Querida camarada Dolores: aprovechando esta oportunidad que se nos presenta, queremos mandarte un saludo guerrillero en nombre del 23 sector, que queremos que hagas extensiva a todos aquellos que quieran que nuestra querida España no sea una colonia de los imperialistas angloamericanos, sino una España democrática y española, como tú dices.

Dolores, desde las montañas que ocupa este sector, queremos decirte todo cuanto pasa. Las fuerzas civiles encargadas de masacrar el pueblo, no paran de darnos batidas a base de morteros y ametralladoras pesadas, incendiando casas y asesinando a la población indefensa, como sucedió en el mes de agosto en el término de Morella, que después de recomponer sus cuerpos a martirios nunca conocidos fueron asesinados cinco patriotas en una pista cerca de Morella, como también fueron asesinados padre e hijo del Mas de Clara, de Cinctorres, al no poder lograr lo que buscaban en sus batidas, descargaron su rabia sobre este padre e hijo. Pero a pesar del terror más refinado que la Historia a conocido (sic), la población obrera y campesina nos ayuda y nos quiere porque ve que mantener la bandera en sitio, como lo supo hacer nuestra inolvidable Lina Oden, como lo saben hacer nuestros guerrilleros, que dan su vida por la libertad y soberanía de nuestro pueblo. Nosotros que consecuentemente luchamos con las armas en la mano, no permitiremos que la soberanía de nuestro país, sea vendida por ningún político podrido como Prieto y compañía y puedes decirle a esa caterva de vacilantes al servicio de lo más negro de la reacción imperialista, que pueden hacer cuantas traiciones quieran a favor del fascismo, que el pueblo quiere República y no traidores.

Dirás también a todas las fuerzas republicanas del exilio, que sigan nuestro ejemplo de unidad y lucha, que en la medida que esta unidad y lucha sea efectiva acortaremos el sufrimiento de nuestro pueblo, para terminar con este régimen de terror y miseria que sufre nuestro pueblo.

Franco trata de satisfacer los apetitos de que sus nuevos amos imperialistas anglo-americanos, de arrastrar a nuestro pueblo a la guerra contra la URSS y las nuevas democracias, pero esto no lo conseguirá porque nuestro pueblo no quiere la guerra.

Saludarás en nombre del 23 sector a todo el Buró y CC y tú lo recibes de este incansable luchador. Tuyo y de la causa. CARLOS

CARTA A JOAN COMORERA

Estimat Juan Comorera: Aprofitant una de les poques ocasions que es presenten paso a dirte que desde dalt de les montanyes de la gloriosa AGL estic lluytant (sic) per la llibertat de la nostra estimada Catalunya con també per la llibertat del demás poble espanyol.

Com a militant del nostre gloriós PSU, que tant brillantment diricheches (sic) paso a dirte que saludis a tots els republicans que lluitent per la llibertat del nostre poble espanyol y digals que yo, un català, que desde la edat dels 14 anys lluyto y lluytaré hasta beure el fruit de les nostres ilucions (...), també dirte que fa 5 anys, que lluytu al costat dels camarades de la AGL y et prometo que no entregaré l'arma fins que traurem,

tots units, aquesta (..), de falangistes del nostre poble. Ni permetré que cap polític corcat, com en Prieto, vengut a la reacció, venguin el nostre poble en mans estrangeres.

També daràs un fort abraç a tot JSU y sols et demano que em perdonis per les faltes que tinc en català, dons fa mols anys que estic lluytant al custat de castellans.

Tu rebs un fort abras que faras extens a tot el CC del que os promet lluyta hasta el fi.

Sempre amb vosaltres. CARLOS.

Font: *Movimiento Guerrillero*, jacquet 234 i 249, AHPCE

11. ESCOLA GUERRILLERA. TEMARI.

AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE. ESCUELA. (ANY 1947)

OBJETO DE LA ESCUELA- La historia de las escuelas militares es tan vieja como la guerra misma, siendo en sus principios rudimentarios, como necesidad apremiante de intercambio impresiones entre los jefes militares, de las experiencias obtenidas a través de sus batallas y su comunicación a los mandos inferiores y soldados para su conocimiento.

En la actualidad, todos los ejércitos del mundo dan una importancia principalísima a la capacitación de su oficialidad y algunos por medio de las escuelas en sus diferentes categorías, de Estado Mayor, de Oficiales y Clases, reservando a la tropa enseñanza práctica de la lucha militar por medio de instrucciones.

El problema de la capacitación de cuadros, base de un ejército, fue atendido en nuestro Ejército Popular desde los comienzos de la lucha, por la fundación de las escuelas populares de guerra de las diferentes armas y cuerpos para oficiales, y escuelas de campaña para la capacitación de clases y soldados.

Luderdorff, General Jefe del EM Alemán, en la primera guerra mundial y el mejor estratega durante la misma, decía, un Ejército bien disciplinado, bien dotado, con sentimiento patriótico y que conozca la técnica de la lucha hasta el soldado, es el puntal más firme para el éxito de las operaciones y de la victoria.

En la época de paz, el tiempo de duración, de la preparación de cuadros militares, invierte años; considerando como poseedor de una carrera a todo el que termina con éxito los diferentes cursos. Este tiempo se rebaja a meses en tiempo de conflicto, en el cual, las bajas habidas, la necesidad de nuevos cuadros de mando para absorber el personal proveniente de quintas, y los ascensos se hacen urgentes.

En los movimientos guerrilleros, la necesidad de las escuelas se hace mucho más necesaria ya que las condiciones de la lucha son completamente diferentes a las enseñanzas de la táctica de un ejército de línea y las enseñanzas adquiridas en la guerra, son aplicables en la lucha guerrillera en un tanto por ciento muy reducido.

En la Unión Soviética, país que más importancia da a la lucha guerrillera, basándose en la experiencia de ayuda que realizó el movimiento guerrillero acaudillado por Chafayeff, como arma auxiliar de su ejército. Los cursillos de preparación en las escuelas de este país son tan extensos como las de un oficial de un arma cualquiera; los futuros pertenecientes al ejército guerrillero son cuidadosamente seleccionados y adiestrados en un plan de materiales preparado y complejo, siendo considerado un xxx simple en categoría a un oficial del ejército de tierra.

Esta preparación minuciosa y escogida, es imposible de realizar en los movimientos guerrilleros que surgen en plena época bélica, por la independencia de su patria. En estos casos las materias tratadas en las escuelas son sumamente seleccionadas, los temas sintetizados y los cursillos reducidos a corto número de semanas o días; en general no se goza de material suficiente ni de la comodidad necesaria, por los asistentes que tienen la doble tarea de capacitación y lucha.

Toda escuela guerrillera constituye un blanco principal de los tiros del enemigo contra esta clase de lucha, al saber que, un guerrillero capacitado da un resultado mucho mayor con la mitad de exposición.

En Francia, las escuelas fundadas desde el comienzo del maquis, en el corazón de los bosques y mantenidas con el sacrificio de los salarios de los propios guerrilleros, fueron combatidas de una manera especial, por la mejor policía de Petain. En la actualidad, las escuelas de preparación para el envío de guerrilleros a nuestra xxxxx ha sido una de las preocupaciones más urgentes de la agrupación de guerrilleros criticados por la prensa francesa de escuelas de terrorismo.

Las supuestas escuelas de preparación de guerrilleros griegos dentro del territorio Albanés, Yugoslavo y Búlgaro, han sido un punto de apoyo para la reacción mundial, en las diatribas sostenidas en la ONU contra el movimiento de independencia griego.

El EM de esta Agrupación consciente de la necesidad de la capacitación de todos los jefes y guerrilleros de la misma, creó por orden en el mes de octubre y en el pasado año, la escuela de la agrupación, a fin de unir a la experiencia práctica de sus componentes, la técnica necesaria para el éxito de nuestras operaciones.

Por inconvenientes surgidos en la vida que desarrollamos, la escuela no pudo comenzar a funcionar hasta principios de invierno en el 17 sector, que durante la mitad de esta estación, por sus barracas vio discurrir dos promociones completas y una incompleta, los resultados obtenidos y las calificaciones en general de los exámenes, con sobra colocan nuestras aspiraciones, teniendo en cuenta la poca preparación cultural en general gozaban los asistentes; y el aprovechamiento fue reconocido por ellos, quienes solicitaban asistir a otros cursillos de carácter más amplios.

Las necesidades de la lucha hicieron imposible la permanencia de esta escuela durante la totalidad del año, limitándonos únicamente por el momento a aprovechar la estación invernal, época de menor actividad guerrillera por el clima.

Las experiencias sacadas por los cursillos anteriores, y por la poca duración de estos, son el motivo de que durante esta temporada demos primicia a aquellas materias de más interés, y necesidad en la vida guerrillera con detrimento de la enseñanza de las anteriores que se consideran secundarias.

Así en el presente cursillo los temas de táctica guerrillera, explosivos y política, serán expuestos más ampliamente, a cuyo efecto, los de tiro, armamento, topografía y sanidad, han sido reducidos a los puntos más interesantes.

La táctica guerrillera, más bien debía llamarse estrategia guerrillera, base fundamental para el buen desarrollo de las operaciones, constará de la base puramente teórica y el comentario de operaciones muchas de ellas vividas por vosotros en los cuales se señalarán los errores y aciertos producidos durante los pasados meses, ligando la experiencia práctica a la teoría.

EXPLOSIVOS.- El arma material más potente del guerrillero. Del dominio de su técnica depende el éxito de un gran tanto por ciento de nuestras operaciones.

POLÍTICA.- La preparación política del guerrillero es punto primordial, dado la característica de nuestra lucha político-militar. La convicción y el conocimiento político guerrillero, da más combatividad, entusiasmo y ventajas para el desarrollo de la segunda parte de la tarea guerrillera.- **LA PREPARACIÓN DEL PUEBLO PARA LA**

INSURRECCIÓ NACIONAL. Aparte de la preparaci3n t3cnica de los guerrilleros, en los presentes cursillos, esta direcci3n hace constar la preparaci3n moral de los mismos, durante los cursillos pasados, habiendo salido los asistentes con un favor sentido de disciplina y dotes de mando, necesarios ambos en el desempe1o en algunas de las funciones que vienen realizando y en otras para el desarrollo futuro de sus funciones, a medida que el movimiento guerrillero vaya ampli1ndose y desarroll1ndose.

La direcci3n de la escuela, tienen el criterio de que este lapso de tiempo en el cual os vais a separar de la vida operativa guerrillera, no es un retraso para los fines de nuestra lucha, sino al contrario, el mejor est3mulo y empujo en lo sucesivo con nuevos procedimientos y t3cnicas en el desarrollo de nuestras operaciones, que compondr1 este periodo.

Dada pues la cortedad de este cursillo y la intensidad con que se llevar1, esperamos que para obtener un mayor rendimiento, pong1is todo el inter3s y aplicaci3n posible que en vuestro bien y en el de la lucha duradera.

En campaa----- de -----1947

La Direcci3n

PROGRAMA DE LA CLASE DE EXPLOSIVOS.

TEMA PRIMERO.- Mechas- sus clases.- Amadur- Bikfor y detonante-Amadur-Velocidad e inconvenientes del aire- La mecha de barreno- Velocidad y composici3n- Adaptable a voladuras submarinas- Pruebas de las mechas- Mecha detonante.- Composici3n- Velocidad de detonaci3n.- Conservaci3n de las mechas- Transporte- Peligros- Inconvenientes en su manejo- sustitutivos de la mecha- Reguero de p3lvora que no sea r1pida para cargas subterr1neas- Sustitutivos para mechas detonantes- Empalme de mechas entre si- Arado con Bikfor, empalme doble, p3lvora para favorecer el incendio.- Mecha de barreno entre si inconvenientes de las cercan1as de las cargas.- Empalme de Amadu. Mecha de barreno y detonante. Necesidad de fulminante fuego de la detonante. Empalme de mechas detonantes.- Inconvenientes de los cruces- petardo-cebo.

TEMA SEGUNDO.- Fulminante contra el3ctricos- Fulminantes corrientes.- Composici3n- Carga- empalme de la mecha de barreno a fulminante de corrientes- Forma de corte y precauciones- fulminantes de corrientes- Composici3n y clases de retardo por la aminoraci3n- Conservaci3n de los fulminantes-Transporte-cuidados- Peligros e inconvenientes en su manejo- Sustitutivos de fulminantes corrientes- Fabricaci3n de fulminantes el3ctricos- Instant1neos y a retardo- transporte y empleo doble para seguridad de la explosi3n- El encendido a fuego- Comprobaci3n de las mechas- Procedimiento para encendido a fuego simultaneo.

TEMA TERCERO.- Explosivos- efectos- Dinamitas y sus clases- Caracter1sticas y propiedades- manejos- cuidados- Peligros e inconvenientes- Efectos de las dinamitas atacadas- plastic- trilita- tol- propiedades de cada uno.- Caracter1sticas de cada uno- manejos- cuidados- peligros e inconvenientes- Preparaci3n- Instalaci3n y c1culo de las cargas- tabla- Objetivos a destruir- c1culo del espesor- encendido- qu3mico- Teor1a y aplicaciones- Botellas de l3quido infamable- a choque y retardo- Diferentes maneras de fabricaci3n de ambos- Construcci3n de varias formas del peque1o aparato para atentados personales- su aplicaci3n al encendido de cargas. Diversos procedimientos para producir incendios.

TEMA CUARTO.- Teoría del encendido eléctrico- Conductores convenientes- Generadores- Baterías- Líneas eléctricas- Condensadores y Magnetos- Circuitos abiertos y cerrados. Cortocircuitos- Conservación de los circuitos.- Circuitos simples abiertos para una carga- aplicación a voladuras en general. Circuitos para varias cargas- Línea simple y doble- Ventajas de esta última.- Circuitos compuestos de voladuras especiales.- Voladuras a retardo por el procedimiento eléctrico.- Comprobación de los circuitos.- Inconvenientes del procedimiento eléctrico.

TEMA QUINTO.- Encendidos a roce y percusión. Teoría de ambos- aparatos de estos sistemas con martillos a emplear- Fabricación de bombas por ambos procedimientos- aplicación a minas- Encendidos mixtos y sus ventajas- Otras clases de encendidos- Destrucción de puntos de alta tensión- Precauciones- Instalación de las cargas y elección del terreno- Encendido a distancia- Comprobación del aislamiento- Destrucción de puentes de todas clases- Hierro y ladrillo- Cemento- un arco y varios arcos- Arcos superpuestos- Tableros de cemento y colgantes- Colocación de las cargas de cada uno.

TEMA SEXTO.- MINAS. Instalación en carreteras y caminos- Elección del terreno- Fabricación de minas e instalación por los procedimientos, roces percusión- Químico y eléctrico- Ventajas e inconvenientes de cada procedimiento- Disposición de minas para ataque a caravanas- fabricación e instalación de petardos de aviso- Minado de campamentos- minas para día y noche- Sabotaje y destrucciones en carreteras- Destrucción de trenes sin explosivos- destornillado del rail cuerno a cuña- Agujas- Levantamiento de la vía- Incendio del convoy.

TEMA SÉPTIMO.- Técnicas de las voladuras de trenes- elección del lugar- procedimientos químicos- roce y percusión- eléctrico- ventajas e inconvenientes de cada uno- preparación e instalación de las cargas- destrucción de locomotoras- Encendidos a retardo.

TEMA OCTAVO.- Voladura de centrales eléctricas- Objetivos a destruir según su importancia- Dinamo-Transformadores- Cuadro central- turbinas- Voladuras desde el interior y exterior- Precauciones en la central- Destrucción de transformadores- Sabotaje y destrucciones en fábricas- Ataque al árbol de transmisión y motor principal- Destrucciones en minas- Sabotajes y destrucciones en línea eléctricas en general- Instrucciones de depósitos de gasolina- destrucción de maquinaria sin explosivos.

TEMA NOVENO.- Aparatos de relojería- Construcción a más de doce horas- Aparatos de sorpresa- Paquetes- Banderas- Carteles- Objetos etc.- La inventiva del guerrillero como tema escrito.

PROGRAMA DE LA CLASE DE SANIDAD

TEMA PRIMERO.- Vendajes- Inyecciones- Endovenosas- Intramusculares- Subcutáneas- primera cura por herida- Heridas infectadas.

TEMA SEGUNDO.- Hemorragias- Corte- Extracción de proyectiles y metralla- Torceduras- Reducción de fracturas- Enfermedades más corrientes en la vida guerrillera y su medicación- Transporte de heridos.

PROGRAMA DE LA CLASE DE ARMAMENTO

TEMA PRIMERO.- Fusil máuser español- Arme y desarme- Limpieza- Piezas frágiles- encasquillamientos más frecuentes y soluciones- Ídem demás fusiles.

TEMA SEGUNDO.- Metralleta- Arme y desarme- Limpieza- Encasquillamientos y soluciones- Comprobación de la munición- ídem naranjero y demás ametralladoras.

TEMA TERCERO.- Pistolas- Arme y desarme- Encasquillamiento y soluciones- Bombas de mano- Clases- Composición- Laffite- Arme y desarme- Repaso de bombas- Desarme de proyectiles de cañón y mortero.

PROGRAMA DE LA CLASE DE TOPOGRAFIA

TEMA PRIMERO.- Orientación por el sol- La polar- La brújula- Árboles, etc.- La brújula – Puntos cardinales- Rumbos- Lectura de un plano- Orientación de un plano.

TEMA SEGUNDO.- Escalas gráficas y numéricas- Uso y Construcción de mapas- Distancias reales sobre el terreno- Situación rudimentaria de un punto del terreno al plano y de plano al terreno- Direcciones de marcha- Itinerarios.

TEMA TERCERO.- Construcción de croquis y acotados- Planos- Construcción a escala de pequeños planos y piezas de armas- Cuadraturas de los planos- Pequeñas nociones de dibujo y geometría.

PROGRAMA DE LA CLASE DE TIRO

TEMA PRIMERO.- Prácticas de puntería de las diferentes armas- Corrección de tiro y corrección del arma- Proceso de un buen disparo de fusil- Distancia máxima de tiro- Tiro de flanco- Disposición de las armas ametralladoras para el tiro cruzado y ventajas de este tiro.

PROGRAMA DE LA CLASE DE TÁCTICA

TEMA PRIMERO.- De que trata la táctica guerrillera- Procedimientos y métodos que emplearemos en el desarrollo de la clase.- Historia de los movimientos guerrilleros- Ligera idea de la lucha del hombre por la existencia- Comunismo primitivo- Las tribus- El arado y la semilla- La esclavitud- El feudalismo- Artesanado y gremios- La monarquía- Las máquinas- La imprenta- La burguesía- Los sindicatos- Los partidos políticos- La República- Socialismo- Motivos de la existencia guerrillera- Ideas de independencia y libertad de un pueblo- guerras de invasión- La guerrilla como arte militar de un ejército- Parachutismo- Régimen de tiranía y opresión- incompatibilidad con el régimen- Movimientos guerrilleros pasados- Nuestra guerra de independencia- El Empecinado- Los moros de África- Chapayev En Rusia- Nuestra guerra de 1936 al 1939- La segunda guerra mundial- Rusia- Checoslovaquia- Polonia- Francia- Yugoslavia y Grecia.

MOVIMIENTOS GUERRILLEROS EN LA ACTUALIDAD.- Palestina, Indonesia, Vietnam, Grecia y España. Partidos fascistas dentro de Europa- El plan fascista- Condiciones indispensables para un movimiento guerrillero- Íntimo contacto con el pueblo y sabotaje organizado en las fábricas como complemento de los movimientos guerrilleros como tipo político.

TEMA SEGUNDO.- ORGANIZACIÓN DE UN MOVIMIENTO GUERRILLERO

Como principio un movimiento guerrillero- El hombre suelto- El grupo aislado- Ligazón de los cuerpos- Etapa defensiva- Control y orientación de los grupos ligados- Segunda etapa. –Preparación técnica de los guerrilleros- Formación de unidades de tipo guerrillero para lo militar- Las agrupaciones guerrilleras- Organización de los hombres- del terreno y de objetivos- Distintos cometidos de una guerrilla en orden de operación

según los motivos de su existencia- Tercera etapa. – Ofensiva- Ejército guerrillero- Insurrección nacional- Organización guerrillera después de la liberación- Organización de nuestra Agrupación guerrillera- Normas de la organización del Boletín de Información número uno de la agrupación.

TEMA TERCERO.- CLASIFICACIÓN DE LAS ARMAS DEL GUERRILLERO

ARMAS MORALES. – Disciplina y espíritu de sacrificio- Resistencia física y moral sin límites- Honradez absoluta- Altruismo y solidaridad- Vigilancia permanente, fuera del campo de guerrillas y en guerrillas- Composición y conocimiento absoluto de la causa que defiende.

ARMAS MATERIALES.- Personales: fusil, metralleta, pistola y bomba de mano, armas guerrilleras por excelencia- Explosivos y líquidos inflamables- aparato de ...- propaganda.

ARMAS TÁCTICAS.- Valor- Audacia- Astucia- Sorpresa- Movilidad- Concentración y discreción- Instinto y autonomía- Trucos y disfraces- Ingenio y rapidez- Ideas constantes en la mente del guerrillero- La conquista de nuevas zonas- El contacto con el pueblo- El guerrillero en la ciudad- Sus cualidades- El jefe guerrillero- Cualidades- Diferencia de un ejército regular de un ejército guerrillero.

TEMA CUARTO.- Información. ojos y oídos guerrilleros- información sobre el enemigo- Situación- Cantidad- moral- Instrucciones- Costumbres- Medios y posibilidades- Guardias- Puestos fijos y patrullas- Puntos débiles del enemigo- Información que el enemigo puede tener de nosotros- Organización del SIR- Instrucciones a la población civil- Observación propia- Condiciones- edificios- Circulación- Industrias- Puntos básicos de la economía de un país- Los pueblos- principal fuente riquezas- Personajes y autoridades- Sentimientos y comportamientos.

CARBURANTES.- DEPOSITOS DE GASOLINA.- Modelo de ficha de la agrupación para información de los pueblos- Bancos- Comunicaciones- Centrales de correo- Teléfonos y telégrafos- Prisioneros- Formas de abordarles- Procedimientos.

CONDICIONES DE UNA BUENA INFORMACIÓN.- Por varios conductos e independientes- a fecha larga- Operar sin que nadie lo sepa- Observaciones del mismo día- Reacción del pueblo después de la operación- Espionaje propio- Hilos de información que más interese atender- Militares- Sus familiares- Servidumbre- Amistades- Sus costumbres- Autoridades- Forma de abordarlos, atenderlos y explotarlos- Contra-espionaje enemigo- Contra-maquis- Servicio de información del enemigo- Segunda bis- Provocación- Documentos en poder de nuestros caídos- Peligros de notas y nombres- Claves. Su empleo.

TEMA QUINTO.- OPERACIONES GUERRILLERA.- Sus enlaces- Clases de operaciones de subsistencia- Recuperaciones económicas y en especie- De contrapartida- Ajusticiamiento de chivatos- Elementos colaboradores del enemigo- Agentes de información- Emboscadas.

DE DESTRUCCIÓN.- Elementos vitales de la economía- Energía eléctrica- Minas- Circulación- Comunicaciones- Materias primas- Depósitos- Fábricas- Industrias- De organización y propaganda- Mítines- Reparto de propaganda- Letreros, cohetes- Organización de las reservas guerrilleras- Operaciones aisladas- Operaciones de distracción- Operaciones cebo- Operaciones convenidas- Planes de operaciones-

Objetivos continuos- A fecha fija y de ocasión- Capacidad de distinción- De un guerrillero en la realización de operaciones que se presenten- Planteamiento de una operación- Concepción e ideas generales de una operación- Información según casos- Planteamiento- Propósitos- Medios- Elección del personal y número- misiones- Duración de cada misión- Objetivo mínimo y máximo- Orden de aproximación- Primeras etapas- Etapa final- Contacto y asalto- Sorpresa- Falta de sorpresa- El jefe de una operación y la reserva- Los enlaces- Explotar el éxito de la operación- Contraseñas en el curso de la operación- Retiradas, varios caminos de evacuación, previstos y estudiados- Despiste en la retirada- Depósitos preparados de antemano- Peligros en la retirada- Retirada en plan defensivo- Escalonamiento- Puntos de reunión- Tiempo límite de espera- Disolución en caso de persecución profunda- Comentario de la operación y experiencia- Parte de una operación.

TEMA SEXTO.- MARCHAS Clases de marchas.- De avituallamiento- Contactos y enlaces- Observación- Información- Operaciones- Marchas normales- Fuertes y forzadas- Requisitos de una marcha bien organizada- Revista de armamento- Munición- Bombas de mano- Equipo- Macuto y ropa- Distribución equitativa de víveres- Carga y explosivos- Duración de la marcha- Descansos- Puntos de reunión en caso de choque- Distribución de guías- Vanguardia- Grueso de la fuerza- Retaguardia- Distribución de las armas automáticas- Distribución del personal- Numeración y ordenación fija del personal- Consignas de partida, de alto, descanso y alarma- Distancia normal y de peligros- De los descansos, lugar, fuentes, rastros, campos y huellas en sendas y caminos- Luces- Cigarros y ruidos, masías y perro- Primera y última etapa- Personal que se encuentra en la marcha y en el sitio de espera- Pérdidas- Cortes de la columna- Medidas- Solidaridad- Cuidados materiales con los pies.

TEMA SÉPTIMO.- OPERACIONES DE SUBSISTENCIA.- Recuperaciones económicas- Recuperaciones en espacio- Ajusticiamiento- Fiscalía de tasas- Enemigos públicos- Delatores- Colaboradores- Espías- Agentes de información del enemigo- Formas de disfrazarse- Formas de realizar los ajusticiamientos- Discernir y enjuiciar hasta qué punto son merecedores de este castigo- Atención con los informes tendenciosos- Propaganda explicando los motivos.

OPERACIONES CONTRA-PARTIDA.- Emboscada de castigo- Emboscada de recuperación de armas- Imprevistos- Provocados y normales- Emboscadas a fuerzas que marchan a pie- En caminos, en carreteras- Camiones- Pequeñas y grandes caravanas- Elección del terreno- Distribución de la fuerza- Armas automáticas- Colocación de minas- Contraseñas, Trucos y señales- Momento del fuego- Misión de cada uno y reparto del objetivo- Previsión en la retirada en el establecimiento de la fuerza- Precauciones en la recogida de armas.

TEMA Nº 8.-ATAQUE A LA ECONOMIA.- Destrucción de los centros vitales y de combustibles- ídem a los medios de distribución- Centrales eléctricas- Líneas eléctricas- Minas de carbón- Ataque a las máquinas principales- Cables, bombas y ventiladores- Labor entre los obreros- Sabotaje- Ataque a los transportes de carbón- Trenes y camiones- Con minas, con incendios- Ataque al transporte por carretera en general- Quemado de camiones- Sus efectos- Ataques a trenes y vías- Efectos- Cálculos en el 17 sector- Ataque a fábricas de toda clase- Quema de materias primas- Depósitos del Estado y de particulares- Comentarios sobre el desmoronamiento económico- Propaganda apropiada en todos estos actos.

TEMA Nº 9.-ASALTOS.- Fines de los asaltos- Forma de realizar un asalto- Toma de una casa con o sin fuerzas- Precauciones y medidas- Procedimientos guerrilleros- Trucos y disfraces- Asalto a un cuartel- Incomunicaciones del objetivo- Sorpresa- Procedimientos militares- Procedimientos guerrilleros según la construcción y la situación- Trucos a emplear- Intimidación por medio de las autoridades- Toma de la manzana y disposición de la fuerza- Tiro de flanco- Operaciones de castigo o recuperación de armamento- Explosivos y líquidos inflamables- Casas- Cortes de comunicación- Ataque a puestos de guardia y destacamentos fijos- Situación de los edificios en general- Sus alrededores- Personas que pueden llegar en su auxilio- Distancias de los puestos más próximos- Toma de un pueblo sin cuartel de la GC- Autoridades- Toma de un pueblo con cuartel de la GC con somatenistas- Procedimientos- Lucha de barricadas- Forma de avanzar y retroceder por una calle- Aprovechamiento de obstáculos y portales- Asalto a edificios particulares y bancos- Aprovechamiento del terreno en la retirada- Controles, fines- Manera de realizarlos.

TEMA Nº 10.- PUNTOS DE APOYO. Contactos y enlaces- Organización de la población civil- Comportamiento en los puntos de apoyo- Precauciones- Buzones y señales- Contactos en puntos fijos- Precauciones- Enlaces- Educación de los mismos- El secreto de su misión- Trucos y coartadas- Organización de la población civil en sus diferentes aspectos- Peligros de la ligazón entre enlaces y la población civil- Contacto con las autoridades- Las mujeres y ayuda a los guerrilleros- Los enlaces con las organizaciones políticas y sindicales. Peligro de la provocación- Propaganda adecuada a los organizados y el SIR- Guerrillas de reserva entre los jóvenes principalmente- Relaciones con las organizaciones. Historia- Consecuencias- Reclutamiento- Edad- Estado físico- Motivación- Formación política- Voluntarios- Persecución criminal- Desesperados frente a la situación- Problemas familiares- Cansados- Provocadores infiltrados- Reclutamiento entre los soldados y las juventudes- Resultados- Lectura de estatutos y observaciones- Ayuda de toda clase de antifascistas- Precauciones generales e imprescindibles con todos los incorporados.

TEMA Nº 11.- VIDA GUERRILLERA. Actividades guerrilleras- Campamentos con precauciones guerrilleras- Sin ellas- Instrucción y táctica guerrillera- Cultura en general- Clases tácticas- Teoría diaria- Fabricación de bombas- Aparatos de sorpresa- Explosivos- Manejo de armamento- Lectura de órdenes- Operaciones- boletines- Lectura de periódicos- Policía.

Equipo del guerrillero.- Macuto, manta, correajes, cartuchera- Bolsa de socorro, comestibles- botiquín de urgencia- Vestido, calzado y uniforme- Equipo de campaña, hacha, pico y pala- Equipo de soldador- Herramientas- Higiene del campamento e higiene personal- Economía y administración- Cuentas- Modelo de contabilidad- Presupuestos- Cálculos- Formularios en la vida guerrillera- Orden diaria- Menú- Servicios- Agenda y diario del campamento.

TEMA Nº 12.- CAMPAMENTOS.

Elección del terreno para campamentos- Orientación- Agua, leña, carbón- Aires dominantes- Campo de viabilidad- Alturas dominantes- Puntos habitados en los alrededores- Caminos y carreteras cercanos- Barracas- Distribución- Características- Barraca de mando- Oficinas, cocina, letrinas- Pozos de desperdicio- Camuflaje- Buzones y contraseñas- Ruidos y voces- Humo, rastros y sendas- Vigilancia- Trucos y señales- Perros instruidos- Ataques a campamentos- Caracteres de los ataques a

campamentos- Abandonos precipitados de campamentos- Abandono de campamento anticipado- Minado de campamentos- Incendios- depósitos- Experiencias- Tiendas de campaña- campamentos de reserva- condiciones- depósitos de comestibles- avituallamiento de campamentos.

“ALGARABALO” (sic)

Font: *Movimiento Guerrillero*, jacquet 144, AHPCE

12. COMUNICAT D'OPERACIONS SOBRE L'ASSALT ALS BANCS DE VILAFRANCA. 22 DE NOVEMBRE DE 1946

“El día 22 a las 10 de la mañana se realizó por un grupo de 14 hombres la operación proyectada en Villafranca. Entramos en el pueblo en camión detenido a tres km; desmontamos en la plaza (...) saliendo cada uno con rapidez en misión encomendada. Se destruyó la central telefónica, encontrando resistencia por parte de la telefonista que desistió ante la amenaza del fusil. Se recuperaron los cuartos completos del Banco de Valencia y 83000 pts y al parecer parte de los del Banco de Zaragoza 52000 pts. Estoy casi seguro que en este banco se quedaron pesetas unas 70 a 80 mil. En muchos bancos se hizo presentar el balance, que hicieron inmediatamente y en el de Zaragoza, que es donde suponemos que se han quedado pts y que fui personalmente quien lo recuperó. No registré todas las cajas, recogiendo únicamente el dinero que había en la que por orden abrió el director, quien manifestó que estaban todas allí. Dada la rapidez y obediencia con que cumplía las ordenes y al estar los dineros en la caja fuerte, vi que estaban todos allí y no registré más.

Total recuperado entre ambos 135 mil. El resto de camaradas, con la pareja de GC ocupó la plaza y calles que daban al cuartel de la GC, a quienes veíamos pasear delante del cuartel (unos 9). La operación se realizó en unos 8 o 10 minutos. Nos retiramos al grito de Viva la República y entonces salieron los guardias, hallándose uno de ellos de bruces con los dos camaradas encargados de destrozarse la central, estos que creíamos ya en la plaza, emplearon un tiempo excesivo en su misión y nos retirábamos sin avisarles. El guardia disparó sobre uno de ellos hiriéndole en la pierna a la altura de la rótula. Herida leve que está curada al apercibirnos de que los GC salían a la plaza desmontándonos del camión y haciendo nutrido fuego los dispersamos. No creemos haya habido consecuencias pues el fuego iba dirigido en parte alto, puesto que tenían enfrente nuestros dos camaradas.

Nos retiramos a sitio previsto.

Organizaron una débil persecución. En el mismo día organizaron el control, fusil a la cara, en todos los pueblos de los alrededores que hay GC y ellos mismos se han encargado de dar notorio y extender la noticia por todas partes.

Comentarios para todos los gustos en su totalidad favorables.

Perdimos en la retirada un tricornio, una cartuchera de uniforme, una manta y dos botellas de líquido inflamable.

Font: Documentació recollida al sumari 85-V-1947, AGHD

13. ORDRES DE L'ESTAT MAJOR I D'OPERACIONS DEL SECTOR 17È

13.1 ORDRES DE 20 DE MAIG DE 1947

AGRUPACIÓ GUERRILLERA DE LEVANTE. 17 Sector-3ªBrigada. ESTADO MAYOR

Al objetivo de cortar de raíz el reciente servicio de espionaje antiguerrillero montado por el enemigo en las zonas especialmente guerrilleras, para descubrir nuestros campamentos provisionales o fijos, a base de enviar continuamente agentes convenientemente camuflados o disfrazados y con supuestas misiones o trabajos; este EM se ve obligado a reforzar las medidas de seguridad mediante la publicación de la presente

ORDEN

ARTÍCULO PRELIMINAR.- Queda declarado el ESTADO DE GUERRA dentro de las zonas de bosques de todo el Sector, en consecuencia, todo grupo mayor de tres personas que sea avistado por una fuerza guerrillera y no obedezca a la primera señal de ALTO será considerado enemigo, disparando contra él.

Artº. 1º.- Queda prohibida totalmente la circulación de noche, por terreno boscoso o montañoso, incluso dentro de los caminos vecinales.

Artº. 2º.- La circulación de día por las zonas de bosques y monte se hará sola y exclusivamente dentro de los caminos y sendas menos transitadas para la circulación y laboreo de la tierra.

Artº. 3º.- Los infractores de los artículos precedentes, serán sancionados por la primera vez con multa de 1000 a 5000 Pts., y en caso de reincidencia o negarse al pago de la multa impuesta con la aplicación sobre su persona o bienes del Art. 23 de los vigentes Estatutos, dentro del cual se les considerará comprendidos ente de este EM.

El fallo de la pena en este último caso corresponderá al Tribunal Permanente de este EM.

Artº. 4º.- Siendo el de cazador, el disfraz más corriente empleado por los agentes enemigos para el cumplimiento de sus misiones; todo cazador que fuese aprehendido por una fuerza guerrillera, tendrá como castigo, la pérdida del arma y aplicación del Art. 3º de ésta Orden.

Artº. 5º.- Los leñadores, serán sancionados con la pérdida de las caballerías que portasen y en ausencia de éstas, se les considerará comprendidos en el Art. 3º de la presente.

Artº. 6º.- Al objeto de que la población civil, no se pueda perjudicar de una manera grave con la aplicación de esta Orden, queda delimitada una zona neutra para sus servicios de 1Km. De profundidad a partir del comienzo de todo bosque desde el pueblo de procedencia.

Artº. 7º.- Se considerarán exceptuados de la presente Orden:

- 1º- Los enlaces de la Agrupación Guerrillera de Levante.

2º- Los patriotas que en el momento de ser sorprendidos respondan de la consigna que este EM haya dado a los comités locales de ANFD y organizaciones antifranquistas. Con efecto y mensualmente procurarán estar al corriente de la consigna.

3º- Los que por su actuación y comportamiento lleven expedido un Salvoconducto de libre circulación por este EM.

4º- Los dueños y familiares de las parcelas de bosque o tierras de labor enclavadas en él, a condición de que limitan la circulación por la zona de propiedad.

Artº. 8º.- En el caso en que la detención recaiga sobre un elemento comprobado en los ficheros de este EM como falangista voluntario o miembro del somaten, se realizará un juicio sumarísimo de urgencia en el que se le podrá aplicar la pena de muerte por fusilamiento. (Los jefes de Unidades, recibirán instrucciones particulares sobre la celebración de dicho juicio y aplicación de la sentencia).

Artº. 9º.- El alegar ignorancia sobre la presente Orden, una vez pasado el plazo reglamentario, no implica para la aplicación de las sanciones o penas impuestas por ella.

Artº. 10º.- La presente orden entra en vigor a partir de los 15 días de su fecha.

Dada en campaña a 20 de mayo de 1947.

AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE. 3ª Brigada-ESTADO MAYOR

Siendo frecuente la detención de patriotas, que a veces no tienen ninguna relación con el movimiento guerrillero, en los pueblos cercanos a los lugares donde se desarrollan operaciones guerrilleras y siendo solamente deseos de venganza y criminales propósitos los que instigan estos hechos propios del régimen de terror en que vive actualmente el pueblo español; este EM considerando una de sus principales misiones la protección del pueblo indefenso ante las brutales represiones de los asesinos agentes de franco-falangismo, se ve obligado a tomar medidas pertinentes a fin de terminar con tanta injusticia, barbaridad y crimen que jamás conoció la historia de nuestra Nación.

A cuyo efecto este EM

DECLARA:

1º- Se considerará principal responsable de los casos de detención, apaleamiento o muerte de patriotas, el alcalde en funciones el día del hecho, tanto si ocurre dentro del pueblo o en el término municipal.

2º- Serán considerados segundos responsables, el jefe del movimiento dada su influencia política para evitarlo; el resto de las autoridades locales que de una manera efectiva y pública no se opongan a tales injusticias; los instigadores y delatores de dichos patriotas y personas adictas al actual régimen considerados en el pueblo como “mangoneadores”, “jerifaltes” o “matones” cosa corriente en el actual Estado de Franco.

3º- Las sanciones a los que incumpliesen dichos puntos serán:

- a) Operación de nuestras unidades sobre sus bienes particulares, en caso de que los patriotas sean detenidos un máximo de 15 días.

- b) Obligación a la manutención de los patriotas detenidos y sus familiares durante el tiempo de su encarcelamiento, reservándose este EM el derecho a nuevas represalias.

Los que se negasen al cumplimiento del presente Art. En el plazo máximo de un mes serán pasados por las armas.

4º- En caso de fallecimiento, o fusilamiento de algún patriota por el enemigo, las autoridades locales responsables, serán ajusticiadas en un plazo mínimo por muestras Unidades.

5º- Los alcaldes de pueblos sin GC que consintiesen la instalación de dichas fuerzas, serán pasados por las armas.

Los hechos prácticos nos demuestran que en todos aquellos pueblos en que las autoridades se han impuesto no se ha molestado a ningún patriota; asimismo apoyándose en la ley vigente, son la máxima autoridad dentro del pueblo, teniendo en todo momento bajo su mando al comandante de puesto de la GC y el que reclama o rechaza la presencia de dicha fuerza.

6º- Los Jefes de Unidades recibirán instrucciones oficiales sobre la forma de actuar en cada caso.

Dado en campaña a 20 de mayo de 1947.

AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE. 17 Sector-3ª Brigada-ESTADO MAYOR. (Tirada 10000)

13.2 COMUNICAT PÚBLIC SOBRE OPERACIONS. FEBRER 1947

AL PUEBLO DE NUESTRA REGIÓN

Al finalizar la estación invernal, el 17 Sector del AGL, dirige a todo el pueblo de nuestra región un fraternal saludo de victoria, exhortándoos a multiplicar vuestros esfuerzos en la colaboración y en la acción, a fin de que todos unidos en un solo bloque podamos barrer para siempre de nuestro suelo patrio a Franco y sus satélites falangistas, en el más breve plazo.

Por nuestra parte y como fuerza armada de vanguardia, os prometemos no descansar ni un solo instante en nuestros golpes efectivos contra el aparato estatal falangista y justicia, en cada persona enemiga del pueblo y de sus intereses.

Bajo esta bandera y considerando uno de los nervios principales para el desarrollo de la economía falangista, el tráfico rodado y transporte en general, este EM ha determinado el ataque con todo su potencial a toda clase de vías de comunicación terrestres, para impedir asimismo la circulación de vehículos con productos alimenticios con destino al extranjero, ya que con estas divisas, y a costa del hambre del pueblo, refuerzan los verdugos falangistas sus cuentas corrientes en el exterior, al objeto de disponer de ellas en la huida vergonzosa que piensan hacer en vista de la próxima liberación de nuestra Patria, y pagan elevadas sumas, a unos cuantos periodistas sin escrúpulos, a cambio de cualquier “articulillo” defendiendo al “NERÓN” español.

En este aspecto y siguiendo siempre nuestra norma de procurar evitar víctimas inocentes que las necesidades de la lucha pudieran acarrear, este EM pone en conocimiento de

toda la población civil QUE DECLINA TODA RESPONSABILIDAD que pudiera derivarse en el desarrollo de las siguientes acciones:

- a) Minado de carreteras.
- b) Destrucciones en vías de ferrocarril.
- c) Voladuras de trenes de mercancías.

A este respecto, este EM hace público las siguientes aclaraciones:

1º- Sobre el minado de carreteras, se colocarán los correspondientes carteles de aviso en todo el trayecto peligroso al paso de vehículos y peatones.

2º- En cuanto a las voladuras de trenes, serán atacados única y exclusivamente aquellos que transporten solamente mercancías, material de guerra y trenes militares. (Siempre y cuando NO sean compuestos de soldados).

Para las acciones señaladas en el párrafo anterior, este EM se atenderá al horario oficial de trenes editado por la RENFE no siendo responsable en ningún caso de las irregularidades que en el servicio se den, de los retrasos y de la circulación de trenes especiales a los cuales este EM no tuviera conocimiento de su funcionamiento.

El presente aviso entra en vigor a partir del día de su fecha.

En campaña a 16 de febrero de 1947.

AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE. 17 Sector-ESTADO MAYOR.

¡VIVA EL GOBIERNO REPUBLICANO QUE ESTA EN EL EXILIO! VIVA EL AGL! VIVA LA REPÚBLICA!

Tirada 15000 EJEMPLARES

Font: *Movimiento Guerrillero*, Caixa 106, carpeta 3.10, AHPCE

13.3 ORDRE GENERAL D'OPERACIONS. JUNY 1947

Agrupación Guerrillera de Levante. 17 S. 3ª Brigada. Orden general.

“Las operaciones realizadas por el 17 sector a partir del 15 de abril son tan escasas que el parte de operaciones dado hasta el primero de junio denota una pobreza tal que en lugar de demostrar el auge adquirido (...) por la incorporación de numerosos guerrilleros más parece que a los guerrillero se les haya tragado la tierra.

Próxima la fecha del 18 de juliol es necesario que en el 17 sector no haya ni un pueblo, ni un rincón que no se entere por nuestras acciones, bombas, letreros, propaganda, de que también ñas fuerzas republicanas viven (...) Que no haya en todo el 17 sector un solo fascistas que pueda celebrar con tranquilidad el 18 de julio, que su sueño sea turbado por las explosiones de las bombas republicanas, que al despertar vea por todas partes la bandera de la Republica, que los letreros no le dejen mirar a ningún sitio (...)

Guerrilleros, en este 18 de julio hay que demostrar de lo que somos capaces ; Que nada circule, que nada funcione; En este día cada guerrillero se multiplicará y en el parte de operaciones cada unidad tiene que ser mencionada más de una vez (...).

Operaciones que pueden realizarse:

PRIMERO: Interceptar toda clase de comunicaciones, desde las más complicadas, como voladura de trenes, hasta las más sencillas, como las obstrucciones de líneas telefónicas por mediación de dos herraduras atadas a un alambre y lanzadas a los hilos de la línea

SEGUNDO: Colocar banderas por todas partes, pequeñas y grandes, en los ayuntamientos, en las torres, en las carreteras, en los lugares más visibles

TERCERO: pintar banderas y letreros en piedras y edificios, por ejemplo sábanas de lado a lado de la carretera. Poner letreros con la pena de muerte a quién levante o borre banderas

CUARTO: Colocar petardos de retardo en los lugares más céntricos de comunicaciones

QUINTO: Tiras manifiestos por pueblos y carreteras

Para realizar todos estos trabajos deben emplearse todas las fuerzas disponibles, así como también los enlaces de pueblos y masías y dar las instrucciones concretas en las organizaciones antifascistas

VIVA LA REPÚBLICA

MUERA FRANCO

En campaña, junio de 1947. El jefe de la Brigada

13.4 ORDRE CONCRETA D'OPERACIÓ. 18 DE JULIOL DE 1947

AGL. 17 S. 3ª B. EM. ORDEN DE OPERACIÓN PARA EL DIA 18 DE JULIO. Al Cuarto Batallón.

1º En la noche del 17 al 18 de julio tres guerrilleros deben efectuar una voladura de tren en uno de los tres túneles que hay entre Caspe y la estación de Nonaspe. En su retirada volarán cuantas líneas telefónicas o eléctricas encuentren a su paso, colocando petardos en agujeros (..)

2º Mina eléctrica en la carretera de Alcañiz a Gandesa (...)

3º El resto de las fuerzas las concentrarás, después que en la noche del 17 al 18 hayan efectuado toda clase de destrucciones y colocaciones de banderas y letreros, para, el atardecer, del día 18, tomar un pueblo sin GC, donde se proclame la República, se rompan retratos y demás, colocar la bandera republicana con aparato de sorpresa en el, o algo que simule que lleva una pila. Mitin relámpago, confraternización con el pueblo, etc.

Debes procurar que en los pueblos más importantes y alejados se coloque profusión de carteles y banderas y se tire la propaganda que te enviaremos al efecto. Para ello, ha de colaborar la población civil, tal como enlaces y organizaciones antifranquistas.

Que coloquen en los cementerios de Cerollera y Valderrobles, entre las tumbas de los guerrilleros caídos, banderas y flores con la inscripción: "Tus camaradas no te olvidan. AGL".

De tu propia iniciativa, cuantas operaciones creas para sembrar el pánico entre el enemigo en esta fecha.

Font: *Movimiento Guerrillero*, Jacquet 33, AHPCE

14. AVISOS I AMENACES A AUTORITATS, CONFIDENTS I GUÀRDIES

14.1 CARTA D'AMENAÇA A ALCALDE DE CULLA (CASTELLÓ). 2n BATALLÓ, 17è SECTOR

AGrupación Guerrillera de Levante
2º Batallón 3ª Brigada
Cuarta Sección.-Estado Mayor.

Al Sr. Alcalde y demás autoridades Civiles
del pueblo de CULLA.

Siendo frecuente las detenciones, apaleamientos y asesinatos de patriotas antifranquistas y antifalangistas, todos ellos tan solo por satisfacer venganzas contra hombres españoles que protestan de su esclavitud, explotación y terror que les impone el actual régimen brutal de opresión, y teniendo en cuenta que los Alcaldes y demás autoridades civiles de los pueblos pudiendo evitarlo no lo hacen sino que en una u otra forma colaboren con la Guardia Civil en tales echas mastruensas, este E.M. se ve obligado a tomar medidas a fin de terminar con tanta injusticia, barbarie y crimen que jamás conoció nuestra Nación.

Señeres, ya se agotó la paciencia. En repetidas ocasiones les hemos advertido de las ventajas al portarse bien y de los perjuicios al portarse mal. ¿No quisieron impenarse a que la Guardia Civil cometiera crímenes, apalease, y cometiera toda clase de atropellos?. ¿No quisieron hacer constar públicamente que no estaban de acuerdo con tales medidas de barbara represión, llegando a presentar la dimisión antes de hacer de verdugo o colaborar con los verdugos del pueblo herrado y producido?. ¿No quisieron mantener a las familias que por haber detenido, asesinado, obligado a huir de la Ley de fugas las fuerzas de represión al cabeza de familia etc. han quedado en la mas completa miseria y dolor pues... side a la pisada de nuestras unidades Guerrilleras que se impusieron el deber sagrado de salir en defensa de la población civil indefensa... Contra un terror; contra una barbarie tan injusta y unica en la historia de la Humanidad, un terror mayor; una barbarie diez o cien veces mayor para defender los derechos de todo un pueblo que ama la libertad, el derecho, la justicia el trabajo herrado y la Republica Democrática.

En consecuencia haremos: Por cada patriota asesinado en el pueblo o su término, se pasarán por las armas a toda la Guardia Civil, Ayuntamiento y demás autoridades civiles del mismo. Por cada patriota detenido y apaleado, se dará fuego a los bienes particulares de las componentes del Ayuntamiento y cuartel de la Guardia Civil, pasando por las armas al Alcalde y comandante de puestos. Todos los "Chivatos" y "Nafones" serán pasados por las armas. A los grupos de mas de tres personas que caminen a partir de las ocho de la noche, sean Guardias civiles o paisanos se les hará fuego. Para flamencos nosotros con la razón... y contra verdugos, labrenes, traideres, y cobardes.

Para de justicia que llevaremos a cabo a partir del 1º de Noviembre de 1947. Y el que no esté conforme que presente la dimisión y se vaya pues, para gobernar así, hace tiempo que sebran.

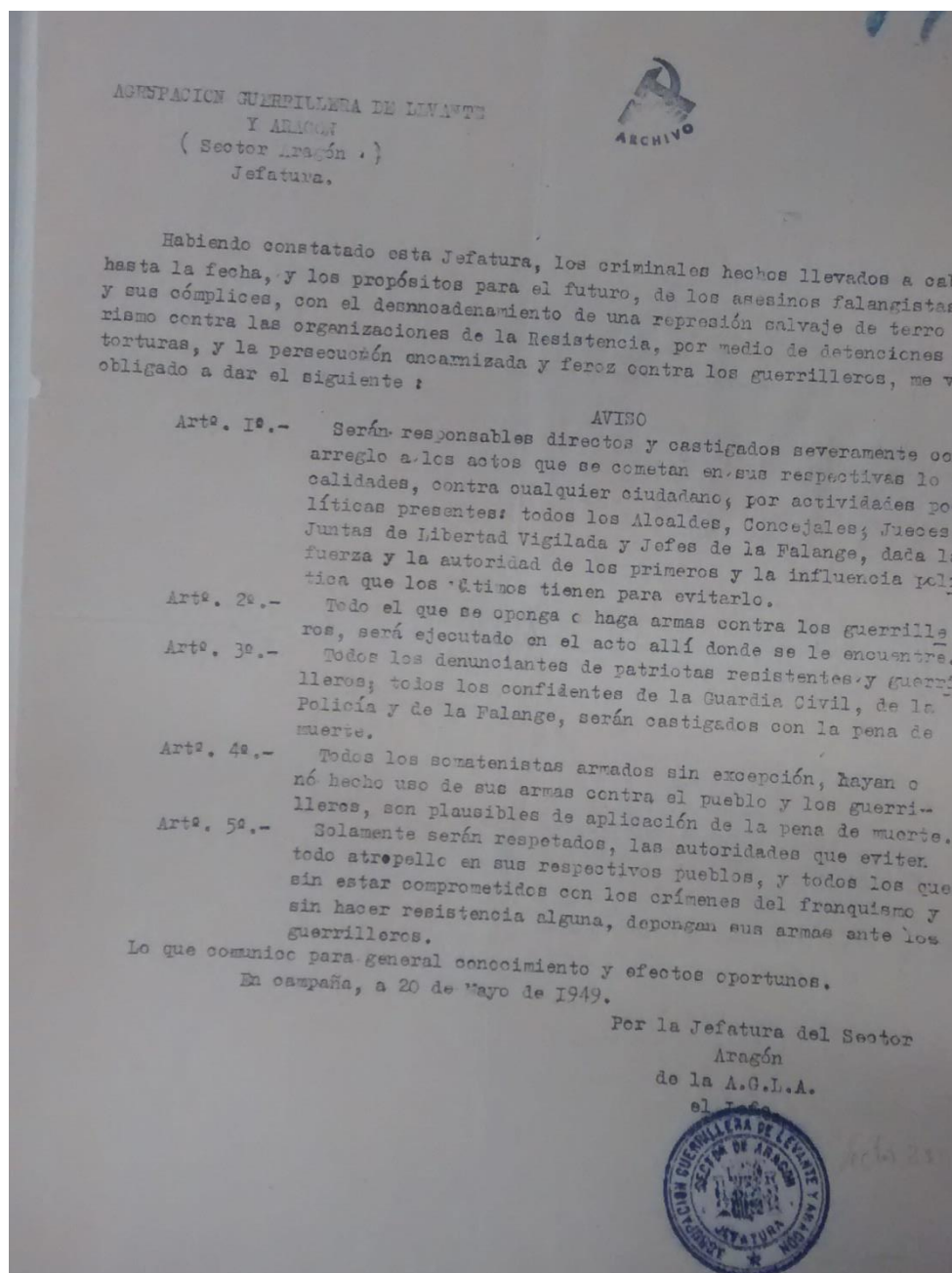
Vº Bº
El Jefe de E.M.
Firmado Juan Manera.- Rubricado.

En Campaña, Octubre de 1947
El Jefe del Batallón
Firmado.- Cincoferrés.- Rubricado

Hay un sello que dice .- 3ª Brigada A.G.L. 2º Batallón.

Font: fons de Govern Civil, caixa 11245, AHPC

14.2 AVÍS GENERAL A AUTORITATS, SOMETENTS I CONFIDENTS. OCTUBRE 1949

Font: *Movimiento Guerrillero*, caixa 106, carpeta 3.11, AHPCE

14.3 MANIFEST DEIXAT A L'AJUNTAMENT D'ORTELLS DIRIGIT A LA GUÀRDIA CIVIL (2 de juliol de 1946)

“La Agrupación Guerrillera de Levante al Instituto de la Guardia Civil

En la lucha entablada entre el heroico pueblo español y el régimen franco-falangista, que lo somete al más inhumano estado de hambre y terror (...), el instituto de la GC es empleado como fuerza de choque en primera línea contra la vanguardia del pueblo en

armas: los guerrilleros. (...) en tanto circulan libremente estraperlistas, ladrones y asesinos enmascarados bajo la tutela falangista, sois destinados a tratar de eliminar a los millares de guerrilleros que a lo largo de nuestra Patria reverdecen los laureles conquistados por los guerrilleros de la independencia contra Napoleón (...). Aspiramos a que del seno de España sean eliminados las influencias extrañas y a que el pueblo escoja libremente el gobierno que se dé. Para vergüenza nuestra, el Instituto del que formáis parte es uno de los pilares en que se asienta la Falange, a cambio de miserables sueldos que a duras penas os permiten el mal vivir. Meditad en la responsabilidad en que estáis incurriendo. La lucha contra el régimen cobrará día a día mayor amplitud y dureza. En ella habréis de adoptar definitivamente una actitud resuelta: con los bandoleros y verdugos falangistas o con los auténticos patriotas que aman a España y aspiran a hacer de ella una Patria feliz y acogedora, para los españoles dignos de tal nombre. No es nuestro propósito arrebatáros vuestras vidas y procuraremos impedirlo en lo posible. Pero de vuestra conducta dependerá que seáis atacados sin contemplaciones si persistís en interponeros a nuestras acciones encaminadas al establecimiento de la República”.

Font: fons de Govern Civil, Caixa 11262, AHPC

14.4 CARTA DEIXADA EN L'AJUSTICIAMENT AL MAS DEL COLL (MORELLA). 27 DE JULIOL DE 1946

Agrupación Guerrillera de Levante-Grupo Móvil número 8. Señor Joaquin Sanz Aliau. Sumamente molesto me es dirigirme a V. por medio de la presente, pero dada la ocasión que hoy se me presenta de ajusticiar a su esposa, cómplice de la muerte de dos camaradas nuestros; y cuya principal responsabilidad descansa sobre V., creo oportuno hacerle las siguientes observaciones.

1. Como soldados de la República, como guerrilleros, como hombres que sabemos morir defendiendo una causa justa y digna de todo español consciente, no abandonaremos jamás las armas hasta la completa consecución de la victoria.
2. Toda delación directa o indirecta, encaminada a la persecución guerrillera, será castigada inexorablemente sin ningún género de contemplaciones, por lo tanto V., como responsable de la cobarde agresión que segó la vida de dos de nuestros hermanos, muy pronto será ejecutado siguiendo idéntico camino que su esposa, a menos que V., avergonzado de su mala acción, ponga fin a su vida escogiendo a su voluntad los medios que crea más adecuados, pues, sepa que ningún paso da sin que sea escrupulosamente observado por nosotros, que siguiendo fielmente las consignas de nuestro camarada Cristino García, masacrado por los asesinos falangistas, no cejaremos en el empeño de hacer pagar a buen precio cuantas traiciones nos hagan.

Esperando verle pronto le saluda el jefe del 8º Grupo Móvil de Guerrilleros. Fdo. Arturo Llosegui

Font: fons de Govern Civil, Caixa 11262, AHPC

15. DESERCIONS I AJUSTICIAMENTS. ORDRES I DECLARACIONS SOBRE ELS AJUSTICIAMENTS DE JULIÁN SALMERON I GUALINO

15.1 ORDRE I DECLARACIÓ D'AJUSTICIAMENT DE JULIÁN SALMERÓN

Agrupación Guerrillera de Levante. 17 Sector, 3ª Brigada. 1r batallón.

ORDEN DEL BATALLÓN N. 2

1º En todas las unidades de este Batallón se creará el periódico mural en el cual todos los guerrilleros y jefes tendrán el derecho y deber de escribir en él artículos de orientación política y cultural sobre la buena marcha de nuestra lucha.

2º Queda terminantemente prohibido a todo guerrillero y jefes de esta unidad, el hacer uso bajo ningún concepto de mecheros de luz dado los casos en que se han dado de imprudencias de haberlos encendidos durante las marchas y en el campamento durante la noche, y a fin de evitar en lo sucesivo tales imprudencias perjudiciales para el ejército guerrillero y beneficiarias para el enemigo, se dotará a cada uno de un chisquero de mecha.

3º El día 25 del corriente fue detenido y capturado el desertor Julián Salmerón Antón, de 20 años de edad, natural de Cañizares (Cuenca) que desertó de las filas guerrilleras el día 22 de abril de 1947, el cual estaba al servicio de la GC

4º En el día de la fecha ha sido juzgado y condenado a muerte por el tribunal de urgencia formado según el Art. 35 de los ESTATUTOS VIGENTES DE LA AGRUPACIÓN GUERRILLERA DE LEVANTE, el desertor que en el apartado 3º de esta orden se indicó, el cual ha sido cumplida la sentencia, siendo ahorcado en plaza en el día de la fecha a las 7.30.

En campaña, a 26 de noviembre de 1947

El jefe del batallón

Signatura (Valencia)

Para conocimiento del jefe del 17 sector y el jefe de l'AGL

Agrupación Guerrillera de Levante. 17 Sector, 3ª Brigada. 1r batallón

Yo, Julián Salmerón Antón, de 20 años de edad, natural de Cañizares (Cuenca) de oficio racinero.

DECLARO ante el tribunal militar del ejército guerrillero de la República española formado en esta unidad según los art. 35 y 36 de los ESTATUTOS vigentes de l'AGL, estar convicto y confeso del delito de Traición y Deserción de las files del Ejército Guerrillero Republicano Español.

Habiendo desertado el día 22 de abril del año 1947, del ejército guerrillero español, me puse al Servicio de la Guardia civil y demás agentes de la represión franquista causando daños materiales a los familiares de guerrilleros que yo conocía así como también a antifranquistas que yo sabía que estaban o habían estado con relación con el Ejército Guerrillero, para este fin me valía de ellos para vivir a su costa.

Y para que conste firmo la presente en campaña a 26 de noviembre de 1947.

En orden general de la Agrupación n. 21, me comunica lo siguiente:

El jefe del 1r Batallón del 17 sector, en orden interior n.2 fecha 26 del corriente me comunica haber capturado el día 25 el desertor Julián Salmerón de 20 años, evadido de dicha unidad el día 22 de abril de 1947, estando al servicio de la GC.

El día de la fecha fue juzgado y condenado a muerte en la horca ante toda la unidad (...). Este EM se complace en felicitar a los jefes y guerrilleros de esta unidad por la buena labor de vigilancia política que viene realizando cuyos frutos han sido en pocos días el descubrimiento del traidor Lizandra y captura de este desertor.

Para estímulo del resto de unidades queda patente esta felicitación, más loable que cualquier operación guerrillera, ya que con estos hechos se fortalece la combatividad de nuestra querida Agrupación, limpiándolas de elementos traidores y provocadores.

Este EM insta pues a desarrollar un amplio Servicio de información, para captura y ajusticiamiento de todo desertor y redoblar la vigilancia política ante todos desarticulando así cualquier brote de provocación consciente o infiltrados del campo enemiga.

En campaña, a 30 de noviembre de 1947. El jefe del EM

Para el jefe del 3r batallón

Font: *Movimiento Guerrillero*, AHPCE.

15.2 COMUNICAT D'AJUSTICIAMENT DE GUALINO

AGRUPACIÓ GUERRILLERA DE LEVANTE 3ª Brigada EM. ORDEN ESPECIAL

Habiéndose dado el caso frecuente de deserción de algunos elementos pusilánimes y cobardes, últimamente incorporados, desconocedores del sentido de la lucha guerrillera, de la enorme responsabilidad contraída y doblemente agravada con el delito que supone el robo de armamento perteneciente a esta agrupación, este EM pone en general conocimiento, que conforme a lo distado en el Art. 35 de nuestros Estatutos, se ha dado la correspondiente orden a los Batallones, pasado parte a los restantes Sectores, y Estado Mayor Central del Ejército Guerrillero para su comunicación a la Agrupación de Francia, que donde quiera que se aprehendieran, fuesen fusilados en el acto, incluso después de la liberación.

Para general conocimiento de todos los componentes del Sector, se hace constar nuevamente que el único caso de deserción que se dio, siendo detenido y correspondiente al guerrillero, Saturnino Gual, natural de Mosqueruela, fue sentenciado, fallado y ejecutado en el acto.

En campaña 3 de Junio de 1947.

El Jefe del Sector

Antonio

Font: *Movimiento Guerrillero*, Jacquet 18, AHPCE

16. SOMETENTS. DECRET I REGLAMENT

Decret, de 9 d'octubre de 1945, pel que es disposa que el vigent Decret de 21 de gener del 36, que autoritzava a Catalunya la formació de Sometents armats, s'extenga amb la mateixa finalitat a tot el territori espanyol, on dependran de les respectives autoritats provincials (del Decret de formació Sometens de Catalunya, 21-1-36).

Institución de carácter tradicional, incorporada a la vida catalana, a la que prestó excelentes servicios, ha sufrido en los últimos tiempos acusadas **desviaciones**, que la privaron de buena parte de los prestigios que había adquirido. Quizá hubiese una inclinación a constituir con ella una agrupación tan numerosa que pudiera ser un peligro para el Estado, y también en algún momento se la desnaturalizase haciéndola servir en funciones de policía urbana, que se separaban de lo que había sido su raíz histórica, desviaciones (...). El somatén, ante el cerrado criterio de que el orden público es labor que incumbe al Ministerio de la Gobernación, debe depender de este Ministerio **como un auxiliar de las Fuerzas que él mantiene con aquel objeto, circunscribiéndose a la población rural y a las pequeñas villas, sin constituir aquella unidad de masa que tuvo en otro tiempo y que tanto riesgo encerraba.**

Art 1º **En la población rural y pueblos menores de 10.000 habitantes podrán formarse Somatenes armados** con la finalidad de asegurarse y conservar la paz del país, defender colectiva y individualmente las personas y propiedades, hacer respetar las Leyes y las autoridades legalmente constituidas y perseguir y detener a los autores de delitos.

Art 2º. En cada **partido judicial**, los Somatenes armados formaran un organismo independiente que será regido por un **cabo**, como Autoridad superior y por un **subcabo** en cada **pueblo** o núcleo de población rural.

(...)

Reglamento de somatenes armados

Art. 1 **El Somatén es una agrupación de hombres honrados que se constituyen para asegurar y conservar la paz del país, defender colectiva y individualmente las personas y propiedades, hacer respetar las Leyes y las autoridades legalmente constituidas y perseguir y detener a los autores de delitos.**

Art. 2 Pueden formar parte del Somatén las personas que tengan las condiciones exigidas para pertenecer al mismo, a juicio del Dr General de Seguridad en la provincia de Madrid y de los **Gobernadores civiles en las demás provincias, previo informe favorable del Jefe de la Comandancia de la Guardia Civil**, indispensable en todo caso

Art 3 Para ser admitido (...) **se requiere:**

- a) Lealtad probada

- b) Honradez sin tacha
- c) Plenitud de salud y vigor
- d) Valor cívico, y
- e) Firme decisión de afrontar el riesgo que imponga el servicio

Art. 4 Cuando en un pueblo o núcleo de población menor de 10000 habitantes pretenda formarse un somatén, **los iniciadores lo manifestaran por escrito al Capitán de la Guardia Civil que corresponda, quien habida cuenta de las condiciones personales de aquellos y de las circunstancias de tradición u orden público que lo aconsejen, elevará el escrito con su parecer al Jefe de la Comandancia para que, por conducto de este y con su propuesta, llegue la petición al Gobernador Civil o Director General de Seguridad competente para conceder la autorización según el art. 2º**

Art. 5 **Por regla general, solo se autorizará la formación del Someten en pueblo o núcleo rural si el número de somatenistas pasa de diez**”.

Ar 13 Los **cabos y subcabos** serán los Jefes de la fuerza que constituya el Somatén de sus respectivas demarcaciones (...).

Art 14 **Los afiliados del Somatén actuaran a requerimiento de la fuerza de la Guardia Civil, y solo espontáneamente, en caso de alarma o grave alteración** del orden público, para persecución o captura de malhechores, criminales o gente sospechosa (...).

Art 15 Los cabos llevaran relación detallada de todos los somatenes (...).

Art. 16 Los capitanes de la GC pasaran revista una vez cada seis meses a todos...”

Art 19. Todo Somatenista debe tener presente que el prestigio del Somatén a que pertenece depende de que sus afiliados den ejemplo de hombría de bien y valor cívico (...).

Art 20 (...) no esgrimirá nunca sus armas ni su carácter de somatenista en riñas, altercados, antagonismo o banderías locales y familiares (...).

Art. 23 **El Somatenista, en los actos de servicio y únicamente en estos, tiene el carácter de autoridad**”

Art. 26 Las comandancias de la Guardia Civil por conducto de los capitanes de cada demarcación, proveerán a los individuos del Somatén de un arma larga y del número y cartuchos que estime conveniente. El Somatenista está obligado a proveerse del portafolio reglamentario y responderá de la conservación y buen estado del arma y dotación de municiones

Art 28 Mensualmente los Cabos o subcabos pasaran **revista de armas** a todos los individuos del Somatén, que presentaran el arma (...)

Art 29 En los meses de octubre y abril de cada año los Capitanes de la Guardia Civil pasaran revista a los individuos del Somaten en las residencias de estos (...)

Madrid, 23 de octubre de 1945. Blas Perez Gonzalez

Font: *Boletín Oficial de la Guardia Civil* (suplement), del mes de setembre de 1945.

17. TAULA 17. RECOMPENSES PER PERSECUCIÓ ANTIGUERRILLERA A LA 233 COMANDÀNCIA DE LA GUÀRDIA CIVIL

DATA BOGC	GUÀRDIA	CÀRREC	TIPUS	DESCRIPCIÓ	FET
Juliol 46	Jose Fernández Sánchez	Guàrdia	Creu de Plata del Mérit Militar amb distintiu blanc Per ordre Ministeri de l' Exèrcit, 8 de maig de 1946, inserta en DO núm. 107 dia 10 del mateix mes i any.	“destacado en un encuentro contra dos bandoleros el dia 23 del pasado mes de abril en el termino de Morella....”	Mas del Coll (Morella)
Juliol 46	Salvador Valverde Sabio	Guàrdia	ídem	Ídem...”resultando herido este guardia”.	ídem
Juliol 46	Salvador Valverde Sabio	Guàrdia	Promocionat a caporal per disposició de S.E Dr general del cos data 7 de maig inserta en el BOGC del passat mes d'abril.	“destacado en un encuentro sostenido contra dos bandoleros en el termino de Morella, el dia 23 del pasado mes de abril, en el que se consiguió dar muerte a ambos malhechores. Resultó herido este guardia”	ídem
Octubre 47	José Albert Vizcarro	Guàrdia	Creu de Plata del Mèrit Militar amb distintiu blanc. Per ordre del Ministeri de l' Exèrcit, data 10 setembre 47, en el DO num. 204 en l'11 del mateix mes.	“destacado en su valerosa actuación sostenido en el Rincón de Fumero (...) dando muerte a tres bandoleros”	Raco Fumero (Atzeneta)
Octubre 47	Modesto Fabra Vives	Guàrdia	Ídem	Ídem	Ídem
Ídem	José Reviriego Berguio	Guàrdia	Ídem	Ídem	Ídem
Ídem	Sixto Marcos Caro	Tinent	Creu de L'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de primera classe, per ordre del Ministeri del'Exèrcit de 25 agost, inserta en el DO num. 193, de 29 del mateix mes.	“se ha distinguido al frente de un grupo de fuerza en un servicio de persecución de bandoleros con los que sostuvo encuentro al amanecer del dia 31 de julio en los alrededores de la masia El Rincón....”	Ídem
Juny 48	Juan Polo Royo	Guàrdia 1r	Citat com “distinguidos” anotant-se en el seu expedient personal	Mas de Guimerà	Mas de Guimerà (Portell)
	Jose Martín Canovas	Guàrdia 2n	Ídem	Ídem	Ídem

	Manuel Minguillón Clemente	Guàrdia 2n	Ídem	Ídem	Ídem
	Jose Perez? Alba	Guàrdia 2n.	Ídem	Ídem	Ídem
Juny 48	Salvador Valverde Sabio	Caporal	Creu de Plata del Mèrit Militar, amb distintiu blanc pensionada amb 12m50 pts mensuals durant el temps de servei actiu o fins que aconseguisca la categoria, assimilació o consideració d'oficial. Per ordre del Ministeri de l'Exèrcit, 18 juny 48, inserta en DO num.137, del dia 19.	“distinguido por su entusiasmo y valor en un encuentro (..) Masia Guimerá”	Ídem
	Martín serrano Gómez	Guàrdia	Ídem	“se destacó por su arrojo y decisión al atacar a los forajidos (...) Masia Guimerá”	Ídem
Juny 48	Fco Roldan Ecija	Comandant	Se le cita com “distinguido” por “hallarse incurso en el apartado a del 1r artículo de la ley de 31-12-45, debiéndose anotar esta circunstancia en los servicios del mismo. (segons ordre general del 7 de juny ordre num. 38).	Destacat “no solo por la rapidez con que acudió a prestar el servicio, sino también por el valor, espíritu militar y dotes de mando” durant operació Mas de Guimerá”.	Ídem
Octubre 48	Francisco Roldán Ecija	Comandant	Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de segona classe (per ordre del Ministeri de l'Exèrcit data 6-10, inserta en el DO num 220 del dia 7)	“Desde que se encuentra destacado en Morella al mando del sector, se viene distinguiendo en la dirección de los servicios de represión del bandolerismo, consiguiendo en mayo pasado con fuerzas a sus órdenes, dar muerte a trs bandoleros en un encuentro sostenido en el término de Portell y posteriormente 126 detenciones de elementos que constituían una red de enlaces y encubridores de los bandoleros”	Ídem
Març 1949	Antonio Pino Luna	Guàrdia	Creu de Plata de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc (ordre del Ministeri de l'Exèrcit, data 3 de març de l'any actual inserta en el DO num 52 de 4 del març)	El dia 4 de febrero se distinguió por su arrojo y valor personal en un encuentro con tres bandoleros que se ocultaban en la masia Cabanil de La Puebla de Benifasá”	Mas Cabanil (La Pobla de Benifassà)
Març 1949	Aureliano Montero	Guàrdia	Ídem	“Intervino en el anterior distinguiéndose por su espíritu militar y valor al atacar con decisión a los citados forajidos”	Ídem

	Fernández				
Març 1949	Francisco Roldán Ecija	Comandant	Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de segona classe, pensionada amb el 10 per cent del sou del seu actual, fins l'ascens a l'immediat o pas a retirat (per Decret data 4 de març, insert DO num. 56 del dia 9)	“Al mando del sector de Morella, se viene distinguiendo por su celo e inteligente dirección de loss servicios de represión del bandolerismo, consiguiendo, el dia 4 de febrero (...) al mando de un grupo (...) sostener un encuentro en la masia Cabanil (...).	Ídem
Març 1949	Juan Torres Rodríguez	Tinent	Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de 1ª classe(Per Ordre del Ministeri de l'Exèrcit, 3 de març, inserta DO num 52 del dia 4)	“en el encuentro anterior (...) se distinguió por su entusiasmo y valor personal al atacar con decisión a los forajidos...”	Ídem
Març 1949	Gregorio Lacruz Cebrian	Caporal 1a	Creu de Plata de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc (ordre ídem)	“puso su manifiesto su serenidad y valor...”	Ídem
Maig 1949	Martín Serrano Gómez	Guàrdia	Ascens a caporal (per ordre del Ministeri de l'Exèrcit, 13 abril 49, inserta DO num 85 del dia 14)	“tuvo una sobresaliente actuación en un encuentro (...) mas de Cabanil”	Ídem
juliol 1950	Jesús Bezares García	Caporal 1a	Creu de Plata de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc, per ordre Ministeri de l' Exèrcit, data 7 juliol en el butlletí oficial num. 128, del dia 8.	“formando parte de un grupo de fuerzas, puso de manifiesto su entusiasmo y espíritu militar en un encuentro sostenido con dos bandoleros en que consiguió dar muerte personalmente a uno de llos, habiendo resultado también muerto el otro, ambos tristementes famosos por su criminalidad e instinto sanguinario”	Llucena
id	Trinidad Nieto del Arco	Guàrdia 2n	Ídem	“(…) Intervino de manera destacada en servicio anterior”	Ídem
Juny 50	Alfonso Ruiz Ruiz	Guàrdia	Citats com “distinguidos”, segons llei 31 de desembre de 1945 perquè s'anote en la seva afiliació personal, segons ordre general num 26, 3 de juny del 50.	“elevado espíritu militar, celo y entusiasmo” en mort de <i>Valencià i Lucas</i> a Llucena	Llucena
Ídem	Rufino López Hierro	Guàrdia	Ídem	Ídem	Ídem

Juliol 1950	Bienvenido Pascó Miró	Tinent Coronel	Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de 2ª classe, per ordre del Ministerio de l'Exèrcit del 7 juny 50, publicada Diari Oficial num. 128, del dia 8.	“desde el año 1944, en que se hizo cargo de la comandancia viene distinguiéndose por sus acertadas disposiciones, habiendo conseguido durante este lapso de tiempo, que desaparezcan casi totalmente en su demarcación los hechos del bandolerismo. Recientemente, fuerzas a sus inmediatas órdenes lograron dar muerte en enconada lucha a dos forajidos, titulados secretario Agist Prop del CR y secretario general, autores ambos de numerosos atracos, asesinatos y otros hechos vandálicos”	Trajectòria
Ídem	Maximiliano Lobo Navascués	Capità	Creu de l'Ordre del Mèrit Militar amb distintiu blanc de 1ª classe (ordre publicada ídem)	“al mando de varios grupos de fuerzas se destacó por su entusiasmo y espíritu militar en un servicio que dio por resultado localizar en una masia a dos peligrosos bandoleros...”	Llucena
Febrero 51	Manuel Vázquez Caballero	Sergent	Creu del Mèrit Militar pensionada amb el 10 per cent	“por su destacada actuación en el servicio de represión al bandolerismo”	Corral del Xurro (Llucena)
Ídem	Hilario Corral del Rió	Caporal 1ª	Creu del Mèrit Militar senzilla	Ídem	Ídem
Ídem	Luis Sola Fernández	Caporal 1a	Ídem	Ídem	Ídem
Ídem	Ángel Velasco Rodrigo	Guàrdia 2n	Ídem	Ídem	Ídem

FONT: Boletín Oficial de la Guardia Civil

18. MAPA DE LA ZONA D'ACTUACIÓ DE L'AGLA

Font: *Mundo Obrero*. Suplement Especial.102, 1948, AHPCE

19. LLISTAT DE GUERRILLERS I ENLLAÇOS. TAULA 18. Integrants de l'AGLA

NOM FICTICI	NOM REAL	COGNOMS	LOCALITAT	PROVINCIA
	Ramon	Abad González	Montalbán	Terol
<i>Milimetro/Frasquito</i>	Nicolás	Abarca Gómez	Collados	Conca
<i>Chaval/Pedro</i>	Pedro	Acosta Canovas	Puerto de Mazarrón	Múrcia
<i>Tomas/Benjamín</i>	Benjamín/Tomás	Adell Gisbert	Montan	Castelló
<i>Pepín</i>	Jose	Aguilar	Sagunt	València
<i>Albesa, Manuel</i>	José	Albesa Anglés	Rafales	Terol
<i>Alcalá</i>	Emiliano	Alcalá Baños	Valbona	Terol
<i>Gregorio, Abuelo, Alcalá, Chaval, Bolos</i>	Gregorio	Alcalá Bolos	Valbona	Terol
<i>Felipe</i>	Cayo	Alcalá Laguna	San Martín de Boniches	Conca
<i>Germán</i>	Emencio	Alcalá Ruiz	San Martín de Boniches	Conca
<i>Fermín</i>	Marino	Alcalá Ruiz	San Martín de Boniches	Conca
<i>Alcalá</i>	Emiliano/Emilio	Alcalá Vicente	Valbona	Terol
<i>Vicente</i>	Pedro	Alcaraz Romera	Lorca	Múrcia
<i>Genaro</i>	Genaro	Alcorisa Navarro	Las Higuieruelas, Santa Cruz de Moya	Conca
<i>Matías</i>	Pedro	Alcorisa Peinado	Las Higuieruelas, Santa Cruz de Moya	Conca
<i>César</i>	Ramon	Alises Moreno	Manzanares	Ciudad Real
<i>Asturias/Martín</i>	Francisco Martín	Alonso Perucho	Llanes	Asturias
	Miguel	Altaba Sanz	Palomar del Arroyo	Terol
<i>Ventura</i>	Ventura	Álvarez Lombarderos	Villaín/Escucha (veí)	Lugo/ Terol
<i>Ceferino</i>	Roberto	Álvaro/ez Durbán	Barcelona/Libros (veí)	Barcelona/Terol

	Romualdo	Amor Bou	Villahermosa	Castelló
Manso/Larrañaga	Germán	Amorrortu Martínez	Trucios	Biscaia
Cariño/Ramon	José	Andrés Monparler	Rafelcofer	València
Jaime/ Joaquino	Jose Maria	Andreu Serrano	La Cañada de Verich	Terol
Joaquinet	Juan Antonio	Andreu Serrano	La Cañada de Verich	Terol
	Bautista	Anoll Balaguer	Els Valentins/La Sènia	Tarragona
Cames de Ferro	José	Anoll Momblado/Moulas	La Sènia	Tarragona
València	Julián	Antón López	Cañizares	Conca
Gabardina, Ramon, Moreno	Pascual	Añon Blasco	Alcalà de Xivert/València	Castelló/ València
Zapatero/El soldado	Simón	Aparicio Modesto	Ademuz	València
Antonio, Julio	Antonio	Ardanuy Bardejó	Calasanz/Barbastr o	Osca
	José	Arévalo Gil	Silla	València
Mapla	Julián	Argilaga Lázaro	Puertomingalvo	Terol
Francisco, Roche, Julián	Emilio	Argilés Jarque	Casas del Maqués, Santa Cruz de Moya	Conca
Manolete	José	Argilés Jarque	Casas del Marqués, Santa Cruz de Moya	Conca
Sillero/Sordo	Vicente	Ariete Doñate	Manzanera	Terol
León/Albartero	Ismael	Asensio Moliner	Cuevas de Cañart	Terol
Tomas el de Tormón	Ruperto	Asensio Palencias	Tormón	Terol
Manolo	Manuel	Aznar Altaba	Utrillas	Terol
	Luis	Aznar Soriano		
Doroteo	Emilio	Azuara Navarro	Escucha	Terol
Jesús	Jesús	Azuara Navarro	Escucha	Terol
Bada	Federico	Bada Beltran	Alar del Rey	Palencia

Emilio/Moreno/Abadía ?	Juan o Emilio	Badia	Saragossa	Saragossa
Abundio	Jeronimo	Barquero Barquero	Bronchales	Terol
Silvio	Roberto	Barquero González	Bronchales	Terol
Pedro	Francisco	Bas Aguado	Oriola	Alacant
Manolete/Vivestres	Manuel	Bayod Vives	Belmonte de Mezquín	Terol
Nuñez	Juan Ramon	Bea Martín	Rubielos de Mora	Terol
Rabosa	Federico	Bel Nicolau	Portellada	Terol
Tiquití/Teodoro	Narciso	Benages Escriche	Puertomingalvo	Terol
	José	Benedito Clemente	Catarroja	València
	Victoriano	Benedito Clemente	Catarroja	València
Barbero/Ventura/Peluquero/Chimet	Joaquin	Bernat Agustí	Almassora/ Benetusser (viu)	Castelló/ València
	Pedro	Bernat Mont/Bernal Mou	Escucha	Terol
Verdulero/Blasco	José	Blasco Albir	Manzanera	Terol
Pitorro	Manuel	Blesa Palomar	Valbona/Puebla de Valverde	Terol
Ismael/Raimundo	Vicente	Boix Boix	València	València
Joaquin	Joaquin	Boj Bayod	La Ginebrosa	Terol
Bosquet/Boj/Almansa	Alfonso	Boj Guarch	La Ginebrosa	Terol
Saturnino /Peque	Diego?	Bolaños Gallardo	Campanario	Badajoz
Vintihuit	Daniel	Bolos Silvestre	Valbona	Terol
Alfredo/Barbero	Eufemio	Bolos Silvestre	Valbona	Terol
Cinctorrà/Yusepeta	Jose	Borras Climent	Cinctorres	Castelló
Bosquet	Manuel	Bosque Alcover	La Portellada	Terol
Amador/ Miguel	Miguel	Buenaventura Blesa	Valbona	Terol
Bartolo	José	Cabero/Cavero de la Cruz	Monterde de Albarracín	Terol
Carlos el Catalán	Jesús	Caellas Aymerich	Solsona	Lleida

<i>Chato</i>	José	Calduch Llobet	Penyarroja de Tastavins	Terol
<i>Cano, Paco el Perro/ Burrero/Pedro</i>	Francisco	Campos Cano	Santa Elena	Terol
<i>Aparecido</i>	Rafael	Canet/Climent Donet	Simat Valldigna	València
<i>Practicante</i>	Manuel	Cano	Múrcia	Múrcia
<i>Bienvenido/Moreno</i>	Aurelio	Cano Rubio	Montesclaros	Toledo
<i>Jalisco/Moreno</i>	Emilio	Cardona López	Campoarcis Requena	València
<i>Bienvenido</i>	Julian	Cardona López	Campoarcis Requena	València
	Narciso	Cardona Royo	Rosell	Castelló
<i>Rabós</i>	Fernando	Castel Bernuz	Aiguaviva	Terol
<i>Fernando y Rufo</i>	Martín	Centelles Corella	Cedrillas	Terol
<i>Caldereta/Caco de Tirig</i>	Guillermo	Centelles Segarra	Catí	Castelló
<i>Bárbaro</i>	Alvaro	Cervera Gil	Puertomingalvo	Terol
	Ramon	Cervera Gil	Puertomingalvo	Terol
<i>Damian</i>	Francisco	Cervera Sánchez	Chiva	València
<i>Félix, El Picantes</i>	Juan Jose	Checa Enguñados	Rubielos Bajos	Conca
<i>Tarzán</i>	Marcelino	Chiva Pérez	Albentosa	Terol
	Pedro	Chumillas Peñuelas	Sotos	Conca
<i>Pinilla</i>	Pedro	Chumillas Sotos	Olmeda de Rey	Conca
<i>Mariano/El Bizco</i>	Juan Miguel	Cirujeda Mariano	Villalba Alta	Terol
<i>Esterero</i>	Ricardo	Clemente Alegre	Cella	Terol
<i>El clavel</i>	Emilio	Cócera Valverde	Aliaguilla	Conca
<i>Angelillo/Gonzalo</i>	Gonzalo	Collado/Cuallado Salinas	València	València
<i>Molina</i>	Jesús	Conejos Martín	Forniche Bajo	Terol
<i>Macario, Ramon</i>	Ramon	Contreras Cabezas	Bodar/Bejar	Almeria
<i>Pepito el Gafas</i>	Francisco	Corredor Serrano	Madrid	Madrid

<i>Pepín/Vaquerín</i>	Miguel	Cortés Luján	Buñol	València
<i>Rubio de Almeria</i>	Manuel	Crespo Ajado		
<i>Ernesto/Alicantino</i>	Antonio	Cruz García	Catral	Alacant
	Aquilino	Cuartero Argomañez		
<i>Regalado/Maño</i>	Alejandro	Cubero Royo	Utrillas	Terol
<i>Angel</i>	Julian	Culebras Cruz	Conca	Conca
<i>Flores</i>	Guillermo	De la Fuente Lucas	Conca	Conca
<i>Manolo el Tendero</i>	Manuel	del Valle		Biscaia
<i>Niño</i>	José	Delgado Garcia	Jerga	Almeria
<i>Delicado</i>	Juan Ramon	Delicado González	Las Higuieruelas	Albacete
<i>Pedro</i>	Faustino	Díaz Rodilla	Salvacañete	Conca
<i>Ranchero</i>	Genaro	Dios/Diaz Robla/Peral	Rodical	Leon
<i>Regañat</i>	Antonio	Doménech Alonso	Benaguasil	València
<i>Leopoldo/Luis</i>	Luis	Domenech Tena	Mosquerola	Terol
<i>Rufino</i>	Francisco	Domingo Hervas	Bronchales	Terol
<i>Paco</i>	Francisco	Doñate Martinez	Albentosa	Terol
<i>Múrciano</i>	Antonio	Duran		
<i>Viriato</i>	Domingo	Durban Allepuz	El Cuervo	Terol
<i>Juanito</i>	Constantino	Enguïdanos Ruiz	Rubielos Bajos	Conca
<i>Escanero</i>	Alfonso	Escanero Bailo	Saragossa	Saragossa
<i>Vicente</i>	Vicente	Escobedo Azua/Azuera	Utrillas	Terol
<i>Ernesto</i>	Jerónimo	Escorihuela Fandos	Pitarque	Terol
<i>Patillas</i>	Simeón	Escorihuela Fandos	Pitarque	Terol
<i>Justo</i>	Luis Justo	Escorihuela Pérez	Aliaga	Terol
<i>Teleret</i>	Francisco	Escrivá Escrivá	Rafelcofer	València
<i>José el alicantino</i>	Ramon	Escrivá Furió	La Font d'en Carrós	València
<i>Bernat, Juanito</i>	Fernando	Escrivá Furió	La Font d'en	València

Carrós				
Jardinero	Ramon	Espilez Marzo	Terol	Terol
	Aurelio	Estébanez Ortega	Barruelo de Santillan/Utrillas (veí)	Palencia/Terol
Mateo	Agapito	Esteban Minguez	Camarena	Terol
	Rogelio	Esteve Garcia	Castelló	Castelló
Caradesena, Cocon, Fabregat	Juan Bta	Fabregat Matamoros	Alcanar	Tarragona
Ramon/Cesar/Borlas	Ramon	Fandos López	Pitarque	Terol
Poeta/Canuto	Alejandro	Fernández Garcia	Conca	Conca
Canuto	Mariano	Fernández Garcia	Los Isidros	València
Peñaranda/Marcelí	Marcelino	Fernández Garcia	Los Isidros	València
Canuto	Antonio	Fernandez Gonzalez	Cercedilla	Madrid
Modesto	Placido	Fernandez Moreno	Olmeda de Rey	Conca
	Ramon	Fernandez Roldan		
Madriles/Progreso	Pedro	Ferriz Coracho	Alcalá de Henares/Borriana (veí)	Madrid/Castelló
Quico/Taberga	Francisco	Flores Álvarez	Figaredo/Aliaga(vi u)	Asturias/Terol
Pascual	Pascual	Fortea Pradas	Villaespesa	Terol
Galán	Pedro	Fraile Pérez	Alcantud/Cabra de Mora	Conca
Adolfo	Valentín	Fraile Villa	Alcantud	Conca
	Emilio	Frunsaiz Marín	Cañaveras	Conca
	Antonio	Frunsaiz Muñoz	Conca	Conca
Olegario	Cesareo	Fuentes Ávila	Madrid	Madrid
Antonio	Angel	Fuertes Vidoso	Agüero	Osca
Soleret/Francisco	Salvador	Fuster Furió	Font d'en Carròs	València
Solere, Soler, Luis	Armando	Fuster Furió	Font d'en Carròs	València
	Juan	Gadea Clemente	Montalbán	Terol

Enrique	Enrique	Gadea Herrero	Vivel del Rio	Terol
José Maria/Galán	Máximo	Galán Jiménez	Escalona de Alberche	Toledo
Andrés	Vicente	Galarza Santana	Buñol	València
Mauro/Carmelo	Rafael	Galindo Royo	Pitarque	Terol
Eugenio	Federico	Gallego Garcia	Venta del Moro/Jaraguas	València
	Ángel	Gallego Pérez	Villarparado	Conca
	Damián	Galvez Gonzalbo	Armillas	Terol
Antonio el Cubano	Antonio	Gan Vargas	Málaga/València (viu)	Málaga/València
Enrique/El Chato de Calles/Fules	Luis	García Adrian	Calles	València
Macho/Paco el del Ciruejo	Francisco	García Arnau	Cedrillas	Terol
Pablo/	Leon	García Garcia		
	Pedro	García Gonzalez		
	Miguel	García Jarque	Villel	Terol
Loreto/Fèlix	Hilario César	García Lerín	Atalaya de Conca	Conca
Fernando	Justino	García Lorenzo	Villar del Cobo	Terol
Ramon	eusebio?	García M		
Macho, Justiniano	Justiniano	García Macho	Cedrillas	Terol
Roberto/Damián	Antón	García Martínez	La Unión	Múrcia
Domingo	Eusebio	García Martínez	Salinas del Manzano	Conca
El Francés	Pedro	García Martínez		
Gerardo	Victoriano	García Martínez	Venta del Moro	València
Gené	Agustín	García Navarro	Olmeda del Rey	Conca
El Yesaire	Jesús	García Pérez		
Segundo/Pavito/Eugendio/Andrés	Marcelino	García Ruiperez	Tébar	Conca
Grande	Florian	García Velasco	Aldeacorvo	Segovia

Juan/Gargallo	Onofre	Gargallo Guillen	Valbona	Terol
Gil/Medina/Saltitos/ Tito	Antonio	Gil Medina	Sevilla	Sevilla
Pepo	Jose	Gil Saura	Valdelinares	Terol
Sastrico	Máximo	Gil Tena	Mosquerola	Terol
Jacinto	Juan	Giménez Garrido	Santiago de Calatrava	Jaén
Manolo	Simón	Giménez Garrido	Santiago de Calatrava	Jaén
Prudencio, Rodolfo, Salvador	Fulgencio	Giménez Sirvent	Alacant	Alacant
	Joaquín	Gimeno/Moreno Morata	Azuara	Terol
	Manuel	Gómez Carbonell	Pueblo Nuevo del Terrible	Còrdova
Evaristo Marangeles	Tomás	Gomez Corrales	Losa del Obispo	València
Tito/Marangeles	Manuel	Gómez Corrales	Losa del Obispo	València
Cristino/Marangeles	Miguel	Gómez Corrales	Losa del Obispo	València
	Ramon	Gómez Izquierdo	Pobo de la Sierra	Terol
Manolo	Pedro	Gómez Poyatos		
Nenito	José	González Díaz		
Enrique	Fco/Miguel	González García	Tavernes de laValldigna	València
Peque/Rubén/Pedro de Castilla	José	González López	Pancorvo/Castellot e i Foz de Calanda (viu)	Burgos/Terol
Roberto	Antonio	González Martínez	La Unión	Múrcia
Felipe el Cónsul	Manuel	González Romero	Alcazar de San Juan	Ciudad Real
Tomás	Prudencio	Gonzalvo Colmache	Armillas	Terol
Lorenzo	Manuel	Gracia Jarque	Noguera	Terol
Abelardo /Vasco	Manuel	Gracia Martín		
Rajoler	Juan	Granell Redo	Sant Mateu	Castelló

Antonio el Catalán	José	Gros Camisó	Manresa	Barcelona
Gualino	Saturnino	Gual Benages	Mosquerola	Terol
	Segundo	Guarch Julbe	Vallderoures	Terol
Jaime		Gúdar	Gúdar	Terol
Pedro	Luis	Guerra Zamorano		
	Amador	Guerrero Tortosa		
Florencio/Viejo/ Pinchol	Florencio	Guillén Garcia	Gúdar	Terol
Ramon	Dionisio	Guillén Luengo	Gascueña	Conca
Frasquito/El Buey	Florencio	Guillén Montoliu	Gúdar	Terol
Luis	Prudencio	Haro Soler	Antas	Almeria
	Luciano	Hernandez Alpuente	Terol	Terol
Carlitos	Lucas	Hernández Rodríguez	Utiel	València
Tio Pito/Enrique	Eduardo	Hernandez Ruiz	València	València
Peque/Sobrino	Antonio	Herraiz Penuelas	Sotos	Conca
El pena/Chiriviqui/Eloy	Constantino	Herraiz Rey	Vindel	Conca
Juan de San Blas/Acido sulfúrico	Juan	Herrero Pérez	San Blas	Terol
Aviador	Antonio	Hidalgo López	Bienservida	Albacete
Cándido	Amador	Huertas Jimenez	San Martín de Boniches	Conca
Nicasio	Aurelio	Huertas Pla	San Martín de Boniches	Conca
Chato el Andaluz/ Casto/José	Juan	Hueso Platero	Lopera	Jaén
Ibañez	Doroteo	Ibañez Alconchel	Azuara	Saragossa
	Emiliano	Ibañez Domingo	Albentosa	Terol
	Rafael	Ibañez Domingo	Albentosa	Terol
	Práxedes	Igual	Villarroya de los Pinares	Terol

Manco	Francisco	Iranzo Domingo	Pitarque	Terol
Montaparda/Sastre	Pedro	Izquierdo Garcia	Cedrillas	Terol
Jaimito	Manuel	Jarque Bolos	Valbona	Terol
Maquinista/Manolo	Isaías	Jiménez Utrillas	Castralvo	Terol
Cojonudo/Nelson	Francisco	Jurado Pinos	Còrdova	Còrdova
Samuel	Tomás	Labatud Briones	Sotos	Conca
Larita/Timoteo	Andrés	Lara Duro	Hellín	Albacete
Enrique	Silvestre	Latorre Yust	Armillas	Terol
Lizandra	Telesforo	Lizandra Vicente	Valbona	Terol
Valencià Orellut	José	Llinares Beltrán	La Pobla Llarga	València
Angel	Basilio	López Alarte	San Martín de Boniches	Conca
	Roberto	López Gallego	Villapardo	Conca
Roberto	Ricardo	López Martínez	Requena	València
Eulogio	Jesús	López Mirasol	Cheste	València
Isidro	Feliciano	López Rodriguez	Valdecuencia	Terol
Eduardo	Manuel	López Rodriguez	Valdecuencia	Terol
Trini	Angelina /Angeles	López Rodriguez	Valdecuencia	Terol
Alfredo, el Loco	Alfredo	Lorente Jover	Segorbe	Castelló
El Vias/Nano	Pedro	Lozano Aparicio	Caudete	Albacete
Francisco	Andrés	Lucas Sáez	La Ventosa	Conca
Bienvenido/Raneta	Mariano	Luz Hernández	Ademuz	València
	Jose	Macia Raya		
Comisario	Rafael	Madrid Martínez	Domenyo	València
Antolín, La Llave	Juan Antonio	Magraner Torán	Llaurí	València
Miguel	Justino	Malavia Martínez	Villar del Humo	Conca
Bernardino/Maño//C hocuto	Luciano	Mamilo Muñoz	Agüero	Osca
Rafael/Chatillo de Sisante/Granado	Francisco	Mariano Campillo	Sisante	Conca

<i>Asturias</i>	Genaro/Francisco	Martín Alonso	Llanes	Asturias
<i>Lucas/Fatigas</i>	Julio	Martín Buj	Valdelinares	Terol
	Eusebio	Martín Marcos	Montalbán	Terol
<i>Juan/Juan de la Mezquitilla</i>	Juan	Martín Martín	Mezquita de Jarque	Terol
<i>Jorge</i>	Abelardo	Martín Ort	València	València
<i>Capitán Pipa</i>	José	Martín Romero		
	Dionisio	Martín Romero	Madrid	Madrid
<i>Aniceto/Moreno/Isidro</i>	Vicente	Martínez Galindo	Villaconejos de Trabaque	Conca
<i>Rosita/Lina</i>	Amadora	Martínez García	Villar del Saz de Arcas. Atalaya	Conca
<i>Blanca</i>	Angelita	Martínez García	Villar del Saz de Arcas. Atalaya	Conca
<i>Sole/Paquita/Sole</i>	Esperanza	Martínez García	Villar del Saz de Arcas. Atalaya	Conca
<i>Claudio</i>	Claudio	Martínez Jiménez		
<i>Vitini</i>	Francisco	Martínez Lara	Oriola	Alacant
<i>Cristobal/Pintado</i>	Francisco	Martínez Leal	La Pesquera. Casas de Hipólito	Conca
	Amador	Martínez Martínez	Terol	Terol
	Julián	Martínez Martínez	Villalpardo	Conca
	Francisco	Martínez Martínez		
<i>Mateo</i>	Mateo	Martínez Martínez	Bullas	Múrcia
<i>Tuero</i>	Pablo	Martínez Montero	Alcalá de la Vega	Conca
	Antonio	Martínez Ríos	Hornachuelo	Còrdova
<i>Enrique/Amador</i>	Nicolás	Martínez Rubio	Parra de las Vegas	Conca
<i>Barbero/Peluquero</i>	Héctor	Martínez Saiz	Libros	Terol
<i>Tordà</i>	Juan	Martorell Ruiz	Tous	València
<i>Mariano/Bizco</i>	Mariano	Marzo Galindo	Las Parras de Martín	Terol
<i>Mateo</i>	Martín	Mateo	Almeria/Múrcia	Almeria/

				Múrcia
Jacinto	Isidro	Mateo Fernández	Montalbán	Terol
Malasangre/Póker	Juan Manuel	Mateo Muñoz	Socuéllamos	Ciudad Real
Méndez/Bigotes	Amador	Méndez de la Cruz	Madrid	Madrid
Manguan/Mangual/ Ventura	Francisco	Menéndez Martínez	Soto del Barco	Oviedo
Paisano	Pedro	Merchán Vergara	Ademuz	Còrdova
Nelo/Vicente	Manuel	Mestre Querol	Morella/Vallibona (viu)	Castelló
Mezquida	Felipe	Mezquita Martín	Villalba	Terol
	Manuel	Millán Calvo	Utrillas	Terol
El Cona/Arturo	José	Mir Ciprés	Aiguaviva	Terol
Salvadorete	Salvador	Mir Grau	Belmonte	Conca
Cristino/Moquillo	Juan Francisco	Molina López	Torreblascapedro	Jaén
Elías	Martín	Molina Pérez	La Peraleja	Conca
Antonio/Praxedes	Antonio	Monforte Ferrer	La Mata/La Cerollera (viu)	Castelló/Terol
Juan/Juanet/tio Juan/Praxedes	Francisco	Monforte Julián	Tronchón/La Cerollera (viu)	Terol
	Federico	Montalbán Hernández		
Monterde	Nicanor	Monterde Prades	Mazalón	Terol
Ricardo	Eustaquio	Montero Cotillas	Mohorte	Conca
Luis	Fernando	Montero Martínez	Beamud de la Sierra	Conca
Argelio	Herminio	Montero Martínez	Beamud de la Sierra	Conca
Celia/Angelita/ Dolores	Remedios	Montero Martínez	Beamud de la Sierra	Conca
Flores/Flórez/ Calcetero	Manuel	Montes Pardo	Requena. Ortunas de Arriba	València
Montesinos	Federico	Montesinos Torres	Valbona	Terol
Mariano/Robert	Mariano	Montesinos Torres	Valbona	Terol

Taylor/Gafas/Guipa				
Chaval/Àngel	José Manuel	Montorio Gonzalvo	Borja	Saragossa
Zapatero	Aurelio	Monzón Martín	Escucha	Terol
Zapatero	Julio	Monzón Martín	Escucha	Terol
El Relojero	Bienvenido	Monzón Martín	Aliaga	Terol
Morancho	Francisco	Morancho Moya	Marsella	França
	Joaquin Antonio	Moreno López	Utrillas	Terol
Gallo/Òscar/Manco	Felipe	Moreno Teherán	Barruelo de Santullán/Escucha (viu)	Palencia/Terol
Manolo	Narciso	Morón Sánchez	Noguera/València (viu)	Terol/València
	Pedro	Muelas Cano	Boniches	Conca
Simón	Justo Ruperto	Muñoz Argilés	Santa Cruz de Moya. Las Higuieruelas	Conca
Jaimito	Hermenegildo	Muñoz Delgado	Talavera de la Reina	Toledo
Navacerrada/Partenocas	Ricardo	Navacerrada Perdiguero	San Sebastián de los Reyes	Madrid
Agapito	Daniel	Navarro Cruz	Villar del Humo	Conca
José/Francisco/Manolo	Francisco	Navarro Cruz	Villar del Humo	Conca
Navarro/Piloto/Aviador	Pedro	Navarro de Paco	Cehégín	Múrcia
Poyales	Pedro	Navarro Navarro	Terol	Terol
Andrés	José	Navarro Pascual	Yecla	Múrcia
Chicharro/Felip	Daniel	Nebot Ibañez	Ludiente	Castelló
Nieto	José	Nieto Marqués	Hijar	Terol
Frasquito	Sebastián	Nuñez Castellano	Santa Cruz de Mudela	Ciudad Real
Luis/Manzana/Barberito	Jose Maria	Obrero Rojas	Villafranca	Còrdova
Juan/Noi/Radio	Mateo	Oliver Giro	Badalona	Barcelona

Ruiz	Segismundo	Oliver Traver	Cabanes	Castelló
	Francisco	Ortín Pérez	Montalbán	Terol
Daniel de la Mariana	Daniel	Ortín Ayora	Cañada de Benatanduz	Terol
	Joaquin	Ortín Daniel	Montalbán	Terol
Andrés/Petaquilla	Manuel	Ortiz Gómez	Martos	Jaén
José/Cocote	Francisco	Otalora Molina	Librilla	Múrcia
Rafael /Palomino/Palomo	Juan	Palomino Mayorga	Jaén	Jaén
Francisco /Faico	Mariano	Pardo Fernández	Monteagudo	Conca
Chingadito/ Navarrete/Manolete	Dionisio	Pardo Rodríguez	Requena. Los Isidros	València
Canuto	Francisco	Pardo Rodríguez	Requena. Los Isidros	València
Fernando/El Pecas/tarzán	Salvador	Peiró Ferragut	Fortcalent	València
Valentín	Valentín	Pérez		Asturias
El Rubio/Regalado	Manuel Pablo	Pérez Cubero	Benicalap/Albentosa (viu)	València/Terol
Ricardo	Pelegrín	Pérez Galarza	Buñol	València
Tomás	Víctor	Pérez García	El Pizaco del Júcar	Conca
Sebastián	Félix	Pérez Garrido	Fuensanta de Martos	Jaén
Antonio el cojo	Jacinto	Pérez Gil	Bronchales	Terol
Jaime	Antoliano	Pérez Hernández	Bronchales	Terol
Conrado	Antonino	Pérez Hernández	San Martín de Boniches	Conca
Peluquilla/Ramon	Miguel	Pérez Lloria	Aras de Alpuente	València
Teo	Adelino	Pérez Salva	Villalonga	València
	Nicolás	Pérez Sebastián	Visiedo	Terol
Abuelo	Hilario	Pérez Tortajada	Tormón	Terol
Dedé/Obispo	Andrés	Petrel Rodríguez	Baza	Granada

Valènciano/Pepito	Adolfo	Piera Doménech	Benaguasil	València
Cuñado/Piñata	Manuel	Piñana Clemente	Aiguaviva	Terol
La Pastora/Durruti	Teresa/Florencio	Pla Meseguer	Vallibona	Castelló
Jaime	José Manuel	Pla Miró	Vallibona	Castelló
Santiago/Solapa	Dionisio	Pla Querol	Vallibona	Castelló
Werta	Cástor	Plaza Soria	Torrecilla	Conca
Roberto	Máximo	Plaza Soria	Torrecilla	Conca
	Modesto	Plou Vera	Armillas	Terol
Andresillo	Andrés	Ponce Ferrandis	La Pesquera	Conca
El Americano	Carlos	Pons Golding		
El Veterinario, Victor	Venerando	Pradas Alarcón	Villarta	Conca
Larry/David	Venerando	Pradas Garrido	Villarta	Conca
Negrín	Victoriano	Pradas Martínez	Valdecuencia	Conca
Manolo el Practicante	Manuel	Prieto Domínguez	Fuencarral	Madrid
Puerto	Antonio	Puerto Armengod	Pitarque	Terol
València	Eduardo	Puig Miñana	Beniarjó	València
Cedacero	Antonio	Querol Amor	Canet lo Roig/Morella (viu)	Castelló
	Vicente	Querol Gimeno/Guirno	La Sènia	Tarragona
	Jose	Querol Vidal	La Sènia	Tarragona
Perico/Pedro	León	Quilez Quilez	Camarena de la Sierra	Terol
Tomás/Cubano	Atilano	Quintero Morales	El Hierro. Pinar del Tabique.	Canàries
Antonio	Daniel	Rabadán Herraiz	Monteagudo de Salinas	Conca
Chispa	Manuel	Ramírez Risueño	Iniesta	Conca
Frasquito	Julián	Ramos Ramos	Santa Cruz de Moya	Conca

<i>Peret</i>	Francisco	Reig Miralles		València
<i>Reina/Andaluz</i>	Francisco	Reina Carmona		Terol
	Daniel	Ribes Montoliu	Llucena	Castelló
	Manuel	Ribes Montoliu	Llucena	Castelló
<i>Ricardo/Eduardo/Moreno</i>	Ricardo/Eduardo?	Ríos García	Serón	Almería
<i>Julián/Germán</i>	Germán	Ríos Morte	Manzanera	Terol
<i>Chato de Losa</i>	Miguel	Roca Yuste	Losa del Obispo	València
<i>Vidal/Vallencas</i>	Lope	Rodríguez Rodríguez	Rincón de Ademuz, Vallanca	València
<i>El Francés</i>	José	Roger Carpintier		França
<i>El Gaitero</i>	Emilio/Camilo	Ronzano		
<i>Tomás/El Pollo</i>	Esteban	Ros Albalate	Valbona /Mora de Rubielos (viu)	Terol
	Jacinto	Rosillo Tisca		
<i>Ceferino/Baltasar/Garrobera</i>	Miguel Bernabé	Rovira Conejos	Mosquerola/Vilafranca (viu)	Terol
	José	Royo Adan	La Sènia	Tarragona
<i>Dentazos</i>	Alejandro	Royo Monterde	La Cañada de Benatanduz	Terol
<i>Alfonso</i>	Tomás	Rubio Garcia	Salvacañete	Conca
<i>Rafael/El Mena</i>	Vicente	Rubio Moreno/Romero	Marines	València
<i>Tomás</i>	Ismael	Rubio Rodrigo	Armillas	Terol
<i>Pastor/Ramiro</i>	Dionisio	Ruiz de Dios	Albadalejo del Duende	Conca
<i>Luis</i>	José	Ruiz Giménez		
<i>José</i>	Jesús	Ruiz Pérez	San Martín de Boniches	Conca
<i>Alfaro</i>	Melitón	Ruiz Pérez	San Martín de Boniches	Conca
<i>Peñaranda/Vías</i>	Ángel	Ruiz Toledo	Madrid	Madrid
<i>Aviador</i>	Pablo	Sacristán Paredes	Getafe	Madrid

Sastre/Bernardo	Nazario	Sáez Montero	Alcalá de la Vega	Conca
Chaunesa/Chunesa	Recaredo	Safont Monfort/Aparici?	Les Useres	Castelló
Fabrilo	Manuel	Sales Centelles	Albocàsser	Castelló
Tobaris	Luis Julián	Salmerón Antón	Cañizares	Conca
Conill/Conillet	Francisco	Salvador Sebastià	Ares del Maestrat	Castelló
Ramiro	Juan José	San Miguel Recio	Hita	Guadalajara
Verdú/Ramon	Rafael	Sánchez Alarcón	Chiva	València
Abuelo/Miguel	Mateo	Sánchez Arazola	Valdemoro de la Sierra	Conca
Zapatero	Salvador	Sánchez Campos	Ademuz	València
	Marcos	Sánchez Ebrino		
Poeta/Alejandro/ Canuto	Tomás	Sánchez Gregorio	Huerta del Marquesado	Conca
Asturias	Heliodoro	Sánchez Huertas	San Martin de Boniches	Conca
Martín	Julián	Sánchez Huertas	San Martin de Boniches	Conca
Manuel	Manuel	Sánchez Lamas	Villanueva de la Serena	Badajoz
Guillermo	Eugenio	Sánchez Sánchez	Aranjuez/València (viu)	Madrid
Conrado	Antonio	Sánchez Valero	Boniches	Conca
	Manuel	Sancho Asensi		
Durruti/Pitoche	Elías	Sáncho Sánchez	Aras de Alpuente	València
Cojo/Marcos	Miguel	Sancho Vayo	Cabra de Mora	Terol
El Pelaise	José Maria	Sangüesa Aznar	Palomar de Arroyos	Terol
	Juan	Sangüesa Aznar	Campdevàdol/Palo mar de Arroyos (veí)	Girona/Terol
Consumero/Bartolo	Francisco	Santamaría Escrivà	Rafelcofer	València
Consumero/Jaimito	Salvador	Santamaría Escrivà	Rafelcofer	València

<i>El Catalán</i>	Juan Marcos	Santamaría Márquez		
<i>Chispita</i>	Miguel	Sanz Clemente	Madrid	Madrid
	Basilio	Sanz Lozano	Requena. Los Isidros	València
	Juan	Sanz Lozano	Requena. Los Cojos	València
<i>Sastre</i>	Ángel	Sastre Ortigosa	La Alboleda	Biscaia
<i>Alfonso</i>	José	Sebastián Puig	Xert/Vallibona (viu)	Castelló
<i>Arturo</i>	Ramon	Segú Celma	Barcelona	Barcelona
<i>Espardanyer</i>	Antonio	Segura Sánchez	Silla	València
	Arsenio	Serna Gutiérrez	Revilla de Santillán/Utrillas (viu)	Palencia
<i>Abuelo</i>	Isidro	Serrano Armengot	Pitarque/Castellote (viu)	Terol
<i>Joaquín</i>	Francisco	Serrano Carboneras	Rubielos Bajos	Conca
	José	Serrano Fontoba	Castelseras	Terol
<i>Ramon</i>	Juan Ramon	Serrano García	Planes	Alacant
<i>Francisco</i>	Francisco	Serrano Iranzo	Pitarque/Castellote (viu)	Terol
<i>Miguel/El Patillas</i>	Miguel/Manuel	Serrano Iranzo	Pitarque/Castellote (viu)	Terol
<i>Capitán/Pisa uvas</i>	Anastasio/Atanasio	Serrano Rodríguez	Villanueva de Perales	Madrid
<i>El Manco de la Pesquera/Fortuna</i>	Basiliso	Serrano Valero	La Pesquera	Conca
<i>Bienvenido/Emilio/ Antolín</i>	Francisco	Serrano Valero	La Pesquera	Conca
<i>Martín</i>	Jesús	Sevilla Herráiz	Abia de la Obispalia	Conca
<i>El Manco/José</i>	Federico	Sevilla Martínez	Abia de la Obispalia	Conca
	Miguel	Sevilla Villén		

Amancio	Inocente	Simarro Pinar	Rubielos Bajos	Conca
Cano	José	Simon Rubio	Josa	Terol
Torretero	Luis	Solsona Solsona	Puertomingalvo	Terol
Maquinilla	Jose	Soria Ibañez	Laguna del Marquesado	Conca
Ricardo	Fructuoso	Soriano Arqués	Yecla	Múrcia
Ros/Rochs	José	Soriano Monterde	Libros	Terol
Andrés	Miguel	Soriano Muñoz	Yecla	Múrcia
Salvador/Alejandro	Victoriano	Soriano Villena	La Pesquera	Conca
Pedro/Matevich/Mataví	Pedro	Sorribas Garcia	Cíntorres/La Cerollera (viu)	Castelló
Jerónimo	Silvio	Tarín Martínez	Iniesta	Conca
Felix/Julian/Ramon/Tena	Ramon	Tena Edo	Vistabella/Mosquerola (viu)	Castelló
Peque	Saturnino Germán	Tena Escrig	Xodos	Castelló
	Marcelino	Torralba Oliveros		
Floreál	Antonio	Torralba Pulido	Villanueva de Còrdova	Còrdova
El Chispilla	Julián	Torre Maujar	Pozuelo del Rey	Madrid
Juanito	Pedro	Torregrosa de la Rocha		Toledo
Rodolfo/Manolete	Manuel	Torres Camallonga	Valbona	Terol
Oriel/Manolo el Practicante	Manuel	Torres Hervás	Vilches	Jaén
Deogracias	Francisco	Torrigo Redondo	Pozoblanco, Aldea Centenillo	Còrdova
Arturo	Gregorio	Tortajada Blasco	Santa Cruz de Moya	Conca
Andrés II	José	Tortajada Cerezo	Benaguasil	València
	Manuel	Tortosa Arcos	Rioja	Almeria
Jesús/Tovarich	Máximo	Tovar Luengo	Alcantud/Cabra de Mora (veí)	Guadalajara /Terol
Chanot/Chaco	Emilio	Val Farjas	Alcañiz	Terol

Marcelino	Pedro	Val Farjas	Alcañiz	Terol
Conill de Cinctorres/	Julián	Valeriano García	Cinctorres	Castelló
Picharquilla				
Ramiro	Claudio	Valero García	Villar del Cobo	Terol
Valero	Félix	Valero Luengo	Montalbán	Terol
Jorge/Cachondo/	José	Valero Martínez	Cartagena	Múrcia
Cojonudo/				
Antonio		Valiente M.		
Alberto	Juan	Vallejo Carrasco	Bacares	Almeria
	Jose	Vallejo Carrasco		Terol
Baul/Pavito/Antoniol	Manuel	Vallés Vidal	Bunyol	València
Ruperto	Ruperto	Velázquez	València	València
Doroteo	Doroteo	Vicente Ibañez		
Chato Caloyo/Titorro	Lorenzo	Vicente Izquierdo		
Abuelo/Guerrero/	Cesáreo	Vicente José	Mosquerola	Terol
Voluntad/El Cubero				
Pepito /Pesetero	José	Vicente Zafón	Mosquerola	Terol
Matalás/Lamberto	Alberto/Alberto	Vicente Zafón	Mosquerola	Terol
Jose	José	Vidal Altaba	Aiguaviva	Terol
Vilches	Domingo	Vilches Quesada		Jaén
Comisario	Juan Bautista	Vilero Palma		
	Félix	Villa Gómez	Cella	Terol
Regino/Luquillas	Lucas	Villar Garcés	La Cierva	Conca
Feliciano/Centelles	Feliciano	Villarroya Bayo	Camarillas	Terol
Julio	Fidel	Villena Pérez	Mira	Conca
	Cecilio	Villón Aparicio	Ojos Negros	Terol
Miguel/Gafas	Celestino	Vinuesa Martínez	Utiel	València
	José	Viriaga Domínguez	Camarena de la Sierra	Terol

Ramon	Domingo	Vives Segura	Vallibona	Castelló
Damian	Luis	Yeves Carrasco	Venta del Moro	València
Pedro	Prudencio	Yuste Rives	San Martín de Boniches	Conca
Carlos/4 Ojos	José	Zuriaga Minguez	Camarena de la Sierra	Terol
Eduardo			Còrdova/Màlaga	Còrdova/Màlaga
Deseado/Chocuto			Saragossa	Saragossa
Antonio, Andaluz				
Daniel				
Daniel	Daniel		Benaguasil	València
Gonzalo	Santiago			Jaén
Tortosino				
Elietes	Rodolfo		València	València
Tovarich				
Rambla				
Peñaranda II				
Negro				
Maño				
Gregorio			Cabra	Terol
Cale				
Juan			Burgos	Burgos
Mario				
Menéndez			Còrdova	
Víctor			Mazaleón	Terol
Isidoro				
Pedro			La Cerollera	Terol
Pepito			Guadalajara	Guadalajara
Pepito Vengador				

Ramon		
Rubio		
Sevilla	Sevilla	Sevilla
Vicente		
Germán		
Pepe		
Alegre		
Bernardino		
Cendra		
David		
Peris		
José	Castelló	Castelló
	Borriana	Castelló
Pinilla	Fuenlabrada de los Montes	Badajoz
Guitarra/	Manuel	Madrid
Pepito el Madriles		
	Borriana	Castelló

Taula 19. Guerrillers provinents de França que no s'integren en l'AGL.

NOM FICTICI	NOM REAL	COGNOMS	LOCALITAT	PROVINCIA
	Emilio	Acedo Vázquez		Terol
	Benigno	Aguilar Villarroya		
Pepín	José	Alarcón Vera		Terol?
	Jose Maria	Ballesteros Romero	Chinchilla	Albacete
	Jose Andrés	Benito Vindel	Sacedón	Guadalajara
	Modesto	Caballero	Cuenca	Cuenca
	Juan	Cepa	Villar de la Legua	Cordoba
	Segundo	Collado Ruiz		
Ovejero/Vicente	Enrique	Corachan	Buñol	València

Hernandez				
Cortijo/Carrión	Isidro	Cortijo Zamora	La Roda	Albacete
Cachano	Joaquin	Del Rio Exposito	Pitarque	Terol
Patillas	Anselmo	Díaz López	Valle de Santa Ana	Badajoz
	Antonio	Ecija Sanabria		
	Enrique	Fernández Asensio	Almagro	Ciudad Real
	Diego	Fernández Exposito	Albacete	Albacete
Canana	Jeremías	Gadea Escrivá	Rafelcofer	València
	Pedro	Galiano Jimenez	Ocentejo	Granada
	Donato	Gallego López	Los Isidros	València
	Enrique	García Castrillo		
	Miguel	García García		
	Jose	García Gomez		
	Fulgencio	García López	La Unión	Múrcia
	Antonio	Gil Vilaplana	Alcoi	Alacant
Comandante Royo	Pascual	Gimeno Rufino	Yatova	València
	José	León Cuadrado	Azuaga	Badajoz
	Miguel	López		
	Antonio	López Giménez	Atarfe	Granada
	Maximiliano	López Giménez	Atarfe	Granada
	Mariano	Magallón	La Puebla de Hajar	Terol
	Miguel	Mármol Garrido		
	Pablo	Martín Ruiz	Lucena	Córdoba
	Marcos	Martínez González	Yecla	Múrcia
Cocinero	Antonio	Millán Cabrera	Puebla de Alcocer	Badajoz
El Rubio	Eusebio	Moreno Planisolis	Foz	Osca
	Joaquín	Navarro Micó	Villena	Alacant
	Poderoso	Pérez Bonet	Redondela	Pontevedra

	Vicente	Pérez Giner	Pajaroncillo	Conca
	Joaquín	Pérez Rodríguez		Granada
	Vicente	Pérez Varela	Yecla	Múrcia
<i>Del Molino más alto</i>	Ramon	Robres Monferrer	Molines Alto/Vistabella	Castelló
	Manuel	Roca Yuste	Losa del Obispo	València
	Jose	Rodríguez García		
	Antonio	Rodríguez González	Perosa. Espríñeiro de Carracedo	Orense
	Eulogio	Rodríguez González	Perosa. Espríñeiro de Carracedo	Orense
	José	Rodríguez López	Múrcia	Múrcia
	Pablo	Romero Virueta		
	Esteban	Rueda de la Hera		Toledo
	Jacinto	Ruiz Sánchez	Cabeza del Buey	Badajoz
	Timoteo	Sánchez Martínez	Cabezarrubias del Puerto	Ciudad Real
	Hipólito	Sánchez Ramírez	Bunyol	València
	Ismael	Sanz Rueda		Guadalajara
	Isidoro	Sempere Verdegal	Castalla	Alacant
	Luis	Uroz Martinez	Cunit	Tarragona
	Diego	Vera Raja	Mazarrón	Múrcia
	<i>Boni</i>			
	<i>Chispa</i>			
	<i>Conejero</i>			
	<i>Mil</i>			
	<i>Cabreja</i>			
	<i>Barbero</i>		Badajoz	Badajoz
	(Desconegut)			

Taula 20. Membres de partides independents que no s'integren en l'AGL.

NOM FICTICI	NOM REAL	COGNOMS	LOCALITAT	PROVINCIA
	Jose Maria	Alarcón Flores	Barajas de Melo	Conca
<i>Capullo i Barbero</i>	Guillermo	Berlanga Martinez	Camporrobles	València
<i>Milhombres</i>	Eugenio	Bernat Bernat	Allepuz	Terol
<i>Cartero</i>	Jose	Bohigues Menent	Simat de la Valldigna	València
	Jesús	Borrás Salavert	Monegrillo	Saragossa
	Adrián	Colas Buj	Cañada de Benatanduz	Terol
	Saturnino	Colomer Lázaro	Vilafranca	Castelló
	Joaquín	Estruch Sellent	Simat de la Valldigna	València
<i>Palegui</i>	Ramon	Figueras Panadés	Pla de Cabra	Tarragona
<i>Gandi</i>	Rafael	Gandía Andrés	Moixent	València
	Manuel	Izquierdo Oliva	Checa	Guadalajara
<i>Luna</i>	Julián	Marín		
<i>Estudiante</i>	Manuel	Martín Ciprés	Aiguaviva	Terol
<i>Vicente</i>	Joaquín	Mayor Baldo	La Vilajoiosa	Alacant
<i>Paco/Seronero</i>	Cristóbal	Miguel Calvet	Libros	Terol
<i>El València</i>	Felipe	Mingarro Pérez	Gilet	València
<i>Manerri</i>	Ramon	Miñana Aleixandre	Bárafelcorig	València
<i>Arriero</i>	Fabián	Oltra Codina	Simat de la Valldigna	València
	Luis	Pachón del Campo	Madrid	Madrid
	Juan	Pallarés Marqués	Vilafranca del Cid	Castelló
	Juan	Paredes Moreno	Cartagena	Múrcia
<i>El Nato/El Pesetas</i>	Anastasio	Pastor Sánchez	Villarrobledo	Albacete
<i>Julio</i>	Julio	Pérez Cruz		Madrid
<i>Oronal</i>	Victoriano	Prades Pitarch	Cantavieja/Morella (viu)	Terol/Castelló
<i>Querolet</i>	Jose Maria	Querol Solsona	Cinctorres	Castelló

<i>Petrol</i>	Jose	Ramia Ciprés	Aiguaviva	Terol
<i>Centenera</i>	Demetrio	Rodríguez Cepero		
<i>Mejicano</i>	Fernando	Rodríguez Sorena	Madrid	Madrid
	Jesús	Rovira		
<i>Medico</i>	Rafael	Sánchez	Saragossa	Saragossa
<i>Pintat</i>	Antonio	Sánchez Ribes	Rafelcofer	València
<i>Elietes</i>	José	Sangüesa Mezquita	Morella	Castelló
<i>Franceset</i>	Vicente	Santacreu Marcos	València	València
	Victoriano	Santamaria Bretón	Castrojeriz	Burgos
<i>Maño</i>	Ramon	Sanz		
	Casimiro	Sanz Lozano	Requena. Los Isidros	València
<i>Barbero</i>	Miguel	Tonda Pérez	La Vilajoiosa	Alacant
<i>Pasos Largos</i>	Luciano			Terol
<i>Tuerto</i>			Villarquemado	Terol
(1 català, nom desconegut)				
(1 català, nom desconegut)				

Taula 21. Enllaços rellevants i guies*

NOM FICTICI	NOM REAL	COGNOMS	LOCALITAT	PROVINCIA
	José	Albert Ferré	La Sènia/San t Rafel (veí)	Tarragona/ Castelló
<i>Albesa</i>	Avelino	Albesa Antolín /Anglés	Rafales	Terol
<i>Bautista</i>	Bautista	Albesa Segura	Vallderoures	Terol
	Luciano	Alpuente Hernández	Terol	Terol
<i>Francés</i>	Manuel	Beltran Carceller	Salsadella	Castelló
<i>El caco de Cirig</i>	Angelino	Beltran Moliner	Atzeneta	Castelló
	Antonio	Beltran Puerto	Llucena	Castelló
	Joaquín	Bernal Vilar	Canet lo Roig	Castelló
<i>Cupido</i>	Joaquin	Bosque Soriano	Ràfels	Terol
	Valiente	Chiva Pérez	Alcalá de la Selva	Terol
	Miguel	Edo Pitarch		Castelló/ Barcelona
	Teorodo	Edo Pitarch		Castelló
	Miguel	Escobar Aguilar	Campillo/Atzeneta (viu)	Málaga/ Castelló
<i>Fabrero</i>	Juan	Fabra Bonet	Llucena del Cid	Castelló
<i>Ramón / Valenciano</i>	Ramón	García Sanchis		València
	Francisco	López Descalzo	Iniesta	Cuenca
<i>Don Luis</i>	Ernesto	Lozano Sanchis		
	Rafael	Martí Pagés	La Sènia	Tarragona
<i>Pepe el mecánico</i>	José	Martínez Rivera	Oriola/Albentosa (veí)	Alacant/Terol
<i>El Chato / Vaquerín</i>	José	Martínez Viana	Requena	València

Zorra	Manuel	Monfort Montoliu	Villahermosa	Castelló
	Julián	Navarro Gabaldón	Cortes de Pallás	València
	Fermín	Ortiz Anglés		Terol
Ricardo	José	Parejas Garrido	Santiago de Calatrava	Ciudad Real
	Juan	Peña Catalán	Villahermosa	Castelló
	Francisco	Pradal	Melilla	Melilla
Gonzalo / Cros	Miguel	Puig Pitarch	Cinctorres	Castelló
	Luis	Sánchez Maestre		
	Antonio	Segura Ferrer	Cinctorres	Castelló
Chiquerita	Rafael	Serret /Serrer Cuartiella		Terol
Nena	Cinta	Solá Albert		
Pelut	Pedro	Subirats Sánchez	Mas de Barberans	Tarragona
Montaños				
Agarria				

La taula és tan sols una mostra de guies i d'alguns dels enllaços de les partides dels guerrillers de l'AGLA.

Taula 22. Guerrillers dubtosos (generalment atribuïts per la Guàrdia Civil per estar en parador desconegut, i sense comprovació de la seva presència en partides)

NOM FICTICI	NOM REAL	COGNOMS	LOCALITAT	PROVINCIA
<i>Largo Caballero</i>	Alejandro	Adell Boix	Morella	Castelló
<i>Álvarez ?</i>	Agustín	Álvarez Martín		
<i>Álvarez?</i>	José	Álvarez Pérez		
	Pedro	Ayora Guia		
	Demetrio	Buj Escorihuela	Cañada de Benatanduz	Terol
<i>Nacido/Manolete</i>	Francisco	Capdevila Moliner	Torreblanca	Castelló
	José	Carrascosa		
	José	Casado Barreña		
<i>El zurdo de Lucena</i>	Antonio	Castillo Celades	Llucena del Cid	Castelló
	Julio	Cecilia Guerrero	Catral	Alacant
	Vicente	Colomer		
	Eduardo	Cortés Alquezar	Andorra	Terol
	Antonio	Cortés Luján	Bunyol	València
<i>Juan de las Ollas</i>	Juan	Esteban Peiró	Los Cantos	Castelló
	Pascual	Falosa Arnal		
<i>Pajucero</i>	Alejandro	Ferrer Cañada	Calatayud	Saragossa
	Miguel	García Muñoz	Barcelona	Barcelona
	José	Gargallo Ribas	Sainte Marie de le Mer	França
<i>Ramonzón</i>	Antonio	Gil Fernández	Vilafranca	Castelló
	Agapito	Gil Tena	Mosquerola	Terol
	Marcial	Gil Vicente	Orrios	Terol
	Vicens	Gil Vives	Onda	Castelló
<i>Calamocho/ Aguila</i>	Agustín /Antonio	Gómez Gilabert		

	Francisco	González Játiva	Albacete	Albacete
Vitini	Amador	Granell Mesado		
Niño de Gúdar	Dionisio	Guillén Montoliu	Gúdar	Terol
	Jesús	Hernández Guillén	Monreal del Campo	Terol
Misi	Nemesio	Lopez Calvo	Guadalajara	Guadalajara
	Manuel	López Enguídanos		
	Eloy	Lozano		
Virgilio	Julio	Malavia Martínez	Collados	Cuenca
Bartolo	Joaquín	Marco Aznar	Utrillas	Terol
	Vicente	Marín Andrés	Vilafranca	Castelló
Riello	Ramon	Marin Monferrer	Atzeneta /Xodos?	Castelló
	Francisco	Martín Jordan		
	Manuel	Mateo		
	Federico	Mateo López		
Cuerpo / Hojalatero	José	Meseguer Salvador	Morella	Castelló
	Vicente	Mezquita Martín		
	Juan	Morell Fonseca	Montuiris	Balears
Pobleta	Julián	Ortiz Giner	Morella	Castelló
	Joaquín	Peraire Martín	Albocàsser	Castelló
	Juan Manuel	Pérez		
	Francisco	Pérez Pérez	Montalbán	Terol
	Félix	Pin Berna		
	Leon	Pitarch Albert	Culla	Castelló
Manco	Miguel	Porcar Pitarch	Torreblanca	Castelló
	Salvador	Real Munera	Barcelona	Barcelona
	Ramon	Ribes Montoliu	Llucena	Castelló

<i>Cogula</i>	Emilio	Ripollés Escrig	Albocàsser	Castelló
<i>Covas</i>	Albert	Robles Miravet	Vistabella	Castelló
<i>El Fraile</i>	José	Safont Moliner	Vistabella	Castelló
	Diego	Sánchez Cazorla		
<i>Sastre de Culla</i>	Daniel	Segarra Orenga	Culla	Castelló
	Manuel	Segura Julian	Morella	Castelló
	Enrique	Seneira Martín		
	Amancio	Serrano /Simarro Lezcano		
	Luís	Solana Solana		
	José Maria	Suárez capilla		
<i>Cruset</i>	Fernando	Tena Fabregat	Vilafranca del Cid	Castelló
	Jose	Toledano		
<i>Tolina</i>	Antonio	Tomás Alcón	Llucena	Castelló
<i>Juanito</i>	Juan	Vélez Montalbán		
<i>Quico / Quicano /</i>			Tuejar	València
<i>Carmelo / Carro</i>				
<i>Mariano</i>			Cabra	Terol
<i>Roberto</i>				
<i>Juanito</i>			Murcia	Múrcia
<i>Jeronimo /General</i>				
<i>Álvarez</i>				
<i>Paco</i>	Hipólito		Xodos	Castelló
			València	
			València	

Taula 23: Guerrillers llibertaris arribats de França que actuaren en zona de l'AGLA

NOM FICTICI	NOM REAL	COGNOMS	LOCALITAT	PROVINCIA
	Alfredo	Cervera Cañizares	Chera	València
<i>Rogelio</i>	Rogelio	Burillo Esteban	Alacón	Terol
<i>Piquicas</i>	Jorge	Camón Biel	Montalban	Terol
	Jose	Capdevila Ferrer	Masies de Voltregà	Barcelona
	Ángel	Fernandez Vicente		
	José	Ibañez Sebastián	València	València
	Mariano	Llovet Isidro		
	Fabián	Nuez Quilez	Josa	Terol
	Roger	Ramos Rodríguez		
	Manuel	Ródenas Valero	Almeria	Almeria

Taula 24: Dirigents rellevants del PCE

NOM FICTICI	NOM REAL	COGNOMS	LOCALITAT	PROVINCIA
	Valentín	Bea Martín	Rubielos de Mora	Terol
<i>Federico</i>	Francisco	Béjar Toro		
<i>Antonia</i>	Irene	Conesa Andreu	Terol	Terol
<i>Manco de Zaragoza</i>	Julio	Escanero Bailo	Saragossa	Saragossa
<i>Pedro</i>	Ambrosio	Gómez		
<i>Teo</i>	Manuel	Moreno Mauricio	Vélez Rubio	Málaga
	Pedro	Navarrete García	San Blas	Terol
<i>Borrás/Anaya/ Zacarías</i>	Mariano Cristino	Ortega Galán		Toledo
<i>Ortuño</i>	Felipe	Ortuño Díaz	Yecla	Múrcia
<i>César</i>	Alberto	Sánchez Mascuñan	Cartagena	Múrcia
	Celestino	Uriarte Bedia	Mondragón	Guipúzcoa
<i>Luis</i>	Francisco	Villares Carrasco	Minas de San Quintín	Ciudad Real

<i>Tomás /Tomasín</i>	Altorrincón	Huesca
<i>Arturo</i>		

Taula 25: Membres d'altres agrupacions detinguts o morts al territori de l'AGLA.

NOM FICTICI	NOM REAL	COGNOMS	LOCALITAT	PROVINCIA
<i>Maravillas</i>	Francisco	Castillo Parra	Albacete	Albacete
<i>Mariano</i>	Antonio	Esteban Barbi		
<i>Pancho</i>	Eusebio	García Atienza		
<i>Chichango</i>	Sebastián Eustaquio	Moya Moya	Villarrobledo	Albacete
<i>Tarzán</i>	José	Sauquillo Rueda	Fuensanta	Albacete
<i>Mario de la Rosa/</i> <i>Extremeño</i>	Dionisio	Tellado Vázquez	Madrid	Madrid
	Carles	Valls Vinaixa		

UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI